आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः २१

श्रीमद्द्वैपायनप्रणीतब्रह्मसूत्राणि

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि ।

प्रस्तावेन पादविषयाधिकरणविषयानुक्रमण्या प्रमाणतया
गृहीतान्यग्रन्थस्थवाक्यानां स्थलनिर्देशेन
च सनाथीकृतानि ।

(प्रथमोऽध्यायः, द्वितीयाध्यायस्य पादद्वयं च)

एकसंवेकरेत्युपाह्वैः वे० शा० रा० रा० नारायणशास्त्रिभिः
संशोधितानि ।

तानि च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितानि ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२२

खिस्ताब्दाः १९००

मूल्यं रूपकपट्कम् (रु० ६)

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानां

ब्रह्मसूत्राणां प्रस्तावः ।

इह खलु जगति सर्वोऽपि जनो सुखप्राप्तिर्दुःखनिवृत्तिश्चेत्येतद्द्वयं स्वस्याभीष्टं मन्यते । यतते च तयोरर्जनार्थं यथाशक्ति । परं च कस्यचिद्वस्तुनो लाभेन कथंचित्संपादितेऽपि सुखे सर्वस्यापि जगतो वस्तुतोऽनित्यतया तदन्तर्गतस्य स्वसुखसंपादकस्य वस्तुनोऽप्यनित्यत्वेन नाशे पुनः सुखाभाव एव प्रसज्यते । किं च सर्वस्मिन्नप्यनित्यविषयजाते वस्तुतः सुखदातृत्वं नास्त्येव । अन्यथा यो विषयः कदाचित्सुखदायक इवाऽऽभाति स एव कदाचित्सुखदायको न भवति प्रत्युत दुःखाकरो भवतीति व्यभिचारो वैचित्र्यं च न संगच्छेत । अपि च विषयाणां वस्तुतः सुखदायकत्वमेव स्याच्चेदेक एव विषयः कस्यचित्सुखायान्यस्य च दुःखायेत्यपि वैषम्यं नोपपद्येत । तस्माद्दृश्यमानसकलजगद्विषयाणामनन्तजन्माभ्यासवशेनाऽऽपाततः सुखदायकत्वभ्रमेऽपि वस्तुतस्तेषां नास्ति सुखजनकत्वमित्येव साधीयः ।

किं च सुखप्राप्तिवद्दुःखनिवृत्त्यर्थमपि यत्नो दुःखायैव भवति । अपि च जगदन्तर्भूतानेकपदार्थेषु कस्माद्दुःखप्राप्तिर्न स्यात्कदा च दुःखप्राप्तिर्न स्यादितिनियमाभावेन सर्वेभ्योऽपि पदार्थेभ्यः सर्वदैव दुःखनिवृत्त्यर्थं यत्नोऽत्यावश्यक इति कदाचिदपि विश्रान्त्यभावेन दुःखनिवृत्त्यर्थोऽपि यत्नोऽत्यन्तदुःखाश्रय एव भवतीति महदिदमनिष्टमापतति ।

स्मात्सुखप्राप्तेर्दुःखनिवृत्तेश्च दुःसंपाद्यतया सर्वोऽपि लोको दुःखमेव नुभवन्दृश्यते । अस्मिंश्च संसारदुःखरुग्णे लोके विद्यमानस्य संसारदुःनिदानं जगत्सत्यत्वभ्रम एव, अन्यथा जगतोऽसत्यत्वनिश्चये तद्गामपि नित्यत्वाभावनिश्चयेऽनित्येभ्यस्तेभ्य एव पदार्थेभ्यः सुखप्रापि यत्नो न स्यादिति निश्चित्य संसारदुःखरोगनिवर्तको भिषकारुणिको भगवान्श्रीमद्द्वैपायनः सकलजनानामात्यन्तिकदुःखरो-

गनिवृत्तये जगत्सत्यत्वभ्रमनिवृत्त्या सत्यवस्तुज्ञापनार्थं *सत्यासत्यवस्तुविचार एवाऽऽवश्यक इत्यभिसंधाय सत्यासत्यवस्तुविचारशास्त्रं चिकीर्षुर्ब्रह्मसूत्राणि प्रणिनाय। इमान्येवोत्तरमीमांसेति प्रसिद्धं लोके।

अस्यां चोत्तरमीमांसायां चत्वारोऽध्यायाः प्रत्यध्यायं च पादचतुष्टयं पादेषु चाधिकरणानीति विभागसरणिः। तत्तदध्यायपादाधिकरणगतविषयाश्च विषयानुक्रमादत्रैव पृथङ्मुद्रिताज्ज्ञातुं शक्या इति तेऽत्र विस्तरभयात्पुनरुक्तिभीत्या च न प्रदर्श्यन्ते। अस्याश्चोत्तरमीमांसाया अतिसंक्षिप्ततया गम्भीरार्थतया चानायासेन यथार्थज्ञानं दुर्लभमिति तत्सौलभ्याय श्रीशंकरावतारश्रीमच्छंकरभगवत्पादैः शारीरकाभिधं भाष्यं व्यरचि।

उत्तरमीमांसाया विविधानि भाष्यवृत्त्यादिरूपाणि व्याख्यानानि प्रसिद्धान्येव, परं च तेषु सर्वेषु शंकराचार्यविरचितं शारीरकं भाष्यं यथाश्रुतसूत्राभिप्रायप्रतिपादकतया मौलिभूतं, लेखनसरण्या चापूर्वानन्ददायकमिति च विख्यातमेव विदुषाम्। श्रीमतां शंकराचार्याणां जीवितवृत्तान्तस्तु श्रीमद्विद्यारण्यादिविरचितशंकरविजयादिभ्योऽवगन्तव्यः। विस्तरभयाच्च नेह लिख्यते।

अस्मिंश्च शारीरभाष्ये श्रीमच्छंकराचार्यकृतवेदान्तग्रन्थेषु व्याख्यानकरणाय प्रायः स्वीकृतदीक्षेणाऽऽनन्दगिरीतिप्रथितनाम्ना विदुषा न्यायनिर्णयाख्या टीका रचिता। इयं चातिविस्तृता, सुबोधा, मूलतात्पर्यस्य सौलभ्येन बोधिका, तत्र तत्र मीमांसान्यायानां विस्तरेण लेखनादन्वर्थाभिधा च।

सोऽयं ग्रन्थोऽत्यन्तमुपयुक्त इति सकलसंस्कृतग्रन्थानां क्रमेण मुद्रणोद्धारणे स्वीकृतादरैरानन्दाश्रमसंस्थास्थापकैर्महाशयैः श्रीयुत—"महादेव चिमणाजी आपटे" इत्येतैर्मुद्रापितः। तस्य च पूर्वभागस्य सार्धाध्यायरूपस्य द्वितीयेयं मुद्रणावृत्तिः। इयमप्यस्य ग्रन्थस्यात्यन्तोपयुक्ततायाः प्रमाणम्।

मुद्रणकर्तॄणां प्रमादाद्भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वेन शोधनकर्तॄणां च प्रमादात्पूर्वं यानि स्खलितान्यभवंस्तानि प्रस्तुतमुद्रणावृत्तिसमयेऽर्थानुसंधानपुरःसरं सूक्ष्मया दृष्ट्या पर्यालोच्य प्रायोऽपाकृतानि। अयं च शोधनप्रयासः कियान्सिद्ध इति विद्वद्भिरेव द्रष्टव्यम्।

---

* जन्माद्यस्य यतः [ब्र० सू० अ० १ पा० १ सू० २] इत्यत्र जगत उत्पत्तिस्थितिलयवत्त्वप्रदर्शनेन ब्रह्मणश्च तत्कारणत्वप्रदर्शनेन स्पष्टीकृत एवैषोऽर्थः। एतत्सूत्रार्थश्च स्पष्ट एव भाष्यकृता च सोपपत्तिकः सविस्तरश्च प्रदर्शितः स तत एवावगन्तव्यः। अन्यत्रापि तत्र तत्र सूत्रे ष्वयमेवार्थ उक्तो द्रष्टव्यः।

अस्मिंश्च पुस्तके पादविषयाधिकरणविषयानुक्रमण्यौ प्रमाणतया गृहीतान्यग्रन्थस्थवाक्यानां स्थलनिर्देशश्चेत्येतेषां संग्रहः कृतोऽस्तीति बोध्यम् ।

एवमानन्दाश्रमसंस्थायास्तत्स्थापनोद्देशानुसारेण प्रचालकानामानन्दाश्रमसंस्थाधिपतीनां महाशयानां श्रीयुत "हरिनारायण आपटे" इत्येतेषां निदेशेनात्यल्पमेतल्लिखितं किमधिकलेखनेन महानुभावानां विदुषामित्यत्रैव विरमति विदुषामनुचरः—

फडके इत्युपाह्वः बाबा शास्त्री ।
आगाशे इत्युपाह्वः काशीनाथशास्त्री च ।

द्वितीयमुद्रणावृत्तिसमये कर्नेलपदधारिभिर्ज्योर्ज्याडाल्फसञ्ज्ञेकैर्भिः कृतेनैतद्ग्रन्थगतप्रमाणभूतान्यग्रन्थस्थवचनस्थलनिर्देशादिसाहाय्येन तेषामुपकारं कृतज्ञतया स्मरति—

आनन्दाश्रमसंस्थाव्यवस्थापकः
हरि नारायण आपटे.

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथैतेषां सटीकशांकरभाष्यसमेतानां ब्रह्मसूत्राणां पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाश्यन्ते ।

(क.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, इन्दूरपुरनिवासिनां "किबे" इत्युपाह्वानां श्री० रा० रा० "भाऊसाहेब बाळासाहेब" इत्येतेषाम् । पत्राणां संख्या ४३२ । एकपत्रस्थपङ्क्तिसंख्या ३७ । एकपङ्क्तिस्थानामक्षराणां संख्या ६०। लेखनकालस्तु त्रिंशत्संवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

(ख.) इति संज्ञिता—केवला टीका, इन्दूरपुरनिवासिनां "किबे" इत्युपाह्वानां श्री० रा० रा० "भाऊसाहेब बाळासाहेब" इत्येतेषाम् । पत्राणि २२१ । पङ्क्तयः ४२ । अक्षराणि ६२ । लेखनकालः शके १७७६ तथा संवत् १९११ ।

(ग.) इति संज्ञितम्—सटीकं सूत्रचतुष्टयस्य भाष्यं, 'गडहिंगलजकर' इत्युपाह्वानां वे० मू० रा० "विठ्ठलभट्ट" इत्येतेषाम् ।

(घ.) इति संज्ञितम्—केवलभाष्यं, काश्यां मुद्रणालये मुद्रितम्, "एकसंबेकर" इत्युपाह्वानां वे० शा० रा० रा० "नारायणशास्त्री" इत्येतेषाम् ।

(ङ.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यम्, आनन्दाश्रमग्रन्थसंग्रहालयस्थं व्यंकटेश्वरमुद्रणालये मुद्रितं तन्मुद्रालयाधिकारिणा 'गङ्गाविष्णु' इत्याख्येन प्रदत्तम् ।

(च.) इति संज्ञिता—केवला टीका, करवीरपुरनिवासिनां द्रविडोपाह्वानां वे० शा० रा० रा० नानाशास्त्रिणाम् ।

(छ.) इति संज्ञिता—प्रथमाध्यायाद्यपादद्वयस्य केवला टीका, "एकसंबेकर" इत्युपाह्वानां वे० शा० रा० रा० नारायणशास्त्रिणाम् ।

(ज.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं, पुण्यपत्तननिवासिनां "जोशी" इत्युपाह्वानां रा० रा० "नारायण बाबाजी" इत्येतेषाम् । पत्राणि ३०४ । पङ्क्तयः २२ । अक्षराणि ४२ । लेखनकालः शके १७४० ।

(झ.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, आनन्दाश्रमस्थं श्री० रा० "महादेव चिमणाजी आपटे" इत्येतेषाम् । पत्राणि १०९० । पङ्क्तयः २४ । अक्षराणि २८ । लेखनकालः शके १८११ ।

(ञ.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं, कलिकातानगरस्थमुद्रणालये मुद्रितं, कैलासवासिनां "देव" इत्युपाह्वानां पुण्यपत्तननिवासिनां वे० शा० रा० रा० बालशास्त्रिणाम् । पत्राणि ११५९ । पङ्क्तयः १४ । अक्षराणि २२ । मुद्रणकालः १७८९ ।

(ट.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं, कैलासवासिनां "देव" इत्युपाह्वानां पुण्यपत्तननिवासिनां वे० शा० रा० रा० बालशास्त्रिणाम् । पत्राणि ५७७ । पङ्क्तयः १९ । अक्षराणि ४० । लेखनकालः १७४९ ।

(ठ.) इति संज्ञिता—केवला टीका, "मोडूटर" इत्याख्यपुरस्थानां वे०शा० रा० रा० दुर्भकव्यंकटचेलाशास्त्रिणाम् । पत्राणि ६७३ । पङ्क्तयः २० । अक्षराणि ३९ । लेखनकालस्तु पञ्चपञ्चाशन्मित इत्यनुमीयते ।

(ड.) इति संज्ञिता—केवला टीका, दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थं 'डॉक्टर' इत्युपपदधारिभिर्भाण्डारकरोपाह्वैः "रामकृष्ण गोपाल" इत्येतैर्दत्तम् । पत्राणि ११६८ । पङ्क्तयः १६ । अक्षराणि ३३ । लेखनकालः शके १६७७ । तथा संवत् १८१२ ।

(ढ.) इति संज्ञिता—केवला टीका त्रुटिता, मोहमयीराजधानीनिवासिनां रा० रा० "मनसुकराम सूर्याराम त्रिपाठी" इत्येतेषाम् । पत्राणि २४० । पङ्क्तयः १८ । अक्षराणि ३५ । लेखनकालः पञ्चसप्ततिसंवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

ब्रह्मसूत्रीयपादगतविषयानुक्रमणी।

प्रतिपाद्यविषयाः।	अध्यायाङ्काः।	पादाङ्काः।	पृष्ठाङ्काः।
सुस्पष्टब्रह्मबोधकश्रुतिवाक्यानां समन्वयः	१	१	१
उपास्यब्रह्मवाचकास्पष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वयः	१	२	१७२
ज्ञेयब्रह्मप्रतिपादकास्पष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वयः	१	३	२३४
अव्यक्तादिसंदिग्धपदमात्राणामेव समन्वयः	१	४	३४३
सांख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः सांख्यादिप्रयुक्त-तर्कैश्च वेदान्तसमन्वयस्य विरोधपरिहारः	२	१	४१७
सांख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनम्	२	२	५१२

समाप्तेयं ब्रह्मसूत्रीयपादगतविषयानुक्रमणी।

व्यासाधिकरणगतविषयानुक्रमणी।

समन्वयाख्यप्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे—

प्रतिपाद्यविषयाः।	सूत्राङ्काः।	अधिकरणाङ्काः।	पृष्ठाङ्काः।
ब्रह्मणो विचार्यत्वम्	१	१	१९
ब्रह्मणो लक्ष्यत्वम्	२	२	३१
ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वं } १ वर्णकम्, ब्रह्मणो वेदैकमेयता } २ वर्णकम्, ...	३	३	४१
वेदान्तानां ब्रह्मबोधकत्वं } १ वर्णकम्, वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वम् } २ वर्णकम्, ...	४	४	४७
प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभावकथनम्	५-११	५	९२
आनन्दमयकोशस्य परमात्मत्वं } १ वर्णकम्, ब्रह्मण आनन्दमयजीवाधारत्वम् } २ वर्णकम्, ...	१२-१९	६	११५
आदित्यान्तर्गतहिरण्मयपुरुषस्याक्ष्यन्तर्गतपुरुषस्य चेश्वरत्वम्	२०-२१	७	१३२
परब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वम्	२२	८	१३८
ब्रह्मण आकाशशब्दवत्प्राणशब्दवाच्यत्वम्....	२३	९	१५२

प्रतिपाद्यविषयाः ।	सूत्राङ्काः ।	अधिकरणाङ्काः ।	पृष्ठाङ्काः ।
परब्रह्मणो ज्योतिःशब्दवाच्यत्वम्	....२४-२७	१०	१४७
ब्रह्मणः प्राणशब्दप्रतिपाद्यत्वम्	....२८-३१	११	१६०

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे—

मनोमयः प्राणशरीर इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्येन ब्रह्मण उपास्यत्वविचारः	१- ८	१	१७३
ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वम्....	९-१०	२	१८४
चेतनयोर्जीवेश्वरयोर्हृद्गुहागतत्वम्	....११-१२	३	१८६
छायाजीवान्यदेवान्हित्वा परब्रह्मण एवोपास्यत्वम्....	१३-१७	४	१९५
प्रधानजीवेतरस्येश्वरस्यैवान्तर्यामिशब्दवाच्यत्वम्	१८-२०	५	२०३
प्रधानजीवौ निराकृत्येश्वरस्य भूतयोनित्वम्....	....२१-२३	६	२१०
ब्रह्मणो वैश्वानरशब्दवाच्यत्वम्	....२४-३२	७	२२०

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे—

सूत्रात्महिरण्यगर्भप्रधानभोक्तृजीवेश्वराणां मध्ये केवलमीश्वरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वम्	१- ७	१	२३४
प्राणपरेशयोर्मध्ये परेशस्यैव सत्यशब्देन श्रेष्ठत्वम्	८- ९	२	२४४
प्रणवब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मण एवाक्षरशब्दवाच्यत्वम्	१०-१२	३	२५२
अपरपरब्रह्मणोर्मध्ये परब्रह्मण एव त्रिमात्रेण प्रणवेन ध्येयत्वम्	१३	४	२५५
दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां वियज्जीवब्रह्मणां मध्ये ब्रह्मण एव तदाकाश[शब्द]वाच्यत्वम्	....१४-१८	५	२५९
अक्षिपुरुषत्वेनाऽऽपाततः प्रतीयमानयोर्जीवपरेशयोः परेशस्यैव तत्पदवाच्यत्वम्	....१९-२१	६	२७०
जगत्प्रकाशकत्वेनोपलब्धयोः सूर्यादितेजःपदार्थचैतन्ययोश्चैतन्यस्यैव तत्प्रकाशकत्वम्	....२२-२३	७	२८२
जीवात्मपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एवाङ्गुष्ठमात्रपुरुषशब्देन प्रतिपादनम्	....२४-२५	८	२८६
देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिरूपणम्	....२६-३३	९	२९०
शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकः शोकाकुलत्वेन शूद्रनाममात्रधारिणो जानश्रुतेर्वेदविद्याधिगमः	३४-३८	१०	३२३

प्रतिपाद्यविषयाः ।	सूत्राङ्काः ।	अधिकरणाङ्काः ।	पृष्ठाङ्काः ।
प्राणत्वेनाऽऽम्नातानां वज्रवायुपरेशानां मध्ये परेशस्यैव तादृशप्राणशब्दवाच्यत्वम्	३९	११	३३१
ब्रह्मणः परत्वज्योतिष्ट्वे	४०	१२	३३५
ब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वम्	४१	१३	३३७
ब्रह्मणो विज्ञानमयशब्दवाच्यत्वम्	४२-४३	१४	३३९

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे—

कारणावस्थापन्नस्य स्थूलशरीरस्यैवाव्यक्तशब्दवाच्यत्वम्	१- ७	१	३४३
श्रुतिप्रमितप्रकृतिस्मृतिसंमतप्रधानयोर्मध्ये तादृशप्रकृतेरेवाजाशब्दवाच्यत्वम्	८-१०	२	३६५
प्राणचक्षुःश्रोत्रमनोऽन्नानां पञ्चपञ्चजनशब्दवाच्यत्वम्	११-१३	३	३७०
ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तवाक्यसमन्वयानां युक्तियुक्तत्वम्	१४-१५	४	३७५
प्राणजीवपरात्मनां मध्ये परात्मन एव कृत्स्नजगत्कर्तृत्वेन बालाकिना ब्रह्मत्वेनोक्तानां षोडशपुरुषाणां कर्तृत्वनिराकरणम्	१६-१८	५	३८७
संशयितजीवपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एव श्रवणमननादिविषयत्वम्	१९-२२	६	३९५
ब्रह्मणो निमित्तोपादानोभयकारणत्वम्, ...	२३-२७	७	४०६
परमाणुशून्यादीनां श्रुत्युक्तानामपि जगत्कारणत्वमपहाय ब्रह्मण एव प्रतिनियतजगत्कारणत्वम्	२८	८	४१३

इति प्रथमाध्यायस्य विषयानुक्रमणी ।

अविरोधाख्यद्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे—

सांख्यस्मृत्या वेदसंकोचस्यायुक्तत्वम्	१- २	१	४१७
योगस्मृत्याऽपि वेदसंकोचस्यायुक्तत्वम्	३	२	४२७
वैलक्षण्याख्ययुक्तिद्वाराऽपि वेदान्तवाक्यानामबाध्यत्वम्....	४-११	३	४३०

प्रतिपाद्यविषयाः ।	सूत्राङ्काः ।	अधिकरणाङ्काः ।	पृष्ठाङ्काः ।
काणादबौद्धादीनां स्मृतियुक्तिभ्यामपि वेदवाक्यानामबाध्यत्वम्	१२	४	४५३
भोक्तृभोग्यभेदवतोऽपि परब्रह्मणोऽद्वैतत्वस्याबाध्यत्वम्....	१३	५	४५४
ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च तात्त्विकत्वम्	१४-२०	६	४५७
सर्वज्ञत्वेन जीवसंसारमिथ्यात्वं स्वनिर्लेपत्वं च पश्यतः परमेश्वरस्य हिताहितभाक्त्वदोषाभावः	२१-२३	७	४८४
अद्वितीयस्यापि ब्रह्मणः क्रमेण नानाकार्याणां सृष्टिसंभावना	२४-२५	८	४८८
ईश्वरस्योपादानरूपपरिणामिकारणत्वव्यवस्थापनम्	२६-२९	९	४९२
ईश्वरस्याशरीरित्वेऽपि मायावित्वम्....	३०-३१	१०	५००
नित्यतृप्तस्येश्वरस्यापि प्रयोजनं विनाऽशेषजगदुत्पादकत्वम्	३२-३३	११	५०३
कर्मनियन्त्रितानां जीवानां सुखदुःखनिमित्तमात्रस्य जगत्संहरतश्चेश्वरस्य नैर्घृण्यदोषाभावः	३४-३६	१२	५०५
निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो विवर्तरूपेण प्रकृतित्वसिद्धिः	३७	१३	५१०

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे—

सांख्यानुमतप्रधानस्य जगद्धेतुत्वखण्डनम्	१-१०	१	५१२
असदृशोद्भवे काणाददृष्टान्तस्यास्तित्वम्	११	२	५३५
परमाणूनां संयोगेन जगदुत्पत्तेर्युक्तिविरुद्धत्वम्	१२-१७	३	५४०
ईश्वराद्भिन्नानां बाह्यवस्त्वस्तित्ववादिबौद्धविशेषसंमतानां परमाणूनां शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतखण्डनम्	१८-२७	४	५५९
विज्ञानवादिबौद्धसंमतविज्ञानस्य जगत्कर्तृत्वादिखण्डनम्	२८-३२	५	५७८
जीवादिसप्तपदार्थवादिनां बौद्धान्तराणां मतखण्डनम्	३३-३६	६	५९२
तटस्थेश्वरवादस्यायुक्तत्वम्	३७-४१	७	६०१
जीवोत्पत्त्यादेरयुक्तत्वम्	४२-४५	८	६०९

समाप्तेयं व्यासाधिकरणगतविषयानुक्रमणी ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीमद्द्वैपायनप्रणीतानि ।

ब्रह्मसूत्राणि ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितश्रीमच्छांकरशारीरक-
भाष्यसमेतानि ।

तत्र टीकाकृन्मङ्गलश्लोकाः ।

अध्यस्तान्ध्यमपूर्वमर्थधिपणैर्ग्राह्यं पुमर्थास्पदं
लक्ष्यं लक्षणभेदतः श्रुतिगतं निर्धूतसाध्यार्थकम् ॥
आम्नायान्तविभातविश्वविभवं सर्वाविरुद्धं परं
सत्यं ज्ञानमनर्थसार्थविधुरं ब्रह्म प्रपद्ये सदोम् ॥ १ ॥
यो लोकं सकलं पुनाति निगमा यं प्राहुरेकान्ततो
व्याप्तं येन जगज्जगन्ति सततं यस्मै नमस्कुर्वते ॥
यस्मादाविरभूदशेपममरा यस्य प्रसादार्थिनो
यस्मिन्पर्यवसास्यति स्फुरदिदं तस्मै नमो विष्णवे ॥ २ ॥
योऽनुग्रानुग्रतेजा जनयति सकलानालयं यं लभन्ते
सर्वे निर्वान्ति येन श्रुतिपथपथिका वौपडातन्वते च ॥
यस्मै यस्मादकस्मात्परिभवचकिता यस्य संरोचयन्ते
चिन्ता यस्मिन्प्रवृत्ता भृशविशदधियः संश्रये तं गिरीशम् ॥ ३ ॥
भिन्दानमेनांसि दुरासदानि प्रत्यूहवर्गप्रभवानि तानि ॥
राजानमाघातपरम्पराणामाराद्पासे गिरिजाभिजातम् ॥ ४ ॥
श्रीमद्व्यासपयोनिधिर्निधिरसौ सत्सूक्तिपङ्क्तिस्फुर-
न्मुक्तानामनवद्यहृद्यविपुलप्रद्योतिविद्यामणिः ॥
क्षान्तिः शान्तिघृती दयेतिसरितामेकान्तविश्रान्तिभू-
र्भूयान्नः सततं मुनीन्द्रमकरश्रेणीश्रयः श्रेयसे ॥ ५ ॥

---

१ फ. ख. सदा । २ क. 'द्योतवि' ।

यद्भाष्याम्बुजजातजातमधुरप्रेयोमधुप्रार्थना-
सार्थव्यग्रधियः समग्रमरुतः स्वर्गेऽपि निर्वेदिनः ॥
यस्मिन्मुक्तिपथो मुमुक्षुमुनिभिः संप्रार्थितः संबभौ
तस्मै भाष्यकृते नमोऽस्तु भगवत्पादाभिधां बिभ्रते ॥ ६ ॥
यत्पादाम्बुजचञ्चरीकधिषणा निर्वाणमार्गाधिगा
पङ्क्तिर्मुक्तनिसर्गदुर्गदुरिता वाचंयमानामियम् ॥
यस्मिन्नित्यमिदं शमादि समभूद्बोधाङ्कुरो मे यतः
शुद्धानन्दमुनीश्वराय गुरवे तस्मै परस्मै नमः ॥ ७ ॥
मातर्नतोऽस्मि भवतीमथ चार्थये त्वां चेतः सरस्वति परास्य पराञ्चमर्थम् ।
शारीरके महदनुग्रहसंप्रसन्नमेकाग्रमस्तु वचसा सह सम्यगर्थे ॥ ८ ॥
श्रद्धाभक्ती पुरोधाय विधायाऽऽगमभावनाम् ।
श्रीमच्छारीरके भाष्ये करिष्ये न्यायनिर्णयम् ॥ ९ ॥

अथ टीकाकारोपोद्घातः ।

नित्याध्ययनविध्युपादापितवेदान्तवचोभिरापाततः प्रतिपन्नं शास्त्रारम्भौपयिकमनुबन्धजातं न्यायतो निर्णेतुं भगवान्बादरायणः सूत्रितवान् 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति । तत्र प्रमातृत्वादिबन्धस्याध्यासत्वं धर्ममीमांसया ब्रह्ममीमांसाया गतार्थताभावो विशिष्टाधिकारिसंभवो विषयादिसत्त्वं चेति चत्वारोऽर्थाः सूचिताः । तथा हि—सत्यत्वे बन्धस्य बद्धाबद्धयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यानुपपत्तेः सत्यस्य च ज्ञानादनिवृत्तेर्ज्ञानस्य चाज्ञानमात्रविरोधित्वादुत्तरज्ञानस्य च विरोधिगुणतया पूर्वज्ञानादिनिवर्तकत्वाद्विषयप्रयोजनसिद्धिहेतुतया बन्धस्याध्यासता सूचिता । पूर्वसिद्धत्वे वेदान्तविचारस्य विशिष्टाधिकारिणश्चाभावे तं प्रति तत्कर्तव्यतोक्तेरयोगादगतार्थत्वं विशिष्टाधिकारिसंभवश्च ध्वनितः । त्वमर्थदृष्टबन्धस्यान्यदीयज्ञानादनिवृत्तेस्तदर्थज्ञानमपि तन्निर्वाहि त्वमर्थविषयमेवेत्यर्थात्तदैक्यं विषयः सूचितः । मुमुक्षोरथशब्दद्योतितस्य ज्ञानाय विचारविधानात्तत्साध्यज्ञानान्मुक्तिः सूचिता । ब्रह्मज्ञानाय च विचारविधानाद्ब्रह्मणः शक्यप्रतिपाद्यतया वेदान्तैः संबन्धोऽपि दर्शितः । तदेतद्भाष्यकृद्यथाक्रमं व्युत्पादयिष्यति । अस्य चाधिकरणस्य प्राथम्यान्नाधिकरणसंगतिः । उत्तराधिकरणसंगतिस्तु तस्यैवानेनेति नास्योच्यते । विचारविध्यपेक्षितविषयाद्यर्पकश्रुतिभिरस्योत्थानादुत्थाप्योत्थापकत्वं श्रुतिसंगतिः । इदं च धर्मजिज्ञासासूत्रवदुपोद्घाततया 'चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते' इतिन्यायेन शास्त्रेण संबध्यते । विचारारम्भोपयोगिनीनामधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थे समन्वयोक्तेरस्य विशेषतः समन्वयाध्यायसंगतिः ।

---

१ ख. °दिमत्त्वं । २ ख. सूत्रिताः । ३ ख. °मर्थे दृ° ।

स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां विषयाद्यर्पकवाक्यानां(णां) स्वार्थे समन्वयोक्त्या विशेषतोऽस्याऽऽश्रयपादेन *संबन्धः । पूर्वपक्षे विचारानारम्भात्तदधीनज्ञानाभावादुपायान्तरसाध्या मुक्तिः । सिद्धान्ते तु तदारम्भसंभवात्तदधीनज्ञानसिद्धेस्तेनैव मुक्तिः सिध्यतीति फलभेदः । तच्चेदमधीतिविधिवदन्तर्भूतमेव शास्त्रे तदारम्भकार्यतापरम् ।

तत्र वेदान्तमीमांसाशास्त्रं विषयस्तदारभ्यमनारभ्यं वेति विषयाद्यसंभवसंभवाभ्यां संशयः । प्रामाणिकत्वेन प्रमातृत्वादिबन्धस्य सत्यतया तत्त्वज्ञानानपोह्यत्वाद्बद्धाबद्धयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यायोगात्तदभावे च बन्धाध्वस्तेर्बन्धाध्वस्तौ च फलाभावात्प्राच्या च मीमांसया वेदार्थमात्रोपाधौ प्रवृत्तया गतार्थत्वात्फलेच्छावतोऽधिकारिणोऽपि तुच्छत्वात्तद्विशेषणानां च दुर्वचत्वाद्ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वे विषयप्रयोजनयोरनुपपत्तेरप्रसिद्धत्वे संबन्धप्रयोजनयोरसिद्धेस्तस्य च निःसामान्यविशेषत्वादसंभावितविषयादिकमनारभ्यं शास्त्रमिति पूर्वपक्षः ।

प्रमातृत्वादेर्व्यावहारिकमानसिद्धत्वेऽपि तात्त्विकमानासिद्धतया तथाविधमानजनितबोधबाधाविरोधादुक्तविषयादिप्रतिलम्भाद्धर्ममीमांसायाश्च वेदार्थैकदेशधर्ममात्रोपहिततया ब्रह्मास्पर्शितया तन्मीमांसया गतार्थतानवकाशादध्यक्षाद्यधिगतमिथ्याभावस्य बन्धस्य ज्ञाननिवर्त्यतया तन्निवृत्तिकामस्याधिकारिणः सुलभत्वात्तद्विशेषणानां च विवेकादीनामतीते वर्तमाने वा जन्मनि कृतसुकृतजनितचित्तप्रसादासादितानामनुमानागमाधीनतया सुवचत्वाद्ब्रह्मणश्च ब्रह्मपदादात्मत्वाच्च सिद्धावपि विचारं विना मानादसिद्धेरनन्यलभ्यतया विषयत्वात्तदवगतेश्च फलत्वादत्यन्तासिद्ध्यभावाच्च शक्यप्रतिपाद्यतया संबन्धादिसिद्धेरारोपितसामान्यविशेषभावमादाय तदीयविषयत्वस्यै प्रतिपाद्यत्वादुक्तविषयादिमदिदं शास्त्रमारभ्यमिति सिद्धान्तः ।

तदिदं हृदि निधाय वेदान्तमीमांसाशास्त्रं व्याख्यातुकामो भगवान्भाष्यकारः शास्त्रारम्भार्थमाद्यसूत्रेणार्थतः सूचितं विषयादि वदितुं विरोधिनो बन्धस्याध्यासत्वं लक्षणसंभावनासद्भावप्रमाणैः सिसाधयिपुरादावध्यासमाक्षिपति—युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्यादिना मिथ्येति भवितुं युक्तमित्यन्तेन भाष्येण । अर्थाच्च सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यन्तेनानुपप्लुतं चिन्मात्रमात्मानमनुसंदधानस्तत्त्वानुस्मरणं मङ्गलाचरणं विघ्नोपशमनाद्यर्थं संपादयति । चैत्रे मैत्रोऽयमितिभ्रान्तिरन्यत्रैक्यप्रमित्यपेक्षासंस्कारजन्यत्वात्तत्प्रमितिश्चैक्यकृतेत्यात्मानात्मनोरैक्याध्यासेऽपि तत्प्रमित्या-

---

* संगतिः ।

---

१ ख. 'ष्टब्राह्म' । २ ख. क. 'पोह्यत्वा' । ३ ख. 'व.मिदम' । ४ क. ख. 'त्वात्तद्वि' । ५ क. ख. 'स्य सुप्र' ।

श्रीमद्भाष्यकारोपोद्घातारम्भः ।

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभाव-

देर्वक्तव्यतां मन्वानस्तयोरैक्याभावेऽपि त्रिविधं[1] विरोधं हेतुमाह—युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति । न च 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे प्रत्यये चोत्तरपदे च परतो युष्मदस्मदोरेकार्थवाचिनोर्मपर्यन्तस्य त्वमावादेशावित्युक्तत्वात्त्वत्पुत्रो मत्पुत्र इतिवत्त्वन्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति स्यादिति युक्तम् । 'त्वमावेकवचने' इति सूत्रादेकार्थाभिधायिनोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य स्थाने त्वमावादेशौ भवत इति व्याख्यानादेकवचन इत्यधिकारादत्र च युष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वस्याविवक्षितत्वाद्युष्मदस्मद्ग्रहणाविरोधादस्मदर्थे साक्षिणि नभोवदौपाधिकं बहुत्वम् । न चैवं युष्माकमित्यादाविव बहुवचनमनुसृत्य विगृह्येत विरोधोक्त्यनुगुणतया यथा तथा विग्रहेऽपि निवारकाभावात् । युष्मदस्मत्पदयोश्चेतनाचेतनार्थत्वादात्मानात्मवैलक्षण्यार्थमिदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्येऽपि युष्मद्ग्रहणमत्यन्तभेदोपलक्षणार्थम् । न हि त्वंकारवदिदंकारस्याहंकारप्रतियोगित्वमेते वयमिमे वयमित्यादिप्रयोगात् । न च यूयं वयं वयमेव यूयमितिवदौपचारिकत्वं तत्र तथात्वाभिमानवत्प्रकृते तदभावात् । मुख्यामुख्ययोरादौ मुख्योपनिपातादस्मदर्थस्य च मुख्यत्वात्प्रथममस्मद्ग्रहणप्रसक्तावपि युष्मदर्थादनात्मनो निष्कृष्य शुद्धस्य चिद्धातोरध्यारोपापवादन्यायेन ग्रहणं द्योतयितुमादौ युष्मद्ग्रहणम् । तत्र युष्मदस्मदिति प्रत्यक्पराक्त्वेनाऽऽत्मानात्मनोः स्वभावविरोधः सूच्यते । युष्मच्छब्देनाहंकारादिरस्मच्छब्देन तत्साक्षी गृह्यते । तयोरेव प्रत्ययपदेन स्फुरणतया तद्वत्त्वेन प्रतीतितो विरोधो द्योत्यते । तत्रानात्मा प्रतीतिव्याप्यत्वादात्मा च प्रतीतित्वात्[2]प्रत्ययस्तयोर्व्यवहारतो विरोधो गोचरशब्दार्थः । युष्मदर्थो हि कौटस्थ्यादिस्वभावात्मतिरस्कारेण सक्रियत्वादिनाऽस्मदर्थोऽपि ब्रह्मास्मीत्यहंकारादिविलापेन[3] पूर्णतया[4] व्यवह्रियते । युष्मच्चास्मच्च युष्मदस्मदी ते एव प्रत्ययौ तावेव गोचरौ तयोस्त्रिविधविरोधभाजोरन्यत्रैक्यायोगान्न तत्प्रमितिरित्यर्थः । ऐक्यासंस्कारादतदध्यासेऽपि तादात्म्यसंस्कारादिदं रजतमितिवत्तदध्यासः स्यादित्याशङ्क्य +तस्यापि तत्प्रमितिपूर्वकत्वात्तस्याश्च तादात्म्यापेक्षत्वादात्मानात्मनोस्तदभावान्नेति मत्वा तयोस्तादात्म्याभावे हेतुमाह—विषयविषयिणोरिति । ऐक्याभावेऽपि जात्यादौ तादात्म्याददपौनरुक्त्यम् । नित्यानुभवविषयो युष्मदर्थो विषयो विषयी त्वस्मदर्थो नित्यानुभवस्तयोर्दाह्यदाहकवन्मिथो विरुद्धयोर्जातिव्यक्तित्वादेरभावान्न तादात्म्यमित्यर्थः । उक्ताद्धेतोः सिद्धमभेदासंभवं सदृष्टान्तमाह—तमःप्रकाशवदिति । न खल्वनयोरभेदः । न च तयोर्भावाभावत्वेन तदभावस्तमसोऽपि

+ तादात्म्यस्यापि ।

१ क. 'विधविरोधहे' । २ क. प्रकृतिप्रत्य' । ३ क. ख. 'लापनेन । ४ क. पूर्वतया ।

योरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य

गुणवत्त्वादिना भावत्वात्तथाऽऽत्मानात्मनोरपि मिथो विरुद्धयोर्नाभेदोऽस्तीत्यर्थः । विमतौ नाभिन्नतया प्रमितौ मिथो विरुद्धत्वात्तमःप्रकाशवदिति विरोधफलमाह—इतरेतरेति । इतरस्येतरभावो नामेतरेतरत्वमैक्यमितरस्मिन्नितरभावस्तादात्म्यं तयोरप्रतीतावुक्तन्यायप्राप्तायां तत्संस्कारासिद्धिः । नन्वात्मानात्मनोरितरेतरभावाभावेऽपि तद्धर्माणां चैतन्यजाड्यादीनामितरेतरत्र भावः स्यात् । दृश्यते हि *पुष्पपुटिकादौ पुष्पाभावेऽपि तद्धर्मगन्धानुवृत्तिः । तथा चेतरेतरत्रेतरधर्मप्रमित्या तत्संस्कारात्तदध्यासः सिध्यतीति नेत्याह—तद्धर्माणामपीति । तयोरात्मानात्मनोर्धर्माश्चैतन्यजाड्यादयस्तेषामितरेतरत्र न भावो मिथो विरुद्धयोर्धर्मिणोर्धर्माणामितरेतरत्र भावस्यादृष्टत्वात्तेषां धर्मितादात्म्याच्चोक्तविरोधभाक्त्वाद्धर्मिणमतिक्रम्य च तद्धर्माणामगमनात् । न हि गन्धोऽपि विना धर्मिणं पुष्पपुटिकादौ दृश्यते सूक्ष्मेण स्वाश्रयेण सहैवोपलम्भादन्यथा गुणत्वव्याघातादुत्क्रान्त्यधिकरणे चैतद्वक्ष्यति । तस्मात्तद्धर्माणामपि नेतरेतरत्र सत्त्वप्रमेत्यर्थः । तथाऽप्यात्मानात्मनोरन्योन्यात्मकताध्यासस्थं च किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—इत्यत इति । इतिशब्देनाभेदप्रमित्यभावो हेतुरुक्तः । तत्फलमभेदसंस्काराभावोऽतःशब्दार्थः । यदात्मनो मुख्यं प्रत्यक्त्वं प्रतीतित्वमहंकारादिविलापनेन ब्रह्मास्मीतिव्यवहार्यत्वं चोक्तं तदयुक्तमहमितिप्रतीयमानत्वादहंकारवदित्याशङ्क्य संस्काराभावफलमध्यासाभावं वक्तुमधिष्ठानस्वरूपमाह—अस्मत्प्रत्ययगोचर इति । अहंवृत्तिव्यङ्ग्यस्फुरणत्वं तद्वत्त्वं वा हेतुः । आद्ये साधनविकलो दृष्टान्तो द्वितीये त्वसिद्धिरतोऽनुमानायोगादात्मनो युक्तं मुख्यं प्रत्यक्त्वादीत्यर्थः । यदात्मनो विषयित्वं तन्न । अनुभवामीतिव्यवहृतत्वादहंकारवदित्याशङ्क्याऽऽह—विषयिणीति । अनुभवामीति व्यवहृतत्वं तद्वाच्यत्वं तल्लक्ष्यत्वं वा । नाऽऽद्यः । असिद्धेः । नेतरः । हेतुवैकल्यादतो युक्तं विषयित्वमित्यर्थः । अहंकारस्य देहं जानामीति विषयित्वेऽपि मनुष्योऽहमित्यभेदाध्यासवदिहापि स्यादित्याशङ्क्याहंकारदेहयोर्जाड्यादिना तुल्यत्वादभेदाध्यासेऽपि चित्त्वेनाऽऽत्मत्वेन वाऽजडेऽनवच्छिन्ने प्रतीचि तद्विपरीताध्यासो न सिध्यतीत्याह—चिदात्मक इति । दीपादेर्विषयित्वेऽपि चिदात्मकत्वाभावादपुनरुक्तिः । अहमिति प्रथाविशेषादात्मवदहंकारस्यापि मुख्यप्रत्यक्त्वादियोगादयुक्तं पराक्त्वादीत्याशङ्क्याऽऽह—युष्मदिति ।

---

* पुष्पपेटिकादौ ।

---

१ क. ख. °स्थ तद्धर्माध्यासस्य च ।

विषयस्य तद्धर्माणां चाध्यासस्तद्विपर्ययेण विषयिणस्तद्धर्माणां च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम् । तथाऽप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येतरेतरा-

---

अहंकारतत्साक्षिणोरहमित्येकरूपप्रथानङ्गीकारादहंकारादेः प्रातीतिकप्रत्यक्त्वादिभावेऽपि पराक्त्वाद्येव मुख्यमित्यर्थः । अहंकारादेर्बन्धत्वेनानर्थतया हेयत्वं[1] सूचयति—विषयस्येति । तस्याध्यासो मिथ्येति संबन्धः । मा भूदात्मन्यनात्माध्यासस्तद्धर्माणां तु जाड्यादीनां तस्मिन्नध्यासः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तद्धर्माणां चेति । न हि धर्मा धर्मिणमतिक्रमन्ते नरविषाणादिधीवदात्मनि वैकल्पिकी जाड्यादिधीरित्यर्थः । आत्मनो मुख्यप्रत्यक्त्वादिभाक्त्वादनात्मतद्धर्माध्यासानधिष्ठानत्वेऽपि तद्वैपरीत्यादहंकारादेरात्मतद्धर्माध्यासाधिष्ठानत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तद्विपर्ययेणेति । अहंकारादौ जडे विषये ततो विपर्ययश्चैतन्यं तेनाऽऽत्मना विषयिणश्चिदात्मनो योऽध्यासः स मिथ्येत्यन्वयः । नन्वनात्मन्यात्मानध्यासेऽपि[2] तद्धर्माणामनुभवादीनां बुद्ध्यादावध्यासः स्यात् । नभसो ध्वन्यभेदानध्यासेऽपि तद्भेदानां वर्णानां ह्रस्वो दीर्घो वेति ध्वनिविशेषेऽप्यध्यासदर्शनादित्यत आह—तद्धर्माणां चेति । अनुभवादीनां बुद्धिवृत्त्युपाधौ तत्तन्त्रतया भानादुपचारात्तद्धर्मत्वम् । युक्तो वर्णानां ध्वनिभेदेष्वध्यासो जाड्यादिना तुल्यत्वादात्मधर्मत्वाभिमतानामनुभवादीनां चिद्रूपात्ततो भेदाभावान्न जडे बुद्ध्यादावध्यासोऽतुल्यत्वादित्यर्थः । अध्यासो नामान्यस्मिन्नन्यरूपताधीः । स मिथ्येत्यविद्यमानतोच्यते । अर्थाध्यासो ज्ञानाध्यासश्चेत्यध्यासयोर्नास्तित्वं वक्तुं द्विरध्यासवचनम् । आक्षेपमुपसंहरति—इति भवितुमिति । इति युक्तमिति वक्तव्ये भवितुमित्याक्षेपस्य संभावनैव मूलं न मानमिति दर्शयितुमुक्तम् । तदेवं मातृत्वादिबन्धस्य वस्तुतया[3] विषयाद्यभावादनारभ्यमिदं शास्त्रमित्याक्षेपो विवक्षितम् । अध्यासस्य नास्तित्वमयुक्तत्वादमानाद्वेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी करोति—तथाऽपीति । द्वितीयं प्रत्याह—अयमिति । मनुष्योऽहमिति प्रतीतेरध्यासस्वरूपापलापायोगादस्याश्च देहातिरिक्तात्मवादे प्रमात्वाभावात्तदनुरूपं कारणं कल्प्यमिति भावः । अपरोक्षमध्यासं द्वेधा विभजन्विशेष्यं निर्दिशति—लोकव्यवहार इति । लोक्यते मनुष्योऽहमिति ज्ञायत इति ज्ञानोपसर्जनोऽर्थाध्यासो लोकविषयो व्यवहार इत्यर्थोपसर्जनो ज्ञानाध्यासश्चोक्तः । कोऽयमध्यासो यो विषयादिसिद्धिहेतुरित्याशङ्क्य तल्लक्षणमाह—अन्योन्यस्मिन्नित्यादिना धर्मधर्मिणोरित्यन्तेन । तत्रान्यस्मिन्नन्यावभास इत्युक्ते प्रतिमायां देवतादृष्टिरपि भ्रान्तिः स्यात्ततो विशिनष्टि—अन्योन्यस्मिन्निति । तत्र देवतादृष्टिमात्र-

---

1 ख. हेतुत्वं । 2 ख. 'ध्यासे जा' । 3 ख. सत्यतया ।

विवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः ।

मारोप्यं न प्रतिमादृष्टिर्ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादिति न्यायात् । पटे तन्तवः स च तन्तुष्विति लोकवादिदृष्टया तन्तुपटयोरन्योन्याधारत्वधियोऽध्यासत्वप्राप्तावुक्तमन्योन्यात्मकतामिति । पटः शुक्लः शुक्लः पट इतिप्रमाव्यावृत्त्यर्थमितरेतराविवेकेनेति । इत्थंभावे तृतीया । स्वरूपविवेकतिरस्कारेणाभेदधीरध्यासो नैवं शुक्लपटादिधीरित्यर्थः । स एवायमयमेव स इत्यैक्यप्रमां प्रत्याह—विविक्तयोर्धर्मिणोरिति । औपाधिकभेदोभासतिरस्कारेण प्रत्यभिज्ञायामैक्यं प्रमीयते विविक्तयोर्धर्मिणोर्विवेकं तिरस्कृत्यैक्यधीभ्रान्तिरित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानेऽपि कालद्वयवैशिष्टचादस्ति विविक्ततेति विविक्तपदस्यातद्व्यावर्तकत्वमाशङ्कचाऽऽह—अत्यन्तेति । आत्मनो बुद्धचादेश्च स्वच्छत्वादिना साम्यादत्यन्तविवेकासिद्धिमाशङ्कच जडत्वाजडत्वयोस्तद्धर्मयोरत्यन्तविवेकाद्धर्मिणोरपि तात्सिद्धिरित्याह—अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोरिति । उक्तरूपयोर्धर्मधर्मिणोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतारूप इतरेतराविवेकात्मकोऽध्यास इति समुदायार्थः । अन्योन्यधर्मांश्चेति पृथक्कथनमन्धोऽहमित्यादौ धर्माध्यासे प्राधान्यसूचनार्थम् । नन्वितरेतराविवेकार्थं द्वयोः स्वरूपतिरस्कारे कथमन्योन्यस्मिन्निति लक्षणांशसिद्धिस्तत्सिद्धये द्वयोः स्वरूपोपस्थितौ कथमविवेकोपपत्तिरत आह—सत्येति । सत्यमनिदं चैतन्यं तस्य संसृष्टरूपेणाध्यस्तत्वेऽपि स्वरूपेणानध्यस्तत्वादनृतमहंकारादिः स्वरूपतोऽप्यध्यस्तत्वात्तदुभयमिथुनीकरणरूपोऽध्यास इति यावत् । असत्यसर्पस्य सत्यरज्ज्वां तन्मात्रतया निमज्जनवदसत्याहंकारादेः सत्यचिन्मात्रतया निमज्जनादेकत्वधीः सत्यासत्ययोरात्मानात्मनोस्तर्कतो विविच्यमानत्वादन्योन्यस्मिन्निति लक्षणांशश्च संभवतीति भावः । किं[3] पुनरध्यासस्य कारणमित्याशङ्कच निमित्तमात्रमुपादानं वा निमित्तविशेषो वा पृच्छयत इति विकल्प्याऽऽद्यौ प्रत्याह—मिथ्येति । मिथ्या च तदज्ञानं च तन्निमित्तमुपादानं यस्य[4] सोऽध्यासस्तथा । तत्र मिथ्येत्युक्ते भ्रान्तिज्ञानप्राप्तावज्ञानमित्युक्तं तन्मात्रग्रहे ज्ञानाभावशङ्कायां मिथ्येति तेनानिर्वाच्यत्वेनाभावविलक्षणं ज्ञाननिवर्त्यमनाद्यज्ञानं तदुपादानोऽध्यास इत्यर्थः । एतदेवाज्ञानं संस्कारकालकर्मादिरूपेण परिणतमध्यासनिमित्तमिति वक्तुं निमित्तग्रहणम् । निमित्तविशेषप्रश्नं प्रतिवक्ति—नैसर्गिक इति । प्रत्यक्चैतन्यसत्तामात्रानुबन्धी प्रवाहरूपेणानादिरिति यावत् । न च प्रवाहरूपस्य प्रवाहिव्यतिरेकिणोऽसत्त्वात्प्रवाहिव्यक्तीनां च सादित्वात्कुतो नैसर्गिकत्वमिति वाच्यम् । प्रवाहिव्यक्तीनामन्यतमव्यक्त्या विना पूर्वकालानवस्थानं कार्येष्वनादितेत्यभ्युपगमात् । यद्वा कारणरूपेणास्यानादित्वं कार्यात्मना नैमित्तिकत्वमित्युभयम-

---

१ क. 'हारश्चाऽऽह । को' । २ क. 'दावभा' । ३ क. किंतु । ४ क. यस्येत्यध्यासः स तथा । ५ क. 'व्यतिरेकेणास' ।

आह कोऽयमध्यासो नामेति[1]। उच्यते—
स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः ।

विरुद्धम् । अध्यस्य मिथुनीकृत्येति क्त्वाप्रत्ययो नाध्यासस्य पूर्वकालत्वमन्यत्वं च लोकव्यवहारादङ्गीकृत्य प्रयुक्तो लोकव्यवहारस्याध्यासतया क्रियान्तरत्वाभावादतो वस्तुतोऽपौर्वापर्येऽपि विशेषणभेदेन कल्पितभेदं वस्तुतत्प्रतिपत्तिक्रमेण पौर्वापर्यं च। तदालम्बनमनुभवं द्रढयितुमध्यासमभिनयति—अहमिति । तत्राहमिति कार्याध्यासे[2]ष्वाद्योऽध्यासस्तस्याध्यासत्वं चिदचिदात्मत्वात् । इदमिति भोक्तुर्भोगसाधनं कार्यकरणसंघातो ममेदमित्यहंकर्त्रा स्वत्वेन तस्य संबन्धस्तयोश्चेदं ममेदमिति दृष्टयोरध्यस्तत्वमध्यस्तभोक्तृशेषत्वात्स्वप्नादावध्यस्तराजोपकरणवत् । तदेवं पूर्वभाष्योक्तरीत्या युक्तिशून्योऽप्यत्यन्तविविक्तयोरित्यादिना लक्षितः सत्यानृतमिथुनीकरणरूपत्वेन संभावितो विशिष्टकारणप्रसूतो नैसर्गिकत्वादागन्तुकदोषानपेक्षोऽहमिदमित्यादिप्रकारैर्निरूपितप्रतिभासत्वेन प्रत्यक्षत्वाज्ज्ञेयाध्यासो ज्ञानाध्यासश्चाशक्योऽपह्नोतुमित्यसत्यत्वाद्बन्धस्य विषयादिसंभवादारम्यमिदं शास्त्रमित्यभिसंधिः ।

शास्त्रारम्भहेतुविषयादिसाधकमध्यासमाक्षेपसमाधिभ्यां संक्षिप्य तमेव लक्षणसंभावनाप्रमाणैः स्फुटीकर्तुं चोदयति—आहेति । शास्त्रस्य तत्त्वनिर्णयार्थतया वादत्वात्तत्र गुरुशिष्ययोरधिकारात्पुरस्थितमिव शिष्यं गृहीत्वा परोक्तिः । इत आरभ्य कथं पुनः प्रत्यगात्मनीत्यतः प्रागध्यासलक्षणपरं भाष्यम् । तस्मादारभ्य तमेतमविद्याख्यमित्यतः प्राक्तनं तत्संभावनाया एतदादि सर्वलोकप्रत्यक्ष इत्यन्तं तन्निर्णयायेति विभागः । समाधानभाष्येऽध्यासलक्षणनिर्देशोऽपि प्रसिद्धाध्यासलक्षणे निर्णीते प्रागुक्तलक्षणस्य तद्विशेषतया सिद्धिरिति मत्वा प्रसिद्धाध्यासं पृच्छति—कोऽयमिति । किंशब्दस्याऽऽक्षेपेऽपि संभवादत्र सोऽपि विवक्ष्यते । आत्मन्यध्यस्तोऽनात्मेतिविशेषोक्तेरसदृशयोश्चाधिष्ठानाधिष्ठेयत्वायोगादसंभावनया विशेषाक्षेपात्प्रश्नाक्षेपयोर्भिन्नार्थत्वादुपपत्तिरिति भावः ।

अध्यासासाधारणस्वरूपधीहेतुत्वेन लक्षणस्याभ्यर्हितत्वादाक्षेपमुपेक्ष्य पृष्टमेवेति मत्वाऽऽह—उच्यत इति । अत्र प्रश्नवाक्यस्थाध्यासपदानुषङ्गान्न साकाङ्क्षत्वम् । परत्रेत्युक्ते परस्येत्यार्थिकं परत्र परावभास इत्येव लक्षणं तदुपपादकं स्मृतिरूपत्वं तत्साधनार्थं पूर्वदृष्टत्वम् । अध्यासद्वयेऽपि परत्रेति सामान्यतो धीयोग्यमधिष्ठानमुक्तम् । अर्थपक्षेऽवभास्यत इत्यवभासः परश्चासाववभासश्चेति । तथा ज्ञानपक्षेऽवभासनमवभासः परस्यावभासः[3] परावभासः । तावत्युक्ते घटात्परस्य पटस्यावभासः । स चावभासमानोऽध्यासः । स्यात्तन्निवृत्तये परत्रेति । न चैवमपि खण्डा गौरित्यादावतिव्याप्तिः परत्रेत्यारोप्यात्यन्ताभाववतोऽभिधानात्खण्डगवादीनां तादात्म्य-

१ क. नाम—उ°। २ क. °सेषु चाऽऽद्योऽ°। ख. °सेऽध्या°। ३ ङ. °सः। स°।

तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति वदन्ति। केचित्तु यत्र यद्-ध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम इति। अन्ये तु यत्र यदध्या-

वतां संसर्गशून्यत्वाभावात्। दोषसंस्कारसंप्रयोगोत्थत्वादित्थमवभासः संभवतीति वक्तुं स्मृतिरूप इत्युक्तम्। स्मर्यत इति स्मृतिः स्मर्यमाणोऽर्थः। भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति सूत्रद्वयमधिकृत्य स्त्रियां क्तिन्निति सूत्रेण भावे कर्तृव्यतिरिक्ते च कारके कर्मादौ संज्ञायामसंज्ञायां च क्तिन्विधानादकर्तरि चेति चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थ-त्वाङ्गीकारात्। स्मर्यमाणस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपो न तु स्मर्यत एव स्पष्टं पुरोवस्थितत्वेन भानात्। ज्ञानपक्षे स्मरणं स्मृतिर्भावे क्तिन्विधानात्स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपो न स्मृतिरेवं पूर्वानुभूतस्य तथाऽभानात्। स्मृतिरूपतादोपादि-त्रयोत्थत्वात्तादृग्धीविषयत्वाद्वा। अदृष्टरजतस्य रजतभ्रमादृष्टेस्तत्संस्काराभावाच्च संस्कारद्वारा स्मृतिरूपतोपयोगिपूर्वदृष्टत्वम्। तदेवं परत्र परावभास इत्येव लक्षणम्। अन्यदुक्तरीत्या तच्छेषमिति स्थितम्। अध्यासे वादिविप्रतिपत्तेरुक्तं तल्लक्षणं कथमित्या-शङ्क्याऽऽरोप्यदेशादौ विवादेऽपि लक्षणसंवादान्न्यायतश्च तल्लक्ष्येऽनिर्वाच्यतासिद्धेः सर्वतन्त्रसिद्धान्तोऽयमिति विवक्षित्वा वादिविवादानुपन्यस्यन्केषांचिदन्यथाख्यातिवा-दिनामात्मख्यातिवादिनां चाभिप्रायमाह—तं केचिदिति। अन्यत्र शुक्त्यादावन्यस्य कार्यत्वेन पारतन्त्र्याद्धर्मस्य रजतादेरध्यासस्तादात्म्यधीर्देशान्तरगतं हि रजतादिदोपा-त्पुरोवर्त्यात्मना भातीत्येवमुक्तमध्यासं केचिदन्यथाख्यातिवादिनो वदन्तीत्येकत्र। अप-रत्र त्वन्यत्र बाह्ये शुक्त्यादावन्यस्य ज्ञानस्य धर्मो रजतादिस्तस्याध्यासो बहिरिव तदभेदेन धीरित्यात्मख्यातिवादिनस्तमध्यासमाहुरिति योजना। पक्षद्वयेऽपि परत्र परावभासे संमतिरस्तीति भावः। अख्यातिमतमाह—केचित्त्विति। वदन्तीत्यनुष-ज्यते। यत्र शुक्त्यादौ यस्य रजतादेरध्यासो लोके प्रसिद्धस्तयोस्तद्धियोश्च दोषवशा-द्विवेकाग्रहे तत्कृतो रजतमिदमित्यादिसंसर्गव्यवहार इत्यख्यातिवादिनस्तैरपि संस-र्गव्यवहाराय तद्धीरूपस्यावस्तुग्रहे तदभिन्नविवेकाग्रहायोगात्तस्य तत्कृतत्वासंभवादवि-द्येतरदोपस्य भाति वस्तुन्यभानहेतुतानुपलम्भादतः परत्र परावभासे तेपामप्यस्ति संमति-रिति भावः। केपांचिदन्यथाख्यातिवादिनां माध्यमिकानां च मते दर्शयति—अन्ये त्विति। यत्र शुक्त्यादौ यस्य रजतादिरध्यासस्तस्यैव शुक्त्यादेर्विपरीतधर्मत्वस्य रजतादिरूपत्वस्य भावान्तरत्वेन शून्यत्वेन वा सत्ताहीनस्य कल्पनां भासमानतामध्यासं भावान्तराभाववादिनः शून्यवादिनश्चाऽऽचक्षते। तथा च तत्रापि परत्र परावभासे

१ ख. 'न्तरादिग' । २ क. ख. 'त्येकेऽन्नापरे त्र' । ३ क. 'ख्यातिवादम' । ख. 'ख्याति वादिम' । ४ ख. लोकप्रसि' । ५ क. ख. तद्धीरूपास्या' । ६ ख. परात्मताव' । ७ ख. परात्म तावभासे ।

सस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षत इति । सर्वथाऽपि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति । तथा च लोकेऽनु[1]भवः—शुक्तिका हि रजतवदवभासते, एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम् । सर्वो हि पुरोवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि ।

उच्यते—न तावदयमेकान्तेनाविषयः ।

संवादोऽस्तीत्यर्थः । मतान्तराण्युपन्यस्य स्वमतानुसारित्वं तेषां निगमयति—सर्वथेति । सर्वेषु पक्षेषु प्रकारविशेषविवादेऽपि पुरोवर्तिनो रजतादित्वेनैव वेद्यतामध्यासो न व्यभिचरतीति युक्तमुक्तल[2]क्षणस्याध्यासस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तत्वम् । न च तस्य सत्त्वं बाध्यत्वादन्यत्र रजतादिसत्त्वस्यामानत्वान्न च तदसत्त्वमपरोक्षत्वान्नापि विरोधादेकस्य सदसत्त्वमतोऽनिर्वाच्यतेति भावः । न केवलं वादिनामेवायमध्यासः संमतोऽपि तु लौकिकानामपीत्याह—तथा चेति । अनुपहितेदमंशे रजतादिसंस्कारसहिताविद्यया रजताद्यध्यासवत्पूर्वपूर्वाहंकारादिवासितानाद्यविद्यया चिदात्मन्यनुपहिते भवत्यहंकाराद्यध्यास इति निरुपाधिकाहंकाराद्यध्यासे दृष्टान्तमाह—शुक्तिकेति । सम्यग्धीसिद्धाधिष्ठानरूपाभिप्रायेण शुक्तिकाग्रहणं संप्रयुक्तस्य मिथ्यारजतत्वमानधिया वत्करणम् । अनुभवप्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः । बिम्बप्रतिबिम्बयोः प्रतिबिम्बानां च मिथो भेदधीवज्जीवब्रह्मणोर्जीवानां च भेदधियः सोपाधिकभ्रमस्य दृष्टान्तमाह—एक इति । एकत्वग्रहो वद्ग्रहश्च पूर्ववत् । लक्षणप्रकरणमुपसंहर्तुमितिशब्दः । लक्षितरजताध्यासस्य लोकवादिसिद्धत्वेऽपि नाऽऽत्मन्यनात्माध्यासः स्यादिति विशेषाक्षेपमुत्थापयति—कथमिति । प्रतीचि पूर्णे स्फुरणत्वेनाननुभाव्ये पराचां परिच्छिन्नानामनुभाव्यानां बुद्ध्यादीनां तद्धर्माणां च नाध्यासो मिथो विरुद्धानामधिष्ठानाधिष्ठेयत्वासंभवादित्यर्थः । विरुद्धानामैक्यतादात्म्यप्रमित्ययोगेऽपि तदध्यासयोग्यतया कल्प्यतामधिष्ठानाधिष्ठेयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वो हीति । आ[3]रोप्येण सह तुल्येन्द्रियग्राह्यत्वमधिष्ठानस्य दृष्टमिह तदभावान्नाध्यास इत्यर्थः । तर्हि प्रत्यगात्मन्यध्यासदृष्टेर्विषयत्वमपीष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—युष्मदिति । प्रत्यक्त्वादात्मत्वाच्चास्याविषयत्वमन्यथेदंप्रत्ययविषयत्वापातादपराद्धान्तापाताच्च । तस्मात्तस्मिन्नध्यासो दृष्टोऽपि श्लिष्टो नेत्यर्थः ।

अनात्मविशेषारोपे तद्विशेषान्तरस्याधिष्ठानत्वेऽपि तन्मात्रारोपे चिदात्मैवाधिष्ठानमित्याह—उच्यत इति । विरुद्धयोर्वस्तुतोऽधिष्ठानाधिष्ठेयत्वायोगेऽपि कल्पनया तत्सिद्धिरिति भावः । यत्त्वेकज्ञानाविषयत्वान्नाधिष्ठानाधिष्ठेयतेति तत्राऽऽह—न तावदिति ।

---

१ ज. 'नुभावः । २ ख. 'क्षणाध्या' । ३ ख. अध्यारोप्येण ।

(भाष्यकारोपोद्घातः)

अस्मत्प्रत्ययविषयत्वादपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । न चायमस्ति नियमः पुरोवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति । अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः । तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अवि-

---

एकस्मिन्विज्ञाने तयोर्भानमात्रमारोपेऽपेक्षते न विषयतया भानं केवलव्यतिरेकाभावा-दात्मनः स्वप्रकाशत्वादनात्मनस्तद्विषयत्वाद्द्वयोरपि भासतोर्मनुष्योऽहमित्यादिधीवशादन्योन्याध्यासः सिध्यतीत्यर्थः । नियमेनाविषयत्वाभावे कुतः स्वप्रकाशत्वं तत्राऽऽह—अस्मदिति । अस्मदर्थश्चिदात्मा साक्षितया प्रतीयते प्रतिबिम्ब्यतेऽस्मिन्नित्यस्मत्प्रत्ययोऽहंकारस्तत्संबन्धाल्लब्धपरिच्छेदः सन्नात्मस्वरूपस्फुरणेन स्फुरन्नपि तद्विषयो निरुच्यते ततोऽस्य शून्यवदत्यन्ताविषयत्वाभावेऽपि नास्वप्रकाशतेत्यर्थः । अध्यासे सत्यस्मत्प्रत्ययविषयत्वं सति तस्मिन्नध्यास इत्यन्योन्याश्रयत्वमाशङ्क्यानादित्वेन परिहारेऽपि परिहारान्तरमाह—अपरोक्षत्वाच्चेति । अस्मत्प्रत्ययाविषयत्वेऽप्यपरोक्षत्वादेकान्तेनाविषयत्वाभावात्तस्मिन्नहंकाराध्यास इत्यर्थः । अपरोक्षत्वमपि कैश्चिदात्मनो नेष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रत्यगात्मेति । अस्यार्थः—अस्ति तावन्ममेदं विदितमिति विशिष्टधीः, न च सा विशेषणदर्शनादृते युक्ता, न च ज्ञानान्तरादस्य स्फुरणं विमतं नैतद्विषयमेतन्निष्ठसाक्षात्कारत्वात्तादृग्घटसाक्षात्कारवदित्यनुमानात् । न च घटादिज्ञानाश्रयतयाऽऽत्मसिद्धिस्तस्य तदधीनप्रकाशत्वे वेद्यत्वापातात्तस्माद्यस्मिन्नात्मनि विशेषणत्वं कल्पितं तस्य संविद्रूपत्वेनैव स्फुरणादपरोक्षत्वं देवदत्तस्वापकालो देवदत्तात्माऽस्तीति व्यवहारहेतुसाक्षात्कारवान्कालत्वादितरकालवदित्यनुमानात् । न च स्वापेऽहंवृत्तिस्तद्व्याघातात् । न च पुरुषान्तरं तत्साक्षात्कर्तुमलमीश्वरास्तित्वे च साक्षात्कारस्यास्मद्विशेषणमादेयमिति । अपरोक्षाध्यासो नापरोक्षमात्रे क्वचिदपि युक्तः संप्रयुक्ततया पुरःस्थितापरोक्ष्ये तद्दृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । तत्र हेतुरप्रत्यक्ष इति साक्षिवेद्यतया संप्रयोगमन्तरेणापरोक्षेऽपीति यावत् । न हि नभो द्रव्यत्वे सत्यरूपस्पर्शित्वाद्बाह्येन्द्रियग्राह्यं, नापि मनसोऽसहायस्य बाह्ये वृत्तिः, तेन प्रसिद्धप्रत्यक्षत्वहीनेऽपि नभस्यविवेकिनस्तलमिन्द्रनीलकटाहकल्पं मलिनतां धूम्रतामन्यच्च पीताद्यध्यस्यन्ति तथा चाधिष्ठानारोप्ययोरेकेन्द्रियग्राह्यत्वानियतिरिति भावः । दार्ष्टान्तिकं ब्रुवाणः संभावनां निगमयति—एवमिति । आत्मानात्मनोश्चिदचित्त्वेन वास्तवा(व)भेदासिद्धौ सामानाधिकरण्यात्तद्भेदधीरध्याससंभावनां निगमयतीति भावः । ननु ब्रह्मविद्यापोह्यत्वेन सूत्रितामविद्यां हित्वा किमित्यध्यासो वर्ण्यते तत्राऽऽह—तमेतमिति । आक्षिप्तत्वं समाहितत्वं लक्षि-

---

१ क. ख. 'ति च त' । २ ख. 'त्वमित्याश' । ३ क. 'राद्यध्या' । ४ ख. 'पुरोवस्थि' । ५ ख. 'क्षेऽपीति । ६ ख. 'कल्पे म' । ७ ख. 'ध्यासे सं' । ८ क. ख. ग. 'नियम' ।

द्येति मन्यन्ते। तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः। तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोपेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न संबध्यते। तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिपेधमोक्षपराणि।

कथं पुनरविद्यावद्विपयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति।

तत्वं च विशेपणार्थः। अध्यासमित्यनुभवानुसारिण्यनर्थतोक्ता, पण्डिता मन्यन्त इति पृथग्जनागोचरत्वेनैतदविद्यात्वस्य व्युत्पाद्यत्वमुक्तं, प्रतिपन्नोपाधौ निपेध्यत्वस्याविद्यान्वयव्यतिरेकित्वादाविद्यात्वमस्येति वक्तुमविद्याग्रहणमतो न सूत्रिताविद्योपेक्षिता तस्या एव वर्ण्यमानत्वादित्यर्थः। न केवलमन्वयादिनाऽस्याविद्यात्वं विद्यापोह्यत्वेन तद्विरोधित्वाच्चेत्याह—तद्विवेकेनेति। तस्याध्यस्तस्य बुद्ध्यादेर्विवेको विलापनं तेन रूपेणाऽऽत्मनोऽसाधारणरूपस्येदमित्थमेवेत्यवधारणं विद्या तेन तद्विरोधित्वादिना सिद्धेऽध्यासस्याविद्यात्वे सैवोच्यत इत्यर्थः। तथाऽपि कारणाविद्यां त्यक्त्वा कार्याविद्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति। तस्मिन्नध्यासे[1] उक्तरीत्याऽविद्यात्मके सत्याच्छादकाविद्यायाः स्वापादौ स्वतोनर्थत्वादर्शनात्कर्तृत्वाद्यध्यासात्मना तस्या जागरादौ तथात्वात्कार्याविद्या वर्ण्यते। यत्राऽऽत्मनि बुद्ध्यादौ यस्य बुद्ध्यादेरात्मनो वाऽध्यासस्तेन बुद्ध्यादिनाऽऽत्मना वा कृतेनाशनायादिदोपेण चैतन्यगुणेन वाऽऽत्माऽनात्मा वा वस्तुतो न स्वल्पेनापि युज्यत इत्यतो विद्यया तन्निवृत्तिरित्यर्थः। लक्षणसंभावने भेदेनोक्त्वा सद्भावं निर्णेतुमादौ प्रत्यक्षं दर्शयति—तमिति। आक्षेपसमाधिविपयत्वं तदर्थः। लक्ष्यत्वमेतदर्थः। अविद्याख्यमिति संभावितोक्तिः। पुरस्कृत्येत्यध्यासस्य व्यवहारहेतुतया स्वानुभवसिद्धत्वमुक्तम्। प्रमाणप्रमेयग्रहणं प्रमात्रादेरुपलक्षणम्। अपौरुपेयत्वेन विशेपं मत्वा शास्त्राणां पृथग्ग्रहणम्। मोक्षपराणि विधिनिपेधशून्यानि[3] वस्तुमात्रनिष्ठानीत्यर्थः।

त्रिविधव्यवहारस्याऽऽध्यासिकत्वे प्रमाणान्तरजिज्ञासया पृच्छति—कथमिति। यद्यपि प्रत्यक्षादिसर्वमविद्योत्थाहंकारादिविशिष्टात्माश्रयमिति स्वसाक्षिकं तथाऽपि केन मानान्तरेण तथा स्यात्पुनः शब्दान्मानान्तरविवक्षाधीः। यद्वा प्रमाता प्रमाणानामाश्रयो नाविद्यावाननुपयोगादित्याक्षेपः। अथवा यद्येतानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विपयाणीत्यन्वयः। यद्वा यद्येतान्यविद्यावद्विपयाणि कथं प्रमाणान्यविद्यावदाश्रयत्वे कारणदोपादप्रामाण्याद्यस्य च दुष्टं करणमित्यादि भाष्यादित्याक्षेपः।

---

१ क. ख. 'ध्यत्वस्या'। २ ख. 'ध्यासे दर्शितनीत्याऽ'। ३ ख. 'धिप्रतिपे'।

उच्यते—देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानरहितस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति । न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यवहारः संभवति । न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते । न चैतस्मि-

व्यवहारहेतुमध्यासमनुमानादिना साधयितुमारभते—उच्यत इति । तत्रानुमानं वक्तुं व्यतिरेकव्याप्तिमाह—देहेन्द्रियादिष्विति । सशिरस्कोऽवयवी त्वगिन्द्रियस्यानपेक्षाधारो देहस्तत्र मनुष्यत्वादिजातिमति देहेऽहमभिमान इन्द्रियेष्वादिशब्दगृहीतदेहावयवेषु च ममाभिमानस्तेन हीनस्य सुप्तस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ सत्यां मानाप्रवृत्तेरध्यासस्तद्धेतुरित्यर्थः । यत्र नाध्यासस्तत्र न व्यवहारः, यथा सुषुप्ताविति व्याप्तिः । देवदत्तस्य जागरादिकालस्तस्यैवाध्यासाधीनव्यवहारवांस्तस्यैव स्वापादिकालादन्यकालत्वाद्व्यतिरेके तस्यैव स्वापादिकालवदिति भावः । इन्द्रियादिषु ममत्वाभावेऽपि देहेऽहंभावमात्रान्मानप्रवृत्तिमाशङ्क्याऽऽह—न हीति । इन्द्रियग्रहणं लिङ्गादेरुपलक्षणं प्रत्यक्षादीत्यादिपदप्रयोगाद्व्यवहारस्य व्यवहर्तारं विनाऽयोगादनुपादानस्य व्यवहारस्य च कर्तृसाम्ये तान्यनुपादाय यो व्यवहारः स नेति योजना । यो द्रष्टृत्ववक्तृत्वादिरक्षमक्षं प्रति नियतो व्यवहारः, यश्च लिङ्गादिनाऽनुमातृत्वादिव्यवहारो नासौ तानि ममत्वेनागृहीत्वा युक्तः, देहाध्यासेऽपि चक्षुराद्यनध्यासेऽन्धादेरदर्शनादित्यर्थः । इन्द्रियाध्यासे तेनैव व्यवहारादलं देहाध्यासेनेत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । इन्द्रियाणामधिष्ठानत्वेन देहे गृहीतेऽपि तस्मिन्नहंभावस्य न प्रवृत्त्युपयोगो देहात्मनोः संबन्धान्तरादपि प्रवृत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—न चानध्यस्तेति । अस्यार्थः—अध्यासेतरो देहात्मयोगो देहस्याऽऽत्मसंयोगो वाऽऽत्मेच्छयाऽनुविधीयमानत्वं वा तदनुविधानयोग्यत्वं वा तत्कर्मारभ्यत्वं वा । नाऽऽद्यः—आत्मसंयुक्तेन परदेहेनापि तत्प्रसङ्गात् । न द्वितीयः—तदभावेऽप्यातुरदेहे मातृत्वादिदर्शनात् । न तृतीयः—स्वापादावपि तत्प्रसङ्गात्तद्योग्यताया यावद्द्रव्यभावित्वात् । न च तदा सर्वकर्मलयान्न शरीरमेवेति वाच्यं, स्वदृष्ट्या तदभावेऽपि परदृष्ट्या तद्भावात्तस्य तस्मिन्मातृत्वादिधीध्रौव्यात् । न चतुर्थः—भृत्यादिदेहैरपि तत्प्रसङ्गात्तेषां स्वामिकार्यारभ्यत्वादतो देहस्याऽऽत्मनि संबन्धान्तरासिद्धेरध्यास इति । नन्वात्मा स्वतश्चेतनत्वान्मातृत्वादिशक्तिमानिन्द्रियाद्यवधाने जागरादौ मातृत्वादिकमश्नुते स्वापादौ चक्षुराद्यभावात्तदभावो नाध्यासाभावादतोऽव्यतिरेकिणि व्यतिरेकः संदिह्यते तत्राऽऽह—न चैतस्मिन्निति । प्रमातृत्वं प्रमां प्रति कर्तृत्वं, तच्च कारकान्तराप्रयोज्यस्य तत्प्रयोक्तृत्वं, न च व्यापारमन्तरेण करणादिप्रयोक्तृत्वं, न

१ क. ज. °हीनस्य । २ क. °न्द्रियव्य° । ज. °न्द्रियव्यापारः । ३ क. °तुरे दे° । ४ क. ख. सर्वकार्यल° । ५ क. ख. °मिकर्मार° ।

न्सर्वस्मिन्नसत्यसङ्गस्याऽऽत्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते । न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि च । पश्वादिभिश्चाविशेषात् । यथा हि पश्वादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सति शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्तन्ते, अनुकूले च प्रवर्तन्ते । यथा दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हन्तुमयमि-

च कूटस्थासङ्गात्मनः स्वतो व्यापारः, न चेच्छोतिरेकेण प्रमाकरणप्रयोक्तृत्वं, न चाऽऽत्मन्यक्रियेऽगुणे क्रियागुणवद्बुद्ध्याद्यध्यासादृते सा युक्ता, तस्माद्बुद्ध्यादिभेदाग्रहे तद्धर्माध्यासे चासति स्वतोऽसङ्गस्य मातृत्वायोगादध्यासस्तद्धेतुरित्यर्थः । तर्हि मूढसङ्गस्याऽऽत्मनो मातृत्वं नेत्याह—न चेति । आत्मन्याध्यासिकमातृत्वाभावे सर्वव्यवहारहानिरित्यर्थः । एवं व्यतिरेकिणि व्यतिरेकासंदेहात्तस्यादोषत्वादर्थापत्तेरपि तेनैवरोधात्प्रमाणान्तरप्रश्ने समाहितेऽपि कथमाक्षेपसमाधिस्तत्राऽऽह—तस्मादिति प्रमाणस्य सत्त्वादिति यावत् । अयं भावः—मातुरेव मानाश्रयत्वेऽपि तस्याध्यस्तत्वात्तेषामविद्यावदाश्रयत्वम् । न च कारणदोषादप्रामाण्यं सति प्रमाकरणे पश्वाद्यविशेषदोषस्य दोषत्वादविद्यायास्तत्कारणनिविष्टत्वाद्यस्य च दुष्टं करणमिति चोक्तेरागन्तुकदोषविषयत्वादध्यक्षादीनां च तात्त्विकप्रामाण्याभावस्येष्टत्वाद्व्यवहारे बाधाभावाद्व्यावहारिकप्रामाण्यसिद्धेः । न च तेषामतात्त्विके प्रामाण्ये तदन्तर्गतश्रुतेरपि तथात्वादेष्टसिद्धिः । श्रुत्यर्थस्य ब्रह्मणः सत्यं ज्ञानमित्यादिना तात्त्विकत्वदृष्टेस्तस्यास्तात्त्विकप्रामाण्यादिति । नन्वविवेकिव्यवहारस्याऽऽध्यासिकत्वेऽपि नाविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानि विवेकिनामपि तद्व्यवहारात्तत्राऽऽह—पश्वादिभिश्चेति । चशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । यौक्तिकविवेकस्याध्यक्षभ्रान्त्यविरोधित्वाद्विरोधित्वेऽपि तदननुसंधाने विवेकिनामपि व्यवहारे पश्वादिभिरविशेषात्तद्व्यवहारोऽप्याध्यासिक एवेत्यर्थः । कथं व्यवहारे विवेकिनामपि पश्वादिभिरविशेषः, न हि ते निःशेषं पश्वादिव्यवहारमनुवर्तन्ते तत्राऽऽह—यथा हीति । संगृहीतोऽर्थो यथा व्यज्यते तथोच्यत इति यावत् । आदिशब्देन शकुन्तादिरुक्तः । शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सतीत्यर्थेन्द्रियसंनिकर्षोक्तेर्मध्यक्षमुक्तम् । शब्दादिविज्ञान इति तत्फलम् । प्रतिकूलेऽनुकूल इत्यनुमानम् । ते हि शब्दाद्युपलभ्य तज्जातीयस्य प्रातिकूल्यमानुकूल्यं वाऽनुस्मृत्यास्यापि तज्जातीयत्वात्तथात्वमनुमिन्वन्ति । तत्र प्रतिकूलत्वानुमानफलं निवृत्तिः । अनुकूलत्वानुमानफलं प्रवृत्तिरिति विवेकः । उक्तमर्थमुदाहरति—यथेति । पुरुषविशेषं दृष्ट्वा तज्जातीयस्य हन्तृत्वमनुस्मृत्यास्यापि तज्जातीयत्वात्तदनुमाय ततो वैमुख्यं भजन्तीत्यर्थः । प्रत्येकं पश्वा-

१ ज. 'णि चेति । प' । २ क. 'च्छाल्यति' । ३ ख. तेन विरो' । ४ झ. 'माक' ।

च्छतीति पलायितुमारभन्ते, हरिततृणपूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखी भवन्ति। एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टीनाक्रोशतः खड्गोद्यतकरान्बलवत उपलभ्य ततो निवर्तन्ते, तद्विपरीतान्प्रति प्रवर्तन्ते। अतः समानः पश्वादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः।

पश्वादीनां च प्रसिद्धोऽविवेकपुरःसरः प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्सामान्यदर्शनाद्व्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्त-

---

दीनामाशयं दर्शयितुं मामित्युक्तम्। पुरुषान्तरं तु दृष्ट्वा तज्जातीयस्याऽऽनुकूल्यमनुस्मृत्यैस्यापि तज्जातीयत्वात्तदनुमाय तदाभिमुख्यं भजन्तीत्याह—हरितेति। दार्ष्टान्तिकं वदन्व्यवहारैर्लिङ्गैनाध्यासमनुमातुं तस्य पक्षधर्मतामाह—एवमिति। पित्रादित्रितयशिक्षाजन्यपदवाक्याभिज्ञता व्युत्पन्नचित्तता। क्रूरदृश्यादिविशिष्टान्पुरुषान्दृष्ट्वा तद्विधानां प्रातिकूल्यं स्मृत्वा तथात्वेनैतेषामपि तदनुमाय पश्वादिवद्विवेकिनोऽपि तेभ्यो विमुखी भवन्ति तेभ्यो विपरीतान्प्रसन्नदृष्टित्वादिविशिष्टान्पुरुषविशेषानालक्ष्य तादृशानामानुकूल्यं स्मृत्वा तथात्वादेषामपि तदनुमाय तेष्वभिमुखी भवन्तीत्यर्थः। पक्षधर्मतां निगमयति—अत इति। अनुभवार्थोऽतःशब्दः।

नन्वस्माकं प्रवृत्तिरध्यासादिति न पश्वादयो ब्रुवन्ति नापि परेषामेतत्प्रत्यक्षमतो दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं तत्राऽऽह—पश्वादीनां चेति। अधिष्ठानारोप्यज्ञानेऽसत्यध्यक्षादिभिः सामानाधिकरण्यविरोधिविवेकाभावादध्यासवत्त्वं तेषां कल्प्यते। विनाऽपि मानैर्विवेके तदानर्थक्यमतो विना विवेकं पश्वादिषु व्यवहारदृष्टेस्तन्मूलाध्याससिद्धिरित्यर्थः। संप्रत्यनुमानमाह—तत्सामान्येति। तैः पश्वादिभिः सामान्यं व्यवहारवत्त्वं तस्य विवेकेषु मानादिति यावत्। अपरोक्षाध्यासस्य व्यवहारपुष्कलकारणत्वात्तस्याध्यासस्य काल एव कालो यस्य व्यवहारस्य स तत्कालः समानः पश्वादिभिरिति शेषः। विमतो व्यवहारोऽध्यासकृतो व्यवहारत्वात्संमतवद्विमता वाऽध्यासवन्तो व्यवहारवत्त्वात्पश्वादिवदिति प्रयोगः। मानयुक्तिभ्यां विवेकेऽप्यध्यासविरोधिप्रमित्यभावादध्यासवत्त्वमविरुद्धमिति मत्वा व्युत्पत्तिमतामपीत्युक्तम्। न च व्यवहारवत्त्वाद्यप्रयोजकमात्मनो मातृत्वादिशक्तिमत्त्वे शक्तेः सनिमित्तशक्याधीनतया मुक्तानामपि सनिमित्तशक्यापादकत्वात्तत्रापि मातृत्वादिप्रसक्त्या मुक्त्यभावापातस्य विपक्षे बाधकत्वात्प्रमातृत्वादिलक्षणशक्याभावे च ग्राहकमानाभावेन शक्तिमत्त्वस्यापि दुर्वचनत्वात्। न च सर्वो व्यवहारो रजताध्यासकृतो व्यवहारत्वादित्याभासतुल्यता, बाधादेव तस्या-

---

१ ज. 'न्तेऽभिमुखी भवन्ति। अ'। २ ज. 'सिद्ध एवाविवेकपूर्वकः प्र'। ३ क. 'स्यापि। ४ क. ख. 'रत्वति'। ५ क. ख. 'नैषा'। ६ क. ख. 'चत्वा'।

त्कालः समान इति निश्चीयते । शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्वाऽऽत्मनः परलोकसंबन्धमधिक्रियते तथाऽपि न वेदान्तवेद्यमशनायाद्यतीतमपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते । अनुपयोगादधिकारविरोधाच्च । *प्राक्च तथाभूतात्मविज्ञानात्प्रवर्तमानं शास्त्रमविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तते । तथा हि ब्राह्मणो यजेतेत्यादीनि शास्त्राण्यात्मनि वर्णाश्रमवयोवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य वर्तन्ते । अध्यासो नामातस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम । तद्यथा पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सक-

नुत्थानात् । मनुष्योऽहमित्यध्यासस्य सर्वानुभवसिद्धतया तदभावादिति भावः । विवेकिनां च लौकिकव्यवहारस्याऽऽध्यासिकत्वेऽपि शास्त्रीयव्यवहारस्य विद्वद्विषयत्वान्न तत्पूर्वकतेति भागे बाधमाशङ्क्य तस्यापि तत्पूर्वकत्वार्थं देहेतरात्मधीपूर्वकत्वमङ्गीकरोति—शास्त्रीये त्विति । तस्य तद्विषयत्वे कथमध्यासाधीनतेत्याशङ्क्याऽऽह—तथाऽपीति । किं तद्वेदान्तवेद्यं तदाह—अशनायादीति । कर्त्रन्वयाधिकारान्वयभोक्त्रन्वया विशेषणैर्व्यावर्त्यन्ते । आमुष्मिकफलकर्मसु देहेतरात्मज्ञानादेव प्रवृत्तावुक्तात्मज्ञानस्याकिंचित्करत्वादित्याह—अनुपयोगादिति । किंचोक्तात्मज्ञाने सर्वाभिमानभङ्गात्कर्मस्वप्रवृत्तिरेवेति कुतस्तदपेक्षेत्याह—अधिकारेति । तथाऽपि कथं शास्त्रीयप्रवृत्तेराध्यासिकत्वं, न हि देहातिरिक्तात्मज्ञाने बाधके तदध्यासानुवृत्तिरित्याशङ्क्य तस्य पारोक्ष्यादपरोक्षाध्यासाविरोधे तत्पूर्विकैव शास्त्रीयप्रवृत्तिरित्याह—प्राक्चेति । यथा यथोक्तान्यध्यक्षादीन्यध्यासं साधयन्ति तथाऽऽगमोऽपि विधेर्वोद्धारमधिकारिणं ब्राह्मणादिशब्दैरनुवदन्देहात्मनोरन्योन्याध्यासं साधयतीत्याह—तथा हीति । तत्राष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिर्वर्णवयोविशेषस्य न ह वै स्नात्वा भिक्षेतेत्यादिराश्रमविशेषस्य[3] जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादिरवस्थाविशेषस्याध्यासः । आदिशब्दाज्जीवञ्जुहुयादिति जीवनस्य स्वर्गकामो यजेतेति कामित्वस्य गृहदाहवान्यजेतेति निमित्तविशेषस्य महापातकित्वादेश्चाध्यासो गृह्यते । उक्तप्रमाणैः सिद्धेऽप्यध्यासे कस्य युष्मदर्थस्य कस्मिन्नस्मदर्थे वैपरीत्येन वाऽध्यास इति विशेषबुभुत्सायां तदर्थमध्यासलक्षणं परामृशति—अध्यासो नामेति । अध्यासस्यानर्थहेतुतां दर्शयितुं तद्विशेषानुदाहरति—तद्यथेति । प्रसिद्धातिरेकयोरपि पुत्रादिसाकल्यवैकल्ययोरनुभवेनैव मुख्याध्याससिद्धावप्रसिद्धातिरेकाणां[4] कृशत्वादीनां तथा स्यादिति किं वक्तव्यमित्याशयेनाऽऽह—पुत्रेति । बाह्याः स्वदेहापेक्षया पुत्रादयस्तद्धर्मा वैकल्यादयः स्वस्मि-

* 'प्राक्तथा' अयं पाठो रत्नप्रभानुसारेण ।

१ क. ज. प्रवर्तन्ते । २ ग. शास्त्रप्र' । ३ क. ख. 'स्य कृ' । ४ क. ख. 'रेकिणां ।

लेपु वाऽहमेव विकलः सकलो वेति बाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्यति, तथा देहधर्मान्स्थूलोऽहं कृशोऽहं गौरोऽहं तिष्ठामि गच्छामि लङ्घयामि चेति, तथेन्द्रियधर्मान्मूकः काणः क्लीबो बधिरोऽन्धोऽहमिति, तथाऽन्तःकरणधर्मान्कामसंकल्पविचिकित्साध्यवसायादीन् ।

एवमहंप्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिष्वध्यस्याति ।

निमित्तमात्मनि स्वदेहे तानारोपयतीत्यर्थः । प्रसिद्धभेदानामपि स्वदेहद्वाराऽऽत्मनि मुख्याध्यासे सत्यप्रसिद्धभेदानां सुतरां तत्र मुख्याध्यासः स्यादित्याह—तथेति । वैकल्यादीनां स्वदेहद्वाराऽऽत्मन्यध्यासवदिति यावत् । देहश्च तद्धर्माश्च देहतद्धर्मास्तानात्मन्यध्यस्यतीति संबन्धः । अत्र चाहंकारद्वाराऽऽत्माऽधिष्ठानम् । उक्ताध्यासादप्यन्तरङ्गमध्यासं कथयति—तथेन्द्रियेति । यथा देहं तद्धर्मांश्चाऽऽत्मन्यध्यस्यति तथेन्द्रियाणि तद्धर्मांश्चाध्यस्यतीत्येतत् । देहस्य चक्षुरादिद्वारा साक्षिवेद्यत्ववदिन्द्रियाणामपि लिङ्गादिद्वारा तद्भावाद्देहवदिह ग्रहणं पृथगध्यासनिर्देशाच्च । न चैवं नित्यानुमेयत्वव्याघातस्तेषां लिङ्गादिव्यवधानेन साक्षिवेद्यत्वादधिष्ठानं तु पूर्ववदिति भावः । यथा देहेन्द्रियधर्मानात्मन्यध्यस्यति तथाऽन्तःकरणधर्मानपि कामादीनात्मनि संबन्धित्वेनाऽऽरोपयतीत्याह—तथाऽन्तःकरणेति ।

धर्माणामेवाध्यासमुक्त्वा देहादिवद्धर्म्यध्यासमाह—एवमिति । बुद्धिविशिष्टे तद्धर्माध्यासवत्तदध्यासे किमधिष्ठानं तदाह—अशेषेति । स्वस्याहंकारस्य प्रचाराः कामादयस्तेषां साधिकरणानां साक्षादेव साधके प्रत्यगात्मनि देहादिषु विवेकाद्बहिर्नीतेषु प्रातिलोम्येनान्तरञ्चतीवेति प्रत्यगुच्यते स चाऽऽत्मा । निरुपचरितस्वरूपत्वात्तस्मिन्नज्ञानवतीत्यर्थः । आत्मन्यनात्मतद्धर्माध्यासे सिद्धे तस्याधिष्ठानत्वनियमे तद्विशेषचैतन्याभानाज्जगदान्ध्यमित्याशङ्क्य तस्यापि संसृष्टत्वेनाध्यासमाह—तं चेति । तद्विपर्ययस्तेषामन्तःकरणादीनां विपर्ययश्चेतनत्वं तदात्मनेति यावत् । न च तेषामधिष्ठानत्वमेव तद्विशेषादृष्ट्या व्यवहारविरहादतो द्वयोर्विशेषदृष्टेरन्योन्याध्यासधीरध्यासे विशेषदृष्टेरध्यस्यमानताकृतत्वान्न च द्वयोर्विशेषदृष्टौ नाधिष्ठानत्वं स्वनिष्ठत्वेन तदभानान्न चोभयोरध्यासे बाध्यतया शून्यता द्विधाध्यस्तानात्मनः सर्वथा बाधेऽपि संसृष्टरूपेणैवाध्यस्तात्मनस्तन्मात्रबाधेऽपि स्वरूपशेषादिति भावः ।

आत्मनि बुद्ध्याद्यध्यासोक्त्या कर्तृत्वभोक्तृत्वे तस्योक्ते तेष्वात्माध्यासोक्त्या बुद्ध्यादिषु चैतन्यमुक्तम् । संप्रत्यध्यासं सप्रमाणं निगमयति—

---

१ क. ज. 'रो वाऽहं' । २ क. 'नं पृ' । ३ क. 'णामध्या' ।

एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः ।

अस्यानर्थहेतोः प्रहाणायाऽऽत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते । यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः ।

एवमिति । पूर्वबुद्ध्याद्यध्यासात्संस्कारा[1]द्यध्यासस्ततस्तादृगुत्तरबुद्ध्याद्यध्यास इति प्रवाहात्मना प्रवाहुपादानजाड्यात्मना वाऽनादित्वम् । तत्त्वधिया विना सर्वात्मना नाशहानेरानन्त्यम् । उपादानस्य मायाशक्तितया जडस्य प्रत्यक्चैतन्यसत्त्वानुबन्धित्वादधिष्ठानधीबाध्यत्वं सिद्धवत्कृत्योक्तम्—नैसर्गिक इति । मिथ्याधीहेतुत्वेन तादात्म्यमाह—मिथ्येति । कारणाध्यासो हि कार्याध्यासस्य हेतुरित्यध्यासस्य मिथ्याप्रत्ययत्वमित्यर्थः । लक्षणतस्तथा रूप्यते न प्रतीयत इति रूपग्रहणम् । अथवा मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वाच्यत्वं यस्य स तथेत्यनिर्वाच्यत्वं वोच्यते । यद्वा मिथ्याभूताखण्डजडशक्तिस्तन्मात्रत्वेनाध्यासप्रत्ययो रूप्यते न हि कारणादृते कार्यस्य रूपमस्ति । तस्यानर्थहेतुतामाह—कर्तृत्वेति । प्रमाणं निगमयति—सर्वेति । प्रत्यक्षपदमुक्तप्रमाणोपलक्षणम् ।

विषयादिसंभावनाहेतुमध्यासं प्रसाध्य विषयप्रयोजने निर्दिशन्वेदान्तानामादेयत्वात्तदीयविचारशास्त्रस्यापि तथात्वमाह—अस्येति । कर्तृत्वादिरनर्थस्तस्य हेतुरुक्तोऽध्यासस्तस्य प्रकर्षेण हानं सोपादानस्य निवृत्तिस्तदर्थमिति यावत् । कुतोऽस्य प्रहाणं तत्राऽऽह—आत्मेति । आत्मनस्त्वमर्थस्य तदर्थेन ब्रह्मणा यदेकत्वं वाक्यार्थस्तद्विषया विद्या साक्षात्कारो बुद्धिवृत्तिस्तस्याः प्रतिपत्तिरप्रतिबद्धतया प्राप्तिस्तदर्थमिति यावत् । कुतः पुनरेषा विद्योत्पद्यते तत्राऽऽह—सर्व इति । द्विविधवाक्यसंग्रहार्थः सर्वशब्दः । आरम्भो विचारो विचारितेभ्यो यथोक्तविद्योत्थानमित्यर्थः । वेदान्तेषु प्राणाद्युपास्तीनामपि भानात्कथमात्मैक्यमेवार्थस्तेषामित्याशङ्क्याऽऽह—यथा चेति । शरीरमेव शरीरकं कुत्सितत्वात्तन्निवासी* शारीरको जीवस्तस्य ब्रह्मतावेदिका विचारात्मिका मीमांसा तस्यामिति यावत् ।

प्रथमवर्णके विचारविधेर्ज्ञानव्यवधानेन विषयो ब्रह्मात्मैक्यं बन्धध्वस्तिश्च फलमित्यध्यासोक्त्या साधितम् । इदानीं पूर्वमीमांसया वेदार्थमात्रोपाधौ प्रवृत्तया गतत्वान्नैत-

---

* सोऽस्य निवास इत्यण् । शरीरकं निवासोऽस्य शारीरकः ।

---

१ ख. 'राध्या' । २ क. ख. 'यहेतुत्व' । ३ ग. 'क्षकम्' । ४ क. 'त्काराद्बुद्धि' । ५ क. 'धमे व' ।

वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रम्—

(ब्रह्मणो विचार्यत्वम्, अधि० १)

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥ (१)

तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते नाधिकारार्थो ब्रह्मजिज्ञा-

---

द्विचारकर्तव्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—वेदान्तेति । तेषां मीमांसा विचारो मीमांसाशब्दस्य परमपुरुषार्थहेतुसूक्ष्मार्थनिर्णयार्थविचारवाचित्वात्तस्याः शास्त्रं सूत्रसंदर्भः । शास्यते शिष्येभ्योऽनेन प्रतिपाद्यते तत्त्वमिति व्युत्पत्तेः । तच्चेदानीमेव व्याख्यातुमिष्टमथातो धर्मजिज्ञासेति वेदार्थैकदेशे धर्मोपाधौ विचारकार्यताप्रतिज्ञानाच्चोदनासूत्रे च तस्यैव लक्षणप्रमाणयोः श्रुत्यर्थाभ्यामुपन्यासादुत्तरत्रापि तस्यैव विचारितत्वाद्वेदान्तविचारशास्त्रस्येदमादिमं सूत्रम् ।

आदिमत्त्वादनेन श्रोतृप्रवृत्तये विषयादि सूच्यते सूत्रत्वाच्चास्यानेकार्थसूचकत्वम् । उक्तं हि—" लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च ।

सर्वतःसारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः ॥

अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।

अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः " इति ।

तथा च विशिष्टविषयादिमदिदं शास्त्रमारभ्यमिति भावः । वर्णकद्वयेन सूत्रतात्पर्यमुक्त्वा तत्रावतारितसूत्रस्य सामर्थ्यं दर्शयितुं प्रतिपदं व्याख्यास्यन्नथशब्दस्य वृद्धप्रयोगेऽर्थचतुष्टयसाधारणत्वादभीष्टमर्थमाह—तत्रेति । तेषु सूत्रपदेषु मध्ये योऽथशब्दः स आनन्तर्यार्थ इति योजना । लोकेऽथशब्दस्यार्थचतुष्टये निवेशेऽपि तदर्थोऽत्राऽऽनन्तर्यमेवार्थान्तरस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽत्रायोगादित्यर्थः । नन्वथशब्दोऽधिकारार्थोऽपि लोकवेदयोर्दृष्टोऽथैष ज्योतिरथ योगानुशासनमिति तथेहापीत्याशङ्क्याऽऽह—नाधिकारार्थ इति । तत्र हेतुः—ब्रह्मेति । अस्यार्थः—किमयमथशब्दो ब्रह्मज्ञानेच्छायाः किंवा तन्निर्णीतविचारस्याथ वेच्छाविशेषणस्य ज्ञानस्याऽऽरम्भार्थः । नाऽऽद्यः—तस्या मीमांसाप्रवर्तिकायास्तदप्रवर्त्यत्वादनारभ्यत्वात्तस्याश्चोत्तरत्र प्रत्यधिकरणमप्रतिपादनात् । न द्वितीयः—अथशब्देनाऽऽनन्तर्योक्तिद्वारा विशिष्टाधिकार्यर्पणे साधनचतुष्टयसंपन्नानां ब्रह्मधीतद्विचारयोरनर्थित्वाद्विचारानारम्भान्न च विचारविधिवशादधिकारी कल्प्यः प्रारम्भस्यापि तुल्यत्वादधिकारिणश्च विध्यपेक्षितोपाधित्वात् । न तृतीयः—ब्रह्मज्ञानस्याऽऽनन्दसाक्षात्कारत्वेनाधिकार्यत्वेऽप्यप्राधान्यादथ-

---

१ ख. 'त्वात्तस्ये' । २ क. ख. 'वृत्तेरङ्गभूतवि' । ३ क. 'रण्याद' । ४ क. ख. 'ष्टयनि' । ५ क. ख. 'णनीत्याऽ' । ६ क. ख. 'णज्ञा' ।

साया अनधिकार्यत्वात्। मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावादर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति। पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात्। सति चाऽऽनन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षत एवं ब्रह्मजिज्ञासाऽपि यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वक्तव्यम्। स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम्।

शब्दासंबन्धात्तस्मान्नाऽऽरम्भार्थतेति। अस्तु तर्हि मङ्गलार्थत्वं नेत्याह—मङ्गलस्येति। न तावद्ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति वाक्यार्थे मङ्गलस्य कर्त्रादिभावेनान्वयस्तस्य तथात्वाप्रसिद्धेः कारकान्तराणां च प्रसिद्धेर्न च ब्रह्मजिज्ञासा मङ्गलमिति सामानाधिकरण्यं [2]प्रशंसात्वेन सूत्रस्यार्थवादत्वापत्तेस्तन्माङ्गल्यस्य च प्रसिद्धत्वात्। न च तदनूद्य तत्कर्तव्यतापरं सूत्रम्। तस्या मङ्गलत्वे कर्त[3]व्यत्वस्याऽऽर्थिकत्वादतो न मङ्गलार्थः। ननु विघ्नोपशान्तये शिष्टाचाररक्षार्थं च शास्त्रारम्भे मङ्गलमाचरणीयम्। 'ओंकारश्चाथशब्दश्च' इत्यादिस्मृतेर्मङ्गलार्थश्चाथशब्दस्तत्राऽऽह—अर्थान्तरेति। आनन्तर्यमर्थान्तरं तस्मिन्नेव प्रयुक्तोऽथशब्दः श्रवणमात्रेण वीणाध्वनिवन्मङ्गलहेतुस्तत्फलो भवति। अन्यार्थं नीयमानोदकुम्भोपलम्भवत्। [4]उक्तस्मृतिस्तु मङ्गलफलत्वविषयेत्यर्थः। उक्तदृष्टान्तार्थो हिशब्दः। अथैतन्मतमितिवत्प्रकृतादर्थादर्थान्तरार्थोऽथशब्दस्तत्राऽऽह—पूर्वेति। यत्किंचित्प्रकृतमपेक्ष्य भाविन्यां जिज्ञासायामथप्रयोगेऽनुवादादृष्टार्थत्वयोरन्यतरत्वम्। अवश्यं हि पुमान्किंचित्कृत्वा किंचित्करोति फलत्वेनावस्थितजिज्ञासां[5]हेतुत्वेन प्रकृतापेक्षया भाविन्यामस्यामथशब्दे प्रकृतापेक्षावशाद्यदस्यार्थान्तरं तदानन्तर्यान्नातिरिच्यते हेतुफलयोरव्यभिचारेणाऽऽनन्तर्यस्यैव मुख्यत्वात्तथा चार्थान्तरं न पृथग्वाच्यम्। अतो हेतु[7]भूतार्थस्याधिकारिविशेषणत्वेन फलपर्यन्तेच्छाविचारादिप्रवृत्तौ प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्प्रवृत्त्यङ्गशास्त्रीयाधिकारिविशेषणसाधनचतुष्टयपुष्कलहेत्वानन्तर्यार्थोऽथशब्द इति भावः। तस्याऽऽनन्तर्यार्थत्वेऽपि कथं ब्रह्मजिज्ञासायाः साधनचतुष्टयादेवाऽऽनन्तर्यमित्याशङ्क्याऽऽह—सति चेति। दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च नियमेन पूर्ववृत्तमिति संबन्धः। ननु धर्मजिज्ञासासूत्रे पूर्ववृत्तस्योक्तत्वान्नात्र वक्तव्यं शिष्यते तत्राऽऽह—स्वाध्यायेति। विध्यधीनसाङ्गाध्ययनलब्धस्वाध्यायादानन्तर्यं धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः साधारणमतो नात्र पृथक्कथनीयम्। यद्वा समानं नात्यन्तमनपेक्षितं नापि स्वयमेव प्रयोजकमतस्तन्न शास्त्रारम्भे पुष्कलकारणमित्यर्थः।

---

१ क. °याध्ययनान°। २ ख. प्रशस्तत्वेन। ३ ख. °व्यत्वा°। ४ क. °णादिश्च°। ५ ग. उदाहृतस्मृ°। ६ क. °साया हे°। ७ क. °भूतस्यार्थ°। ८ क. पूर्वग्रन्थ°।

नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः[1] । न । धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । यथा च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः[2] क्रमस्य विवक्षितत्वान्न तथेह क्रमो विव-

---

ननु धर्मजिज्ञासायां वेदाध्ययनादेवाऽऽनन्तर्यम् । यथाऽऽहुः—तादृशीं तु धर्मजिज्ञासामधिकृत्याथशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः । या वेदाध्ययनमन्तरेण न संभवतीति । ब्रह्मजिज्ञासायां तु कर्मावबोधादानन्तर्यमथशब्दार्थः । युक्तं हि विचारयोरन्योन्यमुपकार्योपकारकत्वादुपकार्यब्रह्मावबोधस्योपकारककर्मावबोधादानन्तर्यमतो धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञासाया हेतुभेदोऽस्तीति शङ्कते—नन्विति । विचारयोरुपकार्योपकारकत्वस्यासिद्धेर्मैवमिति समाधत्ते—नेत्यादिना । यद्यपि वेदान्ताध्ययनं ब्रह्मजिज्ञासायां न पुष्कलो हेतुस्तथाऽपि तेन विना न सा युक्ता । युक्ता त्वधीतवेदान्तस्य विनाऽपि धर्मजिज्ञासया तस्यास्तस्यामनुपयोगादतो न ब्रह्मजिज्ञासाया धर्मजिज्ञासानन्तर्यमित्यक्षरार्थः । अयं भावः—प्राच्यां मीमांसायां न्यायसहस्रं तद्गतवाक्यार्थधीर्वाक्यार्थश्चाग्निहोत्रादिकर्मेति त्रयं वृत्तम् । तत्र न तावदस्या न्यायसहस्रानन्तर्यम् । तस्य तत्तदर्थभेदज्ञानोपयोगिनोऽस्यामनुपयोगात्स्वाध्यायस्यार्थज्ञानोपयोगेऽनपेक्षत्वेन स्वतोमानत्वेन[3] च न्यायद्वयमिहोपयुक्तमपि स्वाध्यायाध्ययनवन्न पुष्कलकारणमिति न तदानन्तर्यमस्या युक्तम् । नापि वाक्यार्थज्ञानादत्राऽऽनन्तर्यम् । तद्धि नात्र प्रवर्तकमन्यार्थत्वान्नापि प्रत्यायकं धर्मब्रह्मणोरसंबन्धान्न च ज्ञाताद्वाक्यार्थादत्राऽऽनन्तर्यमज्ञानत्वेन व्यवहितफलहेतुकर्मसु फलप्रवृत्तिकालज्ञानानपेक्षेपु ब्रह्मज्ञानफलविचाराधिकारोपाधितया पूर्वक्षणे ज्ञातव्याधिकारिविशेषणत्वायोगात्तस्मान्न कर्मतज्ज्ञानविचारानन्तर्यमथशब्दार्थ इति । ननु धर्मजिज्ञासाया ब्रह्मजिज्ञासायां सामग्रीत्वाभावेऽप्यानन्तर्योक्तिद्वारा तत्क्रमज्ञानार्थोऽथशब्दः " हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः " [तै० सं० ६-३-१०-४] इत्यवदानक्रमज्ञानार्थाथशब्दवत् ।

" अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् "[4]

[मनु० ६-३६] इतिस्मृतेः । न तु पुष्कलहेतुज्ञानार्थताऽस्येति तत्राऽऽह—यथेति । अनुष्ठेयावदानानां वहुत्वादनुष्ठातुश्चैक्यादयौगपद्यात्क्रमध्रौव्यात्तन्नियममथशब्दो ब्रूयात् । इह तु विचारयोरनुष्ठातृभेदान्न क्रमो विवक्षितः । यत्राङ्गाङ्गित्वं प्रयाजदर्शादिषु यत्र चाधिकृताधिकारो गोदोहनादिषु तत्रैव कर्त्रैक्यं न प्रस्तुतविचारयोस्तथात्वे मानमतोऽत्र कर्तृभेदान्न क्रमविवक्षा । स्मृतिस्त्वविरक्तस्याऽऽश्रमक्रमोक्त्या

---

१ क. 'शेष इति चेन्न । ध' । २ झ. 'नान' । ३ ठ. ड. 'त्वे च । ४ क. 'ति च स्मृ' ।
५ ख. 'तुस्त्वैक्या' ।

क्षितः । शेषशेषित्वेऽधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावाद्धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः फलजिज्ञास्यभेदाच्च । अभ्युदयफलं धर्मज्ञानं तच्चानुष्ठानापेक्षम् । निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मविज्ञानं न चानुष्ठानान्तरापेक्षम् । भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति पुरुषव्यापारतन्त्रत्वात् । इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यं नित्यत्वान्न पुरुषव्यापारतन्त्रम् । चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च । या हि चोदना धर्मस्य

यज्ञाद्यनुष्ठानानन्तरं शुद्धबुद्धेर्मुमुक्षां दर्शयति न ब्रह्मविचारस्य धर्मविचारानन्तर्यम् । तत्र तद्वाचिशब्दाभावाद्ब्रह्मचर्यादेव संन्यासविधानाच्च । तस्मादनेककर्तृकत्वाद्विचारयोर्न क्रमार्थोऽथशब्द इत्यर्थः । नन्वाग्नेयादीनामेकस्वर्गफलानामध्यायानां च द्वादशानामेकधर्मार्थानां क्रमदर्शनादनयोरपि विचारयोरलौकिकसुखफलयोरेकवेदार्थविषययोरपेक्षिते क्रमे तदर्थोऽथशब्दो भविष्यति नेत्याह—फलेति । नोक्तरीत्या क्रमापेक्षेति शेषः । अलौकिकसुखफलत्वे तुल्ये कथं भिन्नफलतेत्याशङ्क्य धर्मजिज्ञासाफलमाह—अभ्युदयेति । ज्ञानेन जिज्ञासा लक्षिता प्रकृतत्वात् । तस्या धर्मज्ञानानुष्ठानद्वारा देहाद्यवच्छिन्नत्वेनाभितो जातः स्वर्गादिसुखविशेषः फलमित्यर्थः । न केवलं स्वरूपतः फलभेदः किंतूत्पादनप्रकारभेदादपीत्याह—तच्चेति । वैदिकधीत्वाद्ब्रह्मधीरपि धर्मधीवदभ्युदयफलेत्याशङ्क्याऽऽह—निःश्रेयसेति । अभ्युदयफलव्यावृत्तये तुशब्दः । पूर्ववज्ज्ञानशब्दो जिज्ञासामधिकाराल्लक्षयति । उपास्तिवद्धर्मज्ञानवद्वा स्वगतमर्थगतं वा ब्रह्मधीरप्यनुष्ठानमपेक्षतामित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीतिश्रुतेर्ब्रह्मधीरोंकारनिष्ठाव्यतिरिक्तानुष्ठानानपेक्षेत्यर्थः । फलभेदमुक्त्वा जिज्ञास्यभेदमाह—भव्यश्चेति । भवत्यसाविति भव्यो भविता भव्यगेयादिशब्दानां विकल्पेन कर्तरि निपातनात् । उक्तं हि—'भव्यादयः शब्दाः कर्तरि निपात्यन्ते' इति । धर्मस्य भव्यत्वं साध्यैकस्वभावत्वं तदुपपादयति—न ज्ञानेति । तत्काले सत्त्वाभावे तुच्छत्वमाशङ्क्याऽऽह—पुरुषेति । असतोऽपि तत्कार्यक्रियासाध्यत्वादतुच्छतेत्यर्थः । धर्मवद्ब्रह्मणोऽपि वेदार्थतया साध्यत्वमाशङ्क्योक्तमिह त्विति । भूतमित्यतीतत्वं व्यावर्तयति—नित्यत्वादिति । कालत्रयासंस्पर्शादशून्यत्वाच्च धर्मवत्कृतिसाध्यत्वमाशङ्क्य कालादिकल्पनासाक्षित्वान्नेत्याह—न पुरुषेति । रूपतो जिज्ञास्यभेदमुक्त्वा मानतोऽप्याह—चोदनेति । वैदिकशब्दमात्रं चोदना विशेषेण सामान्यलक्षणात् । शक्तितात्पर्याभ्यामर्थज्ञापकत्वे तुल्ये कथं तत्प्रवृत्तिभेदस्तत्राऽऽह—या हीति । वैदिको लिङादिर्धर्मे मानम् "चोद

---

१ ग. नित्यांनिर्वृत्तत्वान्न । २ ख. °ब्दोऽपि भ° । ३ क. °ल्तव्या° । ४ क. ख. °छावि° ।

लक्षणं सा स्वविषये नियुञ्जानैव पुरुषमवबोधयति, ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलमवबोधस्य चोदनाजन्यत्वान्न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते। यथाऽक्षार्थसंनिकर्षेणार्थावबोधे तद्वत्। तस्मात्किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति।

उच्यते—नित्यानित्यवस्तुविवेक इहामुत्रार्थभोगविरागः शम-

नालक्षणोऽर्थो धर्मः" [जै० सू० १-१-२] इत्युक्तत्वात्। सा स्वविषये धात्वर्थकरणकपुरुषार्थभाव्यार्थभावनारूपे प्रेरयन्नेव पुरुषं बोधयति यजेतेत्यादिर्हि शब्दोंऽशत्रयविशिष्टामर्थभावनां* विदधत्तदवबोधे पुरुषाप्रवृत्तेस्तामपि बोधयतीत्यर्थः। ब्रह्मचोदनाऽपि चोदनात्वादितरवत्प्रवृत्तिनिष्ठेत्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मेति। ब्रह्मणि प्रतीचि स्थितमयमात्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्यं त्वंपदलक्ष्यं पुरुषं केवलमप्रपञ्चं ब्रह्म बोधयत्येव न प्रवर्तयतीत्यत्र हेतुमाह—अवबोधस्येति। नन्वात्मा ज्ञातव्य इत्यादिवाक्यैर्ब्रह्म बोध्यते तेन ब्रह्मबोधे भाव्ये पुरुषं प्रेरयन्तो वेदान्तास्तद्व्यावृत्तां भावनां बोधयन्ति सत्यादिवाक्यानां भूतं भव्यायोपदिश्यत इति न्यायाद्विधिवाक्यैरैक्यात्तत्राऽऽह—न पुरुष इति। ज्ञानस्येच्छाप्रयत्नानधीनत्वान्मानवस्तुतन्त्रत्वादनिच्छतोऽयतमानस्यापि दुर्गन्धादिज्ञानान्न तस्मिन्विधिः। न च त्रिविधेऽपि ज्ञाने विधिः शक्यो निरूपयितुम्। न च चोदना साध्यमेव बोधयति किंतु भूतादावपि चोदना हि भूतमित्याद्युक्त्या तत्प्रवृत्तेः। न च तस्य विधिशेषित्वेनैव धीः समन्वयसूत्रविरोधादिति भावः। पुंसो बोधे नियोगाभावं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति।

आनन्तर्यवाचिनोऽथशब्दस्याक्रमार्थत्वे पुष्कलहेतुज्ञानार्थत्वमेवेत्युपसंहरति—तस्मादिति।

अध्ययनादेर्ब्रह्मजिज्ञासायामसामग्रीत्वात्तथाभूतमन्यदेव वाच्यमित्याह—उच्यत इति। शास्त्रीयविधेस्तादृगेवाधिकारनिमित्तमिति मत्वाऽऽह—नित्येति। आत्मातिरिक्तं सर्वं कार्यत्वाद्घटवदनित्यमात्मैव नित्योऽकृतकभावत्वादिति निश्चयो नित्यानित्यवस्तुविवेकः। वर्तमानदेहस्थितिहेत्वनिषिद्धान्नाद्यतिरिक्तार्थेच्छाविरुद्धा दृढा चेतोवृत्तिरिहामुत्रार्थभोगविरागः। लौकिकसर्वबुद्धिव्यापाराणां स्वाधिकारानुपयुक्तानामफलत्वज्ञानपूर्वकस्त्यागः शमः। तथारूपबाह्यकरणव्यापारत्यागो दमः। सत्त्वशुद्धौ नित्यानामपि विधित एव त्याग उपरतिः। शीतोष्णादिद्वंद्वानां स्वाधिकारापेक्षितजीवनविच्छेदकातिरिक्तानां सहिष्णुता तितिक्षा। सर्वास्तिकता श्रद्धा। विधित्सितश्र-

---

* प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापारोऽर्थभावना।

---

१ ज. 'णाक्षार्थो'। २ ज. 'बोधस्तद्व'। ३ ग. 'र्थफलभो'। ४ क. ख. ठ. ड. स हि स्व'। ५ ठ. ड. 'शेषत्वे'।

दमादिसाधनसंपन्मुमुक्षुत्वं च । तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च न विपर्यये । तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसंपत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते ।

अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयःसाधनानामनित्यफलतां दर्शयति—"तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" [छान्दो० ८·१·६]

वणादिविरोधिनिद्रादिनिरोधेन चेतसोऽवस्थानं समाधानम् । एतेषां संपत्तिः शमदमादिसंपत् । आत्मनोऽज्ञानतत्कार्यसंबन्धो बन्धः । तद्विच्छेदो मोक्षः । तदिच्छावत्त्वं मुमुक्षुत्वम् । एतेषां पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुतया मुमुक्षावसानात्तस्या एव ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वाद्युक्तममुष्यास्तदानन्तर्यम् । तेषां साक्षात्पारम्पर्याभ्यां तद्धेतुत्वादित्यर्थः। साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मविचारादिप्रवृत्तौ दृष्टहेतुत्वमन्वयेनान्वाचष्टे—तेष्विति । तत्रै व्यतिरेकमाह—नेति । कथंचित्कुतूहलितया ब्रह्मजिज्ञासायां प्रवृत्तस्यापि फलपर्यन्त ज्ञानानुदयाद्व्यतिरेकासिद्धिः । अन्वयव्यतिरेकसिद्धमर्थमुपजीव्याथशब्दव्याख्यामुपसं हरति—तस्मादिति । अथशब्दादानन्तर्यमात्रं शक्त्या दृष्टोऽर्थः । साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासादिप्रवृत्तौ दृष्टहेतुत्वेन जिज्ञासासामग्रीत्वं तेन द्योत्योऽर्थ इति भेदः ।

क्रमप्राप्तमतःशब्दं व्याकरोति—अतःशब्द इति । अथशब्देन हेतोरुक्तत्वादतःशब्देनापि तस्यैवोक्तौ पुनरुक्तिरित्याशङ्क्य हेतुरूपमर्थमेवाऽऽह—यस्मादिति। तस्मादित्युत्तरेण संबन्धः । अस्यार्थः—अथशब्देनाऽऽनन्तर्योक्तिद्वारा पूर्वनिर्वृत्तब्रह्मजिज्ञासापुष्कलहेतुचतुष्टये विवक्षितेऽपि तदपवादे शङ्किते तन्निरासेन तद्धेतुत्वमतःशब्देनाथशब्दोक्तहेतुवाचिना व्यवस्थाप्यते । तथा हि—कृतकत्वादेर्ध्वंसादौ व्यभिचारादक्षय्यमित्यादिश्रुत्या च विरोधादनित्यत्वासाधकत्वादकृतकत्वस्य प्रागभावे व्यभिचारान्नित्यत्व[1]हेतुत्वाद्भावत्वविशेषणे चाण्वादौ भावादात्ममात्रनित्यत्वासिद्धेरपरिच्छिन्नत्वस्य प्रतिदेहं भिन्नप्वात्मस्वभावाद्विभुत्वविवक्षायामाकाशादिषु भावादुक्तदोषात्रित्यानित्यविवेकायोगाद्वैराग्यादेरपि तदभावेऽभावाद्विशिष्टाधि[2]कार्यभावादनारम्भः शास्त्रस्येत्याशङ्क्य तन्निरासेन हेतुचतुष्टयमुपपाद्य तद्धेतुत्वमतःशब्दः साधयति । न हि ध्वंसादौ नित्यत्वं प्रागभावादावकृतकत्वमात्मनि वा परिच्छिन्नत्वं यावद्विकारं तु विभाग इति न्यायात् । पुण्यस्याक्षयफलत्वश्रुतिस्तु वस्तुबलप्रवृत्तानुमानानुगृहीतश्रुतिविरोधे न स्वार्थे मानमतो विवेकद्वारा वैराग्यादिभावाद्विशिष्टाधिकारिलाभादारम्भं शास्त्रमिति । आदिशब्दादतोऽन्यदार्तमित्यादिवाक्यं गृह्यते । मुमुक्षुत्वस्य हेत्वन्तर

---

१ ख. 'त्वाद्धेतु' । २ ग. 'कार्थलाभाद' ।

इत्यादिः । तथा ब्रह्मविज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयति—"ब्रह्मविदाप्नोति परम्" [तैत्ति० २-१] इत्यादिः । तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या ।

ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं 'जन्माद्यस्य यतः' [ब्र० सू० १-१-२] इति । अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशङ्कितव्यम् । ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी न शेषे [पा० सू० २-३-५०],

---

माह—तथेति । यथा कर्मणामनित्यफलत्वं वेदो[1] दर्शयति तथेति यावत् । परमपुरुषार्थं निरस्तसमस्तदुःखं निरतिशयानन्दमित्यर्थः । अत्राप्यादिशब्देन "तरति शोकमात्मवित्" इत्याद्युच्यते । हेतुचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासासामग्रीत्वे स्थिते परिपूर्णो[2] हेतुरवश्यं कार्यमुत्पादयतीति फलितमुपसंहरति—तस्मादिति ।

अथातःपदे व्याख्याय ब्रह्मजिज्ञासापदस्य वृत्तिकाराभीष्टचतुर्थीसमासनिरासेन षष्ठीसमासमाह—ब्रह्मण इति । अवयवार्थस्येच्छायाः कर्मप्रयोजनयोरैक्यात्कर्मणः स्वरूपसाधकत्वेन प्राधान्यात्कर्मणि षष्ठीसमासः । तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणस्य कर्तव्यत्वात्तथाभूतयूपदार्वादौ तद्दृष्टेरश्वघासादौ षष्ठीसमासाङ्गीकारात् । न च धर्माय जिज्ञासेतिवदिहापीति वाच्यम् । षष्ठीसमासस्यैव तत्रापीष्टत्वात् । उक्तं हि—सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति । न चात्र प्रकृतिविकृतित्वं षष्ठीसमासेऽपि ब्रह्मप्राधान्यमार्थिकं, तस्मादवयवार्थे षष्ठीसमासोऽयुक्त इति भावः । किं तद्ब्रह्म यत्कर्मत्वेन फलत्वेन च जिज्ञासाया विवक्षितं तदाह—ब्रह्मेति । यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मलक्षणं वक्ष्यत्यतो वृत्तिकारप्रयासो वृथेत्याह—अत एवेति । आदिशब्देन जीवकमलासनशब्दराशीनां ग्रहणम् । वृत्त्यन्तरे शेषे षष्ठी व्याख्याता तत्राऽऽह—ब्रह्मण इतीति। जिज्ञासापदस्याकारप्रत्ययान्तत्वेन कृद्योगात् 'कर्तृकर्मणोः कृति' [पा० २-३-६५] इति सूत्रात्कर्मण्येषा षष्ठी । न च कर्मणि चेति सूत्रे षष्ठ्याः समासनिषेधाद्ब्रह्मजिज्ञासेति समासासिद्धिरुभयप्राप्तौ कर्मणीति सूत्राद्या षष्ठी कर्तृकर्मणोरुभयोरपि सामर्थ्यादु[3]पादानप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमिता तस्या एव समासनिषेधाद्यथाऽऽह्रोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यस्याः षष्ठ्या इदं ग्रहणमिति प्रकृते नोभयप्राप्तिर्ब्रह्मणः कर्मत्वस्यैवेष्टत्वात्कर्तृस्यातिशयस्याविवक्षितत्वात्तस्मात्कर्तृकर्मणोः कृतीत्येवात्र षष्ठीति ब्रह्मजिज्ञासेतिसमाससिद्धिरिति भावः । परपक्षनिषेधमुक्त्वा हेतुमाह—नेत्यादिना । कर्मादिभ्योऽन्यः प्रातिपदिकार्थातिरिक्तः स्वस्वामिसंबन्धादिः शेषस्तत्र नैषा षष्ठी किंतु कर्म-

---

१ ख. वेदार्थो द° । २ ख. 'पूर्णहे' । ३ ग. 'दुभयोरपि प्रा' ।

जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासाया जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च ।

ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते, संबन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात् । एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात् । न व्यर्थो ब्रह्माश्रिताशेषविचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेत् । न । प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानामर्थाक्षिप्तत्वात् । ब्रह्म हि ज्ञानेनाऽऽप्तुमिष्टतमत्वात्प्रधानम् । तस्मिन्प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते[1] यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थाक्षिप्तान्येवेति न पृथक्सूत्रयितव्यानि । यथा राजाऽसौ गच्छतीत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वत् । श्रुत्यनुगमाच्च । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते"

ण्येव जिज्ञासाया जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्ज्ञानं हीच्छायाः प्रतिपत्त्यनुबन्धस्तदभावे जिज्ञासानिरूपणाज्ज्ञानस्य ज्ञेयं ब्रह्म तद्विना ज्ञानायोगादतः प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वादादौ जिज्ञासा कर्मैवापेक्षते न संबन्धमात्रम् । तेनैषा कर्मण्येव षष्ठीत्यर्थः । जिज्ञासाया जिज्ञास्यापेक्षितत्वेऽपि प्रमाणादि जिज्ञास्यमस्तु, ब्रह्म तु शेषितया संबध्यतामित्याशङ्क्याऽऽह—जिज्ञास्यान्तरेति । श्रुतकर्मलाभे नाश्रुतकल्पनेति भावः ।

प्रमाणादिप्रतिज्ञानां श्रौतत्वमभिप्रेत्य शङ्कते—नन्विति । षष्ठी शेष इति संबन्धमात्रे तद्विधानेऽपि व्यवहारस्य विशेषनिष्ठत्वात्सकर्मकक्रियायां कर्मणोऽन्तरङ्गत्वाद्ब्रह्मणा कर्मणा जिज्ञासानिरूपणं सिध्यतीत्यर्थः । एकस्यापि प्रधानस्य श्रौतत्वं न बहूनामपि गुणानामिति समाधत्ते—एवमपीति । प्रत्यक्षं शब्दवाच्यं प्रथमापेक्षितं वा । परोक्षमार्थिकं जघन्यं वा । शेषषष्ठीवादी स्वाभिप्रायमाह—नेत्यादिना । शेषषष्ठीपक्षे सामान्येन यत्किंचिद्ब्रह्मयोगि मानयुक्त्यादि तत्सर्वं जिज्ञास्यत्वेनोक्तं स्यात्प्रतिज्ञातव्यं चैतत्, अन्यथा विचार्यत्वायोगात् । अतः संबन्धमात्रमेवात्रेष्टं सामान्ये विशेषान्तर्भावादित्यर्थः । सिद्धान्ती स्वाभिसंधिमाह—न प्रधानेति । मानादीनामपि स्वविचारेषु तुल्यं प्राधान्यं नेत्याह—ब्रह्मेति । तथाऽपि ब्रह्मोपास्यमित्युक्ते मानायजिज्ञासावत्प्रकृतेऽपीत्याशङ्क्याऽऽह—तस्मिन्निति । [2]अप्रधानानां मुख्यवृत्त्या शब्दोपादानं प्र[3]धानस्यार्थाक्षेपश्चोचितोक्तिसंभवो नेति भावः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्फु[4]टयति—यथेति । कर्मणि षष्ठीत्यत्र युक्त्यन्तरमाह—श्रुतीति । एतत्सूत्रमूलश्रुतौ ब्रह्मणः कर्मत्वदृष्टेः सूत्रेऽपि षष्ठ्या तदेव ग्राह्यमिति भावः । कथं कूटस्थस्य ब्रह्मणः श्रुतौ कर्मत्वमुक्तं तत्राऽऽह—यत इति । प्रत्यक्षमिति स्फुटत्वोक्तिरविद्याद्वारा

१ ज. °ते सति यैं° । २ क. ख. अप्रधानार्थानां । ३ क. ख. °धानार्थस्याप्यर्था° । ४ क. स्पष्टयति ।

इत्याद्याः श्रुतयः "तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति" [तैत्ति० ३-१] प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति। तच्च कर्मणि षष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति। तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी।

ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा। अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्मफलविषयत्वादिच्छाया ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म। ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः। निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिवर्हणात्। तस्माद्ब्रह्म विजिज्ञासितव्यम्।

तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात्। यदि प्रसिद्धं न जिज्ञासितव्यम्। अथाप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति।

तत्कर्मत्वश्रुतिरिति भावः। श्रौतेऽपि कर्मत्वे ब्रह्मणः सौत्रं शेषत्वमेव किं न स्यात्तत्राऽऽह—तच्चेति। न हि श्रुतिसूत्रयोर्मूलमूलिनोर्विप्रतिपत्तिर्युक्तेति भावः। षष्ठ्यर्थमुपसंहरति—तस्मादिति।

जिज्ञासापदस्यावयवार्थमाह—ज्ञातुमिति। ब्रह्मणि ज्ञाते तज्ज्ञानस्याऽऽप्तत्वात्तदिच्छायोगादज्ञातविशेषणाज्ञानात्तज्ज्ञानेच्छासिद्धेर्न जिज्ञासेत्याशङ्क्याऽऽह—अवगतीति। ज्ञानावगत्योरैक्यात्कथं भेदकथेत्याशङ्क्य हेतुफलभावेनेत्याह—ज्ञानेनेति। ब्रह्मावगतेरपीष्टानिष्टप्राप्तिहानितद्धेतुत्वाभावान्नेष्टत्वमित्याशङ्क्योक्तं ब्रह्मेति। पुमर्थत्वे तस्या हेतुं हिशब्दसूचितं विशदयति—निःशेषेति। समस्तसंसारबीजमनादिरविद्या तस्यास्तामादित्वेनाऽऽदाय प्रवृत्तानर्थस्य च तस्यैव संसारस्योक्तावगत्या ध्वस्तेरिति यावत्। सूत्राक्षरव्याख्यामुपसंहरति—तस्मादिति। विशिष्टाधिकारिसत्त्वं तदर्थः। ब्रह्म ज्ञातुकामेन ब्रह्म विचारयितव्यमिदं शास्त्रं श्रोतव्यमित्यर्थः।

बन्धमिथ्यात्वेन सिद्धेऽपि विषयादौ विधान्तरेण तदाक्षिप्य समाधातुं वर्णकान्तरमवतारयन्नादावाक्षिपति—तदिति। प्रागेव जिज्ञासायास्तद्ब्रह्म कुतश्चिज्ज्ञातमज्ञातं वेति विकल्पार्थः। आद्ये शास्त्राप्रतिपाद्यतया नास्य ब्रह्म विषयोऽनन्यलभ्यत्वाभावादतोऽनेनानवगमान्नास्य फलमपि तदवगतिरिति विषयाद्यसिद्धिरित्याह—यदीति। यन्न कदाचिदपि केनचिदाकारेण बुद्धावारोहति तस्य प्रतिपाद्यत्वेऽशक्यप्रतिपाद्यतया न शास्त्रेण संबन्धोऽप्रतिपाद्यत्वे तदवगतिर्न फलमपीति संबन्धाद्यसिद्ध्या द्वितीयं दूषयति—अथेत्यादिना।

---

१ ग. ज. जिज्ञासितव्यम्। २ क. ख. ठ. 'ज्ञाते वि' । ३ क. ठ. हेतुत्वं हि' । ४ क. ख. तस्याप्र' । ५ क. ख. ट. 'बन्धस्तस्याप्र'।

उच्यते—अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितम्। ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते, बृंहतेर्धातोरर्थानुगमात्सर्वस्याऽऽत्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः। सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति न नाहमस्मीति। यदि हि नाऽऽत्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात्सर्वो

ब्रह्मणः सामान्यतो ज्ञातस्य विशेषतो विना विचारमज्ञानाद्विचारयोग्यतेति त्रितयमपि समाधत्ते—उच्यत इति। तत्र प्रसिद्धत्वोक्त्या ब्रह्मणः शक्यप्रतिपाद्यतया संबन्धं साधयति—अस्तीति। प्रसिद्धत्वमस्तित्वम्। प्रसिद्धमप्रसिद्धं वेत्यधिकारात्। ब्रह्मणो निरुपाधिकं रूपमाह—नित्येति। कार्यैक्यव्यावृत्त्यै[1] नित्यपदम्। तत्तादात्म्यं व्यासेद्धुं शुद्धेति। अखण्डजाड्यस्वाभाव्यं व्यावर्तयति—बुद्धेति। तादृग्जाड्यैक्याभासेनाध्यस्तचैतन्यं व्युदस्यति—मुक्तेति। मोक्षावस्थायामेव नित्यत्वादीत्याशङ्क्याऽऽह—स्वभावमिति। [2]भानाभानकृता मुक्तिबन्धयोर्भेदबुद्धिरिति भावः। सोपाधिकं ब्रह्मरूपमाह[3]—सर्वज्ञमिति। ननु न सामान्येनापि लोके ब्रह्म ज्ञातं तस्योक्तरूपस्याध्यक्षाद्यगम्यत्वान्नापि श्रुत्या तद्धीस्तद्गतब्रह्मशब्दस्याज्ञातसंगतित्वा[4]दत एव न पदमात्रादपि तद्धीस्तत्राऽऽह—ब्रह्मेति। श्रुतिसूत्रयोर्ब्रह्मशब्दोऽन्यथानुपपन्नो निगमाद्यनुगृहीतो विशिष्टवाक्यार्थान्वयि[5]पदार्थाकाङ्क्षानुगृहीतश्च नियतपदार्थधीहेतुस्तद्विशिष्टेऽपि ब्रह्मणि संभावनाहेतुरिति[6] युक्ता तस्य [7]प्रसिद्धिरित्यर्थः। बृंहतिधात्वालोचनायामपि तत्प्रसिद्धिरित्याह—बृंहतेरिति। संकोचकप्रकरणोपपदाभावे वृद्धिकर्मणो बृंहतिधातोर्निरङ्कुशमहत्त्वबोधित्वादवच्छेदत्रयशून्यत्वसिद्धेर्नित्यपदस्य तत्परत्वाद्दोषभूयिष्ठत्वाद्यभावेन शुद्धत्वादजडत्वेन बुद्धत्वादविद्याद्यपरतन्त्रतया मुक्तत्वात्कुतश्चिदप्यव्यावृत्तज्ञानशक्तितया सर्वज्ञतादिसिद्धेर्धात्वर्थानुरोधादेवोक्तब्रह्मसिद्धिः। नित्यत्वादिशून्ये निरङ्कुशमहत्त्वायोगात्तथा च पदशक्तेरेव प्रसिद्धं ब्रह्मेत्यर्थः। तत्पदार्थस्य नित्यत्वादिना प्रसिद्धिमुक्त्वा त्वंपदार्थात्मनाऽपि प्रसिद्धिमाह—सर्वस्येति। आत्माऽपि प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वात्प्रसिद्धो नेत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वो हीति। प्रमाणाप्रमाणसाधारणीं प्रतीतिमप्रतीतिनिरासेन [8]स्फोरयति—न नेति। अहमस्मीति न न प्रत्येति किं तु प्रत्येत्येवेति योजना। आत्मनः शून्यस्यैव प्रतीतेर्नास्तित्वप्रसिद्धिरिति शून्यवादमाशङ्क्याऽऽह—यदीति। आत्मनः शून्यस्य प्रतीतावहं नास्मीति प्रतीतिः स्यात्सर्वश्च लोकोऽहमस्मीति प्रत्येत्यतस्तदस्तित्वधीरित्यर्थः। आत्मप्रसिद्धावपि कथं ब्रह्म

---

१ क. ख. ठ. °वृत्ती नि°। २ ठ. भावनाभावनकृ°। ३ क. °धिकब्र° ४ ठ. °तिकत्व°। ५ क. ख. °न्वयी प°। ६ ठ. °ति प्रयु°। ७ ख ठ. °सिद्धतेत्य°। ८ ख. स्फोटयति।

(ब्रह्मणो विचार्यत्वम्, अधि० १)

लोको नाहमस्मीति प्रतीयात्। आत्मा च ब्रह्म।

यदि तर्हि लोके ब्रह्माऽऽत्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नम्।

न। तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः। देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः। इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे। मन इत्यन्ये। विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके।

प्रसिद्धिस्तत्राऽऽह—आत्मा चेति। चैतन्याविशेषादयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतेश्च ब्रह्मात्मनोरैक्यमित्यर्थः।

प्रसिद्धत्वोक्त्या संबन्धादौ सिद्धे तत्पक्षोक्तं दोषं स्मारयति पूर्वपक्षी—यदीति। व्यवहारभूमौ विना विचारमात्मत्वेन ब्रह्म यदि प्रसिद्धमस्तितर्हि ततो लोकादेव ज्ञातं ब्रह्मेत्यनन्याल्लभ्यत्वेन शास्त्राविषयत्वात्तदवगतेश्चाफलत्वात्पुनरपि प्राप्तमजिज्ञास्यत्वमिति योजना।

धर्मं प्रति विप्रतिपन्ना बहुविद इतिन्यायेन परिहरति—नेत्यादिना। आत्मनोऽहमिति प्रत्यात्मं प्रसिद्धत्वेऽपि ताद्विशेषे विप्रतिपत्तेस्तस्या वस्तुतो ब्रह्मविषयतया सामान्येन सिद्धमपि तद्विशेषतोऽसिद्धेस्तद्धेतोः शास्त्रस्य भवति विषयः। भवति च तदवगतिस्तत्फलं सामान्यतः सिद्धत्वाच्च विशेषतः शक्यं प्रतिपादयितुमिति संबन्धसिद्धिरिति युक्ता ब्रह्मजिज्ञास्यतेति भावः। विप्रतिपत्तीरेव दर्शयन्नादौ स्थूलदृशां मतमाह—देहेति। देहातिरिक्तं चैतन्यं स्वतन्त्रमस्वतन्त्रं वा नास्ति देहाकारपरिणतभूतचतुष्टयान्तर्भूतमेव तदिति मात्रचो ग्रहणम्। मृतदेहव्यावृत्त्यर्थं चैतन्यविशिष्टमित्युक्तम्। आत्मेत्यहमालम्बनमुच्यते। प्राकृताः शास्त्रासंस्कृतधियो दृष्टमात्रा विकल्पितप्रवृत्तयो जना जन्ममरणमात्रधर्माणो लोकायतिका भूतचतुष्टयतत्त्ववादिनः। देहस्त्वगिन्द्रियस्यानपेक्षमधिकरणं तत्र मनुष्योऽहमितिबुद्धेरात्मतेत्यर्थः। सत्यपि देहे नेत्रादौ चासति स्वापादौ स्वरूपाद्यज्ञानात्तेषामिन्द्रियानुविधानात्तच्चैतन्यदृष्टेस्तेषु चाहंबुद्धेस्तेषामेवाऽऽत्मतेति पक्षान्तरमाह—इन्द्रियाणीति। न च तेष्वनेकेषु भोगायोगो वरगोष्ठीवन्मिथो गुणप्राधान्यात्क्रमेण तद्योगात्। न च नानात्वे प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरेकदेहाश्रितत्वेनोपपत्तिरिति भावः। स्वप्ने नेत्राद्यभावेऽपि केवले मनसि ज्ञानदृष्टेरहंधियश्च तस्मिन्नेवैकत्वादिन्द्रियानुविधानस्य च रूपादिधियां तद्धर्मत्वेऽपि तत्करणत्वादुपपत्तेरेकदेहस्थत्वेन प्रत्यभिज्ञायामेकप्रासादस्थानामपि तत्प्रसङ्गान्मन एवाऽऽत्मेति मतान्तरमाह—मन इति। लोकायतमतभेदानुक्त्वा योगाचारमतमाह—विज्ञानेति। आश्रयं व्याव-

---

१ ट. °दि लो°। २ ड. ट. °न्ये। इन्द्रियाणि मनो वा इति तदेकदेशिनः। वि°। ३ ट. °नन्यल°। ४ क. ख. ट. °ह्मणो जि°। ५ ख. °रिफर्च°। ६ ख. °पाज्ञा°। ७ क. ट. °कायतिकम°।

शून्यमित्यपरे। अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता भोक्तेत्यपरे। भोक्तैव केवलं न कर्तेत्येके। अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित्। आत्मा स भोक्तुरित्यपरे। एवं बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः। तत्र विचार्य यत्किंचित्प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात्प्रतिहन्येतानर्थं चेयात्। तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा-

---

र्तयितुं मात्रपदम्। सिद्धान्ताद्विशेषार्थं क्षणिकमिति। देहादेर्ज्ञेयत्वाद्घटतुल्यत्वान्म सोऽनन्तरबुद्ध्यनतिरेकादाश्रयान्तरस्यादृष्टत्वात्क्षणिकज्ञानेष्वपि सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञ नाद्बन्धमोक्षयोः संतानाश्रयत्वाद्युक्तं योगाचारमतमित्यर्थः। माध्यमिकमतमाह— शून्यमिति। स्वापे धियोऽप्यभावादकस्मात्पुनरहमित्युदयादसदालम्बनाऽहंधीरित्यर्थः तार्किकादिमतमाह—अस्तीति। शून्यातिरिक्तमस्तित्वम्। अहमस्मीत्यनुभवात्तदा म्बनस्याऽऽत्मत्वात्तस्य प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वात्। तस्याश्चाभ्रान्तितया सादृश्यानधी त्वादविकारस्य क्रियाफलत्वायोगात्क्रियावेशात्मत्वात्कर्तृत्वस्यैवमात्मत्वाच्च संसा स्याऽऽत्मनो युक्तैवंरूपतेत्यर्थः। सांख्यमतमाह—भोक्तेति। करोमि जानामी धियोऽहंकारानुगमात्केवलात्मायोगाद्भोगस्य चिदवसानत्वात्तद्रूपात्मनो युक्ता यथोक्त रूपतेत्यर्थः। त्वमर्थे विवादद्वारा तदर्थे तं सूचयित्वा साक्षादेव तत्र विवादमाह— अस्तीति। देहाद्यतिरिक्ताद्भोक्तुरप्यतिरिक्तत्वं तद्व्यतिरिक्तत्वं तत्समर्थनार्थं सर्व इत्यादिविशेषणम्। स्वपक्षमाह—आत्मेति। स हीश्वरो भोक्तुः स्वरूपं बृंहत्यर्थान येन स्वतोऽनवच्छिन्नत्वस्योक्तत्वाच्चैतन्ये[3] भेदायोगादैक्यश्रुतेश्चेश्वरस्याताटस्थ्यादि भावः। विप्रतिपत्तीरुपसंहरति—एवमिति। मानयुक्ती विना विवादमात्रान्न पूर्वप तेत्याशङ्क्याऽऽह—युक्तीति। अन्त्यपक्षवादिनो युक्तिवाक्याश्रया अन्ये तदाभा श्रया इत्युत्तराधिकरणेषु व्यक्ती भविष्यति। तथाऽपि यस्य यस्मिन्पक्षे श्रद्धा स त श्रित्य स्वार्थं साधयिष्यति किं विचारेणेति तत्राऽऽह—तत्रेति। विवादः सप्तम्यर्थः मिथो विरुद्धधीषु कस्याश्चित्तत्त्वधीत्वात्तस्या विचारसाध्यत्वात्तद्धीनस्तत्त्वधीवैधुर्या पुमर्थभागीत्यर्थः। किंचाविचारे तत्त्वाज्ञानान्नास्तिकत्वे "ये के चाऽऽत्महनो जनाः" इति श्रुतेः श्रुत्यर्थबहिर्मुखोऽनर्थं गच्छेदित्याह—अनर्थं चेयादिति। सूत्रतात्पर्यमु संहरति—तस्मादिति। विषयादिसत्त्वं तदर्थः। ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन विशि मीमांसा स्तूयत इति संबन्धः। विशिष्टज्ञानेच्छोक्तिव्याजेन विचारारम्भपरं सूत्रम्।

---

१ क. ख. °क्तमात्मत्वम°। ट. °क्तत्वम°। २ क. ख. ठ. °त्मकत्वा°। ३ ब्र. °तीर°
४ क.. ख. °क. ख._ °भागित्व°। ५ क. ख. °सा प्रस्तू°। ठ. °सा प्रसूय°।

(ब्रह्मणो लक्ष्यत्वम्, अधि० २)

तदविरोधितर्कोपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते ॥ १ ॥ (१)

ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तम्। किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्मेत्यत आह भगवान्सूत्रकारः—

(ब्रह्मणो लक्ष्यत्वम्, अधि० २)

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥ (२)

जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः।

हीच्छा ज्ञानं वा साक्षात्कर्तव्यम्। तथा चेष्यमाणज्ञानोपायविचारकार्यतार्थं सूत्रमित्यर्थः। किमुपकरणा सेति तत्राऽऽह—तदविरोधीति। तेषां वेदान्तानामविरोधिनस्तर्का मीमांसायां न्याये च वेदप्रामाण्यशुद्ध्याद्युपयोगिनो यस्या उपकरणं सा तथा मीमांसायास्तर्कत्वेऽपि तर्कान्तराणामुपकरणतेति भावः। किंप्रयोजना सेत्यत आह—निःश्रेयसेति। ब्रह्मज्ञानद्वारेति शेषः ॥ १ ॥ (१)

प्रथमसूत्रेण शास्त्रारम्भमुपपाद्य तदारभमाणो जन्मादिसूत्रस्य पातनिकामाह—ब्रह्मेति। जिज्ञासापदस्यावयवार्थत्यागेनान्तर्णीतविचारार्थत्वमुपेत्य ब्रह्म ज्ञातुकामेनेदं शास्त्रं ज्ञातव्यमित्युक्तमित्यर्थः। ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वोक्त्याऽर्थात्प्रमाणादिविचाराणां प्रतिज्ञातत्वेऽपि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मयुक्तिरित्यादिविशिष्टविचाराणां विशेषणमित्यपेक्षत्वादादौ ब्रह्मस्वरूपं वाच्यमित्याह—किंलक्षणमिति। श्रौतस्य ब्रह्मणः श्रौतलक्षणद्वयावेदकं सूत्रं सूत्रकारं पूजयन्नवतारयति—अत इति। यतो वा इमानीत्यादिवाक्यं ब्रह्म न लक्षयति लक्षयति वेत्येकस्योभयहेतुत्वासंभवसंभवाभ्यां संदेहे श्रुतेरनुमानानुगुण्यादेकस्योभयहेतुत्वे दृष्टान्ताभावेनाशक्यानुमानत्वादेकतरहेतुत्वस्य लक्षणत्वे वस्तुपरिच्छेदाल्लक्ष्यस्याब्रह्मत्वान्न लक्षयतीति प्राप्ते पुरुषमतिप्रभवत्वेनानुमानस्य संभावितदोषस्यापौरुषेयत्वेनापास्तदोषागमानुग्राहकतर्कत्वादतीन्द्रियेऽर्थे स्वतोऽप्रामाण्यादागमिकोभयहेतुत्वे सुखादिदृष्टान्तेन संभावनामात्रहेतुत्वाद्वस्तुतोऽपरिच्छेदाल्लक्ष्यस्य ब्रह्मत्वसिद्धेर्जगन्निमित्तोपादानं सच्चिदानन्दं ब्रह्मेति लक्षयतीति सिद्धान्तमाह—जन्मादीति। पूर्वाधिकरणेनास्योत्थाप्योत्थापकत्वं संगतिरुक्ता। अधीतिविध्युपादापितोपनिषद्वाक्यस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गस्य लक्षणद्वयवति ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः श्रुतिशास्त्राध्यायपादसंगतयः पूर्वाधिकरणस्थब्रह्मलक्षणपरीक्षणात्तत्फलमेव पूर्वोत्तरपक्षयोरत्र फलम्। पदच्छेदः पदार्थोक्तिः पदविग्रह इति त्रयं व्याख्याङ्गं दर्शयति—जन्मेति।

---

१ ठ. °क्षणकं पु°। २ क. °था वेष्य°। ३ क. ख. तथेति। ४ झ. वक्तव्यम्। ५ क. ख. °वार्यासा°। ६ क. ख. °स्त्रं श्रोत°। ७ ठ. °तुतायां द्द°। ८ क. °नुभावस्य।

जन्मस्थितिभङ्गं समासार्थः । जन्मनश्चाऽऽदित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं वस्तुवृत्तापेक्षं च । श्रुतिनिर्देशस्तावत्—“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” [तैत्ति० ३।१] इत्यस्मिन्वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयानां क्रमदर्शनात् । वस्तुवृत्तमपि जन्मना लब्धसत्ताकस्य धर्मिणः स्थितिप्रलयसंभवात् । “अस्य” इति प्रत्यक्षादिसंनिधापितस्य धर्मिण इदमा निर्देशः । षष्ठी जन्मादिधर्मसंबन्धार्था । “यतः” इति कारणनिर्देशः । अस्य जगतो नामरूपाभ्यां

जन्मस्थितिभङ्गं षष्ठ्योच्यते । तद्गुणसंविज्ञान इत्यत्र तदा बहुव्रीह्यर्थो[1] गृह्यते त
गुणत्वेन संविज्ञानं यत्र समासे स तथा सर्वस्य विशेषणत्वे समासायोगात्त
कदेशस्तथा तेन विशेष्यैकदेशं विशेषणं कृत्वा समास इत्यर्थः । तत्र फलमाह-
जन्मस्थितीति । जन्मादिरस्य स्थित्यादेरित्यतद्गुणसंविज्ञाने स्थितिभङ्गमात्रं जन्मा
शब्दार्थः स्यात् । ततश्चोभयैकारण[2]त्वलाभान्नोपलक्षणत्वं सिध्येत् । न च स्थिति
मात्रहेतुत्वं तथा जन्महेतोरन्यत्वे लक्ष्यस्य परिच्छेदादब्रह्मत्वादतो जन्मनोऽ
विशेष्यान्तर्भावाद्धर्मजातस्य संहतिप्रधानस्य हेतुर्ब्रह्मेत्युपलक्षणसिद्धिरित्यर्थः । त
रधर्मजातं गृहीत्वा नपुंसकप्रयोगः । नन्वनादौ संसारे कथमादित्वं जन्मनो गृ
तत्राऽऽह—जन्मनश्चेति । एतत्सूत्रलक्षितश्रुतौ जन्मादा[3]वुच्यते तदपेक्षं सूत्रे
तस्याऽऽदित्वमित्यर्थः । श्रुत्याऽपि कथमयुक्तमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—वस्त्विति
वस्तुनो वृत्तं जनित्वा स्थित्वा लीयत इति स्वभावो जन्मना लब्धात्मकस्य स्थि
दियोगादतो नानादेः संसारस्याऽऽदिर्जन्म किंतु प्रतिवस्तु तस्याऽऽदित्वमिति त
श्रुतिसूत्रयोस्तदादित्वमित्यर्थः । श्रुतिनिर्देशं विशदयति—श्रुतीति । अनुकूलो ज
दित्वस्येति शेषः । तत्र हेतुर्यत इति । वस्तुवृत्तं विभजते—वस्त्विति । जन्मादित्व
नुगुणं वस्तुवृत्तमिति विवक्षित्वा हेतुमाह—जन्मनेति । इदमः संनिहितवाचित्व
त्यक्षमात्रपरामर्शित्वमाशङ्क्य प्रतीतिमात्रं संनिधिरिति गृहीत्वा प्रातिपदिकार्थमाह-
अस्येति । सर्वस्य जगतो न जन्मास्ति वियदादेरनादित्वादित्याशङ्क्य वियदधिकर
न्यायेन विभक्त्यर्थमाह—षष्ठीति । जगतो जन्मादेर्वा ब्रह्मासंबन्धान्न लक्षणतेत्या
ङ्क्याऽऽह—यत इति । न जगज्जन्मादि वा ब्रह्मलक्षणं किंतु तत्कारणत्वं तच्चा
ब्रह्मणि संभावितमित्यर्थः । सूत्रपदान्येवं व्याख्याय पूर्वसूत्राद्ब्रह्मपदानुषङ्गेण तच्छब्द
ध्याहारेण च वाक्यार्थमाह—अस्येत्यादिना । प्रधानादिहेतुत्वनिरासेन ब्रह्महे
संभावयितुं कार्यप्रपञ्चं श्रुतिसिद्धं द्वैराश्येन विशिनष्टि—नामेति । तृतीयेत्थंभा

---

१ क. ख. ठ. °र्थोऽन्यपदार्थो गृ° । २ क. °यकर° । ३ ठ. °णत्वाल° । ४ ख. °वुच्य
त° । ५ ट. °णमिला° । ६ ख. °ह्मानु° ।

व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाऽप्यचिन्त्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः । अन्येषामपि भावविकाराणां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति जन्मस्थितिनाशानामिह ग्रहणम् । यास्कपरिपठितानां तु 'जायतेऽस्ति'

घटादौ स्वनामरूपगर्भविकल्प[1]पूर्वकव्याक्रियादृष्टेर्जगतोऽपि तथात्वानुमानादचेतै[2]नाभावकर्तृकत्वमयुक्तम् । विमतं चेतनभावकर्तृकं नामरूपात्मै[3]त्वाद्घटादिवदित्यर्थः । तर्हि चेतनाभावाश्च जीवभेदा नामरूपे बुद्धावालिख्य जगज्जनयिष्यन्ति किं ब्रह्मणेत्याशङ्क्याऽऽह—अनेकेति । न चान्यतरस्याऽऽर्थिकत्वादुभयग्रहणानर्थक्यमृत्विगादीनां कर्तृत्वेऽप्यभोक्तृत्वात्पित्रादीनां च श्राद्धादौ भोक्तृत्वेऽप्यकर्तृत्वात्तथा च जीवानामपि[4] स्रष्टव्यकोटिनिवेशाज्जगत्कर्तृत्वायोग्यतेत्यर्थः । सेवादिफलवद्व्यवहितफलत्वात्कर्मफलस्येश्वरप्रदातृकत्वानुमानात्तदात्मकं जगदीश्वरकर्तृकमित्याह—प्रतिनियतेति । प्रतिनियतानि[5] देशकालनिमित्तानि येषां क्रियाफलानां तदाश्रयो जगत्तस्येति विग्रहः । प्रतिनियतो देशः स्वर्गफलस्य मेरुपृष्ठं ग्रामादेर्भूमण्डलम् । कालोऽपि स्वर्गस्य प्रतिनियतो देहपातादूर्ध्वं पुत्रफलस्य वाल्यादूर्ध्वम् । निमित्तमपिप्रतिनियतमुत्तरायणमरणादि स्वर्गादेर्ग्रामादेस्तु राजप्रसादादि । न चेदमीदृशं जगदसर्वज्ञो निर्मातुमर्हतीत्यर्थः । विचित्रकार्यत्वाच्च जगतो विशिष्टबुद्धिमत्कर्तृकत्वं प्रासादादिवदनुमेयमित्याह—मनसेति । एतेन कर्तुः सर्वशक्तित्वं संभावितम् । कल्पितकारणत्वेन सजातीयप्रधानादेर्विजातीयाच्च कार्याद्ब्रह्मव्यवच्छेदकतया जगद्धेतुत्वे[6] तटस्थलक्षणे स्थिते ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं विवक्षन्विशिनष्टि—सर्वज्ञादिति । अद्वितीयत्वं सत्यचिदात्मत्वं स्वतन्त्रतया[7] निरतिशयसुखत्वं[8] विशेषणाभ्यां विवक्षितम् । नन्वन्येऽपि परिणामादयो विकारा जन्मादीत्यादिग्रहणेन किं न गृह्यन्ते तत्राऽऽह—अन्येषामिति । अजातस्यास्थितस्यानष्टस्य च परिणामाद्ययोगात्तेषां तदधीनत्वात्तद्ग्रहणेनैव ग्रहाज्जन्मस्थितिनाशानामेवात्रोपादानमित्यर्थः । ननु निरुक्तकारस्य " जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यति" इति सूत्रं[9] मूलीकृत्य जन्मादिशब्देन षण्णामपि विकाराणां ग्रहणे[10] नान्तर्भावोक्तिक्लेशस्तत्राऽऽह—यास्केति । जन्मादिसूत्रस्य नैरुक्तोक्तिमूलतयाऽनेन तदु-

---

१ ग. 'विशेषकल्पनापू॰' । २ क. '॰तनभा॰' । ३ क. ख. ट. '॰त्मकत्वा॰' । ४ क. ख. ठ. '॰पि सृज्यको॰' । ५ क. '॰तादीनि । ६ ठ. '॰त्वेन त॰' । ७ क. ख. 'याऽनति॰' । ८ क. ख. '॰त्वं च वि॰' । ९ ख. सूत्रमूलकज॰' । १० झ. ग्रहे ना॰' ।

[निरु० १-१-३] इत्यादीनां ग्रहणे तेषां जगतः स्थितिकाले संभाव्यमानत्वान्मूलकारणादुत्पत्तिस्थितिनाशा जगतो न गृहीताः स्युरित्याशङ्कयेत तन्मा शङ्कीति योत्पत्तिर्ब्रह्मणस्तत्रैव स्थितिः प्रलयश्च त एव गृह्यन्ते । न यथोक्तविशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्त्वाऽन्यतः प्रधानादचेतना-

क्तविकार[1]ग्रहे तद्वाक्यस्य पौरुषेयत्वान्मूलमानापेक्षत्वादागमस्य तन्मूलत्वे सूत्रस्यैव तत्सिद्धौ नैरुक्तोक्तिमूलतानर्थक्याद्ध्यक्षं तदुक्तिमूलं वाच्यं तच्च महाभूतसर्गादूर्ध्वं संभावितं भौतिकविकारगोचरं ततो यथोक्ताध्यक्षाधी[2]ननैरुक्तोक्तिमूलत्वे सूत्रस्य जन्मादिपदं जगतो यतस्तद्ब्रह्मेत्युक्ते भूतपञ्चकस्य भौतिकविकारहेतुत्वात्तदेव ब्रह्मेति लक्ष्येत । न भूतपञ्चकस्य जन्मादयो मूलकारणाद्ब्रह्मणो गृह्येरन्नेतत्सूत्रमूलभूतनैरुक्तसूत्रस्य तदगोचरत्वात्तस्मान्मूलकारणं ब्रह्म न लक्षितमित्याशङ्कां निरसितुं ब्रह्मणः सकाशादुत्पत्तिर्या जगतः श्रुता यौ च तस्मिन्नेव तस्य स्थितिलयौ श्रुतौ ते जन्मादिशब्देन गृह्यन्ते तेन तद्विषये यतो वेत्यादिवाक्ये बुद्धिस्थे जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म लक्षितं भवतीत्यर्थः । न चैवमपि जन्मैव सू[3]च्यतां तन्नान्तरीयकतया स्थितिभङ्गं सेत्स्यतीति युक्तम् । जन्ममात्रस्य निमित्तादपि संभवात्त्रिभिरस्योपादानतासूचनादन्यत्र स्थितिलयायोगात् । न च लयाधारत्वादेवोपादानत्वे जन्मस्थितिवचनानर्थक्यं प्रकृतिविकाराभेदेनाद्वैतसिद्धये त्रयाणामादेयत्वात् । अन्यथा ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे[4] तदुत्पत्तिस्थित्योरन्योऽधिष्ठाता कुम्भोद्भवे कुम्भकारवद्राज्यस्थेम्नि राजवच्चेत्याशङ्क्येत तन्मा शङ्कीति त्रयाणां ग्रहणमिति भावः । युक्तिं विना लक्षणस्यातिव्याप्त्यसमाधेरर्थादनेन साऽपि सूत्रितेति तामुपन्यस्यति—नेत्यादिना । नामरूपाभ्यामित्यादिनोक्तविशेषणचतुष्टयविशिष्टस्येत्याह—यथोक्तेति । सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितमित्युक्तं स्मारयति—यथोक्तविशेषणमिति । उक्तस्य जगतो नोक्तमीश्वरं मुक्त्वाऽन्यस्मादुत्पत्त्यादि संभावयितुं शक्यमिति संबन्धः । ननु सर्वे विकाराः सुखदुःखमोहसामान्यप्रकृतिकास्तदन्वितस्वभावत्वाद्ये यदन्वितस्वभावास्ते तत्प्रकृतिका यथा मृदन्वितस्वभावाः शरावादयो मृत्प्रकृतिका इत्यनुमानात्प्रधानाज्जगज्जन्मादि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न प्रधानादिति । [5]तद्व्यचेतनं जगदनभिज्ञं न तस्योत्पत्त्यादि कर्तुमीष्टेऽन्तर्बहिर्भावेन सुखादीनां [6]पटादीनां चाध्यक्षेण भेदग्रहादेकार्थज्ञाने चैकस्यैव ज्ञातुः सुखाद्यात्मत्वेन युगपत्तद्ग्रहापाताद्द्वैतसिद्धेर्न प्रधानकारणता रचनानुपपत्त्यधिकरणे चैतद्वक्ष्यतीति भावः । सर्वं कार्यद्रव्यं

१ ठ. 'रस्तदेत' । २ क. ख. 'धीनेनै' । ३ ठ. सूच्यतां । ४ क. ख. ठ. 'त्वेऽपि त' । ५ ख. तर्थ्रंचे' । ६ ख. ठ. घटादीनां ।

दणुभ्योऽभावात्संसारिणो वा उत्पत्त्यादि संभावयितुं शक्यम् । न च स्वभावतो विशिष्टदेशकालनिमित्तानामिहोपादानात् । एतदेवानुमानं संसारिव्यतिरिक्तेश्वरास्तित्वादिसाधनं मन्यन्त ईश्वरकारणिनः ।

नन्विहापि तदेवोपन्यस्तं जन्मादिसूत्रे ।

स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणसंयोगसचिवसमानजातीयानेकद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वाद्घटवदित्यनुमानादणुभ्यो जगज्जन्मादि संभावितमित्याशङ्क्याऽऽह—नाणुभ्य इति । दीर्घविस्तीर्णदुकूलारब्धरज्जुद्रव्यस्य ह्रस्वस्यापि कार्यद्रव्यत्वेनानैकान्त्याद्वैशेषिकाधिकरणे चाणुकारणतानिराकरणान्न तेभ्यो जगज्जन्मादीत्यर्थः । शून्यवादिनस्तु सर्वं कार्यमभावपूर्वकं योग्यत्वे सत्यदृष्टपूर्वावस्थत्वात्परकीयात्मवदिति व्यतिरेकिणा शून्यस्य जगद्धेतुतामाहुस्तान्प्रत्याह—नाभावादिति । घटस्य पूर्वावस्था मृद्ध्यक्षेति हेत्वसिद्धेर्न शून्यस्य जगद्धेतुतेत्यर्थः । केचित्तु हिरण्यगर्भं संसारिणमेवाऽऽगमाज्जगद्धेतुमाचक्षते तान्प्रत्युक्तं न संसारिणो वेति । आगमस्य वेदविरुद्धत्वे प्रामाण्यायोगान्नासौ जगद्धेतुरित्यर्थः । स्वभाववादं व्युदस्यति—न चेति । उत्पत्त्यादि जगतः संभावयितुं न शक्यमिति संबन्धः । स्वभावादुत्पद्यत इति स्वयमेव स्वस्य निमित्तमिति वा निमित्तानपेक्षमिति वा विवक्षितम् । नाऽऽद्यः—स्वाश्रयत्वात् । न द्वितीयः—भावाभावयोरनिमित्तत्वे यौगपद्यापातात् । स्वतःसिद्धसामर्थ्यानां चार्थानामन्योन्योपकार्योपकारकत्वस्याध्यक्षत्वादित्यर्थः । उक्तलक्षणव्यतिरेकयनुमानादेवोक्तयुक्तिसहिताद्ब्रह्मणोऽस्तित्वादिसिद्धेः शास्त्रयोनित्वाद्यधिकरणवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह—एतदेवेति । युक्तिमदुक्तलक्षणमेव स्वतन्त्रमनुमानं सद्विशिष्टेश्वरनिश्चायकमिति यद्वैशेषिकादिमतं तदयुक्तम् । लक्षणं हि युक्तिमदपि सिद्धस्य ब्रह्मणः सजातीयादिव्यावर्तकं न तु तदीदृशमिति तत्स्वरूपनिश्चायकम् । कार्यलिङ्गकानुमानं च कारणसत्तामात्रे पर्यवस्यत्तदेकत्वादौ तटस्थम् । न च तदैक्यासिद्धौ तदीयं सर्वज्ञत्वादि ज्ञातुं शक्यं सोऽयं जगद्धेतौ नानात्वैकत्वस्पर्शी संशयो लाघवादुत्कटैककोटितां नीतो मूलकारणे विशिष्टे ब्रह्मणि संभावनेत्युच्यते संभाविते तस्मिन्प्रमाणावकाशादुत्तराधिकरणार्थवत्तेति भावः ।

अथेदं सूत्रमुक्तब्रह्मनिश्चायकं न वा । न चेदप्रामाण्यात्तदुक्तलक्षणेऽपि विश्वासो न स्यात् । आद्ये व्यतिरेकिणो लक्षणस्य सूत्रोक्तकार्यलिङ्गकानुमानवन्नानिश्चायकतेति चोदयति—नन्विति । तदेवेत्येवकारेणाऽऽगमो वा तदनुगुणयुक्तिर्वा न सूत्रितेत्युच्यते प्रस्तुतानुमानं तदर्थः ।

---

१ ट. 'भ्यो वाऽभा' । २ ख. 'द्वैशिषि' । ३ क. ख. 'तुत्वमा' । ४ ख. ठ. 'विरोधे प्रा' । ५ ठ. 'तुं श' । ६ ठ. 'दुक्तं ल' । ७ क. ख. 'स्य तदे' । ८ ठ. 'निश्चीयकं ।

न । वेदान्तवाक्य[1]कुसुमग्रथनार्थत्वात्सूत्राणाम् । वेदान्तवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यन्ते । वाक्यार्थविचारणाध्यवसाननिर्वृत्ता हि ब्रह्मावगतिर्नानुमानादिप्रमाणान्तरनिर्वृत्ता । सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणवादिषु तदर्थग्रहणदार्ढ्यायानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवार्यते । श्रुत्यैव च[2] सहायत्वेन तर्कस्या[3]भ्यु[4]पेतत्वात् । तथा हि—

'नावेदविन्मनुते' 'नैषा तर्केण' इत्यादिश्रुतेर्वैदिकं ब्रह्मेत्युक्तयुक्त्यनुगृही[5]तलक्षणास्य व्यति[6]रेक्यात्मकागमोक्तिपरं सूत्रमिति परिहरति—नेत्यादिना । कार्यानुमानस्य इत्यादिश्रुत्युक्तत्वेऽपि नानुमानात्मना निश्चायकत्वम् । तेन संभावनामात्राभिधानादा मात्मना निश्चायकत्वमिति भावः । उत्तरसूत्रेष्वपि तुल्यमागमप्राधान्यमिति वक्तुं सूत्र णामित्युक्तम् । सूत्रेषु कुसुमग्रथनवन्न वाक्यग्रथनं मुख्यमित्याशङ्क्याऽऽह—वेदा न्तेति । तेषामपौरुषेयत्वेन निर्दोषाणां स्वत एव स्वार्थनिर्णायकत्वाद्विचारानर्थक्यमित्या शङ्क्याऽऽह—वाक्यार्थेति । वाक्यस्य तदर्थस्य च तात्पर्यनिश्चयार्थं संभावनार्थं विचारणा तस्याश्चाध्यवसानं तदुभयनिश्चयस्तेन निर्वृ[11]त्तो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तस्माद्वि चारोऽर्थवानित्यर्थः । विचारावधारितशक्तितात्पर्याभ्यां प्रमापकं शब्दं हित्वा शक्ति मात्रेण प्रमापकं प्रमाणान्तरं ब्रह्मणि लाघवादादेयमित्याशङ्क्याऽऽह—नेति । ब्रह्म स्वदगोचरत्वादित्यर्थः । तर्हि शब्दादेव ब्रह्मसिद्धेर्मननविधिर्युक्तिसूत्रणं च कथमित्या शङ्क्याऽऽह—सत्स्विति । विमतमभिन्नोपादानाधिष्ठातृकं कार्यत्वात्सुखादिवत् विमतं चेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात्तद्वदित्याह—अनुमानमपीति । तेषु सत्सु तद प्रमाणं भवन्न निवार्यत इति संबन्धः । विचारसंस्कृतवेदान्तानां स्वा[12]र्थबोधित्वसिद्धेः किं तेनेत्याशङ्क्याऽऽह—तदर्थेति । तेषामर्थो जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं तद् ग्रहणं स्वीकारस्तस्य दार्ढ्यं तदुपयोगिसंभावनात्मा निश्चयस्तदर्थमनुमानमित्यर्थः विमतं भिन्नोपादानाधिष्ठातृकं कार्यद्रव्यत्वाद्घटवदित्यनुमानबाध इति चेन्नेत्याह— वेदान्तेति । जगतश्चेतनोपादानतानिमित्तत्ववादिवेदविरोधान्न तेऽनुमानम् । मन तदविरोधात्तदर्थे संभावनाहेतुरित्यर्थः । जगद्धेतुर्न तर्कगम्यो वैदिकत्वात्परिशुद्ध वदित्याशङ्क्याऽऽह—श्रुत्येति । तर्कस्य वस्तुनिश्चयाय श्रुत्यैवेष्टतया साध्यविकल त्यर्थः । काऽसौ श्रुतिरित्युक्ते श्रवणातिरेकेण मननं युक्त्यनुसंधानं विदधती श्रु

१ क. ज. °क्यग्र° । २ क. ज. च त° ३ ठ. °स्याप्यभ्यु° । ४ क. °भ्युपेयत्वा° । °भ्युपगम्यमानत्वा° । ५ क. °हीतं ल° । ६ ख. ठ. °रेकात्म° । ७ क. °ना तु नि° । ८ ठ. °स्याग° । ९ क. स्वार्थांनि° । १० ठ. °निश्चाय° । ११ क. ख. निर्वृतो । १२ क. ज. स्वार्थावबो

"श्रोतव्यो मन्तव्यः" [बृह० २-४-५] इति श्रुतिः "पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाऽऽचार्यवान्पुरुषो वेद" [छान्दो० ६-१४-२] इति च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति, न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायाम् । किंतु श्रुत्यादयोऽनुभवादयश्च यथासंभवमिह प्रमाणमनुभवावसानत्वाद्भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मज्ञानस्य ।

माह—श्रोतव्य इति । न केवलं श्रौतस्तर्कोऽत्रोपयुज्यते किंतु प्रतिबन्धनिवर्तकत्वेन लौकिकोऽपीत्यत्र श्रुतिमाह—पण्डित इति । उक्तार्थधीसामर्थ्यं पाण्डित्यम् । अनुक्तेऽपि प्रयोजकशिक्षयोत्प्रेक्षाशक्तिर्मेधावित्वम् । यथा कश्चिद्गन्धारदेशेभ्यः समानीये चौरैरण्ये बद्धचक्षुर्निक्षिप्तो देशिकोपदेशस्तदुक्तस्य साकल्येन ज्ञाता पण्डितः स्वयमूहापोहक्षमो मेधावी गन्धारानेव प्राप्नोति । एवं ब्रह्मणः सकाशाद्दाच्छिद्य विवेकदृशं निरुध्याविद्यादिभिः संसारारण्ये निहितो जन्तुरतिकारुणिकगुरूपदेशतः स्वस्वभावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । श्रुतितात्पर्यमाह—पुरुषेति । आत्मनः श्रुतेरित्यर्थः । ननु धर्मविदविशेषाद्ब्रह्मापि श्रुत्याद्येवापेक्षते तत्कथं तत्र श्रुतिस्तर्कं सहायी करोति तत्राऽऽह—नेत्यादिना । दृष्टान्ते जिज्ञास्यो धर्मो दार्ष्टान्तिके तादृग्ब्रह्म ग्राह्यम् । श्रुत्यादय इत्यादिशब्देन लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या गृह्यन्ते । तत्र पदान्तरनिरपेक्षः शब्दः श्रुतिः । श्रुतस्यार्थस्यार्थान्तरेणाविनाभावो लिङ्गम् । अन्योन्याकाङ्क्षासंनिधियोग्यतावन्ति पदानि वाक्यम् । वाक्यद्वयसामर्थ्यमारभ्याधीतविषयं प्रकरणम् । क्रमवर्तिनां पदार्थानां क्रमवर्तिभिरर्थैर्यथाक्रमं संबन्धः स्थानम् । संज्ञासाम्यं समाख्या । गुणोपसंहारे चैषामुदाहरणानि वक्ष्यन्ते । किं तर्हि जिज्ञास्ये ब्रह्मणि प्रमाणान्तरमितिप्रश्नपूर्वकमाह—किंत्विति । अनुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारो विद्वदनुभवः । आदिपदमनुमानादिसंग्रहार्थम् । श्रुत्यादीनामनुमानादीनां च शब्दशक्तितात्पर्यावधृतिद्वाराऽनुभवमुत्पाद्य ब्रह्मणि प्रामाण्यमनुभवस्य साक्षादेव तदविद्याध्वंसित्वेनेति मत्वोक्तं यथासंभवमिति । वेदार्थत्वाद्धर्मवद्ब्रह्मण्यपि नानुभवः संभवतीत्याशङ्क्य तदयोग्यत्वमुपाधिरित्याह—अनुभवेति । न हि ज्ञातेऽपि ब्रह्मण्यनुभवं विना नैराकाङ्क्ष्यमतस्तज्ज्ञानस्यानुभवान्तत्वात्तस्मिन्नसावस्तीत्यर्थः । साधनव्याप्तिमाशङ्क्याऽऽह—भूतेति । चकारः शङ्कानिरासी । ननु कर्मवाक्याना(णा)मनुभवानपेक्षफलवैज्ज्ञानजनकत्वाद्ब्रह्मवाक्याना(णा)मपि वेदप्रमाणत्वात्तादृग्धीज-

---

१ ज. 'ह्मविज्ञा' । २ ठ. 'य चौरै' । ३ क. ख. 'शाद्विच्छि' । ४ क. 'रण्यनि' । ५ ख. 'देशात्स्वस्व' । ६ ठ. 'न्तेन जि' । ७ ठ.'वदर्थज्ञा' ।

कर्तव्ये हि विषये नानुभवापेक्षाऽस्तीति श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यं स्यात्पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्तव्यस्य । कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकं च कर्म यथाऽश्वेन गच्छति पद्भ्यामन्यथा वा न वा गच्छतीति । तथा—"अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" "नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" "उदिते जुहोति" "अनुदिते जुहोति" । [ऐत० ब्रा० ५-३१-१] इति विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युर्विकल्पोत्सर्गापवादाश्च । न तु वस्त्वेवं नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते । विकल्पनास्तु पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः । न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं पुरुषबुद्ध्यपेक्षम् । किं तर्हि वस्तुतन्त्रमेव तत् । न हि स्थाणावेकस्मिन्स्थाणुर्वा पुरुषोऽन्यो

नकत्वं नेत्याह—कर्तव्य इति । धर्मस्यानुभवायोग्यत्वात्तदनुष्ठानस्य च शाब्दधीमात्रादेव सिद्धे[3]र्धर्मवाक्यानां(णां) युक्तमुक्तधीजनकत्वम् । ब्रह्मणि त्वनुभवयोग्ये तद्वाक्यानां नैवमित्यर्थः । धर्मस्यापि ब्रह्मवदनुभवयोग्यत्वं वेदार्थत्वादित्याशङ्क्याकार्यत्वमुपाधिरित्याह—पुरुषेति । चकारोऽत्रापि शङ्कानिरासी । कर्तव्येऽपि तुल्यमसाध्यत्वमित्याशङ्क्य लौकिके वैदिके च कर्मणि साध्यत्वमाह—कर्तुमिति । तत्र लौकिकमुदाहरति—यथेति । तेन सह वैदिकं दृष्टान्तं समुच्चिनोति—तथेति । कर्तुमकर्तुमित्यस्य दृष्टान्तमुक्त्वा कर्तुमन्यथा वा कर्तुमित्यस्य दृष्टान्तमाह—उदित इति । इतोऽपि कर्मणो नानुभवयोग्यतेत्याह—विधीति । यजेतेत्यादयो विधयो न हन्यादित्यादयो निषेधाश्च कर्मणि सावकाशास्तेन साध्यत्वादनुभवयोग्यतेत्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—विकल्पेति । उदितानुदितहोमार्थौ व्यवस्थितो विकल्पो ग्रहणाग्रहणार्थस्त्वैच्छिकः । न हिंस्यात्सर्वा भूतानीत्युत्सर्गोऽग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यपवादः । ते च कर्मणि सावकाशास्तथा चाव्यवस्थितं कर्मानुभवायोग्यमित्यर्थः । ब्रह्मण्यपि तुल्यत्वादव्यवस्थितत्वस्योक्तोपाध्यसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति । प्रकारविकल्पवत्प्रकारिविकल्पं निरस्यति—अस्तीति । वस्तुन्यपि विकल्पा दृष्टा वादिनामित्याशङ्क्याऽऽह—विकल्पनास्त्विति । सम्यग्ज्ञानाधीनत्वाद्वस्तुनस्तस्य, च पुरुषाधीनत्वाद्वस्त्वपि तथेत्याशङ्क्याऽऽह—न वस्त्विति । कथं तर्हि तदुत्पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—किं तर्हीति । पुरुषतन्त्रत्वं निषेद्धुमेवकारो न मानाधीनत्वं निषिध्यते । विकल्पनानां मनःस्पन्दितमात्रत्वेनासम्यग्धीत्वं सम्यग्धियश्च वस्त्वधीनतेत्यत्र दृष्टान्तमाह—न हीति । आद्यो वाशब्दोऽवधारणे । पुरोवर्तिनि स्थाणावेकस्मिन्नेव स्थाणुरेवेत्यदुष्टकरणस्य

---

१ ज. °लाभाच्च । २ क. °था श° । ३ ख. °द्धे धर्म° । ४ ख. °भवायो° । ५ ख. °ल्पो ग्रह° णार्थ° । ६ ख. °नानामनास्प° ।

वेति तत्त्वज्ञानं भवति। तत्र पुरुषोऽन्योवेति मिथ्याज्ञानम्। स्थाणुरेवेति तत्त्वज्ञानं वस्तुतन्त्रत्वात्। एवं भूतवस्तुविषयाणां प्रामाण्यं वस्तुतन्त्रम्। तत्रैवं सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेव भूतवस्तुविषयत्वात्।

ननु भूतवस्तुत्वे ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयत्वमेवेति वेदान्तवाक्यविचारणाऽनर्थिकैव प्राप्ता।

न। इन्द्रियाविषयत्वेन संबन्धाग्रहणात्। स्वभावतो विषयविषयाणीन्द्रियाणि न ब्रह्मविषयाणि। सति हीन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मण इदं ब्रह्मणा संबद्धं कार्यमिति गृह्येत। कार्यमात्रमेव तु

धीरितरस्य तत्रैव पुरुषो वा स्थाणुर्वेति संशयः। न हि तदुभयमपि सम्यग्ज्ञानमेकस्योभयत्वायोगादित्यर्थः। कथं तर्हि विभागधीस्तत्राऽऽह—तत्रेति। स्थाणुः सप्तम्यर्थः। उक्तन्यायं संचारयति—एवमिति। दार्ष्टान्तिकमाह—तत्रेति। विकल्पनानां बुद्धिजन्यत्वेनावस्त्वनुसारिणीनामसम्यग्धीत्वे सम्यग्धियश्च वस्त्वनुसारित्वे पूर्वोक्तन्यायेन स्थिते सतीति यावत्। न पुरुषतन्त्रमित्येवकारार्थः। ततो न धीद्वारा वस्तुनोऽपि तदधीनतेति शेषः। ब्रह्मज्ञानस्य वस्त्वधीनत्वेन सम्यग्धीत्वे हेतुमाह—भूतेति। परमार्थवस्त्ववगाहित्वादित्यर्थः।

ब्रह्मणः सिद्धत्वेनासाध्यतया धर्मवैधर्म्यादनुभवयोग्यत्वात्तत्रानुभवापेक्षा युक्त्यनुप्रवेशश्चेत्युक्तम्। इदानीं ब्रह्मणि प्रमाणान्तरप्रवेशे जन्मादिसूत्रमनुमानोपन्यासार्थमित्यनुमतमिति शङ्कते—नन्विति। सिद्धत्वाद्ब्रह्मणो धर्मवैजात्येऽपि मानान्तरगम्यतेत्यनुमानादिविचारं हित्वा वाक्यमात्रविचारोऽयुक्तो ब्रह्मण्युभयप्रवेशाविशेषादतः सूत्राणां वेदान्तवाक्यग्रथनार्थत्वमसिद्धमित्यर्थः।

ब्रह्मणि संभावनाहेतुश्रुत्यनुगुणानुमानादिप्रवेशाङ्गणतया तद्विचारस्यापीष्टत्वात्प्राधान्येन वेदान्तवाक्यग्रथनार्थता सूत्राणामिति समाधत्ते—नेत्यादिना। मानान्तरमपि करणमेव ब्रह्मप्रमिताविति पक्षे प्रत्यक्षमनुमानादि वा तदिति विकल्प्य दूषयति—इन्द्रियेति। ब्रह्मणि करणत्वेन मानान्तराप्रवेशादिति शेषः। पराञ्चीत्यादिश्रुत्या प्रत्यक्षाविषयत्वं ब्रह्मणो विवृणोति—स्वभावत इति। संबन्धाग्रहणादित्युक्तं व्यनक्ति—सति हीति। ननु ब्रह्मसंबद्धमिदं कार्यमिति धिया किं स्यात्कार्यमेव गृह्यमाणं ब्रह्म ज्ञापयिष्यति नेत्याह—कार्येति। तन्मात्राद्धेतुमात्रं सिध्यति न सत्यज्ञानादिरूपं ब्रह्म

---

१ ग. 'वैलक्षण्याद'। २ख. 'भवो यथा यु'। ३ क. ख. 'क्षेमा'।

गृह्यमाणं किं ब्रह्मणा संबद्धं किमन्येन केनचिद्वा संबद्धमिति न शक्यं निश्चेतुम् । तस्माज्जन्मादिसूत्रं नानुमानोपन्यासार्थं किं तर्हि वेदान्तवाक्यप्रदर्शनार्थम् ।

किं पुनस्तद्वेदान्तवाक्यं यत्सूत्रेणेह लिलक्षयिषितम् । "भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपसार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति" इत्युपक्रम्याऽऽह—"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति" [तैत्ति०-३-१] । तस्य च निर्णयवाक्यम्— "आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति" [तैत्ति० ३-६] । अन्यान्यप्येवंजातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावसर्वज्ञस्वरूपकारणविषयाण्युदाहर्तव्यानि ॥ २ ॥ (२)

जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपक्षिप्तं तदेव द्रढयन्नाह—

तत्त्वावगमादेव ज्ञेयमित्यर्थः । श्रौतार्थे सामान्यद्वारा संभावनाहेतुर्मानान्तरमिति गु… सूत्राणां वेदान्तग्रथनार्थतेत्युपसंहरति—तस्मादिति ।

बहुत्वाद्वेदान्तानामेतदधिकरणविषयवुभुत्सया पृच्छति—किं पुनरिति । जिज्ञा… लक्षितं ब्रह्म सप्तम्यर्थः । विशिष्टाधिकारिणो ब्रह्म ज्ञातुकामस्य जगत्कारणत्वोपलक्ष… नुवादेन ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यं सोपक्रममाह—भृगुरिति । ननु प्रकृष्टप्रकाश… इति स्वरूपलक्षणादृते यत्र शाखाग्रं स चन्द्र इत्युपलक्षणमात्राच्चन्द्रस्वरूपादृष्टेरुपल… तस्य स्वरूपलक्षणं वाच्यं तत्राऽऽह—तस्येति । ब्रह्मणो जगद्धेतुत्वानुवादेन स्व… निर्णायकमानन्दत्वविधायि वाक्यम् । ततः सत्यादिवाक्याच्च स्वप्रकाशानतिशयान… लक्षणं ब्रह्मेति निर्णेतुं शक्यमित्यर्थः । तैत्तिरीयेश्रुताविव श्रुत्यन्तरेऽपि ब्रह्मणो ल… द्वयवादीनि वाक्यानि 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' 'विज्ञानमानन्दम्' इत्यादीनि … तान्यपीहोदाहरणत्वेन द्रष्टव्यानीत्याह—अन्यान्यपीति । एवंजातीयकत्वमेवाऽऽह… नित्येति । तदेवं सर्वासु शाखासु लक्षणद्वयवादिवेदान्तवाक्यानि जिज्ञास्ये ब्रह्म… समन्वितानीति तद्धिया मुक्तिरयत्नलभ्येत्यर्थः ॥ २ ॥ (२)

सूत्रान्तरमवतारयन्पूर्वसूत्रसंगतिमाह—जगदिति । सर्वकारणत्वं ब्रह्मलक्षणं सू… यता प्रधानादावतिव्याप्तिनिरासाय तद्बललब्धं सर्वज्ञत्वमर्थादुक्तं तदेवात्र साध्यते …

---

१ ठ. 'ति मूरू' । २ क, ख. 'यकश्रु' । ३ झ. 'यस्य वा' ।

(ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वम्, अधि० ३)

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥ (३)

महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म । न हीदृशस्य शास्त्रस्यर्ग्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञाद-

---

चाऽऽर्थिकप्रतिज्ञयाऽस्य संगतिरित्यर्थः । वेदानां नित्यत्वात्तदकर्तृत्वे विश्वकर्तृत्वायोगान्न तेनास्य सर्वज्ञतेत्याशङ्क्य श्रौतप्रतिज्ञयैव संगतिमाह—तदेवेति । वेदानां नित्यत्वेऽपि ब्रह्मणस्तत्कर्तृत्वसंभवोक्त्या तदेव जगद्धेतुत्वकृतं सर्वज्ञत्वमत्र दृढी क्रियते । तेन हेतुसाधनद्वारा तदीयसाध्यसाधनार्थुक्ताऽस्य श्रौत्या प्रतिज्ञया संगतिरिति भावः । अस्य महत इत्यादिवाक्यं ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वेन सार्वज्ञ्यं न साधयत्युत साधयतीति वेदस्य सापेक्षत्वप्रसङ्गाप्रसङ्गाभ्यां संदेहे पाणिन्यादिवदर्थं दृष्ट्वा कर्तृत्वे वेदस्य पौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वापातान्न साधयतीति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—शास्त्रेति । न केवलं जगद्योनित्वादस्य सार्वज्ञ्यं किंतु शास्त्रयोनित्वादपीति योजना । अत्र च वेदकर्तृत्वोक्तेरेतदुक्तमानमेयाङ्गीकारेण शास्त्रप्रवृत्तेरस्येत्यादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यस्य सर्वज्ञे ब्रह्मणि समन्वयोक्तेश्च श्रुत्यादिसंगतयः । फलं तु पूर्वपक्षे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वानिर्धारणमुत्तरत्र तन्निर्धारणमिति द्रष्टव्यम् । शास्त्रयोनित्वस्य सर्वज्ञताहेतुत्वं वक्तुं शास्त्रं विशिनष्टि—महत इत्यादिना । चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यादिमहाविषयत्वान्महदृगादिशास्त्रम् । न केवलं महाविषयत्वेनास्य महत्त्वं किंत्वनेकाङ्गोपाङ्गोपकरणतयाऽपीत्याह—अनेकेति । पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि व्याकरणादिषडङ्गानि च दश विद्यास्थानानि तैस्तत्तद्द्वारोपकृतस्येति यावत् । एतेन शिष्टसंग्रहादप्रामाण्यशङ्काऽपि शास्त्रस्यार्थादपास्ता । पुराणादिप्रणेतारो महर्षयस्तथा तथा वेदान्व्याचक्षाणास्तदर्थं चाऽऽदरेणानुतिष्ठन्तो वेदानादृतवन्तस्तत्कथं तदप्रामाण्यमिति भावः । अबोधित्वास्पष्टबोधित्वयोरभावादपि वेदानां प्रामाण्यमित्याह—प्रदीपवदिति । उक्तमुपजीव्य सर्वज्ञत्वोपयुक्तं विशेषणान्तरमाह—सर्वज्ञेति । तत्सदृशस्येति यावत् । सादृश्यं च सर्वज्ञज्ञानस्य सर्वविषयत्ववदुक्तेरपि शास्त्रीयायास्तथात्वम् । कल्पप्रत्ययोऽचेतनत्वात् । उक्तविशेषणस्य वेदस्य निःश्वसितश्रुत्या विभक्तत्वहेतूपकृतया ब्रह्मकार्यतेत्याह—योनिरिति । व्यतिरेकमुखेणोक्तं व्यक्तीकुर्वाणः सर्वज्ञत्वं प्रतिजानीते—न हीति । महत्त्वादिविशेषणवत्त्वमीदृशत्वम् । तस्य सर्वज्ञादन्यतोऽसंभवे हेतुं सूचयति—सर्वज्ञेति । तस्य गुणः सर्वार्थज्ञा-

---

१ क. वेदान्तानां । २ क. ठ. 'श्रयोनित्वा' । ३ क. ख. 'तं सार्व' । ४ क. 'र्युक्ताऽस्य । ५ क. ख. 'लिङ्गस्य वा' । ६ ठ. 'श्रमादि' । ७ क. ख. 'दृग्वेदादि' । ८ ठ. 'ज्ञविभक्त्या' । ९ क. ख. 'दृद्वारेणोप' । १० क. 'र्थं साद' । ११ ठ. 'र्वज्ञत्वाद' ।

न्यतः संभवोऽस्ति। यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात्संभवति, यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेर्ज्ञेयैकदेशार्थमपि स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके। किमु वक्तव्यमनेकशाखाभेदभिन्नस्य देवतिर्यङ्मनुष्यवर्णाश्रमादिप्रविभागहेतोर्ऋग्वेदाद्याख्यस्य सर्वज्ञाना[2]करस्याप्रयत्नेनैव लीलान्यायेन पुरुषनिःश्वा-

---

नवत्त्वं तेनान्वितमिदं शास्त्रं सर्वार्थत्वादतस्तस्योत्पत्तिः सर्वज्ञादेवेत्यर्थः। उक्तमनुमा
कर्तुं व्याप्तिमाह—यदिति। महाविषयत्वाद्वेदस्य ब्रह्मज्ञानेन तुल्यार्थत्वभ्रान्तिनि
त्त्यर्थं विस्तरार्थ[3]मित्युक्तम्[4]। यच्छब्दत्रयस्य स ततोऽपीत्युत्तरेण संबन्धः। शास्त्रप्र
तुराप्तत्वार्थं पुरुषविशेषपदम्। यो यद्वाक्यप्रमाणप्रणेता स तद्विषयादधिकार्थज्ञान
निति व्याप्तिभूमिमाह—यथेति। ब्रह्मणः शास्त्रकर्तृत्वेऽपि पाणिन्यादिवदसर्वज्ञ
शङ्कित्वोक्तम्—ज्ञेयेति[6]। तस्य ज्ञेयैकदेशविषयत्वं तत्कर्तुरसार्वज्ञ्ये हेतुरित्यर्थः
अपिस्तथात्वसंभावनार्थः। यद्यस्मात्पाणिन्यादेः संभवति स तस्मादधिकार्थज्ञानवानिट
शब्दस्य ज्ञानान्न्यूनार्थत्वा[5]द्यथेदं तथाऽन्यदपि मानभूतं शास्त्रं यस्मादभियुक्तादुत्पद्यते
तस्मादधिकज्ञानवानित्यर्थः। उक्तेर्ज्ञानान्न्यूनार्थत्वमिक्षुक्षीरादिमाधुर्यस्यावान्तरवैषम्ये
तदाख्यातुं सुशिक्षितोऽपि न शक्ष्यतीति न्यायसिद्धमित्याह—इति प्रसिद्धमिति
व्याप्तिमुक्त्वा विवक्षितमनुमानमाह—किम्विति। शास्त्रस्योक्तविशेषणवतो यस्मा
हतो भूताद्योनेः संभवस्तस्य सर्वज्ञत्वाद्यनतिशयमिति किमु वक्तव्यमिति संबन्धः।
वेदार्थादधिकार्थज्ञानवत्तत्कर्तृत्वाद्यो यद्वाक्यप्रमाणकर्ता स तदर्थादधिकार्थज्ञानवान्
पाणिनिः। यद्वा वेदः स्वार्थादधिकार्थज्ञानवज्जन्यो वाक्यप्रमाणत्वात्पाणिन्यादि
वाक्यवदित्यर्थः। शास्त्रहेतोर्ब्रह्मणः सर्वज्ञता पक्षधर्मताबलादिति वक्तुं शास्त्रस्य
महत्त्वमाह—अनेकेति। महाविषयत्वेनोक्तं महत्त्वं व्यनक्ति—देवेति। आ
शब्देन वर्णाश्रमधर्मा गृह्यन्ते। प्रदीपवत्सर्वा[8]र्थावद्योतिन इत्युक्तं प्रकृतोपयोगित्वे
तोऽनुवदति—सर्वेति। यथोक्तं शास्त्रं ब्रह्मणो जायते चेत्तस्य पौरुषेयत्वेनानपे
प्रामाण्यहानिरित्याशङ्क्याऽऽह—अप्रयत्नेनेति। पौरुषेयत्वं पुरुषनिर्वर्त्यत्वमात्रं
नूतनानुपूर्वीरचनं वा मानान्तरदृष्टार्थोक्तिरचनं वा। नाऽऽद्यः। तवापि पदवाक्या
तुल्यत्वात्। द्वितीये नूतनत्वं क्रमान्यत्वमात्रं वा विसदृशक्रमत्वं वा। नाऽऽद्यः
त्वयाऽपि प्रतिपुरुषमुपाधिभेदादुपहितक्रमान्यत्वमात्रस्येष्टत्वात्। न द्वितीयः। मया
क्रमवैसादृश्यस्यानिष्टत्वात्। न तृतीयः। अनङ्गीकारात्। अतो न पौरुषेयतया सा

---

१ ज. °स्य तस्य दे° । २ क. 'नाकार' । ३ क. विस्तारा° । ४ क. 'मिदमुक्त' । ५
°याधि° । ६ ख. 'र्थः । तद' । ७ क. ख. 'धिकार्थज्ञा' । ८ क. ख. °र्थाव° ।

सर्वज्ञस्मान्महतो भूताद्योनेः संभवः—'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः' [बृह० २–४–१०] इत्यादिश्रुतेस्तस्य महतो भूतस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं चेति ।

(ब्रह्मणो वेदैकमेयता)

अथवा यथोक्तमृग्वेदादिशास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणो यथावत्स्वरूपाधिगमे । शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः । शास्त्रमुदाहृतं पूर्वसूत्रे—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादि ।

किमर्थं तर्हीदं सूत्रं यावता पूर्वसूत्र एवैवंजातीयकं शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो दर्शितम् ।

तेति भावः । अयत्नेन ब्रह्मणो वेदोत्पत्तौ मानमाह—अस्येति । ब्रह्मणोऽनतिशयं महत्त्वं तात्त्विकं च सर्वज्ञतासाधकं तद्रहिते तदनुपलम्भादिति मत्वा महतो भूतस्येति पुनरुक्तम् । यथा दीपादिभासनशक्तेः स्वहेतुवह्निशक्त्यनुमापकत्वं तथा वेदगतसर्वार्थभासनशक्तेरपि स्वाश्रयोपादानस्थसर्वार्थभासनशक्त्यनुमापकतेति समुदायार्थः ।

शास्त्रं शास्त्रकर्तृत्वे सत्यसर्वज्ञत्वानधिकरणकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानाद्वेदस्य सर्वज्ञकर्तृकतेत्युक्तम् । इदानीं जगद्धेतुत्वेन लक्षिते ब्रह्मणि मानविशेषचिन्तायै वर्णकान्तरमवतारयति—अथवेति । तं त्वौपनिषदमित्यादि ब्रह्मणः शास्त्रैकगम्यत्वं समर्थयेन्न वेति कार्यलिङ्गस्य हेतुविशेषावसानानवसानाभ्यां संशये विमतं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदिति सिद्धे कर्तरि तदेकत्वनानात्वसंदेहे लाघवात्तदैक्यं स च ज्ञात्वैव सर्वं करोतीति सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्चेत्यनुमानमेव विचार्यमिति प्राप्ते प्रत्याह—यथोक्तमिति । नित्यसिद्धस्य ब्रह्मणः शास्त्रं कारणमित्ययुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रमाणमिति । अनुमानादपि लाघवानुगृहीताद्ब्रह्मस्वरूपधीसंभवान्न तत्र शास्त्रमेव मानमित्याशङ्क्याऽऽह—शास्त्रादिति । न तावदप्रत्यक्षं ब्रह्म वह्निवद्विशेषतोऽनुमेयं कार्यमात्रस्य कर्तृमात्रगमकत्वात् । न च लाघवात्तदैक्यधीर्विचित्रप्रासादादेरनेककर्तृकस्यापि दृष्टत्वेनानिर्णयात् । तथा च कर्तुर्न सर्वज्ञत्वाद्यनुमानलभ्यम् । शास्त्रे तु यत इत्येकवचनात्कर्त्रैक्यसिद्धौ सर्वज्ञत्वादिसिद्धेः शास्त्रैकगम्यं ब्रह्मेति भावः । किं तद्ब्रह्मणि प्रमाणं शास्त्रं तदाह—शास्त्रमिति ।

पूर्वसूत्रे शास्त्रस्योक्तत्वे शास्त्रयोनित्वं पृथङ्न वाच्यमिति शङ्कते—किमर्थमिति ।

---

१ क. 'शयस' । २ क. ख. 'मर्थये' । ३ ठ. 'कत्वानेकत्व' । ४ ग. सर्वं ज्ञा' ।

उच्यते—तत्र पूर्वसूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्यानुपादाना[1]ज्जन्मा[2]दि केवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशङ्क्येत तामाशङ्कां निवर्तयितुमिदं सूत्रं [3]प्रवव्रते 'शास्त्रयोनित्वात्' इति ॥ ३ ॥ (३)

कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते । यावता— "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" [सू० जै० १–२–१] इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम् ।

एतत्सूत्रार्थवत्त्वं प्रतिजानीते—उच्यत इति । तत्र शास्त्रस्योक्तत्वेऽपि सूत्रे तद्वाच[4]कभावाज्जन्मादिलिङ्गकं स्वतन्त्रमनुमानमुक्तमिति शङ्कां निरसितुमिदं सूत्रमिति तदर्थवत्त्वं समर्थयते—तत्रेति । न च तर्हीदं पूर्वशेषतया तदन्तर्गमान्न पृथक्करणीयम् । तच्छेषत्वेऽपि सर्वज्ञत्वे शास्त्रकर्तृत्वहेतुसमर्थनन्यायभेदादधिकरणान्तरत्वसिद्धेरिति ॥ ३ ॥ (३)

वेदान्ता यथोक्ते ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति सिद्धार्थज्ञानात्फलभावाभावाभ्यां सिद्धमर्थं रूपादिहीनं बोधयतो वाक्यस्य सापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्यां वा संशये पूर्वाधिकरणद्वितीयवर्णकेनाऽऽक्षेपलक्षणां संगतिं विवक्षन्नुत्तरसूत्रव्यावर्त्यपक्षमाह—कथमिति । सदेवेत्यादितत्तदाम्नायाधीतसर्वो[5]पनिषदां स्फुटब्रह्मलिङ्गानां ब्रह्मणि समन्वयसाधनादत्र श्रुत्यादिसंगतयः । फलं तु पूर्वपक्षे परिशुद्धब्रह्मबुद्ध्यभावात्तदर्थिनामुपनिषत्स्वप्रवृत्तिः सिद्धान्ते शुद्धब्रह्मबुद्धिसिद्धौ मुमुक्षूणामुपनिषत्सु यत्नाधिक्यमिति विवेक्तव्यम् । कथमित्याक्षेपे हेतुर्यावतेति । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादयोऽर्थवादा विध्युद्देशार्थवादयोर्मिथोपेक्षणाद्विध्युद्देशेनैकवाक्यतया धर्मे प्रमाणं न वेति संशये पूर्वपक्षयति—आम्नायस्येति । सर्वस्य वेदस्य विधिनिषेधार्थवादमन्त्रनामधेयात्मकस्य कार्यतच्छेषार्थतामै व्याख्यानि वाक्यानि कार्यं वा तच्छेषं वा नाऽऽचक्षीरन्किंतु शुद्धं सिद्धमर्थमभिदधीरन्नतदर्थानां तेषामानर्थक्यं फलवदभिधेयवैधुर्यमतोऽनित्यमनियतं सापेक्षमेवोच्यते वेदस्य प्रामाण्यमित्युक्तत्वाद्यथा[6]श्रुतिगृहीतानामर्थवादानां सन्तमसन्तं वा भूतमर्थं वदतां तदुक्त्यैव नैराकाङ्क्ष्यात्कार्याध्याहारा[7]सिद्धेः स एवैनं भूतिं गमयतीति विशिष्टार्थावेदनेनैवावसानात् 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यनेनैकवाक्यत्वाभावान्मुख्यार्थसंभवे प्राशस्त्यलक्षणायोगादाख्याथि[8]कात्मनामपि लोके शब्दानां दर्शनात्तेषां फलवदर्थावबोधानियमादध्ययनविधेरक्षरावाप्त्या दृष्टार्थत्वाद्विध्युद्देशस्यापि विशिष्टार्थविधिना चरितार्थत्वान्मिथोपेक्षाभावादर्थवादानर्थक्यात्तत्तुल्यमन्त्रादेरपि तथात्वादेषां धर्माप्रमापकत्वादेतद्युक्तचोदनानां प्रामाण्यादप्रमाणं सर्वो वेद इति प्राप्ते 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' इति सूत्रेण सिद्धान्तमाह—क्रियेति । 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' इत्येवं

---

१ ट. °नाज्जगतो ज°। २ ज. °न्मादीति के°। ३ क. ज. प्रवर्तते । ४ ट. °कापदाभा°। ५ ट. °धीनस° । ६ क. °थासूत्रश्रुतगृ° । ७ क. ट. °रावासिद्धिः स° । ख. °रावसि° । ८ क. °कानाम°।

अतो वेदान्तानामानर्थक्यमक्रियार्थत्वात् । कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रिया[1]विधिशेषत्वमुपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा । न हि परिनिष्ठितवस्तु[2]प्रतिपादनं संभवति प्रत्यक्षादिविषयत्वात्परिनिष्ठितवस्तुनः । तत्प्रतिपादने[3] च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् । अत एव—"सोऽरोदीत्" [तै० सं०

न्तेन विध्युद्देशेन सह वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्याद्यर्थवादानां क्षिप्रदेवतासाध्यं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यतीति प्राशस्त्यार्थेनैकवाक्यत्वात्तत्र प्रकृतविध्यपेक्षितमर्थं वदन्तोऽर्थवादादयोऽर्थवन्तः स्युरित्युक्तेरध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वादक्षरावाप्तेरफलत्वात्फलवदर्थावसायितया वेदमात्रस्य वाच्यत्वादर्थवादानां च भूतार्थ[4]वेदने फलानवसायादाख्यायिकात्मकलौकिकशब्दानामफलत्वस्यानिष्टत्वाद्विध्याकाङ्क्षितप्राशस्त्यलक्षणाया तदेकवाक्यत्वाद्विधेरेव प्रवृत्तौ प्राधान्येऽपि तदनुग्राहकतया स्तुत्यपेक्षणात्तदेकवाक्यानामर्थवादानां तथैव प्रामाण्यान्मन्त्रादेरपि स्वाध्यायविधिना फलवत्त्वसिद्धेर्विशिष्टार्थबोधिप्रधानवाक्यार्थे प्रामाण्यात्तद्युक्तचोदनानामपि तद्भावाद्युक्तं सर्वस्यैवाऽऽम्नायस्य क्रियातच्छेषविषयत्वेन प्रामाण्यं तदेवं पूर्वोत्तरप[5]क्षाभ्यां शास्त्रमात्रस्य कार्यपरत्वं प्रमाणलक्षणे स्थितमित्यर्थः ।

तथाऽपि वेदान्तेषु । किं जातमित्याशङ्क्य यावतैत्यस्यापेक्षितमाह—अत इति । अर्थमात्रदृष्टेरानर्थक्यं फलवदभिधेयराहित्यमक्रियार्थत्वात्कार्यतच्छेषवाचित्वाभावादित्यर्थः । अध्ययनविधिविरोधादानर्थक्यमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—कर्त्रिति । फलसंग्रहार्थमादिपदम् । उक्तं हि—क्रत्वर्थकर्तृप्रतिपादनेनोपनिषदां नैराकाङ्क्ष्यमिति । कर्मप्रकरणोत्तीर्णोपनिषदां कुतस्तद्विधिशेषतेत्याशङ्क्याऽऽह—उपासनादीति । आदिशब्देन श्रवणादयो गृह्यन्ते । ननु वेदान्तानां न क्रियाविधिशेषत्वमुपक्रमोपसंहा[6]रैकरूप्यादिलिङ्गैर्ब्र[7]ह्मणि तात्पर्यसिद्धेस्तत्राऽऽह—न हीति । मानान्तरयोग्ये ब्रह्मणि वेदान्तानां न तात्पर्यम् । तत्संवादेऽनुवादितया तद्विसंवादे च स्पर्शनधीविरोधिचित्रनिम्नोन्नतचाक्षुषधीवद्विरोधादेव तेषामतद्बोधित्वादित्यर्थः । परिनिष्ठितेऽर्थे वेदान्ताप्रामाण्ये हेत्वन्तरमाह—तदिति । न हि भूतार्थप्रतिपादने क्वचिद्धानमुपादानं वा तयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्यायत्तत्वात्तयोश्च विधिनिषेधाधीनत्वात्तयोरपि कार्य[8]विषययोः सिद्धेऽर्थेऽसंभवादतस्तद्वादस्याफलत्वात्फलाधीनतात्पर्याभावान्न वेदान्ता भूते मानम् । न च क्रियानपेक्षं भूतं वस्तु फलं तद्धेतुर्वा सुखदुःखाप्तिहानितद्धेतुत्वादृष्टेरित्यर्थः । मानान्तरसिद्धसिद्धार्थबोधित्वायोगात्तद्बोधस्य चाफलत्वात् । न चेद्वेदान्तास्तत्र प्र[9]माणं कथं तर्हि तेषामर्थवत्तेत्याशङ्क्यार्थवादाधिकरणसिद्धान्तं स्मारयति—अत एवेति । वेदान्तानां मन्त्रवत्पृथगर्थसंभ-

१ ज. °याशे° । २ क. °स्तुस्वरूपप्र° । ३ ज. ट. °दीदित्यादी° । ४ क. ख. °तार्थावे° । ५ ट. °पक्षाभ्यां । ६ ञ. °रैक्यरू° । ७ ठ. °ह्मशब्दे ता° । ८ क. ख. °विशेषविर° । ९ क. ट. मानं ।

१-५-१-१] इत्येवमादीनामानर्थक्यं मा भूदिति " विधिना त्वेकवाक्यात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः " [जै० सू० १–२–७] इति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम् । मन्त्राणां च " इषे त्वा " [तै० सं० १-१-१] इत्यादीनां क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम् । न क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थवत्ता दृष्टोपपन्ना वा ।

वात्किमित्यर्थवादवद्विधिना पदैकवाक्यतेत्याशङ्क्य मन्त्रवदेव तर्हि विधिभिर्वाक्यैकवाक्यता तेषामित्याह—मन्त्राणां चेति । अर्थवादाधिकरणं परिसमाप्य मन्त्रेषु चिन्ताऽवतारित प्रमाणलक्षणे । " इषे त्वा " इत्यत्र च्छिन[3]द्मीत्यध्याहारेण शाखाच्छेदप्रतीतेरग्निर्मूर्धेत्यादौ च तद्धेतुदेवतादिदृष्टेरिषे त्वेत्यादयो मन्त्राः श्रुत्यादिना क्रतौ विनिर्युक्तविषयास्ते किमुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तस्तत्रोपकुर्वन्त्याहोस्विद्दृष्टेनैवार्थप्रकाशनेनेति संशये मन्त्राणां दृष्टार्थत्वे स्वाध्यायकालसिद्धतदर्थस्य चिन्तादिना स्मृतिसंभवात्तावन्मात्रार्थवतां तेषां नित्यवदाम्नानानर्थक्यान्मन्त्रैरेवार्थप्रत्यायननियमाददृष्टकल्पने तदुच्चारणादेव पुरुषव्यापारगोचरात्तन्नियोगविषयात्तत्कल्पनस्य युक्तत्वादुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तोऽमी क्रतावुपकुर्वन्तीति पूर्वपक्षमाह—तदर्थशास्त्रादिति । इषे त्वेति च्छिनत्तीत्यध्याहारात्क्रियोक्तिसमर्थो मन्त्रस्तत्रैवैनं मन्त्रमिषे त्वेति शाखामाच्छिनत्तीति शास्त्रं निष्फलार्थोक्त्या क्रतूपकारे तदर्थशास्त्रानर्थक्यात्तस्मात्तदुच्चारणमात्रेणैव क्रतावुपकारिताऽस्येत्यर्थः । मन्त्रैरेव देवतादि स्मर्तव्यमितिनियमस्य दृष्टार्थाभावाददृष्टार्थकल्पनेऽपि मन्त्रोच्चारणस्य तदर्थस्मारकत्वेन दृष्टार्थत्वादर्थस्मृतेश्च प्रयोगार्थत्वात्प्रयोगाच्च फलोदयादृष्टे सत्यदृष्टकल्पनायोगात्तदर्थशास्त्रस्य च परिसंख्यार्थत्वाद्दृष्टेनैवार्थप्रकाशनेन मन्त्राणां क्रतूपकारितेति सिद्धान्तमाह—अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति । लोकवेदयोः शब्दानामर्थाविशेषाल्लोके फलवदुच्चारणदृष्टेर्वेदेऽपि मन्त्रोच्चारणस्य तथात्वादप्रकाशिते यज्ञे तदङ्गे च यागासिद्धेस्तदर्थं यज्ञादिप्रकाशनेन कर्मण्युपकारो मन्त्राणामित्यर्थः । तदेवं वेदान्ताना[5]मपि मन्त्रवत्कर्मतद्धेतुवादित्वेन विधिभिर्वाक्यैकवाक्यतया कर्मसमवायित्वं सिद्धवत्कृत्य मन्त्राधिकरणं प्रवृत्तमिति भाष्यार्थः । कर्मकाण्डीयमन्त्राणां विधिभिर्वाक्यैकवाक्यत्वेऽपि प्रकरणान्तरस्थवेदान्तानां स्वार्थनिष्ठत्वेनैव प्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह—नेति । विधिनिषेधार्थवादमन्त्रनामधेयाधिकारान्ग्रहीतुं क्वचिदपीत्युक्तम् । अदृष्टाऽपि युक्तिवशाद्द्रष्टुं शक्येत्याशङ्क्य न हि परिनिष्ठितेत्यादिनोक्तं मत्वाऽऽह—उपपन्ना वेति । पूषा प्रपिष्टभाग इत्यत्र यागा-

---

१ क. ञ. °वाक्यत्वात्स्तु° । २ क. ख. °धिकारं प° । ३ ठ. °नत्तील° । ४ क. ख. ठ. °युक्ता वि° । ५ क. °नामिति म° ।

न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः संभवति क्रियाविषयत्वाद्विधेः। तस्मात्कर्मापेक्षितकर्तृस्वरूपदेवतादिप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम्। अथ प्रकरणान्तरभयान्नैतदभ्युपगम्यते तथाऽपि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम्। तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्त उच्यते—

(वेदान्तानां ब्रह्मबोधकत्वम्, अधि० ४)

तत्तु समन्वयात्॥ ४॥ (४)

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। तद्ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादेवावगम्यते। कथम्। समन्वयात्। सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' [छान्दो०

विनाभूतद्रव्यदेवताबुद्ध्या यागविधिकल्पनावद्वेदान्तानामपि स्वार्थे विधिं परिकल्प्यार्थवत्त्वसंभवे किं कर्मविधिशेषत्वेनेत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। दध्ना जुहोतीत्यादाविव सिद्धेऽप्यर्थे विधिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—क्रियेति। तत्र भावार्थस्यान्यतो लब्धत्वात्तदनुवादेन विधेः संक्रान्तत्वाद्विना भावार्थं शुद्धस्य सिद्धस्य विध्यविषयतेति भावः। वार्तिककारमतमुपसंहरति—तस्मादिति। तत्रारुचिं सूचयित्वा मतान्तरं निगमयति—अथेत्यादिना। मतद्वयेऽपि संमतमर्थमुपसंहरति—तस्मान्नेति। पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तसूत्रमवतारयति—इति प्राप्त इति। तत्र पूर्वपक्षप्रतिक्षेपप्रतिज्ञां व्याचष्टे—तुशब्द इति। तत्पदोपात्तां सिद्धान्तप्रतिज्ञां विभजते—तद्ब्रह्मेति। पूर्वसूत्रयोरुक्तं मेयभूतं ब्रह्म स्मारयितुं विशेषणानि। ननु वेदान्तवाक्यस्य लौकिकवाक्यवद्वाक्यत्वादेव संसृष्टार्थत्वादखण्डैकरसे ब्रह्मणि कथं प्रथाहेतुतेति पृच्छति—कथमिति। अपर्यायानेकशब्दानामखण्डार्थत्वस्य प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्ये दृष्टत्वादस्यापि ब्रह्मस्वरूपमात्रबोधनप्रवृत्तस्य तद्धीहेतुता युक्तेति हेतुमादत्ते—समन्वयादिति। हेतुं विवृणोति—सर्वेष्विति। वेदान्तानामैकान्तिकीं ब्रह्मपरतां वक्तुं बहूनि वाक्यान्युदाहरति—सदेवेत्यादिना। सदित्यस्तितामात्रमेवेत्यवधारणे। किं तदवध्रियते तदाह—इदमिति। यदिदं व्याकृतं जगत्तदग्रे प्रागुत्पत्तेर्व्याकृतरूपत्यागेन सदेवाऽऽसीद्धे सोम्य प्रियदर्शनेति पित्रा पुत्रः संबोध्यते। स्थूलं पृथिव्यादीदं बुद्धिबोध्यं प्रागुत्पत्तेर्मा मृद-

---

१ क. ज. 'शास्त्र'। २ ज. 'णैकस्यैवार्थ'। ट. 'णैव त'। ३ ग. सूचयन्मता'। ४ क. ख. प्रमेयभूतं। ५ ख. 'वाक्यव'। ६ ख. 'स्य तस्य त'।

६-२-१] 'एकमेवाद्वितीयम्' [बृह० २-५-१९] 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' [ऐत० २-४-१-१] 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' [बृह० २-५-१९] 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' [मुण्ड० २-२-११] इत्यादीनि। न च तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्। न च तेषां कर्तृस्वरूपप्रतिपादनपरताऽवसीयते। 'तत्केन कं पश्येत्' [बृह० २-४-१३] इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः।

न्यत्तु महदादिसूक्ष्ममासीदेवेति नेत्याह—एकमिति। कार्यं सतोऽन्यन्नाऽऽसीदि त्यर्थः। तथाऽपि मृदो घटाकारपरिणामयितृकुलालवज्जगन्निमित्तं सतोऽन्यदासीदित्या शङ्क्याऽऽह—अद्वितीयमिति। सतोऽपि चित्त्वं विना प्रधानवन्न हेतुतेत्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरमाह—आत्मेति। आप्नोतीत्यात्मा मूलकारणं वैशब्देन प्रागवस्था स्मर्यते। इदमित्याद्युक्तार्थम्। तस्य निर्विशेषत्वार्थं श्रुत्यन्तरं पठति—तदेतदिति। तच्छब्दे नेन्द्रो मायाभिरिति प्रकृतात्मोक्तिः। विधेयं ब्रह्मापेक्ष्य नपुंसकं तदेतदेव यद्ब्रह्म तद्वा किं लक्षणं तत्राऽऽह—अपूर्वमिति। नास्य पूर्वं कारणमित्यपूर्वमकार्यमित्यर्थः। नास्यापरं कार्यं वास्तवमस्तीत्यनपरमकारणमित्यर्थः। नास्यान्तरं जात्यन्तरमन्तरालेऽ स्तीत्यनन्तरमेकरसमित्यर्थः। तथाविधमन्यदपि तटस्थमस्तीति नेत्याह—अवाह्यमिति। वाह्यमस्यानात्मभूतं नास्तीत्यद्वितीयमित्यर्थः। तस्यापरोक्षत्वमाह—अयमिति। तत्सिद्धयर्थं चित्स्वभावत्वमाह—सर्वेति। ब्रह्माऽऽत्मा सर्वमनुभवति चेदनुभाव्यस्य पृथक्त्वान्नाद्वैतमित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मेति। यत्पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यब्रह्मेवाविदुषां भाति तत्सर्वमिदममृतं ब्रह्मैव वस्तुत इत्यर्थः। आदिपदेन सत्यज्ञानादिवाक्यानि गृह्यन्ते। नन्वेषां वाक्यानामर्थवादाधिकरणन्यायेन कर्मापेक्षितकर्त्रादिप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषतेत्युक्तं तत्राऽऽह—न चेति। वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादीनामिव क्रियाविधिशेषत्वेऽपि तेषां न श्रुतहानिरश्रुतकल्पना वेत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। युक्तमर्थवादानां स्वार्थे पुमर्थहीनानामध्ययनविधेर्विध्यपेक्षितप्राशस्त्यद्वारा तच्छेपत्वम्।

यथाऽऽहुः—"स्वाध्यायविधिना वेदः पुरुषार्थाय नीयते।
तद्वशेनार्थवादानां प्राशस्त्येन प्रमाणता" इति।

वेदान्तानां तु कर्मापेक्षितकर्त्राद्यबोधित्वान्न तद्विधिशेषतेत्यर्थः। ननु पर्णताया जुह्वद्वारा क्रतुशेषतावदात्मनोऽपि ज्ञानद्वारा कर्मशेषत्वात्तदर्था वेदान्तास्तद्विधिशेषा भविष्यन्ति नेत्याह—तदिति। तत्तत्र विद्यादशायां केन करणेन कं विषयं को वा कर्ता पश्येत्

---

१ क. 'पेक्ष्यं न'। २ ठ. 'मस्मादना'। ३ क. 'स्तीत्यवाह्यमद्विती'। ख. 'स्तीति वाह्यम द्विती'। ४ ठ. 'ब्रह्मैवा'। ५ ग. स्वार्थेष्वर्थं'।

न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वं[1] ब्रह्मणः। 'तत्त्वमसि' [छान्दो० ६-८-७] इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात्।

यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति। नैष दोषः। हेयोपादेयशून्यब्रह्मा[2]त्मतावगमादेव सर्वक्लेश[3]प्रहरणात्पुरुषार्थसिद्धेः। देवतादिप्रतिपादनस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः। न तु तथा ब्रह्मण उपासनाविधिशेषत्वं संभवति। एकत्वे हेयोपादेयशून्यतया क्रियाकारकादिद्वैतविज्ञानोपमर्दोपपत्तेः। न ह्येकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैतविज्ञानस्य पुनः

दित्यादिवाक्येनाऽऽत्मविद्यया क्रियादिनिरासश्रुतेर्नासौ कर्माङ्गम्। ततो धीद्वाराऽऽत्मनस्तद्विध्यशेषत्वात्तदर्थवेदान्तानां न तच्छेषतेत्यर्थः। यत्तु न परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं तस्याध्यक्षादियोग्यत्वादिति तत्राऽऽह— न चेति। तत्त्वमसीति शास्त्रमन्तरेणेति संबन्धः। वेदान्तवेद्यस्य सिद्धत्वेऽपि मानान्तरायोग्यत्वात्तत्संवादविसंवादाभावाद्युक्तं तत्रानपेक्षं तत्प्रामाण्यमित्यर्थः।

तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावादित्यत्रोक्तमनुवदति—यत्त्विति। पुरस्तात्पञ्चम्या वस्तुन इत्यध्याहार्यम्। आनर्थक्यं हेयादिहीनार्थत्वं वा विफलत्वं वा तत्राऽऽद्यमुपेत्य द्वितीयं दूषयति—नेति। यत्तु स्ववाक्यगतोपासनादिपरत्वं वेदान्तानां तत्किं कतिपयानामुत सर्वेषाम्। आद्यमङ्गी करोति—देवतादीति। आदिशब्देन दे[4]वतासुरसङ्ग्रामो गुणजातं फलविशेषश्चोच्यते। तस्य तत्प्रकरणस्थोपास्तिशेषत्वं प्रकरणादिष्टमेवेत्यर्थः। नेतरः। सर्वेषां वेदान्तानां तच्छेषत्वे मानाभावात्। तदर्थस्य च ब्रह्मणस्तच्छेषत्वं ज्ञानात्प्रागूर्ध्वं वा। आद्येऽध्यै[5]स्तगुणवतस्तस्य तच्छेषत्वेऽपि न द्वितीय इत्याह—न त्विति। देवतादिप्रतिपादनं दृष्टान्तयितुं तथेत्युक्तम्। तत्र हेतुरेकत्व इति। ज्ञाते सतीति शेषः। हेयोपादेयशून्यतयेत्यत्र ब्रह्मणो ज्ञातस्याद्वितीयस्येत्यध्याहार्यम्। उपास्योपासकादिभेदबुद्ध्यभावादुपास्तिविध्ययोगान्न ब्रह्मणो ज्ञातस्य तच्छेषतेत्यर्थः। संस्कारात्पुनर्द्वैतज्ञानोदये विध्यादिसर्वमविरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति। संस्कारोत्थस्याऽऽभासत्वाद्विध्यनिमित्तत्वान्न ब्रह्मणस्तच्छेषतेत्यर्थः। वेदान्ताः स्वार्थे न मानं विधिशून्यवाक्यत्वात्संमतवदित्यनुमानात्तेषां विधिशेषतेत्याशङ्क्य स्वार्थे फलराहि-

---

१ क. ज. 'त्वं तत्त्व'। २ क. ज. 'ह्मात्माव'। ३ ट. 'प्रहाणा'। ४ क. ख. ठ. 'देवासु'। ५ क. झ. 'ध्यस्ते गु'।

संभवोऽस्ति, येनोपासनाविधिशेषत्वं ब्रह्मणः प्रतिपद्येत। यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेण प्रमाणत्वं न दृष्टं तथाऽप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वान्न तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातुम्। न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं येनान्यत्र दृष्टं निदर्शनमपेक्षेत। तस्मात्सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वम्।

त्यमुपाधिरित्याह—यद्यपीति। अन्यत्रेति कर्मकाण्डोक्तिः। वेदवाक्यानां सोऽरोदी-दित्यादीनामिति यावत्। तथाऽपि स्वार्थे वैफल्यं तेषां विधिस्पर्शमन्तरेणाप्रामाण्ये हेतु-रिति शेषः। साधनव्याप्तिं प्रत्याह—आत्मेति। तद्विषयस्येत्यात्मज्ञानं तच्छब्दार्थः। शास्त्रस्य स्वार्थे फलवत्त्वात्तत्रैवेति शेषः। एतेन न क्वचिदपीत्यादि व्याख्यातम्। अर्थ-वादाधिकरणस्य विषयभेदं वक्ष्यति। न च मन्त्रवद्वेदान्तानां विधिभिर्वाक्यैकवाक्यता तेषां दृष्टद्वारा क्रतूपकारित्ववदेषां तदयोगादेतदुत्थात्मज्ञानस्य कर्माधिकारविरोधित्वा-दिति द्रष्टव्यम्। ननु वेदान्ता विधिबोधिनो मानत्वे सति वेदवाक्यत्वात्संमतवन्नेत्याह—न चेति। वक्ष्यमाणन्यायेन निषेधवाक्ये व्यभिचाराद्बाधितानधिगतासंदिग्धबोधित्वादु-विधिस्पर्शं विना स्वार्थे वेदान्तप्रामाण्यमित्यर्थः। विध्यसंस्पर्शिनो वेदवाक्यस्य स्वार्थे प्रामाण्यमन्यत्रादृष्टं निषेधवाक्येऽपि विप्रतिपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—येनेति। शास्त्रप्रा-माण्यस्यानुमानगम्यत्वेनेति यावत्। अपेक्षेत शास्त्रप्रामाण्यमिति शेषः। न तथा ऽ-नुमानगम्यं स्वारसिकत्वादुत्पन्नायां हि प्रमायां शास्त्रस्य तल्लिङ्गेन तज्जनकत्वमनुमेयं ततस्तदुत्पत्तिरिति स्वीकारे परस्पराश्रयत्वं तस्मादनुमानेन ज्ञेयमपि शास्त्रप्रामाण्यं तद्गम्यत्वेन भवतीति नास्ति दृष्टान्तापेक्षेत्यर्थः। वर्णकार्थमुपसंहरति— तस्मादिति। वेदान्तानां प्रामाण्ये विधितुल्यत्वं तच्छब्दार्थः।

लौकिकोक्तीनां मानान्तरायत्तानां सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यमुपेत्य वेदान्तेषु विना कार्य-तामनपेक्षत्वं वा फलवत्त्वं वा न लभ्यमिति मतं ब्रह्मात्मनो मानान्तरायोग्यत्वेन तद्धी-मात्रात्फललाभेन च परास्तम्। संप्रति कार्यान्विते शब्दशक्तिनियमान्न सिद्धं वस्तु शास्त्र-मिति वदतामुपास्तिविधिनिष्ठान्वेदान्तानिच्छतां मतं निरसितुं वर्णकान्तरमारम्यते। यद्यपि आरोपितब्रह्मत्वस्य जीवस्योपास्तिपरा वेदान्ता न ब्रह्मात्मत्वे मानमिति पक्षं प्रतिक्षिप्य तेषां वस्तुनि मानत्वेऽपि विधिद्वारेति विशेषमाशङ्क्य वर्णकान्तरम्। तत्र सदेवेत्यादि वेदान्ता विधेयधीविषयत्वेन ब्रह्मार्पयन्त्युत साक्षादिति सिद्धेऽप्युत्पत्त्यभावमा-

---

१ ख. ॰ण्डोक्तं वे॰। २ क. ख. ॰धिनः स्वार्थे मा॰। ३ ठ. ॰रभते।

(वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वम्)

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते—यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथाऽपि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते । यथा यूपाहवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधिशेषतया शास्त्रेण समर्प्यन्ते तद्वत् । कुत एतत् । प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य । तथा हि शास्त्रतात्पर्यविद आहुः—'दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्'

संशये पूर्वपक्षयति—अत्रेति । ब्रह्म कार्यस्पृष्टमेव शास्त्रगम्यं केवलमपीत्युभयत्र फलभेदः । सप्तम्या ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तम् । तदेव वदन्नुक्तमङ्गीकृत्यानिष्टं प्रसञ्जयति—यद्यपीति । प्रतिपत्तिविधिविषयतया तद्विषयप्रातिपत्तिविषयतयेति यावत् । वस्तुमात्रनिष्ठत्वे ब्रह्मधियो[1] हानाद्यर्थत्वाभावादानर्थक्यमेवेत्यर्थः । कथं कार्यपरवेदान्तेभ्यो वस्तुधीर्वाक्यभेदादित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । "यूपे पशुं बध्नाति" इति पशुबन्धनाय विनियुक्ते यूपे तस्यालौकिकत्वात्कोऽसावित्याकाङ्क्षिते खादिरो यूपो[2] भवति । "यूपं तक्षति" "यूपमष्टाश्री करोति" इत्यादिभिस्तक्षणादिविधिपरैरपि वाक्यैर्विशिष्टसंस्कारसंस्थानं दारु यूप इति गम्यते । यदाहवनीये जुहोतीति होमाधारत्वेनोक्ताहवनीयस्यालौकिकत्वात्कोऽसाविति वीक्षायां "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत" इत्यादितद्विधिपरैरेव वाक्यैः संस्कृतोऽग्निरसाविति भाति । तथा देवतास्वर्गाद्यपि विधिपरेणैव शास्त्रेणोच्यते । तथाऽन्यपरेणापि तेन विध्याक्षेपादुपादानाद्विशिष्टं ब्रह्म सुबोधमित्यर्थः । ननु फलिनो द्रुमा भूभागो निधिमानित्यादिषु विनाऽपि विधिं[3] प्रयोगधीदृष्टेः शास्त्रेणापि विध्यनपेक्षेण ब्रह्मणोऽर्पणमिति शङ्कते—कुत इति । दृष्टान्तेऽपि कार्याध्याहाराद्यभिप्रेत्याऽऽह—प्रवृत्तीति ।

"प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसा येनोपदिश्येते तच्छास्त्रमभिधीयते"

इति न्यायाद्वेदान्तानामपि शास्त्रत्वादन्यतरनियमाद्विधिनिष्ठताध्रौव्यमित्यर्थः । प्रवृत्त्यादिपरस्यैव शास्त्रत्वं शब्दशक्तिश्च कार्यान्वयिन्येवेत्यत्र वृद्धसंमतिमाह—तथा हीति । "वेदमधीत्य स्नायात्" इत्यध्ययनस्नानयोरव्यवधानाधिगमादधीत्य स्नानमकृत्वा धर्मं जिज्ञासमानो वेदमिममतिक्रामेदनतिक्रमितव्यश्चासाविति चोदिते भाष्यकृतोक्तम्—अतिक्रमिष्याम इममाम्नायमनतिक्रामन्तो वेदमर्थवन्तं सन्तमनर्थकमवकल्पयेमेति । कस्तर्हि वेदस्यार्थस्तत्राऽऽह—दृष्टो हीति । तस्य वेदस्य कर्मावबोधनं नियोगज्ञानं दृष्टोऽर्थो दृष्टं फलम् । नियोगश्च साध्यत्वात्प्रवृत्त्याद्यपेक्षस्तस्मात्प्रवृत्त्यादिपरं [4]शास्त्रमित्यर्थः । धर्मजिज्ञासासूत्रस्थं भाष्यमुक्त्वा तत्रैव चोदनासूत्रस्थं भाष्यमाह—

---

१ ठ. 'र्वा कार्यमे' । २ झ. 'पो यू' । ३ ठ. विधिप्रयोगं धी' । ४ ठ. 'शास्त्रं प्रवर्तकमि' ।

[जै० सू० भा० १-१-१] इति । "चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम्" [जै० सू० भा० १-१-२] "तस्य ज्ञान-मुपदेशः" [जै० सू० १-१-५] "तद्भूतानां क्रियार्थेन

चोदनेति । चोदनासूत्रे हि चोदनेत्यनेन शब्देन क्रियाया नियोगस्य प्रवर्तकमनुष्ठा पकं वचनमाहुर्वेदविदस्तेन शास्त्रं प्रवर्तकमित्यर्थः । प्रवृत्त्यादिपरं शास्त्रमित्यत्रैव सूत्र कारं संवादयन्नौत्पत्तिकसूत्रावयवमादत्ते—तस्येति । अध्यक्षाद्यभावान्मानागम्यत्व धर्मस्य कथं धीरिति वीक्षायामुक्तम् "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संवन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात्" [जै० सू० १-१-५] इति । उत्पत्तिर्भावः शब्दस्य वाचकस्यार्थेन वाच्येन शक्ति संवन्धस्तयोर्भावेनावियुक्तो नित्यो न तूत्पन्नयोरुत्तरभावी तथाऽपि धर्मे किं मानं चोदनैवेत्याह—तस्येति । अग्निहोत्रादिधर्मस्याध्यक्षाद्यसिद्धस्य ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं तन्निमित्तं मानमुपदेश उपदिश्यतेऽनेनेति विधिवाक्यमव्यतिरेकश्च शब्दोत्पन्न ज्ञानस्यार्थे व्यभिचाराभावो न ह्यपौरुषेयोक्तिजन्यं ज्ञानं जातु विपर्येति तदस्मा दन्यतोऽनुपलब्धेऽर्थे धर्माख्ये तदेवोपदेशशब्दितं विधिवाक्यं मानं ज्ञानान्तरे पुरुषान्तरे वा तस्यानपेक्षत्वाद्वादरायणस्यापि भगवतः संमतमेतदित्याचार्यं पूजयि वादरायणोक्तिरित्यक्षरार्थः । तत्र लोके शब्दस्य मानान्तरवेद्यत्वोपहितस्वार्थे शक्तिनियमाद्देवदत्तादिपदे च संकेतादर्थधीदृष्टेः सर्वशब्दानां तथैवार्थबोधित्वाद्वेदे संकेतायोगाच्चास्य वेदार्थतेत्यभावो वेदार्थस्येत्याशङ्क्य कार्यबोधाधीनव्यवहारस्य शक्तौ मानान्तरानिवेशात्कार्यान्वितस्वार्थमात्रे शक्तेरवधृतत्वाद्वृद्धव्यवहारान्निश्चितशक्ते र्गवादिशब्देऽर्थधीदृष्टेर्देवदत्तादिपदे दृष्टसंकेतानुमानायोगात्प्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहारा द्व्युत्पत्त्युपायादपूर्वकार्यार्थता लिङ्गादेः शब्दान्तराणां तदन्वितस्वार्थव्युत्पत्तेर्मानान्तरा नपेक्षार्थत्वं स्वाभाविकसंवन्धादपौरुषेयवचसामिति चिन्तितम् । तथा चौत्पत्तिकसूत्रादपि शास्त्रं प्रवृत्त्यादिपरमेवेत्यर्थः । कार्यान्विते पदशक्तिरित्यत्रैव सूत्रं पठति—तद्भूताना मिति । समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति सूत्रशेषः । वेदवाक्यानि मानान्तरसापे क्षाणि तन्निरपेक्षाणि वेति संशये वृद्धव्यवहारे वाक्यात्तदर्थज्ञानेऽपि वेदवा क्यस्य समुदायान्तरत्वादर्थेनाज्ञातसंवन्धत्वात्तत्कल्पने संकेतापाताद्वेदवाक्यानां सापे क्षत्वादप्रामाण्यमिति प्राप्ते लोकवेदयोः शब्दार्थभेदाद्वैदिकवाक्यार्थधियो लोक व्युत्पत्तिमूलत्वात्कार्यान्विते ज्ञातशक्तीनामेव शब्दानां विशिष्टार्थावच्छेदकानां वाक्य त्वाद्वैदिकवाक्यानां संकेतानपेक्षाणां स्वार्थधीहेतुत्वादपौरुषेयाणां तेषामनपेक्षं प्रामाण्य

---

१ ठ. °स्य क° । २ क. ख. °ब्दादर्थ° । ३ ठ. °स्युपगमाद्° ।

समाम्नायः" [जै० सू० १-१-२५] "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" [जै० सू०१-२-१] इति च। अतः पुरुषं क्वचिद्विषयविशेषे प्रवर्तयत्कुतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्तयच्चार्थवच्छास्त्रम्। तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तम्। तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात्। सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादिसाधनं विधीयत एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयत इति युक्तम्।

नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तं कर्मकाण्डे भव्यो धर्मो जिज्ञास्य इह तु भूतं नित्यनिर्वृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति। तत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति। नार्हत्येवं भवितुम्। कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमा-

---

मिति राद्धान्तितम्। तेषु पदार्थेषु भूतानां वर्तमानानां पदानां कार्येण वाक्यार्थेन तत्प्रतिपत्त्यर्थत्वेन समाम्नायः संभूय वाक्यत्वेनोच्चारणमेकैकपदस्मृतार्थस्य मिलितार्थस्य वाक्यार्थधीनिमित्तत्वात्पदार्थप्रतिपत्त्यवान्तरव्यापाराणि हि पदानि वाक्यार्थं बोधयन्तीति सूत्रार्थः। भूतार्थपरस्य न शास्त्रतेत्यत्रापि सूत्रकारानुमतिमाह—आम्नायस्येति। अभियुक्तोक्त्या फलितमाह—अत इति। इष्टोपायो यागादिर्विषयशेषोऽनिष्टोपायो हननादिर्द्वितीयो विषयविशेषः। विधिनिषेधकाण्डस्यैवमर्थवत्त्वेऽपि कथमर्थवादादिषु तथेत्याशङ्क्याऽऽह—तच्छेषतयेति। तथाऽपि वेदान्तानां किमायातं तदाह—तत्सामान्यादिति। कर्मशास्त्रेण सामान्यं शास्त्रत्वं तथैव प्रवर्तकत्वेन निवर्तकत्वेन तच्छेषत्वेन वेत्यर्थः। ननु वेदान्तेषु 'प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रेण यजेत' इत्यादिवद्विधेयाभावान्नियोज्याभावाच्च विध्ययोगान्न प्रवृत्त्यादिपरत्वं तत्राऽऽह—सतीति। शास्त्रत्वात्तेषामपि विधिपरत्वध्रौव्ये रात्रिसत्रन्यायेन नियोज्यविशेषलाभादात्मधियश्चाग्निहोत्रादिवद्विधेयत्वाद्विधिद्वारा वेदान्तानां प्रवृत्त्यादिपरतेत्यर्थः।

उक्तं स्मारयन्ब्रह्मधियो विधेयत्वमाक्षिपति—नन्विति। इहेति काण्डद्वयस्याऽऽद्यसूत्रस्य चोक्तिः। भूतशब्दस्यार्थान्तरं निरसितुं विशिनष्टि—नित्येति। धीकर्मणोर्विषयवैषम्येऽपि विधेयत्वे किं जातं तत्राऽऽह—तत्रेति। ब्रह्मधियोऽसाध्यफलत्वान्न कर्मवद्विधेयतेत्येतद्दूषयति— नेति। कृतियोग्यभावार्थविषयो नियोगोऽत्र कार्यविधिस्तदपेक्षितस्यैव ब्रह्मणो वेदान्तेषु प्रतिपादनात्तस्य स्वतोऽसाध्यत्वेऽपि विधेयक्रियाद्वारा साध्यत्वात्कर्मफलवद्धीफलस्यापि नैयोगिकत्वात्फलाद्वैलक्षण्यादुभयोर्विधेयता तुल्ये-

नत्वात् । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" [बृह० २-४-५] इति, "य आत्माऽपहतपाप्मा—सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" [छान्दो० ८-७-१] "आत्मेत्येवोपासीत" [बृ० १-४-७], "आत्मानमेव लोकमुपासीत" [बृ० १-४-१५], "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुण्ड० ३-२-९] इत्यादिविधानेषु सत्सु कोऽसावात्मा किं तद्ब्रह्म— इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः, नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञानमानन्दं ब्रह्म—इत्येवमादयः । तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यतीति । कर्तव्यविध्यननुप्रवेशे[२] वस्तुमात्रकथने हानोपादानासंभवात् 'सप्तद्वीपा वसुमती' 'राजाऽसौ गच्छति' इत्यादिवाक्यवद्वेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् ।

त्यर्थः । वेदान्तेषु विध्यश्रवणान्न तच्छेषतया ब्रह्मोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मेति । ब्रह्म वेदेत्यत्र रात्रिसत्रवद्विधिः । आदिपदाद्ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादि गृह्यते । तथाऽपि सत्यादिवाक्यानि वाक्यभेदेन विध्यस्पृष्टब्रह्माभिदधीरन्नित्याशङ्क्य वाक्यैक्ययोगे तद्भेदकल्पनेत्याह—कोऽसाविति । तानेव वेदान्तानाह—नित्य इत्यादिना । क्षणिकबुद्धेर्देहाच्चाऽऽत्मानं व्यावर्तयितुं नित्यपदम् । "पश्यंश्चक्षुः" इत्यादिश्रुतेश्चक्षुरादिमात्रावच्छिन्नं रूपादिज्ञानवत्त्वं व्यावर्त्य सर्वत्राप्रतिबद्धज्ञानवत्त्वमाह—सर्वज्ञ इति । दिगम्बरेष्टं सर्वज्ञं पराचष्टे—सर्वेति । सांख्यं प्रत्याह—नित्येति । जडविशेषैरैक्यतादात्म्ये व्यासेद्धुं नित्यशुद्धेति । अखण्डजाड्यव्यावृत्त्यर्थं बुद्धेति । विवर्तहीनाखण्डजडशक्त्यैक्याध्यस्तशबलचैतन्यं निषेद्धुं[३] मुक्तेत्यादि । एतानि विशेषणानि तत्तद्वाक्यस्थान्यत्र तत्तद्वाक्योपलक्षणत्वेनोक्तानि । अपरोक्षत्वमाह—विज्ञानमिति । परमपुरुषार्थत्वमाह—आनन्दमिति । आदिशब्दः सत्यं ज्ञानमित्यादिसंग्रहार्थः । उक्तविधिफलं दृष्टमदृष्टं वा । नाऽऽद्यः । विध्यानर्थक्यात् । न चावघातादिवत्तदर्थत्वम् दृष्टमात्रफलवत्त्वविरोधात्तेषु नियमादृष्टस्येष्टत्वात् । न द्वितीयः । मानाभावात् तत्राऽऽह—तदुपासनाच्चेति । प्रत्यग्ब्रह्म तच्छब्दार्थः । शास्त्रं ब्रह्म वेदेत्यादि अन्वयव्यतिरेकासिद्धत्वमदृष्टत्वम् । ब्रह्मणो विध्यनुप्रवेशमुक्त्वा विपक्षं प्रत्याह—कर्तव्येति । ब्रह्मणो विधेयधीविषयत्वाभावे विध्यस्पृष्टस्यैवोक्तौ तत्र हानाद्ययोगाद्धैकिकोक्तिवदानर्थक्यमेव वेदान्तानामित्यर्थः ।

---

१ ज. म. 'दिषु हि वि' । २ ज. म. ट. 'शे तु व' । ३ ग. 'क्याध्यासश' । ४ ... विध्यन' ।

ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि "रज्जुरियं नायं सर्पः" इत्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टम्। तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तुकथनेन संसारित्वभ्रान्तिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात्।

स्यादेतदेवं, यदि रज्जुस्वरूपश्रवण इव सर्पभ्रान्तिः संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निवर्तेत। न तु निवर्तते। श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादिसंसारिधर्मदर्शनात्। "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" [बृह०२-४-५] इति श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्विधिदर्शनात्। तस्मात्प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यमिति।

अत्राभिधीयते— न। कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात्। शारीरं वाचिकं मानसं च कर्म श्रुतिस्मृतिसिद्धं धर्माख्यं यद्विषया जिज्ञासा 'अथातो धर्मजिज्ञासा' [जै० सू० १-१-१] इति

वस्तुमात्रोक्तावपि नाऽऽनर्थक्यमिति दृष्टान्तेन शङ्कते—नन्विति।

वैषम्योक्त्या प्रत्याह—स्यादिति। वाक्योत्थज्ञानादेवाकृतकृत्यत्वे हेत्वन्तरमाह—श्रोतव्य इति। पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति। सिद्धेऽर्थे शब्दानामज्ञातशक्तित्वं वेदान्तानां शास्त्रत्वमर्थवत्त्वं श्रवणादूर्ध्वं मननादिविधिश्च तच्छब्दार्थः। प्रतिपत्तीत्यादि प्रतिपत्तेर्विधिर्नियोगस्तस्य विषयभूतां प्रतिपत्तिं प्रत्यवच्छेदकत्वेन विषयतयेत्यर्थः।

प्राप्तं पक्षमनूद्य सिद्धान्तयति—अत्रेति। परमतनिरासं प्रतिजानीते—नेति। न कर्मवद्विधेया धीरित्युक्तनिषेधे हेतुमाह—कर्मेति। तदेव वक्तुं कर्म भिनत्ति—शारीरमिति। तत्तत्कर्मभेदे देहादेः सर्वस्योपयोगेऽपि क्वचित्कस्यचित्प्राधान्यात्त्रैविध्यम्। तत्र प्रमाणमाह—श्रुतीति। 'अग्निहोत्रं जुहुयात्' 'ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः' 'संध्यां मनसा ध्यायेत्' इत्याद्या श्रुतिः।

'शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः' इत्याद्या स्मृतिः।

लोकेऽपि तत्प्रसिद्धं मत्वोक्तं धर्माख्यमिति। न्यायसिद्धं चैतदित्याह—यद्विषयेति। स्वाध्यायाध्ययनानन्तरं तस्य धर्मजिज्ञासोपकल्हेतुत्वात्तन्निर्णयार्थं वेदवाक्यानि विचारयितव्यानीति वदता धर्मस्यैव विचारितत्वात्तस्य न्यायसिद्धत्वेऽपि कथमधर्मस्य

---

१ ज. 'न्तिरपि ब्रह्म'। २ ट. 'सापुष्कलहे'।

सूत्रिता । अधर्मोऽपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वाज्जिज्ञास्यः परिहाराय । तयोश्चोदनालक्षणयोरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु प्रसिद्धे । मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मान्तेषु देहवत्सु सुखतारतम्यमनुश्रूयते । ततश्च तद्धेतोर्धर्मस्य तारतम्यं गम्यते । धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यम् । प्रसिद्धं चार्थित्वसामर्थ्यादिकृतमधिकारितारतम्यम् । तथा च यागाद्यनुष्ठायिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण पथा गमनं

तद्विषयतेत्याशङ्क्य धर्मशब्दस्योपलक्षणत्वमाह—अधर्मोऽपीति । हिंसादिरित्यादिपदमभक्ष्यभक्षणादिसंग्रहार्थम् । चोदनालक्षणत्वाद्धर्मस्य जिज्ञास्यत्वेऽपि कुतोऽधर्मस्तथेत्याशङ्क्याऽऽह—प्रतिषेधेति । धर्मो हि पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्तीति तज्जिज्ञासा स्यादधर्मजिज्ञासा तु विफलेत्याशङ्क्याऽऽह—परिहारायेति । उक्तं कर्मरूपमनूद्य तत्फलरूपमाह—तयोरिति । सर्वलोकप्रसिद्धत्वेन विद्वन्मात्रसिद्धविद्याफलाद्भेदं सूचयति—प्रत्यक्षे इति । सुखमात्रं विद्याफलमिदं[3] दुःखमपीति भेदान्तरमाह—सुखेत्यादिना । अकार्यकरणस्य विद्याफलं लभ्यं कर्मफलं त्वन्यथेति विशेषान्तरमाह—शरीरेति । नित्यसिद्धं विद्याफलमविद्यापिधानभङ्गमात्रापेक्षं कर्मफलमन्यथेत्यपरं विशेषमाह—विषयेति । अज्ञेष्वपि सत्त्वाच्च कर्मफलं विद्याफलविलक्षणमित्याह—ब्रह्मादिष्विति । तारतम्यभाक्त्वादपि कर्मफलस्य विद्याफलादनतिशयाद्भिन्नतेत्याह—मनुष्यत्वादिति । श्रुतेरुक्तार्थानुसारित्वमनुशब्दार्थः । "स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः" इत्याद्या श्रुतिः । फलवैलक्षण्यमुपलक्षणं कृत्वा साधनवैलक्षण्यमाह—ततश्चेति । फले तारतम्यस्य श्रुतत्वादिति यावत् । हेतुवैचित्र्यं विना कार्यवैचित्र्यस्याऽऽकस्मिकत्वापत्तेर्मोक्षे विद्यारूपं साधनमेकरूपमिति व्यक्तं विद्याकर्मणोः स्वरूपवैचित्र्यम् । किंच विद्यायामेकरूपः साधनचतुष्टयविशिष्टोऽधिकारी नानारूपस्तु कर्मणीत्यधिकारभेदमाह—धर्मेति[4] । कर्माधिकारितारतम्ये हेत्वन्तरमाह—प्रसिद्धं चेति । आदिपदमपर्युदाससंग्रहार्थम् । न केवलं प्रसिद्धत्वादधिकारितारतम्यं किंतु दक्षिणोत्तरगतिश्रुतेरपीत्यधिकारितारतम्ये श्रुतार्थापत्तिमाह—तथा चेति । विद्येत्युपासनोक्ता समाधिरुपास्येऽर्थे मनसः स्थिरीभावस्तयोर्विशेषो नाम प्रकर्षः । समुच्चयानुष्ठायिनामर्चिराद्युपलक्षितं देवयानं पन्थानमुक्त्वा कर्म-

---

१ झ. °त्वाद्यार° । २ ग. तथात्वमित्या° । ३ ट. °लमेवं दुः° । ४ छ. °ति । धर्मो° ।

केवलैरिष्टापूर्तदत्तसाधनैर्धूमादिक्रमेण दक्षिणेन पथा गमनं तत्रापि सुखतारतम्यं तत्साधनतारतम्यं च शास्त्रात्—"यावत्संपातमुषित्वा" [छान्दो० ५-१०-५] इत्यस्माद्गम्यते । तथा मनुष्यादिषु नारकस्थावरान्तेषु सुखलवश्चोदनालक्षणधर्मसाध्य एवेति गम्यते तारतम्येन वर्तमानः । तथोर्ध्वगतेष्वधोगतेषु च देहवत्सु दुःखतारतम्यदर्शनात्तद्धेतोरधर्मस्य प्रतिषेधचोदनालक्षणस्य तदनुष्ठायिनां च तारतम्यं गम्यते । एवमविद्यादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकं सुखदुःखतारतम्यमनित्यं संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । तथा च श्रुतिः—"न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" [छान्दो०

मात्रनिष्ठानां पथ्यन्तरमाह—केवलैरिति । इष्टमग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनमातिथ्यं वैश्वदेवमित्येवंविधं कर्म । पूर्तं वापीकूपतडागादिदेवतायतनान्नप्रदानारामादिरूपं स्मार्तं कर्म । दत्तं शरणागतत्राणमहिंसा बहिर्वेदिदानं च । धूमाद्युपलक्षितेन दक्षिणेन पथा चन्द्रलोकं गतेषु सुखैकरूप्यात्तद्धेतोरपि तथात्वादन्यत्रापि तत्तारतम्यासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रापीति । संपतेति येनास्माल्लोकादमुं लोकमिति कर्माशयः संपातः । तत्र यावद्भोक्तव्यं स्थित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त इतीयत्ताकरणात्सातिशयत्वं सुखतद्धेत्वोर्भातीत्यर्थः । मनुष्यत्वादारभ्योर्ध्वगतेषु सुखतद्धेत्वोरुत्कर्षमुक्त्वा तद्दृष्टान्तेन तस्मादारभ्याधोगतेषु तयोरपकर्षतारतम्यमाह—तथेति । सुखतद्धेतुतदनुष्ठायिनामुत्कर्षापकर्षतारतम्यवद्दुःखतद्धेतुतदनुष्ठायिनामपि तदुभयमस्तीत्याह—तथोर्ध्वेति । मनुष्यत्वादूर्ध्वंगतेषु दुःखापकर्षतारतम्यं तस्मादधोगतेषु च तदुत्कर्षतारतम्यमिति भेदः । कर्मफलं विद्याफलाद्भेत्तुं प्रपञ्चितमुपसंहरति—एवमिति । अविद्यादीत्यादिपदेनास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा गृह्यन्ते । सुखदुःखपरिणामद्वारं दर्शयति—शरीरेति । तस्योपादानं तस्मिन्द्विविधोऽभिमानस्तस्यानर्थतया हेयत्वमाह—संसारेति । अनित्यमित्यपि तदर्थमेव । मेयमुपसंहृत्य मानमुपसंहरति—श्रुतीति ।

" शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् "

इत्याद्या स्मृतिः । दृष्टहेतुसाम्येऽपि दृष्टं सुखादिवैचित्र्यं तथाभूतमेवालौकिकं हेतुं कल्पयतीति न्यायः । श्रुतिमाह—तथा चेति । निपातावधारणे । श्रुतेस्तात्पर्यमाह—

---

१ क. च. ज. °थोर्ध्वग° । २ ख. °दार्थपा° । ३ छ. °तपालनम° । ४ क. ख. ठ. °तस्नेना° । ५ झ. तस्य । ६ क. ख. ठ. °खाद्यप° । ७ क. ख. तत्तदु° ।

८-१२-१] इति यथावर्णितं संसाररूपमनुवदति । "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" [छान्दो० ८-१२-१] इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते । अशरीरत्वमेव धर्मकार्यमिति चेत् । न, तस्य स्वाभाविकत्वात् । "अशरीरꣳ शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति" [काठ० २-२२] "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" [मुण्ड० २-१-२] "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" [बृह० ४-३-१५] इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

यथेति । नास्याः संसाररूपावेदने तात्पर्यं तदनुवादेन मुक्तिपरत्वादित्याह—अनु-
वदतीति । विद्याफलमाह—अशरीरमिति । तत्त्वतो विदेहं सन्तमात्मानं वैषयि-
सुखदुःखे नैव स्पृशतो वावेत्यवधारणादित्यर्थः । श्रुतितात्पर्यमाह—चोदनेति । त-
गमकमाह—प्रियेति । गमकत्वमस्य व्यतिरेकेण स्फोरयति—धर्मेति । तत्कार्ये द्व-
ष्टेरित्यर्थः । धर्मस्य विचित्रफलत्वाददेहत्वमपि तत्कार्यमेवेति शङ्कते—अशरीरत्व-
मिति । वस्तुतो देहासंबन्धोऽशरीरत्वं तस्य नित्यत्वात्तद्व्यवधेश्चाज्ञानस्य ज्ञानमात्रा-
पोह्यत्वान्न धर्मकार्यतेत्याह—नेति । तत्र मानमाह—अशरीरमिति । शरीरं ह-
वस्तुतो नास्यास्तीति यावत् । तत्र हेतुः—शरीरेष्विति । अनवस्थेष्वनित्येष्ववस्थि-
नित्यमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—महान्तमिति । आपेक्षिकत्वं वारयति-
विभुमिति । मन्तृमन्तव्यभेदं प्रत्याह—आत्मानमिति । ईदृशमात्मानं मत्वा धी-
भवति । न हि तन्मतिं विना धीरत्वं संभवति । स च धीरः शोकोपलक्षितं सं-
नानुभवतीत्यर्थः । सूक्ष्मदेहाभावे मानान्तरमाह—अप्राण इति । क्रियाशक्तिमा-
णोऽस्य वस्तुतो नास्तीति तन्निषेधात्तत्प्रधानानि सार्थानि कर्मेन्द्रियाणि निषिद्ध-
तदभिप्रायेण हिशब्दः । ज्ञानशक्तिमन्मनोऽस्य वस्तुतो नेति तन्निषेधात्तत्प्रधानानी-
न्द्रियाणि सार्थानि निषिद्धान्यत एव शुभ्रः शुद्ध इत्यर्थः । देहद्वयाभावे श्रुत्यन्तरमाह-
असङ्गो हीति । स यत्तत्रेत्यादौ स्वप्नादिकृतकर्मस्वकर्ताऽऽत्मेत्युक्तेऽर्थे हेतुरनेनोच्यते
मूर्तं मूर्तान्तरेण युज्यमानं स्पन्दत आत्मा तु पूर्णत्वादमूर्तो न केनचिद्युज्यते तेना-

---

* सर्वेष्वपि पुस्तकेषु 'पोह्यत्वा' इति वर्तते ।

---

१ ह. 'शर्रे' । २ ह. ट. 'कार्यं भवत्विति । ३ ट. 'त्वात्तिरोधायकाज्ञा' । ४ ह. सापेक्षिकत्वं ।

अत एवानुष्ठेयकर्मफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम्।

तत्र किंचित्परिणामि[1]नित्यं[2] यस्मिन्विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते। यथा पृथिव्यादि जगन्नित्यत्ववादिनाम्। यथा च सांख्यानां गुणाः। इदं तु पारमार्थिकं कूटस्थं[3] नित्यं व्योमवत्सर्वव्यापि सर्वविक्रियारहितं नित्यतृप्तं निरवयवं स्वयंज्योतिःस्वभावम्। यत्र धर्माधर्मौ सह कार्येण कालत्रयं च नोपावर्तेते तदेतदशरीरत्वं मोक्षाख्यम्। "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्। अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च"

त्यर्थः। अकायमव्रणमित्यादिसंग्रहार्थमादिपदम्। अशरीरत्वस्य स्वाभाविकत्वे फलितमाह—अत इति। तद्वैलक्षण्ये किं स्यात्तदाह—नित्यमिति।

तथाऽपि परिणामित्वाद्विधेयक्रियानुप्रवेशमाशङ्क्यापरिणामिनित्यतां वक्तुं परिणामिनित्यं पृथक्करोति—तत्रेति। प्रकृतं नित्यं सप्तम्यर्थः। परिणामित्वनित्यत्वयोर्विरोधं प्रत्यभिज्ञया प्रत्याह—यस्मिन्निति। तत्र मीमांसकादिसंमतं दृष्टान्तमाह—यथेति। तथाऽन्यदपि विक्रियमाणं प्रत्यभिज्ञातो नित्यं स्यादिति शेषः। सांख्यीयदृष्टान्तमाह—यथा चेति। तन्मते सत्त्वरजस्तमांसि गुणा विक्रियमाणा एव प्रत्यभिज्ञया नित्यास्तथाऽन्यदपि परिणामिनित्यमित्यर्थः। तादृङ्नित्याददेहत्वे मोक्षे विशेषमाह—इदं त्विति। तत्खल्वतात्त्विकं परिणामस्य कार्त्स्न्यैकदेशाभ्यां भेदाभेदाभ्यां च दुर्वचनत्वात्। मोक्षाख्यमदेहत्वं स्वाभाविकमकल्पितमिति विशेषमाह—पारमार्थिकमिति। तत्र हेतुमाह—कूटस्थमिति। तदर्थं सर्वगतत्वेन परिस्पन्दपरिणामराहित्यमाह—व्योमवदिति। फलार्थाऽपि क्रिया तत्र न कल्प्या तृप्तेः सदातनत्वादित्याह—नित्येति। परिणामाभावे हेत्वन्तरम्—निरवयवमिति। प्रकाशार्था विक्रिया न तत्रेत्याह—स्वयमिति। उक्तविशेषणवशान्न सा कर्मकार्येत्युक्तमिदानीं धर्माधर्मयोः सकार्ययोर्ब्रह्मसंबन्धनिषेधादपि तत्प्राप्तिर्मुक्तिर्न कर्मकार्येत्याह—यत्रेति। कालानवच्छिन्नत्वाच्च मुक्तिरकर्मसाध्येत्याह—कालेति। ब्रह्मणो धर्माद्यनवच्छेदत्वे मानमाह—अन्यत्रेति। धर्मात्तत्फलाच्च सुखादधर्मात्तत्फलाच्च दुःखात्कृतात्कार्यादकृताच्च कारणाद्भूतादिकालत्रयाच्च पृथग्भूतं तेनान-

---

१ ङ. 'मि स्याद्यस्मि' । २ ट. 'त्यं स्याद्यस्मि' । ३ क. ङ. ज. 'टस्थनि' । ४ ट. ड. 'यत्वा' । ५ ठ. ड. कल्पा । ६ क. ख. ठ. ड. 'शान्मुक्तौ क्रियाननुप्रवेशान्न ।

[कठ० २-१४] इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतस्तद्ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासा प्रस्तुता ।

तद्यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत तेन च कर्तव्यत्वेन साध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येतानित्य एव स्यात् । तत्रैवं सति यथोक्तकर्मफलेष्वेव तारतम्यावस्थितेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत ।

नित्यश्च मोक्षः सर्वैर्मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यतेऽतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः । अपि च—"ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुण्ड० ३–२–९] "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" [मुण्ड० २-२-८] "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" [तैत्ति० २–९] "अभयं वै जनक

च्छेयं यत्पश्यसि तद्वदेति मृत्युं प्रति नचिकेतसो वचनम् । आदिशब्दे नैनं सेतुमित्याद्या श्रुतिर्गृह्यते । पृथग्जिज्ञासाविषयत्वाच्च धर्माद्यस्पृष्टत्वं ब्रह्म युक्तमित्याह—तदिति । अतःशब्दपाठे धर्माद्यस्पर्शे कर्मफलवैलक्षण्यं हेतूकृतम् ।

कर्तव्यधीशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशात्तत्प्राप्तेर्मुक्तेर्वैधधीफलत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—तद्यदीति । अनित्यत्वेऽपि स्वर्गादिवत्पुमर्थतेत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । तस्मिन्मोक्षे वियक्रियासाध्यत्वेनानित्ये सतीत्यर्थः । यथोक्तेति । तयोश्चोदनालक्षणयोरित्यादावि शेषः । स्वर्गादिदृष्टान्तादित्यर्थः ।

इष्टापत्तिं प्रत्याह—नित्यश्चेति । ब्रह्माप्तेर्मुक्तेरवैधफलत्वे फलितमाह—अ इति । मुक्तेरवैधफलत्वे हेत्वन्तरमाह—अपि चेति । यो ब्रह्म प्रत्यक्त्वेन साक्षात्करोति स तदेव वेद्यं ब्रह्म भवति तत्क्रतुन्यायात् । तस्मिन्परात्मनि परं कारणम कार्यं तद्रूपे तदधिष्ठाने प्रत्यक्त्वेन साक्षात्कृते सत्यस्य विदुषोऽनारब्धानि कर्मा क्षीणानि भवन्ति । ब्रह्मणो रूपमानन्दं विद्वान्भयहेत्वभावान्निर्भयो भवति । श्रुता तिशब्दः श्लोकसमाप्त्यर्थः । हे जनक त्वमभयं ब्रह्म प्राप्तोऽसि तत्साक्षात्कारवत्त्वा दस्मिन्देहे जलसूर्यवत्प्रविष्टं ब्रह्म जीवाख्यं तदाचार्येण बोधितमात्मानमेव सर्वकल्पना तमवेद्विदितवत्कथमहं ब्रह्माद्वितीयमस्मीति तस्मादेव ज्ञानादज्ञानकृतासर्वत्वनिवृत्त तद्ब्रह्म पूर्णात्मना स्थितमासीत् । "यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः" इति यः सर्वात्मभावो विद्याव्यङ्ग्यत्वेनोक्तस्तत्राऽऽत्मनि तद्धीकाले तदात्मैक

---

१ झ. यत्तत्प' । २ ट. ड. 'णो मुक्तेरित्या' । ३ झ. 'तीतं विदि' ।

प्राप्तोऽसि" [बृह० ४-२-४] "तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति" [बृह० १-४-१०] "तस्मात्तत्सर्वमभवत्" [बृह० ४-२-४] "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" [ईशा० ७] इति, एवमाद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये कार्यान्तरं वारयन्ति। तथा—"तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च" [बृह० १-४-१०] इति । ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्तव्यान्तरवारणायोदाहार्यम् । यथा तिष्ठन्गायतीति तिष्ठतिगायत्योर्मध्ये तत्कर्तृकं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते। "त्वं हि नः पिता योऽस्मा-

---

मुपदेशेन पश्यतः शोकाद्युपलक्षितः संसारो नेतीति श्रुतीनामर्थः । आदिशब्देन "ब्रह्मविदाप्नोति" इत्याद्या गृह्यन्ते। तासां तात्पर्यमाह—ब्रह्मेति । विद्यातत्फलयोरेककालत्वश्रुतेर्वैधज्ञानापूर्वजन्यत्वे मुक्तेस्तदयोगाद्वैधफलस्य कालान्तरभावित्वाद्ब्रह्मधीर्न विधेया तत्फलं च दृष्टमेवेति भावः। इतश्च मोक्षो वैधो नेत्याह—तथेति । तत्पदलक्ष्यं ब्रह्मैतदात्मत्वेन स्थितमस्मीति पश्यन्नस्मादेव दर्शनादृषिर्वामदेवनामा परं ब्रह्माविद्याध्वस्त्या प्रतिपन्नवान्किलेति हशब्दो व्यवधानेन संबध्यते । स चास्मिन्दर्शने स्थितः सर्वात्मप्रकाशकान्मन्त्रानहमित्यादीन्दृष्टवानिति श्रुत्यर्थः । तस्यास्तात्पर्यमाह—ब्रह्मेति । लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्यत्र येन लक्ष्यते तल्लक्षणं जनको हेतुस्तौ लक्षणहेतू क्रियाविषयौ चेद्भवतस्तदा क्रियात्मके तस्या लक्षणे तस्या हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोः परस्य लटः शतृशानचावादेशौ भवत इत्युक्तम् । यथा तिष्ठन्मूत्रयति शयानो भुङ्क्तेऽधीयानो वसतीति। तथाऽत्रापि प्रतिपत्तिक्रियाहेतौ क्रियायां दर्शने पश्यन्निति शतुर्दर्शनादव्यवहिते च हेतुमति क्रियाया हेतुत्वादेष शतृप्रत्ययः सर्वात्मत्वस्य कालान्तरत्वं वारयति । अतोऽस्य न वैधतेत्यर्थः। यद्यपि न स्थितिक्रियासामर्थ्याद्गीतिक्रिया किंतु यत्नान्तरात्तथाऽपि तयोर्मध्ये क्रियान्तरं शब्दतो न भातीत्येतावतोदाहरति—यथेति । इतश्च ब्रह्मधीर्न विधेया तत्फलं च न वैधमित्याह—त्वं हीति । भरद्वाजादयः षडृषयः परविद्याप्रदं पिप्पलादं गुरुं विद्यानिष्क्रयार्थमन्यदनुरूपमपश्यन्तः पादयोः प्रणम्योचिरे । त्वं खल्वस्माकं पिता ब्रह्मदेहस्याजरामरस्य विद्यया जनयितृत्वात् । इतरौ पितरौ देह-

---

१ ड. 'ध्ये तत्कर्तृकं वा' । ट. 'ध्ये तत्कर्तृं का' । २ म. कर्तव्यान्तरं । ३ छ. 'प्नोति परमित्या' । ४ ठ. ड. 'त्मत्वप्र' । ५ ठ. ड. 'न तल्लक्ष्य' ।

कमविद्यायाः परं पारं तारयसि" [प्र० ६-८] "श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति । सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु " [छान्दो० ७-१-३] "तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः" [छान्दो० ७-२६-२] इति चैवमाद्याः श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवाऽऽत्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति । तथा चाऽऽचार्यप्रणीतं न्यायोपबृंहितं सूत्रम्—"दुःख-

---

मेव जनयतः । जनयितृत्वमपि सिद्धस्यैवाविद्यानिरासादित्याह । यस्त्वमस्मानविद्य महोदधेः परमपुनरावृत्तिरूपं पारं तारयसि प्रापयसि विद्याप्लवेनेति । प्रश्नोपनिष मुक्त्वा सनत्कुमारनारदसंवादात्मिकां छान्दोग्योपनिषदं पठति—श्रुतं हीति । त तारयत्वित्यन्तमुपक्रमस्थं शेषमुपसंहारस्थमिति भेदः । मम भगवत्तुल्येभ्यः श्रुतमे यत्तरति शोकं मनस्तापमकृतार्थबुद्धिमात्मविदिति । सोऽहमनात्मवित्त्वाच्छोचाम्यत मां शोचन्तं शोकसागरस्य पारमन्तं तारयतु भगवानात्मज्ञानोडुपेनेति नारदेन प्रेरि सनत्कुमारस्तस्मै वैराग्यादिना निरस्तसमस्तदोषाय योग्याय तमसोऽविद्याख्यस्य प परमार्थतत्त्वं दर्शितवानित्यर्थः । आदिशब्देन "यो वेद निहितं गुहायाम्" इत्या श्रुतयो गृहीतास्तासां तात्पर्यमाह—मोक्षेति । विद्याफलमविद्याध्वस्तिः श्रुता चामानात्तद्ध्वस्तिस्तथा चोपास्तेर्न्या मानमेव ब्रह्मधीर्न विधेया तत्फलं च मुक्तिर्न वै त्यर्थः । श्रुत्यनुसारेणाविद्याध्वस्तिफलत्वाद्ब्रह्मधीस्तत्त्वधीरित्युक्तम् । इदानीं त शास्त्रानुसारेणापि तथैवेत्याह—तथा चेति । दुःखं प्रतिकूलवेदनीयं बाधा पीडा ता इत्यनेकविधम् । जन्म देहेन्द्रियबुद्धीनां निकायविशिष्टः प्रादुर्भावः । हिंसास्तेयादि पापिका प्रवृत्तिरधर्मं प्रसूते दानत्राणादिरूपा प्रवृत्तिर्धर्मं जनयति । तावेतौ धर्माधर्मौ प्र त्तिसाध्यौ तच्छब्दौ । रागद्वेषेर्ष्यासूयामानलोभादयो दोषाः । मिथ्याज्ञानमतस्मिं ज्ज्ञानमात्मा नास्तीत्यादि । तेषां पाठक्रमादुत्तरोत्तरस्यापाये तदनन्तरस्य पूर्वपूर्वस्या यादपवर्गो निःश्रेयसम् । मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता धर्मा विच्छेदर्हिते वर्तमा संसारः । तथा च यदा तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति तदा हेत्वभावे फलाभावाद्दोषा यस्तदपाये च प्रवृत्तिसाध्यधर्माधर्मापायाज्जन्मापायद्वारा दुःखमपगच्छति ततश्चाऽऽ त्यन्तिकं निःश्रेयसं सिध्यति । तदेवं तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानध्वस्त्या मोक्ष इत्यक्षपा

---

१ ङ. ट. 'न्सनत्कु' । २ क. ख. 'दः । मे भ' । ठ. ङ. 'दः । स मे भ' । ३ क. ख. 'त्ये भ्यो भगवत्सदृशेभ्यः श्रु' । ४ क. ख. 'रन्यमा' । ५ क. ख. 'पा प्रापि' । ६ क. ख. 'याभिमा' ७ छ. 'स्तज्ज्ञान' । ८ ख. 'दादेते ।

जन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः" [न्या० सू० १ - १ - २] इति । मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति ।

न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं संपद्रूपम् । यथा—"अनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति" [बृह० ३-१-९] इति । न चाध्यासरूपम् । यथा—"मनो ब्रह्मेत्युपासीत" [छान्दो० ३ - १८ - १] "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः" [छान्दो० ३ - १९ - १] इति च मनआदित्यादिषु ब्रह्मदृष्ट्यध्यासः । नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं "वायुर्वाव संवर्गः"

स्यापि विवक्षितमित्यर्थः । ननु भेदधीरेव मिथ्याधीविरुद्धा तत्त्वधीस्तर्कशास्त्रे त्वभीष्टा । तत्त्वज्ञानं तु मिथ्याज्ञानविपर्ययेण व्याख्यातमित्युपक्रम्याऽऽत्मनि तावदस्तीत्यनात्मन्यात्मेति[1] दुःखेऽनित्येऽत्राणे सभये जुगुप्सिते हातव्ये यथाविषयं वेदितव्यमित्यादिन्यायभाष्यदर्शनात्तत्कथं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानान्मिथ्याधीध्वस्तिरित्यत्र न्यायशास्त्रानुगुण्यं तत्राऽऽह—मिथ्येति । भेददृष्टेरज्ञानविलासत्वान्मिथ्याज्ञानाप्रतिपक्षत्वादद्वयब्रह्मात्मधीरेव तन्निवर्तिकेत्यावश्यकमित्यर्थः ।

अथैक्यज्ञानमपि संपदादिरूपत्वाद्भेदधीतुल्यं न मिथ्याधीविरुद्धं नेत्याह—न चेति । संपन्नामाल्पे वस्तुन्यालम्बने सामान्येन केनचिन्महतो वस्तुनः संपादनम् । तत्रोदाहरणम्—यथेति । मनस्यनन्तवृत्त्यालम्बनेऽल्पपरिमाणे विश्वेषां देवानामनन्तानां महतामनन्तत्वसामान्येन संपादनं तेनानन्तफलाप्तिर्यथा श्रुता तथा जीवस्यापि चैतन्यसामान्याद्ब्रह्मतासंपादनममृतफलं विधेयमित्ययुक्तमित्यर्थः । अध्यासपक्षं निषेधति—न चेति । अध्यासः शास्त्रतोऽतस्मिँस्तद्धीः । संपदि संपाद्यमानस्य प्राधान्येनानुध्यानमध्यासे त्वालम्बनस्येति विशेषं मत्वा दृष्टान्तमाह—यथेति । आदिशब्दादाकाशाद्युक्तम् । आदित्यादौ यथा ब्रह्मधीरारोप्यते तथा जीवे तद्धीरारोप्येत्यध्यासरूपमिदमैक्यज्ञानमित्यपि नेत्यर्थः । पक्षान्तरं दूषयति—नापीति । संवर्गविद्यायां श्रुतं "वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निरुद्वायत्युपशाम्यति वायुमेवाप्येति विलीयते यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदाऽऽप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्ह्येवैतान्सर्वान्संवृङ्क्त इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गो यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः " इति । तत्र यथा संहरणक्रियायोगाद्वायोः प्राणस्य च संवर्गत्वं

---

१ ठ. ड. 'स्तीत्यात्मन्या' । २ ठ. ड. 'श्रुतिमत्याल' । ३ ठ. 'नेऽतुल्यप' । ४ क. ख. ठ. ड. 'तत्वफ' । ५ ठ. ड. 'दाऽग्नि' । ६ छ. संयर' ।

[छान्दो० ४-३-१] "प्राणो वाव संवर्गः" [छान्दो० ४-३-३] इतिवत् । नाप्याज्यावेक्षणादिकर्मवत्कर्माङ्गसंस्काररूपम् । संपदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने "तत्त्वमसि" [छान्दो० ६-८-७] "अहं ब्रह्मास्मि" [बृह० १-४-१०] "अयमात्मा ब्रह्म" [बृह० २ ५-१९] इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्येत ।

तथा जीवब्रह्मणोर्बृंहणक्रियायोगादैक्यज्ञानमित्यपि नेत्यर्थः । आदिशब्दात्प्राणं वा उक्थमित्यादि गृहीतम् । मतान्तरं प्रत्याह—नापीति । यथा दर्शपूर्णमासाधिकारे पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवतीत्याम्नातमेवेक्षणमुपांशुयाजाङ्गभूताज्यसंस्कारो गुणः विधीयते तथा कर्तृत्वेनाङ्गे क्रतावात्मनि द्रष्टव्यादिवाक्येन दृष्टेर्गुणकर्मणो विधानात्कर्माङ्गात्मसंस्काररूपमैक्यज्ञानमित्यपि नेत्यर्थः । आदिशब्देन प्रोक्षणादि गृह्यते । संपदध्यासक्रियायोगसंस्काराणां न प्रतिज्ञामात्रादयोगोऽतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्य वेदान्तानां स्वार्थे मानान्तरविरोधाद्वा तात्पर्याभावाद्वा संपदादिपरतेति विकल्प्य जीवब्रह्मणोर्मानान्तरागोचरत्वात्तद्भेदस्यापि तथात्वाद्भेददृष्टेश्च बिम्बप्रतिबिम्बवदविरोधादाद्यो नेति मत्वा द्वितीयं प्रत्याह—संपदादीति । "सदेव सोम्येदम्" "एकमेव" इत्युपक्रमात् "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा" इत्युपसंहारात् "तत्त्वमसि" इत्यभ्यासाद्ब्रह्मात्मनो मानान्तरावेद्यत्वेनापूर्वत्वात्तज्ज्ञानस्य "आचार्यवान्" इत्यादिना फलश्रुतेः "अनेन जीवेन" इत्यर्थवादात् "अथ येऽन्यथा" इत्यादिभेददर्शननिन्दनादुपपत्तेश्च मृदादिदृष्टान्तस्य दृष्टत्वात् । बृहदारण्यकेऽपि—"ब्रह्म वा इदम्" इत्युपक्रमात् "अयमात्मा ब्रह्म" इति परामर्शात् "पूर्णमदः पूर्णमिदम्" इत्युपसंहारात् "स एप नेति नेत्यात्मा" इत्यभ्यासादप्रपञ्चब्रह्मात्मनोऽपूर्वत्वात् "तस्मात्तत्सर्वमभवत्" इत्यादिफलश्रुतेः "स एप इह प्रविष्टोऽथ योऽन्यां देवताम्" इत्याद्यर्थवादाद्दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तोपपत्तेः । ऐतरेयके च—"आत्मा वा इदमेक एव" इत्युपक्रम्य "स एतमेव पुरुपं ब्रह्म ततममपश्यत्" इति परामृश्य प्रज्ञानं ब्रह्मेत्युपसंहारात् । आथर्वणे च—"कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम्" इत्युपक्रम्य "ब्रह्मैवेदम्" इति निगमनात् । तैत्तिरीयके च—"ब्रह्मविदाप्नोति परं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायाम्" इत्युपक्रम्य "स यश्चायं पुरुपे यश्चासावादित्ये स एकः" इति परामृश्य "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इत्यादिनोपसंहाराच्च ब्रह्मात्मनोऽभ्यासात्तदपूर्वता स्यात् । "सोऽश्नुते सर्वान्कामानानन्दं ब्रह्मणो विद्वान् बिभेति" इत्यादिना फलाभिलापात् "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इत्यर्थवादात् "इ

---

१ ठ. ड. 'दिफ' । २ क. ख. ट. ड. इत्याद्युप' । ३ ख. 'लापात्' ।

(वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वम्, अधि० ४)

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः" [मुण्ड० २-२-८] इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्युपरुध्येरन्। "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुण्ड० ३-२-९] इति चैवमादीनि तद्भावापत्तिवचनानि संपदादिपक्षे न सामञ्जस्येनोपपद्येरन्। तस्मान्न संपदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम्। अतो न पुरुषव्यापारतन्त्रा ब्रह्मविद्या, किं तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञानवद्वस्तुतन्त्रा। एवंभूतस्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य च न कयाचिद्युक्त्या शक्यः कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुम्। न च विदिक्रियाकर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः। "अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि" [केन० १-३] इति विदिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधात्। "येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्" [बृह०

ह्मैवान्यात्" इत्याद्युपपत्तेः। एकत्वे वेदान्तानामेकान्तेन तात्पर्यमवधार्यते। तथा चायुक्ता तेषां स्वार्थे तात्पर्याभावकृता संपदादिपरतेति भावः।

किंच ज्ञानस्याज्ञानध्वस्तिफलत्वश्रुतेर्न संपदादिरूपमैक्यज्ञानमित्याह—भिद्यत इति। हृदयमन्तःकरणं तस्य ग्रन्थी रागादिः स तस्मिन्दृष्टे भिद्यते विदीर्यते सर्वे च संशयाः संसारहेतवश्छिन्ना भवन्तीत्यर्थः। आदिशब्दात् 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादि गृह्यते। तेषां तात्पर्यमाह—अविद्येति। संपदादिज्ञानस्याप्रमात्वादज्ञानानिवर्तकत्वादित्यर्थः। ब्रह्मविद्याया ब्रह्मभावफलश्रुतेरपि न संपदादिरूपतेत्याह—ब्रह्मेति। आदिपदं 'ब्रह्मविदाप्नोति' इत्यादि ग्रहीतुम्। तेषां तात्पर्यमाह—तद्भावेति। आत्मनो वस्तुतो भिन्नस्याब्रह्मत्वादन्यस्य स्थितस्य नष्टस्य वाऽन्यत्वासिद्धेः संपदादिपक्षे तद्भाववाक्यानां न मुख्यार्थतेत्यर्थः। उक्तहेतुभ्यः सिद्धं निगमयति—तस्मादिति। प्रमितित्वं तमोध्वस्तितद्भावापत्तिफलत्वं च तच्छब्दार्थः। संपदादिरूपत्वाभावेऽपि कथमविधेयत्वं तदाह—अत इति। तदतन्त्रत्वे नित्यत्वमाशङ्क्याऽऽह—किं तर्हीति। तस्या वस्तुतन्त्रत्वे फलितमाह—एवमिति। एवंभूतस्याद्वयप्रत्यङ्मात्रतया स्थितस्येत्यर्थः। कृतिसाध्यस्यैव नियोगविषयत्वाद्ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य वा तदसाध्यत्वादित्यर्थः।[3] कथमवैधं ब्रह्म, वैफल्यादकारकत्वाद्वा[1]। नाऽऽद्यः। मुक्तिश्रुतेः। नेतरः। ब्रह्मणः कर्मत्वादित्याशङ्क्य विदिक्रियायामुपास्तिक्रियायां वा तस्य कर्मतेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—न चेति। तद्ब्रह्म विदितात्कार्यादन्यदेवाथो कारणादप्यविदितादध्युपरिष्टादन्यदित्यर्थः[2]। येन प्रमात्रेदं

---

१ ङ. वा। २ ठ. ड. °स्यादित्यर्थः। ३ छ. न द्वितीयः।

२-४-१३] इति च । तथोपास्तिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति—"यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते" [केन० १-४] इत्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" [केन० १-४] इति ।

अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेत् । न । अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य । न हि शास्त्रमिदंतया विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति । किं तर्हि प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्यवेदितृवेदनादिभेदमपनयति । तथा च शास्त्रम्—"यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्" [केन०

सर्वं वस्तु लोको जानाति तं केन करणेन जानीयात्करणस्य ज्ञेयविषयत्वाज्ज्ञातर्यप्र[२]तेस्तन्न ज्ञाता ज्ञेयः कि[३]न्तु साक्षीत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—तथेति । 'यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते' इत्यविषयत्वमुक्त्वा तदेवेति मातृत्वादिकल्पनामपोह्याऽऽत्मानं ब्रह्म महत्तममिति त्वं विद्धि यदुपाधिविशिष्टं देवतादीदमित्युपासते जना नेदं त्वं ब्रह्म विद्धीत्यर्थः ।

शास्त्रोत्थज्ञानाविषयत्वे ब्रह्मणि तत्प्रामाण्यप्रतिज्ञाहानिरिति चोदयति—अविषयत्व इति । शास्त्रीयज्ञानाधीनस्फुरणवत्त्वरूपकर्मत्वाभावेऽप्यविद्याध्वस्त्यतिशयवत्त्वाद्ब्रह्मणः शास्त्रीयत्वान्न प्रतिज्ञाहानिरित्याह—नेति । शास्त्रीयधीकृताविद्याध्वस्तिमत्त्वेन तत्कृतस्फुरणवत्त्वमपि घटादिवदित्याशङ्क्य तथैवेदंधीविषयत्वापत्तेर्मैवमित्याह—न हीति । तर्हीदंप्रत्ययाविषत्वादविद्याध्वस्तिमत्त्वमपि शून्यवन्नास्तीति नास्य शास्त्रीयतेत्याशङ्क्याहमादिसाक्षिमात्रत्वेन ब्रह्मास्मीति बुद्धावाविर्भावयदविद्यामपनयति शास्त्रमिति तत्प्रामाण्यमित्याह—किं तर्हीति । तथाऽपि कथमद्वयं ब्रह्म प्रतिपाद्यं वेद्यादिभेदादित्याशङ्क्याऽऽह—वेद्येति । तत्र श्रुतीरुदाहरति—तथा चेति । यस्य ब्रह्मामतमविषय इति निश्चयस्तस्य तन्मतं सम्यग्ज्ञातं यस्य तु मतं विषयतया ज्ञातं ब्रह्मेति धीर्नासौ तद्वेद भेदधीमत्त्वादेवमेवेतिनियमार्थमुक्तौ विद्वदविद्वत्पक्षावनुवदति—अविज्ञातमिति । विषयत्वेनाज्ञातमेव ब्रह्म सम्यग्जानतां ज्ञातमेव विषयतया यथावदजानतामित्यर्थः । दृष्टेश्चक्षुर्जन्यायाः कर्मभूताया द्रष्टारं स्वभावभूतया नित्यदृष्ट्या व्यापारं दृश्यया तया दृष्ट्या न पश्येर्विज्ञातेर्बुद्धिधर्मस्य निश्चयस्य विज्ञातारं साक्षि

---

१ ञ. इत्याद्यवि° । २ ठ. °तेस्तस्मान्न । ३ ठ. ड. किमु । ४ ठ. ज. °न्यत्वं नास्ती° ।

२ः३] "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न[1] विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः" [बृह ३-४-२] इति चैवमादि। अतोऽविद्याकल्पितसंसारित्वनिवर्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपसमर्पणान्न मोक्षस्यानित्यत्वदोषः।

यस्य तूत्पाद्यो मोक्षस्तस्य मानसं वाचिकं कायिकं वा कार्यमपेक्षत इति युक्तम्। तथा विकार्यत्वे च। तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वम्। न हि दध्यादि विकार्यमुत्पाद्यं वा घटादि नित्यं दृष्टं लोके। न चाऽऽप्यत्वेनापि कार्यापेक्षा, स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात्स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाऽऽप्यत्वम्। सर्वगतत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वात्सर्वेण ब्रह्मण आकाशस्येव।

त[2]थैव वेद्यया विज्ञात्या न विजानीया इति श्रुत्यन्तरमाह—न दृष्टेरिति। आदिपदेन 'अदृश्येऽनात्म्ये यत्तदद्रेश्यम्' इत्यादि गृहीतम्। ननु यद्यैक्यधीः शा[3]स्त्रोत्था स्फूर्तिमनुत्पाद्याविद्याबाधया तज्जं ज्ञात्राद्यपि बाधित्वा ब्रह्मात्मन्यमेये स्वाभाविकापरोक्षव्यञ्जनेन निवर्तकतया स्थितेति ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणं तर्हि ध्वस्ताविद्यातज्जब्रह्मरूपस्याऽऽगन्तुकत्वान्न तदाप्तेर्मुक्तेर्नित्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—अत इति। शास्त्रोत्थज्ञानादिति यावत्।

स्वपक्षे ब्रह्मणः शास्त्रीयत्वं मोक्षस्य नित्यत्वं चोक्त्वा परपक्षे तदनित्यत्वं वक्तुं तस्योत्पाद्यत्वं विकार्यत्वं प्राप्यत्वं संस्कार्यत्वं वेति विकल्प्य कल्पद्वये कार्यानुप्रवेशमङ्गी करोति—यस्येति। तथेति मुक्तेर्विकार्यत्वे सत्युत्पाद्यत्ववत्कार्यापेक्षा युक्तेत्यर्थः। तर्हि कार्यानुप्रवेशायान्यतरपरिग्रहः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तयोरिति। तदेव व्यतिरेकेण व्यनक्ति—न हीति। अनित्यत्वनिवृत्तये पूर्वसिद्धस्यैव ब्रह्मणो ग्रामादिवदाप्यतेति तृतीयमाशङ्क्याऽऽह—न चेति। ब्रह्म प्रत्यगन्यद्वा प्रथमं प्रत्याह—स्वात्मेति। द्वितीयेऽपि ब्रह्म सर्वगतं परिच्छिन्नं वा सर्वगतत्वेऽपि तत्प्राप्तिः संयोगस्तादात्म्यं वा। तत्राऽऽद्यं दूषयति—स्वरूपेति। तादात्म्यपक्षस्तु स्थितस्य नष्टस्य वाऽन्यस्यान्यत्वायोगादुपेक्षितः। अविकृतदेशतया परिच्छिन्नत्वेऽपि ब्रह्मणः संयोगाख्या तत्प्राप्तिरनित्यत्वा[4]दयुक्ता। तादात्म्यं तूक्तन्यायनिरस्तम्।

---

१ ञ. ञ. °र्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया न वि°। २ क. ख. तयैव। ३ ख. शास्त्रोक्त्या।
४ ठ. ड. °त्वान्न यु°। ५ ठ. ड. °निरपेक्षम्।

नापि संस्कार्यो मोक्षो येन व्यापारमपेक्षेत । संस्कारो हि नाम संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्याद्दोषापनयनेन वा । न तावद्गुणाधानेन संभवत्यनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । नापि दोषापनयेन नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य ।

स्वात्मधर्म एव संस्तिरोभूतो मोक्षः क्रियया॒ऽऽत्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते । यथाऽऽदर्शे निघर्षणक्रियया संस्क्रियमाणे भास्वरत्वं धर्म इति चेत् । न । क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मनः । यदाश्रया क्रिया तमविकुर्वती नैवाऽऽत्मानं लभते । यद्यात्मा क्रियया विक्रियेतानित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । "अविकार्योऽयमुच्यते" [गीता २-२५] इति चैवमादीनि वाक्यानि बाध्येरन् । तच्चानिष्टम् । तस्मान्न स्वाश्रया क्रियाऽऽत्मनः संभवति । अन्याश्रयायास्तु क्रियाया अविषयत्वान्न तयाऽऽत्मा संस्क्रियते ।

पक्षान्तरं निराह—नापीति । तदभावं वक्तुं संस्कारद्वैविध्यमाह—संस्कारो हीति । प्रकारप्रकारिप्रसिद्ध्यर्थौ निपातौ । गुणाधानेन मुक्तेर्न संस्कार्यतेत्याह—नेति । दोषनिरासेनापि न तस्याः संस्कार्यतेत्याह—नापीति ।

आगन्तुकगुणदोषयोरभावेऽपि नैसर्गिकाविद्यादोषात्तन्निवृत्त्या मुक्तेः संस्कार्यत्वं शङ्कते—स्वात्मेति । वस्तुतः स्वात्मैव प्रतीत्या धर्मः सन्निति यावत् । स्वाभाविकस्य तिरस्कृतस्य क्रियातोऽभिव्यक्तौ दृष्टान्तमाह—यथेति । किमात्मा स्वाश्रयक्रियया दोषापनुत्त्या संस्क्रियते किं वाऽन्याश्रयक्रिययेति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति—नेति । आत्मनोऽसङ्गत्वान्न क्रियाश्रयत्वयोग्यतेत्ययुक्तं क्रियावत्त्वमिच्छतां तद्योग्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—यदाश्रयेति । आत्मनोऽपि विकारित्वमाशङ्क्याऽऽह—यदीति । केवलमात्मनो विकारित्वे युक्तिविरोधोऽपि त्वागमविरोधोऽपीत्याह—अविकार्य इति । 'निष्कलं निष्क्रियम्' इत्यादिश्रुतिसमुच्चयार्थश्चकारः । 'न जायते म्रियते वा' इत्यादिस्मृतिसंग्रहार्थमादिपदम् । तच्चेत्यागमबाधनमनिष्टं वैदिकानामिति शेषः । आद्यपक्षं निगमयति—तस्मान्नेति । द्वितीयं निराह—अन्येति । क्रियायाः स्वाश्रये तद्गुणे वाऽतिशयहेतुत्वादसङ्गस्याऽऽत्मनस्तदाश्रयबुद्ध्याद्यसंबन्धान्न तन्निष्ठा क्रिया संस्कारमात्मन्याधातुमलमित्यर्थः ।

---

१ ङ. ट. °पनयेन । २ ज. °नयनेन । ३ ङ. °ङ्गत्वं न कि° ।

ननु देहाश्रयया स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिकया क्रियया देही संस्क्रियमाणो दृष्टः।

न। देहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्याऽऽत्मनः संस्क्रियमाणत्वात्। प्रत्यक्षं हि स्नानाचमनादेर्देहसमवायित्वम्। तया देहाश्रयया तत्संहत एव कश्चिदविद्ययाऽऽत्मत्वेन परिगृहीतः संस्क्रियत इति युक्तम्। यथा देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातुसाम्येन तत्संहतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलमहमरोग इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते, एवं स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिनाऽहं शुद्धः संस्कृत इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते स संस्क्रियते। स च देहेन संहत एव। तेनैव ह्यहंकर्त्राऽहंप्रत्ययविषयेण प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया निर्वर्त्यन्ते। तत्फलं स एवाश्नाति। "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्व-

---

नान्याश्रया क्रियाऽन्यं संस्करोतीत्यत्र व्यभिचारं शङ्कते—नन्विति। आदिपदं संध्यावन्दनादिसंग्रहार्थम्।

आत्मनो देहाद्यतिरिक्तस्यापि देहादिष्वविद्याध्यासात्तदभिन्नस्यैव तत्क्रियया संस्कार्यत्वान्न व्यभिचार इत्याह—न देहेति। अविद्यागृहीतस्येत्यविद्यया मनुष्योऽहमिति मिथ्याज्ञानदृष्टस्येत्यर्थः। देहाश्रयक्रियया देहसंहतस्य तदभिन्नस्याऽऽत्मनः संस्क्रियमाणत्वमुक्त्वा स्नानाचमनादिक्रियाया देहाश्रयत्वे मानमाह—प्रत्यक्षं हीति। असंहतात्मस्थक्रियया तस्यैव संस्कार्यत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याध्यक्षविरोधमाह—तयेति। कश्चिदित्यनिर्धारितविशेषमामुष्मिकफलोपभोगशक्तमस्तीत्येवं प्रतिपन्नं निर्दिशति। दृष्टान्तेनोक्तं स्पष्टयति—यथेत्यादिना। देहसंहतिफलं तदभिमानिन इत्युक्तमारोग्यमपि कस्मादसंहतात्मगतं न स्यादित्याशङ्क्यानुभवविरोधादित्याह—अहमिति। संस्कारफलं शुद्ध इत्युक्तम्। आत्मनो यथोक्तबुद्धिमतोऽसंहतत्वमनुभवेन वारयति—स चेति। कथं तर्हि स्नानादीनां कर्तृसंस्कारत्वप्रसिद्धिरित्याशङ्क्य संहतस्यैव कर्तृत्वादित्याह—तेनेति। प्रयतेऽहमिति कर्तृत्वमनुभवितुरपि तुल्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अहंप्रत्ययेति। अनुभवितुर्नित्यप्रकाशस्य न तद्विषयतेत्यर्थः। न केवलमस्याहंधीमात्रे कर्तृत्वं किं तु धीमात्र इत्याह—प्रत्ययिनेति। आत्मनो भोक्तुरेव कर्तृत्वमकर्तुर्भोगाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—तत्फलं चेति। संहतस्य भोक्तृत्वे मानमाह—तयोरिति। जीवपरयोर्मध्ये जीवो नानारसं कर्मफलं भुङ्क्ते। असंहतस्याभोक्तृत्वे मान-

---

१ ङ. 'लं च स। २ ठ. ड. 'विद्ययाऽध्या'। ३ ठ. ड. 'गसक्तम'। ४ छ. मानमाह। अ'। आ'।

त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" [मुण्ड० ३-१-१] इति मन्त्रवर्णात्, "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" [काठ० १-३-४] इति च। तथा च—"एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा। कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" [श्वेता० ६-११] इति। "स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्" [ईशो० ८] इति च। एतौ मन्त्रावनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धतां च ब्रह्मणो दर्शयतः। ब्रह्मभावश्च मोक्षः।

मनश्नन्निति। परमात्मा स्वयमभुञ्जान एव पश्यन्वर्तते। संहतस्य भोक्तृत्वे वाक्यान्त[र]माह—आत्मेति। आत्मीयं शरीरमात्मा। देहादिसंयुक्तमात्मानमित्यर्थः। यद्वाऽऽ[त्मा] भोक्तेत्याहुरिति संबन्धः। इन्द्रियेत्यादि क्रियाविशेषणम्। निर्गुणत्वान्निर्दोषत्वा[च्च] ब्रह्मात्मनि द्विधाऽपि संस्कारो नेत्युक्तम्। इदानीं तस्मिन्गुणदोषयोरभावे मानमाह—तथा चेति। मूर्तित्रयात्मना भेदं प्रत्याह—एक इति। यथाऽऽहुः—"हरिर्ब्र[ह्मा] पिनाकीति बहुधैकोऽपि गीयते" इति। अखण्डजाड्यं व्यावर्तयति—देव इति। आदित्यादिवैषम्यमाह—सर्वेति। तर्हि किमिति सर्वेषां न भाति तत्राऽऽह—गू[ढ] इति। तर्हि तत्तद्भूतावच्छिन्नत्वेन परिच्छिन्नत्वं नेत्याह—सर्वव्यापीति। नभोवत्[त]टस्थ्यं वारयति—सर्वभूतेति। सर्वेषु भूतेष्वन्तःस्थितस्य तत्तत्क्रियाकर्तृत्वं शङ्कि[]त्वोक्तं कर्मेति। सर्वभूतेष्वित्यादिना भूतानां पृथगुक्तेः सद्वितीयत्वं तत्राऽऽह—सर्वेति। सर्वेषां भूतानामधिवासोऽधिष्ठानम्। न च कल्पितमधिष्ठानादर्थान्तरमित्यर्थः। न[] कर्मणामेवाध्यक्षः। अपि तु तद्वतामपीत्याह—साक्षीति। तत्र चैतन्यस्वाभाव्यं हे[तु]माह—चेतेति। केवलो दृश्यवर्जितोऽद्वितीयः। निर्गुणो ज्ञानादिगुणरहितः। चकारो दोषाभावसमुच्चयार्थः। ब्रह्मात्मनि गुणदोषाभावे मन्त्रान्तरमाह—स इति। स प्र[]'यस्तु सर्वाणि भूतानि' इत्यादावात्मा परितः समन्तादगात्सर्वगतः। शुक्रमित्यादिशब्दाः पुंलिङ्गत्वेन नेयाः। स इत्युपक्रमात्कविर्मनीषीत्यादिना च पुंलिङ्गत्वेनोपसंहारात्। शुक्रो दीप्तिमानकायो लिङ्गदेहहीनः। अव्रणोऽक्षतोऽस्नाविरः शिरारहितस्ता[]स्थूलदेहासत्त्वमुक्तम्। शुद्धो रागादिशून्यः। अपापविद्धो धर्माधर्मविधुरः। मन्त्रयो[]स्तात्पर्यमाह—एताविति। तथाऽपि मोक्षस्य किमायातं तदाह—ब्रह्मेति। मुक्ति[]

---

१ म. °र्णादावात्मे°। २ ङ. ट. °था "ए°। ३ ख. °त्वाद्ब्रह्मा°। ४ ठ. ड. तदद्वितीयत्वं। ५ ठ. ड. °गुणज्ञानादिज्ञानर°। ६ ख. यस्य।

तस्मान्न संस्कार्योऽपि मोक्षः । अतोऽन्यन्मोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचिद्दर्शयितुम् । तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाया गन्धमात्रस्याप्यनुप्रवेश इह नोपपद्यते ।

ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया । न । वैलक्षण्यात् । क्रिया हि नाम सा यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते पुरुषचित्तव्यापाराधीना च । यथा—"यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्" [ऐ० ब्रा० ३-८-१] इति । "संध्यां मनसा ध्यायेत्" इति चैवमादिषु । ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं तथाऽपि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं पुरुषतन्त्रत्वात् । ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम् । प्रमाणं च यथाभूतवस्तुविषय-

---

ब्रह्मणोरैक्यात्तत्र दोषाद्यभावान्न तस्याः संस्कार्यतेत्युपसंहरति—तस्मादिति । उत्पाद्यादिदृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः । मुक्तेरुत्पत्त्यादिचतुष्टयं क्रियानुप्रवेशद्वारं मा भूत्पञ्चमं तु किंचिद्भविष्यति नियमाभावान्नेत्याह—अत इति [1] । उत्पत्त्यादिचतुष्टयमतःशब्दार्थः । तस्या लोकवेदप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । मोक्षे क्रियाया अननुप्रवेशे तदर्थप्रवृत्त्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य ज्ञानार्थत्वान्नैवमित्याह—तस्मादिति । क्रियानुप्रवेशद्वाराभावस्तच्छब्दार्थः । उपास्तेरपि मोक्षे साक्षात्प्रवेशो नेति वक्तुं गन्धमात्रस्येत्युक्तम् । बाह्यक्रियायास्तत्राप्रवेशे कैमुतिकन्यायार्थोऽपिशब्दः ।

मोक्षे ज्ञानप्रवेशे तस्य क्रियात्वादस्त्येव तत्प्रवेशस्तत्रेति शङ्कते—नन्विति । तस्य मानसव्यापारत्वेऽपि न वैध[2]क्रियात्वम् । ततो जन्य[3]फलादजन्यफलत्वेन विशेषादित्याह—नेति । वैधक्रिया यत्नेच्छासाध्या ज्ञानं न तथेत्यपरं विशेषमाह—क्रिया हीति । यत्र विषये या वस्त्वनपेक्षा चोद्यते तत्र सा क्रिया नामेति योजना । क्रियातद्धर्मप्रसिद्धार्थौ निपातौ । वस्तु चेन्न कारणं किं तर्हि तथा तदाह—पुरुषेति । वस्त्वनपेक्षा पुंस्तन्त्रा च क्रियेत्यत्र दृष्टान्तद्वयमाह—यथेति । गृहीतमध्वर्युणेति शेषः । वषट्करिष्यन्निति होतोक्तः । संध्यां तदभिमानिनीं देवतामित्यर्थः । नाम ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादि ग्रहीतुमादिपदम् । एवमादिषु वाक्येषु वस्त्वनपेक्षं पुंस्तन्त्रं च ध्यानं विधीयते तथा क्रियान्तरै[4]मपीत्यर्थः । ननु मानसत्वाविशेषाद्ध्यानमपि ज्ञानमेवेति नास्य क्रियादृष्टान्तत्वं तत्राऽऽह—ध्यानमिति । ज्ञानस्यापि तुल्यं पुंस्तन्त्रत्वं तदाश्रयत्वात्तत्राऽऽह—ज्ञानं त्विति । प्रमाणद्वारा तस्य पुंस्तन्त्रत्वमाशङ्क्याऽऽह—प्रमाणं चेति ।

---

१ क. ग. 'स्यानु' । २ ख. 'क्रियार्थत्व' । ३ क. ख. 'नं तु न । ४ ख. 'रमिल्' ।

मतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यं केवलं वस्तुतन्त्रमेव तत्[1] । न चोदनातन्त्रम् । नापि पुरुषतन्त्रम् । तस्मान्मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यम् । यथा च—"पुरुषो वाव गौतमाग्निः" [छान्दो० ५-७-१] "योषा वाव गौतमाग्निः" [छान्दो० ५-८-१] इत्यत्र योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति । केवलचोदनाजन्यत्वात्क्रियैव सा पुरुषतन्त्रा च । या तु प्रसिद्धेऽग्नावग्निबुद्धिर्न सा चोदनातन्त्रा । नापि पुरुषतन्त्रा । किं तर्हि प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रैवेति ज्ञानमेवैतन्न क्रिया । एवं सर्वप्रमाणविषयवस्तुषु वेदितव्यम् ।

तत्रैवं सति यथाभूतब्रह्मात्मैविषयमपि ज्ञानं न चोदनातन्त्रम्[3] । तद्विषये लिङादयः श्रूयमाणा अप्यनियोज्यविषयत्वा-

---

ज्ञानस्यापुंस्तन्त्रत्वे फलितमाह—अत इति । तर्हि ज्ञानस्य नित्यत्वं नेत्याह—केव[लमिति] । विशेषणकृत्यमाह—नेति । एवकारव्यावर्त्यमाह—नापीति । ज्ञानध्यान[यो]र्मानसक्रियात्वेऽपि गोबलीवर्दवद्भेदं मत्वा वैशेष्यं निगमयति—तस्मादिति । त[च्छ]ब्दार्थोऽपुंस्तन्त्रत्वम् । ध्यानस्य वस्त्वनपेक्षत्वे दृष्टान्तावुक्त्वा तस्य तद्विरोधित्वे दृष्टा[न्त]वाचष्टे—यथा चेति । साऽपि धीर्मानसत्वाज्ज्ञानमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—केवलेति । ज्ञानमिति तुशब्दार्थः । वस्त्वनधीनत्वं कैवल्यम् । एवकारोऽयोगव्यवच्छेदकः । [त]बुद्धेरुक्तक्रियात्वनियमे हेत्वन्तरमाह—पुरुषेति । यथैतौ दृष्टान्तौ तथा क्रिया[न्तर]मपीति यथाशब्दो नेयः । ज्ञानमपि योषिदादावग्निधीतुल्यमिति नेत्याह—[या] त्विति । तस्यास्तर्हि किं कारणं तदाह—किं तर्हीति । प्रकृतदृष्टान्तमपेक्ष्य प्र[त्यक्ष]विषयपदम् । तेन युक्तमेव वैषम्यं वैधक्रियाधियोरित्याह—इति ज्ञानमिति । [प्रत्य]क्षधियोऽर्थजन्यतया तत्तन्त्रत्वेऽपि शब्दाद्यर्थधियस्तदभावाच्चोदनादिजन्यत्वे[त्याश]ङ्क्याऽऽह—एवमिति । अनुमानादावर्थाजन्यत्वेऽपि लिङ्गादिजन्यत्वान्न चोदना[पे]क्षेति भावः ।

लौकिकधियश्चोदनाद्यनपेक्षत्वेऽपि ब्रह्मधीरलौकिकत्वात्तदपेक्षत इत्याशङ्क्य दा[र्ष्टा]न्तिकं निगमयति—तत्रेति । पूर्वोक्तरीत्या सम्यग्ज्ञाने वस्तुमात्रतन्त्रे सतीति य[था]यथाभूतत्वं सदैकरूप्यम् । वैधक्रियातो वैशेष्योक्त्या ज्ञानस्याविधेयत्वमुक्तम् । [तर्हि] ज्ञाने लिङादिश्रुत्या दृष्टविधेस्तर्कानिरस्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—तद्विषय इ[ति] ।

---

१ ङ. ट. °मेव त° । २ घ. °त्मत्ववि° । ३ ङ. °म् । अतस्तद्विषया लिं° । ४ घ. °शेषं म° । ५ ठ. ङ. °क्षविषयोऽर्थं° ।

त्कुण्ठी भवन्त्युपलादिषु प्रयुक्तक्षुरतैक्ष्ण्यादिवत्। अहेयानुपादेयवस्तुविषयत्वात्।

किमर्थानि तर्हि—"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः" इत्यादीनि विधिच्छायानि वचनानि।

स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूमः। यो हि बहिर्मुखः प्रवर्तते पुरुषः 'इष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूत्' इति। न च तत्राऽऽत्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छिनं स्वाभाविककार्यकरणसंघातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्तया प्रवर्तयन्ति 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादीनि।

तदेव ज्ञानं विषयः। तत्र यद्यपि लिङादयः श्रुतास्तथाऽपि[3] स्तुत्यर्थवादतया विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादिवदवतिष्ठन्ते। अनियोज्यमपुंस्तन्त्रतया नियोगानर्हं नियोज्येन वा हीनं ज्ञानं तद्विषयत्वात्तेषामविधायकत्वादित्यर्थः। कुण्ठीभावे दृष्टान्तमाह—उपलादिष्विति। विधेयज्ञानस्य कर्मणि ब्रह्मण्यतिशयाजनकत्वाच्च न विधेयतेत्याह—अहेयेति।

अनुष्ठेयानुष्ठात्रोरभावाद्विध्यभावे[4] श्रुतेरपि तदपेक्षत्वेनासंभवाद्विधिशब्दवैयर्थ्यमिति शङ्कते—किमर्थानीति। यो द्रष्टव्यः स आत्मैवेति तत्त्वप्रतिपादकानि तानीत्याशङ्क्याऽऽह—विधीति।

तेषामर्थवत्त्वं ब्रुवाणः समाधत्ते—स्वाभाविकेति। संगृहीतं विभजते—यो हीति। बाहिर्मुख्यं शब्दादिप्रवणत्वम्। पुंमर्थमुद्दिश्य प्रवृत्तेः श्रुत्या किमिति परावर्त्यते श्रुतेरनर्थकरत्वापातात्तत्राऽऽह—न चेति। बाह्योऽर्थः सप्तम्यर्थः। किमिति तर्हि श्रुतिः सर्वानपि पुरुषान्नानुसरति तत्राऽऽह—तमिति। अग्नेर्दाहप्रवृत्तिवदात्मनो विषयप्रवृत्तिरपि निरोद्धुमशक्येत्याशङ्क्याऽऽह—कार्येति। आत्मधियोऽनात्मदर्शने सत्यपि संभवात्किमिति ततो विमुखीकरणं तत्राऽऽह—प्रत्यगिति। तत्र चेतसः स्रोतस्तदाभिमुख्यं तद्भावेनेति यावत्। सत्यनात्मदर्शने तत्प्रवणस्य चेतसो न प्रत्यगाभिमुख्यमित्यनात्मधीनिरासेन फलभूतात्मदृष्टिस्तावकतया तदाभिमुख्यायान्वयव्यतिरेकसिद्धा एव श्रवणादयो विधिसरूपैर्वाक्यैरनूद्यन्ते। तेन विधिकार्यलेशलाभाद्विधिच्छायान्येतानि न विधय इत्यर्थः। अस्तु वा मुमुक्षुप्रवृत्तेर्वैधत्वाद्वाक्यभेदेन श्रवणादिविधिस्तथाऽपि

---

१ ङ. ज. °विकात्कार्य°। २ ज. °घातात्प्रवृ°। ३ क. ख. °पि श्रुत्य°। ४ ठ. ड. °वे स्तुतेर°। ५ ठ. ड. °ब्दस्य वै°। ६ ठ. ड. पुमर्थत्वमु°। ७ क. ख. ठ ड. °त्वाय वाक्य°।

तस्याऽऽत्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याहेयमनुपादेयं चाऽऽत्मतत्त्वमुपदिश्यते "इदं सर्वं यदयमात्मा" [बृह० २-४-६] "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्केन कं विजानीयात्" [बृह० ४-५-१५] "विज्ञातारमरे केन विजानीयादयमात्मा ब्रह्म" [बृह० २-५-१९] इत्यादिभिः। यदप्यकर्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं हानायोपादानाय वा न भवतीति तत्तथैवेत्यभ्युपगम्यते । अलंकारो ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां सर्वकर्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति। तथा च श्रुतिः—

" आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु संज्वरेत् " इति ॥
[बृह० ४-४-१२]

" एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत "

वस्तुनो विध्ययोग्यत्वान्न तज्ज्ञाने विधिरित्याह—तस्येति। यदिदं ब्रह्मक्षत्रादि क
र्वमात्मैवेति बाधायां सामानाधिकरण्याद्द्वैताभावोक्त्याऽऽत्मनोऽद्वितीयत्वेन पूर्णत्वो
तत्र हेयत्वमादेयत्वं चेत्याह—इदमिति। अविद्यादशायामात्मनः सद्वितीयतया हेयत्
दिसिद्धिमाशङ्क्याङ्गीकुर्वन्विद्यावस्थायामात्मातिरिक्तक्रियाद्यभावान्न हेयत्वादीत्याह
यत्रेति। न केवलं विद्यावस्थायामेवाऽऽत्मनि ज्ञात्रादिविभागाभावः किंत्ववस्थान्तरे
त्याह—विज्ञातारमिति। आत्मनः स्वविषये ज्ञेयत्वाभावेऽपि ब्रह्मणि तद्भावाद
यता तत्र स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अयमिति। आदिशब्द आत्मतत्त्ववादिसर्ववाक्
संग्रहार्थः। प्रतिपत्तिविधिशेषतयैव ब्रह्म शास्त्रीयमित्येतन्निराकृत्य तत्रैव सूचितं पू
क्षमनुवदति—यदपीति। आत्मधियो हानाद्यनुपायत्वं विफलत्वं वा तत्राऽऽद्यम
करोति—तथेति। द्वितीयं दूषयति—अलंकारो हीति। ब्रह्मात्मावगतेरुक्तफ
मानं हिशब्दसूचितमाह—तथा चेति। अयं परमात्माऽहमस्मीत्यपरोक्षतया य
कश्चित्पुरुषो जानीयादात्मसाक्षात्कारदौर्लभ्यद्योती चेच्छब्दः। स स्वातिरिक्तमा
किं फलमिच्छन्कस्य वा पुत्रादेः फलाय तदलाभेन शरीरं तप्यमानमनु तदुपाधिः सं
रेत्तप्येत निरुपाध्यात्मविदो नान्यदस्ति फलं नाप्यन्यः पुत्रादिरित्याक्षेपः। तत्रैव स्मृ
माह—एतदिति। गुह्यतमं शास्त्रमेतत्तस्य बुद्धिरर्थतो विधिविशेषत्वेन ब्रह्मणो

---

१ क. ख. °द्यादशाया° । २ ठ. °विपयतयै° । ड. °विशेषत° । ३ ठ. ड. °नुपेतत्वं ४
ख. ठ. ड. °धिशे° ।

[भ० गी० १९-२०] इति स्मृतिः[1] । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मणः समर्पणम् ।

यदपि केचिदाहुः—प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्तुवादी वेदभागो[2] नास्तीति । तन्न । औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वाद्योऽसावुपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारी ब्रह्मोत्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणः स्वप्रकरणस्थोऽनन्यशेषो नासौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा शक्यं वदितुम् । " स एष नेति नेत्यात्मा " [बृह० ३-९-२६] इत्यात्मशब्दादात्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्[3] । य एव निराकर्ता तस्यैवाऽऽत्मत्वात्[4] ।

नन्वात्माऽहंप्रत्ययविषयत्वादुपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्य-

शास्त्रगम्यतेत्युक्तमुपसंहरति—तस्मादिति । ज्ञानस्य विधेयत्वाभावस्तथाविधफलत्वं[5] च तच्छब्दार्थः । प्रमाप्रमारूपधीमात्रविषयः प्रतिपत्तिशब्दः । तद्विधिविषयतयेति पूर्ववत् ।

यूपादिदृष्टान्ते विधिशेषतया ब्रह्मणः शास्त्रगम्यत्वमुक्तं निरस्य प्रवृत्तिनिवृत्तीत्यादावुक्तमनुभाषते—यदपीति । किं वस्त्वेव नास्ति वेदान्तवेद्यं तस्याप्रसिद्धत्वात्तदुद्दिश्य प्रतिपादनायोगादाहोस्वित्तस्य क्रियाशेषतेति विकल्प्याऽऽद्यं[6] दूषयति—तन्नेति । औपनिषदस्य पुरुषस्येत्याद्यनिरासं सूचितं प्रपञ्चयति—योऽसाविति । तस्यापि चैतन्यात्कर्तृत्वेन क्रियाशेषत्वमाशङ्क्यानन्यशेषत्वादिति द्वितीयं[7] निरासमुक्तं विवृणोति—असंसारीति । तत्र[8] पूर्णत्वं[9] हेतुमाह—ब्रह्मेति । कर्तृत्वेनानन्वयेऽपि क्रियायामात्मा कर्मत्वेनान्वेष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—उत्पाद्यादीति । विनियोजकमानाभावादपि नान्वयस्तद्धि प्रकरणं वाक्यं वा नाऽऽस्य इत्याह—स्वप्रकरणस्थ इति । पर्णतावद्वाक्यं विनियोजकमिति द्वितीयं दूषयति—अनन्येति । आत्मनो जुह्वादिवदव्यभिचरितक्रतुसंबन्धाभावादित्यर्थः । पक्षद्वयनिरासं निगमयति—नासाविति । तस्य न क्रियाशेषत्वमपीति विवक्षितम् । वेदान्तवेद्यवस्तुनो निरासायोगे हेत्वन्तरमाह—स एष इति । यः खल्वात्माऽथात आदेशो नेति नेतीति विश्वदृश्यनिषेधेनोक्तः स एष पञ्चमेऽपि निरूप्यत इत्यत्र वस्तुन्यात्मशब्दात्तस्य चाऽऽत्मत्वादेवानिराकार्यत्वात्तत्कर्तुरेवाऽऽत्मत्वात्तत एव तस्योद्दिश्य प्रतिपाद्यत्वमपि सिध्यतीत्यर्थः ।

औपनिषदत्वं पुरुषस्यामृष्यन्नाशङ्कते—नन्विति । अहंधीविषयत्वं दूषयन्विशेषणं

---

१ ज. स्मृतेः । २ ट. °दविभा° । ३ क. ज. ट. °स्यानस्याश° । ४ ड. °त्मत्वप्रसङ्गात् । ५ ठ. ढ. °भावात्तथाऽपि फ° । ड. °भावस्तथाऽपि फ° । ६ ठ. ढ ट. °कल्प्य दू° । ७ ठ. ड. ढ. °तीयनि° । ८ ड. तत्रापूर्वत्वं हे° । ९ ख. पूर्णत्वे । ठ. पूर्वत्वं ।

नुपपन्नम् । न । तत्साक्षित्वेन प्रत्युक्तत्वात् । न ह्यहंप्रत्ययविषयकर्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षी सर्वभूतस्थः सम एकः कूटस्थनित्यः पुरुषो विधिकाण्डे तर्कसमये वा केनचिदधिगतः सर्वस्याऽऽत्माऽतः स न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यो विधिशेषत्वं वा नेतुम् । आत्मत्वादेव च सर्वेषां न हेयो नाप्युपादेयः । सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति । पुरुषो विनाशहेत्वभावादविनाशी विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्योऽत एव नित्यशुद्ध[1]मुक्तस्वभावः । तस्मात् " पुरुषान्न परं

समर्थयते—नेत्यादिना । संस्कार्यत्वनिरासे साक्षी चेतेतिमन्त्रेणाऽऽत्मनः सर्वसाक्षित्वमुक्तं तेनाहंधीविषयत्वस्य प्रयु(त्यु)क्तत्वादविरुद्धमौपनिषदत्वमित्यर्थः । तथाऽपि कर्मकाण्डे तर्कशास्त्रे च सिद्धत्वान्न तस्यौपनिषदत्वं तत्राऽऽह—न हीति । तत्साक्षी विधिकाण्डागम्यत्वोक्तिः । बौद्धसिद्धान्तेऽनधिगतिमाह—सर्वेति । सर्वेषु नश्यत्सु भूतेषु स्थितो न नश्यतीत्यर्थः । नैयायिकादिमते तदनधिगतिमाह—सम इति निर्विशेष इत्यर्थः । सांख्यसमयसिद्धत्वं निरस्यति—एक इ[2]ति । चैतन्यान्तरशून्यत्वमैक्यम् । भर्तृप्रपञ्चादिमते प्रसिद्धिं प्रत्याह—कूटस्थेति । कौटस्थ्ये कथं कारणत्वं तत्राऽऽह—सर्वस्येति । सर्पाधिष्ठानरज्जोरिव ब्रह्मणोऽपि द्वैताधिष्ठानत्वात्कारणत्वमविचकमिति भावः । अन्यतोऽनधिगतौ फलितमाह—अत इति । ज्ञाते हि बाधे नान्यथेत्यर्थः । विधिकाण्डानधिगतिफलमाह—विधीति । तत्र हेत्वन्तरमाह—आत्मत्वादिति । आत्मा सर्वशेषित्वान्नान्यशेषः स कथं विधिशेषः स्यादित्यर्थः । विधिकाण्डाज्ञातत्वमुक्तं समुच्चेतुं चशब्दः । किं च हे[3]योपादेयविषयौ विधिनिषेधौ नाऽऽत्मनि [4]विपरीते स्यातामित्याह—नेति । तस्यापि संसारिणोऽनाशितया हे[5]यत्वमाशङ्क्याऽऽह सर्वं हीति । निरवधिकनाशासिद्धेरित्यर्थः । संसारस्यैव नाशो न पुरुषस्येति वदन् विकारजातमित्युक्तम् । घटादेर्मृदादौ नाशात्कथं पुरुषावधिः सर्वस्य नाशस्तत्राऽऽह—पुरुष इति । कल्पितस्यानधिष्ठानत्वात्पुरुषो नि[6]त्यसत्स्वभावस्तदधिष्ठानत्वेन विश्वोदयव्ययहेतुरित्यर्थः । पुरुषस्य परिणामिनित्यत्वात्परिणामोदयव्ययाभ्यां हानादाने स्याताम् इत्याशङ्क्याऽऽह—विक्रियेति । सावयवत्वादिस्तद्धेतुः । अशुद्धत्वादित्यागेन शुद्धत्वादेरादेयत्वं शङ्कित्वाऽऽह—अत इति । आत्मनि स्वतो धर्मतश्चानन्यथात्वमतः शब्दार्थः । पुरुषावधिर्नाशः सर्वस्येत्यत्र श्रुतिमाह—तस्मादिति । कल्पितस्याकल्पितमधिष्ठानमित्युक्तयुक्तिपरामर्शी तच्छब्दः । यथेन्द्रियादिभ्यो नैवं पुरुषादस्ति किंचि

१ क. ङ. ज. °द्बुद्धमु° । २ क. ख. ठ. ड. ढ. °ति । चेतनान्त° । ३ ठ. ड. ढ. हेयादे° ४ ख. विपरीतौ । ५ क. ख. हेयोपादेय° । ६ ठ. ड ढ. °त्यस्वभा° ।

किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः" [काठ० १-३-११] 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' [बृह० ३-९-२६] इति चौपनिषदत्वविशेषणं पुरुषस्योपनिषत्सु प्राधान्येन प्रकाश्यमानत्व उपपद्यते। अतो भूतवस्तुपरो वेदभागो नास्तीति वचनं साहसमात्रम्।

यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणं "दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्" इत्येवमादि, तद्धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम्। अपि च—"आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" [जै० सू० १-२-१] इत्येतदेका-

---

त्परं सा पुरुषाख्या काष्ठा सूक्ष्मत्वमहत्त्वादेरवधिः सैव परा गतिः परमपुरुषार्थ इत्यर्थः। निरतिशयस्वतन्त्रतया विध्यशेषत्वे श्रुतिरुक्ता मानान्तरागम्यतया वेदान्तैकवेद्यत्वे श्रुतिमाह—तं त्विति। यस्त्वदुक्तसविशेषब्रह्मणां पृथिव्येव यस्याऽऽयतनमित्युपक्रम्योक्तमधिष्ठानं तमौपनिषदमुपनिषद्भिरेव ज्ञेयं पुरुषं त्वा त्वां पृच्छामि हे शाकल्येति याज्ञवल्क्यस्य प्रश्नः। विशेषणाभिप्रायं विवृणोति—औपनिषदत्वेति। औपनिषदत्वेऽनन्यशेषत्वे चाऽऽत्मनः सिद्धे परस्य प्रतिज्ञा निर्मूलेत्याह—अत इति।

तथा हीत्यादौ वेदान्तानामर्थवत्त्वमभियुक्तोक्तिविरुद्धमित्युक्तमनुवदति—यदपीति। तस्यान्यविषयत्वं वदन्प्रकृताविरोधित्वमाह—तद्धर्मेति। दृष्टो हि तस्यार्थः फलवदर्थावबोधनमिति वक्तव्ये धर्मजिज्ञासाप्रक्रमाद्धर्मकर्मणोश्चैक्याद्यदुक्तं कर्मावबोधनं तद्विधिनिषेधविवक्षयोक्तम्। यत्तु चोदनासूत्रे चोदनापदव्याख्यानं तदप्रतिकूलं पदार्थमात्रकथनात्। पैरीष्टिसूत्रप्रमुखमपि सूत्रजातं पूर्वसूत्राभ्यां तत्तद्भाष्यैश्च सह प्रक्रमवशात्कर्मकाण्डार्थमेवातो ब्रह्मबोधनमिति वेदैकदेशस्य फलमित्युपनिषदर्थवत्तेत्यर्थः। अर्थवादाधिकरणविरोधं विधान्तरेण निरस्यति—अपि चेति। तत्र खल्वक्रियार्थत्वे सत्यानर्थक्यं भूतोपदेशविशेषस्य वा तन्मात्रस्य वा। तत्राऽऽद्यमुपेत्य द्वितीयं प्रत्याह—आम्नायस्येति। वषट्कर्तुः प्रथमभक्षो देवदत्तो भुक्त्वा निर्गत इत्यादिभूतोपदेशस्य संबन्धयोग्यतावाचिविभक्तियुक्तस्य द्रव्यादिवाचिनः साक्षात्कार्यार्थित्वाभावात्फलवदर्थराहित्यम्। अतोऽविशेषात्कार्योपदेशस्यापि तत्प्रसक्तिरित्यर्थः। उक्तभूतोपदेशेऽपि कर्तव्यादिपदाध्याहारात्कार्यशेषद्रव्योद्यर्थतया फलवदर्थसिद्धिरिति शङ्कते—

---

१ ङ. 'पत्स्वेव प्रा'। २ ठ. ड. ढ. 'ह्मणः पृ'। ३ ट. परिनिष्ठितम्'। ४ ट. ड. ढ. वेदस्यैक'। ५ ठ. ड. ट. 'व्यार्थ'।

न्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः। प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेपव्यतिरेकेण भूतं चेद्वस्तूपदिशति भव्यार्थत्वेन, कूटस्थनित्यं भूतं नोपदिशतीति को हेतुः। न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति।

अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात्क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत्। नैष दोषः। क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्तनशक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव। क्रियार्थत्वं तु प्रयोजनं तस्य। न चैतावता वस्त्वनुपदिष्टं भवति।

प्रवृत्तीति। तत्साध्यातिरेकेण भूतमपि द्रव्यादिवस्तु वपट्कर्तुरित्यादिवाक्यमध्याह कार्यशेपत्वेनाभिदधाति भूतभव्यन्यायादतो भूतोपदेशस्यार्थवत्त्वान्नातिप्रसक्तिरित्यर्थः कार्यान्वितस्वार्थाभिधानेऽपि योग्यान्विताभिधानात्तेनैव कार्यास्पृष्टवस्तूपदेशोऽपि स्या त्याह—कूटस्थेति। ननु न तादृगस्ति वस्तु सर्वस्योपदिश्यमानभूतस्य कार्यस्पर्शि कार्यत्वात्तत्राऽऽह—न हीति। क्रिया कार्यम्। भूतस्य तत्सं[2]सर्गस्तादात्म्यं फल भावो वा। नाऽऽद्यः। क्रियाद्वारा हेतुहेतुमद्भावाभ्युपगमात्। द्वितीयेऽपि न त रैक्यं फलफलित्वस्य भेदकत्वादित्यर्थः।

भूतस्याकार्यत्वेऽपि तद्धेतुत्वात्तच्छेपत्वात्तदुपदेशोऽपि तच्छेप एव। गामानयेत्या वाद्यव्युत्पत्तेः कार्यान्वितविपयत्वादतो न कूटस्थोपदेशोऽस्तीति चोदयति—अक्रि त्वेऽपीति। [3]कार्यायाकार्यान्तरत्वात्कार्यपदस्य तदन्वितार्थावाचित्वाद्योग्येतरान्वय सर्वपदशक्तिविपयत्वात्पुत्रजन्मादिवार्तये चाऽऽद्यव्युत्पत्तेरकार्यार्थेऽपि दृष्टेर्भूतोक्तेर र्थित्वात्कूटस्थोक्तिः स्यादित्याह—नैप इति। उक्तरीत्या भूतोक्तेर्न कार्यार्थत अस्तु वा तत्सापेक्षत्वाद्द्रव्यादेस्तदुक्तेस्तादर्थ्यं तथाऽपि यत्कार्यनिर्वर्तनशक्तिमद्भूतं क्तमेव। न च तत्कार्यं तद्धेतुत्वात्। तस्य कार्यान्वयेऽपि[6] न तदन्वयित्वं वाच्यत मित्तम्। कार्यस्य तदभावेऽपि वाच्यत्वादतो योग्यान्वितद्रव्यादेस्तच्छब्दवाच्यत त्कार्यानन्वितस्यापि वस्तुनो वेदान्तार्थतेत्यर्थः। तथाऽपि कार्यशेपत्वेनैवान्यत्र क्तेर्न स्वतन्त्रभूतोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—क्रियार्थत्वमिति। भूतोपदेशस्य कार्यशे फलवत्त्वायेष्टं न च कार्यस्य वाच्यकोटिनिवेशोऽस्तीत्यर्थः। कार्यार्थत्वेन भूतो [7]कार्याशेपेऽपि क[8]थं सिद्धे शब्दप्रामाण्यं तत्राऽऽह—न चेति। भूतोपदेशस्य का

---

१ क. घ. ज. ट. °त्तिव्य°। ङ. °त्तिविधिव्यति°। २ ङ. ढ. °सर्गात्तादा°। ३ ङ. ढ. कार्यस्याकार्यान्तरात्कार्य°। ४ ठ. ङ. ढ. °क्ये वाऽऽद्य°। ५ ठ. ङ. ढ. °क्तनीत्या। ६ ङ. ढ. °पि तद°। ७ क. °कार्यंशे°। ८ ख. °थं श°।

यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति।

उच्यते—अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति। तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन। अपि च—"ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इति चैवमाद्या निवृत्तिरुपदिश्यते। न च सा क्रिया। नापि क्रियासाधनम्। अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेद्ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तम्। तच्चानिष्टम्। न च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्य-

---

शेषत्वमात्रेण तच्छेषभूतं भूतं नैवानुपदिष्टं तदुपदेशस्याज्ञातार्थगन्तृत्वेनाध्यक्षादिवन्मानत्वादित्यर्थः।

अज्ञातार्थोपदेशित्वेऽपि वेदान्तानामकार्यशेषत्वेन वैफल्यान्न प्रामाण्यं वाक्यप्रामाण्यस्य फलाधीनत्वादिति शङ्कते—यदीति। भूतं यद्युपदिष्टमुपदिश्यतां नाम तथाऽपि किं तेनोपदिष्टेन तव श्रोतुर्वक्तुर्वा स्यादिति योजना।

कार्योपदेशवदज्ञातात्मोपदेशात्मकं वेदान्तवाक्यमनन्यशेषत्वेऽपि फलवत्त्वेन मानमित्याह—उच्यत इति। कार्यशेषोपदेशस्य कार्यफलेन फलवत्त्वात्प्रामाण्येऽपि कथमात्मोपदेशस्य फलवत्त्वेन तथात्वमित्याशङ्क्याऽऽह—तदवगत्येति। मिथ्या च तदज्ञानं चेति विग्रहः। तस्य भ्रान्तित्वं व्यवच्छिनत्ति—संसारेति। वेदान्तप्रामाण्यं फलवत्त्वेन सदृष्टान्तमुक्तं निगमयति—इत्यविशिष्टमिति। विधिवाक्यस्थद्रव्यादिशब्दानां शुद्धसिद्धार्थतामित्थमापाद्य तथैव ब्रह्म शाब्दमित्युक्तम्। इदानीं निषेधवाक्यवद्वेदान्तानां सिद्धार्थतेत्याह—अपि चेति। कृतेर्भावार्थविषयत्वान्निषेधेषु भावार्थाभावात्कृतिनिवृत्तौ तदविनाभूतं कार्यमपि निवर्तेत इति मत्वाऽऽह—ब्राह्मण इति। निवृत्तिरेव कार्यं तद्धेतुर्वेति कुतो निषेधानामकार्यार्थतेत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। प्राप्तक्रियानिवृत्तित्वात्तस्या नोभयथात्वम्। विमतं न कार्यं तद्धेतुर्वा निवृत्तित्वाद्घटनिवृत्तिवदित्यर्थः। निवृत्तेरुभयभावाभावेऽपि किमायातं तदुपदेशानां तदाह—अक्रियेति। अकार्यार्थानामिति यावत्। ननु न हन्तव्य इत्यत्र हननं न कुर्यादिति न वाक्यार्थः किं त्वहननं कुर्यादिति। ततो हननविरोधिनी संकल्पक्रिया हननं न कुर्यामित्येवंरूपा कार्यतया विधीयते तेन निषेधवाक्यमपि नियोगनिष्ठमेव नेत्याह—न चेति। स्वभावतः शास्त्रादृते रागादेव प्राप्तो यो हन्तेर्धातोरर्थो हननं तेन

---

१ क. यदुप°। २ क. ठ. ड. ढ. °भयार्थत्व°। ३ ठ. ड. ढ. °र्थादिले°। ४ क. ख. ठ. ड. ढ. रागादेरेव। छ. रागतः।

मप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरे-[2] केण। नञश्चैष स्वभावो[3] यत्स्वसंबन्धिनो[1]ऽभावं बोधयतीति। अभावबुद्धिश्चौदासीन्ये कारणम्। सा च दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमे-वोपशाम्यति। तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव 'ब्राह्मणो

नञोऽनुरागः संबन्धो यदा तदा भवे[4]त्यहननमिति तत्कार्यमित्युक्ते हननवि- धिनी संकल्पक्रिया हननप्रवृत्तेर्विधारको यत्नो वा कार्यत्वेन विधीयते वि- विधिमप्राप्तत्वात्। तथा च तथाविधक्रियाविधिनिष्ठं निषेधवाक्यमिति कल्पयि- नैव शक्यमित्यर्थः। कं[5] तर्हीदं वाक्यं त्वन्मते पर्यवसितं तदाह—हननेति औदासीन्यं स्वास्थ्यादप्रच्युतिः स्वतोऽपि स्यादिति प्रसक्तक्रियानिवृत्त्योपलक्ष्यं वि- नष्टि—हननेत्यादिना। तस्मिन्पर्यवसितम[6]स्मन्मते निषेधवाक्यं तद्व्यतिरेकेणा- न्तरं तस्याशक्यं वक्तुमित्यर्थः। तत्र हेतुमाह—नञश्चेति। चकारोऽवधारणे। ए- एवं[7] च नञः स्वभावो यत्प्रतियोगिनोऽभावबोधनम्। न च तदन्यतद्विरोधिनो- तदर्थत्वमभावार्थ[8]स्यैव तस्य स्वार्थसंबन्धिन्यर्थान्तरे लाक्षणिकत्वे तत्रापि शक्तिक- नायां गौरवात्। "नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः। वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्य- मात्रविरोधिनौ" इत्यपि लक्षणयैवार्थान्तरे नञः प्रवृत्तिरुक्तेति भावः। तर्हि नञ- हननाभावे नियोगात्तन्निष्ठं वाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अभावेति। भावार्थो दध्या- दिर्वा नियोगविषयतया तन्निष्पत्तिहेतुर्नाभावस्तस्यानादित्वात्तद्विषयत्वे नियोगस्या- नुष्ठेयत्वापातात्। न चैतत्प्रागभावपालनं कार्यं स्वास्थ्यादप्रच्युतिरूपौदासी- न्यादेव तत्सिद्धेः। नञोऽर्थो[9] दृष्टः सन्नौदासीन्यं पुंसः स्थापयत्यतोऽनुष्ठेयाभावा- नियोगनिष्ठं वाक्यमित्यर्थः। यद्वा न निषेधवाक्ये प्रकृत्यर्थेन नञः संबन्धोऽपि प्रत्ययार्थेन तस्य प्राधान्यात्प्रकृत्यर्थस्यान्योपसर्जनत्वादतो हननस्य यदिष्टोपायत्वं प्र- र्तकं तदेव प्रत्ययेनानूद्य नञा निषिध्यते ब्रह्महननमिष्टोपायो नेति तथा[10] चौदासी- पुरुषः[11] स्थास्यति तदाह — अभावेति। प्रत्ययार्थेन नञः संबन्धे कथं प्रकृत्यर्थ- हननक्रियाया निवृत्तिस्तत्राऽऽह—सा चेति। प्रत्ययार्थेष्टोपायतानिषेधे प्रकृत्य- स्वयमेव निवर्तत आपाततो हितोपायत्वबुद्ध्या प्रवृत्तस्य ततोऽधिकतरानर्थहेतुत्वबु- प्रवृत्त्ययोगादित्यर्थः। निषेधवाक्यानामित्यमर्थमुक्त्वा सिद्धार्थत्वमुपसंहरति—तस्मा- दिति। भावार्थाभावे कृत्यभावात्तदविनाभूतकार्याभावस्तच्छब्दार्थः। प्रकृत्यर्थस्य ह-

---

१ ङ. यत्संब°। २ क. ज. ट. बोधयति। ३ क. ज. ट. °सीन्यका°। ४ ठ. ड. °वत्वह°। ५ ख. कथं। ६ ख. °मस्मिन्म°। ७ क. ख. छ. ठ. ड. ढ. °व न°। ८ क. °र्थस्यैव। ९ ख. °सीन्ये पुं°। १० क. यथा। ११ ठ. ड. ढ. पुरुषाः स्थास्यन्ति।

न हन्तव्यः' इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे । अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः । तस्मात्पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवादविषयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम् ।

यदप्युक्तं कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं स्यात् 'सप्तद्वीपा वसुमती' इत्यादिवदिति तत्परिहृतं 'रज्जुरियं नायं सर्पः' इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात् ।

नादेरिष्टोपायत्वं भ्रान्तिप्राप्तं प्रत्ययेनानूद्य नञा तन्निषेधे तस्यानर्थहेतुत्वबोधिनिषेधवाक्यं तन्निवृत्त्युपलक्षितौदासीन्ये पर्यवस्यतीत्यर्थः । ननु "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्" [मनुः ४-३७] इत्यादावीक्षणविरुद्धा संकल्पक्रिया नेक्ष इत्येवंलक्षणा विधीयते तथाऽत्रापि हननविरुद्धा न हन्यामिति संकल्पक्रिया विधीयतां तत्कथं निषेधवाक्यस्योक्तार्थत्वं तत्राऽऽह—अन्यत्रेति । तत्र हि तस्य ब्रह्मचारिणो व्रतमित्यनुष्ठेयवाचिव्रतशब्दोपक्रमादेकस्मिन्वाक्ये प्रक्रमाधीनत्वादुपसंहारस्याऽऽख्यातान्वितेन नञा दृष्टोऽपि निषेधोऽननुष्ठेयत्वादुपेक्ष्यते । धात्वर्थयोगेन च पर्युदासो लक्ष्यते । तथा चेक्षणविरुद्धा क्रिया सामान्येन प्राप्ता तद्विशेषबुभुत्सायां सर्वक्रियाप्रत्यासन्नः संकल्प इत्यवगतमोक्ष इति तु संकल्पो नाऽऽद्रियते तत्पर्युदासविरोधात् । अतोऽनीक्षणसंकल्पलक्षणया तद्विधिपरत्वं युक्तम् । नैवं निषेधेष्वपवादकमस्तीति विरोधिक्रियालक्षणया नानुष्ठाननिष्ठतेत्यर्थः । आदिपदं समस्तपर्युदासविषयसंग्रहार्थम् । हननादावुद्युक्तपरश्वादिपरावर्तनस्य तन्निवृत्तित्वात्तद्भावे हननादिप्रागभावपालनसंभवादुक्तनिवृत्तेश्च नञर्थधीफलत्वात्तदर्थो हननादिगतेष्टोपायत्वाभाव एवेति द्रष्टव्यम् । ननु निषेधवाक्यवदकार्यार्थत्वेऽपि वेदान्तानामर्थवत्त्वं चेदर्थवादाधिकरणं कथमित्याशङ्क्य क्रियासंनिहितार्थवादादिविषयं तदित्याह—तस्मादिति । उपनिषदामुक्तरीत्याऽर्थवत्त्वं तच्छब्दार्थः । उपाख्यानशब्दः सामान्यार्थः । आदिशब्दस्तद्विशेषार्थः । आम्नायस्य क्रियार्थत्वादितिहेतोस्तद्बलेनाक्रियार्थानामप्रामाण्यपूर्वपक्षस्य विध्येकवाक्यत्वेन प्रामाण्यसिद्धान्तस्य चोपलक्षणार्थमानर्थक्याभिधानमित्युक्तम् ।

सर्वेषामेषामुक्तविषयत्वविशेषादुपनिषदामपि पुरुषार्थानवसायित्वादर्थवादाधिकरणविषयतेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षोक्तमनुवदति—यदपीति । तत्रोक्तं परिहारं स्मारयति—तदिति ।

---

१ ठ. ड. ढ. 'षेधिवा' । २ क. ख. 'रुद्धसं' । ३ ठ. ड. ढ. 'वेन ह' । ४ क. ख. ट. ड. ढ. 'क्रनीत्या' ।

ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनान्न रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तम् । अत्रोच्यते—नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुं वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावविरोधात् । न हि शरीराद्यात्माभिमानिनो दुःखभयादिमत्त्वं दृष्टमिति तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मावगमे तदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भवतीति शक्यं कल्पयितुम् । न हि धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति । न च कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलवियुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमानरहितस्य तदेव कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं भवति । तदुक्तं श्रुत्या—“ अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ” [छान्दो० ८-१२-१] इति ।

शरीरे पतितेऽशरीरत्वं स्यान्न जीवत इति चेत् । न । सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वान्न ह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वाऽन्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् । नित्यमशरीरत्वमकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम । तत्कृतधर्माधर्मनि-

---

उक्तं वैषम्यं शङ्कते—नन्विति । ज्ञानमात्रादूर्ध्वं वा संसारित्वं तत्त्वसाक्षात्[...] राद्वा । तत्राऽऽद्यमङ्गीकुर्वन्नाह—अत्रेति । द्वितीयं निरस्यति—नेत्यादिना । [...] पञ्चयति—न हीति । शाब्दज्ञानाभ्याससंस्कृतं चेतो ब्रह्मात्मसाक्षात्कारहेतुरिति [...] प्रतिक्षेप्तुं वेदेत्यादिपदम् । तत्त्वसाक्षात्कारवतो दुःखानुदये दृष्टान्तमाह—न ही[...] तस्यैव सांसारिकसुखानुत्पादे दृष्टान्तमाह—न चेति । तत्त्वविदो देहाद्यभिमानही[...] सांसारिकसर्वधर्मास्पर्शे मानमाह—तदुक्तमिति ।

जीवतोऽशरीरत्वं मम माता वन्ध्येतिवद्विरुद्धमिति शङ्कते—शरीर इति । आत्[...] देहसंगतेराविद्यकत्वात्तत्त्वज्ञानेन तद्ध्वस्तेर्जीवतोऽपि युक्तमशरीरत्वमित्याह—नेत्[...] दिना । तस्याऽऽविद्यकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति—न हीति । अशरीरत्[...] स्वतस्त्वादपि जीवतस्तदविरुद्धमित्याह—नित्यमिति । आत्मनः सशरीरत्वमज्ञान[...] त्युक्तममृष्यन्नाशङ्कते—तत्कृतेति । न ह्यात्मन इत्यत्र प्रकृतात्मा तच्छब्दा[...]

---

१ क. °तुं ब्र° । २ क. °णब्र° । ३ ङ. ज. ठ. 'ह्यात्माव' । ४ क. झ. °मानो । ५ ज. °[...] नस्य । ६ घ. ज. ठ. °लित्वनि° । ७ घ. ङ. °रीरीत्यभि° ८ ज. °दिति चावो° । ९ ठ. ड. ढ. [...]

मित्तं सशरीरत्वमिति चेत्। न। शरीरसंबन्धस्यासिद्धत्वाद्धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः। शरीरसंबन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादन्धपरम्परैषाऽनादित्वकल्पना। क्रियासमवायाभावाच्चाऽऽत्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः।

संनिधानमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेत्। न। धनदानाद्युपार्जितभृत्यसंबन्धित्वात्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः। न त्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसंबन्धनिमित्तं किंचिच्छक्यं कल्पयितुम्। मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः संबन्धहेतुः। एतेन यजमानत्वमात्मनो व्याख्यातम्।

आत्मनो देहसंबन्धाद्धर्मादिकर्तृत्वं स्वतो वा। आद्ये तस्य तद्योगः स्वतोऽन्यतो वा। नाऽऽद्यः। तत्कृतधर्मादिनिमित्तं सशरीरत्वमित्युक्तिविरोधात्। न द्वितीयः। तस्याविद्यामनिच्छता वस्तुत्वोपगमाद्धर्मादिकर्तृत्वादृते तस्यातन्निमित्तत्वाद्देहे धर्मादिकार्यदृष्टेस्तदसिद्धौ तद्द्वारा धर्मादेरात्मकृतत्वासिद्धेरित्याह—नेत्यादिना। स्यादात्मकृतधर्माद्यपेक्षया तस्य देहयोगे तद्द्वारा तयोरात्मकृतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—शरीरेति। ननु प्राक्तनकर्मनिमित्तं संप्रतितनं शरीरं तच्च कर्म प्राक्तनदेहयोगाधीनं सोऽपि प्राचीनकर्मणेति नेतरेतराश्रयत्वम्। न चानवस्था बीजाङ्कुरवत्कर्मदेहयोगयोरनादित्वात्तत्राऽऽह—अन्धेति। आत्मनि कर्मयोगस्य देहयोगस्य वाऽविद्यमानत्वादित्यर्थः। आत्मनः स्वतो धर्माद्यकर्तृतेतिपक्षं प्रत्याह—क्रियेति। कूटस्थानन्तचिद्धातोरक्रियत्वात्तस्य स्वतो धर्मादिकर्तृत्वान्न तत्कृतकर्मकृतमात्मनः सशरीरत्वमित्यर्थः।

स्वगतक्रियाभावेऽपि कारकेषु संनिधिमात्रेणास्य कर्तृतेति दृष्टान्तेन शङ्कते—संनिधीति। वैधर्म्योक्त्या प्रत्याह—नेति। उपार्जनं स्वीकरणम्। अस्तु प्रस्तुतेऽपि किंचिद्धनदानादितुल्यं संबन्धनिमित्तमित्याशङ्क्यासङ्गत्वादात्मनो वस्तुतस्तस्यायोगादवस्तुत्वे तन्मतहानिरिति मत्वाऽऽह—नत्विति। स्वकृतधर्मादिकृताऽऽत्मनः सदेहतेत्येतदप्रामाणिकमित्युक्त्वा स्वपक्षे मानमाह—मिथ्येति। ननु ममेतिधीसक्तमधिकारिणं कर्तारं चोद्दिश्य यागादिविधेश्चेतनस्यैव कर्तृत्वम्। यथाऽऽहुः—"यजमानत्वमप्यात्मा सक्रियत्वात्प्रपद्यते। न परिस्पन्द एवैका क्रिया नः कणभोजिवत्" इति तत्राऽऽह—एतेनेति। क्रियाधारत्वनिरासेनेत्यर्थः।

---

१ ड. ञ. 'रैवैषाऽ'। २ क. ख. 'च्छतो व'। ३ क. ख. ठ. ड. ढ. 'द्धना'। ४ ठ. ड. ढ. 'चद्धनि'। ५ क. ज. एवैकः क्रि'।

अत्राऽऽहुः—देहादिव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मन आत्मीये देहादावभिमानो गौणो न मिथ्येति चेत् । न । प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुख्यत्वप्रसिद्धेः । यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदो यथा केसरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाङ्मुख्योऽन्यः प्रसिद्धस्ततश्चान्यः पुरुषः प्रायिकैः क्रौर्यशौर्यादिभिः सिंहगुणैः संपन्नः सिद्धस्तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतः, नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य । तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ भ्रान्तिनिमित्तावेव भवतो न गौणौ । यथा मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ । यथा वा शुक्तिकायामकस्माद्रजतमिति[2] निश्चितौ

देहादावात्मधीर्मिथ्येत्यत्र मीमांसकश्चोदयति—अत्रेति । आत्मनः स्वकीये दे-
दावात्मधी राज्ञो भृत्यादाविव गौणी ततः स्वीयदेहादिनिमित्तं तस्य कर्तृत्वादि वा-
मित्यर्थः । नाऽऽत्मनो देहादावात्मधीर्गौणी तद्व्यापकाभावादित्याह—नेति । प्रसि-
वस्तुभेदो यस्य पुंसस्तस्येति यावत् । उक्तमेव व्यनक्ति—यस्येति । तस्यान्यत्रान्य-
ब्दप्रत्ययौ गौणाविति संबन्धः । तत्रोदाहरणम्—यथेति । तत्रैव सिंहशब्द-
नान्यत्रेत्यन्वयव्यतिरेकावन्यः पुरुषादिति शेषः । ततश्च सिंहादित्येतत् । यः सिंहगु-
योरुक्तरीत्या भेदं वेत्ति तस्येति षष्ठी नेया[3] । यथा सिंहः पुमानित्युदाहरणं तथाऽ-
णवक इत्यादि ग्राह्यमिति यथाशब्दो योज्यः । शब्दधियोरगौणत्वविषयमाह—नेति
न प्रसिद्धो भेदो यस्य तस्य पुंसोऽन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ न गौणौ चेत्कथं
तस्यान्यत्रान्यशब्दप्रत्ययावित्याशङ्क्याऽऽह—तस्य त्विति । तत्र संशये स-
रोपितांशगतौ शब्दप्रत्ययावुदाहरति—यथेति । पुरोवर्तिनः स्थाणुत्वेऽपि स्था-
रयमित्यगृह्यमाणविशेषत्वे हेतुमाह—मन्देति । तत्र पुरुषशब्दप्रत्ययौ
काविति शेषः । वस्तुतः स्थाणुविषयत्वं न प्रतीतितः प्रतीतितस्त्वारो-
विषयत्वम् । संशये समारोपितगतौ पाक्षिकौ शब्दप्रत्ययावुदाहृत्य वि-
तथाविधौ निश्चितावुदाहरति—यथा वेति । शुक्तिकायामिति वस्तुप्र-
क्तम् । संशये विपर्यये च दृष्टहेतुसाधारणधर्मदर्शनादेः समत्वाद्विपर्य-
योत्पत्तौ को हेतुरित्याशङ्क्याऽऽह—अकस्मादिति । दृष्टहेत्वविशेषेऽ-

---

१ क. ज. ञ. ट. °ति न । २ ज. ञ. °तमिदमि° । ३ ज. ज्ञेया । ४ क. °णत्वं वि°
°णविषयत्वमा° । ५ ठ. ड. ढ. °इत्यादिप° ।

शब्दप्रत्ययौ । तद्वद्देहादिसंघातेऽहमिति निरुपचारेण शब्दप्रत्ययावात्मानात्माविवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणौ शक्यौ वदितुम् । आत्मानात्मविवेकिनामपि पण्डितानामजाविपालानामिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ भवतः । तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनां देहादावहंप्रत्ययो मिथ्यैव । न गौणः । तस्मान्मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वात्सशरीरत्वस्य सिद्धं जीवतोऽपि विदुषोऽशरीरत्वम् । तथा च ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः—"तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदꣳ शरीरꣳ शेते । अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव" [बृह० ४-४-७] इति । "सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव" इति च । स्मृतिरपि च—"स्थितप्रज्ञस्य का भाषा" [भ० गी० २-५४] इत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणान्याच-

---

ष्टवशादित्यर्थः । दृष्टान्तमिथुनस्य दार्ष्टान्तिकमाह—तद्वदिति । अविवेकिनां देहादावहंधीशब्दयोर्मिथ्यात्वेऽपि विवेकिनां तत्र तौ गौणावित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मेति । अविविक्तावविवेकोत्थभ्रान्तिकृताविति यावत् । आत्मीयेऽपि देहादावात्मबुद्धावात्मीयत्वं तिरोहितं सर्पबुद्धाविव रज्जुत्वमिति मत्वा परमतनिरासमुपसंहरति—तस्मादिति । तत्राहंधियो मिथ्यात्वेऽपि किं सिध्यति तदाह—तस्मान्मिथ्येति । न केवलं विदुषो जीवतोऽप्यशरीरत्वं यौक्तिकं किंतु श्रौतं चेत्याह—तथा चेति । अत्र ब्रह्म समश्नुत इति पूर्ववाक्ये जीवन्मुक्तिरुक्ता स जीवन्मुक्तो देहस्थोऽपि पूर्ववन्न संसारीत्यत्र दृष्टान्तमाह—तद्यथेति । तत्र जीवन्मुक्तदेहे जीवन्मुक्ते च दृष्टान्तः । यथा लोकेऽहिनिर्ल्वयनी सर्पनिर्मोकस्तदीया देहत्वग्वल्मीकादौ प्रत्यस्ता प्रक्षिप्ता मृता पूर्वमिवाहिनाऽऽत्मत्वेनानिष्टा वर्तेत तथैवेदं विदुषः शरीरं मुक्तेन प्रागिवाऽऽत्मत्वेनानिष्टं तिष्ठतीत्यर्थः । सर्पदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह—अथेति । तथार्थोऽथशब्दः । यथा प्रत्यस्तया त्वचा मुक्तोऽपि तामहमिति नाहिरभिमन्यते तथाऽयं जीवन्मुक्तो देहस्थोऽपि न तत्राहंधियमादधाति । अत एवामृतो देहाभिमानवतो हि मृतिर्निरुपाधिः सन्प्राणिति जीवतीति प्राणः साक्षी स च ब्रह्मैव तच्च तेजो विज्ञानं ज्योतिरेवेत्यर्थः । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—सचक्षुरिति । वस्तुतोऽचक्षुरपि बाधितानुवृत्त्या सचक्षुरिवेत्यादि योज्यम् । श्रौतेऽर्थे स्मृतिमपि संवादयति—स्मृतिरपीति । विदुषो

---

१ ज. °वेकिन उत्प° । २ घ. °पि स्थि° । ३ ज. °णानि व्याच° । ४ ठ. ड. ढ. °त्र गौ° । ५ ख. °कोदयभ्रा° । ६ छ. °तोऽश° । ७ ठ. ट. ढ. °र्मोकः स्वकीया स्वग्वर्त्मा° ।

क्षाणा विदुषः सर्वप्रवृत्त्यसंबन्धं दर्शयति। तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वम्। यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वं नासाववगतब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यम्।

यत्तु पुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषत्वं ब्रह्मणो न स्वरूपपर्यवसायित्वमिति।

न। अवगत्यर्थत्वान्मनननिदिध्यासनयोः। यदि ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत भवेत्तदा विधिशेषत्वम्। नतु तदस्ति। मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणवदवगत्यर्थत्वात्। तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवतीत्यतः स्वतन्त्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं वेदान्तवाक्यसमन्वयादिति सिद्धम्।

जीवन्मुक्तौ प्रमितायां फलितमाह—तस्मान्नेति। प्रमितं जीवन्मुक्तिसत्त्वं तच्छब्दार्थः प्रतीतिमात्रशरीरं[2] संसारित्वमनुजानाति—यथेति। ननु ब्रह्मविदामेवास्माकं संसारित्वमबाधितमनुभूयते नेत्याह—यस्येति। साक्षात्कृतसतत्त्वस्य[3] पूर्वमिव संसारित्वाभागाद्युक्ता वस्तुमात्रोक्ते रज्जुस्वरूपोक्तिवदर्थवत्तेत्युपसंहरति—अनवद्यमिति।

वेदान्तेषु नास्ति वस्तुमात्रोक्तिर्मननादिविधिशेषत्वेन ब्रह्मोक्तेरित्याशङ्क्योक्तमनुवदति—यत्तु पुनरिति[1]।

श्रुतमात्रस्य मननादियोगो नावगतस्येत्याह—नेत्यादिना। वेदान्तानामेकार्थे ब्रह्मणि शक्तितात्पर्यनिश्चयः श्रवणम्। तस्मिन्नेव श्रुत्यनुसारिण्या युक्त्या संभावनापादनं मननम्। श्रुते मते च बुद्धेः स्थैर्यं निदिध्यासनम्। तेषामैक्यापरोक्षप्रतीतिव्यञ्जकत्वे तच्छेषत्वान्नावगतमन्यत्र विनियुक्तमित्यर्थः। अवगतस्यान्यत्राविनियोगेऽपि ब्रह्मणो विधिशेषत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह—यदीति। ब्रह्मणि मितेऽमिते वा तद्धियो विधिसिद्धेरापातदृष्टेः साक्षात्कारार्थं श्रवणादिषु विहितेषु तेभ्यस्तद्भावान्न तस्य विधिशेषतेत्युपसंहरति—तस्मान्नेति। न च वस्तुप्रकरणे श्रवणादिविध्ययोगो वाक्यभेदोपक्रमात्। न च तद्विषये लिङादय इत्यादिभाष्यविरोधस्तस्य ज्ञानविधिनिरासार्थत्वात्। अत एवात्र प्रतिपत्तिशब्दः। न चैवं वेदान्तानां श्रवणादिविधिपरत्वं वाक्यभेदस्योक्तत्वात्। न चान्वयादिसिद्धहेतुभावेषु तेषु न विधिरवघातेऽपि तदभावापातात्। नियमादृष्टस्योभयत्र तुल्यत्वात्सर्वापेक्षाधिकरणात्तस्य ज्ञानोत्पत्त्युपयोगादिति भावः। उक्तेऽर्थे सूत्रं संयोजयति—अत इति। विधिशेषत्वेन शास्त्रप्रमाणकत्वासिद्धिरित्यतः शब्दार्थः।

---

१ क. ज. यत्पुन°। २ क. ख. °मात्रं श°। ३ क. छ. ठ. ड. ढ. °सतत्त्व°।

एवं च सत्यथातो ब्रह्मजिज्ञासेति तद्विषयः पृथक्शास्त्रारम्भ उपपद्यते। प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि "अथातो धर्मजिज्ञासा" इत्येवाऽऽरब्धत्वान्न पृथक्शास्त्रमारभ्येत। आरभ्यमाणं चैवमारभ्येत—"अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासा" इति "अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा" [पू० मी० ४-१-१] इतिवत्। ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञातेति तदर्थो युक्तः शास्त्रारम्भः "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति।

तस्मात् "अहं ब्रह्मास्मि" [बृह० १-४-१०] इत्येतदवसाना एव सर्वे विधयः सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानि। न ह्यहेयानुपादेयाद्वैतात्मावगतौ निर्विषयाण्यप्रमातृकाणि च प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीति।

अपि चाऽऽहुः—

वेदान्तानां विध्यनपेक्षसिद्धबोधित्वे शास्त्रारम्भभेदं प्रमाणयति—एवं चेति। विधिशेषत्वेन ब्रह्मार्पणेऽपि शास्त्रं पृथगारभ्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—प्रतिपत्तीति। नन्वाद्ये काण्डे बाह्यक्रियाविधिरधिगतो मानसज्ञानविधिविचाराय काण्डान्तरमारभ्यते नेत्याह—आरभ्यमाणं चेति। देहादिसाध्यकर्मविचारानन्तर्यमथेत्युक्तम्। तस्यैव चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानविधिविचारोपयोगिताऽतःशब्दार्थः। तत्र चातुर्थिकमुदाहरणमाह—अथात इति। तृतीये श्रुत्यादिभिः शेषशेषित्वे सिद्धे सत्यनन्तरं शेषिणैव शेषस्य प्रयुक्तिसंभवात्को नाम क्रतवे प्रकुरुते को वा पुरुषार्थायेति क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा प्रवृत्तेति चतुर्थादौ प्रतिज्ञासूत्रवदिदमपि ब्रूयात्। न चैवं ब्रवीति। तस्मान्नोक्तविभागधीरित्यर्थः। त्वन्मतेऽपि कथं पृथगारम्भः शास्त्रस्येत्याशङ्क्य मेयफलभेदादित्याह—ब्रह्मेति।

स्वातन्त्र्येण ब्रह्मात्मैक्यनिष्ठत्वे वेदान्तानां तदेव तात्त्विकमिति कथं द्वैतालम्बनस्य विधिकाण्डस्याध्यक्षादेश्च मानतेत्याशङ्क्योपसंहरन्परिहरति—तस्मादिति। अद्वैतधियो भेदाधिष्ठानमानविरोधित्वं तच्छब्दार्थः। इतिना ज्ञानं परामृष्टम्। तस्मादित्युक्तं हेतुं व्यनक्ति—न हीति। तत्त्वसाक्षात्कारे तदज्ञानध्वस्तौ तदुत्थमात्रादिसर्वभेदध्वस्तेरविद्यावस्थायामेवाशेषो व्यवहार इत्यर्थः। कार्यास्पृष्टे सिद्धे ब्रह्मण्यद्वये सिद्धा वेदान्तमानतेत्युपसंहर्तुमितिशब्दः। न केवलमस्माभिरयमर्थोऽभ्युपगतः किं त्वन्यैरपि ब्रह्मविद्भिरित्याह—अपि चेति। सत्पारमार्थिकमबाधितं ब्रह्माहमित्येवं

---

१ क. ज. म. ट. 'ति शा'। २ झ. 'तिस्तु प्र'। ३ क. ख. उपकुरुते।

"गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् ।
सद्ब्रह्मात्माऽहमित्येवं बोधे कार्यं कथं भवेत् ॥
अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः ।
अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥
देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः ।
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्" इति ॥ ४ ॥ (४)

इति चतुःसूत्री समाप्ता ।

एवं तावद्वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिप्रयोजनानां ब्रह्मात्मनि तात्पर्येण समन्वितानामन्तरेणापि कार्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि पर्यवसानमुक्तम् । ब्रह्म च सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थिति-

---

बोधे जाते पुत्रदेहादेः सत्ताबाधनान्मायामात्रत्वावगमाद्यमहमेवेति पुत्रादा-
हमभिमानस्य गौणात्मनो मनुष्योऽहमिति देहादावहमभिमानस्य च मिथ्यात्मनोऽसत्त्वे
कार्यं कथं भवेत्तन्निमित्ताभावाद्विधिविधेयादिव्यवहारो न कथंचिदित्यर्थः । यद्यात्मा
सद्ब्रह्मैव कस्तर्हि प्रमाता यद्ययमेव कथं तर्हि ब्रह्मताऽस्येत्याशङ्क्याऽऽह—अन्वे-
ष्येति । "य आत्माऽपहतपाप्मा" इत्यादिश्रुतिसिद्ध आत्माऽन्वेष्टव्यः "सोऽन्वेष्टव्यः"
इति श्रुतेः । तद्विज्ञानात्पूर्वमात्मनो मातृत्वं प्रमातैवान्विष्टः सन्निर्दोषः परमात्मा स्यात्
तोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मनो मातृत्वमाविद्यकमित्यर्थः । तस्याऽऽविद्यत्वे कथमध्यक्षा-
दीनां श्रुतेश्च मानता कारणदोषादित्याशङ्क्याऽऽह—देहेति । यथा देहातिरिक्तात्मा-
कल्पिताऽपि देहात्मत्वधीर्व्यवहाराङ्गतया मानमिष्यते तथा तत्त्वसाक्षात्कारपर्य-
व्यवहाराङ्गत्वाद्व्यवहारे बाधाभावाच्चाध्यक्षाद्यतत्त्वावेदकमपि व्यावहारिकं मानं श्रुते-
वर्णदैर्घ्यादिवदात्मधीहेतोस्तात्त्विक्येव मानतेत्यर्थः ॥ ४ ॥ (४)

इति चतुःसूत्री समाप्ता ।

शास्त्रार्थं चतुर्भिः सूत्रैः संक्षिप्य वक्ष्यमाणाधिकरणानामपुनरुक्तमर्थं वक्तुं वृ-
संकीर्तयति—एवमिति । तेषां तत्फलत्वे हेतुस्तात्पर्येणेति । कार्यान्विते ब्रह्म-
तात्पर्यं तेषामित्याशङ्क्याऽऽह—अन्तरेणेति । समन्वयसूत्रार्थमनूद्यातीतसूत्रत्रयार्थ-
मनुवदति—ब्रह्म चेति । उक्ते लक्षणे तदतिव्याप्तिशङ्कायां निरासस्य सावकाशत्वा-
द्ब्रह्मणा जिज्ञास्यस्य लक्षणमपि शास्त्रीयस्योक्तमित्यर्थः । तस्मिन्ब्रह्मणि सिद्धे समन्व-

---

१ ठ. ड. ढ. °त्वं मा° । २ ठ. ड. ढ. °बादे नि° ।

नाशकारणमित्युक्तम् । सांख्यादयस्तु परिनिष्ठितं वस्तु प्रमाणान्तरगम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणान्तराण्यनुमिमानास्तत्परतयैव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति । सर्वेष्वेव वेदान्तवाक्येषु सृष्टिविषयेष्वनुमानेनैव कार्येण कारणं लिलक्षयिषितम् । प्रधानपुरुषसंयोगा नित्यानुमेया इति सांख्या मन्यन्ते । काणादास्त्वेतेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिमते, अणूंश्च समवायिकारणम् । एवमन्येऽपि तार्किका वाक्याभासयुक्त्याभासावष्टम्भाः पूर्वपक्षवादिन इहोत्तिष्ठन्ते ।

समन्वयाध्यायसमाप्तेरुत्तरसंदर्भानर्थक्यमित्याशङ्क्याऽऽह — सांख्यादयस्त्विति । सिद्धेऽर्थे मानत्वविरोधिकार्यानुप्रवेशे प्रत्युक्तेऽपि ब्रह्मण्येव समन्वयो नान्यत्रेत्यनिर्धारणाद्ब्रह्मकारणताविरोधिप्रधानादिवादनिरासायोत्तरसंदर्भ इत्यर्थः । परिनिष्ठितस्य मानान्तरगम्यत्वे तत्संवादादिना तत्र वेदान्ताप्रामाण्यान्न ततो जगद्धेतुर्ब्रह्म सिध्यतीति चेत्तर्हि केन मानेन तद्धेतुधीरित्याशङ्क्योक्तम्—प्रधानादीनीति । का तर्हि वेदान्तानां गतिः परार्थानुमानतेत्याह—तत्परतयेति । हेत्वाद्यनुक्तेस्तेषां न परार्थानुमानतेत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वेष्विति । "तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ" इत्यादिष्वनुमानता भातीत्यर्थः । कार्यलिङ्गकमनुमानं ब्रह्मैव गमयिष्यतीत्याशङ्क्य सुखदुःखमोहात्मकं कार्यं तादृगेव कारणमनुमापयतीत्याह—प्रधानेति । तस्याचेतनस्य स्वार्थाभावात्पुमर्थप्रवृत्तौ पुंसि मानं वाच्यमिति मत्वाऽऽह—पुरुषेति । बुद्धौ यः प्रतिबिम्बः स तादृशबिम्बपूर्वकः प्रतिबिम्बत्वाद्दर्पणे मुखाभासवदित्यर्थः । संबन्धाभावे तादर्थ्यायोगात्तत्रापि मानाकाङ्क्षायां विमतं चेतनसंयुक्तमचेतनत्वाद्द्रव्यादिवदिति बुद्ध्या संयोगग्रहणम् । मतान्तरमाह—काणादास्त्विति । यतो वा इमानीत्यादिवाक्येभ्यो यच्छब्दोपबन्धेन सिद्धवज्जगद्धेतुपरामर्शाद्यत्कार्यं तद्बुद्धिमत्कर्तृकमिति सामान्यतो दृष्टादीश्वरं कल्पयन्तीत्यर्थः । स्वपरिमाणादल्पपरिमाणारब्धं पटादि दृष्टाऽऽद्यमपि कार्यं तथेति समवायित्वेन चतुर्विधानणून्कल्पयन्तीत्याह—अणूंश्चेति । असद्वा इदमग्र आसीदित्यादिवाक्याभासाद्दीपादेर्निरन्वयनाशदृष्ट्या पृथिव्यादेरपि तथा नष्टस्यासत एवोत्पत्तिरित्यादियुक्त्याभासाच्चाद्वैतवादे माध्यमिकादयो विरोधिनो भवन्तीत्याह—एवमिति ।

---

१ ज. लिलक्षयिषन्ति । २ ठ. ड. ढ. 'वादे नि' । ३ ठ. ड. ढ. 'रसाम्यत्वे । ४ क. ख. ठ. ढ. ढ. 'त्वादर्थेव' । ५ ख. 'णादार' ।

तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञेनाऽऽचार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वंदर्शनाय वाक्याभासयुक्त्याभासप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य निराक्रियन्ते ।

तत्र सांख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं जगतः कारणमिति मन्यमानो आहुः । यानि वेदान्तवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं दर्शयन्तीत्यवोचस्तानि प्रधानकारणपक्षेऽपि योजयितुं शक्यन्ते । सर्वशक्तित्वं तावत्प्रधानस्यापि स्वविकारविषयमुपपद्यते । एवं सर्वज्ञत्वमप्युपपद्यते । कथम् । यत्तु ज्ञानं मन्यसे स सत्त्वधर्मः “ सत्त्वात्संजायते ज्ञानम् ” [भ० गी० १४-१७] इति स्मृतेः । तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन कार्यकर-

---

वादिविप्रतिपत्तीरुक्त्वा[3] तन्निरासायोत्तरग्रन्थमवतारयति—तत्रेति । तत्र वादिषु भि प्रस्थानेषु सत्स्विति यावत् । वाक्याभासेषु युक्त्याभासेषु च प्रतिपत्तिर्येषां ते तथा ।

उत्तरग्रन्थ[4]तात्पर्यमुक्त्वा सदेवेत्यादौ सच्छब्दितमीक्षितृ सर्वज्ञं जगदुपादानं प्रधा ब्रह्मैवेति वादिविवादाज्ज्ञातृत्वज्ञानाभ्यां संशय्यानन्तराधिकरणपूर्वपक्षमाह—तत्रेति स्थितं समुदायतात्पर्यं सप्तम्यर्थः । सर्वज्ञे जगद्धेतौ समन्वयोक्त्या तच्चैतन्यमाक्षिप्य समर्थ्यत इत्यधिकरणसंगतिः । नानाशाखास्थस्फुटब्रह्मलिङ्गवाक्यानां ब्रह्मण्येव समन्व योक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । तत्त्वमसीति तच्छब्दितप्रधानैक्यसंपत्तिः पूर्वपक्षे । सिद्धान् चिदात्मनो ब्रह्मैक्यं फलम् । प्रकर्षेण धीयते सर्वं जगदस्मिन्निति ब्रह्मापि प्रधानं त विशिनष्टि—त्रिगुणमिति । परिणामयोग्यत्वमाह—अचेतनमिति । सांख्यीयस्य श्रुतिविरोधात्त्याज्यमित्याशङ्क्याऽऽह—यानीति । जीवाख्यचित्प्रतिबिम्बानां स्व विभजननियमेनैकीकरणशक्तयो न प्रधानस्याचेतनस्येत्यन्यदेव सर्वशक्तिमदेष्टव्यमित्या शङ्क्य चित्प्रतिबिम्बानामनुत्पाद्यत्वादुत्पाद्यार्थशक्तिरस्यापि स्यादित्याह—सर्वेति । तथाऽपि कुतोऽस्याचेतनत्वे सर्वज्ञता तत्राऽऽह—एवमिति । यस्य न ज्ञत्वमेव तस्य कुतः सर्वज्ञतेत्याह—कथमिति । प्रधाने ज्ञानकर्तृत्वं संभावयितुं ज्ञानस्वरूपमाह—यदिति । ननूक्तज्ञानेन चेतनानामेव योगिनां सर्वज्ञत्वात्तदचेतनं प्रधानं कथं सर्वज्ञ[6]मुच्यते तत्राऽऽह—तेनेति । कार्य[7]करणवन्त इत्यचैतन्यमुक्तम् । तत्रापि चेतनां शस्यैव सर्वज्ञत्वं सत्त्वस्य सहायतया तदुत्कर्षान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धेरित्याश

---

१ ङ. °स्वप्रद° । २ घ. ङ. °नाश्चाऽऽहुः । ३ क. ख. °पत्तिरुक्त्वा त° । ४ छ. °न्थस्थि° समुदायता° । ५ ठ. ड. ढ. °तप्राधान्येनै° । ६ क. ख. °ज्ञत्वमु° । ७ क. ख. ठ. °र्यकार° ।

णवन्तः पुरुषाः सर्वज्ञा योगिनः प्रसिद्धाः। सत्त्वस्य हि निरतिशयोत्कर्षे सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धम्। न केवलस्याकार्यकरणस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किंचिज्ज्ञत्वं वा कल्पयितुं शक्यम्। त्रिगुणत्वात्तु प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्त्वं प्रधानावस्थायामपि विद्यत इति प्रधानस्याचेतनस्यैव सतः सर्वज्ञत्वमुपचर्यते वेदान्तवाक्येषु। अवश्यं च त्वयाऽपि सर्वज्ञं ब्रह्माभ्युपगच्छता सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगन्तव्यम्। नहि सर्वविषयं ज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्तते। तथा हि—ज्ञानस्य नित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो हीयेत। अथानित्यं तदिति ज्ञानक्रियाया उपरमेतापि ब्रह्म। तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमापतति। अपि च प्रागुत्पत्तेः सर्वकारकशून्यं ब्रह्मेष्यते त्वया। न च ज्ञानसाधनानां शरीरेन्द्रियादीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिः कस्यचिदुपपन्ना। अपि च प्रधानस्यानेकात्मकस्य परिणामसंभवात्कारणत्वोपपत्तिर्मृदादिवत्। नासंहतस्यैकात्मकस्य ब्रह्मण इत्येवं प्राप्त इदं सूत्रमारभ्यते—

ङ्क्याऽऽह—सत्त्वस्येति। केवलव्यतिरेकाभावान्न चेतनांशस्यैव सर्वज्ञतेत्यर्थः। किंच तस्य सर्वज्ञत्वं दुर्ज्ञानं चिन्मात्रस्य ज्ञानकर्तृत्वायोगादित्याह—नेति। कार्यकरणविरहितत्वाच्च नास्य ज्ञानकर्तृतेत्याह—अकार्येति। पूर्णत्वाच्च तथेत्याह—पुरुषस्येति। प्रधानावस्थायां गुणसाम्ये सत्त्वोत्कर्षायोगान्न तस्य तत्कृतं सार्वज्ञ्यमित्याशङ्क्याऽऽह—त्रिगुणत्वादिति। न च ज्ञानप्रतिबन्धकरजस्तमसोरपि तत्र भावान्न सार्वज्ञ्यम्। वस्तुतस्तद्भावेऽपि माणवकस्याग्नित्ववत्तदुपचारात्तदाह—उपचर्यत इति। गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययान्मुख्यग्रहणमाशङ्क्याऽऽह—अवश्यमिति। तत्र हेतुमाह—नहीति। तथात्वे काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्य तज्ज्ञानं नित्यमनित्यं वेति विकल्पयति—तथा हीति। तत्राऽऽद्यं दूषयति—ज्ञानेति। द्वितीयमनूद्य स्वमतसिद्धान्तमाह—अथेत्यादिना। अनित्यज्ञानपक्षे ब्रह्मणः सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञतेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—अपि चेति। तथाऽपि तस्य सर्वविषयं ज्ञानं किमिति नोत्पद्यते तत्राऽऽह—न चेति। आदिपदेन ज्ञेयज्ञात्रादिसंग्रहः। उभयत्राप्यनुपपत्तिसाम्ये कथं पक्षविशेषपक्षपात इत्याशङ्क्य प्रधानपक्षे विशेषमाह—अपि चेति। एकस्यापि ब्रह्मणः सामग्रीसंनिधानात्कारणत्वमाशङ्क्य तस्यासङ्गत्वादद्वयत्वाच्च नैवमित्याह—नेति। जगदुपादानवादिवेदान्तानां प्रधानपरतेति पूर्वपक्षमनूद्य सूत्रेण सिद्धान्तयति—एवमिति।

---

१ ङ. °हि सर्वदा स°। २ ज. °रम उपरमे°। ३ ठ. ड. ढ. °हित्वा°। ४ ठ. ड. ढ. °त्रानु°।

(प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभावकथनम् , अधि० ५)

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

न सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं वेदान्तेष्वाश्रयितुम् । अशब्दं हि तत्कथमशब्दत्वमीक्षतेरीक्षितृत्वश्रवणात्कारणस्य । कथम् । एवं हि श्रूयते—"सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" [छान्दो० ६-२-१] इत्युपक्रम्य "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत" [छान्दो० ६-२-३] इति । तत्रेदंशब्दवाच्यं नामरूपव्याकृतं जगत्प्रागुत्पत्तेः सदात्मनाऽवधार्य तस्यैव प्रकृतस्य सच्छब्दवाच्यस्येक्षणपूर्वकं तेजःप्रभृतेः स्रष्टृत्वं दर्शयति । तथाऽन्यत्र "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत्किंचन मिषत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति । स इमाँल्लोकानसृजत" [ऐत० १-१] इतीक्षापूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे । क्वचिच्च षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्याऽऽह—"स ईक्षांचक्रे स प्राणमसृजत" [प्रश्न०

सूत्रस्थं नञ्पदं व्याचष्टे—नेति । तत्र सौत्रमेव हेतुमाह—अशब्दं हीति सदेवेत्यत्र सच्छब्दस्य तच्छब्दत्वान्नाशब्दत्वमित्याह—कथमिति । सौत्रं पदस्[थि]तार्थं व्याकरोति—ईक्षतेरिति । अनुमेयं प्रधानं हित्वा तदनुवादिश्रुतिसिद्धस्य कारणत्वमित्याह—कथमिति । कार्येण कारणमात्रमनुमातुं शक्यं न तद्विशेष[ः] श्रुतिरेव मानमिति मत्वाऽऽह—एवं हीति । श्रुतोपादानस्य चेतनार्थत्वमाह—[तदै]क्षतेति । केचिदीक्षितारमीश्वरं सद्वितीयं संगिरन्ते तान्प्रत्याह—एकमेवेति । त[दु]पादानार्थत्वमाह—बहु स्यामिति । ईक्षणफलमाह—तदिति । तदाकाशं वा[युं] सृष्ट्वा तेजः सृष्टवदित्यर्थः । श्रुतेरनुमितार्थानुवादित्वव्युदासार्थमर्थमाह—तत्रेत्यादि[ना] । उक्तश्रुतिः सप्तम्यर्थः । छन्दोगश्रुतिवदैतरेयश्रुतिरपि प्रधानवादविरोधिनीत्याह—तथेति । मिषच्चलत्सत्त्वाक्रान्तमिति यावत् । प्रश्नश्रुतिरपि प्रधानकारणतां वार[य]त्याह—क्वचिच्चेति । स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी[न्द्रियं] मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु नाम चेत्युक्ताः *षोडश क[लाः]

---

* ताश्च प्राची प्रतीची दक्षिणोदीचीत्येकः प्रकाशवान्पादः । पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः समुद्र [इति] द्वितीयः । अग्निः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदिति तृतीयः । प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं वागिति चतुर्थः । [ए]वं कलाः षोडश ।

---

१ ठ. ड. ढ. 'दानत्वार्थं' । २ क. ख. उक्ता श्रु° ।

६-३] इति । ईक्षतेरिति च धात्वर्थनिर्देशोऽभिप्रेतो यजतेरितिवन्न धातुनिर्देशः । तेन " यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते " [मुण्ड० १·१-९] इत्येवमादीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्यान्युदाहर्तव्यानि ।

यत्तूक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति । तन्नोपपद्यते । न हि प्रधानावस्थायां गुणसाम्यात्सत्त्वधर्मो ज्ञानं संभवति ।

ननूक्तं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भविष्यतीति । तदपि नोपपद्यते । यदि गुणसाम्ये सति सत्त्वव्यपाश्रयां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य ज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं प्रधानमुच्येत कामं रजस्तमोव्य-

---

इक्श्तिपौ धातुनिर्देश इति स्मरणादीक्षतेरिति श्तिपा धातुस्वरूपकथनान्न तस्य चेतनोपादानत्वसाधनतेत्याशङ्क्याऽऽह—ईक्षतेरितीति । विषयिणा विषयस्य लक्षणादित्यर्थः । प्रसिद्धा चेयं लक्षणेत्याह—यजतेरितिवदिति । सप्तमे स्थितम्—इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वम् । इतिकर्तव्यतायाः सौर्यादिषु विकृतिष्वविधानादनितिकर्तव्यताकत्वे प्राप्ते प्रत्युच्यते । यथा लोके शाकादिषु सिद्धेषु वदन्त्योदनं पचेति तथेह सिद्धवत्कृत्य सामान्येनेतिकर्तव्यताकरणं विहितं तस्याश्च विकृतिष्वविधेः सौर्यादीनां विकृतियागानां दर्शादिप्रकृतिविहितपूर्वेतिकर्तव्यतावत्त्वमिति । तत्र यथा यजतेरिति यागो गृहीतस्तथेहापीक्षतेरितीक्षणमित्यर्थः । ईक्षतेरित्युक्तेरर्थपरत्वे वाक्यान्तराण्यपि प्रधानपक्षप्रतिक्षेपायात्र सूचितानि भवन्तीत्याह—तेनेति । सामान्यतः सर्वज्ञो विशेषतः सर्वविदिति भेदः । ज्ञानमयं ज्ञानात्मकं तपो न त्वायासरूपमेतद्ब्रह्म जायमानं हिरण्यगर्भाख्यं कार्यम् । नाम देवदत्तादि । रूपं नीलपीतादि । अन्नं व्रीहियवादि । आदिपदेन ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः स कारणमित्यादि गृहीतम् ।

सिद्धान्तमुपपाद्य परोक्तमनुवदति—यत्त्विति । प्रधाने गुणानां तुल्यतया सत्त्वकार्यस्य ज्ञानस्यैवासंभवे सर्वज्ञत्वं दूरनिरस्तमित्याह—तन्नेति ।

औपचारिकं सर्वज्ञत्वमुक्तं स्मारयति—नन्विति । सत्त्वस्य सूक्ष्मरूपेण ज्ञानहेतुत्ववदितरयोरपि तेनाऽऽत्मना तत्प्रतिबन्धकत्वान्न सर्वज्ञतेत्याह—तदपीति । केवलसत्त्ववृत्तेर्ज्ञानत्वमुपेत्य सत्त्वधर्मेण तेन न सर्वज्ञतेत्युक्तम् । इदानीं न केवला सत्त्ववृ-

---

१ क. ज. म. ट. 'त्व स' । २ झ. 'व्यतां क' । ३ क. ख. ठ. ड. ढ. सूत्रितानि ।

पाश्रयामपि ज्ञानप्रतिबन्धशक्तिमाश्रित्य किंचिज्ज्ञमुच्येत । अपि च नासाक्षिका सत्त्ववृत्तिर्जानातिनाऽभिधीयते । न *चाचेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति । तस्मादनुपपन्नं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वम् ।

योगिनां तु चेतनत्वात्सत्त्वोत्कर्षनिमित्तं सर्वज्ञत्वमुपपन्नमित्यनुदाहरणम् ।

अथ +पुनः साक्षिनिमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य कल्प्येत यथाऽग्निनिमित्तमयःपिण्डादेर्दग्धृत्वम् । तथा सति यन्निमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म जगतः कारणमिति युक्तम् ।

यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यासंभवादिति ।

अत्रोच्यते—इदं तावद्भवान्प्रष्टव्यः । कथं नित्यज्ञानक्रियत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति । यस्य हि सर्वविषयावभासनक्षमं ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धम् । अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिज्जानाति कदाचिन्न जानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यान्नासौ ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति । ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानविषयः

त्तिर्ज्ञानं किंतु तदभिव्यक्तश्चित्प्रकाशस्तथाविधज्ञानवत्त्वं च न प्रधानस्येत्याह—अपि चेति । तर्हि प्रधानमेव चिदात्मना परिणतमवच्छेदकवृत्त्यात्मना विपरिणंस्यते नेत्याह न चेति । हेतुरचेतनस्येत्युक्तः । प्रधानस्यासर्वज्ञत्वमुक्तं निगमयति—तस्मादिति अचेतनस्याज्ञातृत्वं तच्छब्दार्थः ।

परोक्तं दृष्टान्तं विघटयति—योगिनां त्विति । सत्त्वोत्कर्षोऽपि चेतनस्योपकारो नाचेतनस्य प्रधानस्यान्धस्येवाऽऽदर्शोत्कर्ष इत्यर्थः ।

सेश्वरसांख्यमतमाह—अथेति । यस्य स्वतो नेक्षितृत्वं तस्य कथं तदन्यकृतं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । लाघवेन सिद्धान्तयति—तथेति ।

सिद्धान्ते परोक्तामनुपपत्तिमनुभाषते—यत्पुनरिति ।

तस्य मुख्यं सर्वज्ञत्वं प्रतिजानीते—अत्रेति । तत्र परोक्त्यनुपपत्तिं निराकर्तुं पृच्छति—इदमिति । प्रकृत्यर्थाभावात्प्रत्ययार्थाभावाद्वा ब्रह्मणोऽसर्वज्ञतेति प्रश्नं प्रकटयति—कथमिति । प्रथमं प्रत्याह—यस्येति । उक्तं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति अनित्यत्वे हीति । द्वितीयं शङ्कते—ज्ञानेति । स्वतो नित्यस्यापि ज्ञानस्य तद

---

* अन्धस्येव । + हैरण्यगर्भमतम् ।

१ ठ. ड. ढ. 'ज्ञत्वं नि' । २ ठ. ड. ढ. 'रोक्षानु' ।

स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यत इति चेत्। न। प्रततौष्ण्यप्रकाशेऽपि सवितरि दहति प्रकाशयतीति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात्। ननु सवितुर्दाह्यप्रकाश्यसंयोगे सति दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यान्न तु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति विषमो दृष्टान्तः। नासत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनात्। एवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणस्तदैक्षतेति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम्। कर्मापेक्षायां तु ब्रह्मणीक्षितृत्वश्रुतयः सुतरामुपपन्नाः। किं पुनस्तत्कर्म यत्प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयो भवतीति। तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः। यत्प्रसादाद्धि योगिनामप्य-

र्थावच्छिन्नस्य कार्यत्वात्तत्र स्वातन्त्र्यं प्रत्ययार्थो ब्रह्मणः सिध्यतीत्याह—नेत्यादिना। वैषम्यं शङ्कते—नन्विति। ब्रह्मणोऽपि विषयसंबन्धे जानातीति स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति। यत्र स्वातन्त्र्यं तत्र क्रियाश्रयत्वमेवाव्यभिचारादिति दूषयति—नासत्यपीति। प्रकाशतरकर्मकत्वात्तथाव्यपदेशेऽपि जानातेः सकर्मकत्वात्कर्माभावे तथा व्यपदेशो न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—कर्मेति। प्रकृत्यर्थवत्प्रत्ययार्थस्यापि बाधाभावात्सुतरामित्युक्तम्। यथा कुम्भकारस्य व्याचिकीर्षिताकारस्य स्वोपाध्यन्तःकरणपरिणतिरीक्षणं तथा ब्रह्मणोऽप्यविद्यायाः स्वोपाधेरनादिप्रवृत्तसर्गसंस्कारायाः प्रलयहेतुकर्मक्षयोत्थापितसंस्कारादिनिमित्तवशेन सर्गोन्मुखा परिणतिरीक्षणम्। ततोऽन्यस्य मुख्यस्यासंभवादिदमेव मुख्यम्। तत्र चास्याऽऽदिकर्तुरस्ति कर्तृतेति भावः। नन्वपेक्षितं कर्म ब्रह्मणो भिन्नमभिन्नं वाऽऽद्ये तदद्वैतहानिर्द्वितीये सर्वज्ञत्वासिद्धिरित्याह—किमिति। तन्नामरूपाभ्यामेवेत्यादिश्रुतेः सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्य नामरूपात्मकत्वात्तयोश्च ब्रह्मणो भेदाभेदाभ्यां दुर्भणत्वान्नैवमित्याह—तत्त्वेति। प्रागेव तयोः सत्त्वे सर्गासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह—अव्याकृते इति। तयोस्तथास्वाभाव्ये कुतः सृष्टिरित्याशङ्क्योक्तं व्याचिकीर्षिते इति। निरीश्वरवादिनं प्रति ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वमुक्त्वा सेश्वरवादिनं प्रत्याह—यत्प्रसादादिति। ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽन्तरायाभावश्चेति योगसूत्रस्य

१ ट. °शेऽसत्यपि। २ घ. ज. °ह्मण ईक्षि°। ३ ब. ट. °पयी भ°। ४ ठ. ढ. ब्रह्मापि। ५ ठ. ड. ढ. °तीत्याश°। ६ क. °रस्यो°। ख. °रस्योपा°। ७ ठ. ड. ढ. °दिपु स°। ८ क. °त्वान्नैव°।

तीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविदः किमु वक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहृतिविषयं नित्यज्ञानं भवतीति। यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसंबन्धमन्तरेणेक्षितृत्वमनुपपन्नमिति। न तच्चोद्यमवतरति। सवितृप्रकाशवद्ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वे ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः। अपि चाविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यान्न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येश्वरस्य। मन्त्रौ चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावरणज्ञानतां च दर्शयतः—"न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" [श्वेता० ६-८] इति। "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्" [श्वेता० ३-१९] इति च।

भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति ज्ञानवैराग्यादिनेति तद्भाष्यस्य च दृष्टे… शास्त्रविद इत्युक्तम्। अपिना सूचितं कैमुतिकं न्यायमाह—किम्विति। तथा च … रवादे ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यमनायासलभ्यमिति शेषः। जीवस्येवेश्वरस्यापि ज्ञानानुगुणे… पेक्षामनुवदति—यदपीति। वस्तुतो नित्यस्य स्वतो हेत्वनपेक्षत्वान्नैवमित्याह—तदिति। तदेव व्यतिरेकेण साधयति—अपि चेति। अविद्या मिथ्याज्ञा… आदिशब्देनास्मितादिरुक्तः। ननु संसारिणोऽपि ज्ञानस्य नित्यत्वात्तत्र हेत्वपेक्षा … दीश्वरस्यापि स्यादभेदादित्याशङ्क्याऽऽविद्यं भेदमादाय विशेषमाह—न ज्ञानो… सोऽपि ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानितरवच्चेतनत्वादतस्तस्यापि देहाद्यपेक्षा ज्ञानोत्प… त्याशङ्क्य कालात्ययापदिष्टत्वमाह—मन्त्रौ चेति। चकारः शङ्कानिरासार्थः। … शरीरं करणमिन्द्रियजातं समः समानजातीयोऽभ्यधिको विजातीयो दृश्यत… नञाऽन्वितं द्वयं मानाभावपरम्। सत्त्वासत्त्वादिनाऽनवगाह्यत्वं परत्वम्। शक्ति… लकारणं माया तस्या विविधत्वमाकाशाद्यशेषाकारत्वम्। ऐतिह्यमात्र… सा न प्रामाणिकीति वक्तुं श्रूयत इत्युक्तम्। उक्तमायानुसारित्वं … विकत्वं ज्ञानमेव बलं तेन क्रिया जगतः सर्गाद्या सा च स्वाभाविकीति। … णिरपि ग्रहीताऽपादोऽपि जवनो वेगवद्विहरणवानचक्षुरपि पश्यत्यकर्णोऽपि शृणो…

---

१ क. घ. ज. नित्यं ज्ञा°। २ ञ. तस्य वे°। ३ क. ख. ठ. ड. ढ. °त्वाग्र हे°।

ननु नास्ति तव ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरादन्यः संसारी "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता" [बृह० ३-७-२३] इति श्रुतेः । तत्र किमिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येति ।

अत्रोच्यते—सत्यं नेश्वरादन्यः संसारी तथाऽपि देहादिसंघातोपाधिसंबन्ध इष्यत एव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसंबन्ध इव व्योम्नस्तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टो घटच्छिद्रं करकादिच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि । तत्कृता चाऽऽकाशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा । तथेहापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः । दृश्यते चाऽऽत्मन एव सतो देहा-

---

बहुना सर्वमपि वेदनयोग्यं कार्यकरणानपेक्षो वेत्ति पर्यवसितं तस्मिन्वेदितृत्वमतो न तस्यान्यो वेदिताऽस्ति नित्यस्फुरणत्वाच्च तं चाऽऽदिकर्तारं महान्तमाचक्षते ब्रह्मविदो न च तन्महत्त्वमापेक्षिकमिति पुरुषपदम् ।

अविद्यादिमतः संसारिणो देहाद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येत्यत्रापसिद्धान्तं शङ्कते—नन्विति । न केवलमपराद्धान्तादीश्वरादन्यो न संसारी किंतु श्रुतिविरोधादपीत्याह—नेति । व्यतिरिक्ते संसारिण्यसति विभागोक्तिरयुक्तेति फलितमाह—तत्रेति ।

स्वाभाविकमौपाधिकं वाऽन्यत्वं नास्तीति विकल्पयति—अत्रेति । तत्राऽऽद्यमङ्गी करोति—सत्यमिति । द्वितीयं प्रत्याह—तथाऽपीति । तत्कृतमन्यत्वं चेष्टमेवेति शेषः । अपरिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नोपाधिसंबन्धे दृष्टान्तमाह—घटेति । विमतौ तत्त्वतो भिन्नावपुनरुक्तशब्दधीगम्यत्वाद्घटादिवदित्याशङ्क्य व्यभिचारमाह—तत्कृतश्चेति । उपाधिसंबन्धस्तच्छब्दार्थः । हेतुमदाकाशे साध्यं व्यावर्तयति—आकाशेति । तस्य तत्त्वतो भेदाभावेऽपीति यावत् । परापरयोस्तात्त्विकभेदाभावे कथं तत्प्रथेत्याशङ्क्याऽऽह—तत्कृतेति । पूर्ववत्तच्छब्दः । दृष्टान्तस्थमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेति । चिदात्मा सप्तम्यर्थः । विशिष्टोपाधियोगादविवेकस्तेन कृतेत्येतत् । व्योमादावनात्मनि भ्रान्तिसंभवेऽपि कथमात्मनि स्वप्रकाशे स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—दृश्यते चेति । तत्त्वतोऽतिरिक्तस्यैव सत आत्मन इति

---

१ ख. 'तुमादायाऽऽका' ।

दिसंघातेऽनात्मन्यात्मत्वाभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण । सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्षमीक्षितृत्वमुपपन्नं संसारिणः[2] । यदप्युक्तं प्रधानस्यानेकात्मकत्वान्मृदादिवत्कारणत्वोपपत्तिर्नासंहतस्य ब्रह्मण इति । तत्प्रधानस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तम् । यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कारणत्वं निर्वोढुं शक्यते न प्रधानादीनां तथा प्रपञ्चयिष्यति—'न विलक्षणत्वादस्य' [ब्र० सू० अ० २-१-४] इत्येवमादिना ॥ ५ ॥

अत्राऽऽह—यदुक्तं नाचेतनं प्रधानं जगत्कारणमीक्षितृत्वश्रवणादिति । तदन्यथाऽप्युपपद्यतेऽचेतनेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनात् । यथा प्रत्यासन्नपतनतां नद्याः कूलस्याऽऽलक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेऽपि कूले चेतनवदुपचारो दृष्टः, तद्वदचेतनेऽपि प्रधाने प्रत्यासन्नसर्गे चेतनवदुपचारो भविष्यति तदैक्षतेति । यथा लोके कश्चिच्चेतनः स्नात्वा भुक्त्वा चापराह्णे ग्रामं रथेन

योजना । तत्र कारणमाह—मिथ्येति । पूर्वभ्रान्तेरेव संस्कारद्वारोत्तरभ्रान्तिकारण मवधारयितुं तन्मात्रग्रहणं न किंतु तद्धेतोर्विचारासहत्वं [3]वक्तुमतो हेत्वन्तरमविरुद्ध उपाधिद्वारा चिदात्मनि संसारित्वेऽपि प्रकृते किं जातं [4]तदाह—सति चेति । ई स्यासंसारिणो महाकाशस्थानीयस्य तदनपेक्षमीक्षितृत्वमिति शेषः । प्रधानस्य प सर्वज्ञत्वं निरस्य ब्रह्मणस्तदुपपत्तिरुक्ता. संप्रति प्रधानस्यैव कारणत्वयोग्यतेत्युक वदति—यदपीति । तस्य कारणत्वं शब्दतस्तर्कतो वा नाऽऽद्य इत्याह—तदि द्वितीयं निरस्यति—यथा त्विति ॥ ५ ॥

प्रधानस्य न कारणतेत्युक्ते सतीक्षितृत्वस्य चेतनकारणत्वहेतोर्व्यभिचारं चोदयति अत्रेति । उक्तमनूद्य व्यभिचारं स्फोटयति—यदुक्तमिति । हेतुश्रवणं तदा परा न्यथाऽपि जगत्कारणस्याचेतनत्वेऽपीत्यर्थः । कथमुपपत्तिर्नहि तत्र मुख्यमी तत्राऽऽह—अचेतनेऽपीति । तदेव दृष्टान्तेन व्याचष्टे—प्रत्यासन्नेति । तथ कथं प्रधाने तदैक्षतेति व्यपदेशस्तत्राऽऽह—तद्वदिति । उपचारे निमित्तं [5]प्रत्यास त्यादि । तथाविधेऽपि प्रधाने सिसृक्षतीति स्यात्कथमैक्षतेति तत्र चेतनवदिति । वि दृष्टान्तं व्याकुर्वाणो लौकिकेक्षितृसाम्यान्नियतक्रियाकारित्वा[6]दित्थमुक्तिरित्याह यथेति । तस्मादिति नियतप्रवृत्तिमत्त्वं हेतूकृतम् । मुख्यगौणयोर्मुख्यग्रहणं न्या

---

१ ङ. ञ. °ण पूर्वपूर्वेण । स° । घ. °ण पूर्वेण । स° । २ घ. °त्तिर्नैकात्मकस्य । ३ ख. कुतो । ४ क. तत्राऽऽह । ५ ठ. ड. ढ. °ति । विरुद्धद° । ६ ठ. ड़. ढ. °दित्था° ।

गमिष्यामीतीक्षित्वाऽनन्तरं तथैव नियमेन प्रवर्तते तथा प्रधानमपि महदाद्याकारेण नियमेन प्रवर्तते । तस्माच्चेतनवदुपचर्यते । कस्मात्पुनः कारणाद्विहाय मुख्यमीक्षितृत्वमौपचारिकं कल्प्यते । "तत्तेज ऐक्षत" [छान्दो० ६ - २ - ३] "ता आप ऐक्षन्त" [छान्दो० ६ - २ - ४] इति चाचेतनयोरप्यप्तेजसोश्चेतनवदुपचारदर्शनात् । तस्मात्सत्कर्तृकमपीक्षणमौपचारिकमिति गम्यते, उपचारप्राये वचनादित्येवं प्राप्त इदं सूत्रमारभ्यते—

गौणश्चेन्नाऽऽत्मशब्दात् ॥ ६ ॥

यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्यं तस्मिन्नौपचारिकि[1] ईक्षतिरप्तेजसोरिवेति तदसत् । कस्मात् । आत्मशब्दात् । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" [छान्दो० ६-२-१] इत्युपक्रम्य "तदैक्षत" [छान्दो० ६-२-३] "तत्तेजोऽसृजत" [छान्दो० ६-२-३] इति च तेजोबन्नानां सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृतं सदीक्षितृ तानि च तेजोबन्नानि देवताशब्देन परामृश्याऽऽह—"सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" [छान्दो०

मिति सिद्धान्ती शङ्कते—कस्मादिति । गौणेक्षणसंनिधिना समाधत्ते—तत्तेज इति । दर्शनादौपचारिकं सतोऽपीक्षितृत्वमिति संबन्धः । संनिधिफलमाह—तस्मादिति । तच्छब्दार्थं व्याकरोति—उपचारेति । तत्प्राये तत्प्रकरणे । इतिशब्दः शङ्कोपक्रमस्थक्रियापदसंबन्धी । व्यभिचारशङ्कामनूद्य सूत्रमुत्तरत्वेनावतारयति—एवमिति ।

अनुवादभागं विभजते—यदुक्तमिति । परिहारभागं व्याकर्तुं नञर्थमुक्त्वा प्रश्नद्वारा हेतुमाह—तदसदिति । परमतं निरसितुं प्रकरणमनुसंदधानो हेतुं व्याचष्टे—सदेवेति । सेति प्रकृतसदात्मोक्तिरियमिति संनिहितेक्षितृत्वनिर्देशो देवतेत्यलौकिकत्वमुक्तम् । ईक्षणमभिनयति—हन्तेति । सूक्ष्मभूतसर्गानन्तरं तावता व्यवहारायोगात्तदपेक्षायामित्यर्थः । सृष्टिवाक्येनोक्तानि तेजोबन्नानि निर्दिशति—इमा इति । सूक्ष्मभूतानां व्यवहाराङ्गत्वेनाप्रात्यक्ष्यात्तेषु[2] देवताशब्दोऽनेन पूर्वसृष्टमनुभूतेन जीवेन प्राणधृतिहेतुनाऽऽत्मना सद्रूपेण यथोक्ता देवताः सर्गानन्तरं प्रविश्य नाम रूपं चेति विस्पष्टमासमन्तात्करवाणीति परा देवतेक्षितवतीत्यर्थः । ननु सा जीवमात्मशब्देनाभिधत्ताम् । तथाऽपि

---

१ ग. °रिकीक्ष° । २ ख. °नाप्रत्यक्षत्वात्ते° ।

६-३-२] इति। तत्र यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्त्येक्षितृ कल्प्येत तदेव प्रकृतत्वात्सेयं देवतेति परामृश्येत। न तदा देवता जीवमात्मशब्देनाभिदध्यात्। जीवो हि नाम चेतनः शरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता तत्प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च। स कथमचेतनस्य प्रधानस्याऽऽत्मा भवेत्। आत्मा हि नाम स्वरूपं, नाचेतनस्य प्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भवितुमर्हति। अथ तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीक्षितृ परिगृह्यते तस्य जीवविषय आत्मशब्दप्रयोग उपपद्यते। तथा—"स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" [छान्दो० ६-८-७] इत्यत्र स आत्मेति प्रकृतं सदणिमानमात्मानमात्मशब्देनोपदिश्य "तत्त्वमसि श्वेत-

---

प्रधानस्य गौणमीक्षितृत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह—तत्रेति। ईक्षणवाक्यं सप्तम्यर्थः। जीवस्य चेतनत्वादचेतनप्रधानस्य तदात्मत्वायोगादित्यर्थः। तस्यापि प्राणात्म प्रधानकार्यत्वात्तस्य तस्मिन्नात्मशब्दः स्यादित्याशङ्क्य जीवस्वरूपमाह—जीवो हीति तस्य तदीयचैतन्यस्य च प्रसिद्ध्यर्थौ निपातौ। चेतनत्वे हेतुः शरीरेति। तत्र जी शब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह—प्राणानामिति। उक्तचेतनस्य जीवत्वे मानमाह—प्रसिद्धेरिति। प्राणविपयत्वेनापि लौकिकी प्रसिद्धिः स्यादित्याशङ्क्य "जीव प्राणधारणे" इति धात्वर्थानुरोधादुक्तश्चेतनो जीव इत्याह—निर्वचनाच्चेति। सिद्धे जीवस्य चैतन्ये फलितमाह—स कथमिति। आत्मशब्दार्थं वदन्नसंभवं साधयति—आत्मा हीति। पूर्ववन्निपातौ। संसार्यसंसारिणोर्विरोधात्त्वन्मतेऽपि ब्रह्मणो जीवे कथमात्म पदं प्रयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—अथ त्विति। तत्त्वतोऽविरोधाद्दृष्टितो विरोध बिम्बप्रतिबिम्बयोर्व्यभिचाराज्जीवब्रह्मैक्याद्ब्रह्मणो जीवे युक्तमात्मपदमित्यर्थः। जीवे ह आत्मशब्दान्न तत्प्रधानमित्युक्त्वा विधान्तरेण हेतुं व्याचष्टे—तथेति। यः सदाख्यः स[३] एषोऽणिमाऽणोर्भावो भावभवित्रोरभेदादणुरित्येतदैतदात्म्यमेतदात्मनो भाव ऐ दात्म्यम्। अयमपि प्रयोगो भवितृपरः सर्वमिदं जगदेतदात्मकमिति यावत्। पर सूक्ष्मं सर्वात्मकं सदेव सत्यं पारमार्थिकं तत्त्वं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति दृष्टान्तस्था वधारणस्यात्रापि संबन्धाद्यत्सत्यं स सर्वस्याऽऽत्मा निरुपचरितं रूपं हे श्वेतके त्वं च नासि संसारी किंतु तदेव ब्रह्मेत्यक्षरयोजना। तत्रापेक्षितं प्रतीकमाद विवक्षितमाह—इत्यत्रेति। तथा च चेतनस्याऽऽत्मशब्दान्न तस्य प्रधान

---

१ ड. 'एष्वेत त' । २ छ. 'वृत्तिनि' । ३ ठ. ड. ढ. स एव ए' ।

केतो'' इति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोपदिशति । अप्तेजसोस्तु विषयत्वादचेतनत्वं नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्देशात् । न चाऽऽत्मशब्दवत्किंचिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति युक्तं कूलवद्गौणत्वमीक्षितृत्वस्य । तयोरपि च सदधिष्ठितत्वापेक्षमेवेक्षितृत्वम् । सतस्त्वात्मशब्दान्न गौणमीक्षितृत्वमित्युक्तम् ॥६॥

अथोच्येताचेतनेऽपि प्रधाने भवत्यात्मशब्द आत्मनः सर्वार्थकारित्वाद्यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये भवत्यात्मशब्दो ममाऽऽत्मा भद्रसेन इति । प्रधानं हि पुरुषस्याऽऽत्मनो भोगापवर्गौ कुर्वदुपकरोति राज्ञ इव भृत्यः संधिविग्रहादिषु वर्तमानः । अथवैक एवाऽऽत्मशब्दश्चेतनाचेतनविषयो भविष्यति ।

त्यर्थः । यत्पुनरुपचारप्रायपाठादीक्षितृत्वं सतोऽपि[1] गौणमिति तत्राऽऽह—अप्तेजसोस्त्विति । युक्तमीक्षितृत्वस्य गौणत्वमिति संबन्धस्तत्र हेतुरितिशब्दः स च प्रत्येकं संबध्यते । यतश्चेतनव्यापारं प्रति विषयत्वेन निर्देशात्तयोरचेतनत्वम् । आदिपदेन प्रवेशनियमनादिसंग्रहः । यतश्च तत्र तत्र प्रयोज्यत्वेनैव तयोरुक्तिर्यस्माच्च सदीक्षितृत्वस्य मुख्यत्वहेत्वात्मशब्दवत्तयोरीक्षितृत्वस्य मुख्यत्वे हेतुर्न दृष्टस्तस्मात्कूलस्य गुणवृत्त्या पिपतिषावद्युक्तमप्तेजसोर्गौणमीक्षितृत्वमित्यर्थः । तर्हि प्रायपाठस्य का गतिरित्याशङ्क्य मुख्यत्वस्यौत्सर्गिकत्वाद्गौणेनातुल्यत्वाद्विशयानुदये[2] प्रायवचनमकिंचित्करमित्यभिप्रेत्याप्तेजसोरपि मुख्यमेवेक्षणमाश्रयणीयं न गौणमित्याह—तयोरपीति । कारणेक्षणं कार्ये लक्षणयोच्यते चेत्तत्रापि कथं मुख्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—सतस्त्विति ॥ ६ ॥

आत्मशब्दोऽपि प्रधाने गौणः स्यादिति चोदयति—अथेति । गौणे प्रयोगे गुणयोगं दर्शयति—आत्मन इति । स्वर्गार्थस्यापि कर्मणः स्वर्गशब्दानर्हत्ववदात्मार्थमपि प्रधानं नाऽऽत्मशब्दार्हमित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । प्रधानस्य भृत्यवच्चैतन्याभावादात्मार्थप्रवृत्त्ययोगान्नाऽऽत्मार्थकारितेत्याशङ्क्याऽऽह—प्रधानं हीति । भृत्यस्य राज्ञि विवेकाविवेकाभ्यामभ्युदयाद्यहेतुत्वान्न दृष्टान्ततेत्याशङ्क्योपकारित्वमात्रं तुल्यमित्याह—राज्ञ इति ।

गौणत्वं निरसितुमुक्तात्मशब्दस्य न गौणतेत्यपरितुष्यन्नाह—अथवेति । प्रधानेऽपि शक्तिकल्पने गौरवमाशङ्क्य वृद्धप्रयोगादनेकत्र शक्तिसिद्धेर्नैवमित्याह—भूता-

---

१ क. ततोऽपि । २ ख. ठ. ड. ढ. 'द्विषया' ।

भूतात्मेन्द्रियात्मेति च प्रयोगदर्शनात्। यथैक एव ज्योतिःशब्दः क्रतुज्वलनविषयः। तत्र कुत एतदात्मशब्दादीक्षतेरगौणत्वमित्यत उत्तरं पठति—

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालम्बनं भवितुमर्हति "स आत्मा" इति प्रकृतं सदणिमानमादाय "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" [छान्दो० ६-८-७] इति चेतनस्य[1] श्वेतकेतोर्मोक्षयितव्यस्य तन्निष्ठामुपदिश्य "आचार्यवान्पुरुषो वेद" "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये" इति मोक्षोपदेशात्[2]। यदि ह्यचेतनं[3] प्रधानं सच्छब्दवाच्यं तदसीति ग्राहयेन्मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनोऽसीति तदा विपरीतवादि शास्त्रं पुरुषस्यानर्थायेत्यप्रमाणं स्यात्। न तु निर्दोषं शास्त्रमप्रमाणं कल्पयितुं युक्तम्। यदि चाज्ञस्य सतो

त्मेति। प्रधानात्मा परमात्मा चेति चकारार्थः। तत्राऽऽत्मशब्दस्याऽऽत्मन्येव मु वृत्तिः प्रधानादौ गौणीत्याशङ्क्य भिन्नजातीययोरेकशब्दप्रयोगे शक्तिद्वयमेव क मित्याह—यथेति। आत्मशब्दसाधारण्ये फलितमाह—तत्रेति। शङ्कोत्तरत्वेन पातयति—अत इति।

हेतुमात्रस्य सूत्रे भानात्पूर्वसूत्रस्थनञमाकृष्य प्रतिजानीते—नेति। तत्र हे व्याचष्टे—स इत्यादिना। साक्षित्वेनाहंकाराद्यध्यासनिरासयोग्यतां वक्तुं चेत त्युक्तम्। ऐक्यापारोक्ष्यप्रमितिप्रतिबन्धनिवर्तकं सूचयति—आचार्यवानिति। प्रमित्या सर्वबन्धननिवृत्त्या देहादिदृष्टेरपि निवृत्तिप्राप्तौ प्रारब्धकर्मणा तद्दृ माचष्टे—तस्येति। कथं तर्हि प्रारब्धकर्मनिवृत्तिरित्याशङ्क्य भोगादिति ब्रूते—यावदिति। आरब्धकर्मध्वस्तावपि कथं देहादिधीध्वस्तिरित्याशङ्क्य बन्धादित्याह—अथेति। उत्तमपुरुषस्तूभयत्र प्रथमपुरुषे छान्दसत्वात्। क्षेऽपि मोक्षोपदेशोपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह—यदीति। तदा चेतनं सन्तं मुमु तनोऽसीति ब्रुवच्छास्त्रं विपरीतवादि भूत्वा पुंसोऽनर्थायेति कृत्वा स्यादप्रमा योजना। अस्तु शास्त्राप्रामाण्यं नेत्याह—न त्विति। आत्मनो जडैक्यमपि क्यवदनवच्छिन्नतया शास्त्रप्रमेयमित्याशङ्क्याऽऽह—यदि चेति। शास्त्रोक्ते

---

१ झ. ट. °स्य मोक्ष°। २ ङ. °देशनात्। ३ ट. °नं स°। ४ क. °विसंपार्ये°।

मुमुक्षोरचेतनमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत्प्रमाणभूतं शास्त्रं स श्रद्दधानतयाऽन्धगोलाङ्गूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत्तद्व्यतिरिक्तं चाऽऽत्मानं न प्रतिपद्येत। तथा सति पुरुषार्थाद्विहन्येतानर्थं च ऋच्छेत्। तस्माद्यथा स्वर्गाद्यर्थिनोऽग्निहोत्रादिसाधनं यथाभूतमुपदिशति तथा मुमुक्षोरपि "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" [छान्दो० ६-१६-३] इति यथाभूतमेवाऽऽत्मानमुपदिशतीति युक्तम्।

सद्बुद्धौ हेतुमाह—श्रद्दधानतयेति। अनात्मन्यात्मदृष्टिं नासौ त्यजेदित्यत्र लौकिकं दृष्टान्तमाह—अन्धेति। कश्चित्किल पश्चिमचेता गहनविपिनसमीपसंचारिपथि पतितमतिदुःखितं विनष्टदृष्टिद्वयमपि पुरुषापसदमवलोक्य तदन्तिकमुपसृप्य विप्रलब्धुमिच्छन्पृच्छति किमिति भवताऽतिबहुतरगोगवयादिसंचारसंकीर्णे दुर्गे मार्गे प्रचुरपरिणततरक्षुरोपणादिपरिवृतकान्तारपरिसरे परिहाय सहायसंपदमास्यते। स च विवेकपरिचयविधुरो मधुरां गिरमुपश्रुत्य सहर्षं समभाषत। दैवोपहतः पिहितनयनयुगलो बताहं कयाऽपि विधया पन्थानमेनमासाद्य नानाविधबन्धुनिकरपरिपूरितमतिसविधमपि नगरं जिगमिषुरिहैवासमर्थो बहुतिथमत्यवाहयम्। संप्रति तु भवतो दिष्ट्या दृष्टस्य दृष्टिपथमवतीर्णं समासादितमनोरथं शोकसागरादुत्तीर्णमात्मानमालक्ष्य लब्धलक्ष्यो निर्वृतोऽस्मि। स च विप्रलिप्सुः शिक्षाविपक्षमुक्षाणमभ्याशदेशनिवासिनमुपपादि चरन्तमाकलय्यास्य तु पुच्छं गृहीत्वा गच्छतु भवानेष त्वाऽभिमतं नगरं नेष्यतीत्याभाष्य तदनुमोदनपुरःसरं पुरुषं पशुमानीय तदीयलाङ्गूलं ग्राहयामास। स च गृहीततदीयवालधिर्विविधा वेदनास्तदाहिता इतस्ततो नीयमानोऽनुभवन्नपि नगरजिगमिषया तदाप्त्यादेष्टुराप्ततादृष्ट्या च स्वयमुपात्तं प्रबलबलीवर्दयूनश्चरममङ्गं परित्यक्तुं नैव धियं दधार। स च भूयो भूयो भूयसीर्यातनाः प्रतिलभ्य प्रेप्सितमप्रतिपद्यैव महति मोहसागरे निपतितः। तेनैव न्यायेनायमपि श्रद्धालुत्वादनात्मनि शास्त्राहितामात्मदृष्टिमत्यजन्ननर्थभागी भवेदित्यर्थः। आत्मा जडादर्थान्तरं तत्साक्षित्वाद्घटसाक्षिवदित्यतिरिक्तात्मधिया पुरुषार्थभागी स्यादित्याशङ्क्याऽऽगमविरोधान्मैवमित्याह—तद्व्यतिरिक्तं चेति। आत्मज्ञानाभावे दोषमाह—तथेति। विहतिर्मुक्तिभाक्त्वाभावः। अनात्मनिष्ठत्वे दोषमाह—अनर्थं चेति। "तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चाऽऽत्महनो जनाः" इति श्रुतेरित्यर्थः। परमते तन्निष्ठानुपपत्तेः सदात्मत्वोपदेशमिच्छता सतश्चेतनत्वमेष्टव्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति।

---

१ ज. °र्थं चेयात्। २ छ. °द्वयं पु°। ३ क. °च्छन्पृच्छतिकिमि°।

एवं च सति तप्तपरशुग्रहणमोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिसंधस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते। अन्यथा ह्यमुख्ये सदात्मतत्त्वोपदेशे "अहमुक्थमस्मीति विद्यात्" [ऐ० आर० २-१-२-६] इतिवत्संपन्मात्रमिदमनित्यफलं स्यात्। तत्र मोक्षोपदेशो नोपपद्येत। तस्मान्न सदणिमन्यात्मशब्दस्य गौणत्वम्। भृत्ये तु स्वामिभृत्यभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण आत्मशब्दो ममाऽऽत्मा भद्रसेन इति। अपि च क्वचिद्गौणः शब्दो दृष्ट इति नैतावता शब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणी कल्पना न्याय्या सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गात्।

यत्तूक्तं चेतनाचेतनयोः साधारण आत्मशब्दः क्रतुज्वलनयोरिव ज्योतिःशब्द इति। तन्न। अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्। तस्माच्चेतनविषय एव मुख्य आत्मशब्दश्चेतनत्वोपचाराद्भूता-

---

नन्वारोपेणापि शास्त्रे ध्यानोपदेशात्कथं तद्यथाभूतमेवोपदिशतीति नियम्यतेऽत आह—एवं चेति। कस्यचिदारोपितचोरत्वस्य सत्येन तप्तं परशुं गृह्णतो मोक्षो दृष्टं दृष्टान्तेन सत्ये ब्रह्मण्यभिसंधिमतो मोक्षस्तद्यथा परशुं तप्तं प्रतिगृह्णातीत्यत्रोक्तः अ तत्त्वतो वस्तूपदेशे संभवतीत्यर्थः। सदात्मत्वोक्तेरारोपितार्थत्वेऽपि सत्याभिसंधि र्थस्य स्यादद्धेत्यादिध्यानवाक्ये तद्दृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह—अन्यथेति। उक्थं प्राण महावाक्योत्थं ज्ञानमिदमुच्यते। तस्य संपन्मात्रत्वेनानित्यफलत्वे फलितमाह तत्रेति। मोक्षस्य तद्वादिभिर्नित्यत्वोपगमादित्यर्थः। मोक्षोपदेशस्य परपक्षेऽप्यनु त्तिमुक्त्वोपसंहरति—तस्मादिति। दृष्टान्ते गौणत्वमङ्गी करोति—भृत्येति। श्चाऽऽत्मशब्दस्य दृष्टान्तेन प्रधानविषयतया न गौणतेत्याह—अपि चेति। मुख्या र्थायोगो गुणयोगश्च गौणत्वे हेतुः। तदभावेऽपि तत्कल्पनाऽतिप्रसङ्गिनीति हेतु रमेव स्फोटयति—क्वचिदिति। अग्न्यादिशब्दानां माणवकादिषु गौणत्वदृष्टा नादिष्वपि तत्प्रसक्तेरित्याह—सर्वत्रेति।

गौणत्वं निरस्य साधारण्यं निरसितुमनुवदति—यत्त्विति। एकत्र मुख्यश तद्योगादन्यत्र वृत्तिसंभवे तत्रापि शक्तिकल्पने गौरवान्नैवमित्याह—तन्नेति। त्त्वगत्याऽनेकार्थतेत्यर्थः। प्रधानमात्मशब्दस्य मुख्योऽर्थस्तदविवेकादन्यत्र तच्छ स्याशङ्क्याऽऽप्त्यादिनिमित्तस्य चेतने मुख्यत्वात्तत्रैवाऽऽत्मशब्दस्य मुख्यतेत्याह तस्मादिति। कथं तर्हि भूतात्मेत्यादिवाक्यमित्याशङ्क्य जीवैक्याध्यासात्पञ्चको भूतानामिन्द्रियाणां चाऽऽत्मशब्दत्वं परमात्मैक्यारोपात्प्रधानस्य प्रकृतेरित्याह— नत्वेति। आप्त्याद्युपाधेरात्मशब्दस्य चेतने मुख्यत्वे प्रधानेऽपि तथैव तन्मु

---

१ ट. 'मिनि भृ'। २ क. ख. स्फोरयति। ३ छ. 'त्र तद्वृत्ति'।

दिपु प्रयुज्यते भूतात्मेन्द्रियात्मेति च । साधारणत्वेऽप्यात्मशब्दस्य न प्रकरणमुपपदं वा किंचिन्निश्चायकमन्तरेणान्यतरवृत्तिता निर्धारयितुं शक्यते । न चात्राचेतनस्य निश्चायकं किंचित्कारणमस्ति । प्रकृतं तु सदीक्षितृ संनिहितंश्चेतनः श्वेतकेतुः । न हि चेतनस्य श्वेतकेतोरचेतन आत्मा संभवतीत्यवोचाम । तस्माच्चेतनविषय इहाऽऽत्मशब्द इति निश्चीयते । ज्योतिःशब्दोऽपि लौकिकेन प्रयोगेण ज्वलन एव रूढोऽर्थवादकल्पितेन तु ज्वलनसादृश्येन क्रतौ प्रवृत्त इत्यदृष्टान्तः । अथवा पूर्वसूत्र एवाऽऽत्मशब्दं निरस्तसमस्तगौणसाधारणत्वशङ्कतया व्याख्याय ततः स्वतन्त्र एव प्रधानकारणनिराकरणहेतुर्व्याख्येयः "तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्" इति । तस्मान्नाचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥ ७ ॥

सिद्धेः साधारण्यमित्याशङ्क्याऽऽह—साधारणत्वेऽपीति । परमसूक्ष्मशक्त्यात्मकप्रकृत्यर्थाणिमशब्दात्तज्जाड्यसिद्धेस्तद्विषयत्वमात्मशब्दस्य शक्यं निश्चेतुमित्याशङ्क्य शक्तेरप्यन्तस्थचिदात्मनि निरङ्कुशमणीयस्त्वमित्याह—न चेति । अत्रेति प्रकरणोक्तिः । किंचित्प्रकरणमुपपदं वेत्यर्थः । कथं तर्हि चेतनविषयतेत्याशङ्क्य क्रमेण प्रकरणोपपदे दर्शयति—प्रकृतं त्वियति । चेतनसंनिधानेऽपि तस्य तत्त्वमसीत्यचेतनप्रधानतादात्म्योक्तेरहेतुः संनिधिरित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । चेतने प्रकरणादिभावे फलितमाह—तस्मादिति । जीवेनाऽऽत्मना स आत्मेति च वाक्यमिहेत्युक्तम् । आत्मशब्दसाधारण्ये दृष्टान्तितं ज्योतिःशब्दं विघटयति—ज्योतिःशब्दोऽपीति । कथं तर्हि वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यत्र कालविधौ प्रकृतज्योतिष्टोमे ज्योतिःशब्दस्तत्राऽऽह—अर्थवादेति । कतमानि ज्योतींषीत्युक्त्वैतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इत्यर्थवादेन कल्पितं ज्वलनेन सादृश्यं त्रिवृदादिस्तोमानां फलप्रकाशकत्वम् । ततो ज्योतिष्ट्वेन निरूपितत्रिवृदादिस्तुतिसमुदायत्वाज्ज्योतिष्टोमे ज्योतिःशब्दः । तस्मादेकस्याऽऽत्मशब्दस्यानेकसाधारण्येनेदमुदाहरणमित्यर्थः । आत्मशब्दादिति पूर्वसूत्रोक्तहेतुसाधकतया तच्छेषत्वेन सूत्रं व्याख्यायाधुना स्वतन्त्रहेतुपरतया व्याकरोति—अथवेति । निरस्ता गौणत्वस्य साधारणत्वस्य च शङ्का यस्मात्स तथा तस्य भावस्तत्ता तयाऽऽत्मशब्दं व्याख्यायेति संबन्धः । सतश्चेतनस्य च तादात्म्यवचनं पूर्वसूत्रोक्तो हेतुः । सदर्थनिष्ठस्य मुक्तिरूपपरानन्दैक्योक्तेश्च चितो न प्रधानैक्यमिति हेत्वन्तरमिहोच्यत इत्याह—तत इति । चेतनाचेतनयोरैक्यायोगादचेतननिष्ठतया चेतनस्य मोक्षोपदेशासिद्धेः सिद्धमुपसंहरति—तस्मान्नेति ॥ ७ ॥

---

१ ङ. न. °तश्च चेत° । २ ख. °न्ते ज्यो° । ३ क. °लं ज्वलितज्व° ।

कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्—

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यद्यनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् "स आत्मा तत्त्वमसि" इतीहोपदिष्टं स्यात्स तदुपदेशश्रवणादनात्मज्ञतया तन्निष्ठो मा भूदिति मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षुस्तस्य हेयत्वं ब्रूयात्। यथाऽरुन्धतीं दिदर्शयिषुस्तत्समीपस्थां स्थूलां ताराममुख्यां प्रथममरुन्धतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरुन्धतीमेव ग्राहयति तद्वन्नायमात्मेति ब्रूयात्। न चैवमवोचत्। सन्मात्रात्मावगतिनिष्ठैव हि षष्ठप्रपाठकपरिसमाप्तिर्दृश्यते। चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः। सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत। कारणविज्ञानाद्धि सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातम् "उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" [छान्दो० ६-१-२] इति। "कथं नु भगवः स आदेशो भवति" इति "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं

यथा कश्चिदरुन्धतीं दर्शयितुं निकटस्थां स्थूलां तारामियं सेति दर्शयत्येवं इ… यत्वादात्मतत्त्वस्याऽऽदौ प्रधानात्मत्ववचनात्तदेव सच्छब्दमिति शङ्कते—कुतश्चे… सूत्रमुत्तरम्—हेयत्वेति। तद्व्याख्यातुं हेयत्वोक्तिं प्रतियोगिनीं प्रसञ्जयति— यदीति। ऐक्यमुक्त्वा तन्निराकरणं पङ्कप्रक्षालनमनुसरतीत्याशङ्क्य परोक्तं दृष्टा… प्रत्याह—यथेति। प्रतियोगिप्राप्तिमुक्त्वा तन्निषेधसूत्रार्थमाह—न चेति। तत्र… सन्मात्रेति। [1]अनृतजडशक्तिशबलेति तत्सत्यमिति सत्यत्वविधानादसत्याकारं आत्मेति चिद्रूपत्वविधानाज्जडाकारं च बाधित्वा सत्यैकरसचिदात्माकारा याऽपरो… मितिस्तन्निष्ठत्वेनैव च्छान्दोग्ये षष्ठसमाप्तिदर्शनात्प्रकृतसदात्मत्वाप्रत्याख्यानात्तत्त्व… त्यमुख्यात्मत्वोक्तिरयुक्तेत्यर्थः। पूर्वोत्तरहेत्वोः संभूयाप्रमापकत्वे कृतं चकारेणे… क्याऽऽह—चशब्द इति। हेयत्वावचनादेव प्रधानस्य निरासे किं प्रतिज्ञाविरो… क्त्येत्याशङ्क्य हेयत्वोक्तिमुपेत्य चकारार्थं स्फुटयति—सत्यपीति। प्रसङ्गं प्रकटय… प्रतिज्ञास्वरूपमाह—कारणेति। हे श्वेतकेतो तमप्यादेशमादिश्यत इत्यादेशं शा… [2]चार्योक्तिगम्यं वस्त्वप्राक्ष्यः पृष्टवानसि त्वमाचार्यम्। येन श्रुतेन शास्त्रतोऽन्यद… मपि श्रुतं भवति। येन मतेन तर्कतोऽन्यदमतमपि मतम्। येन विज्ञातेनान्यदवि… मपि विज्ञातम्। न तु श्रोतव्यादि शिष्टमिति पितृवाक्यस्यार्थः। अन्यज्ञानादन्य… ज्ञेयमिति पुत्रो ब्रूते—कथं न्विति। नान्यत्वं कार्यस्य कारणादित्याह—यथे…

---

१ ख. अमृत° । २ छ. 'र्योपदेशग' ।

स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" [छान्दो० ६-१-२] "एवं सोम्य स आदेशो भवति" [छान्दो० ६-१-६] इति वाक्योपक्रमे श्रवणात्। न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वेनाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवति, अप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य। तस्मान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥ ८ ॥

कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्—

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते—" यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति" [छान्दो० ६ ८.१] इति। एषा श्रुतिः स्वपितीत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्वक्ति। स्वशब्देनेहाऽऽत्मोच्यते। यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यस्तमपीतो भवत्यपिगतो भवती-

---

ज्ञाते मृत्पिण्डे[1] कुतस्तद्विकारधीरित्याशङ्क्याऽऽह—वाचेति। यो विकारः स वागालम्बनमुच्यते परं न वस्तुतोऽस्तीत्यर्थः। तत्र हेतुर्नामधेयमिति। नाममात्रं नार्थोऽस्ति चेत्तर्हि घटादिवदसत्यत्वसंभवात्कारणस्यापि कथं सत्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—मृत्तिकेति। उक्तदृष्टान्तादाकाशादेरपि मृषात्वात्कारणस्य सन्मात्रस्यैव सत्यत्वात्तज्ज्ञाने ज्ञातव्यशेषो नेति दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति। कार्यस्य कारणमात्रत्वोपगमात्परस्यापि प्रतिज्ञासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। प्रतिज्ञाविरोधफलमाह—तस्मादिति ॥ ८ ॥

तत्रैव प्रश्नपूर्वकं हेत्वन्तरमाह—कुतश्चेति।

प्रधानं न सच्छब्दवाच्यमित्यत्र चित्प्रतिबिम्बानां चिदात्मनि बिम्बे लयादिति व्यधिकरणो हेतुरित्याशङ्क्य प्रकरणानुसंधानपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे—तदेवेति। यत्र सुप्तौ पुंसः स्वपितीत्येतन्नाम भवति तदा पुरुषः सता संपन्नस्तेनैकीभूत इति योजना। प्रकरणेनैक्यप्रमितेः सच्छब्दलक्ष्यस्यैव चिद्बिम्बत्वान्न व्यधिकरणतेति सतश्चित्त्वं सूचयति—स्वमिति। तत्र लौकिकप्रसिद्धिमाह—तस्मादिति। तच्छब्दार्थं स्फुटयति—स्वं हीति। उक्तश्रुतेस्तात्पर्यमाह—एषेति। नामनिरुक्तिश्रुत्यक्षराणि व्याचष्टे—स्वशब्देनेति। कथं

---

१ क. ख. 'तेऽपि मृ'।

त्यर्थः। अपिपूर्वस्यैतेर्लयार्थत्वं प्रसिद्धम्। प्रभवाप्ययावित्युत्पत्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात्। मनःप्रचारोपाधिविशेषसंबन्धादिन्द्रियार्थान्गृह्णंस्तद्विशेषापन्नो जीवो जागर्ति तद्वासनाविशिष्टः स्वप्नान्पश्यन्मनःशब्दवाच्यो भवति स उपाधिद्वयोपरमे सुषुप्तावस्थायामुपाधिकृतविशेषाभावात्स्वात्मनि प्रलीन इवेति स्वं ह्यपीतो भवतीत्युच्यते। यथा हृदयशब्दनिर्वचनं श्रुत्या दर्शितम् "स एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयमिति तस्माद्धृदयम्" [छान्दो० ८-३-३] इति। यथा वाऽशनायोदन्याशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः—"आप एव तदशितं नयन्ते" "तेज एव तत्पीतं नयते" [छान्दो० ६-८-३-५] इति च। एवं स्वमात्मानं सच्छब्दवाच्यमपीतो भवति,

---

भिन्नविषया गतिरात्मानमेव विषयी कुर्यादित्याशङ्क्योपसर्गाल्लयधीरित्याह—अपि
स्येति। प्रसिद्धिमेव प्रकटयति—प्रभवेति। एतेर्धातोर्गत्यर्थस्यापिपूर्वस्य ल
र्थत्वेऽपि कथमनाद्यनन्तस्य लयः स्यादित्याशङ्क्य तदीयलयस्यौपाधिकत्वं वक्तुं इ
रितमनुवदति—मन इति। बुद्धिपरिणामा एवोपाधयस्तैरस्यार्थविशेषयोगाच्चक्षु
रिन्द्रियैस्तानेव स्थूलानर्थान्पश्यञ्जीवस्तद्विशेषेण स्थूलदेहेनैक्यारोपमापन्नो जागर्तीति
ह्रियत इत्यर्थः। स्वप्नमुपन्यस्यति—तद्वासनेति। जाग्रद्वासनाभिर्विचित्राभि
मनोमात्रोपाधिर्जीवः स्वप्नानुच्चावचान्वासनामात्रदेहाननुभवन्नेवमेव खलु सोम्यै
इति मनःशब्दवाच्य इति मनोद्वारा लक्ष्यो भवतीत्यर्थः। तथाऽपि कुतोऽस्य ह
रित्याशङ्क्याऽऽह—स इति। स्थूलं सूक्ष्मं चोपाधिद्वयं तत्कृतो विशेषो गन्तृ
त्वादिः। स्वपितिनामनिरुक्तेरर्थवादत्वान्न श्रुतार्थतेत्याशङ्क्य तद्याथार्थ्यार्थं दृष्टा
यमाह—यथेत्यादिना। तस्य हृदयशब्दस्यैतदेव निरुक्तं निर्वचनम्। अश
यापिपासे सोम्य विजानीहीत्युपक्रम्याशितस्यान्नस्य द्रवीकरणेन नयनाज्जरणा
शनाया छान्दसमेकवचनम्। एवमशनायाशब्दस्याप्सु प्रवृत्तौ मूलं दर्शयति—
एव तदशितं नयन्ते' इति श्रुतिः। द्रावकोदकपाननयनात्तस्य शोषणादुदन्यं
आकारश्छान्दसः। एवमुदन्यशब्दस्य तेजसि प्रवृत्तौ निमित्तं तेज एव तत्पीतं
इति श्रुतिर्दर्शयतीति योजना। दृष्टान्तयोरर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—एवमि
प्रधानस्य व्यापित्वादव्यापिजीवलयस्थानत्वयोगादुक्तहेतोरन्यथासिद्धिमाशङ्क्य

---

१ ड. ञ. ठ. 'पुष्त्यय'। २ घ. ज. ञ. ट. 'दृधृयय'। ३ ठ. ड. ढ. 'द्रष्टव्यादि
'नस्यापि व्या'।

इतीममर्थं स्वपितिनामनिर्वचनेन दर्शयति। न च चेतन आत्माऽचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिपद्येत। यदि पुनः प्रधानमेवाऽऽत्मीयत्वात्स्वशब्देनैवोच्येत, एवमपि चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत। श्रुत्यन्तरं च—“ प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नाऽऽन्तरम् [बृह० ४-३-२१] इति सुषुप्तावस्थायां चेतनेऽप्ययं दर्शयत्यतो यस्मिन्नप्ययः सर्वेषां चेतनानां तच्चेतनं सच्छब्दवाच्यं जगतः कारणं न प्रधानम् ॥९॥

कुतश्च न प्रधानं जगतः कारणम्—

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणावगतिरभविष्यत्क्वचिच्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं क्वचिदचेतनं प्रधानं क्वचिदन्यदेवेति ततः कदाचित्प्रधानकारणवादानुरोधेनापीक्षत्यादिश्रवणमकल्पयिष्यत् । न त्वेतदस्ति । समानैव हि सर्वेषु

चित्त्वापत्तिरयुक्तेत्याह—न चेति । स्वशब्दस्याऽऽत्मीयेऽपि शक्तत्वात्प्रधाने प्रवृत्तेरन्यथासिद्धितादवस्थ्यमाशङ्क्योक्तं स्फोरयति—यदीति । स्वशब्दस्याऽऽत्मा मुख्योऽर्थस्तत्संबन्धादात्मीयो लक्ष्य इति तद्ग्रहस्यानौचित्यमेवमपीत्युक्तम् । मृदात्मनो घटस्य मृद्येव लयादात्मीये जडादावदृष्टेरित्यर्थः । स्वपितिनामनिरुक्तिश्रुत्यनुग्राहकत्वेन बृहदारण्यकश्रुतिं पठति—श्रुत्यन्तरं चेति । तस्य तात्पर्यमाह—सुषुप्तेति । हेतोरन्यथासिद्ध्यभावे फलितमाह—अत इति ॥ ९ ॥

उपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मण्येकवाक्यत्वं तात्पर्यलिङ्गमुक्त्वाऽभ्यासं लिङ्गान्तरं वक्तुं सूत्रान्तरं निक्षिपति—कुतश्चेति ।

श्रुतिप्रामाण्यैक्यात्प्रत्युपनिषदमभ्यासेन चेतनकारणतावगतिरेकरूपेत्ययुक्तमनेकरूपत्वाप्रसङ्गादित्याशङ्क्य कारणविषयत्वात्तर्कजन्यधीवदतुल्यत्वप्रसक्तिं वक्ति—यदीति । वस्तुतश्चिदचिदात्मकमन्यदित्युक्तं विरुद्धार्थत्वात्तर्हि त्यागो वेदान्तानामित्याशङ्क्य तेषामेकार्थतया नयनादत्यागमाह—तत इति । अस्तु तर्हि तेष्वपि कारणावगतेरनेकरूपत्वं नेत्याह—नत्विति । तर्हि जडाजडार्थवचसोः सालम्बनत्वाय द्व्यात्मके ब्रह्मण्येव गतिसामान्यमित्याशङ्क्य चिदेकरसे तस्याः सामान्यमाह—समानेति । विस्फुलिङ्गप्रसङ्गार्थं ज्वलत इत्युक्तम् । विप्रतिषिद्धैर्नाना-

---

१ ज. 'मभविष्य' । २ ठ. ड. ढ. 'त्वात्कर्मतर्कधीव' । ३ ठ. ड. ढ. 'त्युक्तमनेकरूपत्वप्रसङ्गादिरु' ।

वेदान्तेषु चेतनकारणावगतिः । " यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः " [कौ० ३-३] इति । " तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः " [तैत्ति० २-१] इति । " आत्मन एवेदं सर्वम् " [छान्दो० ७-२६-१] इति । " आत्मन एष प्राणो जायते " [प्रश्न० ३-३] इति चाऽऽत्मनः कारणत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः । आत्मशब्दश्च चेतनवचन इत्यवोचाम । महच्च प्रामाण्यकारणमेतद्यद्वेदान्तवाक्यानां चेतनकारणत्वे समानगतित्वं चक्षुरादीनामिव रूपादिषु । अतो गतिसामान्यात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणम् ॥ १० ॥

कुतश्च सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणम्—

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥ (५)

गतित्वेन दिशो दशापि प्रसृताः स्युरित्यर्थः । प्राणाश्चक्षुरादयो यथायतनं यथागोलकं विप्रतिष्ठन्ते विविधमुद्गच्छन्तीति यावत् । प्राणेभ्योऽनन्तरमादित्यादयस्तदनुग्राहकाः[1] देवतास्ताभ्योऽनन्तरं लोक्यन्त इति लोका विषया भवन्तीत्यर्थः । अनुक्तानामपि वेदान्तानामुक्तैः सहास्मिन्नर्थे तात्पर्यं सूचयति—आत्मन इति । जडाजडात्मकाखण्डरूपमात्मशब्दमिति कुतो विवक्षितधीरित्याशङ्क्य जडस्य स्वरूपाभासत्वादखण्डाजडचैतन्यमेवाऽऽत्मेत्याह—आत्मेति । स्वतः प्रामाण्यादेकस्यापि वाक्यस्य स्वार्थधीहेतुत्वात्तत्रानुग्राहकवाक्यान्तरोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याऽऽह—महच्चेति । एकार्थत्वोक्तिर्ज्ञानदार्ढ्याय वाक्यान्तरमित्यर्थः । वेदान्तानां चेतनकारणे तुल्यगतित्वे दृष्टान्तमाह—चक्षुरादीनामिति । सर्वेषां चक्षू रूपमेव ग्राहयति न रसादि कस्यचिदिति रूपे चक्षुषो गतिसामान्यं दृष्टम् । रसनादीनामपि रसादिषु । तथा वेदान्तानामपि चेतनकारणे तुल्यगतित्वमित्यर्थः । सूत्रार्थं निगमयति—अत इति ॥ १० ॥

श्रुत्या स्फुटार्थतया ब्रह्मकारणत्वं वाच्यम् । तथा सत्यन्यासां तदैकार्थ्यनिर्णयादि[2]त्युत्तरसूत्राकाङ्क्षामाह—कुतश्चेति । तदैक्षतेत्यत्रेक्षणमात्रं कारणस्य श्रुतं न सर्वज्ञत्वं तस्य सर्वार्थत्वादार्थिकी तद्धीः । श्वेताश्वतरे तु सर्वज्ञो जगद्धेतुरिति साक्षादुक्तम् । अतः सर्वोपनिषदां तदेकवाक्यत्वधीरित्याह—श्रुतत्वाच्चेति ।

---

१ ट. ड. ढ. देवास्तेभ्योऽन° । २ क. तदैक्यार्थ्यं° ।

स्वशब्देनैव च सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य—"स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" [श्वेता० ६-९] इति। तस्मात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं नाचेतनं प्रधानमन्यद्वेति सिद्धम्॥ ११॥ (५)

"जन्माद्यस्य यतः" इत्यारभ्य "श्रुतत्वाच्च" इत्येवमन्तैः सूत्रैर्यान्युदाहृतानि वेदान्तवाक्यानि तेषां सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्मस्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वं न्यायपूर्वकं प्रतिपादितम्। गतिसामान्योपन्यासेन च सर्वे वेदान्ताश्चेतनकारणवादिन इति व्याख्यातम्। अतः परस्य ग्रन्थस्य किमुत्थानमिति। उच्यते—द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम्। "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति" [बृह० ४-५-१५] "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं

तद्व्याचष्टे—स्वशब्देनेति। सर्वज्ञस्य वाचकेन शब्देनेति यावत्। सर्वश्चासौ ज्ञश्चेति। सर्वबाधशङ्कां वारयति—ईश्वर इति। वक्ष्यमाणमन्त्रस्थसशब्दार्थमाह—सर्वज्ञमिति। ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्य इति प्रकृत्य स कारणमिति परामर्शाजगद्धेतोः सर्वज्ञतेत्यर्थः। तस्य सर्वेश्वरत्वमाह—करणेति। तेषामधिपाः स्वामिनो जीवास्तेषामधिपः परमेश्वरस्तस्य सर्वहेतुत्वार्थं विशेषणम्—न चेति। जीवान्प्रतीश्वरत्वं हिरण्यगर्भादेरपीत्याशङ्क्य नियन्त्रन्तरं निरस्यति—न चेति। महाप्रमेयमुपसंहरति—तस्मादिति। अन्यदित्युक्तार्थः॥ ११॥ (५)

वृत्तमनूद्योत्तरसंदर्भमाक्षिपति—जन्मादीति। ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञायेति वक्तव्यम्। तेषामेतदर्थप्रतिपादनोपयुक्तन्यायप्रथनार्थमुत्तरः संदर्भोऽर्थवानित्याशङ्क्याऽऽह—न्यायेति। अनुक्तवाक्यानां तत्परत्वं वक्तुमुत्तरो ग्रन्थ इत्याशङ्क्याऽऽह—गतीति। अनुक्तसमन्वयाभावान्नोत्तरस्योत्थानमित्याह—अत इति। उत्तरसूत्राणामगतार्थत्वं वक्तुमारभते—उच्यत इति। तदर्थं वेदान्तेषु भासमानमर्थं संक्षिपति—द्विरूपं हीति। तत्र सोपाधिकविषयं वाक्यमुदाहरति—यत्रेति। यस्यां खल्वविद्यावस्थायामाभासभूतं द्वैतं सदिव भाति तत्रेतरः सन्नितरं पश्यतीति द्रष्टादिगोचरमुपाधिमद्वस्तु वदतीत्यर्थः। निरुपाधिकविषयं वाक्यं पठति—यत्र त्विति। यस्यां विद्यावस्था-

---

१ ड. ट. °ख—"न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम्" स। २ ज. सर्वबं°। ३ क. ख. °कार्थम्।

पश्येत्" [बृह० ४-५-१५] "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम्" [छान्दो० ७-२४-१] "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते" [तैत्ति० आ० ३-१२-७] "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् । अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम्" [श्वेता० ६-१९] "नेति नेति" [बृह० २-३-६] इति "अस्थूलमनणु" [बृह० ३-८-८] "न्यूनमन्यत्स्थानं संपूर्णमन्यत्" इति चैवं

यामस्य विदुषः सर्वं कर्त्राद्यात्मातिरेकेणासदेवाऽऽसीत्तत्र केन करणेन कं विषयं वा कर्ता पश्येदित्याक्षेपादव्यवहार्यमनौपाधिकं तत्त्वमित्यर्थः । निरुपाधिके श्रुत्य- माह—यत्रेति । यस्मिन्भूम्नि स्थितो विद्वानन्यद्द्रष्टव्यं चक्षुषा न पश्यत्यन्य श्रोतव्यं श्रोत्रेण न शृणोति न चान्यन्मन्तव्यं ज्ञातव्यं वा मनसा बुद्ध्या वा वि- जानाति वा स भूमा दृष्ट्याद्यगोचरो निरतिशयमहत्त्वसंपन्नः परमात्मेत्यर्थः । तत्रैवा- न्तरवाक्ये सोपाधिकमपि स्वरूपमुक्तमित्याह—अथेति । निरुपाधिकभूमोक्त्यन- सोपाधिकमपि रूपमुच्यते । यस्मिन्परिच्छिन्ने वस्तुनि निष्ठो योऽविद्वानन्यद्द्रष्टव्यं चक्षुरादिनाऽनुसंधत्ते तदल्पं परिच्छिन्नमुपहितमित्यर्थः । भूम्नोऽल्पस्य च विशेष- माह—यो वा इति । अथेति द्योतितो विशेषो वाक्येन प्रकटितः । सोपाधिके- र्यमिणि श्रुत्यन्तरमाह—सर्वाणीति । सर्वज्ञो हीश्वरो नामरूपादिकं विश्वं नि- तत्र प्रविश्याभिवदनादि कुर्वन्योऽवतिष्ठते तं विद्वानिहैवामृतो भवतीत्यर्थः । नि- धिके श्रुत्यन्तरमाह—निष्कलमिति । निष्कलं निरंशं निरंशत्वादेव सर्वक्रिया- निष्क्रियं तस्मादेव शान्तमपरिणामि रागादिरहितं निरवद्यं धर्माधर्माद्यसंबद्धं नि- नम् । नभसोऽस्य विशेषमाह—अमृतस्येति । यथा मृद्दारुमयः सेतुर्नदीकुल्यादि- कूलप्राप्तेरुपायस्तथा संसारसागरस्य परं पारं परं ब्रह्म तद्भावस्यामृतस्य वाक्योत्- थमभिव्यक्तं तदेव साधनं सेतुवदवस्थितम् । तस्योपशान्तत्वे दृष्टान्तमाह—दग्धे- यथा दग्धेन्धनोऽग्निः शाम्यति तथाऽज्ञानं तदुत्थं च दग्ध्वा स्थितं प्रशान्तं - विद्यादित्यर्थः । इतिभ्यां विश्वं दृश्यमादाय नञ्भ्यां तन्निषेधादपि श्रुत्यन्तरं नि- कार्यमाह—नेतीति । द्रव्यगुणादिसर्वद्वैतनिषेधादपि वाक्यं तथेत्याह—अस्थू- मिति । रूपद्वये श्रुत्यन्तरमाह—न्यूनमिति । निष्प्रपञ्चादन्यदुपास्यं सप्रपञ्चं

---

१ क. 'बुद्धिवृत्त्यभि' । २ क. ख. 'र्थमित्याह ।

सहस्रशो विद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयन्ति वाक्यानि। तत्राविद्यावस्थायां ब्रह्मण उपास्योपासकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारः। तत्र कानिचिद्ब्रह्मण उपासनान्यभ्युदयार्थानि कानिचित्क्रममुक्त्यर्थानि कानिचित्कर्मसमृद्ध्यर्थानि तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः। एक एव तु परमात्मेश्वरस्तैस्तैर्गुणविशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति तथाऽपि यथागुणोपासनमेव फलानि भिद्यन्ते। "तं यथा यथोपासते तदेव भवति" इति श्रुतेः। "यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति" [छान्दो०३-१४-१] इति च।

स्मृतेश्च—"यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः"॥

[भ० गी० ८-६] इति। यद्यप्येक आत्मा सर्वभूतेषु

न्यूनं परिच्छिन्नं ततोऽन्यन्निष्प्रपञ्चं मुक्तोपसृप्यं त्रिधापरिच्छित्तिशून्यं[3] सच्चिदानन्दात्मकमित्यर्थः। उक्तवाक्यानामुपलक्षणत्वं विवक्षित्वोक्तमेवमिति। ननु ब्रह्मणो न द्वैविध्यं युगपदेकस्य तद्विरोधात्तत्राऽऽह—विद्येति। अद्वैतमेव वास्तवं चेदुपास्योपासकादिभेदस्यावस्तुत्वादुपास्तिविध्यानर्थक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति[4]। उपास्तीनामपि मुक्त्यर्थत्वाद्विद्यावद्वस्तुगामितेत्याशङ्क्य साक्षान्न मोक्षार्थतेत्याह—तत्रेति। अभ्युदयार्थानि प्रतीकोपासनानि। क्रममुक्त्यर्थानि दहराद्युपासनानि। कर्मसमृद्ध्यर्थान्युद्गीथादिध्यानानि। यद्यपि[5] विधेयत्वादेतानि कर्मकाण्डे युक्तानि तथाऽपि मानसत्वेन विद्यासाम्यादिहोक्तानीत्यर्थः। उपास्यैक्यात्तत्प्राप्तेरुपास्तिफलत्वादुपास्तितत्फलभेदासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह—तेषामिति। परस्य गुणभेदादुपास्तिभेदाच्च भेदेऽपि स्वरूपाभेदादुपास्त्यादिभेदायोगतादवस्थ्यमाशङ्क्य स्वरूपाभेदेऽप्युपहितभेदमाह—एक इति। उपास्तिप्रचय[6]संस्कारादुपास्यतद्गुणप्राप्तिरित्यत्र श्रुत्यन्तरमाह—यथेति। क्रतुः संकल्पो ध्यानम्। ध्यानसंस्कारप्रचयाद्ध्येयात्मतां ध्याता देहपाते प्रतिपद्यते किंवा तदाऽपि पूर्ववद्ध्यातृत्वमेवेति संशये संस्कारप्रकर्षाद्देवतात्मत्वमेवाऽऽप्नोतीति निर्णेतुमाह—स्मृतेश्चेति। सर्वत्रा[7]ऽऽत्मैक्यात्तस्य कौटस्थ्यात्तस्यैवोपास्यत्वात्कुतस्तत्तारतम्यश्रुतिरित्याशङ्क्य नीहाराद्यावरणभेदादादित्यवद्विद्यातारतम्यादात्मा वस्तुतो[8] निरतिशयोऽपि सातिशयो भातीत्याह—यद्यपीति। यथोक्तस्याप्यात्मनः स्थावरादारभ्य

१ ज. °सनादि°। २ ङ. ञ. °क एवाऽऽत्मा। ३ क. ख. ठ. ड. ढ. °परिच्छेदशू°। ४ छ. °स्यावास्तवत्वा°। ५ क. ख. °पि ध्येय°। ६ ठ. ड. ढ. °चयात्संस्का°। ७ ख. सर्वात्मे°। ८ ठ. ड. ढ. °तोऽनति°।

स्थावरजङ्गमेषु गूढस्तथाऽपि चित्तोपाधिविशेषतारतम्यादात्मनः कूटस्थनित्यस्यैकरूपस्याप्युत्तरोत्तरमाविष्कृतस्य तारतम्यमैश्वर्यशक्तिविशेषैः श्रूयते—"तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेद" [ऐ० आ० २-३-२-१] इत्यत्र ।

स्मृतावपि—" यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम् "

[भ० गी० १०-४१] इति । यत्र यत्र विभूत्याद्यतिशयः स स ईश्वर इत्युपास्यतया चोद्यते । एवमिहाप्यादित्यमण्डले हिरण्मयः पुरुषः सर्वपाप्मोदयलिङ्गात्पर एवेति वक्ष्यति । एवम् " आकाशस्तल्लिङ्गात् "[२] इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । एवं सद्योमुक्तिकारणमप्यात्मज्ञानमुपाधिविशेषद्वारेणोपदिश्यमानमप्यविवक्षितोपाधिसंबन्धविशेषं परापरविषयत्वेन संदिह्यमानं वाक्यगतिपर्यालोचनया निर्णेतव्यं भवति । यथेहैव तावत् "आनन्दमयोऽभ्यासात् " इति । एवमेकमपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसंबन्धं निर-

ब्रह्मान्तेषु प्राणिषूत्तरोत्तरमाविष्टस्य बुद्ध्युपाधिशुद्ध्युत्कर्षतारतम्यात्प्रज्ञाधीनैश्वर्यश[४]
विशेषैस्तारतम्यं तस्योक्तोपाधिकस्य प्रकृतस्याऽऽत्मनो यो ध्याता स्वरूपमाविस्त
तिशयेन प्रकटमुपास्तिवशाद्बुध्यते सोऽश्नुते ह्याविर्भूयेत्यैतरेयके श्रुतम् । तथा
स्यतारतम्यं श्रौतमौपाधिकं युक्तमित्यर्थः । उपास्येश्वरतारतम्यं भगवद्गीतास्वपि
मित्याह—स्मृताविति । श्रुतिस्मृतितात्पर्यमाह—यत्रेति । न केवलं द्वैविध्यं
श्रुतिस्मृत्योरेव सिद्धं[६] किंतु सूत्रकृतोऽपि मतमित्याह—एवमिति । श्रुतिस्मृ
प्रकृतेऽपि शास्त्रे द्वैरूप्यं ब्रह्मणो भाति तत्र सोपाधिकब्रह्मविषयमन्तस्तद्धर्माधिक
दाहरति—आदित्येति । उक्तन्यायं तुल्यदेशेषु[७] प्रसारयति—एवमिति । सो
कोपदेशवन्निरुपाधिकोपदेशं दर्शयति—एवमित्यादिना । आत्मज्ञानं नि
मिति संबन्धः । निर्णयप्रसङ्गमाह—परेति । अन्नमयाद्युपाधिद्वारोक्तस्य कथं
पयत्वं तत्राऽऽह—उपाधीति । निर्णयक्रममाह—वाक्येति । उक्तार्थमवि
कास्तीत्याशङ्क्योक्तम्—यथेति । अस्मिन्नेवाधिकरणे यथा निरुपाधिकं ब्रह्मैवं
तथा द्युभ्वाद्यायतनमित्यादिष्वपीत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिसूत्रेषु दृष्टं ब्रह्मद्वैरूप्यं शि
न्तरसंदर्भारम्भं संभावयति—एवमिति । अपेक्षितोपाधिसंबन्धमुपास्यत्वेन निर

१ क. ङ. 'ततार' । २ क. 'धिसंबन्धवि' । ३ ञ. 'धिवि' । ४ छ. बुद्ध्याद्युपा' ।
'म्यं श्रुत' । ६ छ. द्वैविध्यं । ७ ख. भिन्नदेशेषु ।

स्तोपाधिसंबन्धं चोपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषूपदिश्यत इति प्रदर्शयितुं परो ग्रन्थ आरभ्यते। यच्च "गतिसामान्यात्" इत्यचेतनकारणनिराकरणमुक्तं तदपि वाक्यान्तराणि ब्रह्मविषयाणि व्याचक्षाणेन ब्रह्मविपरीतकारणनिषेधेन प्रपञ्च्यते—

(आनन्दमयकोशस्य परमात्मत्वम्, अधि० ६)

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

तैत्तिरीयके—"अन्नमयं" "प्राणमयं" "मनोमयं" "विज्ञानमयं" [तै० २-१-५] चानुक्रम्याऽऽम्नायते—"तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः" इति। तत्र संशयः—किमिहाऽऽनन्दमयशब्देन परमेव ब्रह्मोच्यते यत्प्रकृतं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति किंवाऽन्नमयादिवद्ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति। किं तावत्प्राप्तम्। ब्रह्मणोऽर्थान्तरममुख्य

धिसंबन्धं च ज्ञेयत्वेनेति संबन्धः। तस्याद्याप्यविवेकात्कुत्रोपाधिरिष्टः कुत्र वा नेति निरूपयितुमुत्तरग्रन्थ इत्यर्थः। सिद्धवदुक्तगतिसामान्यस्यापि साधनायेत्युत्तरस्योपयोगान्तरमाह—यच्चेति। वाक्यान्तराणि व्याख्यातातिरिक्तानीति यावत्। वेदान्तानामविशेषेण निर्विशेषे ब्रह्मणि समन्वये सिद्धे क्वचित्तस्य हिरण्मयवाक्यादावपवादः क्वचिदानन्दमयवाक्यादौ तदाभासे तदसत्त्वमुच्यत इत्यध्यायशेषारम्भे स्थिते निर्गुणविषयमेव तावदधिकरणं प्रस्तौति—आनन्दमय इति। तस्य वृत्तिकारमतेन विषयमाह—तैत्तिरीयक इति। अन्नरसविकारो देहोऽन्नमयः प्राणोपाधिरात्मा प्राणविकारः प्राणमयो मनोमयस्तदुपाधिरात्मा तद्विकारो विज्ञानमयो विज्ञानोपाधिरात्मा विज्ञानविकारः। यद्वा भृगुवल्ल्युक्ताधिदैविकान्नादीन्प्रत्याध्यात्मिकान्नादिकोशा विकारास्तदेतच्चतुष्टयं स वा एष इत्यादिना क्रमेणोक्त्वाऽऽनन्दमय उक्तस्तस्मादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इति सूत्रितादित्येतत्। तस्यैव स्मृत्यर्थो वैशब्दः। एतस्मात्तस्य श्रद्धैव शिर इत्यादिना व्याख्यातात्। ततोऽन्यत्वं मनोमयस्यापीत्यत उक्तमन्तर इति। तस्मादानन्दमयशब्दे मयटो विकारप्राचुर्यसाधारण्याद्विचारबीजं संशयमाह—तत्रेति। ईक्षत्यधिकरणे मुख्यसंभवे[1] गौणस्यानवकाशत्वाद्विशयानुदये[2] प्रायपाठस्याकिंचित्करत्वादमुख्येक्षणप्रवाहपातेऽपि जगत्कारणे मुख्यं तदित्युक्तम्। इह तु मयटो विकारप्राचुर्ययोर्मुख्यत्वे सति विशयोदये प्राचुर्यार्थात्प्रायदृष्टेर्व्यावर्तकत्वात्पूर्वाधिकरणसिद्धान्ताभावेन पूर्वपक्षोन्मेषात्प्रत्युदाहरणात्मिकां संगतिं विवक्षन्नाकाङ्क्षाद्वारा पूर्वपक्षयति—किमिति। श्रुत्यादिसंगतिचतुष्टयं फलं च वक्ष्यते। मयटः साधारण्येऽपि विशे-

---

१ ख. 'मुख्यासं'। २ ख. 'द्विपया'।

आत्माऽऽनन्दमयः स्यात् । कस्मात् । अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात् । अथापि स्यात्सर्वान्तरत्वादानन्दमयो मुख्य एवाऽऽत्मेति । न स्यात्प्रियाद्यवयवयोगाच्छारीरत्वश्रवणाच्च । मुख्यश्चेदात्माऽऽनन्दमयः स्यान्न प्रियादिसंस्पर्शः स्यात् । इह तु "तस्य प्रियमेव शिरः" [तै० २-५] इत्यादि श्रूयते । शारीरत्वं च श्रूयते—"तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य" [तैत्ति० २ ६] इति । तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शारीर आत्मा य एष आनन्दमय इत्यर्थः । न च सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियसंस्पर्शो वारयितुं शक्यः । * तस्मात्संसार्येवाऽऽनन्दमय आत्मेत्येवं प्राप्त इदमुच्यते—'आनन्दमयोऽभ्यासात्' पर एवाऽऽत्माऽऽनन्दमयो भवितुमर्हति । कुतः । अभ्यासात् । परस्मिन्नेव ह्यात्मन्यानन्दशब्दो बहुकृत्वोऽभ्यस्यते । आनन्दमयं प्रस्तुत्य—"रसो

पग्रहे हेतुर्नास्तीत्याह—कस्मादिति । विकारप्रायपाठं हेतुमाह—अन्नेति । प्र पाठेऽपि प्रकरणाल्लिङ्गं बलवदित्याह—अथापीति । सावयवत्वशारीरत्वलिङ्ग मयट्श्रुत्या चानुगृहीतं प्रकरणमेव प्रबलमित्याह—न स्यादिति । सावयवत्व थासिद्धिं प्रत्याह—मुख्यश्चेदिति । तस्य निष्कलत्वश्रुत्या निरंशत्वादित्यर्थः । आ न्दमयेऽपि कुतः सावयवत्वं तत्राऽऽह—इह त्विति । लिङ्गान्तरं विभजते—शारी रत्वं चेति । व्यवहितान्वयेनाभीष्टार्थदृष्टौ व्याचष्टे—तस्येति । शारीरत्वेऽपि प त्मत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह—न चेति । प्रियादिस्पर्शित्वे च संसारित्वमित्य का तर्हि सर्वान्तरत्वस्य गतिरित्याशङ्क्य चतुष्कोशान्तरत्वमेव न सर्वान्तर त्याह—तस्मादिति । उक्तं प्रकरणादि तच्छब्दार्थः । आनन्दमये संसारिण्यु द्वास दुःखरहितप्रियादियुक्तस्वरूपावस्थानं फलं वक्तुमितिशब्दः । पूर्वपक्ष सिद्धान्तयति—एवमिति । सौत्रीं प्रतिज्ञां विभजते—पर एवेति । प्रकर तस्य संसारित्वे प्रतिज्ञानुपपत्तिरित्याह—कुत इति । हेतुमादाय व्याकरोति अभ्यासादिति । आनन्दशब्दाभ्यासे कथमानन्दमयस्य ब्रह्मतेत्याशङ्क्य ब्र प्रयुक्तपूर्वस्य तस्य प्रकरणादानन्दमये प्रयोगाज्ज्योतिष्टोमाधिकारे ज्योतिःशब्दा वदानन्दमयाधिकारे तत्पदाभ्यासस्य तद्विषयत्वादित्याह—आनन्दमयमिति ।

* "चतुष्कोशान्तरत्वेन न सर्वान्तरतोच्यते । प्रियादिभागी शारीरो जीवो न ब्रह्म इत्याक्षेपाशयः ।

१ क्ष. °भयणाच्च । २ क. अ. य. ट. °त्मा स्या° । ३ ख. °पाठे हे° ।

वै सः" [तैत्ति० २-७] इति तस्यैव रसत्वमुक्त्वोच्यते "रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति" इति। "को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्। य एष आकाश आनन्दो न स्यात्। एष ह्येवाऽऽनन्दयाति" [तैत्ति० २-७] "सैषाऽऽनन्दस्य मीमाꣳसा भवति" [तैत्ति० २-८] "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति" [तैत्ति० २-८] "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" [तैत्ति० २-९] इति। "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" [तैत्ति० ३-६] इति च। श्रुत्यन्तरे च— "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" [बृह० ३-९-२८] इति ब्रह्मण्येवाऽऽनन्दशब्दो दृष्टः। एवमानन्दशब्दस्य बहुकृत्वो ब्रह्मण्यभ्यासादानन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते।

यत्तूक्तमन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यमुख्यत्वमिति।

नासौ दोषः। आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात्। मुख्यमेव ह्यात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं लोकबुद्धिमनुसरदन्नमयं शरीरमना-

---

सारोऽन्नमयादिकोशचतुष्टयान्तरत्वादानन्दमयोऽयं लब्ध्वा ध्यात्वा पूर्णश्चेदानन्दः सर्वसाक्षी सर्वप्रेरको न स्यात्तदा प्राणादेरचेतनस्य चेष्टा न युक्तेत्याह—को हीति। सर्वानन्दयितृत्वादपि परानन्दत्वमस्येत्याह—एष हीति। युवा स्यादित्यादिना सार्वभौममारभ्य ब्रह्मान्तमुत्तरोत्तरमुत्कृष्टानन्दस्य ब्रह्मणि समाप्तिफला मीमांसा सैषेत्युक्ता। मयडन्तस्याभ्यासमाह—एतमिति। उपसंक्रमणं प्राप्तिर्ब्रह्मणः स्वरूपमिति शेषः। गतिसामान्यार्थं ब्रह्मण्यानन्दशब्दस्यान्यत्रापि प्रयुक्तत्वमाह—श्रुत्यन्तरे चेति। तथाऽपि कथमानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमित्याशङ्क्य हेत्वर्थमुपसंहरति—एवमिति। अभ्यासात्तस्य चाधिकारादानन्दमयार्थत्वादिति शेषः।

लिङ्गात्तस्य ब्रह्मत्वमुक्त्वा तदब्रह्मत्वहेतुं प्रायपाठमनुवदति—यत्त्विति।

लिङ्गबाध्यः संनिधिरित्याह—नासाविति। तस्य चतुष्कोशान्तरत्वमेव न सर्वान्तरत्वमित्युक्तमाशङ्क्य तात्पर्यमाह—मुख्यमिति। किमिति तर्हि प्रथममन्नमयादिचतुष्टयमादिष्टं तत्राऽऽह—लोकेति। कथं तर्हि देहे मनुष्योऽहमित्यात्मत्वधीरित्याशङ्क्याविवेकादित्याह—अत्यन्तेति। अन्नमयात्प्राणमयस्य ततो

---

१ क. ज. म. °त्। यदेष। २ ङ. म. °मुख्यात्मत्वमिति। ३ ञ. °यं शारी° । ४ क. ख. °ह्मत्वे हे°।

त्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्य मूषानिषिक्तद्रुतताम्रादिप्रतिमावत्ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं पूर्वेण पूर्वेण समानमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मेति ग्राहयत्प्रतिपत्तिसौकर्यापेक्षया सर्वान्तरं मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति श्लिष्टतरम् । यथाऽरुन्धतीनिदर्शने बह्वीष्वपि तारास्वमुख्यास्वरुन्धतीषु दर्शितासु योऽन्त्या प्रदर्श्यते सा मुख्यैवारुन्धती भवत्येवमिहाप्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वम् । यत्तु ब्रूषे प्रियादीनां शिरस्त्वादिकल्पनाऽनुपपन्ना मुख्यस्याऽऽत्मन इति । अतीतानन्तरोपाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्यदोषः । शारीरत्वमप्यानन्दमयस्यान्नमयादिशरीरपरम्परया प्रदर्श्यमानत्वान्न पुनः साक्षादेव शारीरत्वं संसारिवत्, तस्मादानन्दमयः पर एवाऽऽत्मा ॥ १२ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

अत्राऽऽह—नाऽऽनन्दमयः पर आत्मा भवितुमर्हति। कस्मात्।

मनोमयस्य तस्मादपि विज्ञानमयस्य ततश्चाऽऽनन्दमयस्याऽऽन्तरत्वे दृष्टान्तो मूषेति तर्हि प्राणमयादेरेवान्यतमस्याऽऽत्मत्वसंभवे किमानन्दमयेनेत्याशङ्क्याऽऽह—ग्राहणेति । अनात्मत्वेन साम्ये तत्तज्ज्ञापनमकिंचित्करमित्याशङ्क्य लोकबुद्धिमनुदित्युक्तं स्मारयति—प्रतिपत्तीति । आनन्दमयादन्यस्याऽऽन्तरस्यानुक्तेरस्य निरङ्कुशमान्तरत्वमित्याह—सर्वेति । अमुख्यप्रवाहपातेऽपि मुख्यत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । इहापीत्यमुख्यप्रवाहे पतितस्यापीति यावत् । लिङ्गेन संनिधेऽपि सावयवत्वलिङ्गानुगृहीतः स बलवानित्याशङ्क्योक्तमनुवदति—यत्त्विति । विज्ञानमयकोशोपाध्यधीनत्वेनान्यथासिद्धेर्न संनिधिसहायतेत्याह—अतीतेति । न्तरं संनिधिसहायत्वेनोक्तमनुवदति—शारीरत्वमिति । लिङ्गयोरन्यथासिद्धत्वे केवलसंनिधिबाधे फलितमाह—तस्मादिति ॥ १२ ॥

मयट्शब्दश्रुतिः संनिध्यनुग्राहिकेत्युक्तमनूद्य निरस्यति—विकारेति । तत्राव्याख्याति—अत्राऽऽहेति । अभ्यासादिना तस्य परत्वे स्थिते कुतश्चोद्यमित्याह कस्मादिति । बलवत्या श्रुत्योत्तरमाह—विकारेति । यथा विकारे च प्रशब्द इत्यत्र शालिविकारं भुङ्क्ते मुद्गविकारेणेत्यस्मिन्नर्थे शालीन्भुङ्क्ते मुद्गैरिति प्र

---

१ ङ. ब. ट. 'निषिक्त' । २ ङ. याऽन्ते । ३ ङ. प्रदृश्यमा' । ४ क. ज. ब. ङ. प
५ छ. ततो । ६ ख. तदनु' ।

"विकारशब्दात्"। प्रकृतिवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः समधिगत आनन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात् [पा० सू० ४-३-१४३]। तस्मादन्नमयादिशब्दवद्विकारविषय एवाऽऽनन्दमयशब्द इति चेत्। न प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः स्मरणात्। "तत्प्रकृतवचने मयट्" [पाणि० सू० ५-४-२१] इति हि प्रचुरतायामपि मयट्स्मर्यते। यथा—'अन्नमयो यज्ञः' इत्यन्नप्रचुर उच्यते। एवमानन्दमय उच्यते। आनन्दप्रचुरत्वं च ब्रह्मणो मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्स्थाने शतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणात् [तैत्ति० २-८]। तस्मात्प्राचुर्यार्थे मयट् ॥ १३ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

इतश्च प्राचुर्यार्थे मयट्। यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यपदिशति श्रुतिः—"एष ह्येवाऽऽनन्दयाति" [तैत्ति० २-७] इति।

शब्दो विकारे प्रयुक्तस्तथा विकारशब्दोऽपि प्रकृतौ स्यादित्याशङ्क्य व्याचष्टे—प्रकृतीति। कः पुनरत्र विकारशक्त इत्युक्ते "मयड्वा" इति सूत्रान्मयट्शब्दस्य विकारवाचित्वान्नाऽऽनन्दमयस्य मुख्यात्मतेत्याह—आनन्देति। श्रुतेर्विकारार्थत्वे तद्युक्तः संनिधिः संसारिणमेव गोचरयतीत्याह—तस्मादिति। मयटो विकारार्थत्वानियमान्न श्रुत्यनुग्रहः संनिधेरित्याह—नेति। तदेव स्फुटयति—तत्प्रकृतेति। प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तदुच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचनमन्नादि तदिति प्रथमासमर्थाद्यथोक्तेऽभिधेये मयट्प्रत्ययो भवतीति प्रचुरतायुक्तेऽपि वस्तुनि विकारवन्मयट्स्मरणान्न विकारार्थता नियतेत्यर्थत्वं मयटो दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति। आनन्दमयशब्दस्याऽऽनन्दप्राचुर्यार्थत्वं तद्विपरीतदुःखस्यापि लेशतो ब्रह्मणि प्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—आनन्देति। ब्रह्मानन्दस्य मनुष्यत्वावधिषु पूर्वस्थानेषु सुखाल्पत्वापेक्षं प्राचुर्यं न स्वगतदुःखलेशापेक्षम्। अतो ब्रह्मण्यानन्दैकरस्यं युक्तमित्यर्थः। श्रुतेर्न संनिधिसहायतेत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ १३ ॥

सूत्रस्थं चकारं व्याकरोति—इतश्चेति। अवशिष्टं व्याकुर्वन्नितःशब्दार्थं स्फुटयति—यस्मादिति। ब्रह्मणो नात्राऽऽनन्दहेतुत्वं भातीत्याशङ्क्याऽऽह—आनन्दयतीत्यर्थ इति। ब्रह्मणो लौकिकानन्दहेतुत्वेऽपि कथं प्राचुर्यार्थता मयटः स्यादित्या-

---

१ ङ. ञ. °वायमान°। २ क. ङ. ञ. ट. °न्दप्रचुरं ब्रह्माऽऽनन्दमय। ३ क. क. ट. ड. ढ. °रशब्द इ°। ४ क. ख. °ते तस्मि°।

आनन्दयतीत्यर्थः। यो ह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति। यथा लोके योऽन्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते तद्वत्। तस्मात्प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः संभवादानन्दमयः पर एवाऽऽत्मा ॥ १४ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

इतश्चाऽऽनन्दमयः पर एवाऽऽत्मा। यस्मात् "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" [तैत्ति० २-१] इत्युपक्रम्य "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यस्मिन्मन्त्रे यत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितं यस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्यजायन्त यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्वान्तरं यस्य विज्ञानायान्योऽन्तर आत्माऽन्योऽन्तर आत्मेति प्रक्रान्तं तन्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयते "अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः" इति। मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तमविरोधात्। अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्याताम्। न चान्नमयादिभ्य इवाऽऽनन्दमयादन्योऽन्तर आत्माऽभिधीयते। एतन्निष्ठैव च सैषा भार्गवी वारुणी विद्या [तैत्ति० ३-६]। तस्मादानन्दमयः पर एवाऽऽत्मा ॥ १५ ॥

शङ्क्याऽऽह—यो हीति। तदेव दृष्टान्तेन स्फोरयति—यथेति। प्राचुर्यार्थत्वे स्थिते फलितमाह—तस्मादिति ॥ १४ ॥

चशब्दार्थमाह—इतश्चेति। तदेव हेत्वन्तरमाह—यस्मादिति। तस्मा... व्यवहितेन संबन्धः। यन्निर्धारितं तदेवेह गीयत इति योजना। प्रकरणाविच्छेदं तदनुसंधत्ते—यस्मादिति। भूतयोनेरेव सर्वाप्रत्यक्तमत्वेन सर्वान्तरत्वमाह—यच्चेति। तस्यैव ज्ञेयत्वेन प्रकृतत्वमाह—यस्येति। तदेवात्रोच्यमानमिति कुतो... तत्राऽऽह—मन्त्रेति। अविरोधादित्येकार्थत्वे सत्युपायोपेयत्वयोगादित्यर्थः। तयो... कार्थत्वे दोषमाह—अन्यथेति। अन्नमयादीनामनात्मत्वेऽप्यविरोधवदिहापि स्यादिति शङ्क्याऽऽह—न चेति। ब्रह्मणस्तदान्तरत्वं पुच्छश्रुतिहतमिति भावः। किंच... वल्ल्यां पञ्चमपर्यायेणोपसंहारात्तस्य ब्रह्मार्थत्ववदत्रापि तस्य स्थानात्तदर्थतेत्याह—एतन्निष्ठेति। प्रकरणादिसिद्धमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १५ ॥

---

१ ट. 'तानि जायन्ते य'। २ ज. ञ. 'न्तर आत्मेति। ३ क. ख. स्फोटयति। ४... 'तोऽवग'। ५ क. ख. 'श्रुत्यभिह'।

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतश्चाऽऽनन्दमयः पर एवाऽऽत्मा "नेतरः"। इतर ईश्वरादन्यः संसारी जीव इत्यर्थः। न जीव आनन्दमयशब्देनाभिधीयते। कस्मात् "अनुपपत्तेः"। आनन्दमयं हि प्रकृत्य श्रूयते—"सोऽकामयत। बहु स्यां प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा। इदꣳ सर्वमसृजत। यदिदं किंच" [तै० २-६] इति। तत्र प्राक्शरीराद्युत्पत्तेरभिध्यानं सृज्यमानानां च विकाराणां स्रष्टुरव्यतिरेकः सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥ १६ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च नाऽऽनन्दमयः संसारी। यस्मादानन्दमयाधिकारे—"रसो वै सः। रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति" [तै० २-७] इति जीवानन्दमयौ भेदेन व्यपदिशति। न हि लब्धैव लब्धव्यो भवति। कथं तर्हि "आत्माऽन्वेष्टव्यः" [छा० ८-७-१] "आत्मलाभान्न परं विद्यते" इति श्रुतिस्मृती यावता न लब्धैव लब्धव्यो भवतीत्युक्तम्। बाढम्। तथाऽप्यात्मनोऽप्र-

---

पूर्वसूत्रस्थं चकारमाकृष्य सूत्रस्य हेत्वन्तरपरत्वमाह—इतश्चेति। जीवस्य प्रतिपाद्यत्वाप्राप्त्या किं निषेध्यमित्याशङ्क्याऽऽनन्दमयशब्दवाच्यतेत्याह—नेति। तस्यापि वैषयिकविविधानन्दभाक्त्वात्तच्छब्दत्वं किं न स्यादित्याह—कस्मादिति। हेतुमादाय व्याकर्तुं भूमिकां करोति—अनुपपत्तेरिति। आलोचनं तपो नाऽऽयासमयम्। अस्त्वेवं काऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह—तत्रेति ॥ १६ ॥

जीवस्याऽऽनन्दमयत्वनिषेधे हेत्वन्तरमाह—भेदेति। चकारार्थं प्रतिज्ञाय प्रकटयन्भेदव्यपदेशं विशदयति—इतश्चेत्यादिना। स इत्यानन्दमयपरामर्श इति वक्तुमानन्दमयाधिकार इत्युक्तम्। श्रुतेरर्थमाह—जीवेति। कयाऽनुपपत्त्या भेदोक्तिस्तत्राऽऽह—न हीति। लब्धैव लब्धव्यो न चेत्तर्हि श्रुतिस्मृत्योरनुपपत्तिरिति शङ्कते—कथमिति। का तयोरनुपपत्तिस्तत्राऽऽह—यावतेति। किमेकत्र वस्तुतो न लब्धृलब्धव्यत्वं किंवा कल्पनयाऽपि तत्राऽऽद्यमङ्गी करोति—बाढमिति। श्रुत्याद्युपपत्तये द्वितीयं प्रत्याह—तथाऽपीति। अप्रच्युतात्मभावोऽखण्डैकरस्यम्। लौकिको लोका-

---

१ ट. इतर इतीश्व°। २ ज. °र्तां भवतः। या°। ३ ठ. ड. ट. °षेध्यपदमि°।

च्युतात्मभावस्यैव सतस्तत्त्वानवबोधनिमित्तो[1] देहादिष्वनात्मस्वात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टः। तेन देहादिभूतस्याऽऽत्मनोऽप्यात्माऽनन्विष्टोऽऽन्वेष्टव्योऽलब्धो लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमतो मन्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेश उपपद्यते। प्रतिषिध्यत एव तु परमार्थतः सर्वज्ञात्परमेश्वरादन्यो द्रष्टा श्रोता वा—"नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" [बृ० ३-७-२३] इत्यादिना। परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पिताच्छारीरात्कर्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्माख्यादन्यः। यथा मायाविनश्चर्मखड्गधरात्सूत्रेणाऽऽकाशमधिरोहतः स एव मायावी परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽन्यः। यथा वा घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नादनुपाधिपरिच्छिन्न आकाशोऽन्यः। ईदृशं च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य "नेतरोऽनुपपत्तेः" "भेदव्यपदेशाच्च" इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

आनन्दमयाधिकारे च—'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति' [तैति० २-६] [इति] कामयितृत्वनिर्देशाच्च[2] नाऽऽनुमानिकमपि

दनपेतोऽप्रामाणिकः। तस्य फलवत्त्वमाह—तेनेति। अन्वेषणं विचारारम्भः तत्फलाप्तिर्लाभः श्रवणं शक्तितात्पर्यधीरिति भेदः। द्रष्टृद्रष्टव्यत्वादिसंग्रहार्थमादिपदम्। जीवत्वेना[3]ऽऽनन्दमयस्य जीवस्याविद्ययाऽपि जीवाद्भेदाभावान्न भेदव्यपदेशः स्यादिति भावः। किमिति कल्पितभेदेन लब्धृलब्धव्यत्वाद्युच्यते श्रुत्यादिवशा[त्त]स्तवो भेदोऽस्त्वित्याशङ्क्याऽऽह—प्रतिषिध्यत इति। जीवश्चेन्नेश्वरादन्यः सोऽपि ततोऽन्यो नेति तस्यापि कल्पितत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—परमेश्वरस्त्विति। कल्पितस्याधिष्ठानादृते सत्त्वाद्ययोगाद्भेदेनासत्त्वेऽपि ततोऽन्यदेवाधिष्ठानं सत्तास्फूर्ति स्वातन्त्र्यादिति मत्वा दृष्टान्तमाह—यथेति। सूत्रारूढं स्वतोऽपि मिथ्या जीवे[...] मात्रं तथा न स्वरूपमित्यपरितोषादुक्तं यथा वेति। तथाऽपि सूत्रद्वयसामर्थ्या त्पारमार्थिकं भेदमाशङ्क्याऽऽह—ईदृशं चेति। अन्यथा श्रुतिसूत्रविरोध[इति] भावः ॥ १७ ॥

नन्वौपचारिकस्य कामयितृत्वस्य प्रधानेऽपि संभवात्तदेवाऽऽनन्दमयत्वेन कार[ण]वाऽपेक्ष्यतां न परमात्मेत्याशङ्क्याऽऽह—कामाच्चेति। तद्व्याख्याति—आनन्दमे

---

१ ङ. °त्तो मिथ्यैव दे°। २ ङ. ञ. °शात्राऽऽनु°। ३ क. छ. ठ. ड. ढ. °त्वे त्वान°।

सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानमानन्दमयत्वेन कारणत्वेन वाऽपेक्षितव्यम्। "ईक्षतेर्नाशब्दम्" इति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसूत्रोदाहृतां कामयितृत्वश्रुतिमाश्रित्य प्रसङ्गात्पुनर्निराक्रियते गतिसामान्यप्रपञ्चनाय ॥ १८ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥ (६)

इतश्च न प्रधाने जीवे वाऽऽनन्दमयशब्दः। यस्मात् "अस्मिन्" आनन्दमये प्रकृत आत्मनि प्रतिबुद्धस्य "अस्य" जीवस्य "तद्योगं शास्ति" तदात्मना योगस्तद्योगस्तद्भावापत्तिर्मुक्तिरित्यर्थः। तद्योगं शास्ति शास्त्रम्—"यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते। अथ सोऽभयं गतो भवति। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवति" [तैत्ति० २-७] इति। एतदुक्तं भवति—यदैतस्मिन्नानन्दमयेऽल्पमप्यन्तरमतादात्म्यरूपं पश्यति तदा संसारभयान्न निवर्तते। यदा त्वेतस्मिन्नानन्दमये निरन्तरं

ईक्षत्यधिकरणे प्रधानस्य निरस्तत्वादिहापि तन्निरासे पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—ईक्षतेरिति। प्रासङ्गिकनिरासस्य प्रकृतोपयोगमाह—गतीति ॥ १८ ॥

आनन्दमयस्य प्रधानजीवयोरन्यतरत्वाभावे हेत्वन्तरं कामयितृत्वस्यागौणत्वं सूचयन्नाह—अस्मिन्निति। चशब्दार्थमाह—इतश्चेति। अस्मिन्नित्यादि व्याकुर्वन्नितःशब्दार्थं स्पष्टयति[1]—यस्मादिति। प्रधानपक्षेऽपि तद्योगः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तदात्मनेति। स्वतो भिन्नयोस्तादात्म्यसंबन्धं व्यावर्तयति—तद्भावेति। उक्तार्थं पदमनूद्य क्रियापदापेक्षितं पूरयति—तद्योगमिति। यस्यामैक्यज्ञानावस्थायां विद्वानेतस्मिन्ब्रह्मणि पञ्चीकृतभूतपञ्चकेन तत्कार्येण च समष्टिस्थूलदेहेन विराजा दृश्यशब्दितेनैक्यतादात्म्यशून्ये स्वसंबन्धितयाऽध्यस्तेन्द्रियजातेनापञ्चीकृतभूतकार्येणाऽऽत्म्येन तादात्म्यादिहीने निष्कृष्योच्यन्त[2] इति निरुक्तानि भूतसूक्ष्माणि तैश्चाभेदवर्जिते निःशेषलयस्थानं निलयनमिति मूलप्रकृतेरुक्तेस्तत्तादात्म्यादिरहिते प्रकर्षेण स्थितिं पुनरावृत्तिरहितां लभते। अभयं यथा स्यादित्युक्तं व्यनक्ति—अथेति। ज्ञाने फलमुक्त्वा ज्ञानाभावे दोषमाह—यदा हीति। भेदस्यानादित्वात्तत्कारणाधीनदोषोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह—एतदिति। अभयं प्रतिष्ठामित्युक्त्वा पुनरभयं गतो भवतीत्युक्ते[3] पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—यदा त्विति। शास्त्रस्यान्यथासिद्धिं प्रत्याह—तच्चेति।

---

१ क. स्फुटयति। २ क. निष्कृष्यो'। ३ ग. 'त्युक्तं पु'।

तादात्म्येन प्रतितिष्ठति तदा संसारभयान्निवर्तत इति । तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते न प्रधानपरिग्रहे जीवपरिग्रहे वा । तस्मादानन्दमयः परमात्मेति स्थितम्[1] ।

(ब्रह्मण आनन्दमयजीवाधारत्वम्, अधि० ६)

इदं त्विह *वक्तव्यम्—" स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः " [तैत्ति० २-१] " तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः " [तैत्ति० २-२] " तस्मादन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः " [तैत्ति० २-३] " तस्मादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः " [तैत्ति० २-४] इति च विकारार्थे मयट्प्रवाहे सत्यानन्दमय एवाकस्माद्र्धजरतीयन्यायेन कथमिव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं[2] ब्रह्मविषयत्वं चाऽऽश्रीयत इति ।

मान्त्रवर्णिकब्रह्माधिकारादिति चेत्[3] । न । अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः ।

वृत्तिकृतां मतमुपसंहरति—तस्मादिति । परस्य ज्ञेयत्वे कैवल्यं फलतीति मत्वाऽऽह इति स्थितमिति ।

अत्र चाऽऽनन्दमये परस्मिन्नात्मनि स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां तैत्तिरीयकश्रुतीनां सम... दास्ति संगतिचतुष्टयमिति स्वमतसंग्रहार्थं स्वयूथ्यमतं दूषयति—इदं त्विति । ... परस्य व्याख्योक्तिः । पर्यायचतुष्टये मयटो विकारार्थत्वात्पञ्चमे पर्याये तादर्थ्य... प्रकरणं दर्शयति—स वा इति । मयड्वेति सूत्रान्मयट्शब्दो विकारे श्रुतिरि... वक्तुं विकारार्थे मयडित्युक्तम् । विकारप्रकरणं प्रकटयितुं प्रवाहपदम् । प्रियाद्यवय... विकारार्थे लिङ्गत्वात्प्राचुर्यार्थत्वे च हेत्वभावान्मयटो न तदर्थतेत्याह—आनन्द... एकस्यैव मयटोऽर्थद्वयं नेत्यत्र दृष्टान्तमाह—अर्धेति । श्रुतिलिङ्गप्रकरण... प्राचुर्यार्थत्वे मयटो दृष्टान्तोऽपि नास्तीत्याह—कथमिति । विकारार्थत्वे निश्चि... क्यस्य न ब्रह्मार्थतेत्याह—ब्रह्मेति ।

कथंशब्दस्य प्रश्नार्थतामुपेत्य प्रकरणेन शङ्कते—मान्त्रेति । न प्रकरणमात्रं ... मकमतिप्रसक्तेरित्याह—अन्नेति ।

---

* अयमुत्सर्गः—"ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दात्प्रतीयते । विशुद्धं ब्रह्म विकृतं ... यशब्दतः " इति ।

---

१ ङ. ञ. °ति सिद्धम् । २ ज. °त्वं वा निर्धार्य° । ङ. ञ. °त्वं वाऽऽश्री° । ३ ... °चेदम्° ।

अत्राऽऽह—युक्तमन्नमयादीनामब्रह्मत्वं तस्मात्तस्मादान्तरस्याऽऽन्तरस्यान्यस्यान्यस्याऽऽत्मन उच्यमानत्वात्। आनन्दमयात्तु न कश्चिदन्य आन्तर आत्मोच्यते। तेनाऽऽनन्दमयस्य ब्रह्मत्वम्। अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गादिति।

अत्रोच्यते—यद्यप्यन्नमयादिभ्य इवाऽऽनन्दमयादन्योऽन्तर[1] आत्मेति न श्रूयते तथाऽपि नाऽऽनन्दमयस्य ब्रह्मत्वं यत आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते—"तस्य प्रियमेव शिरः, मोदो दक्षिणः पक्षः, प्रमोद उत्तरः पक्षः, आनन्द आत्मा, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" [तै० २-५] इति। तत्र यद्ब्रह्म[2] मन्त्रवर्णे प्रकृतम् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति तदिह ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्यते। तद्विजिज्ञापयिषयैवाऽन्नमयादय आनन्दमयपर्यन्ताः[3] पञ्च कोशाः कल्प्यन्ते। तत्र कुतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गः।

नन्वानन्दमयस्यावयवत्वेन "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्युच्यतेऽ-

---

तेषामब्रह्मत्वं लिङ्गादिति शङ्कते—अत्रेति। आनन्दमयादपि पुच्छं ब्रह्मान्यदान्तरमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—आनन्देति। ब्रह्मण्यान्तरत्वमश्रुतं पुच्छत्वं तु श्रुतमित्यर्थः। तस्मादान्तरस्यानुक्तौ प्राकरणिकमर्थमाह—तेनेति। तस्याब्रह्मत्वे दोषमाह—अन्यथेति।

किमानन्दमयादान्तरत्वेनान्यस्यानुक्तेस्तस्य ब्रह्मत्वं किंवाऽन्यस्यैवानुक्तेरिति विकल्पयति—अत्रेति। तत्राऽऽनन्दमयादान्तरस्याश्रुतिमुपेत्य ब्रह्मत्वं प्रत्याह—यद्यपीति। अन्यस्य पुच्छब्रह्मणोऽभिधानादिति हेतुं ब्रुवन्द्वितीयं निराह—यत इति। इष्टार्थदृष्टौ व्यक्तं हर्षमात्रं प्रियमिष्टस्मृतौ हर्षो मोदः स चाभ्यासात्प्रकृष्टः प्रमोदः सुखमात्रमानन्दः। मन्त्रवर्णोक्तं ब्रह्म पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्दात्प्रत्यभिज्ञातम्। ब्रह्मत्वे त्वानन्दमयस्य ब्रह्मशब्दस्यान्यत्र वृत्तिरानन्दमयशब्दस्य ब्रह्मण्यप्रयुक्तस्य तस्मिन्प्रयुक्तिश्चेत्ययुक्तं स्यादिति श्रुतितात्पर्यमाह—तत्रेति। आनन्दमयस्याब्रह्मत्वे तदुक्तिवैयर्थ्यमाशङ्क्यान्नमयादिवत्पुच्छब्रह्मज्ञापनार्था तदुक्तिरित्याह—तदिति। यदुक्तमानन्दमयस्याब्रह्मत्वे प्रकृतहानमप्रकृतप्रक्रिया चेति तत्राऽऽह—तत्रेति।

पुच्छैब्रह्मवाक्यस्य स्वप्रधानब्रह्मार्थत्वे सतीति यावत्। पुच्छश्रुतिविरोधान्न तस्य स्वप्रधानार्थतेति शङ्कते—नन्विति। पुच्छशब्दस्यात्रावयवार्थत्वाभावे प्रकरणविरोध-

---

१ ङ. म. ठ. °दन्योऽन्त°। २ ज. म. °द्ब्रह्मेह म°। ३ ज. °मयान्ताः। ४ क. ख. ठ. ड. ढ. °च्छवा°।

न्नमयादीनामिवेदं पुच्छं प्रतिष्ठेत्यादि । तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शक्यं विज्ञातुम् । प्रकृतत्वादिति ब्रूमः ।

नन्वानन्दमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयत आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति ।

अत्रोच्यते—तथा सति तदेव ब्रह्माऽऽनन्दमय आत्माऽवयवी तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठाऽवयव इत्यसामञ्जस्यं स्यात् । अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रैव ब्रह्मनिर्देश आश्रयितुं ब्रह्मशब्दसंयोगात् । नाऽऽनन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति । अपि च—"ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्युक्त्वेदमुच्यते—"तदप्येष श्लोको भवति । असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुः" [तै० २-६] इति । अस्मिंश्च लोकेऽननुकृष्याऽऽनन्दमयं ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानाद्गम्यते "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति । न चाऽऽनन्दमयस्याऽऽत्मनो भावाभावाशङ्का युक्ता प्रियमोदादिविशेषस्याऽऽनन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् ।

माह—अत्रेति । पुच्छश्रुतेरवयवार्थत्वे फलितमाह—तत्रेति । स्वप्रधानब्रह्माधिकाराद्ब्रह्मशब्दात्तथैव तत्प्रत्यभिज्ञाने पुच्छशब्दविरोधे सत्येकस्मिन्वाक्ये प्रथमचरमश्रुतशब्दयोराद्यस्यानुपसंजातविरोधिनो बलीयस्त्वात्पुच्छत्वेन गुणत्वबाधया स्वप्रधानब्रह्मधीरित्याह—प्रकृतत्वादिति ।

अन्यथाऽपि प्रकृतत्वं स्यादित्याह—नन्विति । किं प्रकृतं ब्रह्माऽऽनन्दमयवाक्ये पुच्छवाक्ये चोच्यते किंवैकत्रेति विकल्पयति—अत्रेति । प्रथमं प्रत्याह—तथेति । अवयवावयवित्वस्य कल्पितत्वेऽप्यन्नमयादिष्विवैकत्र गुणप्रधानत्वायोगात् । यदि द्वितीयस्तत्राऽऽह—अन्यतरेति । अन्यतरस्मिन्वाक्ये ब्रह्मोक्तिस्वीकारे सतीत्यर्थः । वाक्यशेषादपि पुच्छवाक्य एवोच्यते स्वप्रधानं ब्रह्मेत्याह—अपि चेति । श्लोकस्याऽऽनन्दमयार्थत्वमाशङ्क्य तात्पर्यमाह—अस्मिंश्चेति । प्रतिष्ठेत्यत्रैवेति संबन्धः । आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणो भावाभावधियोर्गुणदोषोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति ।

पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्देन स्वप्रधानोक्तौ पुच्छशब्दस्य का गतिरिति पृच्छति—

---

१ ङ. म. ट. °भावश° । २ ङ. ज. °विशिष्टस्याऽऽ° । ३ छ. °धानब्रह्मोक्तौ ।

कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्माऽऽनन्दमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इति। नैष दोषः। पुच्छवत्पुच्छं प्रतिष्ठा परायणमेकनीडं लौकिकस्याऽऽनन्दजातस्य ब्रह्मानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते नावयवत्वम्। "एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" [बृह० ४-३-३२] इति श्रुत्यन्तरात्। अपि चाऽऽनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम्। निर्विशेषं तु ब्रह्म वाक्यशेषे श्रूयते वाङ्मनसयोरगोचरत्वाभिधानात् "यतो वाचो निवर्तन्ते। अप्राप्य मनसा सह। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्। न बिभेति कुतश्चन" [तै० २-९] इति। अपि चाऽऽनन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखास्तित्वमपि गम्यते प्राचुर्यस्य लोके प्रतियोग्यल्पत्वापेक्षत्वात्। तथा च सति "यत्र नान्यत्पश्यति, नान्यच्छृणोति, नान्यद्विजानाति, स भूमा" [छा० ७-२४-१] इति भूम्नि ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ताभावश्रुतिरुपरुध्येत। प्रतिशरीरं च प्रियादिभेदादानन्दमयस्य भिन्नत्वं, ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते "सत्यं ज्ञानमनन्तं

कथमिति। तस्य ब्रह्मणि वृत्तिमात्रं वाऽन्विष्यते किं मुख्या वा वृत्तिराद्ये पूर्वोक्तपृथिव्यादिपुच्छेष्वाधारत्वदृष्ट्या ब्रह्मण्यपि सर्वाधारे लक्षणया पुच्छपदमित्याह—नेति। न द्वितीयः प्रतिष्ठाशब्दविरोधादित्याह—प्रतिष्ठेति। पुच्छत्वेऽपि परायणत्वं वारयति—एकेति। नीडत्वमाश्रितापेक्षं तदाह—लौकिकस्येति। पूर्वस्योत्तरेण निर्णयान्नावयवार्थतेति फलितमाह—अनेनेति। उक्तेऽर्थे बृहदारण्यकं संवादयति—एतस्येति। ननु वृत्तिकारैरपि तैत्तिरीयकवाक्यं ब्रह्मण्येव समन्वितमिष्टं तत्र किमुदाहरणभेदेनेत्याशङ्क्याऽऽह—अपि चेति। नन्विह सविशेषमेव ब्रह्मेष्टं वाक्यशेषे रागादिमतोर्वाङ्मनसयोरगोचरो ब्रह्म शुद्धधियोस्तु गोचर इत्यभ्युपगमादित्याशङ्क्य सविशेषस्य मृषात्वादप्राप्तनिषेधापाताच्च मैवमित्याह—निर्विशेषं त्विति। अतोऽभीष्टनिर्विशेषब्रह्मसिद्धये पुच्छवाक्यमेवोदाहर्तव्यमिति भावः। मयटो विकारार्थत्वोक्त्या प्राचुर्यार्थत्वं निरस्यता पुच्छवाक्ये स्वप्रधानब्रह्मोक्तिरुक्ता। संप्रति प्राचुर्यार्थत्वे दोषान्तरमाह—अपि चेति। स्वप्रकृत्यर्थप्रतियोग्यल्पतामत्रैवानपेक्ष्य स्थानान्तरस्थतत्सजातीयाल्पत्वापेक्षामात्रेण मयटोऽप्रयोगादित्यर्थः। अतिमधुरे रुच्यर्थं रसान्तरानुवेधवदानन्दे प्रीत्युत्कर्षार्थमीषद्दुःखानुषक्तिरिष्टेत्याशङ्क्याऽऽह—तथा चेति। प्राचुर्यार्थताभावान्मयटो नाऽऽनन्दमयो ब्रह्मेत्यत्रैव हेत्वन्तरमाह—प्रतिशरीरं चेति।

---

१ ट. 'खाल्पत्व'। २ ङ. ञ. 'यस्यापि भि'। ३ क. शेषः। ४ छ. प्रीत्यर्थमी'।

ब्रह्म" इत्यानन्त्यश्रुतेः। "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" [श्वे० ६-११] इति च श्रुत्यन्तरात्। न चाऽऽनन्दमयाभ्यासः श्रूयते। प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वत्राभ्यस्यते। "रसो वै सः। रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति। को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्। यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" [तै० २-७] "सैषाऽऽनन्दस्य मीमाꣳसा भवति" [तै० २-८] "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" [तै० २-९] "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" [तै० ३-६] इति च। यदि चाऽऽनन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत्तत उत्तरेष्वानन्दमात्रप्रयोगेष्वप्यानन्दमयाभ्यासः कल्प्येत, न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति प्रियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम। तस्माच्छ्रुत्यन्तरे "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" [बृ० ३-९-२८] इत्यानन्दप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात्। "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" इत्यादि ब्रह्मविषयः प्रयोगो न त्वानन्दमयाभ्यास इत्यवगन्तव्यम्। यस्त्वयं मयडन्तस्यैवाऽऽनन्दशब्दस्याभ्यासः "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति" [तै० २-८] इति न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति विकारात्मनामेवान्नमयादीनामनात्मनामुपसंक्रमितव्यानां प्रवाहे पठितत्वात्।

प्रतिदेहं सातिशयत्वेन भिन्नादानन्दमयाद्ब्रह्म सर्वानुगतमन्यदेवेत्यर्थः। यत्त्वभ्यासा[दा]नन्दमयो ब्रह्मेति तत्र किमानन्दमयशब्दस्याभ्यासः किंवाऽऽनन्दशब्दस्येति वि[क]ल्प्याऽऽद्येऽसिद्धिमाह—न चेति। आनन्दमयं प्रकृत्य ब्रह्मणि प्रयुक्तपूर्वानन्दश[ब्द]स्याभ्यासो हेतुरिति द्वितीयं निरस्यति—यदि चेति। आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रा[तिपदिकमात्राभ्यासोऽपि प्रकृतानन्दमयार्थः। ततस्तस्य ब्रह्मताधीरित्यन्योन्याश्र[य]भावः। आनन्दपदाभ्यासस्तर्हि किंविषयः पुच्छवाक्योक्तब्रह्मविषय इत्याह—त[स्मा]दिति। आनन्दाभ्यासस्याऽऽनन्दमयार्थत्वायोगस्तच्छब्दार्थः। मयडन्तस्याभ्या[]सात्कथं तदभ्याससिद्धिस्तत्राऽऽह—यस्त्वति। उपसंक्रमितव्यानां वि[] त्याज्यानामित्यर्थः।

---

१ ड. °मयस्याभ्या°। २ ढ. °श्चनेतिं। आ°। ३ ड. °रेऽपि वि°। ४ ख. ठ. ड. प्रस्तुत्य। ५ च. प्रत्युक्त°। ६ ख. ठ. ड. ढ. °भ्यासासि°।

नन्वानन्दमयस्योपसंक्रमितव्यस्यान्नमयादिवदब्रह्मत्वे सति नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिफलं निर्दिष्टं भवेत् ।

नैष दोषः । आनन्दमयोपसंक्रमणनिर्देशेनैव पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस्य निर्दिष्टत्वात् । "तदप्येष श्लोको भवति । यतो वाचो निवर्तन्ते" इत्यादिना च प्रपञ्च्यमानत्वात् । या त्वानन्दमयसंनिधाने—"सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" इयं श्रुतिरुदाहृता सा "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्यनेन संनिहिततरेण ब्रह्मणा संबध्यमाना नाऽऽनन्दमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति । तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रन्थस्य 'रसो वै सः" इत्यादेर्नाऽऽनन्दमयविषयता ।

ननु "सोऽकामयत" इति ब्रह्मणि पुंलिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते ।

नायं दोषः । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" [तै० २-१] इत्यत्र पुंलिङ्गेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । या तु भार्गवी वारुणी विद्या—"आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इति तस्यां मयड्श्रवणात्प्रियशिरस्त्वाद्यश्रवणाच्च युक्तमानन्दस्य ब्रह्मत्वम् । तस्मादणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न

अन्नमयादावुपसंक्रमस्य विद्वत्फलाप्त्यर्थत्वादानन्दमयस्याब्रह्मत्वे ब्रह्माप्तेरनुक्तेः प्रक्रमभङ्ग इति शङ्कते—नन्विति ।

किमिहोपसंक्रमणं प्राप्तिरतिक्रमो वा । आद्येऽवयविप्राप्त्याऽवयवप्राप्तेरार्थिकत्वात्पुच्छब्रह्माप्तिरुक्तैव । द्वितीये न ह्यतिक्रमस्य परतीराप्तिवत्कोशातिक्रमस्य ब्रह्माप्तित्वात्तत्प्राप्तिरर्थादुक्तेत्याह—नैष इति । ब्रह्माप्तेर्मन्त्रेण वक्ष्यमाणत्वाच्च तदनुक्तिरसिद्धेत्याह—तदपीति । यत्तु सोऽकामयतेत्याद्यानन्दमयार्थं सत्तद्ब्रह्मत्वबोधीति तत्राऽऽह—या त्विति । रसो वै स इत्यादेरुत्तरस्याऽऽनन्दमयार्थत्वमुक्तं प्रत्याह—तदपेक्षत्वादिति ।

सोऽकामयतेत्यादि ब्रह्मण्ययुक्तं नपुंसके पुंलिङ्गायोगादिति शङ्कते—नन्विति । प्रक्रमेण समाधत्ते—नायमिति । यत्तु भृगुवल्ल्यां पञ्चमपर्यायस्य ब्रह्मार्थत्वादिहापि तादर्थ्यं स्थानादिति तत्राऽऽह—या त्विति । इह मयटो विकारार्थस्य प्रियशिरस्त्वादेश्च श्रुतेरानन्दमयस्याब्रह्मतेति शेषः । ब्रह्मणो निर्विशेषस्य नाऽऽनन्दमयतेत्युपसंहरति—तस्मादिति । इष्टदृष्टेस्तल्लाभात्तत्स्मृतेश्चाभिव्यक्ताः सुखविशेषा-

---

१ ङ. म. °व विदुषः पु° । २ क. ख. °प्तित्वव° । ३ ठ. ड. ढ. °ण लक्ष्य° । ४ ठ. ड, ढ. °ति । उपक्र° ।

स्वत एव प्रियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते । न चेह सविशेषं ब्रह्म प्रतिपिपादयिपितम् । वाङ्मनसगोचरातिक्रमश्रुतेः । तस्मादन्नमयादिष्विवाऽऽनन्दमयेऽपि विकारार्थ एव मयड्विज्ञेयो न प्राचुर्यार्थः ।

सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि—"ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्यत्र किमानन्दमयावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यत उत स्वप्रधानत्वेनेति । पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्त उच्यते—"आनन्दमयोऽभ्यासात्" आनन्दमय आत्मेत्यत्र "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यतेऽभ्यासात् । "असन्नेव स भवति" [तै० २-६] इत्यस्मिन्निगमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् । "विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्" [ब्र० सू० १-१-१३] विकारशब्दोऽवयवशब्दोऽभिप्रेतः ।

स्तन्मात्रं च प्रियादिशब्दार्थ इत्युक्तम् । सत्त्वोपसर्जनात्तमसस्तदुपसर्जनाद्रजसो द्वं रुपसर्जनात्सत्त्वात्केवलाच्चाभिव्यक्तं सुखं तत्तच्छब्दवाच्यमित्याचार्याः । तेन शि संबन्धं सत्त्वादिसंबन्धं वा विशेषमीपन्मात्रमप्यनाश्रित्य ब्रह्मणः स्वतो न प्रियादि स्त्वादि युक्तम् । तस्मादानन्दमयस्य सविशेषत्वात्प्रतिपाद्यौ ब्रह्मणोऽन्यतेत्यर्थ इहापि सविशेषमेव प्रतिपाद्यमित्याशङ्क्योक्तं स्मारयति—न चेति । परमतनिरा पसंहरति—तस्मादिति ।

स्वमते सूत्राणामननुगुणत्वमाशङ्क्य तानि योजयितुमुपक्रमते—सूत्राणीति व्याख्यामेवाऽऽख्यातुं विपयमुक्त्वा पुच्छब्रह्मशब्दाभ्यां संशयमाह—ब्रह्मेति स्वप्रधानत्वेनेति संशये सतीति शेपः ।

पूर्वाधिकरणे मुख्येक्षणाद्ब्रह्मनिर्णये गौणः प्रायपाठो वाधित इह त्वाधारमात्रं वयवमात्रत्वे च पुच्छशब्दस्य लाक्षणिकत्वसाम्येऽवयवप्रायदृष्टेरवयवार्थतेति सं पूर्वपक्षयति—पुच्छेति । तैत्तिरीयोपनिपदः स्पष्टब्रह्मलिङ्गाया निर्गुणब्रह्मान्वय श्रुत्यादिसंगतयः । परपक्षे पूर्वोत्तरपक्षयोरुपास्तिरेव फलम् । इह पूर्वपक्षे सिद्धान्ते प्रमितिः । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति—इति प्राप्त इति । स्वयूथ्यव्या व्यावृत्य स्वाभिमतां व्याख्यामाह—आनन्दमय इति । आनन्दमयशब्देन पर्यायस्थपुच्छवाक्यस्थं ब्रह्मपदमुपलक्ष्य तेन स्वप्रधानमेव ब्रह्मोच्यत इति प्रति हेतुं व्याख्याति—असन्नेवेति । पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूपयति—विकारेति ।

---

१ ड. ब. ट. °मयस्याव° । २ ड. °शब्देनाव° । ३ क. ख. छ. ठ. ड. ढ. °शा
४ ठ. ड. ढ. °र्णयो गौणप्रायपाठे वा° । ५ ठ. ड. ढ. °ति । तच्छब्देनाऽऽन° ।

पुच्छमित्यवयवशब्दान्न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं तस्य परिहारो वक्तव्यः। अत्रोच्यते। नायं दोषः। प्राचुर्यादप्यवयवशब्दोपपत्तेः। प्राचुर्यं प्रायापत्तिरवयवप्रायं वचनमित्यर्थः। अन्नमयादीनां हि शिरआदिषु पुच्छान्तेष्ववयवेषूक्तेष्वानन्दमयस्यापि शिरआदीन्यवयवान्तराण्युक्त्वाऽवयवप्रायापत्त्या ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्याह नावयवविवक्षया। यत्कारणमभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितम्। "तद्धेतुव्यपदेशाच्च" सर्वस्य विकारजातस्य सानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते "इद९ सर्वमसृजत। यदिदं किंच" [तै० २-६] इति। न च कारणं सद्ब्रह्म स्वविका-

---

कत्वाभावादभिप्रेत इत्युक्तम्। परिहारमागमवतार्य व्याकरोति—अत्रेत्यादिना। ब्रह्माधिकरणमिति वाच्ये पूर्वत्रावयवप्रधानप्रयोगात्तस्य बुद्धिस्थत्वात्तेनाप्यधिकरणलक्षणात्पुच्छोक्तिरिति तात्पर्यमाह—अवयवेति। तदेव प्रपञ्चयति—अन्नेति। तत्र गमकमाह—यदिति। इतश्च पुच्छवाक्ये पुच्छशब्देनावयवो नोच्यते किंत्वाधारो लक्ष्यत इत्याह—तद्धेत्विति। तद्व्याचष्टे—सर्वस्येति। तथाऽपि कस्मादानन्दमयावयवत्वं ब्रह्मणो नेष्यते तत्राऽऽह—न चेति। इतश्च नाऽऽनन्दमयः परमात्मा। यतः सत्यमित्यादिमन्त्रवर्णेन यद्ब्रह्मोक्तं तदेवाऽऽनन्दमयशब्देन विशिष्टद्वारा लक्ष्यमाणजीवचैतन्यस्य स्वरूपमिति पुच्छवाक्येन तत्त्वमसीतिवद्बोध्यते। ब्रह्मविदाप्नोतीति ब्रह्मविदस्तत्प्राप्त्यभिधानेन ब्रह्मात्मनोरैक्योपक्रमात्। "स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः" इत्यैक्योपसंहारात्। मध्येऽपि विशिष्टद्वारा स्वरूपैक्ये तात्पर्यस्य युक्तत्वादित्याह—मान्त्रवर्णिकमिति। इतश्च पुच्छवाक्यस्थं ब्रह्मैव स्वप्रधानं प्रतिपाद्यमितरस्त्वानन्दमयो न प्रतिपाद्यो वैषयिकप्रियादिमत्त्वेन तत्र मुख्यस्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तेरित्याह—नेतर इति। इतश्च नाऽऽनन्दमयोऽत्र प्रतिपाद्यते। ब्रह्मानन्दप्रतिबिम्बितं रसशब्दितं लब्ध्वाऽयमानन्दमयः स्वयमानन्दी भवतीति ब्रह्मणो भेदेन तस्योक्तेर्ब्रह्मत्वायोगादित्याह—भेदेनेति। ननु भृगुवल्ल्यामानन्दस्य ब्रह्मत्वादानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वं पञ्चमपर्यायस्थत्वादनुमीयते तत्राऽऽह—कामाच्चेति। काम्यत इति काम आनन्दस्तस्य ब्रह्मत्वदृष्टेर्नानुमानेनाऽऽनन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वमपेक्षितव्यम्। विकारार्थमयड्विरोधादित्यर्थः। इतोऽपि नाऽऽनन्दमयोऽत्र प्रतिपाद्यते। पुच्छवाक्योक्ते ब्रह्मणि प्रतिबुद्धस्याऽऽनन्दमयस्य यदा हीत्यादिना तत्प्राप्तिमोक्षाभिधानात्तस्मादानन्दमयशब्दवाच्यस्याप्रतिपाद्य-

---

१ ङ. ञ. °प्रायव°। २ ञ. °दिष्वव°। ३ ङ. °स्य च वि°। ४ ग. ङ. °तश्चाऽऽन°।

रस्याऽऽनन्दमयस्य मुख्यया वृत्त्याऽवयव उपपद्यते । अपराण्यपि सूत्राणि यथासंभवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण उपपादकानि द्रष्टव्यानि ॥ १९ ॥ (६)

(आदित्यान्तर्गतहिरण्मयपुरुषस्याक्ष्यन्तर्गतपुरुषस्य चेश्वरत्वम् , अधि० ७)

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

इदमाम्नायते—" अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आ प्रणखात्सर्व एव सुवर्णः " [छान्दो० १-६-६] " तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद " [छा० १-६-७] इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम्—" अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो

त्वात्तल्लक्ष्यस्य ब्रह्मणोऽव्यतिरेकात्पुच्छवाक्यस्थं ब्रह्मैवात्र स्वप्रधानं प्रतिपाद्यं तत्प्रमित्या कैवल्यं फलतीत्याह—अस्मिन्निति । तदेतदाह—अपराण्यपि ॥ १९ ॥ (६)

समन्वयस्य सविशेषपरत्वमपोद्योत्सर्गः स्थापितः । अधुनाऽपवादार्थत्वेनाधिकरणमवतारयति—अन्तरिति । छान्दोग्यस्थं वाक्यमुदाहरति—इदमिति । ऋक्साम[1]पृथिव्यग्न्याद्यात्मत्वोक्त्यनन्तरमुपास्तिप्रस्तावार्थोऽथशब्दः । य[3] एष इति शास्त्रप्रसिद्धिसंनिधिश्चोक्ता । तस्योपास्त्यर्थमाधिदैविकं स्थानमाह—अन्तरिति । आदित्यमण्डलस्य मध्ये स्थित इति यावत् । ध्यानार्थमेव रूपविशेषमाह—हिरण्मय इति । ज्योतिर्मय इत्यर्थः । स्थानकृतं परिच्छेदं व्यवच्छिनत्ति—पुरुष इति । ...हितधियामनुभवं प्रमाणयति—दृश्यत इति । तर्हि पुरुषत्वात्पूर्णस्य कथमुपाधि...त्राऽऽह—हिरण्येति । तद्वज्ज्योतिर्मयान्येवास्य श्मश्रूणि केशाश्चेति तथोक्तः । बहुनाऽऽप्रणखात्प्रणखो नखाग्रं तेन सह सर्व एव सुवर्णो ज्योतिर्मयः । चक्षुषो...षमाह—तस्येति । कपेर्मर्कटस्याऽऽसः पृष्ठभागोऽत्यन्ततेजस्वी तत्तुल्यम् । पुण्डरीकं यथाऽत्यन्तदीप्तिमत्तथाऽस्य देवस्याक्षिणी प्रकृष्टदीप्तिमती । ध्यानार्थमेव नाम करोति—तस्येति । कथं तस्योदितिनामत्वं तदाह—स इति । उदित[4] उद्गतः सकार्य...पास्पृष्ट इत्यर्थः । ध्यानफलमुदेतीति । आदिशब्दात्तस्य ऋक्च साम च गेष्णौ...त्याद्युक्तमधिदैवतं देवतामधिकृत्योपास्तिवाक्यमित्यर्थः । आधिदैवध्यानोक्त्यनन्तरमात्मानं देहमधिकृत्यापि तदुक्तिरित्याह—अथेति । ऋक्सामयोर्वाक्प्राणाद्यात्म...

---

१ ट. 'ते । प' । २ छ. 'रणान्तरम' । ३ ट. ड. ढ. स । ४ ठ. ड. ढ. 'दितः स्वप्र'

दृश्यते " [छा० १-७-५] इत्यादि । तत्र संशयः । किं विद्याकर्मातिशयवशात्प्राप्तोत्कर्षः कश्चित्संसारी सूर्यमण्डले चक्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूयते किंवा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति। किं तावत्प्राप्तं, संसारीति। कुतः। रूपवत्त्वश्रवणात् । आदित्यपुरुषे तावद्धिरण्यश्मश्रुरित्यादि रूपमुदाहृतमक्षिपुरुषेऽपि तदेवातिदेशेन प्राप्यते—" तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम् " [छा० १-७-५] इति। न च परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं युक्तम्—" अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम् " [कौ० १-३-१५] इति श्रुतेः । आधारश्रवणाच्च—" य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षिणि " इति । न ह्यनाधारस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य सर्वव्यापिनः परमेश्वरस्याऽऽधार उपदिश्येत। " स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि " [छा० ७-२४-१] इति " आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः " इति च श्रुती भवतः। ऐश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च—" स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च " इत्यादित्यपुरु-

---

क्त्यानन्तर्यमथेत्युक्तम् । आदिशब्दात्तैवर्क्तत्सामेत्याद्युक्तम् । स्थानद्वयस्थं पुरुषं विषयीकृत्य रूपवत्त्वश्रुत्या सर्वपापास्पर्शश्रुत्या च संशयमाह—तत्रेति । कश्चिदित्यादित्यक्षेत्रज्ञ उक्तः । पूर्वसूत्रे ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदार्थाभ्यासश्चेति मुख्यत्रयार्थवद्बहुप्रमाणवशान्निर्विशेषनिर्णयवद्रूपवत्त्वादिबहुप्रमाणात्संसारी हिरण्मयः पुरुष इति संगत्या पूर्वपक्षमाकाङ्क्षापूर्वकमाह—किं तावदिति । स्फुटब्रह्मलिङ्गोक्तश्रुतेः सगुणे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वोत्तरपक्षयोरपरस्य परस्य चोपास्तिरेव फलम् । सर्वैरुपास्यत्वाय पर एव कस्मान्नेति पृष्ट्वा हेतुमाह—कुत इति। चाक्षुषे पुरुषे यथोक्तं रूपं न श्रुतमित्याशङ्क्याऽऽह—अक्षीति। परस्यैव स्थानभेदाद्रूपवत्त्वगुपदेशातिदेशाभ्यामिति चेन्नेत्याह—न चेति। परापरिग्रहे हेत्वन्तरमाह—आधारेति। अनन्तशक्तित्वात्तस्याप्याधारश्रुतिरित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति। परस्यानाधारत्वे स्वमहिमप्रतिष्ठत्वं हेतुस्तत्र मानं स भगव इति । तत्रैव हेत्वन्तरं सर्वव्यापित्वं तत्रापि मानमाह—आकाशवदिति। ईश्वराग्रहे हेत्वन्तरमाह—ऐश्वर्येति। स एष इत्याधिदैविकपुरुषोक्तिः। अमुष्मादादित्यादूर्ध्वगा ये लोकास्तेषामीशिता ये च देवानां कामा

---

१ ट. 'दित्ये पु' । २ ठ. ड. ढ. 'यंत्र ब्र' । ३ ठ. ड. ढ. 'ति मुख्यं न यथार्थव' । ४ ठ. ड. ढ. 'स्यमप' ।

षस्यैश्वर्यमर्यादा । "स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां च" इत्यक्षिपुरुषस्य । न च परमेश्वरस्य मर्यादावदैश्वर्यं युक्तम् "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय" [बृ० ४-४-२२] इत्यविशेषश्रुतेः । तस्मान्नाक्ष्यादित्ययोरन्तः परमेश्वर इत्येवं प्राप्ते *ब्रूमः—"अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्" । "य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षिणि" इति च श्रूयमाणः पुरुषः परमेश्वर एव न संसारी । कुतः—"तद्धर्मोपदेशात्" तस्य हि परमेश्वरस्य धर्मा इहोपदिष्टाः । तद्यथा—'तस्योदिति नाम' इति श्रावयित्वा, अस्याऽऽदित्यपुरुषस्य नाम· "स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य

भोगास्तेषां चेत्यर्थः । स[1] एष इत्याध्यात्मिकपुरुषोक्तिरेतस्माच्चक्षुषः सकाशादर्वाग्गता लोकास्तेषामीशिता ये च मनुष्याणां कामा भोगास्तेषां चेत्येतस्य मर्यादावदैश्वर्यमुक्तमित्यर्थः । परस्यापि ध्यानार्थं तादृगैश्वर्यं स्यान्नेत्याह—न चेति । एष सर्वेश्वर इत्यविशेषश्रुतेरिति संबन्धः । कथमे[2]तस्य सर्वेश्वरत्वं यतो भूतानां नियन्ता[3] यमोऽस्ति नेत्याह—एष इति । कथं[4] पुरो भूतानामधिष्ठाय पालयिता पालयितुरिन्द्रादेः सत्त्वात्तत्राऽऽह—एष भूतेति । तथाऽपि ब्रह्मा मर्यादास्थापकोऽस्ति कुतोऽस्य सर्वेश्वरत्वं तत्राऽऽह—एष इति । यथा मृद्दारुमयः सेतुर्जलव्यूहस्य क्षेत्रसंपदामसंभेदाय धारयिता तथैषोऽपि सर्वेषां वर्णादीनामसंकराय धारयिता स्यादित्यर्थः । मर्यादाधाररूपश्रुतेरादित्यक्षेत्रज्ञ एवात्रोपास्य इत्युपसंहरति—तस्मादिति । तस्य कर्मानधिकारात् पाप्मविगमः । सर्वात्मत्वमुपासना[5]र्थं स्तुत्यर्थमनूद्यत इति भावः । पूर्वमक्षमनूद्य सूत्रमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति—एवमित्यादिना । प्रथमश्रुतरूपवत्त्वादिना चरमश्रुतसर्वपाप्मविगमादे[6]र्नेयत्वान्न परस्य[7] प्राप्तिरित्याह—कुत इति । फलवत्पाप्मविगमादिलिङ्गस्य चरमस्य तच्छून्यत्वेनाविवक्षिताल्लिङ्गा[8]दाद्यादपि बलीयस्त्वात्तद्वशेनेतरन्नेयमित्याह—तद्धर्मा इहेति स्थानद्वयस्थपुरुषोक्तिः । आदित्यक्षेत्रज्ञस्यापि कर्मानधिकारात्पाप्मा[9]स्पर्शो युक्तः "न ह वै देवान्पापम्" इति श्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वेति । देवादिषु पश्वादिवत्कर्मानधिकारेऽपि प्राचि भवे संचितपापयोगात्तदल्पत्वान्न ह वै देवानित्युक्तेर्न ...

---

* "मर्यादाधाररूपाणि संसारिणि परे न तु । तस्मादुपास्यः संसारी कर्मानधिकृतो रविः" ।

---

१ ठ. ड. ढ. य । २ ठ. ड. ढ. °मेकस्य । ३ ठ. ड. ढ. °न्ता निय° । ४ क. ख. ठ. ड. °थं परो । ५ क. ख. 'नाया: स्तु' । ६ छ. °मादेर्नेयनान्न' । ७ छ. °स्य प्रतीतिरि° । ८ ठ. ढ. °ङ्गादपि । ९ क. ख. °प्मासंस्प° ।

उदितः ” इति सर्वपाप्मापगमेन निर्वक्ति । तदेव च कृतनिर्वचनं नामाक्षिपुरुषस्याप्यतिदिशति “ यन्नाम तन्नाम ” [छा० १-७-५] इति । सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एव श्रूयते—“ य आत्माऽपहतपाप्मा ” [छा० ८-७-१] इत्यादौ । तथा चाक्षुषे पुरुषे—“ सैव ऋक्तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म ” इत्यृक्सामाद्यात्मकतां निर्धारयति । सा च परमेश्वरस्योपपद्यते सर्वकारणत्वात्सर्वात्मकत्वोपपत्तेः । पृथिव्यग्न्याद्यात्मके चाधिदैवतमृक्सामे वाक्प्राणाद्यात्मके चाध्यात्ममनुक्रम्याऽऽह— “ तस्यर्क्साम च गेष्णौ ” [छा० ८-७-१] इत्यधिदैवतम् । तथाऽध्यात्ममपि—“ यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ ” इति । तच्च सर्वात्मन एवोपपद्यते । “ तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः ” इति च लौकिकेष्वपि गानेष्व-

---

सर्वपापास्पृष्टः प्रदेशान्तरे च तस्य परस्मिन्नेव श्रुतेरत्रापि तद्दृष्ट्या तत्प्रत्यभिज्ञानात्तस्यैवोपास्यतेति भावः । सार्वात्म्यमपि श्रुतं न संसारिणि युक्तमित्याह—तथेति । तत्र तच्छब्दैश्चाक्षुषपरोक्तिः । ऋगादिविधेयापेक्षया विलक्षणलिङ्गोक्तिः । उक्थं शस्त्रविशेषः । तत्साहचर्यात्तत्सामस्तोत्रमुक्थादन्यच्छस्त्रमृगुच्यते । ब्रह्म त्रयो वेदाः । ऋगाद्यात्मना चाक्षुषस्य संसारित्वेऽपि स्तुतिरुपास्त्यर्थमित्याशङ्क्य मुख्यसंभवे नामुख्यकल्पनेत्याह—सा चेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—पृथिवीति । ऋगधिदैवतं पृथिव्यन्तरिक्षद्युनक्षत्रादित्यगतशुक्लभारूपा । साम चाग्निवाय्वादित्यचन्द्रादित्यगतपरः कृष्णाख्यातिकृष्णरूपमियमेवर्गग्निः सामेत्यादिनोक्तम् । अध्यात्मं च वाक्चक्षुःश्रोत्राक्षिगतशुक्लभालक्षणा तावदृगुक्ता । साम च प्राणच्छायात्ममनोक्षिस्थकृष्णभारूपं वागेव ऋक्प्राणः सामेत्यादिनोक्तमेवमुभयत्रोक्तरूपे ऋक्सामे क्रमेणोक्त्वा पुरुषस्योक्तप्रकारकर्चाभिहितप्रकारं साम चेत्येते द्वे गेष्णौ पादपर्वणी इति देवतायामुक्त्वाऽऽत्मन्यपि तयोर्ऋक्सामयोरतिदेशेन गेष्णत्वमुक्तमित्यर्थः । तदपि संसारिविषयं किं न स्यात्तत्रेत्याह—तच्चेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—तद्य इति । व्यवहारभूमिस्तच्छब्दार्थः । धनसनयो धनस्य लब्धारो विभूतिमन्त इत्यर्थः । राजादीनामपि श्रीमतां गीयमानत्व-

---

१ ज. °त्मत्वो° । २ घ. °त्मत्वे सत्येवो° । ङ. °त्मकत्वे सत्येवो° । ३ ञ. °न्त्येतं त्वेव गा° । ४ ठ. ड. ढ. °रिणमुक्त° । ५ ठ. ड. ढ. तत्तच्छ° । ६ ठ. ड. ढ. °रूपम् । सा° । ७ क. ख. °पमियं सैव° । ८ ठ. ड. ढ. °ष्णौ प° । ९ क. ख. °स्यात्तत्राऽऽह ।

स्यैव गीयमानत्वं दर्शयति । तच्च परमेश्वरपरिग्रहे घटते ।

" यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् " [भ० गी १०-४१]

इति भगवद्गीतादर्शनात् । लोककामेशितृत्वमपि निरङ्कुशं श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति । यत्तूक्तं हिरण्यश्मश्रुत्वादिरूपश्रवणं परमेश्वरे नोपपद्यत इति । अत्र ब्रूमः—स्यात्परमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थम् ।

" माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।
सर्वभूतगुणैर्युक्तं मैवं मां ज्ञातुमर्हसि "

[महाभा० १२-३४१-४५] इति स्मरणात् । अपि च यत्र तु निरस्तसर्वविशेषं पारमेश्वरं रूपमुपदिश्यते भवति तत्र शास्त्रम्—" अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम् " [कौ० १-३-१५] इत्यादि । सर्वकारणत्वाच्चु विकारधर्मैरपि कैश्चिद्विशिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेनं निर्दिश्यते—" सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः " [छान्दो० ३-१४-२] इत्यादिना । तथा हिरण्यश्मश्रुत्वादिनिर्देशोऽपि भविष्यति ।

दृष्टेरन्यथासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह—तच्चेति । उक्तेऽर्थे स्मृतिमनुकूलयति—यद्यदि[illegible] धनादिसमृद्धिमत्त्वं विभूतिमत्त्वम् । कान्तिमत्त्वं श्रीमत्त्वम् । बलवत्त्वमौर्जित्यम् । [illegible] रपक्षे हेत्वन्तरमाह—लोकेति । निरङ्कुशमनन्याधीनं सर्वपाप्मविरहादिना [illegible] पास्यतेत्युक्त्वा परोक्तमनुवदति—यत्त्विति । रूपवत्त्वं नावश्यं संसारिलिङ्गमित्याह— अत्रेति । मायामयस्यापि रूपस्य हिरण्यश्मश्रुत्वादिनियमे हेतुमाह—इच्छे[illegible] तथाविधरूपोपयोगमाह—साधकेति । तस्येच्छाऽपि मायामयीति मत्वाऽऽह— मायेति । यथादृष्टि देहादिवैशिष्ट्यमीश्वरस्य तात्त्विकमित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वो[illegible] अरूपश्रुतिविरुद्धं रूपवत्त्वमित्युक्तमाशङ्क्य विषयभेदमाह—अपि चेति । तात्त्वि[illegible] मैश्वरं रूपमाश्रित्याशब्दादिशास्त्रे कथं तस्य रूपादिमत्त्वोक्तिस्तत्राऽऽह—सर्वे[illegible] निर्विशेषमेव ब्रह्मात्र प्रतिपाद्यं तज्ज्ञानादेव मुक्तिरित्याशङ्क्योपास्तिवाक्यत्वात्स[illegible] पोक्तिरित्याह—तथेति ।

---

१ ड. म. °श्रुरित्यादि° । २ घ. °पवत्त्वश्र° । ३ ड. ड. म. मां द्रष्टुम° । ४ क. ज. °त्र नि° ।

यदप्याधारश्रवणान्न परमेश्वर इति।

अत्रोच्यते—स्वमहिम[1]प्रतिष्ठस्याप्याधारविशेषोपदेश उपासनार्थो भविष्यति। सर्वगतत्वाद्ब्रह्मणो व्योमवत्सर्वान्तरत्वोपपत्तेः। ऐश्वर्यमर्यादाश्रवणमप्यध्यात्माधिदैवतविभागापेक्षमुपासनार्थमेव। तस्मात्परमेश्वर एवाक्ष्यादित्ययोरन्तरुपदिश्यते ॥ २० ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥ (७)

अस्ति चाऽऽदित्यादिशरीराभिमानिभ्यो जीवेभ्योऽन्य ईश्वरोऽन्तर्यामी "य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्याऽऽदित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" [बृ० ३-७-९] इति श्रुत्यन्तरे भेदव्यपदेशात्। तत्र ह्यादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेदेति वेदितुरादित्याद्विज्ञानात्मनोऽन्योऽन्तर्यामी स्पष्टं निर्दिश्यते।

स्वमहिमप्रति[3]ष्ठस्याऽऽधारायोगादत्र चाऽऽधारश्रुतेरीश्वरादर्थान्तरतेत्युक्तमनुवदति—यदपीति। आधारानपेक्षस्यापि फलवशात्तदुक्तेर्नानीश्वरतेत्याह—अत्रेति। किमित्युपासनायै तदुक्तिः साक्षादेव किं न स्यात्तत्राऽऽह—सर्वगतत्वादिति। मर्यादावदैश्वर्यमीश्वरस्य नेत्युक्तं प्रत्याह—ऐश्वर्येति। एकस्यैवेश्वरस्य स्थानभेदावच्छेदादैश्वर्यमर्यादाकरणं पृथगनुध्यानार्थं न परिच्छेदप्राप्त्यर्थमित्यर्थः। परोक्तलिङ्गानामन्यथात्वे फलितमाह—तस्मादिति ॥ २० ॥

उपास्योद्देशेनोपास्तिविधेर्विधेयक्रियाकर्मणोर्व्रीह्यादिवदन्यतः सिद्धिर्वाच्येत्याशङ्क्याऽऽह—भेदेति। आदित्यक्षेत्रज्ञादन्तर्यामिणः श्रुत्यन्तरे भेदोक्तेस्ततोऽन्य ईश्वरः सिद्ध इत्यक्षरार्थमाह—अस्तीति। आदित्यमण्डले स्थितरश्मिपुञ्जस्यापि स्यादित्यत उक्तमादित्यादिति। तज्जीवं व्युदस्यति—यमिति। तस्य देहित्वे जीवत्वमदेहित्वे न नियन्तृतेत्याशङ्क्याऽऽह—यस्येति। इतश्चाऽऽदित्यजीवादन्योऽसावित्याह—य इति। तस्य ताटस्थ्यं वारयति—एष इति। श्रुत्यन्तरस्याप्यनीश्वरविषयत्वमाशङ्क्याऽऽह—तत्रेति। तथाऽपि प्रत्यभिज्ञापकाभावान्नेह तदुपास्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—

---

१ ट. 'हिम्नि प्र' । २ ञ. 'र्वात्मान्त' । ३ ठ. ड. ढ. 'तिष्ठितश्चा' । ४ क. 'धारत्वात्वो' ।
५ क्ष. तज्जीवं ।

स एवेहाप्यन्तरादित्ये पुरुषो भवितुमर्हति श्रुतिसामान्यात् । तस्मात्परमेश्वर एवेहोपदिश्यत इति सिद्धम् ॥ २१ ॥ (७)

(परब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वम्, अधि० ८)

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥ (८)

इदमामनन्ति—" अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम् " [छान्दो० १-९-१] इति । तत्र संशयः—किमाकाशशब्देन परं ब्रह्माभिधीयत उत भूताकाशमिति । कुतः संशयः । उभयत्र प्रयोगदर्शनात् । भूतविशेषे तावत्सुप्रसिद्धो लोकवेदयोराकाशशब्दो ब्रह्मण्यपि क्वचित्प्रयुज्यमानो दृश्यते । यत्र वाक्यशेषवशादसाधारणगुणश्रवणाद्वा निर्धारितं ब्रह्म भवति । यथा—" यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् " [तै० २-७] इति । " आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा

स एवेति । आदित्यान्तस्थत्वश्रुतिसाम्यात्प्रत्यभिज्ञया पर एवोद्गीथे ध्येयत्वेनो...श्यत इत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ २१ ॥ (७)

पूर्वत्राव्यभिचारिलिङ्गेन रूपवत्त्वाद्यन्यथा नीतमिह तु लिङ्गान्न श्रुतिरन्यथ...व्येति प्राप्ते प्रत्याह—आकाश इति । छान्दोग्यवाक्यमेवोदाहरति—इदमि... हन्ताहमेतद्भगवत्तो वेदानीत्युपसन्नः शालावत्यो विद्धीति जैवलिनोक्ते[3] पृच्छ... अस्येति । सर्वस्यैव प्रपञ्चस्य प्रतिष्ठाप्रश्ने प्रवाहणस्योत्तरमाह—आकाश इ... कथं भूताकाशः सर्वजगत्प्रतिष्ठा तत्राऽऽह—सर्वाणीति । उपनिषदां तदभि... प्रसिद्धमेतदिति द्योतकौ निपातौ । निमित्तमात्रत्वं निराकर्तुं विशिनष्टि—आ... मिति । भूताकाशव्यावृत्तये हेत्वन्तरमाह—आकाशो हीति । तत्रैव हेत्वन्तरं ... यति—आकाश इति । विचारबीजं संशयमाह—तत्रेति । अनतिप्रसङ्गार्थं ... द्वारा निमित्तमाह—कुत इति । क्वचिदित्युक्तं स्पष्टयति—यत्रेति । असाधार... श्रुतेराकाशशब्दस्य ब्रह्मार्थत्वे दृष्टान्तो यथेति । असाधारणेनाऽऽनन्देनान्यत्रासं... तेन सामानाधिकरण्यादाकाशो ब्रह्मेत्यर्थः । वाक्यशेषादाकाशस्य ब्रह्मत्वे दृष्टान्तमाह... आकाश इति । निपातावाकाशस्य नामरूपोपलक्षितसर्वप्रपञ्चनिर्वाहकत्वप्रसिद्ध...

* सार्वात्म्यसर्वदुरितविरहाभ्यामिहोच्यते । ब्रह्मैवाव्यभिचारिभ्यां सर्वहेतुर्विकारवत् ।

१ छ. 'हमिदं भग' । २ क. ख. 'वतो वे' । ३ छ. 'नोक्तः पृ' ।

तद्ब्रह्म" [छा० ८-१४] इति चैवमादौ । अतः संशयः । किं पुनरत्र युक्तम् । भूताकाशमिति । कुतस्तद्धि प्रसिद्धतरेण प्रयोगेण शीघ्रं बुद्धिमारोहति । न चायमाकाशशब्द उभयोः साधारणः शक्यो विज्ञातुमनेकार्थत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्ब्रह्मणि गौण आकाशशब्दो भवितुमर्हति । विभुत्वादिभिर्हि बहुभिर्धर्मैः सदृशमाकाशेन ब्रह्म भवति । न च मुख्यसंभवे गौणोऽर्थो ग्रहणमर्हति । संभवति चेह मुख्यस्यैवाऽऽकाशस्य ग्रहणम् ।

ननु भूताकाशपरिग्रहे वाक्यशेषो नोपपद्यते "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इत्यादिः ।

नैष दोषः । भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वोपपत्तेः ।

ते नामरूपे यदन्तरा यस्मादन्ये यस्य वा मध्ये स्तस्तन्नामरूपास्पृष्टं ब्रह्मेति वाक्यशेषादत्राऽऽकाशो ब्रह्मेत्यर्थः । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्शेत इत्यादिवाक्यसंग्रहार्थमादिपदम् । यथैवमादावाकाशो ब्रह्म तथाऽत्रापीति योजना । रूढिनिरूढिभ्यां संशयमुपसंहरति—अत इति । विमृश्य पूर्वपक्षयति—किं पुनरिति । स्फुटब्रह्मलिङ्गोक्तश्रुतेरुद्गीथे संपाद्योपास्ये ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे भूताकाशदृष्ट्योद्गीथोपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्ट्येति फलम् । वैदिकप्रयोगस्य तादृक्प्रयोगाद्ब्रह्मार्थत्वे सिद्धे कुतो भूताकाशार्थतेति शङ्कित्वा हेतुमाह—कुत इति । प्रथमश्रुताकाशश्रुत्या भूतार्थे रूढ्या चरमश्रुतब्रह्मलिङ्गबाधान्न श्रुत्यन्तरेण ब्रह्मार्थतेत्यर्थः । ब्रह्मण्यपि साधारणत्वान्नाऽऽकाशश्रुतिर्ब्रह्मलिङ्गबाधिकेत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । एकस्यापि गोशब्दस्यानेकार्थत्वमगत्याऽभीष्टं ब्रह्मणि त्वाकाशशब्दो गौणत्वेनापि गच्छतीत्याह—तस्मादिति । गौणत्वार्थं गुणयोगमाह—विभुत्वेति । गुणवृत्तेरपि शब्दवृत्तित्वात्तया किं न ब्रह्म गृह्यते तत्राऽऽह—न चेति । ननु नेह मुख्यं संभवति तत्र सर्वकारणत्वयोगादतो मुख्यगौणयोर्मुख्ये संप्रत्ययन्यायस्यानवकाशत्वं तत्राऽऽह—संभवतीति ।

तदेव साधयितुं शङ्कयति—नन्विति ।

आकाशस्य प्रथमश्रुतत्वेनासंजातविरोधित्वात्तद्बुद्धौ तदेकवाक्यस्थमुपस्थितं सर्वमुपजातविरोधित्वात्तदानुगुण्येन नेयमित्याह—नेति । तत्रैव तैत्तिरीयकश्रुतिसंवादमाह—

---

१ ग. गौणार्थम्' । २ क. तदाह ।

विज्ञायते हि—"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः" (तै० २·१) इत्यादि । ज्यायस्त्वपरायणत्वे अपि भूतान्तरापेक्षयोपपद्येते भूताकाशस्यापि तस्मादाकाशशब्देन भूताकाशस्य *ग्रहणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—"आकाशस्तल्लिङ्गात्" । आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तम् । कुतः । तल्लिङ्गात् । परस्य हि ब्रह्मण इदं लिङ्गम्—"सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इति । परस्माद्धि ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा ।

ननु भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वं दर्शितम् । सत्यं दर्शितम् । तथाऽपि मूलकारणस्य ब्रह्मणोऽपरिग्रहादाकाशादेवेत्यवधारणं सर्वाणीति च भूतविशेषणं नानुकूलं स्यात् । तथा "आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति" इति ब्रह्मलिङ्गम् "आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्" इति च ज्यायस्त्वपरायणत्वे । ज्यायस्त्वं ह्यनापेक्षिकं परमात्मन्येवैकस्मिन्नाम्नातम्—"ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः" [छा० ३-१४-३] इति । तथा परायणत्वमपि परमकारणत्वात्परमात्मन्येवोपपन्नतरम् । श्रुतिश्च भवति—"विज्ञान-

---

विज्ञायते हीति । तथाऽपि कथं वाक्यशेषो भूताकाशे स्यात्तत्राऽऽह—ज्यायस्त्वे भूताकाशेऽपि शेषोपपत्तौ फलितमाह—तस्मादिति । भूताकाशदृष्ट्योद्गीथोपास्ति प्राप्तमनूद्य सिद्धान्तयति—एवमिति । रूढ्या प्रयोगबाहुल्याच्च सिद्धभूताकाश न हेतुरिति शङ्कित्वा हेतुमादाय व्याचष्टे—कुत इति । ननु वादिनः सर्वयो ब्रह्मणो नेच्छन्ति तत्राऽऽह—परस्माद्धीति ।

तस्यान्यथासिद्धिं स्मारयति—नन्विति । उक्तमुपेत्य प्रत्याह—सत्यमिति तत्र तत्र तेजःप्रभृतिषु वाय्वादेरपि कारणत्वादवधारणासिद्धिर्मूलकारणापेक्षायां ण्येव तद्युक्तम् । सर्वाणीति भूतविशेषणं च भूताकाशपक्षे वाय्वादौ संकुचितं स्मात्नान्यथासिद्धिरित्यर्थः । सर्वभूतोत्पादकत्ववत्तल्लयाधारत्वमपि ब्रह्मलिङ्गमित्याह तथेति । ब्रह्मणो लिङ्गद्वयमाह—आकाशो हीति । भूताकाशस्यापि स्त्वादि सापेक्षमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—ज्यायस्त्वमिति । नैरपेक्ष्यधिया तरपो नम् । न केवलं युक्त्याऽस्य परायणत्वं श्रुतेरपीत्याह—श्रुतिरिति । रावे

---

* "प्रथमत्वात्प्रधानत्वादाकाशं मुख्यमेव नः । तदानुगुण्येनान्यानि व्याख्येयानीति निश्चयः" ।

---

१ घ. 'श्रादिति । आ' ।

मानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम्" [बृ० ३-९-२८] इति। अपि चान्तवत्त्वदोषेण शालावत्यस्य पक्षं निन्दित्वाऽनन्तं किंचिद्वक्तुकामेन जैवलिनाऽऽकाशः परिगृहीतस्तं चाऽऽकाशमुद्गीथे संपाद्योपसंहरति—"स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः" [छा० १-९-२] इति। तच्चाऽऽनन्त्यं ब्रह्मलिङ्गम्। यत्पुनरुक्तं भूताकाशं प्रसिद्धिवलेन प्रथमतरं प्रतीयत इति।

अत्र ब्रूमः। प्रथमतरं प्रतीतमपि सद्वाक्यशेषगतान्ब्रह्मगुणान्दृष्ट्वा न परिगृह्यते। दर्शितश्च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दः—"आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता" इत्यादौ। तथाऽऽकाशपर्यायवाचिनामपि ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते—"ऋचो अक्षरे परमे

दातुर्यजमानस्येति। रातिरितिपाठे बन्धुरित्यर्थः। आकाशो ब्रह्मेत्यत्र लिङ्गान्तरमाह—अपि चेति। शालावत्यो दाल्भ्यो जैवलिरित्युद्गीथविद्याकुशलानां किं परायणमुद्गीथस्येति विचारे स्वर्गलोक एवेति दाल्भ्योक्तं निरस्यायं लोक इति शालावत्योक्तावन्तवद्वै किल ते शालावत्य सामेति पृथिवीलोकस्यान्तवत्त्वात्प्रतिष्ठत्वं निन्दित्वा जैवलिना साम प्रतिष्ठारूपमनन्तमेव विवक्षता गृहीतमाकाशं नान्तवद्युक्तमतो ब्रह्मैवाऽऽकाशमित्यर्थः। नन्वनन्तमाकाशमिह नोपसंह्रियते किंतूद्गीथस्तत्कथमानन्त्यादाकाशो ब्रह्म तत्राऽऽह—तं चेति। स एष इत्याकाशात्मत्वोक्तिः। देशतोऽनन्तत्वं परत्वम्। गुणत उत्कृष्टत्वं वरीयस्त्वम्। कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वमानन्त्यम्। परेभ्यः स्वरादिभ्योऽतिशयेन श्रैष्ठ्यं वा परोवरीयस्त्वम्। तथाऽपि कथमाकाशो ब्रह्म तत्राऽऽह—तच्चेति। नाब्रह्मणस्त्रिधाऽऽनन्त्यं तेनोपक्रमोपसंहारप्रतिपाद्यतात्पर्यवदानन्त्यमाकाशस्य ब्रह्मत्वबोधीत्यर्थः। श्रुतिबाधो लिङ्गान्न दृष्ट इत्युक्तमनुवदति—यदिति।

"त्यजेदेकं कुलस्यार्थे" इतिन्यायाद्भूयसीनां ब्रह्मलिङ्गश्रुतीनामनुग्रहायाऽऽकाशश्रुतेरेकस्या बाध इत्याह—अत्रेति। किंचाऽऽकाशशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यादत्यन्ताभ्यासेन गौणादपि तस्मादाद्या धीः स्यादित्याह—दर्शितश्चेति। नाऽऽकाशशब्दस्यैव ब्रह्मणि बहुकृत्वः प्रयोगस्तत्पर्यायाणां चेत्याह—तथेति। व्योमन्व्योम्नि परमे प्रकृष्टेऽक्षरे कूटस्थे ब्रह्मणि ऋगुपलक्षिताः सर्वे वेदा ज्ञापकाः सन्ति यस्मिन्नक्षरे विश्वे देवा अधि निषेदुरधिष्ठिताः स्वरूपत्वेन प्रविष्टा इत्यर्थः। भार्गवी भृगुणा प्राप्ता वारुणी वरुणेनोक्ता सैषा विद्याऽऽनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति प्रकृता परस्मिन्ब्रह्मणि

---

१ ग. 'पि तद्वा'। २ क. 'तिष्ठितत्वं।

व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ” [ऋ०सं० १-१६४-३९] “ सैपा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता ” [तै० ३-६] “ ॐ कं ब्रह्म खं ब्रह्म ” [छान्दो० ४-१०-५] “ खं पुराणम् ” [बृह० ५-१] इति चैवमादौ । वाक्योपक्रमेऽपि वर्तमानस्याऽऽकाशशब्दस्य वाक्यशेषवशाद्युक्ता ब्रह्मविषयत्वावधारणा । “ अग्निरधीतेऽनुवाकम् ” इति हि वाक्योपक्रमगतोऽप्यग्निशब्दो माणवकविषयो दृश्यते । तस्मादाकाशशब्दं* ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ २२ ॥ (८)

(ब्रह्मण आकाशशब्दवत्प्राणशब्दवाच्यत्वम् , अधि० ९)

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥ (९)

उद्गीथे—“ प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता ” [छान्दो० १-१०-९] इत्युपक्रम्य श्रूयते—“ कतमा सा देवतेति ” [छान्दो० १-११-४] “ प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता +प्रस्ताव-

व्योम्नि स्थितेत्यर्थः । ओंकारस्य प्रतीकत्वेन वाचकत्वेन लक्षकत्वेन वा ब्रह्मत्वमु... मोमिति । कं सुखं तस्यार्थेन्द्रिययोगजत्वं वारयितुं खमिति । तस्य भूताका... व्यासेद्धुं पुराणमित्युक्तम् । किंच तत्रैव प्रथमानुगुण्येनोत्तरं नीयते यत्र तत्रैतु... यत्र त्वशक्यं तत्रोत्तरानुगुण्येनेतरन्नेयमित्याह—वाक्येति । तत्र दृष्टान्तोऽग्निरिति... आकाशश्रुतेर्गौणत्वे फलितमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २२ ॥ (८)

आकाशवाक्योक्तमनन्तरवाक्येऽतिदिशति—अत एवेति । तत्रोदाहरणमु... इति । परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्त इत्युक्तत्वात् । अथातः शौव उद्गीथ इति च ... माणत्वादुद्गीथाधिकारे प्रासङ्गिकं प्रस्तावध्यानमिति वक्तुमुद्गीथ इत्युक्तम् । कश्चि... श्चाक्रायणो नाम धनार्थं राज्ञो यज्ञं गत्वा ज्ञानवैभवं स्वस्य प्रकटयन्प्रस्तोतारमुवा... हे प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावं भक्तिविशेषमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्मम विदुषः संनि... प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति । स भीतः सन्पप्रच्छ कतमेत्यादिना । प्रति... प्राण इति । मुख्यप्राणं व्यावर्तयति—सर्वाणीति । प्राणमभिलक्ष्य लयकाले संवि... जन्मकाले तमेवाभिलक्ष्योज्जिहत उद्गच्छन्ति सैषा परा देवता प्रस्तावं भक्तिविशे...

* सामानाधिकरण्येन प्रश्नतत्प्रतिवाक्ययोः । पौर्वापर्यपरामर्शात्प्रधानत्वेऽपि गौणता । + ... भक्तिविशेषमनुगतेत्यर्थः ।

१ ट. °काशं ब्र° । २ ज. °र्या या दे° । ३ ख. °वं सामम° । ४ क. ख. भीतस्तं पप्र° ।

मन्वायत्ता" [छा० १-११-५] इति। तत्र संशयनिर्णयौ पूर्ववदेव द्रष्टव्यौ। "प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः" [छा० ६-८-२] "प्राणस्य प्राणम्" [बृ० ४-४-१८] इति चैवमादौ ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते। वायुविकारे तु प्रसिद्धतरो लोकवेदयोरत इह प्राणशब्देन कतरस्योपादानं युक्तमिति भवति संशयः। किं पुनरत्र युक्तम्। वायुविकारस्य पञ्चवृत्तेः प्राणस्योपादानं युक्तम्। तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द इत्यवोचाम।

ननु पूर्ववदिहापि तल्लिङ्गाद्ब्रह्मण एव ग्रहणं युक्तम्। इहापि वाक्यशेषे भूतानां संवेशनोद्गमनं पारमेश्वरं कर्म प्रतीयते।

न। मुख्येऽपि प्राणे भूतसंवेशनोद्गमनस्य दर्शनात्। एवं ह्याम्नायते—"यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति

गतेत्यर्थः। अतिदेशकृतमर्थमाह—तत्रेति। आकाशशब्दस्योभयत्र प्रयुक्तेः संशयेऽपि प्राणशब्दस्य नैवमिति कुतः संशयादिस्तत्राऽऽह—प्राणेति। मनःशब्दलक्ष्यं तत्साक्षिचैतन्यं प्राणे परस्मिन्नैक्येन स्थितमित्यर्थः। ये प्राणस्य पञ्चवृत्तेर्वायुविकारस्य प्राणं सत्तास्फूर्तिदमात्मानं विदुस्ते ब्रह्म जानन्तीत्याह—प्राणस्येति। अमृतः प्राणो ब्रह्मैवेत्यादिसंग्रहार्थमादिपदम्। तथाऽपि कुतः संशयस्तत्राऽऽह—वाय्विति। हेतुमुक्त्वा फलमाह—अत इति। इहेति प्रस्ताववाक्योक्तिः[२]। अनन्तार्थपरोपक्रमोपसंहाराभ्यामाकाशस्य ब्रह्मत्वेऽप्यत्र ब्रह्मासाधारणधर्मोपक्रमाद्यदृष्टेर्न ब्रह्मतेति धिया विमृश्य पूर्वपक्षयति—किमिति। प्रस्तावश्रुतेः स्पष्टब्रह्मलिङ्गतया[३] ब्रह्मणि प्रस्तावेऽध्यस्य ध्येये समन्वयोक्तेः संगतयः। पूर्वपक्षे प्राणदृष्ट्या प्रस्तावोपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्ट्येति फलम्। वैदिकप्राणशब्दस्य तादृक्प्रयुक्तिसिद्धे ब्रह्मणि वाचकत्वमाशङ्क्याऽऽह—तत्रेति।

तात्पर्यरहितलौकिकवैदिकप्रयोगत्यागात्तात्पर्यवदनेकलिङ्गात्पूर्वन्यायेन ब्रह्म ग्राह्यमिति शङ्कते—नन्विति। ज्यायस्त्वादि लिङ्गमत्र नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—इहेति। अन्यथासिद्धेर्न श्रुतिबाधकतेत्याह—नेति। तदेवं वैदिकं दर्शनमाह—एवं हीति। तर्हि तस्यामवस्थायामिति यावत्। वागनुक्तकर्मेन्द्रियोपलक्षणम्। चक्षुःश्रोत्रे तादृग्बुद्धीन्द्रियाणाम्। बुद्धिरपि मनसा लक्ष्यते। प्राणस्यापि स्वापे बुद्ध्यादिवल्लयान्न

---

१ ज. वैप पु॰। २ क. °क्तिः। आनन्त्यार्थ°। ३ क. ख. °लिङ्गाया ब्र°।

प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्ते" [श० प० ब्रा० १०-३-३-६] इति । प्रत्यक्षं चैतत्स्वापकाले प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायामिन्द्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते प्रबोधकाले च प्रादुर्भवन्तीति । इन्द्रियसारत्वाच्च भूतानामविरुद्धो मुख्ये प्राणेऽपि भूतसंवेशनोद्गमनवादी वाक्यशेषः । अपि चाऽऽदित्योऽन्नं चोद्गीथप्रतिहारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्येते । न च तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति तत्सामान्याच्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्येवं प्राप्ते सूत्रकार आह—'*अत एव प्राणः' इति । "तल्लिङ्गात्" इति पूर्वसूत्रे निर्दिष्टम् । अत एव तल्लिङ्गात्प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति । प्राणस्यापि हि ब्रह्मलिङ्गसंबन्धः श्रूयते—"सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते" [छान्दो० १-११-५] इति । प्राणनिमित्तौ सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रलयावुच्यमानौ प्राणस्य ब्रह्मतां गमयतः ।

ननूक्तं मुख्यप्राणपरिग्रहेऽपि संवेशनोद्गमनदर्शनमविरुद्धं स्वापप्रबोधयोर्दर्शनादिति ।

लयस्थानतेत्याशङ्क्याऽऽह—प्रत्यक्षं चेति । ननु भूतानामुत्पत्त्यादि वाक्यशेषे भूतशब्दश्च प्राणिसमूहस्य महाभूतानां च वाचको नेन्द्रियमात्रस्य तत्र प्राणे वाक्यशेषः सिद्धस्तत्राऽऽह—इन्द्रियेति । भूतेष्विन्द्रियाणि सूक्ष्मत्वाद्धोक्तृसामीप्यात्साराण्यतस्तेषां लयोदयोक्त्येतरेषामपि तत्सिद्धेः शेषघटनेत्यर्थः । अब्रह्मसाहचर्यात्प्राणो न ब्रह्मेत्याह—अपि चेति । उद्गात्रा कतमा सा देवतोद्गीथमन्वायत्तेति पृष्ट उषस्तिश्चाक्रायणः प्रत्युवाचाऽऽदित्य इति । प्रतिहर्त्रा च कतमा सा देवता प्रतिहारमन्वायत्तेति पृष्टोऽन्नमित्युवाचेत्यादिना भक्तिदेवते कार्यकरणत्वादादित्यान्ने उक्ते । तयोर्ब्रह्मणोः संनिधानात्प्राणस्यापि भक्तिदेवतात्वादब्रह्मतेत्यर्थः । संनिध्यनुगृहीतप्रथमप्राणश्रुत्या वायुविकारसिद्धौ तद्दृष्ट्या प्रस्तावोपास्तिरित्युपसंहर्तुमितिशब्दः । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति—एवमिति । ज्यायस्त्वादिवन्नात्र लिङ्गं भातीत्याशङ्क्याऽऽह—प्राणस्येति । ब्रह्मलिङ्गं स्फोरयितुं श्रुतेरर्थमाह—प्राणेति ।

वाक्यशेषस्यान्यथासिद्धिं स्मारयति—नन्विति ।

---

* अधिकरणान्तरारम्भबीजं तु—"अर्थे श्रुत्येकगम्ये हि श्रुतिमेवाऽऽद्रियामहे । मानान्तरगम्ये तु तद्वशात्तद्व्यवस्थितिः" इति ।

अत्रोच्यते—स्वापप्रबोधयोरिन्द्रियाणामेव केवलानां प्राणाश्रयं संवेशनोद्गमनं दृश्यते न सर्वेषां भूतानाम् । इह तु सेन्द्रियाणां सशरीराणां च जीवाविष्टानां भूतानाम् । "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि" [छान्दो० १-११-५] इति श्रुतेः । यदाऽपि भूतश्रुतिर्महाभूतविषया परिगृह्यते तदाऽपि ब्रह्मलिङ्गत्वमविरुद्धम् ।

ननु सहापि विषयैरिन्द्रियाणां स्वापप्रबोधयोः प्राणेऽप्ययं प्राणाच्च प्रभवं शृणुमः "यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति" [कौ० ३-३] इति । तत्रापि तल्लिङ्गात्प्राणशब्दं ब्रह्मैव । यत्पुनरन्नादित्यसंनिधानात्प्राणस्याब्रह्मत्वमिति तदयुक्तम् । वाक्यशेषबलेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मविषयतायां प्रतीयमानायां संनिधानस्याकिंचित्करत्वात् । यत्पुनः प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ प्रसिद्ध-

---

स्वापाद्युक्तेः संवर्गविद्याधिकारात्प्रकृतोक्तेश्चोद्गीथसंबन्धान्नानयोरेकवाक्यतेत्याह—अत्रेति । किंच वाक्यशेषस्थो भूतशब्दो योगाद्विकारजातं ब्रूयाद्रूढ्या वा महाभूतानि । आद्ये प्रकृतवाक्यस्य न स्वापादिवाक्येन तुल्यार्थतेत्याह—स्वापेति । प्रकृतश्रुतेर्विकारमात्रलयाद्यर्थत्वे सर्वशब्दश्रुतिमनुकूलयति—सर्वाणीति । तथा च प्राणार्थत्वेऽपि स्वापोक्तेर्नास्यास्तादर्थ्यम् । नहि विकारमात्रं संवेशनादि परस्मादन्यत्र लभ्यमित्यर्थः । कल्पान्तरं प्रत्याह—यदेति । प्राणस्य भौतिकत्वान्न महाभूतयोनितेत्यर्थः ।

भूतशब्देन विकारजातग्रहेऽपि न मुख्यप्राणप्रत्युक्तिरिति शङ्कते—नन्विति । प्राणशब्दलक्ष्ये चिदात्मनि जीवैक्यापत्तौ भेदकवागाद्युपाधीनां जडं प्राणमुद्दिश्य लयः स्यादित्याह—तदेति । जीवेनैकतया प्राप्यत्वलिङ्गादशेषविकारलयस्थानत्वलिङ्गाच्च न मुख्यप्राणार्थत्वं तस्यापीत्याह—तत्रेति । संनिधेरधिकाशङ्कामुक्तामनुभाषते—यदिति । लिङ्गेन बाध्यः संनिधिरित्याह—तदिति । एकवाक्यत्वं वाक्यशेषस्तद्बलं तद्गतं लिङ्गं तेन ब्रह्मता प्राणस्य स्थिता स्ववाक्यस्थलिङ्गस्य वाक्यान्तरस्थसंनिधेर्बलीयस्त्वादतो नास्याब्रह्मतेत्यर्थः । संनिधेरब्रह्मताभावेऽपि प्राणस्य श्रुतेरब्रह्मतेत्याशङ्क्याऽऽह—यदिति । जगत्प्रकृतित्वावधारणोपबृंहितं प्रतिपिपादयिषितं देवताशब्दितं चेतनत्वं

---

१ ट. ग. ज. इलन्न । २ ग. 'णशब्दस्या' । ३ छ. 'रमान्नम' ।

तरत्वं तदाकाशशब्दस्येव प्रतिविधेयम् । तस्मात्सिद्धं प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्य *ब्रह्मत्वम् । अत्र केचिदुदाहरन्ति “प्राणस्य प्राणम्” [बृ० ४ ४·१८] “प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः” [छा० ६-८-२] इति च । तदयुक्तम्[1] । शब्दभेदात्प्रकरणाच्च[2] संशयानुपपत्तेः । यथा पितुः पितेति प्रयोगेऽन्यः पिता षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्यः प्रथमानिर्दिष्टः पितुः पितेति गम्यते । तद्वत्प्राणस्य प्राणमिति शब्दभेदात्प्रसिद्धात्प्राणादन्यः प्राणस्य प्राण इति निश्चीयते । नहि स एव तस्येति भेदनिर्देशार्हो भवति । यस्य च प्रकरणे यो निर्दिश्यते नामान्तरेणापि स एव तत्र प्रकरणी[3] निर्दिष्ट इति गम्यते । यथा ज्योतिष्टोमाधिकारे “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवति तथा परस्य ब्रह्मणः प्रकरणे “प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः” [छा० ६-८-२] इति श्रुतः[4] प्राणशब्दो वायुविकारमात्रं कथमवगमयेत् । अतः संशयाविषयत्वान्नैतदुदाहरणं युक्तम् । प्रस्तावदेवतायां तु प्राणे संशयपूर्वपक्षनिर्णया उपपादिताः ॥ २३ ॥ (९)

प्राणश्रुतिं बाधित्वा ब्रह्म लक्षयतीत्याह—तदिति । प्राणशब्देन कारणब्रह्मलक्ष[...] दृष्ट्वा प्रस्तावोपास्तिमुपसंहरति—तस्मादिति । वृत्तिकृतामुदाहरणमाह—अत्रे[...] सर्वत्र संदिग्धं वाक्यमुदाहृत्य निर्णीयत इदं त्वसंदेहान्नैवमिति दूषयति—तदि[...] शब्दभेदं विवृणोति—यथेति । प्राणस्य पञ्चधावृत्तिहेतुस्तत्साक्षी तस्य प्राण इ[...]च्यते । राहोः शिर इतिवद्व्यपदेशमाशङ्क्य घटो घटस्येत्यदृष्टेर्नैवमित्याह—नहीं[...] प्रकरणं प्रपञ्चयति—यस्येति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । प्राणः[...]मात्मा बन्धनमाश्रयः स्वरूपं यस्येति विग्रहः । वाक्ययोर्निश्चितार्थत्वे फलितमाह[...] अत इति । त्वदुदाहरणेऽपि वाक्यशेषविरोधात्तुल्यमसंदिग्धत्वमित्याशङ्क्याऽऽह[...] प्रस्तावेति ॥ २३ ॥ (९)

---

* अत्राऽऽहुः—पुंवाक्यस्य बलीयस्त्वं मानान्तरसमागमात् । अपौरुषेये वाक्ये तत्[...] किं करिष्यतीति ।

---

१ म. °दप्ययु° । २ ड. °निर्दिष्टात्प्रथ° । ३ ज. °रणे नि° । ड. ञ. °रणनि° । ४ ङ. ञ. श्रुतेः ।

(परब्रह्मणो ज्योतिःशब्दवाच्यत्वम्, अधि० १०)

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

इदमामनन्ति "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः" [छा० ३·१३·७] इति। तत्र संशयः— किमिह ज्योतिःशब्देनाऽऽदित्यादि ज्योतिरभिधीयते किंवा परमात्मेति। अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तल्लिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तम्। इह तल्लिङ्गमेवास्ति नास्तीति विचार्यते। किं तावत्प्राप्तम्। आदित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यत इति। कुतः। प्रसिद्धेः। तमो ज्योतिरिति हीमौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वंद्विविषयौ

आकाशवायुवाक्ययोर्ब्रह्मार्थत्वोक्त्या तेजोवाक्यस्यापि तदर्थत्वमाह—ज्योतिरिति। छान्दोग्यवाक्यं पठति—इदमिति। गायत्र्युपाधिब्रह्मोपास्त्यनन्तरमुपास्त्यन्तरोक्त्यर्थोऽथशब्दः। अतो दिवो द्युलोकात्परः परस्ताद्यज्ज्योतिर्दीप्यते तदिदमिति जाठरे ज्योतिष्यध्यस्यते। कुत्र तद्दीप्यते तत्राऽऽह—लोकेष्विति। तेऽपि क्व सन्ति तत्राऽऽह—विश्वत इति। विश्वस्मात्प्राणिवर्गादुपरिष्टादित्यर्थः। तेषां प्रसिद्धलोकप्रवेशमाशङ्क्याऽऽह—सर्वत इति। सर्वस्माद्भूरादिलोकादुपरीत्यर्थः। उत्तमा न विद्यन्ते येभ्यस्तेऽनुत्तमास्तेषु। तथाऽपि कथं तेषामुत्कर्षस्तत्राऽऽह—उत्तमेष्विति। इदंशब्दार्थं स्फुटयति—यदिति। ज्योतिःशब्दस्य लोके तेजसि रूढेः श्रुतौ चाऽऽत्मनि निरूढेर्विचारबीजं संशयमाह—तत्रेति। आकाशादिशब्दस्यार्थान्तरे रूढस्यापि ब्रह्मार्थत्वसिद्धेस्तेनैतद्गतमित्यसंशयान्न पृथगारम्भमित्याशङ्क्याऽऽह—अर्थान्तरेति। स्ववाक्ये ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गभावादुक्तन्यायानवतारादगतार्थतेत्यर्थः। वाक्यशेषस्थब्रह्मलिङ्गात्प्राणादिशब्दस्य गौणतोक्ता प्रकृते ब्रह्मलिङ्गादृष्टेस्तेजोलिङ्गस्यैव दृष्टेरौत्सर्गिकमुख्यसंप्रत्ययस्य नापवाद इत्याकाङ्क्षाद्वारा पूर्वपक्षयति—किं तावदिति। कौक्षेये ज्योतिष्यारोप्योपास्ये परस्मिन्ब्रह्मण्युक्तश्रुतेः समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः। स्ववाक्ये स्पष्टब्रह्मलिङ्गाभावेऽपि ब्रह्मप्रत्यभिज्ञापकलिङ्गस्यैव तथात्वात्पादसंगतिः। फलं पूर्वपक्षे कौक्षेये ज्योतिष्यादित्यादिदृष्ट्योपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्टेति। ज्योतिःशब्दस्य प्रकाशवाचित्वाच्चित्प्रकाशं हित्वा किमिति लौकिकप्रकाशार्थतेति शङ्कते—कुत इति। तमोविरोधिनि ज्योतिःशब्दस्य रूढेस्तेजसस्तथात्वात्तदेवात्र ज्योतिरित्याह—प्रसिद्धेरिति। तामेव स्फोरयति—तम इति। अज्ञानतमोविरोधि

---

१ ङ. ञ. °दिकं ज्यो°। २ ङ. ज. ञ. °र आत्मे°। ३ घ. °द तु त°। ४ ख. °र्गोपरि°।

प्रसिद्धौ। चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्वरादिकं तम उच्यते। तस्या एवानुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिः। तथा "दीप्यते" इतीयमपि श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा। न हि रूपादिहीनं ब्रह्म "दीप्यते" इति मुख्यां श्रुतिमर्हति। द्युमर्यादत्वश्रुतेश्च। नहि चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य द्यौर्मर्यादा युक्ता। कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्यादा स्यात्। "परो दिवो ज्योतिः" इति च ब्राह्मणम्। ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वाद्द्युमर्यादावत्त्वमसमञ्जसम्। अस्तु तर्ह्यत्रिवृत्कृतं तेजः प्रथमजम्। न। अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिति। इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेत्। न। प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवाऽऽदित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात्। "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि" इति चाविशेषश्रुतेः। न चात्रिवृत्कृतस्यापि तेजसो द्युमर्यादत्वं प्रसिद्धम्। अस्तु तर्हि त्रिवृ-

---

ब्रह्मापि तर्हि ज्योतिरिति तत्राऽऽह—चक्षुरिति। अर्थावरकत्वेन निरोधकत्वेन
भावत्वमपि द्योतितम्। रूपित्वेनापि तद्वक्तुं विशिनष्टि—शार्वरादिकमिति।
मपि कुतो ज्योतिर्निश्चितमित्याशङ्क्य प्रतिपक्षनिर्णयादित्याह—तस्या इति।
ज्योतिःश्रुत्या तेजो ज्योतिरित्युक्त्वा तत्रैव लिङ्गमाह—तथेति। ब्रह्मण्यपि
दीप्तिरित्यन्यथासिद्धिं वारयति—नहीति। रूपादिमतः सावयवस्यैव दीप्तिः
त्यर्थः। कार्ये ज्योतिषि लिङ्गान्तरमाह—द्युमर्यादत्वेति। अन्यथासिद्धिं निरस्यति
नहीति। असिद्धिं प्रत्याह—कार्यस्येति। ज्योतिषो द्युमर्यादत्वश्रुतिरेव
तत्राऽऽह—पर इति। ब्रह्मवत्कार्यस्यापि मर्यादायोगादनर्थकं ब्राह्मणमित्याक्षिपति
नन्विति। चोदकैकदेशी परिहरति—अस्त्विति। त्रिवृत्कृतं तेजो दिवोऽ
गम्यते तथाऽपीतरत्ततः परस्ताद्भविष्यति वेदस्यादुष्टत्वेनाऽऽनर्थक्यायोगादित्य
त्रिवृत्कृतस्यैवार्थक्रियावत्त्वादफलेऽन्यस्मिन्न वाक्यप्रामाण्यमित्याक्षेप्ता ब्रूते—
पूर्ववादिदेशीयः शङ्कते—इदमेवेति। निष्फलस्योपास्यताऽपि नेत्याक्षेप्ताऽऽह—
अत्रिवृत्कृतं तेजोऽङ्गीकृत्याफलत्वमुक्त्वा तदेव नेत्याह—तासामिति।
तेजोबन्नानामेकैकां देवतां द्विधा द्विधा विभज्य पुनरेकैकं भागं तथा कृत्वा
निक्षिप्य त्रिगुणरज्जुवत्त्रिवृतं करवाणीत्यविशेषोक्तेर्नात्रिवृत्कृतं तेजोऽस्तीत्यर्थः।
त्वेऽपि यच्छब्दोपबन्धात्सिद्धवत्परामर्शादन्यतस्तस्य द्युमर्यादत्वं वाच्यं तत्रास्ति
न चेति। पूर्वपक्षैकदेशिनि परेण परास्ते परमपूर्ववाद्याह—अस्त्विति। तत्राऽऽ

---

१ ग्र. 'ति च। किंच द्यु'।

त्कृतमेव तत्तेजो ज्योतिःशब्दम्। ननूक्तमर्वागपि दिवोऽवगम्यतेऽग्न्यादिकं ज्योतिरिति। नैष दोषः। सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः "परो दिवः" इत्युपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते। न तु निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना भागिनी। "सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु" [छान्दो० ३-१३-७] इति चाऽऽधारबहुत्वश्रुतिः कार्ये ज्योतिष्युपपद्यतेतराम्। "इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः" [छान्दो० ३-१३-७] इति च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्यमानं दृश्यते। सारूप्यनिमित्ताश्चाध्यासा भवन्ति। यथा "तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरम्" [बृ० ५-५-३] इति। कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वम्। "तस्यैषा दृष्टिः" "तस्यैषा श्रुतिः" [छा० ३-१३-७] इति चौष्ण्यघोषविशिष्टत्वस्य श्रवणात्। "तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत" [छान्दो० ३-१३-७] इति च श्रुतेः। "चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद" [छान्दो० ३-१३-७] इति चाल्पफलश्रवणादब्रह्मत्वम्। महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते।

स्वोक्तं स्मारयति—नन्विति। पूर्ववाद्याह—नेति। तर्हि ब्रह्मण एव ध्यानार्थो देशविशेषः स्यान्नेत्याह—न त्विति। अप्रदेशस्य प्रदेशकल्पना गौरवादयुक्तेत्यर्थः। इतश्च कार्यमेव ज्योतिरत्रोपास्यमित्याह—सर्वत इति। ब्रह्मण्यवच्छेदकल्पनयाऽऽधारबहुत्वयोगेऽपि कार्ये ज्योतिषि स्वतस्तात्सिद्धिरित्यतिशयमाह—तरामिति। उपास्यज्योतिषो ब्रह्मत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—इदमिति। अध्यासेऽपि ज्योतिर्ब्रह्मास्तु नेत्याह—सारूप्येति। तत्र मानमाह—यथेति। एकत्वसाम्याद्भूरित्यस्मिन्नक्षरे प्रजापतेः शिरोदृष्टिरुक्ता तथाऽत्रापि सारूप्यं वाच्यमन्यथाऽध्यासासिद्धेरित्यर्थः। कौक्षेयमपि ज्योतिश्चैतन्यमेवेत्यनध्यासात्तादात्म्योक्तिरेषेत्याशङ्क्याऽऽह—कौक्षेयस्येति। शब्दस्पर्शवत्त्वाभ्यामपि तदब्रह्मेत्याह—तस्येति। एषा दृष्टिर्यदेतदुष्णिमानं स्पर्शेन विजानात्येषा श्रुतिर्यत्कर्णावपिधाय निनदमिव शृणोतीति शेषः। दृष्टश्रुतिलिङ्गत्वान्न ज्योतिषोऽपि तदुच्यते तच्चाविवक्षितमित्याशङ्क्योपास्यत्वश्रुतेर्नैवमित्याह—तदेतदिति। तदब्रह्मत्वे हेत्वन्तरमाह—चक्षुष्य इति। चक्षुष्यो दर्शनीयः। श्रुतो विश्रुतः। ब्रह्मोपास्तिफलमेपि किं न स्यात्तत्राऽऽह—महते हीति। मुक्तिफला ब्रह्मो-

---

१ ङ. ज. °शस्य ब्र° । २ क. ङ. °कं द्वि शि° । ३ क. ट. °मेव त° । ४ क. ख. ठ. ड. ढ. °मल्पमपि ।

न चान्यदपि किंचित्स्ववाक्ये प्राणाकाशवज्ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मलिङ्गम् । न च पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति । "गायत्री वा इदꣳसर्वं भूतम्" [छा० ३-१२-१] इति च्छन्दोनिर्देशात् । अथापि कथंचित्पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यादेवमपि न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति । तत्र हि "त्रिपादस्यामृतं दिवि" इति द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयतेऽत्र पुनः "परो दिवो ज्योतिः" इति द्यौर्मर्यादात्वेन । तस्मात्प्राकृतं ज्योतिरिह ग्राह्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ज्योतिरिह ब्रह्म ग्राह्यम् । कुतः । "चरणाभिधानात्" पादाभिधानादित्यर्थः । पूर्वस्मिन्हि वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम् "तावानस्य महिमा ततो ज्यायाꣳश्च पूरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि"

पास्तिर्नाल्पफला[1] युक्तेत्यर्थः । बहून्यब्रह्मलिङ्गानि स्ववाक्यस्थान्युक्त्वा ब्रह्मलिङ्गं किमपि तत्र नास्तीत्याह—न चेति । ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमपि किंचिदन्यत्रास्तीति संबन्धः । ननु पूर्ववाक्ये त्रिपादस्यामृतं दिवीत्युक्तं ब्रह्मैवात्र द्युसंबन्धात्प्रत्यभिज्ञायते तत्र यच्छब्दपरामृष्टे ज्योतिःशब्दो वर्तते नेत्याह—न चेति । सर्वात्मत्वभूतादिपादत्वाभ्यां तदेतद्ब्रह्मेति वाक्याच्चोक्तमेव पूर्ववाक्ये ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽह—अथापीति । सप्तमीपञ्चमीभ्यामुक्तिभेदान्न तत्प्रत्यभिज्ञेति साधयति—तत्रेति । ब्रह्मलिङ्गाभावात्तेजोलिङ्गभावात्तदेव कौक्षेयज्योतिष्यारोप्योपास्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति । प्राकृतं प्रकृतेर्जातं कार्यमित्यर्थः । पूर्वपक्षानुवादेन सूत्रमवतार्य प्रतिज्ञार्थमाह—एवमिति । निश्चितब्रह्मलिङ्गं विना नास्य ब्रह्मतेति शङ्कित्वा हेतुमाह—कुत इति । रमणीयचरणा इत्यादौ चरणशब्दस्य चारित्रार्थत्वादत्रापि तथेत्यसांगत्यमाशङ्क्याऽऽह—पादेति । पादवाचिपदमस्मिन्वाक्ये न दृष्टमिति चेत्तत्राऽऽह—पूर्वस्मिन्निति । गायत्री वा इदं सर्वं भूतमित्यादिना भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणैः षड्विधा चतुष्पदा गायत्रीत्युक्तमेतदनुगतब्रह्मणस्तावान्महिमा विभूतिर्यावानयं प्रपञ्चो वस्तुतस्त्वयं पुरुषस्ततो ज्यायान्महत्तरः । तदेव स्फुटयति—पादोऽस्येति । सर्वाणि भूतान्यस्य ब्रह्मण एकः पादः । अस्यैव त्रिपादमृतं दिवि द्योतनवति स्वात्मनि स्थितम् । यथा कार्षापणश्चतुर्धा विभक्तः पादादेकस्मात्पादत्रयीकृतो महानेवं पुरुषो वास्तवोऽवास्तवात्प्रपञ्चान्महानित्यर्थः । पूर्वं ब्रह्मोक्तावपि कथं

---

१ क. ख. ट. ड. °र्नान्यफला ।

[छान्दो० ३-१२-६] इत्यनेन मन्त्रेण । तत्र यच्चतुष्पदो ब्रह्मणस्त्रिपादमृतं द्युसंबन्धिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युसंबन्धान्निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते । तत्परित्यज्य प्राकृतं ज्यो[1]तिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येया[2]ताम् । न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः परस्यामपि शाण्डिल्यविद्यायामनुवर्तिष्यते ब्रह्म । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । यत्तूक्तम् "ज्योतिर्दीप्यते" [छा० ३-१३-७] इति चैतौ शब्दौ कार्ये ज्योतिषि प्रसिद्धाविति । नायं दोषः । प्रकरणाद्ब्रह्मावगमे सत्यनयो[3]ः शब्दयोरविशेषकत्वात् । दीप्यमानकार्यज्योतिरुपलक्षिते ब्रह्मण्यपि प्रयोगसंभवात् । "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः" [तै० ब्रा० ३-१२-९-७] इति च मन्त्र-

मुक्तहेतुना ज्योतिषो ब्रह्मतेत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । लिङ्गोपस्थापिताद्ब्रह्मणः श्रुत्युपस्थापिततेजसो बलीयस्त्वेऽपि यच्छब्दार्थे ज्योतिषि[4] संनिधापकमानापेक्षायां त्रिपाद्ब्रह्मणो ध्याने विनियोगाकाङ्क्षस्यानन्तरवाक्ये श्रुत्युक्तेर्विजातीयमानाकाङ्क्षश्रुत्युक्ततेजोभिधानाल्लिङ्गोपनीतातिसंनिहितसजातीयश्रुतिसिद्धैकवाक्यताकाङ्क्षब्रह्मोक्तिर्यच्छब्दस्य युक्ता तस्माद्यच्छब्दार्थे प्रयुक्तो ज्योतिःशब्दो ब्रह्मार्थ इति भावः । यच्छब्दस्य ब्रह्मार्थत्वं हित्वा तेजोवाचित्वे बुद्धिगौरवमुक्त्वा दोषान्तरमाह—तदिति । पूर्ववाक्यस्थे ब्रह्मणि द्युसंबन्धाज्ज्योतिर्वाक्येऽपि प्रत्यभिज्ञाते यच्छब्दार्थे तत्समानाधिकृतज्योतिःशब्दप्रवृत्तिरित्युक्तम् । संप्रति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्युत्तरवाक्येऽपि ब्रह्मानुवृत्तेर्मध्यस्थमपि ज्योतिर्वाक्यं तत्परमेवेति संदंशन्यायमाह—नेति । प्रकरणलिङ्गश्रुतिसिद्धमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति । श्रुतिलिङ्गाभ्यामुक्तमनुवदति—यत्त्विति । मानत्रयान्मानद्वयं दुर्बलमिति दूषयति—नायमिति । प्रकरणं श्रुतिलिङ्गयोरुपलक्षणम् । ब्रह्मणो व्यवच्छिद्य तेजःसमर्पकत्वं विशेषकत्वं तदभावोऽविशेषकत्वम् । ब्रह्मणि यथोक्तशब्दानुपपत्तौ कथं तयोरविशेषकत्वं तत्राऽऽह—दीप्यमानेति । कार्यवाचिशब्दाभ्यां कारणलक्षणे सर्वैरपि[5] शब्दैर्ब्रह्मणो लक्षणा स्यादित्याशङ्क्य सूर्यादि[6]ज्योतिषो विशेषयोगे मानमाह—येनेति । येन तेजसा चैतन्यज्योतिषेद्धो दीप्तः सूर्यः सर्वमपि जगत्तपति प्रकाशयति तज्ज्योतिरात्मानं बृहन्तमनतिशयमहत्त्ववन्तमवेदविन्न मनुत इति योजना । कार्ये रूढिमुपेत्य कारणे लाक्षणिको ज्योतिः-

१ घ. 'लं पूर्ववाक्याज्ज्योति' । २ ङ. ज. ञ. 'पि हि शा' । ३ ट. 'ते च ब्र' । ४ ख. 'पि संविधायक' । ५ ठ. ट. ट. 'पि संमृष्टेब्र' । ६ क. ख. ग. ठ. ड. ढ. 'तिषा वि' । ७ ट. ड. ट. 'पकत्वयो' ।

वर्णात् । यद्वा नायं ज्योतिःशब्दश्चक्षुर्वृत्तेरेवानुग्राहके तेजसि वर्तते॑ऽन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् । "वाचैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते" [बृह० ४-३-५] "मनो ज्योतिर्जुषताम्" [तै० सं० १-६ ३-३] इति च । तस्माद्यद्यत्कस्यचिदवभासकं तत्तज्ज्योतिःशब्देनाभिधीयते । तथा सति ब्रह्मणोऽपि चैतन्यरूपस्य समस्तजगदवभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिःशब्दः । "तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" [कठ० २-५-१५] "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" [बृ० ४-४-१६] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । यदप्युक्तं द्युमर्यादत्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इति । अत्रोच्यते । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते । ननूक्तं निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः

शब्द इत्युक्तम् । इदानीं कारणेऽपि ब्रह्मणि मुख्य एवेत्याह—यद्वेति । शान्ते सूर्यादि तिमिरावृते जगति वाचैव ज्योतिषाऽयं कार्यकरणात्मा पुरुषो व्यवहारमासनादिकं करोतीत्यर्थः । मनोभासकत्वाज्ज्योतिस्तच्चाऽऽज्यं जुषतां सेवतां तेन वाक्येन चक्षुर्द्वारा विषयीकृतेनादुष्टतया दृष्टेन यज्ञमिमं केनापि हेतुना विच्छिन्नमप्राप्तानुष्ठानं संदधात्वखण्डं कुर्यादित्यर्थः । एकस्य शब्दस्य कथमनेकार्थतेत्याशङ्क्य निमित्तभेदेनानेकत्र वृत्तेः शक्त्यैक्यान्नैवमित्याह—तस्मादिति । भासकत्वमेकं निमित्तीकृत्यानेकत्र ज्योतिः शब्देऽपि कथमसौ ब्रह्मणि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । तस्य सर्वजगद्भासकत्वे मानमाह—तमेवेति । पूर्वार्धे विषयसप्तम्या परामृष्टस्तच्छब्दार्थः । गच्छन्तमनुगच्छतीत्युक्ते स्वगतगतिवदनुभानेऽपि स्वगतमानमाशङ्क्याऽऽह—तस्येति । केवलं भासकत्वाद्ब्रह्मणि ज्योतिःशब्दस्तस्मिन्प्रयुक्तत्वाच्चेत्याह—तदिति । यस्मादर्वागेव संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते तं परमात्मानमिन्द्रादयो देवा ज्योतिषामादित्यादीनां ज्योतिर्भासकं जगतो जीवनं कूटस्थमिति च ध्यायन्तीत्यर्थः । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरित्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरित्यादिस्मृतिसंग्रहार्थश्चकारः । ज्योतिःश्रुतेर्दीप्तिलिङ्गस्य चान्यथासिद्धत्वेऽपि द्युमर्यादत्वमनन्यथासिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—यदपीति । प्रमित्यर्थत्वेनोपास्त्यर्थत्वेन वा मर्यादावत्त्वं नोपपद्यते तत्राऽऽद्यमङ्गी करोति—अत्रेति । द्वितीयं प्रत्याह—सर्वेति । योषितोऽग्नित्ववद्ब्रह्मणोऽपि द्युमर्यादावत्त्वमारोप्योपास्तिरविरुद्धेत्यर्थः । अप्रदेशस्य प्रदेशकल्पने गौरवमुक्तं स्मारयति—नन्विति । स्वतो वा तत्कल्पनानुपपत्तिरुपाधितो वा तत्राऽऽद्यं

---

१ ट. 'भातीति । २ क. ख. 'यंकार' ।

प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत इति । नायं दोषः। निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशेषसंबन्धात्प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः । तथा ह्यादित्ये चक्षुषि हृदय इति प्रदेशविशेषसंबन्धानि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते। एतेन "विश्वतः पृष्ठेषु" इत्याधारबहुत्वमुपपादितम्। यदप्येतदुक्तमौष्ण्यघोषानुमिते कौक्षेये कार्ये ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात्परमपि दिवः कार्यज्योतिरेवेति। तदप्ययुक्तम्। परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत्कौक्षेयज्योतिष्प्रतीकत्वोपपत्तेः । "दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत" [छा० ३-१३-८] इति तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वं च भविष्यति। यदप्यल्पफलश्रवणान्न ब्रह्मेति तदनुपपन्नम्। न हीयते फलाय ब्रह्माऽऽश्रयणीयमियते नेति नियमहेतुरस्ति। यत्र हि निरस्तसर्वविशेषसंबन्धं परं ब्रह्माऽऽत्मत्वेनोपदिश्यते तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते । यत्र तु गुणविशेषसंबन्धं प्रतीकविशेषसंबन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते तत्र संसारगोचराण्येवोच्चावचानि फलानि दृश्यन्ते "अन्नादो

पेत्यान्त्यं प्रत्याह—नायमिति। न चेदमपूर्वं कल्प्यते तादृक्कल्पनानामन्यत्रापि दृष्टेरित्याह—तथेति। ब्रह्मणि कथमाधारबहुत्वं तत्राऽऽह—एतेनेति। द्युमर्यादत्ववदाध्यानार्थत्वेनेत्यर्थः। अत्राध्यासस्य सारूप्यकृतत्वाद्ब्रह्मण्यध्यस्यमानमपि ज्योतिरब्रह्मेत्युक्तमनुभाषते—यदपीति । आरोपस्य सारूप्याधीनत्वं व्यभिचारयति—तदपीति । उपास्तिस्थानत्वमत्र प्रतीकत्वमारोप्य ज्योतिषो दृष्टत्वादिश्रुतेर्ब्रह्मणस्तद्योगादब्रह्मतेत्याशङ्क्याऽऽह—दृष्टं चेति। जाठरज्योतिषो दृष्टत्वादिकृतं तत्रोपास्यब्रह्मणो दृष्टत्वादीत्यर्थः । लिङ्गान्तरमनूद्य प्रत्याह—यदपीति। वाजिनामग्निरहस्यगतां तं यथा यथेत्यादिश्रुतिमाश्रित्यानुपपत्तिं स्फोरयति—न हीति। ब्रह्मधियो मुक्तिफलत्वात्तदैकरूप्यादल्पफलत्वं न तदुपास्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—यत्रेति। ब्रह्मविषयत्वात्प्रस्तुतोपास्तेरपि मुक्तिफलतेत्याशङ्क्याऽऽह—यत्र त्विति। स वा एष महानज आत्मेत्युक्तो जीवात्मनाऽन्नादो वसु धनं कर्मफलं तद्दाता पररूपेणेत्युक्त्वा यः कश्चिदुक्तगुणमात्मानमुपास्ते स धनं लभते दीप्ताग्निश्च भवतीत्याह—अन्नाद इति। आदिपदेन परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जीवनमित्यादि गृहीतम्।

---

१ ङ. ञ. °बन्धीनि। २ ङ. ञ. °पाभ्यामनु°। ३ ठ. कार्यज्यो°। ४ ङ. ञ. कार्ये ज्यो°। ५ ज. °ति प्र°। ६ ङ. ञ. °दप्यनु°। ७ क. ज. °यमे हे°। ८ ठ. ड. ढ. अध्या°। ९ ङ. °रोप्यस्य। ख. °रोप्यस्या°। १० ठ. ड. ढ. °नं धर्मं°।

वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद" [बृह० ४-४-२४] इत्याद्यासु श्रुतिषु । यद्यपि न स्ववाक्ये किंचिज्ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमस्ति तथाऽपि पूर्वस्मिन्वाक्ये दृश्यमानं ग्रहीतव्यं भवति । तदुक्तं सूत्रकारेण—"ज्योतिश्चरणाभिधानात्" इति । कथं पुनर्वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसंनिधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्वविषयाच्छक्या प्रच्यावयितुम् । नैष दोषः । "यदतः परो दिवो ज्योतिः" इति प्रथमतरपठितेन यच्छब्देन सर्वनाम्ना द्युसंबन्धात्प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टे सत्यर्थाज्ज्योतिःशब्दस्यापि ब्रह्मविषयत्वोपपत्तेः । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ॥ २४ ॥

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॥ २५ ॥

अथ यदुक्तं पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये न ब्रह्माभिहितमस्ति "गायत्री वा इद९ सर्वं भूतं यदिदं किंच" [छान्दो० ३-१३-१] इति गायत्र्याख्यस्य च्छन्दसोऽभिहितत्वादिति । तत्परिहर्तव्यम् । कथं पुन श्छन्दोभिधानान्न ब्रह्माभिहितमिति शक्यते वक्तुम् । यावता "तावानस्य महिमा" [छान्दो० ३-१२-६] इत्येत-

---

यदुक्तं न स्ववाक्ये ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमिति तत्राऽऽह—यद्यपीति । उक्तेऽर्थे सूत्रा-नुगुण्यमाह—तदुक्तमिति । प्रकरणेन श्रुतिरबाध्येत्याह—कथमिति । न प्रकरणा-देव श्रुतिर्बाध्या प्रकरणलिङ्गानुगृहीतप्रथमश्रुतयच्छब्दश्रुत्येत्याह—नेत्यादिना । द्युसंबन्धादिति प्रधानस्य द्युसंबन्धस्य प्रातिपदिकार्थस्यैक्येन प्रत्यभिज्ञानात्तद्विशेषण-मर्यादाधारविभक्त्यर्थस्यान्यत्वमात्रेण नान्यतेत्यर्थः । यच्छब्देन परामृष्टे सति संबन्धः । स्वसामर्थ्येन सर्वनाम्नः संनिहितपरामर्शित्ववशेनेत्यर्थः । अर्थाद्यच्छब्दसा-मानाधिकरण्यबलादित्यर्थः । मानमुक्त्वा मेयमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २४ ॥

पूर्ववाक्यस्य च्छन्दोविषयत्वान्न ब्रह्म प्रकृतमित्युक्तमनूद्य निराकरोति—छन्दो-भिधानादिति । तत्रानुवादभागं व्याख्याय चोद्यस्य समाधियोग्यतामाह—अथेत्या-दिना । पूर्ववाक्ये छन्दसोऽन्यस्य वाऽभिधानेऽपि ब्रह्मोक्तमेवेत्येकदेशी शङ्कते—कथमिति । मन्त्रस्य ब्राह्मणोक्तार्थत्वाद्ब्राह्मणे गायत्रीकथनान्मन्त्रेऽपि न ब्रह्म प्रकाश्य-

---

१ ठ. ड. ठ. कथ्यत ।

स्यामृचि चतुष्पाद्ब्रह्म दर्शितम्। नैतदस्ति। "गायत्री वा इदं सर्वम्" इति गायत्रीमुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणप्रभेदैर्व्याख्याय "सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाऽभ्यनूक्तम्—तावानस्य महिमा" इति तस्यामेव व्याख्यातरूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः कथमकस्माद्ब्रह्म चतुष्पादभिदध्यात्। योऽपि तत्र "यद्वै तद्ब्रह्म" इति ब्रह्मशब्दः सोऽपि च्छन्दसः प्रकृतत्वाच्छन्दोविषय एव। "य एतामेव ब्रह्मोपनिषदं वेद" [छान्दो० ३-११-३] इत्यत्र हि वेदोपनिषदमिति व्याचक्षते। तस्मात् "छन्दोभिधानान्न" ब्रह्मणः प्रकृतत्वम् "इति चेन्न" एष दोषः। "तथा चेतोर्पणनिगदात्" तथा गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण तदनुगते ब्रह्मणि चेतसोऽर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते "गायत्री वा इदं सर्वम्" इति। नह्यक्षरसंनिवेशमात्राया

इति सौत्रं हेतुं साधयन्पूर्ववाद्याह—नैतदिति। गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंचेति सर्वात्मिकां गायत्रीमुक्त्वा वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते चेति तस्याः सर्वभूतमय्या वागात्मत्वमाख्याय या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिवी या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदं शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता यद्वै शरीरमिदं तद्धृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता इति पृथिव्या भूताधारत्वात्सर्वभूतमयगायत्रीत्वं शरीरहृदययोर्भूतात्मकप्राणाश्रयत्वादिति प्रकृतां गायत्रीं भूतादिप्रकारैरुक्त्वा सैषा षडक्षरैः पादैश्चतुष्पदा सती छन्दोरूपा गायत्री वाग्भूतपृथिवीशरीरप्राणहृदयभेदैः षट्प्रकारेत्युपसंहृत्य तस्यां श्रुतो मन्त्रो न शक्तो ब्रह्म वक्तुमिति हेतुसिद्धिरित्यर्थः। मन्त्रानन्तरं यद्वै तद्ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दान्मन्त्रेऽपि ब्रह्मोक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—योऽपीति। न प्रकरणाद्ब्रह्मशब्दस्य च्छन्दोवाचित्वं तस्य सर्वोपनिषदि परमात्मार्थत्वप्रसिद्धेरित्याशङ्क्य वेदविषये प्रयोगात्तदेकदेशगायत्र्यामपि तस्योपपत्तिरित्याह—य इति। यः कश्चिद्यातैतां प्रकृतां ब्रह्मोपनिषदं वेदरहस्यं मधुविद्यारूपं वेद तस्मै विदुषे नोदेति नास्तमेति सविता सदैवाहर्भवत्यतो विद्वानुदयास्तमयापरिच्छेद्यं नित्यं ब्रह्मैव भवतीति ब्रह्मपदं वेदे प्रयुक्तमित्यर्थः। मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थ्याद्ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतच्छन्दोगामित्वाद्भूताद्यध्यासेन ध्येयगायत्रीछन्दोवाचित्वे मन्त्रस्य स्थिते फलितमाह—तस्मादिति। सिद्धान्तभागे[2]नार्थमुक्त्वा हेतुमादाय व्याचष्टे—नेत्यादिना। गायत्रीशब्दस्यै मुख्यार्थसिद्ध्यर्थं गायत्रीमात्रमेव गृह्यतामित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति। नमसो घटाव-

१ क. ख. ठ. श्रुती। २ क. 'गे नमर्थं'। ३ क. 'स्य प्रकृतच्छदोगमु'।

गायत्र्याः सर्वात्मकत्वं संभवति । तस्माद्ब्रह्मायत्र्याख्यविकारेऽनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म तदिह सर्वमित्युच्यते यथा "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" [छा० ३-१४-१] इति । कार्यं च कारणादव्यतिरिक्तमिति वक्ष्यामः "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" [२-१-१४] इत्यत्र । तथाऽन्यत्रापि विकारद्वारेण ब्रह्मण उपासनं दृश्यते "एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छन्दोगाः" [ऐत० आर० ३-२-३-१२] इति । तस्मादस्ति च्छन्दोभिधानेऽपि पूर्वस्मिन्वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम् । तदेव ज्योतिर्वाक्येऽपि परामृश्यत उपासनान्तरविधानाय । अपर आह—साक्षादेव गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते संख्यासामान्यात् । यथा गायत्री चतुष्पदा षडक्षरैः पादैस्तथा ब्रह्म चतुष्पात् ।

च्छिन्नस्यानवच्छिन्नत्वायोगवद्ब्रह्मणो गायत्रीविशिष्टस्य न सर्वत्वमित्याशङ्क्य गाय- त्र्युपलक्षितब्रह्मणः सर्वत्वमित्याह—तस्मादिति । गायत्रीशब्देन च्छन्दोमात्रोक्तौ सर्वभूतादिरूपत्वस्यासदारोपत्वापाताद्ब्रह्मोक्तौ कार्यकारणयोस्तादात्म्ये सदारोपात्त- च्छब्देन तदनुगतं ब्रह्मोपलक्ष्य तदुपास्तिर्विधेयेत्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदोक्तिरन्यत्रा- दृष्टेत्याह—यथेति । त्वन्मतेऽपि कार्यकारणयोरत्यन्तभेदादसदारोपापत्तिरित्याश- ङ्क्याऽऽह—कार्यं चेति । सर्वं खल्वित्यत्र कार्यमात्रवाचिसर्वशब्देन कारणब्रह्म- लक्ष्यत्वेऽपि कार्यैकदेशार्थगायत्रीशब्देन कुतो लक्ष्येतेत्याशङ्क्य तथाहि दर्शनं- त्यस्यार्थमाह—तथेति । एतमेव परमात्मानमृग्वेदिनो महति कस्मिंश्चिदुक्थाख्ये ... तदनुगतमुपासते । अध्वर्यवो यजुर्वेदिनोऽग्नौ क्रतौ तदनुश्रितमेतमनुसंदधते । साम- वेदिनो महाव्रते क्रतावेतमनुसंदधतीत्यैतरेयके दृष्टमित्यर्थः । हेतुमुपेत्य तस्याप्र- कृतत्वमुपसंहरति—तस्मादिति । तथाऽपि ज्योतिर्वाक्ये किं जातमित्याशङ्क्य प्र- तपरामर्शियच्छब्दमाश्रित्याऽऽह—तदेवेति । परामर्शफलमाह—उपासनान्तरेति । गायत्रीपदं ब्रह्मणि लाक्षणिकमित्युक्त्वा तस्य गौणत्वं ब्रुवाणः सिद्धान्त- विधान्तरेण व्याकरोति—अपर इति । साक्षाद्विकारानवच्छेदेनेत्यर्थः । तथा गाय- वच्चतुष्पात्त्वसाम्येन ब्रह्मणि येन गायत्रीशब्देन चेतः समर्प्यते तेन ब्रह्मण एव ... दात्र पूर्वं छन्दः प्रकृतमित्यर्थः । संख्यासाम्यं साधयति—यथेति । तस्याश्चतु- ... व्यनक्ति—षडिति । स्थावरजङ्गमानि सर्वाणि भूतान्यस्यैकः पादः । दिवि द्योतन- चिदात्मनि प्रसिद्धायां वा दिवि त्रयः पादा अस्येति ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वमाह—तथेति

---

१ ङ. °ह्म निर्दिष्टं त° । ञ. °ह्म निर्दिष्टं तदिदं स° । २ ठ. ड. ढ. °नुस्यूत° ।

तथाऽन्यत्रापि च्छन्दोभिधायी शब्दोऽर्थान्तरे संख्यासामान्यात्प्रयुज्यमानो दृश्यते। तद्यथा "ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतम्" [छा० ४-३-८] इत्युपक्रम्याऽऽह "सैषा विराडन्नादी" [छान्दो० ४-३-८] इति । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति न च्छन्दोभिधानम् । सर्वथाऽप्यस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म ॥ २५ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

इतश्चैवमभ्युपगन्तव्यमस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति । यतो

चतुष्पात्त्वसाम्याद्ब्रह्मणि गायत्रीपदप्रयोगेऽतिप्रसक्तिमाशङ्क्य श्रौतप्रयोगान्नियतार्थत्वे दृष्टान्तमाह—तथेति । तदेवोदाहरति—तद्यथेति । संवर्गविद्यायामधिदैवमग्निसूर्यचन्द्राम्भांसि वायौ लीयन्तेऽध्यात्मं प्राणे वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसीत्युक्तम् । ते वायुना सह पञ्चाऽऽध्यात्मिकेभ्योऽन्य एते प्राणेन सहाऽऽधिदैविकेभ्योऽन्ये पञ्च ते सर्वे दश सन्तस्तत्कृतं कृतायोपलक्षितं द्यूतं भवति । अत्र हि चतुरङ्कायद्यूतगतचतुरङ्कवच्चत्वारः पदार्थाः सन्ति । त्र्यङ्कायवत्त्रयः । द्व्यङ्कायवद्द्वौ । एकाङ्कायवदेकश्च । द्यूते च चतुरङ्कायः कृतसंज्ञकः स च दशात्मकश्चतुर्ष्वङ्केषु त्रयाणां त्रिषु द्वयोस्तयोरेकस्य चान्तर्भावाद्वाय्वप्रभृतयोऽपि दश तस्मात्तेऽपि कृतमित्युपक्रम्याऽऽह—सैषेति । विधेयाभिप्रायः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । दशसंख्यात्वाद्विराडन्नं दशाक्षरा विराडन्नं विराडिति श्रुतेः । कृतत्वाच्च साऽन्नादिनी । कृते खल्वन्नभूता दशसंख्याऽन्तर्भवत्यतस्तामत्तीवेत्यन्नादिनी विराडित्युच्यते । तथा चान्नादत्वेनापि गुणेन वाय्वादीनामुपास्यता । तत्र यथा संख्यासाम्याद्विराट्शब्दो वाय्वादिषु तथा गायत्रीशब्दोऽपि चतुष्पात्त्वसाम्याद्ब्रह्मणीत्यर्थः । तथाहीत्यादि व्याख्यायास्य पूर्वस्माद्विशेषमाह—अस्मिन्निति । अभिहितं तात्पर्यगम्यमिति यावत् । न च्छन्दोभिधानं न तत्र तात्पर्यमित्यर्थः । यद्यपि पूर्वं विकारस्थं ब्रह्म गायत्रीपदाल्लक्षणया तात्पर्यतोऽभिहितं तथाऽपि गौणप्रयोगे वाक्यस्थो गुणस्तात्पर्याल्लभ्यते लक्षणायां तु वाच्यसंबन्धादर्थान्तरे तात्पर्यमिति भेदः । लाक्षणिकत्वं गौणत्वं वा कतरत्तर्हीष्टं तदाह—सर्वथेति ॥ २५ ॥

श्रुत्यादिष्वाद्यैकमानादुत्तरानेकमानं बलवद्धि संवादस्य तात्पर्यहेतुत्वादिति न्यायेनापि गायत्रीशब्दं ब्रह्मेत्याह—भूतादीति । चशब्दमेवंशब्दं च व्याकरोति—इतश्चेति । तदेव स्फुटयति—यत इति । व्यपदिशति गायत्री वा इत्यादिश्रुतिरिति

---

१ ञ. 'साम्यात्र' । २ छ. 'यौ विली' । ३ क. ख. 'ट्छन्दो वा' । ४ ठ. ड. ढ. 'ते तल्लक्षणया तु । ५ ञ. वा कुतस्तर्हीं' । ६ क. 'बद्विसं' । ट. ढ. ढ. 'बद्विसं' ।

भूतादीन्पादान्व्यपदिशति । भूतपृथिवीशरीरहृदयानि हि निर्दिश्याऽऽह "सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री" [छान्दो० ३-१२-५] इति । न हि ब्रह्मानाश्रयणे केवलस्य च्छन्दसो भूतादयः पादा उपपद्यन्ते । अपि च ब्रह्मानाश्रयणे नेयमृक्संबध्येत 'तावानस्य' इति । अनया हि ऋचा स्वरसेन ब्रह्मैवाभिधीयते । 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति सर्वात्मत्वोपपत्तेः । पुरुषसूक्ते [ऋक् १०-९०] अपीयमृग्ब्रह्मपरतयैव समाम्नायते । स्मृतिश्च ब्रह्मण एवंरूपतां दर्शयति "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" [गीता १०-४२] इति । "यद्वै तद्ब्रह्म" [छा० ३-१२-७] इति च निर्देशः । एवं सति मुख्यार्थ उपपद्यते "पञ्च ब्रह्मपुरुषाः" [छा० ३-१३-६] इति च । "हृदयसुषिषु ब्रह्मपुरुषः" इति श्रुतिर्ब्रह्मसंबन्धितायां विवक्षितायां संभवति । तस्मादस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म प्रकृतम् । तदेव ब्रह्म ज्योतिर्वाक्ये द्युसंबन्धात्प्रत्यभिज्ञायमानं परामृश्यत इति स्थितम् ॥ २६ ॥

शेषः । भूतादीन्येवोच्यन्ते न तेषां पादत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—भूतेति । पादैः षड्भिश्चतुष्पात्त्वेऽप्यनन्तरोक्तभूतादीनां पादत्वं सैषेत्यादिशास्त्रादित्यर्थः । तत्रान्यार्थत्वेनोक्तावपि वाक्प्राणावुपेत्य षड्विधत्वम् । भूतादिपादत्वस्यान्यथा सिद्धिं प्रत्याह—नहीति । चकारसूचितं युक्त्यन्तरमाह—अपि चेति । छन्दोङ्गीकारे कथमृचोऽसंगतिस्तत्राऽऽह—अनयेति । उत्तरार्धेन पूर्वार्धविवरणेनोच्यमानसार्वात्म्यस्य सर्वकारणे ब्रह्मण्युपपत्तेरिति स्वारस्यमेव दर्शयन्नुक्तेऽर्थे हिशब्दसूचितं हेतुमाह—पादोऽस्येति । ब्रह्माधिकारोत्पत्तेरपि तत्परत्वमृचो वाच्यमित्याह—पुरुषेति । ब्रह्मविषयस्मृत्यर्थस्य प्रत्यभिज्ञानाच्च तथेत्याह—स्मृतिश्चेति । यत्तु मन्त्रानन्तरभाविब्रह्मशब्दस्य च्छन्दोविषयत्वं तद्दूषयति—यदिति । एवं सति पूर्ववाक्ये ब्रह्मोपगमे सतीत्यर्थः । इतोऽपि पूर्वं ब्रह्मोक्तमित्याह—पञ्चेति । गायत्र्याख्यब्रह्मणो हार्दस्योपास्त्यङ्गत्वेन द्वारपालादिगुणविध्यर्थं तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषय इत्यादिवाक्यं तत्र च ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषा इति प्राच्यादिहृदयच्छिद्रेषु हार्दब्रह्मसंबन्धाद्ब्रह्मपुरुषश्रुतिरतोऽप्यस्ति पूर्वं ब्रह्मोक्तमित्यर्थः । गायत्रीवाक्यस्य च्छन्दोमात्रार्थत्वाभावे फलितमाह—तस्मादिति । परामृश्यते यच्छब्देनेति शेषः ॥ २६ ॥

---

१ ङ. क्ष. °यादीनि । २ ङ. ज. ञ. °नस्य महिमेति । ३ ङ. ञ. °ते । ते वा एते प° । ४ ठ. ड. ढ. °दिशेषादि° । ५ ठ. ड. ढ. पूर्वोक्तं ।

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥ (१०)

यदप्येतदुक्तं पूर्वत्र "त्रिपादस्यामृतं दिवि" इति सप्तम्या द्यौराधारत्वेनोपदिष्टेह पुनः "अथ यदतः परो दिवः" इति पञ्चम्या मर्यादात्वेन, तस्मात् "उपदेशभेदान्न" तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्तीति। तत्परिहर्तव्यम्। अत्रोच्यते। नायं दोषः। "उभयस्मिन्नप्यविरोधात्" उभयस्मिन्नपि सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते चोपदेशे न प्रत्यभिज्ञानं विरुध्यते। यथा लोके वृक्षाग्रसंबद्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च। एवं दिव्येव सद्ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्यते। अपर आह—यथा लोके वृक्षाग्रेणासंबद्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च। एवं च दिवः परमपि सद्ब्रह्म दिवीत्युपदिश्यते। तस्मादस्ति

द्युसंबन्धात्प्रत्यभिज्ञेत्यत्रानुपपत्तिमुद्भाव्य दूषयति—उपदेशेति। अनुवादं विभजते—यदपीति। तस्य पूर्ववाक्यस्थस्य चतुष्पदो ब्रह्मण इति यावत्। चोद्यस्य समूलतया समाधियोग्यतामाह—तदिति। तत्र समाधिसत्त्वं ब्रुवाणः सूत्रावयवं पातयति—अत्रेति। उपदेशभेदो दोषो नेति नञर्थमुक्त्वा हेतुमाह—नायमिति। हेतुं व्याकरोति—उभयस्मिन्निति। यदाऽऽधारत्वं दिवो मुख्यं तदा कथंचिन्मर्यादा वाच्येति दृष्टान्तमाह—यथेति। श्येनो वृक्षाग्रे स्थितोऽपि परतोऽस्त्येवाग्रलग्नभागातिरिक्तोपरिभागस्थस्य तस्यैवाग्रात्परतोऽवस्थानादतो वृक्षाग्रस्य श्येनं प्रत्याधारत्वे मुख्ये तस्मात्परतः श्येन इत्यत्र श्येनशब्दोऽग्रलग्नावयवादूर्ध्वावयवावच्छिन्नावयविलक्षक इत्यर्थः। ब्रह्मणः श्येनवदवयवाभावादाधारेऽमुख्ये मर्यादा भूताकाशापेक्षयेति दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति। दिवि द्योतनवति स्वे महिम्नि हार्दे वा नभसीत्यर्थः। दिवो भूताकाशाद्बाह्याद्वाह्याद्वा तस्मादित्यर्थः। यदाऽनौपाधिकं ब्रह्माऽऽकाशास्पृष्टं गृहीत्वा पञ्चम्येव मुख्या तदा सामीप्यं सप्तमी लक्षयतीत्याह—अपर इति। भूतादिपादत्वलिङ्गात्तावानस्येति मन्त्रलिङ्गाच्छ्रद्धे तद्ब्रह्मेतिवाक्याद्गायत्रीशब्दस्य ब्रह्मार्थत्वादुपदेशभेदेऽप्यैक्यादप्रत्यभिज्ञायोगाद्युक्ताऽस्य प्रत्यभिज्ञेत्यवान्तरप्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति।

---

१ घ. °म्या द्यौर्मर्या° । २ ट. °श्यते । ३ ठ. ड. ढ. °भेदे दोषो । ४ ठ. ड. ढ. °गस्य । ५ ठ. ड. ढ. °का सेत्य° । ६ क. ख. °न्तरं प्र° ।

पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञानम् । अतः परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ (१०)

(ब्रह्मणः प्राणशब्दप्रतिपाद्यत्वम्, अधि० ११)

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २८ ॥

अस्ति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रतर्दनाख्यायिका "प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च" [कौषी० ३-१] इत्यारभ्याऽऽम्नाता । तस्यां श्रूयते "स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व" [कौ० ३-२] इति । तथोत्तरत्रापि "अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" [कौ० ३-३] इति । तथा "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" [कौ० ३-८] इत्यादि । अन्ते च "स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः" [कौ० ३-८] इत्यादि । तत्र संशयः किमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयत उत देवतात्मोत जीवोऽ-

प्रत्यभिज्ञातस्य यच्छब्दपरामर्शे तदेव ज्योतिरिति परमप्रकृतमुपसंहरति—अ[तः] इति ॥ २७ ॥ (१०)

अनन्यथासिद्ध[1]तात्पर्यवद्ब्रह्मलिङ्गादुक्तवाक्यानां ब्रह्मपरत्वेऽपि प्रातर्दने वाक्ये प[दा]र्थानामनेकेषामनेकलिङ्गदृष्ट्या कस्यानुसारात्किं नेयमित्याकाङ्क्षायामाह—प्राण इति। विषयं वक्तुमुपक्रममनुक्रामति—अस्तीति । प्रतर्दनस्य राज्ञो लोकप्रसिद्ध[त्वार्थौ] निपातौ । दिवोदासस्यापत्यं दैवोदासिस्तत्प्रियं प्रेमास्पदं धाम गृहं तद्गतौ हेतुर्यु[द्धे]नेति । तत्करणेन पुरुषकारप्रदर्शनेन चेत्यर्थः । आम्नातेति तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दन वरं ते दद[3]ानीति स होवाच प्रतर्दनस्त्वमेव मे[4] वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इत्याद्याख्यायिका श्रुतेत्यर्थः । मुख्यप्राणव्यावृत्त्यर्थं प्रज्ञात्मेति । निर्विशे[ष]चिन्मात्रं व्यावर्तयति—तं मामिति[5] । देवतासंभावनायै वाक्यमुक्त्वा प्राणसंभावनामाह—तथेति । देहधारणं न वागादिकृतमित्युक्त्यनन्तरमित्यथशब्दार्थः । प्राण[स्य] तत्कार्यं प्रसिद्धमिति खल्वित्युक्तम् । जीवं संभावयितुमाह—तथेति । परमात्मानं संभावयति—अन्ते चेति । आदिपदेन स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानित्याद्युक्तम् । विषयमुक्त्वाऽनेकलिङ्गदृष्ट्या संशयमाह—तत्रेति । गतार्थ

१ ठ. ढ. °द्धत्वात्पूर्वेन° । ड. °द्धत्वात्तात्प° । २ ठ. ढ. ड. °तुर्युद्धेने° । ३ ठ. ढ. °दामीति । ४ ठ. ढ. ड. मे वृं° । ५ ठ. ढ. ड. °ति । तदेव° ।

थवा परं ब्रह्मेति। ननु "अत एव प्राणः" [१-१-२३] इत्यत्र वर्णितं प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वमिहापि च ब्रह्मलिङ्गमस्ति "आनन्दोऽजरोऽमृतः" [कौ० ३-८] इत्यादि। कथमिह पुनः संशयः संभवति। अनेकलिङ्गदर्शनादिति ब्रूमः। न केवलमिह ब्रह्मलिङ्गमेवोपलभ्यते। सन्ति हीतरलिङ्गान्यपि "मामेव विजानीहि" [कौ० ३-१] इतीन्द्रस्य वचनं देवतात्मलिङ्गम्। "इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" इति प्राणलिङ्गम्। "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" इत्यादि जीवलिङ्गम्। अत उपपन्नः संशयः। तत्र प्रसिद्धेर्वायुः प्राण इति प्राप्त उच्यते। प्राणशब्दं ब्रह्म विज्ञेयम्। कुतः। "तथाऽनुगमात्" तथा हि पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते। उपक्रमे तावद्वरं वृणीष्वेतीन्द्रेणोक्तः प्रतर्दनः परमं पुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप "त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे" इति। तस्मै हित-

---

त्वेन तमाक्षिपति—नन्विति। ब्रह्मलिङ्गात्प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तिरुक्ता प्रकृते कथमित्याशङ्क्याऽऽह—इहापीति। एष लोकाधिपतिरित्यादिसंग्रहायाऽऽदिपदम्। अनेके[३]षु लिङ्गेषु दृष्टेषु कतमल्लिङ्गं लिङ्गाभासं वा कतमदिति संशयं निरसितुमधिकरणमित्याह—अनेकेति। तदेव विवृणोति—नेत्यादिना। न गन्धं विजिज्ञासीत घ्रातारं विद्यादित्यादिपदेनोक्तम्। अनेकलिङ्गानि दर्शयित्वा तत्कार्यमाह—अत इति। पूर्वत्र प्रकृतत्रिपाद्ब्रह्मपरामर्शियच्छब्दसमानाधिकृता ज्योतिःश्रुतिस्तदर्थेत्युक्तमिह न तथाविधमसाधारणं किंचिदस्ति प्राणस्य ब्रह्मत्वे मानमिति प्रसिद्ध्यनतिक्रमात्प्राणो वायुरेवेत्याह—तत्रेति। स्फुटब्रह्मलिङ्गानां कौषीतकिश्रुतीनां ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः। पूर्वपक्षे प्राणदेवताजीवानामन्यतमोपास्तिः फलं सिद्धान्ते ब्रह्मोपास्तिः। मुख्यप्राणपक्षमनूद्य सूत्रमादाय प्रतिज्ञां विभजते—इति प्राप्त इति। लिङ्गान्तरेषु सत्सु कुतोऽस्य ब्रह्मार्थतेत्याह—कुत इति। तेषां वक्ष्यमाणान्यथासिद्धिं मत्वा हेतुमाह—तथेति। ब्रह्मप्रतिपादनपरत्वेनैव पदानामन्वयदृष्टेरित्यर्थः। हेत्वर्थं प्रपञ्चयति—तथा हीति। तत्राऽऽदावुपक्रमे पदानां ब्रह्मण्यन्वयमाह—उपक्रम इति। यं त्वं मनुष्यायातिशयेन हितं मन्यसे तं वरमभिलषितं मेह्यं त्वमेव वृणीष्व प्रयच्छेति प्रतर्दनेनोक्ते मामेवेत्यादिना प्राणस्योच्यमानस्य न युक्ता वायुविकारतेत्याह—तस्मा इति।

---

१ ङ. ञ. °सिद्धो वायुः। २ ञ. °शब्दवाच्यं ब्र°। ३ ठ. ड. ढ. °केष्वमनेकेषु। ४ ठ, ड, ढ. मे।

तमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात् । नह्यन्यत्र परमात्मज्ञानाद्धिततमप्राप्तिरस्ति । "तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" [श्वेता० ३-८] इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा " स यो मां वेद न ह वै तस्य केनचन कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया " [कौ० ३-१] इत्यादि च ब्रह्मपरिग्रहे घटते । ब्रह्मविज्ञानेन हि सर्वकर्मक्षयः प्रसिद्धः "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" [मुण्ड० २-२-८] इत्याद्यासु श्रुतिषु । प्रज्ञात्मत्वं च ब्रह्मपक्ष एवोपपद्यते । नह्यचेतनस्य वायोः प्रज्ञात्मत्वं संभवति । तथोपसंहारेऽपि "आनन्दोऽजरोऽमृतः" इत्यानन्दत्वादीनि न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्यक्संभवन्ति । "स न साधुना कर्मणा भूयान्भवति नो एवासाधुना[1] कर्मणा कनीयानेष ह्येव साधु कर्म कारयति" "तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष उ एवासाधु कर्म कारयति[2] तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते " इति " एष लोकाधिपतिरेष लोकेशः" [कौ० ३-८] इति च । सर्वमेतत्प-

---

उपास्तेरचिन्त्यशक्तित्वात्प्राणोपास्तिरेव मोक्षहेतुरलं ब्रह्मधियेत्याशङ्क्याऽऽह—नहीति । एवकारार्थमाह—नान्य इति । आदिशब्देन तमेवं विद्वानित्याद्या श्रुतिरुक्ता । उपक्रमवन्मध्येऽपि पदानां ब्रह्मण्यन्वयमाह—तथेति । स यः कश्चिदधिकृतो मां ब्रह्मरूपं साक्षादनुभवति तस्य विदुषो लोको मोक्षो महताऽपि पातकेन न मीयते न हिंस्यते न प्रतिबध्यते ज्ञानमाहात्म्येन सर्वस्यापि पापस्य दग्धत्वादित्याह—स य इति । केनचन कर्मणेत्युक्तं स्पष्टयति—नेत्यादिना । न मातृवधेन न पितृवधेनेत्यादि वक्तुमादिपदम् । श्रुतस्य सर्वपापदाहस्यान्यथा सिद्धिं प्रत्याह—ब्रह्मेति । एवं न हास्येत्यादिश्रुतिसंग्रहार्थमेवमाद्यास्वित्युक्तम् । इतश्च ब्रह्मैव प्राणशब्दमित्याह—ब्रह्मेति[3] । अन्ययोगव्यावृत्तिमाह—नहीति । प्रक्रमादिवदुपसंहारेऽपि पदानां ब्रह्मार्थत्वमाह[4]—तथेति । आनन्दस्य दुःखाभावत्वान्मुख्येऽपि प्राणे योगाद्देहस्थे[5] जरामरणयोरभावादजरत्वादेरपि तत्रोपपत्तेर्नोपसंहारस्य ब्रह्मार्थतेत्याशङ्क्याऽऽह—आनन्दत्वादीनीति । प्राणशब्दं ब्रह्मेत्यत्र लिङ्गान्तराण्याह—स नेत्यादिना ।

---

१ ङ. 'ना कनी' । २ ङ. ज. ञ. लोकपाल एष लोका' । ३ क. ख. ठ. ड. ढ. प्रज्ञेति । ४ ख. 'र्थतामा' । ५ ख. ठ. ड. ढ. 'स्य तस्य ज' ।

रस्मिन्ब्रह्मण्याश्रीयमाणेऽनुगन्तुं शक्यते न मुख्ये प्राणे । तस्मात्प्राणो ब्रह्म ॥ २८ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति तदाक्षिप्यते । न परं ब्रह्म प्राणशब्दम् । कस्मात् । "वक्तुरात्मोपदेशात्" । वक्ता हीन्द्रो नाम कश्चिद्विग्रहवान्देवताविशेषः स्वमात्मानं प्रतर्दनायाऽऽचचक्षे "मामेव विजानीहि" इत्युपक्रम्य "प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा" इत्यहंकारवादेन । स एव वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात् । न हि ब्रह्मणो वक्तृत्वं संभवति । "अवागमनाः" [बृह० ३-८-८] इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा विग्रहसंबन्धिभिरेव ब्रह्मण्यसंभवद्भिर्धर्मैरात्मानं तुष्टाव "त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान्यतीञ्शालावृकेभ्यः प्रायच्छम्" इत्येवमादिभिः । प्राणत्वं चेन्द्रस्य बलवत्त्वादुपपद्यते । "प्राणो वै बलम्" [बृह० ५-१४-४] इति हि विज्ञायते ।

धर्माद्यस्रष्टृत्वं तत्कारयितृत्वं तदीशितृत्वं च सर्वमुक्तम् । उक्तलिङ्गफलमाह—तस्मादिति ॥ २८ ॥

देवतापक्षमुत्थाप्य प्रत्याह—नेत्यादिना । चोद्यतात्पर्यमाह—यदुक्तमिति । तत्र नञर्थमाह—नेति । उक्तहेतुषु सत्सु निषेधासिद्धिरित्याह—कस्मादिति । हेतुमादाय व्याचष्टे—वक्तुरिति । अहंकारवादेनेति क्रियापदेन संबध्यते । कथमितिसूचितानुपपत्तिं स्फुटयति—नहीति । अवाक्यनादर इत्यादिश्रुतिरादिशब्दार्थः । ब्रह्मणो वक्तृत्वाभावादत्र वक्त्रा स्वस्यैव ज्ञेयत्वोक्तेरिन्द्रोपास्तिपरं वाक्यमित्यत्रैव हेत्वन्तरमाह—तथेति । त्रीणि शीर्षाणि शिरांसि यस्य स त्रिशीर्षा विश्वरूपः स च त्वाष्ट्रस्त्वष्टुरपत्यं तमहनं हतवानस्मि । रौति यथार्थं शब्दयतीति रुर्वेदान्तवाक्यं तत्र मुखं येषां ते रुन्मुखास्ततोऽन्ये चारुन्मुखास्तान्वेदान्तबहिर्मुखानित्यर्थः । शालावृका वन्यश्वानः । बह्वीः संध्या अतिक्रम्य दिवि प्रह्लादीनैमतृणमित्यादिरादिशब्दार्थः । तथाऽपि प्राणशब्दान्नेन्द्रस्योपास्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—प्राणत्वं चेति । बलवत्त्वाद्बलशब्दोपचारेऽपि कथं प्राणशब्दस्येत्याशङ्क्याऽऽह—प्राण इति । बलवत्त्वमेवेन्द्रस्य

---

१ ङ. ज. ञ. ट. एष । २ ज. ब्रह्मणि । ३ क. °नतृ° । ४ ख. °चारित्वेऽपि ।

बलस्य चेन्द्रो देवता प्रसिद्धा। या च काचिद्बलप्रकृतिरिन्द्रकर्मैव तदिति हि वेदन्ति। प्रज्ञात्मत्वमप्यप्रतिहतज्ञानत्वाद्देवतात्मनः संभवति। अप्रतिहतज्ञाना देवता इति हि वदन्ति। निश्चिते चैवं देवतात्मोपदेशे हिततमत्वादिवचनानि यथासंभवं तद्विषयाण्येव योजयितव्यानि। तस्माद्वक्तुरिन्द्रस्याऽऽत्मोपदेशान्न प्राणो ब्रह्मेत्याक्षिप्य प्रतिसमाधीयते “अध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन्” इति। अध्यात्मसंबन्धः प्रत्यगात्मसंबन्धस्तस्य भूमा बाहुल्यमस्मिन्नध्याय उपलभ्यते। “यावद्ध्यस्मिञ्शरीरे प्राणो वसति तावदायुः” इति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यग्भूतस्याऽऽयुष्प्रदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यं दर्शयति न देवताविशेषस्य पराचीनस्य। तथाऽस्तित्वे च प्राणानां निःश्रेयसमित्यध्यात्ममेवेन्द्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति। तथा “प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति” [कौ० ३-३] इति। “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्” इति चोपक्रम्य

कथं तत्राऽऽह—बलस्येति। प्रसिद्धिं लौकिकत्वेन प्रकटयति—येति। तथाऽपि प्रज्ञात्मत्वविरोधादनुपास्यता नेत्याह—प्रज्ञेति। कथमप्रतिहतज्ञानत्वं लोकवेदप्रसिद्धेरित्याह—अप्रतिहतेति। तथाऽपि हिततमपुरुषार्थहेतुत्वाद्युक्तिविरोधे कुतोऽस्योपास्यता तत्राऽऽह—निश्चिते चेति। शक्त्यतिशयादुक्तपुमर्थहेतुत्वं कर्मानधिकाराद्भ्रूणहत्याद्यपरामृष्टत्वं लोकपालत्वाल्लोकाधिपत्यं स्वर्गस्याऽऽनन्दत्वादानन्दत्वममृतत्वाजरत्वे चाऽऽभूतसंप्लवं स्थितेरिति भावः। आक्षेपमुपसंहरति—तस्मादिति। तमनूद्य समाधिमवतारयति—इत्याक्षिप्येति। तस्यार्थमाह—अध्यात्मेति। अस्मिन्नध्याये यत्र मामेव विजानीहीत्यादि श्रूयते तत्रेति यावत्। बाहुल्यमेवाऽऽह—यावद्धीति। तस्यार्थमाह—प्राणस्येति। एवकारार्थमाह—नेति। तथेत्यायुष्प्रदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यवदित्यर्थः। अस्तित्वे प्राणस्थितौ प्राणानामिन्द्रियाणां स्थितिरित्यथातो निःश्रेयसादानमित्याद्यर्थतो गृहीत्वा तदर्थमाह—अस्तित्वे चेति। इन्द्रियाणां प्राणाश्रयत्ववदिति तथार्थः। इत्यध्यात्ममेव प्राणस्य देहधारयितृत्वमाहेति शेषः। इतश्च देवता न प्राण इत्याह—नेति। इति च प्रत्यगात्मन एव वक्तृत्वमुक्तमिति शेषः। देवतात्मनोऽपि वक्तृत्वान्न वाचमित्याद्यविरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—उपक्रम्येति। तत्र च प्रज्ञामात्राणां भूतमात्राणां च नानात्वं नेत्यत्र दृष्टान्तो यथेति। यथा लोके प्रसिद्धस्य

१ ङ. काचन बल। २ ट. पठन्ति। ३ ठ. ड. ढ. 'त्यर्थे द'।

"तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः" इति विषयेन्द्रियव्यवहारारनाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति। "स म आत्मेति विद्यात्" इति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे साधुर्न पराचीनपरिग्रहे। "अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः" [बृह० २-५-१९] इति च श्रुत्यन्तरम्। तस्मादध्यात्मसंबन्धबाहुल्याद्ब्रह्मोपदेश एवायं न देवतात्मोपदेशः॥ २९॥

कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशः।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्॥ ३०॥

इन्द्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्यन्नुपदिशति स्म मामेव विजानीहीति। यथा "तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च" इति तद्वत्। "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्" [बृ० १-४-१०] इति श्रुतेः।

रथस्यारेषु मध्यवर्तिशलाकासु चक्रोपान्तनेमिरर्पितश्चक्रपिण्डिकायां च नाभावराः, तथा भूतान्येव पृथिव्यादीनि शब्दादयश्च विषया मीयन्त इति मात्राः प्रज्ञामात्रासु स्वविषयज्ञानेष्विन्द्रियेषु चार्पितास्तदधीनत्वात्तद्व्यवहारस्य ताश्च प्रज्ञामात्राः प्राणे परस्मिन्नर्पिताः। स च प्राणः परमात्मा तल्लिङ्गादित्याह—स इति। वाक्यतात्पर्यमाह—विषयेति। स प्राणो ममाऽऽत्मेत्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याच्च प्राणशब्दस्य न देवतार्थतेत्याह—स म इति। तर्हि प्रत्यगात्मनि समन्वयो न ब्रह्मणि तत्राऽऽह—अयमिति। सूत्रार्थमुपसंहरति—तस्मादिति॥ २९॥

अनन्यथासिद्धलिङ्गैः श्रुतितात्पर्याच्च प्राणस्य ब्रह्मत्वे देवतालिङ्गानां गतिर्वाच्येति पृच्छति—कथमिति। सूत्रमुत्तरम्। तद्व्याख्याति—इन्द्र इति। कथं तस्य गुर्वाद्यभावे ज्ञानं तत्राऽऽह—आर्षेणेति। तस्य तर्हि प्रतिभा[1]त्वेनामानत्वं नेत्याह—यथेति। श्रवणाद्यभावे कुतो ब्रह्मास्मीति धीस्तद्विधिविरोधात्तत्राऽऽह—यथेति। जन्मान्तरीयश्रवणादेराधुनिकधीरविरुद्धेति भावः। अध्ययनाभावे कथं यथाशास्त्रमैक्यधीरित्याशङ्क्य देवताधिकरणन्यायेनाऽऽह—तदिति। इन्द्रश्चेद्ब्रह्मात्मना स्वात्मान-

---

१ क. ख. 'भातत्वे'।

यत्पुनरुक्तं मामेव विजानीहीत्युक्त्वा विग्रहधर्मैरिन्द्र आत्मानं तुष्टाव त्वाष्ट्रवधादिभिरिति तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । न त्वाष्ट्रवधादीनां विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थत्वेनोपन्यासो यस्मादेवंकर्माऽहं तस्मान्मां विजानीहीति । कथं तर्हि । विज्ञानस्तुत्यर्थत्वेन। यत्कारणं त्वाष्ट्रवधादीनि साहसान्युपन्यस्य परेण विज्ञानस्तुतिमनुसंदधाति "तस्य मे तत्र लोम च न मीयते स यो मां वेद न ह वै तस्य केन च कर्मणा लोको मीयते" इत्यादिना । एतदुक्तं भवति—यस्मादीदृशान्यपि क्रूराणि कर्माणि कृतवतो मम ब्रह्मभूतस्य लोमापि न हिंस्यते स योऽन्योऽपि मां वेद न तस्य केनचिदपि कर्मणा लोको हिंस्यत इति। विज्ञेयं तु ब्रह्मैव प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति वक्ष्यमाणम् । तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतत् ॥ ३० ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

यद्यप्यध्यात्मसंबन्धभूमदर्शनान्न पराचीनस्य देवतात्मन उपदेशस्तथाऽपि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति । कुतः । जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च । जीवस्य तावदस्मिन्वाक्ये विस्पष्टं लिङ्गमुपलभ्यते "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्"

मुपदिशति कथं त्वाष्ट्रवधादिना स्तुतिस्तत्राऽऽह—यदिति । नेयं विज्ञेयस्तुतिरपि
विज्ञानस्तुतिरित्याह—अत्रेति । तत्र गमकमाह—यदिति । तत्र क्रूरकर्मणि निर्दि
सतीत्यर्थः । कथमत्र ज्ञानस्तुतिस्तत्राऽऽह—एतदिति । तस्मान्महाभागधेयं ज्ञान
मिति शेषः । त्वदीयज्ञानस्यैवंरूपत्वेऽपि किमधिकृतस्य स्यात्तदाह—स य इति
ननु स्तूयमानज्ञानस्य ज्ञेयाकाङ्क्षायामिन्द्र एव संबध्यते नेत्याह—विज्ञेयं त्विति
अध्यात्मबाहुल्यात्पराचीनदेवतोक्त्ययोगात्प्राणोऽस्मीत्यादि ब्रह्मार्थमेवेत्युपसंहरति—
तस्मादिति ॥ ३० ॥

प्रकारान्तरेण ब्रह्मपरत्वमाक्षिप्य समाधत्ते—जीवेति । प्राणोऽस्मीत्यादि देव
नेत्युक्तमङ्गी करोति—यद्यपीति । तर्हि ब्रह्मपक्ष एवायं परिशिष्यते नेत्याह—तथा
पीति । पूर्वोत्तरपक्षयोरनुपपत्तिरयुक्तेत्याह—कुत इति । देवतापक्षस्यातिफल्गुतया कि
सेऽपि पक्षान्तरसद्भावान्नैवमित्याह—जीवेति । तत्राऽऽद्यं व्यनक्ति—जीवस्येति

इत्यादि। अत्र हि वागादिभिः करणैर्व्यापृतस्य कार्यकरणाध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते। तथा मुख्यप्राणलिङ्गमपि "अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" इति। शरीरधारणं च मुख्यप्राणस्य धर्मः प्राणसंवादे वागादीन्प्राणान्प्रकृत्य "तान्वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि" [प्र० २-३] इति श्रवणात्। "ये त्विमं शरीरं परिगृह्य" इति पठन्ति तेषामिमं जीवमिन्द्रियग्रामं वा परिगृह्य शरीरमुत्थापयतीति व्याख्येयम्। प्रज्ञात्मत्वमपि जीवे तावच्चेतनत्वादुपपन्नम्। मुख्येऽपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादुपपन्नमेव। जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनोः सहवृत्तित्वेनाभेदनिर्देशः स्वरूपेण च भेदनिर्देश इत्युभयथा निर्देश उपपद्यते। "यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः" "सह ह्येतावस्मिञ्शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः" इति। ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कस्माद्भिद्येत। तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ

वक्तुरेवात्र वेद्यता भाति न किंचिज्जीवलिङ्गमित्याशङ्क्याऽऽह—अत्रेति। द्वितीयं विवृणोति—तथेति। वक्तृत्वाद्युपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः। देहोत्थापनमपि जीवलिङ्गं किं न स्यात्तत्राऽऽह—शरीरेति। वागादयः सर्वे प्रत्येकं श्रेष्ठत्वमात्मनो मन्यमानास्तन्निर्दिधारयिषया प्रजापतिमुपजग्मुः स च तानुवाच यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव भवति स वः श्रेष्ठ इति। तस्मिन्नेवमुक्तवति क्रमेण वागादिषूत्क्रान्तेष्वपि मूकादिभावेन शरीरं स्वस्थमस्थान्मुख्यस्य प्राणस्योच्चिक्रमिषायां सर्वेषां व्याकुलत्वात्तांस्तान्प्रति प्राणो व्याहृतवान्मा मोहमापद्यथ यतोऽहमेवैतत्करोमि। किं तत्पञ्चधा प्राणादिभेदेनाऽऽत्मानं विभज्यैतद्बाणं वाति गच्छतीति वाणं तदेव वाणमस्थिरं शरीरमवष्टभ्य विधारयामीत्युक्तेर्न देहधारणमन्यस्येत्यर्थः। कचिदिममित्युक्तेर्न देहधारणमिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—ये त्विति। कर्थमुपहिते जीवात्मन्यचेतने च प्राणे प्रज्ञात्मत्वं तत्राऽऽह—प्रज्ञेति। द्विवचनसहभावोत्क्रमणश्रवणादपि न ब्रह्म ग्राह्यमित्याह—जीवेति। अभेदनिर्देशमाह—यो वा इति। भेदनिर्देशमाह—सहेति। ब्रह्मपक्षेऽप्यभेदोपपत्तिमाशङ्क्याङ्गीकृत्य भेदानुपपत्तिमाह—ब्रह्मेति। अमृतत्वादीन्यपि यथायोगं नेयानीत्युपसंहरति—तस्मादिति। इहेति प्रकृतसंदर्भोक्तिः। अन्यतर इत्युप-

---

१ ठ. ड. ड. 'ष्ठतामा'। २ झ. 'थमनुप'।

वा प्रतीयेयातां न ब्रह्मेति चेत्। नैतदेवम् "उपासात्रैविध्यात्"। एवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति। न चैतदेकस्मिन्वाक्येऽभ्युपगन्तुं युक्तम्। उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि वाक्यैकत्वमवगम्यते। "मामेव विजानीहि" इत्युपक्रम्य "प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व" इत्युक्त्वाऽन्ते "स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः" इत्येकरूपावुपक्रमोपसंहारौ दृश्येते। तत्रार्थैकत्वं युक्तमाश्रयितुम्। न च ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वेन परिणेतुं शक्यम्। दशानां भूतमात्राणां प्रज्ञामात्राणां च ब्रह्मणोऽन्यत्रार्पणानुपपत्तेः। "आश्रितत्वाच्च" अन्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गवशात्प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि प्रवृत्तेः। इहापि च हिततमोपन्यासादिब्रह्मलिङ्गयोगाद्ब्रह्मोपदेश एवायमिति गम्यते। यत्तु मुख्य-

---

क्रममात्रमुभाविति[2] तत्त्वम्। ब्रह्म त्वानन्दादिश्रुतेरावश्यकं न ब्रह्मेति तन्मात्रव्यावृत्तिः। तथाच जीवमुख्यप्राणब्रह्मणां यथायथमुपास्तिरिष्टा। न च प्राणोऽस्मीत्युपक्रमात्स ए प्राण एवेत्युपसंहाराच्च वाक्यैक्यावगतेरेकार्थत्वम्। वाक्यार्थावगमस्य पदार्थावगम न्यत्वेनोपजीव्याद्दौर्बल्यात्। नचैवं सर्वत्र वाक्यार्थभङ्गो गुणप्रधानभूतपदार्थ वाक्यार्थैक्याविरोधित्वात्। अत्र तु पदार्थानां स्वातन्त्र्यं नैकवाक्यतेति भावः। हारमवतार्य व्याचष्टे—नैतदिति। अस्तूपास्तित्रैविध्यं नेत्याह—नचेति। अर्थ वाक्यभेदात्कथं सिद्धवदेकवाक्यत्वोक्तिस्तत्राऽऽह—उपक्रमेति। तदेव स्फुटयति मामेवेति। वाक्यैक्येऽपि किमित्यर्थभेदो न स्यात्तत्राऽऽह—तत्रेति। पदार्थ वाक्यार्थधीहेतुत्वेऽपि वाक्यार्थबोधस्योद्देश्यत्वेन प्राधान्यात्पदानां पदार्थबोधे फले प वसानाभावात्तस्य नान्तरीयकत्वात्प्रधानीभूतवाक्यार्थस्योपक्रमोपसंहारैकरूप्यावगत युक्तमैक्यमिति भावः। उपासनात्रैविध्यनिरासाय ब्रह्मलिङ्गं जीवादिविषयं नेत त्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। पञ्च शब्दादयः पञ्च पृथिव्यादयश्च दश भूतमा पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च बुद्धय इति दश प्रज्ञामात्राः। यद्वा ज्ञानेन्द्रियार्थाः कर्मेन्द्रियार्थाश्च पञ्चेति दश भूतमात्रा द्विविधानीन्द्रियाणि प्रज्ञामात्रा दशेति भ प्राणशब्दस्य ब्रह्मण्यवृत्तेस्त्रैविध्यं तथापि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—आश्रितत्वाच्चेति तत्र ब्रह्मलिङ्गाद्ब्रह्मणि वृत्तिराश्रिता प्रकृते कथमित्याशङ्क्याऽऽह—इहापीति प्राणस्य ब्रह्मत्वे मुख्यप्राणलिङ्गं विरुध्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—यत्त्विति। प्राण

---

१ अ. ट. °त्वे प°। २ ठ. ढ. ड. 'ति तु त'। ३ ठ. ढ. ढ. °पासात्रै°। ४ ढ ढ. भेदः।

प्राणलिङ्गं दर्शितमिदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति । तदसत् । प्राणव्यापारस्यापि परमात्मायत्तत्वात्परमात्मन्युपचरितुं शक्यत्वात् । "न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ" [काठ० २५-५] इति श्रुतेः । यदपि "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" इत्यादिजीवलिङ्गं दर्शितं तदपि न ब्रह्मपक्षं निवारयति । नहि जीवो नामात्यन्तभिन्नो ब्रह्मणः "तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादिश्रुतिभ्यः । बुद्ध्याद्युपाधिकृतं तु विशेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सञ्जीवः कर्ता भोक्ता चेत्युच्यते । तस्योपाधिकृतविशेषपरित्यागेन स्वरूपं ब्रह्म दर्शयितुं न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादिना प्रत्यगात्माभिमुखीकरणार्थमुपदेशो न विरुध्यते । "यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" [के० १-४] इत्यादि च श्रुत्यन्तरं वचनादिक्रियाव्यापृतस्यैवाऽऽत्मनो ब्रह्मत्वं दर्शयति । यत्पुनरेतदुक्तं "सह ह्येतावस्मिञ्शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः" इति प्राणप्रज्ञात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादे नोपपद्यत इति । नैष दोषः । ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रययोर्बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपा-

---

रस्य परमात्मायत्तत्वे मानमाह—नेति । कारणस्य कार्याकारेण स्थितस्य तद्धर्मेणापि संबन्धात्कार्यस्य व्यावृत्तस्य कार्यान्तरेष्वपि स्थितकारणधर्मेणासंबन्धात्प्राणादिलिङ्गानि ब्रह्मणि युज्यन्ते न तल्लिङ्गानि तत्रेति भावः । जीवलिङ्गमपि ब्रह्मविरोधीत्यनुवादपूर्वकमाह—यदपीति । कथं तर्हि ब्रह्मण एव सतो जीवस्य संसारित्वं तत्राऽऽह— बुद्ध्यादीति । जीवो ब्रह्मैव चेन्न तस्य वक्तृत्वं तस्य ब्रह्मत्वविरोधित्वात्तत्राऽऽह— तस्येति । वक्तारं विद्यादिति न विधिर्वक्तृत्वस्याध्यक्षत्वात्किंतु तदुद्देशेनाप्रसिद्धं ब्रह्मत्वं विधित्सितमित्यर्थः । प्रत्यगात्माभिमुख्योऽर्थो लिङ्गादिरिति समन्वयसूत्रेऽपि दर्शितमित्याशयेनाऽऽह—प्रत्यगिति । तत्र तलवकारश्रुतिमाह—यद्वाचेति । येन चैतन्येन वागभ्युद्यते प्रेर्यते वदनसामर्थ्यमापाद्यते तदेव वागादेरगम्यं ब्रह्मेत्यर्थः । तस्य तात्पर्यमाह—वचनादीति । द्विवचनसहभावोत्क्रमणश्रवणं सिद्धान्ते दुर्योजमित्युक्तमनूद्य दूषयति—यदित्यादिना । उपाधिभेदात्तद्विशिष्टस्य भिन्नतेति विशिनष्टि—प्रत्यगिति । अभेदस्तर्हि कथं तत्राऽऽह—

---

१ ङ. ज. म. ट. °वादिनो नो° । २ ड. ढ. °रेऽपि । ३ ठ.ड. ढ. °मुख्यार्थो ।

धिभूतयोर्भेदनिर्देशोपपत्तेः । उपाधिद्वयोपहितस्य तु प्रत्यगात्मनः स्वरूपेणाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकीकरणमविरुद्धम् । अथवा "नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्" इत्यस्यायमन्योऽर्थः । न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणलिङ्गं विरुध्यते । कथम् । उपासात्रैविध्यात् । त्रिविधमिह ब्रह्मोपासनं[2] विवक्षितं प्राणधर्मेण प्रज्ञाधर्मेण स्वधर्मेण च । तत्र "आयुरमृतमुपा[3]स्स्वाऽऽयुः प्राणः" इति "इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" इति "तस्मादेतदेवोक्थमुपासीत" इति च प्राणधर्मः । अथ "यथाऽस्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकी भवन्ति तद्व्याख्यास्यामः" इत्युपक्रम्य "वागेवास्या एकमङ्गमदूदुहत्तस्यै नाम परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा" "प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि

उपाधीति । उपहितद्वारोपलक्षितस्येत्यर्थः । स्वमते सूत्रावयवं व्याख्याय वृत्तिकृ रमते व्याकरोति—अथवेति । तत्र नञर्थमाह—नेति । ब्रह्मवाक्यत्वे जीवप्राण योरध्येयत्वात्तल्लिङ्गविरोधोऽस्त्येवेत्याह—कथमिति । हेतुमुक्त्वा व्याख्याति—उपासेति । स्वतन्त्राणां त्रयाणामुपास्तौ वाक्यभेदो नत्वेकस्यैव ब्रह्मणस्तद्धर्मेणेत्यर्थः । उक्तमेव विभजते—तत्रेति । प्राणो हि भूतानामायुरिति श्रुत्यन्तरेणाऽऽह—आयु रिति । तस्याऽऽयुष्ट्वं जीवनस्य तदधीनत्वात्प्राणस्यैव देहाद्युत्थापकत्वं तस्मादित्युच्य उत्थापयति देहादीत्युक्थं प्राणः । सहवासः सहोत्क्रान्तिश्चेत्युक्त्यानन्तर्यमथश ब्दार्थः । अस्या जीवाख्यप्रज्ञायाः संबन्धीनि भूत्वा सर्वाणि भूतानि तद्दृश्यत्वेन कल्पि तानि वस्तुतो यथैकं भवन्ति तथा तद्वस्तु व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्योक्तं वागेवे त्यादि । बुद्धेः साभासायाः स्वरूपतो जातत्वेऽपि विषयित्वमिन्द्रियसाध्यम् । तत्र कर्मेन्द्रियेषु मध्ये वागेवास्याः प्रज्ञाया देहार्धमेकमङ्गमदूदुहद्रेचितवती पूरयामास नाम रूपात्मा प्रपञ्चो विषयस्तत्र नामप्रपञ्चे वाग्द्वारा प्रविष्टा धीस्तं प्रति विषयित्वमाप्नो तीत्यर्थः । तस्याः प्रज्ञायाः पुनर्नाम किल परस्तादपरभागे चक्षुरादिना प्रतिविहिता समुत्थापिता भूतमात्रा रूपादिरूपा चक्षुरादिना रूपाद्यर्पणेन बुद्धेरपरभोगरूपं रूपप्र पञ्चं प्रति विषयित्वं निर्वर्त्यत इत्याह—तस्या इति । बुद्ध्युपहितचैतन्यद्वारा स्वस्य द्रष्टृत्वाध्यासमाह—प्रज्ञयेति । तया द्वारा चिदात्मा वाचं करणं प्रति कर्तृत्वाध्यास

---

१ ज. 'लिङ्गे विरुध्येते । २ ज. ब्रह्मण उपा' । ३ क. ङ. ज. ञ. 'तामित्युपा' । ४ ञ. ढ. 'म च प' । ५ ठ. ड. ढ. 'भागं रू' ।

नामान्याप्नोति" इत्यादिः प्रज्ञाधर्मः। "ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतम्। यद्धि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युः। यद्धि प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युः। न ह्यन्यतरतो रूपं किंचन सिध्येत्। नो[1] एतन्नाना। तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा" इत्यादिर्ब्रह्मधर्मः। तस्माद्ब्रह्मण एवैतदुपाधिद्वयधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितम्। अन्यत्रापि "मनोमयः प्राणशरीरः" [छा० ३-१४-२] इत्यादावुपाधिधर्मेण ब्रह्मण उपासनमाश्रितम्। इहापि तद्युज्यते वाक्यस्योपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थत्वावगमात्प्राणप्रज्ञाब्र-

---

मनुभूय वाचा करणेन सर्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेनाऽऽप्नोति चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि पश्यतीत्येवं द्रष्टृत्वमनुभवतीत्यर्थः। सर्वभूतविषयित्वमात्मनि विशिष्टद्रष्टृत्वादिकरत्वं च बुद्धेर्धर्म इत्युक्तम्। सर्वाधारत्वानन्दत्वादि ब्रह्मधर्म इत्याह—ता वा एता इति। उक्ता[2] भूतमात्राः प्रज्ञाशब्दितेन्द्रियाणि तदुत्थज्ञानानि चाधिकृत्य प्रवर्तन्ते। प्रज्ञामात्राश्चोक्ता भूतशब्दितानि पृथिव्यादीनि शब्दादीनि चाधिकृत्य भवन्ति। ग्राह्यग्राहकयोर्मिथः सापेक्षकत्वं साधयति—यदिति। तदेव स्पष्टयति—नहीति। अन्योन्यापेक्षमप्येतद्विषयविषयिद्वयं न द्वैतपक्षवन्नाना वस्तुतो भिन्नं किंत्वेकस्मिन्नेवाऽऽरोपितमित्याह—नो इति। तद्यथेत्यादि व्याख्यातम्। नोपासात्रैविध्यादित्यस्यार्थमुपसंहरति—तस्मादिति। अन्यधर्मेणान्यस्योपासनं कथमित्याशङ्कयाऽऽश्रितत्वादित्याह—अन्यत्रापीति। तत्रोपक्रमे ब्रह्मणः श्रुतत्वाद्युक्ता मनोमयत्वादिविशिष्टस्योपास्तिरिह कथमित्याशङ्क्य तद्योगादित्याह—इहापीति। उपास्तेस्तर्हि कथं त्रैविध्यं तत्राऽऽह—प्राणेति। वाक्यभेदस्तु ब्रह्मण एकस्यैवोपासात्रैविध्योक्त्या प्रत्युक्तः। किमत्रोपासात्रयविशिष्टं ब्रह्म विधेयमुत ब्रह्मविशिष्टमुपासात्रयं किं वा तदनुवादेन तदाश्रित्योपासात्रयम्। नाऽऽद्यः। ब्रह्मणः सिद्धत्वाद्विध्यनर्हत्वात्। न द्वितीयः। वाक्यान्तरेभ्यो ब्रह्मणो ज्ञातत्वात्। न तृतीयः। ब्रह्मानुवादेनोपास्तिविधा[3]वेकविशेष्यावशीकारादुपास्तीनां मिथोसंबन्धात्प्रत्युपास्तिविध्यावृत्त्या वाक्यभेदादित्येकी-

---

१ ज. नो एवंत॰। २ क. ख. उक्तमू॰। ३ ठ. ड. ढ. 'धायक॰।

ह्मलिङ्गावगमाच्च । तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतदिति सिद्धम् ॥३१॥११॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शंकरभगवत्पादकृतौ
प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

प्रथमे पादे "जन्माद्यस्य यतः" इत्याकाशादेः समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्युक्तम् । तस्य समस्तजगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं नित्यत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं सर्वात्मत्वमित्येवंजातीयका[1] धर्मा उक्ता एव भवन्ति । अर्थान्तरप्रसिद्धानां च केषांचिच्छब्दानां ब्रह्मविषयत्वे हेतुप्रतिपादनेन कानिचि-

---

यद्व्याख्यामुपेक्ष्य स्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति[2] । प्राकरणित्वेऽपि ब्रह्मणोऽवान्तरवाक्यभेदेन श्रवणादिवद्विविदिषार्थं यज्ञादिवच्चोपास्तित्रयं विधेयम् । विधेयत्रयधर्मवद्ब्रह्मोपास्तिश्चैकेति कुतो वाक्यभेद इत्येके । तन्न । अन्तस्तद्धर्माधिकरणेन गतत्वात् । तत्र हि सार्वात्म्यसर्वदुरितविरहाभ्यां सर्वकारणे ब्रह्मणि सिद्धे रूपवत्त्वादिकार्यधर्मा नीतास्तथाऽत्रापि प्रागुक्तन्यायेन प्राणादिधर्माणां ब्रह्मणि संभवान्न पृथग्विचारावसरः । तस्माज्जीवप्राणब्रह्माणि सहोपास्यानि ब्रह्मैव वा प्रतिपाद्यमिति पदार्थवाक्यार्थयोर्बलाबलत्वानेन संदिह्य दिवो[3] दिवीत्यत्र प्रधानप्रकृत्यर्थाभेदेन गुणभूतप्रत्ययार्थभेदनयनवदत्रापि स्वतन्त्रप्राणादिपदार्थभेददृष्टौ तदपेक्षत्वेन गुणभूतवाक्यार्थदृष्टेरन्यथानयनात्पदार्थबुद्धेर्वाक्यार्थबुद्ध्योपजीव्यत्वेन स्वातन्त्र्याद्वाक्यैक्यं भङ्क्त्वा त्रीणि सहोपास्यानीति प्राप्ते पदानां वाक्यार्थबोधोद्देशेन प्रवृत्तत्वात्पदार्थबोधस्य नान्तरीयकत्वाद्वाक्यार्थबोधप्राधान्यादुपक्रमोपसंहारैकरूप्यसिद्धप्रधानवाक्यार्थभङ्गायोगात्प्राणादिलिङ्गानां च ब्रह्मणि नीतत्वादनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गाद्ब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यमिति सिद्धान्तयितव्यम् । सर्वथाऽपि प्रातर्दनं वाक्यं ब्रह्मणि ज्ञेये समन्वितमिति ॥ ३१ ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञान-
विरचिते शारीरकभाष्यनिर्णये प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

भाष्यसंख्या ११९० टीकासंख्या ३०१० संमील्य निष्पन्ना ४१६०

पूर्वोपजीवनेनोत्तरोत्थानाद्धेतुहेतुमत्त्वं संबन्धं वक्तुं वृत्तमनुद्रवति—प्रथम इति । कारणत्वमात्रं नात्रोपयुक्तं व्यापित्वादेरपि सिद्धवद्धेतुतयोपादानादतस्तदनुक्तौ कथं संगतिरित्याशङ्क्याऽऽह—तस्येति । उक्तमुपजीव्योत्तरप्रवृत्तौ कथं पादभेद इत्याशङ्क्याऽऽह—अर्थान्तरेति । उत्तरपादद्वयस्यानधिगतमर्थमाह—

---

१ ज. म. ट. 'यको धर्म उक्त एव भवति । अ' । २ ड. ढ. 'ति । प्रक' । ३ ठ. ड. ढ. 'वो विपर्यास' । ४ ठ. ड. ढ. 'कन्यायनि' ।

द्वाक्यानि स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि संदिह्यमानानि ब्रह्मपरतया निर्णीतानि। पुनरप्यन्यानि वाक्यान्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि संदिह्यन्ते। किं परं ब्रह्म प्रतिपादयन्त्याहोस्विदर्थान्तरं किंचिदिति। तन्निर्णयाय द्वितीयतृतीयौ पादावारभ्येते।

(मनोमयः प्राणशरीर इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्येन ब्रह्मण उपास्यत्वविचारः, अधि० १)

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

इदमाम्नायते "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत। अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति। स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरः" [छा० ३-१४-१, २] इत्यादि। तत्र संशयः। किमिह मनोम-

---

पुनरिति। पूर्वं भूताकाशादिषु रूढाकाशादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वे तल्लिङ्गादितिहेतूक्त्या स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि नीतानि। अथास्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यान्यर्थान्तरार्थतया शङ्कयमानानि ब्रह्मणि नीयन्ते। तत्र द्वितीयतृतीयपादयोरवान्तरभेदस्तु प्रायशः सविशेषनिर्विशेषार्थतया रूढियोगबहुलतया वेति भावः। पूर्वं जीवलिङ्गबाधया ब्रह्मपरत्ववन्मनोमयादिवाक्येऽपि तद्बाधेन तत्परत्वमाह—सर्वत्रेति। छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति—इदमिति। सर्वं जगद्ब्रह्मैवेत्यत्र हेतुमाह—तज्जेति। तस्माज्जायत इति तज्जम्। तस्मिँल्लीयत इति तल्लम्। तस्मिन्ननिति चेष्टत इति तदनम्[१]। तज्जं च तल्लं च तदनं च तदिति तज्जलानवयवलोपश्छान्दसः। इति हेतौ यस्मादेवं[२] जगत्तस्माद्ब्रह्मैव सर्वं जगदित्यर्थः। अतो[३] धियो रागादिविषयाभावादुपासीत स शान्तः स्यादित्याह—शान्त इति। गुणं विधाय गुणिविधित्सया पुंस्प्रयत्नस्य साफल्यमाह—अथेति। पुरुषोऽधिकृतः क्रतुमयः संकल्पप्रधानस्तत्र हेतुर्यथेति। ज्ञानं कर्म वा यथाऽस्मिँन्देहे[४] स्थितः संकल्पयते तथा तदनुसारेण फलं परत्र लभते सोऽधिकृतः क्रतुं ध्यानं कुर्वीत। किं ध्यायेदित्याकाङ्क्षायामाह—मनोमय इति। विभक्तिव्यत्ययेन मनोमयं प्राणशरीरं ध्यायेदित्यर्थः। आदिशब्दाद्भारूपः सत्यसंकल्प इत्यादि गृहीतम्। मनोमयत्वादीनां प्रकृतब्रह्मानपेक्षत्वसापेक्षत्वाभ्यां संदेहमाह—तत्रेति। एकवाक्यस्थब्रह्माब्रह्मलिङ्गयोर्ब्रह्मलिङ्गवशादब्रह्मलिङ्गं नीतमिह ब्रह्माब्रह्मप्रकरणलिङ्गसंनिपाते किं युक्तमिति पृच्छति—किमिति। सर्वमित्यादिश्रुतेः सविशेषार्थाया ध्येये ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः।

---

१ ग. ट. 'नि सं'। २ क. ख. ठ. ड. ढ. 'वं तस्मा'। ३ ठ. ड. ढ. 'तो यो'। ४ क. ख. 'स्मिन्यो देहे'।

यत्वादिभिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यत आहोस्वित्परं ब्रह्मेति। किं तावत्प्राप्तम्। शारीर इति। कुतः। तस्य हि कार्यकरणाधिपतेः प्रसिद्धो मनआदिभिः संबन्धो न[1] परस्य ब्रह्मणः "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" [मुण्ड० २-१-२] इत्यादिश्रुतिभ्यः। ननु "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति स्वशब्देनैव ब्रह्मोपात्तं कथमिह शारीर आत्मोपास्य[2] आशङ्क्यते। नैष दोषः। नेदं वाक्यं ब्रह्मोपासनाविधिपरं किं तर्हि शमविधिपरम्। यत्कारणं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेत्याह। एतदुक्तं भवति। यस्मात्सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्च न च सर्वस्यैकात्मत्वे रागादयः संभवन्ति तस्माच्छान्त उपासीतेति। नच शमविधिपरत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्रह्मोपासनं नियन्तुं शक्यते। उपासनं तु "स क्रतुं कुर्वीत" इत्यनेन विधीयते। क्रतुः संकल्पो ध्यानमित्यर्थः। तस्य च विषयत्वेन श्रूयते "मनोमयः प्राणशरीरः" इति जीवलिङ्गम्। अतो ब्रूमो जीवविषयमेतदुपासनमिति।

पूर्वपक्षे जीवस्य सिद्धान्ते परस्योपास्तिः फलम्। रात्रिसत्रन्यायेनोपास्त्या वाक्यशेषस्थो जीवः संबध्यत इति पूर्वपक्षयति—शारीर इति। विश्वजिन्न्यायेन सर्वार्थं ब्रह्मैव मनोमयादौ विशेष्याकाङ्क्षायामुपास्तिसंबन्धीत्याह—कुत इति। विशेष्याकाङ्क्षायामपि जीव एव लिङ्गबलीयस्तया संबन्ध्यत इत्याह—तस्येति। तदन्यथासिद्धिं प्रत्याह—नेति। आदिपदेनावागमना इत्याद्या श्रुतिरुक्ता। श्रुत्या शङ्कते—नन्विति। न लिङ्गं श्रुत्या बाध्यमित्याह—नैष इति। किं पूर्ववाक्ये ब्रह्मोपास्तिर्विहितेत्युच्यते किं वा प्रकृतं ब्रह्मैवोत्तरत्र संबद्धमिति नाऽऽद्य इत्याह—नेदमिति। शमविधिपरत्वे हेतुर्यदिति। उपासीतेत्युपास्तिविधौ श्रुते कथं गुणविधिरत्राऽऽह—एतदिति। सर्वस्यैकात्म[3]त्वेऽपि कथं शमविधिस्तत्राऽऽह—नचेति। तर्हि शमो ध्यानमित्युभयं विधीयतां नेत्याह—नचेति। वाक्यभेदापत्तेरिति भावः। दध्ना जुहोतीति होमानुवादेन गुणविधिवदिहापि शमविधौ वाक्यान्तरसिद्धोपास्तिरनूद्यत इत्याह—उपासनं त्विति। क्रतुरेव तत्र विधीयते नोपास्तिरित्याशङ्क्योक्तं क्रतुरिति। द्वितीयं प्रत्याह—तस्य चेति। ब्रह्मैव मनोमयादिशब्दमित्याशङ्क्य मनआदियोगस्य जीवलिङ्गत्वान्नेत्याह—जीवेति। तस्योपास्यत्वे वाक्यशेषस्थं सर्व-

---

१ ङ. म. न तु प°। २ ङ. म. 'स्य इत्याद्य'। ३ क. ख. ठ. ढ. ट. 'त्मकत्वेऽ'।

"सर्वकर्मा सर्वकामः" इत्याद्यपि श्रूयमाणं पर्यायेण जीवविषयमुपपद्यते । "एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा" इति च हृदयायतनत्वमणीयस्त्वं चाऽऽराग्रमात्रस्य जीवस्यावकल्पते नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः । ननु "ज्यायान्पृथिव्याः" इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पत इति । अत्र ब्रूमः । न तावदणीयस्त्वं ज्यायस्त्वं चोभयमेकस्मिन्समाश्रयितुं शक्यं विरोधात् । अन्यतराश्रयणे च प्रथमश्रुतत्वादणीयस्त्वं युक्तमाश्रयितुं ज्यायस्त्वं तु ब्रह्मभावापेक्षया भविष्यतीति । निश्चिते च जीवविषयत्वे यदन्ते ब्रह्मसंकीर्तनम् "एतद्ब्रह्म" [छा० ३।१४।४] इति तदपि प्रकृतपरामर्शार्थत्वाज्जीवविषयमेव । तस्मान्मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीव उपास्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेव ब्रह्म मनोमयत्वादिभिर्धर्मैरुपास्यम् । कुतः । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । यत्सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दस्याऽऽलम्बनं जगत्कारणमिह च "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति वाक्योपक्रमे श्रुतं तदेव मनोमयत्वादिधर्मैर्विशिष्टमुपदिश्यत इति युक्तम् । एवं च

कर्मत्वादि कथमित्याशङ्क्य क्रमेणेत्याह—सर्वेति । जीवपक्षे लिङ्गद्वयमाह—एष इति । जीवे ज्यायस्त्वायोगं शङ्कते—नन्विति । किं ज्यायस्त्वमणीयस्त्वं चोभयं सत्यमन्यतरद्वेति विकल्पयति—अत्रेति । आद्यं दूषयति—न तावदिति । द्वितीयं निराह—अन्यतरेति । तच्चाऽऽराग्रमात्रस्य जीवस्य युक्तमिति तस्यैवोपास्यतेत्यर्थः । श्रुत्या ज्यायस्त्वस्यात्यन्तबाधे श्रुतिबाधमाशङ्क्याऽऽह—ज्यायस्त्वं त्विति । जीवपक्षे कथमन्ते ब्रह्मपदं तत्राऽऽह—निश्चिते चेति । जीवेऽपि देहादिबृंहणाज्ज्यायस्त्वन्यायाद्वा ब्रह्मतेत्यर्थः । एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति कर्मकर्तृव्यपदेशादन्तरात्मन्पुरुष इति च तुल्याधिकारे भेदोक्तेर्न जीवस्योपास्यतेत्याशङ्क्य साधनफलावस्थापेक्षया कर्मकर्तृत्वस्यान्यस्य च स्वे महिम्नीतिवदुपचाराज्जीवस्यैवोपास्यतेत्युपसंहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयन्सूत्राद्बहिरेव प्रतिजानीते—एवमिति । मनोमयादिशब्दा ध्येये जीवे भान्ति न ब्रह्म तथेत्याह—कुत इति । सूत्रमादाय व्याचष्टे—सर्वत्रेति । रात्रिसत्रन्यायस्य लघुत्वेऽपि जीवगामित्वेनाफलत्वाद्विश्वजिन्न्यायस्य गुरोरपि ब्रह्मगामित्वेन फलवतः श्रुतितात्पर्यगमकस्य बलीयस्त्वाद्ब्रह्मैवात्रोपास्यमिति भावः । किं च मनोमयत्वादिलिङ्गं बाधित्वा ब्रह्मश्रुत्या ब्रह्मैवोपास्यमित्याह—इह चेति । किंचाफललिङ्गोपनीतं जीवं हित्वा फलवत्प्रकरणप्राप्तं ब्रह्म ग्राह्यमित्याह—एवमिति ।

---

१ ज. °कल्प्यते । २ ङ. ञ. °ष्यति । ३ क. ख. ठ. ड. ढ. श्रुतज्या° ।

प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये न भविष्यतः । ननु वाक्योपक्रमे शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं न स्वविवक्षयेत्युक्तम् । अत्रोच्यते । यद्यपि शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं तथाऽपि मनोमयत्वादिपूपदिश्यमानेषु तदेव ब्रह्म संनिहितं भवति जीवस्तु न संनिहितो न च स्वशब्देनोपात्त इति वैषम्यम् ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिताः । यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तुरभावान्नेच्छार्थः संभवति तथाऽप्युपादेयेन फलेनोपचर्यते । लोकेऽपि यच्छब्दाभिहितमुपादेयं भवति तद्विवक्षितमित्युच्यते यदनुपादेयं तदविवक्षितमिति । तद्वद्वेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं तद्विवक्षितं भवतीतरदविवक्षितम् । उपादानानुपादाने तु वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते । तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासना-

---

प्राणः शरीरमस्येति समासगतसर्वनाम्ना संनिहितार्थेन प्रकृतं ब्रह्म हित्वा जीवमप्रकृतमिच्छतः प्रकृतहानिरप्रकृतप्रक्रिया चेत्यर्थः । आगतो राजपुरुषस्तं भोजयेदितिवदन्यशेषस्य ब्रह्मणः सर्वनामादिना न परामर्शः स्यादित्याशङ्कते—नन्विति । तस्मिन्सीदेत्यादौ सदनस्यैवोपसर्जनस्यापि परामर्शमाह—अत्रेति । जीवस्यापि लिङ्गादति संनिधिरित्याशङ्क्य तस्योपास्तिधियो विशेषणवैयर्थ्यादविवक्षितं लिङ्गमित्याह—जीवस्त्विति । तथाऽपि मनोमयादिशब्दात्तदुक्तिर्नेत्याह—नचेति । तस्य तदवाचित्वादित्यर्थः । वैषम्यं जीवब्रह्मणोरिति शेषः ॥ १ ॥

इतश्च ब्रह्मैवात्रोपास्यमित्याह—विवक्षितेति । ननु शास्त्रयोनित्वेऽपीश्वरस्य रचनायामस्वातन्त्र्यादपौरुषेयत्वं वेदस्योक्तम् । तत्र वक्तुरभावादित्थं विवक्षितपदं कथं विगृह्यते तत्राऽऽह—यद्यपीति । विवक्षितस्योपादानादुपास्तावुपादानस्य विवक्षाफलस्य सत्यसंकल्पादिगुणेषु दृष्टेर्विवक्षितत्वमुपचर्य विग्रह इत्यर्थः । उक्तोपचारस्य लौकिकत्वं प्रत्याह—लोकेऽपीति । विवक्षितत्वोपादेयत्वयोरन्योन्याश्रयत्वमाशङ्क्याऽऽह—उपादानेति । परिग्रहपरित्यागावुपादानानुपादाने । प्रसङ्गागतमुक्त्वा सूत्रं व्याचष्टे—तदिहेति । तच्छब्दो यथोक्तसमासोपपत्तिपरामर्शी । प्रकृतं प्रकरण-

---

१ ङ. ञ. ट. °पादानेन । २ ङ. ञ. °के हि य° । ३ ङ. ञ. ट. °तं विव° । ४ ठ. ढ. °गते राजपुरुषे तं भो° । ५ ङ. °ना प° । ६ क. ख. °स्य तस्य स° । ७ क. ख. °त्यागरूपौ° । ८ क. ख. °गते उक्त्वा ।

('मनोमयः प्राणशरीरः' इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्येन
ब्रह्मण उपास्यत्वविचारः, अधि० १)

यामुपादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसंकल्पप्रभृतयस्ते परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यन्ते। सत्यसंकल्पत्वं हि सृष्टिस्थितिसंहारेष्वप्रतिबद्धशक्तित्वात्परमात्मन एवावकल्पते। परमात्मगुणत्वेन च "य आत्माऽपहतपाप्मा" [छा० ८-७-१] इत्यत्र सत्यकामः सत्यसंकल्प इति श्रुतम्। आकाशात्मेत्यादिनाऽऽकाशवदात्माऽस्येत्यर्थः। सर्वगतत्वादिभिर्धर्मैः संभवत्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणः। "ज्यायान्पृथिव्याः" इत्यादिना चैतदेव दर्शयति। [2]यदाऽप्याकाश आत्मा[3] यस्येति व्याख्यायते [4]तदाऽपि संभवति सर्वजगत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आकाशात्मत्वमत एव सर्वकर्मेत्यादि। एवमिहोपास्यतया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते। [5]यत्तूक्तं " मनोमयः प्राणशरीरः " इति जीवलिङ्गं न तद्ब्रह्मण्युपपद्यत इति। तदपि ब्रह्मण्युपपद्यत इति ब्रूमः। सर्वात्मत्वाद्धि ब्रह्मणो जीवसंबन्धीनि मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसंबन्धीनि भवन्ति। तथा च ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भवतः—" त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी। त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः " [श्वेता० ४-३] इति। "सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम्। सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य

मिहेत्युक्तम्। ब्रह्मण्येव सत्यसंकल्पत्वं साधयति—सत्येति। श्रुतिरपि युक्तिवदिहास्तीत्याह—परमात्मेति। आकाशात्मत्वं वक्तुं तन्निरुक्तिं करोति—आकाशेति। कथं जडाजडयोः साम्यं तदाह—सर्वेति। ज्यायस्त्वं सर्वगतत्वसाधकमित्याह—ज्यायानिति। आकाशात्मत्वस्य निरुक्त्यन्तरमाशङ्क्याङ्गी करोति—यदेति। सर्वात्मत्वमत एवेत्युक्तम्। आदिपदं सर्वकामादिसंग्रहार्थम्। उक्तामुपपत्तिमुपसंहरति—एवमिति। इहेति प्रकरणोक्तिस्तेन तदेवोपास्यमिति शेषः। ध्येयस्यापि मनोमयत्वादेर्ब्रह्मणि नोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—यत्त्विति। तस्यापि ब्रह्मण्युपपत्तिमाह—तदपीति। कथं जीवगामिनो ब्रह्मणि सिद्धिस्तत्राऽऽह—सर्वेति। जीवस्यैवासाधारणं मनोमयत्वादीत्युपेत्य ब्रह्मण्युपपत्तिमुक्त्वा तस्य साधारण्ये मानमाह—तथा चेति। जीर्णः स्थविरो भूत्वा यो दण्डेन वञ्चति[6] गच्छति सोऽपि त्वमेव। सर्वतः सर्वासु दिक्षु श्रुतयः श्रोत्राण्यस्यैवेति सर्वतःश्रुतिमत्। ब्रह्मणि मनोमयत्वादि वदतः श्रुत्यन्तरवि-

१ ज. 'तिहतश'। २ ञ. ट. यदप्या'। ३ ङ. ञ. 'त्माऽस्ये'। ४ ञ. ट. तदपि। ५ घ. ङ. यत्पुनरुक्तं। ६ ख. 'ञ्चसि गच्छसि सो'।

२३

तिष्ठति" [श्वेता० ३-१६] इति च। "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" इति श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषयेयं तु मनोमयः प्राणशरीर इति सगुणब्रह्मविषयेति विशेषः। अतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मेहोपास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

पूर्वेण सूत्रेण ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ताऽनेनं शारीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते। तुशब्दोऽवधारणार्थः। ब्रह्मैवोक्तेन न्यायेन मनोमयत्वादिगुणं न तु शारीरो जीवो मनोमयत्वादिगुणः। यत्कारणं सत्यसंकल्प आकाशात्माऽवाक्यनादरो ज्यायान्पृथिव्या इति चैवंजातीयका गुणा न शारीर आञ्जस्येनोपपद्यन्ते। शारीर इति शरीरे भव इत्यर्थः। नन्वीश्वरोऽपि शरीरे भवति। सत्यं शरीरे भवति न तु शरीर एव भवति। "ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात्" "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः" इति च व्यापित्वश्रवणात्। जीवस्तु शरीर एव भवति तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र वृत्त्यभावात् ॥ ३ ॥

रोधमाशङ्क्याऽऽह—अप्राणो हीति। सूत्रार्थमुपसंहरति—अत इति ॥ २ ॥

ब्रह्मणि जीवगतं मनोमयत्वादीष्टं चेद्ब्रह्मगतमपि सत्यसंकल्पत्वाद्यभेदाज्जीवेऽस्तु नेत्याह—अनुपपत्तेस्त्विति। सूत्रं व्याख्यातुं संगतिमाह—पूर्वेणेति। आरोप्यरूपेण विषयस्यैव रूपित्वं न विपरीतं नहि रज्ज्वां रूपेण सर्पो रूपवानित्यर्थः। अवधारणमेव स्फोरयन्नेत्यादि विभजते—ब्रह्मेति। सर्वात्मत्वादिरुक्तो न्यायः। अनुपपत्तेरिति व्याचष्टे—यदिति। वागेव वाकः सोऽस्यास्तीति वाकी न वाक्यवाकी वागादिसर्वेन्द्रियरहित इत्यर्थः। आप्तकामत्वान्न कुत्रचिदादरोऽस्तीत्यनादरः। शारीरत्वमीश्वरेऽपि व्यापिनि स्यादिति शङ्कते—नन्विति। अयोगव्यवच्छेदमङ्गीकृत्यान्ययोगव्यवच्छेदाभावान्नेत्याह—सत्यमिति। अन्ययोगव्यवच्छेदे हेतुर्ज्यायानिति। जीवे वा कथं विशिष्टं शारीरत्वं तत्राऽऽह—जीवस्त्विति ॥ ३ ॥

---

१ ज. ब्रह्मोपा°। २ घ. ° न तु शा°। ३ ङ. ज. इत्येवं°। ४ ठ. ड. ढ. °रोप्येण। ५ ड. ढ. °ज्ज्वा स°। ६ क. °भावो नेत्या°।

('मनोमयः प्राणशरीरः' इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्येन
ब्रह्मण उपास्यत्वविचारः, अधि० १)

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न शारीरो मनोमयत्वादिगुणः। यस्मात्कर्मकर्तृव्यपदेशो भवति "एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि" [छा० ३-१४-४] इति। एतमिति प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमुपास्यमात्मानं कर्मत्वेन प्राप्यत्वेन व्यपदिशति। "अभिसंभवितास्मि" इति शारीरमुपासकं कर्तृत्वेन प्रापकत्वेन। "अभिसंभवितास्मि" इति प्राप्तास्मीत्यर्थः। न च सत्यां गतावेकस्य कर्मकर्तृव्यपदेशो युक्तः। तथोपास्योपासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एव। तस्मादपि न शारीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतश्च शारीरादन्यो मनोमयत्वादिगुणो यस्माच्छब्दविशेषो भवति समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे—"यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन्पुरुषो हिरण्मयः" [शत० ब्रा० १०-६-३-२] इति। शारीरस्याऽऽत्मनो यः शब्दोऽभिधायकः सप्तम्यन्तः "अन्तरात्मन्" इति तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमयत्वादिविशिष्टस्याऽऽत्मनोऽभिधायकः। तस्मात्तयोर्भेदो गम्यते ॥ ५ ॥

जीवस्य मनोमयत्वादिगुणत्वाभावे हेत्वन्तरम्—कर्मेति। पूर्वसूत्रान्नेत्याद्याकृष्य चशब्दार्थमाह—इतश्चेति। प्राप्यप्रापकत्वेन कर्मकर्तृव्यपदेशं विशदयति—एतमिति। वाक्यं व्याकरोति—एतमित्यादिना। प्रापकत्वेन व्यपदिशतीति संबन्धः। मामहं जानामीतिवद्व्यपदेशमाशङ्क्याऽऽह—न चेति। कर्मकर्तृव्यपदेशे सूत्राभिप्रेतं प्रकारान्तरमाह—उपास्येति। उक्तव्यपदेशफलमाह—तस्मादिति ॥ ४ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह—शब्देति। सूत्रे हेत्वन्तरद्योतकाभावमाशङ्क्य पूर्वसूत्रस्थं चशब्दमाकृष्य व्याकरोति—इतश्चेति। समानप्रकरणत्वमेकविद्याविषयत्वम्। अन्तरात्मन्निति च्छान्दसो विभक्तिलोपः। शब्दभेदफलमाह—तस्मादिति ॥ ५ ॥

---

१ क. 'दोऽवग'। घ. ङ. ज. ञ. 'दोऽधिग'। २ क. ख. 'हं न जा'।

('मनोमयः प्राणशरीरः' इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्ये ब्रह्मण उपास्यत्वविचारः, अधि० १)

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं[1] दर्शयति—

" ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया " [भ० गी० १८-६१]

इत्याद्या । अत्राऽऽह कः पुनरयं शारीरो नाम परमात्मनोऽन्यो[2] यः प्रतिषिध्यते " अनुपपत्तेस्तु न शारीरः " इत्यादिना । श्रुतिस्तु—"नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता" [बृह० ३-७-२३] इत्येवंजातीयका परमात्मनोऽन्यमात्मानं वारयति । तथा स्मृतिरपि—"क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत" [भ० गी० १३-२] इत्येवंजातीयकेति । अत्रोच्यते—सत्यमेवैतत्पर एवाऽऽत्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः*

आत्मान्तःस्थितस्यान्यस्यायोगे स्वे महिम्नीतिवदुपचारादेव शब्दभेदः स्यादित्युक्तमाशङ्क्याऽऽह—स्मृतेश्चेति । हृदि स्थितस्य शारीराद्भेदः स्मृत्योच्यते ततो मनोमयत्वादिविशिष्टो हृदि स्थितोऽन्यः शारीरादिति नोपचारशङ्केति व्याचष्टे—स्मृतिश्चेति । तमेव शरणं गच्छेत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः[3] । ईक्षत्यधिकरणे निरस्तमपि चोद्यं प्रसङ्गादुद्भावयति—अत्रेति । श्रुतिस्मृतिभ्यां भेदवादः सप्तम्यर्थः । ननु नान्यत्वं साध्यते किंत्वन्यस्य मनोमयत्वादि निषिध्यते तत्राऽऽह—य इति । विवक्षितगुणवत्त्वेन जीवस्य ध्येयत्वनिषेधानुपपत्त्या तदन्यत्वधीरित्यर्थः । परस्यांशो विकारो वा जीवो नामेत्याशङ्क्य श्रुतिस्मृतिविरोधान्नैवमित्याह—श्रुतिरिति । न च भेदाभेदाभ्यां श्रुतिस्मृत्यविरोधस्तद्योगादिति । किं वस्तुतोऽन्यो जीवो नास्ति किं बोधितोऽपीति विकल्पयति—अत्रेति । आद्यमङ्गी करोति—सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति—पर इति । अपरिच्छिन्नस्योपाधिना परिच्छिन्नत्वदृष्टिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—

---

* अनाद्यविद्यावच्छेदलब्धजीवत्वः पर एवाऽऽत्मा स्वतो भेदेनावभासते । तादृशी च जीवानामविद्या न तु निरुपाधिनो ब्रह्मणः । नचाविद्यायां सत्यां जीवात्मविभागः सति चास्मिंस्तदाश्रयाऽविद्येत्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । अनादित्वेन जीवाविद्ययोर्बीजाङ्कुरवदनवक्लृप्तेरयोगात् । न च परमेश्वरस्य कुतः कस्मात्संसारिता यो हि परतन्त्रः सोऽन्येन बन्धनागारे प्रवेश्येत न तु स्वतन्त्र इति वाच्यम् । न ह्यद्यतनी जीवस्य बन्धनागारप्रवेशिता येनानुयुज्येत । किंत्वियमनादिः पूर्वपूर्वकर्माविद्यासंस्कारनिबन्धना नानुयोगमर्हति । न चैवमीश्वरस्यानीश्वरत्वम् । न ह्युपकरणाद्यपेक्षितं कर्तुः स्वातन्त्र्यं विहन्ति । तस्माद्यत्किंचिदेतत् ।

---

१ क. घ. ज. °मात्मनो भेदेन द° । २ क. ज. °र्हि ना° । ३ छ. °दिपदार्थः । ४ ठ. ढ. °स्मृतिवि° ।

शारीर इत्युपचर्यते। यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते तद्वत्। तदपेक्षया च कर्मकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरुध्यते प्राक्तत्त्वमसीत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात्। गृहीते त्वात्मैकत्वे बन्धमोक्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्यात् ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकमल्पमोको नीडम् "एष म आत्माऽन्तर्हृदये" इति परिच्छिन्नायतनत्वात्स्वशब्देन च "अणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा" इत्यणीयस्त्वव्यपदेशाच्छारीर एव "आराग्रमात्रो जीवः" इहोपदिश्यते न सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम्। अत्रोच्यते—नायं दोषः। न तावत्परिच्छिन्नदेशस्य सर्वगतत्वव्यपदेशः कथमप्युपपद्यते। सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात्परिच्छिन्नदेशव्यपदेशोऽपि कयाचिदपेक्षया संभवति।

यथेति। श्रुतौ स्मृतौ च कर्मकर्तृत्वादिव्यवहारात्पारमार्थिक एव भेद इत्याशङ्क्याऽऽह—तदिति। अबाधाद्भेदव्यवहारस्य तात्त्विकत्वमाशङ्क्य प्रागूर्ध्वं वा बोधादबाध इति विकल्प्याऽऽद्यमनुजानाति—प्रागिति। द्वितीयं प्रत्याह—गृहीते त्विति ॥ ६ ॥

नैवं लिङ्गद्वयं निरस्यति—अर्भकेति। अर्भकमोको यस्य सोऽर्भकौकास्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति यावत्। अर्भकशब्दस्य शिशुविषयत्वनिषेधार्थमल्पमितिपर्यायत्वोक्तिः। ओकःशब्दस्याप्रसिद्धार्थतां व्यवच्छिनत्ति—नीडमिति। वाक्यार्थं वदन्नोशङ्कां विवृणोति—एष इति। तत्र लिङ्गयोः संभावनार्थं विशिनष्टि—आराग्रेति। परत्र तदसंभावनार्थं सर्वगत इति। तस्यानुपेक्षणीयत्वमाह—तदिति। परिहारभागमवतारयति—अत्रेति। अणीयस्त्वमुपेत्य ज्यायस्त्वं वा बाध्यं तदपि वा कथंचिदनुगन्तव्यम्। नाऽऽद्यः श्रुतस्य बाधायोगादित्याह—नायमिति। द्वितीयं प्रत्याह—न तावदिति। त्वयाऽपि ज्यायस्त्वमुपेत्याणीयस्त्वं बाध्यते तदपि वा कथंचिदनुगम्यते। नाऽऽद्यः श्रुतबाधायोगसाम्यात्। न द्वितीयो ज्यायसोऽणीयस्त्वस्य सर्वथैवायुक्तत्वात्तत्राऽऽह—सर्वेति। अपरिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नदेशोक्तौ दृष्टान्तमाह—

---

१ ङ. ञ. ट. 'भैत्वक'। २ छ. 'साकाङ्क्षां वि'। ३ ठ. ड. ढ. 'देशत्वोक्तौ'।

यथा समस्तवसुधाधिपतिरपि हि सन्नयोध्याधिपतिरिति व्यपदिश्यते। कया पुनरपेक्षया सर्वगतः सन्नीश्वरोऽर्भकौका अणीयाँश्च व्यपदिश्यत इति। "निचाय्यत्वादेवम्" इति ब्रूमः। एवमणीयस्त्वादिगुणगणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुण्डरीके निचाय्यो द्रष्टव्य उपदिश्यते। यथा शालग्रामे हरिः। तत्रास्य बुद्धिविज्ञानं ग्राहकम्। सर्वगतोऽपीश्वरस्तत्र[1] तत्रोपास्यमानः प्रसीदति। "व्योमवच्च" एतद्द्रष्टव्यम्। यथा सर्वगतमपि सद्व्योम सूचीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भकौकोऽणीयश्च व्यपदिश्यते एवं ब्रह्मापि। तदेवं निचाय्यत्वापेक्षं ब्रह्मणोऽर्भकौकस्त्वमणीयस्त्वं च न पारमार्थिकम्। तत्र यदाशङ्क्यते हृदयायतनत्वाद्ब्रह्मणो हृदयानां च प्रतिशरीरं भिन्नत्वाद्भिन्नायतनानां[2] च शुकादीनामनेकत्वसावयवत्वानित्यत्वादिदोषदर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि तद्वत्प्रसङ्ग इति तदपि परिहृतं भवति ॥ ७ ॥

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥ (१)

व्योमवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसंबन्धाच्चिद्रूपतया च शारीरा[3]दविशिष्टत्वात्सुखदुःखादिसंभोगोऽप्यविशिष्टः प्रसज्येत।

समस्तेति। तत्र पुरवासापेक्षया व्यपदेशेऽपि कथमिहेति पृच्छति—कयेति। सूत्रावयवमुत्तरमवतार्य व्याचष्टे—निचाय्यत्वादिति। सर्वगतस्य कथमेकदेशे द्रष्टव्यत्वं तत्राऽऽह—यथेति। तत्र शास्त्रप्रामाण्यात्तथाऽस्तु प्रस्तुते कथं तत्राऽऽह—तत्रेति। बुद्धिविज्ञानमित्यन्तःकरणस्य प्रमाणजा वृत्तिरुक्ता। सर्वगतस्य कुतो हृदय एव मानग्राह्यत्वं तत्राऽऽह—सर्वेति। अपरिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नायतनत्वादिव्यपदेशं सौत्रोदाहरणेन साधयति—व्योमवदिति। ब्रह्मापि हृदयापेक्षया द्विधोक्तिभागिति शेषः। दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति—तदेवमिति। हृदयायतनै[4]स्यातात्त्विकत्वे चोद्यान्तरमपि निरस्तमित्याह—तत्रेति। नहि परोपाधिपरिच्छेदादनित्यत्वादि युक्तं व्योम्नोऽदृष्टेरिति भावः ॥ ७ ॥

हार्दत्वे ब्रह्मणोऽनिष्टप्रसङ्गाज्जीवस्यैव हार्दस्योपास्यतेति शङ्कित्वा समाधत्ते—संभोगेति। चोद्यं प्रपञ्चयति—व्योमवदिति। सर्वबुद्धिसंबन्धेऽपि नभोवदभोगमाशङ्क्योक्तम्—चिदिति। तथाऽपि भोगहेतुसंबद्धस्यैव भोगो नेतरस्येत्याश-

---

१ क. घ. ङ. ज. ञ. 'स्तत्रो'। २ क. घ. ङ. ञ. 'यायतनानां। ३ क. ञ. 'रीरेणावि'। ४ ठ. ड. ढ. 'नत्वंस्या'। ५ क. ख. ठ. ड. ढ. 'बन्धस्यै'।

एकत्वाच्च। नहि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चिदात्मा संसारी विद्यते "नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता" [बृ० ३-७-२३] इत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्मात्परस्यैव संसारसंभोगप्राप्तिरिति चेत्। न। वैशेष्यात्। न तावत्सर्वप्राणिहृदयसंबन्धाच्छारीरवद्ब्रह्मणः संभोगप्रसङ्गो वैशेष्यात्। विशेषो हि भवति शारीरपरमेश्वरयोः। एकः कर्ता भोक्ता धर्माधर्मसाधनः सुखदुःखादिमांश्च। एकस्तद्विपरीतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणः। एतस्मादनयोर्विशेषादेकस्य भोगो नेतरस्य। यदि च संनिधानमात्रेण वस्तुशक्तिमनाश्रित्य कार्यसंबन्धोऽभ्युपगम्येताऽऽकाशादीनामपि दाहादिप्रसङ्गः। सर्वगतानेकात्मवादिनामपि समावेतौ चोद्यपरिहारौ। यदप्येकत्वाद्ब्रह्मण आत्मान्तराभावाच्छारीरस्य भोगेन ब्रह्मणो भोगप्रसङ्ग इत्यत्र वदामः। इदं तावद्देवानांप्रियः प्रष्टव्यः। कथमयं त्वयाऽऽत्मान्तराभावोऽध्यवसित इति। "तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि" "नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता" इत्यादिशास्त्रेभ्य इति चेत्। यथाशास्त्रं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिपत्तव्यो न तत्रा-

---

ङ्क्याऽऽह—एकत्वाच्चेति। तत्प्रपञ्चयति—न हीति। अनिष्टप्रसङ्गं निगमयति—तस्मादिति। उत्तरमादत्ते—नेति। यत्तु बुद्धिस्थत्वे सति चैतन्याद्ब्रह्मणो भोक्तृत्वं जीववदिति तत्राऽऽह—न तावदिति। हेतुं विवृणोति—विशेषो हीति। धर्माधर्मवत्त्वस्यैव भोगप्रयोजकत्वादप्रयोजको हेतुरित्यर्थः। उक्तवैशेष्यफलमाह—एतस्मादिति। साधनव्याप्तिमाशङ्क्यान्यत्र धर्मादित्यादिश्रुतिविरोधान्मैवमित्याह—यदि चेति। किंच जीवा विभवो बहवश्चेति स्थितावेकस्मिन्देहदेशे सर्वसंनिध्यविशेषात्तुल्यो भोगः स्यान्न चेन्नैकस्यापि। स्वकर्मार्जिते देहे भोगो नान्यत्रेति चेद्वयमपि तथैवाभिदधीमहीत्याह—सर्वेति। ब्रह्मणो भोक्त्रभिन्नत्वाद्भोक्तृतेत्युक्तमनुभाषते—यदपीति। तत्र प्रतिज्ञैवायुक्तेत्याह—अत्रेति। तदयुक्तिं वक्तुं पृच्छति—इदमिति। किमेकत्वमज्ञातं ज्ञातं वाऽऽद्ये हेत्वसिद्धिः। द्वितीये तद्धीर्मद्युक्तेः शास्त्राद्वेति प्रश्नमेव प्रकटयति—कथमिति। अन्त्यमादत्ते—तत्त्वमिति। शास्त्रानुसरणे तदतिक्रमणमयुक्तमित्याह—यथेति। नहि कुक्कुटादेरेकदेशो भोगाय पच्यत एकदेशस्तु प्रसवाय कल्प्यते विरोधादित्याह—नेति। ऐक्यं बोधयदपि शास्त्रं न संसारं वारयति तत्क-

---

१ घ. 'तोऽपा'। २ घ. 'ण ब्रह्मश'। ३ ख. 'न्देहे स'। ४ क. ख. कल्पते।

र्धजरतीयं लभ्यम् । शास्त्रं च तत्त्वमसीत्यपहतपाप्मत्वादिविशेषणं ब्रह्म शारीरस्याऽऽत्मत्वेनोपदिशच्छारीरस्यैव तावदुपभोक्तृत्वं वारयति । कुतस्तदुपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः। अथागृहीतं शारीरस्य ब्रह्मणैकत्वं तदा मिथ्याज्ञाननिमित्तः शारीरस्योपभोगो न तेन परमार्थरूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शः । न हि बालैस्तलमलिनतादिभिर्व्योम्नि विकल्प्यमाने तलमलिनतादिविशिष्टमेव परमार्थतो व्योम भवति । तदाह—"न वैशेष्यात्" इति। नैकत्वेऽपि शारीरस्योपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गो वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः। मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोगः । सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वम् । न च मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्यग्ज्ञानदृष्टं वस्तु संस्पृश्यते। तस्मान्नोपभोगगन्धोऽपि शक्य* ईश्वरस्य कल्पयितुम् ॥८॥(१)

(ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वम्, अधि० २)

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

कठवल्लीषु पठ्यते—"यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः। मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः" [क० १।२।२५] इति।

थमर्धजरतीयप्रसक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—शास्त्रं चेति । संसारिणो ब्रह्मणैक्यबोधनायोगाज्जीवस्य संसारित्वनिरासद्वारा शास्त्रमैक्यं बोधयत्यशोधितपदार्थस्य वाक्यार्थज्ञानाभावादित्यर्थः । त्वदुक्तेरैक्यं ज्ञातं न शास्त्रादिति द्वितीयमुत्थापयति—अथेति। तत्र वास्तवे भोक्तृत्वे साध्ये साध्यवैकल्यमवास्तवे सिद्धसाध्यतेति मत्वाऽऽह—तदेति। तदेव दृष्टान्तेनाऽऽह—न हीति। तत्र सूत्रभागमवतार्य योजयति—तदाहेति। तथैक्ये विशेषेऽपि कथं ब्रह्मणि वस्तुतो भोगाभावस्तत्राऽऽह—न चेति । हेतुद्वयनिरासमुपसंहरति—तस्मान्नेति । मनोमयत्वादिविशिष्टस्यैवेश्वरस्य ध्यानार्थं हार्दत्वेऽपि निर्दोषत्वात्तस्मिन्नेव शाण्डिल्यविद्यावेद्ये सर्वमित्यादिवाक्यं समन्वितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ (१)

ईश्वरस्याभोक्तृत्वे नात्तृत्वमपीत्याशङ्क्याऽऽह—अत्तेति । उदाहरति—कठेति। यस्य परस्याऽऽत्मनो ब्रह्म च क्षत्रं चोभे जाती प्रसिद्धान्नवदोदनौ भवतो यस्य मृत्युः सर्वमारकः सन्नुपसेचनमोदनमिश्रघृतवत्तिष्ठति यत्र सोऽत्ता कारणात्मा वर्तते तं निर्विशेषमात्मानं नाविरतो दुश्चरितादितिमन्त्रोक्तोपायवान्यथा वेदेत्थमन्यस्तद्रहितो न वेदे-

---

* निर्मृष्टाखिलाविद्यातद्वासनत्वेन शुद्धबुद्धस्वभावत्वादिति भावः ।

---

१ क. घ. 'नत्वादि' । २ क. ख. 'दने भ' ।

अत्र कश्चिदोदनोपसेचनसूचितोऽत्ता प्रतीयते। तत्र किमग्निरत्ता स्यादुत जीवोऽथवा परमात्मेति संशयः। विशेषानवधारणात्। त्रयाणां चाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन्ग्रन्थे प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः। किं तावत्प्राप्तम्। अग्निरत्तेति। कुतः। "अग्निरन्नादः" [बृह० १-४-६] इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्याम्। जीवो वाऽत्ता स्यात् "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" [मु० ३-१-१] इति दर्शनात्। न परमात्मा "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" [मुण्ड० ३-१-१] इति दर्शनादिति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः—अत्ताऽत्र परमात्मा भवितुमर्हति। कुतः। "चराचरग्रहणात्" चराचरं हि स्थावरजङ्गमं मृत्यूपसेचनमिहाऽऽद्यत्वेन प्रतीयते तादृशस्य चाऽऽद्यस्य न परमात्मनोऽन्यः कार्त्स्न्येनात्ता संभवति। पर-

---

त्यर्थः। अत्तुरत्राश्रवणान्न सूत्रानुसारितेत्याशङ्क्याऽऽह—अत्रेति। सिद्धेऽत्तरि विचारमूलं संशयमाह—तत्रेति। विशेषानवधारणोत्थः संशयस्त्रिष्वेव कथं नियम्यते तत्राऽऽह—त्रयाणामिति। स त्वमग्निमित्यादिरग्नेर्येयं प्रेते विचिकित्सेत्यादिर्जीवस्यान्यत्र धर्मादित्यादिर्ब्रह्मणः प्रश्नः प्रतिवचनमपि लोकादिमग्निमित्याद्यग्नेर्हन्त त इदमित्यादीतरयोरेवं त्रयाणामेव तयोरिहोपलब्धेस्त्रिष्वेव संशयो विशेषानुपलब्धेरित्यर्थः। पठितकठश्रुतेर्निर्विशेषब्रह्मणि समन्वयोक्त्या श्रुत्यादिसंगतिं गृहीत्वा पूर्वपक्षयति—किं तावदिति। पूर्वपक्षेऽग्नेर्जीवस्य वोपास्तिः सिद्धान्ते निर्विशेषवस्तुधीरिति फलम्। विशेषेऽनवधृते कुतोऽत्रधृतिरित्याह—कुत इति। अग्निरन्नादोऽन्नपतिरितिश्रुतेरग्नेरन्नादत्वप्रसिद्धेश्च विशेषधीरित्याह—अग्निरिति। अग्न्यधिकारमतिक्रम्याध्यात्माधिकारे तदुक्त्ययोगादोदनशब्दस्य च भोग्यत्वगुणाद्ब्रह्मक्षत्रवृत्तेर्भोक्तृगमकत्वादग्नेश्च संहर्तृत्वेऽपि भोक्तृत्वाभावान्नाग्न्युपास्तिरिहेत्यपरितोषादाह—जीवो वेति। ओदनशब्देन कर्मफलोक्तेर्मृत्युशब्दस्य तदनुगुणत्वान्न जायत इत्यादेश्च जीवे योगात्तदुपास्तिरत्रेति भावः। ओदनशब्देन ब्रह्मक्षत्रवृत्तिना जगल्लक्षणात्तत्संहर्तृत्वस्य परस्मिन्प्रसिद्धेस्तद्धीरेवात्रेष्टेत्याशङ्क्याऽऽह—नेति। श्रुतिलक्षणाविषये[3] श्रुतेर्न्याय्यत्वादोदनशब्दस्य भोग्यार्थत्वाद्ब्रह्मक्षत्रयोश्च भोग्यत्वाद्भोक्तृत्वस्य परस्मिन्वारितत्वान्न तत्परतेत्यर्थः।

पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति—एवमिति। साधिते जीवपक्षे परस्मिन्को हेतुरिति पृच्छति—कुत इति। हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—चरेति। तदत्तृत्वस्यान्यथासिद्धिं निराह—तादृशस्येति। हेतोः पक्षधर्मतामाह—परमेति। ब्रह्मक्षत्रयोरेव मृत्यूपसेचनयोरत्र

---

१ छ. 'ग्नेयं प्रे'। २ ठ. ड. ढ. 'ति तत्फल'। ३ ख. 'ति तल्लक्षणाविषये।

मात्मा तु विकारजातमुपसंहरन्सर्वमत्तीत्युपपद्यते । नन्विह चराचरग्रहणं नोपलभ्यते कथं सिद्धवच्चराचरग्रहणं हेतुत्वे-नोपादीयते । नैष दोषः । मृत्यूपसेचनत्वेन सर्वस्य प्राणिनि-कायस्य प्रतीयमानत्वात् । ब्रह्मक्षत्रयोश्च प्राधान्यात्प्रदर्शनार्थ-त्वोपपत्तेः । यत्तु परमात्मनोऽपि नात्तृत्वं संभवत्यनश्नन्न्यो अभिचाकशीतीति दर्शनादिति । अत्रोच्यते । कर्मफलभोगस्य प्रतिषेधकमेतद्दर्शनं तस्य संनिहितत्वात् । न विकारसंहारस्य प्रतिषेधकं सर्ववेदान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात् । तस्मात्परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥ (२)

इतश्च परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति यत्कारणं प्रकरणमिदं परमात्मनः—"न जायते म्रियते वा विपश्चित्" [काठ० १-२ १८] इत्यादि । प्रकृतग्रहणं च न्याय्यम् । "क इत्था वेद यत्र सः" इति च दुर्विज्ञानत्वं परमात्मलिङ्गम् ॥ १० ॥ (२)

(चेतनयोर्जीवेश्वरयोर्हृद्गुहागतत्वम्, अधि० ३)

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

कठवल्लीष्वेव पठ्यते—" ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां

दृष्टेरसिद्धो हेतुरिति शङ्कते—नन्विति । ओदनशब्देन ब्रह्मक्षत्रवृत्तिना मृत्यूपसेचन-संनिधानादोदनस्थं नाश्यत्वमाश्रित्य ब्रह्मक्षत्रशब्दाभ्यां जगल्लक्ष्यते तेन तन्नाशकत्व-लिङ्गाद्ब्रह्मात्र भातीत्याह—नैष इति । निषेधश्रुत्या परस्य नात्तृतेत्युक्तमनूद्य तस्य गतिमाह—यत्त्विति । तयोरित्यादिना कर्मफलभोगस्य पूर्वोक्तत्वं संनिहितत्वम् । अविशेषेणे विकारसंहारस्यापि किमित्येतन्न निषेधकं सर्ववेदान्तविरोधादित्याह—नेत्यादिना । लैङ्गिकमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ९ ॥

परमात्मैवात्तेत्यत्र मानान्तरमाह—प्रकरणाच्चेति । सूत्रं व्याचष्टे—इतश्चेति । प्रकृतत्वमप्रयोजकमित्याशङ्क्योक्तं प्रकृतेति । न्याय्यमप्रकृतग्रहादिति शेषः । इतश्च परमात्मैवात्तेत्याह—क इति । यस्येत्यादि वाक्यं ज्ञेये परमात्मनि मायाद्वारा सर्वसं-हर्तर्यन्वितमित्यर्थः ॥ १० ॥ (२)

पूर्वोदाहृतानन्तरमन्त्रार्थनिर्णयार्थमाह—गुहामिति । संगतिं वदन्विषयमाह—कठेति । ऋतं सत्यमावश्यकं कर्मफलं पिबन्तौ भुञ्जानौ सुकृतस्य लोके सम्यगर्जितस्या-

---

१ ङ. ञ. °ते तत्कथं । २ छ. °ण सर्ववि° । ३ क. ख. °ग्रहणादि° ।

प्रविष्टौ परमे परार्धे। छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः" [काठ० १-३-१] इति। तत्र संशयः। किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टावुत जीवपरमात्मानाविति। यदि बुद्धिजीवौ ततो बुद्धिप्रधानात्कार्यकरणसंघाताद्विलक्षणो जीवः प्रतिपादितो भवति। तदपीह प्रतिपादयितव्यम् "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके। एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः" [काठ० १-१-२०] इति पृष्टत्वात्। अथ जीवपरमात्मानौ ततो जीवाद्विलक्षणः परमात्मा प्रतिपादितो भवति। तदपीह प्रतिपादयितव्यम् "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्। अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद" [काठ० १-२-१४] इति पृष्टत्वात्।

अत्राऽऽहाऽऽक्षेप्ता। उभावप्येतौ पक्षौ न संभवतः। कस्मात्।

हृष्टस्य कार्ये देहे वर्तमानौ परस्य ब्रह्मणोऽर्धं स्थानमर्हतीति परार्धं हृदयं तस्मिन्परमे श्रेष्ठे या गुहा नभोलक्षणा तां प्रविश्य स्थितौ छायातपवन्मिथो विरुद्धौ तौ च ब्रह्मविदः कर्मिणश्च वदन्ति। त्रिर्नाचिकेतोऽग्निश्चितो यैस्ते त्रिणाचिकेतास्तेऽपि वदन्तीत्यर्थः। बुद्ध्यवच्छिन्नस्य जीवस्य[1] परस्य च प्रकृतत्वादृतपानकर्तृत्वस्य जीवेन सह बुद्धेरिव परस्यापि च्छत्रिन्यायेन लाक्षणिकत्वाविशेषाच्च संशयमाह—तत्रेति। वाक्यभेदशङ्कां परिहरन्पूर्वपक्षे फलमाह—यदीति। प्रकृतं प्रतिपाद्यं कुतो जीवस्तत्रेति तत्राऽऽह—तदपीति। जीवतत्त्वं तदर्थः। प्रकरणं ससम्यर्थः। मनुष्ये प्रेते मृते सति येयं विचिकित्सा संशयः परलोकभोक्ताऽस्तीत्येके नास्तीति चान्ये त्वयोपदिष्टोऽहमेतत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः। वराणां पितुः सौमनस्यमग्निविद्याऽऽत्मविद्येत्येतेषामिति निर्धारणे षष्ठी। सिद्धान्तेऽपि वाक्यभेदं वारयन्फलमाह—अथेत्यादिना। जीवविलक्षणस्य ब्रह्मणोऽप्रकृतत्वात्कथं प्रतिपाद्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—तदपीति। परमात्मस्वरूपं तदित्युक्तमन्यत्रेत्यन्यदिति यावत्। कृताकृतात्कारणात्कार्याच्चेत्यर्थः। चकाराभ्यां भवतो ग्रहणम्।

उभयोर्मोक्तृत्वायोगेन संशयमाक्षिपति—अत्रेति। प्रकृतत्वात्तदुपपत्तौ तदसंभावना नास्तीत्याह—कस्मादिति। पक्षयोरसंभावनां वक्तुमृतपानशब्दार्थमाह—

---

१ झ. ट. 'नौ जी'। २ क. ख. ठ. 'स्य च।

ऋतपानं[1] कर्मफलोपभोगः सुकृतस्य लोक इति लिङ्गात्। तच्चे[2]-तनस्य क्षेत्रज्ञस्य संभवति नाचेतनाया बुद्धेः। पिबन्ताविति च द्विवचनेन द्वयोः पानं दर्शयति श्रुतिः। अतो बुद्धिक्षेत्रज्ञपक्षस्ताव-न्न संभवति। अत एव क्षेत्रज्ञपरमात्मपक्षोऽपि न संभवति। चेतनेऽपि परमात्मनि ऋतपानासंभवात्। "अनश्नन्नन्यो अभि-चाकशीति" [मुण्ड० ३-१-१] इति मन्त्रवर्णादिति।

अत्रोच्यते—नैष दोषः। छत्रिणो गच्छन्तीत्येकेनापि च्छत्रिणा बहूनां छत्रित्वोपचारदर्शनात्। एवमेकेनापि पिबता द्वौ पिबन्तावुच्येते[3]। यद्वा जीवस्तावत्पिबतीश्वरस्तु पाययति पाययन्नपि पिबतीत्युच्यते। पाचयितर्यपि पक्तृत्वप्रसिद्धिदर्श-नात्। बुद्धिक्षेत्रज्ञपरिग्रहेऽपि संभवति करणे कर्तृत्वोपचारात्। एधांसि पचन्तीति प्रयोगदर्शनात्। न चाध्यात्माधिकारेऽन्यौ कौचिद्‌ऋतं पिबन्तौ संभवतः। तस्माद्‌बुद्धिजीवौ स्यातां जीव-परमात्मानौ वेति संशयः।

ऋतेति। तत्कर्त्रोर्देहयोगदृष्टेरिति हेतुमाह—सुकृतस्येति। तथाऽपि कथं पक्षयोरनु-पपत्तिरित्याशङ्क्य पूर्वपक्षानुपपत्तिमाह—तच्चेतनस्येति। अस्तु जीवस्यैव चेतनत्वादृत-पानं मा वाऽचेतनाया बुद्धेर्भूत्तथाऽपि का क्षतिस्तत्राऽऽह—पिबन्ताविति। जीवस्यैव पातृत्वं न बुद्धेरिति स्थिते फलितमाह—अत इति। द्वयोरुक्तं पानायोगं हेतूकृत्य सिद्धान्तयोगमाह—अत एवेति। बुद्धेरचैतन्यात्पानायोगेऽपि परस्य चैतन्यात्तद्योग-माशङ्क्याऽऽह—चेतनेऽपीति।

संशयायोगादधिकरणाक्षेपमनूद्य परिहरति—अत्रेति। किं पक्षद्वयं कथंचिदपि नोपपद्यते किंवा कथंचिद्योगेऽपि सम्यक्पक्षान्तरमस्ति नाऽऽद्य इत्याह—नैष इति। सिद्धान्तोपपत्तिं विधान्तरेणाऽऽह—यद्वेति। तथाऽपि कथं पिबन्ताविति द्विवचनं तत्राऽऽह—पाययन्निति। प्रधानकर्तरि प्रयोगो गुणकर्तरि कथमित्याशङ्क्याऽऽह—पाचयितरीति। यः कारयति स करोत्येवेति न्यायादित्यर्थः। पूर्वपक्षेऽपि द्विवचनो-पपत्तिमाह—बुद्धीति। संभवति द्विवचनमिति शेषः। कर्तरि यो व्यपदेशः स कथं करणे स्यात्तत्राऽऽह—एधांसीति। कथंचिदुपपत्तिं पक्षयोरुक्त्वा द्वितीयं निराह—न चेति। पक्षद्वयं संभाव्याधिकरणारम्भमुपसंहरति—तस्मादिति।

ब्रह्मक्षत्रशब्दस्य संनिहितमृत्युपदादनित्यवस्तुपरत्ववदिहापि पिबच्छब्दस्य संनि-

---

१ घ. 'नं दि क'। २ क. ङ. ज. य. तच्च चेत'। ३ क. ङ. ज. 'च्येयाताम्। य'।

किं तावत्प्राप्तम्। बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति। कुतः। गुहां प्रविष्टाविति विशेषणात्। यदि शरीरं गुहा यदि वा हृदयमुभयथाऽपि बुद्धिक्षेत्रज्ञौ गुहां प्रविष्टावुपपद्येते। न च सति संभवे सर्वगतस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशत्वं युक्तं कल्पयितुम्। सुकृतस्य लोक इति च कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति। परमात्मा तु न सुकृतस्य वा दुष्कृतस्य वा गोचरे वर्तते "न कर्मणा वर्धते नो[1] कनीयान्" [बृह० ४-४-२३] इति श्रुतेः। छायातपाविति चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते। छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात्। तस्माद्बुद्धिक्षेत्रज्ञाविहोच्येयातामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—विज्ञानात्मपरमात्मानाविहोच्येयाताम्। कस्मात्। आत्मानौ हि तावुभावपि चेतनौ समानस्वभावौ। संख्याश्रवणे च समानस्वभावेष्वेव लोके प्रतीतिर्दृश्यते। अस्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य[2] इत्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते नाश्वः पुरुषो वा। तदिह ऋतपानेन लिङ्गेन निश्चिते विज्ञानात्मनि

हितगुहाप्रवेशादिना बुद्धिक्षेत्रज्ञपरतेति विमृश्य पूर्वपक्षयति—किं तावदिति। ऋतमिति श्रुतेर्निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः। परस्यापि प्रकृतत्वाज्जीवाद्द्वितीयत्वं[3] किं न स्यादित्याह—कुत इति। सूत्रावयवेनोत्तरं गुहामिति। हेतुमेव स्फुटयति—यदीति। जीवाद्द्वितीयं[4] ब्रह्मैव गुहां प्रविष्टं "यो वेद निहितं गुहायाम्" इति श्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। इतश्च न ब्रह्म गुहां प्रविष्टमित्याह—सुकृतस्येति। ब्रह्मणोऽपि सुकृतलोकवर्तित्वमाशङ्क्याऽऽह—परमात्मेति। पूर्वपक्षे हेत्वन्तरमाह—छायेति। बुद्धेर्द्वितीयजीवज्ञानार्थं वाक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति। सिद्धान्तसूत्रमादायाऽऽत्मानाविति प्रतिज्ञां व्याकरोति—एवमिति। इहेति प्रकृतमन्त्रोक्तिः। पूर्णतया प्रवेशानर्हं ब्रह्म कुतोऽद्वितीयं जीवस्येत्याह—कस्मादिति। हीत्युक्तं हेतुमाह—आत्मानौ हीति। चेतनत्वेन समन्वयाज्जीवे पातरि सिद्धे द्वितीयत्वेन परस्याऽऽदानं युक्तमित्यर्थः। तत्र किं नियामकमित्याशङ्क्य तद्दर्शनादिति व्याचष्टे—संख्येति। लौकिकीं दृष्टिमेव दृष्टान्तेनाऽऽह—अस्येति। एकस्य चेतनत्वे द्वितीयस्यापि तद्धीस्तत्रैवासिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—तादिति। तत्तत्रेत्थं लौकिकदर्शने सतीति यावत्। इहेति वाक्योक्तिः। संप्रतिपन्नां जातिमुपजीव्य निर्विशेषान्तरग्रहे

---

१ ङ. ञ. 'ति च चे'। २ घ. 'योऽन्वेष्य'। ३ क. ख. ठ. ड. ढ. 'ज्जीवद्द्वितीं'। ४ क. ख. ट. ड. ढ. जीवद्द्वितीं'।

द्वितीयान्वेषणायां समानस्वभावश्चेतनः परमात्मैव प्रतीयते।

ननूक्तं गुहाहितत्वदर्शनान्न परमात्मा प्रत्येतव्य इति। गुहाहितत्वदर्शनादेव परमात्मा प्रत्येतव्य इति वदामः। गुहाहितत्वं तु श्रुतिस्मृतिष्वसकृत्परमात्मन एव दृश्यते—"गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्" [काठ० १-२-१२] "यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्" [तै० २-१] "आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टम्" इत्याद्यासु। सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थो देशविशेषोपदेशो न विरुध्यत इत्येतदप्युक्तमेव। सुकृतलोकवर्तित्वं तु च्छत्रित्ववदेकस्मिन्नपि वर्तमानमुभयोरविरुद्धम्। छायातपावित्यप्यविरुद्धम्। छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात्संसारित्वासंसारित्वयोः। अविद्याकृतत्वात्संसारित्वस्य पारमार्थिकत्वाच्चासंसारित्वस्य। तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टौ गृह्येते॥ ११॥

बुद्धिलाघवाद्विजातीयग्रहे तद्गौरवात्परमात्मैव द्वितीयो जीवस्येति सूचयति—समानेति। कारकत्वेन बुद्धेरपि जीवसाम्यमाशङ्क्य तस्य बहिरङ्गत्वाच्चेतनस्य स्वभावेनान्तरङ्गत्वान्नैवमित्याह—चेतन इति।

बहिरङ्गमपि कारकत्वमेव ग्राह्यं गुहाहितत्वलिङ्गादिति शङ्कते—नन्विति। तत्रापि तद्दर्शनादित्युत्तरमाह—गुहेति। तदेव स्फुटयति—गुहेत्यादिना। परस्मिन्गुहाहितत्वोक्तेस्तात्पर्यं वक्तुमसकृदित्युक्तम्। गुहायां बुद्धावाहितं निर्दिष्टं गह्वरे बहुविधानर्थसंकटे देहे स्थितं पुराणं चिरंतनं परं विदित्वा हर्षादि जहातीति संबन्धः। परमे बाह्याकाशापेक्षया प्रकृष्टे व्योमन्यन्तःकरणावच्छिन्ने भूताकाशे निहितं परं यो वेद सोऽश्नुते सर्वान्कामानिति संबन्धः। अन्विच्छ विचार्य निर्धारयेत्यर्थः। प्रवेशवाक्यसंग्रहार्थमादिपदम्। यत्तु सर्वगतस्य ब्रह्मणो न विशिष्टदेशतेति तत्राऽऽह—सर्वेति। यत्तु परस्य न सुकृतलोकवर्तितेति तत्राऽऽह—सुकृतेति। यदपि च्छायातपाविति चेतनाचेतनोक्तिरिति तत्राऽऽह—छायेति। वैलक्षण्ये तद्वतोरपि तत्सिद्धिरिति हेतुं साधयति—अविद्येति। प्रथमश्रुतचेतनत्ववशाच्चरमश्रुतं गुहाप्रवेशादि नेयमित्युपसंहरति—तस्मादिति॥ ११॥

कुतश्च विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते—

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥ (३)

विशेषणं च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेवं भवति। "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु" [काठ० १-३-३] इत्यादिना परेण ग्रन्थेन रथिरथादिरूपककल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्षयोर्गन्तारं कल्पयति। "सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्" [का० १-३-९] इति परमात्मानं गन्तव्यम्। तथा—"तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्। अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति" [काठ० १-२-१२] इति पूर्वस्मिन्नपि ग्रन्थे मन्तृमन्तव्यत्वेनैतावेव विशेषितौ। प्रकरणं चेदं परमात्मनः। "ब्रह्मविदो वदन्ति" इति च वक्तृविशेषोपादानं परमात्मप-

---

धर्मविशिष्टतया विलक्षणग्रहे बुद्धिरेव स्वतो विलक्षणा ग्राह्येति मन्वानो हेत्वन्तरं पृच्छति—कुतश्चेति।

परमात्मासाधारणलिङ्गपरं सूत्रं व्याचष्टे—विशेषणं चेति। न बुद्धिजीवयोरित्येवकारार्थः। जीवविशेषणं विशदयति—आत्मानमिति। रथित्वकल्पनाफलं सूच्यते—संसारेति। परस्य विशेषणमाह—स इति। जीवः सर्वनामार्थः। अध्वनः संसारमार्गस्य पारमेव विशिनष्टि—तदिति। व्यापनशीलस्य ब्रह्मणः स्वरूपं तदित्यर्थः। परमं कार्यकारणातीतं पदं तदेव ज्ञेयं नान्यदित्यर्थः। किं चोत्तरवाक्यवत्पूर्वमपि जीवेश्वरयोरेव विशेषणादृतपानवाक्ये जीवद्वितीयत्वमीशस्यैवेत्याह—तथेति। दुर्दर्शं सूक्ष्मत्वाद्दुर्ज्ञानं तत एव गूढमनुप्रविष्टं गहनतां गतमीश्वरमध्यात्मयोगः प्रत्यगात्मन्येव चित्तसमाधानं तत्सहकृताद्वाक्यादधिगमो ब्रह्मात्मैक्यव्यञ्जकचित्तवृत्तिविशेषस्तेनाहमेवेति निश्चित्य धीरो विद्वान्हर्षाद्युपलक्षितं संसारं त्यजतीत्यर्थः। चकारसूचितमर्थमाह—प्रकरणं चेति। न च पृष्टत्वाविशेषाज्जीवस्यापीदं प्रकरणं तस्य ब्रह्मत्वेन प्रतिपाद्यत्वादविरोधादिति भावः। जीवद्वितीयत्वं परस्यैवेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—ब्रह्मेति। ब्रह्मपक्षे हेतुबाहुल्यादृतं पिबन्तावित्यत्र जीवानुवादेन तदतिरिक्तो वाक्यार्थान्वयितदर्थशोधनाय परात्मा प्रतिपाद्यत

---

१ ङ. ञ. 'व संभ'। २ घ. 'ति च प'। ३ क. ङ. ज. ञ. 'व्यं कल्पयति। त'। ४ ठ. ड. ढ. 'वेशयो'। ५ क. ख. 'क्येऽपि जी'।

रिग्रहे घटते। तस्मादिह जीवपरमात्मानावुच्येयाताम्। एष एव न्यायः "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया" [मु० ३-१-१] इत्येवमादिष्वपि। तत्रापि ह्यध्यात्माधिकारान्न प्राकृतौ सुपर्णावुच्येते "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" इत्यदनलिङ्गाद्विज्ञानात्मा भवति। अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यनशनचेतनत्वाभ्यां परमात्मा। अनन्तरे च मन्त्रे तावेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन विशिनष्टि—" समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः " [मुण्ड० ३-१-२] इति।

अपर आह—द्वा सुपर्णेति नेयमृगस्याधिकरणस्य सिद्धान्तं भजते पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेनान्यथा व्याख्यातत्वात्। "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" इति सत्त्वम् "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" इत्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञा-

---

इत्युपसंहरति—तस्मादिति। उक्तन्यायमन्यत्र संचारयति—एष इति। द्वा सुपर्णेत्यादौ सर्वत्र द्विवचनस्याऽऽकारश्छान्दसः। द्वौ सुपर्णाविव सहैव युज्येते नियम्यनियामकत्वेनेति सयुजौ सखायौ चेतनत्वेन समानस्वभावौ समानं नियम्यत्वेन तुल्यं वृक्षं छेदनयोग्यं शरीरं परिषस्वजाते समाश्रितावित्यर्थः। पक्षिणौ कौचित् प्रतीयेते न जीवेशौ ततो नेदमुदाहरणं तत्राऽऽह—तत्रेति। तदनेन गुहां प्रविष्टाविति व्याख्यातम्। आत्मानौ हीति व्याचष्टे—तयोरिति। तद्दर्शनादित्युभयोर्लिङ्गदर्शनादिति व्याख्येयम्। विशेषणाच्चेति व्याकरोति—अनन्तरे चेति। आत्मेश्वरयोस्तुल्यो वृक्षो देहस्तस्मिञ्जीवो मनुष्योऽहमित्यभिनिवेशवाननीशयाऽविद्यया मुह्यमानस्तत्त्वमजानन्ननिशं शोचति संसारमनुभवति जुष्टं ध्यानादिना सेवितं यदा तत्प्रकर्षदशायामन्यं बिम्बभूतमीशशब्दलक्ष्यं प्रत्यक्त्वेन पश्यति तदाऽस्यैवाऽऽत्मत्वेन दृष्टस्य महिमानं स्वरूपं प्राप्नोति ततश्च वीतशोको विगतसंसारो भवति तत्र हेतुरितिशब्देनोक्तो बन्धहेत्वविद्यादेर्ज्ञानाग्निना दग्धत्वादित्यर्थः। न चात्र जीवोक्तावदनश्नित्ययोगाद्बुद्धिग्रहे चाभिचाकशीतीत्यसंभवात्पूर्वपक्षासिद्धिः। करणे कर्तृत्वोपचारादभिचाकशीतीति बुद्धावपि सिद्धत्वाज्जीवे चैतन्यमात्रादनशनसंभवात्। मुख्ये कर्तरि संभवति कर्तृत्वोपचारो नेति सिद्धान्ताभिप्रायः।

कृत्वाचिन्तया द्वा सुपर्णेत्यादेरेतदधिकरणोदाहरणमुक्त्वा कृत्वाचिन्तामुद्घाटयति—अपर इति। अन्यथा सिद्धान्ताननुगुणत्वेनेति यावत्। सत्त्वमिति बुद्धि-

विति। सत्त्वशब्दो जीवः क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मेति यदुच्यते तन्न। सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरणशारीरपरतया प्रसिद्धत्वात्। तत्रैव च व्याख्यातत्वात्—"तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यत्यथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ" इति। नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजते। न ह्यत्र शारीरः क्षेत्रज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना संसारधर्मेणोपेतो विवक्ष्यते। कथं तर्हि सर्वसंसारधर्मातीतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्रस्वरूपोऽनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञ इति वचनात्। "तत्त्वमसि" "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि" [भ० गी० १३–२] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च। तावता च विद्योपसंहारदर्शनमेवावकल्पते "तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ न ह वा एवंविदि किंचन रज आध्वंसते" इत्यादि।

कथं पुनरस्मिन्पक्षे तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वमित्यचेतने सत्त्वे भोक्तृत्ववचनमिति।

उच्यते—नेयं श्रुतिरचेतनस्य सत्त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति

रुक्ता। सिद्धान्तार्थं व्याचष्टे ब्राह्मणमिति शङ्कते—सत्त्वेति। प्रसिद्ध्या प्रत्याह—तन्नेति। ब्राह्मणविरोधाच्च न तदन्यथा व्याख्येयमित्याह—तत्रैवेति। प्रकृतं ब्राह्मणं सप्तम्यर्थः। सत्त्वव्याख्यानानन्तर्यमथशब्दार्थः। सत्त्वस्य करणत्वात्क्षेत्रज्ञस्य कर्तृत्वान्न तयोरैक्यमित्यर्थः। तावेतौ करणत्वेन कर्तृत्वेन च भिन्नावित्यर्थः। सिद्धान्ताभजनेऽपि पूर्वपक्षमृगेपा भजेतेत्याशङ्क्याऽऽह—नापीति। द्वितीयस्य ब्रह्मरूपेणैव प्रतिपादनादिति हेतुमाह—न हीति। अत्रेति मन्त्रब्राह्मणोक्तिः। न चायंवाक्यार्थो न युक्तः श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादित्याह—तत्त्वमिति। इतश्च जीवस्य ब्रह्मत्वदृष्टिरत्रेष्टेत्याह—तावतेति। मन्त्रव्याख्यामात्रेण विद्योपसंहारदर्शनं जीवस्य ब्रह्मत्वोपदेशे घटते न सत्त्वक्षेत्रज्ञविवेकमात्रेण भेदधियो मिथ्याधीत्वादित्यर्थः। अविद्याध्वस्तिफलोक्तिरपि ब्रह्मात्मताज्ञानमिह गमयतीत्याह—न हेति।

जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तिपरमिदं वाक्यमित्यत्र शङ्कते—कथमिति। उच्यत इति। क्व तर्हि बुद्धेर्भोक्तृत्वोक्तावतात्पर्यान्न तत्रोपपत्तिरन्वेष्येत्याह—उच्यत इति।

---

१ क. ड. यदुच्येत। ञ. ट. यदुच्येत। २ ड. ञ. 'दिसं'। ३ ङ. ञ. 'र्मोपेतो। ४ ङ. ञ. 'कल्प्यते। ५ छ. 'ज्ञयोर्विवे'।

प्रवृत्ता। किं तर्हि चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां च वक्ष्यामीति। तदर्थं सुखादिविक्रियावति सत्त्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति। इदं हि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरितरेतरस्वभावाविवेककृतं कल्प्यते। परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि संभवत्यचेतनत्वात्सत्त्वस्याविक्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्याविद्याप्रत्युपस्थापितस्वभावत्वाच्च सत्त्वस्य सुतरां न संभवति। तथा च श्रुतिः—"यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्" इत्यादिना स्वप्नदृष्टहस्त्यादिव्यवहारवदविद्याविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति। "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" [बृह० ४-५-१५] इत्यादिना च विवेकिनः कर्तृत्वादिव्यवहाराभावं दर्शयति ॥ १२ ॥ (३)

श्रुतेस्तात्पर्यं तत्राऽऽह—किं तर्हीति। इतिपदं प्रवृत्तेति पूर्वेण संबध्यते। क्व तर्हि बुद्धेर्भोक्तृत्वधियो गतिस्तत्राऽऽह—तदर्थमिति। जीवस्य ब्रह्मत्वसिद्ध्यर्थमिति यावत्। चैतन्यच्छायापन्ना धीः सुखादिना परिणमते तत्र पुरुषोऽपि भोक्तृत्वमिवानुभवति न तत्त्वत इति वक्तुमध्यारोपयतीत्युक्तम्। कुतस्त्यं भोक्तृत्वं बुद्धावारोप्यते तत्राऽऽह—इदं हीति। न हि भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वकत्वं दण्डस्याप्सु वक्रतावदित्युक्तं परमार्थतस्त्विति। सत्त्वस्य वस्तुतो भोक्तृत्वाभावे हेत्वन्तरमविद्येति। मिथ्याभोक्तृत्वे मानमाह—तथा चेति। यत्र यस्यामविद्यावस्थायां वैशब्दो निश्चयार्थोऽन्यदिवाऽऽभासभूतं नानात्वं दृष्टं स्यात्तत्राऽऽविद्यकबुद्ध्यादिसंबन्धादन्यो भूत्वाऽन्यच्चक्षुषा पश्येदन्यच्च श्रोत्रेण शृणुयादित्यर्थः। उक्तवाक्यतात्पर्यमाह—स्वप्नेति। वस्तुतो भोक्तृत्वाभावे श्रुतिमाह—यत्र त्विति। यस्यां विद्यावस्थायामस्य विदुषः सर्वं पूर्णं ब्रह्मैवाभूत्तत्राविद्याक्षये भेदभ्रमाभावादारब्धकर्मणा कार्यकरणव्यापारेऽपि स्वगतव्यापारानभिमानात्केन करणेन कं विषयं कः कर्ता पश्येदित्याक्षेपः। अनेनापि वाक्येन श्रुत्युक्तमर्थमाह—विवेकिन इति। एवं जीवस्य भोक्तृत्वादेर्मिथ्यात्वापवादेन तस्य ब्रह्मतामाह पैङ्गिब्राह्मणमिति पूर्वोत्तरपक्षाननुगुणत्वादनुदाहरणत्वेऽपि कृत्वाचिन्तया द्वा सुपर्णेत्यादीहोदाहृतम्। तच्चाप्रपञ्चे प्रत्यग्ब्रह्मण्यन्वितम्। ऋतं पिबन्ताविति तु जीवद्वितीये परस्मिन्निति स्थितम् ॥ १२ ॥ (३)

---

१ ज. °त्ता किमिति त° । २ ङ. ञ. ट. °तां व° । ३ क. ङ. ज. ञ. ट. °त्वं स° । ४ ङ. ञ. °हारं वारयति । ५ ख. °सिद्धिस्तदर्थं° । ६ क. ख. ठ. ट. ढ. ब्रह्माऽऽत्मैवा° । ७ ठ. ढ. °र्यंकार° । ८ ठ. ड. ढ. °क्षानु° ।

(छायाजीवान्यदेवान्हित्वा परब्रह्मण एवोपास्यत्वम्, अधि० ४)

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

" य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति । तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति " [छा० ४-१५-१] इत्यादि श्रूयते। तत्र संशयः । किमयं प्रतिबिम्बात्माऽक्ष्यधिकरणो निर्दिश्यतेऽथ विज्ञानात्मोत देवतात्मेन्द्रियस्याधिष्ठाताऽथवेश्वर इति ।

किं तावत्प्राप्तम् । छायात्मा पुरुषप्रतिरूप इति । कुतः । तस्य दृश्यमानत्वप्रसिद्धेः । " य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते " इति च प्रसिद्धवदुपदेशात् । विज्ञानात्मनो वाऽयं निर्देश इति युक्तम् । स हि चक्षुषा रूपं पश्यंश्चक्षुषि संनिहितो भवति ।

पिबन्ताविति द्वित्वश्रुत्या चेतनत्वेन तुल्यजीवपरदृष्ट्यनुसाराच्चरमश्रुता गुहाप्रवेशादयो नीतास्तर्हि दृश्यत इति प्रत्यक्षत्वोक्त्या छायात्मगत्यनुरोधादमृतत्वादयः स्तुत्या कथंचिन्नेया इत्याशङ्क्याऽऽह—अन्तर इति । उपकोसलविद्यावाक्यमुदाहरति—य इति । छायां निरसितुं विशिनष्टि—एतदिति । क्रियापदेनेतिपदं संबध्यते । स्थानस्य ब्रह्मानुरूप्यमाह—तदिति । वर्त्मनी पक्ष्मस्थाने । एतं संयद्वाम इत्यादि ग्रहीतुमादिपदम् । दर्शनस्य लौकिकत्वशास्त्रीयत्वाभ्यां संशयमाह—तत्रेति । तदुक्तिसंभावनार्थं विशिनष्टि—अक्षीति । देवतां संभावयितुमिन्द्रियस्येति । आत्मशब्दात्पक्षद्वयमाह—अथेत्यादिना ।

प्रथमश्रुतवशाच्चरमश्रुतं नेयमिति पूर्वन्यायेन विमृश्य पूर्वपक्षमाह—किमिति । उक्तश्रुतेः सविशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे छायात्मोपास्तिर्ब्रह्मोपास्तिः सिद्धान्ते फलम् । अमृतत्वादेरयोगान्न च्छायात्मेति शङ्कते—कुत इति । मनो ब्रह्मेत्यादिवदितिशब्दशिरस्कत्वेन वाक्यस्याविवक्षितार्थत्वं मत्वाऽऽह—तस्येति । तथाऽपि कथं छायात्मनि वामनीत्वादिकमित्याशङ्क्य चाक्षुषत्वस्यान्यत्रायोगादुपक्रमदृष्ट्या तदपि स्तुत्या नेयमित्याह—य इति । प्रसिद्धवदुपदेशश्चाक्षुषत्वोक्तिरेव । चकारः शङ्कानिरासी । संभावनामात्रेण पक्षान्तरमाह—विज्ञानेति । तस्य सर्वदेहसाधारण्यात्कुतोऽक्षिस्थानत्वं तत्राऽऽह—स हीति । संनिधिमात्रस्यातिप्रसङ्गित्वमा-

---

१ क. ज. ट. 'थवा वि' । २ छ. 'च चर' । ३ ठ. ड. ढ. 'दृष्टं त' ।

आत्मशब्दश्चास्मिन्पक्षेऽनुकूलो भवति । आदित्यपुरुषो वा चक्षुषोऽनुग्राहकः प्रतीयते "रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः" [बृह० ५-५-२] इति श्रुतेः । अमृतत्वादीनां देवतात्मन्यपि कथंचित्संभवात् । नेश्वरः स्थानविशेषनिर्देशादिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः—परमेश्वर एवाक्षिण्यभ्यन्तरः पुरुष इहोपदिष्ट इति । कस्मात् । "उपपत्तेः" उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातमिहोपदिश्यमानम् । आत्मत्वं तावन्मुख्यया वृत्त्या परमेश्वर उपपद्यते । "स आत्मा तत्त्वमसि" इति श्रुतेः । अमृतत्वाभयत्वे च तस्मिन्नसकृच्छ्रुतौ श्रूयेते । तथा परमेश्वरानुरूपमेतदक्षिस्थानम् । यथा हि परमेश्वरः सर्वदोषैरलिप्तोऽपहतपाप्मत्वादिश्रवणात् । तथाऽक्षिस्थानं सर्वलेपरहितमुपदिष्टं तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छतीति

शङ्क्य हेत्वन्तरमाह—आत्मेति । संभावितं पक्षान्तरमाह—आदित्येति । तस्य चक्षुषि विशेषसंनिधिं सूचयति—चक्षुष इति । तस्य तस्मिन्ननुग्राहकत्वेन संनिधीमानमाह—रश्मिभिरिति । एतदमृतमित्यादि कल्पद्वये कथं तदाह—अमृतत्वेति । जीवपक्षसंग्रहार्थोऽपिशब्दः । कथंचिदित्यौपचारिकोक्तिः । तेषां मुख्यत्वासंभवादीश्वरो गृह्यतामित्याशङ्क्य प्रथमदृष्टलिङ्गविरोधान्नैवमित्याह—नेति ।

सुखविशिष्टब्रह्मप्रकरणं नास्तीति कृत्वाचिन्तया प्राप्तं पक्षमनुभाष्य सिद्धान्तमुत्थाप्य प्रतिज्ञार्थमाह—एवमिति । उक्तेषु पक्षान्तरेषु नियमासिद्धिरित्याह—कस्मादिति । हेतुमादाय व्याकरोति—उपपत्तेरिति । इहेत्यक्षिपुरुषोक्तिः । उपपत्तिमेव स्फोरयति—आत्मत्वमिति । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययन्यायं सूचयति—मुख्ययेति । तत्राऽऽत्मत्वस्य मुख्यत्वे गमकमाह—स इति । ईश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह—अमृतत्वेति । ईश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह—तथेति । अमृतत्वादिवदित्यर्थः । आनुकूल्यमेव स्फोरयति—यथेति । तत्तत्र लोके यद्यपि यदपि किंचिदस्मिन्नक्षिणि सर्पिर्घृतमुदकं वा सिञ्चति क्षिपति तत्सर्वं वर्त्मनी पक्ष्मस्थाने एव गच्छति तेन न लिप्यते चक्षुरित्यर्थः । इति ह स्मोपाध्यायो वदतीत्यादावितिशब्दस्योक्तार्थावच्छेदेनोक्तियोगिनोऽर्थपरत्वदृष्टेरिति होवाचेत्यत्रापीतिशब्दस्यार्थावच्छेदेनोक्तियोगादर्थपरत्वदृष्टेरात्मब्रह्मश्रुतिभ्याममृतत्वादिलिङ्गाच्च दृश्यत इति च्छायात्मलिङ्गं बाध्यमित्यर्थः । किंचोपक्रमस्थै-

---

१ क. ड. ज. म. 'नां च दे' । २ ज. म. 'कृच्छ्रूये' । ३ क. ड. ज. ञ. ट. 'पाप्मादि' ।
३ छ. 'सं पूर्वप' । ४ छ. 'ज्ञातार्थ' ।

श्रुतेः । संयद्वामत्वादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्नवकल्पते । "एतं संयद्वाम इत्याचक्षते । एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति । एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति । एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति" [छा० ४-१५-२] इति च । अत उपपत्तेरन्तरः परमेश्वरः ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनराकाशवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽक्ष्येल्पं स्थानमुपपद्यत इति ।

अत्रोच्यते—भवेदेषाऽनवक्लृप्तिर्यद्येतदेवैकं स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत् । सन्ति ह्यन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि—"यः पृथिव्यां तिष्ठन्" [बृ० ३-७-३] इत्यादिना । तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टं—"यश्चक्षुषि तिष्ठन्" इति । स्थानादिव्यपदेशादित्यादिग्रहणेनैतद्दर्शयति न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो निर्दिश्यमानं दृश्यते । किं तर्हि नामरूपमित्येवंजातीयकमप्यनामरूपस्य ब्रह्मणोऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते ।

कलिङ्गाद्वाक्यशेषस्थानेकलिङ्गानि बलवन्ति संवादस्य तात्पर्यहेतुत्वादित्याह—संयदिति । कुतोऽस्य संयद्वामत्वं तत्राऽऽह—एतं हीति । वामानि कर्मफलान्येतमक्षिपुरुषं हेतुमाश्रित्याभिसंयन्त्युत्पद्यन्ते सर्वफलोदयहेतुरयमित्यर्थः । वामनीरप्ययमेव पुमानित्याह—एष इति । तदुपपादयति—एष हीति । वामानि शोभनानि लोकं प्रापयति लोकस्य सर्वशुभप्रापकोऽयमित्यर्थः । भामनीरप्ययमेवेत्याह—एष इति । भामानि भानानि सर्वत्र नयतीति भामनीरयमेव प्रकाशकः सर्वत्रेत्यर्थः । तदेव स्फुटयति—एष हीति । प्रथमश्रुतस्यापि चरमश्रुतैरनेकैरन्यथयितव्यत्वमुपसंहरति—अत इति ॥ १३ ॥

पूर्वपक्षबीजं दूषयति—स्थानादीति । स्थानान्यादयो येषां नामरूपाणां तेषां व्यपदेशान्न परस्याक्षिस्थानत्वानुपपत्तिरिति योजना । यादसामम्भोधिरिव स्थानिनः स्थानं महद्दृष्टमिति शङ्कते—कथमिति ।

व्योम्नः सूचीपाशादिवदक्ष्यादिस्थानत्वं महतोऽपि परस्य स्यादित्याह—अत्रेति । एवंजातीयकशब्देन गुणजातं गृहीतम् । निर्गुणस्य गुणसंबन्धोक्तिरप्ययुक्ता तत्कथ-

---

१ क. ज. अ. 'द्वामादि' । २ ङ. ज. ञ. ट. 'क्ष्यल्पस्था' । ३ क. ङ. ज. ञ. 'णो निर्दिश्यते । ४ छ. 'म्भोनिधि' ।

" तस्योदिति नाम हिरण्यश्मश्रुः " [छा० १-६-७-६] इत्यादि । निर्गुणमपि सद्ब्रह्म नामरूपगतैर्गुणैः सगुणमुपासनार्थं तत्र तत्रोपदिश्यत इत्येतदप्युक्तमेव । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषो न विरुध्यते शालग्राम इव विष्णोरित्येतदप्युक्तमेव ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं किं ब्रह्मास्मिन्वाक्येऽभिधीयते न वेति । सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धम् । सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यद्वाक्योपक्रमे प्रक्रान्तं—" प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म " इति । तदेवेहाभिहितं प्रकृतपरिग्रहस्य न्याय्यत्वात् । "आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता " इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानात् ।

कथं पुनर्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म विज्ञायत इति । उच्यते—" प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म " इत्येतदग्नीनां वचनं श्रुत्वोपकोसल उवाच—" विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु

मनेकदुर्घटप्रकटनमेव समाधिरित्याशङ्क्याऽऽह—निर्गुणमिति । चकारार्थमाह—सर्वेति ॥ १४ ॥

प्रकरणादपि ब्रह्मैवात्र ग्राह्यमित्याह—सुखेति । हेत्वन्तरपरं सूत्रं स्फोरयितुं चकारार्थमाह—अपि चेति । तदेव वक्तुं प्रतिजानीते—नैवेति । विवादस्याकर्तव्यत्वे हेतुमाह—सुखेति । ब्रह्मणो विशिष्टस्योपक्रमस्थस्याक्षिवाक्येऽपि निर्देशादक्ष्याधारस्य पुंसो ब्रह्मतेत्युक्तमेव विवृणोति—सुखेत्यादिना । प्रक्रान्तत्वेऽपि ब्रह्मणोऽक्षिवाक्ये किं जातं तदाह—तदेवेति । प्रकृतपरिग्रहस्याक्षिवाक्ये यच्छब्देनेति शेषः । दृश्यत इति लिङ्गोपनीतच्छायात्मार्थो यच्छब्दः । लिङ्गस्य प्रकरणाद्बलीयस्त्वादित्याशङ्क्य तथात्वे वाक्यभेदाद्गतिमात्रोक्तिशेषाच्चैकवाक्यत्वाकाङ्क्षायां तदापादकप्रकरणस्य लिङ्गात्प्राबल्यात्प्रकृतं ब्रह्मैव यच्छब्दोक्तमित्याह—आचार्यस्त्विति ॥

उक्तं व्यक्तीकर्तुं शङ्कते—कथमिति । तत्र ब्रह्मोक्तिं वक्तुमुपक्रमं दर्शयति—उच्यत इति । प्राणस्य सूत्रात्मनो बृहत्त्वाद्युक्तं ब्रह्मत्वं कथं पुनरर्थेन्द्रिययोगोत्थं सुखं खं च भूताकाशं तद्ब्रह्मेति ज्ञातुं शक्यमित्याह—एतदिति । शङ्कायामुत्तरम्—

---

१ क. ब्रह्मेति कं । २ छ. 'यसंयोगजन्यं सु' ।

खं च न विजानामि " इति । तत्रेदं प्रतिवचनम्—" यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम् " इति । तत्र खंशब्दो भूताकाशे निरूढो लोके । यदि तस्य विशेषणत्वेन कंशब्दः सुखवाची नोपादीयेत तथा सति केवले भूताकाशे ब्रह्मशब्दो नामादिष्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात् । तथा कंशब्दस्य विषयेन्द्रियसंपर्कजनिते सामये सुखे प्रसिद्धत्वात् । यदि तस्य खंशब्दो विशेषणत्वेन नोपादीयेत लौकिकं सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात् । इतरेतरविशेषितौ तु कंखंशब्दौ सुखात्मकं ब्रह्म गमयतः । तत्र द्वितीये ब्रह्मशब्देऽनुपादीयमाने कं खं ब्रह्मेत्येवोच्यमाने कंशब्दस्य विशेषणत्वेनैवोपयुक्तत्वात्सुखस्य गुणस्याध्येयत्वं स्यात्तन्मा भूदित्युभयोः कंखंशब्दयोर्ब्रह्मशब्दशिरस्त्वं कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति । इष्टं हि सुखस्यापि गुणस्य गुणिवद्ध्येयत्वम् । तदेवं वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्मोपदिष्टम् । प्रत्येकं च गार्हपत्यादयोऽग्नयः स्वं स्वं महिमानमुपदि-

---

तत्रेति । प्रत्येकं ब्रह्मत्वमजानतो मिथोवैशिष्ट्योक्तौ कथं धीरित्याशङ्क्य खंशब्दस्येतरव्यभिचारे दोषमाह—तत्र खमिति । प्रतीको नामाऽऽश्रयान्तरप्रत्ययस्याऽऽश्रयान्तरे क्षेपः । न चायं तदुपदेशः । अप्रतीकालम्बनान्नयतीति न्यायेन वक्ष्यमाणगतिविरोधादिति भावः । कंशब्दस्यापीतरव्यभिचारे दोषमाह—तथेति । क्षयिता पारतन्त्र्यादि वाऽऽमयः । न च तस्मिन्ब्रह्मदृष्टिरुक्तन्यायादित्यर्थः । व्यतिरेके दोषमुक्त्वोभयग्रहे गुणमाह—इतरेतरेति । अर्थयोर्विशेषितत्वेन शब्दावपि विशेषितावुक्तौ । कंशब्देन विशेषितो हि खंशब्दो भूताकाशं त्यक्त्वा तद्गुणयोगाद्ब्रह्मणि वर्तते । कमपि खेन विशेषितं निरामयं भवति । तथा च यथोक्तौ शब्दावनवच्छिन्नसुखगुणकं ब्रह्म गमयित्वा चरितार्थावित्यर्थः । एकस्यैव ब्रह्मणो ध्येयत्वाद्ब्रह्मपदाभ्यासो वृथेत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । विशेषणत्वेनाऽऽकाशविशेषणार्पकत्वेनेति यावत् । उपरि प्रयोगाद्ब्रह्मपदं शिरो ययोस्ते ब्रह्मशिरसी तयोर्भावो ब्रह्मशिरस्त्वम् । सुखस्याध्येयत्वमेवास्तु को दोष इत्याशङ्क्याऽऽह—इष्टं हीति । मार्गोक्त्या सगुणविद्यात्वदृष्टेरित्यर्थः । ब्रह्मणः प्रक्रान्तत्वमुक्त्वोपसंहरति—तदेवमिति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—प्रत्येकं चेति । उपकोसलं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इतीमा मे चतस्रस्तनवो य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति । अन्वाहार्यपचनोऽपि तदनुशासन-

---

१ ख. 'दि चाऽऽम' ।

श्यैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या चेत्युपसंहरन्तः पूर्वत्र ब्रह्म निर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति। "आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता" इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानमर्थान्तरविवक्षां वारयति। "यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते" इति चाक्षिस्थानं पुरुषं विजानतः पापेनानुपघातं ब्रुवन्नक्षिस्थानस्य पुरुषस्य ब्रह्मत्वं दर्शयति। तस्मात्प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽक्षिस्थानतां संयद्वामत्वादिगुणतां चोक्त्वाऽर्चिरादिकां तद्विदो गतिं वक्ष्यामीत्युपक्रमते य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचेति ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चाक्षिस्थानः पुरुषः परमेश्वरो यस्माच्छ्रुतोपनिषत्कस्य

मकरोदापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति मे तनवो य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति। आहवनीयोऽपि तदनुशासनं कृतवान्प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति मम तनवो य एष विद्युति पुरुषः सोऽहमस्मीत्येवमेते प्रत्येकमग्नयः स्वं स्वं महिमानं विभूतिं पृथिव्यादिविस्तारमुक्त्वैषा सोम्य ते तुभ्यं प्रत्येकमुक्ताऽस्मद्विद्याऽग्निविषया पूर्वं च संभूय प्राणो ब्रह्मेत्यादिनाऽऽत्मविद्योक्ताऽस्माभिरित्युपसंहरन्तो ब्रह्मोपक्रमं दर्शयन्तीत्यर्थः। अग्निवाक्ये ब्रह्मोक्तमपि किमित्याचार्यवाक्येऽनुवर्तते वक्तृभेदादर्थभेदसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह—आचार्यस्त्विति। वक्तृभेदेऽप्येकवाक्यता साकाङ्क्षत्वात्पूर्वोत्तरवाक्ययोरेकार्थत्वं वाक्यैक्यसंभवे तद्भेदस्यायोगादित्यर्थः। फलोक्तेरपि सिद्धमक्षिस्थस्य ब्रह्मत्वमित्याह—यथेति। प्रकृतपुरुषविदो हि पापाद्यनुपहतत्वं फलमुक्तं तच्च तदधिगमाधिकरणे ब्रह्मधियोऽभिधास्यते तेनास्य ब्रह्मत्वमित्यर्थः। आचार्येण गतिमात्रे वाच्ये किमित्याधिकं सोऽभिदधीतेत्याशङ्क्यापेक्षितं पूरयित्वा गतिर्वाच्येत्युपसंहरन्नाह—तस्मादिति। पूर्वापरालोचनायामेकवाक्यत्वनिश्चयादित्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रकरणादक्षिस्थस्य ब्रह्मत्वमुक्त्वा लिङ्गादपि तथेत्याह—श्रुतेति। श्रुता संवृत्तोपनिषद्रहस्यं ज्ञानं यस्य स तथा तस्य या देवयानाख्या गतिरागमसिद्धा तस्याश्चाक्षिपुरुषवेदिन्यभिधानात्तद्ब्रह्मतेत्यर्थः। चकारार्थमाह—इतश्चेति। अवशिष्टं व्याचष्टे—यस्मादिति। या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धा सैवेहाभिधीयमानेति संबन्धः। श्रुति

---

१ घ. पूर्वं।

(छायाजीवान्यदेवान्हित्वा परब्रह्मण एवोपास्यत्वम्, अधि० ४)

श्रुतरहस्यविज्ञानस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानाख्या प्रसिद्धा श्रुतौ—"अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्याऽऽदित्यमभिजयन्ते । एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते" [प्रश्न० १-१०] इति स्मृतावपि—

"अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः"
[भ० गी० ८-२४]

इति सैवेहाक्षिपुरुषविदोऽभिधीयमाना दृश्यते । "अथ यदु चैवास्मिञ्शव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसंभवन्ति" इत्युपक्रम्य "आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नाऽऽवर्तन्ते" [छा० ४-१५-५] इति । तदिह ब्रह्मविद्विषयया प्रसिद्धया गत्याऽक्षिस्थानस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते ॥ १६ ॥

माह—अथेति । देहपातानन्तर्यमथशब्दार्थः । तपोब्रह्मचर्याद्युपायेनाऽऽत्मानमनुसंधाय तद्विद्यया ध्यानाख्यया हेतुनोत्तरमार्गमर्चिराद्युपलक्षितं प्राप्य तेनाऽऽदित्यद्वारा कार्यं ब्रह्माऽऽप्नुवन्तीत्यर्थः । ब्रह्म विशिनष्टि—एतदिति । व्यष्टिसमष्टिकरणात्मकं हैरण्यगर्भं पदमित्यर्थः । तस्यैव वास्तवं रूपमाह—एतदिति । उक्तविशेषणसिद्धयर्थं हेतुमाह—एतस्मादिति । गतिविषयां श्रुतिमुक्त्वा स्मृतिमाह—अग्निरिति । अग्न्यादिशब्दैरातिवाहिक्यो देवता गृह्यन्ते । पथ्यन्तरादत्र विशेषमाह—तत्रेति । पथो देवयानस्य प्रामाणिकत्वेऽपि प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्योक्तम्—सैवेति । इहेत्युक्तां श्रुतिमाह—अथेति । देहपातानन्तर्यमेवाथेत्युक्तमस्मिन्नुपासके प्रारब्धकर्मसमाप्त्या मृते यदि पुत्रा ज्ञातयो वा शव्यं शवसंबन्धिसंस्कारादिकर्म कुर्वन्ति यदि वा न द्विधाऽप्यप्रतिहतधीफलास्तेऽर्चिरभिमानिनीं देवतां प्राप्नुवन्ति तदाह—यदु चेति । अर्चिषोऽहर्देवतां ततः शुक्लपक्षदेवतां ततः षण्मासोपलक्षितोत्तरायणदेवतां ततः संवत्सराभिमानिनीं देवतां ततश्चाऽऽदित्यं ततश्चन्द्रं ततो विद्युतमाप्नुवन्ति । तत्तत्र स्थितानुपासकान्ब्रह्मलोकादागत्यामानवः पुरुषो गन्तव्यं ब्रह्म प्रापयतीत्याह—इत्युपक्रम्येति । देवैर्नेतृभिरधिष्ठितः पन्था देवपथो ब्रह्मणा गन्तव्यत्वेनोपलक्षितो ब्रह्मपथः । एतेन पथा कार्यं ब्रह्म प्रतिपद्यमानाः पुनरिमं मनोः सर्गं जन्ममरणाद्यावृत्तियुक्तं नाऽऽवर्तन्ते न प्रविशन्तीत्याह—एष इति । तथाऽपि प्रकृते किं जातं तदाह—तदिति । प्रकरणमिहेत्युक्तम् ॥१६॥

---

१ ङ. ज. ञ. एतान्ब्र' । २ क. ज. 'विष' ।

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥ (४)

यत्पुनरुक्तं छायात्मा विज्ञानात्मा देवतात्मा वा स्यादक्षिस्थान इति। अत्रोच्यते। न च्छायात्मादिरितर इह ग्रहणमर्हति। कस्मात्—"अनवस्थितेः"। न तावच्छायात्मनश्चक्षुपि नित्यमवस्थानं संभवति। यदैव हि कश्चित्पुरुषश्चक्षुरासीदति तदा चक्षुषि पुरुषच्छाया[1] दृश्यतेऽपगते तस्मिन्न दृश्यते। "य एषोऽक्षिणि पुरुषः" इति च श्रुतिः संनिधानात्[2]स्वचक्षुपि दृश्यमानं पुरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति। न[3] चोपास[4]नाकाले छायाकरं कंचित्पुरुषं चक्षुःसमीपे संनिधाप्योपास्त इति युक्तं कल्पयितुम्। "अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति" [छा० ८-९-१] इति श्रुतिश्छायात्मनो[5]ऽप्यनवस्थितत्वं दर्शयति। "असंभवाच्च" तस्मिन्नमृतत्वादीनां गुणानां न च्छायात्मनि प्रतीतिः। तथा विज्ञानात्मनोऽपि साधारणे कृत्स्नशरीरेन्द्रियसंबन्धे सति चक्षुष्येवावस्थितत्वं वक्तुं न शक्यम्। ब्रह्मणस्तु[6] व्यापि[7]नोऽपि दृष्ट

सिद्धान्तमुपपाद्य परोक्तं प्रत्याह—अनवस्थितेरिति। तद्व्याकर्तुं व्यावर्त्यमनुकीर्तयति—यदिति। सूत्रमुत्तरत्वेन योजयति—अत्रेति। इहेति स्थानं वाक्यं चोक्तम्। प्रश्नपूर्वकं हेतुं छायात्मनि व्याचष्टे—कस्मादिति। उक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यनक्ति—यदेति। स्वचक्षुपि नित्यं संनिध्यभावेऽपि यत्र क्वापि च्छायात्मनः संभवादुपास्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—य इति। दृश्यत इत्युक्ते स्वेनान्येन वेत्यविशेषाच्चामश्रुतत्वाच्च प्रथमश्रुतमाक्षि स्वकीयमेव युक्तं संनिधेः स्वस्मिन्नतिशयादित्याह—संनिधानादिति। तर्हि पुरुषान्तरं संनिधाप्य स्वचक्षुपि तद्दृश्यस्योपास्यता स्यादित्याशङ्क्य गौरवान्नेत्याह—न चेति। युक्त्याऽनवस्थितत्वमुक्त्वा तत्रैव श्रुतिमाह—अस्येति। छायाकरस्येत्यर्थः। आनन्तर्यार्थोऽनुशब्दः। एषशब्दश्छायात्मार्थः। हेत्वन्तरमादाय व्याख्याति—असंभवाच्चेति। जीवनिरासेऽप्यनवस्थितिं व्याचष्टे—तथेति। छायात्मवदित्यर्थः। न हि तस्य चक्षुष्येव व्यक्तियोग्यता येन तत्रोपास्तिं विनाऽपि स्थानविशेषमहमिति व्यक्तेरित्यर्थः। तर्हि ब्रह्मणोऽपि सर्वत्र सत्त्वात् चक्षुष्येव स्थितिस्तत्राऽऽह—ब्रह्मणस्त्विति। दृष्टः श्रुताविति शेषः। हेत्वन्तरं

१ ट. 'ति श्रु'। २ ज. म. 'नात्स्वे च'। ३ क. न च स उपासनका'। ज. न चाक्षुपासनका'। ४ ञ. 'सनका'। ५ क. ज. ञ. 'नोऽन'। ६ ङ. ज. ञ. 'स्तु सर्वव्या'। ७ ङ. 'पित्वेऽपि।

उपलब्ध्यर्थो हृदयादिदेशविशेषसंबन्धः। समानश्च विज्ञानात्मन्यप्यमृतत्वादीनां गुणानामसंभवः। यद्यपि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽनन्य एव तथाऽप्यविद्याकामकर्मकृतं तस्मिन्मर्त्यत्वमध्यारोपितं भयं चेत्यमृतत्वाभयत्वे नोपपद्येते। संयद्वामत्वादयश्चैतस्मिन्ननैश्वर्यादनुपपन्ना एव। देवतात्मनस्तु—"रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः" [बृह० ५-५-२] इति श्रुतेः। यद्यपि चक्षुष्यवस्थानं स्यात्तथाऽप्यात्मत्वं तावन्न संभवति पराग्रूपत्वात्। अमृतत्वादयोऽपि न संभवन्त्युत्पत्तिप्रलयश्रवणात्। अमरत्वमपि देवानां चिरकालावस्थानापेक्षम्। ऐश्वर्यमपि परमेश्वरायत्तं न स्वाभाविकम्—"भीषाऽस्माद्वातः पवते। भीषोदेति सूर्यः। भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च। मृत्युर्धावति पञ्चमः" [तै० २-८] इति मन्त्रवर्णात्। तस्मात्परमेश्वर एवायमक्षिस्थानः प्रत्येतव्यः। अस्मिंश्च पक्षे "दृश्यते" इति प्रसिद्धवदुपादानं शास्त्राद्यपेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थमिति व्याख्येयम्॥ १७॥ (४)

(प्रधानजीवेतरस्येश्वरस्यैवान्तर्यामिशब्दवाच्यत्वम्, अधि० ५)

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्॥ १८॥

"य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो

जीवेऽपि योजयति—समानश्चेति। जीवस्य ब्रह्माभेदात्तत्रामृतत्वादि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यद्यपीति। अनवस्थितिर्दैवतात्मन्यसिद्धेत्याशङ्क्य हेत्वन्तरेण निराह—देवतेति। देवेष्वमरत्वप्रसिद्धिबाधितं तदुत्पत्त्यादिवाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अमरत्वमिति। संयद्वामत्वादिकमपि न तत्रेत्याह—ऐश्वर्यमिति। तस्येश्वरायत्तत्वे मयास्तित्वे च मानमाह—भीषेति। भयेनास्मादीश्वरात्पवते चलति वायुरित्यर्थः। पक्षत्रयायोगे फलितमाह—तस्मादिति। ईश्वरेऽपि दृश्यत इत्ययुक्तं तस्यादृश्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—अस्मिन्निति। उपलब्धिर्दर्शनं तत्र शास्त्रीयदर्शनस्य शास्त्रमेव संनिहितं करणमिति विद्वत्प्रसिद्धं शास्त्रीयमेव दर्शनं सिद्धवदनूद्यते तत्राज्ञानामनुरागार्थमित्यर्थः। शास्त्रादीत्यादिपदं विद्वदनुभवार्थम्। तद्विषयदर्शनोक्तेरुपयोगमाह—प्ररोचनेति। उक्तं तत्त्वदर्शनमयोग्यमित्युक्ते न तद्दर्शने फलवति भवत्यभिरुचिरित्यर्थः। तदेवमुपकोसलवाक्यं सविशेषे ब्रह्मण्यन्वितमिति॥ १७॥ (४)

स्थानादिव्यपदेशसूत्रे पृथिव्यादीनि ब्रह्मणः स्थानानीत्युक्तं तदसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह—अन्तर्यामीति। अन्तर्यामिब्राह्मणमुदाहरति—य इति। मनुष्यादिभिर्दे-

---

१ घ. 'संबन्धः। य'। २ क्ष. तस्य। ३ क. ख. ठ. ड. ढ. 'तं कार'।

यमयति " इत्युपक्रम्य श्रूयते—" यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः " [बृह० ३·७·१] इत्यादि । अत्राधिदैवतमधिलोकमधिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयिताऽन्तर्यामीति श्रूयते । स किमधिदैवाद्यभिमानी देवतात्मा कश्चित्किंवा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी किंवा परमात्मा किंवाऽर्थान्तरं किंचिदित्यपूर्वसंज्ञादर्शनात्संशयः।

किं तावन्नः प्रतिभाति संज्ञाया अप्रसिद्धत्वात्संज्ञिनाऽप्यप्रसिद्धेनार्थान्तरेण केनचिद्भवितव्यमिति । अथवा नानिरूपितरूपमर्थान्तरं शक्यमस्तीत्यभ्युपगन्तुम् । अन्तर्यामिशब्दश्चान्तर्यमनयो-

---

वादिभिश्चाधिष्ठितमिममनुं च लोकं योऽन्तरो यमयति यश्च लोकद्वयवर्तीति भूतान्यन्तरः सन्यमयति तं किं वेत्थेत्यन्तर्यामिणमुपक्रम्य श्रुतमित्यर्थः । पृथिव्यां तिष्ठन्नन्तर्यामीत्युक्ते सर्वत्रापि चराचरे प्रसक्तावुक्तं पृथिव्या इति । तद्देवतां प्रत्याह—यमिति । ईश्वरस्याप्यकार्यकरणस्य न नियन्तृतेत्याशङ्क्याऽऽह—यस्येति । नियम्यैकार्यकरणैरेव नियन्तृत्वम् । फलितमाह—य इति । तस्याताटस्थ्यमाह—एष इति । ते मम चेत्यर्थः । आदिपदं योऽप्सु तिष्ठन्नित्यादिसंग्रहार्थम् । आपातिकं श्रुत्यर्थमाह—अत्रेति । यः पृथिव्यामित्याद्यधिदैवतम् । यः सर्वेषु लोकेष्वित्यधिलोकम् । यः सर्वेषु वेदेष्वित्यधिवेदम् । यः सर्वेषु यज्ञेष्वित्याधियज्ञम् । यः सर्वेषु भूतेष्वित्यधिभूतम् । यः प्राणेष्वित्यादि य आत्मनीत्यन्तमध्यात्ममिति भेदः । अदेहस्य नियन्तृत्वासंभवसंभवाभ्यां संशयमाह—स किमिति । अर्थान्तरे संदिह्यमाने हेतुमाह—अपूर्वेति ।

दृश्यत इति श्रुतिर्बहुतरलिङ्गाद्यनुरोधेनार्थविशेषपरतया नीताऽत्र त्वन्तर्यामिशब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वान्नार्थो निर्णीतो डित्थादिशब्दवदित्याह—किं तावदिति । अन्तर्यामिब्राह्मणस्य सविशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे विशिष्टस्य योगिनोऽन्तर्यामिणः सिद्धान्ते परस्यैव तस्योपास्तिरिति फलम् । तत्र पूर्वपक्षाभासमाह—संज्ञाया इति । अध्ययनविध्युपात्तस्य पुमर्थान्वयध्रौव्याद्‌निर्धारितस्य तद्योगादन्तर्यामिरूपं निर्धारणीयमिति पक्षान्तरमाह—अथवेति । अप्रसिद्धत्वात्संज्ञायाः संज्ञिनाऽपि तथा भाव्यं व्याप्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—अन्तर्यामीति । अर्थान्तरायोगे फलि-

---

१ घ. °मी श्रू° । २ ङ. °ज्ञिनोऽप्य° । ३ ङ. °द्धेनार्थो° । ४ क. ख. 'म्यस्य का' । ५ ङ. ढ. सर्वलो' । ६ ङ. ढ. 'सिद्धत्वा' ।

गेन प्रवृत्तो नात्यन्तमप्रसिद्धः। तस्मात्पृथिव्याद्यभिमानी कश्चिद्देवोऽन्तर्यामी स्यात्। तथा च श्रूयते—"पृथिव्येव यस्याऽऽयतनमग्निर्लोको[1] मनो ज्योतिः" [बृह० ३-९-१६] इत्यादि। स च कार्यकरणवत्त्वात्पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन्यमयतीति युक्तं देवतात्मनो[2] यमयितृत्वम्। योगिनो वा कस्यचित्सिद्धस्य सर्वानुप्रवेशेन यमयितृत्वं स्यात्। न तु परमात्मा प्रतीयेताकार्यकरणत्वादित्येवं प्राप्त इदमुच्यते—योऽन्तर्याम्यधिदैवादिपु श्रूयते स परमात्मैव स्यान्नान्य इति। कुतः—"तद्धर्मव्यपदेशात्"। तस्य हि परमात्मनो धर्मा इह निर्दिश्यमाना दृश्यन्ते। पृथिव्यादि तावदधिदैवादिभेदभिन्नं समस्तं विकारजातमन्तस्तिष्ठन्यमयतीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म उपपद्यते। सर्वविकारकारणत्वे सति सर्वशक्त्युपपत्तेः। "एप त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इति चाऽऽत्मत्वामृतत्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्येते। यं पृथिवी न वेदेति च पृथिवीदेवताया अविज्ञेयमन्तर्यामिणं ब्रुवन्देवतात्मनोऽन्यमन्तर्यामिणं दर्शयति। पृथिवीदेवता ह्यहमस्मि पृथि-

तमाह—तस्मादिति। तत्र शा[3]कल्यवाक्यं प्रमाणयति—तथा चेति। आयतनं शरीरं लोको लोक्यतेऽनेनेत्यसाधारणं ज्योतिः साधारणं[4] करणं सशरीरा देवता चक्षुर्मनोभ्यां सर्वं वेत्तीत्यर्थः। यैस्तं विद्यात्स एव वेदितेत्यादि ग्रहीतुमादिपदम्। ईश्वरेऽपि सर्वमिदं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—स चेति। उपक्रमोपसंहाराभ्यामेकस्मिन्नन्तर्यामिणि सिद्धे कथं पृथिव्याद्यनेकदेवतोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—योगिनो वेति। यदनुग्रहाद्योगिनो नियमनादिसामर्थ्यं स किमित्युपेक्ष्यते तत्राऽऽह—न त्विति। सिद्धान्तयति—एवमिति। प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रश्नपूर्वकं हेतुमुपस्थाप्य व्याचष्टे—कुत इति। इहेत्यन्तर्यामिग्रहणम्, के ते परस्यासाधारणा धर्मा येऽन्तर्यामिणि व्यपदिश्यन्ते तत्र सर्वनियन्तृत्वं तावदाह—पृथिव्यादीति। साधनाधीनशक्त्या तद्वतो ज्ञाने तद्धियोपेक्षणाद्धीगौरवान्नित्यासिद्धशक्त्येश्वरग्रहे लाघवात्तस्यैव सर्वनियन्तृतेति भावः। परस्यैवासाधारणधर्मद्वयमाह—एप इति। देवपक्षे दोपान्तरमाह—यमिति। एकस्य कर्मकर्तृत्वायोगात्पृथिव्यपि[6] देवता न स्वात्मानं जानीयादिति कुतस्ततोऽन्यत्वं तत्राऽऽह—पृथिवीति। अहमित्यात्मधीः सर्वेपामनुभवसिद्धा देवतायामपि नापह्नोतुं शक्येत्यर्थः।

१ क. ट. 'यंकार'। २ ङ. ञ. देवात्म'। ३ क. ख. ठ. ड. ढ. 'णं करणं ज्यो'। ४ ट. ड. ढ. 'णं स'। ५ छ. ठ. ड. ढ. 'यस्तद्विया'। ६ ञ. 'पि न दे'। ७ ञ. 'ता स्वा'।

वीत्यात्मानं विजानीयात् । तथाऽदृष्टोऽश्रुत इत्यादिव्यपदेशो रूपादिविहीनत्वात्परमात्मन उपपद्यत इति । यत्त्वकार्यकरणस्य परमात्मनो यमयितृत्वं नोपपद्यत इति । नैष दोषः । यान्नियच्छति तत्कार्यकरणैरेव तस्य कार्यकरणवत्त्वोपपत्तेः । तस्याप्यन्यो नियन्तेत्यनवस्थादोषश्च न संभवति भेदाभावात् । भेदे हि सत्यनवस्थादोषोपपत्तिः । तस्मात्परमात्मैवान्तर्यामी ॥ १८ ॥

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

स्यादेतददृष्टत्वादयो धर्माः सांख्यस्मृतिकल्पितस्य प्रधानस्याप्युपपद्यन्ते रूपादिहीनतया तस्य तैरभ्युपगमात् । "अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः" [मनु० १-५] इति हि स्मरन्ति । तस्यापि नियन्तृत्वं सर्वविकारकारणत्वादुपपद्यते ।

इतोऽपि परमात्मैवान्तर्यामीत्याह—तथेति । अकार्यकरणत्वान्न परोऽन्तर्यामी घटवदित्युक्तमनुवदति—यत्त्विति । किमीश्वरस्य नियम्यातिरिक्तदेहादिराहित्यं वा देहाद्यसंबन्धो वा तत्राभोक्तृत्वं वा हेतू क्रियते । नाऽऽद्यः । तक्षादेः स्वदेहादिनियमने देहान्तराद्यभावेन व्यभिचारात् । द्वितीये स्वाविद्यार्जितदेहादेरीश्वरेण संबन्धादसिद्धिः । तृतीये त्वभोक्तृत्वादीश्वरो न नियन्तेत्यत्राचेतनत्वमुपाधिः । न च मुक्तात्मसु साध्यव्याप्तिः । तेषामीश्वराभेदेन पक्षत्वादिति विवक्षन्नाह—नैष इति । ईश्वरस्य नियन्तृत्वे कार्यकारणवत्त्वमपि शक्यमस्मदादिवदनुमातुमित्याशङ्क्य नियम्यकार्यकरणवत्त्वे सिद्धसाधनमतिरिक्ततद्वत्त्वे श्रुतिविरुद्धतेत्याह—यानिति । स्वदेहादिनियन्तुर्जीवस्यान्यो नियन्ता चेत्तस्याप्यन्यो नियन्ता स्यादविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह—तस्यापीति । निरङ्कुशं सर्वनियन्तृत्वं श्रौतम् । नच तादृशि सर्वनियन्तरि भेदः । न चानुमानं श्रुतिबाधितमुत्तिष्ठति तन्नानवस्थेत्यर्थः । योगिपक्षे तु स्यादनवस्थेत्याह—भेदे हीति । तत्रापि नियन्तृत्वं क्वापि तिष्ठति चेदिष्टसिद्धिरिति भावः । सूत्रार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १८ ॥

सूत्रव्यावर्त्यां शङ्कामाह—स्यादेतदिति । यौक्तिकेऽर्थे स्मृतिमपि संवादयति—अप्रतर्क्यमिति । इत्थं महदादिरूपेण प्रधानं किमिति प्रवर्तते कस्मान्नान्यथेति तर्कस्याविषयो गूढत्वादित्यर्थः । रूपादिराहित्यादविज्ञेयं चक्षुराद्यग्राह्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः सर्वासु दिक्षु जडिमव्याप्तमित्यर्थः । कथं तस्याचेतनस्यान्तर्यामित्वं तत्राऽऽह—तस्यापि

---

१ झ. 'णत्वोप' । २ ठ. ञ. ड. वाऽभो' । ३ क. ठ. ट. ड. 'र्यकार' ।

तस्मात्प्रधानमन्तर्यामिशब्दं स्यात् । "ईक्षतेर्नाशब्दम्" [ब्र० सू० १-१-५] इत्यत्र निराकृतमपि सत्प्रधानमिहादृष्टत्वादिव्यपदेशसंभवेन पुनराशङ्क्यते ।

अत उत्तरमुच्यते--न च स्मार्तं प्रधानमन्तर्यामिशब्दं भवितुमर्हति । कस्मात् "अतद्धर्माभिलापात्" । यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्य संभवति तथाऽपि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः संभवति प्रधानस्याचेतनत्वेन तैरभ्युपगमात् । "अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता" [बृह० ३ ७-२३] इति हि वाक्यशेष इह भवति । आत्मत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते ॥ १९ ॥

यदि प्रधानमात्मत्वद्रष्टृत्वाद्यसंभवान्नान्तर्याम्यभ्युपगम्यते शारीरस्तर्ह्यन्तर्यामी भवतु । शारीरो हि चेतनत्वाद्द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता च भवत्यात्मा च प्रत्यक्त्वात् । अमृतश्च धर्माधर्मफलोपभोगोपपत्तेः । अदृष्टत्वादयश्च धर्माः शारीरे प्रसिद्धाः । दर्शनादिक्रियायाः कर्तरि प्रवृत्तिविरोधात् । "न दृष्टेर्द्रष्टारं

अदृष्टत्वादीनां प्रधाने संभवे फलितमाह—तस्मादिति । प्रागेव प्रत्युक्तं प्रधानं
किमिति पुनः शङ्क्यते तत्राऽऽह—ईक्षतेरिति ।
प्रासङ्गिकशङ्कोत्तरत्वेन सूत्रमादाय व्याकरोति—अत इति । अदृष्टत्वादिसंभवा-
त्प्रधानस्यान्तर्यामित्वमुक्तमित्याशङ्क्य हेतुमाह—कस्मादिति । हेत्वसिद्धिं शङ्कित्वा
तदर्थमाह—यद्यपीति । अन्तर्यामिणि द्रष्टृत्वादिव्यपदेशं दर्शयति—अदृष्ट इति ।
इहेति ब्राह्मणोक्तिः । प्रधानपक्षे दोषान्तरमाह—आत्मत्वमिति ॥ १९ ॥
उत्तरसूत्रव्यावर्त्यां शङ्कामाह—यदीति । द्रष्टृत्वाद्यसंभवस्य तत्रापि तुल्यत्वमाश-
ङ्क्योक्तं शारीरो हीति । तथाऽपि कथं तत्रामृतत्वं स हि देहापाये म्रियते तत्राऽऽह—
अमृतश्चेति । अन्यथाऽकृताभ्यागमादिप्रसङ्गाज्जीवापेतं वावेत्यादिश्रुतेश्चेत्यर्थः । तथाऽपि
कथमदृष्टत्वादीनां तत्रोपपत्तिस्तस्याहंधीव्याप्यत्वात्तत्राऽऽह—अदृष्टत्वेति । सक-
र्मिका क्रिया कर्म व्याप्नोति न कर्तारं तेन कर्तर्यात्मनि दर्शनादिवृत्तौ कर्तृत्वेन गुणत्वं
कर्मत्वेन प्राधान्यं चेत्येकस्यां क्रियायां युगपद्गुणप्रधानत्वविरोधादिति हेतुमाह—दर्श-
नादीति । जीवस्यादृष्टत्वादयो न केवलं यौक्तिकाः किंतु श्रौताश्चेत्याह—नेति ।
लौकिक्या दृष्टेर्बुद्धिपरिणतेर्द्रष्टारमात्मानं तयैव दृष्ट्या त्वं न पश्येर्न शक्नोषि

---

१ छ. ञ. 'रे सुप्र' ।

पश्येः" [बृ० ३-४-२] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। तस्य च कार्यकरणसंघातमन्तर्यमयितुं शीलं भोक्तृत्वात्। तस्माच्छारीरोऽन्तर्यामीत्यत उत्तरं पठति—

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥ (५)

नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते। शारीरश्च नान्तर्यामीष्यते। कस्मात्। यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मास्तस्य संभवन्ति तथाऽपि घटाकाशवदुपाधिपरिच्छिन्नत्वान्न कार्त्स्न्येन पृथिव्यादिष्वन्तरवस्थातुं नियन्तुं च शक्नोति। अपि "उभयेऽपि हि" शाखिनः काण्वा माध्यंदिनाश्चान्तर्यामिणो "भेदेनैनं" शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन च "अधीयते"। "यो विज्ञाने तिष्ठन्" [बृ० ३ ७-२२] इति काण्वाः। "य आत्मनि तिष्ठन्" इति माध्यंदिनाः [बृ० ३-७-३०]। य आत्मनि तिष्ठन्नित्यस्मिंस्तावत्पाठे भवत्यात्मशब्दः शारीरस्य वाचकः। "यो विज्ञाने तिष्ठन्" इत्यस्मिन्नपि पाठे विज्ञानशब्देन शारीर उच्यते। विज्ञानमयो हि शारीरः। तस्माच्छारीरादन्य ईश्वरोऽन्तर्यामीति सिद्धम्। कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टारावुपपद्येते यश्चायमीश्वरोऽन्तर्यामी यश्चायमितरः शारीरः। का पुन-

---

द्रष्टुमित्यर्थः। न श्रुतेः श्रोतारमित्यादिसंग्रहार्थमादिपदम्। तथाऽपि कथं तस्यान्तर्यामित्वं नियम्यनिविष्टत्वात्तत्राऽऽह—तस्येति। अन्तर्यामिधर्माणां शारीरे संभावनाफलमाह—तस्मादिति। सूत्रमवतारयति—अत इति।

अपेक्षितं पूरयित्वा प्रतिज्ञां विभजते—नेत्यादिना। चकारादनुवृत्तिर्द्रष्टृत्वादिधर्माणां संभवात्तदन्तर्यामित्वं दुर्वारमिति शङ्कते—कस्मादिति। चशब्दसूचितं ब्रुवन्परिहरति— यद्यपीति। उभयेऽपीत्यादि व्याकरोति—अपि चेति। माध्यंदिनपाठे भेदोक्तिं व्यनक्ति—य आत्मनीति। काण्वानां पाठे भेदोक्तिं व्यनक्ति—यो विज्ञान इति। काण्वपाठे शारीरवाचिपदाभावात्कुतो भेदोक्तिस्तत्राऽऽह—विज्ञानेति। विज्ञानशब्दस्य बुद्ध्यर्थस्य कथं शारीरे वृत्तिरित्याशङ्क्य रूढ्यभावेऽपि वृत्त्यन्तरमाह—विज्ञानेति। भेदोक्तिफलमाह—तस्मादिति। भेदेनेत्यादिसूत्रात्तात्त्विकभेदाशङ्कां निरसितुं शङ्कते—कथमिति। द्रष्टृद्वयमेव विशिनष्टि—यश्चेति। न खल्वेकस्मिन्देहे

---

१ क. म. 'यंकार'। २ क. ङ. ज. य. 'म स का'। ३ क. ङ. ज. म. 'रीर इति। व'। ४ ख. हृदेरमा'।

रिहानुपपत्तिः। "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इत्यादि श्रुतिवचनं विरुध्येत। अत्र हि प्रकृतादन्तर्यामिणोऽन्यं द्रष्टारं श्रोतारं मन्तारं विज्ञातारं चाऽऽत्मानं प्रतिषेधति। नियन्त्रन्तरप्रतिषेधार्थमेतद्वचनमिति चेत्। न। नियन्त्रन्तराप्रसङ्गादविशेषश्रवणाच्च।

अत्रोच्यते—अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः। एको हि प्रत्यगात्मा भवति न द्वौ प्रत्यगात्मानौ संभवतः। एकस्यैव तु भेदव्यवहार उपाधिकृतः। यथा घटाकाशो महाकाश इति। ततश्च ज्ञातृज्ञेयादिभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसारानुभवो विधिप्रतिषेधशास्त्रं चेति सर्वमेतदुपपद्यते। तथा च श्रुतिः—"यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति" इत्यविद्याविषये सर्वं व्यवहारं दर्शयति। "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" इति विद्याविषये सर्वं व्यवहारं वारयति॥ २०॥ (५)

द्रष्टृद्वयं युक्तं विरुद्धाभिप्रायानेकचेतनाधिष्ठितस्य देहस्याव्यवस्थितत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। कश्चित्कार्यकरणसंहतो भोक्ता तद्रहितोऽन्योऽधिष्ठाता पश्यत्येवेति विभागे नावद्यमिति शङ्कते—का पुनरिति। अनुपपत्तिमाह—नेति।

विरोधं स्फोरयितुं प्रतीतमर्थमाह—अत्रेति। अस्मिन्ग्रामे मैत्र एवाद्वितीय इतिवत्तत्तुल्यद्रष्ट्रन्तरनिवारकमेव तदिति शङ्कते—नियन्त्रन्तरेति। सर्वनियन्तुः स्वनियन्त्र्यनियन्तव्यत्वशङ्काभावान्नान्योऽतोऽस्ति नियन्ता द्रष्टेतिविशेषाश्रुतेश्च नैवमित्याह—नेति। आत्मनि तिष्ठन्नित्यौपाधिकभेदार्थं वाक्यं नान्योऽतोऽस्तीति तु तत्त्वविषयमिति परिहरति—अत्रेति। भेदोक्तेस्तत्त्वविषयत्वं निषेधोक्तेश्चातत्त्वविषयतेति वैपरीत्यमाशङ्क्याऽऽह—एको हीति। प्रत्यक्त्वात्मत्वयोरेकत्रैव मुख्यत्वादित्यर्थः। एकत्वमेव तत्त्वं चेत्कुतो भेदोक्तिस्तत्राऽऽह—एकस्येति। औपाधिकभेदोक्तिमुदाहरति—यथेति। तात्त्विकभेदाभावे कथं श्रुत्याद्युपपत्तिस्तत्राऽऽह—ततश्चेति। प्राप्तप्राप्तव्यादिसंग्रहार्थमादिपदम्। आविद्याद्भेदाद्व्यवहारमात्रसिद्धावन्वयव्यतिरेकश्रुतिमाह—तथा चेति। आविद्यभेदानुवादेन नियन्तृनियम्यत्वम्। वस्तुतस्त्वद्वितीयः परमात्मा तत्राविद्यया सर्वनियन्तर्यन्वितमन्तर्यामिब्राह्मणं तस्यानुध्यानादापरोक्ष्यान्मोक्ष इति भावः॥ २०॥ (५)

---

१ ङ. °रुध्यते। अ°। २ ङ. ञ. ट. सर्वव्य°। ३ क. ङ. ञ. ट. सर्वव्य°। ४ ठ. ड. ढ. °थंकार°। ५ ञ. °मेत°। ६ क. ख. °त्यकात्म°। ७ ठ. ड. ढ. °धिकों भे°। ८ क. °नियकाद्भे°।

(प्रधानजीवौ निराकृत्येश्वरस्य भूतयोनित्वम्, अधि० ६)

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

" अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः " [मुण्ड० १-१-५-६] इति श्रूयते । तत्र संशयः । किमयमद्रेश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं स्यादुत शारीर आहोस्वित्परमेश्वर इति ।

तत्र प्रधानमचेतनं भूतयोनिरिति युक्तम् । अचेतनानामेव तस्य

अदृष्टत्वादीनां प्रधानगामित्वेऽपि द्रष्टृत्वादीनां तत्रायोगान्न तदन्तर्यामीत्युक्तम् । तर्हि भूतयोनिवाक्ये द्रष्टृत्वादीनामनुक्तेरदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—अदृश्यत्वादीति । अथर्वणवाक्यमाह—अथेति । अपरविद्योक्त्यनन्तरं या परा विद्योच्यते तां विशिनष्टि—ययेति । अक्षरं वर्णसमुदायाद्व्यवच्छिनत्ति—यदिति । अद्रेश्यमदृश्यं ज्ञानेन्द्रियाविषयोऽग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयोऽगोत्रं वंशशून्यमवर्णं जातिहीनम् । न केवलमिन्द्रियाविषयस्तद्धीनं चेत्याह—अचक्षुरिति । न विद्येते चक्षुःश्रोत्रे यस्य तत्तथा । चक्षुःश्रोत्रोक्तिरनुक्तज्ञानेन्द्रियोपलक्षणार्थम् । कर्मेन्द्रियराहित्यमाह—अपाणीति । पाणिश्च पादश्च पाणिपादं तन्नास्ति यस्य तत्तथा । उभयोक्तिरनुक्तकर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । नित्यमनाशोपलक्षितसत्ताकम् । विभुं प्रभुं सर्वगतं सर्वकल्पनाधिष्ठानम् । सुसूक्ष्मं दुर्ज्ञानत्वात्तदव्ययमपक्षयाभावाद्यथोक्तमक्षरं भूतयोनिं भूतकारणं धीराः पण्डिताः पश्यन्ति तदक्षरं ययाऽधिगम्यते सा परा विद्येत्यर्थः । अदृश्यत्वादिसाधारणधर्मदृष्ट्या संशयमाह—तत्रेति । भूतयोनिः सप्तम्यर्थः ।

साधारणस्याप्यन्तर्यामिशब्दस्य लाघवसाहाय्यान्नित्यसिद्धनियन्तृत्वादिनेश्वरपरत्वमुक्तम् । इहापि साधारणादृश्यत्वादिधर्मस्याचेतनदृष्टान्तोपादानबलात्प्रधाननिष्ठतेति पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । भूतयोनिवाक्यस्य निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे प्रधानस्य शारीरस्य वा ध्यानं सिद्धान्ते निर्विशेषवस्तुधीरिति फलम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यतानियमाद्दृष्टान्तस्याचेतनत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्यापि भूतयोनेरचेतनत्वमिति हेतुमाह—अचेतनानामिति । ऊर्णनाभिर्लूताकीटः । स्वदेहाव्यतिरेकिणस्तन्तून्सृजत्युपसंहरति चेत्यर्थः । सतो विद्यमानाज्जीवत इति यावत् । इहेति सर्गावस्थोक्तिः ।

---

१ क. ङ. ज. 'मदृश्य' । २ घ. तद्दृष्टा' । ङ. ञ. तत्र दृ' । ३ छ. 'णार्था । क' । ४ ठ. ड. ढ. 'त्वाद्यादानेने' । ५ ठ. 'क्तेः धुलादिसं' ।

दृष्टान्तत्वेनोपादानात्—"यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति। यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम्" इति।

ननूर्णनाभिः पुरुषश्च चेतनाविह दृष्टान्तत्वेनोपात्तौ। नेति ब्रूमः। न हि केवलस्य चेतनस्य तत्र सूत्रयोनित्वं केशलोमयोनित्वं चास्ति। चेतनाधिष्ठितं ह्यचेतनमूर्णनाभिशरीरं सूत्रस्य योनिः पुरुषशरीरं च केशलोम्नामिति प्रसिद्धम्। अपि च पूर्वत्रादृष्टत्वाद्यभिलापसंभवेऽपि द्रष्टृत्वाद्यभिलापासंभवान्न प्रधानमभ्युपगतम्। इह त्वदृश्यत्वादयो धर्माः प्रधाने संभवन्ति। न चात्र विरुध्यमानो धर्मः कश्चिदभिलप्यते।

ननु "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" [मुण्ड० १-१-९] इत्ययं वाक्यशेषोऽचेतनप्रधाने न संभवति कथं प्रधानं भूतयोनिः प्रतिज्ञायत इति।

अत्रोच्यते—"यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यम्" इत्यक्षर-

दृष्टान्तमाक्षिप्य समाधत्ते—नन्विति। इहेत्यक्षराद्विश्वोत्पत्तावित्यर्थः। केवलचेतनस्य वा कारणत्वं चेतनाधिष्ठिताचेतनस्य वा तत्राऽऽद्यं प्रत्याह—न हीति। शरीरस्यापि तत्रान्वयव्यतिरेकित्वादित्यर्थः। द्वितीयमङ्गी करोति—चेतनेति। दार्ष्टान्तिकेऽपि चेतनाधिष्ठितं प्रधानं जगद्धेतुरिति भावः। पूर्वं प्रधानस्य प्रत्युक्तत्वात्कथं पुनस्तदाशङ्का तत्राऽऽह—अपि चेति। इहेत्यत्रेति च भूतयोनिवाक्योक्तिः। विरुध्यमानत्वमप्रधानविषयत्वम्। यद्वाऽत्रेति प्रधानमुक्तम्। विरुध्यमानत्वं धर्मस्य तस्मिन्नसंभवित्वम्।

स्ववाक्ये प्रधाने विरुद्धधर्माभावेऽपि वाक्यशेषे सोऽस्तीति शङ्कते—नन्विति।

भूतयोनेरक्षरस्य पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या प्रत्यभिज्ञानात्प्रथमान्तपरशब्दोक्तस्य सर्वज्ञत्वादीति वाक्यशेषस्याक्षरातिरिक्तं विषयं दर्शयन्नाह—अत्रेति। अक्षरस्य जगद्योनित्वमुक्त्वा यः सर्वज्ञः सर्वविदिति सर्वज्ञस्य तदुक्तेर्लिङ्गप्रत्यभिज्ञानादक्षरस्यैव सर्वज्ञत्वादीति चेन्नाक्षरश्रुतिप्रत्यभिज्ञातो लिङ्गप्रत्यभिज्ञाया दुर्बलत्वाद्येनाक्षरं पुरुषं वेदेति चेतनेऽपि भूतयोनौ श्रुत्या प्रत्यभिज्ञानाज्जगत्प्रकृतित्वलिङ्गानुगृहीतश्रुतिप्रत्यभिज्ञया केवलश्रुतिप्रत्यभिज्ञा बाध्येति चेत्। न। तस्मादिति निमित्तेऽपि पञ्चमीसंभवात्। न चैवमपि

---

१ घ. वाऽस्ति। २ घ. 'न्ति। नात्र। ३ ङ. ज. ञ. ट. 'तने प्र'।

शब्देनादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोनिं श्रावयित्वा पुनरन्ते श्रावयिष्यति—"अक्षरात्परतः परः" इति। तत्र यः परोऽक्षराच्छ्रुतः स सर्वज्ञः सर्ववित्संभविष्यति। प्रधानमेव त्वक्षरशब्दनिर्दिष्टं भूतयोनिः। यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची तदा शारीरोऽपि भूतयोनिः स्यात्। धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्योपार्जनादिति।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—योऽयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः स परमेश्वर एव स्यान्नान्य इति। कथमेतदवगम्यते—"धर्मोक्तेः"। परमेश्वरस्य हि धर्म इहोच्यमानो दृश्यते—"यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इति। न हि प्रधानस्याचेतनस्य शारीरस्य वोपाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा संभवति।

नन्वक्षरशब्दनिर्दिष्टाद्भूतयोनेः परस्यैव तत्सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च न भूतयोनिविषयमित्युक्तम्। अत्रोच्यते—नैवं संभवति।

प्रत्यभिज्ञायाः साम्यमचेतनदृष्टान्तानुगृहीतप्रत्यभिज्ञाप्राबल्यात्तस्मात्प्रधानमेव भूतयोनिरित्याह—प्रधानमेवेति। सर्वज्ञाद्विवेकायात्र प्रधानं ग्राह्यमित्युक्त्वा जीवो देहाद्यतिरिक्तोऽभ्युदयनिःश्रेयसाप्तये निरूप्यतेऽत्रेति पक्षान्तरमाह—यदेति। योनिशब्दस्य प्रकृत्यर्थत्वे निमित्तार्थत्वे च प्रधानस्य सर्वज्ञाद्विविक्तस्य जीवस्य वा देहाद्यतिरिक्तस्य द्विविधपुमर्थाप्तये ध्यानार्थमेतदित्युपसंहर्तुमितिशब्दः।

सिद्धान्तसूत्रमवतारयति—एवमिति। तत्र प्रतिज्ञां व्याचष्टे—योऽयमिति। प्रधानादौ संभवति नियमासिद्धिरित्याह—कथमिति। नियामकं हेतुमवतार्य व्याचष्टे—धर्मेति। भूतयोनिरिहेत्युक्तः। हेतोरन्यथासिद्धिं धुनीते—न हीति। अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्र तेजो वै घृतमिति शेषान्निर्णयवदिहापि साधारणोपक्रमस्थस्यादृश्यत्वादेः शेषाद्ब्रह्मनिष्ठता निर्णेयेत्यर्थः।

वाक्यशेषो भूतयोनिविषयो नेत्युक्तं स्मारयति—नन्विति। जनिकर्तुः प्रकृतिरिति स्मृतेरक्षरादिति पञ्चम्या जायमानप्रकृतित्वेनोक्तमक्षरं तस्मादेतद्ब्रह्मेत्यत्रापि पञ्चम्या प्रत्यभिज्ञायते तेन भूतयोन्यर्थ एव वाक्यशेष इत्याह—अत्रेति। तस्मादविशेषेण सर्वज्ञादिशेषेण सर्वविदो ज्ञानमयतपःसहितात्कार्यं ब्रह्म सूक्ष्मभूतात्मकं नाम रूपं च

---

१ क. ड. ज. म. पुनः श्रा'। २ क. घ. ज. 'विद्य भ'। ङ. म. 'विद्य संभ'। ३ घ. 'स्य चोपा'। ४ क. ङ. य. 'स्यैवत'। ज. 'स्यैत'। ५ क. ख. 'नस्य प्र'।

यत्कारणम् "अक्षरात्संभवतीह विश्वम्" इति प्रकृतं भूतयोनिमिह जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिश्यानन्तरमपि जायमानप्रकृतित्वेनैव सर्वज्ञं निर्दिशति—"यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते" [मुण्ड० १-१ ९] इति। तस्मान्निर्देशसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च धर्म उच्यत इति गम्यते। "अक्षरात्परतः परः" इत्यत्रापि न प्रकृताद्भूतयोनेरक्षरात्परं कश्चिदभिधीयते। कथमेतदवगम्यते। "येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" [मुण्ड० १-२-१३] इति प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेरदृश्यत्वादिगुणकस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात्। कथं तर्ह्यक्षरात्परतः पर इति व्यपदिश्यत इति। उत्तरसूत्रे तद्वक्ष्यामः। अपि चात्र द्वे विद्ये वेदितव्ये उक्ते "परा चैवापरा च" इति। तत्रापरामृग्वेदादिलक्षणां विद्यामुक्त्वा ब्रवीति—"अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" इत्यादि। तत्र परस्या विद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रुतम्। यदि पुनः परमेश्वरादन्यदद्दृश्यत्वादिगुणकमक्षरं परिकल्प्येत नेयं परा विद्या स्यात्। परा-

---

स्थूलभूतात्मकमन्नं च व्रीहियवादि सर्वं भौतिकं तद्द्वारा सत्तां प्राप्नोतीत्याह—तस्मादिति। लिङ्गप्रत्यभिज्ञाफलमाह—तस्मादिति। श्रुतिप्रत्यभिज्ञा लिङ्गप्रत्यभिज्ञातो बलवती दर्शितेत्याशङ्क्य पञ्चम्यन्ताक्षरपदं न प्रकृताक्षरगामीत्याह—अक्षरादिति। तत्र गमकं पृच्छति—कथमिति। चेतने भूतयोनौ प्रथममेव श्रुतिप्रत्यभिज्ञानादित्याह—येनेति। येन ज्ञानेनाक्षरं प्रकृतं भूतयोनिं सर्वज्ञं पुरुषं सत्यं वेद तां ब्रह्मविद्यामुपसन्नाय शान्तायाऽऽचार्यः प्रोवाच प्रब्रूयादित्युपक्रम्याक्षरात्परतः पर इत्युच्यमानः परो न भूतयोनेरतिरिच्यते। तथा च क्वचिज्जगत्प्रकृतित्वं क्वचित्तन्निमित्ततेति न वैषम्यमिति भावः। पञ्चम्यन्ताक्षरपदस्य भूतयोन्यर्थत्वाभावे तद्वाक्यं वाच्यमिति शङ्कते—कथमिति। तत्र भाविनं परिहारं सूचयति—उत्तरेति। परा विद्येति समाख्यानादपि भूतयोनेरक्षरस्य ब्रह्मतेत्याह—अपि चेति। भूतयोनेरपराविद्यागम्यत्वं निराह—तत्रेति। उदाहृते वाक्ये प्रतीतमर्थमाह—तत्रेति। तथाऽपि प्रधानं जीवो वा परविद्यागम्यमक्षरं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यदीति। कार्यकारणविषय-

---

१ घ. 'त्परतः क'। ङ. 'त्परः क'।

परविभागो ह्ययं विद्ययोरभ्युदयनिःश्रेयसफलतया परिकल्प्यते। न च प्रधानविद्या निःश्रेयसफला केनचिदभ्युपगम्यते। तिस्रश्च विद्याः प्रतिज्ञायेरन्, त्वत्पक्षेऽक्षराद्भूतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमानत्वात्। द्वे एव तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे। "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" [मुण्ड० १-१-३] इति चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणं सर्वात्मके ब्रह्मणि विवक्ष्यमाणेऽवकल्प्यते नाचेतनमात्रैकायतने प्रधाने भोग्यव्यतिरिक्ते वा भोक्तरि। अपि च—"स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह" [मुण्ड० १-१-१] इति ब्रह्मविद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य परापरविभागेन परां विद्यामक्षराधिगमनीं दर्शयंस्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति। सा च ब्रह्मविद्यासमाख्या तदधिगम्यस्याक्षरस्याब्रह्मत्वे बाधिता स्यात्। अपरर्ग्वेदादिलक्षणा कर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रम उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशं-

---

तया भोक्तृभोग्यविषयतया वा परापरविभागमाशङ्क्याऽऽह—परेति। प्रधानादिविद्यां मुक्तिफलतया परा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। जडमात्रस्य तद्युक्ताजडस्य वा धीर्न मुक्तिहेतुश्चिन्मात्रधियस्तद्भावादित्यर्थः। यदि प्रधानस्य जीवस्य वा भूतयोनित्वेन तद्विद्या परविद्या तदोत्तरत्रोच्यमानसर्वज्ञविज्ञानस्यापीष्टत्वाद्द्वे विद्ये इति द्वित्वश्रवणं न स्यादित्याह—तिस्रश्चेति। इष्टापत्तिं प्रत्याचष्टे—द्वे इति। इहेत्युपक्रमोक्तिः। इतश्च भूतयोनिवाक्यं ब्रह्मनिष्ठमित्याह—कस्मिन्निति। एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञानं पक्षान्तरेऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—नेति। अचेतनस्य भोग्यमात्रस्यैकमयनमाश्रयस्तस्मिन्नित्यर्थः। मात्रशब्देनाऽऽत्मभ्यो भेदमाह। प्रधाने ज्ञाते भोग्यवर्गज्ञानेऽपि न भोक्तृज्ञानमित्यर्थः। जीवपक्षे तज्ज्ञाने भोग्यधीरपि नेत्याह—भोग्येति। ब्रह्मविद्येति समाख्ययाऽपि भूतयोनेर्ब्रह्मतेत्याह—अपि चेति। सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा समाप्तिर्यस्यां ततो निरतिशयपुरुषार्थलाभात्तां ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यावेद्यवस्त्वधिष्ठानविषयतया वा सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वनाम्ने कुत्रचित्सृष्टावाद्याय पुत्राय स ब्रह्मोक्तवानित्यर्थः। ब्रह्मा देवानामिति वक्ता तत्रोपक्रान्त एवेत्याशङ्क्याऽऽह—प्राधान्येति। तथाऽपि कथमक्षरस्य ब्रह्मत्वं तदाह—सा चेति। ब्रह्मविद्योपक्रमेऽप्यपरविद्यावद्क्षरविद्याऽपि ब्रह्मविद्या मा भूदित्याशङ्क्य प्रक्रान्ताया अन्यत्रानुक्तिवदत्राप्यनुक्तौ बाधादक्षरविद्या ब्रह्मविद्यैवेत्याह—अपरेति। तस्यास्त-

---

१ छ. °धिगामिनीं। २ ठ. ड. ढ. °द्या विमु°। ३ ख. ठ. ड. ढ. सर्ववि°। ४ ठ. ड. च। ५ छ. °वत्पर°।

सार्थे । "प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति" [मुण्ड० १-२-७] इत्येवमादिनिन्दावचनात् । निन्दित्वा चापरां विद्यां ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयति—" परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" [मुण्ड० १-२-१२] इति ।

यत्तूक्तमचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानाद्दार्ष्टान्तिकेनाप्यचेतनेन भूतयोनिना भवितव्यमिति । तदयुक्तम् । न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तसाम्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । अपि च स्थूलाः पृथिव्यादयो दृष्टान्तत्वेनोपात्ता इति न स्थूल एव दार्ष्टान्तिको भूतयोनिरभ्युपगम्यते । तस्माददृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परमेश्वर एव ॥ २१ ॥

त्प्रशंसार्थत्वं कथं तत्राऽऽह—प्लवा हीति । प्लवन्ते गच्छन्तीति प्लवा विनाशिनस्तत्प्रसिद्धौ हिशब्दस्तदेवोत्पत्त्यादिमत्त्वेन साधयति—अदृढा इति । के ते यज्ञरूपा यज्ञो रूपमुपाधिर्येषां ते तथा । ऋत्विगादिशब्दस्य यज्ञोपाधिकत्वादष्टादश । षोडशर्त्विजः पत्नी यजमानश्च । क्षयिफलत्वादवरं कर्म येषु यदाश्रयमुक्तं श्रुत्या विहितमेतदेव कर्म श्रेयोहेतुर्न ब्रह्मधीरिति ये मूढा हृष्यन्ति ते पुनः पुनर्जरापूर्वं मरणमेवाऽऽप्नुवन्तीत्यर्थः । आदिपदमविद्यायामन्तरे वर्तमाना इत्यादिसंग्रहार्थम् । इतश्च परविद्याशेषत्वेनैवापरविद्योक्तिरित्याह—निन्दित्वेति । प्रत्यक्षादिना कर्मसाध्याँल्लोकाकाननित्यतया ज्ञात्वा निर्वेदं वैराग्यमायाद्गच्छेत्कुर्यात् । कथं नास्त्यकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा नित्यफलार्थी चाहं तस्मात्किं कर्मणेति विरक्तस्तस्य ब्रह्मणो विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेद्गुरुपादोपसर्पणं कृत्वा मुक्तिहेतुज्ञानाय श्रवणादि कुर्यादित्यर्थः । "रिक्तहस्तस्तु नोपेयाद्राजानं दैवतं गुरुम्" इति न्यायेन समित्पाणिरित्युक्तम् । श्रोत्रियमित्यादिनाऽध्ययनहीनस्य वाऽकर्मिणो वा गुरुत्वं वार्यते । कर्मनिन्दया ततो विरक्तस्याधिकारोक्तेरक्षरविद्या ब्रह्मविद्यैवेति समुदायार्थः ।

पूर्वपक्षबीजमनुभाषते—यत्त्विति । सर्वथा वा साम्यमंशेन वा नाऽऽद्य इत्याह—तदयुक्तमिति । सर्वथा[1] साम्ये परस्याप्यनिष्टापत्तिमाह—अपि चेति । कार्यस्य कारणाव्यतिरेको विवक्षितोंऽशस्तेन साम्यमिष्टमेवेति मत्वोपसंहरति—तस्मादिति ॥२१॥

---

१ क. ख. 'पूर्वकं म'। २ ख. 'मंसा' ।

(प्रधानजीवौ निराकृत्येश्वरस्य भूतयोनित्वम्, अधि० ६)

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतरौ शारीरः प्रधानं वा। कस्मात्—"विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम्"। विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनिं शारीराद्विलक्षणत्वेन—"दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः। अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" [मुण्ड० ५-१-२] इति। न ह्येतद्दिव्यत्वादिविशेषणमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनस्तद्धर्मान्स्वात्मनि कल्पयतः शारीरस्योपपद्यते। तस्मात्साक्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते। तथा प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदिशति—"अक्षरात्परतः परः" इति। अक्षरमव्याकृतं नामरूपबीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं

भूतयोनेर्ब्रह्मत्वे हेत्वरमाह—विशेषणेति। चकारार्थमाह—इतश्चेति। एवकारार्थमाह—नेतराविति। इतःशब्दार्थं स्फुटयन्प्रश्नपूर्वं हेतुद्वयमाह—कस्मादिति। विशेषणान्न जीवो भेदोक्तेर्न प्रधानमिति विभज्य व्याकुर्वन्नाद्यं व्याचष्टे—विशिनष्टीति। दिव्यो द्योतनात्मकः स्वयंज्योतिस्तत्र श्रुत्यन्तरप्रसिद्धद्यर्थो हिशब्दः। अमूर्तत्वं पूर्णत्वम्। आकाशाद्विशेषमाह—पुरुष इति। कार्यकारणाभ्यां परिच्छेदमाशङ्क्याऽऽह—सबाह्येति। बाह्यं कार्यमभ्यन्तरं कारणं ताभ्यां कल्पिताभ्यां सहाधिष्ठानत्वेन तिष्ठति तस्य सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वे श्रुतिप्रसिद्धद्यर्थो हिशब्दः। जन्माद्यभावेन कौटस्थ्यमाह—अज इति। प्राणमनोभ्यां संसर्गभेदाभावात्परिशुद्धिमाह—अप्राणो हीति। शारीरस्यापि विशेषणं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति। तद्धर्मा नामरूपादिधर्मा दृश्यत्वादयः। विशेषणस्यानन्यथासिद्धिफलमाह—तस्मादिति। विशेषणस्य तुल्यत्वेऽपि द्वितीयं हेतुं प्रधानपक्षे योजयति—तथेति। भेदोक्तिं व्यनक्ति—अक्षरमिति। किं तदव्याकृतं तदाह—नामेति। तयोर्बीजस्येश्वरस्य शक्तिरूपं तत्पारतन्त्र्याद्भूतानां लीनानां सूक्ष्मं संस्काररूपं वर्ततेऽत्रेति भूतसूक्ष्ममीश्वरपदलक्ष्यं स्वरूपमाश्रयोऽस्येति तथोक्तम्। अन्यस्य तत्कार्यत्वेन तदाश्रयत्वात्तस्यैवेश्वरो जीवो जगदिति बुद्धावुपाधित्वेन स्थितं विकारहेतुत्वाद्विकारश्चेत्यर्थः। ननु नामरूपयोर्बीजं शक्तिरूपं चाव्याकृतम्। यद्वा नामरूपे एव बीजे तयोः शक्तिरूपं तदेव तच्च भूतसूक्ष्मं तत्कारणत्वादीश्वराश्रयमित्याश्रयशब्दो विषयार्थस्तस्यैवेश्वरस्य जीवत्वं प्राप्तस्य बुद्ध्यादिद्वारा कर्तृत्वादावुपाधिभूतमिति व्याख्येयं भाष्यमिति चेत्। मैवम्।

---

१ घ. ज. 'द्धर्मांश्वाऽऽत्म'। ङ. य. 'द्धर्मांश्च स्वात्म'। २ क. ख. ठ ड. ढ. इतरश्च'। ३ क. ठ. ड. ढ. 'सिद्धत्वफ'। ४ ठ. ड. ढ. 'णतु'। ५ क. ख. ठ. ड. ढ. 'त्वेनात'। ६ क. ख. ठ. ड. ढ. 'वत्वमाप्त'।

तस्यैवोपाधिभूतं सर्वस्माद्विकारात्परो योऽविकारस्तस्मात्— "परतः परः" इति भेदेन व्यपदेशात्परमात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति। नात्र प्रधानं नाम किंचित्स्वतन्त्रं तत्त्वमभ्युपगम्यते तस्माद्भेदव्यपदेश उच्यते। किं तर्हि यदि प्रधानमपि कल्प्यमानं श्रुत्यविरोधेनाव्याकृतादिशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं परिकल्प्येत कल्प्यताम्। तस्माद्भेदव्यपदेशात्परमेश्वरो भूतयोनिरित्येतदिह प्रतिपाद्यते ॥ २२ ॥

कुतश्च परमेश्वरो भूतयोनिः—

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥ (६)

अपि च—"अक्षरात्परतः परः" इत्यस्यानन्तरम्— "एतस्माज्जायते प्राणः" इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवीपर्यन्तानां तत्त्वानां सर्गमुक्त्वा तस्यैव भूतयोनेः सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्यमानं पश्यामः—"अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः। वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा" [मुण्ड० २ - १ - ४] इति। तच्च परमेश्वरस्यैवोचितं सर्व-

---

आश्रयशब्दस्य श्रुतार्थत्यागायोगाज्जीवत्वापत्तेश्चाव्याकृतसंबन्धकृतत्वात्परिशुद्धे चिद्धातौ तत्संबन्धगौण्यादतो भाष्यबहिर्भूतो नानाजीववादः। अक्षरशब्दार्थमुक्त्वा परिशिष्टं व्याचष्टे—तस्मादिति। इहेति प्रकृतवाक्योक्तिः। प्रधानाद्ब्रह्मणो भेदे प्रधानमिष्टमसतोऽप्रतियोगित्वादित्याशङ्क्याऽऽह—नात्रेति। प्रतियोग्यनङ्गीकारे कथं भेदोक्तिस्तत्राऽऽह—किं तर्हीति। भूतसूक्ष्मं भूतानां सूक्ष्मं कारणमित्यर्थः। इहेति श्रुतिसूत्रयोरुक्तिः ॥ २२ ॥

भूतयोनेरीश्वरत्वे हेत्वन्तरमाह—कुतश्चेति। रूपोपन्यासाच्च नेतराविल्यनुषङ्गः। वृत्तिकारमतेन व्याकरोति—अपि चेति। अग्निर्द्युलोकोऽसौ वाव लोको गौतमाग्निरिति श्रुतेः। पद्भ्यामिति प्रथमार्थे पादौ पृथिवी यस्य स एष सर्वभूतानामन्तश्चाऽऽत्मा चेत्यर्थः। एवं रूपोपन्यासेऽपि किं स्यात्तदाह—तच्चेति। अन्यथासिद्धिं प्रत्याह—

---

१ क. ज. ट. 'म्य त'। २ ङ. 'त परिक'। ३ घ. 'नां स'। ४ क. ङ. ट. 'रस्योचि'। ५ ङ. 'क्ष्मं का'। ६ ङ. एव।

विकारकारणत्वान्न शारीरस्य तनुमहिम्नो नापि प्रधानस्यायं रूपोपन्यासः संभवति सर्वभूतान्तरात्मत्वासंभवात्। तस्मात्परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतराविति गम्यते।

कथं पुनर्भूतयोनेरयं रूपोपन्यास इति गम्यते। प्रकरणात् "एषः" इति च प्रकृतानुकर्षणात्। भूतयोनिं हि प्रकृत्य "एतस्माज्जायते प्राणः" "एष सर्वभूतान्तरात्मा" इति वचनं भूतयोनिविषयमेव भवति। यथोपाध्यायं प्रकृत्यैतस्मादधीष्वैष वेदवेदाङ्गपारग इति वचनमुपाध्यायविषयं भवति तद्वत्। कथं पुनरदृश्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनेर्विग्रहवद्रूपं संभवति। सर्वात्मत्वविवक्षयेदमुच्यते न तु विग्रहवत्त्वविवक्षयेत्यदोषः। "अहमन्नमहमन्नादः" [तै० ३-१०-६] इत्यादिवत्।

अन्ये पुनर्मन्यन्ते। नायं भूतयोने रूपोपन्यासः। जायमानत्वेनोपन्यासात्। "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी" इति हि पूर्वत्र प्राणादिपृथिव्यन्तं तत्त्वजातं जायमानत्वेन निरदिक्षत्। उत्तरत्रापि च—"तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः" इत्येवमादि "अतश्च सर्वा ओषधयो रसाश्च" इत्येवमन्तं जायमानत्वेनैव निर्देक्ष्यति।

नेति। तनुमहिमत्वं परिच्छिन्नशक्तित्वम्। प्रधानविषयत्वं तस्य दूषयति—नापीति। अनन्यथासिद्धिफलमाह—तस्मादिति।

मानाभावेन शङ्कते—कथमिति। मौनं वदन्नुत्तरमाह—प्रकरणादिति। प्रकृतत्वेऽपि भूतयोनेरग्निर्मूर्धेत्यादौ कथमनुवृत्तिस्तत्राऽऽह—एष इति। तदेव स्फुटयति—भूतेति। दृष्टान्तेनैतदेव स्फुटयति—यथेति। अदृश्यत्वादिधर्मकस्य विग्रहवद्रूपं कथमित्याक्षिपति—कथमिति। समाधत्ते—सर्वेति। यथा कश्चिद्ब्रह्मात्मविदात्मनः सर्वात्मत्वविवक्षयाऽहमन्नमहमन्नाद इति साम गायति न त्वन्नान्नादत्वमात्मनोऽभिप्रैति तस्यापुमर्थत्वात्तथेहापीत्याह—अहमिति।

एकदेशिनं दूषयति—अन्ये पुनरिति। हेत्वसिद्धिमाशङ्क्य पूर्वोत्तरवाक्येषु जायमानत्वेन तत्तदर्थोक्तेरिहापि जायमानत्वेनोक्तिरस्तीत्याह—एतस्मादिति। यश्च सूर्यो द्युलोकाग्नेः समिध इव भासकः सोऽपि तस्मादेव जायत इत्यर्थः। तथाऽपि मध्ये पर-

---

१ क. ग. °रात्मेत्यादि व° । २ क. घ. ज. °ति च व° । ३ झ. मानवदुत्त° । ४ झ. °र्थोक्तिरि° ।

इहैव कथमकस्मादन्तराले भूतयोने रूपमुपन्यसेत् । सर्वात्मत्वमपि सृष्टिं परिसमाप्योपदेक्ष्यति—"पुरुष एवेदं विश्वं कर्म" [मुण्ड० २·१·१०] इत्यादिना । श्रुतिस्मृत्योश्च त्रैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्जन्मादि निर्दिश्यमानमुपलभामहे—"हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम" [ऋ० सं० १०-१२१-१] इति । समवर्ततेत्यजायतेत्यर्थः ।

तथा—"स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।
आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्तत"

[मार्कं० पु० ४९-६४] इति च ।

विकारपुरुषस्यापि सर्वभूतान्तरात्मत्वं संभवति प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्ममवस्थानात् । अस्मिन्पक्षे पुरुष एवेदं विश्वं कर्मेत्यादिसर्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुरिति व्याख्येयम् ॥ २३ ॥ (६)

स्यैव रूपमुक्तमित्याशङ्क्य वाक्यभेदान्नेत्याह—इहेति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्तदर्थं सार्वात्म्ये वक्तव्ये तदेवेदमुक्तमन्यत्रानुक्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वात्मत्वमिति । उत्तरत्रोक्तावपि तस्यैवेदमपि सार्वात्म्यमन्यस्यायोगादित्याशङ्क्याऽऽह—श्रुतीति । कस्मै प्रजापतये विधेम परिचरेम । हिरण्यगर्भः सृष्ट्यादाववर्तिष्टेत्येतावदिहोक्तं न जन्मेत्याशङ्क्याऽऽह—समवर्ततेति । स जातः सन्भूतग्रामस्येश्वराज्ञया पतिर्बभूवेति शेषदर्शनादित्यर्थः । अस्तु श्रुत्यादिसिद्धं जन्म तस्य कथं सर्वभूतान्तरात्मत्वं तत्राऽऽह—विकारेति । पूर्वकल्पे प्रकृष्टधीकर्मानुष्ठाता कश्चिद्यजमानः कल्पादौ हिरण्यगर्भतया प्रादुर्बभूव तस्य सर्वप्राणाद्यधिष्ठातृत्वादधिष्ठात्रधिष्ठेययोरभेदात्प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्मं देहे स्थितेर्जायमानेऽपि सार्वात्म्यं सिद्धमित्यर्थः । नन्वपञ्चीकृतभूताद्यभिमानिनो हिरण्यगर्भस्य विग्रहविशिष्टरूपेण तदधिष्ठेयप्राणादिजन्मानन्तरं जन्मोच्यते चेत्कस्तर्हि सूत्रार्थस्तत्राऽऽह—अस्मिन्निति । विश्वं सर्वं कर्म ससाध्यं तपो ज्ञानं च पुरुष एवेति सार्वात्म्यरूपोपन्यासात्परमात्मैव भूतयोनिरित्यर्थः । न विलक्षणत्वादित्यत्र परिणामस्य सारूप्यापेक्षाप्रतिक्षेपाद्विवर्तस्य च शङ्क्यपीतिमादौ विसदृशेऽपि दर्शनात्तदपेक्षानियमाद्भूतयोनिवाक्यं निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वितमिति भावः ॥ २३ ॥ (६)

---

१ क. ड. ज. ञ. °न्यस्येत् । २ क. ख. °द्धं तज्जन्म ।

(ब्रह्मणो वैश्वानरशब्दवाच्यत्वम् , अधि० ७)

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

"को न आत्मा किं ब्रह्म" [छा०, ५-११] इत्यात्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येपि तमेव नो ब्रूहीतीति चोपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणयोगमेकैकोपासननिन्दया च वैश्वानरं प्रत्येषां मूर्धादिभावमुपदिश्याऽऽम्नायते— "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव

रूपोपन्यासप्रसङ्गात्त्रैलोक्यदेहो वैश्वानरः पर इत्याह—वैश्वानर इति। विषयं वक्तुं वाक्योपक्रममाह—को न इति। आत्मनोऽसंसारित्वार्थं ब्रह्मपदम्। तस्याऽऽपरोक्ष्यार्थमात्मपदम्। प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनबुडिलाः समेत्येत्थं मीमांसां चक्रुस्ते च निश्चितीपयोद्दालकमाजग्मुः सोऽपि न वेद सम्यगिति सह तेन षडपि ते कैकेयराजमश्वपतिमागत्योचुरात्मानमेवेत्याद्यध्येपि स्मरसि। स च तेषां विपरीतधीनिरासेन सम्यग्धीजिग्राहयिषया तानेव पप्रच्छ। औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्से दिवमेवेत्याहेतरो राजा पुनरुवाचैष सुतेजा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से मूर्धा त्वयमात्मनो मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति। ततः सत्ययज्ञमपृच्छत्स चाऽऽदित्यमूचे ततश्चैष विश्वरूप आत्मा चक्षुस्त्वेतदात्मन इत्यन्धोऽभविष्यो यन्मां नाऽऽगमिष्य इति राजाऽभाषत। एवं क्रमेण द्युसूर्यादीनां सुतेजस्त्वविश्वरूपत्वपृथग्वर्त्मात्मत्वबहुलत्वरयित्वपादत्वगुणयोगं विधाय मूर्धपातान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहविशीर्णतावस्तिभेदपादशोषणैरेकैकोपास्तिनिन्दया च तेषां वैश्वानरं प्रति मूर्धादिभावमुक्त्वा समस्तोपासनमाम्नातं यस्त्वेतमित्यादिना। आभिमुख्येन विश्वं मिमीते जानातीत्यभिविमानस्तं प्रादेशपरिमाणमुपास्ते यस्तस्य सर्वलोकाद्याश्रयं फलमित्यर्थः। लोका भोगभूमयो भूतानि तत्तदुपाधयो भोक्तारस्त्वात्मान इति भेदः। तत्तत्संबन्धिफलभाक्त्वमन्नमत्तीत्युच्यते। ध्यानफलमुक्त्वा ध्येयरूपमाह—तस्येति। सुतेजस्त्वगुणा द्यौर्वैश्वानरस्य मूर्धा निपातावेतत्प्रसिद्ध्यर्थौ।। विश्वत्वगुणः सूर्यस्तस्य चक्षुरेष शुक्ल एष नील इत्यादिश्रुतेः। पृथङ्नाना वर्त्म गमनमात्मा स्वरूपमस्येति तथा नानागतित्वगुणो वायुरस्य प्राणः। बहुलत्वगुण आकाशः संदेहोऽस्य देहमध्यम्। रयिर्धनं तद्गुणा आपोऽस्य

---

१ ख. °हीति। २ क. ख ठ. ड. ढ. °लगुं°।

वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः" [छा० ५-१८] इत्यादि। तत्र संशयः—किं वैश्वानरशब्देन जाठरोऽग्निरुपदिश्यत उत भूताग्निरथ तदभिमानिनी देवताऽथवा शारीर आहोस्वित्परमेश्वर इति।

किं पुनरत्र संशयकारणम्। "वैश्वानरः" इति जाठरभूताग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगादात्मेति च शारीरपरमेश्वरयोः। तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः। किं तावत्प्राप्तं जाठरोऽग्निरिति। कुतः। तत्र हि विशेषेण क्वचित्प्रयोगो दृश्यते—"अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते" [बृ० ५-९] इत्यादौ। अग्निमात्रं वा स्यात्सामान्येनापि प्रयोगदर्शनात्—"विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्" [ऋ० सं० १०-८८-१२] इत्यादौ। अग्निशरीरा वा देवता स्यात्त-

---

वस्तिस्थमुदकम्। पृथिव्यां वैश्वानरस्य प्रतिष्ठानात्तस्य पादौ पृथिव्येव। तस्य होमाधारत्वसंपादनायोक्तमुर एवेत्यादि। तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेदित्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः। तत्र श्रुतौ वैश्वानरोऽनात्माऽऽत्मा वेति संशयं हृदि निधायाऽऽद्ये पक्षत्रयं द्वितीये पक्षद्वयमाह—तत्रेति।

संशयहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह—किमिति। सत्यां सामग्र्यां कार्यध्रौव्यं फलितमाह—तत्रेति। वाक्योपक्रमस्थादृश्यत्वादिसाधारणधर्मस्य वाक्यशेषस्थसर्वज्ञत्वाद्युक्त्या ब्रह्मविषयत्ववदिहाप्युपक्रमगतसाधारणशब्दस्य शेषस्थहोमाधारत्वलिङ्गेन प्रसिद्ध्यनुगृहीतेन जाठरार्थत्वसिद्धेस्तस्यैवोपास्यतेति विमृश्य पूर्वपक्षमाह—किमिति। वैश्वानरविद्याश्रुतेः सविशेषब्रह्मण्यन्वयोक्तेः संगतयः। पूर्वपक्षे जाठराग्नेः सिद्धान्ते ब्रह्मणो ध्यानं फलम्। साधारणे शब्दे कुतो विशेषप्रतिज्ञेत्याह—कुत इति। प्रतिज्ञाविशेषे हेतुमाह—तत्रेति। योऽयं वैश्वानरोऽग्निः सोऽयं पुरुषाकारे देहेऽन्तरित्युक्त्वा तमेव विशिनष्टि—येनेति। पक्षान्तरमाह—अग्नीति। तन्मात्रग्रहे हेतुः सामान्येनेति। विश्वस्मै भुवनाय वैश्वानरमग्निमह्नां केतुं चिह्नं सूर्यमकृण्वन्कृतवन्तो देवास्तदुदये दिनव्यवहारादित्यर्थः। कल्पान्तरमाह—अग्नीति। तदभिमानिदेवताग्रहे हेतुस्तस्यामिति। वैश्वानरस्य देवस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम तस्यास्मद्विषया सुमतिर्भवत्वित्यर्थः। तत्र हेतू राजा हीति। यस्माद्भुवनानामयं राजा कं सुखं सुखहेतुरभिमुखा श्रीरस्येत्य-

---

१ ह. ज. त्र. अत्र।

स्यामपि प्रयोगदर्शनात्—"वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः" [ऋ० सं० १-९८-१] इत्येवमाद्यायाः श्रुतेर्देवतायामैश्वर्याद्युपेतायां संभवात् । अथाऽऽत्मशब्दसामानाधिकरण्यादुपक्रमे च—"को न आत्मा किं ब्रह्म" इति केवलात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दवशेन वैश्वानरशब्दः परिणेय इत्युच्यते । तथाऽपि शारीर आत्मा स्यात्, तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वानरसंनिकर्षात्, प्रादेशमात्रमिति च विशेषणस्य तस्मिन्नुपाधिपरिच्छिन्ने संभवात् । तस्मान्नेश्वरो वैश्वानर इत्येवं प्राप्ते तत इदमुच्यते—वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हतीति । कुतः "साधारणशब्दविशेषात्" । साधारणशब्दयोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः । यद्यप्येतावुभावप्यात्मवैश्वानरशब्दौ साधारणशब्दौ वैश्वानरशब्दस्तु त्रयस्य साधारण आत्मशब्दश्च द्वयस्य तथाऽपि विशेषो दृश्यते येन परमेश्वरपरत्वं

भिश्रीरीश्वरस्तस्मात्तस्य सुमतौ स्यामेत्यर्थः । हिकमित्येकं पदमित्येके । तत्रा॑ऽप्ययमेवार्थः । प्रयोगत्रयेऽपि तुल्यप्रयोगग्रहार्थमादिपदम् । कथं देवतार्थत्वमस्य प्रयोगस्येति तदाह—एवमाद्याया इति । ऐश्वर्यादीत्यादिपदं धर्मज्ञानवैराग्यादिसंग्रहार्थम् । पक्षत्रयेऽप्यपरितोषमाह—अथेति । वाजसनेयकेऽग्निवैश्वानरशब्दाभ्यामेवोपक्रमान्नेश्वरार्थतेति पक्षान्तरमाह—तथाऽपीति । शारीरे लक्षणया वैश्वानरशब्दोपपत्तिमाह—तस्येति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—प्रादेशेति । भूताग्निदेवताजीवविषयं पक्षत्रयमुपक्रममात्रं प्राणाहुत्याधारत्वाद्द्युमूर्धत्वादेश्चायोगात् । हृदयं गार्हपत्य इत्यादिना हि देहावयवाः संनिहितस्यौदर्यस्याग्नेर्गार्हपत्यादित्वेन कल्प्यन्ते । आस्यमाहवनीयस्तद्यदक्तं तद्धोमीयमिति च जाठरस्य मुखानुस्यूतस्य प्राणाहुत्याधारस्याऽऽहवनीयत्वेनाऽऽस्यं कल्प्यते । न च द्युमूर्धत्वादेस्तत्रासंभवः । स होवाच मूर्धानमुपदिशन्नेष वा अतिष्ठा वैश्वानर इत्यादिना मूर्धादीनां द्युलोकाद्यात्मना संपादनात्तैर्जाठरस्यापि द्युमूर्धत्वादिसिद्धेरारोपितद्युमूर्धत्वादिना बृहत्त्वात्तस्यैव ब्रह्मत्वमापन्नादात्मत्वम् । न च ब्रह्मण्यपि द्युमूर्धत्वादेरारोपो जाठरे तत्कल्पनायाः श्रौतत्वेन विशेषादतो जाठरोपास्तिपरं वाक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति । सिद्धान्तयति—तत इति । हेतुं प्रश्नपूर्वकमादाय व्याचष्टे—कुत इति । कौ तौ साधारणौ शब्दौ को वा तयोर्विशेषस्तत्राऽऽह—यद्यपीति । नायं परमात्म-

---

१ क. ब. प्रास्तम् । तं । ज. प्रास्तम् । तत्रेदं । २ ङ. ज. ञ. त्रयाणां । ३ ङ. ज. ञ. द्वयोस्तथाऽ । ४ ठ. ड. ढ. °त्राय° ।

तयोरभ्युपगम्यते—"तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः" इत्यादिः। अत्र हि परमेश्वर एव द्युमूर्धत्वादिविशिष्टोऽवस्थान्तरगतः प्रत्यगात्मत्वेनोपन्यस्त आध्यानायेति गम्यते। कारणत्वात्। कारणस्य हि सर्वाभिः कार्यगताभिरवस्थाभिरवस्थावत्त्वाद्द्युलोकाद्यवयवत्वमुपपद्यते। "स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति" इति च सर्वलोकाद्याश्रयं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरिग्रहे संभवति। "एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" [छा० ५-२४-३] इति तद्विदः सर्वपाप्मप्रदाहश्रवणम्। को नु आत्मा किं ब्रह्मेति चाऽऽत्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रम इत्येवमेतानि ब्रह्मलिङ्गानि परमेश्वरमेव गमयन्ति। तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानरः ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरः। यस्मात्परमेश्वरस्यैवाग्निरास्यं द्यौर्मूर्धेतीदृशं त्रैलोक्यात्मकं रूपं स्मर्यते।

गमको विशेषस्तस्य निर्विशेषस्य द्युमूर्धत्वाद्ययोगादित्याशङ्क्याऽऽह—अत्रेति। अवस्थान्तरमध्यात्ममधिदैवमित्येवंरूपं तस्य तथैवोपन्यासफलमाह—आध्यानायेति। कथं परस्यावस्थान्तरभाक्त्वं तदाह—कारणत्वादिति। तदेव स्फुटयति—कारणस्येति। एतेन जाठरे द्युमूर्धत्वादि प्रत्युक्तम्। वैश्वानरोपासकस्य सर्वलोकाद्याश्रयफलश्रुतेश्च वैश्वानरस्येश्वरत्वमित्याह—स इति। वैश्वानरविदः सर्वपाप्मदाहश्रुतेश्च तस्य परत्वं तद्विज्ञाने तद्दाहप्रसिद्धेरित्याह—एवं हेति। यथाऽग्नौ क्षिप्तमिषीकातूलं दह्यत एवमस्य विदुषः सर्वाणि कर्माण्यनर्थहेतवो दह्यन्त इत्यर्थः। उपक्रमादपि तस्य परमात्मता तयोस्तत्रैव रूढेर्जाठरे त्वमुख्यत्वादित्याह—को न इति। उक्तलिङ्गानां फलमाह—इत्येवमेतानीति। श्रुतिलिङ्गसिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २४ ॥

स्मृत्या च श्रुत्यर्थः शक्यो निर्णेतुमित्याह—स्मर्यमाणमिति। तत्र प्रतिज्ञां पूरयति—इतश्चेति। सूत्रं व्याकुर्वन्नितःशब्दार्थमाह—यस्मादिति। स्मृतिमुदाहरति—

---

१ ङ. ज. ञ. 'ति च त'। २ ङ. ञ. ट. 'पापप्र'। ३ घ. 'नि लिं'। ४ घ. 'मेवाव'। ५ क. ख. ड. ढ. तथोप'।

" यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः ।
सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं[1] तस्मै लोकात्मने नमः " ॥

[महाभा० शान्ति० ४७-६८]

इति[2] च तत्[3] "स्मर्यमाणं" रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वे "अनुमानं" लिङ्गं[5] गमकं स्यादित्यर्थः । इतिशब्दो हेत्वर्थो[4] यस्मादिदं गमकं तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः । यद्यपि स्तुतिरियं—" तस्मै लोकात्मने नमः " इति, स्तुतित्वमपि नासति मूलभूतवेदवाक्ये[6] सम्यगीदृशेन रूपेण संभवति ।

" द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति
खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ।
दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च
सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता " ॥

इत्येवंजातीयका च स्मृतिरिहोदाहर्तव्या ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

अत्राऽऽह—न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति । कुतः । "शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च"। शब्दस्तावद्वैश्वानरशब्दो न पर-

---

यस्येति । तस्याः श्रुतिवन्मानत्वं व्युदस्य तद्द्वारा तदाह—तदिति । इतिशब्दस्य वाक्यसमाप्त्यर्थत्वं व्यावर्त्य हेत्वर्थत्वं व्यनक्ति—यस्मादिति । स्तुतेरसदारोपेऽपि संभवान्न मूलश्रुत्यपेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह—यद्यपीति । सद्रूपेण स्तुतित्वमौत्सर्गिकमसति श्रुत्यपवादे दुर्वारमित्यर्थः । अस्तुतिरूपामपि स्मृतिमाह—द्यामिति । इहेति त्रैलोक्यदेहस्य वैश्वानरस्येश्वरतायामित्यर्थः ॥ २५ ॥

सिद्धान्तं विधान्तरेणाऽऽक्षिप्य समाधत्ते—शब्दादिभ्य इति । आक्षेपं विवृण्वन्नर्थमाह—अत्रेति । स्थितः सिद्धान्तः सप्तम्यर्थः । श्रुत्यादिना वैश्वानरस्योक्तेश्वरत्वाक्षेपे प्रश्नद्वारा हेतुमादत्ते—कुत इति । तत्र शब्दं व्याचष्टे—शब्द इति । ईश्वरस्य विरोधीति शेषः । तदेव स्फोरयति[7]—वैश्वानरेति । शब्दान्तरमाह—

---

१ क. ङ. ञ. श्रोत्रे । २ घ. इत्येत॰ । ३ क. ङ. ञ. 'ति त' । ४ घ. ङ. 'त्वर्थे ग' । ५ क. घ. ङ. ज. 'कं लिङ्गं त' । ६ क. ङ. ज. ञ. 'भूते वे' । ७ ख. स्फोटयति ।

(ब्रह्मणो वैश्वानरशब्दवाच्यत्वम्, अधि ७)

मेश्वरे संभवति। अर्थान्तरे रूढत्वात्। तथाऽग्निशब्दः—"स एषोऽग्निर्वैश्वानरः" [शतप० ब्रा० १०-६-१-११] इति। आदिशब्दात्—"हृदयं गार्हपत्यः" [छा० ५-१८-२] इत्याद्यग्नित्रेताप्रकल्पनम्। "तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम्" [छा० ५-१९-१] इत्यादिना च प्राणाहुत्यधिकरणतासंकीर्तनमेतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रत्येतव्यः। तथाऽन्तःप्रतिष्ठानमपि श्रूयते—"पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद" [शत० १०-६-१-११] इति। तच्च जाठरे संभवति। यदप्युक्तं—"मूर्धैव सुतेजाः" [छा० ५-१८-२] इत्यादेर्विशेषात्कारणात्परमात्मा वैश्वानर इति।

अत्र ब्रूमः—कुतो ह्येष[2] निर्णयो यदुभयथाऽपि विशेषप्रतिभाने सति परमेश्वरविषय एव विशेष आश्रयणीयो न जाठरविषय इति। अथवा[3] भूताग्नेरन्तर्बहिश्चावतिष्ठमानस्यैष निर्देशो भविष्यति। तस्यापि हि द्युलोकादिसंबन्धो मन्त्रवर्णादवगम्यते—

तथेति। सोऽपि श्रौतो वैश्वानरशब्दवदीश्वरे न संभवतीति योजना। आदिशब्दोपात्तं लिङ्गमाह—आदीति। बहूक्त्यर्थं लिङ्गान्तरमाह—तद्यदिति। अपेक्षितां प्रतिज्ञां पूरयति—एतेभ्य इति। वाजसनेयकेऽग्निरहस्ये वैश्वानरेऽग्निशब्दात्तस्य परस्मिन्नयोगात्तत्सामान्याच्छान्दोग्येऽपि वैश्वानरोऽग्निरेव स चाऽऽहुत्याधारत्वादिलिङ्गाज्जाठर एवेति भावः। तत्रैव लिङ्गान्तरमाह—तथेति। यथोक्तहेतुभ्यो वैश्वानरो नेश्वरस्तथा वक्ष्यमाणहेतोरपीत्यर्थः। अन्तःप्रतिष्ठानमपि वैश्वानरस्येति शेषः। अग्निरहस्ये सप्रपञ्चां वैश्वानरविद्यामुक्त्वा स यो हैतमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद स सर्वलोकाद्याश्रयं फलमत्तीत्युक्तं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितश्चाग्निर्जाठर एव प्रसिद्धेरित्यर्थः। तथाऽपि वाजसनेयके द्युमूर्धत्वादिश्रवणान्न जाठरः स्यादित्युक्तमनुवदति—यदपीति।

अनेकलिङ्गानुगृहीतानन्यथासिद्धवैश्वानराग्निश्रुतिभ्यामेकं लिङ्गं नेयमित्याह—अत्रेति। जाठरेऽपि द्युमूर्धत्वादि कथंचिन्नीतमिति भावः। न जाठरे मुख्यं द्युमूर्धत्वादीत्यपरितोषादाह—अथवेति। एष निर्देशो वैश्वानराग्निशब्दाभ्यामन्तःप्रतिष्ठानोक्त्या चेति शेषः। तत्रापि कुतो द्युमूर्धत्वादि सिद्धं तत्राऽऽह—तस्यापीति। अपिरीश्वरदृष्टान्तार्थः। इमां पृथिवीमुत द्यामपि द्यावापृथिव्यावेव रोदसी यो भानुरूपे-

---

१ क. 'नमिलेते'। २ क. ज. ट. न्वेष। ३ घ. ङ. हि भूलो'। ४ ख. 'रणत्वा'।

" यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षम् " [ऋ० सं० १०-८८-३] इत्यादौ । अथवा तच्छरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगाद्द्युलोकाद्यवयवत्वं भ[1]विष्यति । तस्मान्न परमेश्वरो वैश्वानर इति ।

अत्रोच्यते—" न तथा दृष्ट्युपदेशात् " इति । न " शब्दादिभ्यः " कारणेभ्यः परमेश्वरस्य[2] प्रत्याख्यानं युक्तम् । कुतः । " तथा " जाठरापरित्यागेन " दृष्ट्युपदेशात् " । परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपदिश्यते " मनो ब्रह्मेत्युपासीत " [छा० ३-१८-१] इत्यादिवत् । अथवा जाठरवैश्वानरोपाधिः परमेश्वर इह द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते—" मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः " [छा० ३-१४-२] इत्यादिवत् । यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येत केवल एव जाठरोऽग्निर्विवक्ष्येत ततो " मूर्धैव सुतेजाः " इत्यादेर्विशेषस्यासंभव एव स्यात् । यथा तु देवताभूताग्निव्यपाश्रयेणाप्ययं विशेष उपपादयितुं न शक्यते तथोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । यदि च केवल एव जाठरो विवक्ष्येत पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य स्यान्न तु पुरुषत्वम् । " पुरुषमपि चैनमधीयते " वाजसनेयिनः—" स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः

णाऽऽततान व्याप्तवानन्तरिक्षं च तयोर्मध्यमाततान स देवो द्युलोकाद्यवयवो ध्येय इत्यर्थः । परिच्छिन्नभूताग्नेर्न द्युलोकाद्यवयवत्वमित्यरुच्या कल्पान्तरमाह—अथवेति । द्युमूर्धत्वादिविशेषस्यान्यथासिद्धत्वे फलितमाह—तस्मादिति ।

परिहारमवतारयति—अत्रेति । तदक्षराणि व्याचष्टे—नेत्यादिना । दृष्ट्युपदेशं सदृष्टान्तं स्पष्टयति—परमेति । ब्रह्मप्रतीकस्य जाठरस्योपास्यतेष्टेति शिष्ट्वा सूत्रावयवं तदुपाधिनो ब्रह्मण[3] एवोपास्यतेति विधान्तरेण व्याकरोति—अथवेति । जाठरप्रतीकत्वात्तदुपाधित्वाद्वा परस्मिन्नपि लक्षणयाऽग्न्यादिशब्दसिद्धौ न तस्य तल्लिङ्गान्यथाकरणे शक्तिरिति भावः । असंभवादिति व्याचष्टे—यदि चेति । उपास्त्यर्थत्वेऽपि जाठरे द्युमूर्धत्वादेरसत एवाऽऽरोपः स्यान्न च सति संभवे स युक्त इत्यर्थः । अस्तु तर्हि देवतादिविषयत्वं विशेषस्येत्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । पुरुषमपीत्यादि विभजते—यदि चेति । ब्रह्मोपाधित्वतत्प्रतीकत्वयोरसत्त्वं कैवल्यं तस्य सर्वलोकाद्याश्रयं फलमिति शेषः । पुरुषत्वेऽपि कथं ब्रह्मणस्तदन्तःप्रतिष्ठितत्वं

---

१ ङ. ञ. संभवति । २ क. 'भ्यः प' । ३ क. ख. 'रत्र' । ४ क. ख, ठ, ड, ढ. 'धिकत्वा' ।

स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद "[श० प० ब्रा० १०-६-१-११] इति । परमेश्वरस्य तु सर्वात्मत्वात्पुरुषत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं चोभयमुपपद्यते । ये तु—"पुरुषविधमपि चैनमधीयते" इति सूत्रावयवं पठन्ति तेषामेषोऽर्थः—केवलजाठरपरिग्रहे पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यान्न पुरुषविधत्वम् । पुरुषविधमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः—"पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद" इति । पुरुषविधत्वं च प्रकरणाद्यदधिदैवतं द्युमूर्धत्वादिपृथिवीप्रतिष्ठितत्वान्तं यच्चाध्यात्मं प्रसिद्धं मूर्धत्वादि चुबुकप्रतिष्ठितत्वान्तं तत्परिगृह्यते ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

यत्पुनरुक्तं भूताग्नेरपि मन्त्रवर्णे द्युलोकादिसंबन्धदर्शनात् "मूर्धैव सुतेजाः" इत्याद्यवयवकल्पनं तस्यैव भविष्यतीति तच्छरीराया देवताया वैश्वर्ययोगादिति तत्परिहर्तव्यम् ।

अत्रोच्यते—अत एवोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वानरः । तथा भूताग्निरपि न वैश्वानरः । न हि भूताग्नेरौष्ण्यप्रकाशमात्रात्मकस्य द्युमूर्धत्वादिकल्पनोपपद्यते विकारस्य विकारान्तरात्मत्वासंभवात् । तथा देवतायाः सत्यप्यैश्वर्ययोगे न द्युमूर्धत्वा-

---

तत्राऽऽह—परमेति । पाठान्तरमादाय व्याचष्टे—ये त्विति । जाठरस्याचेतनत्वात्पुरुषत्ववन्न तद्विधत्वमपीत्यर्थः । ब्रह्मणोऽपि पुरुषत्वमेव न तद्विधत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—पुरुषेति । तच्च ब्रह्मण्युपास्त्यर्थं स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

द्युमूर्धत्वादिविशेषस्य जाठरविषयत्वं संदूष्य देवतादिविषयत्वं दूषयति—अत एवेति । सूत्रं व्याकर्तुं व्यावर्त्यं पक्षद्वयमनूद्य तस्य निरस्यत्वमाह—यदिति ।

सूत्रमुत्थाप्य व्याकरोति—अत्रेति । द्युमूर्धत्वादिसंबन्धसर्वलोकाद्याश्रयफलभाक्त्वसर्वपाप्मदाहात्मब्रह्मोपक्रमा उक्ता हेतवः । भूतदेवतयोरपि द्युमूर्धत्वादि सिध्यतीत्युक्तं प्रत्याह—न हीति । किंच न देवताया निरङ्कुशमैश्वर्यं किंत्वीश्वरायत्तमतस्तस्यैव

---

१ ब. 'रं पुरुषं पु' । २ क. ङ. ञ. 'म्न तु पु' । ३ क. ज. 'श्वर्यं न' । ४ क. ख. ठ. ड. ढ. 'यत्संप' । ५ क. ख. 'मूर्धादि' ।

दिकल्पना संभवति। अकारणत्वात्परमेश्वराधीनैश्वर्यत्वाच्च। आत्मशब्दासंभवश्च सर्वेष्वेषु पक्षेषु स्थित एव ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वं जाठराग्निप्रतीको जाठराग्न्युपाधिको वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्तमन्तःप्रतिष्ठितत्वाद्यनुरोधेन। इदानीं तु विनैव प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे न कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते। ननु जाठराग्न्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं शब्दादीनि च कारणानि विरुध्येरन्निति।

अत्रोच्यते—अन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं तावन्न विरुध्यते। न हीह—"पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद" [शत० १०-६-१-११] इति जाठराग्न्यभिप्रायेणेदमुच्यते तस्याप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च।

कथं तर्हि यत्प्रकृतं मूर्धादिचुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्यते—" पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः

सर्वकारणस्य द्युमूर्धत्वादीत्याह—परमेश्वरेति। पक्षत्रयसाधारणं दोषमाह—आत्मेति। चकारो ब्रह्मशब्दायोगस्य सर्वपाप्मदाहाद्ययोगस्य च समुच्चयार्थः ॥२७॥

वाजसनेयकेऽग्निशब्दं जाठरार्थमुपेत्य परस्मिन्नपि तत्संबन्धाल्लक्षणां स्वीकृत्य ब्रह्मोपास्तिरित्युक्तम्। इदानीमत्राप्यग्न्यादिशब्दो ब्रह्मार्थः। ततो यदधिदैवं द्युलोकादिपृथिव्यन्तं यच्चाध्यात्मं मूर्धादिचुबुकान्तं रूपं तदनुगतं ब्रह्मैवोपास्यं न जाठरावच्छिन्नमित्याह—साक्षादिति। वृत्तमनूद्य सूत्रार्थं विवृणोति—पूर्वमित्यादिना। जाठरस्य प्रतीकादित्वेन ग्रहे हेतुं सूचयति—अन्तरिति। साक्षादीश्वरोपास्तौ विरोधं शङ्कते—नन्विति।

विरोधं व्युदस्यति—अत्रेति। अन्तःप्रतिष्ठितत्वोक्तेर्जाठराग्रहेऽप्यविरोधं प्रतिज्ञाय हेतुमाह—न हीति। इहेति वाजसनेयकोक्तिः।

अन्तःप्रतिष्ठितत्वमिदमा परामृष्टम्। प्रकरणोपपदयोरभावाज्जाठरानभिप्रायेऽपि पुरुषशब्देन करशिरश्चरणादिमतोऽभिधानात्कथं तद्विधत्वं तदन्तःप्रतिष्ठितत्वं वा परस्यापीत्याशङ्क्याऽऽह—कथमिति। पुरुषावयवसंपत्त्या तद्विधत्वं कार्यकारणसमुदाया-

---

१ ज. 'वेषु। २ क. ङ. ज. ञ. 'दिषु चु'। ३ ठ. ट. ढ. परमतं। ४ क. ख. 'राग्न्यपरिग्र'। ५ ठ. ड. ढ. 'र्थंकर'।

प्रतिष्ठितं वेद" इति । यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतीति तद्वत् । अथवा यः प्रकृतः परमात्माऽध्यात्ममधिदैवतं च पुरुषविधत्वोपाधिस्तस्य यत्केवलं साक्षिरूपं तदभिप्रायेणेदमुच्यते—"पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद" इति । निश्चिते च पूर्वापरालोचनवशेन परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्योगेन वर्तिष्यते । विश्वश्चायं नरश्चेति विश्वेषां वाऽयं नरो विश्वे वा नरा अस्येति विश्वानरः परमात्मा सर्वात्मत्वाद्विश्वानर एव वैश्वानरस्तद्धितोऽनन्यार्थो राक्षसवायसादिवत् । अग्निशब्दोऽप्यग्रणीत्वादियोगाश्रयणेन परमात्मविषय एव भविष्यति । गार्हपत्यादिकल्पनं प्राणाहुत्यधिकरणत्वं च परमात्मनोऽपि सर्वात्मत्वादुपपद्यते ॥ २८ ॥

कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरुपपद्यत इति तां व्याख्यातुमारभते—

त्मनि तस्मिन्मूर्धादिचुबुकान्तावयवस्थितेश्च पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं समुदायिनां समुदायमध्यपातित्वादित्याह—यथेति । अन्तःप्रतिष्ठितत्वेन माध्यस्थ्येन साक्षीव लक्ष्यत इति पक्षान्तरमाह—अथवेति । अन्तःप्रतिष्ठितत्वोक्तेरविरोधमुक्त्वा वैश्वानरशब्दस्याविरोधमाह—निश्चिते चेति । तस्य तत्रारूढेर्न तद्विषयतेत्याशङ्क्याऽऽह—केनेति । सर्वात्मत्वमाश्रित्य योगवृत्तिमेव कथयति—विश्वश्चेति । सर्वकारणत्वेन. योगवृत्तिमाह—विश्वेषामिति । सर्वेश्वरत्वेनापि तामाह—विश्वे वेति । सर्वात्मत्वं सर्वकारणत्वं सर्वेश्वरत्वोपलक्षणम् । तथाऽपि विश्वनर इति स्यात्कथं वैश्वानर इत्युच्यते तत्राऽऽह—विश्वेति । "नरे संज्ञायाम्" इति दीर्घता । अण्प्रत्ययस्तर्हि कथं तत्राऽऽह—तद्धित इति । अनन्यार्थत्वं प्रकृत्यर्थातिरिक्तार्थशून्यत्वम् । तथाऽपि कथं[4] परस्मिन्नग्निपदं तदाह—अग्नीति । अगेर्धातोर्गत्यर्थस्य निप्रत्ययान्तस्याग्निरिति रूपं तत्राङ्गयति गमयति जगतोऽग्रं जन्म प्रापयतीत्यग्निरग्रणीरुक्तः । आदिशब्दादभितोगतत्वं सर्वज्ञातृत्वं च गृहीतम् । एवं वाजिशाखायामपि परोपास्तिसिद्धौ न तद्बलाच्छान्दोग्यवाक्यं विघटनीयमित्युक्तम् । यत्तु च्छान्दोग्ये परस्मिन्नसंभवि लिङ्गमुक्तं तत्राऽऽह—गार्हपत्यादीति ॥ २८ ॥

सूत्रत्रयमाकाङ्क्षाद्वाराऽऽदत्ते—कथमिति । मतभेदेन व्याख्यामेव दर्शयन्नादावा-

---

१ ख. °कृतप° । २ ज. °रश्च वि° । ३ ख. कथमस्मि° । ४ ख. अगिधातो° । ५ क. ख. ठ. ड. ढ. °भवलि° ।

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात्। अभिव्यज्यते किल प्रादेशमात्रपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते। प्रदेशेषु वा हृदयादिषूपलब्धिस्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते। अतः परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठेन वाऽयं मनसाऽनुस्मर्यते तेन प्रादेशमात्र इत्युच्यते। यथा प्रस्थमिता यवाः प्रस्था इत्युच्यन्ते तद्वत्। यद्यपि च यवेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रस्थसंबन्धाद्व्यज्यते, न चेह परमेश्वरगतं किंचित्परिमाणमस्ति यद्धृदयसंबन्धाद्व्यज्येत तथाऽपि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः संभवति यथाकथंचिदनुस्मरणमालम्बनमित्युच्यते। प्रादेशमात्रत्वेन वाऽयमप्रादेशमात्रोऽप्यनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थवत्तायै। एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति बादरिराचार्यो मन्यते ॥ ३० ॥

श्मरथ्यमतमाह—अभिव्यक्तेरिति। विभोरीश्वरस्यायुक्ता प्रादेशमात्रतेति शङ्कां निरस्यन्व्याकरोति—अतिमात्रस्येति। अतिक्रान्ता मात्राः परिमाणं येन तस्येति यावत्। अभिव्यक्तिनिमित्तं प्रादेशमात्रत्वमित्येतदेव व्यनक्ति—अभिव्यज्यत इति। स्वाभाविकाणिमाद्यैश्वर्यख्यापनार्थं महतोऽपीश्वरस्योपासकान्प्रति सूक्ष्मत्वेन व्यक्तिरिति द्योतयति—किलेति। नियमेन प्रादेशमात्रतया व्यक्तौ हेत्वभावान्नेयं व्याख्येत्याशङ्क्याऽऽह—प्रदेशेष्विति। अभिव्यक्तिफलमाह—अत इति ॥ २९ ॥

मतान्तरमाह—अनुस्मृतेरिति। व्याचष्टे—प्रादेशेति। पूर्वेण विकल्पार्थो वाशब्दः। अभिव्यञ्जकस्थं परिमाणमभिव्यङ्ग्ये भातीत्येतद्दृष्टान्तेनाऽऽह—यथेति। वैषम्यमाशङ्क्य प्रत्याह—यद्यपीति। हृदयस्थं परिमाणं मनःप्रभवस्मृतावारोपितं स्मृत्यैक्येनाध्यस्तं स्मर्यमाणेश्वरेऽध्यस्तमालम्बनमिति यथाकथंचिदित्युक्तम्। स्मृतिगतपरिमाणस्य हृदयद्वाराऽऽरोपितस्य स्मर्यमाणे कथमारोपो विषयविषयित्वेन भेदादित्याशङ्क्य व्याख्यान्तरमाह—प्रादेशेति। उपसंहरति—एवमिति ॥ ३० ॥

---

१ ङ. ञ. 'देशविशेषेषु हृ'। २ ञ. 'तिष्ठितेन। ३ ङ. ञ. 'त्रोऽनु'। ४ क. घ. 'वत्त्वाय। ए'। ५ ख. 'याऽभिव्य'। ६ क. ख. 'ध्यस्तं स्म'।

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

संपत्तिनिमित्ता वा स्यात्प्रादेशमात्रश्रुतिः । कुतः । तथा हि समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं द्युप्रभृतीन्पृथिवीपर्यन्तांस्त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवानध्यात्ममूर्धप्रभृतिषु चुबुकपर्यन्तेषु देहावयवेषु संपादयत्प्रादेशमात्रसंपत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति—"प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता अभिसंपन्नास्तथा नु व एतान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसंपादयिष्यामीति । स होवाच । मूर्धानमुपदिशन्नुवाचैष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति । चक्षुषी उपदिशन्नुवाचैष वै सुतेजा वैश्वानर इति । नासिके उपदिशन्नुवाचैष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानर इति । मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाचैष वै बहुलो वैश्वानर इति । मुख्या अप उपदिशन्नुवाचैष वै रयिर्वैश्वानर इति । चुबुकमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति" [शत० १०-६-१-१०-११] इति । चुबुकमित्य-

---

प्रादेशमात्रश्रुतेर्वैषयं कथंचिदुक्त्वा साक्षादेव श्रुत्युक्तं विषयमाह—संपत्तेरिति । प्रतिज्ञां विभजते—संपत्तीति । संपत्तिरत्राश्रुतेति पृच्छति—कुत इति । उत्तरम्—तथाहीति । तदेव ब्राह्मणमुदाहरति—प्रादेशेति । परमेश्वरमप्रादेशमात्रमपि संपादनेन प्रादेशमात्रमिव सम्यग्विदितवन्तो देवास्तमेवेश्वरं पूर्वमभिसंपन्नास्ततो वो युष्मभ्यं तथा द्युप्रभृतीनेतानवयवान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशपरिमाणं वैश्वानरं संपादयिष्यामीत्यौपमन्यवप्रभृतीन्प्रति वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञायाश्वपती राजोवाच किं कुर्वन्नित्युक्ते स्वस्य मूर्धानमुपदिशन्कराग्रेण दर्शयन्नेष वै लोकान्भूरादीनतीत्य तिष्ठतीत्यतिष्ठा द्यौर्वैश्वानरस्यावयव इति प्रसिद्धे मूर्धनि वैश्वानरस्याधिदैवं यो मूर्धा द्युलोकस्तद्दृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । स्वकीये चक्षुषी दर्शयन्नुवाचैष वै सुतेजाः शोभनतेजःसहितः सूर्योऽधिदैवं वैश्वानरस्य चक्षुरिति प्रसिद्धयोश्चक्षुषोर्वैश्वानरस्याधिदैवं यदादित्याख्यं चक्षुस्तद्दृष्टिरित्यर्थः । अध्यात्मप्रसिद्धयोर्नासिकयोर्वैश्वानरस्याधिदैवं यो वायुः प्राणस्तद्दृष्टिरित्याह—नासिके इति । अध्यात्ममुखावच्छिन्ने नभसि वैश्वानरस्य यदधिदैवं संदेहाख्यं नभस्तद्धीरित्याह—मुख्यमिति । मुखसंभवास्वप्सु वैश्वानरस्याधिदैवं या बस्तिस्थानीया आपस्तद्दृष्टिमाह—मुख्या इति । प्रसिद्धे चुबुके वैश्वानरस्य याऽधिदैवं पादाख्या पृथिवी तद्दृष्टिमाह—चुबुकमिति । ननु च्छान्दोग्यवाजसनेयकयोर्नैका विद्या गुणवैषम्यादतो न वाजसनेयकानुसारेण च्छान्दोग्ये प्रादेशमात्रश्रुतिर्नेतव्येति

---

१ क. ख. 'त्तिरेवात्रा' । २ ठ. ड. ढ. 'रच' ।

धरं मुखफलकमुच्यते । यद्यपि वाजसनेयके द्यौरतिष्ठात्वगुणा समाम्नायत आदित्यश्च सुतेजस्त्वगुणः, छान्दोग्ये पुनर्द्यौः सुतेजस्त्वगुणा समाम्नायत आदित्यश्च विश्वरूपत्वगुणस्तथाऽपि नैतावता विशेषेण किंचिद्धीयते प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात् । सर्वशाखाप्रत्ययत्वाच्च । संपत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं युक्ततरां जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥ (७)

इति महर्षिव्यासप्रणीतब्रह्मसूत्रप्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

“ आमनन्ति चैनं ” परमेश्वरम् “ अस्मिन् ” मूर्धचुबुकान्तराले जाबालाः—“ य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नासी ” [जाबालोप० खण्ड० २] इति । तत्र चेमामेव नासिकां वरणानासीति निरुच्य च

तत्राऽऽह—यद्यपीति । अल्पवैषम्येऽपि बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानाद्विद्यैक्यमित्यर्थः । विद्यैक्यं किंचिदित्युक्तं तथाऽपि प्रकरणभेदाद्विद्याभेदमाशङ्क्याऽऽह—सर्वेति । न्यायस्य गुणोपसंहाराधिकारे वक्ष्यमाणत्वाद्वाजसनेयकस्थातिष्ठागुणश्छान्दोग्ये तद्गतश्च विश्वरूपगुणोऽन्यत्र ज्ञेय इत्यर्थः । छान्दोग्यवदितरत्र को न आत्मा किं ब्रह्मेत्युपक्रमाभावान्न विद्यैक्यमित्याशङ्क्य स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष इत्युपसंहारे पुरुषोद्देशेनाग्रणीत्वादिविधेरुपक्रमेऽपि तस्यैवावगमात्पुरुषस्य च परमात्मत्वादुभयत्रै विद्यैक्याद्वाजसनेयकानुरोधाच्छान्दोग्ये प्रादेशमात्रश्रुतिरित्युपसंहरति—संपत्तीति ॥ ३१ ॥

प्रादेशमात्रश्रुतिः संपत्तिनिमित्तेत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह—आमनन्तीति । सूत्रं व्याकरोति—आमनन्ति चेति । य एष प्रसिद्धः परमात्मा नाशाभावादनन्तः स्वरूपेणानभिव्यक्तेरव्यक्तस्तं कथं विजानीयामित्यत्रिप्रश्ने याज्ञवल्क्यस्योत्तरम्—स इति । स हि परमात्मा जीवात्मन्यविमुक्ते व्यवहारतः संसारिणि प्रतिष्ठितः परस्यैव प्रत्यक्त्वादित्यर्थः । पुनरत्रिरपृच्छत्—स इति । तत्र याज्ञवल्क्यो ब्रूते—वरणायामिति । वरणा भ्रूः । प्रश्नान्तरं भूमिकापूर्वमादत्ते—तत्र चेति । प्रकृता श्रुतिः सप्तम्यर्थः । इमामेव प्रसिद्धां भ्रूसहितां नासिकां वारयति नाशयतीति वरणासहिता नासीति निश्चयेनोक्त्वेत्यर्थः । अविमुक्तस्य स्थानभूता का वै वरणा का च नासीति प्रश्नस्य

---

१ ट. तत्रेमा° । २ ङ. ज. अ. ट. °व्य स° । ३ ख. °त्र तद्विद्यै° । ४ ङ. °स्तं विं° । ५ क. ख. °वैकमा° । ६ ख. °क्तस्था° ।

सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि वारयतीति सा वरणा सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि नाशयतीति सा नासीति पुनरामनन्ति—"कतमं चास्य स्थानं भवतीति। भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः संधिः स एष द्युलोकस्य परस्य च संधिर्भवति" [जावा० २] इति। तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिः। अभिविमानश्रुतिः [छा० ५-१८-१] प्रत्यगात्मत्वाभिप्राया। प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिविमीयत इत्यभिविमानः। अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वाद्विमानश्च मानवियोगादित्यभिविमानः। अभिविमिमीते वा सर्वं जगत्कारणत्वादित्यभिविमानः। तस्मात्परमेश्वरो वैश्वानर इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥ (७)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये समन्वयाख्यप्रथमाध्यायस्योपास्यब्रह्मवाचकास्पष्टश्रुतिसमन्वयो नाम द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

प्रत्युक्तिः सर्वानिन्द्रियवृत्तिकृतान्दोषान्वारयति तेन वरणेति। सर्वानिन्द्रियवृत्तिकृतान्पाप्मनो नाशयति तेन नासीति। नियम्यजीवाधिष्ठानत्वद्वारा नियन्तुरीश्वरस्याधिष्ठानत्वान्नासाभ्रुवोः पाप्मवारकत्वादिसिद्धिः। तयोर्मध्येऽपि स्थानविशेषगवेषणया पृच्छति—कतमं चेति। याज्ञवल्क्यस्त्वाह—भ्रुवोरिति। प्राणो नासिक्यस्तयोर्मध्यं द्युलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य संधित्वेन ध्येयमित्याह—स इति। श्रुत्यन्तरसंवादफलमाह—तस्मादिति। विशेषणान्तरं घटयति—अभिविमानेति। प्रत्यक्त्वेन सर्ववेद्यत्वं सर्वात्मत्वे सत्यानन्त्यं सर्वकारणत्वं वा निमित्तीकृत्याभिप्रायमेव प्रकटयति—प्रत्यगिति। परमेश्वरे साधकसत्त्वाज्जाठरादौ तदभावात्परोपास्तिपरं वैश्वानरवाक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति। सविशेषप्रचुराणां वा रूढिबहुलानां वाऽन्यतरत्रास्पष्टलिङ्गानां वा वाक्यानां ब्रह्मण्यन्वयः सिद्ध इति पादार्थं निगमयति—इति सिद्धमिति ॥ ३२ ॥ (७)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचिते शारीरकन्यायनिर्णये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

---

१ क. ज. म. 'नरप्याम'। २ ड. ञ. ट. 'तमयास्य'। ३ ञ. ट. 'त्मताभि'। ४ क. ड. 'श्वर एव वै'। ५ ञ. 'सासीभ्रु'। ६ ख. ट. ड. ढ. 'तमचेति।

समन्वयाख्यप्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

ज्ञेयब्रह्मप्रतिपादकास्पष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वयः ।

तत्र प्रथमाधिकरणे

(सूत्रात्महिरण्यगर्भप्रधानभोक्तृजीवेश्वराणां मध्ये केवलमीश्वरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वम्, अधि० १)

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

इदं श्रूयते—"यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः" [मुण्ड० २-२-५] इति । अत्र यदेतद्द्युप्रभृतीनामोतत्ववचनादायतनं किंचिदवगम्यते तत्किं परं ब्रह्म स्यादाहोस्विदर्थान्तरमिति संदिह्यते । तत्रार्थान्तरं किमप्यायतनं

पूर्वस्मिन्पादे सविशेषवस्तुप्रचुराणां वाक्यानां ब्रह्मपरतोक्ता संप्रति निर्विशेषब्रह्मप्रचुराणां तेषां तत्परतां वक्तुं पादान्तरमारभ्यते । तत्र पूर्वाधिकरणे त्रैलोक्यात्मा वैश्वानरः परमात्मेत्युक्तं तर्हि त्रैलोक्यायतनमन्यदित्याशङ्क्याऽऽह—द्युभ्वादीति । यद्वोपक्रमस्थश्रुतेर्वाक्यशेषस्थलिङ्गेनान्यपरत्वमुक्तं तत्प्रसङ्गेन जगदायतनत्वस्यानेकसाधारणस्य वाक्यशेषस्थात्मश्रुत्या ब्रह्मपरत्वमाह—द्युभ्वादीति । आथर्वणवाक्यमुदाहरति—इदमिति । लोकत्रयकल्पनाधिष्ठानत्वोक्त्या पञ्चीकृतभूतपञ्चकाधिष्ठानत्वमाह—यस्मिन्निति । कार्यब्रह्माख्यसमष्ट्यन्तःकरणस्य तत्रैव कल्पितत्वमाह—मन इति । इन्द्रियसमष्टिदेवतानां तत्रैव कल्पितत्वं सूचयति—सहेति । चकाराद्भूतसूक्ष्माव्याकृतेश्वरान्तर्यामिणामध्यस्तत्वं ध्वनितम् । मायाख्यां प्रकृतिं कल्पितकार्यपरम्परां च श्रुत्युदिततर्काग्निना विलाप्य तमेवाधिष्ठानभूतमद्वयमात्मानं जानथेति मुमुक्षून्प्रत्याह—तमेवेति । वाच्यवाचककल्पनानामैक्यापरोक्षप्रमित्या बाधमाह—अन्या इति । एष वाग्विमोकपूर्वकस्तत्त्वसाक्षात्कारः सोपादानसंसारनिवृत्तित्वेनामृतत्वस्य व्यवस्थापक इत्याह—अमृतस्येति । आयतनशब्दाश्रुतेर्नेदमुदाहरणमित्याशङ्क्याऽऽह—अत्रेति । आयतनत्वसाधारणधर्मदृष्ट्या संशयमाह—तदिति । अर्थान्तरं प्रधानम् । उपक्रमस्थस्य साधारणशब्दस्य वाक्यशेषगतद्युमूर्धत्वादिलिङ्गेनेश्वरार्थत्ववदिहाप्युपक्रमस्थसाधारणायतनत्वस्य वाक्यशेषगतसेतुश्रुत्या परिच्छिन्ने सेतुशब्दार्थे व्यवस्थेति पूर्वपक्षयति—तत्रेति । निर्विशेषे ब्रह्मण्युक्तश्रुत्यन्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे प्रधानोपास्तिः सिद्धान्ते

---

१ ख. 'ति । अथ' । २ ठ. ड. ढ. 'शेषत्र' ।

स्यादिति प्राप्तम्। कस्मात् "अमृतस्यैष सेतुः" इति श्रवणात्। पारवान्हि लोके सेतुः मख्यातः। न च परस्य ब्रह्मणः पारवत्त्वं शक्यमभ्युपगन्तुम्—"अनन्तमपारम्" [बृ० २-४-१२] इति श्रवणात्। अर्थान्तरे चाऽऽयतने परिगृह्यमाणे स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानं परिग्रहीतव्यं तस्य कारणत्वादायतनत्वोपपत्तेः। श्रुतिप्रसिद्धो वा वायुः स्यात्। "वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति" [बृ० ३-७-२] इति वायोरपि विधारणत्वश्रवणात्। शारीरो वा स्यात्। तस्यापि भोक्तृत्वाद्भोग्यं प्रपञ्चं प्रत्यायतनत्वोपपत्तेरिति।

एवं प्राप्त इदमाह—"द्युभ्वाद्यायतनम्" इति। द्यौश्च भूश्च

परमेश्वरधीरिति फलम्। आयतनत्वस्य ब्रह्मण्यपि योगान्नार्थान्तरमित्याशङ्क्य प्रत्याह—कस्मादिति। अमृतस्येति श्रवणादेष सेतुरिति च श्रवणादिति योजना। अमृतस्येति षष्ठीप्रयोगाद्ब्रह्मणः स्वयममृतत्वादन्यस्यामृतस्याभावात्तत्प्रयोगो ब्रह्मणि नेति मत्वा सेतुश्रुतिं विशदयति—पारवानिति। तथाऽपि कुतो न ब्रह्मणः सेतुत्वं तत्राऽऽह—न चेति। आनन्त्यमनौपचारिकमित्यपारमित्युक्तम्। उभयत्रापि सेतुशब्दस्य मुख्यार्थत्वायोगेऽपि विधरणस्याऽऽगन्तुकस्याऽऽश्रयणान्निजसिद्धपरिच्छिन्नाश्रयणं युक्तमिति भावः। किं तदर्थान्तरं तदाह—अर्थान्तरे चेति। श्रुत्युक्तमायतनं श्रौतमेवोचितं न स्मार्तमित्याशङ्क्याऽऽह—श्रुतीति। वायोरायतनत्वं साधयति—वायुरिति। सर्वगतस्य तन्त्वादिवत्कुतः सूत्रतेत्याशङ्क्य सूक्ष्मतया सूत्रवदवस्थानादित्याह—वायुनेति। आकाशस्यापि सूत्रवदन्तर्वर्तनमस्तीत्याशङ्क्यास्य सर्वं प्रत्येकस्वभावतया विधारकत्वमाह—अयं चेति। संदृब्धानि संग्रथितानि विधृतानीत्यर्थः। आयतनस्याऽऽत्मत्वश्रुतेर्नैवमित्याशङ्क्याऽऽह—शारीरो वेति। तस्य परिच्छिन्नत्वान्न सर्वविधारकतेत्याशङ्क्य कर्मोपास्त्यादिद्वारा सर्वस्थितिहेतुत्वमाह—तस्येति। विश्वायतनत्वेन प्रधानस्य वायोर्भोक्तुर्वा ध्यानार्थं वाक्यमित्युपसंहर्तुमितिशब्दः।

पूर्वपक्षमनूद्योत्तरपक्षप्रतिज्ञामादाय विगृह्णाति—एवमिति। न भूसुधियोरिति निषेधाद्द्युभ्वादीतियणादेशासिद्धिरिति चेन्न। गतिकारकोपपदाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यत इति विशेषणादस्य च कारकोपपदत्वात्। द्वंद्वे द्वयोः समत्वादुपपदत्वं दिवो नेति चेन्न। समत्वेऽपि प्रथमप्रयुक्ताया दिवश्चरमप्रयुक्तां भुवं प्रत्युपपदत्वमारोप्य समासे यणादे-

---

१ क. ज. 'ग्यं प्रत्या'। २ क. परेश्व'। ३ ख. 'र्थायो'। ४ ख. 'म्रियतसि'।

(सूत्रात्मद्दिरण्यगर्भप्रधानमोक्तृजीवेश्वराणां मध्ये केवलमीश्वरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वम्, अधि० १)

द्युभुवौ द्युभुवावादी यस्य तदिदं द्युभ्वादि। यदेतदस्मिन्वाक्ये द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षं मनः प्राणा इत्येवमात्मकं जगदोतत्वेन निर्दिष्टं तस्याऽऽयतनं परं ब्रह्म भवितुमर्हति। कुतः। "स्वशब्दात्" आत्मशब्दादित्यर्थः। आत्मशब्दो हीह भवति—"तमेवैकं जानथ आत्मानम्" इति। आत्मशब्दश्च परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकल्पते नार्थान्तरपरिग्रहे। क्वचिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते—"सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" [छा० ६-८-४] इति। स्वशब्देनैव चेह पुरस्तादुपरिष्टाच्च ब्रह्म संकीर्त्यते—"पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्" [मुण्ड० २-१-१०] इति "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण" [मुण्ड० २-२-११] इति च। तत्र त्वायतनायतनवद्भावश्रवणात्। सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यात्। यथाऽनेकात्मको वृक्षः शाखा स्कन्धो मूलं चेत्येवं

ह्यसिद्धेः। न च द्वंद्वे समस्यमानानां समत्वनियमो राजपुरुषादिषु व्यभिचारात्। तस्माद्दर्पाभ्वादिवद्द्युभ्वादीत्यविरुद्धम्। द्वंद्वे तद्गुणसंविज्ञाने च कृते तस्याऽऽयतनमिति स्थिते प्रतिज्ञाया विवक्षितमर्थमाह—यदिति। जगदायतनत्वस्यान्यत्रापि योगे विशेषोक्तिरयुक्तेत्याह—कुत इति। तत्र हेतुमादाय योजयति—स्वशब्दादिति। आयतनशब्दसमानाधिकृतात्मशब्दस्यादृष्टिमाशङ्क्याऽऽह—आत्मेति। जीवादावपि तदुपपत्तिमाशङ्क्योक्तमात्मशब्दश्चेति। पक्षान्तरे मुख्यमाप्त्याद्ययुक्तमित्यर्थः। स्वशब्देन ब्रह्मोक्त्वा तस्यासाधारणसच्छब्देनाऽऽयतनत्वोक्तिरिति योजनान्तरमाह—क्वचिच्चेति। स्वस्याऽऽयतनस्यासाधारणायतनशब्दादिति योजनान्तरं मत्वा श्रुतिमाह—सदिति। सतो निमित्तत्वेनैव मूलत्वं प्रत्याह—सदायतना इति। असमवायिकारणस्यैव सतः स्थितिहेतुत्वमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—सत्प्रतिष्ठा इति। स्वशब्देन ब्रह्मोक्त्वा तदसाधारणपुरुषशब्देन ब्रह्मशब्देन परशब्देनामृतशब्देन चोक्तेरित्यर्थान्तरमाह—स्वशब्देनेति। इहेति प्रकरणोक्तिः। यस्मिन्द्यौरित्यादिवाक्यात्पूर्वोत्तरवाक्ययोर्ब्रह्मोक्तेर्मध्येऽपि तदेव युक्तमादिमध्यावसानानामैकार्थ्ये वाक्यैक्यादित्यर्थः। पुरस्ताद्ब्रह्मोक्तिमाह—पुरुष इति। परस्तादपि तदुक्तिमाह—ब्रह्मैवेति। पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि पश्चात्पश्चिमायां दक्षिणतो दक्षिणस्यामुत्तरेणोत्तरस्यां यदिदं दृश्यते तद्ब्रह्मैवेत्यर्थः। सर्वत्र ब्रह्मोक्तावपि तदनेकरसत्वमाशङ्क्याऽऽह—तत्रेति। उक्त-

---

१ ठ. ड. ढ. 'णादाय'। २ क. ठ. ड. ढ. उक्तं वा'।

(सूत्रात्मद्धिरण्यगर्भप्रधानभोक्तृजीवेश्वराणां मध्ये
केवलमीश्वरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वम्, अधि० १)

नानारसो विचित्र आत्मेत्याशङ्का संभवति तां निवर्तयितुं सावधारणमाह—"तमेवैकं जानथ आत्मानम्" इति ।

एतदुक्तं भवति । न कार्यप्रपञ्चविशिष्टो विचित्र आत्मा विज्ञेयः । किं तर्ह्यविद्याकृतं कार्यप्रपञ्चं विद्यया प्रविलापयन्तस्तमेवैकमायतनभूतमात्मानं जानथैकरसमिति । यथा यस्मिन्नास्ते देवदत्तस्तदानयेत्युक्त आसनमेवाऽऽनयति न देवदत्तं तद्वदायतनभूतस्यैवैकरसस्याऽऽत्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते । विकारानृताभिसंधस्य चापवादः श्रूयते—"मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" [काठ० २-४-११] इति । सर्वं ब्रह्मेति तु सामानाधिकरण्यं प्रपञ्चविलापनार्थं नानेकरसताप्रतिपादनार्थम् । "स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव" [बृह० ४-५-१३] इत्येकरसताश्रवणात् । तस्माद्द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्म ।

वाक्यं सप्तम्यर्थः । सामानाधिकरण्याद्विचित्र आत्मेत्याशङ्का संभवतीति संबन्धः । वैचित्र्यं दृष्टान्तेनाऽऽह—यथेति । कथं तर्हि तन्निरसनं तदाह—तामिति ।

जगदायतनं ब्रह्म ज्ञेयमित्युक्ते कुतस्तदेकरस्यं तत्राऽऽह—एतदिति । तथाऽपि कथं प्रपञ्चायतनस्य निष्कृष्य ज्ञानं तत्राऽऽह—यथेति । एकशब्दादेवकाराच्चाऽऽयतनपदलक्ष्यमेकरसं ब्रह्माऽऽत्मत्वेन ज्ञेयमित्युक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह—विकारेति । वाचारम्भणश्रुतेर्दृश्यत्वादित्युक्तेश्च विकारो मिथ्या तस्मिन्ननृतेऽनिर्वाच्येऽभिसंधाऽभिमानो यस्य तस्येति यावत् । द्वैतं सत्यं पश्यतो निन्दाश्रुतेरप्येकरसं ब्रह्मेत्यर्थः । ब्रह्मैकरस्यं सामानाधिकरण्यश्रुतिविरुद्धमित्याशङ्क्य पुरुषः स्थाणुरितिवज्जाड्यादिना विरुद्धस्य द्वैतस्य ब्रह्मणा सामानाधिकरण्यं बाधार्थमित्याह—सर्वमिति । यदविद्यारोपितं तत्सर्वं वस्तुतो ब्रह्म न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमतो न श्रुतिविरुद्धमित्यर्थः । ब्रह्मानूद्य सर्वत्वविधावप्रसिद्धानुवादेन प्रसिद्धविधिप्रसक्तिरित्यभिप्रेत्य ब्रह्मणो नानारसत्वे श्रुत्यन्तरविरोधमाह—स यथेति । सैन्धवखिल्योऽन्तर्बहिर्विभागहीनः सर्वात्मना लवणैकरसो यथा तथाऽऽत्माऽपि सर्वथा चिदेकरसमूर्तिरिति श्रुत्यर्थः । ब्रह्मणश्चिदेकरसस्य प्रतिपाद्यत्वे फलितमाह—तस्मादिति । तस्यैकरस्यात्प्रधानादेस्तद्विरहादित्यर्थः ।

---

१ क. ज. °ब्रप्रवि° । २ क. ठ. ड. ढ. °दियुक्ते° । ३ झ. °संधोऽभि° । ४ ठ. ड. ढ. °रित्य° ।

(सूत्रात्महिरण्यगर्भप्रधानभोक्तृजीवेश्वराणां मध्ये केवलमश्विरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वम् , अधि० १)

यत्तूक्तं सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्त्वोपपत्तेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण द्युभ्वाद्यायतनेन भवितव्यमिति । अत्रोच्यते । विधारणत्वमात्र[1]मेव सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते न पारवत्त्वादि । न हि मृद्दारुमयो लोके सेतुर्दृष्ट इत्यत्रापि मृद्दारुमय एव सेतुरभ्युपगम्यते । सेतुशब्दार्थोऽपि विधरणत्वमात्रमेव न पारवत्त्वादि षिञो बन्धनकर्मणः सेतुशब्दव्युत्पत्तेः । अपर आह—“ तमेवैकं जानथ आत्मान्” इति यदेतत्संकीर्तितमात्मज्ञानं यच्चैतत् “अन्या वाचो विमुञ्चथ ” इति वाग्विमोचनं तदत्रामृतत्वसाधनत्वात् “अमृतस्यैष सेतुः ” इति सेतुश्रुत्या संकीर्त्यते न तु द्युभ्वाद्यायतनम् । तत्र यदुक्तं सेतुश्रुतेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण द्युभ्वाद्यायतनेन[3] भाव्यमित्येतदयुक्तम् ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

इतश्च परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनम् । यस्मान्मुक्तोपसृप्यताऽस्य व्यपदिश्यमाना दृश्यते । मुक्तैरुपसृप्यं मुक्तोपसृप्यम् ।

सेतुश्रुतेर्गतिं वक्तुमुक्तमनुवदति—यत्त्विति । तस्याविवक्षितां गतिमाह—अत्रेति । अत्रेति सप्तम्या भावप्रधानममृतं वाक्यं चोक्तम् । सावयवत्वाचेतनत्वादि वक्तुमादिपदम् । ननु सेतुनाऽविनाभूतत्वात्पारवत्त्वादेस्तत्र तच्छब्दाद्धीरिति चेन्नेत्याह—न हीति । अत्रापीति प्रकृतवाक्योक्तिः । अभ्युपगम्येत परेणापीति शेषः । विधरणत्वस्याऽऽगन्तुकत्वात्पारवत्त्वादेः स्वाभाव्यात्तदेव सेतुश्रुत्या ग्राह्यमिति चेत्तत्राऽऽह—सेत्विति । गुणवृत्त्याऽपि शब्दैकदेशार्थविधरण[4]गुणस्वीकरणमेव युक्तं न त्वत्यन्तबहिरर्थपारवत्त्वाद्यङ्गीकरणं मुख्यार्थैकदेशलाभेन विधरणस्य वृद्धिस्थत्वादमृतस्येति षष्ठी च ब्रह्मपक्षे भावार्थस्वीकारादिति भावः । सेतुशब्दं ब्रह्मेत्युपेत्य सेतुश्रुतेर्गतिमुक्त्वा विषयान्तरोक्त्याऽपि तद्गतिमाह—अपर इति । सेतुशब्दस्य वाग्विमोकपूर्वकमात्मज्ञानमर्थो न ब्रह्मेति स्थिते फलितमाह—तत्रेति ॥ १ ॥

द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—मुक्तेति । तद्व्याख्यातुं प्रतिज्ञां पूरयति—इतश्चेति । इतःशब्दार्थं स्[6]ष्टयति—यस्मादिति । मुक्तेन ब्रह्मणा कुतस्तदेवोपसृप्यमित्याशङ्क्याऽऽह—मुक्तैरिति । बन्धविश्लेषं मुक्तिशब्दार्थं वक्तुं बन्धमनु-

---

१ क. ङ. ज. ञ. 'ब्रमत्र से' । २ ङ. झ. ट. विधार' । ३ क. ङ. ज. ञ.'न भवितव्य' । ४ झ. 'विधार' । ५ ख. 'णत्वगु' । ६ क. ख. ठ. ढ. स्फुटयति ।

देहादिष्वनात्मस्वहमस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्या ततस्तत्पूजनादौ रागस्तत्परिभवादौ द्वेषस्तदुच्छेददर्शनाद्भयं मोहश्चेत्येवमयमनन्तभेदोऽनर्थव्रातः संततः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः। तद्विपर्ययेणाविद्यारागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं गम्यमेतदिति द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृत्य व्यपदेशो भवति।

कथम्—

" भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे " ॥

[मुण्ड० २-२-८] इत्युक्त्वा ब्रवीति—" तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् " [मुण्ड० ३-२-८] इति। ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं शास्त्रे—"यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते " [बृ० ४-४-७] इत्येवमादौ। प्रधानादीनां तु न क्वचिन्मुक्तोपसृप्यत्वमस्ति प्रसिद्धम्। अपि च—" तमेवैकं

वदति—देहादिष्विति। अविद्याफलमाह—तत इति। अनर्थसमुदायस्य सम्यग्ज्ञानादृते विच्छेदाभावं सूचयति—संतत इति। तत्र स्वानुभवं प्रमाणयति—सर्वेषामिति। बन्धमनूद्य तद्विश्लेषं मोक्षमाचक्षाणः सूत्रं योजयति—तदिति। उक्तमुक्त्यनन्तरं प्राप्यं ब्रह्मेति श्रुतिरसिद्धेति शङ्कते—कथमिति। मुक्तौ श्रुतिमाह—भिद्यत इति। तथाऽपि कथं द्युभ्वाद्यायतनस्य मुक्तोपसृप्यत्वं तत्रापि श्रुतिमाह—इत्युक्त्वेति। यथा नद्यो गङ्गाद्या नामरूपाभ्यां निर्मुक्ताः समुद्रं प्राप्य तदात्मनाऽवतिष्ठन्ते। तथा विद्वानपि साक्षात्कृतब्रह्मा तद्बलादेव नामरूपादविद्यातत्कार्यात्मनो विमुक्तः परादव्याकृतात्परमस्पृष्टानर्थं पुरुषं पूर्णमात्मानं दिव्यमखण्डं चिद्धातुमुपैत्यात्मत्वेनाऽऽप्नोतीत्यर्थः। प्रधानादीनामन्यतमस्यापि मुक्तोपसृप्यत्वसिद्धेरन्यथासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मणश्चेति। ज्ञानावस्था यदेत्युक्ता। मुमुक्षुरस्येत्युक्तः। हृदीत्युक्त्वा कामानामात्मनिष्ठता निरस्ता। प्रतिबन्धाभावावस्थां वक्तुमथेत्युक्तम्। अत्रेति जीवदवस्थोक्तिः। स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेदेत्यादिसंग्रहार्थमादिपदम्। परपक्षव्यावृत्तिं स्फोरयति—प्रधानादीनां त्विति। क्वचिदिति श्रुतिस्मृतिलोकोक्तिः। वाग्विमुक्तैर्ज्ञेयत्वव्यपदेशादपि द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेति व्याख्यान्तरमाह—अपि चेति।

---

१ ङ. ञ. 'दौ च द्वे' । २ क. ज. 'सृप्यमुपग' । घ. 'सृप्यमुपगम्यते । त' । ३ ङ. ज. ञ. स्थिताः । ४ क. ख. 'ख्यानान्त' ।

जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः " इति वाग्विमोकपूर्वकं विज्ञेयत्वमिह द्युभ्वाद्यायतनस्योच्यते।

तच्च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो दृष्टम्—

" तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः।
नानुध्यायाद्बहूञ्शब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् " ॥

[बृ० ४-४-२१] इति। तस्मादपि द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुरुक्तो नैवमर्थान्तरस्य वैशेषिको हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह। नानुमानं सांख्यस्मृतिपरिकल्पितं प्रधानमिह द्युभ्वाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्यम्। कस्मात् " अतच्छब्दात् "। तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्दस्तच्छब्दो न तच्छब्दोऽतच्छब्दः। न ह्यत्राचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति। येनाचेतनं प्रधानं कारणत्वेनाऽऽयतनत्वेन वाऽवगम्येत। तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रतिपादकशब्दोऽत्रास्ति—" यः सर्वज्ञः सर्ववित् "

इहेत्युदाहरणोक्तिः। वाग्विमोकद्वारा द्युभ्वाद्यायतनस्य ज्ञेयत्वोक्तावपि कुतस्तद्ब्रह्मैव तत्राऽऽह—तच्चेति। धीरो विवेकज्ञानी विज्ञानं पदार्थज्ञानं प्रज्ञा वाक्यार्थधीर्ज्ञातपदार्थस्यैव हि वाक्यार्थधीः। ब्राह्मणपदमनुक्तद्विजोपलक्षणम्। वाक्यार्थधीहेतुत्वेन कर्मकाण्डवैमुख्यमधिकारिणा कार्यमित्याह—नेति। बहूनिति विशेषणादात्मार्थोपनिषदनुचिन्तनमनुज्ञातम्। अनात्मार्थशब्दानामननुसंधेयत्वे हेतुर्वाच इति। अष्टावपि स्थानानि वाक्शब्देनोक्तानि। ताल्वादिशोषणमेव बहुशब्दानुचिन्तनं न फलवदित्यर्थः। मुक्तोपसृप्यत्वोक्तिफलमाह—तस्मादिति ॥ २ ॥

सिद्धान्तमुक्त्वा प्रधानपक्षं निषेधति—नेति। सूत्रतात्पर्यमाह—यथेति। वैशेषिकत्वमसाधारणत्वम्। तदक्षराणि व्याचष्टे—नेत्यादिना। इहेति वाक्योक्तिः। प्रश्नपूर्वकं हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—कस्मादित्यादिना। प्रकरणमत्रेत्युक्तम्। प्रधानसाधकशब्दाभावे फलमाह—येनेति। प्रधानवाचिशब्दस्य सत्त्वेनेति यावत्। न तथा तद्वाचिशब्दोऽस्तीति शेषः। अतच्छब्दादित्यर्थान्तरमाह—तदिति। सप्तमी पूर्ववत्।

---

१ क. घ. ङ. म. ट. 'ब्रयेति। २ ट. 'मानिकम'। ३ क. ञ. ट. 'मानिकं सां'। ४ ख. 'लस्यार्था'।

(सूत्रात्महिरण्यगर्भप्रधानभोक्तृजीवेश्वराणां मध्ये केवलमीश्वरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वम् , अधि० १)

[मुण्ड० १-१-९] इत्यादिः। अत एव न वायुरपीह द्युभ्वाद्याय-तनत्वेनाऽऽश्रीयते ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

यद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वं च संभवति तथाऽप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसंभवे सत्यस्मादेवातच्छब्दात्प्राणभृदपि न द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाऽऽश्रयितव्यः। न चोपाधिपरिच्छिन्नस्याविभोः प्राणभृतो द्युभ्वाद्यायतनत्वमपि सम्यक्संभवति। पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥ ४ ॥

कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाऽऽश्रयितव्यः—

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भेदव्यपदेशश्चेह भवति—" तमेवैकं जानथ आत्मानम् " इति ज्ञेयज्ञातृभावेन । तत्र प्राणभृत्तावन्मुमुक्षुत्वाज्ज्ञाता परिशेषादात्मशब्दवाच्यं ब्रह्म ज्ञेयं द्युभ्वाद्यायतनमिति गम्यते न प्राणभृत् ॥ ५ ॥

प्रधानस्य द्युभ्वाद्यायतनत्वाभावेऽपि सूत्रात्मनः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अत इति । अतच्छब्दादित्यतःशब्दार्थः ॥ ३ ॥

अस्तु तर्हि शारीरो द्युभ्वाद्यायतनं तस्मिन्नात्मत्वादियोगात्तत्राऽऽह—प्राणभृच्चेति । तद्व्याचष्टे—यद्यपीति । भोग्यस्य भोक्तृशेषत्वात्तस्याऽऽयतनत्वमुक्तमाशङ्क्याऽऽह—न चेति। जीवस्यादृष्टद्वारा द्युभ्वादिनिमित्तत्वेऽपि न साक्षात्तदायतनत्वमौपाधिकत्वेनाविभुत्वादित्यर्थः । नन्वतच्छब्दादिति हेतुरिहापि चेदनुकृष्यते तर्हि न प्राणभृदनुमाने अतच्छब्दादित्येकमेव सूत्रमस्तु तत्राऽऽह—पृथगिति । उत्तरसूत्रैः प्राणभृदेव निरस्यते न प्रधानं तच्चैकसूत्रकरणे दुर्ज्ञानं तेनोत्तरसूत्रेषु जीवमात्रनिरासज्ञापनार्थं पृथक्करणं सूत्रयोरित्यर्थः ॥ ४ ॥

परिच्छेदस्याऽऽभासत्वाद्ब्रह्मैक्याभिप्रायेण सर्वज्ञत्वमायतनत्वं च जीवेऽपि स्यादिति मत्वा पृच्छति —कुतश्चेति । सूत्रमुत्तरम्—भेदेति । विभजते—भेदेत्यादिना । इहेत्युदाहरणोक्तिः । तथाऽपि ज्ञेयमायतनं प्राणभृदस्तु नेत्याह—तत्रेति । निर्धारणार्था सप्तमी ॥ ५ ॥

---

१ ज. °म् । तथाहि यदि पृथग्योगो न स्यात्तर्हि प्रधानप्राणोभयविषयको भेदव्यपदेशो भवेत् । तथा सति तमेवैकं जानथेत्यत्र ज्ञातृभावेन भेदव्यपदेशस्य प्रधानेऽसंभवाद्विरुध्यते ॥ ४ ॥
२ क. ख. °तनस्तस्मि° ।

कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाऽऽश्रयितव्यः—

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रकरणं चेदं परमात्मनः—"कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" [मुण्ड० १-१-३] इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात्। परमात्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यान्न केवले प्राणभृति ॥ ६ ॥

कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाऽऽश्रयितव्यः—

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥ (१)

द्युभ्वाद्यायतनं च प्रकृत्य—"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया" [मुण्ड० ३-१-१] इत्यत्र स्थित्यदने निर्दिश्येते। "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" इति कर्मफलाशनम् "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" इत्यौदासीन्येनावस्थानं च। ताभ्यां च स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते। यदि चेश्वरो द्युभ्वाद्यायतनत्वेन विवक्षितस्ततस्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य क्षेत्रज्ञात्पृथग्वचनमवकल्पते। अन्यथा ह्यप्रकृतवचनमाकस्मिकमसंबद्धं स्यात्।

ननु तवापि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात्पृथग्वचनमाकस्मिकमेव प्रसज्येत।

भिन्नस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वनिरासेन स्वात्मानमेव जानथेति वचनपर्यवसानाज्जीवस्याऽऽयतनत्वज्ञेयत्वनिरासे हेत्वन्तरं वाच्यमित्याह—कुतश्चेति। सूत्रमुत्तरमादाय व्याचष्टे—प्रकरणं चेति। तस्य परमात्मविषयत्वे हेतुमाह—कस्मिन्निति। प्राणभृति ज्ञातेऽपि तच्छेषत्वेन सर्वविज्ञानात्तद्विषयत्वं प्रकरणस्येत्याशङ्क्याऽऽह—परमात्मनीति ॥ ६ ॥

जीवस्योपाध्यैक्येनाविवक्षितत्वात्तज्ज्ञानेऽपि सर्वज्ञानसिद्धेस्तस्याऽऽयतनत्वाद्यभावे हेत्वन्तरं वाच्यमित्याशङ्क्य सूत्रेण परिहरति—कुतश्चेत्यादिना। व्याचष्टे—द्युभ्वादीति। निर्देशमेव दर्शयति—तयोरिति। विभक्त्यर्थमाह—ताभ्यां चेति। स्थित्येश्वरस्यादनाज्जीवस्य संग्रहेऽपि कथमीश्वरस्यैव विश्वायतनत्वं तदाह—यदीति। ईश्वरस्याऽऽयतनत्वेनाप्रकृतत्वे जीवात्पृथक्कथनानुपपत्तिरित्युक्तमेव व्यतिरेकद्वाराऽऽह—अन्यथेति।

जीवस्याप्यायतनत्वेनाप्रकृतत्वे तुल्याऽनुपपत्तिरिति शङ्कते—नन्विति। तस्यै-

---

१ ज. म. °स्थानम्। ता° । २ ज. °तस्य क्षे° । ३ क. ख. °स्याऽऽय° ।

(सूत्रात्महिरण्यगर्भप्रधानभोक्तृजीवेश्वराणां मध्ये
केवलमीश्वरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वम् , अधि० १)

न। तस्याविवक्षितत्वात्। क्षेत्रज्ञो हि कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीरं बुद्ध्युपाधिसंबद्धो लोकत एव प्रसिद्धो नासौ श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते। ईश्वरस्तु लोकतोऽप्रसिद्धत्वाच्छ्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यत इति न तस्याऽऽकस्मिकं वचनं युक्तम्। गुहां प्रविष्टावात्मानौ हीत्यत्राप्येतद्दर्शितं द्वा सुपर्णेत्यस्यामृचीश्वरक्षेत्रज्ञावुच्येते इति। यदाऽपि पैङ्ग्युपनिषत्कृतेन व्याख्यानेनास्यामृचि सत्त्वक्षेत्रज्ञावुच्येते तदाऽपि न विरोधः कश्चित्। कथम्। प्राणभृद्धीह घटादिच्छिद्रवत्सत्त्वाद्युपाध्यभिमानित्वेन प्रतिशरीरं गृह्यमाणो द्युभ्वाद्यायतनं न भवतीति निषिध्यते। यस्तु सर्वशरीरेषूपाधिभिर्विनोपलक्ष्यते परमात्मैव स भवति। यथा घटादिच्छिद्राणि घटादिभिरुपाधिभिर्विनोपलक्ष्यमाणानि महाकाश एव भवन्ति तद्वत्प्राणभृतः परस्मादन्यत्वानुपपत्तेः प्रतिषेधो नोपपद्यते। तस्मात्सत्त्वाद्युपाध्यभिमानिन एव द्युभ्वाद्यायतनत्वप्रतिषेधः। तस्मात्परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनम्। तदेतत्—"अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः" इत्यनेनैव सिद्धम्। तस्यैव

क्यार्थं लोकसिद्धस्यानुवादत्वान्नैवमित्याह—नेति। जीवस्यापूर्वत्वाभावेनाप्रतिपाद्यत्वमेव प्रकटयति—क्षेत्रज्ञो हीति। ईश्वरस्यापि लोकवादिसिद्धत्वादप्रतिपाद्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—ईश्वरस्त्विति। तयोरित्यादौ बुद्धिजीवयोरेवोक्तत्वात्कथमिदं सूत्रं तत्राऽऽह—गुहामिति। गुहाधिकरणे नेदमुदाहरणमृतं पिबन्तावित्युदाहृतत्वात्तत्राऽऽह—यदेति। तर्हीह परानुक्तेर्बुद्धिजीवयोरेवोक्तत्वात्कथं परस्याधिगतिरित्याह—कथमिति। जीवस्यापि परात्मत्वेनात्रेष्टत्वादुपाध्यनादरादुपहितनिषेधेऽपि तदस्पृष्टस्य परस्याऽऽयतनत्वमित्याह—प्राणेति। कथमेकस्यैवोपाधिविशिष्टत्वाविशिष्टत्वेन भेदाभेदौ तत्राऽऽह—यथेति। प्राणभृतोऽनुपहितस्यात्रेष्टस्येति शेषः। तस्य चेदायतनत्वं न निषिध्यते किंविषयस्तर्हि निषेधस्तत्राऽऽह—तस्मादिति। पक्षान्तरायोगे सिद्धान्तमुपसंहरति—तस्मादिति। इतश्चाऽऽयतनवाक्यं ज्ञेयब्रह्मपरमित्याह—तदिति। तेनैव सिद्धत्वे हेतुमाह—तस्येति। तर्हि गतार्थमधिकरणमनर्थक-

---

१ क. ङ. ज. बुद्ध्याद्युपा°। २ ङ. ञ. °धिकसं°। ३ ङ. ञ. °स्मिकव°। ४ ङ. ज. ञ. प्रतिषिध्यते। ५ क. ञ. ट. °र एव। ६ घ. ङ. °मात्मा स। ७ ञ. °भिर्नि°। ८ ख. तर्हि प°। ९ ख. ठ. परमात्म°।

हि भूतयोनिवाक्यस्य मध्य इदं पठितम्—"यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षम्" इति। प्रपञ्चार्थं तु पुनरुपन्यस्तम् ॥ ७ ॥ (१)

(प्राणपरेशयोर्मध्ये परेशस्यैव सत्यशब्देन श्रेष्ठत्वम्, अधि० २)

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं समामनन्ति—"भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति। यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा। अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्" [छा० ७-२३-२४] इत्यादि। तत्र संशयः किं प्राणो भूमा स्यादाहोस्वित्परमात्मेति। कुतः संशयः। भूमेति तावद्बहुत्वमभिधीयते। 'बहोर्लोपो भू च बहोः' [पा० ६-४-१५८] इति भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्ततास्मरणात्। किमात्मकं पुनस्तद्बहुत्वमिति विशेषाकाङ्क्षायां—"प्राणो वा आशाया भूयान्" [छा० ७-१५-१] इति संनिधानात्प्राणो

मित्याशङ्क्य भूतयोनिवाक्यमध्यस्थं नैतदिति कृत्वाचिन्तयेदमधिकरणमित्याह—प्रपञ्चार्थमिति ॥ ७ ॥ (१)

आत्मशब्दाद्द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्युक्तं तत्राऽऽत्मशब्दस्तरति शोकमात्मविदित्यत्राब्रह्मणि प्राणे प्रयोगादनैकान्तिकः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—भूमेति। पूर्णसुखात्मनि निर्विशेषे ब्रह्मणि भूमविद्याश्रुतेरन्वयोक्तेः संगतिरिति मत्वा छान्दोग्यवाक्यं पठति—इदमिति। नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं तस्मान्निरतिशयं सुखमिच्छता भूमैव विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यो न परिच्छिन्नमिति सनत्कुमारोक्तिमादत्ते—भूमा त्विति। तदुपश्रुत्य नारदो भगवन्भूमानमेव विशेषेण ज्ञातुमिच्छामीति पृच्छति सनत्कुमारम्—भूमानमिति। भूम्नो लक्षणमाह—यत्रेति। व्यवहारातीतं पूर्णं वस्तु भूमेत्यर्थः। लक्षणं व्यतिरेकेण स्फोरयितुं परिच्छिन्नस्य लक्षणमाह—अथेति। अन्वयवद्व्यतिरेकस्यापीष्टसिद्धौ हेतुत्वद्योतकोऽथशब्दः। आदिपदं यो वै भूमा तदमृतमित्यादिसंग्रहार्थम्। उक्ते वाक्ये भूम्नि संशयमाह—तत्रेति। निर्बीजे संशयेऽतिप्रसङ्गात्पृच्छति—कुत इति। तत्र हेतुं वक्तुं भूमशब्दार्थमाह—भूमेतीति। बहोर्भाव इति विग्रहे "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा" इतीमन्प्रत्यये कृते "बहोर्लोपो भू च बहोः" इति सूत्रेण बहोरुत्तरस्येमन्प्रत्ययस्येकारलोपे बहोः स्थाने भूशब्दादेशे च भूमन्निति प्रातिपदिकं सिध्यति। तस्य च भावार्थे विहितेमन्प्रत्ययान्तत्वाद्बहुत्ववाचितेत्यर्थः। तथाऽपि संशये को हेतुरित्याशङ्क्यावान्तरप्रकरणं महाप्रकरणं चेत्याह—किमित्यादिना। तथा संनि-

---

१ क. ख. 'गवान्भू'।

भूमेति प्रतिभाति। तथा—"श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति। सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्शोकस्य पारं तारयतु" [छा० ७-१-३] इति प्रकरणोत्थानात्परमात्मा भूमेत्यपि प्रतिभाति। तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः।

किं तावत्प्राप्तम्। प्राणो भूमेति, कस्मात्। भूयः प्रश्नप्रतिवचनपरम्परादर्शनात्। यथा हि—"अस्ति भगवो नाम्नो भूय इति वाग्वाव नाम्नो भूयसी" इति। तथा—अस्ति भगवो वाचो भूय इति मनो वाव वाचो भूय इति च नामादिभ्यो ह्या प्राणाद्भूयः प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहः प्रवृत्तो नैवं प्राणात्परं भूयःप्रश्नप्रतिवचनं दृश्यतेऽस्ति भगवः प्राणाद्भूय इत्यदो वाव प्राणाद्भूय इति। प्राणमेव तु नामादिभ्य आशान्तेभ्यो भूयांसं "प्राणो वावाऽऽशाया भूयान्" इत्यादिना सप्रपञ्चमुक्त्वा प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वमतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीतेत्यभ्यनुज्ञायैष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति प्राणव्रतमतिवादित्वमनुकृष्यापरित्यज्यैव प्राणं

धानात्प्राणभानवदित्यर्थः। भावभवित्रोस्तादात्म्यविवक्षया प्राणो भूमा परमात्मा भूमेति सामानाधिकरण्यम्। सत्यां सामग्र्यां कार्यसिद्धिः फलमाह—तत्रेति।

आकाङ्क्षापूर्वकं पूर्वपक्षं गृह्णाति—किमिति। पूर्वपक्षे प्राणोपास्तिरुत्तरपक्षे परमात्मधीरिति फलम्। अवान्तरप्रकरणस्य संनिहितत्वेऽपि महाप्रकरणशेषत्वेन दुर्बलत्वान्न प्राणस्य प्रमेयतेत्याह—कस्मादिति। महाप्रकरणादवान्तरप्रकरणस्य प्राबल्यार्थं लिङ्गमाह—भूय इति। प्राणादूर्ध्वं महत्तरार्थविषयत्वेन प्रश्नस्य प्रतिवचनस्य वाऽदृष्टेरित्यर्थः। अन्यत्र तदभावेऽपि मेयभेदधीवदत्रापि स्यादित्याशङ्क्यास्मिन्प्रकरणे तयोः सतोरेवार्थभेदमानान्मैवमित्याह—यथेति। दृष्टिविषयत्वेन निषेध्यं प्रश्नादिकमभिनयति—अस्तीति। नन्वेष तु वा अतिवदतीति तुशब्देन प्राणविदोऽतिवादित्वं व्यावर्त्य यः सत्येनातिवदतीति सत्येनातिवदनं वदन्प्राणं भूमानं न मृष्यते तत्राऽऽह—प्राणमिति। अतिवादित्वलिङ्गेन प्राणस्य प्रत्यभिज्ञानादेष इति प्रकृताकर्षणात्प्रकरणाविच्छेदादतिवादित्वे सत्यशब्दस्य सत्यवदनगुणविधायकत्वात्तुशब्दस्यापि

---

१ क. ज. वा आशा'। २ क. ख. 'त्यार्थे लि'। ३ ट. ट. 'षेध्यप्र'।

सत्यादिपरम्परया भूमानमवतारयन्प्राणमेव भूमानं मन्यत इति गम्यते।

कथं पुनः प्राणे भूमनि व्याख्यायमाने—"यत्र नान्यत्पश्यति" इत्येतद्भूम्नो लक्षणपरं वचनं व्याख्यायेतेति। उच्यते—सुषुप्तावस्थायां प्राणग्रस्तेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तिदर्शनात्संभवति प्राणस्यापि "यत्र नान्यत्पश्यति" इत्येतल्लक्षणम्। तथाच श्रुतिः—"न शृणोति न पश्यति" [प्र० ४-२-३] इत्यादिना सर्वकरणव्यापारप्रत्यस्तमयरूपां सुषुप्त्यवस्थामुक्त्वा—"प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति" इति तस्यामेवावस्थायां पञ्चवृत्तेः प्राणस्य जागरणं ब्रुवती प्राणप्रधानां सुषुप्त्यवस्थां दर्शयति। यच्चैतद्भूम्नः सुखत्वं श्रुतम्—"यो वै भूमा तत्सुखम्" [छा० ७-२३] इति तदप्यविरुद्धम्। "यत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यतीत्यथ यदेतस्मिञ्शरीरे सुखं भवति" [प्र० ४-६] इति सुषुप्त्यवस्थाया-मेव सुखश्रवणात्। यच्च—"यो वै भूमा तदमृतम्" [छा० ७-२४-१] इति तदपि प्राणस्याविरुद्धम् "प्राणो वा अमृतम्" [कौ० ३-२] इति श्रुतेः।

नामाद्याशान्तवादिनोऽतिवादित्वव्यावर्तकत्वात्प्राणं गृहीत्वैव सत्यादिद्वारा भूम्नोऽवतारात्तस्यैव भूमतेत्यर्थः।

प्राणपक्षे लक्षणविरोधं शङ्कते—कथमिति। अवस्थाविशेषमाश्रित्याऽऽह—उच्यत इति। लोकप्रसिद्ध्या संभावितं श्रुत्या स्पष्टयति—तथा चेति। गार्हपत्यो ह वा एषोऽपान इत्यादिनाऽग्नित्वेन निरूपितत्वात्प्राणा एवाग्नयस्ते च पुरे शरीरेऽभिमानतो गृहीते स्वापेऽपि व्यापारवन्तो भवन्तीत्यर्थः। यद्वा तत्राप्यात्मन्येव लक्षणं तस्यास्तत्प्राधान्यादित्याशङ्क्य तथा चेत्यादि योज्यम्। यो वै भूमा तत्सुखमिति प्राणपक्षे कथं निर्वक्ष्यते तत्राऽऽह—यच्चेति। यस्यामवस्थायामेष देवो बुद्ध्याद्युपाधिको जीवः स्वप्नानुच्चावचान्नोपलभते तदा यत्सुखं तदस्मिञ्शरीरे भवति नोपायान्तरसाध्यमिति श्रुत्यर्थः। सुषुप्तेश्च प्राणप्राधान्यात्तस्यैव तत्सुखमिति शेषः। भूम्नोऽमृतत्वश्रुत्या प्राणादर्थान्तरत्वं प्राणस्याल्पत्वेन मर्त्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—यच्चेति।

---

१ ङ. ञ. °मानं सम°। २ घ. ङ. ञ. °पुप्त्यव°। ३ घ. ङ. इत्यादिलक्ष°। ४ क. °गरावस्थां ब्रु°। ५ ठ. ड. ढ. सुखे°।

कथं पुनः प्राणं भूमानं मन्यमानस्य "तरति शोकमात्मवित्" इत्यात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपद्यते । प्राण एवेहाऽऽत्मा विवक्षित इति ब्रूमः । तथा हि—"प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः" [छा० ७-१५-१] इति प्राणमेव सर्वात्मानं करोति । "यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितम्" इति च सर्वात्मत्वारनाभिनिदर्शनाभ्यां च संभवति वैपुल्यात्मिका भूमरूपता प्राणस्य । तस्मात्प्राणो भूमेत्येवं प्राप्तम् । तत इदमुच्यते—परमात्मैवेह भूमा भवितुमर्हति न प्राणः । कस्मात् "संप्रसादादध्युपदेशात्" । संप्रसाद इति सुषुप्तं स्थानमुच्यते सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति निर्वचनात् । बृहदारण्यके च स्वप्नजागरितस्थानाभ्यां सह पाठात् । तस्यां च संप्रसादावस्थायां प्राणो जागर्तीति प्राणोऽत्र संप्रसादोऽभिप्रेयते । प्राणादूर्ध्वं भूम्न उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः । प्राण एव

प्राणे भूम्नि प्रकरणविरोधं शङ्कते—कथमिति । प्राणस्यैवात्राऽऽत्मत्वान्न तद्विरोधोऽस्तीत्याह—प्राण एवेति । संभवति मुख्येऽर्थे किमित्यात्मशब्देन गौणार्थग्रहणमित्याशङ्क्यं सार्वात्म्यादात्मशब्दस्तत्र मुख्य एवेत्याह—तथा हीति । प्राणस्य सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वाच्च मुख्यात्मत्वमित्याह—यथेति । तथाऽपि परमात्मैव सर्वकारणत्वान्मुख्यो भूमा प्राणस्तु नैवमित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वेति । प्राणस्य सिद्धे भूमत्वे तदुपास्तिपरं भूमवाक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति—एवमिति । तत्र प्रतिज्ञां व्याकरोति—परमात्मेति । प्राणो भूमेत्युक्त्वानेयं प्रतिज्ञेति शङ्कते—कस्मादिति । सौत्रं हेतुमादत्ते—संप्रसादादिति । एष संप्रसाद इति संप्रसादशब्दस्य जीवार्थत्वादत्रापि तेस्मात्परत्वोक्त्या न प्राणप्रत्युक्तिरित्याशङ्क्य संप्रसादशब्दस्य विवक्षितं वक्तुं प्रसिद्धमर्थमाह—संप्रसाद इति । जीवे सुप्तौ च शक्तिकल्पनायां गौरवं शक्तिस्त्वोक्तं सम्यगिति । न केवलं निरुक्त्या संप्रसादशब्दः स्वापविषयः किंतु स एष एतस्मिन्संप्रसादे रत्वेत्यादिप्रयोगादपीत्याह—बृहदिति । तर्हि स्वापादुपर्युपदेशस्ततोऽन्यस्य प्राणस्यापि स्यादित्याशङ्क्यावस्थावाचिशब्दस्य लक्षणया प्राणविषयत्वमाह—तस्यां चेति । संप्रसादशब्दस्य लाक्षणिकार्थग्रहे सिद्धं हेत्वर्थमाह—प्राणादिति । भूम्नो धर्म्याकाङ्क्षायां ब्रह्मणः सत्यस्याधिकारात्तदेव संबध्यत इति भावः । प्राणे हेतोरयोगमाह—प्राण इति । दृष्टान्तद्वा-

---

१ ठ. ड. 'ड्य सर्वात्मत्वादा' । २ ख. तस्य' ।

चेद्भूमा स्यात्स एव तस्मादूर्ध्वमुपदिश्येतेत्यश्लिष्टमेतत्स्यात् । न हि नामैव नाम्नो भूय इति नाम्न ऊर्ध्वमुपदिष्टम् । किं तर्हि नाम्नोऽन्यदर्थान्तरमुपदिष्टं वागाख्यं—"वाग्वाव नाम्नो भूयसी" इति । तथा वागादिभ्योऽप्या प्राणादर्थान्तरमेव तत्र तत्रोर्ध्वमुपदिष्टम् । तद्वत्प्राणादूर्ध्वमुपदिश्यमानो भूमा प्राणादर्थान्तरभूतो भवितुमर्हति ।

नन्विह नास्ति प्रश्नोऽस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति । नापि प्रतिवचनमस्ति प्राणाद्वाव भूयोऽस्तीति । कथं प्राणादधि भूमोपदिश्यत इत्युच्यते । प्राणविषयमेव चातिवादित्वमुत्तरत्रानुकृष्यमाणं पश्यामः "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति" इति । तस्मान्नास्ति प्राणादध्युपदेश इति । अत्रोच्यते—न तावत्प्राणविषयस्यैवातिवादित्वस्यैतदनुकर्षणमिति शक्यं वक्तुं विशेषवादात्—"यः सत्येनातिवदति" इति । ननु विशेषवादोऽप्ययं प्राणविषय एव भविष्यति । कथम् । यथैषोऽग्निहोत्री यः सत्यं वदतीत्युक्ते न सत्यवचनेनाग्निहोत्रित्वं केन तर्ह्यग्निहोत्रेणैव । सत्यवदनं त्वग्निहोत्रिणो विशेष उच्यते, तथा—"एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति" इत्युक्ते न सत्यवचनेनातिवादित्वं केन तर्हि प्रकृतेन प्राणविज्ञानेनैव ।

रोक्तं व्यनक्ति—न हीति । अस्मिन्प्रकरणे यस्मादूर्ध्वं यो निर्दिश्यते स ततोऽतिरिच्यते प्राणाच्चोपरिष्टादुपदिष्टो भूमेति सोऽपि ततोऽन्यः स्यादिति भावः । तत्र तत्रेति पर्यायभेदोक्तिः । हेत्वसिद्धिं शङ्कते—नन्विति । प्रतिवचनद्वारा प्रश्नकल्पनामाशङ्क्योक्तं नापीति । स्वपक्षे पूर्वपक्षी हेतोः सत्त्वमाह—प्राणेति । सिद्धान्ते हेत्वसिद्धिं निगमयति—तस्मादिति । सिद्धान्ती हेतुसमर्थनार्थमाह—अत्रेति । तत्र परकीयहेतुं निरस्यति—न तावदिति ।

एषशब्दस्य यच्छब्दपारतन्त्र्यान्न प्रकृतप्राणपरामर्शित्वमतोऽवान्तरप्रकरणं विच्छिन्नमित्युक्ते शङ्कते—नन्विति । सत्यस्य प्रधानत्वाद्विशेषवादस्य तद्विषयत्वमेव न प्राणविषयतेत्याह—कथमिति । सत्यशब्दो यथार्थोक्तिवाचीत्यङ्गीकृत्य दृष्टान्तेन प्रत्याह—यथेति । तृतीयाश्रुत्या साधकतमार्थया सत्यज्ञानेनातिवादित्वान्तरविधाना-

---

१ क. ज. °णादप्यूर्ध्वं° । २ ङ. ञ. °णाददो भू° । ३ क. ङ. ञ. ट. °वदने° । ४ ज. °वचने° । ५ ङ. ञ. ट. °वदने° ।

(प्राणपरेशयोर्मध्ये परेशस्यैव सत्यशब्देन श्रेष्ठत्वम्, अधि० २)

सत्यवदनं तु प्राणविदो विशेषो विवक्ष्यत इति। नेति ब्रूमः। श्रुत्यर्थपरित्यागप्रसङ्गात्। श्रुत्या ह्यत्र सत्यवचनेनातिवादित्वं प्रतीयते यः सत्येनातिवदति सोऽतिवदतीति नात्र प्राणविज्ञानस्य संकीर्तनमस्ति। प्रकरणात्तु प्राणविज्ञानं संबध्येत। तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात्। प्रकृतव्यावृत्त्यर्थश्च तुशब्दो न संगच्छेत "एष तु वा अतिवदति" इति। "सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्" [छा० ७-१६] इति च प्रयत्नान्तरकरणमर्थान्तरविवक्षां सूचयति। तस्माद्यथैकवेदप्रशंसायां प्रकृतायामेष तु महाब्राह्मणो यश्चतुरो वेदानधीत इत्येकवेदेभ्योऽर्थान्तरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते तादृगेतद्द्रष्टव्यम्। न च प्रश्नप्रतिवचनरूपयैवार्थान्तरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्ति। प्रकृतसंबन्धासंभवकारितत्वादर्थान्तरविवक्षायाः। तत्र प्राणान्तमनु-

---

स्प्रकरणेन श्रुत्यर्थपरित्यागासिद्धिरित्याह—नेतीति। श्रुत्यर्थमेव स्फुटयति—श्रुत्येति। वाक्यमत्रेत्युक्तम्। अतिवादित्वलिङ्गप्रत्यभिज्ञातप्राणस्यैव प्रतिपाद्यत्वे सत्यशब्दस्तदीयगुणविधायकः स्यादित्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—नेति। अतिवादित्ववाक्यं सप्तम्यर्थः। का तर्हि प्राणविज्ञानस्य प्रसक्तिस्तत्राऽऽह—प्रकरणात्त्विति। संबध्येतातिवादित्वे हेतुत्वेनेति शेषः। प्रकरणस्य प्रमाणत्वात्तत्कृतोऽपि संबन्धोऽनुरोद्धव्य इत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति। न परं प्रकरणानुरोधेन तृतीयाश्रुतिर्विरुध्येत किंतु तुशब्दश्चेत्याह—प्रकृतेति। न च लिङ्गोपेतप्रकरणं श्रुतिमात्राद्बलीयो लिङ्गस्यातद्विषयोक्तेरिति भावः। यत्तु सत्यशब्दस्य गुणविधिपरत्वं तन्न वाक्यान्तरविरोधादित्याह—सत्यं त्विति। तुशब्देनाङ्गविशेषविधिः सूच्यते किंवा प्रकृतव्यावृत्तिरितिसंदेहापोहार्थमाह—तस्मादिति। अवान्तराधिकारविच्छेदादिति हेत्वर्थः। प्राणादेरर्थान्तरं सत्यं प्रशंसितुं सत्यज्ञानेनातिवादित्वमुक्तमित्याह—तादृगिति। यत्तूक्तं प्राणादधि भूयःप्रश्नप्रत्युक्ती नेति तत्राऽऽह—न चेति। किं तर्हि कारणमर्थान्तरविवक्षायामित्याशङ्क्याऽऽह—प्रकृतेति। असति प्रकृतिसंबन्धायोगे सतोरपि प्रश्नप्रतिवचनयोरर्थैक्यस्य मैत्रेय्यादौ दृष्टत्वात्तदभावेऽपि प्रकृतसंबन्धायोगे तद्भेदस्य दर्शनात्प्रश्नादिसत्त्वमर्थान्तरत्वानिमित्तमिति भावः। नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयादिति स्मृतेरप्रश्ने प्रत्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्यापृष्टेनापि बोधनीयः शिष्यो जिज्ञासुरिति मत्वाऽऽह—तत्रेति। सत्या-

---

१ क. घ. ङ. ज. ञ. ट. °वदने°। २ क. °ति य°। ३ झ. प्रवृत्ताया°। ४ क. °हान्ब्राह्म°। ५ क. °गेवैत°। ६ क. ख. °ज्ञानात्प्राण°। ७ क. ङ. ठ. ड. ढ. °रुध्यते किं°। ८ क. ख. ठ. ड. ढ. °पत्वोक्ते°। ९ ख. यदुक्तं।

शासनं श्रुत्वा तूष्णींभूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पादयति—"यत्प्राणविज्ञानेन विकारानृतविषयेणातिवादित्वमनतिवादित्वमेव तदेप तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति" इति। तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते परमार्थरूपत्वात् "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" [तै० २-१] इति च श्रुत्यन्तरात्। तथा व्युत्पादिताय नारदाय—"सोऽहं भगवः सत्येनातिवदा[1]नि" इत्येवं प्रवृत्ताय विज्ञानादिसाधनपरम्परया भूमानमुपदिशति। तत्र यत्प्राणादधि सत्यं वक्तव्यं प्रतिज्ञातं तदेवेह भूमेत्युच्यत इति गम्यते। तस्मादस्ति प्राणादधि भूम्न उपदेश इत्यतः प्राणादन्यः परमात्मा भूमा भवितुमर्हति।

एवं[2] चेहाऽऽत्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भविष्यति। प्राण एवेहाऽऽत्मा विवक्षित इत्येतदपि नोपपद्यते। न हि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्याऽऽत्मत्वमस्ति। न चान्यत्र परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति—"नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" [श्वे० ६-१५] इति श्रुत्यन्तरात्। "तं मा भगवाञ्शोकस्य पारं तारयतु" [छा० ७-१-३] इति चोपक्रम्योपसंहरति—"तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं

मर्थान्तरविवक्षायामिति यावत्। तदेवाभिनयति—यदिति। सत्यशब्दार्थो भूमाऽपि परस्मादर्थान्तरमित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति। वाक्यं सप्तम्यर्थः। परस्मिन्ब्रह्मणि सत्यशब्दस्य प्रयुक्तपूर्वकत्वाच्च तद्विषयतेत्याह—सत्यमिति। तथाऽपि विज्ञानमननश्रद्धानिष्ठाकृतीनामन्यतमो भूमा न सत्यं ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽह—तथेति। तेपां साधनत्वादेव फलभूतभूमतासिद्धिरित्यर्थः। तथाऽपि कथं सत्यस्यैव तथात्व[3]मत आह—तत्रेति। हेतूक्तिद्वारा भूमोपदेशे प्रस्तुते सतीत्यर्थः। इहेति वाक्योक्तिः। हेत्वसिद्धिमुद्धृत्य फलितमाह—तस्मादिति।

परात्मा भूमेत्यत्र महाप्रकरणमनुगृहीतमिति हेत्वन्तरमाह—एवं चेति। यत्तु प्राणविषयत्वमात्मशब्दस्योक्तं तदनूद्य दूषयति—प्राण इति। शोकनिवृत्तिवाक्यमिहेत्युक्तम्। विशिष्टफलदृष्टेरपि परात्मैवाऽऽत्मशब्दार्थो न प्राण इत्याह—न चेति। नात्र मुख्यं शोकतरणं किंत्वौपचारिकमित्याशङ्क्योपक्रमोपसंहारैकरूप्यान्मैवमित्याह—तमिति। उपक्रमे शोकस्योपसंहारे

---

१ क. 'दानीति प्र'। २ क. 'वं चाऽऽत्म'। ३ क. ठ. ड. ढ. 'त्वमित्यत्राऽऽह। ख. 'त्वमित्याह।

दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः" [छा० ७-२६-२] इति । तम इति शोकादिकारणमविद्योच्यते । प्राणान्ते चानुशासने न प्राणस्यान्यायत्ततोच्येत । "आत्मतः प्राणः" [छा० ७-२६-१] इति च ब्राह्मणम् । प्रकरणान्ते परमात्मविवक्षा भविष्यति भूमोऽत्र प्राण एवेति चेत् । न "स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि" [छा० ७ २४-१] इत्यादिना भूम्न एवाऽऽ प्रकरणसमाप्तेरनुकर्षणात् । वैपुल्यात्मिका च भूमरूपता सर्वकारणत्वात्परमात्मनः सुतरामुपपद्यते ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥ (२)

अपि च ये भूम्नि श्रूयन्ते धर्मास्ते परमात्मन्युपपद्यन्ते । "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" इति दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति । परमात्मनि चायं दर्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः—"यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" [बृ० ४-५-१५] इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । योऽप्यसौ सुषुप्त्यवस्थायां दर्शनादिव्यवहाराभाव उक्तः सोऽप्यात्मन एवासङ्गत्वविवक्षयोक्तो न प्राणस्वभावविवक्षया परमात्म-

---

तमसो निवृत्तिवचनाद्विप्रतिपत्तिमाशङ्क्याऽऽह—तम इतीति । कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिरुपसंहारे कार्यनिवृत्त्या कारणनिवृत्तिरुपक्रमे विवक्षितेत्यविप्रतिपत्तिरित्यर्थः । किंच प्राणो यदायत्तस्तस्येदं प्रकरणमित्यात्मैव प्रकरणी भूमेत्याह—प्राणान्ते चेति । प्राणस्यान्यायत्ततैव कुतोऽत्रोच्यते तत्राऽऽह—आत्मत इति । प्राणाधिकारसमाप्तौ परात्मवचनात्पूर्वोक्तस्य भूम्नो न परमात्मतेति शङ्कते—प्रकरणेति । भूम्न एव सर्वनाम्नाऽनुकर्षणाद्वाक्यशेषस्यापि तदर्थत्वात्तस्यैवेदं प्रकरणमिति न प्राणस्य भूमतेत्याह—नेत्यादिना । किंच भूमरूपताऽपि प्राणे न मुख्येत्याह—वैपुल्येति । प्राणस्य स्वविकारापेक्षया भूमत्वेऽपि न मुख्यमिति वक्तुं सुतरामित्युक्तम् ॥ ८ ॥

परो भूमेत्यत्र लिङ्गान्तरमाह—धर्मेति । सूत्रं व्याकरोति—अपि चेति । उपपत्तिं दर्शयितुं भूम्नि दर्शनाद्यभावं दर्शयति—यत्रेति । कथमेतावता परात्मधीस्तत्राऽऽह—परमात्मनीति । प्राणेऽपि तदुपपत्तिरुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह—योऽपीति । उक्तो न शृणोतीत्यादिनेति शेषः । प्राणस्वभावविवक्षया तस्यानुक्तत्वे हेतुमाह—परमात्मेति ।

---

१ ड. ञ. °न्ते च प° । २ ड. °मा तु प्रा° । ३ ड. ञ. ट. इति श्रु° ।

प्रकरणात्। यदपि तस्यामवस्थायां सुखमुक्तं तदप्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तम्। यत आह—"एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" [बृ० ४-३-३२] इति। इहापि—"यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखम्" इति सामयसुखनिराकरणेन ब्रह्मैव सुखं भूमानं दर्शयति। "यो वै भूमा तदमृतम्" इत्यमृतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति। विकाराणाममृतत्वस्याऽऽपेक्षिकत्वात् "अतोऽन्यदार्तम्" [बृ० ३-४-२] इति च श्रुत्यन्तरात्। तथा च सत्यत्वं स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमिति चैते धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते नान्यत्र। तस्माद्भूमा परमात्मेति सिद्धम् ॥ ९ ॥ (२)

(प्रणवब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मण एवाक्षरशब्दवाच्यत्वम्, अधि० ३)

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

"कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति स होवाचैतद्वै तद-

तत्प्रकरणे न शृणोतीत्यादेरुक्तेरित्यर्थः। स्वप्नजागरितयोः सति मनसि दर्शनादिव्यवहारात्तदभावे स्वापे तदभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनोधीनो दर्शनादिर्नाऽऽत्मकृतः स तु स्वतोऽलिङ्ग[२] इति मत्वा न शृणोतीत्यादिना सर्वव्यवहाराभावः सुषुप्तावुक्तो न प्राणविवक्षया परप्रकरणविरोधादित्यर्थः। भूम्नः श्रुतं सुखत्वं प्राणेऽपि स्यादित्युक्तं प्रत्याह—यदपीति। तस्य सुखत्वे मानमाह—यत इति। इतश्चाऽऽत्मन एव सुखत्वमित्याह—इहापीति। तस्यैव सुखत्वं प्रतियोगिप्रत्युक्त्या स्फुटयति—नेति। उक्तश्रुतेरर्थमाह—सामयेति। आमयेन दुःखेन सहितं सामयम्। धर्मद्वयमुक्त्वा धर्मान्तरमाह—यो वा इति। प्राणस्यापि दर्शितममृतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—विकाराणामिति। इतश्च न प्राणस्य मुख्यममृतत्वमित्याह—अत इति। आर्तमार्तिग्रस्तं नाशीति यावत्। प्रकृतोपयुक्तानि धर्मान्तराण्याह—तथेति। स एवाधस्तात्स उपरिष्टादित्यादिना सर्वगतत्वं स एवेदं सर्वमिति सर्वात्मत्वमुक्तम्। श्रुतिलिङ्गप्रकरणेभ्यो भूमा परमात्मेति तत्प्रतिपत्त्यर्थं भूमवाक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ९ ॥ (२)

भूम्नि श्रुतधर्माणां परत्रोपपत्त्या परो भूमेत्युक्तमधुना तेनैव न्यायेनाक्षरे श्रुतजगद्विधारणस्य परस्मिन्नुपपत्तेरक्षरं[३] परं ब्रह्मेत्याह—अक्षरमिति। बृहदारण्यकवाक्यं पठति—कस्मिन्निति। यदूर्ध्वं दिवो यदधस्तात्पृथिव्या ये चोभे द्यावापृथिव्यौ यद-

---

१ ख. ट. 'रमान'। २ क. ख. ठ. ड. ढ. 'तोऽसङ्ग'। ३ क. ख. 'स्मिन्नप्युप'।

क्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनणु" [बृ० ३-८-७-८] इत्यादि श्रूयते। तत्र संशयः किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किंवा परमेश्वर इति। तत्राक्षरसमाम्नाय इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वात्प्रसिद्ध्यतिक्रमस्य चायुक्तत्वात् "ओंकार एवेदं सर्वम्" [छा० २-२३-४] इत्यादौ च श्रुत्यन्तरे वर्णस्याप्युपास्यत्वेन सर्वात्मकत्वावधारणाद्वर्ण एवाक्षरशब्द इत्येवं प्राप्त उच्यते—पर एवाऽऽत्माऽक्षरशब्दवाच्यः। कस्मात्, "अम्बरान्तधृतेः" पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात्। तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तविकारजातस्य कालत्रयविभक्तस्याऽऽकाश एव तदोतं च प्रोतं चेत्याकाशे प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा—"कस्मिन्नु खल्वा-

---

न्तरिक्षं यद्भूतं भवद्भविष्यच्च तत्सर्वं कस्मिन्नोतं प्रोतं चेति प्रश्ने याज्ञवल्क्येनाऽऽकाशे तदोतं च प्रोतं चेति निरस्ते गार्गी पुनरपृच्छदाकाशोऽव्याकृताख्यः कस्मिन्नोतप्रोतत्वेन तिष्ठतीति याज्ञवल्क्यस्त्वाह हे गार्गि यत्त्वया पृष्टमाकाशस्याधिकरणं तदेतदक्षरमस्थूलादिविशेषणं ब्रह्मविदो वदन्तीत्युदाहरणार्थः। उभयत्राक्षरशब्दप्रयोगप्रतीत्या संशयमाह—तत्रेति। सत्यशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वात्परो भूमेत्युक्तत्वादत्राप्यक्षरशब्दस्य वर्णे मुख्यत्वादोंकार एवाक्षरमिति पूर्वपक्षयति—तत्रेत्यादिना। अक्षरब्राह्मणस्य निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः संगतयः। ओंकारोपास्तिर्ब्रह्मधीरित्युभयत्र फलम्। न क्षरतीत्यक्षरमित्यवयवप्रसिद्ध्या परस्मिन्नपि शब्दोपपत्तिमाशङ्क्य रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेनाऽऽह—प्रसिद्धीति। वर्णपक्षे तस्याम्बरान्तधारणायोगादपुमर्थत्वाच्च तद्ध्यानाद्ब्रह्मैव ग्राह्यमित्याशङ्क्याऽऽह—ओंकार इति। उपास्तिद्वारा पुमर्थत्वे सिद्धेऽभिधेयस्य च गौरयं वृक्षोऽयमिति शब्दसामानाधिकरण्याद्धूमाग्निवदुपायोपेयतामात्रेण तदयोगादतदुपाये लिङ्गाद्युत्थज्ञाने नामसंभेदादभिधानाभिधेययोरैक्यादोंकारमात्रतायाश्च सर्वस्य श्रुतत्वात्तदुक्तिरित्यर्थः। रूढेरिदं ब्राह्मणमोंकारोपास्तिपरमित्युपसंहरति—वर्ण इति। पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति—एवमिति। रूढेरोंकारविषयत्वमक्षरशब्दस्योक्तं तत्कथं प्रतिज्ञेत्याह—कस्मादिति। हेतुमुक्त्वा व्याकरोति—अम्बरान्तेति। आकाशस्यैव प्रश्ने श्रवणात्तदधिकरणं पृष्टं न पृथिव्यादेरित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति। तथाऽपि रूढिर्योगाद्बलीयसीत्युक्तमित्याशङ्क्य तात्पर्यवदम्बरान्तधृतिलिङ्गसंगतयोगवृत्तिर्बलीयसीत्युपेत्योपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यावगमात्ता-

---

१ ङ. ञ. 'र एवेश' । २ ञ. ट. 'सिद्धिव्यति' । ३ क. ज. 'ब्दवाच्य इ' । ४ क. ट. ज. ञ. 'स्तस्य वि' । ५ क. ज. 'यप्रवि' । ६ क. ख. झ. 'स्यापि कार' । ७ क. ख. 'शेपत्र' । ८ क. ख. ठ. ड. ढ. 'गता यो' ।

काश ओतश्च प्रोतश्च" इत्यनेन प्रश्नेनेदमक्षरमवतारितम्। तथा-चोपसंहृतम्—"एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च" इति। न चेयमम्बरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवति। यदपि "ओंकार एवेदं सर्वम्" इति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात्स्तु-त्यर्थं द्रष्टव्यम्। तस्मान्न क्षरत्यश्नुते चेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्या-मक्षरं परमेव ब्रह्म ॥ १० ॥

स्यादेतत्। कार्यस्य चेत्कारणाधीनत्वमम्बरान्तधृतिरभ्युपग-म्यते प्रधानकारणवादिनोऽपीयमुपपद्यते। कथमम्बरान्तधृतेर्ब्र-ह्मत्वप्रतिपत्तिः। अत उत्तरं पठति—

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म। कस्मात्, "प्रशा-सनात्"। प्रशासनं हीह श्रूयते—"एतस्य वा अक्षरस्य प्रशा-सने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" [बृ० ३-८-९] इत्यादि। प्रशासनं च पारमेश्वरं कर्म नाचेतनस्य प्रशासनं भवति। न ह्यचेतनानां घटादिकारणानां मृदादीनां घटादिवि-षयं प्रशासनमस्ति ॥ ११ ॥

त्पर्यसिद्धिरित्याह—तथा चेति। लिङ्गस्यान्यथासिद्धिं प्रत्याह—न चेति। ओंकारस्य सर्वात्मत्वश्रुतेस्तत्र संभवति लिङ्गमित्याशङ्क्याऽऽह—यदपीति। स्वरूपभेदादुपायो-पेयभेदादर्थक्रियाभेदाच्च शब्दार्थयोरभेदासिद्धिरित्यर्थः। प्रकृते रूढेर्योगस्य बलीयस्त्वे फलितमाह—तस्मान्नेति ॥ १० ॥

उत्तरसूत्रापोह्यं चोद्यमाह—स्यादिति। केयमम्बरान्तधृतिस्तन्निमित्तत्वं तदुपादा-नत्वं वा। नाऽऽद्यः। घटकुलालवदाश्रयाश्रयित्वायोगात्। द्वितीये व्यभिचारादसा-धकतेति मत्वा फलितमाह—कथमिति। सूत्रमवतारयति—अत इति।

प्रतिज्ञां व्याचष्टे—सा चेति। प्रधानस्यापि तदुपपत्तेरुक्तत्वादवधारणासिद्धिरि-त्याह—कस्मादिति। हेतुमुत्थाप्य नियमं साधयति—प्रशासनादिति। अक्षरस्य सूर्यादौ प्रशासने श्रुतेऽपि कथमीश्वरत्वं तत्राऽऽह—प्रशासनं चेति। तस्यान्यथा-सिद्धिं धुनीते—नेति। तस्यापि स्वकार्ये प्रशासनं सिध्यति नेत्याह—न हीति। तथाचाऽऽज्ञाख्यप्रशासनलिङ्गान्न प्रधानमक्षरमित्यर्थः ॥ ११ ॥

---

१ क. ज. 'ह्मप्र'। २ क. ड. ज. ञ. 'पत्तिरिति। अ'। ३ ख. 'त्मश्रु'।

(प्रणवब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मण एवाक्षरशब्दवाच्यत्वम्, अधि० ३)

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥ (३)

अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणाद्ब्रह्मैवाक्षरशब्दवाच्यं तस्यैवाम्ब[1]रान्तधृतिः कर्म नान्यस्य कस्यचित्। किमिदमन्यभावव्यावृत्तेरिति[2]। अन्यस्य भावोऽन्यभावस्तस्माद्व्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिरिति। एतदुक्तं भवति—यदन्यद्ब्रह्मणोऽक्षरशब्दवाच्यमिहाऽऽशङ्क्यते तद्भावादिदमम्बरान्तविधारणमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः—"तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ" [बृ० ३-८-११] इति। तत्रादृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि संभवति। द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न संभवत्यचेतनत्वात्। तथा—"नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ" इत्यात्मभेदप्रतिषेधात्। न शारीरस्याप्युपाधिमतोऽक्षरशब्दवाच्यत्वम्। "अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः" [बृ० ३-८-८] इति चोपाधिमत्ताप्रतिषेधात्। न हि निरुपाधिकः शारीरो नाम भवति। तस्मात्परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः॥ १२॥ (३)

(परापरब्रह्मणोर्मध्ये परब्रह्मण एव त्रिमात्रेण प्रणवेन ध्येयत्वम्, अधि० ४)

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥ (४)

"एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारस्तस्माद्वि-

ओंकारादिनिरासेन ब्रह्मादाने हेत्वन्तरमाह—अन्येति। प्रतिज्ञाभ्यां सूत्रं योजयति—अन्यभावेति। हेत्वर्थं प्रश्नपूर्वकमाह—किमित्यादिना। अन्यभावाद्व्यावृत्त्याऽक्षरस्याभावत्वं विधेयमितिभ्रमव्यावृत्त्यर्थमभिप्रेतमर्थमाह—एतदिति। प्रधानमन्यदित्युक्तम्। इहेति प्रकृतोदाहरणम्। प्रधानस्यापि रूपादिराहित्याददृष्टत्वादियोगादुक्तश्रुतौ कुतोऽक्षरस्य ततो व्यावृत्तिस्तत्राऽऽह—तत्रेति। एतेन सूत्रेणाक्षरत्वं जीवस्यापि निरस्तमित्याह—तथेति। अक्षरमतःशब्दार्थः। इतश्च जीवस्य नाक्षरशब्दतेत्याह—अचक्षुष्कमिति। उपाधिसंबन्धनिषेधेऽपि तद्वतो निषेधाभावाद्युक्तं तस्याक्षरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति। अनन्यथासिद्धलिङ्गसङ्गियोगवृत्त्या ज्ञेयब्रह्मपरमक्षरब्राह्मणमित्युपसंहरति—तस्मादिति॥ १२॥ (३)

ओंकारस्याक्षरत्वेन पूर्वपक्षे बुद्धिसांनिध्यात्तेन ध्यातव्यं पुरुषं निरूपयति—ईक्षतीति। आथर्वणवाक्यं पठति—एतदिति। पिप्पलादो नामाऽऽचार्यः सत्यका-

---

१ क. घ. ज. 'स्यैव चाम्ब'। २ क. ख. ट. ड. ढ. 'ति। अथ'।

द्वानेतेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वेति " [प्र० ५-२] इति प्रकृत्य श्रूयते—" यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत " इति । किमस्मिन्वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यमुपदिश्यत आहोस्विदपरमिति " एतेनैवाऽऽयतनेन परमपरं चैकतरमन्वेति " इति प्रकृतत्वात्संशयः । तत्रापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तम् । कस्मात् । "स तेजसि सूर्ये संपन्नः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्" इति च तद्विदो देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वात् । न हि परब्रह्मविद्देशपरिच्छिन्नं फलमश्नुवीतेति युक्तम् । सर्वगतत्वात्परस्य ब्रह्मणः ।

नन्वपरब्रह्मपरिग्रहे " परं पुरुषम् " [प्र० ५-५] इति विशेषणं नोपपद्यते । नैष दोषः । पिण्डापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेः । इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—परमेव ब्रह्मेहाभिध्यातव्यमुपदिश्यते । कस्मात्, " ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् " । ईक्षतिर्दर्शनम् । दर्शनव्या-

---

मेन पृष्टो व्याचष्टे । हे सत्यकाम परं निर्विशेषमपरं च कार्यं यद्ब्रह्म तदेतदेव योऽयमोंकारः स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य प्रतीकस्तस्मात्प्रणवं ब्रह्मात्मना विद्वानेतेनोंकारध्यानेनाऽऽयतनेन प्राप्तिसाधनेन परापरयोरेकतरं यथाध्यानमनुगच्छतीति प्रकृत्यैकमात्रद्विमात्रोपास्तिं दर्शयित्वा ब्रवीति—यः पुनरोमित्येतदक्षरं त्रिमात्रमिति । त्रिमात्रेणेति तृतीया द्वितीयात्वेन नेया ब्रह्मोंकाराभेदोपक्रमात्तथाविधमक्षरं सूर्यान्तस्थं परं ध्यायीत । स सूर्यं प्राप्तः सामभिर्ब्रह्मलोकं प्रति नीयत इत्युदाहरणार्थः । सनिमित्तं संशयमाह—किमिति । अक्षरशब्दस्य वर्णे रूढस्यापि जगदायतनत्वलिङ्गेन जघन्या योगवृत्तिराश्रिता तथा देशपरिच्छिन्नफलश्रुतिलिङ्गेन परशब्दस्याऽऽपेक्षिकपरत्वविशिष्टे हिरण्यगर्भे वृत्तिरिति पूर्वपक्षयति—तत्रेति । उक्तश्रुतेर्ध्येये ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः संगतयः । अपरस्य परस्य वा ब्रह्मणो ध्यानं पूर्वोत्तरपक्षयोः फलम् । ननु परापरत्वेन ब्रह्म विभज्य परमभिध्यायीतेति विशेषोक्तौ कुतः शङ्केति शङ्कते—कस्मादिति । परायोगिफलोक्त्या शङ्कायाः सावकाशत्वमाह—स इति । उपासकः सर्वनामार्थः । कथं यथोक्तं फलं परस्मिन्नसंभावितं तदाह—न हीति । तद्विदोऽपि तथाभावादिति शेषः ।

विशेषणानुपपत्तिं शङ्कते—नन्विति । तदुपपत्तिमाह—नेति । पिण्डः स्थूलो देहः । प्राणः सूत्रात्मा । अपरब्रह्मोपास्तिपरं वाक्यमित्युपसंहर्तुमितिशब्दः । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति—एवमिति । तत्र प्रतिज्ञां पूरयति—परमेवेति । लिङ्गाद्ध्यायतेरपरविषयत्वोक्तेर्नियमासिद्धिरित्याह—कस्मादिति । सौत्रं हेतुमाह—ईक्षतीति ।

ष्यमीक्षतिकर्म । ईक्षतिकर्मत्वेनास्याभिध्यातव्यस्य पुरुषस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति "स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते" इति । तत्राभिध्यायतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति । मनोरथकल्पितस्याप्यभिध्यायतिकर्मत्वात् । ईक्षतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु लोके कर्म दृष्टमित्यतः परमात्मैवायं सम्यग्दर्शनविषयभूत ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते । स एव चेह परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञायते ।

नन्वभिध्याने परपुरुष उक्त ईक्षणे तु परात्परः कथमितर इतरत्र प्रत्यभिज्ञायत इति । अत्रोच्यते। परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र साधारणौ । न चात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृश्यते । येन तस्मात्परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुरु-

---

ईक्षतेर्धातोरीक्षणमेव कर्म तद्व्यपदेशान्नापेक्षितधीरित्याशङ्क्य व्याकरोति—ईक्षतिरिति । तथाऽपि तदेव क्रियात्वात्कर्मेति भ्रान्तिं प्रत्याह—दर्शनेति । तस्य व्यपदेशादित्युक्ते पक्षधर्मत्वासिद्धिमाशङ्क्यापेक्षितं पूरयन्विवक्षितमर्थमाह—ईक्षतीति । ईक्षणविषयत्वेन वाक्यशेषे निर्दिश्यमानमपि ब्रह्मापरमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । ईक्षतिध्यायत्योर्निर्धारणार्था सप्तमी । रजतादिदृष्टेराभासत्वात्तथाभूतमेवेत्यवध्रियते। अत एव दर्शनविशेषणं सम्यगिति । अस्तु तर्हीक्षतिकर्मणोऽन्यस्यैव ध्येयत्वमित्याशङ्क्य सौत्रं सशब्दं व्याचष्टे—स एवेति ।

निर्देशवैषम्याच्च प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते—नन्विति । वैषम्यमुपेत्य प्रत्यभिज्ञोपपत्तिमाह—अत्रेति । एतच्छब्दस्य प्रकृतगामित्वाद्ध्यायतिकर्मणश्च प्रकृतत्वात्तस्यैवैतच्छब्दसमानाधिकृतपञ्चम्यन्तपरशब्देन प्रत्यभिज्ञानादभिध्यातव्यविषयपरशब्दस्य वाक्यशेषे जीवघनविषयत्वाज्जीवघनोऽभिध्यातव्यस्तस्मात्परात्परः परमेश्वरोऽन्य एवेक्षतिकर्मभूत इत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । यो ध्येयः स एव तत्तुल्यसम्यग्धियोऽपीक्षणस्य विषयः संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यायोगादेतच्छब्दस्य संनिहितपरामर्शित्वेऽपि संनिहिततरजीवघनविषयत्वाज्जीवघनशब्दस्य च ध्येयविषयत्वाभावात्तस्येक्षितव्यस्य चैकतेत्यर्थः । उपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यतार्थमुपक्रमे यो ध्यातव्यः स एवोपसंहारेऽपीक्षणगोचरश्चेत्तर्हि जीवघनशब्दस्य पृथगर्थो वक्तव्यो न हि जीवघनपदं प्रमत्तगी-

---

१ ङ. ञ. ट. पुरुषं पुरिशयमी॰ । २ क. ज. ट. परः पु॰ । ३ ञ. परपु॰ । ४ क. ख. ठ. ड. ढ. ॰वैषम्याच्च ।

पोऽन्यः स्यात् । कस्तर्हि जीवघन इति । उच्यते । घनो मूर्तिर्जीवलक्षणो घनो जीवघनः । सैन्धवखिल्यवद्यः परमात्मनो जीवरूपः खिल्यभाव उपाधिकृतः परश्च विषयेन्द्रियेभ्यः सोऽत्र जीवघन इति । अपर आह—"स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्" इत्यतीतानन्तरवाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः परश्च लोकान्तरेभ्यः सोऽत्र जीवघन इत्युच्यते । जीवानां हि सर्वेषां करणपरिवृतानां सर्वकरणात्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि संघातोपपत्तेर्भवति ब्रह्मलोको जीवघनः । तस्मात्परो यः परमात्मेक्षणकर्मभूतः स एवाभिध्यानेऽपि कर्मभूत इति गम्यते । परं पुरुषमिति च विशेषणं परमात्मपरिग्रह एवावकल्पते । परो हि पुरुषः परमात्मैव भवति यस्मात्परं किंचिदन्यन्नास्ति—"पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इति च श्रुत्यन्तरात् । "परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः" इति च विभज्यानन्तरमोंकारेण परं पुरुषमभिध्यातव्यं ब्रुवन्परमेव ब्रह्म परं पुरुषं गमयति । "यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मु-

---

तमिति शङ्कते—कस्तर्हीति । मूर्तौ घन इति सूत्रेणाऽऽह—उच्यत इति । षष्ठीसमासं व्यावर्तयति—जीवेति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेनाऽऽह—सैन्धवेति । खिल्यभावोऽल्पत्वम् । कथमनवच्छिन्नस्य परस्याल्पत्वं तत्राऽऽह—उपाधीति । तत्र पञ्चम्यन्तपरशब्दोपपत्तिमाह—परश्चेति । एतच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वमाश्रित्य पक्षान्तरमाह—अपर इति । कया वृत्त्या जीवघनशब्दो ब्रह्मलोकं ब्रूते तत्राऽऽह—जीवानामिति । परिच्छिन्नकरणावच्छिन्नानामनवच्छिन्नकरणात्मनि हिरण्यगर्भेऽन्तर्भावात्तस्य जीवपूर्णतया तद्घनत्वाल्लोकोऽपि जीवघन इत्युपचर्यत इत्यर्थः । तस्य कारणत्वात्परमात्मा परस्तस्मादित्याह—तस्मादिति । ईक्षणध्यानयोः कार्यकारणभावादेकविषयतेत्याह—स एवेति । परस्यैव ध्यातव्यत्वे विशेषणमनुकूलयति—परमिति । विराडपेक्षया परत्वं सूत्रेऽपीत्युक्तमाशङ्क्य मुख्यं परत्वमुत्सर्गतो ब्रह्मण्येवेत्याह—परो हीति । यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिदिति श्रुत्या परमात्मानं विशिनष्टि—यस्मादिति । ईश्वरस्य परमपुरुषार्थत्वे मानमाह—पुरुषादिति । परापरे ब्रह्मणी प्रकृत्य परशब्देनापरस्य व्यावर्तनादपि परमेव ब्रह्म ध्यातव्यमित्याह—परं चेति । न केवलमुपक्रमादेवं किंतु फलोक्तेरपीत्याह—यथेति । पादोदरः सर्पः ।

---

१ क. ज. 'वं हैव स । २ ङ. ज. 'र्मुक्त इ' । ३ क. ख. ठ. ड. ढ. 'त्वात्तल्लो' । ४ क. ठ. ड. ढ. ईदृशस्य ।

च्यते " इति पाप्मविनिर्मोकफलवचनं परमात्मानमिहाभिध्यातव्यं सूचयति ।

अथ यदुक्तं परमात्माभिध्यायिनो न देशपरिच्छिन्नफलं युज्यत इति । अत्रोच्यते । त्रिमात्रेणोंकारेणाऽऽलम्बनेन परमात्मानमभिध्यायतः फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तिरिति क्रममुक्त्यभिप्रायमेतद्भविष्यतीत्यदोषः ॥१३॥(४)

(दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां वियज्जीवब्रह्मणां मध्ये ब्रह्मण एव तदाकाशवाच्यत्वम्, अधि० ५)

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

"अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम् " [छा० ८-१-१] इत्यादिवाक्यं समाम्नायते । तत्र

पूर्वपक्षबीजमनूद्य दूषयति—अथेत्यादिना । परिशुद्धब्रह्मैक्यज्ञाने देशपरिच्छिन्नं फलमयुक्तम् । ओंकारोपाधिब्रह्मोपास्तौ तदविरुद्धमित्यर्थः । कथं तर्हि पुरुषमीक्षत इति तत्राऽऽह—क्रमेणेति । ब्रह्मलोके सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ मोक्षं विवक्षित्वेक्षतिवाक्यमित्यर्थः । एकवाक्यताकाङ्क्षप्रकरणानुगृहीतश्रुतिप्रत्यभिज्ञाया देशपरिच्छिन्नफलत्वलिङ्गानुगृहीतप्रत्यभिज्ञातो बलीयस्त्वाद्ध्यातव्यं परमेवेत्युपसंहरति—अदोष इति ॥ १३ ॥ (४)

परात्परं पुरिशयं पुरुषमित्यादिवाक्याद्ध्यातव्यपुरुषनिर्णये परस्य पुरिशयमिति पुरसंबन्धसिद्धेरयमपि पुरसंबन्धी दहराकाशो ब्रह्मेत्याह—दहर इति । छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति—अथेति । भूमविद्यानन्तरं विद्यान्तरारम्भार्थोऽथशब्दः । यदिदमिति प्रसिद्धं हृदयं परामृष्टम् । अस्मिन्निति प्रत्यक्षत्वोक्तिः । ब्रह्मपुरं शरीरम् । दहरं सूक्ष्मम् । पुण्डरीकं तदाकारत्वात्प्रकृतं हृदयमेव तत्र परस्य नित्यसंनिधेर्वेश्मशब्दः । संनिहितं हृदयं सप्तम्या परामृश्य तस्यातिसूक्ष्मस्य परस्य तत्र सदा स्थितिं सूचयन्वेश्मत्वमेव विशदयति—दहर इति । व्यवहितमपि हृदयं योग्यत्वात्तच्छब्देनोक्त्वा तदन्तराकाशस्य विचार्यतां ज्ञेयतां च दर्शयति—तस्मिन्निति । तस्मिन्निति सप्तम्या हृदयोक्तेस्तदन्तस्थं दहराकाशमन्वेष्यं जिज्ञास्यं च किंवा तस्याः संनिहिततरदहराकाशार्थत्वात्तदन्तस्थं किंचिदन्विष्य ज्ञेयमिति संशयं सूचयति—तत्रेति । वाक्यं

---

१ ङ. अत्र । २ क. ढ. ज. म. ट. 'च्छिन्नं फ' । ३ क. घ. ज. युज्येतेति । ४ ठ. ड. ढ. 'हूक्षताप्र' । ५ क. 'स्य सं' ।

(दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां वियज्जीवब्रह्मणां मध्ये ब्रह्मण एव तदाकाशवाच्यत्वम्, अधि० ५)

योऽयं दहरे हृदयपुण्डरीके दहर आकाशः श्रुतः स किं भूताकाशोऽथवा विज्ञानात्माऽथवा परमात्मेति संशय्यते। कुतः संशयः। आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्याम्। आकाशशब्दो ह्ययं भूताकाशे परस्मिंश्च प्रयुज्यमानो दृश्यते। तत्र किं भूताकाश एव दहरः स्यात्किंवा पर इति संशयः। तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्मनामा तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमथवा परस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति। तत्र जीवस्य परस्य वाऽन्यतरस्य पुरस्वामिनो दहराकाशत्वे संशयः। तत्राऽऽकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाश एव दहरशब्द इति प्राप्तम्। तस्य च दहरायतनापेक्षया दहरत्वम्। "यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः" इति च बाह्याभ्यन्तरभावकृतभेदस्योपमानोपमेयभावो द्यावापृथिव्यादि च तस्मिन्नन्तः समाहित-

---

सप्तम्यर्थः। यदाऽऽकाशोऽन्विष्य ज्ञेयस्तदा प्राप्तं संशयमाह—स इति। द्वितीये संशये प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कुत इति। द्वयोरपि पक्षत्रयोपनायकत्वं व्यावर्तयन्नाकाशशब्दाधीनं पक्षद्वयमाह—आकाशेति। शब्दान्तरात्पक्षद्वयप्राप्तिमाह—तथेति। इतिशब्दः संशयशब्देन संबध्यते। नन्वयमन्यः संशयो न प्रकृतस्तस्यान्यादृशत्वात्तत्राऽऽह—तत्रेति। उक्ते संशये सतीति यावत्। परपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वाद्ब्रह्मैव ध्येयमित्युक्तमिहाप्याकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढेस्तस्यैवोपास्यतेति पूर्वपक्षमाह—तत्रेति। दहरवाक्यस्य सोपाधिके ब्रह्मण्यन्वयोक्तौ तत्र प्रवृत्तस्य निरुपाधिकं बुभुत्समानस्य तस्मिन्प्राजापत्यवाक्यान्वयोक्तेः संगतयः। पूर्वपक्षे भूताकाशादिध्यानं सिद्धान्ते परोपास्तिद्वारा प्रतिपत्तिरिति फलम्। न चाऽऽकाशस्तल्लिङ्गादित्यनेन गतत्वात्पूर्वपक्षानुत्थानं तत्र वाक्यशेषस्थलिङ्गानामाकाशविषयत्वात्। प्रकृते तेषां तदन्तस्थविषयत्वेन तदविषयत्वादिति। उपास्त्यर्थं ब्रह्मणो दहरत्वेऽपि भूताकाशस्य तदयोगात्कुतो ग्रहणं तत्राऽऽह—तस्येति। तद्ध्यानेनापि वाक्यशेषस्थं फलं संपद्यते वाक्यादित्यर्थः। सति भेदे सादृश्ये चोपमानोपमेयभावादेकत्र तदसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—यावानिति। ब्रह्मणि द्यावापृथिव्यादीनामन्तः समाधानं कारणत्वात्तदभावादाकाशे नैवमित्याशङ्क्याऽऽह—द्यावापृथिव्यादीति। दहरे कथं तत्समाधानं तत्राऽऽह—

---

१ क. °तः। आ°। २ ङ. ञ. °श्च ब्रह्मणि प्र°। ३ क. ज. °ष प°। ४ क. ख. °पस्थफ°।

मवकाशात्मनाऽऽकाशस्यैकत्वात्। अथवा जीवो दहर इति प्राप्तम्, ब्रह्मपुरशब्दाज्जीवस्य हीदं पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते। तस्य स्वकर्मणोपार्जितत्वात्। भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम्। न हि परस्य ब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभावः संबन्धोऽस्ति। तत्र पुरस्वामिनः पुरैकदेशेऽवस्थानं दृष्टं यथा राज्ञः। मनउपाधिकश्च जीवो मनश्च प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीवस्यैवेदं हृदयान्तरवस्थानं स्यात्। दहरत्वमपि तस्यैवाऽऽराग्रोपमितत्वात् [श्वे० ५.८] अवकल्पते। आकाशोपमितत्वादि च ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यति। न चात्र दहरस्याऽऽकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रूयते। "तस्मिन्यदन्तः" इति परविशेषणत्वेनोपादानादिति।

अवकाशेति। अपहतपाप्मत्वादि तस्मिन्नित्यानुवादः। सत्यकामत्वादि ध्यानार्थमध्यस्तमिति भावः। एष आत्मेत्यात्मशब्दसामञ्जस्यार्थं पक्षान्तरमाह—अथवेति। ब्रह्मशब्दस्यामुख्यत्वाज्जीवे तच्छब्दात्परस्मिञ्झटिति बुद्धिस्थे कुतो जीवोक्तिरित्याशङ्क्य पुरसंबन्धस्य तत्रैव संभवादित्याह—जीवस्येति। तस्यापि पुरेण कः संबन्धस्तत्राऽऽह—तस्येति। तथाऽपि तस्मिन्नौपाधिके कथं ब्रह्मपदं तत्राऽऽह—भक्त्येति। चैतन्यगुणयोगेनेत्यर्थः। गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययमाशङ्क्योक्तं न हीति। कार्यकारणसंबन्धस्य साधारण्यादसाधारण्येन व्यपदेशाज्जीवकर्मार्जितं शरीरं तेनैवं व्यपदेश्यमित्यर्थः। तस्य जीवपुरत्वेऽपि राजपुरे मैत्रसद्मवत्पुण्डरीकदहरगेहता ब्रह्मणोऽस्तु तत्राऽऽह—तत्रेति। वेश्मनः खल्वाधारस्याऽऽधेयापेक्षायां पुरस्वामिना ध्येयेन संबन्धान्नान्यापेक्षेत्यर्थः। जीवस्य देहेन विशेषसंबन्धेऽपि हृदयेन तदभावात्कथं तस्यैव तद्वेश्मता तत्राऽऽह—मन इति। तस्यापि चञ्चलत्वान्न हृदयेनासाधारण्यं तत्राऽऽह—मनश्चेति। तथाऽपि तस्य सर्वगतस्य कुतो दहरत्वं तत्राऽऽह—दहरत्वमिति। दहरत्वादेव तर्हि नाऽऽकाशोपमितत्वादीत्याशङ्क्याऽऽह—आकाशेति। यद्भावमपेक्ष्यैतत्कल्प्यते तदेव ब्रह्माऽऽकाशशब्दं लाघवादित्याशङ्क्याऽऽद्ये संशये पूर्वपक्षमाह—न चेति। परविशेषणत्वेनेत्यत्र परो दहराकाश उपादानात्तस्मिन्निति सप्तम्यन्ततच्छब्दस्येति शेषः। यद्वा परशब्दोऽन्तस्थवस्तुविषयस्तद्विशेषणत्वेन तस्मिन्निति दहराकाशस्योक्तेरित्यर्थः। तच्छब्दस्य संनिकृष्टान्वययोगे विप्रकृष्टान्वयस्य जघन्यत्वादाकाशा-

---

१ क. ज. °मिलक्षणः सं°। २ क. °देशाव°। ३ क. घ. ज. °दयेऽन्त°। ४ ञ. °रस्याका°। ५ ज. °न्वेष्यत्वं। ६ क. ज. °ज्ञास्यत्वं। ७ ख. °व तद्यप°।

अत उत्तरं ब्रूमः—परमेश्वर एव[1] दहराकाशो भवितुमर्हति न भूताकाशो जीवो वा। कस्मात्। उत्तरेभ्यो वाक्यशेपगतेभ्यो हेतुभ्यः। तथा हि[3]—अन्वेष्टव्यतयाऽभिहितस्य दहरस्याऽऽकाशस्य "तं चेद्ब्रूयुः" इत्युपक्रम्य "किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" इत्येवमाक्षेपपूर्वकं प्रतिसमाधानवचनं भवति "स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते" इत्यादि। तत्र पुण्डरीकदहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याऽऽकाशस्य प्रसिद्धाकाशौपम्येन दहरत्वं निवर्तयन्भूताकाशत्वं दहरस्याऽऽकाशस्य निवर्तयतीति गम्यते। यद्यप्याकाशशब्दो भूताकाशे रूढस्तथाऽपि तेनैव तस्योपमा नोपपद्यत इति भूताकाशशङ्का निवर्तिता भवति।

नन्वेकस्याप्याकाशस्य बाह्याभ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमा-

न्तर्गतं ध्येयमिति भावः। भूताकाशस्य जीवस्य वा दहराकाशान्तस्थस्य वा ध्यानार्थं दहरवाक्यमुपसंहर्तुमितिशब्दः।

सिद्धान्तयति—अत इति। तत्र प्रतिज्ञां व्याचष्टे—परमेश्वर इति। प्रतिज्ञायां प्रश्नद्वारा हेतूनाह—कस्मादिति। तानेव विवृणोति—तथा हीति। विहितस्य तदन्वेष्टव्यमित्यादिनेति शेपः। आकाशस्याऽऽक्षेपपूर्वकमिति संबन्धः। तमाचार्यं प्रति शिष्या यदि ब्रूयुरित्याक्षेपमुपक्रम्यावतार्येति योजना। आक्षेपप्रकारमाह—किं तदिति। पुण्डरीकमेव तावदल्पमल्पतरं च तदन्तर्गतमाकाशं तथाच किं तदत्रात्यल्पेऽस्ति तच्छ्रुतियुक्तिभ्यामन्वेष्यं यद्वाव[6] साक्षात्कर्तव्यमित्यल्पतादोषेण दहरस्य ज्ञेयत्वमाक्षिप्य समाहितमित्यर्थः। तदेव दर्शयति—स इति। आचार्यः सर्वनामार्थः। अस्मिन्निति हार्दाकाशोक्तिः। उभावग्निश्च वायुश्चेत्यादिसंग्रहार्थमादिपदम्। तस्य विवक्षितमर्थमाह—तत्रेति। निवर्तयन्नित्याचार्यो गृह्यते। आकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वात्कयाऽनुपपत्त्या तन्निवर्तनं तत्राऽऽह—यद्यपीति।

परोक्तिं स्मारयित्वा निरस्यति—नन्वित्यादिना। गत्यन्तराभावादारोपितभेदेनोपमानस्थं[7] कादाचित्कत्वेऽपि सत्यां गतौ तदसिद्धिरित्यर्थः। सादृश्ये सत्युपमानोपमेयत्वं

---

१ क. ज. एवात्र। २ क. ज. 'हर आका°। ३ क. ज. ञ. ट. 'हि। द्रष्ट°। ४ क. ज. ञ. ट. °या विहि°। ५ ड. ञ. °हराका°। ६ क. °द्वा सा°। ञ. ट. °द्वा तत्साक्षा°। ७ ख. ट. ड. ढ. °स्य कादाचि°।

नोपमेयभावः संभवतीत्युक्तम्। नैवं संभवति। अगतिका हीयं गतिर्यत्काल्पनिकभेदाश्रयणम्। अपि च कल्पयित्वा भेदमुपमानोपमेयभावं वर्णयतः परिच्छिन्नत्वादभ्यन्तराकाशस्य न बाह्याकाशपरिमाणत्वमुपपद्येत।

ननु परमेश्वरस्यापि "ज्यायानाकाशात्" [शत० ब्रा० १०-६-३-२] इति श्रुत्यन्तरान्नैवाऽऽकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते। नैष दोषः। पुण्डरीकवेष्टनप्राप्तदहरत्वनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य न तावत्त्वप्रतिपादनपरत्वम्। उभयप्रतिपादने हि वाक्यं भिद्येत। न च कल्पितभेदे पुण्डरीकवेष्टित आकाशैकदेशे द्यावापृथिव्यादीनामन्तः समाधानमुपपद्यते। "एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः" [छा० ८-१-५] इति चाऽऽत्मत्वापहतपाप्मत्वादयश्च गुणा न भूताकाशे संभवन्ति। यद्यप्यात्मशब्दो जीवे संभवति तथाऽपीतरेभ्यः कारणेभ्यो जीवाशङ्काऽपि निवर्तिता भवति। न

दृष्टम्। न चोपाधिपरिच्छिन्नान्तराकाशस्य महत्प(हाप)रिमाणेन बाह्याकाशेन सादृश्यमित्याह—अपि चेति।

तर्हि परस्यापि भूताकाशो नोपमानमतुल्यपरिमाणत्वादित्याह—नन्विति। नेदं वाक्यं भूताकाशतुल्यत्वविषयं किंतु शङ्कितात्पत्वव्यावृत्तिपरमित्याह—नेति। निवृत्तौ तावत्त्वे च वाक्यतात्पर्यमाशङ्क्योक्तम्—उभयेति। न च संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदः। न च तावत्त्वमेव प्रतिपाद्यमफलत्वान्न च शङ्कितदहरत्वनिवृत्तिरेव फलं तत्रैव वाक्यतात्पर्यप्रसङ्गान्न च साक्षादेव तत्सिद्धावार्थिकत्वकल्पना युक्तेति भावः। भूताकाशग्रहे लिङ्गान्तरमाह—न चेति। तत्रैव हेत्वन्तरम्—एष इति। विगता जिघत्सा खादितुमिच्छा यस्य स तथा। चकारादुक्तं सर्वमाकाशस्यैकदेशे नोपपद्यत इति संबन्धः। तदेव स्पष्टयति—आत्मत्वेति। न तावद्भूताकाशे संभवत्यात्मत्वमचैतन्यान्न चापहतपाप्मत्वादेर्नित्यानुवादत्वं नापि सत्यकामत्वादेरारोपितत्वमगतिका ह्येयं गतिरुपक्रमस्थाकाशश्रुतेश्चोपसंहारस्थात्मश्रुतिरुक्तलिङ्गसंगता बलीयसी प्रत्ययसंवादादित्याकाशशब्दं ब्रह्मैवेति भावः। आकाशोपमितत्वादिहेतुभ्यो भूताकाशं निरस्य तद्बलादेव जीवमपि निरस्यति—यद्यपीति। ननु कथमाकाशोपमितत्वं जीवशङ्कानिवर्तकं

---

१ क. ज. °न्तरस्याऽऽका°। २ क. ज. ञ. ट. °पद्यते। न°। ३ ङ. °पद्येत। नै°। ४ क. ख. ठ. ड. ढ. जीवाश°।

ह्युपाधिपरिच्छिन्नस्याऽऽराग्रोपमितस्य जीवस्य पुण्डरीकवेष्टनकृतं दहरत्वं शक्यं निवर्तयितुम्। ब्रह्माभेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येतेति चेत्। यदात्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येत तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्सर्वगतत्वादि विवक्ष्यतामिति युक्तम्।

यदप्युक्तं ब्रह्मपुरमिति जीवेन पुरस्योपलक्षितत्वाद्राज्ञ इव जीवस्यैवेदं पुरस्वामिनः पुरैकदेशवर्तित्वमस्त्विति। अत्र ब्रूमः। परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते। ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन्मुख्यत्वात्। तस्याप्यस्ति पुरेणानेन संबन्धः। उपलब्ध्यधिष्ठानत्वात्। "स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते" [प्र० ५-५] "स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः" [बृ० २-५-१८] इत्यादिश्रुतिभ्यः। अथवा जीवपुर एवास्मिन्ब्रह्म संनिहितमुपलक्ष्यते। यथा शालग्रामे विष्णुः संनिहित इति तद्वत्। "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र

तस्यापि तदुपमितत्वेन शङ्कितदहरत्वनिवृत्त्योपमानपर्यवसानात्तत्राऽऽह--न हीति। तादात्म्येन शङ्कते--ब्रह्मेति। आदिपदं सर्वाधारत्वादिसंग्रहार्थम्। लाघवेन प्रत्याह--यदिति।

ब्रह्मपुरशब्दाज्जीवोपादानमुक्तमनुवदति--यदपीति। प्रथमश्रुतब्रह्मशब्देन चरमश्रुतविभक्त्यर्थो नेतव्य इत्याह--अत्रेति। ब्रह्मणः पुरमित्यत्र स्वस्वामित्वं षष्ठ्यर्थं हित्वा ब्रह्मशब्दो मुख्यार्थः स्वीकर्तव्यः प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थापेक्षस्य दौर्बल्यादित्यर्थः। ननु ब्रह्मपक्षे प्रत्ययस्य निरालम्बनत्वमेव जीवपक्षे प्रकृत्यालम्बनं कथंचिदस्ति तदर्थस्य ब्रह्माभेदात्तत्राऽऽह--तस्येति। ब्रह्मणः शरीरमुपलब्ध्यधिष्ठानमित्यत्र मानमाह--स इति। सर्वासु पूर्ष्विति व्यपदिश्य पुरिशय इति विशेषणं हृदयसंबन्धविवक्षया नेयम्। आदिपदं यो वेद निहितं गुहायामित्यादिसंग्रहार्थम्। ननु शारीरः शरीरमन्नपानाभ्यवहरणेन बृंहयतीति तस्मिन्मुख्यं ब्रह्मत्वं तस्य च स्वकर्मार्जितत्वादसाधारणं शरीरं तथा च प्रकृतिप्रत्ययौ जीवे मुख्याविति तत्राऽऽह--अथवेति। शारीरसंबद्धमेव वेश्मोत्तरहेतुभ्यो ब्रह्मणाऽपि संबध्यते। दृष्टं हि राजपुरे मैत्रसद्मेत्यर्थः। किंच कर्मफलनित्यतानिवृत्त्या दहरज्ञानस्यानन्तफलत्वश्रुतेर्दहरस्य परत्वमित्याह--तद्यथेति। कर्मणस्तत्फलाच्चोपेक्षानन्तर्यमथशब्दार्थः। इह जीवत्येव देहे दहरमात्मानं तदाश्रितांश्च

---

१ अ. 'वस्यत इति'। २ ज. 'द्यवृत्तित्व'। ३ क. ज. 'पदेश्य'। ४ क. ख. ठ. ड. ढ. 'संबन्धमे'।

पुण्यचितो लोकः क्षीयते" [छा० ८-१-६] इति च कर्मणामन्तवत्फलत्वमुक्त्वाऽथ य इहाऽऽत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति प्रकृतदहराकाशविज्ञानस्यानन्तफलत्वं वदन्परमात्मत्वमस्य सूचयति ।

यदप्येतदुक्तं न दहरस्याऽऽकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रुतं परविशेषणत्वेनोपादानादिति । अत्र ब्रूमः—यद्याकाशो नान्वेष्टव्यत्वेनोक्तः स्यात् "यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः" इत्याद्याकाशस्वरूपप्रदर्शनं नोपयुज्येत ।

नन्वेतदप्यन्तर्वर्तिवस्तुसद्भावदर्शनायैव प्रदर्श्यते । "तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" इत्याक्षिप्य परिहारावसर आकाशौपम्योपक्रमेण द्यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाहितत्वदर्शनात् । नैतदेवम् । एवं हि सति यदन्तः समाहितं द्यावापृथिव्यादि तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चोक्तं स्यात् । तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत "अस्मिन्कामाः समाहिताः" "एष आत्माऽपहतपाप्मा" इति हि प्रकृतं द्यावापृथिव्यादिसमा-

---

सत्यकामादिगुणानाचार्योपदेशमनुविद्यानुभूय ये परलोकं व्रजन्ति तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारः स्वेच्छया चरणमप्रतिहतमनन्तमैश्वर्यमित्यर्थः । श्रुतितात्पर्यमाह—प्रकृतेति । वदन्नित्याचार्यो वेदो वोक्तः ।

दहराकाशस्यान्वेष्यत्वादिसिद्धौ तत्र विचारो न तु तदस्ति तस्मिन्यदन्तरित्यन्तस्थविशेषणत्वादन्वेषणादेरिति तत्राऽऽह—यदपीति । उत्तरत्राऽऽकाशस्वरूपप्रतिपादनानुपपत्त्या तस्य ज्ञेयत्वमन्तः समाहितैः सहेष्टमित्याह—अत्रेति ।

तत्प्रतिपादनमन्यथोपपन्नमिति शङ्कते—नन्विति । कथमेतदवगम्यते तत्राऽऽह—तमिति । किं तदत्रेत्याक्षेपादुभे अस्मिन्निति चान्तस्थवस्तूक्त्या समाधाना[1]धारत्वमेवाऽऽकाशस्येत्यर्थः । तस्याऽऽधारमात्रत्वविवक्षायामाधेयस्यैव ध्येयत्वं स्यादित्याह—नैतदिति । अस्तु को दोषस्तत्राऽऽह—तत्रेति । दहराकाशस्य प्रकृतस्यैतच्छब्देन परामर्शात्तद्वेदनस्य फलवत्त्वश्रुतेस्तदेव ध्येयम् । न चैतच्छब्देन द्यावापृथिवीभ्यां व्यवधानान्नाऽऽकाशाकर्षणमस्मिन्नेष इति चैकवचनात्तस्यैव परामर्शयोग्यत्वादित्यर्थः ।

---

१ क. ख. 'नादाधा' ।

धानाधारमाकाशमाकृष्य "अथ य इहाऽऽत्मानमनुविद्य व्रजन्त्ये-[१]तांश्च सत्यान्कामान्" इति समुच्चयार्थेन चशब्देनाऽऽत्मानं कामाधारमाश्रितांश्च कामान्विज्ञेयान्वाक्यशेषो दर्शयति। तस्मा-द्वाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाऽऽकाशो हृदयपुण्डरीकाधिष्ठानः सहान्तस्थैः समाहितैः पृथिव्यादिभिः सत्यैश्च कामैर्विज्ञेय उक्त इति गम्यते। स चोक्तेभ्यो हेतुभ्यः परमेश्वर इति ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तं त एवोत्तरे हेतव इदानीं प्रपञ्च्यन्ते। इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्माद्दहरवाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवतः—"इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति" [छा० ८-३-२] इति। तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्वि-षया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानामभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां गमयति। तथा ह्यहरहर्जीवानां सुषुप्तावस्थायां ब्रह्मवि-

---

सत्यकामवेदनस्यैतत्फलं तदानन्तर्याच्च दहराकाशबुद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह—समुच्चयेति। "संदिग्धस्य वाक्यशेषान्निर्णयः" इति न्यायादादौ तस्मिन्यदन्तरिति तच्छब्दोऽनन्तरम-प्याकाशमभिलङ्घ्य हृत्पुण्डरीकं परामृशति। तत्र यदन्तराकाशं तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञा-सितव्यं चेत्युपसंहरति—तस्मादिति। नन्वेतच्छब्दस्य संनिहितार्थत्वाज्जीवात्मनः सर्वान्प्रति संनिहिततरत्वात्तस्यैव तादर्थ्यात्कामानां च तत्र समाहितत्वेन समुच्चयसि-द्धेस्तत्परं वाक्यमित्याशङ्क्य विजातीयाध्यक्षादिसिद्धजीवात्सजातीयश्रुतिसिद्धदहराका-शाख्यपरमात्मपरामर्शो लाघवाज्जीवे चापहतपाप्मत्वाद्ययोगाद्वाक्यभेदापत्तेर्मैवमित्याह—स चेति ॥ १४ ॥

दहराकाशस्येश्वरत्वे हेत्वन्तरमाह—गतीति। उत्तरसूत्रसंदर्भस्य परमसंगति-माह—दहर इति। अवतारितसूत्रस्यावान्तरसंगतिमाह—इतश्चेति। इतःशब्दार्थ-माह—यस्मादिति। तावेवोदाहरति—इमा इति। प्रजाश्चिदाभासा जीवाः। अहरहः स्वापे। कथं तर्हि पुनरुत्थानं तत्राऽऽह—एतमिति। उक्तगतिशब्दयोर्विवक्षितमर्थ-माह—तत्रेति। श्रुतिः सप्तम्यर्थः। एतच्छब्दाज्जीवानां स्वापे दहरगमनेऽपि तस्य ब्रह्मत्वे किमायातं तदाह—तथा हीति। अध्यायभेदधिया श्रुत्यन्तरशब्दः।

---

१ क. ड. ज. ञ. ट. 'नं च का'।

पयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे—"सता सोम्य तदा संपन्नो भवति" [छा० ६-८-१] इत्येवमादौ। लोकेऽपि किल गाढं सुषुप्तमाचक्षते ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गत इति। तथा ब्रह्मलोकशब्दोऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशाशङ्कां निवर्तयन्ब्रह्मतामस्य गमयति।

ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेत्। गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्येत। सामानाधिकरण्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति। एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गम्। न ह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकाख्यं गच्छन्तीति शक्यं कल्पयितुम् ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः। कथम्—

स्वमपीतो भवतीत्यादिवाक्यमादिपदार्थः। तथाहीत्यादिसूत्रावयवस्यार्थान्तरमाह—लोकेऽपीति। प्रसिद्धेः श्रुतिमूलत्वात्तत्प्रामाण्यायानुदाहार्यत्वेऽपीदृशी नामेयं वैदिकी प्रसिद्धिरियं लोकेऽप्यस्तीति श्रुतिप्रामाण्यदार्ढ्याय तदुक्तिरिति मत्वा किलेत्युक्तम्। दहरस्य ब्रह्मत्वधीहेतुतां गतेरुक्त्वा शब्दस्यापि कथयति—तथेति। गतिवदित्येतत्।

शब्दस्य सिद्धान्तानुगुण्यं नेति शङ्कते—नन्विति। षष्ठीविभक्त्यश्रुतेस्तदर्थलक्षणायां गौरवान्नास्य लोकार्थतेत्याह—गमयेदिति। तथाऽपि कुतोऽस्य ब्रह्मार्थतेत्याशङ्क्य निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेनाऽऽह—सामानाधिकरण्येति। ननु तेनैव न्यायेन विशेषणसमासो न युक्तस्तन्न्यायाविषयत्वादेकस्य शब्दस्यार्थद्वयसाधारण्ये गुरुलघुचिन्तया लघुर्ग्राह्य इति न्यायः। तथा सति लोकविशेषे प्रयोगबाहुल्यात्तस्यैवाऽऽदौ बुद्धिस्थत्वात्कुतो ब्रह्मविषयत्वमित्याशङ्क्य तत्र लिङ्गं चेत्युत्तरत्वेन योजयति—एतदेवेति। तस्य लिङ्गत्वं स्फुटयति—न हीति ॥ १९ ॥

सर्वजगद्धारणस्य परमात्मलिङ्गस्य दहरे दर्शनाच्च तस्य परत्वमित्याह—धृतेश्चेति। अस्य धृत्यात्मनो महिम्नो दहरे श्रुतस्यास्मिन्नीश्वरे श्रुत्यन्तरेषूपलब्धेस्तस्येश्वरत्वमित्यर्थः। सूत्रं व्याचष्टे—धृतेरिति। अथशब्देन प्रकरणं विच्छिद्य विधृतिशब्दात्कथं दहरस्य विधारकत्वमित्याह—कथमिति। प्रकृतगामिना यच्छब्देनाऽऽ-

"दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" इति हि प्रकृत्याऽऽकाशौपम्यपूर्वकं तस्मिन्सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चाऽऽत्मशब्दं प्रयुज्यापहतपाप्मत्वादिगुणयोगं चोपदिश्य तमेवानतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशति— "अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय" इति। तत्र विधृतिरित्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याद्विधारयितोच्यते। क्तिचः कर्तरि स्मरणात्। यथोदकसंतानस्य विधारयिता लोके सेतुः क्षेत्रसंपदामसंभेदायैवमयमात्मैषामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्रमादीनां च विधारयिता सेतुरसंभेदायासंकरायेति। एवमिह प्रकृते दहरे विधरणलक्षणं महिमानं दर्शयति। अयं च महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यन्तरादुपलभ्यते—"एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" [बृ० ३-८-९] इत्यादेः। तथाऽन्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते—"एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय" [बृ० ४-४-२२] इति। एवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः॥ १६॥

त्मशब्देन च दहरस्यैव बुद्धिस्थत्वान्न प्रकरणविच्छेदकोऽथशब्दः किंतु वाक्योपक्रमद्योतीत्याह—दहरोऽस्मिन्नित्यादिना। श्रौतविधृतिशब्दस्यार्थमाह—तत्रेति। स्त्रियां भावे क्तिन्विधानान्न विधृतिशब्देन दहरस्य विधारकत्वमित्याशङ्क्य प्रकृतिशब्दवदयं न क्तिन्प्रत्ययान्तः किंतु क्तिच्प्रत्ययान्त इत्याह—क्तिच इति। सेतुशब्देनापि विधार[३]कोक्त्या पौनरुक्त्यमाशङ्क्य दृष्टान्तेनासंकरहेतुत्वं सेतुश[४]ब्दस्यार्थमाह—यथेति। इतिशब्दः श्रुत्यक्षरार्थसमाप्त्यर्थः। उक्तेऽर्थे सूत्रं योजयति—एवमिति। तथाऽ[५]पि कथं दहरस्येश्वरत्वं तत्राऽऽह—अयं चेति। द्यावापृथिव्यादिस्थितिरक्षराधीनेति विद्वद्वाक्यमादिशब्दार्थः। प्रकारान्तरेण धृतिमाचष्टे—तथेति। निश्चितत्वं संदेहस्याप्यविषयत्वम्। राजकुमारव्यावृत्त्यर्थं भूताधिपतिरित्युक्तम्। लोकपालात्मनाऽपि परस्यैवावस्थानं वक्तुं भूतपालपदम्। विधारकतया सेतुरिवेति सर्वव्यवस्थापकत्वमाह—सेतुरिति। तदेव स्फुटयति—एषामिति। सूत्रार्थमुपसंहरति—एवमिति॥ १६॥

---

१ ङ. ञ. ट. विधार'। २ ङ. ज. 'विधार'। ३ क. ख. ठ. ड. ढ. 'रकत्वोक्त्या। ४ क. ठ. ड. ढ. 'शब्दार्थं'। ५ क. ख. ञ. 'ति वदद्वा'।

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

इतश्च परमेश्वर एव दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्युच्यते । यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः । "आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता" [छा० ८-१४] "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते" [छा० १-९-१] इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । जीवे तु न क्वचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । भूताकाशस्तु सत्यामप्याकाशशब्दप्रसिद्धावुपमानोपमेयभावाद्यसंभवान्न ग्रहीतव्य इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ॥ १८ ॥

यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्येतास्तीतरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शः—"अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाच" [छा० ८-३-४] इति । अत्र हि संप्रसादशब्दः श्रुत्यन्तरे सुषुप्तावस्थायां दृष्टत्वादवस्थावन्तं जीवं शक्नोत्युपस्थापयितुं नार्थान्तरम् । तथा शरीरव्य-

---

दहरस्य परत्वे हेत्वन्तरम्—प्रसिद्धेश्चेति । चकारार्थमाह—इतश्चेति । इतःशब्दार्थं स्फुटयति—यदिति । नास्ति लौकिकी प्रसिद्धिरिति श्रौतीं प्रसिद्धिमाह—आकाश इति । यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति ग्रहीतुमादिपदम् । ब्रह्मण्याकाशशब्दप्रसिद्धयुक्त्या जीवपक्षोऽपि निरस्त इत्याह—जीवे त्विति । क्वचिल्लोके वेदे चेत्यर्थः । तर्हि लोकवेदप्रसिद्धेर्भूताकाशो गृह्यतां नेत्याह—भूतेति ॥ १७ ॥

विनिगमनहेत्वभावं मन्वानस्य प्रत्यवस्थानं प्रत्याह—इतरेति । तत्र चोद्यं व्याचष्टे—यदिति । वाक्यशेषमेवाऽऽह—अथेति । दहराकाशाख्यसोपाधिकवस्तूक्त्यनन्तरमित्येतत् । सर्वनामभ्यां विद्वानुक्तः । तमेव सुप्तं सर्वकालुष्यविनिर्मुक्तं वक्ति—संप्रसाद इति । अस्माद्भिमानद्वयविषयादिति यावत् । शरीरशब्दो देहद्वयार्थः । ततः समुत्थानं विविक्तात्मज्ञानवत्त्वं तत्फलं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिस्तत्त्वसाक्षात्कारस्तत्फलमाह—परमिति । उपसंपद्याभिनिष्पद्यत इति मुखं व्यादाय स्वपितीतिवत् । ज्योतिःशब्दस्य सूर्यादिविषयत्वं निषेधति—एष इति । कुतो वाक्यशेषस्य जीवविषयत्वं तत्राऽऽह—अत्रेति । संप्रसादे रत्वा चरित्वेत्यादि बृहदारण्यकं श्रुत्यन्तरम् । अवस्थावत्त्ववद्देहादुत्थापनमपि जीवलिङ्गमित्याह—तथेति । देहाश्रयश्चेत्कथं तस्मादुत्तिष्ठेत्तत्राऽऽह—

---

१ ज. 'श्र सं' । २ क. 'रप' । ३ ठ. ड. ढ. 'धिय' । ४ क. ख. ट. ड. ढ. 'प्यनि' ।

पाश्रयस्यैव जीवस्य शरीरात्समुत्थानं संभवति। यथाऽऽकाशव्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामाकाशात्समुत्थानं तद्वत्। यथा चादृष्टोऽपि लोके परमेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिव्याहारात् "आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता" इत्येवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगत एवं जीवविषयोऽपि भविष्यति। तस्मादितरपरामर्शात् "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" इत्यत्र स एव जीव उच्यत इति चेत्। नैतदेवं स्यात्। कस्मात्, "असंभवात्"। न हि जीवो बुद्ध्याद्युपाधिपरिच्छेदाभिमानी सन्नाकाशेनोपमीयेत। न चोपाधिधर्मानभिमन्यमानस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्माः संभवन्ति। प्रपञ्चितं चैतत्प्रथमसूत्रे। अतिरेकाशङ्कापरिहारायात्र तु पुनरुपन्यस्तम्। पठिष्यति चोपरिष्टात् "अन्यार्थश्च परामर्शः" [ब्र० सू० १-३-२०] इति ॥ १८ ॥

(अक्षिपुरुषत्वेनाऽऽपाततः प्रतीयमानयोर्जीवपरेशयोः परेशस्यैव तत्पदवाच्यत्वम्, अधि० ६)

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

"इतरपरामर्शात्" या जीवाशङ्का जाता साऽसंभवान्निराकृता। अथेदानीं मृतस्येवामृतसेकात्पुनः समुत्थानं जीवाशङ्कायाः क्रियते, उत्तरस्मात्प्राजापत्याद्वाक्यात्।

यथेति। जीवे न क्वचिदाकाशशब्दोऽस्तीत्युक्तं विनिगमनमित्याशङ्क्य ब्रह्मणि तद्धर्माभिव्यवहारात्तच्छब्दवज्जीवेऽपि वाक्यशेषलिङ्गात्तत्प्रसिद्धिः स्यादित्याह—यथा चेति। चोद्यमुपसंहरति—तस्मादिति। दहरशेषे जीवपरामर्शेऽपि न तेन दहरो जीवः स्यादिति नञर्थमाह—नैतदिति। तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति। यदाकाशोपमितत्वं दहरस्य श्रुतं तन्न जीवे संभवतीति विभजते—न हीति। अपहतपाप्मत्वादीनामपि दहरोक्तानां जीवे न संभावनेत्याह—न चेति। उपाधिधर्माः पाप्मादयः। ब्रह्माभेदाज्जीवेऽपि सर्वमेतद्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रपञ्चितं चेति। तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राऽऽह—अतिरेकेति। का तर्हि जीवपरामर्शस्य गतिस्तत्राऽऽह—पठिष्यतीति। जीवपरामर्शो जीवस्य स्वापाधारपरात्मधीशेष इत्यर्थः ॥ १८ ॥

उक्तासंभवस्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—उत्तराच्चेदिति। चोद्यस्य वृत्तमनूद्य तात्पर्यमाह—इतरपरामर्शादिति। निराकृताशङ्कोत्थाने निराकरणापर्यवसानमाशङ्क्याऽऽह—अथेति। पुनस्तदुत्थाने हेतुमाह—उत्तरस्मादिति। प्राजापत्ये वाक्ये

---

१ क. 'गम्वत ए'। २ ञ. 'रिच्छिन्नाभि'। ३ ञ. 'मीयते। न। ४ क ज. ञ. 'धर्मेसू'। ५ ज. 'ता। द्दा'। ६ क. ज. 'त्थापनं।

तत्र हि—"य आत्माऽपहतपाप्मा" [छा० ८-७-१] इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च प्रतिज्ञाय "य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मा" [छा० ८-७-४] इति ब्रुवन्नक्षिस्थं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति । "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि" [छा० ८-९-३-८-१०-४] इति च तमेव पुन[1]: पुनः परामृश्य—"य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मा" [छा० ८-१०-१] इति "तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मा" [छा० ८-११-१] इति च जीवमेवावस्थान्तरगतं व्याचष्टे । तस्यैव चापहतपाप्मत्वादि दर्शयति—"एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म" इति । "नाह खल्वयमेवं

जीवेऽप्यपहतपाप्मत्वा[2]दिश्रुतेरसंभवो नेति शङ्कत इत्यर्थः । कथं तत्र जीवोक्तिस्तत्राऽऽह—तत्रेति । प्रतिज्ञावाक्यस्य [3]परमात्मविषयत्वमाशङ्क्याऽऽद्यपर्यायस्य जीवविषयत्वादुपक्रमस्यापि [4]तथेत्याह—य इति । ननु च्छायात्मैवास्मिन्पर्याये प्रतिपाद्यते दृश्यमानत्वस्य तस्मिन्मुख्यत्वान्नेत्याह—द्रष्टारमिति । परप्रतिपत्त्यर्थं पञ्चकोशोक्तिवद्भूमप्रतिपत्त्यर्थं प्राणाद्युक्तिवच्च ब्रह्मार्थं जीवोक्तिरपि स्यादित्याशङ्क्य द्वितीयतृतीययोरपि तद्विषयत्वमाह—एतं त्विति । उत्तरत्रान्यस्यानुक्तेर्नान्यार्था जीवोक्तिरित्यर्थः । अन्तर उपपत्तेरित्यत्र परस्याक्षिस्थानताया दर्शितत्वादाद्यपर्यायस्य परविषयत्वादुत्तरयोरपि तद्विषयतेत्याशङ्क्याऽऽह—य इति । स्वप्ने वासनामयैर्विषयैर्महीयमानता परस्यैव रुक्माभं स्वप्नधीगम्यमित्युक्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—तदिति । तदेतदिति संबन्धः । यत्र यस्यामवस्थायां तदेतत्स्वपनं यथा स्यात्तथा सुप्तः स्वापावस्थां प्राप्तो भवति तस्यामवस्थायामुपसंहृतकरणग्रामस्तैर्व्यापारकृतकालुष्यहीनः स्वप्नमज्ञानमात्रतया विलापयन्मुक्ताद्व्यावृत्तस्तैजसानन्तरभावी प्राज्ञो ज्ञानक्रियां विना स्वरूपचैतन्येनाज्ञानसाक्षी साक्ष्यस्य देहादेः सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन चाऽऽत्मेत्यर्थः । तथाचावस्थावत्त्वाज्जीवोऽयमिति श्रुत्यर्थं संक्षिप्याऽऽह—जीवमिति । स्वप्नावस्थातोऽन्या स्वापावस्थाऽवस्थान्तरम् । तथाऽपि तस्मिन्नपहतपाप्मत्वादि कथमित्याशङ्क्य विनाऽपि ब्रह्मरूपतामुपास्त्या तद्धीरित्याह—तस्येति । य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिनोपक्रा[6]न्तः स परमात्मतया चतुर्थपर्याये कथ्यते तेन तत्प्रतिपादनसिद्धिरित्याशङ्क्य चतुर्थपर्यायस्यापि जीवविषयत्वमाह—नाहेति । अहेति निपातः खेदार्थे । खिद्यमानो हीन्द्रः प्रोवा-

---

१ क. °नः प° । २ ठ. ड. ढ. °दित्युक्तेऽसं° । ३ ख. ठ. ड. ढ. परात्म° । ४ क. ख. तदर्थेत्या° । ५ क. ख. °स्तत्तथा° । ६ ठ. ड. ढ. °न्तः प° ।

संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि" [छा० ८-११-२] इति च सुषुप्तावस्थायां दोषमुपलभ्य। "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मात्" इति चोपक्रम्य शरीरसंबन्धनिन्दापूर्वकम् "एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः" इति जीवमेव शरीरात्समुत्थितमुत्तमपुरुषं दर्शयति। तस्मादस्ति संभवो जीवे पारमेश्वराणां धर्माणाम्। अतः "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" इति जीव एवोक्त इति चेत्कश्चिद्ब्रूयात्। तं प्रति ब्रूयात् "आविर्भूतस्वरूपस्तु" इति। तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। नोत्तरस्मादपि वाक्यादिह जीवस्याऽऽशङ्का संभवतीत्यर्थः। कस्मात्। यतस्तत्राप्याविर्भूतस्वरूपो जीवो विवक्ष्यते। आविर्भूतं स्वरूपमस्येत्याविर्भूतस्वरूपः। भूतपूर्वगत्या जीववचनम्। एतदुक्तं भवति "य एषोऽक्षिणि"

चायं सुप्तः पुमानयमस्म्यहमित्येवं नाऽऽत्मानमस्यामवस्थायां जानाति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवं स्वापे दोषं दृष्ट्वा पुनरुपससादेत्यर्थः। तं प्रजापतिरुवाचैतं त्वेवेति प्रकृतमेवाऽऽत्मानं ते तुभ्यं पुनरपि व्याख्यास्यामि नैतस्मादन्यमित्युपक्रमार्थः। तथाऽपि जीवस्यापहतपाप्मत्वाद्युपगमेऽध्यक्षादिविरोधो न हेत्वधीनस्य देहोत्तरकालं जीवेऽपि योगादित्याह—शरीरेति। मघवन्मर्त्यं वा इदमित्यादिना देहसंबन्धं निन्दित्वा तस्मादुत्थितं जीवमेवोत्तमपुरुषमेष संप्रसादोऽस्मादित्यादिना दर्शयतीति योजना। असंभवासिद्धिं निगमयति—तस्मादिति। हेत्वसिद्धिफलमाह—अत इति। सिद्धान्तमादत्ते—तं प्रतीति। आविर्भावस्य विशेषविषयत्वात्तदर्थस्तुशब्दो वृथेत्याशङ्क्याऽऽह—तुशब्द इति। पक्षव्यावृत्तिमेव स्फुटयति—नेति। इहेति दहरवाक्योक्तिः। पर्यायचतुष्टयस्य जीवार्थत्वात्कुतस्तदाशङ्का नेति शङ्कते—कस्मादिति। सौत्रं हेतुमाह—यत इति। पर्यायचतुष्टयं सप्तम्यर्थः। पुंलिङ्गसूचितं बहुव्रीहिसमासमाह—आविर्भूतमिति। तस्य ब्रह्मत्वात्कथं जीवो विशेष्यते तत्राऽऽह—भूतेति। अविद्यातत्कार्यप्रतिबिम्बितत्वेन चिद्धातोर्जीवभावोऽभूदिति बिम्बब्रह्मैक्यज्ञानेऽपि जीवत्वोक्तिरित्यर्थः। स्वरूपाविर्भावेऽपि जीवस्य जीवत्वानपायात्कुतो ब्रह्मतेत्याशङ्क्य प्राजापत्यवाक्यतात्पर्यमाह—एतदिति। अवस्थाविशेषविशिष्टस्य परैक्यायोगमाशङ्क्याऽऽह—

---

१ म. °स्यामीति नो। २ क. ङ. ज. म. °त्तमं पु°। ३ ङ. ज. म. °ब्दः पूर्वप°।

इत्यक्षिलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्योदशरावब्राह्मणेनै[1]नं शरीरात्मताया व्युत्थाप्य "एतं त्वेव ते" इति पु[2]नः पुनस्तमेव व्याख्येयत्वेनाऽऽकृष्य स्वप्नसुषुप्तोपन्या[3]सक्रमेण "परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति यदस्य पा[4]रमार्थिकं स्वरू[5]पं परं ब्रह्म तद्रूपतयैनं जीवं व्याचष्टे न जै[7]वेन रूपेण । य[6]त्तत्परं ज्योतिरुपसंपत्तव्यं श्रुतं तत्परं ब्रह्म तच्चापहतपाप्मत्वादिधर्मकं तदे[8]व च जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपं "तत्त्वमसि" इत्यादिशास्त्रेभ्यो नेतरदुपाधिकल्पितम् । यावदेव हि स्थाणाविव पुरुषबु[9]द्धिं द्वैतलक्षणामविद्यां निवर्तयन्कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानम् "अहं ब्रह्मास्मि" इति न प्रतिपद्यते तावज्जीवस्य जीवत्वम् । यदा तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघाताद्व्युत्थाप्य श्रुत्या प्रतिबोध्यते नासि त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातो नासि संसारी किं तर्हि

अक्षीति । उपजनापायवत्त्वात्प्रतिबिम्बवदनात्मा देहादिरिति वक्तुमुदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो रूपं न विजानीथस्तन्मे ब्रूतमित्युत्तरो ग्रन्थ इत्याह—उदशरावेति । प्रकृतो द्रष्टा द्वितीयार्थः । व्युत्थापनं बाधः । प्रकरणविच्छेदं व्यावर्तयति—एतमिति । अवस्थानां व्यभिचारित्वेन कल्पितत्वात्तदस्पृष्टं वस्तूपदेष्टुमवस्थोक्तिरिति तदुक्तिफलमाह—स्वप्नेति । परं ज्योतिरित्यादिश्रुतेस्तात्पर्यमाह—यदिति । परं ज्योतिरेवोपसंपत्तव्यं श्रूयते न ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽह—यत्तदिति । यत्तु जीवस्य नापहतपाप्मत्वादीति तत्राऽऽह—तच्चेति । जीवस्य ब्रह्माभेदात्तद्रूपेण स्वाभाविकाविर्भूतापहतपाप्मत्वादिस्वरूपं तद्वदति वाक्यमित्यर्थः । कथं मिथो विरुद्धयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यं तत्राऽऽह—तदेवेति । विरुद्धत्वबुद्धौ कथं शास्त्रमपि तद्बोधीत्याशङ्क्याऽऽह—नेतरदिति । प्रातीतिकविरुद्धाकारस्यौपाधिकत्वादागमावगतं स्वाभाविकमैक्यमविरुद्धमित्यर्थः । अविद्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां संसारित्वस्याविद्यात्वं वक्तुं दृष्टान्तेनान्वयमाह—यावदिति । व्यतिरेकमाह—यदेति । व्युत्थापनद्वारा प्रतिबोधनमभिनयति—नासीति । व्युत्थापनफलमसंसारित्वमुक्त्वा तत्फलमाकाङ्क्षापूर्वकमाह—किमिति ।

---

१ क. °नं शारी° । २ क. पुनस्त° । ३ क. ज. ट. °न्यासोपक्र° । ४ क. स्वाभाविकं । ५ क. °पं ब्र° । ६ ङ. ञ. यत्त° । ७ क. ट. °य जीं° । ८ क. रूपं । ९ ञ. °बुद्धिर्द्वैत° । १० ख. ठ. ड. ढ. °यत्वादत्र° ।

तद्यत्सत्यं स आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपस्तत्त्वमसीति तदा कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं प्रतिबुध्यास्माच्छरीराद्यभिमानात्समुत्तिष्ठन्स एव कूटस्थनित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति "स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुण्ड० ३-२-९] इत्यादिश्रुतिभ्यः। तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपं येन शरीरात्समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। कथं पुनः स्वं च रूपं स्वेनैव च निष्पद्यत इति संभवति कूटस्थनित्यस्य। सुवर्णादीनां तु द्रव्यान्तरसंपर्कादभिभूतस्वरूपाणामनभिव्यक्तासाधारणविशेषाणां क्षारप्रक्षेपादिभिः शोध्यमानानां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात्। तथा नक्षत्रादीनामहन्यभिभूतप्रकाशानामभिभावकवियोगे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात्। न तु तथाऽऽत्मचैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केनचिदभिभवः संभवत्यसंसर्गित्वाद्व्योम्न इव दृष्टविरोधाच्च। दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जीवस्य स्वरूपं,

---

शास्त्रीयमात्मज्ञानमनूद्य तत्फलमाह—तदेति। विदुषो ब्रह्मत्वे मानमाह—स इति॥ किमित्यन्यतरस्य कल्पितत्वं द्वयोरपि वस्तुत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह—तदेवेति। शरीरविशिष्टं रूपं कल्पितमन्यथा तस्मादुत्थितस्य स्वेनाभिनिष्पत्त्ययोगादित्यर्थः। स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिरित्यत्र विरोधं चोदयति—कथमिति। तत्र हेतुं सूचयति—कूटस्थेति। विशेषणव्यावृत्तिमाह—सुवर्णादीनामिति। पार्थिवं रजो द्रव्यान्तरम्। असाधारणो विशेषः स्वर्णत्वभास्वरत्वादिः। दाहच्छेदादिसंग्रहार्थमादिपदम्। स्वर्णादिवन्नक्षत्रादीनामभिभावकद्रव्यसंपर्काविनाशेऽपि स्वरूपाभिनिष्पत्तिवत्प्रकृतेऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति॥ स्वर्णादीनामिवेति यावत्। अभिभावकं सावित्रं तेजोऽभीष्टम्। दार्ष्टान्तिके वैषम्यमाह—न त्विति। द्रव्यान्तरसंसृष्टं तेनाभिभूतं ततो विविक्तमभिव्यक्तिमर्हति कूटस्थनित्यं त्वन्येनासंपृक्तमसङ्गाद्द्वितीयं ततो विवेकद्वारा नाभिव्यक्तिभागित्यर्थः। वस्तुतोऽसंसर्गित्वे व्योमोदाहरणम्। जीवस्याभिभूतस्वरूपतया ज्ञानात्तदभिव्यक्तिः स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—दृष्टेति। जीवस्वरूपस्यानभिव्यक्तौ दृष्टः सर्वो व्यवहारो विरुध्येत। तस्याहमिति तद्धीपूर्वकत्वात्तथा च तदनभिव्यक्तिरयुक्तेत्यर्थः। उक्तमेव व्यक्तीकुर्वन्नादौ तदीयं स्वरूपमनुवदति—दृष्टीति। विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतेश्चिन्मात्रस्वभावस्तावदात्मा तच्चैतन्यं चक्षुरादिद्वारा व्यज्यमानं दृष्ट्यादिशब्दितमतो दृष्ट्यादयोऽस्य स्वरूपमित्यर्थः। अथोक्तं रूपमदेहस्यैव व्यज्यते सदेहस्य तद्व्यक्तिविरोधि-

---

१ ट. प्रपु। २ म. ट. 'था चै'। ३ स. 'न्तिकवै'।

तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि जीवस्य सदा निष्पन्नमेव दृश्यते। सर्वो हि जीवः पश्यञ्शृण्वन्मन्वानो विजानन्व्यवहरत्यन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः[1]। तच्चेच्छरीरात्समुत्थितस्य निष्पद्येत प्राक्समुत्थानाद्दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत। अतः किमात्मकमिदं शरीरात्समुत्थानं किमात्मिका वा स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरिति। अत्रोच्यते—प्राग्विवेकविज्ञानोत्पत्तेः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादि ज्योतिःस्वरूपं भवति। यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छ्यं शौक्ल्यं[2] च स्वरूपं प्राग्विवेकग्रहणाद्रक्तनीलाद्युपाधिभिरविविक्तमिव भवति। प्रमाणजनितविवेकग्रहणात्तु[3] पराचीनः स्फटिकः स्वाच्छ्येन शौक्ल्येन च स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि तथैव सन्। तथा देहाद्युपाध्यविविक्तस्यैव सतो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेक[4]ज्ञानं शरीरात्समुत्थानं विवेकविज्ञानफलं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः केवलात्मस्वरूपावगतिः। तथा विवेकाविवेकमात्रेणैवाऽऽत्मनोऽ-

---

त्वान्न हि देहसंबन्धे जीवस्यासाधारणं रूपं प्रकटी भवति तत्राऽऽह—तच्चेति। तामेव दृष्टिं व्याचष्टे—सर्वो हीति। सदा दृष्ट्यादिरूपं जीवस्य व्यक्तमित्यत्रार्थापत्तिमाह—अन्यथेति। अनुपपत्तिमेव स्फुटयति—तच्चेदिति। दृष्ट्यादिरूपं सर्वनामार्थः। निष्पत्तिरभिव्यक्तिः। जीवस्य सदा स्वरूपव्यक्तौ फलितमाह—अत इति। कालपरिपाकनिमित्तं प्रयत्नविशेषनिमित्तं वेति संदेहादाह—किमिति। कालकृतप्रतिबन्धध्वंसोपाधिका वा पुरुषव्यापारोपाधिका वेति संशयादुक्तम्—किमात्मिकेति। वस्तुतोऽसंसर्गेऽपि देहादिभिरविद्यया संसृष्टमिवास्य दृष्ट्यादिरूपमतस्तद्विवेकापेक्षया स्वरूपाभिनिष्पत्तिरित्युत्तरमाह—अत्रेति। वेदना हर्षादयः। मिथ्यासंसृष्टत्वे दृष्टान्तः—यथेति। विवेकादूर्ध्वं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरपि दृष्टेत्याह—प्रमाणेति। उच्यत इत्युक्तितात्पर्यमाह—प्रागपीति। शरीरात्समुत्थायेत्यादिश्रुत्यर्थं दर्शयन्दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति। श्रुतिकृतमन्वयव्यतिरेकसहितया योऽयं विज्ञानमय इत्यादिश्रुत्या सिद्धमिति यावत्। विवेकज्ञानं त्वंपदार्थशोधनम्। स्वरूपाभिनिष्पत्तिमेव विवेकफलभूतां विशिनष्टि—केवलेति। ननु देहादुत्थानं नामोत्क्रमणं न पदार्थशोधनं सदेहत्वं च वास्तवं नाऽऽविद्यं प्रसिद्धिविरोधात्तत्राऽऽह—तथेति।

---

१ म. 'पत्तिः। त'। २ क. ड. ञ. च। ३ म. 'णात्तूत्तरकालवर्ती प'। ४ ङ. ञ. 'कविज्ञा'।

शरीरत्वं सशरीरत्वं च मन्त्रवर्णात्–"अशरीरं शरीरेषु" [का० १-२-२२] इति। "शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते" [भ० गी० १३-३१] इति च सशरीरत्वाशरीरत्वविशेषाभावस्मरणात्। तस्माद्विवेकविज्ञानाभावादनाविर्भूतस्वरूपः सन्विवेकविज्ञानादाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते। न त्वन्यादृशावाविर्भावानाविर्भावौ स्वरूपस्य संभवतः स्वरूपत्वादेव। एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमेश्वरयोर्भेदो न वस्तुकृतः। व्योमवदसङ्गत्वाविशेषात्। कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम्। यतः—"य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इत्युपदिश्य "एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म" इत्युपदिशति। योऽक्षिणि प्रसिद्धो द्रष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽमृताभयलक्षणाद्ब्रह्मणोऽन्यश्चेत्स्यात्ततोऽमृताभयब्रह्मसामानाधिकरण्यं न स्यात्। नापि प्रतिच्छायात्माऽयमक्षिलक्षितो निर्दि-

---

उक्तश्रुत्यनुरोधेनेति यावत्। देहासंबन्धिनो देहे[3] स्थितिरित्युक्ते विरोधं निरसितुं विवेकतोऽदेहत्वमविवेकतः सदेहत्वं मान्त्रवर्णिकमित्यर्थः। स्वकर्मार्जिते देहे दुःखादिभोगस्यावर्जनीयत्वान्न जीवतः स्वरूपाविर्भाव इत्याशङ्क्याऽऽह—शरीरेति। अशरीरवदित्यपेरर्थः। जीवतोऽपि स्वरूपस्याऽऽविर्भावः स्यादिति शेषः। अविरुद्धे श्रुत्यर्थे सौत्रमाविर्भावपदं युक्तमित्याह—तस्मादिति। मुख्यावेव तौ किं न स्यातां तत्राऽऽह—न त्विति। ज्ञानाज्ञानाभ्यामाविर्भावानाविर्भावावित्येवं स्थिते सत्यंशांशित्वादिकृतो भेदोऽपि निरस्त इत्याह—एवमिति। न्यायसहितश्रुत्या जीवब्रह्मणोर्भेदो मिथ्येत्युक्तं संप्रति प्राजापत्यवाक्यादपि तद्भेदो मिथ्येत्याह—कुतश्चेति। एतद्भिन्नस्य जीवैक्याप्रतिपाद्यत्वम्। तन्नास्तित्वमेवमित्युच्यते। कुतःशब्दोक्तं हेत्वन्तरं स्फोरयति—यत इति। अतो ब्रह्म प्रत्यग्भूतमत्र प्रतिपाद्यमिति शेषः। उक्तं व्यतिरेकेण विवृणोति—योऽक्षिणीति। श्रुतिलिङ्गाभ्यां केवलं जीवलिङ्गं बाधित्वा जीवो ब्रह्मतयोच्यते नान्यत्वेनेत्यर्थः। प्रतीकाभिप्रायेण च्छायया ब्रह्मणः सामानाधिकरण्यं न जीवेनेति नास्ति लिङ्गमित्याशङ्क्याऽऽह—नापीति। उपास्तिविध्यश्रवणात्प्रतिपादकत्वसंभवे प्रतीकोक्तिकल्पनायोगादात्मान्वेषणाय प्रवृत्तयोः सुरासुरराजयोरनात्मानं वदन्प्रजापतिर्मृषावादी विप्रलम्भकः स्यादतो ब्रह्मणो जीवेन सामानाधिकरण्याल्लिङ्गसिद्धिरित्यर्थः। द्वितीये पर्याये जीवस्यावस्थावैशिष्ट्यदृष्टेराद्येऽपि पर्याये न ब्रह्मैक्यमि-[6]

---

१ म. ट. 'कश'। २ क. 'त्यर्थानु'। ३ स. देहस्थि'। ४ क. ठ. ड. ढ. 'वस्य प्र'। ५ क. स. ठ. ड. ढ. 'मलजी'। ६ स. ट. 'मित्या'।

इयते । प्रजापतेर्मृषावादित्वप्रसङ्गात् । तथा द्वितीयेऽपि पर्याये—"य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति" इति न प्रथमपर्यायनिर्दिष्टादक्षिपुरुषाद्द्रष्टुरन्यो निर्दिष्टः । "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि" इत्युपक्रमात् । किंचाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमद्राक्षं नेदानीं तं पश्यामीति दृष्टमेव प्रतिबुद्धः प्रत्याचष्टे । द्रष्टारं तु तमेव प्रत्यभिजानाति य एवाहं स्वप्नमद्राक्षं स एवाहं जागरितं पश्यामीति । तथा तृतीयेऽपि पर्याये—"नाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि" इति सुषुप्तावस्थायां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति न विज्ञातारं प्रतिषेधति । यत्तु तत्र-"विनाशमेवापीतो भवति" इति तदपि विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेव न विज्ञातृविनाशाभिप्रायम् । "न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्" [बृ० ४-३-३०] इति श्रुत्यन्तरात् । तथा चतुर्थेऽपि पर्याये—"एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मात्" इत्युपक्रम्य "मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरम्" इत्यादिना प्रपञ्चेन शरीराद्युपाधिसंबन्धप्रत्याख्यानेन संप्रसादशब्दो-

---

ष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । आद्ये पर्याये जीवब्रह्मसामानाधिकरण्यात्तदैक्यवदित्यर्थः । अवस्थानां व्यभिचारित्वाज्जीवस्यासङ्गत्वाद्युक्ता द्वितीयपर्यायस्यैक्यपरतेति भावः । अवस्थाव्यभिचारे तद्वतोऽपि तद्भावात्कुतोऽसङ्गतेत्याशङ्क्याऽऽह—किंचेति । आत्मनो ज्ञानरूपत्वात्तस्य च स्वापेऽभावात्कथं तदव्यभिचारितेत्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । पर्यायद्वयं दृष्टान्तयितुं तथेत्युक्तम् । विज्ञातृनिषेधे परामर्शासिद्धिरिति भावः । ज्ञातुरभावोक्तिरपि तत्रास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—यत्त्विति । तत्र बृहदारण्यकश्रुतिं संवादयति—न हीति । आत्मनः स्वभावभूतविज्ञप्तेर्नान्यथाभावो योग्यत्वादित्यर्थः । पर्यायत्रयवच्चतुर्थपर्यायालोचनायामपि ब्रह्माव्यतिरिक्तजीवस्य प्रतिपाद्यत्वमित्याह—तथेति । कथमुपहितस्यानुपहितपरैक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—मघवन्निति । संप्रसादस्यैव परेणैक्यमुच्यते न जीवस्येत्याशङ्क्याऽऽह—संप्रसादेति । स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिवचनाद्ब्रह्मस्वरूपापन्नत्वेऽपि न ततोऽन्यत्वं निरस्यते भिन्नाभिन्नत्वादित्याशङ्क्य विरोधादेकोपाधौ तदयोगादभेदाभावे स्वरूपाभिनिष्प-

---

१ अ. 'व प्रद' ।

दितं जीवं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति ब्रह्मस्वरूपापन्नं दर्शयन्न परस्माद्ब्रह्मणोऽमृताभयस्वरूपादन्यं जीवं दर्शयति । केचित्तु परमात्मविवक्षायाम् "एतं त्वेव ते" इति जीवाकर्षणमन्याय्यं मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितमपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानं " ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि " इति कल्पयन्ति ॥ तेपां " एतम् " इति संनिहितावलम्बिनी सर्वनामश्रुतिर्विप्रकृष्येत ।[1] भूयःश्रुतिश्चोपरुध्येत । पर्यायान्तराभिहितस्य पर्यायान्तरेऽनभिधीयमानत्वात् । "एतं त्वेव ते " इति च प्रतिज्ञाय प्राक्चतुर्थात्पर्यायादन्यमन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः प्रतारकत्वं प्रसज्येत । तस्माद्यदविद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिकं जैवं रूपं कर्तृभोक्तृरागद्वेषादिदोपकलुपितमनेकानर्थयोगि तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं स्वरूपं विद्यया प्रतिपाद्यते सर्पादिविलयनेनेव रज्ज्वादीन् । अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जैवं रूपमिति मन्यन्तेऽस्मदीयाश्च केचित् । तेपां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्द-

त्तेरयुक्तत्वात्तद्गतभेदस्य कल्पितत्वमेवेत्याह—नेति । एकदेशिव्याख्यामनुवदति—केचित्त्विति । जीवस्यापहतपाप्मत्वाद्ययोगात्तदाकर्पणस्यान्याय्यत्वम् । कथं तर्हि प्रकृतानुगुणतया वाक्य व्याख्यायत एतच्छब्देन पूर्वपर्यायेपु प्रकृतजीवानाकर्पणे तदालम्बनाभावाद्वाक्यार्थधियोऽनन्वयात्तत्राऽऽह—एतमिति । सर्वनामश्रुत्या दूपयति—तेपामिति । किंचोपक्रमसूचितोऽर्थश्चतुर्थ एव पर्याये सर्वनामार्थः सर्वत्र वा तत्राऽऽद्यं प्रत्याह—भूयःश्रुतिश्चेति । उपक्रान्तोऽर्थः सर्वत्र सर्वनामार्थोऽपि न प्रतिपाद्यकोटिनिवेशीति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह—एतं त्विति । स्वयूथ्यमतायोगे फलितमाह—तस्मादिति । ब्रह्मैव[3] जीवस्तदित्थं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—कर्त्रिति । तस्य विलापनयोग्यतामाह—अनेकेति । कथं तर्हि तत्परिहाण्या पारमार्थिकरूपापत्तिरित्याशङ्क्य सदृष्टान्तमाह—तदिति । रज्ज्वादीनेपा रज्जुरित्यादिविद्यया पुरोवर्त्यधिष्ठानमिति शेपः ॥ पौर्वापर्यालोचनया प्राजापत्यवाक्ये जीवानुवादेन ब्रह्मत्वं तस्येष्टमित्युक्तम् । संप्रति सूत्रसामर्थ्यात्प्रत्यक्षादिप्रामाण्याच्च जैवं रूपं वास्तवमिति मतान्तरमाह—अपरे त्विति ॥ शारीरकमेव तेपामुत्तरमित्याह—तेपामिति । तत्प्रतिपेधार्थं नैतदारब्धं सम्यग्ज्ञानार्थत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मेति । कथमिदमेव तेपामुत्तरमित्युक्ते तदर्थं संगृह्णाति—

१ ज. म. ट. 'रेणान' । २ क. ज. ट. 'तिपद्य' । ३ ख. 'ब्रह्म जी' ।

र्शनप्रतिपक्षभूतानां प्रतिबोधायेदं शारीरकमारब्धम् । एक एव परमेश्वरः कूटस्थनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मायया मायाविवदनेकधा विभाव्यते नान्यो विज्ञानधातुरस्तीति । यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये जीवमाशङ्क्य प्रतिषेधति सूत्रकारः—“ नासंभवात् ” [१·३·१८] इत्यादिना तत्रायमभिप्रायः । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे कूटस्थनित्य एकस्मिन्नसङ्गे परमात्मनि तद्विपरीतं जैवं रूपं व्योम्नीव तलमलादि परिकल्पितम् । तदात्मैकत्वप्रतिपादनपरैर्वाक्यैर्न्यायोपेतैर्द्वैतवादप्रतिषेधैश्चापनेष्यामीति परमात्मनो जीवादन्यत्वं द्रढयति । जीवस्य तु न परस्मादन्यत्वं प्रतिपिपादयिषति किं त्वनुवदत्येवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदम् ।

एक इति । तस्य परिणामित्वं वारयति—कूटस्थेति । ज्ञानादिगुणवत्त्वं प्रत्याह—विज्ञानेति । कथं तस्यैकत्वं चेतनाचेतनभेदधीविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह—अविद्येति । माया ततोऽन्येति वादं व्युदसितुं माययेत्युक्तम् । साधारणासाधारणप्रपञ्चभेदस्याप्रामाणिकत्वादविद्यादिभेदे च मानाभावादेकस्मादेवाज्ञानाद्विचित्रशक्तितो विश्वधीसंभवे तद्भेदे गौरवान्न सोऽस्तीत्यर्थः । एकस्यानेकधा मानं नाविद्ययाऽपि दृष्टमित्याशङ्क्य विवर्तानुगुणं दृष्टान्तमाह—मायावीति । नान्योऽतोऽस्तीत्यादिश्रुतेरवधारणार्थमाह—नेति । शारीरकार्थसंक्षेपसमासावितिशब्दः । श्रुतिसामर्थ्यादतिरिक्तजीवाभावेऽपि सूत्रसामर्थ्यादन्यो जीवोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—यत्त्विति । आदिशब्देन नेतरोऽनुपपत्तेरिति गृह्यते । संसारिणो जीवाद्भेदोक्त्या यावदीश्वरस्यासंसारित्वं नोच्यते तावदभेदव्यपदेशेऽपि जीवस्यासंसारित्वं न सिध्यतीत्यापातिकं भेदं सूत्रकारोऽनुवदतीत्याह—तत्रेति । तत्र तत्र श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु प्रमितं परमात्मरूपमनूद्य ततो विपरीतं प्रातीतिकं जीवरूपं तत्र कल्पितमिति सोदाहरणमाह—नित्येति । कथं तर्हि तस्य निरसनमित्याशङ्क्याऽऽह—तदात्मेति । वाक्यानि तत्त्वमसीत्यादीनि । जीवब्रह्मणोश्चैतन्याविशेषात्तदाकारेणाऽऽकारान्तरेण वा भेदायोगो न्यायः । नेह नानेत्यादयो द्वैतवादनिषेधाः । परस्य जीवादन्यत्वे तस्यापि ततोऽन्यत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—जीवस्येति । अधिष्ठानस्याऽऽरोप्यादन्यत्वेऽपि न तस्याधिष्ठानादन्यतेत्यर्थः । कथं तर्हि तस्य परस्मादन्यत्वं तत्राऽऽह—किं त्विति । अनुवादस्य प्रमित्यपेक्षां प्रत्याह—अविद्येति । अपूर्वत्वाभावाच्च तस्याप्रतिपाद्यतेत्याह—लोकेति । जीवभेदस्याप्रामाणिकत्वे कुतो निरधिकाराणां विधीनां प्रामाण्य-

---

१ क. ज. म. °तिषेधा° । २ ज. ञ. °न्नसलस्व° । ३ म. °ह्नेऽरूपे प° । ४ ञ. °परवाक्ये° । ५ ञ. °तिपादयिष्यति । ६ क. ख. °वर्तवादानु° ।

एवं हि स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न विरुध्यन्त इति मन्यते । प्रतिपाद्यं तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्शयति—"शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्" [ब्र० सू० १-१-३०] इत्यादिना । वर्णितश्चास्माभिर्विद्वदविद्वद्भेदेन कर्मविधिविरोधपरिहारः ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितः—"अथ य एष संप्रसादः" [छा० ८-३-४] इत्यादिः स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनोपदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह—अन्यार्थोऽयं जीवपरामर्शो न जीवस्वरूपपर्यवसायी किं तर्हि परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी । कथम् । संप्रसादशब्दोदितो जीवो जागरितव्यवहारे देहेन्द्रिय-

---

मित्याशङ्क्यानुवादफलमाह—एवं हीति । ननु जीवब्रह्मणोरैक्यं न क्वापि सूत्रकारो मुखतो वदति किंतु सर्वत्र भेदमेवातो नैक्यमिष्टं तत्राऽऽह—प्रतिपाद्यं त्विति । आदिपदमात्मेति तूपगच्छन्तीत्यादिसंग्रहार्थम् । विद्वान्यजेतेत्यादिश्रुत्या कर्मस्वात्मविदोऽधिकारात्कर्तृत्वादेर्वास्तवत्वे कुतो जीवस्य ब्रह्मैक्यं तदैक्ये वा कुतो विधिविरोधो नेत्याशङ्क्य विशिष्टस्यामुख्यात्मत्वात्तद्विदश्च कर्माधिकारान्मुख्यात्मविद्यावतस्तत्त्यागाधिकारान्न काण्डयोर्विरोधोऽस्तीत्युक्तं स्मारयति—वर्णितश्चेति ॥ १९ ॥

जीवानुवादेन ब्रह्मताविधाने विरोधाभावात्प्राजापत्यवाक्ये जीवस्याप्रतिपाद्यत्वान्न तदवष्टम्भेन दहरवाक्ये जीवाशङ्केत्युक्तमिदानीं दहरवाक्यशेषस्य गतिमाह—अन्यार्थश्चेति । सूत्रव्यावर्त्यां शङ्कामाह—अथेति । वाक्यभेदप्रसङ्गं हेतूकृत्योक्तं न जीवेति । प्रकृतो विशेषो दहराकाशस्तस्यापि नायमुपदेशस्तस्याजीवत्वादित्याह—नेति । उत्तरत्वेन सूत्रमवतार्य व्याकरोति—अत इति । अन्यार्थत्वमेवाऽऽकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति—किं तर्हीति । संप्रसादपदे जीववादिनि श्रुते नेश्वरपरत्वं वाक्यस्येत्याक्षिपति—कथमिति । व्याख्यया वाक्यस्य परस्मिन्नेव तात्पर्यमाह—संप्रसादेति । ताद-

---

१ क. ज. 'र्थकः प्रा' । २ क. ख. ठ. ड. ढ. 'तस्त्यागा' । ३ क. ख. ढ. 'ण्डद्वयो' । ४ क. ख. ठ. ड. ढ. 'परत्वे वा' । ५ ख. स्फोटयति ।

पञ्जराध्यक्षो भूत्वा तद्वासनानिर्मितांश्च स्वप्नान्नाडीचरोऽनुभूय श्रान्तः शरणं प्रेप्सुरुभयरूपादपि शरीराभिमानात्समुत्थाय सुषुप्तावस्थायां परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसंपद्य विशेषविज्ञानवत्त्वं च परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। यदस्योपसंपत्तव्यं परं ज्योतिर्येन स्वेन रूपेणायमभिनिष्पद्यते स एष आत्माऽपहतपाप्मत्वादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते॥ २०॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्॥ २१॥ (६)

यदप्युक्तं "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" इत्याकाशस्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते जीवस्य त्वाराग्रोपमितस्याल्पत्वमवकल्पत इति। तस्य परिहारो वक्तव्यः। उक्तो ह्यस्य परिहारः परमेश्वरस्याऽऽपेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इति "अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च" [ब्र० सू० १-२-७] इत्यत्र। स एवेह परिहारोऽनुसंधातव्य इति सूचयति। श्रुत्यैव चेदमल्पत्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाऽऽकाशेनोपमिमानया "यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः" इति॥ २१॥ (६)

त्म्यविषयत्वं संबन्धविषयत्वं चोभयरूपत्वं देहद्वयविषयत्वं वा। यत्तु जीवस्य नापहतपाप्मत्वादीति तत्राऽऽह—यदिति॥ २०॥

जीवपरामर्शस्य गतिमुक्त्वा दहरश्रुतेः शङ्काद्वारा गतिमाह—अल्पेति। शङ्काभागं विभजते—यदपीति। तस्य परममहत्त्वादित्यर्थः। जीवेऽपि कथमल्पा श्रुतिर्महत्त्वाविशेषात्तत्राऽऽह—जीवस्येति। तदुक्तमित्येतद्व्याचष्टे—उक्तो हीति। तमेव स्मारयति—परमेति। कुत्रेदं समाधानमुक्तं तत्राऽऽह—अर्भकेति। तथाऽपि परस्य परममहतो नास्ति दहरत्वमित्यत्र किमायातं तत्राऽऽह—स एवेति। तदुक्तमित्यस्य व्याख्यान्तरमाह—श्रुत्येति। तदेवं श्रुतिलिङ्गाभ्यां दहरवाक्यं ध्येये परस्मिन्नन्वितं प्राजापत्यवाक्यं तु ज्ञेये परस्मिन्नन्वितमिति स्थितम्॥ २१॥ [६]

परं ज्योतिरुपसंपद्येत्यादिवाक्यार्थविचारप्रसङ्गात्तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिरिति-

---

१ क. ड. ज. म. ट. 'त्वं प'। २ क. ड. ज. 'यत ए'। ३ ज. 'कोऽस्य। ४ ज. 'श्वरे ष्यापे'। ५ क. 'स्याध्याये'।

जगत्प्रकाशकत्वेनोपलब्धयोः सूर्यादितेजःपदार्थचैतन्ययोश्चैतन्यस्यैव तत्प्रकाशकत्वम्, (अधि० ७)

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

"न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" [मुण्ड० २-२-१०। काठ० ५-१५] इति समामनन्ति। तत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति स किं तेजोधातुः कश्चिदुत प्राज्ञ आत्मेति विचिकित्सायां तेजोधातुरिति तावत्प्राप्तम्। कुतः। तेजोधातूनामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषेधात्। तेजःस्वभावकं हि चन्द्रतारकादि तेजःस्वभावक एव सूर्ये भासमानेऽहनि न भासत इति प्रसिद्धम्। तथा सह सूर्येण सर्वमिदं चन्द्रतारकादि यस्मिन्न भासते सोऽपि तेजःस्वभाव एव कश्चिदित्यवगम्यते। अनुभानमपि तेजःस्वभावक एवोपपद्यते

वाक्योक्तपरज्योतिर्लिङ्गसाधकं न तत्रेत्यादिवाक्यं विमृशति—अनुकृतेरिति[2]। आथर्वणवाक्यमादत्ते—न तत्रेति। सूर्यस्यानाभासकत्वेऽपि रात्राविव चन्द्रादेर्भासकत्वं नेत्याह—नेति। विद्युतामपि फल्गुत्वमनुभवसिद्धमिति मत्वोक्तं नेमा इति। कैमुतिकन्यायमाह—कुत इति। इतश्च सूर्यादेर्न ब्रह्मणि भासकत्वमित्याह—तमेवेति। अनुगमनवदनुभानं स्वगतभानकृतमित्याशङ्क्याऽऽह—तस्येति। उक्ते[3] वाक्ये विषयं निष्कृष्य सप्तम्याः सति विषये च साधारण्यहेतोः संशयमाह—तत्रेति। पूर्वत्राऽऽत्मश्रुत्याद्यविरोधादाकाशशब्दस्य रूढित्यागेनेश्वरे वृत्तिरुक्ता तथेहापि सति सप्तम्यां योग्यानुपलब्धिविरोधान्न भातीत्यस्य वर्तमानार्थतात्यागाद्यस्मिन्सति सूर्यो न भास्यति स तेजोधातुरुपास्यत्वेनोच्यत इति पूर्वपक्षमाह—तेज इति। उक्ताथर्वणश्रुतेर्निर्विशेषे ज्ञेये ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः। पूर्वपक्षे तेजोधातोर्ध्यानं सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मधीरिति फलभेदः। सप्तम्या विषयेऽपि संभवादध्याहारस्यायुक्तत्वान्न तेजोधातुरिति शङ्कते—कुत इति। विषयसप्तम्या णिजध्याहारादितरत्र लिङ्गानुग्रहात्तेजोधातुरेवायमित्याह—तेजोधातूनामिति। कुतोऽस्य तेजोधातोर्लिङ्गतेत्याशङ्क्याऽऽह—तेजःस्वभावकमिति। प्रसिद्धिमनुरुध्य दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति। यस्मिन्सति यन्न भाति तत्तमनुभातीति विरुद्धमिति कुतः सति सप्तमीत्याशङ्क्याऽऽह—अनुभानमिति। तमनुभातीति तदपेक्षया निकृ-

---

१ क. ङ. ज. ञ. ट. 'वक ए'। २ क. ख. ठ. ड. ढ. 'ति। अथ'। ३ ख. 'उक्तवा'। ४ ग. ख. ठ. ड. ढ. 'धातौ लि'।

समानस्वभावकेष्वनुकारदर्शनात् । गच्छन्तमनुगच्छतीतिवत् । तस्मात्तेजोधातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । प्राज्ञ एवायमात्मा भवितुमर्हति । कस्मात्—"अनुकृतेः" अनुकरणमनुकृतिः । यदेतत्—"तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्" इत्यनुभानं तत्प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते । "भारूपः सत्यसंकल्पः" [छा० ३-१४-२] इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति । न तु तेजोधातुं कंचित्सूर्यादयोऽनुभान्तीति प्रसिद्धम् । समत्वाच्च तेजोधातूनां सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षाऽस्ति यं भान्तमनुभायुः । न हि प्रदीपः प्रदीपान्तरमनुभाति । यदप्युक्तं—"समानस्वभावकेषु" अनुकारो दृश्यत इति । नायमेकान्तो नियमः । भिन्नस्वभावकेष्वपि ह्यनुकारो दृश्यते । यथा सुतप्तोऽयःपिण्डोऽग्न्यनुकृतिरग्निं दहन्तमनुदहति भौमं वा रजो वायुं वहन्तमनुव-

---

ष्टप्रकाशत्वमिष्टमित्यर्थः । अनुमानस्याविरोधित्वात्प्रागुक्तलिङ्गाच्च कस्यचित्तेजोधातोरुपास्यताऽत्राभीष्टेत्युपसंहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञामध्याहरति—एवमिति । लिङ्गसिद्धं तेजोधातुं त्यक्त्वा कुतोऽयं नियमः स्यादिति शङ्कते—कस्मादिति । हेतुमादाय व्याकरोति—अनुकृतेरिति । किं तदनुकरणं तदाह—यदेतदिति । तेजसामनुभानं कथं प्राज्ञं ज्ञापयतीत्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरे तस्य भारूपत्वावधारणादित्याह—भारूप इति । तेजोन्तरे मानाभावाच्च न तदिह ग्राह्यमित्यनुमानस्यान्यथासिद्धिं निराह—न त्विति । न चेदमेव वाक्यं तत्र मानमन्यपरस्य मानान्तरविरोधे देवताधिकरणन्यायानवतारादिति भावः । विरोधाच्चानुभानं परपक्षे न स्यादित्याह—समत्वाच्चेति । ननु सूर्यादयश्चाक्षुषं तेजोऽपेक्ष्य भासन्ते चक्षुष्मतस्तद्भानात्तत्राऽऽह—यमिति । चक्षुषोऽनुद्भूतप्रकाशत्वात्तज्जन्यज्ञानविषयत्वे सूर्यादेर्न सजातीयापेक्षेति भावः । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीति । पूर्ववादिनोक्तमनुभाषते—यदपीति । गच्छन्तमनुगच्छतीति समानस्वभावकेष्वनुकारादनुभानात्तेजसां सूर्यादीनां सति यस्मिन्भानं निषिध्यते सोऽपि कश्चित्तेजोधातुरित्यनुवादार्थः । अनुकारः स्वभावसाम्यमपेक्षते क्रियासाम्यं वा नाऽऽद्य इत्याह—नायमिति । द्वितीयमङ्गीकुर्वन्नाह—भौमं वेति । अग्न्ययःपिण्डयोर्दहनक्रियाभेदाभावेऽपि द्रव्यभेदेन क्रियाभेदं कल्पयित्वा क्रियासाम्यं वायुरजसोस्तु नियतदिग्देशगमनमस्त्येव प्रकृतेऽपि सूर्यादेर्ब्रह्मणश्च तुल्यं भानमिति भावः । हेतोरसूत्रानुसारित्वमाशङ्क्योक्तमनुकृ-

---

१ क. ज. ट. 'शान्तः । भि' । २ क. ज. ट. 'ते । सु' ।

हतीति । "अनुकृतेः" इत्यनुभानमसुसूचत् । तस्य चेति चतुर्थं पादमस्य श्लोकस्य सूचयति । "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति[1] तद्धेतुकं भानं सूर्यादेरुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति । "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" [बृ० ४-४-१६] इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति । तेजोन्तरेण[2] सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धम् । विरुद्धं च तेजोन्तरेण तेजोन्तरस्य प्रतिघातात् । अथवा न सूर्यादीनामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तद्धेतुकं विभानमुच्यते । किं तर्हि "सर्वमिदम्" इत्यविशेषश्रुतेः सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य याऽभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता । यथा सूर्य[3]ज्योतिःसत्तानिमित्ता सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिस्तद्वत् । "न तत्र सूर्यो भाति" इति च तत्रशब्दमाहरन्प्रकृतग्रहणं दर्शयति । प्रकृतं च ब्रह्म—"यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतम्" [मुण्ड० २-२-५] इत्यादिना । अनन्तरं च "हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः" इति । कथं[4] तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमु-

---

तेरितीति । सूत्रस्य द्वितीयं पदं हेत्वन्तरत्वेनावतारयति—तस्य चेति । चतुर्थपादो[5]-पात्तं हेत्वन्तरं स्फोरयति—तस्येति । कथमेतावता तस्य प्राज्ञत्वं तत्राऽऽह—तदिति । स्वपक्षे मानमुक्त्वा परपक्षे तदभावमाह—तेजोन्तरेणेति । न केवलं मानाभावस्तद्विरोधश्चेत्याह—विरुद्धं चेति । प्रकृतसूर्यादिविषयतया सर्वशब्दो व्याख्यातः संप्रति तस्याः संकुचद्वृत्तित्वं मत्वा व्याख्यान्तरमाह—अथवेति । कुतो ब्रह्मज्योतिर्गतविकारातिरेकेण तत्सत्तामात्रायत्तं सर्वभानं तत्राऽऽह—यथेति । प्रकरणादपि ब्रह्मैवात्र ग्राह्यमित्याह—नेति । सर्वनाम्ना प्रकृतपरामर्शेऽपि कुतो ब्रह्म गृह्यते तत्राऽऽह—प्रकृतं चेति । प्रकृतमपि ब्रह्म व्यवहितत्वान्नेह संबन्धार्हमित्याशङ्क्याऽऽह—अनन्तरं चेति । हिरण्मयो ज्योतिर्मयोऽन्नमयाद्यपेक्षया परश्चायं कोशो यमानन्दमयमाचक्षते तत्र ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति यत्प्रतिष्ठाभूतं ब्रह्म तत्प्रतिष्ठितं तच्च[6] विरजमागन्तुकमलविकलं निष्कलं निरवयवं शुभ्रं नैसर्गिकदोषरहितम् । ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिरवभासकं तच्च विदुषामनुभवसिद्धमित्यर्थः । उदाहरणमपेक्ष्याऽव्यवहितं ब्रह्मेत्युक्तम् । संप्रत्यपेक्षितानपेक्षिताभिधानयोरपेक्षिताभिधानं न्याय्यमाकाङ्क्षापूरकत्वेन दृष्टार्थत्वादिति विवक्षित्वोक्तम्—कथमिति ।

---

१ क. ड. ज. ञ. 'ति च त' । २ क. ड. ज. ञ. 'ण तु सू' । ३ ङ. सूर्यादिज्यो' । ४ ज. ट. 'थं ज्योति' । ५ क. ख. ठ. ड. ढ. 'दोक्तं हे' । ६ क. ख. तत्तु ।

त्थितं "न तत्र सूर्यो भाति" इति । यदप्युक्तं सूर्यादीनां तेजसां भानप्रतिषेधस्तेजोधातावेवान्यस्मिन्नवकल्पते सूर्य इवेतरेषामिति । तत्र तु स एव तेजोधातुरन्यो न संभवतीत्युपपादितम् । ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पते । यतो यदुपलभ्यते तत्सर्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते ब्रह्म तु नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते स्वयंज्योतिःस्वरूपत्वाद्येन सूर्यादयस्तस्मिन्भायुः । ब्रह्म ह्यन्यद्व्यनक्ति न तु ब्रह्मान्येन व्यज्यते । "आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते" [बृ० ४ ३-६] "अगृह्यो न हि गृह्यते" [बृ० ४-२-४] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥ (७)

अपि चेदृग्रूपत्वं प्राज्ञस्यैवाऽऽत्मनः स्मर्यते भगवद्गीतासु—

"न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम" इति ॥

स्पष्टब्रह्मवादिपूर्वमन्त्राकाङ्क्षापूरकत्वादुत्तरोऽपि मन्त्रो ब्रह्मपर इत्यर्थः । सति सप्तमीमादायोक्तमनुभाषते—यदपीति । सूर्याद्यभिभावके तेजोधातौ प्रामाणिके तस्येह ग्रहो न वेति चिन्ता । तद्भावे मानाभावान्न सोऽस्तीत्याह—तत्रेति । ननु ब्रह्मणि प्रामाणिकेऽपि तस्मिन्सति सूर्यादयो न भान्ति तस्य सदा भावात्तेषां सदाभानाभावप्रसङ्गात्तत्राऽऽह—ब्रह्मणीति । तत्रेति न सति सप्तमी किंतु विषयसप्तमी ततो ब्रह्मणि विषये सूर्यादयो न भान्ति ब्रह्मैव तेषु प्रकाशकत्वेन भातीत्यर्थः । यद्वा सति सप्तमीं गृहीत्वा तेजोन्तरोक्तौ न भातीतिवर्तमानापदेशे मानान्तरविरोधान्न भास्यतीति लक्षणायां श्रुतत्यागेनाश्रुतस्वीकारे गौरवात्तद्त्यागेनाध्याहारे लाघवान्न भासयतीति णिजर्थमध्याहृत्य सूर्याद्यभास्यं ब्रह्मैव तद्भासकमिहाभीष्टमिति भावः । यस्माद्घटादिरुपलभ्यते तदपि ब्रह्मणोपलभ्यते चेद्ब्रह्मापि केन चिदन्येनोपलभ्येताविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्म त्विति । येनोपलभ्यत्वेन सूर्यादयस्तस्मिन्ब्रह्मणि विषये भायुस्तथा ब्रह्म नान्येनोपलभ्यते स्वयंज्योतिःस्वरूपत्वादन्यकृतोपलम्भानपेक्षणादित्यक्षरयोजना । तदुपपादयति—ब्रह्म हीति । स्वप्रकाशस्य प्रकाश्यत्वादर्शनादशेषप्रकाशकं ब्रह्म नान्यप्रकाश्यमित्यर्थः । ब्रह्मणः स्वयंज्योतिष्ट्वेन सर्वभासकत्वे मानमाह—आत्मनेति । तस्यान्यानवभास्यत्वेऽपि श्रुतिमाह—अगृह्य इति ॥ २२ ॥

णिजध्याहारेण ब्रह्मणः सूर्याद्यविषयत्वे श्रुत्युक्ते स्मृतिमाह—अपीति । सूत्रं व्याकरोति—अपि चेति । तत्राग्राह्यत्वे स्मृतिमाह—न तदिति । ग्राहकत्वेऽपि

---

१ ज. 'ज्योतीरू' । २ ङ. म. 'चेदं रूपं प्रा' । ३ क. 'ग्रूपं प्रा' । ४ ठ. ड. ढ. 'काशकमि' । ५ ठ. ड. ढ. 'भासत्वेऽ' ।

"यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्" ॥
[१५-६-१२] इति च ॥ २३ ॥ (७) ।

जीवात्मपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एवाङ्गुष्ठमात्रपुरुषशब्देन प्रतिपादनम्, (अधि० ८)

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

"अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति" [काठ० २-४-१२] इति श्रूयते। तथा—"अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्व एतद्वै तत्" [काठ० २-४-१३] इति च । तत्र योऽयमङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते स किं विज्ञानात्मा किंवा परमात्मेति संशयः । तत्र

तामाह—यदादित्येति । तदेवं न तत्रेत्यादिवाक्यं ज्योतिषां ज्योतिषि ज्ञेये परस्मिन्नन्वितमिति ॥ २३ ॥ (७)

परस्य ज्योतिष्ट्वोक्तेर्ज्योतिरिवेत्युपमीयमानपुरुषस्य ततोऽर्थान्तरत्वमाशङ्क्योक्तम्—शब्दादिति । काठकवाक्यं पठति—अङ्गुष्ठेति । स्वाभाविकं परिच्छेदं वारयति—पुरुष इति । पूर्णत्वात्सर्वत्रोपलब्धेर्नाङ्गुष्ठमात्रतेत्याशङ्क्य विशेषव्यक्तिस्थानद्वारा तद्योगमाह—मध्य इति । आत्मनि देहे मध्ये हृदयसद्मनीत्यर्थः । तस्यैव परात्मत्ववादिवाक्यान्तरमाह—तथेति । अधूमकं ज्योतिरकलुषितमेकरूपं प्रकाशमात्रं यथा दृष्टं तथाऽयमपि कूटस्थप्रकाशधातुरित्याह—ज्योतिरिति । ज्योतिष्परत्वादधूमकमिति लिङ्गव्यत्ययः । शोधितत्वमर्थस्य तदर्थतामाह—ईशान इति । भूतभव्यग्रहणं भवतोऽपि प्रदर्शनार्थम् । कालत्रयपरिच्छेद्यस्य नियन्तेति यावत् । अद्वितीयत्वमाह—स एवेति । वर्तमाने काले स एवास्ति श्वो भविष्यत्यपि काले स एव भविताऽतीतेऽपि काले स एवाऽऽसीद्यन्नचिकेतसा पृष्टमन्यत्र धर्मादित्यादिना तदेतदेवेत्याह—एतदिति । विषयमनूद्य परिमाणोक्तेरीशानशब्दाच्च संशयमाह—तत्रेति । पूर्वत्रानुमानादिना विषयसप्तम्या णिजध्याहारेण सूर्यादेरगोचरो ब्रह्मेत्युक्तं तथेहापि परिमाणलिङ्गाज्जीवमादायेशानोऽस्मीति चेतो धारयेदितिविध्यध्याहारेणोपास्तिपरं वाक्यमिति पूर्वपक्षयति—तत्रेति । पठितकाठकश्रुतेर्निर्विशेषे प्रत्यग्ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे जीवस्योपास्तिः सिद्धान्ते तस्यैव परात्मतया धीरिति फलभेदः । परस्योपासनायै क्वचि-

---

१ ख. 'द्वारेत' । २ ख. 'तिरिवाक' । ३ ठ. ड. ढ. 'पे ब्रह्म' । ४ क. ख. परमात्म' ।

परिमाणोपदेशात्तावद्विज्ञानात्मेति प्राप्तम् । न ह्यनन्तायामविस्तारस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठ[1]परिमाणमुप[2]पद्यते। विज्ञानात्मनस्तूपाधिमत्त्वात्संभवति कयाचित्कल्पनयाऽङ्गुष्ठमात्रत्वम् ।

स्मृतेश्च—" अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् " ॥
[म० भा० ३-२९७-१७] इति ।

न हि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्क्रष्टुं शक्यस्तेन तत्र संसार्यङ्गुष्ठमात्रो निश्चितः स एवेहापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। परमात्मैवायमङ्गुष्ठमात्रपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति । कस्मात्—" शब्दात् " । " ईशानो भूतभव्यस्य " इति । न ह्यन्यः परमेश्वराद्भूतभव्यस्य निरङ्कुशमीशिता । " एतद्वै तत्" इति च प्रकृतं पृष्टमिहानुसंदधाति। एतद्वै तद्यत्पृष्टं ब्रह्मे-

---

त्परिमाणोक्तावपि वस्तुपरत्वेन त्वदिष्टे वाक्ये तदयोगाज्जीवग्रहोऽत्रेति मत्वोक्तं परिमाणेति । श्रुतेरेव लिङ्गाद्बलीयस्त्वादीशानश्रुत्या परमात्मावगतौ कुतो जीवशङ्केत्याशङ्क्य परमात्मनि परिमाणोक्तेरत्यन्तबाधाज्जीवे कतिपयेशितृत्वादीशानत्वसिद्धेर्गौणी श्रुतिरित्याशयेनाऽऽह—न हीति । जीवस्यापि विभुत्वादुक्तपरिमाणासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—विज्ञानेति। कयाचिदिति हृदयकमलकोशस्य जीवोपलब्धिस्थानस्याङ्गुष्ठमात्रतयेत्यर्थः । किंच यथा सति विषये च साधारणी सप्तमी न तद्भासयत इतिस्मृत्या विषये व्यवस्थापिता तथा परिमाणमपि जैवमैश्वरं वेति संशये सत्यङ्गुष्ठमात्रं निश्चकर्षेति स्मृत्या निश्चयसिद्धिरित्याह—स्मृतेश्चेति। मरणानन्तर्यमथशब्दार्थः। तत्रापि प[3]रमात्मैव प्रतिपाद्योऽस्तु नेत्याह——न हीति । प्रभवति संयमने ममापि विष्णुरिति यमस्य तदधीनत्वस्मृतेरित्यर्थः । स्मृतेः संसारिविषयत्वं निगमयति——तेनेति । निश्चितार्थस्मृत्या संदिग्धार्थश्रुतेरपि जीवार्थतैवेत्याह——स इति । वाक्यस्य जीवगामित्वे स्थिते तस्येशानोऽस्मीति ध्यानं फलतीत्युपसंहर्तुमितिशब्दः । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति—एवमिति । जीवे लिङ्गसिद्धे नियमासिद्धिरित्याह——कस्मादिति । श्रुतिलिङ्गयोः श्रुतिर्बलीयसीति मत्वा हेतुमाह—शब्दादिति । जीवेऽपि कतिपयेशितृत्वादविरुद्धा श्रुतिरित्युक्तं तन्न भूतभव्यस्येत्यविशेषश्रुतेरित्याह—न हीति। प्रकरणमपीश्वरविषयमित्याह—एतदिति । उक्तमर्थं वाक्ययोजनया स्पष्टयति——एतद्वा इति ।

---

१ क. ङ. ञ. 'ष्ठमात्रप' । २ ड. ज. ञ. ट. 'पदिश्येत । वि' । ३ ख. पर एव । ठ. ढ. ड. परात्मै' ।

त्यर्थः। पृष्टं चेह ब्रह्म—"अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद" [काठ० १-२-१४] इति । शब्दादेवेत्यभिधानश्रुतेरेव "ईशानः" इति परमेश्वरोऽयं गम्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः—

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥ (८)

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्याङ्गुष्ठमात्रत्वमिदमुच्यते । आकाशस्येव वंशपर्वापेक्षमरत्निमात्रत्वम् । न ह्यञ्जसाऽतिमात्रस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते । न चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हतीशानशब्दादिभ्य इत्युक्तम् । ननु प्रतिप्राणिभेदं हृदयानामनवस्थितत्वात्तदपेक्षमप्यङ्गुष्ठमात्रत्वं नोपपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते—"मनुष्याधिकारत्वात्" इति । शास्त्रं ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकरोति शक्तत्वा-

---

जीवस्यैव पृष्टत्वेन प्रकृतत्वमाशङ्क्योक्तम्—पृष्टं चेति । उपहिते तु जीवे कालत्रयापरिच्छेद्यत्वकार्यकारणास्पृष्टत्वं च दुर्योजमिति भावः । सूत्रे शब्दादिति वाक्योक्तेस्तस्य लिङ्गाद्दुर्बलत्वाद्बलवतो लिङ्गाज्जीवोक्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—शब्दादिति । श्रुतिलिङ्गविरोधे श्रुतिरेव बाधिका न लिङ्गमिति मर्यादां वक्तुं सूत्रभाष्ययोरेवकारः ॥ २४ ॥

सिद्धान्ते परस्य विभुत्वादङ्गुष्ठमात्रत्वमयुक्तमित्युत्तरसूत्रव्यावर्त्यमाह—कथमिति। सूत्रमवतारयति—अत्रेति । तदवयवं व्याचष्टे—सर्वेति । तुशब्दसूचितं दृष्टान्तमाह—आकाशस्येति । करः सकनिष्ठिकोऽरत्निः । किमिति हृद्यवस्थानादङ्गुष्ठमात्रत्वं परस्य गौणमिष्टं तत्राऽऽह—न हीति । तर्हि परिमाणमुख्यत्वाय जीव एव गृह्यतां नेत्याह—न चेति । मुख्यसंभवे गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो मुख्यासंभवश्चात्रोक्तस्तेन गौणं परिमाणमित्यर्थः । सूत्रावयवव्यावर्त्यां शङ्कामाह—नन्विति । तदुत्तरत्वेन तं पातयति—अत इति । स्वर्गकामादिवाक्ये स्वर्गादिकामिन एवाविशेषेणाधिकारित्वं न मनुष्यस्येत्याशङ्क्याऽऽह—शास्त्रमिति । मनुष्यशब्दस्त्रैवर्णिकविषयः । तेषां शास्त्राधिकारे हेतुमाह—शक्तत्वादिति । तेन तिरश्चां देवतानामृषीणां चाधिकारो वारितः । तिर्यञ्चो वेदार्थज्ञानादिसामग्र्यभावाद्यक्रम-

---

१ क. ड. ज. म. 'रोऽवग' । २ ज. 'त्वं निर्विशे' । ३ ख. 'जनमि' ।

दर्थित्वादपर्युदस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति वर्णितमेतदधिकारलक्षणे [पू० मी० सू० ६-१]। मनुष्याणां च नियतपरिमाणः काय औचित्येन नियतपरिमाणमेव चैषामङ्गुष्ठमात्रं हृदयम् । अतो मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपन्नं परमात्मनः। यदप्युक्तं परिमाणोपदेशात्स्मृतेश्च संसार्येवायमङ्गुष्ठमात्रः प्रत्येतव्य इति। तत्प्रत्युच्यते "स आत्मा तत्त्वमसि" इत्यादिवत्संसारिण एव सतोऽङ्गुष्ठमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदिश्यत इति । द्विरूपा हि वेदान्तवाक्यानां

शक्ताः। देवानां स्वदेवत्ये कर्मण्यात्मोद्देशेन द्रव्यत्यागायोगादशक्तिः । ऋषीणामार्षेयवरणादौ तदभावात् । स्थावराणां मुमुक्षूणां च कर्मण्यधिकारं निवर्तयति—अर्थित्वादिति। मुमुक्षोः शुद्ध्यर्थं नित्येष्वधिकारेऽपि काम्येषु तदभावः । शूद्राधिकारं वारयति—अपर्युदस्तत्वादिति । ते हि शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त इति पर्युदासान्न वैदिके कर्मण्यधिकारिणः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—उपनयनादिति । न हि शूद्राणामेकजातित्वस्मृतेरुपनयनं तदभावे कुतोऽध्ययनं तस्य तदङ्गत्वादध्ययनाभावे कुतस्तदर्थेऽधिकारः । अत्र चापेक्षितन्यायस्य षष्ठेऽध्याये सिद्धत्वान्नेह तदर्थं यत्यत इत्याह—इति वर्णितमिति । फलार्थे कर्मणि तिर्यगादेरपि सुखकामस्याधिकारः स स्वर्गकामश्रुतेरविशेषादित्याशङ्क्याङ्गश्रुत्यर्थवत्त्वाय समर्थविषयतया तिर्यगादेस्तदभावेन स्वर्गकामपदं संकोच्य मनुष्याधिकारत्वे स्थिते चातुर्वर्ण्यमधिकरोति शास्त्रमिति प्राप्तस्य "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यः" इति त्रयाणामेवाग्निसंबन्धश्रवणात्तेषामेवाधिकार इति प्रतिष्ठापितमित्यर्थः । मनुष्याणामपि कथमुच्चावचावयवानां नियतपरिमाणं हृदयं तत्राऽऽह—मनुष्याणां चेति । अस्मदादिदेहस्यापि परिमाणमनियतं दृष्टं तत्राऽऽह—औचित्येनेति। देहस्य नियतपरिमाणत्वेऽपि हृदयस्य किमायातं तदाह । नियतेति । परस्मिन्परिमाणोक्तेर्योगमुपसंहरति—अत इति[२] । अङ्गुष्ठमात्रपुरुषस्य जीवत्वेऽपि वाक्यस्य परार्थतेति वक्तुमुक्तमनुवदति—यदपीति। परमात्मपरे वाक्येऽनूद्यमानजीवस्थमङ्गुष्ठमात्रत्वं प्रतिपाद्यमानपरात्मधर्मविरोधाद्बाध्यं प्रतिपाद्यस्य तात्पर्यविषयत्वादित्याह—तदिति । पैरमात्मपरे वाक्ये तस्यैव वक्तव्यत्वे कुतो जीवोक्तिरित्याशङ्क्य वाक्यप्रवृत्तेर्द्वैरूप्यमाह—द्विरूपेति। कथं प्रकृते वाक्यप्रवृत्तिस्तत्राऽऽह—

---

१ घ. 'कारित्वा' । २ ख. ठ. ड. ढ. 'ति । अनु' । ३ क. ख. ठ. ड. ढ. परात्म' ।

प्रवृत्तिः । क्वचित्परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा क्वचिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वोपदेशपरा । तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्यते नाङ्गुष्ठमात्रत्वं कस्यचित् । एतमेवार्थं परेण स्फुटी करिष्यति—" अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण । तं विद्याच्छुक्रममृतम् " [काठ० २-६-१७] इति ॥ २५ ॥ (८)

देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिरूपणम् , (अधि० ९)

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षा मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्ये-

---

तदत्रेति । न हि परैक्यं जीवस्योक्तिं विना शक्यं वक्तुमिति तदुक्तिरित्यर्थः । प्रत्यक्षादिविरोधे किमुत्तरं तत्राऽऽह—एतमिति । विरुद्धांशत्यागेनाविरुद्धांशलक्षणयैक्ये वाक्यार्थे न विरोधधीरित्यर्थः । यतोऽन्तरात्मा पुरुषत्वात्पूर्णोऽपि जनानां हृदये सदा संनिविष्टस्ततोऽङ्गुष्ठमात्र इति त्वमर्थानुवादः । तस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तदनुसारिश्रुत्या च शोध्यत्वमाह—तमिति । शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च । प्रवृहेत्पृथक्कुर्यात् । धैर्येण शमादिनेति यावत् । तं च विविक्तमात्मानं विशुद्धममृतं ब्रह्मैव जानीयादित्याह—तमिति । तदेवं काठकवाक्यं प्रत्यग्ब्रह्मणि ज्ञातव्ये समन्वितमिति ॥ २५ ॥ [८]

मनुष्याधिकारत्वादित्युक्तेरमनुष्याणां देवादीनामनधिकारमाशङ्क्योक्तम्—तदुपर्यपीति । निर्गुणविद्याहेतुवेदान्तविचारादिषु देवादीनामधिकारोऽस्ति न वेति सामर्थ्याद्यसंभवसंभवाभ्यां संदेहे शास्त्रसांगत्येऽपि लक्षणासंगतेयं चिन्तेत्याशङ्क्य प्रासङ्गिकीं संगतिमाह—अङ्गुष्ठेति । अत्र चाधिकारनिरूपणद्वारा मन्त्रार्थवादादीनां प्राप्तिविरोधयोरसतोर्देवताविग्रहादावन्वयोक्तेरध्यायसंगतिः । मन्त्रादिप्रामाण्ये न्यायसाम्यादुपसदनादिगिरामधिकार्यादिसमर्प(र्पि)काणां श्रुतेऽर्थे प्रामाण्यात्तत्त्वमादिवचसोऽपि ब्रह्मैक्ये पर्यवसानमिति श्रुतिशास्त्राध्यायपादसंगतयः । पूर्वपक्षे मन्त्राद्यप्रामाण्यादुपगमनादिगिरामपि स्वार्थे तदयोगात्तत्त्वमादेरपि नैक्यनिष्ठतेति फलम् । सिद्धान्ते तत्तत्प्रामाण्यस्य तत्तदर्थे संभवात्तत्त्वमस्यादेरपि संभवत्यैक्यनिष्ठतेति फलम् । यद्वा देवतादीनामनधिकारन्यायेन क्रममुक्तिफलोपास्तिषु भोगद्वारा मोक्षकाममनुष्यप्रवृत्तिरप्यनियतेति पूर्वपक्षे फलम् । सिद्धान्ते देवाद्यधिकारविचारस्य देवादिप्रवृत्त्यङ्गत्वाभावेऽपि यथोक्तोपास्तिषु मनुष्यप्रवृत्त्यर्थं साक्षान्मोक्षफलनिर्गुणविद्यायां तेषामपि प्रवृत्तिरिति प्रयोजनम् । तत्राऽऽदौ सिद्धान्तमेव दर्शयन्मनुष्याधिकारत्वं शास्त्रस्यायोगव्यवच्छेदादन्ययागव्यवच्छेदाद्वेति

---

१ ख. 'दियुक्ते' । २ क. ख. ठ. ड. ढ. देवादी' ।

त्युक्तं तत्प्रसङ्गेनेदमुच्यते। बाढम्। मनुष्यानधिकरोति शास्त्रं न तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति। तेषां मनुष्याणामुपरिष्टाद्ये देवादयस्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति बादरायण आचार्यो मन्यते। कस्मात्—"संभवात्"। संभवति हि तेषामप्यर्थित्वाद्यधिकारकारणम्। तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि संभवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वालोचनादिनिमित्तम्। तथा सामर्थ्यमपि तेषां संभवति मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात्। न च तेषां कश्चित्प्रतिषेधोऽस्ति। न चोपनयनशास्त्रेणैषामधिकारो निवर्त्येतोपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात्। तेषां च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात्। अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति—"एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास" [छा० ८-११-३] "भृगुर्वै वारुणिः। वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो

विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी करोति—बाढमिति। द्वितीयं दूषयति—न त्विति। नियमाभावं सूत्राक्षरव्याख्यया विशदयति—तेषामिति। ब्रह्मविद्यातदङ्गविषयो देवादीन्नाधिकुर्वन्ति वैदिकविधित्वादग्निहोत्रादिविधिवदिति शङ्कते—कस्मादिति। अनुमानमग्रे दूष्यमादौ हेतुमुत्थाप्य व्याचष्टे—संभवादिति। ननु देवतादीनां विविधभोगभाजामवैराग्यान्न मोक्षेऽर्थित्वं तत्राऽऽह—तत्रेति। वैषयिकसुखस्यानित्यत्वपारतन्त्र्यादिदोषदृष्टौ तत्र वैराग्यसिद्धौ परमपुरुषार्थतया मोक्षेऽर्थित्वं महाधियां तेषामुदेष्यतीत्यर्थः। चतुर्थ्यन्तशब्दातिरिक्तदेवताभावात्तस्याश्च विग्रहायोगान्न ज्ञानहेत्वनुष्ठानशक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति। तयोः सतोरपि शूद्रवदनधिकारं शङ्कित्वोक्तम्—न चेति। त्रैवर्णिकानामेवोपनयनाद्देवादीनां तदभावे वैदिकशक्त्यभावान्नाधिकार इत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। तर्हि तदभावादङ्गिनोऽध्ययनस्याभावे कुतो वेदार्थेऽधिकारस्तत्राऽऽह—तेषां चेति। जन्ममरणव्यवधानेऽपि भूतप्रेतादिषु स्मृतिदर्शनान्न तदस्मृतिरिति भावः। तथाऽपि पूर्वोक्तानुमाने जाग्रति कुतो देवादयो ब्रह्मविद्यायामधिक्रियेरन्नित्याशङ्क्य कालातीतत्वमाह—अपि चेति। ब्रह्मचर्यादीत्यादिपदेनोपगमनशुश्रूषादि गृह्यते। द्वितीयमादिपदं सनत्कुमारनारदसंवादादिसंग्रहार्थम्। न केवलं लिङ्गविरोधादेव कालातीतत्वं किं तु तद्यो यो देवानामित्यादिवाक्यविरोधादपीति

---

१ ड. ञ. 'सङ्गादिद'। २ ज. 'मविशा'। ३ क. ज. 'त्वतालो'। ४ ड. ञ. 'यनादिशा'। ५ क. ख. 'ष्याऽभ्र। ६ ख. 'वललि'।

ब्रह्म" [तै० ३-१] इत्यादि। यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तम् "न देवानां देवतान्तराभावात्" [जै० सू० भा० ९-६-१] इति "न ऋषीणामार्षेयान्तराभावात्" [जै० सू० भा० ९-६-१] इति। न तद्विद्यास्वस्ति। न हीन्द्रादीनां विद्यास्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किंचित्कृत्यमस्ति। न च भृग्वादीनां भृग्वादिसगोत्रतया। तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वार्यते। देवाद्यधिकारेऽप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः स्वाङ्गुष्ठापेक्षया न विरुध्यते ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

स्यादेतद्यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारो वर्ण्येत विग्रहवत्त्वादृत्विगादिवदिन्द्रादीनामपि स्वरूपसंनिधानेन कर्माङ्गभावोऽभ्युपगम्येत। तदा च—"विरोधः

मत्वाऽऽह—यदपीति। देवानां कर्मसु नाधिकारो देवतान्तराणामुद्देश्यानामभावात्तदनुष्ठानाशक्तेरिति सूत्रार्थः। ऋषीणामपि भृग्वादीनामार्षेयकर्मणि नाधिकारो भृग्वाद्यन्तराभावात्तद्युक्ते कर्मण्यशक्तेरिति सूत्रान्तरार्थः। अधिकारहेत्वसत्त्वं ज्ञानेऽपि तुल्यं तेषामिति कुतो वाक्यार्थधीरित्येतद्दूषयति—न तदिति। तदेव स्पष्टयति—न हीति। साधकबाधकसत्त्वासत्त्वफलमाह—तस्मादिति। ननु देवादीनामधिकारे कथमङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्न हि तेषां महादेहानां हृदयमङ्गुष्ठमात्रं तत्राऽऽह—देवादीति। साधारणी खल्वङ्गुष्ठमात्रश्रुतिस्तत्र तत्र तत्तदङ्गुष्ठपरिमितहृदयापेक्षया निर्वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

मन्त्रादिप्रामाण्येन विग्रहादिमत्त्वं गृहीत्वा देवतादीनामधिकारो निरूपितः। संप्रति देवताविग्रहादिवादिमन्त्रादीनामन्यपराणामविरोधे प्रामाण्यात्प्रत्यक्षादिविरोधमाशङ्क्य परिहर्तुं सूत्रचतुष्टये स्थिते प्रथमं कर्मणि विरोधमाशङ्क्य परिहरति—विरोध इति। मानान्तरविरुद्धेऽर्थे मन्त्रादीनामन्यपराणामप्रामाण्याद्विग्रहवद्देवतादिविषयाणां तेषामुपचरितार्थतया शब्दोपहितोऽर्थस्तदुपहितो वा शब्दो देवादिरित्यचेतनत्वात्तस्य नाधिकारसिद्धिरित्यभिसंधाय शङ्कां विभजते—स्यादेतदिति। अभ्युपगम्यतामिन्द्रादीनामध्वर्युप्रभृतिवदध्वरे स्वरूपसंनिधानेनाङ्गत्वं तत्राऽऽह—तदा चेति। कथं विरोध-

---

१ ट. न भृ°। २ ञ. 'ध्वरस्व'।

कर्मणि " स्यात् । न हीन्द्रादीनां स्वरूपसंनिधानेन यागेऽङ्गभावो दृश्यते । न च संभवति । बहुषु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसंनिधानतानुपपत्तेरिति[1] चेत् । नायमस्ति विरोधः । कस्मात्—" अनेकप्रतिपत्तेः " । एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः संभवति । कथमेतदवगम्यते—" दर्शनात् " । तथा हि—" कति देवाः " इत्युपक्रम्य " त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रा[2] " इति निरुच्य " कतमे ते " इत्यस्यां पृच्छायाम् " महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवाः " [बृ० ३-९-१-२] इति ब्रुवती श्रुतिरेकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडाद्यन्तर्भावक्रमेण " कतम एको देवः " इति " प्राणः " इति प्राणैकरूपतां देवानां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति ।

तथा स्मृतिरपि—

" आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ ।
योगी कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥

प्रसक्तिस्तत्राऽऽह—न हीति । दर्शनाभावमुक्त्वा युक्त्यभावमाह—न चेति । इन्द्रादीनां स्वरूपसंनिधिद्वारा यागाङ्गत्वायोगे हेतुमाह—बहुष्विति । उद्दिश्य त्यागत्वाद्यागस्य न विरोधोऽस्तीत्याह—नायमिति । विरोधमङ्गीकृत्यापि परिहर्तुं प्रश्नपूर्वकं हेतुमादाय व्याख्याति—कस्मादिति । एकस्य युगपदनेकत्वापत्तिर्विरुद्धेत्याह—कथमिति । प्रामाणिकत्वेन विरोधं समाधत्ते—दर्शनादिति । तत्र श्रौतं दर्शनमाह—तथा हीति । वैश्वदेवस्य निविदि कति देवाः शस्यमाना इति शाकल्येन पृष्टे याज्ञवल्क्यस्योत्तरं त्रयश्चेति । शस्यमानदेवतासंख्यावाचिमन्त्रपदं निविदुच्यते । षडधिकत्रिशताधिकत्रिसहस्रं देवा इति संख्यानिर्णयानन्तरं संख्येयप्रश्ने वसवोऽष्टावेकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्याः प्रजापतिरिन्द्रश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवेषु पूर्वेषामन्तर्भावो दर्शित इत्याह—कतम इति । अन्तर्भावश्रुतेस्तात्पर्यमाह—एकैकस्येति । तेऽपि देवाः षण्णामग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यदिवां महिमानस्ते त्रयाणां लोकानां ते च द्वयोरन्नप्राणयोस्तौ चैकस्य प्राणस्येति प्राणस्य सर्वे महिमान इत्येकस्यानेकरूपताधीरित्याह—तथेति । त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवानामिति[3] संबन्धः । श्रौतं दर्शनमुक्त्वा स्मार्तं दर्शनमाह—तथेति । बलं योगमाहात्म्यम् । तेषामर्थक्रियामाह—तैश्चेति । तेषां

---

१ क. ज. घ. ट. 'धानानु'। २ क. भ. सहस्राणि, भारते स्वयमेव पाठः। ३ भ. देवताना'।

प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् ।
संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव " ॥
[महाभा० १२-११०-६२]

इत्येवंजातीयका प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां योगिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति । किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानाम् । अनेकरूपप्रतिपत्तिसंभवाच्चैकैका देवता बहुभी रूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छतीति । परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिक्रियायोगादित्युपपद्यते । "अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्" इत्यस्यापरा व्याख्या । विग्रहवतामपि कर्माङ्गभावचोदनास्वनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । क्वचिदेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं न गच्छति[1] । यथा बहुभिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । क्वचिच्चैकोऽपि[2] विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं गच्छति । यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्क्रियते । तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमप्येकां देवतामु-

---

भोगायतनत्वमाह—प्राप्नुयादिति । परलोकहितत्वमाह—कैश्चिदिति । तत्पारवश्यं पुंसो निरस्यति—संक्षिपेच्चेति । योगिनामनेकरूपप्रतिपत्तावपि देवानां किं जातं तदाह—प्राप्तेति ।

" अणिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरीशिता[3] ।
प्राकाम्यं च वशित्वं च यत्र कामावसायिता " ॥

इत्यष्टैश्वर्याणि । अपिशब्दसूचितमर्थमाह—किम्विति । आजानसिद्धानां जन्मनैव प्राप्तातिशयानामित्यर्थः । तथाऽपि प्रकृते किं जातं तदाह—अनेकेति । श्रुतिस्मृतिभ्यां युक्तिविरोधे समाहितेऽपि प्रतीतिविरोधस्य कः समाधिस्तत्राऽऽह—परैश्चेति । आदिशब्देन परदृष्टिप्रतिबन्धो गृह्यते । उक्तन्यायाद्युज्यते देवादीनां विग्रहवत्त्वोपगमेन विद्यास्वधिकार इति शेषः । संनिहितस्यैवाङ्गतेति न नियमोऽसंनिहितस्यापि युगपदनेकत्र कर्मण्यङ्गभावप्रतिपत्तिरङ्गभावगमनं तस्य दर्शनादित्यर्थान्तरमाह—अनेकेति । तदेव स्पष्टयितुं व्यतिरेकं सोदाहरणमाह—क्वचिदिति । संप्रत्यभीष्टाङ्गत्वार्थमन्वयं सदृष्टान्तमाचष्टे—क्वचिच्चेति । अन्वयव्यतिरेकसिद्धमर्थं प्रकृते योजयति—तद्वदिति ।

---

१ क. ङ. ज. ञ. °च्छति प° । २ क. °चिच्चैको वि° । ङ. °चिदेको° । ज. °चित्त्वेको वि° ।
३ ख. °रीशता ।

दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत्परित्यक्ष्यन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां न किंचित्कर्मणि विरुध्यते ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्मणि कश्चिद्विरोधः प्रसाञ्जि। शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत । कथम् । औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन संबन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानीं तु विग्रहवती देवताऽभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युगपदनेककर्मसंबन्धीनि हवींपि भुञ्जीत तथाऽपि विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवती सेति नित्यस्य शब्दस्य नित्येनार्थेन नित्ये संबन्धे प्रतीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेत् । नायमप्यस्ति विरोधः । कस्मात्—"अतः प्रभवात्" । अत एव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकं जगत्प्रभवति । ननु "जन्माद्यस्य यतः" [ब्र० सू० १-१-२] इत्यत्र ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं

असंनिधानेऽपि देवताया विप्रकृष्टानेकार्थदृष्टिशक्तेर्युगपदनेकत्राङ्गता सिद्धेत्यर्थः । कर्मण्यविरोधमुपसंहरति—इति विग्रहेति ॥ २७ ॥

तत्राविरोधेऽपि देवतादीनां विग्रहवत्त्वे शब्दे प्रामाण्यविरोधमाशङ्क्य प्रत्याह—शब्द इति चेदिति । शङ्कां विभजते—मा नामेति । शब्दस्याऽऽकृत्यर्थत्वात्तत्र विरोधो नेति शङ्कते—कथमिति । गोत्वादिवद्वसुत्वादिषु पूर्वापरापरामर्शादुपाधेरपि पाचकत्वादिवददृष्टेराकाशादिशब्दवद्व्यक्तिवचनो वस्वादिशब्द इति मत्वाऽऽह—औत्पत्तिकं हीति । अस्माभिरपि तथैव तदिष्टमिति न तस्य विरोधोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—इदानीं त्विति । व्यक्तीनामनित्यत्वात्तत्संबन्धस्यापि संकेतवदनित्यतया पुंधीकृतत्वान्मानान्तरापेक्षपुंधीप्रभवशब्दार्थसंबन्धाधीनवाक्यार्थधियोऽपि मानान्तरापेक्षत्वाद्वेदस्यामानत्वं स्यादित्यर्थः । परिहारस्थं नञर्थमाह—नायमिति । कर्मण्यविरोधं दृष्टान्तयितुमपिशब्दः । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—कस्मादिति । तथाच देवादिजगद्धेतुत्वेन शब्दस्य नित्यत्वात्तदनित्यत्वकृतो दोषो नास्तीति शेषः । पूर्वापरविरोधं शङ्कते—नन्विति । शब्दस्य निमित्तत्वाद्ब्रह्मणश्चोपादानत्वादुभयप्रभवत्वं

---

१ क. 'पत्यक्ष्य' । २ क. ज. देवादीनां । ड. देवतानां । ३ ढ. म. नित्यसं' । ४ क. म. ट. प्रतीय' । ५ ढ. म. इति प्र' । ६ क. ख. ठ. ड. ढ. 'र्मणि वि' ।

कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते। अपि च यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः। यावता वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात्। तदनित्यत्वे च तद्वाचिनां वैदिकानां वस्वादिशब्दानामनित्यत्वं केन निवार्यते। प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्र उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियत इति। तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेन्न। गवादिशब्दार्थसंबन्धनित्यत्वदर्शनात्। न हि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात्। द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते नाऽऽकृतयः। आकृतिभिश्च शब्दानां संबन्धो न व्यक्तिभिः। व्यक्तीनामानन्त्यात्संबन्धग्रहणानुपपत्तेः। व्यक्तिषूत्पद्यमानास्वप्याकृतीनां नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते। तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽप्याकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्वस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम्। आकृतिविशेषस्तु देवादीनां

जगतो युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह–अपि चेति। आकृतेः शब्दार्थतया विरोधसमाधिरित्याशङ्क्याऽऽह–यावतेति। मानाभावान्न वस्वादिजातिरस्ति तद्व्यक्तीनां जनिमत्त्वादनित्यतेति नाविरोध इत्यर्थः। व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि वाचकशब्दनित्यतया सुकरो विरोधसमाधिरित्याशङ्क्याऽऽह–तदिति। जगतः शब्दप्रभवत्वमुपेत्य विरोधमुक्त्वा शब्दस्यार्थोत्पत्त्युत्तरकालत्वादर्थस्य ततो जन्मायोगात्तदेव नास्तीत्याह—प्रसिद्धं हीति। विरोधं निगमयति–तस्मादिति। वस्वादिशब्दार्थसंबन्धनित्यत्वं दृष्टान्तेन वदन्नुत्तरमाह–नेति। तत्रापि व्यक्तेरनित्यत्वान्न संबन्धनित्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति। व्यक्तिभिरभेदाज्जातिरपि जातेत्याशङ्क्योक्तम्–द्रव्येति। अभेदवद्भेदस्यापि भावान्नित्यमनेकसमवेतं सामान्यमिति च स्थितेरिति हिशब्दार्थः। आकृतीनामुत्पत्त्यभावेऽपि कुतः संबन्धनित्यता तत्राऽऽह—आकृतिभिश्चेति। तास्त्वाकृतिद्वारा लक्षणया शाब्द्यो भवन्तीति भावः। दृष्टान्तमुपसंहरति–व्यक्तिष्विति। गवादिशब्दार्थसंबन्धनित्यत्वेऽपि प्रकृते किमित्याशङ्क्य दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति। उक्तो देवादिष्वाकृत्यभावः साधकाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—आकृतीति। अनेकत्र साकल्येन वर्तमाना जातिरित्यङ्गीकारादिन्द्रादीनां मन्त्रादिसिद्धविग्रहादिपञ्चकवतां पूर्वपरव्य-

---

१ ख. 'त्वं त'। २ क. ख. क्रियायामि'।

मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः। स्थानविशेषसंबन्धनिमित्ताश्चेन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादिशब्दवत्। ततश्च यो यस्तत्तत्स्थानमधिरोहति स स इन्द्रादिशब्दैरभिधीयत इति न दोषो भवति। न चेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणाभिप्रायेणोच्यते। कथं तर्हि स्थितिवाचकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसंबन्धिनि शब्दव्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते। कथं पुनरवगम्यते शब्दात्प्रभवति जगदिति "प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्"। प्रत्यक्षं श्रुतिः प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात्। अनुमानं स्मृतिः प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात्। ते हि शब्दपूर्वां सृष्टिं दर्शयतः–"एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितॄँस्तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः"

व्यक्त्यनुगता जातिरनुगतधीवेद्या न विरुध्यते। वस्त्रादिशब्दा जातिवाचिनो बहुषु प्रयुज्यमानाखण्डशब्दत्वोत्पटादिशब्दवदिति चानुमानादित्यर्थः। इन्द्रादिशब्दानामुपाधिनिमित्तत्वं पक्षान्तरमाह—स्थानेति। औपाधिकत्वपक्षे शब्दार्थमनूद्यावान्तरलयेऽपि विरोधाभावमाह—ततश्चेति। यत्तु पूर्वापरविरोध इति तत्राऽऽह—न चेति। तर्हि कथमतः प्रभवादित्युक्तं तत्राऽऽह—कथमिति। उक्तेऽर्थे मानं पृष्ट्वोत्तरपदमवतारयति—कथमित्यादिना। नन्वैन्द्रियकं प्रत्यक्षं जगतः शब्दप्रभवत्वे नास्ति तत्राऽऽह—प्रत्यक्षमिति। तत्रापि श्रुतौ प्रत्यक्षशब्दे हेतुमाह—प्रामाण्यमिति। तथाऽपि तत्रानुमानं कथं प्रमाणं तत्राऽऽह—अनुमानमिति। तत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तमाह—प्रामाण्यमिति। अव्यभिचारिलिङ्गोत्थत्वादनुमानस्य स्वतःप्रामाण्येऽप्युत्पत्तौ सापेक्षत्वमात्रसाम्यादनुमानशब्दः स्मृताविति भावः। पञ्चम्याऽभीष्टमर्थमाह—ते हीति। तत्र श्रुतिमाह—एत इति। "एते असृग्रमिन्दवस्तिरःपवित्रमाशवः। विश्वान्यभिसौभग" इत्येतन्मन्त्रस्थपदैः स्मृत्वा देवादीन्ब्रह्मा ससर्ज। तत्र संनिहितवाचकैतच्छब्दो देवानां करणेष्वनुग्राहकत्वेन संनिहितानां स्मारकः। असृग्रुधिरं तत्प्रधानदेहरमणान्मनुष्याणामसृग्रशब्दः स्मारकः। इन्दुमण्डलमध्यस्थपितॄणामिन्दुशब्दैः स्मारकः। पवित्रं सोमं स्वान्तस्तिरःकुर्वतां ग्रहाणां तिरःपवित्रशब्दैः स्मारकः। ऋचोऽश्नुवतां स्तोत्राणां गीतिरूपाणामाशवःशब्दः स्मारकः। स्तोत्रानन्तरं प्रयोगं

---

१ क. ख. स्थिते वा°। २ क. ख. ठ. ड. ढ. °त्वाद्घटा°। ३ ञ. °ब्दः। प°। ४ ञ. °ब्दः। ऋ°।

इति श्रुतिः । तथाऽन्यत्रापि—"स मनसा वाचं मिथुनं समभवत्" [बृ० १-२-४] इत्यादिना तत्र तत्र शब्दपूर्विका सृष्टिः श्राव्यते ।

स्मृतिरपि—

"अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः" ॥
[महाभा० १२-२३३-२४] इति ।

उत्सर्गोऽप्ययं वाचः संप्रदायप्रवर्तनात्मको द्रष्टव्यः ।
अनादिनिधनाया अन्यादृशस्योत्सर्गस्यासंभवात् ।

तथा—"नाम रूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् ।
वेदशब्देभ्य एवाऽऽदौ निर्ममे स महेश्वरः" ॥
[महाभा० १२-२३३-२५] इति ।

"सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवाऽऽदौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे" ॥
[मनु० १-२१] इति च ।

विशतां शस्त्राणां विश्वशब्दः स्मारकः । व्यापिवस्तुवाच्यभिशब्दसंयुक्तः सौभगेति शब्दः सौभाग्यवाचकस्तेनाभिसौभगेति निरतिशयसौभाग्यार्थः शब्दोऽन्यासां प्रजानां स्मारकः । तथाच तत्तत्पदेन तत्तद्देवादीन्स्मृत्वा प्रजापतिः सृष्टवानिति शब्दपूर्विका सृष्टिः श्रौतीत्यर्थः । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—तथेति । स प्रजापतिर्मनसा सह वाचं मिथुनभावमभवद्भावयत्त्रयीप्रकाशितां सृष्टिं मनसाऽऽलोचितवानित्यर्थः । स भूरिति व्याहरत्स भूमिमसृजतेत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । तत्र तत्रेत्याम्नायप्रदेशोक्तिः । तत्र स्मृतिमाह—स्मृतीति । रूपसर्गात्प्राथम्यमादावित्युक्तम् । संप्रदायातिरेकेणाप्राप्तिर्दिव्यत्वम् । अस्त्वेवं शब्दसृष्टिस्तथाऽपि कथं तत्पूर्वाऽर्थसृष्टिस्तत्राऽऽह—यत इति । उत्सृष्टत्वोक्त्या पौरुषेयत्वमाशङ्क्योक्तमुत्सर्गोऽपीति । संप्रदायो गुरुशिष्यपरम्पराध्ययनम् । उत्सृष्टिरेव किं न स्यात्तत्राऽऽह—अनादीति । कर्मणां प्रवर्तनं सतामनुष्ठापनमुक्तम् । सर्वेषामित्यत्र कर्मणां सृष्टिरेवोक्तेति भेदः । संस्थाशब्दो रूपभेदग्राही । अस्मदादिषु पटाद्युत्पत्तेः शब्दपूर्वकत्वप्रात्यक्ष्याज्जगतोऽपि

---

१ ड. ब. °मरूपे च । २ ड. ब. च । ३ क. ख. ठ. ड. ढ. °पु घटा° । ४ क. ख. ठ. ड. ढ. °र्वकत्वप्रा° ।

अपि च चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठंस्तस्य वाचकं शब्दं पूर्वं स्मृत्वा पश्चात्तमनुतिष्ठतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् । तथा प्रजापतेरपि स्रष्टुः सृष्टेः पूर्वं वैदिकाः शब्दा मनसि प्रादुर्बभूवुः पश्चात्तदनुगतानर्थान्ससर्जेति गम्यते। तथा च श्रुतिः—"स भूरिति व्याहरत्स भूमिमसृजत" [तै० ब्रा० २-२-४-२] इत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य एव मनसि प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादिलोकान्सृष्टान्दर्शयति । किमात्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभवत्वमुच्यते । स्फोटमित्याह । वर्णपक्षे हि तेषामुत्पन्नप्रध्वंसित्वान्नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात् । उत्पन्नप्रध्वंसिनश्च वर्णाः प्रत्युच्चारणमन्यथा चान्यथा च प्रतीयमानत्वात् । तथा ह्यदृश्यमानोऽपि पुरुषविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणादेव विशेषतो निर्धार्यते—देवदत्तोऽयमधीते यज्ञदत्तोऽयमधीत इति । न चायं वर्णविषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मिथ्याज्ञानं बाध-

---

सृष्टेस्तत्पूर्वकत्वमनुमेयमिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यत्रार्थान्तरमाह—अपि चेति। कल्पकालीना सृष्टिः शब्दपूर्विका सृष्टित्वादिदानींतनसृष्टिवत् । विमतः शब्दार्थसंबन्धव्यवहारस्तथाविधसंबन्धानुस्मृतिपूर्वकोऽभिधानाभिधेयसंबन्धव्यवहारत्वात्संप्रतिपन्नवदित्याह—तथेति ।प्रत्यक्षादिसिद्धेऽर्थे तैत्तिरीयश्रुतिमाह—तथा चेति। स भुव इति व्याहरत्सोऽन्तरिक्षमसृजतेत्यादिरादिशब्दार्थः । उक्तश्रुतेस्तात्पर्यमाह—भूरादीति । यदुक्तं जगतः शब्दप्रभवत्वं तदाक्षिपति—किमात्मकमिति । वर्णातिरिक्तं शब्दमुपेत्य ततो वा जगदुत्पत्तिरिष्टा वर्णेभ्यो वा । नाऽऽद्यः । वर्णातिरिक्ते वाचके शब्दे मानाभावात् । नेतरः । वर्णानामुत्पन्नप्रध्वंसिनां जगद्धेतुत्वासिद्धेरित्यर्थः । तत्र वैयाकरणो वक्ष्यमाणं मानं मत्वाऽऽद्यं पक्षमालम्बते—स्फोटमिति । स्फुटयते व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटोऽर्थव्यञ्जकः शब्दस्तमर्थसृष्टौ हेतुमभिप्रेत्येदमुक्तं तस्य नित्यत्वात्कारणत्वसंभवादित्यर्थः । वर्णानामेव प्रत्यभिज्ञया नित्यानां जगद्धेतुत्वसिद्धौ न स्फोटकल्पनेत्याशङ्क्य प्रत्यभिज्ञाया जातिगामित्वान्मैवमित्याह—वर्णेति । हेत्वसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह—उत्पन्नेति । तदपि न संमतमित्याशङ्क्य पुरुषविशेषानुमापकत्वेन तत्संमतिं साधयति—तथा हीति । वर्णेष्वन्यथात्वधियो ध्वन्युपाधिकत्वेन मिथ्यात्वान्न तदनित्यत्वसाधकतेत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । वर्णानामुत्पत्तिमत्त्वात्तत्प्रभवत्वं जगतो नेत्युक्त्वा तेषामवाच-

---

१ क. ड. ञ. 'रादील्लोकाँ' । २ ख. ग. घ. ञ. 'प्रध्वं' । ३ क. ख. 'दिव्य' ।

प्रत्ययाभावात् । न च वर्णेभ्योऽर्थावगतिर्युक्ता । न ह्येकैको वर्णोऽर्थं प्रत्याययेद्व्यभिचारात् । न च वर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्ति क्रमवत्त्वाद्वर्णानाम् । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति यद्युच्येत । तन्न । संबन्धग्रहणापेक्षो हि शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेद्धूमादिवत् । न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितस्यान्त्यवर्णस्य प्रतीतिरस्त्यप्रत्यक्षत्वात्संस्काराणाम् । कार्यप्रत्यायितैः संस्कारैः सहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति चेन्न । संस्कारकार्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्तित्वात् । तस्मात्स्फोट एव शब्दः । स चै-

---

कत्वादपि तथेति वक्तुमर्थप्रत्यायकत्वं प्रत्याचष्टे—न चेति । किमेकैकस्माद्वर्णादर्थधीरुत समुदायादिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—न हीति । एकैकोक्तावर्थधियोऽदृष्टेर्वर्णान्तरोक्तिवैयर्थ्याच्चेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—न चेति । तेषामुच्चारणस्य क्रमवत्त्वाद्योग्यानुपलब्धेरभावाधिगमान्न तद्धीरित्यर्थः । वर्णानां स्वरूपतोऽसाहित्येऽपि संस्कारद्वारा साहित्यमाग्नेयादिवदित्याह—पूर्वेति । अज्ञातो ज्ञातो वा सोऽर्थधीहेतुरिति विकल्प्याऽऽद्यं निराह—तन्नेति । उच्चरितस्य बधिरेणागृहीतस्याप्यगृहीतसंगतेरप्रत्यायकत्वादित्यर्थः । ज्ञातस्य ज्ञापकत्वे दृष्टान्तो धूमादिवदिति । द्वितीयेऽध्यक्षेणानुमानेन वा तद्धीरिति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति—न चेति । द्वितीयं शङ्कते—कार्येति । अर्थधीः स्मरणं वा कार्यम् । नाऽऽद्यः, संस्कारावगतेरर्थधीस्ततश्च सेत्यन्योन्याश्रयणादित्याह—नेति । यदि द्वितीयस्तत्राऽऽह—संस्कारेति । स्मरणस्यापीति संबन्धः । क्रमभाविस्मरणानुमितसंस्काराणामपि क्रमभावेनासाहित्यान्न तत्सहितान्त्यवर्णधीरित्यर्थः । वर्णानां वाचकत्वायोगे फलितमाह—तस्मादिति । ननु वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वासिद्धावर्थधीदृष्ट्या तद्धेतुत्वेन वा स्फोटो गम्यते मानान्तराद्वा । नाऽऽद्यः । तदवगतेरर्थधीस्तया च सेत्यन्योन्याश्रयणान्न च सत्तामात्रेण स्फोटोऽर्थधीहेतुः सदा तदापातात् । न द्वितीयस्तदनुपलब्धेस्तत्राऽऽह—स चेति । स चैकप्रत्ययविषयतया प्रत्यवभासत इति संबन्धः । वर्णान्वयव्यतिरेकनिर्धमादर्थधियो वर्णा एव शब्द इत्याशङ्क्य तेषां स्फोटव्यञ्जकत्वेनान्यथासिद्धेर्मैवमित्याह—

---

१ क. ज. °वर्णज° । २ क. ज. °वर्णज° । ३ क. ज. °न्त्यस्य व° । ४ ङ. म. ट. °तोऽन्त्यव° । ५ क. ज. °त्स्फोटः श° । ६ ख. °यर्थ्यं चेत्य° । ७ क. ख. ट. ढ. द. °नां स्व° । ८ ठ. °यमवत्त्वाद° ।

कैकवर्णप्रत्ययाहितसंस्कारबीजेऽन्त्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके प्रत्ययिन्येकप्रत्ययविषयतया झटिति प्रत्यवभासते । न चायमेकप्रत्ययो वर्णविषया स्मृतिः । वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः । तस्य च प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नित्यत्वम् । भेदप्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात् । तस्मान्नित्याच्छब्दात्स्फोटरूपादभिधायकात्क्रियाकारकफललक्षणं जगदभिधेयभूतं प्रभवतीति । वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः । नन्नूत्पन्नप्रध्वंसित्वं वर्णानामुक्तं तन्न । त एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानं केशादिष्विवेति चेन्न । प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरेण बाधानुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति चेन्न । व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् । यदि हि प्रत्युच्चारणं गवा-

---

एकैकेति । एकैकवर्णप्रत्ययैराहितं संस्काराख्यं बीजं यस्मिन्प्रत्ययिनि चित्ते तस्मिन्निति यावत् । न चान्त्यवर्णानर्थक्यं तद्बीजन्यातिशयवत्त्वाच्चित्तस्येत्याह—अन्त्येति । यथा नानादर्शनसंस्कारपरिपाकसचिवे चेतसि रत्नतत्त्वं चकास्ति तथा यथोक्ते चित्ते विना विचारं सहसैवैकोऽयं शब्द इतिधीविषयतया स्फोटो भातीत्याह—एकेति । अन्योन्याश्रयमपाकर्तुं झटितीत्युक्तम् । एकधियो वर्णविषयस्मृतित्वान्न स्फोटसाधकतेत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । अनेकेष्वेकत्वबुद्धेर्भ्रमत्वात्पदादिधीगोचरः स्फोट एवेत्यर्थः । स्फोटस्याप्युत्पन्नप्रध्वंसित्वान्न जगद्धेतुतेत्याशङ्क्याऽऽह—तस्य चेति । पुरुषभेदानुमापकतया प्रत्युच्चारणं भिन्नत्वात्कुतोऽस्य नित्यत्वं तत्राऽऽह—भेदेति । स्फोटवादमुपसंहरति—तस्मादिति । आचार्यसंप्रदायोक्तिपूर्वकं सिद्धान्तमाह—वर्णा इति । गौरित्युक्ते गकारौकारविसर्जनीयातिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्य वा श्रोत्रेणाग्रहणादुपवर्षाचार्यो वर्णानामेव तु शब्दत्वं पश्यतीत्यर्थः । तेषां क्षणिकत्वान्न जगद्धेतुतेत्युक्तं स्मारयति—नन्विति । प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वसिद्धेर्न क्षणिकतेत्याह—तन्नेति । प्रयत्नानन्तरीयकतया वर्णानां भेदसिद्धेरन्यथासिद्धा प्रत्यभिज्ञेत्याह—सादृश्यादिति । किं क्वचिद्व्यभिचारदृष्टेरेवं बाधदृष्टेर्वा । नाऽऽद्यः । सर्वत्र संशयप्रसङ्गात् । ज्वालादौ तु प्रभावैचित्र्यादिकार्यानुपपत्त्या तथात्वादिह तदभावादित्याह—नेति । न द्वितीय इत्याह—प्रत्यभिज्ञानस्येति । गवादौ जातिप्रत्यभिज्ञादृष्टेरिहापि तथेति शङ्कते—प्रत्यभिज्ञानमिति । यत्र जातिप्रत्यभिज्ञा तत्र व्यक्तिभेदो दृष्टः प्रकृते तदभावान्न जातिविषयतेत्याह—न व्यक्तीति । तदेव स्फुटयति—यदि हीति । युक्तितो

---

१ क. ख. 'यत्नाधि' । २ ङ. 'त्नानान्त' । ३ क. ख. 'वैचिश्र्यादि' ।

दिर्व्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरंस्तत आकृतिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्यात् । न त्वेतदस्ति । वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायन्ते । द्विर्गोशब्द उच्चारित इति हि प्रतिपत्तिर्न तु द्वौ गोशब्दाविति । ननु वर्णा अप्युच्चारणभेदेन भिन्नाः प्रतीयन्ते देवदत्तयज्ञदत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव भेदप्रतीतेरित्युक्तम् । अत्राभिधीयते—सति वर्णविषये निश्चिते प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागाभिव्यङ्ग्यत्वाद्वर्णानामभिव्यञ्जकवैचित्र्यनिमित्तोऽयं वर्णविषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः । अपि च वर्णव्यक्तिभेदवादिनाऽपि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णाकृतयः कल्पयितव्याः । तासु च परोपाधिको भेदप्रत्यय इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तद्वरं वर्णव्यक्तिष्वेव परोपाधिको भेदप्रत्ययः स्वरूपनिमित्तं च प्रत्यभिज्ञानमिति कल्पनालाघवम् । एष एव च वर्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत्प्रत्यभिज्ञानम् । कथं ह्येकस्मिन्काले बहूनामुच्चारयतामेक एव सन्गकारो युगपदनेकरूपः स्यात् । उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च सानुनासिकश्च निरनुनासिकश्चेति । अथवा ध्वनिकृतोऽयं प्रत्ययभेदो न वर्ण-

---

व्यक्तिविषया प्रत्यभिज्ञेत्युक्त्वा प्रतीतितोऽपि तथेत्याह—वर्णेति । हिशब्दसूचितमनुभवमभिनयति—द्विरिति । दहनतुहिनवद्विरुद्धधर्मवत्त्वाद्धर्मिभेदः स्यादिति शङ्कते—नन्विति । भेदप्रत्ययेऽपि प्रत्यभिज्ञाया निरपेक्षस्वरूपविषयत्वेन प्राबल्यात्तस्य च सापेक्षभेदविषयत्वेन दौर्बल्यादेकस्यामाकाशव्यक्तौ कुम्भाकाशः कूपाकाश इतिवद्व्यञ्जकवायुसंयोगविभागवैचित्र्याद्वर्णेषु वैचित्र्यधीर्न स्वत इत्याह—अत्रेति । कल्पनागौरवाच्च वर्णेषु स्वतो वैचित्र्यं नास्तीत्याह—अपि चेति । भेदधीहेतोस्त्वयाऽपि कल्प्यत्वात्तुल्या कल्पनेत्याशङ्क्य जातिकल्पना तवाधिकेत्याह—तास्विति । कथं तर्हि भेदाभेदधियावित्याशङ्क्याऽऽह—तद्वरं वर्णेति । नायमौपाधिको भ्रमो बाधकाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—एष इति । एकत्वनानात्वयोरेकत्र वास्तवत्वोपपत्तौ किमिति बाध्यबाधकत्वं तत्राऽऽह—कथं हीति । एकस्य युगपदनेकरूपत्वानुपपत्तिसहकृतमेकत्वप्रत्यभिज्ञानं भेदधियो बाधकमेवेत्यर्थः । कण्ठादिदेशैः सह कोष्ठनिष्ठस्य वायोः संयोगविभागयोर्व्यञ्जकत्वमुपेत्य वर्णेषु भेदधीर्न स्वरूपकृतेति परमतमुक्त्वा स्वमतमाह—अथवेति । अत्र प्रश्नपूर्वकं

---

१ ज. 'धिर्भेद' । ट. 'धिकमे' । २ ङ. ग. 'थं तर्ह्येक' । ३ क. ख. 'भत्वाद्ध' ।

कृत इत्यदोषः । कः पुनरयं ध्वनिर्नाम । यो दूरादाकर्णयतो वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति । प्रत्यासीदतश्च पटुमृदुत्वादिभेदं वर्णेष्वासञ्जयति । तन्निबन्धनाश्चोदात्तादयो विशेषा न वर्णस्वरूपनिबन्धनाः । वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । एवं च सति सालम्बना उदात्तादिप्रत्यया भविष्यन्ति । इतरथा हि वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात्संयोगविभागकृता उदात्तादिविशेषाः कल्पेरन् । संयोगविभागानां चाप्रत्यक्षत्वान्न तदाश्रया विशेषा वर्णेष्वध्यवसि(सा)तुं शक्यन्त इत्यतो निरालम्बना एवैत उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः । अपिच नैवैतदभिनिवेष्टव्यमुदात्तादिभेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां भेदो भवेदिति । न ह्यन्यस्य भेदेनान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति । न हि व्यक्तिभेदेन जातिं

वर्णेभ्यो ध्वनिं निष्कर्षति—कः पुनरित्यादिना । अवतरति स ध्वनिरिति शेषः । वर्णातिरिक्तशब्दो ध्वनिरित्यर्थः । स एव प्रत्यासन्नस्य पुंसो वर्णेषु स्वधर्मानारोपयतीत्याह—प्रत्यासीदतश्चेति । वर्णेषूदात्तादिवैत्पटुत्वादिरपि स्वाभाविकः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तदिति । वर्णानामेवाव्यक्तानां ध्वनित्वे कुतो भेदधीस्तेषु तत्कृतेत्याशङ्क्याऽऽह—वर्णानामिति । ध्वनेश्च सानुनासिकत्वादिभेदवतस्तदभावाच्चेभ्योऽर्थान्तरत्वात्तत्कृता तेषु भेदधीर्युक्तेत्यर्थः । एतेन तस्य जातित्वमपि प्रत्युक्तम् । वायुसंयोगविभागयोर्व्यञ्जकत्वं हित्वा किमिति ध्वनीनां तदुपगतं तत्राऽऽह—एवं चेति । पक्षान्तरेऽपि तुल्यमेषां सालम्बनत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—इतरथेति । अस्तु कल्पना का हानिस्तत्राऽऽह—संयोगेति । अप्रत्यक्षत्वमश्रावणत्वम् । पूर्वत्रापरितोषे हेतूक्तिसमाप्ताविति शब्दः । अपरितोषहेतुसत्त्वे प्रथमपक्षायोगं फलमाह—अत इति । वर्णमात्रस्याप्रत्यभिज्ञानादुदात्तादिमत्त्वैर्व तज्ज्ञानात्तदारोपकल्पनानुपपत्तेर्द्वितीयोऽपि पक्षो नेत्याशङ्क्याऽऽह—अपि चेति । विरुद्धधर्मत्वादग्निज्वालादिवद्भेदः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । तदेवोदाहरणेन स्फोरयति—न हीति । खण्डमुण्डाद्युपरक्ततया प्रत्यभिज्ञायमानगोत्ववदुदात्तादिमत्त्वेन भातानामपि वर्णानां न तात्त्विकं नानात्वमिति भावः । प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वं वर्णानामुक्त्वा तेषा-

---

१ ङ. ञ. 'श्च मन्दत्वपटुत्वा' । २ क. 'वं स' । ३ क. ज. 'त्तादयो वि' । ४ ङ. ञ. 'दिभेदाः क' । ५ ठ. ड. ढ. 'वत्पटुत्वा' । ६ ञ. 'मेषामाल' । ७ क. ख. 'तोषे हे' । ८ ठ. ड. ढ. 'व तत्तज्ज्ञा' ।

भिन्नां मन्यन्ते। वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेः संभवात्स्फोटकल्पनाऽनर्थिका। न कल्पयाम्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव त्वेनमवगच्छामि। एकैकवर्णग्रहणाहितसंस्कारायां बुद्धौ झटिति प्रत्यवभासनादिति चेन्न। अस्या अपि बुद्धेर्वर्णविषयत्वात्। एकैकवर्णग्रहणोत्तरकाला हीयमेका बुद्धिर्गौरिति समस्तवर्णविषया नार्थान्तरविषया। कथमेतदवगम्यते। यतोऽस्यामपि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनुवर्तन्ते न दकारादयः। यदि ह्यस्या बुद्धेर्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं स्फोटो विषयः स्यात्ततो दकारादय इव गकारादयोऽप्यस्या बुद्धेर्व्यावर्तेरन्। न तु तथाऽस्ति। तस्मादियमेकबुद्धिर्वर्णविषयैव स्मृतिः। नन्वनेकत्वाद्वर्णानां नैकबुद्धिविषयतोपपद्यत इत्युक्तं तत्प्रति ब्रूमः। संभवत्यनेकस्याप्येकबुद्धिविषयत्वं पङ्क्तिर्वनं सेना दश शतं सहस्रमित्यादिदर्शनात्। या तु गौरित्येकोऽयं शब्द इति

मेव वाचकत्वं वक्तुं स्फोटं विघटयति—वर्णेभ्यश्चेति। कल्पनामभ्युपयन्नाह—नेति। कथं तर्हि तद्धीस्तत्राऽऽह—प्रत्यक्षमिति। तथा स्फोटावगतिं स्फुटयति—एकैकेति। वर्णेषु व्यञ्जकेषु दृष्टेषु तद्व्यङ्ग्यतया स्फोटो विनैव संप्रयोगं चकास्तीत्याह—झटितीति। यः खल्वाकारो यस्यां बुद्धौ स्फुरति स तदालम्बनम्। न चात्र कश्चिदाकारो वर्णातिरिक्तो भाति। तेनास्या वर्णगामित्वान्नातिरिक्ते स्फोटे मानतेत्याह—नास्या इति। वर्णगामित्वमस्यास्तज्ज्ञानोत्तरत्वादसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—एकैकेति। सर्ववर्णविषयत्वे तदितरस्फोटविषयत्वे च तुल्ये न पक्षपातहेतुरिति शङ्कते—कथमिति। पक्षपाते हेतुमाह—यत इति। गौरितिबुद्धौ गकारादिवर्णानामेवानुवृत्तावपि कुतोऽस्यास्तदालम्बनत्वं स्फोटव्यञ्जकत्वेनापि तदनुवृत्तियोगादित्याशङ्क्याऽऽह—यदीति। न खल्वस्यां बुद्धौ विषयभूतस्फोटव्यञ्जकतया वर्णानुवृत्तिर्वह्निबुद्धाविव धूमस्य लक्ष्यबुद्धौ लक्षणस्य भानासिद्धेरिति भावः। नन्वस्या बुद्धेः स्फोटाविषयत्वे न वर्णविषयत्वमपि तेषां प्रागेव प्रत्येकं दृष्टतया प्रकृतबुद्ध्यनपेक्षत्वात्तत्राऽऽह—तस्मादिति। अनेकेष्वेकत्वबुद्धेर्भ्रमत्वमुक्तं स्मारयति—नन्विति। अनेकस्य निरुपाधिकैकबुद्ध्यविषयत्वेऽपि सोपाधिकतया तद्विषयत्वं स्यादित्याह—तदिति। तत्रैकदेशसंबन्धादिनिबन्धना धीरिह तु किंकृतेत्याशङ्क्याऽऽह—या त्विति। न चैकार्थधीहेतुत्वे सत्येकपदत्वं तस्मिंश्च तद्धीहेतुत्वमि-

---

१ ड. म. 'कालाना हीं'। २ झ. ट. 'नुगम्यन्ते'। ३ क. ज. 'न्। तस्मा'। ४ झ. 'था। त'। ५ क. 'द्धिर्गौरितिसमस्तवर्ण'। ६ ठ. ड. ढ. न चैव क'। ७ क. ख. ठ. ड. ढ. 'स्तज्ज्ञानो'। ८ ख. 'पाते हे'।

बुद्धिः सा बहुष्वेव वर्णेष्वेकार्थावच्छेदनिबन्धनौपचारिकी वनसेनादिबुद्धिवदेव । अत्राऽऽह—यदि वर्णा एव सामस्त्येनैकबुद्धिविषयतामापद्यमानाः पदं स्युस्ततो जारा राजा कपिः पिक इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात् । त एवं हि वर्णा इतरत्र चेतरत्र च प्रत्यवभासन्त इति । अत्र वदामः—सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवमर्शे यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पङ्क्तिबुद्धिमारोहन्त्येवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबुद्धिमारोक्ष्यन्ति । तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते । वृद्धव्यवहारे चेमे वर्णाः क्रमाद्यनुगृहीता गृहीतार्थविशेषसंबन्धाः सन्तः स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्णग्रहणानन्तरं समस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा एव प्रत्यवभासमानास्तं तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति वर्णवादिनो लघीयसी कल्पना । स्फोटवादिनस्तु दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च । वर्णाश्चेमे क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यञ्जयन्ति स स्फोटोऽर्थं व्यनक्तीति गरीयसी

त्यन्योन्याश्रयत्वमर्थज्ञानात्पूर्वं केषांचिद्वर्णानामेकस्मृत्यारूढानामेकार्थधीहेतुत्वादेकपदत्वनिश्चयात् । न चानेकसंस्काराणां नैकस्मृतिहेतुत्वम् । कुशकाशादिष्वनेकसंस्कारजन्यैकस्मृतिदर्शनात् । क्रमवद्वर्णसंस्काराणां स्थायित्वादन्त्यवर्णदृष्ट्यनन्तरं साहित्यात्तेषां सर्ववर्णविषयैकस्मृतिहेतुत्वसिद्धेरिति भावः । वर्णानामेकस्मृत्यारोहिणामेकपदत्वे पदविशेषसिद्धौ क्रमापेक्षा न स्यादित्याह—अत्रेति । तदपेक्षाभावे हेतुस्त एवेति । दृष्टान्तेन प्रत्याह—अत्रेति । क्रमानुरोधिनां वर्णानां पदधीविषयत्वे फलितमाह—तत्रेति । कथमेतेषां वर्णानामेतावतामेतत्क्रमकाणामेतत्पदत्वमित्यादिविशेषधीस्तत्राऽऽह—वृद्धेति । व्युत्पत्तिदशा वृद्धव्यवहारः । क्रमादीत्यादिशब्देन संख्या गृह्यते । स्वव्यवहारो मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्त्यवस्था । तादृशत्वं व्युत्पत्तिदशादृष्टक्रमाद्यनुगृहीतत्वम् । तं तमर्थं गृहीतसंबन्धप्रतियोगिनमिति यावत् । यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादका वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधका इति न्यायेनाऽऽह—इति वर्णेति । स्फोटवादिनस्तु यद्दृष्टं वर्णानामर्थबोधकत्वं तस्य हानिरदृष्टस्य स्फोटस्य कल्पना सा च गौरवदुष्टेत्याह—स्फोटेति । किंच येन हेतुना वर्णानामर्थव्यञ्जकत्वं निरस्तं तेनैव तेषां न स्फोटव्यञ्जकत्वमपि । यदि कथंचिदमी स्फोटं भासयेयुस्तर्हि तथैवार्थमिति युक्तं लाघवादित्याह—वर्णाश्चेति । स्फोटपक्षं प्रतिक्षिपता

---

१ इ. 'व व' । २ ङ. ञ. 'र एव प्र' । ३ क. ड. ञ. ट. 'ना । व' ।

कल्पना स्यात्। अथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्येऽन्ये[1] वर्णाः स्युस्तथाऽपि प्रत्यभिज्ञालम्बनभावेन वर्णसामान्यानामवश्याभ्युपगन्तव्यत्वाद्या[2] वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्येषु संचारयितव्या। ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम्[3] ॥ २९ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणा[4]दिभिः स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशङ्क्य "अतः प्रभवात्" इति परिहृत्येदानीं तदेव वेदे[5]नित्यत्वं स्थितं द्रढयति— "अत एव च नित्यत्वम्" इति। अत एव[6] नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्वेदशब्दे नित्यत्वमपि प्रत्येतव्यम्। तथा च मन्त्रवर्णः—"यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दन्नृषिषु

वर्णपक्षः समर्थितः। संप्रति वर्णानामनित्यत्वेऽपि गोत्वादिजात्यभेदेनैव संगतिधीरनादिव्यवहारश्चेति प्रौढिमारूढः सन्नाह—अथापीति। अर्थप्रतिपादनप्रक्रिया वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेः संभवादित्याद्या। वर्णानां नित्यत्ववाचकत्वयोः सिद्धौ फलितमाह—ततश्चेति ॥ २८ ॥

जगतः शब्द[*]जत्वमुक्तमुपजीव्य शब्दनित्यत्वमाह—अत एवेति। पूर्वमीमांसायामेव वेदनित्यत्वस्य सिद्धत्वादिह तन्नित्यत्वसाधनमकिंचित्करमित्याशङ्क्य सूत्रतात्पर्यमाह—कर्तुरिति। पूर्वतन्त्रसिद्धमेव वेदनित्यत्वं देवादिजगदुत्पत्तौ वाचकशब्दस्यापि तद्भावादयुक्तमिति शङ्किते शब्दादेव नित्याकृतिमतस्तज्जन्मेति समाहितमेवं वेदोऽवान्तरप्रलयस्थायी जगद्धेतुत्वादीश्वरवदित्यनुमानेन दृढीकर्तुमिदं सूत्रमित्यर्थः[7]। तत्तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षराणि व्याकरोति—अत इति। अनुमानसिद्धेऽर्थे श्रुतिमनुकूलयति—तथा चेति। यज्ञेन पुण्येन कर्मणा वाचो वेदस्य पदवीयं मार्गयोग्यतां ग्रहणयोग्यतामायन्नाप्तवन्तस्ततस्तां वाचमृषिषु प्रविष्टां विद्यमानामन्वविन्दन्ननुलब्धवन्तो याज्ञिका इति

---

* °णादेव हि स्थि° इति पाठो भामत्यामन्यत्र च दृश्यते।

---

१ ड. ज. म. °न्ये च व°। २ ड. म. °गम्यत्वा°। ३ क. °म् ॥ २९ ॥ क°। ४ ड. म. °द्रस्य नि°। ५ ड. म. °व च नि°। ६ क. ख. °जन्यत्व°। ७ ठ. ड. ढ. °र्थः। तात्प°।

प्रविष्टाम् " [ऋ० सं० १०-७१-३] इति स्थितामेव वाचमनुविन्नां दर्शयति।

वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति—

" युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा "

[महाभा० १२-७६६०] इति ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

अथापि स्यात् । यदि पश्वादिव्यक्तिवद्देवादिव्यक्तयोऽपि संतत्यैवोत्पद्येरन्निरुध्येरंश्च ततोऽभिधानाभिधेयाभिधातृव्यवहाराविच्छेदात्संबन्धनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परिह्रियेत। यदा तु खलु सकलं त्रैलोक्यं परित्यक्तनामरूपं निर्लेपं प्रलीयते प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति तदा कथमविरोध इति । तत्रेदमभिधीयते—" समाननामरूपत्वात् " इति ।

यावत् । तस्य तात्पर्यमाह—स्थितामिति । अनुविन्नामनुलब्धामित्येतत् । तत्रैव स्मृतिमाह—वेदेति । वेदान्कर्मज्ञानार्थान्मन्त्रब्राह्मणवादान् । सेतिहासानितिहासशब्दितनानार्थवादोपेतान्प्रसिद्धेतिहाससहितान्वा तेषामप्यवान्तरप्रलये सत्त्वात् । पूर्वमवान्तरसर्गादावित्यर्थः । तपसाऽपि न तल्लाभोऽध्यापकाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—अनुज्ञाता इति ॥ २९ ॥

महाप्रलये जातेरपि सत्त्वासिद्धेः शब्दार्थसंबन्धानित्यत्वमाशङ्क्य प्रत्याह—समानेति। सूत्रव्यावर्त्यामाशङ्कामाह—अथापीति । अवान्तरे[1]लये शब्दार्थसंबन्धानित्यत्वाभावेऽपीति यावत् । तत्र विरोधसमाधिमुक्तमङ्गी करोति—यदीति । अभिधातृशब्देनाध्यापकाध्येतारावुक्तौ । अभिधानाभिधेयव्यवहाराविच्छेदे संबन्धनित्यत्वमध्यापकाध्येतृपरम्पराविच्छेदे[2] च वेदनित्य[3]तेत्यविरोध इत्यर्थः । महाप्रलये तु नाविरोध इत्याह—यदा त्विति । जगतो निरन्वयनाशेऽत्यन्तापूर्वस्य चोत्पत्तौ संबन्धनित्यत्वाद्यसिद्धिः संबन्धिनोरभावे तदभावादध्यापकाद्यभावे वाऽऽश्रयाभावाद्ब्रह्मणश्च केवलस्यातदाश्रयत्वादतो महाप्रलये विरोधतादवस्थ्यमित्यर्थः । तं परिहर्तुं सूत्रं पातयति—तत्रेति ।

---

१ क. 'न्तरे ल' । २ ट. 'रम्प्रल' । ३ ख. 'त्सत्वावि' ।

तदाऽपि संसारस्यानादित्वं तावदभ्युपगन्तव्यम् । प्रतिपादयिष्यति चाऽऽचार्यः संसारस्यानादित्वम्—"उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च" [ब्र० सू० २-१-३६] इति । अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभवश्रवणेऽपि पूर्वप्रबोधवदुत्तरप्रबोधेऽपि व्यवहारान्न कश्चिद्विरोध एवं कल्पान्तरप्रभवप्रलययोरपीति द्रष्टव्यम् । स्वापप्रबोधयोश्च प्रलयप्रभवौ श्रूयेते—"यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदा प्रतिबुध्यते यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवेभ्यो लोकाः" [कौ० ३-३] इति । स्यादेतत्स्वापे पुरुषान्तरव्यवहाराविच्छेदात्स्वयं च सुप्तप्रबुद्धस्य पूर्वप्रबोधव्यवहारानुसंधानसंभवाद-

---

तदिदं व्याकुर्वन्ननादित्वं संसारस्य प्रतिजानीते—तदाऽपीति । महाप्रलयमहासर्गाङ्गीकारेऽपीति यावत् । तत्र वक्ष्यमाणन्यायं हेतू करोति—प्रतिपादयिष्यतीति । तस्यानादित्वेऽपि महाप्रलयव्यवधानादस्मरणे वेदानां कुतस्तदीयो व्यवहारस्तत्राऽऽह—अनादौ चेति । न कश्चिद्विरोधः शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वादेरिति शेषः । स्वापे लये च प्राणमात्रावशेषानवशेषाभ्यां विशेषेऽपि कर्मविक्षेपसंस्कारसहिताविद्यावशेषतासाम्यादनयोः साम्यम् । कथं पुनः स्वापे प्रलयस्य प्रबोधे च प्रभवस्य श्रवणं तदाह—स्वापेति । यदेत्युपक्रमादथशब्दस्तदेत्यर्थे । प्राणः परमात्मा । सुपुप्तस्य परस्मिन्नेकीभावावस्था तदेत्युक्ता । एनं प्रकृतं प्राणं परमात्मानमन्तर्बहिरिन्द्रियाणि सविषयाणि स्वापे परमात्मनि लीनानीत्यर्थः । प्रबोधे तस्मादेव जगतो जन्मोदाहरति—स इति । स सुपुप्तः पुरुषः । यथेत्यस्मात्प्रागुपक्रमवशात्तदेति द्रष्टव्यम् । एतस्मादात्मन इत्यत्रापादानं प्राणः परमात्मैव सर्वे प्राणा वागादयस्तेभ्योऽनन्तरं तदनुग्राहका देवा अग्न्यादयस्तदनन्तरं लोकाः शब्दादिविषयाः । कल्पितस्याज्ञातसत्त्वाभावादृष्टदृष्टिभ्यामुत्पत्तिलयावुक्तौ । व्यावहारिकसत्त्वे त्वनास्थाश्रुतेरित्यनुसंधानयोगायोगाभ्यां दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यं शङ्कते—स्यादिति । सर्वेषां यौगपद्येनास्वापात्तदा प्रबुद्धेभ्यः सुप्तानां पुन-

---

१ क. प्रबु° । २ क. °नं प्र° । ३ झ. °धंबो° । ४ क. ख. ठ. ड. ढ. °त्यर्थः । प्रा° ।

विरुद्धम्। महाप्रलये तु सर्वव्यवहारोच्छेदाज्जन्मान्तरव्यवहारवच्च कल्पान्तरव्यवहारस्यानुसंधातुमशक्यत्वाद्वैषम्यमिति। नैष दोषः। सत्यपि सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानोपपत्तेः। यद्यपि प्राकृताः प्राणिनो न जन्मान्तरव्यवहारमनुसंदधाना दृश्यन्त इति तथाऽपि न प्राकृतवदीश्वराणां भवितव्यम्। यथा हि प्राणित्वाविशेषेऽपि मनुष्यादिस्तम्बपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्यादिप्रतिबन्धः परेण परेण भूयान्भवन्दृश्यते। तथा मनुष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेण परेण भूयसी भवतीत्येतच्छ्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृदनुश्रूयमाणं न शक्यं नास्तीति वदितुम्। ततश्चातीतकल्पानुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृहीतानां सुप्तप्रतिबुद्धवत्कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानोपपत्तिः। तथा च

व्यवहारग्रहात्कालविप्रकर्षस्य मरणस्य च वासनोच्छेदिनोऽभावात्तत्र स्मरणम्। इह तु विमतो न जन्मान्तरव्यवहारानुसंधानार्हो जनिमृतिव्यवहितत्वादस्मदादिवदित्यनुमानान्न स्मरणमतो दृष्टान्ते शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वाद्यविरुद्धं दार्ष्टान्तिके नैवमित्यर्थः। हिरण्यगर्भादीनामनुसंधानसिद्धेर्न वैषम्यमित्याह—नैष इति। तेषामस्मदादिसाम्यमाशङ्क्योक्तम्—यद्यपीति। इतिशब्दो यद्यपीत्यनेन संबध्यते। तथाऽपि न प्राकृतवदिति वक्तव्यम्। उक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति—यथेति। आ मानुषादा च स्थाणोर्ज्ञानादिप्रतिबन्धस्योत्तरोत्तरमुत्कर्षप्रतीतिं प्रमाणयति—दृश्यत इति। आ[3] मनुष्यादा च हिरण्यगर्भादुत्तरोत्तरज्ञानाद्याधिक्ये मानमाह—इत्येतदिति। हिरण्यगर्भः समवर्ततेत्यादयः श्रुतिवादाः। ज्ञानमप्रतिघं यस्येत्यादयः स्मृतिवादाः। तेषामुक्तेऽर्थे तात्पर्यलिङ्गमभ्यासमाह—असकृदिति। पूर्वकल्पीयेश्वराणां कल्पान्तरे मुक्तत्वात्कथं व्यवहितानुसंधानं तत्राऽऽह—ततश्चेति। पुरुषविशेषाणां व्यवहितानुसंधानयोगस्य स्थितत्वादिति यावत्। पुरुषविशेषानेवाऽऽह—अतीतेति। ईश्वराणां तद्भावनाभाजां यजमानानामित्यर्थः। प्रादुर्भवतां हिरण्यगर्भादिभावेनेति शेषः। तेषां व्यवहितव्यवहारानुसंधाने हेतुमाह—परमेश्वरेति। हिरण्यगर्भस्य परानुग्रहे मानमाह—तथा चेति। विपूर्वो दधातिः करोत्यर्थः। पूर्वं कल्पादौ प्रहिणोति ददाति। लटश्चोभयत्राविवक्षा। आत्माकारबुद्धौ प्रकाशत इति तथोक्तस्तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थधीवृत्तिव्याप्यमित्येतत्।

---

१ क. 'ति न। ड. ञ. 'ति न तत्प्राकृ'। २ झ. 'नोरभा'। ३ क. आ मानुषादा।

श्रुतिः—" यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये " [श्वे० ६-१८] इति । स्मरन्ति च शौनकादयो मधुच्छन्दःप्रभृतिभिर्ऋषिभिर्दाशतय्यो दृष्टा इति । प्रतिवेदं चैवमेव काण्डर्ष्यादयः स्मर्यन्ते । श्रुतिरप्यृषिज्ञानपूर्वकमेव मन्त्रेणानुष्ठानं दर्शयति—" यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्तं वा प्रतिपद्यते " इत्युपक्रम्य—" तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात् " [आर्षेयब्रा० १] इति । प्राणिनां च सुखप्राप्तये धर्मो विधीयते । दुःखपरिहाराय चाधर्मः प्रतिषिध्यते । दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविषयौ च रागद्वेषौ भवतो न विलक्षणविषयावित्यतो धर्माधर्मफलभूतोत्तरा[1] सृष्टिर्निष्पद्यमाना पूर्वसृष्टिसदृश्येव निष्पद्यते ।

शरणं मुक्त्यालम्बनमित्यर्थः । न केवलमेकस्यैव प्रतिभानं येनाविश्वासः किं तु तैस्तच्छाखाद्रष्टारोऽपि बहवः सन्तीत्याह—स्मरन्तीति । ऋग्वेदो दशमण्डलात्मको मण्डलानां दशतयमत्रास्तीति दाशतय्यस्तत्र भवा ऋचः । ऋग्वेदातिरिक्तेष्वपि वेदेषु काण्डसूक्तमन्त्रादिदृशो बौधायनादिभिः स्मृता इत्याह—प्रतीति । एवमेव मधुच्छन्दःप्रभृतिवदेवेत्यर्थः । किंचर्ष्यादिधीपूर्वमनुष्ठानं दर्शयन्ती श्रुतिस्तांस्तानृषीन्मन्त्रदृशो दर्शयतीत्याह—श्रुतिरिति । तत्र तत्र प्रथममृष्यादिज्ञानं विनाऽनुष्ठाने दोषमाह—यो हेति । आर्षेयमृषिसंबन्धश्छन्दो गायत्र्यादि दैवतमग्न्यादि ब्राह्मणं विनियोगो न विदितान्येतानि यस्य मन्त्रस्य तेन याजयति यागं कारयत्यध्यापयत्यध्ययनं कारयति स्थाणुं स्थावरं गर्तं नरकम् । ऋष्याद्यज्ञाने दोषित्वं तच्छब्दार्थः । भूतप्रेतादीनां जन्मान्तरानुस्मरणदर्शनन्यायानुगृहीतानामृष्यादिषु स्मृत्यादिप्रमितकल्पान्तरीयवेदानुस्मरणसूचकश्रौतलिङ्गानां कल्पान्तरव्यवहारानुस्मरणसाधकत्वम् । न च कालविप्रकर्षस्य जन्मनाशयोश्च सर्वसंस्कारोच्छेदकत्वं पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुसंधानाज्जातमात्रस्य हर्षादिदृष्टेरित्यर्थः । कल्पान्तरानुसंधानेन व्यवहारप्रवर्तनयोगात्पूर्वकल्पतुल्यैवोत्तरकल्पप्रवृत्तिरित्युक्तम् । संप्रति सृष्टिनिमित्तादृष्टमहिम्नाऽपि पूर्वसदृश्येवोत्तरसृष्टिरित्याह—प्राणिनां चेति । कथमेतावता पूर्वसृष्टिसादृश्यमुत्तरसृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह—दृष्टेति । अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वं दृष्टत्वम् । आगममात्रप्रतिपन्नत्वमानुश्रविकत्वम् । विशिष्टसंस्थानपश्वादिकामनया कृतं कर्म तादृशं पश्वादि भावयतीति दृष्टविषयरागाद्यधीनकर्मफलभू-

---

१ ह. अ. 'त्तरोत्तरा । २ क्ष. तच्छा' ।

स्मृतिश्च भवति—

"तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे।
तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः॥
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते।
तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते"॥

[महाभा० १२-८५२५-७] इति।

प्रलीयमानमपि चेदं जगच्छक्त्यवशेषमेव प्रलीयते। शक्तिमूलमेव च प्रभवति। इतरथाऽऽकस्मिकत्वप्रसङ्गात्। न चानेकाकाराः शक्तयः शक्याः कल्पयितुम्। ततश्च विच्छिद्य विच्छिद्याप्युद्भवतां भूरादिलोकप्रवाहाणां देवतिर्यङ्मनुष्यलक्षणानां च प्राणिनिकायप्रवाहाणां वर्णाश्रमधर्मफलव्यवस्थानां चानादौ संसारे नियतत्वमिन्द्रियविषयसंबन्धनियतत्ववत्प्रत्येतव्यम्। न हीन्द्रियविषयसंबन्धादेर्व्यवहारस्य प्रतिसर्गमन्यथात्वं

तसृष्टेः श्लिष्टं पूर्वसृष्टिसादृश्यमित्यर्थः। पूर्वोत्तरसृष्टिसादृश्ये मानमाह—स्मृतिश्चेति। तेषां सृज्यमानानां प्राणिनामिति निर्धारणे षष्ठी। तेषां पौनःपुन्येन सृज्यमानतया सर्गस्य प्रवाहात्मनाऽनादित्वं द्योत्यते। पूर्वकृतकर्मपारवश्यमुत्तरसृष्टौ किमिति प्राणिनामित्याशङ्क्याऽऽह—हिंस्रेति। व्यवस्थया धर्माधर्मसंस्कृतत्वं कथं तेषामिष्टं तत्राऽऽह—तस्मादिति। संप्रतितनधर्मादिरुचिदृष्ट्या प्राचि भवेऽपि तत्तद्भावितत्वधीरित्यर्थः। यत्तु निर्लेपं प्रलीयते जगदिति तत्राऽऽह—प्रलीयमानमिति। ततश्चोपासनशक्तिनियमादपि पूर्वसदृश्यैवोत्तरसृष्टिरित्यर्थः। कार्यस्थे कारणमात्रत्वात्तन्नाशान्नोत्तरसृष्टेः सादृश्यमित्याशङ्क्याऽऽह—शक्तीति। निरन्वयनाशेन नवस्योदये दोषमाह—इतरथेति। शक्तिवैचित्र्याद्विचित्रसृष्टिमाशङ्क्याऽऽह—न चेति। अविद्याशक्तेरेकस्यास्तत्तत्कार्ये शक्तिभेदकल्पने गौरवादात्माविद्यैव नः शक्तिरिति स्थितेरित्यर्थः। पूर्वोत्तरसृष्टिसादृश्ये फलितमाह—ततश्चेति। विच्छिद्य महाप्रलयव्यवधानेनापीत्यर्थः। भूरादिलोकप्रवाहा भोगभूमयः। देवादिप्राणिसमूहो भोक्तृवर्गः। वर्णाश्रमादिव्यवस्थास्तदीयधर्माधर्म इति भेदः। दृष्टान्तं स्पष्टयति—न हीति। मनःषष्ठानीन्द्रियाणीति स्मृतेः षष्ठमिन्द्रियं मनस्तस्य नासाधारणो विषयः सुखादेरपि साक्षिमात्रगम्यत्वात्तत्तुल्यमत्यन्तासदिति यावत्। यद्वा षष्ठमिन्द्रियं ज्ञानेन्द्रियेषु कर्मेन्द्रियेषु वा

---

१ ड. 'पादान'। २ ठ. ड. ढ. 'स्य कर'। ३ ठ. ड. ढ. 'रवमात्मा'। ४ झ. 'नेऽपी'। ५ क. ख. 'धर्मा इ'। ६ ख. 'स्ततस्तस्य'।

षष्ठेन्द्रियविषयकल्पं शक्यमुत्प्रेक्षितुम् । अतश्च सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वात्कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानक्षमत्वाच्चेश्वराणां समाननामरूपा एव प्रतिसर्गं विशेषाः प्रादुर्भवन्ति । समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावपि महासर्गमहाप्रलयलक्षणायां जगतोऽभ्युपगम्यमानायां न कश्चिच्छब्दप्रामाण्यादिविरोधः। समाननामरूपतां च श्रुतिस्मृती दर्शयतः—"सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः" [ऋ० सं० १०-१९०-३] इति । यथा पूर्वस्मिन्कल्पे सूर्याचन्द्रमःप्रभृतिजगत्क्लृप्तं तथाऽस्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः । तथा—"अग्निर्वा अकामयत । अन्नादो देवानाꣳ स्यामिति । स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्" [तै० ब्रा० ३-१-४-१] इति । नक्षत्रेष्टिविधौ योऽग्निर्निरवपद्यस्मै वाऽग्नये निरवपत्तयोः समाननामरूपतां दर्शयतीत्येवंजातीयका श्रुतिरिहोदाहर्तव्या ।

स्मृतिरपि—

"ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः"।

[महाभा० १२-८५३५]

नास्ति तद्विषयस्तु दूरापास्तस्तथा व्यवहारान्यथात्वं प्रतिकल्पमशक्यं कल्पयितुम् । न हि कस्यांचिदपि सृष्टौ नेत्रश्रोत्रादेर्गोचरविपर्ययो दृष्टः । तथा सर्वकल्पेषु लोकलौकिकतद्धर्मनियमसिद्धिरित्यर्थः । उक्तमर्थं संक्षिप्य निगमयन्प्रकृतसूत्राक्षराणि योजयति—अतश्चेति । समाननामरूपाणां विशेषाणां प्रतिसर्गं सर्गेऽपि कुतो विरोधसमाधिस्तत्राऽऽह—समानेति । प्रादुर्भवतां विशेषाणां समाननामरूपत्वे मानमाह—समानेति । उक्तं व्याकर्तुं श्रुतिं व्याचष्टे—यथेति । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—तथेति । भाविवृत्त्या यजमानोऽग्निरुच्यतेऽग्नेरग्न्यन्तराभावात् । यजमानश्चैवं कामयित्वा किं कृतवानिति तदाह—स इति । कृत्तिकाभ्यः कृत्तिकानक्षत्रदेवतायै । बहुवचनं नक्षत्रबहुत्वात् । अष्टाकपालमष्टसु कपालेषु पचनीयं निरवपन्निरुप्तवान् । उक्तपुरोडाशहविष्कामिष्टिं कृतवानित्यर्थः । उक्तश्रुतेस्तात्पर्यमाह—नक्षत्रेति । मित्रो वा अकामयत चन्द्रमा वा अकामयतेत्येवंविधा श्रुतिरेवंजातीयका । पूर्वोत्तरसृष्ट्योः समाननामरूपत्वमिहेत्युक्तम् । स्मृतिरपीह द्रष्टव्येति संबन्धः । वेदेष्विति विषयसप्तमी । शर्वर्यन्ते

---

१ क. ख. 'क्लं व्यलीक'।

" शर्वर्यन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः " ॥
[महाभा० १२-८९३७]
" यर्थर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु " ॥
[महाभा० १२-८५५०]
" यथाऽभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते सांप्रतैरिह ॥
देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च " ।
इत्येवंजातीयका द्रष्टव्या ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्त्यधिकार इति यत्प्रतिज्ञातं तत्पर्यावर्त्यते । देवादीनाम् 'अनधिकारं जैमिनिः' आचार्यो मन्यते । कस्मात्—'मध्वादिष्वसंभवात्' । ब्रह्मविद्यायामधिकाराभ्युपगमे हि विद्यात्वाविशेषान्मध्वादिविद्यास्वप्यधिकारोऽभ्युपगम्यते । न चैवं संभवति । कथम्—" असौ वा आदित्यो देवमधु " [छा० ३-१-१] इत्यत्र मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन् । देवादिषु ह्युपासकेष्वभ्युपगम्यमानेष्वादित्यः कमन्यमादित्यमुपासीत । पुनश्चाऽऽदित्यव्य-

---

प्रलयान्ते । ऋतुलिङ्गानि वसन्तादीनामृतूनां चिह्नानि नवकिसलयप्रसूनादीनि । पर्यये पर्याये पौनःपुन्येन परिवर्तने । ये चक्षुराद्यभिमानिनोऽतीता देवास्ते सांप्रतैर्देवैरिह चक्षुराद्यभिमानिभिस्तुल्या इति योजना ॥ ३० ॥

देवानां विग्रहवत्त्वे सर्गप्रलयोपगमे च कर्मणि शब्दे च विरोधमाशङ्क्य समाधिरुक्तः । संप्रति तद्गुपर्यपीत्यत्रोक्तमधिकारमाक्षिपति—मध्वादिष्विति । पूर्वपक्षसूत्रतात्पर्यमाह—इहेति । प्रतिज्ञाभागस्याक्षरार्थमाह—देवादीनामिति । तेषां समर्थिताधिकारस्याऽऽक्षेपो न युक्त इत्याह—कस्मादिति । तत्र हेतुमवतार्य व्याकरोति—मध्वादिष्विति । मधुविद्यायां देवानामधिकारायोगं वक्तुं पृच्छति—कथमिति । तेषामनुपासकत्वार्थमुपासकान्तरसत्त्वमाह—असाविति । किमर्थं मनुष्यग्रहणं तत्राऽऽह—देवादिष्विति । उपास्योपासकभावस्य भेदापेक्षत्वात्प्राचामादित्यानामस्मिन्कल्पे क्षीणाधिकारत्वेनाऽऽदित्यत्वाभावादादित्य एव मधुदृष्टिरादित्यस्यायुक्तेत्यर्थः । तर्हि देवतान्तराणामुक्तोपास्त्यधिकारित्वं नेत्याह—पुनश्चेति । लोहितं शुक्लं कृष्णं

---

१ म. 'थर्तावृतु' । २ क. ड. ज. ञ. 'द्याधि' ।

पाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्यमृतान्युपक्रम्य वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्च पञ्च देवगणाः क्रमेण तत्तदमृतमुपजीवन्तीत्युपदिश्य—“ स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति ” इत्यादिना वस्वाद्युपजीव्यान्यमृतानि विजानतां वस्वादिमहिमप्राप्तिं दर्शयति । वस्वादयस्तु कानन्यान्वस्वादीनमृतोपजीविनो विजानीयुः । कं वाऽन्यं वस्वादिमहिमानं प्रेप्सेयुः । तथा—“ अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः ” [छा० ३-१८-२] “ वायुर्वाव संवर्गः ” [छा० ४-३-१] “ आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः” इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न तेषामेव देवतात्मनामाधिकारः संभवति । तथा—“इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाजः ” [बृह० २-२-४] इत्यादिष्वप्यृषिसंबन्धेषूपासनेषु न तेषामेवर्षीणामधिकारः संभवति ॥ ३१ ॥

कुतश्च देवादीनामनधिकारः—

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां बंभ्रमज्जगदव-

परं कृष्णं मध्ये क्षोभत इवेत्युक्तानि पञ्च रोहितादीन्यमृतानि प्रागाद्यूर्ध्वदेशस्थितरश्मिनाडीभिस्तत्तद्वेदोक्तकर्मकुसुमेभ्यस्तत्तद्वैदिकमन्त्रमधुकरैरादित्यमण्डलमानीतानि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रव्याहुतिनिष्पन्नानि यशस्तेजो वीर्यमिन्द्रियमित्येवमात्मकान्यादित्यमधुसंबन्धीनि वस्वाद्युपजीव्यानि चिन्तयतां फलं वस्वाद्याप्तिरुच्यते तेषामुपासकत्वे कर्मकर्तृविरोधः स्यादित्यर्थः । आदिशब्दार्थं व्याचष्टे—तथेति । कर्मकर्तृविरोधसाम्यादित्यर्थः । तथाऽपि कथमृषीणामनधिकारस्तत्राऽऽह—तथेति । सप्तसु शीर्षण्यप्राणेषु द्वयोर्द्वयोर्गोतमादिदृष्ट्योपास्तिः । दक्षिणः कर्णो गोतमो वामो भरद्वाजश्चक्षुर्दक्षिणं विश्वामित्रो वामं जमदग्निरित्यादि । न च तत्र तेषामेवाधिकारो विरोधादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

क्वचिदनधिकारान्न सर्वत्रानधिकारो ब्राह्मणस्य राजसूयानधिकारेऽपि बृहस्पतिसवेऽधिकारादिति शङ्कते—कुतश्चेति । देवादीनां विग्रहाद्यभावादनधिकारं सार्वत्रिकं साधयति—ज्योतिषीति । सूत्रं विभजते—यदिति । आदित्यः सविता पूषा चन्द्रमा

---

१ ङ. ज. म. कं चान्यं । २ क. ङ. ज. न. 'दिष्वृषि' । ३ क. ठ. ड. ढ. प्रागर्वागूर्ध्वान्तरदे' । ४ ख. ठ. ड. ढ. 'बन्धानि ।

भासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते। लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च। न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहेण चेतनतयाऽर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते मृदादिवदचेतनत्वावगमात्। एतेनाग्न्यादयो व्याख्याताः। स्यादेतत्। मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति। नेत्युच्यते। न तावल्लोको नाम किंचित्स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति। प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यविचारितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिध्यन्नर्थो लोकात्प्रसिध्यतीत्युच्यते। न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति। इतिहासपुराणमपि

नक्षत्रमित्यादिशब्दानां ज्योतिर्मण्डलविषयत्वे प्रसिद्धिद्वयं प्रमाणयति—लोकेति। यावदादित्यः पुरस्तादुदेतेत्यादिरसौ वा आदित्यो देवमध्वित्यादिवाक्यशेषः। उदयास्तमयौ च ज्योतिर्मण्डलस्योपलभ्येते तेन तदेवाऽऽदित्यपदोक्तमस्तु तर्हि तस्यैवाधिकारस्तत्राऽऽह—न चेति। आदित्यादीनामचैतन्यादनधिकारेऽपि चैतन्यादग्न्यादीनामधिकारः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—एतेनेति। न खल्वादित्यादिभ्योऽग्न्यादयो विशिष्यन्ते येन तेषां चेतनत्वादधिकारितेत्यर्थः। देवादीनां विग्रहाद्यपरिग्रहादनधिकारितेत्युक्तममृष्यमाणः सिद्धान्ती शङ्कते—स्यादिति। 'वज्रहस्तः पुरंदरः' इत्यादयो मन्त्राः। 'प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत्' इत्यादयोऽर्थवादाः।

"इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः।
ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः"॥

इत्यादीनीतिहासपुराणानि। लोकेऽपि यमं दण्डहस्तमालिखन्ति वरुणं पाशहस्तम्। अतो मन्त्रादिप्रामाण्याद्देवादीनां विग्रहादियोगाद्विद्याधिकारितेत्यर्थः। विग्रहवत्त्वादीत्यादिशब्देन हविर्भोजनं तृप्तिरैश्वर्यं फलदानं च गृहीतम्। देवादीनां विग्रहादिपञ्चकं प्रामाणिकमित्युक्तं दूषयति—नेतीति। यदुक्तं लोकतो विग्रहादिधीरिति तत्राऽऽह—न तावदिति। तर्हि प्रत्यक्षादिप्रसिद्धितो लोकप्रसिद्धेर्न भेदस्तत्राऽऽह—प्रत्यक्षादिभ्य इति। अस्तु तर्हि तन्मूला लोकप्रसिद्धिर्नेत्याह—न चेति। देवताविग्रहादिपञ्चकं रूपसम्यर्थः। तर्हि लोकप्रसिद्धेरितिहासपुराणं मूलं तत्राऽऽह—इतिहासेति। तस्य यन्मूलं तदेव लोकप्रसिद्धेर्मूलमिति चेदस्तु तर्हि निर्मूलं तल्लोकप्रसिद्धेर्मूलं पौरुषेयगिरां मूलाभावे प्रामाण्यासिद्धेः। न च तस्य यन्मूलं तदेव लोकप्रसिद्धेर्मूलं तन्मूलतया संभावितार्थवादमन्त्राणां निरसिष्यमाणत्वादिति भावः। अपौरुषेयाणामर्थवादानां तर्हि

---

१ ग. °सिद्ध एवार्थो। २ ख. °ष्टान्कामान्हि।

पौरुषेयत्वात्प्रमाणान्तरमूलमाकाङ्क्षति। अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थ्येन देवादीनां विग्रहादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते। मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते। तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य ॥ ३२ ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति। 'बादरायणस्तु' आचार्यो 'भावम्' अधिकारस्य देवादीनामपि मन्यते। यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रास्वसंभवोऽधिकारस्य तथाऽपि 'अस्ति हि' शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां संभवः। अर्थित्वसामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षत्वादधिकारस्य। न च क्वचिदसंभव इत्येतावता यत्र संभवस्तत्राप्यधिकारोऽपोद्येत। मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः संभवति। तत्र यो न्यायः सोऽत्रापि भविष्यति। ब्रह्मविद्यां च प्रकृत्य भवति दर्शनं श्रौतं देवाद्यधि-

---

लोकप्रसिद्धिमूलत्वं नार्थवादाधिकरणविरोधादित्याह—अर्थवादा इति। मन्त्राणां तर्हि स्तुत्यर्थत्वाभावात्तन्मूलतेत्याशङ्क्याऽऽह—मन्त्रा इति। व्रीह्यादिवत्कर्मणि श्रुतिलिङ्गादिविनियुक्तानां तेषां दृष्टद्वारोपकारे सत्यदृष्टकल्पनायोगादर्थपरत्वस्य शब्दानामौत्सर्गिकत्वात्प्रयोगसमवेतार्थस्मृतावेव तात्पर्यं नाज्ञातदेवताविग्रहादावपि तात्पर्यभेदे वाक्यभेदादिति मत्वा मन्त्राधिकरणमुक्तेऽर्थे प्रमाणयति—इत्याचक्षत इति। विग्रहादिपञ्चके मानाभावे फलितमाह—तस्मादिति ॥ ३२ ॥

सूत्राभ्यां पूर्वपक्षे सिद्धान्तयति—भावं त्विति। तत्र परपक्षनिषेधं स्वपक्षप्रतिज्ञां च विभजते—तुशब्द इति। यदुक्तं ब्रह्मविद्या देवादीन्नाधिकरोति विद्यात्वान्मध्वादिविद्यावदिति, तत्र मध्वादिविद्यानां देवादिव्यामिश्रत्वान्न तास्तानधिकुर्वन्ति न विद्यात्वात्। ब्रह्मविद्या तु न व्यामिश्रेत्यतस्तानप्यधिकरोतीत्यप्रयोजकत्वमाह—यद्यपीति। तत्र देवादीनामधिकारस्य संभवे हेतुमाह—अर्थित्वेति। वैराग्यादिब्रह्मचर्यादिसंग्रहार्थमादिपदम्। द्विविधसामर्थ्यस्यैव योग्यताख्यस्याधिकारकारणत्वेऽपि तत्प्रयोजकत्वेनार्थित्वाद्यास्थेयम्। अतिप्रसङ्गपक्षबाधकोपहतं चेदमनुमानमित्याह—नेति। राजसूयाद्यनधिकृतस्यापि ब्राह्मणस्य बृहस्पतिसवे प्रामाण्यादधिकारः। प्रकृते तु कथमित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मेति। तत्र ब्रह्मवेदनात्सर्वभावे स्थिते देवानां मध्ये यो

---

१ म. 'ति लिङ्गद'। २ ख. ट. ड. द. 'र्थताम'।

कारस्य सूचकम् "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्" [बृ० १-४-१०] इति। "ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानितीन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणाम्" [छा० ८-७-२] इत्यादि च। स्मार्तमपि गन्धर्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि। यदप्युक्तं "ज्योतिषि भावाच्च" इति, अत्र ब्रूमः—ज्योतिरादिविषया अप्यादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाश्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं[2] समर्पयन्ति। मन्त्रार्थवादादिषु[3] तथा व्यवहारात्। अस्ति ह्यैश्वर्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टं

यो देवः प्रतिबुद्धवानात्मानमहं ब्रह्मास्मीति स स प्रतिबोद्धैव तद्ब्रह्माभवत्। तथाऽपि जातित्रयस्यैव विद्याधिकारमाशङ्क्याऽऽह—ते हेति। ते देवाश्चासुराश्चान्योन्यमुक्तवन्तः किल हन्त यद्यनुमतिर्भवतां तर्हि तमात्मानं विचारयामः, यं विचारतो ज्ञात्वा सर्वाणि फलान्याप्नोतीत्युक्त्वा विद्याग्रहणायेन्द्रविरोचनौ प्रजापतिमाजग्मतुरित्यर्थः। चकारो बृहदारण्यकश्रुत्या छान्दोग्यश्रुतेः समुच्चयार्थः। श्रौतलिङ्गेनानुमानबाधं दर्शयित्वा स्मार्तेनापि तद्बाधं दर्शयति—स्मार्तमिति।

"किमत्र ब्रह्म अमृतं किंस्विद्वेद्यमनुत्तमम्।
चिन्तयेत्तत्र वै गत्वा गन्धर्वो मामपृच्छत॥
विश्वावसुस्ततो राजा[4] वेदान्तज्ञानकोविदः"।

इति मोक्षधर्मे जनकयाज्ञवल्क्यसंवादात्प्रह्लादाजगरसंवादाच्चोक्तानुमानासिद्धिरित्यर्थः। आदित्यादिशब्दानां ज्योतिर्मण्डलविषयत्वात्तस्याचेतनस्य विग्रहादिरहितस्य नाधिकारोऽस्तीत्युक्तं तत्राऽऽह—यदपीति। गोलकादिषु[5] प्रयुक्तचक्षुरादिशब्दानामतिरिक्तेन्द्रियार्थत्ववदादित्यादिशब्दानां ज्योतिरादिषु प्रयोगेऽपि तदतिरिक्ते चेतने प्रवृत्तिरित्याह[6]—ज्योतिरिति। दृष्टान्तेऽतिरिक्तेन्द्रियसत्त्वे मानवत्प्रकृते तन्नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—मन्त्रेति। यथा चेतने देवतात्मन्यादित्यादिशब्दस्तथा मन्त्रादिषु शाब्दव्यवहारादिति हेत्वर्थः। कथं तर्हि ज्योतिरादिष्वादित्यादिशब्दस्तत्राऽऽह—अस्तीति। देवादीनामनेकरूपप्रतिपत्तियोगाच्चेतनाचेतनयोरादित्यादिशब्दानां मुख्य-

---

१ क. ज. 'न्द्रो हैव दे'। २ ङ. ञ. देवात्मा'। ३ ङ. ञ. 'वादेषु। ४ क. ठ. ड. ढ. राजन्वेदा'। ५ ठ. ड. ढ. 'दिप्र'। ६ ख. ठ. ड. ढ. प्रयुक्तिरि'।

च तं तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम्। तथा हि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे—"मेधातिथेर्मेषेति। मेधातिथिं ह काण्वायनमिन्द्रो मेषो भूत्वा जहार" [षड्विंश० ब्रा० १-१] इति। स्मर्यते च—"आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगाम ह" इति। मृदादिष्वपि चेतना अधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते। "मृदब्रवीत्" "आपोऽब्रुवन्" [शत० ६-१-३-२,४] इत्यादिदर्शनात्। ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरादित्यादिष्वचेतनत्वमभ्युपगम्यते। चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तम्। यदप्युक्तं मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वान्न देवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमिति, अत्र ब्रूमः। प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावासद्भावयोः कारणं नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा।

त्वसिद्धिरित्यर्थः। देवादीनां विविधविग्रहग्रहसामर्थ्ये मानमाह—तथा हीति। सुब्रह्मण्यो नामोद्गातृगणप्रविष्टः कश्चिदृत्विग्विशेषस्तत्संबद्धार्थवाद इन्द्राऽऽगच्छेत्यादिस्तत्र मेधातिथेर्मेषेतीन्द्रसंबोधनं मन्त्रपदं श्रुतं तद्याचष्टे—मेधेति। इन्द्रस्य नानाविग्रहग्रहयोगेऽपि देवतान्तरस्य किमित्याशङ्क्याऽऽह—स्मर्यते चेति। धर्मो वायुरिन्द्रश्च पुरुषो भूत्वा तामेवोपजग्मुः। अश्विनौ च पुरुषौ भूत्वा माद्रीमुपजग्मतुरिति महाभारते प्रसिद्धमित्यर्थः। यत्तु मृदादिवदचेतनत्वं तत्राधिष्ठातृविवक्षयाऽधिष्ठेयविवक्षया वाऽचेतनत्वम्। प्रथमं प्रत्याह—मृदादिष्विति। तेष्वधिष्ठातृचेतनोपगमे मानमाह—मृदिति। आदिशब्देन वागादिसंवादो गृहीतः। द्वितीये दार्ष्टान्तिकेऽपि तदिष्टमेवेत्याह—ज्योतिरादेरिति। मृदादिष्वधिष्ठातृचैतन्ये मानवदत्र तदभावादधिष्ठेयवदधिष्ठातुरपि न चैतन्यमित्याशङ्क्याऽऽह—चेतनास्त्विति। मन्त्रादयो न स्वार्थे मानमन्यपरवाक्यत्वाद्विषभक्षणवाक्यवदित्युक्तमनुवदति—यदपीति। यस्मान्मानाद्यस्मिन्नबाधिता धीस्तस्मात्तद्भावः सिध्यति यत्र तु यतो मानान्न तथा धीर्न ततस्तत्सिद्धिरित्युत्सर्गस्तथा च मन्त्रादिभ्योऽपि स्वार्थे चेदबाधिता धीस्ततस्तेषां तत्र प्रामाण्यमित्याह—अत्रेति। अनन्यार्थत्वे स्वार्थे प्रामाण्यमन्यथा नेत्युक्तमाशङ्क्याऽऽह—नेति। न हि विषभक्षणवाक्यमन्यार्थत्वान्न स्वार्थे मानं किं तु मानान्तरविरोधात्। अवेक्षणस्य च संस्कारार्थस्य स्वार्थपरिच्छेदकत्वात्। न च तथाविधं वाक्यं न परिच्छेदकं संवादविसंवादयोरसतोरवान्तरतात्पर्यात्तत्परिच्छेदध्रौव्यात्। न चानन्यार्थत्वं प्रामाण्ये प्रयोजकमबाधितस्वार्थज्ञाने तदभावेन प्रामाण्याभावादृष्टेरित्यर्थः।

१ ज. ट. हि। २ ड. म. ट. 'नाधि'। ३ क. ङ. ज. म. 'ष्वप्यचे'। ४ ट. 'तात्मवि'। ५ ठ. ड. ढ. देवतानां। ६ ख. 'वानां। ७ क. ख. ठ. ड. ट. 'यन्धोऽर्थे'। ८ ख. 'द्दयो'।

तथा ह्यन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णाद्यस्तीत्येव[1] प्रतिपद्यते। अत्राऽऽह। विषम उपन्यासः। तत्र हि तृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते। अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थेऽर्थवादे न पार्थगर्थ्येन वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याऽध्यवसातुम्[2]। न हि महावाक्येऽर्थप्रत्यायकेऽवान्तरवाक्यस्य पृथक्प्रत्यायकत्वमस्ति। यथा न सुरां पिबेदिति नञ्वति वाक्ये पदत्रयसंबन्धात्सुरापानप्रतिषेध एवैकोऽर्थोऽवगम्यते[3]। न पुनः सुरां पिबेदितिपदद्वयसंबन्धात्सुरापानविधिरपीति। अत्रोच्यते। विषम उपन्यासो युक्तं यत्सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणम्। विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यान[4]न्तरं कैमर्थ्यवशेन[5] कामं विधेः स्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते। यथा हि "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" [तै० सं० २-१-१] इत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वायव्यादिपदानां विधिना संबन्धो

अन्यार्थत्वमप्रयोजकमित्यत्र दृष्टान्तमाह—तथा हीति। प्रतिसंयोगिवस्तुतात्पर्यानपेक्षमेव मानं चक्षुः। वाक्यं तु यत्र तात्पर्यं तत्र मानं न प्रत्यर्थमिति वैशेष्यमाह—अत्रेति। विध्युद्देशो विधिवाक्यं विधिरुद्दिश्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः। स्तुत्यर्थत्वं विधेः प्राशस्त्यलक्षणापरत्वम्। वृत्तान्तो भूतार्थः। महावाक्यावान्तरवाक्यभेदेन पृथक्प्रत्यायकत्वं मन्त्रादेर्विधेश्चेत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति। तत्र दृष्टान्तः—यथेति। पदद्वयसंबन्धाद्विधिरपि तत्र भात्यप्राप्तनिषेधायोगादित्याशङ्क्याऽऽह—नेति। न प्रत्ययमात्रादर्थसिद्धिस्तत्प्रत्ययस्य रागप्राप्ततया भ्रमत्वात्तत्प्राप्तस्य च रजतादिवन्निषेधादित्यर्थः। यद्यपि पदैकवाक्यतायां नार्थान्तरधीर्विशिष्टबोधनप्रयुक्तपदानामन्यत्रापर्यवसानात्तथाऽपि वाक्यैकवाक्यतायां द्वाराऽर्थे वाक्यार्थधीः। यथा देवदत्तस्य गौः क्रेतव्या बहुक्षीरेत्युक्ते बहुक्षीरत्वद्वारा क्रयणे तात्पर्यमित्युभयं तात्पर्यभेदाद्भाति तथेहापीत्याह—अत्रेति। आर्थवादिकानां पदानां साक्षादेव विध्यन्वये किमिति पृथगन्वयप्रतिपत्तिस्तत्राऽऽह—यथा हीति। अर्थवादस्यपदानां विधिना साक्षादसंबन्धे

---

१ ङ. ञ. °त्येवं प्र° । २ ञ. °सायियितु° । ३ क. ज. ञ. ट. °र्थो ग° । ४ ज. ञ. ट. °तिपाद्या° । ५ क. ङ. ज. ञ. °मर्थक्यव° । ६ क. ङ. ज. ञ °न वि° । ७ ङ. ञ. विधिस्ता° । ८ क. ज. °व्यादीनां प° । ९ ख. °स्यरूपल° । १० ख. °यां तद्द्वाराऽ° ।

नैवं "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति" [तै० सं० २-१-१] इत्येषामर्थत्वादगतानां पदानाम्। न हि भवति वायुर्वा आलभेतेति क्षेपिष्ठा देवता वा आलभेतेत्यादि। वायुस्वभावसंकीर्तनेन त्ववान्तरमन्वयं प्रतिपद्यैवं विशिष्टदैवत्यमिदं कर्मेति विधिं स्तुवन्ति। तद्यत्र सोऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते। यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन। यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादः स्यादाहोस्वित्प्रमाणान्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्यमानार्थवाद आश्रयणीयो न गुणवादः। एतेन मन्त्रो

योग्यत्वाभावं हेतुमाह—न हीति। कथं तर्हि विधिना तेषामन्वयस्तत्राऽऽह—वाय्वितति। अध्ययनविध्युपात्तस्याक्षरमात्रस्यापि नैष्फल्यायोगात्तत्फलाकाङ्क्षायामर्थवादानां विधेयस्तुतिलक्षणया तदेकवाक्यत्वम्। न चान्वयभेदेऽपि वाक्यभेदस्तात्पर्यभेदस्य तद्भेदकस्याभावादित्यर्थः। तर्हि सर्वत्रार्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्यादग्निर्हिमस्येत्याद्यपि स्वार्थे प्रमाणं नेत्याह—तदिति। मानान्तरसंवादाभावादादित्यो यूप इत्यादीनां स्वार्थे प्रामाण्यमाशङ्क्योक्तम्—यत्रेति। "वज्रहस्तः पुरंदरः" इत्यादिषु संवादविसंवादयोरभावेऽपि संदेहान्न स्वार्थे मानतेत्याशङ्क्याऽऽह—यत्र त्विति। इतिशब्दादूर्ध्वं विचार्येत्यध्याहार्यम्। उक्तं हि—

"विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते।
भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः" इति।

यत्र विद्यमानार्थत्वं तत्र संवादो दृष्टः प्रकृते तदभावात्किं गुणवादः किं वा यत्र विरोधस्तत्रैव तद्दृष्टेरिह तदभावाद्विद्यमानार्थतेति संदेहे मानानां स्वतोमानत्वाद्विद्यमानार्थता सति च मुख्ये गुणानाश्रयणादर्थवादवाक्यानि स्वार्थप्रमितावनन्यार्थान्येव फलवशादन्यार्थानि विधिप्रकरणस्थानुवादविरोधविधुरवाक्यत्वात्प्रयाजादिवाक्यवदित्यनुमानादित्याह—प्रतीतीति। अर्थवादानां संवादविसंवादासत्त्वे स्वार्थे प्रामाण्योक्त्या मन्त्राणामपि तदुक्तमेवेत्यतिदिशति—एतेनेति। तस्यापि संवादाद्यभावे स्वार्थे मानत्वाविशेषात्प्रतीते देवतारूपे प्रामाण्यमावश्यकमित्यर्थः। न केवलं मन्त्रादिप्रमाण-

---

१ ङ. ञ. 'त्र योऽवा'। २ क. ज. 'मानवा'। ३ क. ज. 'मानवा'। ४ क. ट. गुणानुवा'। ५ ञ. 'र्थत्वं वेति। ६ ठ. ड. ढ. 'नि वाक्यार्थ'। ७ ठ. ड. ढ. 'वेलादि'।

व्याख्यातः । अपि च विधिभिरेवेन्द्रादि[1]देवत्यानि हवींषि चोदयद्भिरपेक्षितमिन्द्रादीनां स्वरूपम् । न हि स्वरूपरहिता इन्द्रादयश्चेतस्यारोपयितुं शक्यन्ते । न च चेतस्यनारूढायै तस्यै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते । श्रावयति च—"यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्" [ऐ० ब्रा० ३-८-१] इति । न च शब्दमात्रमर्थस्वरूपं संभवति शब्दार्थयोर्भेदात् । तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातुं युक्तम् । इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण संभवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात्प्रभवति देव-

---

कमेव देवतारूपं विधिप्रमाणकमपीत्युपादानं प्रमाणयति—अपि चेति । यथा स्वर्गकामवाक्ये विध्यपेक्षितं स्वर्गरूपं यन्न दुःखेन संभिन्नमित्यर्थवादसिद्धं विधिप्रमाणकं तथा यागविधिनैव देवतारूपापेक्षणादर्थवादादिसिद्धमपि तद्रूपं तत्प्रमाणकमेवेत्यर्थः । कथमिन्द्रादिस्वरूपापेक्षा विधीनां ते हि करणेतिकर्तव्यताभाव्यमात्रापेक्षिणस्तत्राऽऽह—न हीति । दर्शपूर्णमासाधिकारपाठात्प्रयाजाद्यनुष्ठानादेवापूर्वसिद्धिः । तथौत्सर्गिकप्रतीतिकार्यार्थवादप्रमितदेवताप्रमितिमतो यागादपूर्वसिद्धिरविशेषादित्यर्थः । चेतसि देवतारूपारोपणमपि मा भूत्तत्संप्रदानकहविर्दानकस्य तदपेक्षत्वाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । देवतामुद्दिश्य हविरवमृश्य तदीयस्वत्वत्यागात्मकत्वाद्यागस्येत्यर्थः । न केवलं यागदेहालोचनया चेतसि देवतारोपः किं तु श्रूयमाणत्वाच्चेत्याह—श्रावयतीति । विध्यपेक्षायां मन्त्रादिभ्यो देवताविग्रहादि[3] ग्राह्यं तदपेक्षैव नास्ति शब्दरूपस्यैव देवतात्वात्तस्य च मानान्तरसिद्धत्वात्तत्राऽऽह—न चेति । विमता बुद्धिः शब्दातिरिक्तार्थाकारा कारकबुद्धित्वात्कर्तृबुद्धिवत् । न च मन्त्ररूपकारकबुद्धौ व्यभिचारस्तत्राप्यैन्द्या गार्हपत्यमित्यादिकारकत्ववादिशब्दातिरिक्तमन्त्ररूपार्थाकारबुद्धित्वोपगमादिति भावः । ननु तथाऽपि देवतारूपज्ञानमुद्देशोऽपेक्षते न तद्रूपसत्त्वमारोपादपि तद्धीयोगाद्योपिदग्निधीवत्तत्राऽऽह—तत्रेति । दृष्टस्यासति बाधके न मिथ्यात्वम् । न च कर्मणो देवतागुणत्वात्तस्मादेव फलोत्पादे यागस्य फलवत्त्वविरोधोऽपूर्ववद्देवताप्रसादस्यापि यागावान्तरव्यापारत्वादित्यर्थः । न केवलं मन्त्रार्थवादेभ्यो देवताविग्रहादिसिद्धिः किं त्वितिहासपुराणादपीत्याह—इतिहासेति । मन्त्रादावुक्तप्रामाण्यप्रकारो व्याख्यातो

---

१ ड. ज. झ. ञ. ट. 'दिदेव' । २ ड. ज. ट. 'तां मनसा ध्या' । ३ ठ. ड. ढ. 'दि न ग्रा' ।

ताविग्रहादि साधयितुम् । प्रत्यक्षादिमूलमपि संभवति । भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरंतनानां प्रत्यक्षम् । तथा च व्यासादयो देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते । यस्तु ब्रूयादिदानींतनानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति स जगद्वैचित्र्यं प्रतिषेधेत् । इदानीमिव च नान्यदाऽपि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात् । ततश्च राजसूयादिचोदनोपरुन्ध्यात् । इदानीमिव च कालान्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान्वर्णाश्रमधर्मान्प्रतिजानीत । ततश्च व्यवस्थाविधायि शास्त्रमनर्थकं स्यात् । तस्माद्धर्मोत्कर्षवशाच्चिरंतना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवजह्रुरिति श्लिष्यते । अपि च स्मरन्ति—"स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः" [यो० सू० २-४४] इत्यादि । योगोऽप्यणि-

---

मार्गः । न केवलं मन्त्राद्येव तन्मूलं किं तु प्रत्यक्षाद्यपीत्याह—प्रत्यक्षादीति । ननु न तत्तस्य मूलं न हि देवादिविषयमस्मदादीनामस्ति प्रत्यक्षं तत्राऽऽह—भवतीति । व्यासादीनां तद्विषयं प्रत्यक्षमस्तीत्यत्र मानमाह—तथा चेति । न चाऽऽर्षं प्रत्यक्षमितिहासादिसिद्धं तच्च तन्मूलतया मानमित्यन्योन्याश्रयत्वमार्षप्रत्यक्षस्य योगिप्रत्यक्षान्तर्भूतस्यानुमानागमाभ्यामेव सिद्धत्वादितिहासादौ च तन्मूलत्वव्यक्तीकरणाय तदनुवादादित्यर्थः । ननु पूर्वेऽपि व्यासादयो न देवादीन्प्रत्यक्षयन्ति प्राणित्वादस्मदादिवदित्यनुमानान्न योगिप्रत्यक्षं तन्मूलमिति शङ्कते—यस्त्विति । सामान्यतो दृष्टमतिप्रसक्त्या प्रत्याचष्टे—स इति । विमतं घटमात्रं वस्तुत्वाद्घटवदित्यपि संभवादित्यर्थः । अतीतानागतौ कालौ सार्वभौमशून्यौ कालत्वाद्वर्तमानवदित्यतिप्रसङ्गान्तरमाह—इदानीमिवेति । तत्रापि सिद्धसाध्यत्वं प्रत्याह—ततश्चेति । विमतः कालोऽव्यवस्थितप्रायवर्णाश्रमशाली कालत्वात्संमतवदित्यतिप्रसङ्गान्तरमाह—इदानीमिवेति । तत्रापि सिद्धसाध्यत्वमाशङ्क्याऽऽह—ततश्चेति । व्यवस्थाविधायि तत्तद्युगेषु तत्तद्वर्णाश्रमयोगितया तत्तदसंकीर्णधर्मबोधकमित्यर्थः । सामान्यतो दृष्टस्यातिप्रसक्तिप्रहतत्वे फलितमाह—तस्मादिति । इष्टदेवतासाक्षात्कारोद्देशेन जपविधानादपि युक्तमेतदित्याह—अपि चेति । आदिपदेन संयोगफलं देवतासाक्षात्कारस्तत्फलं व्यवहारश्चोच्यते । योगशास्त्रादपि योगिनो देवतादिभिः सह प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति दृष्टमित्याह—योगोऽपीति । न केवलं योगशास्त्रा-

---

१ ग. 'त्यक्षम्' । २ क. 'गो ह्यणि' । ३ क. ख. देवतादि' । ४ ठ. ड. ढ. न च दे' । ५ क. ख. देवतादी' ।

माद्यैश्वर्यप्राप्तिफलः स्मर्यमाणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुम् । श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रख्यापयति—"पृथ्व्यप्तेजोनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्" [श्वे० २-१२] इति । ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्यं नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तम् । तस्मात्समूलमितिहासपुराणम् । लोकप्रसिद्धिरपि न सति संभवे निरालम्बनाऽध्यवसातुं युक्ता । तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः । ततश्चार्थित्वादिसंभवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः । क्रममुक्तिदर्शनान्यप्येवमेवोपपद्यन्ते ॥ ३३ ॥ [९]

शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकं शोकाकुलत्वेन शूद्रनाममात्रधारिणो जानश्रुतेर्वेदविद्याधिगमकथनम् (अधि० १०)

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥३४॥ (१०)

यथा मनुष्याधिकारनियममपोद्य देवादीनामपि विद्यास्वधि-

योगमाहात्म्यधीः किं तु श्रुतेरपीत्याह—श्रुतिश्चेति । पादतलमारभ्याऽऽजानोर्जानोरा नाभेर्नाभेराग्रीवं ग्रीवायाश्चाऽऽकेशप्ररोहं ततश्चाऽऽब्रह्मरन्ध्रं क्रमेण पृथिव्यादिधारणया पृथिव्यादिपञ्चात्मके भूतसमुदाये समुत्थिते प्रतिपत्तिद्वारा वशीकृते योगगुणे चाणिमादौ प्रवृत्ते योगाभिव्यक्तं तेजोमयं देहं प्राप्तस्य योगिनो न जरादिसंगतिरित्यर्थः । किं च मन्त्रादिदृशामृषीणां शक्तिरस्मदादिशक्तिसदृशी नेत्यभ्युपगन्तव्यम् । तथा व्यासादीनामपि शक्तेरस्मदादिशक्त्यतिशायितया न तत्प्रत्यक्षं प्रतिक्षेप्तुं शक्यमित्याह—ऋषीणामिति । सिद्धे व्यासादीनामतीन्द्रियार्थदर्शित्वे फलितमाह—तस्मादिति । तथा चेतिहासादिप्रामाण्याद्देवताविग्रहादिपञ्चकसिद्धिरित्यर्थः । लोकप्रसिद्ध्याऽपि तत्सिद्धिरित्याह—लोकेति । प्रमाणस्यादुष्टत्वे प्रमेयसिद्धिरवश्यंभाविनीत्यवान्तरप्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति । तेषां विग्रहवत्त्वादौ सिद्धे प्रकृते किमित्याशङ्क्य परमप्रकृतमुपसंहरति—ततश्चेति । किं च ब्रह्मलोकादिप्राप्तानां देवादिभावं प्राप्तानां तत्रोत्पन्नापरोक्षधियां मुक्तिवादीन्यपि श्रुतिस्मृतिवाक्यानि देवादीनामधिकारं सूचयन्तीति तेषां विद्याधिकारे श्रुतार्थापत्तिमाह—क्रमेति ॥ ३३ ॥ (९)

मनुष्याधिकारनियमापवादेन देवादीनामधिकारवद्द्विजात्यधिकारनियमं निरस्य शूद्रस्यापि स्यादधिकारः संवर्गविद्याधिकारिणि जानश्रुतौ शूद्रशब्दादित्याशङ्क्याऽऽह—शुगस्येति । प्रासङ्गिकीं संगतिं वदन्नधिकरणस्य तात्पर्यमाह—यथेति । पूर्वत्रात्रैव-

---

१ ङ. ञ. 'फलकः स्म' । २ ङ. ञ. प्रत्याख्या' । ३ ञ. 'तिशयि' । ४ ञ. न प्रत्य' । ५ ख. 'नस्य दृष्ट' । ६ ख. किमायातमि' ।

शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकं शोकाकुलत्वेन शूद्रनामसमा-
न्यधारिणो जानश्रुतेर्वेदविद्याधिगमकथनम्, (अधि० १०)

कार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादित्येतामाशङ्कां निवर्तयितुमिदमधिकरणमारभ्यते। तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत्प्राप्तम् । अर्थित्वसामर्थ्ययोः संभवात् । "तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः" [तै० सं०७-१-१-६] इतिवच्छूद्रो विद्यायामनवक्लृप्त इति च निषेधाश्रवणात् । यच्च कर्मस्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं न तद्विद्यास्वधिकारस्यापवादकं लिङ्गम् । न ह्याहवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते। भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्योपोद्बलकम् । संवर्गविद्यायां हि जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति—"अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु" [छा० ४-२-३] इति। विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि

र्णिकदेवाद्यधिकारोक्त्या मन्त्रादीनां स्वार्थे समन्वयः साधितः । संप्रति विद्याधिकारिणि शूद्रशब्ददृष्टेर्जातिशूद्रस्यापि विद्याहेतुवेदान्तविचारादिष्वधिकारमाशङ्क्य शूद्रशब्दस्य क्षत्रिये समन्वयोक्तेरेतदध्यायान्तर्भावोऽस्य युक्तः । आर्थवादिकशूद्रशब्दस्यैव पौर्वापर्यालोचनया वेदान्तानां स्वार्थे समन्वयसिद्धेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे जातिशूद्रस्यापि ब्रह्मविद्यायां त्रैवर्णिकादविशेषः सिद्धान्ते ततो विशेषः फलमिति। ब्रह्मविद्याविषयस्तस्यां शूद्रस्याधिकारोऽस्ति न वेत्यधिकारहेतुसत्त्वासत्त्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षयति—तत्रेति। सत्यपि लौकिके सामर्थ्ये शास्त्रीयसामर्थ्याभावादनधिकारमाशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति। अनग्नित्वादित्यर्थः। अनवक्लृप्तत्वमयोग्यत्वम् । कर्मानधिकारे तेनैव न्यायेन विद्यायामपि नाधिकारस्तत्राऽऽह—यच्चेति । किमाहवनीयाद्यभावादनधिकारः शूद्रस्य विद्यायामुच्यते किं वाऽधिकारे मानाभावात्तत्राऽऽद्यं दूषयति—न हीति। विद्याया दृष्टसाधनत्वादाहवनीयादेस्तत्राकिंचित्करत्वात्तद्रहितस्यापि तद्धेतुमतस्तत्प्राप्तिरिति भावः। द्वितीयं निराह—भवतीति। अहेति खेदार्थो निपातः। हारेण सहित इत्वा रथः स तवैव हे शूद्र गोभिः सहास्तु किमनेनात्यल्पेन गार्हस्थ्यं निर्वोढुमसमर्थेनेति रैक्वो जानश्रुतिं विद्याधिकारिणं शूद्रशब्देनोक्तवानित्यर्थः। न केवलं शूद्राधिकारे श्रौतं लिङ्गं स्मार्तमपीत्याह—विदुरेति। अर्थित्वादिमतः साधने फलवति स्वाभाविकी प्रवृत्तिरितिन्यायानुगृहीतेन तद्यो यो देवानामितिब्रह्मधीसंबन्धलिङ्गेन देवादीनामधिकारो यथोक्तस्तथाऽत्राप्यर्थित्वादिमतः शूद्रशब्देन परामर्शलिङ्गाद्दस्त्यधिकारस्तस्ये-

---

१ क. ज. 'ङ्कां व्याव' । २ क. ज. 'दकम् । न । ३ क. ज. 'वा वि' । ४ क. 'लमिति ।

शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकं शोकाकुलत्वेन शूद्रनाममा-न्त्रधारिणो जानश्रुतेर्वेदविद्याधिगमकथनम्, (अधि० १०)

विशिष्टविज्ञानसंपन्नाः स्मर्यन्ते । तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्या-स्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—न शूद्रस्याधिकारो वेदाध्ययनाभावात् । अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते । न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्त्युपनयनपूर्वकत्वाद्वेदाध्ययनस्य । उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात् । यत्त्वर्थित्वं न तदसति सामर्थ्येऽधिकार-कारणं भवति । सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति । शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् । शास्त्री-यस्य च सामर्थ्यस्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् । यच्चेदं "शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः" [तै० सं० ७.१.१.६] इति तन्न्यायपूर्वक-त्वाद्विद्यायामप्यनवक्लृप्तत्वं द्योतयति । न्यायस्य साधारणत्वात् । यत्पुनः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं लिङ्गं मन्यसे न तल्लिङ्गं न्यायाभावात् । न्यायोक्ते हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति ।

त्युपसंहरति—तस्मादिति । सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तयति—एवमिति । अध्ययनाभावेऽपि किमित्यधिकारो विद्याहेतुषु नेष्यते तत्राऽऽह—अधीतेति । साङ्गाध्ययनविधिरदृ-ष्टसंस्कारसहितवेदवाक्योत्थप्रमितिमत एवोत्तरविधिष्वधिकारो नान्यस्येति नियमय-न्वैदिकेषु ब्रह्मधीफलपर्यन्तोपायविधिषु शूद्रस्यानधीयानस्याधिकारं वारयतीति भावः । अध्ययनमपि तर्हि तस्य किं न स्यात्तत्राऽऽह—न चेति । उपनयनमपि तस्य स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—उपनयनस्येति । वक्ष्यते हि तस्य वर्णत्रयविषयत्वम् । यदु-क्तमर्थित्वसामर्थ्ययोः संभवादिति तत्रार्थित्वमुपेत्य सामर्थ्यं प्रत्याह—यत्त्विति । सामर्थ्यमपि तस्य संभवतीत्याशङ्क्य लौकिकं वैदिकं वेति विकल्प्याऽऽद्यं निराह—सामर्थ्यमिति । ननु लिखितपाठादिना प्राप्तस्वाध्यायादर्थधीयोगादस्ति तस्य वैदि-कमपि सामर्थ्यम् । न च निषिद्धाध्ययनाद्दुरितोदयभयात्र प्रवर्तते लिखितपाठादिजनि-तविद्यया तन्निवर्हणात्तत्राऽऽह—शास्त्रीयस्येति । लिखितपाठादिजन्यविद्यया दुरित-निवृत्तावध्ययनविध्यानर्थक्यान्नैवमित्यर्थः । यत्तु शूद्रो विद्यायामनवक्लृप्त इति पर्यु-दासो न श्रुत इति तत्राऽऽह—यच्चेति । संस्कृतवेदार्थज्ञानाभावेनासामर्थ्यस्य यज्ञव-ज्ज्ञानेऽपि तुल्यत्वाद्यज्ञोक्तेरुपलक्षणत्वादनधिकारो ज्ञानेऽपि वाचनिकः शूद्रस्येत्याह—न्यायस्येति । पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूषयति—यदिति । तदभावेऽपि स्वतन्त्रमेव लिङ्गदर्शनं द्योतकमित्याशङ्क्याऽऽह—न्यायेति । निषादस्थपतिं याजयेदितिवच्चोद-नाभावादर्थवादस्थशूद्रशब्दस्य चान्यतःसिद्धार्थावद्योतिनः स्वतोऽप्रापकत्वादन्यपरस्य

---

१ ह. अ. 'क्तोहि लि' ।

शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकं शोकाकुलत्वेन शूद्रनामसमा-
भधारिणो जानश्रुतेर्वेदविद्याधिगमकथनम् , (अधि० १०)

न चात्र न्यायोऽस्ति । कामं चायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवै-
कस्यां शूद्रमधिकुर्यात्तद्विषयत्वान्न सर्वासु विद्यासु । अर्थवादस्थ-
त्वात्तु न क्वचिदप्ययं शूद्रमधिकर्तुमुत्सहते । शक्यते चायं शूद्र-
शब्दोऽधिकृतविषयो योजयितुम् । कथमित्युच्यते । " कम्वर
एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक्कमात्थ " [छा० ४-१-३] इत्य-
स्माद्धंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य
" शुक् " उत्पेदे तामृषी रैक्कः शूद्रशब्देनानेन सूचयांबभूवाऽऽ-
त्मनः परोक्षज्ञताख्यापनायेति गम्यते जातिशूद्रस्यानधिकारात् ।
कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यत इति । उच्यते । "तदाद्र-
वणात्" । शुचमभिदुद्राव शुचा वाऽभिदुद्रुवे शुचा वा रैक्कमभिदु-

मानान्तराविरोध एव प्रामाण्यादत्र न्यायविरोधस्योक्तत्वादसाधकं लिङ्गमित्यर्थः । शूद्राधिकारेऽपि तर्हि लिङ्गानुग्राहको न्यायोऽस्तु नेत्याह—न चेति । किं चार्थवादव-शाद्विद्यामात्रे वा शूद्राधिकारः संवर्गविद्यायामेव वा नाऽऽद्य इत्याह—कामं चेति । तद्विषयत्वात्संवर्गविद्याविषयार्थवादस्थत्वादस्येति यावत् । संवर्गविद्याधिकारे शूद्रश-ब्दसिद्धे विद्यात्वादन्यत्रापि तदधिकारोऽस्त्विति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह—अर्थवा-देति । तर्हि वैदिकशूद्रपदस्याऽऽनर्थक्यमित्याशङ्क्य सूत्रं योजयति—शक्यते चेति । जात्यन्तरे रूढस्य कथमन्यार्थतेति शङ्कते—कथमिति । यौगिकार्थसंनिधावदृष्टरूढि-ग्रहाद्वरं दृष्टयोगग्रहणमित्याह—उच्यत इति । जानश्रुती राजा बहुविधान्नपानदान-शूरो ग्रीष्मे रात्रौ हर्म्ये सुष्वाप । तस्योर्ध्वमन्तरिक्षे दृष्टिगोचरं हंसेषु गच्छत्सु पृष्ठ-गामी हंसो हंसमग्रेसरं प्रत्युवाच । किं न पश्यसि परमधार्मिकस्य जानश्रुतेर्ज्योति-र्द्युलोकसंलग्नं तत्त्वां धक्ष्यतीति । ततः सोऽब्रवीत्कमेनं वराकं प्राणिमात्रं सन्तमरे सयु-ग्वानमिव रैक्कमेतद्वचनं ब्रवीषि । उशब्दोऽवधारणे । युग्वा गन्त्री तया सह वर्तते यो रैक्को यस्य धीफले कर्मफलं सर्वमन्तर्भूतं स एवैतदुक्तियोग्यो नायमज्ञो राजेत्यर्थः । श्रुतिमेतामाश्रित्य शुगस्येत्याद्यक्षराणि योजयति—इत्यस्मादिति । उत्पन्नशोकसूच-नमनुपयोगीत्याशङ्क्याऽऽह—आत्मन इति । शूद्रशब्दस्य मुख्यार्थत्यागे हेतुमाह—जातीति । तदाद्रवणादित्यस्य शङ्कामाह—कथमिति । व्याख्येयमादाय त्रिधा व्याख्याति—उच्यत इति । शुचं शोकमभिदुद्राव प्राप्तवानित्यर्थः । शुचा वा कर्त्र्या स्वयमभिदुद्रुवे प्राप्त इत्यर्थः । शुचा वा करणभूतया रैक्कं गतवानित्यर्थः । एवं तावत्त-

१ ङ. ञ. 'षये यो' । २ ङ. ञ. ट. 'क्षज्ञानस्य ख्या' । ३ क. ख. 'द्रशब्दस्याऽऽ' । ४ क. ख. ठ. ड. ढ. 'चरे हं' ।

शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकं शोकाकुलत्वेन शूद्रनाममात्रधारिणो जानश्रुतेर्वेदविद्याधिगमकथनम्, (अधि० १०)

द्रावेति शूद्रः । अवयवार्थसंभवाद्रूढ्यर्थस्य चासंभवात् । दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम् ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः । यत्कारणं प्रकरणनिरूपणेन क्षत्रियत्वमस्य "उत्तरत्र चैत्ररथेन" अभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समभिव्याहारात् "लिङ्गात्" गम्यते । उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः संकीर्त्यते— "अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे" [छा० ४-३-५] इति । चैत्ररथित्वं चाभिप्रतारिणः कापेययोगादवगन्तव्यम् । कापेययोगो हि चित्ररथस्यावगतः—"एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्" [ताण्ड्यब्रा० २०-१२-५] इति । समानान्वयानां च प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति ।

द्राद्रवणादिति तच्छब्देन शुग्जानश्रुती रैक्वो वा गृह्यते । उक्तव्युत्पत्त्या शूद्रशब्दस्याधिकृतार्थत्वे पूर्वोक्तं न्यायं सूचयति—अवयवेति । हंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुत्वा जानश्रुतेः शुगुत्पन्नेत्येतदेव कथं गम्यते येनासौ शूद्रशब्देन सूच्यते तत्राऽऽह— दृश्यते चेति ॥ ३४ ॥

शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वे हेत्वन्तरमाह—क्षत्रियत्वेति। चशब्दार्थमाह—इतश्चेति। हेत्वन्तरमेव स्फोरयति—यदिति । कथमभिप्रतारिणश्चैत्ररथित्वं चैत्ररथस्य वा कथं क्षत्रियत्वं कथं वा जानश्रुतेस्तेन समभिव्याहारस्तस्मिन्सत्यपि वा कथं तस्य क्षत्रियत्वं तदाह—उत्तरत्रेति । संवर्गविद्याविध्यनन्तरमर्थवादारम्भार्थोऽथशब्दो हशब्दो वृत्तान्तावद्योती । शौनकः शुनकस्यापत्यं कापेयं कपिगोत्रं पुरोहितमभिप्रतारिणं च नाम्ना राजानं काक्षसेनिं कक्षसेनस्यापत्यं तौ भोक्तुमुपविष्टौ सूदेन परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी भिक्षितवानित्यर्थः । ब्रह्मचारिभिक्षयाऽस्याशूद्रत्वेऽपि कथं चैत्ररथित्वं तदाह— चैत्रेति । कापेययोगेऽपि कथं तस्य चैत्ररथित्वप्रथा तत्राऽऽह—कापेयेति । अवगतिमेव च्छान्दोग्यश्रुत्या स्फुटयति—एतेनेति । द्विरात्रेणेति यावत् । चित्ररथस्य कापेययोगेऽपि कथमभिप्रतारिणश्चैत्ररथित्वं तत्राऽऽह—समानेति । चित्ररथस्य

---

१ ङ. ज. ञ. शूद्राव' । २ ङ. ञ. 'द्द्रार्थ' । ३ क. ज. 'णे क्ष' । ४ ङ. ञ. ट. हि चैत्र' । ५ क. ङ. ज. ञ. थे चैत्र' । ६ ञ. 'न्वययाजिनां । ७ ज. 'नां प्रा' । ८ क. ख. ठ. ड. ढ. 'र्वोक्तन्या' । ९ ठ. ड. च ।

शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकं शोकाकुलत्वेन शूद्रनाममा-
त्रधारिणो जानश्रुतेर्वेदविद्याधिगमकथनम्, (अधि० १०)

"तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिरजायत" [ताण्ड्य० २०-१२-५] इति च क्षत्रपतित्वावगमात्क्षत्रियत्वमस्यावगन्तव्यम्। तेन क्षत्रियेणाभिप्रतारिणा सह समानायां विद्यायां संकीर्तनं जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति। समानानामेव हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति। क्षत्तृप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतिः। अतो न शूद्रस्याधिकारः॥ ३५॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च॥ ३६॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः संस्काराः परामृश्यन्ते। "तं होपनिन्ये" [शत० ब्रा० ११-५-३-१३] [इति।] "अधीहि भगव इति होपससाद" [छा० ७-१-१] [इति।] "ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः"

याजकेन कापेयेन योगाद्याज्योऽभिप्रतारी चैत्ररथिः सिद्धस्तत्तत्पुरोहितवंश्यानामेव तत्तद्राजवंश्येषु प्रायो याजकत्वाच्चैत्ररथित्वाच्च क्षत्रियोऽभिप्रतारी चित्ररथस्य क्षत्रियत्वात्तद्वंश्यस्य तद्योगादित्यर्थः। वचनादपि तस्य क्षत्रियत्वमित्याह—तस्मादिति। चित्ररथादित्यर्थः। तथाऽपि क्षत्रियत्वे किं जातं जानश्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह—तेनेति। समभिव्याहारेऽपि कुतोऽस्य क्षत्रियत्वं तत्राऽऽह—समानानामिति। शिष्याचार्ययोः स्वामिभृत्ययोश्च समभिव्याहारेऽपि वैषम्यमस्तीति प्रायेणेत्युक्तम्। तस्य क्षत्रियत्वे हेत्वन्तरमाह—क्षत्त्रिति। आदिशब्देन गोदानादिसंग्रहः। क्षत्रियत्वे संवर्गविद्याधिकारिणः सिद्धे फलितमाह—अत इति॥ ३५॥

शूद्रस्यानधिकारे लिङ्गान्तरमाह—संस्कारेति। चशब्दार्थमाह—इतश्चेति। हेत्वन्तरं स्फोरयति—यदिति। आदिशब्देनाध्ययनाचार्यशुश्रूषादयो गृह्यन्ते। परामर्शं विशदयति—तं हेति। विद्यार्थिनं शिष्यमाचार्यः किलोपनीतवाननुपनीताय विद्यादानायोगादिति यावत्। सनत्कुमारं प्रति नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुच्चारयन्नुपसत्तिं कृतवानित्याह—अधीहीति। भारद्वाजादयः षडृषयः परं ब्रह्म परत्वेनावगतवन्त इति ब्रह्मपरास्तद्ध्याननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः परं च परमार्थभूतं ब्रह्म विचारयन्तो निर्णयार्थमेष पिप्पलादस्तज्जिज्ञासितं सर्वं वक्ष्यतीति निश्चित्य रिक्तहस्तानां गुरूपगमनायोगं मन्यमानाः समित्पाणयस्तमुपसन्नाः किलेत्याह—ब्रह्मेति। अनुपनीतानामपि

---

१ क. ख. 'योगित्वादि'। २ क. 'यः प'।

शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकं शोकाकुलत्वेन शूद्रनाममात्रधारिणो जानश्रुतेर्वेदविद्याधिगमकथनम्, (अधि० १०)

[प्र० १-१] इति च। "तान्हानुपनीयैव" [छा० ५-११-७] इत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिर्भवति। शूद्रस्य संस्काराभावोऽभिलप्यते। शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः [मनु० १०–४] इत्येकजातित्वस्मरणात्।

"न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हति"
[मनु० १०–१२६] इत्यादिभिश्च॥ ३६॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः॥ ३७॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः। यत्सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे निर्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुमनुशासितुं च प्रवृत्ते। "नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याऽऽहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगाः" [छा० ४-४-५] इति श्रुतिलिङ्गात्॥ ३७॥

वैश्वानरविद्यायामधिकारश्रुतेरानियतमुपनयनमित्याशङ्क्याऽऽह—तानिति। औपमन्यवप्रभृतीन्ब्राह्मणाननुपनीयैवाश्वपती राजोवाचेति निषेधात्तस्य प्राप्तिपूर्वत्वात्प्राप्तोपनयनानां द्विजानामेवाधिकार इत्यर्थः। संस्कारपरामर्शादिति व्याख्यायावशिष्टं व्याचष्टे—शूद्रस्येति। एकजातिरुपनयनरहितः। पातकं भक्ष्याभक्ष्यविभागाभावकृतम्। आदिशब्देन पद्यु ह वा एतदित्यादि गृह्यते॥ ३६॥

शूद्रस्य विद्यानधिकारे लिङ्गान्तरमाह—तदभावेति। चकारार्थमाह—इतश्चेति। तदेव स्फुटयति—यदिति। सत्यकामो जाबालो ब्रह्मचर्यकालमालक्ष्य प्रमीतपितृकः स्वां मातरं जबालामपृच्छद्भगवति कस्यचिद्गुरोरावासमासाद्य ब्रह्मचर्यमाचरितुमिच्छामि ब्रवीतु भवती किंगोत्रोऽहमिति। सा तु त्वत्पितृचरणपरतया नाहं तदवेदिषं जबालाऽहमस्मि त्वं जाबालोऽसीत्येतावदवगतमवादीत्। ततः सत्यकामो गौतममभ्येत्योंभ्यभाषत ब्रह्मचर्यं भगवति चरितुमिच्छाम्यनुगृह्णातु मां भवानिति। ततो गौतमेन किंगोत्रोऽसीति पृष्टो नाहं वेद नापि मातेति तेनोक्ते तदीयसत्यवचनेन शूद्रस्य मायावित्त्वयोगात्तदशूद्रत्वे सिद्धे तमुपनेतुमध्यापयितुं चाऽऽचार्यो यस्मात्प्रवृत्तस्तस्मान्न शूद्रस्याधिकारोऽस्तीत्यर्थः। कथमुक्तनीत्या गौतमस्य प्रवृत्त्यौन्मुख्यं तत्राऽऽह—नेति। एतत्सत्यवचनं विवक्तुं विविच्य निःसंदिग्धं वक्तुमित्येतत्। न सत्यादगाः सत्यवचनान्नातिगतोऽसीत्यर्थः॥ ३७॥

---

१ क. ङ. ज. ञ. °स्य च सं°। २ ज. ञ. ट. °रणेन। "न। ३ क. शूद्राधि°। ४ ख. °स्वाभा°।

शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकं शोकाकुलत्वेन शूद्रनाममात्रधारिणो जानश्रुतेर्वेदविद्याधिगमकथनम्, (अधि० १०)

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥ (१०)

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः। यदस्य स्मृतेः श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधो भवति। वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधस्तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते। श्रवणप्रतिषेधस्तावत्— " अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम् " [गौ० धर्म० १२-४] इति। " पद्यु ह वा एतच्छ्मशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम् [वा० धर्म० १८-११] " इति च। अत एवाध्ययनप्रतिषेधो यस्य हि समीपेऽपि नाध्येतव्यं भवति स कथमश्रुतमधीयीत। भवति च " वेदोच्चारणे जिह्वाछेदो धारणे शरीरभेदः " [गौ० धर्म० १२-५, ६] इति। अत एव चार्थादर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति—"न शूद्राय मतिं दद्यात् " [मनु० ४-८०] इति " द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानम् " [गौ० १०-१] इति च। येषां पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशाद्विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिषेद्धुं ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात्। " श्रावयेच्चतुरो

श्रौतमिव लिङ्गं शूद्रस्य विद्यानधिकारे स्मार्तं तद्दर्शयति—श्रवणेति। तद्व्याकरोति—इतश्चेति। उक्तमेव विभजते—वेदेति। तत्र श्रवणप्रतिषेधं स्वहस्तयति—श्रवणेति। पठ्यमानं वेदं समीपे प्रमादादेव शृण्वतः शूद्रस्य प्रत्यवायप्रायश्चित्तालोचनायां सीसलाक्षाभ्यां संतप्ताभ्यामतिद्रुताभ्यां श्रोत्रद्वयपूरणं कार्यमित्यर्थः। पद्यु पैदा युक्तं संचारसमर्थमिति यावत्। श्रवणनिषेधादेवार्थादध्ययननिषेधोऽपि सिध्यतीत्याह—अत इति। तदेव स्फुटयति—यस्येति। न केवलमार्थिकोऽध्ययननिषेधः श्रौतश्चेत्याह—भवतीति। अध्ययननिषेधानुपपत्त्या ज्ञानानुष्ठानयोरपि स सिध्यतीत्याह—अत इति। साक्षादपि ज्ञाननिषेधमाह—भवतीति। अनुष्ठाननिषेधमपि शाब्दं दर्शयति—द्विजातीनामिति। दानमत्र नित्यमिष्टं नैमित्तिकस्य शूद्रेऽपि योगात्। यत्तु विदुरादीनां ज्ञानित्वं स्मृतिसिद्धमिति तत्राऽऽह—येषामिति। साधकस्याधिकारचिन्ता न सिद्धस्येत्याह--तेषामिति। विदुरादीनां ज्ञानाभावस्य स्मृतिविरोधेन दुर्वचत्वादुत्पन्नज्ञानानां तेषां मुक्तिरेव, सामग्र्याः साध्याव्यभिचारादित्यर्थः। कुतस्तर्हि शूद्राणां ज्ञानोत्पत्तिस्तत्राऽऽह—श्रावयेदिति। कुत्र तर्हि तदधि-

---

१ क. °ति चोदाहर° । ज. ञ. ट. °ति चोदा° । २ ङ. °व च तद° । ३ ट. °र्वसं° । ४ ख. पद्यु° ।

वर्णान् " [महाभा०] इति चेतिहासपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्यस्याधिकारस्मरणात् । वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति स्थितम् ॥ ३८ ॥ (१०)

प्राणत्वेनाऽऽम्नातानां वज्रवायुपरेशानां मध्ये परस्यैव प्राणशब्दवाच्यत्वम् , (अधि० ११)

कम्पनात् ॥ ३९ ॥ (११)

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः । प्रकृतामेवेदानीं वाक्यार्थविचारणां प्रवर्तयिष्यामः—

" यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।
महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति "
[का० २-६-२] इति ।

एतद्वाक्यम् " एजृ कम्पने " इतिधात्वर्थानुगमाल्लक्षितम् । अस्मिन्वाक्ये सर्वमिदं जगत्प्राणाश्रयं स्पन्दते महच्च किंचिद्भयकारणं वज्रशब्दितमुद्यतं तद्विज्ञानाच्चामृतत्वप्राप्तिरिति श्रूयते । तत्र कोऽसौ प्राणः किं[1] तद्भयानकं वज्रमित्यप्र-

---

कारो वार्यते तत्राऽऽह—वेदेति । आर्थवादिकशूद्रशब्दस्योक्तनीत्या क्षत्रियेऽन्वयाच्च जातिशूद्रस्य वेदद्वाराऽधिकारो विद्यायामित्युपसंहरति—इति स्थितमिति ॥ ३८ ॥ (१०)

बहुलिङ्गविरोधादेकस्य शूद्रशब्दस्य मुख्यार्थबाधवद्वायुसहितजगत्कम्पनाश्रयत्वभयहेतुत्वामृतत्वसाधनत्वलिङ्गैर्बहुभिर्विरोधात्प्राणश्रुतेरेकस्या मुख्यार्थत्यागमाह—कम्पनादिति । आ पादसमाप्तेरुत्तरसंदर्भस्य संगतिमाह—अवसित इति ।अस्याधिकरणस्योदाहरणतया काठकवाक्यं पठति—यदिति । यत्किंचेदमविशिष्टं जगत्तत्सर्वं प्राणे निमित्ते सत्येजति चेष्टते तच्च तस्मादेव निःसृतमुत्पन्नम् । तच्च प्राणाख्यं जगत्कारणं महदपरिच्छिन्नं बिभेत्यस्मादिति भयम् । तदेव भयहेतुत्वं निरूपयति—वज्रमिति । उद्यतं वज्रमिवेत्यर्थः । प्राणतत्त्वधियोऽमृतत्वहेतुत्वमाह—य इति । सूत्राक्षराननुगमान्नेदमुदाहरणमित्याशङ्क्याऽऽह—एतदिति । एजतिधात्वर्थस्य कम्पनस्य सूत्रणादेजतिपदयुक्तमेतद्वाक्यं सूत्रितमित्यर्थः । वाक्ये प्रातीतिकमर्थं संक्षिप्याऽऽह—अस्मिन्निति । सहेतुकं संशयमुक्त्वा श्रुत्या पूर्वपक्षयति—तत्रेत्यादिना । " शब्दादेव प्रमितः" [ब्र० सू० १-३-२४] इत्यत्र ब्रह्मवाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मैक्यज्ञानायेत्युक्तम् ।इह तु प्राणस्य स्वरूपेण कल्पितस्य न ब्रह्मैक्यं यतोऽनूद्येत तस्मादुपास्तिविधिरिति

---

१ ड. ज. ञ. किं च त° ।

तिपत्तेर्विचारे क्रियमाणे प्राप्तं तावत्प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिर्वायुः प्राण इति। प्रसिद्धेरेव चाशनिर्वज्रं स्यात्। वायोश्चेदं माहात्म्यं संकीर्त्यते। कथम्। सर्वमिदं जगत्पञ्चवृत्तौ वायौ प्राणशब्दिते प्रतिष्ठायैजति, वायुनिमित्तमेव च महद्भयानकं वज्रमुद्यम्यते। वायौ हि पर्जन्यभावेन विवर्तमाने विद्युत्स्तनयित्नुवृष्ट्यशनयो विवर्तन्त इत्याचक्षते। वायुविज्ञानादेव चेदममृतत्वम्। तथा हि श्रुत्यन्तरम्—"वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद" [बृह० ३-३-२] इति। तस्माद्वायुरयमिह प्रतिपत्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—ब्रह्मैवेदमिह प्रतिपत्तव्यम्। कुतः। पूर्वोत्तरालोचनात्। पूर्वोत्तरयोर्हि ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे। इहैव कथमकस्मादन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं

प्रत्यवस्थीयते। सिद्धान्ते तु निर्विशेषे ब्रह्मण्युक्तश्रुत्यन्वयादस्ति श्रुत्यादिसंगतिः। फलं तु पूर्वोत्तरपक्षयोरुपास्तिर्ज्ञानं चेति। नन्वतिदेशाधिकरणे प्रातर्दने विचारे च प्राणशब्दस्य ब्रह्मार्थत्वमुक्तं तथेहापीत्यनर्थकमधिकरणम्। मैवम्। प्राणमेवाभिसंविशन्तीत्यत्र निरपेक्षकारणत्वपरैवकारवत्प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यादावुपक्रमोपसंहारैकरूप्यवच्चात्र तदभावादगतार्थत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह—वायोश्चेति। जगत्कम्पनहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमिहापि भाति तत्कथं वायोरिदं माहात्म्यमित्याह—कथमिति। [1]उक्तलिङ्गमन्यथयति—सर्वमिति। तथाऽपि जगद्भयहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमित्याशङ्क्याऽऽह—वायित्रति। न तावदत्रोपमा तद्वाचकाभावात्। न च ब्रह्मनिमित्तं भयानकं वज्रमुद्यम्यते मानाभावात्। न चेदमेव मानं वायुनिमित्तत्वेन तदु[2]द्यमनोक्तेरित्यर्थः। कथं वायोरपि वज्रोद्यमहेतुत्वं तत्रापि मानाभावाद्वाक्यस्य साधारण्यात्तत्राऽऽह—वायौ हीति। तथाऽपि ज्ञानस्यामृतत्वहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमित्याशङ्क्याऽऽह—वाय्विति। तत्र बृहदारण्यकमनुकूलयति—तथा हीति। व्यष्टिर्विशेषः। समष्टिः सामान्यम्। प्राणवज्रश्रुतिभ्यां सिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति। आध्यात्मिकाधिदैविकवायूपास्त्यर्थं वाक्यमित्युक्तमनूद्य सिद्धान्तयति—एवमिति। बाहिरेव प्रतिजानीते—ब्रह्मेति। वाक्यस्य वायूपास्तिपरत्वे [3]श्रौते कुतो ब्रह्मधीरित्याह—कुत इति। पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतानुगृ[4]हीतं सर्वलोकाश्रयत्वादिलिङ्गं प्राणश्रुतेर्बाधकमित्याह—पूर्वेति। तत्र वाक्यैकवाक्यत्वं विवृणोति—पूर्वोत्तरयोरिति। तथाऽप्येजतिवाक्ये वायुरुच्यतामित्याशङ्क्य वाक्यैक्यसंभवे न तद्भेत्तव्यमित्याह—इहैवेति।

---

१ क. ठ. ड. उक्तं लि°। २ ठ. ड. °द्यमोक्ते°। ३ ख. श्रुते। ४ झ. °हीतस°।

प्राणत्वेनाऽऽम्नातानां वज्रवायुपरेशानां मध्ये परे-
शस्यैव प्राणशब्दवाच्यत्वम् , (अधि० ११)

प्रतिपद्येमहि। पूर्वत्र तावत्—

"तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते।
तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन"

इति ब्रह्म निर्दिष्टं तदेवेहापि संनिधानात् "जगत्सर्वं प्राण एजति" इति च लोकाश्रयत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते। प्राणशब्दोऽप्ययं परमात्मन्येव प्रयुक्तः, "प्राणस्य प्राणम्" [बृ० ४-४-१८] इति दर्शनात्। एजयितृत्वमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य। तथा चोक्तम्—

"न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ"

[का० २-५-५] इति।

उत्तरत्रापि—

"भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः"

इति ब्रह्मैव निर्देक्ष्यते न वायुः, सवायुकस्य जगतो भयहेतुत्वा-

---

पूर्ववाक्यस्य कुतो ब्रह्मार्थत्वं तत्राऽऽह—पूर्वत्रेति। शुक्रं शुभ्रं ज्योतिष्मत्तस्यैव[1] पूर्णतामाह—तद्ब्रह्मेति। तस्य कूटस्थतामाह—तदेवेति। तस्य सर्वाधिष्ठानतामाह—तस्मिन्निति। तदेव व्यतिरेकमुखेना(णा)ऽऽह—तदु नेति। तथाऽपि कथं तदेवात्र वाच्यमित्याशङ्क्य प्रकरणाल्लिङ्गप्रत्यभिज्ञानाचेत्याह—तदेवेति। प्राणश्रुत्या मुख्यप्राणे सिद्धे कथं प्रकरणादिनाऽर्थान्तरधीरित्याशङ्क्याऽऽह—प्राणेति। एकवाक्यताकाङ्क्षप्रकरणानुगृहीतबहुलिङ्गविरोधे ब्रह्मणि प्रयुक्तपूर्वप्राणशब्दस्य न मुख्यार्थोऽस्तीत्यर्थः[2]। उत्सूत्रं सिद्धान्तमुक्त्वा सर्वजगत्कम्पहेतुत्वं[3] लिङ्गान्तरं सूत्रयोजनया दर्शयति—एजयितृत्वमिति। तत्र हेतुः—तथा चेति। केन तर्हि मर्त्यानां जीवनं तत्राऽऽह—इतरेणेति। इतरं स्फोरयति—यस्मिन्निति। पूर्वत्र ब्रह्मोक्तेरत्रापि तदेकवाक्यत्वात्तदेवोक्तमित्युक्तम्, इदानीमुत्तरवाक्येऽपि ब्रह्मोक्तिमाह—उत्तरत्रेति। अस्येश्वरस्य भयादग्निसूर्यौ तपतः। इन्द्रादयः स्वव्यापारेषु धावन्ति। मृत्योरुत्क्रान्तपेक्ष्य पञ्चमत्वम्। कथमत्र ब्रह्मोक्तं वायुरेवाग्न्यादिभयकारणं किं न स्यात्तत्राऽऽह—सवायुकस्येति। तथाऽपि कथं प्रकृते ब्रह्मोक्तिरित्याशङ्क्य प्रकरणानुगृहीतभयहेतु-

---

१ ख. ज्योतिस्तस्यै°। २ क. ख. ठ. ड. मुख्योऽर्थोऽ°। ३ ख. °तुत्वलि°।

प्राणत्वेनाऽऽम्नातानां वज्रवायुपरेशानां मध्ये परेशस्यैव प्राणशब्दवाच्यत्वम्, (अधि० ११)

भिधानात्। तदेवेहापि संनिधानात् "महद्भयं वज्रमुद्यतम्" इति च भयहेतुत्वं(त्व)प्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते। वज्रशब्दोऽप्ययं भयहेतुत्वसामान्यात्प्रयुक्तः। यथा हि वज्रमुद्यतं ममैव शिरसि निपतेद्यद्यहमस्य शासनं न कुर्यामित्यनेन भयेन जनो नियमेन राजादिशासने प्रवर्तत एवमिदमग्निवायुसूर्यादिकं जगदस्मादेव ब्रह्मणो बिभ्यन्नियमेन स्वव्यापारे प्रवर्तत इति भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म। तथा च ब्रह्मविषयं श्रुत्यन्तरम्—"भीषाऽस्माद्वातः पवते। भीषोदेति सूर्यः। भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च। मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति। अमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते। ब्रह्मज्ञानाद्ध्यमृतत्वप्राप्तिः। "तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" [श्वे० ६-१५] इति मन्त्रवर्णात्[1]। यत्तु वायुविज्ञानात्क्वचिदमृतत्वमभिहितं तदापेक्षिकम्। तत्रैव[2] प्रकरणान्तरकरणेन परमात्मानमभिधाय "अतोऽन्यदार्तम्" [बृ० ३-४-२] इति वाय्वादेरार्तत्वाभिधानात्। प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयः।

"अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद" ॥

[का० १-२-१४] इति परमात्मनः पृष्टत्वात् ॥ ३९ ॥ (११)

त्वलिङ्गप्रत्यभिज्ञानादित्याह—तदेवेति। अशनौ प्रसिद्धवज्रशब्दस्य ब्रह्मविरोधित्वान्नात्र ब्रह्मोक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—वज्रेति। तस्य भयहेतौ ब्रह्मणि प्रवृत्तिं दृष्टान्तेन स्फुटयति—यथेति। भयहेतुत्वस्य श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणः सिद्धेस्तत्प्रत्यभिज्ञानादपि ब्रह्मैवेदमित्याह—तथा चेति। भीषा भयेनास्माद्ब्रह्मणो निमित्तादिति यावत्। ब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यमित्यत्र लिङ्गान्तरमाह—अमृतत्वेति। श्रुतस्य फलस्य ब्रह्मधिया व्याप्तिमाह—ब्रह्मेति। व्याप्तिभङ्गमुक्तमनूद्य प्रत्याह—यत्त्विति। अप पुनर्मृत्युं जयतीत्यपमृत्युजयस्योक्तेरित्यर्थः। तस्याऽऽपेक्षिकत्वे हेत्वन्तरमाह—तत्रैवेति। पञ्चमेऽध्याये सूत्रोक्त्यनन्तरमेव परमात्मानमन्तर्यामिणं प्रकृत्य ततोऽन्यस्य नाशित्वोक्तेर्वायुज्ञानाधीनममृतत्वमापेक्षिकमित्यर्थः। एजतिवाक्ये ब्रह्मैव प्रतिपाद्यमित्यत्र मानान्तरमाह—प्रकरणादिति। तस्य परमात्मविषयत्वे हेतुमाह—अन्यत्रेति। ॥ ३९ ॥ (११)

---

[1] ट. 'वर्णनात्'। [2] ङ. 'घ च प्र'।

ब्रह्मणः परत्वज्योतिष्ट्वे , (अधि० १२)

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥ (१२)

" एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते " [छा० ८-१२-३] इति श्रूयते । तत्र संशय्यते किं ज्योतिःशब्दं चक्षुर्विषयतमोपहं तेजः किं वा परं ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति । कुतः । तत्र ज्योतिःशब्दस्य रूढत्वात् । "ज्योतिश्चरणाभिधानात् " [ब्र० सू० १-१-२४] इत्यत्र हि[1] प्रकरणाज्ज्योतिःशब्दः स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तते । न चेह तद्वत्किंचित्स्वार्थपरित्यागे कारणं दृश्यते । तथा च नाडीखण्डे—"अथ यत्रै-

---

बहुलिङ्गविरोधेन श्रुतिबाधवत्प्रकरणानुगृहीतोत्तमपुरुषश्रुत्या ज्योतिःश्रुतेर्मुख्यार्थबाधमाह—ज्योतिरिति । दहराधिकरणे ज्योतिःशब्दं ब्रह्मेति सिद्धवदादाय ब्रह्मरूपेणोच्यते जीव इत्युक्तम् । इदानीं ब्रह्मैव ज्योतिःशब्दमित्येतद्विशदयितुं तदेव वाक्यमाह—एष इति । परं ज्योतिरिति श्रुतिभ्यां संशयमाह—तत्रेति । चक्षुषो विषयो घटादिस्तस्याऽऽवरकं बाह्यं तमस्तदपहतिकारणमादित्याख्यं तेजस्तदिह ज्योतिरुच्यते ज्योतिःश्रुतेस्तत्र रूढत्वादित्येकः पक्षः । ज्योतिर्विशेषणस्य परत्वस्य निरतिशयत्वस्य ब्रह्मणोऽन्यत्रायोगात्तदेव ज्योतिरिति पक्षान्तरम् । प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षयति—किमिति । न च प्रकरणात्प्राणस्येव ज्योतिषो ब्रह्मत्वं तत्र सर्वशब्दश्रुतिसंकोचवत्प्रकृते प्रकरणानुग्राहकाभावात्परशब्दस्य विशेषणार्थस्य विशेष्यानुसारेणाऽऽदित्येऽपि नेयत्वादुक्तश्रुतेर्निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वोत्तरपक्षयोरादित्योपास्त्या क्रममुक्तिर्ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति फलभेदः । सर्वशब्दस्येवात्र कस्याश्चिदपि श्रुतेरसंकोचात्प्रागिवेहापि समुत्थायेत्यादिश्रुत्यसंकोचाद्वा युक्तमादित्यग्रहणमिति भावः । प्रसिद्धस्याप्रतिपाद्यत्वात्तद्ग्रहणं नेति शङ्कते—कुत इति । अप्रतिपाद्यत्वेऽपि तस्योपास्यत्वेनाऽऽदेयत्वमाह—तत्रेति । ज्योतिरधिकरणन्यायेनास्यापि निर्णयात्पूर्वपक्षानुत्थानादनारभ्यमेतदधिकरणमित्याशङ्क्याऽऽह—ज्योतिरिति । ब्रह्मणो गायत्रीवाक्ये प्रकृतत्वात्तस्य सर्वनाम्ना परामृष्टस्य द्युसंबन्धलिङ्गात्प्रत्यभिज्ञानात्तत्र ज्योतिःशब्दो ब्रह्मणि प्रसिद्धिमुल्लङ्घ्य नीतः । न च तथाऽस्मिन्वाक्ये ज्योतिःशब्दस्य स्वार्थत्यागे हेतुरदृष्टत्वादित्यगतार्थतेत्यर्थः । नन्वत्रापि परं ज्योतिरिति ज्योतिषो विशेषणं स्वरूपाभिनिष्पत्तिरुत्तमपुरुषत्वं चाऽऽदित्येऽनुपपन्नं ज्योतिःशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्यागे हेतुरस्तु नेत्याह—तथा चेति । अथ या एता हृदयस्य नाड्य इत्यादिना(ना)डीखण्डः ।

---

१ क. ज. हि कार' । २ ट. ढ. 'खस्वरू' ।

तदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते " [छा० ८-६-५] इति मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहिता । तस्मात्प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम् । कस्मात् । "दर्शनात्" । तस्य हीह प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते । " य आत्माऽपहतपाप्मा " [छा० ८-७-१] इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकस्याऽऽत्मनः प्रकरणादावन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वेन च प्रतिज्ञानात् । " एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि " [छा० ८-९-३] इति चानुसंधानात् । " अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः " [छा० ८-१२-१] इति चाशरीरतायै ज्योतिःसंपत्तेरस्याभिधानात् । ब्रह्मभावाच्चान्यत्राशरीरतानुपपत्तेः । " परं ज्योतिः " " स उत्तमः पुरुषः " [छा० ८-१२-३] इति च विशेषणात् ।

तत्राऽऽदित्यग्रहानुरोधेन मुमुक्षोस्तत्प्राप्तिरभिहितेति संबन्धः । विशेषज्ञानोपरमानन्तर्यमथशब्दार्थः । यत्रेत्यारब्धकर्मावसानकालोक्तिः । एतदुत्क्रमणं यथा तथेति क्रियाविशेषणम् । अस्मादभिमानविषयाद्देहादुत्क्रमणं यदा करोत्यथ तदैतैरादित्यस्य रश्मिभिरालम्बनैरूर्ध्वः सन्नाक्रमत उपरि गच्छतीत्युपक्रम्याऽऽदित्यं गच्छतीत्युपसंपत्तव्यस्य ज्योतिषो यथाऽऽदित्यत्वं तथा श्रुतं तस्यापि परत्वमर्चिरादिभ्यो युक्तं समुत्थायोपसंपद्येति च पूर्वकालार्थक्त्वाश्रुतेर्ब्रह्मपक्षे बाधाद्देहाभिमानत्यागरूपमुत्थानं कृत्वोपसंपद्य कार्यब्रह्मलोकं गत्वा स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स चोत्तमः पुरुष इत्यङ्गीकारे सर्वाविरोधादादित्यपक्षो ज्योतिःश्रुत्या क्त्वाश्रुतिभ्यां चाभ्युपेय इत्यर्थः । मार्गपर्वभूतादित्योपास्त्या तत्प्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिपरं वाक्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञामाह—एवमिति । श्रुतिभिस्तेजसो ग्राह्यत्वे कुतो ब्रह्मधीरिति पृच्छति—कस्मादिति । हेतुमादाय व्याचष्टे—दर्शनादिति । परस्य ब्रह्मणोऽस्मिन्प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिदर्शनं हेतुना साधयति—य इति । प्रकरणाविच्छेदं कथयति—एतमिति । किं चार्चिराद्यपेक्षया परं ज्योतिरादित्यश्चेत्तत्प्राप्त्या विदुषो नाशरीरत्वमादित्यस्य देवतात्मनः सशरीरत्वान्न च तत्प्राप्त्यौ स्वरूपाभिनिष्पत्तिरन्यस्यान्यात्मतायोगादित्याह—अशरीरमिति । उपास्त्या तत्प्राप्तावशरीरत्वमाशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मेति । इतश्चात्र ब्रह्मैव ज्योतिरित्याह—परमिति । शरीरादुत्थितस्यानन्तरमुपसंपत्तव्यत्व-

---

१ क. ज. ट. 'र्ध्व आक्र' । २ ट. ग. 'न्द्याच्यमि' । ३ ख. ठ. ट. 'ह्यादभि' । ४ क. ख. ठ. ढ. 'नः श' । ५ ख. 'त्या रू' ।

यत्तूक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति[1]। नासावात्यन्तिको मोक्षो गत्युत्क्रान्तिसंबन्धात्। न ह्यात्यन्तिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ती स्त इति वक्ष्यामः॥ ४०॥ (१२)

ब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वम्, (अधि० १३)

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्॥ ४१॥ (१३)

"आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा" [छा० ८-१४-१] इति श्रूयते। तत्किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म किं वा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः। आकाशशब्दस्य तस्मिन्रूढत्वा-

---

मादित्यस्य नाडीखण्डे दृष्टमितिलिङ्गानुगृहीतां ज्योतिरादिश्रुतिमपहतपाप्मत्वादिपरमात्मप्रकरणानुगृहीतोत्तमपुरुषादिश्रुत्या बाधित्वा परं ब्रह्म ज्योतिरास्थेयमेकवाक्यतापादकफलवत्प्रकरणोपेतश्रुतेर्विफललिङ्गसंगतिश्रुतितो बलीयसीत्वादस्य हि निर्गुणविद्यायां श्रुताशरीरताफलायामर्चिराद्यनवतारादादित्यानर्थक्यान्मार्गपर्वत्वेन तस्य सगुणविद्यासूपदिष्टत्वादेवोत्कर्षायोगादत्र ज्योतिर्मात्रश्रुतेर्मार्गानुक्तेरादित्योक्तौ श्रुतित्रयानर्थक्यादानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायाद्बलवत्प्रकरणोपेतप्रागुक्तश्रुत्या ब्रह्मैव ज्योतिरिति भावः। परोक्तमनुभाष्य दूषयति—यत्त्विति। आत्यन्तिकेऽपि मोक्षे तदुभयं स्यादित्याशङ्क्य वादर्यधिकरणविरोधान्नैवमित्याह—न हीति। पूर्वापरालोचनायामत्र क्रममुक्त्यप्रतीतेर्बाधित्वा क्त्वाश्रुतिं परस्य ज्योतिषो ब्रह्मणः प्राप्तिरेव स्वरूपाभिनिष्पत्तिस्तस्यैवोत्तमपुरुषतेत्युपेत्य वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमास्थेयमतो ब्रह्मज्ञानात्तत्प्राप्तिरिति भावः॥ ४०॥ (१२)

प्रकरणोपेतोत्तमपुरुषादिश्रुत्या ज्योतिरादिश्रुतेर्बाध उक्तः। इदानीमात्मब्रह्मश्रुतिभ्यां लिङ्गानुगृहीताभ्यामाकाशश्रुतेर्बाधमाह—आकाश इति। छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति—आकाश इति। आकाशब्रह्मश्रुतिभ्यां संशयमुक्त्वा[2] पूर्वपक्षयति—तदित्यादिना। यथोपक्रमादर्थान्तरे प्रसिद्धोऽपि[3] ज्योतिःशब्दः स्वार्थात्प्राच्यावितस्तथाऽऽकाशोपक्रमा[4]द्ब्रह्मादिशब्दः स्वार्थात्प्राच्याव्यतामिति मत्वा हेतुमाह—आकाशेति। निर्विशेषे ब्रह्मण्युक्तश्रुतेरन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः। पूर्वपक्षे वाय्वादिमात्राधिष्ठानाकाशात्मकब्रह्मोपास्त्या क्रममुक्तिः। सिद्धान्ते सर्वाधिष्ठानब्रह्मधिया साक्षान्मुक्तिरिति फलभेदः। रूढिग्रहे तस्य नामरूपनिर्वहणमयुक्तमित्याशङ्क्य नामरूपशब्दाभ्यां प्रसिद्धदेवदत्तादिसंज्ञानां

---

१ ड. ञ. ट. 'ति। न चासा'। २ क. ख. ठ. ड. 'र्थात्प्रच्या'। ३ क. ख. 'र्थात्प्रच्या'। ४ ख. 'शेपत्र'।

४३

न्नामरूपनिर्वहणस्य चावकाशदानद्वारेण तस्मिन्योजयितुं शक्यत्वात्। स्रष्टृत्वादेश्च स्पष्टस्य ब्रह्मलिङ्गस्याश्रवणादित्येवं प्राप्त इदमुच्यते। परमेव ब्रह्मेहाऽऽकाशशब्दं भवितुमर्हति। कस्मात्। "अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्"। "ते यदन्तरा तद्ब्रह्म" इति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतमाकाशं व्यपदिशति। न च ब्रह्मणोऽन्यन्नामरूपाभ्यामर्थान्तरं संभवति, सर्वस्य विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात्। नामरूपयोरपि निर्वहणं निरङ्कुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवति। "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" [छा० ६-३-२] इत्यादिब्रह्मकर्तृकत्वश्रवणात्। ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वोढृत्वमस्ति। बाढमस्ति। अभेदस्त्विह विवक्षितः। नामरूपनिर्वहणा-

सितासितादिरूपाणां च स्वीकारात्तदाश्रयावकाशदानद्वारा भूताकाशेऽपि तन्निर्वहणं युक्तमित्याह—नामेति। "आकाशस्तल्लिङ्गात्" [ब्र० सू० १-१-२२]इत्यनेन गतार्थत्वमाशङ्क्याऽऽह—स्रष्टृत्वादेश्चेति। तत्र हि सर्वजगदुत्पत्तेरेवकारसिद्धनिरपेक्षकारणत्वस्य प्रश्नप्रत्युक्तिसामानाधिकरण्यसामर्थ्यस्य च दृष्टेर्ब्रह्मपरत्वं नैवमिह तत्परत्वे किंचिदसाधारणं लिङ्गमित्यगतार्थतेत्यर्थः। तस्य च श्रुत्या प्रसिद्धवदुपादानात्प्रमितस्य बृहत्त्वाद्ब्रह्मत्वमाभूतसंप्लवस्थानादमृतत्वमाप्नोतीत्यात्मत्वं व्यापित्वात्। तस्मान्नामादिवद्भूताकाशोपास्त्यर्थं वाक्यमित्यर्थः। पूर्वपक्षमनूद्य सूत्रमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति—एवमिति। आकाशशब्दाद्भूताकाशो भाति कुतो ब्रह्मधीरित्याह—कस्मादिति। हेतुमादायार्थान्तरत्वव्यपदेशं विशदयति—अर्थान्तरत्वादीति। भूताकाशस्यापि नामरूपाभ्यामर्थान्तरत्वं देवदत्तादिशब्दस्य नामत्वान्नीलपीतादे रूपत्वात्ताभ्यामन्यत्वस्य भूताकाशे सिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। यत्र नामरूपशब्दौ संभूयोक्तौ तत्र शब्दार्थावेव श्रुतिषु गृह्येते तन्नामरूपाभ्यामेवेत्यादौ तथा दृष्टेः। न च शब्दार्थान्तर्भूतस्य भूताकाशस्य ततोऽर्थान्तरत्वमित्यर्थः। किं च भूताकाशमपि विकारतया नामरूपान्तर्भूतं कथमात्मानमुद्वहेन्न च तन्निर्वाहकत्वं निरङ्कुशं श्रुतं परतन्त्रभूताकाशे कथंचिन्नेयमित्याह—नामेति। अन्यत्र तन्निर्वहणस्य ब्रह्मकर्तृकत्वसिद्धेस्तदेवात्रापि प्रत्यभिज्ञातमित्याह—अनेनेति। नामरूपनिर्वाहकत्वमादिशब्दोक्तं न ब्रह्मसाधारणमिति शङ्कते—नन्विति। जीवस्य तन्निर्वाहकत्वेऽपि ब्रह्माभेदात्तस्य ब्रह्मसाधारणतेत्याह—बाढमिति। स्रष्टृत्वादिब्रह्मलिङ्गमिह नेत्युक्तं प्रत्याह—नामेति। आकाशशब्दस्य

१ ङ. ञ. °दमभिधीयते। प°। २ क. ङ. ज. ञ. ट. इति ब्र°। ३ ङ. ञ. °दस्त्वत्र वि°।
४ क. ख. ठ. ड. °तन्त्रे भू°।

भिधानादेव च स्रष्टृत्वादि ब्रह्मलिङ्गमभिहितं भवति । "तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा" [छा० ८-१४] इति च ब्रह्मवादस्य लिङ्गानि । "आकाशस्तल्लिङ्गात्" । [ब्र० सू० १-१- २२] इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ ४१ ॥ [१३]

ब्रह्मणो विज्ञानमयशब्दवाच्यत्वम्, (अधि० १४)

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

"व्यपदेशात्" इत्यनुवर्तते । बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके— "कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः" [बृ० ४-३-७] इत्युपक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपञ्चः कृतः । तत्किं संसारिस्वरूपमात्रान्वाख्यानपरं वाक्यमुतासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमिति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् । संसारिस्व-

---

ब्रह्मार्थत्वे लिङ्गान्येव सन्ति भूताकाशार्थत्वे श्रुतिलिङ्गे स्तः । तथा च केवललिङ्गेभ्यस्तयोर्बलीयस्त्वाद्भूताकाशग्रहणमित्याशङ्क्याऽत्रापि ब्रह्मात्मश्रुती विद्येते इत्याह—तदिति । उपक्रमस्थाकाशश्रुतेराकाशो वै नामेति प्रसिद्धलिङ्गाच्च नामरूपनिर्वहणतदर्थान्तरत्वामृतत्वलिङ्गानुगृहीते ब्रह्मात्मश्रुती बलवत्याविति भावः । "आकाशस्तल्लिङ्गात्" [ब्र० सू १-१-२२] इत्यत्रोपक्रमोपसंहाराभ्यां प्रतिपाद्यतया तात्पर्यवदानन्त्यलिङ्गादाकाशस्य ब्रह्मत्वमुक्तमिहापि श्रुत्यन्तरसिद्धनामादिनिर्वाहकत्वसंवादेन तात्पर्यवल्लिङ्गादाकाशस्य ब्रह्मत्वमुच्यते तत्कथं पृथगारम्भ इत्याशङ्क्याऽऽह—आकाश इति । तत्र स्रष्टृत्वस्पाष्टयवदिह नेति विशेषोऽस्तीति भावः ॥ ४१ ॥ (१३)

श्रुत्युपेतलिङ्गेन श्रुतेर्बाधमुक्त्वा लिङ्गेन लिङ्गस्यैव बाधमाह—सुषुप्तीति । साकाङ्क्षत्वं वारयति—व्यपदेशादिति । षष्ठाध्यायवाक्यजातं विषयत्वेनोदाहरति—बृहदिति । देहादीनामन्यतमो वा तदतिरिक्तो वाऽऽत्मेति जनकस्य प्रश्ने याज्ञवल्क्यस्योत्तरं योऽयमिति । विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः । प्राणेषु हृदीति व्यतिरेकार्थे सप्तम्यौ । प्राणबुद्ध्यतिरिक्त इत्यर्थः । बुद्धिवृत्तेर्विविनक्ति—अन्तरिति । अज्ञानाद्भिनत्ति—ज्योतिरिति । पुरुषः पूर्णो योऽयमेवंभूतः स आत्मेत्यर्थः । तदेव वाक्यमधिकृत्योपक्रमस्थविज्ञानमयशब्दादुपसंहारस्थसर्वेशानादिशब्दाच्च संशयमाह—तदिति । अङ्गुष्ठमात्रश्रुतावुपक्रमोपसंहारौ न जीवार्थावत्र तथेत्यगतार्थत्वं मत्वा प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । नामरूपाभ्यां भेदवादादाकाशं ब्रह्मेत्युक्ते भेदवादो नैकान्तोऽसत्यपि भेदे प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्त इति भेदोपचारादित्याशङ्क्यात्रापि मुख्यभेदसा-

---

१ ङ. ञ. °त्यस्यायं । २ ग्ठ. °ख्याया° । ३ ज. ञ. विषयः । ४ ख. °ङ्क्येहापि ।

रूपमात्रविषयमेवेति। कुतः। उपक्रमोपसंहाराभ्याम्। उपक्रमे— "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" इति शारीरलिङ्गात्, उपसंहारे च "स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" [बृ० ४-४-२२] इति तदपरित्यागान्मध्येऽपि बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—परमेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शारीरमात्रान्वाख्यानपरम्। कस्मात्। सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च शारीराद्भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशात्। सुषुप्तौ तावत् "अयं पुरुषः प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नाऽऽन्तरम्" इति शारीराद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति। तत्र पुरुषः शारीरः स्यात्तस्य वेदितृत्वात्। बाह्याभ्यन्तरवेदनप्रसङ्गे सति तत्प्रतिषेधसंभवात्। प्राज्ञः परमेश्वरः सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात्। तथोत्क्रान्तावपि "अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जन्याति"

धेनादधिकरणसंगतिः। षष्ठाध्यायस्य निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः। पूर्वपक्षे जीवानुवादेन कर्तृस्तुतिः सिद्धान्ते तदनुवादेन तद्याथार्थ्यधीरिति फलभेदः। जीवे महानित्याद्ययुक्तमित्याह—कुत इति। आदिमध्यावसानेषु जीवोक्तेस्तत्परे संदर्भे महानज इत्यादि तत्रैव कथंचिन्नेयमित्याह—उपक्रम इति। जीवानुवादेन कर्मापेक्षितकर्तृस्तुत्या तदधिकारसिद्धिरत्रेष्टेत्युपसंहर्तुमितिशब्दः। पूर्वपक्षमनुभाष्य सिद्धान्तयन्बहिरेव प्रतिज्ञामाह—एवमिति। उपक्रमोपसंहारपरामर्शानां जीवार्थतया तत्परे संदर्भे कथमीश्वरोक्तिरित्याह—कस्मादिति। तत्र हेतुं सोपस्कारमवतारयति—सुषुप्ताविति। सौषुप्तं भेदवादमुदाहरति—सुषुप्तौ तावदिति। करशिरश्चरणादिमति शरीरे पुरुषशब्दात्कुतः शारीरात्परस्य भेदस्तत्राऽऽह—तत्रेति। तस्य वेदितृत्वेऽपि प्रकृते वेदितृत्वं नापेक्ष्यं तदा बाह्यान्तरार्थधीनिषेधादित्याशङ्क्याऽऽह—बाह्येति। पुरुषस्य शारीरत्वेऽपि प्रकर्षेणाज्ञ इति व्युत्पत्त्या प्राज्ञशब्देनापि तस्यैवोक्तेर्भेदोक्तेरौपचारिकत्वान्न शारीरात्परस्य भेदोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—प्राज्ञ इति। योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वं मत्वा हेतुमाह—सर्वेति। औत्क्रान्तिकीमपि भेदोक्तिं दर्शयति—तथेति। अन्वारूढोऽधिष्ठित उत्सर्जन्नानावेदनातः शब्दं कुर्वन्निति यावत्। शारीरशब्दस्य शरीरसंबन्धिमात्रत्वात्प्राज्ञस्य प्रज्ञातिशयत्वात्कुतो भेदधीरित्याशङ्क्य

---

१ क. °रच्य°। २ ग. °धकाद°।

इति जीवाद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति। तत्रापि शारीरो जीवः स्याच्छरीरस्वामित्वात्। प्राज्ञस्तु स एव परमेश्वरः। तस्मात् "सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन" व्यपदेशात्परमेश्वर एवात्र विवक्षित इति गम्यते। यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शारीरलिङ्गात्तत्परत्वमस्य वाक्यस्येति। अत्र ब्रूमः। उपक्रमे[२] तावत् "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" इति न संसारिस्वरूपं विवक्षितं किं तर्ह्यनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणाऽस्यैकतां विवक्षति। यतः "ध्यायतीव लेलायतीव" इत्येवमाद्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः संसारिधर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते। तथोपसंहारेऽपि यथोपक्रममेवोपसंहरति "स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" इति। "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" संसारी लक्ष्यते "स वा एष महानज आत्मा" परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः। यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासात्संसारिस्वरूपविवक्षां मन्यते स प्राचीमपि दिशं प्रस्थापितः प्रतीचीमपि दिशं प्रतिष्ठेत। यतो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेनावस्थावत्त्वं संसारित्वं वा विवक्षति किं तर्ह्यवस्थारहितत्वमसंसारित्वं च। कथमेतदवगम्यते।

रूढिबलीयस्त्वन्यायेनाऽऽह—तत्रेत्यादिना। भेदोक्तिफलमाह—तस्मादिति। पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूषयति—यदुक्तमिति। उपक्रमस्य संसार्यर्थत्वं निरस्यति—उपक्रम इति। तस्य प्रश्नद्वारा विषयमाह—किमिति। अनुवादमात्रमेवात्रेष्टं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यत इति। बुद्धौ ध्यायन्त्यामात्मा ध्यायतीव चलन्त्यां चलतीव वस्तुतो न ध्यायति न चलतीत्यर्थः। उपसंहारानुसारेणोपक्रमस्यैकस्मिन्वाक्ये नेयत्वात्तस्य संसार्यर्थत्वादुपक्रमस्य तदर्थतेत्याशङ्क्याऽऽह—तथेति। तस्य परमार्थत्वं वाक्यार्थोक्त्या वक्ति—योऽयमिति। परामर्शस्य संसारिगामित्वमुक्तमनूद्य पूर्वापरविरोधेन प्रत्याह—यस्त्विति। बुद्धान्तो जागरितम्। संसारिस्वरूपबुद्धेर्वाक्यानुगुणत्वे हेतुमाह—यत इति। अवस्थावत्त्वेन संसारित्वे दृष्टेऽपि तद्राहित्यमभिप्रेतमित्यत्र नियामकं पृच्छति—कथमिति। एकस्मिन्वाक्ये प्रसिद्धाप्रसिद्धयोर्लिङ्गेषु प्रसिद्धार्थानुवादेनाप्रसिद्धार्थ एव प्रतिपाद्यो वाक्यस्यापूर्वार्थत्वायेति न्यायेन

---

१ झ. °वक्ष्यत। २ ज. °रिरू°। ३ ज. ट. °माद्योत्त°। ४ क. ज. ट. °सारध°। ५ क. ज. °तीचीं प्र°। ६ ङ. ञ. ट. °वक्षितं किं। ७ ङ. ञ. च विवक्षति। क°।

यत् "अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि" इति पदे पदे पृच्छति। यच्च "अनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः" [बृ० ४-३-१४-१६] इति पदे पदे प्रतिवक्ति। "अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्शोकान्हृदयस्य भवति" [बृ० ४-३-२२] इति च। तस्मादसंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥ (१४)

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम्। यदस्मिन्वाक्ये पत्यादयः शब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनपराः संसारिस्वभावप्रतिषेधनाश्च भवन्ति। "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः" [बृह० ४-४-२२] इत्येवंजातीयका असंसारिस्वभावप्रतिपादनाः। "स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्" इत्येवंजातीयकाः संसारिस्वभावप्रतिषे-

---

जीवलिङ्गैस्तदनुवादेन तस्य ब्रह्मता वाक्येनोच्यतेऽन्यथा प्रश्नायोगादित्याह—यदिति। अतः कामादिविवेकानन्तरं विमोक्षाय तदौपयिकसाक्षात्कारायैव ब्रूहीति पुनः पुना राजा यस्मात्पृच्छति तस्मात्प्रश्नसामर्थ्यात्प्रतीचो ब्रह्मता प्रतिपाद्येत्यर्थः। न केवलं प्रश्नसामर्थ्यादेवैमुत्तरसामर्थ्यादपीत्याह—यच्चेति। तेन जाग्रद्भोगादिनाऽनन्वागतोऽस्पृष्टो भवति। असङ्गत्वादिति प्रत्युक्तेरित्यर्थः। प्रतिवचनान्तरं दर्शयति—अनन्वागतमिति। आत्मतत्त्वं पुण्यपापाभ्यामनाघ्रातमिति यावत्। तदा सुप्तौ हृदयस्य बुद्धेः संबन्धिनः शोकान्कामादीनशेषानतिक्रान्तो भवतीत्याह—तीर्णो हीति। अनुवादमात्रस्य प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यामयोगे फलितमाह—तस्मादिति ॥ ४२ ॥

वाक्यस्यासंसारिपरत्वे हेत्वन्तरमाह—पत्यादीति। सूत्रे हेत्वन्तरद्योतिचकाराभावात्तदविषयत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे—इतश्चेति। तत्र हेतुभावं योजयति—यदिति। तत्रासंसारिविषयं शब्दजातमुदाहरति—सर्वस्येति। स्वाधीनं सर्वमपि नियन्तुं शक्तिरस्तीति वक्तुं द्वितीयं विशेषणम्। स्वाधीनं स्वनियम्यं च सर्वमधिष्ठाय पालयतीति वक्तुं तृतीयम्। संसारिस्वभावनिषेधकं शब्दजातमादत्ते—स नेति। श्रुतिलिङ्गसि-

---

१ ट. 'च " यदत्र किंचित्पश्यत्यन°'। २ ज. 'नमे°'। ३ ज. ट. °स्वभावप्र°'। ४ क. ङ. ज. ञ. ट. °दनाः सं°'। ५ ञ. 'स्वरूपप्र°'। ६ ज. 'न्ति। तत्र स°'। ञ. 'न्ति। स स°'। ७ ज. ञ. °दनपराः। स। ८ क. °ङ्गैस्तांस्त°'। ९ ङ. °देवोत्त°'। १० ङ. 'प्रद्भोगा°'।

धनाः। तस्मादसंसारी परमेश्वर इहोक्त इत्यवगम्यते ॥ ४३ ॥ (१४)

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

समन्वयाख्यप्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

अव्यक्तादिसंदिग्धपदमात्राणामेव समन्वयः।

कारणावस्थापन्नस्य स्थूलशरीरस्यैवाव्यक्तशब्दवाच्यत्वम्, (अधि० १)

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम् "जन्माद्यस्य यतः" [ब्र० सू० १-१-२] इति। तल्लक्षणं प्रधानस्यापि समानमित्याशङ्क्य तदशब्दत्वेन निराकृतम् "ईक्षतेर्नाशब्दम्" [ब्र० सू० १-१-५] इति। गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते न प्रधानकारणवादं प्रतीति प्रपञ्चितं गतेन ग्रन्थेन। इदं त्विदानीमत्रशिष्टमाशङ्क्यते। यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वं तदसिद्धं कासुचिच्छाखासु प्रधानेस-

---

द्धमुपसंहरति—तस्मादिति। निर्विशेषप्रचुराणां वाक्यानां सिद्धोऽन्वयो ब्रह्मणीति पादार्थमुपसंहरति—इत्यवगम्यत इति ॥ ४३ ॥ [१४]

इति श्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचिते शारीरकन्यायनिर्णये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

प्रसिद्धगोचरलिङ्गस्याप्रसिद्धगोचरलिङ्गेन बाध्यत्ववत्प्रकरणोपेतस्थानात्तत्तुल्यस्थानस्यैव बाधमाशङ्काद्वारा कथयति—आनुमानिकमिति। वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयार्थमध्यायारम्भादत्र तदभावादध्यायासंगतिमाशङ्क्य वृत्तं कीर्तयति—ब्रह्मेति। तदशब्दत्वेन प्रधानवादिवैदिकशब्दशून्यत्वेनेत्यर्थः। ब्रह्मणोऽपि तुल्यमशब्दत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—गतीति। तर्हि समन्वयस्य सिद्धत्वात्कृतं पादेनेत्याशङ्क्याऽऽह—इदमिति। अवशिष्टमनाशङ्कितमनिराकृतं चेत्यर्थः। शङ्कामेव दर्शयति—यदिति।

---

१ ग. °धनपराः। त° । २ ज. °दयमसं° । ३ ङ. ग. इति ग° । ट. इत्येव ग° । ४ ङ. °नकारणस° । ५ ख. °द्धस° ।

मर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमाणत्वात् । अतः प्रधानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परमर्षिभिः कपिलप्रभृतिभिः परिगृहीतमिति प्रसज्यते । तद्यावत्तेषां शब्दानामन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते तावत्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति प्रतिपादितमप्याकुली भवेत् । अतस्तेषामन्यपरत्वं दर्शयितुं परः संदर्भः प्रवर्तते । "आनुमानिकमपि" अनुमाननिरूपितमपि प्रधानम् "एकेषाम्" शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते । काठके हि पठ्यते— "महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः" [१-३-११] इति । तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमाश्च[1] महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते । तत्राव्यक्तमिति

प्रतीत्या प्रधानार्पकत्वेऽपि वस्तुतो नेति वक्तुमाभासपदम् । ननु प्रधानस्य स्वरूपमेवार्प्यते न जगत्कारणत्वं तत्कुतोऽतिव्याप्तिः शङ्क्यते तत्राऽऽह—अत इति । महतः परमव्यक्तमित्यत्राव्यक्तस्य प्रधानस्य कारणत्वं परशब्दाद्गम्यते स हि प्रकर्षवाची । प्रकर्षश्च महतो व्यक्तस्य तत्कारणत्वमजामेकामित्यादौ साक्षादेव प्रधानस्य कारणतासिद्धिः । कपिलादिस्मृतयश्चोक्तश्रुत्यनुसारिण्यस्तदर्थाः । तेन श्रुतिस्मृतिसिद्धा प्रधानकारणतेत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । तथाऽपि कारणत्वं तद्यादिवाक्योक्तेर्ब्रह्मणो युक्तं षोडशिग्रहणवत्कारणे विकल्पसंभवात्तत्राऽऽह—तदिति । क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पायोगादिति भावः । सूत्रितं प्रधानाशब्दत्वं समन्वयदार्ढ्याय प्रपञ्चयितुं पादारम्भ इत्यस्त्येव संगतिरित्युपसंहरति—अत इति । पूर्वं प्रधानाद्येव वेदान्तार्थ इत्युक्ते तन्निषेधेन सर्ववेन्दातेषु ब्रह्मधीरुक्ता तामुपेत्याधुना प्रधानाद्यपि कारणत्वेन समन्वयार्थो न चानेककारणवैयर्थ्यं कल्पभेदेन व्यवस्थानादित्याह—आनुमानिकमिति । अपिशब्दादेकशब्दाच्च ब्रह्माङ्गीकारेण पूर्वपक्षो विचारश्चायं काचित्क इति सूचितम् । अव्यक्तपदं प्रधानपरं शरीरपरं वेति स्मार्तक्रमश्रौतपारिशेष्याभ्यामुभयप्रत्यभिज्ञया संशये प्रसिद्धजीवोक्तिभङ्गेनाप्रसिद्धब्रह्मोक्तिवदप्रसिद्धप्रधानोक्तिपरमेव काठकवाक्यमिति पूर्वपक्षयन्नुपलब्धिमुदाहरति—काठके हीति । अत्र प्रधानस्याशब्दत्वप्रतिपादनेन समन्वयदार्ढ्यादस्ति श्रुत्यादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रधानस्यापि शब्दवत्त्वाद्ब्रह्मण्यन्वयानियतिः सिद्धान्ते तस्याशब्दत्वाद्ब्रह्मण्यन्वयनियतिरिति फलभेदः । कथमत्र प्रधानमव्यक्तपदादुक्तमित्याशङ्क्य प्रधाने स्थानं मानमाह—तत्रेति । स्मृतिः सांख्यस्मृतिः । श्रुतिः सप्तम्यर्थः । अव्यक्तश्रुतिरपि प्रधाने मानमित्याह—तत्रेति । सांख्यस्मृति-

---

१ ङ. ज. ञ. °त्क्रमकाश्च । २ क. ख. ठ. ढ. °हव° ।

स्मृतिप्रसिद्धेः शब्दादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसंभवात्स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते[1]। तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नम्। तदेवं च जगतः कारणं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यः "इति चेत्"। नैतदेवम्। न ह्येतत्काठकवाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तित्वपरम्। न ह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं त्रिगुणं प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते। शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते। स च[2] शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति यौगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे सुदुर्लक्ष्ये च प्रयुज्यते। न चायं कस्मिंश्चिद्रूढः। या तु प्रधानवादिनां रूढिः सा तेपामेव पारिभापिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते। न च क्रममात्रसामान्यात्समानार्थप्रतिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभि-

---

सिद्धप्रधानस्याव्यक्तशब्देनोक्तौ तदीयां रूढिं हेतू करोति—स्मृतीति। पारिभापिकत्वादव्यक्तशब्दस्यानिर्णायकत्वमाशङ्क्योक्तम्—शब्दादीति। रूढियोगाभ्यामव्यक्तशब्दस्य प्रधानवाचित्वे फलितमाह—तस्येति। तथाऽपि कारणत्वं तस्याशब्दमित्याशङ्क्याऽऽह—तदिति। श्रुतिरजामेकामित्याद्या। स्मृतिः सांख्यीया। "विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान्" इत्याद्या च। भेदानां परिमाणादित्यादिन्या(र्न्या)यः। न च प्रकरणपारिशेष्याभ्यां शरीरमव्यक्तं तस्य स्पष्टत्वेन तच्छब्दानर्हत्वादतो जगत्कारणस्य प्रधानस्य शब्दवत्त्वान्न गतिसामान्यमित्यर्थः। स्थानादिभिरुक्तं प्रत्याह—नैतदिति। तत्राऽऽदौ श्रुतिं निराह—न हीति। कुतो न तदस्तित्वपरं स्मार्तप्रधानस्यैवात्र प्रत्यभिज्ञानान्नेत्याह—न हीति। यादृशमित्यस्य व्याख्यानं स्वतन्त्रमित्यादि। सांख्यस्मृतिसिद्धाव्यक्तशब्दस्य श्रुतावपि प्रयोगात्तेन प्रत्यभिज्ञातं प्रधानमित्युक्तमाशङ्क्याऽऽह—शब्देति। शब्दस्यार्थव्याप्तेरर्थस्यापि प्रत्यभिज्ञानमाशङ्क्य यौगिकत्वात्तदेकार्थासिद्धिरित्याह—स चेति। रूढ्या तन्मात्रसिद्धौ कुतो योगाद्दुर्बलादर्थान्तरं शङ्क्यते तत्राऽऽह—न चेति। परस्य प्रधाने रूढिरव्यक्तशब्दस्यास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—या त्विति। न हि परीक्षकाणां पारिभापिकी प्रसिद्धिर्वेदार्थनिर्णयनिमित्तं परीक्षकविप्रतिपत्त्या वेदार्थेऽपि तत्प्रसङ्गाल्लौकिकी प्रसिद्धी रूढिस्तथा य एव च लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चैपामर्था इति न्यायादित्यर्थः। श्रुतिं दूपयित्वा स्थानं दूपयति—न चेति। मात्रचोऽर्थं स्फुटयति—असतीति। स्थान-

---

१ ड. ज. ञ. °ते। अतस्तस्य। २ ड. °व प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते ज°। ३ ड. °णं च श्रु°। ४ ट. च न। ५ क. ङ. ज. ञ. ट. °क्ष्मे दु°। ६ ख. ठ. ड. °स्याशब्द°।

ज्ञाने । न ह्यश्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति । प्रकरणनिरूपणायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते । "शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः" । शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते । कुतः । प्रकरणात्परिशेषाच्च । तथा ह्यनन्तरातीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपककॢप्तिं दर्शयति—

"आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।

स्यापि नास्ति तद्रूपप्रत्यभिज्ञापेक्षा स्वत एव प्रमाणत्वेन निश्चायकत्वादित्याशङ्क्य तद्रूपविपरीतप्रत्यभिज्ञासत्त्वमत्रेष्टमिति मत्वा विपरीतरूपज्ञाने स्थानादर्थासिद्धौ दृष्टान्तमाह—न हीति । कथं तर्हीह विपरीतरूपप्रत्यभिज्ञेत्याशङ्क्य सूत्रभागमवतार्य विभजते—प्रकरणेति । "आत्मानं रथिनं विद्धि" इत्यस्मिन्वाक्ये बुद्ध्यात्मनोर्मध्ये शरीरस्य श्रुतत्वात्तदेवाचापि महच्छब्दितबुद्धिपुरुषमध्यस्थमव्यक्तशब्देन गृह्यते । श्रौतक्रमस्य स्मार्तक्रमाद्बलीयस्त्वादित्यर्थः । उभयोरपि स्थानत्वात्कुतः श्रौतं स्थानमास्थाय शरीरमेव ग्राह्यमित्याह—कुत इति । प्रकरणाद्यनुगृहीतत्वेन श्रौतक्रमस्य प्राबल्यादित्याह—प्रकरणादिति । तदुभयं वक्तुमुपक्रमते—तथा हीति । तत्र प्रकरणं विविच्य दर्शयति—अतीतेति । रूपककॢप्तिः सादृश्यकल्पना । आत्मनो भोक्तृ रथित्वं शरीराख्यरथस्वामित्वम् । तत्र हि भोक्ता प्रधानं स्थूलं शरीरं भोगायतनत्वेन गुणतया रथवदवधेयमित्याह—आत्मानमिति । विवेकाविवेकप्रधानवृत्तिभ्यां बुद्धिरेव शरीरद्वारा सुखदुःखे भोक्तारमुपनयतीति मत्वाऽऽह—बुद्धिमिति । मनसाऽश्वरशनास्थानीयेन विवेकिना विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि निगृह्यन्ते तेनाविवेकिना तेषु प्रवर्त्यन्ते तेन मनसो युक्तं प्रग्रहत्वमित्याह—मन इति । असंयतानीन्द्रियाणि पुरुषं संसारानर्थं संयतानि मुक्तिद्वारं प्रापयन्तीत्याह—इन्द्रियाणीति । यथाऽश्वोऽध्वानमालक्ष्य चरत्येवमिन्द्रियहयाः स्वार्थमुपलभ्य चरन्तीत्याह—विषयानिति । शरीरादिषु मध्ये शब्दादीन्विषयानिन्द्रियहयगोचरानाहुरिति योजना । ननु मार्गे रथिनो रथाद्यपेक्षा न भोगे चिद्रूपतया स्वभावेनैव तद्योगादतो देहादीनां रथादिकल्पनावैषम्यं तत्राऽऽह—

---

१ ख. ठ. श्रौतस्था°।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ” ॥
[का० १-३-३-४] इति।

तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति । संयतैस्त्वध्वनः पारं[1] तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति दर्शयित्वा किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परमं पदं दर्शयति—

“ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः।
पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ” ॥
[का० १-३-१०-११] इति।

तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रथरूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृतास्त एवेह परिगृह्यन्ते प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत्पूर्वत्रेह च समानशब्दा एव । अर्था[2] ये शब्दादयो विषया इन्द्रिय-

---

आत्मेति। आत्मा भोक्तेत्याहुरिति संबन्धः । तस्यासङ्गस्यार्थेन्द्रियासंनिकर्षे भोगायोगादिन्द्रियमनोयोगो यथा भवतीति क्रियाविशेषणेन तस्य भोक्तृत्वमुपपादयति—इन्द्रियेति। यद्वाऽऽत्मा देहो देहेन्द्रियादिषु युक्तमात्मानं भोक्तेत्याहुरिति योजना। प्राकरणिकसंबन्धस्याऽऽकाङ्क्षाधीनत्वात्पूर्ववाक्यस्थदेहस्याव्यक्तशब्दाकाङ्क्षां वक्तुं रथादिरूपककल्पनाफलं वदन्परमपदस्य प्रकरणिनो मुख्यस्याऽऽकाङ्क्षामवतारयति—तैश्चेति । परमपदस्य स्वरूपे[3] परत्वे चाऽऽकाङ्क्षामाह—किमिति । आकाङ्क्षाद्वयशान्तयेऽनन्तरं[4] ग्रन्थमादत्ते—तेभ्य इति । पूर्ववाक्ये शरीरस्य प्रकृतत्वेऽपि प्रधानमेवात्राव्यक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । प्रकरणं प्रदर्श्य परिशेषं दर्शयितुमारभते—तत्रेति। पूर्वत्रानुक्तानामर्थानामिहोक्तिवत्प्रधानस्यापि स्यादित्याशङ्क्य तेषां विषयशब्देनोक्तेर्मैवमित्याह—अर्था इति । अर्थशब्देन विषयोक्तिरयुक्ता विषयाणामिन्द्रियेभ्योऽन्तरङ्गेभ्यो बाह्यतया परत्वायोगादित्याश-

---

१ ङ. ञ. °रं तद्विष्णोः। २ ङ. ज. ञ. °र्थास्तु ये। ३ ञ. °रूपप°। ४ क. ख. ठ. ड. °न्तरम°।

हयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वम् । इन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति [बृ० ३ । २] श्रुतिप्रसिद्धेः । विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य । 'मनसस्तु परा बुद्धिः' बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति । 'बुद्धेरात्मा महान्परः' यः स "आत्मानं रथिनं विद्धि" इति रथित्वेनोपक्षिप्तः । कुतः । आत्मशब्दात् । भोक्तुश्च भोगोपकरणात्परत्वोपपत्तेः । महत्त्वं चास्य स्वामित्वादुपपन्नम् । अथ वा—

"मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।

ङ्क्याऽऽह—तेषां चेति । आन्तरत्वेन श्रेष्ठत्वाभावेऽपि तेषामतिग्रहतया ग्रहरूपेन्द्रियापेक्षया प्राधान्यस्य श्रुत्युक्तत्वात्परत्वमष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इतिश्रुत्या घ्राणजिह्वावाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वगिन्द्रियेभ्यो ग्रहेभ्यो गन्धरसनामरूपशब्दकामकर्मस्पर्शविषया अतिग्रहा उक्तास्तत्र गृह्णन्ति वशी कुर्वन्ति पुरुषमिति ग्रहा इन्द्रियाणि तेषामपि ग्राहकत्वं विषयाधीनमित्यतिग्रहा विषयास्तेनातिग्रहतया तेषां प्राधान्यमित्यर्थः । तर्हि कथमर्थेभ्यो मनसः परत्वं तस्यापि ग्रहत्वेन घ्राणादिसाम्यादित्याशङ्क्य स्वगतविशेषणार्थेभ्यस्तस्य परत्वमाह—विषयेभ्यश्चेति । तथाऽपि कथं बुद्धेर्मनसः सकाशात्परत्वं तयोर्भोक्तारं प्रत्यविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह—मनसस्त्विति । निश्चयद्वारा विषया भोक्तुरुपकुर्वन्ति निश्चयश्च बुद्धिरिति संशयात्मकमनसो बुद्धिप्राधान्यमित्यर्थः । बुद्ध्युपहितस्याऽऽत्मनस्ततो न परत्वं महत्त्वं चेत्याशङ्क्य यो रथित्वेन पूर्वप्रोक्तः सोऽत्र गृह्यत इत्याह—बुद्धेरिति । तत्प्रत्यभिज्ञानं तत्र हेतू कुर्वंस्तद्धेतुमाह—आत्मेति । यत्तु कथमस्य परत्वमिति तत्राऽऽह—भोक्तुश्चेति । यत्पुनर्न तस्य महत्त्वमिति तत्राऽऽह—महत्त्वं चेति । तर्हि महतः परमव्यक्तमिति न वक्तव्यं किं त्वात्मनः परमिति महच्छब्दस्याऽऽत्मवाचित्वादित्याशङ्क्याऽऽह—अथ वेति । संकल्पविकल्परूपमननशक्त्या हैरण्यगर्भी बुद्धिर्मनस्तस्या व्यष्टिमनःसु समष्टितया व्याप्तिमाह—महानिति । संकल्पादिशक्तितया तर्हि संदेहात्मत्वं तत्राऽऽह—मतिरिति । महत्त्वमुपपादयति—ब्रह्मेति । भोग्यजाताधारत्वमाह—पूरिति । निश्चयात्मत्वमाह—बुद्धिरिति । कीर्तिशक्तिमत्त्वमाह—ख्यातिरिति । नियमनशक्तिमत्त्वमाह—ईश्वर इति । लोके यत्प्रकृष्टं ज्ञानं ततोऽनतिरेकमाह—

---

१ ङ. त्र. 'णां च ग्र' । २ क. ज. झ. 'सः । आ' । ३ ठ. ङ. 'गर्भंबु' । ४ क. ख. ठ. ढ. 'त्मकत्व' । ५ ठ. ढ. 'कृष्टज्ञा' ।

प्रज्ञा संविच्चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते" ॥
[महाभा० १३–१०११]

इति स्मृतेः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाँश्च प्रहिणोति तस्मै" [श्वे० ६ । १८] इति च श्रुतेर्या प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परा प्रतिष्ठा सेह महानात्मेत्युच्यते । सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता सती हिरुगिहोपदिश्यते । तस्याप्यस्मदीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः । एतस्मिंस्तु पक्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुषग्रहणेन रथिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यम् । परमार्थतः परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात् । तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते । इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव परमपदं दिदर्शयिषया समनुक्रामन्परिशिष्यमाणेनेहान्त्येनाव्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते । शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथा-

---

प्रज्ञेति । तत्फलमपि ततो नार्थान्तरविषयमित्याह—संविदिति । चित्प्रधानत्वमाह—चितिरिति । ज्ञातसर्वार्थानुसंधानशक्तिमाह—स्मृतिश्चेति । सर्वत्र विद्वत्प्रसिद्धिमनुकूलयति—परिपठ्यत इति । श्रुतिरपि हिरण्यगर्भबुद्धौ वेदाविर्भावमीश्वरानुग्रहवशादभिवदन्ती तदीयां बुद्धिमुक्तलक्षणां विवक्षतीत्याह—य इति । परत्वं तस्याः साधयति—सर्वासामिति । तर्हि पूर्वत्रानुक्तहिरण्यगर्भबुद्धेरिव प्रधानस्यापीहोक्तिः स्यान्नेत्याह—सा चेति । हिरुगिति पृथक्त्वोक्तिः । कथं बुद्धेरेव परा बुद्धिरित्याशङ्क्य सर्वासामित्यत्रोक्तं स्फुटयति—तस्या इति । व्यष्टिबुद्ध्याश्रयत्वात्परा समष्टिबुद्धिरिति बुद्धेरित्यादिना तदुक्तिरविरुद्धेत्यर्थः । तर्हि पूर्वोक्तस्य रथिनोऽनुक्तिवदिह शरीरस्यापि च रथस्य स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—एतस्मिन्निति । ननु पुरुषोक्त्या न रथिग्रहस्तस्य जीवत्वात्पुरुषस्य परमात्मत्वात्तत्राऽऽह—परमार्थत इति । परिशेषमुपसंहरति—तदेवमिति । प्रकरणपरिशेषाभ्यामव्यक्तं शरीरमिति प्रतिज्ञातं निगमयति—इतराणीति । देहादिषु रथादिकल्पनाफलालोचनायामपि शरीरमेवाव्यक्तमित्याह—शरीरेति । सुखादिर्वेदना । देहादिसंयोगे हेतुरविद्यावत इति । तत्संयोगफलमाह—भोक्तुरिति । देहा-

---

१ ट. 'ति श्रु' । २ ङ. ञ. परमा । ३ ङ. ञ. 'र्भस्तु प' । ४ ङ. ञ. 'ते । तेष्वित' । ५ क. 'याऽनु' । ६ ङ. ञ. 'हानेन । ज. 'हाव्य' । ७ क. ठ. ड. 'पि र' ।

दिरूपककल्पनया संसारमोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्माव-गतिरिह विवक्षिता ।

तथा च—

" एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः " ॥

[का० १-३-१२] इति वैष्णवस्य परमपदस्य[1] दुरवगमत्व-मुक्त्वा तदवगमार्थं योगं दर्शयति—

" यच्छेद्वाङ्मनसी[2] प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि " ॥

[का० १-१-१३] इति ।

एतदुक्तं भवति वाचं मनसि संयच्छेद्वागादिवाह्येन्द्रियव्या-[3]पारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत । मनोऽपि विषयविकल्पाभि-मुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दोदितायां बुद्धावध्यवसाय-स्वभावायां धारयेत् । तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्तर्यग्र्यायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत् । महान्तं[4] त्वात्मानं शान्त आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन्पुरुषे परस्यां काष्ठायां प्रतिष्ठाप-

---

[5]दिव्यतिरेकबोधाधीनमात्मनो ब्रह्मत्वाधिगतिफलम् । न च प्रतियोगिनो देहादेरग्रहे तद्व्यतिरेकधीः । तथा चेन्द्रियादिवदेव शरीरमपि ग्राह्यमित्यव्यक्तशब्दस्य तदर्थतेत्यर्थः । प्रत्यग्ब्रह्मधीरिहाभीष्टेति कथं दृष्टिरित्याशङ्क्याऽऽत्मनो दुर्बोधत्वोक्त्या तद्धीहेतुविधे-रित्याह—तथा चेति । अप्रकाशस्वभावत्वं व्यासेधति—दृश्यते त्विति । श्रव-णादिपरिपाकानन्तर्यमाह—अग्र्ययेति । सूक्ष्मार्थविषयतया सूक्ष्मत्वं तन्निष्ठानामेवो-क्तबुद्धिद्वारा तद्दर्शनं न बहिर्मुखाना(णा)मित्याह—सूक्ष्मेति । वाक्यतात्पर्यमाह—वैष्णवस्येति । कुतस्तर्हि तद्धीरित्याशङ्क्यानन्तरवाक्यमवतारयति—तदिति । ब्रह्मा-त्मधीसाधनविधायि वाक्यं व्याकरोति—एतदिति । वागिति द्वितीयालोपस्य च्छान्दसत्वाद्वाचमित्युक्तम् । वाचो ग्रहणं बाह्येन्द्रियोपलक्षणमित्युपेत्य वाक्यार्थ-माह—वागादीति । तथा च सति मनसि संकल्पादिसंभवान्नैकरसब्रह्मधीरित्या-शङ्क्याऽऽह—मनोऽपीति । बुद्धेरपि विषयप्रावण्यात्तस्यां सत्यां न ब्रह्मधीरि-त्याशङ्क्याऽऽह—तामिति । महत्यात्मनि पृथगवस्थिते नैक्यधीरित्याशङ्क्याऽऽह—महान्तं त्विति । तस्याधिष्ठानान्तरं नेति सूचयति—परस्यामिति । प्रक-

---

१ ज. °स्य दुःखगम्यत्व° । २ अ. °नि नि° । ३ ज. °च्छेद्वाग्बहिरिन्द्रि° । ४ क. °न्तं स्वात्मा° । ५ क. ख. °तिरिक्तबो° ।

येदिति च। तदेवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः॥ १॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्॥ २॥

उक्तमेतत्प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति। इदमिदानीमाशङ्क्यते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य यावता स्थूलत्वात्स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हमस्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति। अत उत्तरमुच्यते—"सूक्ष्मं तु" इह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात्। यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथाऽपि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति। प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः। यथा "गोभिः श्रीणीत मत्सरम्" [ऋ० सं० ९-४६-४] इति। श्रुतिश्च "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" [बृ०

रणात्परिशेषाच्चाव्यक्तपदं शरीरमेव दर्शयतीति पूर्वत्र व्याख्यातं दर्शयति—चेति। विधान्तरेऽपि पुनर्व्याख्यायाधुना सूत्रार्थमुपसंहरति—तदेवमिति॥ १॥

अव्यक्तपदस्य देहे प्रवृत्तियोग्यत्वमाह—सूक्ष्मं त्विति। शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं वृत्तमनूद्य शङ्कां दर्शयति—उक्तमिति। प्रवृत्तिनिमित्ताभावान्न शरीरमव्यक्तशब्दमिति शङ्कामेव विशदयति—कथमिति। दुर्निरूपत्वं तत्राव्यक्तशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्याशङ्क्याऽऽह—यावतेति। स्पष्टतरत्वेन व्यक्तशब्दार्हत्वेऽपि तस्मिन्नव्यक्तपदं किं नोच्यते तत्राऽऽह—अस्पष्टेति। उत्तरत्वेन सूत्रमवतार्य तदक्षराणि व्याकरोति—अत इति। इहेत्युदाहरणोक्तिः। स्थूलस्य देहस्य कुतः सूक्ष्मत्वं तदाह—कारणेति। अव्यक्तशब्देन कारणात्मना सूक्ष्मस्य देहस्य वक्तुमिष्टत्वे हेतुमाह—सूक्ष्मस्येति। अक्षरार्थमुक्त्वा प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तीकर्तुं विवक्षितमर्थमाह—यद्यपीति। भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वेऽपि किं जातं स्थूलस्य देहस्येत्याशङ्क्याऽऽह—प्रकृतीति। प्रकृतेर्विकाराणामनन्यत्वाद्विकारे प्रकृतेरव्यक्तत्वमुपचरितमित्यर्थः। प्रकृतिशब्दस्य विकारे प्रयोगे श्रौतं दृष्टान्तमाह—यथेति। गोभिस्तद्विकारैः पयोभिर्मत्सरं सोमम्। श्रीणीत "श्रीञ्पाके" इत्यस्य धातोर्लोटि मध्यमपुरुषबहुवचनम्। विकारापन्नं कुर्यात्। पाकार्थत्वेऽपि हिरण्येन श्रीणीतेतिवदत्र संबन्धार्थत्वं श्रीणातेरिष्टम्। तथा कारणवाचकमव्यक्तपदं तदभिन्नकार्ये भवत्यौपचारिकमित्यर्थः। अव्यक्तात्कारणाद्विकाराणामनन्यत्वे हेतुमाह—श्रुतिश्चेति। अव्यक्तमव्याकृतमित्यनर्थान्तरमित्युपेत्य व्याचष्टे—

१ ङ. ज. झ. म. ट. °ति। त°। २ क. व्याचष्टे। अ°। ३ क. झ. ट. ङ. °त वि°।

१-४-७] इतीदमेव व्याकृतनामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यं दर्शयति ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अत्राऽऽह यदि जगदिदमनभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रागवस्थमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत तदात्मना च शरीरस्याप्यव्यक्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञायेत स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एवं सत्यापद्येत। अस्यैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमादिति। अत्रोच्यते—यदि वयं स्वतन्त्रां कांचित्प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसञ्जयेम तदा प्रधानकारणवादम्। परमेश्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते न स्वतन्त्रा। सा चावश्याभ्युपगन्तव्या। अर्थवती हि सा। न हि तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति। शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। मुक्तानां च पुनरनुत्पत्तिः।

इदमिति। तदा तस्य स्वरूपेणासत्त्वं व्यावर्तयति—बीजेति। बीजमेव शक्तिरतीन्द्रियत्वात्तदात्मना स्थितमिति यावत् ॥ २ ॥

उक्तश्रुत्या प्रधानप्रसक्तिं प्रत्याह—तदधीनत्वादिति। तद्व्याख्यातुमादौ व्यावर्त्यां शङ्कां दर्शयति—अत्रेति। प्रकृता श्रुतिः सप्तम्यर्थः। जगतोऽव्यक्तशब्दार्हत्वमिदानीमविवक्षितं शरीरस्य तु कारणात्मना तच्छब्दत्वं प्रतिज्ञातमित्याशङ्क्याऽऽह—तदात्मनेति। सिद्धान्तमनूद्यानिष्टं प्रसञ्जयति—स एवेति। तर्हि तस्यां प्रागवस्थायामेवं सति प्रागवस्थं जगदव्यक्तशब्दयोग्यमित्यादाविष्टे सतीत्यर्थः। सुखदुःखमोहात्मकं कार्यं तादृगेव कारणं गमयतीति हेतुमाह—अस्यैवेति। तत्र सूत्रमुत्तरत्वेन व्याकर्तुं भूमिकां करोति—अत्रेति। कथं तर्हि भवद्भिरभ्युपगम्यते तदाह—परमेति। तस्यैव जगदुपादानत्वादानर्थक्यादेषा नोपेयेत्याशङ्क्याऽऽह—सा चेति। तदधीनत्वादिति व्याख्यायार्थवदित्यंशं व्याख्याति—अर्थवतीति। तदेव समर्थयते—न हीति। कूटस्थासङ्गाद्वयस्य ब्रह्मणः स्रष्टृत्वानुपपत्त्या मायाशक्तिरेष्टव्येत्युक्तम्। इदानीं बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेश्चेत्याह—मुक्तानां चेति। यस्यां सत्यां जननमर-

---

१ ड. ञ. 'शब्दे यो' । २ ड. ञ. 'वश्यमभ्यु' । ३ क. ज. झ. ट. 'स्य प्र' । ४ क. ज. ञ. ठ. 'त्तिः । वि' । ५ ख. 'नाऽवस्थि' ।

कुतः। विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात्। अविद्यात्मिका हि[1] बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुप्तिर्[2]यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः। तदेतदव्यक्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टम् "एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च" [बृ० ३-८-११] इति श्रुतेः। क्वचिदक्षरशब्दोदितम् "अक्षरात्परतः परः" [मु० २-१-२] इति श्रुतेः। क्वचिन्मायेति सूचितम् "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" [श्वे० ४-१०] इति मन्त्रवर्णात्। अव्यक्ता हि सा माया तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वात्। तदिदम् "महतः परमव्यक्तम्" इत्युक्तम्। अव्यक्तप्रभवत्वान्महतो यदा हैरण्यगर्भी बुद्धिर्महान्। यदा तु जीवो महांस्तदाऽप्यव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्य "महतः परमव्यक्तम्" इत्युक्तम्।

णादिः[3] संसारो यन्निवृत्त्या तन्निवृत्तिः सा मायाशक्तिरेष्टव्येत्यर्थः। ननु न बीजशक्तिर्विद्यया दह्यते वस्तुत्वादात्मवन्नेत्याह—अविद्येति। केचित्तु प्रतिजीवमविद्याशक्तिभेदमिच्छन्ति। तन्न। अव्यक्ताव्याकृतादिशब्दायास्तस्या भेदकाभावादेकत्वेऽपि स्वशक्त्या विचित्रकार्यकरत्वादित्याह—अव्यक्तेति। न च तस्या जीवाश्रयत्वं जीवशब्दवाच्यस्य कल्पितत्वात्तदविद्यारूपत्वात्तच्छब्दलक्ष्यस्य ब्रह्माव्यतिरेकादित्याह—परमेश्वरेति। मायाविद्ययोर्भेदादीश्वरस्य मायाश्रयत्वं जीवानामविद्याश्रयतेति वदन्तं प्रत्याह—मायामयीति। यथा मायाविनो माया परतन्त्रा तथैषाऽपीत्यर्थः। प्रतीतौ तस्याश्चेतनापेक्षायामाह—महासुप्तिरिति। अग्रहे[4]वत्त्वेन विपर्यासवत्त्वेन चानन्तजीवनिर्भासहेतुत्वेनापि साऽर्थवतीत्याह—यस्यामिति। अर्थापत्त्या मायाशक्तेः सत्त्वमुक्त्वा तत्रैव श्रुतिमाह—तदिति। अनवच्छिन्नत्वादाकाशत्वं तत्त्वज्ञानं विनाऽनिवृत्तेरक्षरत्वं विचित्रकार्यत्वान्मायात्वमिति भेदः। इदानीमनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वमाह—अव्यक्तेति। उक्तमर्थं प्रकृतश्रुत्या योजयति—तदिदमिति। कुतस्तस्य महतः सकाशात्परत्वमित्याशङ्क्य बुद्धिपक्षे तावदुपपत्तिमाह—अव्यक्तेति। युक्तं हि कार्यात्कारणस्य परत्वमिति भावः। जीवपक्षेऽपि परत्वोपपत्तिमाह—यदा त्विति। दृष्टं हि राजादेः स्वाधीनादमात्यादेः परत्वमिति भावः। कुतो जीवभावस्याव्यक्ता-

---

१ क. ङ. ज. ञ. 'हि सा बी'। २ ङ. ञ. ट. 'सुषुप्ति'। ३ ख. 'णादिसं'। ४ क. ख. ठ. ढ. 'हणव'।

अविद्या ह्यव्यक्तमविद्यावत्त्वेनैव जीवस्य सर्वः संव्यवहारः संततो वर्तते। तच्चाव्यक्तगतं महतः परत्वमभेदोपचारात्तद्विकारे शरीरे परिकल्प्यते। सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनां तद्विकारत्वाविशेषे शरीरस्यैवाभेदोपचारादव्यक्तशब्देन ग्रहणमिन्द्रियादीनां स्वशब्दैरेव गृहीतत्वात्परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य। अन्ये तु वर्णयन्ति—द्विविधं हि शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च। स्थूलं यदिदमुपलभ्यते सूक्ष्मं यदुत्तरत्र वक्ष्यते "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्" [ब्र० सू० ३-१-१] इति। तच्चोभयमपि शरीरमविशेषात्पूर्वत्र रथत्वेन संकीर्तितम्। इह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात्। "तदधीनत्वात्" च बन्धमोक्षव्यवहारस्य जीवात्तस्य परत्वम्। यथाऽर्थाधीनत्वादिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रियेभ्यः परत्वमर्थानामिति। तैस्त्वेतद्वक्तव्यमविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्र रथत्वेन संकीर्तितत्वात्समानयोः प्रकृतत्वपरिशिष्टत्वयोः कथं सूक्ष्ममेव

धीनत्वमविद्याधीनत्वादित्याशङ्क्याव्यक्तस्योक्तं स्वरूपं स्मारयति—अविद्येति। संप्रति जीवभावस्य तदधीनत्वमाह—अविद्यावत्त्वेनेति। तथाऽपि कथं शरीरस्य महतः सकाशात्परत्वं तत्राऽऽह—तच्चेति। इन्द्रियादीनामपि प्रकृत्यभेदादव्यक्तत्वं परत्वं च तुल्यमिति कुतः शरीरस्यैवेह ग्रहणमित्याशङ्क्याऽऽह—सत्यपीति। आचार्यदेशीयमतमुत्थापयति—अन्ये त्विति। तन्मतेऽपि सूत्रद्वयं योजयितुं पातनिकामाह—द्विविधमिति। तस्य द्विविधस्यापि प्रामाणिकत्वमाह—स्थूलमिति। देहद्वयस्याप्रस्तुतत्वमाशङ्क्याऽऽह—तच्चेति। भूमिकां कृत्वा सूक्ष्मं त्वितिसूत्रावयवं व्याकरोति—इहेति। पूर्ववाक्ये द्वयोः संनिधौ सूक्ष्मस्यैवात्र ग्रहे को हेतुरित्याशङ्क्य तदर्हत्वादितिहेत्वर्थमाह—सूक्ष्मस्येति। कथं तर्हि तस्य महतो जीवात्परत्वमित्याशङ्क्य द्वितीये सूत्रे तदधीनत्वं व्याचष्टे—तदधीनत्वाच्चेति। सूक्ष्मदेहाधीनौ विवेकाविवेकाभ्यां बन्धमोक्षौ तेन तद्वतो जीवात्परत्वमित्यर्थः। तत्र सौत्रं दृष्टान्तमाह—यथेति। इतिशब्दो दार्ष्टान्तिकद्योती वृत्तिकारमतसमाप्त्यर्थश्च। वृत्तिकृतां मतं निराचष्टे—तैस्त्विति। अव्यक्तपदमेव व्यक्तस्थूलदेहव्यावृत्तिहेतुरित्याह—

---

१ क. ज. °त्वेन च जी°। ञ. °त्वे च जी°। २ ञ. झ. °त्ववावि°। ३ ङ. ञ. °शब्दत्वेन। ४ क. °क्ष्मं च य°। ५ ङ. ञ. °त्पूर्वं र°। ६ ट. °न की°। ७ झ. तत्त्वतो।

शरीरमिह गृह्यते न पुनः स्थूलमपीति । आम्नातस्यार्थं प्रतिपत्तुं प्रभवामो नाऽऽम्नातं पर्यनुयोक्तुम् । आम्नातं चाव्यक्तपदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं शक्नोति नेतरद्व्यक्तत्वात्तस्येति चेत् । न । एकवाक्यताधीनत्वादर्थप्रतिपत्तेः । न हीमे पूर्वोत्तरे आम्नाते एकवाक्यतामनापद्य कंचिदर्थं प्रतिपादयतः । प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । न चाऽऽकाङ्क्षामन्तरेणैकवाक्यताप्रतिपत्तिरस्ति । तत्राविशिष्टायां शरीरद्वयस्य ग्राह्यत्वाकाङ्क्षायां यथाकाङ्क्षं संबन्धेऽनभ्युपगम्यमान एकवाक्यतैव बाधिता भवति कुत आम्नातस्यार्थप्रतिपत्तिः । न चैवं मन्तव्यं दुःशोधत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं स्थूलस्य तु दृष्टबीभत्सतया सुशोधत्वादग्रहणमिति । यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विवक्ष्यते । न ह्यत्र शोधनविधायि किंचिदाख्यातमस्ति । अनन्तरनिर्दिष्टत्वात्तु किं तद्विष्णोः परमं पदमितीदमिह विवक्ष्यते । तथा हीदमस्मात्परमिदमस्मात्परमित्युक्त्वा पुरुषान्न परं किंचिदि-

---

आम्नातस्येति । आम्नातमपि पदमुभयसाधारणमित्याशङ्क्याऽऽह—आम्नातं चेति । पूर्वोत्तराम्नातयोरेकवाक्यताधीनत्वादर्थदृष्टेस्त्वन्मते चैकवाक्यताभावात्कुतोऽर्थधीः कुतश्चाव्यक्तशब्देन स्थूलदेहनिवृत्तिरित्याह—नेति । एकवाक्यताधीनाऽर्थधीरित्येतदेव कथमित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । शरीरशब्दस्य स्थूलशरीरे रूढेस्तस्य प्रकृतस्य हानं भूतसूक्ष्मस्याप्रकृतस्याव्यक्तशब्दत्वप्रक्रिया च निष्प्रमाणिकाऽऽयाता स्यादित्याह—प्रकृतेति । पूर्वोत्तराम्नाते तर्ह्येकवाक्यतामापद्यैवार्थं प्रतिपादयेतां तत्राऽऽह—न चेति । अस्तु तर्हि तद्वशादेकवाक्यतापत्तिस्तत्राऽऽह—तत्रेति । आकाङ्क्षा[१]या वाक्यैक्यधीहेतुत्वे सतीति यावत् । उभयमपि प्रकृतत्वाद्ग्राह्यत्वेनाऽऽकाङ्क्षितं तेन तद्द्वारा पदप्रवृत्तेरव्यक्तपदस्योभयत्रापि प्रवृत्तौ प्रकरणपारिशेष्ययोस्तुल्यत्वान्नैकत्र नियमोऽस्तीत्यर्थः । सूक्ष्मस्यैव देहस्याऽऽकाङ्क्षा[२]द्दुःशोध[३]त्वात्तस्याऽऽत्मनोऽतिसंनिकृष्टस्य सहसा ततो निष्कष्टुमशक्यत्वादन्यस्य तु दुष्टत्वेन दृष्टत्वादात्मनो निष्कर्षस्य सुकरत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । कुतो न मन्तव्यं तत्राऽऽह—यत इति । इहेति प्रकरणोक्तिः । वैराग्याय शोधनमत्र नेष्टमिति कथं गम्यते तत्राऽऽह—न हीति । किं तर्हि विवक्षितं तदाह—अनन्तरेति । तस्य तस्य परत्वेन वचनात्परमपदमेव कथमत्राभीष्टं तत्राऽऽह—तथा हीति । परमपददिदर्शयिषया पारम्पर्यमत्राभीष्टमिति पूर्वोत्त-

---

१ ङ. म. 'र्थस्य प्र' । २ क. ज. 'धनत्वा' । ३ ख. 'ङ्क्षायां वा' । ४ क. ख. 'धनत्वा' ।

त्याह । सर्वथाऽपि त्वानुमानिकनिराकरणोपपत्तेस्तथा नामास्तु न नः किंचिच्छिद्यते ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन च सांख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात्कैवल्यमिति वदद्भिः । न हि गुणस्वरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुषस्यान्तरं शक्यं ज्ञातुमिति । क्वचिच्च विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधानं ज्ञेयमिति स्मरन्ति । न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते । पदमात्रं ह्यव्यक्तशब्दो नेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति । न चानुपदिष्टपदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रतिपत्तुम् । तस्मादपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते । अस्माकं तु रथरूपकक्लृप्तशरीराद्यनुसरणेन विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुमयमुपन्यास इत्यनवद्यम् ॥ ४ ॥

रालोचनातो भातीत्यर्थः । किं चाव्यक्तपदेन स्थूलमेव शरीरमुक्तं बुद्धिं तु सारथिं विद्धीत्यादिना सूक्ष्मदेहस्य विभक्तत्वेन रथकल्पनाविषयत्वात्तस्य शरीरपदेनानुक्तत्वादिहापि मनसस्तु परा बुद्धिरिति गृहीतत्वेनापरिशेषादिति मत्वोपेत्यापि दूषयति—सर्वथेति । स्थूलसूक्ष्मयोरन्यतरग्रहेऽपीति यावत् । तथा नामास्त्विति त्वदिच्छया सूक्ष्मदेहस्यैवाव्यक्तशब्दत्वं स्यादित्यर्थः । किंचिदिति प्रधानवादनिराकरणमुक्तम् ॥ ३ ॥

प्रधानस्याव्यक्तशब्दावाच्यत्वे हेत्वन्तरमाह—ज्ञेयत्वेति । तद्व्याख्यातुं पातनिकां करोति—ज्ञेयत्वेनेति । गुणानां पुरुषाणां चान्तरं विवेकस्तस्यैव मुक्तिहेतुत्वेन ज्ञेयत्वमिष्टं न प्रधानस्येत्याशङ्क्यार्थान्तरस्यापि तदिष्टमित्याह—न हीति । इति गुणत्रयसाम्यावस्थारूपप्रधानस्यापि ज्ञेयत्वमिति शेषः । तथाऽपि विवेकगुणतया प्रधानस्य ज्ञेयत्वं न स्वप्रधानतयेत्याशङ्क्य प्रकृतिलयादिसिद्ध्यर्थं स्वप्रधानतयाऽपि तज्ज्ञेयत्वमिष्टमित्याह—क्वचिच्चेति । इहापि ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्देनोक्तमित्याशङ्क्य सूत्रार्थमाह—न चेति । तदेव स्पष्टयति—पदेति । नन्वव्यक्तशब्दे प्रयुक्ते तदर्थस्यार्थादेव ज्ञेयत्वमज्ञाते शब्दाप्रयोगान्नेत्याह—न चेति । आर्थिकधियोऽपुमर्थत्वसंभवाच्छाब्दमेव फलवज्ज्ञानं न चाव्यक्ते तथाविधा धीरित्यर्थः । पञ्चम्यर्थमनूद्य चकारद्योत्यमाह—तस्मादिति । त्वन्मतेऽप्युक्तनीत्याऽव्यक्तपदमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह—अस्माकं त्विति । परमपदस्य सर्वस्मात्परत्वज्ञानार्थं देहाद्युपन्यासोऽस्मत्पक्षे स्यादित्यव्यक्तशब्देन स्थूलदेहोक्तिरर्थवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

---

१ क. ड. ञ. 'दिष्टं प' । २ क. ख. ठ. ड. त्वदीयेच्छ' ।

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

अत्राऽऽह सांख्यः "ज्ञेयत्वावचनात्" इत्यसिद्धम् । कथम् । श्रूयते ह्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्ववचनम्—

"अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं
निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" ॥
[का० २-३-१५] इति ।

अत्र हि यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानम् "महतः परम्" स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निचाय्यत्वेन निर्दिष्टं तस्मात्प्रधानमेवेदं तदेव चाव्यक्तशब्दनिर्दिष्टमिति । अत्र ब्रूमः— नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन निर्दिष्टम् । "प्राज्ञो हि" इह परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते । कुतः । "प्रकरणात्" । प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततं वर्तते । "पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इत्यादिनिर्देशात् । "एष सर्वेषु भूतेषु गुढोत्मा न प्रकाशते" इति च दुर्ज्ञातत्ववचनेन

ज्ञेयत्वावचनस्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—वदतीत्यादिना । चोद्यं विवृणोति—अत्रेति । उक्तहेतोर्न प्रधानमव्यक्तमित्युक्ते सतीत्यर्थः । साधितत्वान्नासिद्धिरिति शङ्कते—कथमिति । वाक्यशेषेणोत्तरम्—श्रूयते हीति । अशब्दमित्यादिषु प्रत्येकं नित्यशब्दः संबध्यते । ननु निष्प्रपञ्चं ब्रह्मोक्त्वा तस्य प्रत्यक्त्वेन ज्ञानान्मुक्तिरत्रोच्यते न प्रधानस्यात्र प्रसङ्गोऽस्ति तत्राऽऽह—अत्रेति । शब्दादिशून्यतया स्मार्तप्रधानस्य प्रत्यभिज्ञानात्तदेवात्रोक्तमित्याह—तस्मादिति । तथाऽपि महतः परमव्यक्तमित्यत्र किं जातं तदाह—तदेवेति । उत्तरमाह—अत्रेति । तत्र नञोऽर्थमाह—नेहेति । कस्य तर्हि ज्ञेयत्वेनात्रोक्तिस्तत्राऽऽह—प्राज्ञो हीति । प्रधानेऽपि संभवति परमात्मग्रहे को हेतुरित्याह—कुत इति । तत्र हेतुमुक्त्वा विभजते—प्रकरणादिति । परमात्मप्रकरणस्य प्रकृतत्वे हेतुमाह—पुरुषादिति । इतश्चाशब्दादिवाक्ये परस्यैवाऽऽत्मनो ज्ञेयत्वमित्याह—एष इति । तत्रैव

---

१ ङ. म. "देवाव्य" । २ क. ङ. ज. ञ. ट. "ज्ञानत्व" ।

तस्यैव ज्ञेयत्वाकाङ्क्षणात् । 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः' इति च तज्ज्ञानायैव वागादिसंयमस्य विहितत्वात् । मृत्युमुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च । न हि प्रधानमात्रं निचाय्य मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति सांख्यैरिष्यते । चेतनात्मविज्ञानाद्धि मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः । सर्वेषु वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवाऽऽत्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलप्यते । तस्मान्न प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा । यस्मात् "त्रयाणामेव" पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनामस्मिन्ग्रन्थे कठवल्लीषु वरप्रदानसामर्थ्याद्वक्तव्यतया "उपन्यासः" दृश्यते । तद्विषय एव च "प्रश्नः" । नातोऽन्यस्य प्रश्न उपन्यासो वाऽस्ति । तत्र तावत् "स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम्" [का० १-१-१३] इत्यग्निविषयः प्रश्नः ।

हेत्वन्तरमाह—तस्यैवेति । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येत्यादि तदाकाङ्क्षणम् । तस्यैव ज्ञेयत्वमित्यत्र हेत्वन्तरमाह—यच्छेदिति । फलविशेषश्रुतेरपि परस्यैव ज्ञेयत्वमित्याह—मृत्य्विति । प्रधानेऽपि तदविरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । कथं तर्हि तेषामभ्युपगमस्तत्राऽऽह—चेतनेति । सर्वोपनिषदालोचनायामपि परस्यैव ज्ञेयत्वमत्रेष्टमित्याह—सर्वेष्विति । तुल्यश्रुतिसिद्धब्रह्मोक्तिसंभवे विजातीयस्मृतिसिद्धप्रधानोक्त्ययोगान्न प्रधानधीरित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाद्वये युक्त्यन्तरमाह—त्रयाणामिति । प्राथमिकं चकारं प्रतिज्ञापरत्वेन व्याकरोति—इतश्चेति । प्रधानस्याप्रक्रान्तत्वमितःशब्दार्थं स्फुटयति—यस्मादिति । कठानां वल्लीभिरवच्छिन्ने ग्रन्थे त्रयाणामेव प्रश्नप्रतिवचने दृष्टे मृत्योर्नचिकेतसं प्रति वरत्रयदानस्यान्यथानुपपत्तेरित्यर्थः । सौत्रमेवकारं व्याचष्टे—नेति । क्रमेण प्रश्नत्रयमुदाहरति—तत्रेत्यादिना । हे मृत्यो स मदर्थं दत्तवरस्त्वं स्वर्ग्यं स्वर्गहेतुमग्निमध्येषि स्मरसि तेन तद्विषयां विद्यां मदर्थं वदेत्यर्थः । मनुष्ये तद्देहे प्रेते त्यक्तप्राणे सति येयं

---

१ क. ड. ज. ञ. °षु च वे° । २ ज. °मभ्युपगम्यते । ३ ज. °निर्देश्यत्वं । ४ क. ज. ट. च । ५ ज. °त्मनां तस्मि° ।

"येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः" ॥
[का० १-१-२०] इति जीवविषयः प्रश्नः ।

"अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद" ॥
[का० १-२-१४]

इति परमात्मविषयः । प्रतिवचनमपि "लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा" [का० १-१-१५] इत्यग्निविषयम् ।

"हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥
योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्" ॥

[का० २-५-६-७] इति व्यवहितं जीवविषयम्, "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" [का० १-२-१८] इत्यादिबहुप्रपञ्चं परमात्मविषयम् । नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्ति अपृष्टत्वाच्चानुपन्य-

---

विचिकित्सा तामेव पक्षभेदेन दर्शयति—अस्तीति । संदिग्धमात्मतत्त्वमेतदित्युक्तम् । प्रतिवचनत्रयमपि क्रमेण कथयति—प्रतीति । लोकहेतुविराड्द्रष्टोपास्यत्वाल्लोकादिश्चित्योऽग्निस्तमुक्तवान्मृत्युर्नचिकेतसे । याः स्वरूपतो यावतीः संख्यातो यथा वाऽग्निश्चीयते तत्सर्वमुवाचेति संबन्धः । हन्तेदानीं गुह्यं गोप्यं सनातनं चिरंतनं ब्रह्म ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय जीवमपि ब्रवीति—यथेति । आत्मा मरणं प्राप्य यथा भवति तथा च वक्ष्यामीति योजना । कथं स मरणे भवति तत्राऽऽह—योनिमिति । मृतानां पुनर्विचित्रजन्मापत्तौ निमित्तमाह—यथेति । यथाश्रुतमिति । येन यादृशं देवताज्ञानमनुष्ठितं स तदनुरूपामेव योनिं प्राप्नोतीत्यर्थः । "देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा" इत्यारभ्य "यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ" इत्यन्तेन संदर्भेण परमात्मप्रतिवचनरूपेण जीवप्रश्नाद्व्यवहितमपि यथोक्तं वचो योग्यत्वाज्जीवविषयमित्याह—व्यवहितमिति । एवमितिसूत्रावयवार्थं विवृणोति—नैवमिति । सूत्राक्षराणि योजयित्वा तदर्थोक्त्यर्थमाक्षिपति—

---

१ क. ज. झ ट. 'यः । "अ' । २ क. ज. तु । ३ ड. ञ. 'त्वादनु' । ४ ठ. ड. 'चनं क्र' । ५ ख. 'थाऽग्नि' ।

सनीयत्वं तस्येति। अत्राऽऽह——योऽयमात्मविषयः प्रश्नो येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीति किं स एवायम् 'अन्यत्र धर्माद-न्यत्राधर्मात्' इति पुनरनुकृष्यते किं वा ततोऽन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इति। किं चातः, स एवायं प्रश्नः पुनरनुकृष्यत इति यद्युच्येत द्वयोरात्मविषययोः प्रश्नयोरेकतापत्तेरग्निविषय आत्म-विषयश्च द्वावेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोपन्यासा-विति। अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इत्युच्येत ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोष एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादिति। अत्रोच्यते। नैवं वय-मिह वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कंचित्कल्पयामो वाक्योपक्रमसाम-र्थ्यात्। वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवादरूपा वाक्यप्रवृ-त्तिरा समाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते। मृत्युः किल नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय त्रीन्वरान्प्रददौ। नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वव्रे द्वितीयेनाग्निविद्यां तृतीयेनाऽऽत्मविद्याम्,

---

अत्रेति। परापरार्थे प्रश्नप्रस्तावे सतीति यावत्। उक्तिप्रकारं प्रकटयति—योऽय-मिति। इतिशब्दो विमर्शावसानद्योती। कल्पद्वयेऽपि फलं पृच्छति—किं चेति। तत्राऽऽद्यमनूद्य सूत्रावयवायोगं फलमाह—स एवेति। कल्पान्तरमनूद्याऽऽक्षेप्ता स्वप-क्षसिद्धिं फलमाह—अथेत्यादिना। न चाऽऽत्मज्ञानवरदानान्तर्भूतमेव परमात्मज्ञान-मपि प्रधानज्ञानस्यापि तदन्तर्भावसंभवादिति भावः। सूत्रावयवविरोधमग्रे परिहरिष्य-न्नाद्यं पक्षमङ्गीकृत्याऽऽह—अत्रेति। द्वितीयस्त्वनभ्युपगमादेव परास्त इत्याह—नैवेति। प्रकृतो ग्रन्थः सप्तम्यर्थः। अतो न प्रधानोक्तिप्रसक्तिरिति शेषः। वरदानं विनाऽपूर्वप्रश्नकल्पनाभावे हेतुमाह—वाक्येति। कथं वाक्योपक्रमस्तद्विरोधो वा प्रश्ना-न्तरोपगमे कथमित्याशङ्क्य वाक्योपक्रमं दर्शयति—वरेति। उपक्रमानुसारित्वमुपसं-हारस्यापि सूचयति—आ समाप्तेरिति। आद्यन्तयोरेकरूपतया वाक्यवृत्तिमेव विश-दयति—मृत्युरिति। वरदानतदुपादानविषयाख्यायिकाद्योतनार्थमुभयत्र किलेत्युक्तम्। वरत्रयमेव विशेषतो बुभुत्स(त्स्य)मानं प्रकटयति—नचिकेता इति। ननु पितुः सौमनस्यं वरो न भवति तत्र प्रश्नाभावात्किं त्वग्निजीवपरमात्मार्थाः प्रश्नरूपा वरास्तेषु प्रत्युक्तेरपि

---

१ क. ङ. ञ. ट. °नुष्य इति। २ ङ. ञ. °त तदा द्व°। ३ ङ. ज. ञ. इति यद्युच्ये°। ४ ङ. °रदा°। ५ ठ. ड. °रार्थप्र°। ६ ख. °नविद्यो°। ७ क. ख. °ल्पनाद्द°। ८ ख. °परमार्थाः। ९ ठ. ड. °रार्थाः।

"येयं प्रेते" इति "वराणामेष वरस्तृतीयः" [का० १-१-२०] इति लिङ्गात्। तत्र यदि "अन्यत्र धर्मात्" इत्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्येत ततो वरप्रदानव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं बाध्येत। ननु प्रष्टव्यभेदादपूर्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति पूर्वो हि प्रश्नो जीवविषयः—"येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ति नास्ति" इति विचिकित्साभिधानात्। जीवश्च धर्मादिगोचरत्वान्न "अन्यत्र धर्मात्" इति प्रश्नमर्हति। प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वात् "अन्यत्र धर्मात्" इति प्रश्नमर्हति। प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्यते। पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वादुत्तरस्य धर्माद्यतीतवस्तुविषयत्वात्। तस्मात्प्रत्यभिज्ञानाभावात्प्रश्नभेदः। न पूर्वस्यैवोत्तरत्रानुकर्षणमिति चेत्। न। जीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्युपगमात्। भवेत्प्रष्टव्यभेदात्प्रश्नभेदो यद्यन्यो जीवः प्राज्ञात्स्यात्। न त्वन्यत्वमस्ति। "तत्त्वमसि" इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः। इह च "अन्यत्र धर्मात्" इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनम् 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमानं शारीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति। सति हि प्रसङ्गे

भावात्तत्राऽऽह—येयमिति। प्रेते सतीत्युपक्रमे सतीति शेषः। वाक्योपक्रमं दर्शयित्वा प्रश्नान्तरकल्पने तद्विरोधं दर्शयति—तत्रेति। वाक्यबलात्प्रश्नैक्यमयुक्तं लिङ्गात्तद्भेदसिद्धेरिति शङ्कते—नन्विति। प्रष्टव्यभेदं स्पष्टयति—पूर्वो हीति। न हि तस्य परविषयत्वं तत्रास्ति नास्तीतिविचिकित्सायोगात्तस्य संदेहकेतानत्वादित्यर्थः। तथाऽपि न प्रष्टव्यभेदो द्वितीयेऽपि प्रश्ने जीवस्यैवोक्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—जीवश्चेति। कस्तर्हि द्वितीयप्रश्नार्थो न परो जीवादन्योऽस्ति तत्राऽऽह—प्राज्ञस्त्विति। धर्मादिगोचरत्वागोचरत्वाभ्यां तद्भेदधीरित्यर्थः। अर्थस्वभावालोचनया प्रश्नभेदमुक्त्वा प्रश्नस्वभावालोचनयाऽपि तद्भेदमाह—प्रश्नेति। वैषम्यं स्फोरयति—पूर्वस्येति। आर्थे शाब्दे च वैषम्ये फलितमाह—तस्मादिति। प्रष्टव्यभेदादुक्तं प्रश्नभेदं प्रत्याह—नेति। तदेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—भवेदिति। ननु प्राज्ञादन्यो जीवो वादिभिरिष्यते नेत्याह—न त्विति। कठश्रुतिमपेक्ष्यान्तरशब्दः। एतद्वाक्यगतलिङ्गेभ्योऽपि जीवपरयोरैक्यं वक्तुं क्रमेण लिङ्गान्युपन्यस्यति—इहेति। यद्यपि परमात्मप्रश्नस्य प्रत्युक्तिं जन्मादिनिषेधेन मृत्युराह तथाऽपि कथमैक्यं तत्राऽऽह—सतीति। अप्रसक्तनिषेधस्यातिप्र-

---

१ ङ. ञ. 'स्वाद्य। त'। २ क. ख. 'कल्पत्वा'। ३ क. 'मार्थप्र'।

प्रतिषेधो भागी भवति । प्रसङ्गश्च जन्ममरणयोः शरीरसंस्पर्शाच्छारीरस्य भवति न परमेश्वरस्य ।

तथा—" स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति " ॥

[का० २-४-४] इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्वविभुत्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन्न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति । प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः ।

तथाऽग्रे—" यदेवेह यदमुत्र तदमुत्र तदन्विह ।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति " ॥

[का० २-४-१०] इति जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति । तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्यानन्तरम् "अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व " इत्यारभ्य मृत्युना तैस्तैः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचाल तदैनं मृत्युरभ्युदयनिःश्रेय-

---

सङ्गित्वात्प्रसङ्गे सत्येव निषेधो युक्तश्चेज्जीवस्यापि ब्रह्मवन्नित्यत्वाज्जन्माद्ययोगान्न तन्निषेधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रसङ्गश्चेति । परस्मिन्नेवाविद्यया देहयोगाज्जन्मादिप्रसङ्गादध्यस्तात्तद्धर्मव्युदासेन जीवतत्त्ववेदनमेव परप्रश्नस्योत्तरं मन्वानस्तयोरैक्यं सूचयतीत्यर्थः । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह—तथेति । अन्तशब्दो मध्यवाची । येन साक्षिणा लोको भूयो भूयः पश्यति तमात्मानमिति संबन्धः । वाक्यतात्पर्यमाह—स्वप्नेति । यद्यपि जीवतत्त्वधिया शोकोच्छित्तिस्तथाऽपि कथं जीवप्राज्ञयोरैक्यं तत्राऽऽह—प्राज्ञेति । 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इत्यादिदर्शनादिति शेषः । इतश्च तयोरैक्यमित्याह—तथेति । इह देहे यच्चैतन्यं तदेवामुत्र परत्राऽऽदित्यादावसंसारि ब्रह्म यच्चामुत्र तदेवेह देहेऽनुप्रविष्टमित्यन्योन्यैक्यमित्यर्थः । भेददृष्टयपवादाच्च तयोरैक्यमित्याह—मृत्योरिति । यः कश्चिदिह ब्रह्मात्मनि नानेव मिथ्याभेदं पश्यति स मरणं प्राप्नोति पुनः पुनर्म्रियते न पुमर्थभागित्यर्थः । जीवप्रश्नानन्तरं तत्तत्कामोक्तिपूर्वकं प्रलोभनेनातिदुर्लभत्वख्यापनादपि जीवो ब्रह्मात्मनाऽभीष्ट इत्याह—तथेति । अधिकारित्वजिज्ञासनादपि जीवस्य ब्रह्मात्मना प्रतिपाद्यतेत्याह—यदेति । "नान्यं तस्मात्" इत्यादिश्रुतेरचलनं नचिकेतसोऽवसीयते । वक्ष्यमाणविद्याया मुक्तिहेतुत्वख्यापनादपि जीवस्य ब्रह्मात्मतावदनमित्याह—तदेति । "अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः" इत्याद्यभ्युदयनिःश्रेयसविभागोक्तिः । "दूरमेते विपरीते" इत्यादिविद्याविद्याविभागगीरिति विभागः ।

---

१ ट. ड. ब्रह्मता° ।

सविभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च "विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त" [का० १-२-४] इति प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्यदुवाच "तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति"॥
[का०१-२-१२]

इति तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवक्षित इति गम्यते। यत्प्रश्ननिमित्तां च प्रशंसां महतीं मृत्योः प्रत्यपद्यत नचिकेता यदि तं विहाय प्रशंसानन्तरमन्यमेव प्रश्नमुपक्षिपेद-स्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात्। तस्मात् "येयं प्रेते" [का० १-१-२०] इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतदनुकर्षणम् "अन्यत्र धर्मात्" [का० १-२-१४] इति। यत्तु प्रश्नच्छायावैलक्षण्यमुक्तं तददूषणम्। तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः पृच्छ्यमानत्वात्। पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनोऽस्तित्वं पृष्टमुत्तरत्र तु तस्यैवासंसारित्वं पृच्छ्यत इति यावद्ध्यविद्या न निवर्तते तावद्धर्मादिगोचरत्वं जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते। तन्निवृत्तौ तु प्राज्ञ एव "तत्त्वमसि" इति श्रुत्या प्रत्याय्यते। न चाविद्यावत्त्वे तदपगमे च वस्तुनः कश्चिद्विशेषोऽस्ति। यथा कश्चित्संतमसे पतितां कांचिद्रज्जुमहिं मन्यमानो भीतो वेपमानः पलायते तं

त्वा त्वां बहवोऽपि कामा नालोलुपन्त श्रेयसो विच्छेदं न कृतवन्तस्ततो विद्यार्थिनं त्वां मन्येऽहमिति योजना। त्वादृङ्नो भूयादिति प्रश्नं प्रशंसन्यदुवाच तेनापीति संबन्धः। जीवप्रश्नस्य परमात्मवाक्येनोत्तरोक्तेरपि तयोरैक्यमित्याह—तमिति। प्रशंसानुपपत्तिरपि प्रश्नयोरर्थैक्यं गमयतीत्याह—यदिति। यद्विषयः प्रश्नो यत्प्रश्नस्तं विहायेति संबन्धः। प्रस्तुतप्रश्नवाची तच्छब्दः। प्रष्टव्यभेदाभावे फलितमाह—तस्मादिति। प्रश्नस्वभावालोचनया प्रष्टव्यभेदमुक्तमनूद्य प्रत्याह—यत्त्विति। विशेषमेव दर्शयति—पूर्वत्रेति। विशेषोक्तिसमाप्ताविति शब्दः। जीवस्य धर्मादिमतो न तद्रहितब्रह्मैक्यमिति प्रष्टव्यभेदमाशङ्क्याऽऽह—यावदिति। कथं तर्हि जीवस्याविद्यावतस्तद्धीनब्रह्मैक्यं तत्राऽऽह—तदिति। अविद्यानिवृत्त्युत्तरकालत्वादैक्यस्य तर्हि कृतकत्वेनानित्यत्वं नेत्याह—न चेति। उक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना।

---

१ ङ. ज. ञ. 'न्निवर्तनेन तु'। २ ङ. 'मानस्ततो भी'।

चापरो ब्रूयान्मा भैषीर्नायमही रज्जुरेवेति[1] स च तदुपश्रुत्याहि-कृतं भयमुत्सृजेद्वेपथुं पलायनं च। न[2] त्वहिबुद्धिकाले तदपगम-काले च वस्तुनः कश्चिद्विशेषः स्यात्। तथैवैतदपि द्रष्टव्यम्। ततश्च "न जायते म्रियते वा" इत्येवमाद्यपि भवत्यस्तित्वप्र-श्नस्य प्रतिवचनम्। सूत्रं त्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया योजयितव्यम्। एकत्वेऽपि ह्यात्मविषयस्य प्रश्नस्य प्रायणाव-स्थायां[3] देहव्यतिरिक्तास्तित्वमात्रविचिकित्सनात्कर्तृत्वादिसंसा-रस्वभावानपोहनाच्च पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यत[4] उत्तरस्य तु धर्माद्यत्ययसंकीर्तनात्प्राज्ञविषयत्वमिति[5]। ततश्च युक्ताऽग्निजीवपरमात्मकल्पना। प्रधानकल्पनायां तु न वरप्र-दानं न प्रश्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यम्[6] ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥ (१)

यथा[7] महच्छब्दः सांख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथमजे प्रयुक्तो न तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते। "बुद्धेरात्मा महान्परः" [का० १-३-१०] "महान्तं विभुमात्मानम्" [का० १-२-२२] "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्" [श्वे० ३-८] इत्येवमादावा-

---

जीवब्रह्मैक्ये वरदानोपक्रमाविरोधमुक्त्वा जीवप्रश्नस्याव्यवहितप्रत्युक्तिमत्त्वं लाभान्तर-माह—ततश्चेति। जीवब्रह्मणोरैक्येन प्रश्नैक्ये कथं त्रयाणामिति सूत्रं तत्राऽऽह—सूत्रं त्विति। योजनामभिनयति—एकत्वेऽपीति। कल्पितभेदेन सूत्रयोजनाप्रकार-समाप्ताविति शब्दः। कल्पितभेदेन प्रश्नभेदे फलितमाह—ततश्चेति। परमात्मकल्पना-वत्प्रधानकल्पनाऽपि किं न स्यात्तत्राऽऽह—प्रधानेति। वैषम्यं परस्मात्प्रधानस्येति शेषः ॥ ६ ॥

सांख्यप्रसिद्धेर्वेदप्रसिद्ध्या विरोधाच्च न सा वेदार्थनिर्णयहेतुरित्याह—महद्वच्चेति। दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति। भोगापवर्गपुरुषार्थस्य महच्छब्दितबुद्धिकार्यत्वात्पुरुषापे-क्षितफलकारणं सदुच्यते तत्र भावप्रत्ययोऽपि स्वरूपार्थो न सामान्यवाची कार्यानुमेयं महत्न प्रत्यक्षमिति मात्रशब्दस्तस्मिन्प्रथमजे प्रयुक्तोऽपीति संबन्धः। वैदिकप्रयोगमे-वाऽऽह—बुद्धेरिति। तत्र महच्छब्देन सांख्यीयमहतोऽनुक्तौ हेतुमाह—आत्मेति।

---

१ क. ज. ट. °रेवेति। २ क. ज. म. न चाहि°। ३ क. ज. म. ट. °यां व्य°। ४ क. ड. °त्प्रेक्षत। ५ ज. °त्वमुत्प्रेक्ष्यते। त°। ६ ड. ज. म. °षम्यं स्यात् ॥ ६ ॥ ७ ज. °था च म°।

त्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः । तथाऽव्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति । अतश्च नास्त्यानुमानिकस्य शब्दवत्त्वम् ॥ ७ ॥ (१)

श्रुतिप्रमितप्रकृतिस्मृतिसंमतप्रधानयोर्मध्ये तादृशप्रकृतेरेवाजाशब्दवाच्यत्वम्, (अधि० २)

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनरपि प्रधानवाद्यशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह । कस्मात् । मन्त्रवर्णात्,

" अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः " ॥
[श्वे० ४-५] इति ।

अत्र हि मन्त्रे लोहितशुक्लकृष्णशब्दै रजःसत्त्वतमांस्यभिधीयन्ते । लोहितं रजो रञ्जनात्मकत्वात् । शुक्लं सत्त्वं प्रकाशात्मकत्वात् । कृष्णं तम आवरणात्मकत्वात् । तेषां साम्यावस्थाऽवयवधर्मैर्व्यप-

---

आदिशब्देन फलभेदोक्तिपुरुषशब्दप्रयोगादयो गृह्यन्ते । सूत्रेऽभीष्टं दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । " महतः परम् " इत्यत्राव्यक्तस्याप्रधानत्वे फलितमुपसंहरति—अतश्चेति ॥ ७ ॥ (१)

कारणवाचकाव्यक्तशब्देन कार्यं शरीरं लक्ष्यमित्युक्तमिदानीं धर्मवाचिलोहितादिपदैस्तद्धर्मीणि तेजोबन्नानि लक्ष्यन्त इत्युपेत्याजामन्त्रस्य प्रधानपरत्वं प्रत्याह—चमसवदिति । अजाशब्दस्य च्छागतोऽपकृष्टस्य प्रधानमाययोस्तेजोबन्ने च गुणतो वृत्तियोगादजामन्त्रः प्रधानपरो वा तेजोबन्नाख्यावान्तरप्रकृतिमायारूपपरमप्रकृत्योरन्यतरपरो वेति संशये पूर्वपक्षयति—पुनरिति । प्रधानस्याशब्दतायाः साधितत्वादस्थाने प्रत्यवस्थानमित्याह—कस्मादिति । प्रधानस्यार्थतोऽप्रत्यभिज्ञानात्तस्याव्यक्तपदावाच्यत्वेऽपि त्रिगुणत्वादिनाऽजामन्त्रे तत्प्रत्यभिज्ञानात्तत्परतेति मत्वाऽऽह—मन्त्रेति । अजामन्त्रस्याप्रधानपरत्वात्तदशब्दत्वोक्त्या समन्वयस्यैव दार्ढ्योत्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे प्रधानस्य शब्दवत्त्वेन गतिसामान्यासिद्धिः सिद्धान्ते तस्याशब्दत्वात्तत्सिद्धिरिति फलभेदः । मन्त्रवर्णमेवानुक्रामति—अजामिति । प्रधानस्य रूपराहित्यादेतत्प्रतिपाद्यत्वं नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—अत्रेति । रूढ्यभावे कथमभिधानं गुणवृत्त्येत्याह—लोहितमिति । कुसुम्भवदम्भोवन्मेघवच्च तेषां तथात्वेऽपि प्रधानस्य किमायातं तदाह—तेषामिति । अवयवधर्मैरवयवाः प्रधानस्य सत्त्वादयस्तेषां धर्माः शुक्लादयस्तैरित्यर्थः । लोहि-

---

१ ह. ज. 'कां रोहि' । २ ङ. ज. 'न्त्रे रोहि' । ३ ङ. ज. 'न्ते । रोहि' । ४ ख. 'द्धर्माणि ।

दिश्यते लोहितशुक्लकृष्णेति। न जायत इति चाजा स्यात्, "मूलप्रकृतिरविकृतिः" [सां० का० ३] इत्यभ्युपगमात् । नन्वजाशब्दश्छाग्यां रूढः । बाढम् । सा तु रूढिरिह नाऽऽश्रयितुं शक्या विद्याप्रकरणात् । सा च बह्वीः प्रजास्त्रैगुण्यान्विता जनयति । तां प्रकृतिमज एकः पुरुषो जुषमाणः प्रीयमाणः सेवमानो वाऽनुशेते । तामेवाविद्ययाऽऽत्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकतया संसरति । अन्यः पुनरजः पुरुष उत्पन्नविवेकज्ञानो विरक्तो जहात्येनां प्रकृतिं भुक्तभोगां कृतभोगापवर्गां परित्यजति मुच्यत इत्यर्थः । तस्माच्छ्रुतिमूलैव प्रधानादिकल्पना कापिलानामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—नानेन मन्त्रेण श्रुतिमत्त्वं सांख्यवादस्य शक्यमाश्रयितुम् । न ह्ययं मन्त्रः स्वातन्त्र्येण कंचिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते । सर्वत्रापि यया कयाचित्कल्पनयाऽजात्वादिसंपादनोपपत्तेः सांख्यवाद एवेहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात् । "चमसवत्" । यथा हि "अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः" [बृ० २-२-३] इत्य-

---

तादिशब्दानां रञ्जनीयत्वादिगुणयोगाद्रजआदिपरत्वे व्यवहितलक्षणा स्याद्धर्मिणां तेजोवन्नानां ग्रहे नैवमित्याशङ्क्य तेषु जनिमत्त्वादाकृत्यभावाच्चाजाशब्दायोगान्न तल्लक्षणेत्याह—नेति । रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेन शङ्कते—नन्विति । रूढ्ययोगे योगवृत्त्यादानं युक्तमित्याह—बाढमिति । वाक्यशेषस्य प्रधानानुगुण्याच्च मन्त्रस्य तत्परतेत्याह—सा चेति । त्रैगुण्यान्विताः सुखदुःखमोहान्विताः । आत्मभेदवादित्वाच्च मन्त्रस्य प्रधानपरतेत्याह—तामिति । अनुशयनमेव विशदयति—तामेवेति । चतुर्थं पादं व्याकरोति—अन्य इति । भुक्तभोगामिति व्याचष्टे—कृतेति । शब्दाद्युपलब्धिर्भोगः । गुणपुरुषान्यताधीरपवृज्यतेऽनेनेत्यपवर्गः । स्वरूपस्थितेरकृतकत्वात्पुनर्मुक्तिवचनाच्चाजामन्त्रस्य प्रधानवादानुकूल्ये फलितमाह—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति—एवमिति । सौत्रहेतुसाध्यां प्रतिज्ञां पूरयति—नेति । तदेव स्पष्टयति—न हीति । तत्र हेत्वपेक्षायां प्रकरणोपपदवाक्यशेषाभावादिति सौत्रं हेतुं व्याचष्टे—सर्वत्रेति । दृष्टान्तमादाय कर्माङ्गं व्यावर्त्योपनिषत्प्रसिद्धं चमसं दर्शयति—चमसवदिति । अर्वाग्बिलत्वादिना विशेषसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह—

---

१ ज. ट. इत्यजा । २ ड. ज. झ. ब. ट. 'श्छागायां रू' । ३ ड. ब. 'प्रजो ह्येकः । ४ ड. ज. ञ. ठ. ढ. 'वेकित' । ५ ज. 'तिमूलत्वं सां' । ६ फ. ख. ट. ड. 'तत्वा' ।

श्रुतिप्रमितप्रकृतिस्मृतिसंमतप्रधानयोर्मध्ये तादृ-
शप्रकृतेरेवाजाशब्दवाच्यत्वम् , (अधि० २)

स्मिन्मन्त्रे स्वातन्त्र्येणायं नामासौ चमसोऽभिमेत इति न शक्यते निरूपयितुं सर्वत्रापि यथाकथंचिदर्वाग्बिलत्वादिकल्पनोपपत्तेः, एवमिहाप्यविशेषोऽजामेकामित्यस्य मन्त्रस्य नास्मिन्मन्त्रे प्रधानमेवाजाऽभिप्रेतेति शक्यते नियन्तुम् ॥ ८ ॥

तत्र तु " इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः " इति वाक्यशेषाच्चमसविशेषप्रतिपत्तिर्भवति । इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तव्येत्यत्र ब्रूमः—

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिष्प्रमुखा तेजोबन्नलक्षणा चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या । "तु"शब्दोऽवधारणार्थः । भूतत्रयलक्षणैवेयमजा विज्ञेया न गुणत्रयलक्षणा । कस्मात् । "तथा ह्येके" शाखिनस्तेजोबन्नानां परमेश्वरादुत्पत्तिमाम्नाय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनन्ति—" यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य " [छा० ६-४-१] इति । तान्येवेह तेजोबन्नानि प्रत्यभिज्ञायन्ते रोहितादिशब्द-

---

सर्वत्रेति । गिरिगुहादावित्यर्थः । दृष्टान्तस्थमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—एवमिति ॥ ८ ॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति—तत्रेति । दृष्टान्तवाक्यं सप्तम्यर्थः । इहेत्यजामन्त्रोक्तिः । चमसदृष्टान्तवदजामन्त्रे विशेषाश्रवणात्प्रधानमेव स्मार्तं ग्राह्यमित्यर्थः । सूत्रमवतारयति—अत्रेति । विजातीयस्मृतेः सजातीयश्रुतेः संनिधेर्लाघवेन श्रुत्यन्तरादर्थनिर्णयोऽजामन्त्रस्येति व्याचष्टे—परमेश्वरादिति । "तत्तेजोऽसृजत" इत्यादिश्रुतेर्विशेषणम् । जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जभेदाच्चातुर्विध्यम् । इयमजेति मान्त्रवर्णिकी प्रकृतिरुक्ता । ज्योतिरुपक्रमेति विशेषोक्तौ तुशब्देन विशेषणीर्वृथेत्याशङ्क्याऽऽह—तुशब्द इति । अवधारणारूपमर्थमेव स्फोरयति—भूतेति । स्मृतिमनुसृत्य गुणत्रयात्मिका कुतोऽसौ नेष्टेत्याह—कस्मादिति । सूत्रावयवेनोत्तरमाह—तथेति । छान्दोग्ये तेजोबन्नानामीश्वरकार्याणां रोहितादिरूपवतामुक्तत्वेऽपि किमित्यजामन्त्रे तान्येव वक्तव्यानीत्येकार्थत्वे हेत्वभावादित्याशङ्क्याऽऽह—तानीति । स्मार्ते प्रधानेऽपि रोहितादिशब्दानां नीतत्वात्तदेव किमित्यत्र न ग्राह्यमित्याशङ्क्य मुख्यसंमते रञ्जनादिना

---

१ क. ख. °रणरू° । २ ख. °पमिगम° । ३ ठ. स्फोटय° ।

सामान्यात्। रोहितादीनां च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वाद्भाक्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य। असंदिग्धेन च संदिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यन्ते। तथेहापि "ब्रह्मवादिनो वदन्ति। किंकारणं ब्रह्म" [श्वे० १-१] इत्युपक्रम्य "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" [श्वे० १-३] इति पारमेश्वर्याः शक्तेः समस्तजगद्विधायिन्या वाक्योपक्रमेऽवगमात्। वाक्यशेषेऽपि "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" इति "यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः" [श्वे० ४-१०-११] इति च तस्या एवावगमान्न स्वतन्त्रा काचित्प्रकृतिः प्रधानं नामाजामन्त्रेणाऽऽम्नायत इति शक्यते वक्तुम्। प्रकरणात्तु सैव दैवी शक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्थानेनापि मन्त्रेणाऽऽम्नायत इत्युच्यते। तस्याश्च स्वविकारविषयेण त्रैरूप्येण त्रैरूप्यमुक्तम् ॥ ९ ॥

रोहिताद्युपचारस्यायोगादित्याह—रोहितादीनां चेति। शाखान्तरीयवाक्येन(ण) शाखान्तरस्थं वाक्यं कथं निर्णेतव्यमित्याशङ्क्य सर्वशाखाप्रत्ययन्यायादित्याह—असंदिग्धेनेति। न परशाखान्तरस्थवाक्यादिष्टसिद्धिः किं तु पूर्वापरालोचनायामियमपि श्वेताश्वतरश्रुतिरस्मदनुगुणेत्याह—तथेति। ब्रह्मणः शुद्धत्वान्न जगद्धेतुतेति पृच्छति—किमिति। यज्जगत्कारणं तत्किं ब्रह्म किं वाऽन्यदिति वा प्रश्नो जगदुत्पत्तौ किमुपकरणवद्ब्रह्मेति वा ते ब्रह्मवादिनोऽनया रीत्या विमृश्य ध्यानाख्येन योगेनानुगताः परमात्मानमनुप्रविष्टास्तस्यैव देवस्याऽऽत्मभूतामैक्येनाध्यस्तां मायाशक्तिं गुणत्रयात्मिकां त्रिगुणजगन्निर्माणसहकारिणीमपश्यन्निति श्रुतेरजामन्त्रस्यापि मूलप्रकृतिविषयतेत्यर्थः। न केवलमुपक्रमादेवमुपसंहारादपीत्याह—वाक्येति। परकीये प्रधाने मायाशब्दं वारयति—मायिनं त्विति। अविद्याशक्तियोनिस्तस्याश्चाभेदेऽपि कार्यभेदेन भेदाद्वीप्सा। न च सा परेष्टा प्रकृतिरेकस्य देवस्य तदधिष्ठातृत्वश्रुतेः। पूर्वोत्तरविरोधादजामन्त्रस्य प्रधानार्थत्वाभावे स्थिते तदुभयानुगुण्यान्मायाशक्तिविषयत्वमेव तस्येत्याह—प्रकरणात्त्विति। दैव्याः शक्तेस्तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमितिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिं सूचयति—अव्याकृतेति। तस्यामभिव्यक्तनामरूपकार्यलिङ्गकमनुमानमाह—नामेति। पूर्वोत्तरवाक्याभ्यामिवेति वक्तुमपिशब्दः। कथमस्मिन्पक्षे लोहितशुक्लकृष्णामिति कारणभूतमायाशक्तेस्त्रैरूप्यं वैश्वरूप्यात्तत्राऽऽह—तस्याश्चेति ॥९॥

---

१ ट. 'णत्रयवि'। २ ङ. 'पे तु "मा'। ३ ट. त्रिरूपेण। ४ ख. 'मनभि'।

श्रुतिप्रमितप्रकृतिस्मृतिसंमतप्रधानयोर्मध्ये तादृशप्रकृतेरेवाजाशब्दवाच्यत्वम् , (अधि० २)

कथं पुनस्तेजोबन्नात्मना त्रैरूप्येण त्रिरूपाऽजा प्रतिपत्तुं शक्यते यावता न तावत्तेजोबन्नेष्वजाकृतिरस्ति न च तेजोबन्नानां जातिश्रवणादजातिनिमित्तोऽप्यजाशब्दः संभवतीति । अत उत्तरं पठति—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥ (२)

नायमजाकृतिनिमित्तोऽजाशब्दो नापि यौगिकः किं तर्हि कल्पनोपदेशोऽयम् । अजारूपकक्लृप्तिस्तेजोबन्नलक्षणायाश्चराचरयोनेरुपदिश्यते । यथा हि लोके यदृच्छया काचिदजा रोहितशुक्लकृष्णवर्णा स्याद्बहुबर्करा सरूपबर्करा च तां च कश्चिदजो जुषमाणोऽनुशयीत कश्चिच्चैनां भुक्तभोगां जह्यादेवमियमपि तेजोबन्नलक्षणा भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा बहु सरूपं चराचरलक्षणं विकारजातं जनयत्यविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभुज्यते विदुषा च परित्यज्यत इति । न चेदमाशङ्कितव्यमेकः क्षेत्रज्ञोऽनुशेतेऽन्यो जहातीत्यतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेषामिष्टः प्राप्नोतीति । न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपादयिषा किं तु बन्धमोक्षव्यवस्थाप्रतिपिपादयिषा त्वेषा । प्रसिद्धं तु भेदमनूद्य

अवान्तरपरमप्रकृत्योरन्यतरार्थत्वे मन्त्रस्योक्ते सत्यवान्तरप्रकृत्यर्थत्वममृष्यन्नाह—कथमिति । काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्य रूढ्या योगाद्वा तद्धीरिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—यावतेति । आकृतिर्जातिः । द्वितीयं प्रत्याह—न चेति । जातिर्जन्म तदभावोऽजातिरेवं रूढियोगाभ्यां यस्मादजाशब्देन तेजोबन्नाख्या प्रकृतिर्न ज्ञातुं शक्या तस्मान्नाजामन्त्रस्यावान्तरप्रकृत्यर्थतेत्यर्थः । तत्र सूत्रमुत्तरमित्याह—अत इति। पक्षद्वयमनङ्गीकारपरास्तमित्याह—नायमिति । अजाशब्दस्तर्हि कथमवान्तरप्रकृतौ वर्तते तत्राऽऽह—किमिति । कल्पनोपदेशं दर्शयति—अजेति । तमेवोपदेशं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । ननु च्छागा न लोहितशुक्लकृष्णैवान्यथाऽपि मानात्तत्राऽऽह—यदृच्छयेति । बर्करो बालपशुः । यत्तु क्षेत्रज्ञभेदोपलम्भात्प्रधानवादप्रत्यभिज्ञेति तत्राऽऽह—न चेति । तत्र हेतुः—न हीति । व्यवस्थावादि शास्त्रं तदर्थं भेदमपि साधयिष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—प्रसिद्धं त्विति । प्रमाणातिरेकेण प्रसि-

---

१ ङ. ञ. 'न्नानां त्रै' । २ ङ. ञ. 'रा स्वरू' । ३ ज. 'षा ब' । ४ ङ. ञ. 'यिषैवैषा । प्र' ।

बन्धमोक्षव्यवस्था प्रतिपाद्यते। भेदस्तूपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः। "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" [श्वेता० ६-११] इत्यादिश्रुतिभ्यः। "मध्वादिवत्"। यथाऽऽदित्यस्यामधुनो मधुत्वम् [छा० ३-१] वाचश्चाधेनोर्धेनुत्वम्, [बृ० ५-८] द्युलोकादीनां चानग्नीनामग्नित्वम्, [बृ० ६-२-९] इत्येवंजातीयकं कल्प्यते, एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यत इत्यर्थः। तस्मात् "अविरोधः" तेजोवन्नेष्वजाशब्दप्रयोगस्य ॥ १० ॥ (२)

प्राणचक्षुःश्रोत्रमनोन्नानां पञ्चपञ्चजनशब्दवाच्यत्वम्, (अधि० ३)

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

एवं परिहृतेऽप्यजामन्त्रे पुनरन्यस्मान्मन्त्रात्सांख्यः प्रत्यवतिष्ठते। "यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः। तमेव मन्य

द्ध्ययोगात्तत्प्रसिद्धस्य तस्य प्रामाणिकतया वस्तुतेत्याशङ्क्याऽऽह—भेदस्त्विति। कथं तस्य कल्पितत्वमित्याशङ्क्यैक्यवादिवाक्यवशादित्याह—एक इति। श्रुत्यन्तरमैक्यवादि संग्रहीतुमादिपदम्। दृष्टान्तमवतार्य व्याचष्टे—मध्वादिवदिति। रोहितादिशब्दानां रञ्जनीयत्वादिगुणसामान्यव्यवधानेन रजःसत्त्वादिव्यवहितलक्षणानुगृहीतामजाशब्दस्य योगवृत्तिं प्रधाने बाधित्वा रोहितादिगुणसंहतिप्रधानं तेजोवन्नमजाकारं परिकल्प्याजाशब्दस्य रूढिग्रहो युक्तः समुदायप्रसिद्धित्यागेनावयवप्रसिद्ध्याश्रयणस्यायुक्तत्वादिह च रूपकल्पनया समुदायप्रसिद्धेरनपेक्षायोगादिति चकारार्थमभिप्रेत्याविरोधं व्याकुर्वन्नुपसंहरति—तस्मादिति। तथा चाजामन्त्रस्यावान्तरपरमप्रकृत्योरन्यतरार्थत्वेनाप्रधानविषयत्वात्तस्याशब्दत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ १० ॥ (२)

अजाशब्दस्य योगं निरस्याजामन्त्रस्य प्रधानार्थत्वं निरस्तम्। इदानीं पञ्चजनशब्दस्य योगनिरासेन यस्मिन्नित्यादिमन्त्रस्य प्रधानार्थत्वं निरस्यति—न संख्येति। पञ्चजनमन्त्रः सांख्यीयतत्त्वपरो वाऽर्थान्तरपरो वेति योगरूढ्यविनिगमाद्विशये संगतिमाह—एवमिति। अध्यात्माधिकारे प्रसिद्धच्छागाया अयोगादजा तेजआदिकेत्युक्तमत्रापि प्रसिद्धमनुपग्रहे वाक्यस्य निस्तात्पर्यादवयववृत्त्या सांख्यतत्त्वपरतेति संगतिरित्यर्थः। पञ्चजनमन्त्रस्याप्रधानपरत्वेन तदशब्दत्वोक्त्या समन्वयदृढीकरणात्पादादिसंगतिः। पूर्वपक्षे प्रधानाशब्दत्वनिवृत्त्या गतिसामान्यासिद्धिः सिद्धान्ते तदशब्दत्वस्थित्या तत्सिद्धिरिति फलम्। तमेव मन्त्रं बृहदारण्यकस्थं पठति—यस्मिन्निति।

---

१ ङ. म. 'रप्यन्य'। २ ख. 'वादं सं'। ३ ख. ठ. ड. 'यस्या'।

आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम्" [बृ० ४-४-१७] इति। अस्मिन्मन्त्रे "पञ्च पञ्चजना" इति पञ्चसंख्याविषयाऽपरा पञ्चसंख्या श्रूयते पञ्चशब्दद्वयदर्शनात्। त एते पञ्च पञ्चकाः पञ्चविंशतिः संपद्यन्ते। तया पञ्चविंशतिसंख्यया यावन्तः संख्येया आकाङ्क्ष्यन्ते तावन्त्येवं च तत्त्वानि सांख्यैः संख्यायन्ते—

"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोडशकैश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः"

[सांख्यका० ३] इति। तया श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसंख्यया तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहात्प्राप्तं पुनः श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनाम्। ततो ब्रूमः—"न संख्योपसं-

---

पञ्चजना वाक्यशेषस्थाः प्राणादयः पञ्चाव्याकृताख्यश्चाऽऽकाशो यस्मिन्प्रतिष्ठितस्तमेव निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मकममृतमात्मानं मन्ये यद्यपि पूर्वं मर्त्योऽभूवं तथाऽपीदानीं विद्वानमृतोऽस्मीति मन्त्रदृशो वचनम्। कथमस्मान्मन्त्रात्प्रत्यवस्थानं सांख्यस्येत्याशङ्क्याऽऽह—अस्मिन्निति। तथाऽपि कथं सांख्यवादप्रसङ्गस्तत्राऽऽह—त इति। पञ्चविंशतिसंख्यादृष्टावपि सांख्यीयतत्त्वासिद्धिरित्याशङ्क्य संख्यैव संख्येयाकाङ्क्षायां स्मृतिसिद्धतत्त्वानि संगृह्णातीत्याह—तयेति। न चाऽऽधारत्वेनाऽऽत्मनोऽवस्थानादाकाशस्य च पृथक्कथनान्नयोविंशतिर्जना इति वाच्यं मूलप्रकृतिं सत्त्वादिभिर्विभज्य पञ्चविंशतित्वकल्पनात्। न चैवमात्माकाशाभ्यां सप्तविंशतित्वं गुणानां मूलप्रकृतिमात्रेणैकीकरणादित्यभिप्रेत्याऽऽह—तावन्तीति। तत्र सांख्यस्मृतिमाह—मूलेति। अविकृतिरन्यस्य कस्यचिद्विकारो नेति यावत्। महदहंकारपञ्चतन्मात्राणि सप्त प्रकृतिविकृतयः। महानहंकारस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेर्विकृतिः। अहंकारोऽपि तामसस्तन्मात्राणां प्रकृतिः सात्त्विकस्त्वेकादशेन्द्रियाणाम्। तन्मात्राण्याकाशादीनां स्थूलानां प्रकृतयः। पञ्च भूतान्येकादशेन्द्रियाणि षोडशको गुणो विकार एव। पृथिव्यादीनां घटादिप्रकृतित्वेऽपि तत्त्वान्तराप्रकृतित्वाद्विकृतय एव। पुरुषस्तु कौटस्थ्यात्प्रकृतिविकृतित्वविरहीत्यर्थः। संख्योपसंग्रहादिति व्याकुर्वन्पूर्वपक्षमुपसंहरति—तयेति। सिद्धान्तसूत्रमवतार्य प्रतिज्ञां विभजते—तत इति। श्रुत्युक्तसंख्ययाऽपेक्षितसंख्येयविशेषार्पणं स्मृतेर्युक्तं तयोर्मूल-

---

१ ङ. ज. °या च प°। २ ज. °व त°। ३ क. ज. °कस्तु वि°। ४ ङ. अत्र। ५ क. ठ. ड. °पसं ग्र°। ६ ठ. ड. °स्य पृ°।

ग्रहादपि" प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं प्रत्याशा कर्तव्या । कस्मात् । "नानाभावात्"। नाना ह्येतानि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि नैषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणो धर्मोऽस्ति येन पञ्चविंशतेरन्तराले पराः पञ्च पञ्चसंख्या निविशेरन् । न ह्येकनिबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु द्वित्वादिकाः संख्या निविशन्ते । अथोच्येत पञ्चविंशतिसंख्यैवेयमवयवद्वारेण लक्ष्यते । यथा " पञ्च सप्त च वर्षाणि न ववर्ष शतक्रतुः" इति द्वादशवार्षिकीमनावृष्टिं कथयन्ति तद्वदिति, तदपि नोपपद्यते । अयमेवास्मिन्पक्षे दोषो यल्लक्षणाऽऽश्रयणीया स्यात् । परश्चात्र पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तः पञ्चजना इति । पारिभाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयात् ।

मूलित्वादित्याह—कस्मादिति । सौत्रं[2] हेतुमुपादाय व्याचष्टे—नानेति । नानात्वमेव न विरुद्धमित्याशङ्क्याभिप्रेतं नानात्वमाह—नैषामिति । न हि सत्त्वरजस्तमोमहदहंकाराणां क्रियागुणजातीनामन्यतमस्तन्मात्रादिभ्यो व्यावृत्तः सत्त्वादिषु चानुवृत्तः कश्चिदेको धर्मोऽस्ति । नापि पृथिव्यप्तेजोवायुघ्राणानामुक्तो धर्मः संभवत्याकाशस्य पृथगुक्तेरप्रवेशात् । एवं रसनादिष्वपि पञ्चशः साधारणधर्मवैधुर्यमिति भावः । किं तेनानुपयोगिनेत्याशङ्क्याऽऽह—येनेति । पञ्चविंशतिसंख्यान्तराले पञ्चानामपि पञ्चसंख्यानां भावात्तथोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । त्रयस्त्रिंशद्देवा इति महासंख्यायामष्टौ वसव इत्यवान्तरसंख्या साधारणधर्माधीना तथाऽत्रापि न साधारणधर्मोद्दते महासंख्यायामवान्तरसंख्यासिद्धिरित्यर्थः । अपरसंख्यापूर्वत्वात्परसंख्यायास्तत्पौर्वापर्यलक्षणप्रत्यासत्त्या परसंख्यालक्षणार्थमपरसंख्योक्तिरिति पूर्वपक्षदेशीयश्चोदयति—अथेति । तदेवोदाहरणेन स्फोरयति—यथेति । असमासमङ्गीकृत्य पञ्चशब्दद्वयदर्शनेऽपि पञ्चसंख्याद्वयरूपावान्तरसंख्यया पञ्चविंशतिलक्षणमहासंख्योपलक्ष्यत्वे श्रुतिसंभवे लक्षणा न युक्तेति परिहरति—तदिति । किं च पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समस्तत्वात्पञ्चसंख्याद्वयासिद्ध्या तद्द्वारा पञ्चविंशतिसंख्याऽपि न सिध्यतीत्याह—परश्चेति । समस्तत्वे हेतुमाह[4]—पारिभाषिकेणेति । अन्तानुदात्तस्वरो भाषिकग्रन्थसिद्धोऽत्र पारिभाषिकः । तथा हि प्रथमोऽस्मिन्मन्त्रे पञ्चशब्दो भवत्युदात्तो द्वितीयः सर्वानुदात्तो जनशब्दश्चान्तोदात्तस्तथा च न द्वितीयपञ्चशब्दजनशब्दयोः समासमन्तरेणान्त्यस्याऽऽकारस्योदात्तत्वमितरेषां चानुदात्तत्वं समासस्येति सूत्रेण समासस्यान्तोदात्तत्वविधानात्, "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" [पा०सू०६-१-१५८] इति च सूत्रेणोदात्तः

---

१ ज. झ. म. ट. 'ति । भा' । २ ख. सौत्रहे' । ३ ट. 'युघ्राणा' । ४ झ. 'ह—भा'।

प्रयोगान्तरे च "पञ्चानां त्वा पञ्चजनानाम्" [तै०सं०१-६-१-२] इत्यैकपद्यैकस्वर्यैकविभक्तिकत्वावगमात्। समस्तत्वाच्च न वीप्सा पञ्च पञ्चेति। न च पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्च पञ्चेति। न च पञ्चसंख्याया एकस्याः पञ्चसंख्यया परया विशेषणं पञ्च पञ्चका इति। उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात्।

स्वरितो वा यस्मिन्पदे विधीयते तदेकं हित्वा शिष्टस्यानुदात्तत्वं स्मर्यते। एवमन्तोदात्तस्वरबलात्तत्र समासो निर्धारितः। भाषिके तु शतपथब्राह्मणस्वरविधायकग्रन्थे स्वरितोऽनुदात्तो वेति सूत्रेण यो मन्त्रदशायामनुदात्तः स्वरितो वा स ब्राह्मणावस्थायामुदात्तो भवतीत्यपवादः स्वीकृतः। ततश्चान्त्यादाकारादितरेषामनुदात्तादीनां ब्राह्मणदशायामुदात्तत्वं प्राप्तमुदात्तमनुदात्तमनन्त्यमिति सूत्रेण मन्त्रदशायामुदात्तस्यानन्त्यस्य परलग्नतयोच्चार्यमाणस्यानुदात्तत्वं विहितं तदत्राऽऽकारो नकारादुपरितनः सन्नाकाशश्चेत्यनेन लग्नतयोच्चार्यमाणोऽनुदात्तो भवति स चैवमन्तानुदात्तस्वरः पारिभाषिकः। अन्तोदात्तो भाषिक इति पक्षे त्वध्ययनविरोधः। तेन पारिभाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयादसमाससिद्धिरिति भावः। अन्यत्र चैवंविधप्रयोगस्यैकपदत्वनिश्चयादिहापि तत्सामान्यादेकपदतेति समासे हेत्वन्तरमाह—प्रयोगान्तरे चेति। आज्यमसीत्याज्यस्याधिकारादाज्यं संबोध्य "पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि" इति तैत्तिरीयकश्रुतेः पञ्चानां पञ्चजनानां देवताविशेषणानां कृते यन्त्रवद्व्यवस्थितं यन्मदीयं शरीरं तदेव धर्त्रमैहिकामुष्मिकभोगधारणसमर्थं तद्वैकल्यार्थं गृह्णामीति यजमानोक्तिः। समासेऽपि किं स्यात्तत्राऽऽह—समस्तत्वाच्चेति। वीप्साभावे पञ्चसंख्याद्वयासिद्धेस्तद्द्वारा पञ्चविंशतिसंख्याया न लक्ष्यतेत्यर्थः। किं चासमासेऽपि पञ्चशब्दद्वयप्रयोगे दशानामेव लाभान्न सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञेत्याह—न चेति। पञ्च पञ्चेति पञ्चकद्वयग्रहेऽपि दशैव तत्त्वानि सिध्यन्ति न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानां प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः। यद्वा समास एव पञ्च पञ्चेति पञ्चकद्वयाग्रहान्न लक्षणयाऽपि पञ्चविंशतिसंख्याधीरित्यर्थः। नन्वसमासेऽपि वीप्सां हित्वा दण्डिन्यायेन जायमानाजायमानसाधारणजनशब्दोक्ततत्त्वविशेषणीभूतपञ्चसंख्याविशेषणत्वादाद्यपञ्चसंख्यायाः सांख्यीयपञ्चविंशतिधीरिति नेत्याह—न चेति। शुक्लादिशब्दवत्पञ्चशब्दस्य संख्योपसर्जनद्रव्यपरत्वाद्गुणभूतसंख्याया न संख्यान्तरेण विशेषणम्। तथा सति विशेष्येण द्रव्येण विशेषणेन च संख्यया युगपदाकृष्टा संख्या नैकेनाप्यन्वियादित्याह—उपसर्जनस्येति। न खलूपसर्जनमुपसर्जनान्तरेण साक्षादेव संबध्यते प्रधानानुयायित्वात्तेषां मिथःसंगत्ययोगादतः संख्ययोर्विशेषण-

---

१ अ. 'ति। तेन न प'। २ क. ख. ठ. ड. 'यंस्या'। ३ ख. 'ख्या न केना'।

नन्वापन्नपञ्चसंख्याका जना एव पुनः पञ्चसंख्यया विशेष्यमाणाः पञ्चविंशतिं प्रत्येष्यन्ते । यथा पञ्च पञ्चपूल्य इति पञ्चविंशति(तिः)पूलाः प्रतीयन्ते तद्वत् । नेति ब्रूमः । युक्तं यत्पञ्चपूलीशब्दस्य समाहाराभिप्रायत्वात्कतीति सत्यां भेदाकाङ्क्षायां पञ्च पञ्चपूल्य इति विशेषणम् । इह तु पञ्च जना इत्यादित एव भेदोपादानात्कतीत्यसत्यां भेदाकाङ्क्षायां न पञ्च पञ्चजना इति विशेषणं भवेत् । भवदपीदं विशेषणं पञ्चसंख्याया एव भवेत्तत्र चोक्तो दोषः । तस्मात्पञ्च पञ्चजना इति न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायम् । "अतिरेकाच्च" न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायम् । अतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसंख्यायाः । आत्मा तावदिह

विशेष्यतया न पराभीष्टसंख्याधीरित्यर्थः । नानाभावेन दूषितमपि परमपूर्वपक्षिणं संख्यान्तरानाकाङ्क्षानोपसर्जनन्यायाभ्यां दूषयितुमुत्थापयति—नन्विति । प्राप्तपञ्चसंख्यकानां जनानां पञ्चसंख्यया विशेषणे पञ्चविंशतितत्त्वधीरित्येतद्दृष्टान्तेन साधयति—यथेति । जायन्त इति जनाः पञ्च च ते जनाश्चेति पञ्चजना इति यौगिकत्वमुपेत्य प्रत्याह—नेतीति । दृष्टान्ते संख्यान्तराकाङ्क्षां दर्शयति—युक्तमिति । द्विगुसमासेन समाहाराभिधानात्पदान्तरोक्तसंख्यया समाहारोऽवच्छेत्तुं युक्तः । उत्पत्तिशिष्टया तुल्यपदस्थसंख्यया समाहारिणः पूला अवच्छिद्यन्ते तेन पञ्चपूलीत्यत्रास्त्याकाङ्क्षेति विशेषणविशेष्यधीरित्यर्थः । दार्ष्टान्तिके नैवमाकाङ्क्षेत्याह—इहेति । पञ्चजना इत्यत्र ङीबन्तत्वाश्रुत्या समाहारादृष्टेर्जनानां च स्वगतसंख्यावच्छिन्नत्वान्न संख्यान्तराकाङ्क्षेति कुतो विशेषणविशेष्यतेत्यर्थः । जनानामुत्पत्तिशिष्टसंख्यावरुद्धानां शब्दान्तरोक्तसंख्यानवरोधेऽपि पञ्चसंख्यायाः संख्यान्तरानवरुद्धत्वात्तयाऽवरोधः स्यादित्याशङ्क्य नोपसर्जनन्यायमवतारयति—भवदिति । इष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । विशेषणविशेष्ययोरेव योगो न विशेषणयोरन्योपसर्जनत्वादित्युक्तमित्यर्थः । नानाभावादिना सिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति । पञ्चपञ्चजनशब्दो न पञ्चविंशतितत्त्ववाचीत्यत्र सूत्रावयवं हेत्वन्तरमाह—अतिरेकाच्चेति । तदेव स्फोरयति—अतिरेको हीति । तत्राऽऽत्मकृतसंख्यातिरेकं विवृणोति—आत्मेति । इहेति मन्त्रोक्तिः । यच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन साधारण्यात्कथं तस्मादात्मधीरित्याशङ्क्याऽऽह—

१ क. ङ. ञ. 'शतिः प्र' । २ ट. 'यकत्वा' । ३ ख. 'ख्यानां । ४ ख. 'ना इति । ५ क. ख. 'लम्नेव' । ६ क. स्फोटय' ।

प्रतिष्ठां मत्याधारत्वेन निर्दिष्टः । "यस्मिन्" इतिसप्तमी-सूचितस्य "तमेव मन्य आत्मानम्" इत्यात्मत्वेनानुकर्षणात् । आत्मा च चेतनः पुरुषः । स च पञ्चविंशतावन्तर्गत एवेति न तस्यैवाऽऽधारत्वमाधेयत्वं च युज्यते । अर्थान्तरपरिग्रहे च तत्त्वसंख्यातिरेकः सिद्धान्तविरुद्धः प्रसज्येत । तथा "आकाशश्च प्रतिष्ठितः" इत्याकाशस्यापि पञ्चविंशतावन्तर्गतस्य न पृथगुपादानं न्याय्यम् । अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्तं दूषणम् । कथं च संख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पञ्चविंशतितत्त्वाना-मुपसंग्रहः प्रतीयेत । जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरूढत्वात् । अर्थान्तरोपसंग्रहेऽपि संख्योपपत्तेः । कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना इति । उच्यते—"दिक्संख्ये संज्ञायाम्" [पा० सू० २-१-५०] इति विशेषस्मरणात्संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समासः ।

यस्मिन्निति । आधारत्वेनाऽऽत्मनिर्देशेऽपि तस्य तत्त्वान्तर्भावान्नातिरेकः स्यादित्या-शङ्क्याऽऽह—आत्मा चेति । आधारानन्तर्भावे दोषमाह—अर्थान्तरेति । आत्म-नेवाऽऽकाशेनापि संख्यातिरेकं दर्शयति—तथेति । स हि तत्त्वेष्वन्तर्भूतो न वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—आकाशश्चेति । द्वितीयं प्रत्याह—अर्थान्तरेति । न च सत्त्वरजस्तमांसि प्रधानेनैकीकृत्याऽऽत्माकाशौ पृथगुक्तौ तत्र पञ्च पञ्चजना इति पञ्चविंशतितत्त्वानां पृथगुक्तेरपसिद्धान्ताद्गुणानां मिथोभेद आधारत्वेनाऽऽत्मनि-ष्कर्षेऽपि नभसो नाऽऽधेयान्तरेभ्यो युक्ता पृथगुक्तिरिति भावः । किं च पञ्चविंशतिसं-ख्यादृष्टावपि न सांख्यीयतत्त्वधीः संख्येयमात्रेण संख्याया युक्तत्वादित्याह—कथं चेति । कथं तत्त्वानामश्रुतत्वं जनशब्देन श्रुतत्वात्तत्राऽऽह—जनेति । संख्यैव संख्येयं कल्पयन्ती सांख्यीयतत्त्वानि विषयी करिष्यतीत्यर्थोपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह—अर्थान्तरेति । किं तर्हि तदर्थान्तरं येन वाक्यस्योपपत्तिरिति पृच्छति—कथमिति । कर्मधारयाद्यनेकयोगेऽपि संज्ञासमासं बलवत्तरमाप्तोक्तेरुपेत्यात्र परेष्टसंख्याधीरेव नेति परिहरति—उच्यत इति । दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च शब्दाः संज्ञायां विषये सुबन्तेन समस्यन्ते दक्षिणाग्निः सप्तर्षय इति दर्शनात्स तु समासस्तत्पुरुषसंज्ञ इति स्मृतेरित्यर्थः । संज्ञात्वेऽपि पाचकशब्दवदवयववृत्त्या पञ्चजनशब्दस्य बोधकत्वमा-

---

१ ट. स प° । २ ज. ट. °त्वं यु° । ३ ज. अ. वा । ४ क. ज. चोक्तो । ५ क. ज. दोषः । ६ क. ज. ट. °शतेस्तत्त्वा° । ७ ठ. ड. सांख्यत° ।

ततश्च रूढत्वाभिप्रायेणैव केचित्पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते न सांख्यतत्त्वाभिप्रायेण । ते कतीत्यस्यामाकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते । पञ्चजना नाम[1] ये केचित्ते च पञ्चैवेत्यर्थः । सप्तर्षयः सप्तेति यथा ॥ ११ ॥

के पुनस्ते पञ्चजना नामेति तदुच्यते—

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

"यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः" इत्यत उत्तरस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः" [बृह० (माध्य०) ४-४-२१] इति[4] । तेऽत्र वाक्यशेषगताः संनिधानात्पञ्चजना विवक्ष्यन्ते । कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः । तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः । समाने तु प्रसिद्ध्यतिक्रमे वाक्यशेषवशात्प्राणादय एव ग्रहीतव्या भवन्ति । जनसंबन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति ।

शङ्कोक्तम्—ततश्चेति । सति संज्ञात्वे पञ्चजनशब्दोऽवयवार्थयोगानपेक्षत्वादेकस्मिन्नपि वसिष्ठे सप्तर्षिशब्दवदेकत्रापि भवतीति भावः । प्राथमिकपञ्चशब्दस्यान्वयमाकाङ्क्षया दर्शयति—त इति । वाक्यार्थं सदृष्टान्तं स्पष्टयति—पञ्चेति ॥ ११ ॥

स्वरूपविशेषासिद्धौ श्रुतेरप्रामाण्यात्तद्विशेषसाधकस्य चादृष्टेस्तत्प्रामाण्ये संदिहानः शङ्कते—के पुनरिति । सूत्रेणोत्तरमाह—तदिति । तद्व्याकुर्वन्निर्णायकमाह—यस्मिन्निति । अप्यर्थे श्रुतावुतशब्दः । येऽपि प्राणादीनां प्राणनादिसाधकमात्मानं विदुस्ते ब्रह्म निश्चितवन्त इति योजना । पञ्चजनशब्दो लोके प्राणादिष्वगृहीतसंगतिस्तान्कथमाचक्षीतेति शङ्कते—कथमिति । यथा सत्येत्युक्ते सत्यभामा गम्यते तथा जनशब्दो भाष्ये पञ्चजनविषयः । किं पञ्चजनशब्दस्य सांख्यीयतत्त्वविषयत्वं प्राणाद्यविषयत्वं वा । नाऽऽद्यः, तेष्वपि शक्त्यग्रहणसाम्यादित्याह—तत्त्वेष्विति । द्वितीयं प्रत्याह—समाने त्विति । कया तर्हि वृत्त्या पञ्चजनशब्देन प्राणादिधीर्लक्षणयेत्याह—जनेति । किं च पञ्चजनपर्यायस्य पुरुषशब्दस्य प्राणेषु प्रयुक्तपूर्वत्वाद्युक्ता तेषां पञ्चजनशब्द-

---

१ झ. ट. 'ज्यन्ते । प' । २ क. ड. ज. ञ. ट. 'म के' । ३ ङ. ञ. 'पञ्चेत्य' । ४ ज. ट. 'ति । तत्र । ५ ज. 'त्पञ्च पञ्च' । ६ ख. 'शेषेषु सा' । ७ ख. झ. ये प्रा' ।

जनै[1]वचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः "ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः" [छा० ३-१३-६] इत्यत्र। "प्राणो ह पिता प्राणो ह माता" [छा० ७-१५-१] इत्यादि च ब्राह्मणम्। समासबलाच्च समुदायस्य रूढत्वमविरुद्धम्। कथं पुनरसति प्रथमप्रयोगे रूढिः शक्[2]याऽऽश्रयितुम् । शक्योद्भिदादिवदित्याह। प्रसिद्धार्थसंनिधाने ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः समभिव्याहारात्तद्विषयो नियम्यते। यथोद्भिदा यजेत यूपं छिनत्ति वेदिं

तेत्याह—जनेति[3]। किं च पञ्चजनपर्यायस्य पुरुषशब्दस्य प्राणे प्रयुक्तत्वं व्यनक्ति—ते वा इति। ते खल्वेते हृदयच्छिद्रेषु पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वेषु पञ्चसु पञ्च प्राणादयो ब्रह्मणो हार्दस्य पुरुषस्य द्वारपाला इत्यत्र प्राणादिषु पुरुषशब्दोऽस्तीत्यर्थः। प्राणस्य सर्वात्मत्वादपि तदात्मकानां तेषां युक्ता पञ्चजनशब्दतेत्याह—प्राणो हेति। अवयवप्रसिद्धिसंभवे समुदायप्रसिद्धिरयुक्ता। संभवति पञ्चविंशत्यां तत्त्वेष्ववयवप्रसिद्धिः। पञ्च च ते जनाश्चेति व्युत्पत्तेः। तत्त्वानां च जायमानाजायमानानां छत्रिन्यायेन जनशब्दितानां पञ्चसंख्यावतां पञ्चसंख्यावत्त्वे पञ्चविंश[4]तित्वसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—समासेति। रूढिमाक्षिपति—कथमिति। जनशब्दितमनुष्येषु पञ्चजनशब्दस्य दृष्टत्वात्प्रथमप्रयोगाभावासिद्धावपि तदभावमुपेत्य दृष्टान्तमाह—शक्येति। संग्रहवाक्यं विवृणोति—प्रसिद्धेति। तत्रोद्भिदधिकरणमुदाहरति—यथेति। उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भित्पदं विधेयगुणार्पकं वा कर्मनाम वेति संशये खनित्रादावुद्भिच्छब्दस्य प्रसिद्धेर्नामत्वे च यजतितुल्यार्थत्वेनाऽऽनर्थक्याज्ज्योतिष्टोमे गुणविधिरिति प्राप्ते यजेतेति यागेन भावयेदित्यर्थकल्पनादुद्भिदेति करणार्थपदस्य तत्सामानाधिकरण्यात्तदेकार्थत्वादुद्भिद्वतेति कल्पने मत्वर्थलक्षणापातादुद्भिदा यागं भावयेद्यागेन पशुमिति वैयधिकरण्ये च यागस्य फलं प्रति साधनत्वं गुणं प्रति साध्यत्वमिति वैरूप्याद्विध्यावृत्त्या वाक्यभेदाच्चोद्भिनात्ति साधयति पशुमिति यागेऽपि प्रसिद्धियोगादत्र नामत्वसिद्धौ चान्यत्र समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादौ नामवद्यागानुवादेन गुणफलविधिसंभवाज्ज्योतिष्टोमे वा प्रकृते गुणविध्ययोगात्कर्मनामैव संनिहितयज्यनुरोधादुद्भित्पदमिति राद्धान्तितमित्यर्थः। संग्रहवाक्यस्थादिशब्दोपात्तमुदाहरणद्वयमाह—यूपमिति। छिनत्तीतिप्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहाराद्यूपपदस्य तदर्थश्छेदनयोग्यो दारुविशेषो गम्यते। वेदिं करोतीति च करोतिसमभिव्याहाराद्वेद्यर्थः संस्कारयोग्यः स्थण्डि-

---

१ फ. °नपर्यायश्च। २ ङ. ञ. °नेन ह्य°। ३ क. ख. ठ. ड. °ति। प्र° । ४ ख. ठ. ड. °तितत्त्वसि°।

करोतीति। तथाऽयमपि पञ्चजनशब्दः समासान्वाख्यानादवगतसंज्ञाभावः संख्याकाङ्क्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्तिष्यते। कैश्चित्तु देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि च पञ्च पञ्चजना व्याख्याताः। अन्यैश्च चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः परिगृहीताः। क्वचिच्च "यत्पाञ्चजन्यया विशा" [ऋ० सं० ८-६३-७] इति प्रजापरः प्रयोगः पञ्चजनशब्दस्य दृश्यते। तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः। आचार्यस्तु न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवंपरतया "प्राणादयो वाक्यशेषात्" इति जगाद॥ १२॥

भवेयुस्तावत्प्राणादयः पञ्चजना माध्यंदिनानां येऽन्नं प्राणादिष्वामनन्ति। काण्वानां तु कथं प्राणादयः पञ्चजना भवेयुर्येऽन्नं प्राणादिषु नाऽऽमनन्तीति। अत उत्तरं पठति—

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने॥ १३॥ (३)

"असति" अपि काण्वानामन्ने "ज्योतिषा" तेषां पञ्चसंख्या पूर्येत[२]। तेऽपि हि "यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः" इत्यतः पूर्वस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणायैव

त्वविशेषः सिद्ध इत्यर्थः। दृष्टान्तत्रयार्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेति। आचार्यदेशीयानां मतद्वयमाह—कैश्चिदित्यादिना। शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो निषादः। श्रुत्यन्तरानुसारेण संभावितं पक्षान्तरमाह—क्वचिच्चेति। पाञ्चजन्यया प्रजया विशतीति विशा पुरुषरूपया यदिन्द्राह्वाननिमित्तं घोषा असृक्षत सृष्टास्तद्युक्तं घोषातिरेकेण[३] तदाह्वानायोगादित्यत्र प्रजापरः प्रयोगो दृष्टः। ततोऽत्र पञ्चसंख्याया उपलक्षणत्वात्पञ्चजनशब्देन सर्वप्रजाग्रहणमित्यर्थः। उक्तपक्षान्यतमग्रहेऽपि सांख्यनिरासयोगात्प्रधानस्याशब्दत्वसिद्धेरस्माकं न विशेषपक्षपातोऽस्तीत्याह—तदिति। आचार्यवचनं विरुध्यते तस्य प्राणादिविषयत्वादित्याशङ्क्य व्याख्यान्तराभावधिया तत्र प्रवृत्तमित्याह—आचार्यस्त्विति॥ १२॥

सूत्रान्तरमवतारयितुं श्रुत्योर्मिथोविरोधं चोदयति—भवेयुरिति। सूत्रमुत्तरत्वेनावतारयति—अत इति। तद्व्याकरोति—असत्यपीति। ज्योतिरपि पञ्चसंख्यापूरकमात्मातिरिक्तं काण्वश्रुतावश्रुतमित्याशङ्क्याऽऽह—तेऽपीति। यत्पूर्वकालापरिच्छेद्यमुक्तं तज्ज्योतिषामादित्यादीनां भासकममृतत्वेनाऽऽयुष्ट्वेन जीवनगुणवत्तयोपासते देवास्तेनाऽऽ-

---

१ क. ड. ज. ञ. 'धरवा'। २ ट. ञ. पूर्यते। ३ ख. केणेन्द्राह्वा°।

ज्योतिरधीयते "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः" इति। कथं पुनरुभयेषामपि तुल्यवदिदं ज्योतिः पठ्यमानं समानमन्त्रगतया पञ्चसंख्यया केषांचिद्गृह्यते केषांचिन्नेति। अपेक्षाभेदादित्याह। माध्यंदिनानां हि समानमन्त्रपठितप्राणादिपञ्चजनलाभान्नास्मिन्मन्त्रान्तरपठिते ज्योतिष्यपेक्षा भवति। तदलाभात्तु काण्वानां भवत्यपेक्षा। अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि मन्त्रे ज्योतिषो ग्रहणाग्रहणे। यथा समानेऽप्यतिरात्रे वचनभेदात्षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे तद्वत्। तदेवं न तावच्छ्रुतिप्रसिद्धिः काचित्प्रधानविषयाऽस्ति स्मृतिन्यायप्रसिद्धी तु परिहरिष्येते ॥ १३ ॥ (३)

ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तवाक्यसमन्वयानां युक्तियुक्तत्वम्, (अधि० ४)

कारणत्वेन चाऽऽकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणं प्रतिपादितं च ब्रह्मविषयं गति-

युष्मन्तस्ते जाता इत्याह—तदिति। अस्मिन्मन्त्रे षष्ठ्यन्तज्योतिषा पञ्चसंख्यापूरणं न स्वात्मज्योतिषा तस्यैकस्याऽऽधाराधेयत्वायोगात्। केषांचित्पञ्चसंख्यापूरकं ज्योतिरन्येषां नेति न विकल्पो वस्तुनीति शङ्कते—कथमिति। ग्राहकसामर्थ्यभेदादविरोधमाह—अपेक्षेति। तदेव स्फुटयति—माध्यंदिनानामिति। तथाऽपि कथमेकस्यैव ज्योतिषस्तुल्ये मन्त्रे ग्रहाग्रहौ न हि वस्तुनि विकल्पोऽस्ति तत्राऽऽह—अपेक्षेति। उक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति। विरोधेऽपि तुल्यबलत्वाज्ज्योतिर्विहाय वाक्यशेषस्थानामेव प्राणादीनां सान्नानां क्वचिद्ग्रहणमन्यत्र सज्योतिषां तेषामेव ग्रहणं क्रियायामिव वस्तुन्यपि दृष्टिक्रियायां विकल्पसिद्धेरिति मत्वाऽऽह—तद्वदिति। पञ्चजनमन्त्रात्प्रधानस्य श्रुतिमत्त्वाभावेऽपि प्रकारान्तरेण तस्य तद्वत्त्वमाशङ्क्य तद्विषयत्वेन संभावितश्रुतीनामन्यविषयत्वेन नीतत्वान्नैवमित्याह—तदेवमिति। तथाऽपि न ब्रह्मणि समन्वयः प्रधानार्थस्मृतिन्यायविरोधादित्याशङ्क्य भाविनं समाधिं सूचयति—स्मृतिरिति ॥ १३ ॥ (३)

पूर्वाधिकरणत्रयेण प्रधाननिराकरणेन वेदान्तानां ब्रह्मकारणत्वं प्रत्यविगीतत्वमुक्तम्। इदानीं कारणविषयाणां तेषां मिथोव्याहतार्थत्वेन स्वतोनिश्चायकत्वान्मानान्तरसिद्धप्रधानलक्षकत्वे गतिसामान्यासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—कारणत्वेन चेति। अधिकरणतात्पर्यं वक्तुं जन्मादिसूत्रे वृत्तं कीर्तयति—प्रतिपादितमिति। शास्त्रयोनित्वाधिकरणमारभ्याऽऽनुमानिकसूत्रात्प्राक्तनाधिकरणानां तात्पर्यमनुवदति—प्रतिपादितमिति।

---

१ क. ख. 'व तु ज्यो'। २ ख. 'स्तुल्यम''।

सामान्यं वेदान्तवाक्यानाम् । प्रतिपादितं च प्रधानस्याशब्दत्वम् । तत्रेदमपरमाशङ्क्यते—न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मविषयं वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपत्तुं शक्यम् । कस्मात् । विगानदर्शनात् । प्रतिवेदान्तं ह्यन्याऽन्या सृष्टिरुपलभ्यते क्रमादिवैचित्र्यात् । तथा हि—क्वचित् "आत्मन आकाशः संभूतः" [तै० २-१] इत्याकाशादिका सृष्टिराम्नायते । क्वचित्तेजआदिका "तत्तेजोऽसृजत" [छा० ६-२-३] इति । क्वचित्प्राणादिका "स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धाम्" [प्र० ६-४] इति । क्वचिदक्रमेणैव लोकानामुत्पत्तिराम्नायते "स

अधिकरणत्रयार्थमनुवदति—प्रतिपादितं चेति । संप्रति कारणे ब्रह्मण्यन्वयपर्यवसानाय कारणविषयवाक्याना(णा)मविरोधार्थमधिकरणमारभमाणो जगत्कारणवादिवाक्यानि ब्रह्मणि मानं न वेति विप्रतिपत्तेर्विशये पूर्वत्रान्नज्योतिषोर्विकल्पेन निर्देशादविरोधे[2] सिद्धेऽपि प्रकृते सिद्धे कारणे विकल्पायोगाद्विरोधे सत्यप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । कारणत्वं ब्रह्मणो गतिसामान्यादुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मेति । न चाविरोधार्थमाधिकरणं नेह संगतमिति वाच्यं समन्वयतो वाक्यार्थज्ञाने मानान्तरविरोधाशङ्कानिरासस्याविरोधाध्यायार्थत्वादिह च कारणविषयवाक्याना(णा)मेव मिथोविरोधान्न समन्वयो ब्रह्मणीत्याशङ्क्य तन्निरासेनैव समन्वयस्यैव साध्यत्वादध्यायसंगतिसिद्धेः कार्यश्रुतिविरोधस्यापीह परिहर्तुं शक्यत्वेऽपि वेदान्तानां न कार्ये[3] तात्पर्यमिति ज्ञापयितुं नात्र परिह्रियते कार्यस्यापि प्रतिपाद्यत्वमुपेत्योत्तरत्र तदीयश्रुतिविरोधः परिहरिष्यत एतेन श्रुतिशास्त्रसंगती सिद्धे । क्वाचित्कासत्पदस्य कर्मकर्तृप्रयोगस्य चासद्वादपरत्वं स्वभाववादपरत्वं च व्युदस्य गतिसामान्यस्थापनात्पादसंगतिः । पूर्वपक्षे कार्यद्वारा स्वतश्च कारणे विप्रतिपत्त्या तल्लक्षिते परस्मिन्नपि तदापत्तेर्न कारणे तुरीये च समन्वयधीरिति गतिसामान्यासिद्धिः । सिद्धान्ते ब्रह्मणि कारणत्वस्य कल्पितत्वात्तत्र वस्तुतोऽविवादात्तल्लक्षिते सत्यज्ञानादिलक्षणे तस्मिन्नन्वयसिद्धेर्गतिसामान्यसिद्धिः । प्रतिपादितस्यासिद्धिरयुक्तेति शङ्कते—कस्मादिति । कार्ये कारणे च विप्रतिपत्तिदर्शनादुक्तस्यापि भवत्यसिद्धिरित्याह—विगानेति । कार्यविषयं विगानं तावद्दर्शयति—प्रतीति । क्रमादीत्यादिशब्दादक्रमो गृह्यते । क्रमवैचित्र्यकृतं विगानमाह—क्वचिदिति । आदिशब्दार्थमक्रमं कथयति—क्वचिदिति । ईक्षिता

---

१ ड. म. 'तिपादयितुं ग्र' । २ ठ. ड. निवेश' । ३ ख. कार्यता' । ४ क. ख. 'स्मिन्समन्व' ।

इमाल्लोँकानसृजत। अम्भो मरीचीर्मरमापः" [ऐ० आ० २-४-१-२-३] इति। तथा क्वचिदसत्पूर्विका सृष्टिः पठ्यते "असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत" [तै० २-७] इति। "असदेवेदमग्र आसीत्तत्सदासीत्तत्समभवत्" [छा० ३-१९-१] इति च। क्वचिदसद्वादनिराकरणेन सत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिज्ञायते "तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्" इत्युपक्रम्य "कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत्" [छा० ६-२-१-२] इति। क्वचित्स्वयंकर्तृकैव व्याक्रिया जगतो निगद्यते "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत" [बृ० १-४-७] इति। एवमनेकधा विप्रतिपत्ते-र्वस्तुनि च विकल्पस्यानुपपत्तेर्न वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणा-वधारणपरता न्याय्या। स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु कारणान्त-

---

परः सर्वनामार्थः। लोकान्विशिनष्टि—अम्भ इति। अम्मयशरीरप्रचुरः स्वर्गो लोकोऽम्भःशब्दार्थः। मरीचिरिति रश्मिप्रधानोऽन्तरिक्षलोकः। मर इति मरणप्रधानोऽयं लोकः। आप इत्यब्बहुलः पाताललोक इति विवेकः। कार्ये विप्रतिपत्तिवत्कारणेऽपि सा दृष्टेत्याह—तथेति। इदमसदिवाव्यक्तमग्रे प्रागवस्थायामिति यावत्। ततोऽनभिव्यक्तनामरूपात्कारणादभिव्यक्तनामरूपं जगज्जातमनभिव्यक्तमेव हि व्यक्तं भवतीत्याह—तत इति। छान्दोग्यश्रुतिस्तैत्तिरीयश्रुत्या तुल्यार्थेत्याह—असदिति। तत्समभवत्तत्कारणं यदात्मनाऽऽसीत्तत्सदर्थक्रियोन्मुखं कार्यरूपेण च संवृत्तमित्यर्थः। तथाऽपि कुतो विप्रतिपत्तिस्तत्राऽऽह—क्वचिदिति। प्रक्रिया सृष्टिः। तत्तत्र कारणे केचिदाहुः। तेषां मतं दूषयति—कुतस्त्विति। तदेव स्फुटयति—कथमिति। व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह—सत्त्विति। विप्रतिपत्त्यन्तरमाह—क्वचिदिति। तदिदं जगत्तर्हि प्रागवस्थायामव्याकृतकारणमासीत्तत्किल शब्दात्मनाऽर्थात्मना च व्याक्रियत व्यक्तमभवदित्यर्थः। विप्रतिपत्तीरुपसंहृत्य तत्फलमाह—एवमिति। वस्तुनीति कार्यकारणयोरुक्तिः। किं तर्हि न्याय्यं मानान्तरेण कारणे निश्चिते वेदान्तानां तल्लक्षकत्वमित्याह—स्मृतीति। स्मृतिः सांख्यस्मृतिः। न्यायो भेदानां परिमाणादित्यादिः। कारणान्तरं प्रधानम्। कार्यद्वारा स्वतश्च कारणे विप्रतिपत्तेस्तल्लक्ष्येऽपि परत्र तद्भावा-

---

१ ङ. ज. झ. म. सदेव। २ ङ. °मव्य°। ३ ठ. ङ. °तत्तद°। ४ क. ख. तत्र। ५ क. ख. °कृतं का°।

रपरिग्रहो न्याय्य इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—सत्यपि प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्वाकाशादिषु क्रमादिद्वारके विगाने न स्रष्टरि किंचिद्विगानमस्ति । कुतः । "यथाव्यपदिष्टोक्तेः" । यथाभूतो ह्येकस्मिन्वेदान्ते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वात्मैकोऽद्वितीयः कारणत्वेन व्यपदिष्टस्तथाभूत एव वेदान्तान्तरेष्वपि व्यपदिश्यते । तद्यथा—"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" [तै० २-१] इति । अत्र तावज्ज्ञानशब्देन परेण च तद्विषयेण कामयितृत्ववचनेन चेतनं ब्रह्म न्यरूपयदपरप्रयोज्यत्वेनेश्वरं कारणमब्रवीत् । तद्विषयेणैव परेणाऽऽत्मशब्देन शरीरादिकोशपरम्परया चान्तरनुप्रवेशनेन सर्वेषामन्तः प्रत्यगात्मानं निरधारयत् । "बहु स्यां प्रजायेय" [तै० २-६] इति चाऽऽत्मविषयेण बहुभवनानुशंसनेन सृज्यमानानां विकाराणां स्रष्टुरभेदमभाषत । तथा "इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच" [तै० २-६] इति समस्तजगत्सृष्टिनिर्देशेन प्राक्सृष्टेर-

---

द्वतिसामान्यासिद्धिरिति पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति—एवमिति । कार्ये विप्रतिपत्तिमुपेत्य कारणे तां निराकुर्वन्प्रतिजानीते—सत्यपीति । स्रष्टरि यत्कारणत्वं तस्मिन्निति शेषः । तत्रापि विप्रतिपत्तिरुक्तेति शङ्कते—कुत इति । हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—यथेति । यथाभूतत्वं विशिनष्टि—सर्वेत्यादिना । सर्वकारणत्वोपयुक्तमाद्यं विशेषणद्वयं तेन फलितं तृतीयं तेनोपलक्षितं तुरीयगोचरमवशिष्टम् । वेदान्तानां मिथोविप्रतिपत्त्यभावं मत्वोक्तम्—तथेति । मिथोविरुद्धार्थत्वेनानिश्चायकानां सर्वशब्दानां[3] मानान्तरसिद्धप्रधानलक्षणाश्रयणाद्वरं बहुशब्दानुरोधेन कतिपयलक्षणाश्रयणं लाघवादिति वक्तुमनेकशब्दानामविरोधं तावदाह—तद्यथेति । तद्विषयेणेत्यत्र तच्छब्दो ब्रह्मार्थः । सोऽकामयतेति कामयितृत्ववचनं जगदुपादानस्य ब्रह्मणः सृज्यमानज्ञतया सर्वज्ञतोक्तेत्याह—चेतनमिति । अपरप्रयोज्यत्वमिदं सर्वमसृजतेति स्वातन्त्र्यं तेन सर्वेश्वरत्वं[4] दर्शितमित्याह—अपरेति । सर्वात्मत्वमपि संगीतमित्याह—तदिति । तत्पदं पूर्ववत्सत्यादिवाक्यापेक्षया तस्मादित्यादिवाक्यस्थात्मशब्दस्य परत्वं तस्य सर्वप्रत्यक्त्वमप्युक्तमित्याह—शरीरादि(दी)ति । एकत्वमपि तस्योक्तमित्याह—बहु स्यामिति । अद्वितीयत्वमपि तस्यैवोक्तमित्याह—तथेति । तैत्तिरीये यथोक्तब्रह्मोक्तावपि कुतो वेदान्ता-

---

१ क. ड. 'र्वात्मकोऽ' । २ क. ज. ट. 'श्वरम' । ३ ख. 'ब्दानामितर' । ४ क. ख. 'त्वं प्रद' ।

द्वितीयं स्रष्टारमाचष्टे। तदत्र यल्लक्षणं ब्रह्म कारणत्वेन विज्ञातं तल्लक्षणमेवान्यत्रापि विज्ञायते "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत" [छा० ६-२-१-३] इति। तथा "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स ईक्षत लोकान्नु सृजै" [ऐ० आ० २-४-१-१-२] इति च। एवंजातीयकस्य कारणस्वरूपनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदान्तमविगीतार्थत्वात्। कार्यविषयं तु विगानं दृश्यते क्वचिदाकाशादिका सृष्टिः क्वचित्तेजआदिकेत्येवंजातीयकम्। न च कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगीतमधिगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यते वक्तुम्। अतिप्रसङ्गात्। समाधास्यति चाऽऽचार्यः कार्यविषयमपि विगानं "न वियदश्रुतेः" [ब्र० सू० २-३-१] इत्यारभ्य। भवेदपि कार्यस्य विगीतत्वमप्रतिपाद्यत्वात्। न ह्ययं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः प्रतिपिपादयिषितः। न हि तत्प-

---

न्तरेषु तदुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—तदिति। तत्राऽऽदौ छन्दोगश्रुतिमाह—सदिति। एकमेवाद्वितीयमित्येकत्वाद्वितीयत्वयोरुक्तिः। तदैक्षतेति सर्वजगदीक्षणश्रुत्या सर्वज्ञत्वोक्तिः। ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति सर्वात्मत्वोक्तिः। बहु स्यामिति स्वातन्त्र्योक्तेरैश्वर्यगीः। ऐतरेयश्रुतावपि तादृग्ब्रह्मोक्तमित्याह—तथेति। इति चैकत्वाद्वितीयत्वादि पूर्वश्रुताविवोक्तमिति शेषः। यथोक्तं ब्रह्माथर्वणादावपि कथितमित्याह—एवमिति। अविगीतार्थत्वान्न कारणे विप्रतिपत्तिरिति शेषः। कथं तर्हि कार्यवाक्यानि(णि) तानि तद्द्वारा कारणे विगानं सूचयन्ति तत्राऽऽह—कार्येति। तर्हि कार्यद्वारा कारणे ब्रह्मण्यपि विगानमुक्तं नेत्याह—न चेति। स्थाण्वादिविप्रतिपत्त्या घटादिष्वसाधारणस्वरूपनिरूपितेष्वपि तदापत्तिरिति प्रसङ्गः। ननु स्थाण्वादेर्घटादेश्च भेदान्न तत्तद्द्वारा घटादौ विप्रतिपत्तिः कार्यकारणयोस्त्वभेदात्कार्यद्वारा कारणेऽपि स्यात्तत्राऽऽह—समाधास्यतीति। सृष्टिवाक्यानां सृष्टौ तात्पर्यमुपेत्य कार्यविगानसमाधिरुक्तस्तेषां तत्र तात्पर्यमेव नास्तीत्याह—भवेदिति। हेतुं साधयति—न हीति। तस्य प्रतिपादयितुमिष्टत्वाभावं स्पष्टयति—न हीति। पूषा प्रपिष्टभाग इत्यादौ विधिवद्विश्वजिदादौ फलवच्चात्र फलं कल्प्यमित्याशङ्क्य फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति न्यायात्फलवद्ब्रा-

---

१ क. ज. 'मवग'। २ ङ. म. 'षयं वि'। ३ ज. म. ट. 'यमानत्वा'।

तिबद्धः कश्चित्पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा । न च कल्पयितुं शक्यते । उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यताया गम्यमानत्वात् । दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थताम् " अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ " [छा० ६-८-४] इति । मृदादिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं वदितुं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः श्राव्यत इति गम्यते [छा० ६-१-४] । तथा च संप्रदायविदो वदन्ति—

" मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा ।
उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन " ॥

[माण्डू० का० ३-१५] इति । ब्रह्मप्रतिपत्तिप्रतिबद्धं तु फलं श्रूयते " ब्रह्मविदाप्नोति परम् " [तै० २-१] " तरति शोकमात्मवित् " [छा० ७-१-३] " तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति " [श्वे० ३-८] इति[3] । प्रत्यक्षावगमं चेदं फलम् । " तत्त्वमसि " इत्यसंसार्यात्मत्वप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः ॥ १४ ॥

यत्पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितम् " असद्वा इदमग्र आसीत् " इत्यादि तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—

क्यसंनिध्याम्नातानां तेनैकवाक्यत्वान्नैवमित्याह—न चेति । न्यायादेकवाक्यत्वमुक्त्वा श्रुतेरपि तत्सिद्धिरित्याह—दर्शयतीति । शुङ्गं कार्यम् । सृष्टिवाक्यानां स्वार्थतात्पर्यं युक्त्याऽपीत्याह—मृदादीति । दृष्टान्तेषु कार्यकारणयोरभेदाज्जगतोऽपि ब्रह्माभेदः साध्यते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्याविवक्षितत्वे वृद्धसंमतिमाह—तथा चेति । लोहं सुवर्णमन्यथाऽन्यथेति वीप्सा ज्ञेया । अवताराय ब्रह्मात्मैक्यबुद्धेरिति शेषः । प्रतिपाद्ये ब्रह्मणि नास्ति भेदो न विगानमित्यर्थः । सृष्टिवाक्यानां फलवद्वाक्यसंबन्धार्थं ब्रह्मवाक्योत्थधियः फलवत्त्वमाह—ब्रह्मेति । मृत्युमत्येतीत्यन्वयः । विदुषामनुभवसिद्धं चैतदित्याह—प्रत्यक्षेति । ननु विद्वद्भिरपि नास्माभिरिदमवगम्यते तत्राऽऽह—तत्त्वमिति ॥ १४ ॥

सृष्टिवाक्यानां स्वार्थे तात्पर्याभावमुक्त्वा कारणे परोक्तं विगानमनूद्य तस्य परिहार्योग्यत्वमाह—यदिति । तत्र परिहारत्वेन सूत्रमवतारयति—अत्रेति । तैत्तिरीयैश्रु-

---

१ ज. 'लिङ्गैस्तु सृ' । २ ङ. म. 'त्तिसंब' । क. 'त्तिब' । ३ क. ङ. ज. म. 'ति च । प्र' । ४ ख. स्वार्थेऽता' । ५ ट. ड. 'यसृष्ट्युत्परयनु' ।

समाकर्षात् ॥ १५ ॥ (४)

"असद्वा इदमग्र आसीत्" [तै० २·७] इति नात्रासन्निरात्मकं कारणत्वेन श्राव्यते। यतः "असन्नेव स भवति। असद्ब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद। सन्तमेनं ततो विदुः" इत्यसद्वादापवादेनास्तित्वलक्षणं ब्रह्मान्नमयादिकोशपरम्परया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य "सोऽकामयत" इति तमेव प्रकृतं समाकृष्य सप्रपञ्चां सृष्टिं तस्माच्छ्रावयित्वा "तत्सत्यमित्याचक्षते" इति चोपसंहृत्य "तदप्येष श्लोको भवति" इति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहरति "असद्वा इदमग्र आसीत्" इति। यदि त्वसन्निरात्मकमास्मिञ्श्लोकेऽभिप्रेयेत ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्योदाहरणादसंबद्धं वाक्यमापद्येत। तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सच्छब्दः प्रसिद्ध इति तद्व्याकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मासदिवाऽऽसीदित्युपचर्यते। एषैव "असदेवेदमग्र आसीत्" [छा० ३·१९·१] इत्यत्रापि योजना। तत्सदासीदिति समाकर्षणात्। अत्यन्ताभावा-

---

त्यनुसारेण व्याख्यातुं प्रतिज्ञां पूरयति—असदिति। मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थ्याद्ब्राह्मणस्यासंदिग्धतया कारणार्थत्वान्मन्त्रस्यापि तादर्थ्यमेवेति पूर्वापरानुसंधानेन साधयति—यत इति। ब्रह्मास्तित्वलक्षणं निर्धार्य तस्मिन्नेव श्लोकमुदाहरतीति संबन्धः। कोशपञ्चकोक्तिद्वारा तस्य प्रत्यक्त्वमुक्तमित्याह—अन्नेति। ब्रह्मणः सत्त्वे प्रत्यक्त्वेऽपि कारणस्यास्तित्वं कथमित्याशङ्क्य सूत्रं योजयति—स इति। इदं सर्वमसृजत यदिदं किंचेत्याद्या सृष्टिश्रुतिः। उपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्याद्वाक्यस्य कारणास्तित्वे तात्पर्यं सिध्यतीत्याह—तदिति। मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थ्ये नियामकाभावाद्ब्राह्मणस्य कारणास्तित्वार्थत्वेऽपि मन्त्रस्य तन्न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तदपीति। व्यतिरेकद्वारोक्तं स्फोरयति—यदीति। कथं तर्हि सति कारणेऽसच्छन्दप्रवृत्तिः श्रुतिर्हि वाक्याद्बलीयसीत्याशङ्क्योपचाराद्युक्ता श्रुतिरित्याह—तस्मादिति। सदेवेत्यत्र नामादिव्याकरणात्प्रागेव ब्रह्मणि सच्छब्दोऽस्तीति प्रायेणेत्युक्तम्। तैत्तिरीयकश्रुतावुक्तन्यायं बृहदारण्यकच्छान्दोग्यश्रुतावतिदिशति—एषेति। ननु तैत्तिरीयके ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मन्त्रोक्तेस्तयोरैकार्थ्याद्युक्तं कारणास्तित्वार्थत्वमिह तदभावात्कथं सदर्थत्वं तत्राऽऽह—तदिति। पूर्वमसदेव पुनः सद्भवतीति समाकर्षोपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह—अत्यन्तेति। शशविषा-

---

१ ख. ठ. ड. 'नुसरणेन व्या'। २ क. ख. ठ. ड. 'च्छब्दस्य प्र'। ३ झ. 'यथ'।

भ्युपगमे हि तत्सदासीदिति किं समाकृष्येत । "तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्" [छा० ६-२-१] इत्यत्रापि न श्रुत्यन्तराभिप्रायेणायमेकीयमतोपन्यासः क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासंभवात् । तस्माच्छ्रुतिपरिगृहीतसत्पक्षदार्ढ्यायैवायं मन्दमतिपरिकल्पितस्यासत्पक्षस्योपन्यस्य निरास इति द्रष्टव्यम् । "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" [बृ० १-४-७] इत्यत्रापि न निरध्यक्षस्य जगतो व्याकरणं कथ्यते "स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः" इत्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात् । निरध्यक्षे व्याकरणाभ्युपगमे ह्यनन्तरेण प्रकृतावलम्बिना "सः" इत्यनेन सर्वनाम्ना कः कार्यानुप्रवेशित्वेन समाकृष्येत । चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते । प्रविष्टस्य चेतनत्वश्रवणात् "पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रं मन्वानो मनः" इति । अपि च यादृशमिदमद्यत्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत्साध्यक्षं व्याक्रियत एवमादिसर्गेऽपीति गम्यते । दृष्टविपरीत-

---

णादौ[1] कालान्तरेऽपि सत्त्वानुपलम्भादासीच्छब्दस्य तच्छब्दस्य सच्छब्दस्य[3] वाऽयोगादत्यन्तासत्त्वे समाकर्षासिद्धिरित्यर्थः । उक्तन्यायं छान्दोग्येऽपि योजयति—तद्धेति । उदितानुदितहोमवद्विरुद्धार्थत्वेऽपि प्रामाण्यसिद्धेः शाखान्तरीयाभिप्रायेणैकीयमतोक्तौ का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह—क्रियायामिति । तर्हि का गतिरेकीयमतोक्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । सत्त्वेव सोम्येति समाकर्षादित्यत्रापि सूत्रं नेयम् । यत्तु स्वयंकर्तृकत्वमव्याकृतवाक्ये श्रुतं तद्दूषयति—तद्धेदमिति । तत्रापि हेतुत्वेन सूत्रं योजयति—स इति । ननु सर्वनामप्रसिद्धार्थं नाप्रसिद्धमुत्थापयति तत्राऽऽह—निरध्यक्षेति । यद्यपि यन्मदन्यदित्यत्रोक्तो मच्छब्दार्थः स इति सर्वनाम्ना परामृश्यते तथाऽप्यव्याकृतवाक्येऽध्यक्षस्यासंनिहितत्वे कार्यानुप्रवेशित्वेनैष इति संनिहितावलम्बिना परामृष्टव्याभावात्तद्विरोधः स्यादित्यर्थः । तथाऽपि कथं परामृष्टस्याध्यक्षत्वं तत्राऽऽह—चेतनस्येति । कार्यानुप्रविष्टस्य[4] कुतश्चेतनत्वं तत्राऽऽह—प्रविष्टस्येति । पश्यन्नात्मा चष्ट इति चक्षुरुक्तस्तथाऽसौ कर्तृव्युत्पत्त्या श्रोत्रादिसंज्ञो भवति । इतश्च जगतो व्याकरणं साध्यक्षमेवेत्याह—अपि चेति । विमतं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदित्याह—यादृशमिति । घटस्य सकर्तृकत्वेऽपि क्षित्यादेस्तन्नेति व्यवस्थामाशङ्क्याऽऽह—दृष्टेति । न केवलमनुमानाज्जगतो व्याक्रिया साध्यक्षा किं तु[5] च्छान्दो-

---

१ क. ज. ध. ट. 'ते । अनुप्र' । २ ख. 'दौ कल्पान्त' । ३ ठ. ड. 'स्य चायो' । ४ ख. 'विष्टे कु' । ५ फ. ख. ड. तु च्छन्दोगश्रु' ।

कल्पनानुपपत्तेः। श्रुत्यन्तरमपि "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" [छा० ६-३-२] इति साध्यक्षामेवं जगतो व्याक्रियां दर्शयति। "व्याक्रियते" इत्यपि कर्मकर्तरि लकारः सत्येव परमेश्वरं व्याकर्तरि सौकर्यमपेक्ष्य द्रष्टव्यः। यथा लूयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्णके लवितरि। यद्वा कर्मण्येवैष लकारोऽर्थाक्षिप्तं कर्तारमपेक्ष्य द्रष्टव्यः। यथा गम्यते ग्राम इति ॥ १५ ॥ (४)

प्राणजीवपरात्मनां मध्ये परात्मन एव कृत्स्नजगत्कर्तृत्वेन बालाकिना ब्रह्मत्वेनोक्तानां षोडशपुरुषाणां कर्तृत्वनिराकरणम्, (अधि० ५)

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

कौषीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे श्रूयते—"यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्यः" [कौ० ब्रा० ४-१९] इति। तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यत उत मुख्यः प्राण उत परमात्मेति विशयः। किं तावत्प्राप्तम्। प्राण इति। कुतः।

न्यश्रुतेरपीत्याह—श्रुत्यन्तरमिति। बृहदारण्यकापेक्षयाऽन्तरशब्दः। श्रुत्यनुमानाभ्यां जगतः सकर्तृकत्वे कर्मकर्तरि लकारश्रुतिरयुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह—व्याक्रियत इति। तत्र संप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टान्तमाह—यथेति। कर्मकर्तरि लकार इत्येतदुक्तं कर्मण्येवासावित्याह—यद्वेति। कथं तर्हि जगतः सकर्तृकत्वं तत्राऽऽह—अर्थेति। तत्रापि लोकसिद्धं दृष्टान्तमाह—यथेति। तदेवं श्रुतीनामविगानाद्ब्रह्मणि गतिसामान्यं सिद्धम् ॥ १५ ॥ (४)

बहूनां शब्दानां मिथोविरुद्धार्थानामविरोधेनैककारणार्थत्ववदेकस्य शब्दस्यानेकार्थस्य विशेषार्थत्वेन वाक्यस्य कारणपरत्वमाह—जगदिति। अधिकरणस्य विषयमाह—कौषीतकीति। श्रुतिं दर्शयन्नजातशत्रूक्तिमाह—यो वा इति। एतेषामादित्यादीनाम्। न केवलं जगदेकदेशस्य कर्ता किं तु जगतः सर्वस्येत्याह—यस्येति। सामान्यविशेषार्थवाक्याभ्यां जगत्कर्ता ततो निष्कृष्टो द्रष्टव्य इत्याह—स इति। कर्मशब्दस्य रूढियोगाभ्यां संशयमाह—तत्रेति। विमृश्य पूर्वपक्षमाह—किमिति। प्राणस्य प्रथमप्राप्तौ हेतुं पृच्छति—कुत इति। एकवाक्ये सति सच्छब्दादसच्छब्दो

---

१ क. ज. 'व व्या'। २ ङ. म. 'रे क'। ३ ङ. म. कर्त्रन्तर'। ४ ठ. ड. 'द्धाना'। ५ ख. 'णवि'।

प्राणजीवपरात्मनां मध्ये परात्मन एव कृत्स्नजगत्कर्तृत्वेन बालाकिना ब्रह्मत्वेनोक्तानां षोडशपुरुषाणां कर्तृत्वनिराकरणम्, (अधि० ५)

" यस्य वैतत्कर्म " इति श्रवणात् । परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात् । वाक्यशेषे च " अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति " इति प्राणशब्ददर्शनात् । प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात् । ये चैते पुरस्ताद्बालाकिना " आदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुषः " इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टास्तेषामपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवतात्मनाम् " कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते " [बृ० ३-९-९] इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः । जीवो वाऽयमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते । तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते श्रावयितुम् " यस्य वैतत्कर्म " इति । सोऽपि भोक्तृत्वाद्भोगोपकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्तोपपद्यते । वाक्यशेषे च जीवलिङ्गमवगम्यते । यत्कारणं

नीतो वाक्यभेदे कर्मशब्दो ब्रह्मशब्दान्न शक्यो नेतुम् । अत्राप्येकवाक्यत्वे यथोत्तरसच्छब्दात्प्राचीनोऽसच्छब्दो नीतस्तथोत्तरकर्मशब्दाद्ब्रह्मशब्दस्य नयनमिति मत्वा हेतुमाह—यस्येति । क्वाचित्कहैरण्यगर्भमतद्योतिकर्मशब्दस्य ब्रह्मानुगुण्योक्तिद्वारा गतिसामान्यं संसाध्य समन्वयसाधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्राणजीवान्यतरस्य वेदितव्यतया ब्रह्मणि गतिसामान्यासिद्धिरुत्तरत्र परस्यैव तथात्वात्तत्सिद्धिरिति फलम् । श्रुतेऽपि कर्मशब्दे कथं प्राणधीरन्यत्रापि तद्योगात्तत्राऽऽह—परिस्पन्देति । कर्मशब्दस्य क्रियादृष्टसाधारण्यादसाधारणप्रमाणाभावे कथं परिस्पन्देन प्राणधीस्तत्राऽऽह—वाक्येति । करणोपरमानन्तर्यमथशब्दार्थः । प्राणशब्दस्यापि साधारण्यादनिर्णयं शङ्कित्वोक्तम्—प्राणेति । पुरुषकर्तृत्वेनोक्तस्य न प्राणत्वं तस्य तदकर्तृत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—ये चेति । आदित्यादीनां प्राणावस्थाविशेषत्वे मानमाह—कतम इति । "महिमान एवैते" इत्यादिना पूर्वोक्तदेवतानां प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां प्राणत्वोक्त्या तदवस्थात्वमुक्तमित्यर्थः । वाक्यान्तरे च लिङ्गस्यामूर्तरसस्य त्यदिति परोक्षसूत्रत्वोक्तेस्तस्येह त्यदिति प्राणत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्तस्य लिङ्गरूपादित्यादिदेवतात्वमित्याह—स इति । पक्षान्तरमाह—जीवो वेति । तस्मिन्नमूर्ते कर्मशब्दायोगमाशङ्क्याऽऽह—तस्येति । तथाऽपि तनुमहिम्नोऽस्य नाऽऽदित्यादिकर्तृत्वमित्याशङ्क्यादृष्टद्वारा तद्योगमाह—सोऽपीति । कर्मशब्दस्य साधारणस्यादृष्टार्थत्वमुपेत्य कथं जीवोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—वाक्येति । तदेव स्फुटयति—यदिति । "तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मतुस्त-

---

१ ख. ठ. ड. 'णसिद्धिस्त' । २ ख. 'रोक्षं सू' । ३ झ. 'स्मिन्मूर्ते' ।

प्राणजीवपरात्मनां मध्ये परात्मन एव कृत्स्नजगत्कर्तृत्वेन बालाकिना ब्रह्मत्वेनोक्तानां षोडशपुरुषाणां कर्तृत्वनिराकरणम्, (अधि० ५)

वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रति बुबोधयिषुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामन्त्र्याऽऽमन्त्रणशब्दाश्रवणात्प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रतिबोध्य यष्टिघातोत्थानात्प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति । तथा परस्तादपि जीवलिङ्गमवगम्यते—"तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्त एवमेवैत आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्ति" [कौ० ब्रा० ४-२०] इति । प्राणभृत्त्वाच्च जीवस्योपपन्नं प्राणशब्दत्वम् । तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयः । न परमेश्वरस्तल्लिङ्गानवगमादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—परमेश्वर एवायमेतेषां पुरुषाणां कर्ता स्यात् । कस्मात् । उपक्रमसामर्थ्यात् । इह हि बालाकिरजातशत्रुणा सह "ब्रह्म ते ब्रवाणि"

मेतैर्नामभिरामन्त्रयांचक्रे बृहत्पाण्डरवासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ" इत्यादिना संबोधनशब्दाश्रुतेरचेतनत्वेनानात्मत्वं प्राणादेरुक्तातिरिक्तजीवोक्तेर्वाक्यशेषस्तदर्थो न हि ततोऽन्यो भोक्ताऽस्तीत्यर्थः । इतोऽपि वेदितव्यो जीव एवेत्याह—तथेति । परस्तादित्यनन्तरवाक्यापेक्षया पश्चादिति यावत् । श्रेष्ठी प्रधानपुरुषः स्वैर्भृत्यैरुपकरणैरित्येतत् । भृत्या वा प्रधानमशनाच्छादनादिनोपजीवन्तीत्याह—यथेति । एवं जीवोऽप्यादित्यादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्भुङ्क्ते । भृत्यवदादित्यादयोऽपि जीवं हविर्ग्रहणादिनोपजीवन्तीत्याह—एवमिति । अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवतीति प्राणशब्दो जीवे कथं स्यात्तत्राऽऽह—प्राणेति । प्राणजीवयोरन्यतरस्य वेदितव्यत्वाद्गतिसामान्यासिद्धिरित्युपसंहरति—तस्मादिति । ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युपक्रमादुपसंहारे च स्वाराज्यफलोक्तेः सर्वपाप्मदाहलिङ्गात्क्रियत इति कर्मशब्दस्य जगदर्थत्वात्तत्कर्तृत्वस्य परस्मिन्नेव युक्तत्वात्परमात्मैवायमित्याशङ्क्य बालाकिवाक्यादजातशत्रुवाक्यनियमायोगाद्योगरूढ्योश्च रूढेर्बलीयस्त्वात्फलोक्तेश्चोपचरितार्थत्वान्नैवमित्याह—नेति । पूर्वपक्षमनूद्य सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तयति—एवमिति । लिङ्गासिद्धेरीश्वरे निरस्ते नियमासिद्धिरिति शङ्कते—कस्मादिति । यद्वाक्यशेषे संदिग्धं तन्निश्चितेनोपक्रमेण नेतव्यमित्याह—उपक्रमेति । तत्सामर्थ्यं दर्शयितुमुपक्रममाह—इहेति । तद्वाक्ये

---

१ क. 'बोधयन्यष्टि' । २ ङ. ञ. 'त्थापना' । ३ क. ख. ट. 'णा ब्र' । ४ क. ख. ङ. 'नादि' ।

इति संवदितुमुपचक्रमे स च कतिचिदादित्याद्यधिकरणान्पुरुषानमुख्यब्रह्मदृष्टिभाज उक्त्वा तूष्णीं बभूव तमजातशत्रुः "मृषा वै खलु मा संवदिष्ठा ब्रह्म ते ब्रवाणि" इत्यमुख्यब्रह्मवादितयाऽपोह्य तत्कर्तारमन्यं वेदितव्यतयोपचिक्षेप । यदि सोऽप्यमुख्यब्रह्मदृष्टिभाक्स्यादुपक्रमो बाध्येत । तस्मात्परमेश्वर एवायं भवितुमर्हति । कर्तृत्वं चैतेषां पुरुषाणां न परमेश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्येणावकल्पते । "यस्य वैतत्कर्म" इत्यपि नायं परिस्पन्दलक्षणस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्मणो निर्देशः । तयोरन्यतरस्याप्यप्रकृतत्वात् । असंशब्दितत्वाच्च । नापि पुरुषाणामयं निर्देशः । "एते[2]षां पुरुषाणां कर्ता" इत्येव तेषां निर्दिष्टत्वात् । लिङ्गवचनविगानाच्च । नापि पुरुषविषयस्य

ब्रह्मणोपक्रमेऽपि किमिति राज्ञो वाक्यं तद्विषयं नियम्यते न[3] हि भ्रान्तवाक्यादभ्रान्तवाक्यं नियन्तुं शक्यं तत्राऽऽह—स चेति । बालाकिना ब्रह्म नोक्तं चेत्तस्यैवोपक्रमो विरुध्येत राज्ञस्तु तथाऽनुपक्रमान्न तद्विरोधस्तेन[1] तद्वाक्यस्याब्रह्मार्थतेत्याशङ्क्याऽऽह—तमिति । तथाऽपि कथं वेदितव्यस्य ब्रह्मत्वं तत्राऽऽह—यदीति । राज्ञा बालाकेरब्रह्मवादिनो विशेषमात्मनो दर्शयता मुख्यं ब्रह्मैव वाच्यमन्यथा स्वस्यापि मृषावादित्वात्ततोऽविशेषादित्यर्थः । उपक्रमसामर्थ्यसिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति । इतश्चेश्वर एव वेदितव्य इत्याह—कर्तृत्वं चेति । प्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादीनां तस्य तत्कर्तृत्वं युक्तं भोक्तुरप्यदृष्टद्वारा भोगोपकरणादित्यादिकर्तृत्वं स्यादित्याशङ्क्य निरङ्कुशं तत्कर्तृत्वमीश्वरस्यैवेति विशिनष्टि—स्वातन्त्र्येणेति । किं च कर्मशब्दस्य चलनादृष्टयो रूढस्यान्यतरार्थत्वानियमात्क्रियत इति जगदर्थत्वात्तत्कर्तृत्वेन ब्रह्मैव ग्राह्यमित्याह—यस्येति । एतच्छब्दस्य प्रकृतार्थत्वात्तत्समभिव्याहृतकर्मशब्दस्य तद्वशादन्यतरार्थत्वधीरित्याशङ्क्याऽऽह—तयोरिति । उपपदाभावाच्च तस्य नान्यतरार्थतेत्याह—असंशब्दितत्वाच्चेति । एतच्छब्देन प्रकृतगामिना प्रकृतत्वात्पुरुषा एव परामृश्यन्ते न जगदित्याशङ्क्याऽऽह—नापीति । तदनुक्तौ हेत्वन्तरमाह—लिङ्गेति । पुरुषाणां बहुत्वात्पुंलिङ्गशब्दवाच्यत्वादेतदित्येकस्य नपुंसकस्य चोक्तेर्न पुरुषोक्तिरित्यर्थः । पुरुषाणां पृथक्कथनेऽपि तदर्थक्रियायास्तत्फलस्य च कार्यजन्मनोऽनुक्तत्वादेतत्कर्मेति तदुक्तौ न पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याऽऽह—नापीति । क्रियात-

---

१ क. ज. म. °स्तेनं ते° । २ क. ज. °विरोधाच्च । ३ ख. न भ्रा° । ४ ञ. °न वाक्य° ।

प्राणजीवपरात्मनां मध्ये परात्मन एव कृत्स्नजगत्कर्तृत्वेन बालाकिना
ब्रह्मत्वेनोक्तानां षोडशपुरुषाणां कर्तृत्वनिराकरणम् , (अधि० ५)

करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य वाऽयं निर्देशः कर्तृशब्देनैव तयोरु-पात्तत्वात्[१]। पारिशेष्यात्प्रत्यक्षसंनिहितं जगत्सर्वनाम्नैतच्छब्देन निर्दिश्यते क्रियत इति च तदेव जगत्कर्म । ननु जगदप्यप्रकृत-मसंशब्दितं च । सत्यमेतत् । तथाऽप्यसति विशेषोपादाने साधारणेनार्थेन संनिधानेन संनिहितवस्तुमात्रस्यायं निर्देश इति गम्यते न विशिष्टस्य कस्यचित् । विशेषसंनिधानाभावात् । पूर्वत्र च जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानादविशेषितं जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते। एतदुक्तं भवति । "य एतेषां पुरुषाणाम्" जगदेकदेशभूतानाम् "कर्ता" किमनेन विशेषेण "यस्य" कृत्स्नमेव जगदविशेषितं "कर्म" इति। वाशब्द एकदेशावच्छिन्नकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थः । ये बालाकिना ब्रह्मत्वाभि-मताः पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वख्यापनाय विशेषोपादा-नम् । एवं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामान्यविशेषाभ्यां जगतः

त्फले कर्तारं वदता कर्तृशब्देनैवाऽऽक्षिप्ते ताभ्यां कर्तुरवच्छेदादित्यर्थः । परिशेषसि-द्धमर्थमाह—पारिशेष्यादिति । तस्य कथं कर्मशब्दत्वं न हि तच्चलनमदृष्टं वा तत्राऽऽह—क्रियत इति । प्रकरणोपपदयोरसत्त्वाविशेषे सर्वनामसमानाधिकृतकर्मश-ब्दस्य कर्मव्युत्पत्त्या कुतो जगदर्थतेति शङ्कते—नन्विति । सर्वनाम्नः संनिहितार्थ-त्वादुपपदाद्यभावे विशेषे संकोचायोगादेतच्छब्दसहितकर्मशब्देन जगदेवोक्तमित्याह—सत्यमिति। किं चाप्रकृतत्वमपि जगतो नास्ति तदेकदेशानां पुरुषाणां प्रकृतत्वात्तद्वारा कृत्स्नजगदुक्तियोगादित्याह—पूर्वत्रेति । तर्हि तन्मात्रमेव सर्वनाम्ना ग्राह्यं श्रुतिलक्ष-णयोः श्रुतेरौचित्यादित्याशङ्क्य तदत्यागान्मैवमित्याह—अविशेषितमिति । तर्हि सर्वनाम्ना जगद्ग्राहिणा पुरुषाणामपि ग्रहादेतेषामित्यादिपृथगुक्तिरनर्थिकेत्याश-ङ्क्याऽऽह—एतदिति । यस्य कृत्स्नं जगत्कर्म स वेदितव्य इति संबन्धः । वा-शब्दाद्वेदितृविकल्पं प्रत्याह—वाशब्द इति । तथाऽपि पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्मेति कुतो भेदोक्तिर्जगत्कर्तृत्वोक्तेरेवाऽऽदित्यादिकर्तृत्वसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह—य इति । उक्तन्यायात्कर्मशब्दस्य जगदर्थत्वे वाक्यार्थमुपसंहरति—एवमिति । ब्राह्मणा भोजयितव्याः परिव्राजकाश्चेत्युक्ते सामान्यविशेषाभ्यां संनिहितसर्वब्राह्मणप्र-

---

१ ङ. ज. ञ. ट. °त् । परि° । २ ङ. ज. ञ. ट. °शेषात्प्र° । ३ क. ज. °तस्य व° । ४ क. ज. °त्र ज° । ५ क. ङ. ज. °स्य वा कृ° । ६ ख. °ब्दसंनिहि° ।

कर्ता वेदितव्यतयोपदिश्यते। परमेश्वरश्च सर्वजगतः कर्ता सर्वेष्वेदान्तेष्ववधारितः ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगताज्जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च तयोरेवान्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं न परमेश्वरस्येति, तत्परिहर्तव्यम्। अत्रोच्यते—परिहृतं चैतत् "नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्" [ब्र० सू० १-१-३१] इत्यत्र, त्रिविधं ह्यत्रोपासनमेवं सति प्रसज्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति। न चैतन्न्याय्यमुपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्यते। तत्रोपक्रमस्य तावद्ब्रह्मविषयत्वं दर्शितम्। उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणाद्ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते "सर्वान्पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद" इति। नन्वेवं सति प्रतर्दनवाक्यनिर्णयेनैवेदमपि वाक्यं निर्णीयेत। न निर्णीयते। "यस्य वैतत्कर्म" इत्यस्य

हणवदत्रापि व्यपदेशाभ्यां सर्वजगत्कर्ता वेदितव्यत्वेनोक्त इत्यर्थः । तथाऽपि कथं वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमपरस्यापि जगत्कर्तुर्वेदितव्यत्वयोगात्तत्राऽऽह—परमेति । उपनिषदामैदंपर्यालोचनायामन्यस्य सर्वजगत्कर्तृत्वायोगादत्र कृत्स्नजगत्कर्ता वेदितव्यः पर एवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

सिद्धान्तमुक्त्वा परोक्तमनूद्य प्रत्याह—जीवेति । अनुवादं विवृणोति—अथेति । सूत्रावयवेन परिहरति—अत्रेति । उक्तमेव संक्षिप्य स्मारयति—त्रिविधमिति । अस्तूपास्तित्रैविध्यं का क्षतिस्तत्राऽऽह—न चेति । उपक्रमोपसंहारैकरूप्यसिद्धवाक्यैक्यभङ्गान्न त्रैविध्यमित्यर्थः । हेत्वसिद्ध(द्धि)माशङ्क्योक्तम्—तत्रेति । दर्शितमुपक्रमसामर्थ्यादित्यादिनेति शेषः । तथाऽपि कथमुपसंहारस्य ब्रह्मार्थत्वं तत्राऽऽह—उपसंहारस्येति । श्रैष्ठ्यं गुणाधिक्यम् । आधिपत्यमैश्वर्यम् । स्वाराज्यमनन्याधीनत्वम् । प्रातर्दनविचारेण गत(तार्थ)त्वादधिकरणमिदमनर्थकमिति शङ्कते—नन्विति । तत्रोपक्रमोपसंहारैकरूप्यादेकवाक्यत्वे जीवप्राणलिङ्गे ब्रह्मपरतया नीते तुल्यमत्रापि वाक्यैक्यमिति नार्थोऽधिकरणस्येत्यर्थः । कर्मशब्दस्यात्र चलनादृष्टयो रूढेस्तद्वशाद्वाक्यस्य जीवप्राणान्यतरपरत्वाद्वाक्यभेदे शङ्किते तन्निरासार्थमधिकरणमित्याह—नेत्यादिना । तस्मादनन्तरोक्ताद्यस्येत्यादिवाक्यादिति यावत् । प्रकृताधिकरणं सत-

प्राणजीवपरात्मनां मध्ये परात्मन एव कृत्स्नजगत्कर्तृत्वेन बालाकिना
ब्रह्मत्वेनोक्तानां षोडशपुरुषाणां कर्तृत्वनिराकरणम्, (अधि० ५)

ब्रह्मविषयत्वेन तत्र [ब्र० सू० १-१-३१] अनिर्धारितत्वात्। तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणशङ्का पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्यते। प्राणशब्दोऽपि ब्रह्मविषयो दृष्टः "प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः" [छा० ६-८-२] इत्यत्र। जीवलिङ्गमप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्रायेण योजयितव्यम् ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥ (५)

अपि च नैवात्र विवदितव्यं जीवप्रधानं वेदं वाक्यं स्याद्ब्रह्मप्रधानं वेति। यतः "अन्यार्थम्" जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमस्मिन्वाक्ये "जैमिनिः" आचार्यो मन्यते। कस्मात्। "प्रश्नव्याख्यानाभ्याम्"। प्रश्नस्तावत्सुप्तपुरुषप्रतिबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते "क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क्व वा एतदभूत्कुत एतदागात्" [कौ० ब्रा० ४-१९] इति। प्रतिवचनमपि "यदा सुप्तः

म्यर्थः। यत्तु वाक्यशेषे प्राणशब्दान्मुख्यप्राणार्थं वाक्यमिति तत्राऽऽह—प्राणेति। मनस्तदुपाधिको जीवः। प्राणबन्धनं परमात्माश्रयः। यत्तु वाक्यशेषे जीवलिङ्गं दृष्टमिति तत्राऽऽह—जीवेति ॥ १७ ॥

जीवलिङ्गेनापि लक्ष्यते प्रत्यग्ब्रह्मेत्युक्तमिदानीं तल्लिङ्गाज्जीवोक्तिमुपेत्य वाक्यतात्पर्यगम्यं ब्रह्मैवेत्याह—अन्यार्थं त्विति। इतश्च वाक्यं ब्रह्मार्थमेवेति सूत्रं व्याकरोति—अपि चेति। तत्र तुशब्दं व्याकुर्वन्प्रतिजानीते—नैवेति। तत्र हेतुत्वेनान्यार्थमित्यादि विभजते—यत इति। जीवपरामर्शस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वे हेतुं पृच्छति—कस्मादिति। सौत्रं पदमादाय प्रश्नं व्याचष्टे—प्रश्न इति। जीवाधिकरणभवनापादानविषयत्वाज्जीवातिरिक्तार्थता प्रश्नस्येत्यर्थः। तत्राधिकरणप्रश्नमुदाहरति—क्वैष इति। हे बालाके शयनमेतद्यथा तथैष पुरुषः कस्मिन्नधिकरणे स्वापे शयनं कृतवानित्यर्थः। भवनायतनं पृच्छति—क्वेति। एतद्भवनं यथा स्यात्तथा काऽऽश्रये सुप्तोऽभूदित्यर्थः। स्वापे शयनभवनयोराधारं पृष्ट्वोत्थानावस्थायामागमनापादानं पृच्छति—कुत इति। एतदागमनं यथा तथा कस्माद्बोधदशायामागादुत्थानं कृतवानित्यर्थः। व्याख्यानं व्याचष्टे—प्रतिवचनमिति। तत्र प्राणशब्दात्कुतो ब्रह्मधीस्त-

---

१ ज. 'प्राणाश'। २ ड. ञ. 'स्सुपुरु' ३ ट. 'पयो'। ४ क. 'सः पुरुषं स्व'। ५ ख. 'षैव पु'।

स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति" इत्यादि, "एतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः" [कौ० ब्रा० ४-२०] इति च । सुषुप्तिकाले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमर्यादा । तस्माद्यत्रास्य जीवस्य निःसंबोधतास्वच्छतारूपः स्वाप उपाधिजनितविशेषविज्ञानरहितं स्वरूपं यतस्तद्भ्रंशरूपमागमनं सोऽत्र परमात्मा वेदितव्यतया श्रावित इति गम्यते । "अपि चैवमेके" शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानमयशब्देन जीवमाम्नाय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति "य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाऽभूत्कुत एतदागात्" [बृ० २-१-१६] इति प्रश्ने । प्रतिवचनेऽपि "य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्शेते" इति । आकाशशब्दश्च परमात्मनि प्रयुक्तः "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" [छा० ८-१-१] इत्यत्र । "सर्व एत आत्मनो व्युच्चरन्ति" इति चोपाधिमतामात्मनामन्यतो व्युच्चरणमामनन्तः परमात्मानमेव कारणत्वेनाऽऽमनन्तीति गम्यते । प्राणनिराकरणस्यापि सुषुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्युच्चयः ॥ १८ ॥ (५)

त्राऽऽह—एतस्मादिति । सर्वकारणत्वोक्तेरत्र ब्रह्म सिद्धमित्यर्थः । सर्ववेदान्तप्रसिद्धं चैतदित्याह—सुषुप्तीति । उक्तमर्थमुपसंहारव्याजेनोपपादयति—तस्मादिति । यतो निःसंबोधः स्वच्छतारूपः स्वापो विक्षेपाभावात्सोऽस्य जीवस्य यत्र भवति स परमात्मेति योज्यम् । ननु निःसंबोधित्वं स्वापस्यासिद्धं न हि द्रष्टुरित्यादिश्रुतेस्तत्राऽऽह—उपाधीति । अत एवोक्तं पश्यन्वै तन्न पश्यतीति । आगत्यपादानमपि ब्रह्मैवेत्याह—यत इति । तद्भ्रंशेत्यत्र तच्छब्दः स्वापार्थः । न केवलं कौषीतकिनां प्रश्नादिना जीवातिरिक्ताम्नानं किं तु वाजसनेयिनामपीत्याह—अपि चेति । तदेति स्वापोक्तिः । नन्वाकाशस्तत्र शयनस्थानमुक्तं न ब्रह्म तत्राऽऽह—आकाशेति । इतश्च प्रत्युक्तेर्ब्रह्मार्थतेत्याह—सर्व इति । जीवनिरासतया सूत्रं व्याख्याय प्राणनिरासेऽपि तस्य तात्पर्यमाह—प्राणेति । अस्मिन्वाक्ये प्राणोपदेशमन्यार्थमेवातिरिक्तात्मप्रतिपत्त्यर्थं

---

१ ड. ञ. 'नः सर्वे प्रा' । २ ञ. 'बोधस्व' । क. ज. 'बोधः स्व' । ३ ङ. ञ. 'षः क्व वै तदभू' । ४ क. 'ब्दस्तु प' । ५ क. प्राणादिनि' । ६ क. ज. सुप्त' । ७ ख. ठ. ड. 'बोधत्वं ।

संशयितजीवपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एव श्रवणमननादिविषयत्वम्, (अधि० ६)

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽधीयते "न वा अरे पत्युः कामाय" इत्युपक्रम्य "न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्" [बृ०२-४-५] इति । तत्रैतद्विचिकित्स्यते—किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यत्वादिरूपेणोपदिश्यत आहोस्वित्परमात्मेति । कुतः पुनरेषा विचिकित्सा । प्रियसंसूचितेनाऽऽत्मना भोक्त्रोपक्रमाद्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति तथाऽऽत्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात्परमात्मोपदेश इति । किं तावत्प्राप्तम् । विज्ञानात्मोपदेश इति । कस्मात् । उपक्रमसामर्थ्यात् ।

जैमिनिर्मन्यते । प्राणातिरिक्ताज्जीवादपि व्यतिरिक्तार्थाभ्यामुक्तप्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां प्राणमात्रे वाक्यस्यापर्यवसानात् । किं च वाजसनेयिनोऽपि यत्रैष एतदित्यादिना प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं वदन्तो वाक्यस्य परस्मिन्पर्यवसानं पश्यन्तीति सूत्रस्यात्र योजना । तदेवं जीवप्राणातिरिक्ते ब्रह्मणि दर्शितवाक्यान्वयादनपवादं वेदान्तानां ब्रह्मणि गतिसामान्यमिति ॥ १८ ॥ (५)

जीवेतरपरविषयत्वे प्रश्नादिना वाक्यस्योक्ते[२] जीवपरभेदमाशङ्क्याऽऽत्मशब्दोपक्रान्तस्य ब्रह्मधर्मवत्तया मैत्रेयि(यी)ब्राह्मणे निर्देशादौपाधिको भेदो वास्तवमैक्यमित्याह—वाक्येति । विषयवाक्यमादत्ते—बृहदिति । आत्मशेषत्वेन पत्यादेः सर्वस्य प्रियत्वादनन्यार्थतया निरुपाधिप्रियत्वेनानतिशयानन्दस्याऽऽत्मनो ज्ञातव्यत्वं मत्वाऽऽह—न वा इति । आत्मनो दर्शनयोग्यतामुक्त्वा तद्दर्शनमनूद्य तद्धेतुत्वेनाङ्गाङ्गितया श्रवणादीनि दर्शयति—आत्मेति । आत्मवेदने वेदितव्यान्तराभावात्कृतकृत्यतेत्याह—आत्मन इति । उक्तवाक्यस्थमात्मानमधिकृत्य संशयमाह—तत्रेति । प्रश्नपूर्वकं जीवब्रह्मलिङ्गदर्शनं संशयहेतुमाह—कुत इति । प्रियसंसूचितेन पतिजायादिभिः प्रियैर्भोग्यैरनुमितेन भोक्त्रेत्यर्थः । विमृश्य पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । सत्युभयलिङ्गे विशेषादृष्टौ हेतुं पृच्छति—कस्मादिति । ब्रह्मोपक्रमात्तत्परत्ववदत्रापि जीवोपक्रमात्तत्परतेत्याह—उपक्रमेति । मैत्रेयीब्राह्मणस्य जीवमात्रत्वं निषिध्य ब्रह्मण्यन्वयोक्त्या गतिसामान्यदृ-

---

१ क. ज. 'व्यत्वा' । २ क. झ. 'क्तेऽजीव' ।

पतिजायापुत्रवित्तादिकं हि भोग्यभूतं [१]सर्वं जगदात्मार्थतया प्रियं भवतीति प्रियसंसूचितं भोक्तारमात्मानमुपक्रम्यानन्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्यस्याऽऽत्मनः स्यात्। मध्येऽपि "इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति" [बृ० २-३-१२] इति प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति। तथा "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहरन्विज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति। तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्त्रर्थत्वाद्भोग्यजातस्यौपचारिकं द्रष्टव्यमिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः—परमात्मोपदेश एवायम्। कस्मात्। "वाक्यान्वयात्"। वाक्यं हीदं पौर्वापर्येणावेक्ष्यमाणं

ढीकरणात्पादादिसंगतिः। पूर्वपक्षे ब्राह्मणस्य भोक्त्रर्थतया गतिसामान्यासिद्धौ ब्रह्मकारणत्वासिद्धिः सिद्धान्ते तस्य प्रत्यग्ब्रह्मार्थत्वेन गतिसामान्यसिद्धेस्तत्सिद्धिरिति फलभेदः। उपक्रमसामर्थ्यमेव स्फुटयन्नुपक्रमं दर्शयति—पतीति। जीवस्योपक्रान्तत्वेऽपि परस्य द्रष्टव्यत्वमाशङ्क्य तत्सामर्थ्यं कथयति—अनन्तरमिति। अन्यस्य दर्शनाद्युक्तावुपक्रमो भज्येतेत्यर्थः। इतश्च जीवस्यैव द्रष्टव्यतेत्याह—मध्येऽपीति। इदं प्रत्यक्त्वम्। महदनवच्छिन्नम्। भूतं परमार्थसत्यम्। अनन्तं नित्यम्। अपारं सर्वगतम्। विज्ञानघनो विज्ञानमात्रम्। तत्र जात्यन्त[३]रासंमिश्रत्वमेवार्थः। स [४]वै तेभ्यः कार्यकारणाकारपरिणतेभ्योऽविद्याभूतेभ्यः साम्येनोत्थाय जीवत्वमनुभूय तान्येव भूतानि ज्ञानाद्विनश्यन्त्यनु पश्चाद्विनश्यति विशेषात्मत्वं त्यजति न च तत्त्यागानन्तरमस्य रूपादिधीरस्तीत्यर्थः। ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वे तस्य जीवत्वेनोत्थानोक्तेरयोगात्तस्यैवात्र द्रष्टव्यतेति वाक्यार्थं संगृह्णाति—प्रकृतस्येति। ज्ञानकर्तृत्वोक्तेरुपक्रमादिवदुपसंहारस्यापि जीवपरत्वमाह—तथेति। जीवपक्षे कथमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमित्याशङ्क्योपक्रमादिना तदौपचारिकमित्याह—तस्मादिति। भोक्तुर्भोग्यं प्रति प्राधान्यात्तज्ज्ञाने तद्धीरुपचरितेत्यर्थः। आदिमध्यावसानेभ्यो मैत्रेयीब्राह्मणस्य जीवेऽन्वयान्न ब्रह्मणि गतिसामान्यमित्येतदनूद्य सिद्धान्तमवतार्य बहिरेव प्रतिजानीते—एवमिति। जीवोपदेशस्य दर्शितत्वान्नियमासिद्धिरित्याह—कस्मादिति। नियामकं सूत्रमादायाक्षराणि व्याचष्टे—वाक्येति। आदिमध्यावसानेषु जीवे भाति ब्रह्म प्रति

---

१ ज. 'कं भो'। २ क. सर्वज'। ३ क. ख. 'रामि'। ४ क. ख. ङ. स वैते'।

परमात्मानं प्रत्यन्विताचयवं लक्ष्यते । कथमिति, तदुपपाद्यते। "अमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तेन" इति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य "येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि" इत्यमृतत्वमाशासानाया मैत्रेय्या याज्ञवल्क्य आत्मविज्ञानमुपदिशति । न चान्यत्र परमात्मविज्ञानादमृतत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति । तथा चाऽऽत्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवकल्पते । न चैतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यं यत्कारणमात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण ग्रन्थेन तदेवोपपादयति "ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद" इत्यादिना। यो हि ब्रह्मक्षत्रादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वातन्त्र्येण लब्धसद्भावं पश्यति तं मिथ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्पराकरोतीति भेददृष्टिमपोद्य "इदं सर्वं यदयमात्मा" इति सर्वस्य वस्तुजातस्याऽऽत्माव्यतिरेकमवतारयति । दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च तमेवा-

---

वाक्यस्यान्विताचयवत्वं नेति शङ्कते—कथमिति। जीवपरामर्शस्यान्यथासिद्धिं वक्ष्यमाणां विवक्षित्वाऽऽह—तदिति। वित्तेन तत्साध्येन कर्मणेत्यर्थः। कर्मसाधनं वित्तं न चोदिष्टं किं तर्हि तवेष्टं तदाह—यदेवेति । अमृतत्वसाधनत्वेनाऽऽत्मज्ञानस्योक्तेरात्मनो ज्ञातव्यस्य ब्रह्मतेत्यर्थः । अमृतत्वायोक्तमपि ज्ञानं जीवविषयं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। ब्रह्मज्ञानं विना नामृतत्वमित्यत्र मानमाह—इति श्रुतीति। नान्यः पन्था न कर्मणेत्यादयः श्रुतिवादा ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यादयः स्मृतिवादाः। इतश्च ब्रह्मपरमेव वाक्यमित्याह—तथेति। परस्य परमकारणत्वात्तज्ज्ञानाद्युक्तं सर्वज्ञानमिति विशिनष्टि—परमेति। भोक्त्रर्थत्वाद्भोग्यजातस्य सर्वविज्ञानं जीवेऽपि गौणं स्यात्किं मुख्येनेत्याशङ्क्य प्रतिपादनवैयर्थ्यान्मैवमित्याह—न चेति। भेददृष्टिनिन्दापूर्वकमभेदं वददिदं वाक्यमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं वक्तीति वक्तुमस्यार्थमाह—यो हीति । जगतो ब्रह्माधीनस्य प्रातीतिकमन्यत्वमनुज्ञातुं स्वातन्त्र्येणेत्युक्तम् । पराकरोति पुरुषार्थात्पराकुर्यात्प्रच्यावयेदिति यावत् । किं चाऽऽत्मैव जगतस्तत्त्वमिति दृष्टान्तेन वदन्ती श्रुतिरेकधिया सर्वधियं साधयतीत्याह—दुन्दुभ्यादीति । यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्छ-

---

१ ङ. ज. ञ. 'नायै मै' । २ ङ. ज. ञ. 'त्रेय्यै या' । ३ क. ज. 'नमिदमु' । ४ क. ज. 'थाऽऽत्म' । ५ ङ. भावः । ६ ख. 'ष्टान्तजातेन ।

व्यतिरेकं द्रढयति। "अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदः" इत्यादिना च प्रकृतस्याऽऽत्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्चकारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेनं[1] गमयति। तथैवैकायनप्रक्रियायामपि[2] सविषयस्य सेन्द्रियस्य सान्तःकरणस्य प्रपञ्चस्यैकायनमनन्तरमबाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानघनं व्याचक्षाणः परमात्मानमेनं[3] गमयति। तस्मात्परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते ॥ १९ ॥

यत्पुनरुक्तं प्रियसंसूचितोपक्रमाद्विज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति। अत्र ब्रूमः—

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

अस्त्यत्र प्रतिज्ञा "आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति"[इति।] "इदं सर्वं यदयमात्मा" इति च। तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतत् "लिङ्गं" यत्प्रियसंसूचितस्याऽऽत्मनो द्रष्टव्यत्वादिसंकीर्तनम्[4]। यदि हि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्यः स्यात्ततः परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्र-

---

न्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणायेत्यादिदृष्टान्तैर्दुन्दुभ्यादिशब्दसामान्याद्दुन्दुभ्यादिशब्दभेदाभेदेनागृह्यमाणाः शुक्त्यग्रहे ग्राह्यरजतवत्तत्र कल्पितास्तथा चिद्रूपस्फुरणं विना स्थितिकाले स्फुरणशून्यं जगच्चिद्रूपे कल्पितमित्यैक्यमुक्तमित्यर्थः। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपपाद्यमानत्वात्तदनौपचारिकमिति प्रकरणं ब्रह्मविषयमित्युक्तम्। इदानीं द्रष्टव्यस्य जगत्कारणत्वोक्तेरपि तद्वाक्यं ब्रह्मार्थमित्याह—अस्येति। किं च स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमिति दृष्टान्तेन ब्रह्मणः सर्वजगदवसानत्वेनाभिधानात्तद्विषयमेव द्रष्टव्यादिवाक्यमित्याह—तथेति। स्थित्युत्पत्तिलयोक्त्यालोचनातः सिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १९ ॥

उपक्रमसामर्थ्याज्जीवार्थत्वं वाक्यस्योक्तमनुवदति—यदिति। तत्र सूत्रत्रयमवतारयति—अत्रेति। प्रथममाश्मरथ्यमतमाह—प्रतिज्ञेति। प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं प्रतिज्ञामाह—अस्तीति। अत्रेति प्रकृतब्राह्मणवाक्योक्तिः। तदर्थं प्रतिज्ञान्तरमाह—इदमिति। ऐक्यप्रतिज्ञया सर्वविज्ञाने विवक्षितेऽपि जीवोपक्रमस्य किं जातं तदाह—तस्या इति। तदेव व्यतिरेकद्वारा स्पष्टयति—यदीति। प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमिति व्याख्या-

---

१ क. म. प. ॰मेवैनं। २ क. ज. ॰क्रिययाऽपि। ३ क. ज. म. ट. ॰मेवैनं। ४ क. ॰संकीर्तितम्।

तिज्ञातं तद्धीयेत। तस्मात्प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदांशेनोपक्रमणमिति "आश्मरथ्यः" आचार्यो मन्यते ॥२०॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातोपाधिसंपर्कात्कलुषीभूतस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्संप्रसन्नस्य देहादिसंघातात् "उत्क्रमिष्यतः" परमात्मैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणम् "इत्यौडुलोमिः" आचार्यो मन्यते । श्रुतिश्चैवं भवति "एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" [छा० ८-१२-३] इति। क्वचिच्च जीवाश्रयमपि नामरूपं नदीनिदर्शनेन ज्ञापयति—

"यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" ॥
[मुण्ड० ३-२-८] इति ।

यथा लोके नद्यः स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय समुद्रमुपयन्त्येवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय परं पुरुषमुपैतीति हि तत्रार्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यतायै ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥ (६)

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपप-

यावशिष्टं व्याख्यास्यन्नुपसंहरति—तस्मादिति । भेदाभेदवादद्योतनायाभेदांशेनेत्युक्तम् ॥ २० ॥

मतान्तरमाह—उत्क्रमिष्यत इति । विभजते—विज्ञानेति । मुक्तावेवाभेदः संसारे भेद एवेत्युक्तेऽर्थे मानमाह—श्रुतिश्चेति । अभिन्नस्यापि जीवस्यौपाधिकभेदविगमादभिनिष्पत्तिरौपचारिकीत्याशङ्क्य नामरूपाश्रयत्वकालुष्यस्य श्रुत्यन्तरे स्वाभाव्योक्तेः साध्य एवाभेदो न स्वभावत इत्याह—क्वचिदिति । उक्तं कालुष्यमपि किमित्यौपचारिकं न स्यादित्याशङ्क्य वाक्ये दृश्यमानमर्थमाह—यथेति । नदीनां नामरूपाश्रयत्वेऽपि कुतो जीवस्य तदाश्रयत्वं तत्राऽऽह—दृष्टान्तेति ॥ २१ ॥

सिद्धान्तमाह—अवस्थितेरिति । सूत्रं व्याचष्टे—अस्यैवेति । जीवपरयोरमे-

---

१ क. ङ. ज. ञ. 'मात्मनैक्यो' । २ ज. 'श्रयं ना' । ३ ङ. हि मन्त्रार्थः ।

त्मिदमभेदेनोपक्रमणम् "इति काशकृत्स्नः" आचार्यो मन्यते। तथा च ब्राह्मणम्—"अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" [छा० ६-३-२] इत्येवंजातीयकं परस्यैवाऽऽत्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्शयति। मन्त्रवर्णश्च "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते" [तै० आ० ३-१२-७] इत्येवंजातीयकः। न च तेजःप्रभृतीनां सृष्टौ जीवस्य पृथक्सृष्टिः श्रुता येन परस्मादात्मनोऽन्यस्तद्विकारो जीवः स्यात्। काशकृत्स्नस्याऽऽचार्यस्याविकृतः परमेश्वरो जीवो नान्य इति मतम्। आश्मरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेतं तथाऽपि "प्रतिज्ञासिद्धेः" इति सापेक्षत्वाभिधानात्कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते। औडुलोमिपक्षे पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ गम्येते। तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारात् "तत्त्वमसि" इत्यादिश्रुतिभ्यः।

दाज्जीवेनोपक्रमः परेणैवोपक्रमो मोक्त्रोपक्रमश्च स्थूलदर्शिलोकसौकर्यायेति भावः। परस्यैव जीवेनावस्थाने मानमाह—तथा चेति। न केवलं ब्राह्मणं परापरयोरैक्यं दर्शयति किं तु मन्त्रश्चेत्याह—मन्त्रेति। धीरः सर्वज्ञः सर्वाणि रूपाणि चराचराणि शरीराणि विचित्य निर्माय तेषां नामानि च कृत्वा स्वयं तत्रानुप्रविश्याभिवदनादि कुर्वन्यो वर्तते तमेवंभूतं विद्वानिहैवामृतो भवतीति मन्त्रोऽपि परस्यैव जीवेन स्थितिमाहेत्यर्थः। तेजःप्रभृतीनामिव जीवस्य ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्मज्ञाने सर्वज्ञानसिद्धेरात्यन्तिकमैक्यं श्रुतमप्ययुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। समीचीनसंग्रहार्थं पक्षत्रयं विभजते—काशेति। आश्मरथ्यपक्षेऽपि तुल्यं जीवस्य परस्मादनन्यत्वं नेत्याह—आश्मरथ्यस्येति। अभेदवद्भेदस्यापि भावात्कियानपीत्युक्तम्। आद्यपक्षादपि द्वितीयपक्षस्यानपेक्षितत्वार्थं तत्रत्यमर्थमाह—औडुलोमीति। अवस्थान्तरे बन्धमोक्षौ। संप्रत्यन्तिमस्याऽऽदेयत्वमाह—तत्रेति। इतरस्यापि द्वयस्य दर्शितं श्रुतिमूलत्वमित्याशङ्क्योक्तश्रुतेस्तत्रातात्पर्यान्मैवमित्याह—प्रतीति। पारोक्ष्यसद्वयत्वनिवृत्त्या तत्त्वमर्थयोरैक्यवादिवाक्यानुसारित्वादन्तिमस्याऽऽदेयतेत्यर्थः। कथमीदृग्वाक्यार्थस्येष्टत्वं तत्राऽऽह—तत्त्वमिति। किं च भेदाभेदयोर्वस्तुत्वे वस्तुभूतभेदस्य

---

१ क. ज. °र एवैश्व° । २ ख. जीवताव° । ३ ख. °ज्ञः सर्वतः स° । ४ ख. पक्षस्य ।

एवं च सति[1] तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पते । विकारात्मकत्वे हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रकृतिसंबन्धे प्रलयप्रसङ्गान्न तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत । अतश्च स्वाश्रयस्य नामरूपस्यासंभवादुपाध्याश्रयं[3] नामरूपं जीव उपचर्यते । अत एवोत्पत्तिरपि जीवस्य क्वचिदग्निविस्फुलिङ्गोदाहरणेन श्राव्यमाणोपाध्याश्रयैव वेदितव्या । यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन दर्शयन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयतीति तत्रापीयमेव त्रिसूत्री योजयितव्या । "प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः" । इदमत्र प्रतिज्ञातम् "आत्मनि विदिते सर्वं विदितं भवति" [इति] "इदं सर्वं यदयमात्मा" इति च । उपपादितं च सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्चस्यैकप्रसवत्वादेकप्रलयत्वाच्च ।

ज्ञानेनानुच्छेदाज्ज्ञानान्मुक्तिश्रुतिरयुक्ता स्यात्तस्मादात्यन्तिकमैक्यमेव तात्त्विकमित्याह—एवं चेति । चकारोऽवधारणे । जीवस्य ब्रह्मकार्यत्वेऽपि तत्तादात्म्यरूपममृतत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—विकारेति । जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ चेत्काण्डद्वयं विरुध्येतेति भावः । नदीदृष्टान्तेन स्वगतं नामरूपमन्यथा दृष्टान्तवैषम्यादतोऽन्यत्वमपीत्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—अतश्चेति । आत्यन्तिकाभेदे ज्ञानादमृतत्वयोगादित्यतःशब्दार्थः । दृष्टान्तश्रुतेरन्यथाऽपि नेतुं शक्यत्वात्तदनुरोधात्तत्त्वमादिविरुद्धं न कल्प्यमिति भावः । जीवस्याग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तात्प्राणादिवज्जन्मश्रुत्या भेदाभेदपक्षस्य प्रामाणिकत्वं तत्राऽऽह—अत इति । अनौपाधिके जन्मनि ज्ञानादमृतत्वासिद्धेरेवेत्यर्थः । द्वितीयं पूर्वपक्षबीजमनुभाषते—यदपीति । प्रकृतत्रिसूत्र्या प्रत्याह—तत्रापीति । योजनाप्रकारमेव दर्शयितुमाश्मरथ्यमतमाह—प्रतिज्ञेति । तद्व्याख्यातुं प्रतिज्ञास्वरूपमाह—इदमिति । आत्मनि विदिते विदितत्वं कथं प्रपञ्चे स्यादिति संदिहानं प्रत्याह—इदं सर्वमिति । सर्वस्याऽऽत्ममात्रत्वमुक्तमपि कुतो मुख्यमित्याशङ्क्याऽऽह—उपपादितं चेति । सर्वस्याऽऽत्ममात्रत्वमिति शेषः । उपपादनप्रकारं सूचयति—एकेति । स यथाऽऽर्द्रैधाग्नेरित्यादिनैकप्रसवत्वं स यथा सर्वासामपामित्यादिना चैकप्रलयत्वं सर्वस्योक्तम् । यच्च यस्मादुत्पद्यते यत्र लीयते तत्ततो नातिरिच्यते यथा घटादि मृदादेस्तस्मादात्मप्रभवत्वादात्मप्रलयत्वाच्च सर्वस्य जगतस्तन्मात्रत्वं

---

१ क. ट. °ति ज्ञाना° । २ क. झ. ट. °भ ज्ञाना° । ३ ङ. म. ट. °श्रयना° । ४ ङ. ञ. वेदिते । ५ ज. °कर्मारमकप्र° । ६ क. °धंज° ।

दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च कार्यकारणयोरव्यतिरेकप्रतिपादनात् । तस्या एव प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गं यन्महतो भूतस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन कथितमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते । अभेदे हि सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवक्लृप्त इति । "उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः" । उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात्संप्रसन्नस्य परेणाऽऽत्मनैक्यसंभवादिदमभेदाभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । "अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः"। अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । ननूच्छेदाभिधानमेतत् "एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति" [बृह० २-४-१२] इति कथमेतदभेदाभिधानम्। नैष दोषः । विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विनाशाभिधानं नाऽऽत्मोच्छेदाभिप्रायम्। "अत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति [बृ० २-४-१३] इति पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्याऽर्थान्तरस्य दर्शितत्वात् । "न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति"[बृ० ४-५-१४] इति। एतदुक्तं भवति—कूटस्थनित्य एवायं विज्ञानघन आत्मा नास्योच्छेदप्रसङ्गोऽस्ति । मात्राभिस्त्वस्य भूतेन्द्रि-

---

तथा चाऽऽत्मधिया सर्वधीरित्यर्थः । दृष्टान्तश्रुतेरपि सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्याऽऽत्ममात्रत्वसिद्धेर्मुख्यमेव प्रतिज्ञातमैक्यमित्याह—दुन्दुभ्यादीति । प्रतिज्ञां व्याख्यायावशिष्टं व्याचष्टे—तस्या इति । प्रतिज्ञां घटयितुं परस्य जीवत्वेनोत्थानं किमित्युच्यते तत्राऽऽह—अभेदे हीति । मतान्तरमाह—उत्क्रमिष्यत इति । सिद्धान्तमाह—अवस्थितेरिति । परापरयोरभेदाभिधानमिदमित्युक्तमाक्षिपति—नन्विति । विनाशोक्तेर्विषयान्तरसंभवादात्मन उच्छेदाविषयत्वाद्युक्तमभेदाभिधानमित्याह—नेति । अविशेषश्रुतेर्विशेषार्थत्वे नियामकमाह—अत्रेति । मोहं मोहनं वाक्यमिति यावत् । अविनाशीति विनाशायोग्यत्वमनुच्छित्तिधर्मेति विनाशायोगित्वमुक्तमिति भेदः । कथं तर्हि न प्रेत्येत्यादि तत्राऽऽह—मात्रेति । कथमेतावता मिथोविरोधसमाधिरित्याशङ्क्य श्रुतितात्पर्यमाह—एतदिति । तृतीयं पूर्वपक्षेबीजमनुवदति—

---

१ ठ. 'इनवा' । २ ख. 'क्षलिङ्गम' ।

यल्लक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गो विद्यया भवति । संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभावात् "न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति" इत्युक्तमिति । यदप्युक्तम् "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहाराद्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यमिति तदपि काशकृत्स्नीयेनैव दर्शनेन परिहरणीयम् । अपि च "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति" इत्यारभ्याविद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपञ्च्य "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" इत्यादिना विद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणस्य विशेषविज्ञानस्याभावमभिदधाति । पुनश्च विषयाभावेऽप्यात्मानं विजानीयादित्याशङ्क्य "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इत्याह । ततश्च विशेषविज्ञानाभावोपपादनपरत्वाद्वाक्यस्य विज्ञानधातुरेव केवलः सन्भूतपूर्वगत्या कर्तृवचनेन तृचा निर्दिष्ट इति गम्यते । दर्शितं तु पुरस्तात्काशकृत्स्नीयस्य पक्षस्य श्रुतिमत्त्वम् । अतश्च विज्ञानात्मपरमात्मनोरविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधिनिमित्तो भेदो न पारमार्थिक इत्येषोऽर्थः सर्ववेदान्तवादिभिरभ्युपगन्तव्यः, "सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयम्" [छा० ६-२-१] "आत्मैवेदं सर्वम्" [छा० ७-२५-२] "ब्रह्मैवेदं सर्वम्" [मुण्ड० २-२-११] "इदं

यदपीति । उपसंहारात्कर्तृत्वस्य च विज्ञानात्मन्येव संभवादिति शेषः । भेदाभेदवादे जीवस्येश्वरेण भिन्नेनावगतियोगाद्विज्ञातारमरे केनेत्याक्षेपायोगादत्यन्ताभेदे कर्मकरणयोरभावादाक्षेपसिद्धेरन्तिमपक्षस्यैवाऽऽदेयत्वमित्युत्तरमाह—तदपीति । तन्मते जीवपरयोरभेदाज्जीवस्य भ्रान्तं ज्ञातृत्वं भूतपूर्वगत्या तृजन्तेनोक्तमिति भावः । श्रुतिपौर्वापर्यालोचनायामपि जीवस्य भ्रान्तं ज्ञातृत्वमित्याह—अपि चेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वैतदृष्टेराविद्यत्वेऽपि प्रत्यग्दृष्टिरविद्यानपेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह—पुनश्चेति । एकस्यैव कर्मकर्तृत्वविरोधादित्यर्थः । विज्ञातारमित्यादिवाक्यस्यान्यपरत्वे फलितमाह—ततश्चेति । ननु पक्षेषु त्रिषु सत्सु काशकृत्स्नस्यैव पक्षे पक्षपाते को हेतुस्तत्राऽऽह—दर्शितं त्विति । तस्य श्रुतिमत्त्वे फलितमुपसंहरति—अतश्चेति । उक्तार्थस्योपगन्तव्यत्वे श्रुतिस्मृतिमत्त्वं पुनरुपन्यस्यति—सदित्यादिना । इतोऽपि परापरयोराविद्यो भेदो न पारमार्थिक इत्याह—

---

१ क. म. मतस्य । २ ट. 'क्षस्यैव श्रु' । ३ ज. सर्ववेदा' । ४ ख. ज्ञानकर्तृत्वं ।

सर्वं यदयमात्मा " [बृ० २-४-६] " नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा " [बृ० ३-७-२३] " नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ " [बृ० ३-८-११] इत्येवंरूपाभ्यः श्रुतिभ्यः । स्मृतिभ्यश्च " वासुदेवः सर्वमिति " [भ० गी० ७-१९] " क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत " [भ० गी० १३-२] " समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् " [भ० गी० १३-२७] इत्येवंरूपाभ्यः । भेददर्शनापवादाच्च " अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः " [बृ० १-४-१०] " मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति " [बृ० ४-४-१९] इत्येवंजातीयकात् । " स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म " [बृ० ४-४-२५] इति चाऽऽत्मनि सर्वविक्रियाप्रतिषेधात् । अन्यथा च मुमुक्षूणां निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः । सुनिश्चितार्थत्वानुपपत्तेश्च । निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकमात्मविषयमिष्यते, " वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः " [मुण्ड० ३-२-६] इति च श्रुतेः, " तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः " [ई० ७] इति च । स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृतेश्च

भेदेति । भेदाभेदवादेऽपि सर्वमेतदभेदांशाद्युक्तमित्याशङ्क्य तत्पक्षे जीवस्य कार्यत्वादात्मविक्रियानिषेधविरोधः स्यादित्याह—स वा इति । अभेदांशेन निषेधादिसिद्धेरेतदपि मतद्वयं श्रुतिमदेवेत्याशङ्क्य तत्पक्षे वैदिकात्मैक्यधियो निरपवादत्वायोगान्मुक्तेरसिद्धिरित्याह—अन्यथेति । भिन्नाभिन्नत्वमिति निश्चितार्था धीरनपवादेत्याशङ्क्य भेदाभेदयोर्विरोधादसमुच्चयादेकस्य बलीयस्त्वे तदितरज्ञानस्य बाधात्तुल्यबलत्वे संशयान्निरपवादत्वासिद्धिरित्याह—सुनिश्चितेति । ज्ञानं सिध्यति चेत्तावतैव पुमर्थसिद्धौ कृतं निरपवादत्वेनेत्याशङ्क्याऽऽह—निरपवादं हीति । न केवलमङ्गीकारमात्रं श्रुत्यनुकूलं चैतदित्याह—वेदान्तेति । ये यतयो यतनशीला नियतबाह्यकरणाः शुद्धबुद्धयश्च ते विषयवैतृष्ण्यद्वारा सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकश्रवणाद्यनुष्ठानरूपाद्योगाभ्यासाद्वेदान्तकरणकसाक्षात्कारादपरोक्षीकृतात्मानो मुच्यन्त इत्यर्थः । इतश्चैकमेव तत्त्वं नानेकमपीत्याह—तत्रेति । एकत्वमाचार्योपदेशमनुपश्यतः शोकमोहोपलक्षितसर्वानर्थोपशान्तिरिति श्रूयते न त्वेकत्वनानात्वे अनुपश्यत इति श्रुतिरित्यर्थः । निरपवादमेवाऽऽत्मापरोक्ष्यं मोक्षापेक्षमित्यत्र स्मृतिमाह—स्थितेति । न हि भेदाभेदवादे

१ क. ज. झ. ट. °द " । " मृ° । २ ड. ञ. ट. °तार्थानु° । ३ क. ट. श्रुतिः । ४ क. ख. °लवत्वे सं° । ५ ख. °र्वानर्थोप° ।

[भ० गी० २-५४] । स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषये सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञः परमात्मेति नाममात्रभेदात्क्षेत्रज्ञोऽयं परमात्मनो भिन्नः परमात्माऽयं क्षेत्रज्ञाद्भिन्न इत्येवंजातीयक आत्मभेदविषयो निर्बन्धो निरर्थकः, एको ह्ययमात्मा नाममात्रभेदेन बहुधाऽभिधीयत इति। न हि " सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायाम् " [तै० २-१] इति कांचिदेवैकां गुहामधिकृत्यैतदुक्तम्। न च ब्रह्मणोऽन्यो गुहायां निहितोऽस्ति " तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् " [तै० २-६] इति स्रष्टुरेव प्रवेशश्रवणात् । ये तु निर्बन्धं कुर्वन्ति ते वेदा-

---

स्मृतिसिद्धा स्थितप्रज्ञता ब्रह्मैवास्मीति ज्ञानस्थैर्यायोगादब्रह्मत्वस्यापि तद्विषयत्वात्तस्मादेकत्वमैकान्तिकमित्यर्थः । अस्तु तर्हि परापरयोर्नामभेदादविद्यावत्त्वतदभावाभ्यां रूपभेदाच्च घटपटादिवद्भेदभावः संसारावस्थायामिति नेत्याह—स्थिते चेति । आत्यन्तिकभेदे जीवस्य पूर्वसिद्धब्रह्मत्वायोगात्कोशकारादीनामपि पूर्वसिद्धकीटत्वानुपगमात्तत्सदृशस्यैवोत्पत्तेर्मोक्षासिद्धिः । न च बिम्बप्रतिबिम्बवदुपाधिकल्पितभेदयोस्तात्त्विकमैक्यं प्रातीतिकविरुद्धधर्माध्यासेन शक्यं बाधितुमिति भावः । निर्बन्धनैरर्थक्ये हेतुः—एको हीति। नामग्रहणं रूपोपलक्षणम्। इतिशब्दादुपरिष्टाद्यस्मादर्थो हिशब्दः संबन्धनीयः । ननु यो वेद निहितं गुहायामिति परस्य गुहाहितत्वश्रुतेस्तस्यास्फुटत्वात्तद्विपरीताज्जीवाद्भेदः स्यान्नेत्याह—न हीति। गुहाशब्देनाविद्यान्तःकरणयोर्ग्रहणात्तत्र जीवभावेन प्रतिबिम्बितस्य ब्रह्मणः स्फुटत्वेऽपि बिम्बस्थानीयस्यास्फुटत्वं तस्यैव न विरुध्यतेऽविद्याशक्तेरघटमानविधानपटीयस्त्वादिति भावः । कांचिदेवैकामिति जीवभावेन प्रतिबिम्बाधारातिरिक्तामित्यर्थः । अस्तु तर्हि ब्रह्मणोऽन्यदेवान्तःकरणादि गुहां प्रविष्टं नेत्याह—न चेति। श्रोत्राकाशयोरिव जीवब्रह्मणोरङ्गाङ्गिभावादभेदवद्भेदोऽपि स्यादन्यथा जीवमुद्दिश्य ब्रह्मविधानायोगादतस्तत्त्वमिति सामानाधिकरण्यं भेदाभेदविषयमित्याशङ्क्याऽऽह—ये त्विति । कार्यकारणत्वशून्यद्रव्ययोरुद्देश्योपादेयत्वेन सामानाधिकरण्यं सोऽयमितिवदेकस्यैव द्रव्यस्यौपाधिकभेदापेक्षं न द्रव्यभेदमाकाङ्क्षति। न च ब्रह्मणोंऽशो जीवो निष्कलश्रुतेः। न च श्रोत्रस्य कर्णनेमिमण्डलावच्छेदेऽपि नभसोंऽशत्वमवच्छेदकाभावे तन्मात्रत्वादतो जीवस्यापि ब्रह्मांशत्वाभावान्न भिन्नाभिन्नत्वम्। न च भेदः शास्त्रार्थो लौकिकत्वात्। अभेदस्य त्वैकान्तिकस्य शास्त्रीयत्वात्तदनुपगमे सम्यग्धीरेव मुक्तिहेतुर्बाधिता स्यादिति भावः । कर्मैव मुक्तिहेतुरिति

---

१ ङ. ज. ञ. 'योऽयं नि'।

न्तार्थं बाधमानाः श्रेयोद्वारं सम्यग्दर्शनमेव बाधन्ते । कृतकमनित्यं च मोक्षं कल्पयन्ति न्यायेन च न संगच्छन्त इति॥२२॥(६)

(ब्रह्मणो निमित्तोपादानोभयकारणत्वम् , अधि० ७)

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

यथाऽभ्युदयहेतुत्वाद्धर्मो जिज्ञास्य एवं निःश्रेयसहेतुत्वाद्[1]ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तम् । ब्रह्म च ' जन्माद्यस्य यतः ' इति लक्षितम् । तच्च लक्षणं घटरुचकादीनां मृत्सुवर्णादिवत्प्रकृतित्वे कुलालसुवर्णकारादिवन्निमित्तत्वे च समानमित्यतो भवति विमर्शः— किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति । तत्र निमित्तकार-

---

कृतं सम्यग्धियेत्याशङ्क्याऽऽह—कृतकमिति । कृतकत्वेऽपि[2] ध्वंसवन्नित्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—न्यायेनेति । मोक्षो निरतिशयानन्दत्वेन भावत्वात्कृतकश्चेदनित्यः स्यादेवं बन्धध्वंसतया तस्याभावत्वेऽपि कृतकत्वे कथं नानित्यता ध्वंसध्वंसे च ध्वस्ताध्वस्तेर्बन्धस्य पुनरुत्पत्तावपुनरावृत्तिश्रुतिर्विरुध्येत । न च ध्वंसध्वसेऽपि कारणाभावान्न ध्वस्तस्य पुनरुत्पत्तिस्तध्द्वंसस्य प्रतियोगिभेदेनावस्थानात् । तदभेदे च तदुत्पत्तेरावश्यकत्वादतो न कर्मसाध्या मुक्तिः । न चास्मन्मते बन्धध्वंसोऽपि वस्तुव्यतिरिक्तोऽस्तीति भावः । तदेवं प्रत्यग्भूते ब्रह्मणि मैत्रेयीब्राह्मणमन्वितमित्युपसंहर्तुमितीत्युक्तम् ॥ २२ ॥ (६)

यत्प्रतिज्ञाबलान्मैत्रेयीब्राह्मणस्य ब्रह्मपरत्वं तस्मादेवोपादानत्वं ब्रह्मणः साधयति—प्रकृतिश्चेति । व्यवहितसंबन्धादपौनरुक्त्यं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—यथेति । सदृष्टान्तमाद्यसूत्रार्थमनूद्य ब्रह्मलक्षणस्य कारणत्वस्य द्वितीयसूत्रार्थस्य विचारप्रतिज्ञया संगतिमाह—ब्रह्म चेति । ब्रह्मकार[3]णत्वार्थाधिकरणस्य कारणविशेषविचारस्य च संबन्धोक्तिपूर्वकमवशिष्टमर्थमाचक्षाणः सनिमित्तं संशयमाह—तच्चेति । जन्मादिसूत्रे त्वेतदधिकरणसिद्धवत्[4]कारेणोभयकारणत्वोक्तिस्तदनन्तरमस्याऽऽरम्यत्वेऽपि निर्णीततात्पर्यैर्वेदान्तैर्निमित्तत्वमात्रसाधकानुमितेर्वि[5]रोधोक्तिः सुकरेति समन्वयावसाने लिखितमेतदधिकरणमनु[6]क्ते विषये समन्वयो दुःसाध्य इति कारणतामात्रं तत्रोक्तमिति भावः। ब्रह्मलक्षणस्याध्यायादिसंबन्धादस्यापि तद्योगिनस्तत्सिद्धिः। पूर्वपक्षे प्रतिज्ञागौणत्वं सिद्धान्ते तन्मुख्यत्वं फल[7]मिति । समान[8]धर्मदृष्ट्या विमर्शमेव विशदयति—किमिति । प्रतिज्ञाया मुख्यत्वे[9]न वाक्यस्य जीवपरत्वे परास्ते निमित्तोपादानभेदाद्गौणी सेति पूर्वपक्षयति—तत्रेति ।

---

१ ढ. ञ. °ह्मापि जि° । २ ख. °पि प्रध्वं° । ३ ठ. °रणार्था° । ४ क. °त्कारणो° । ५ ख. °तेर्बाधो° । ६ ख. °नुक्तवि° । ७ ठ. ढ. °लति । ८ ठ. ढ. °नकर्म° । ९ ख. ठ. ढ. °त्वेऽपि वा° ।

णमेव तावत्केवलं स्यादिति प्रतिभाति। कस्मात्। ईक्षापूर्वककर्तृत्वश्रवणात्। ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमवगम्यते "स ईक्षांचक्रे" [प्र० ६-३] "स प्राणमसृजत" [प्र० ६-४] इत्यादिश्रुतिभ्यः। ईक्षापूर्वकं च कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्टम्। अनेककारकपूर्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोके दृष्टा, स च न्याय आदिकर्तर्यपि युक्तः संक्रमयितुम्। ईश्वरत्वप्रसिद्धेश्च। ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत्परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपत्तुम्। कार्यं चेदं जगत्सावयवमचेतनमशुद्धं च दृश्यते कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यं कार्यकारणयोः सारूप्यदर्शनात्। ब्रह्म च नैवंलक्षणमवगम्यते "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" [श्वे० ६-१९] इत्यादिश्रुतिभ्यः। पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदुपादानकारण-

---

एवकारार्थं स्फुटयति—केवलमिति। तत्र मानं पृच्छति—कस्मादिति। न ब्रह्म कार्यद्रव्योपादानं चेतनत्वात्कर्तृत्वाच्च कुलालादिवदित्याह—ईक्षेति। हेतुद्वयं श्रुत्या स्फुटयति—ईक्षेत्यादिना। ब्रह्मणश्चेतनस्य कर्तुरेव कार्यद्रव्योपादानत्वे किं बाधकमित्याशङ्क्य कुलालादेरपि तत्प्रसक्तिरित्याह—ईक्षेति। अनुमानान्तरं वक्तुं या द्रव्योत्पत्तिः सा भिन्ननिमित्तोपादानपूर्वा यथा घटाद्युत्पत्तिरिति व्याप्तिमाह—अनेकेति। जगद्द्रव्योत्पत्तिर्भिन्ननिमित्तोपादानपूर्वा द्रव्योत्पत्तित्वाद्घटोत्पत्तिवदित्यनुमिनोति—स चेति। न ब्रह्म कार्यद्रव्योपादानमीश्वरत्वाल्लौकिकेश्वरवदित्याह—ईश्वरत्वेति। साध्यवैकल्यं प्रत्याह—ईश्वराणां हीति। दार्ष्टान्तिकं निगमयति—तद्वदिति। विमतमचेतनोपादानं कार्यद्रव्यत्वाद्घटवदित्याह—कार्यं चेति। कार्यत्वं साधयति—सावयवमिति। विमतं न ब्रह्मोपादानमचेतनत्वादशुद्धत्वाच्च घटादिवदित्याह—अचेतनमिति। तथाऽपि जगच्चेतनोपादानं किं न स्यात्तत्राऽऽह—कारणेनेति। ब्रह्मैव तर्हि तादृगस्तु नेत्याह—ब्रह्म चेति। निष्कलं निरवयवम्। निष्क्रियं परिणामपरिस्पन्दरहितम्। शान्तं रागद्वेषादिशून्यम्। निरवद्यं पुण्यापुण्यवर्जितम्। निरञ्जनं सुखदुःखादिभिरस्पृष्टम्। आदिशब्देन शुद्धमपापविद्धमित्याद्या श्रुतिरुक्ता। ब्रह्मणश्चेन्न जगदुपादानत्वं तर्हि किं तदुपादानं न हि निमित्तमात्राद्भावरूपं कार्यं तत्राऽऽह—पारिशेष्यादिति। तत्र ब्रह्मण्युक्तमसारूप्यं

---

१ ठ. ड. 'तुत्वं श्रु'। २ ख. ठ. ड. 'द्घटादिव'।

मशुद्ध्यादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यम् । ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तत्वमात्रे पर्यवसानादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—"प्रकृतिश्च" उपादानकारणं च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निमित्तकारणं च । न केवलं निमित्तकारणमेव । कस्मात् । "प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" । एवं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ नोपरुध्येते । प्रतिज्ञा तावत् "उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" [छा० ६-१-२] इति । तत्र चैकेन विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते । तच्चोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं संभवत्युपादानकारणाव्यतिरेकात्कार्यस्य । निमित्तकारणाव्यतिरेकस्तु कार्यस्य नास्ति लोके तक्ष्णः प्रासादव्यतिरेकदर्शनात् । दृष्टान्तोऽपि "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" [छा० ६-१-४] इत्युपादानकारणगोचर एवाऽऽम्नायते । तथा "एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात्" [छा० ६-१-५] [इति] "एकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यात्" [छा० ६-१-६] इति च । तथाऽन्यत्रापि "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं

नास्तीत्याह—अशुद्ध्यादीति । न च तस्याप्रमितत्वादनुपादानत्वमित्याह—स्मृतीति । ब्रह्मोपादानत्वस्य प्रसक्तस्य निषेधे सांख्यीयप्रधानादन्यत्राप्रसङ्गात्तदेव परिशेषतो जगदुपादानमित्यर्थः । सदेवेत्यादिश्रुतेस्तर्हि का गतिरित्याशङ्क्यानुमानविरोधाद्विशेषे संकोच इत्याह—ब्रह्मेति । जन्मादिसूत्रोक्तलक्षणस्यासंभावितत्वमितिशब्दोपसंहृतमनूद्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति—एवमिति । उक्तानुमानेषु जीवत्सु नोभयकारणतेति शङ्कते—कस्मादिति । हेतुमादाय व्याचष्टे—प्रतिज्ञेति । एवमित्युभयकारणत्वे सतीति यावत् । तयोरनुपरोधं वक्तुं प्रतिज्ञामाह—प्रतिज्ञेति । तद्वाक्यार्थमाह—तत्रेति । तदनुपरोधं स्वमते दर्शयति—तच्चेति । निमित्तकारणज्ञानादेव सर्वज्ञानं किं न स्यात्तत्राऽऽह—निमित्तेति । दृष्टान्तानुपरोधमाह—दृष्टान्तोऽपीति । मृदि ज्ञातायां तद्विकारस्य ज्ञेयत्वेनानवशेषे हेतुः-वाचेति । घटादेर्वाचारम्भणत्वं वस्तुतोऽसत्त्वं साधयति—नामेति । शून्यशेषत्वं निषेधति—मृत्तिकेति । विपरीतदृष्टान्तोऽपि स्यादिति शङ्कां निरसितुं दृष्टान्तान्तराण्याह—तथेति । गतिसामान्यार्थमाथर्वणगतौ प्रतिज्ञादृष्टान्तावाह—तथेति । बृहदारण्यकेऽपि तौ निर्दि-

१ ङ. ञ. °वं द्वि प्र° । २ ठ. °वाचालम्बनत्वं ।

भवति [मुण्ड० १-१-२] इति प्रतिज्ञा । "यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति [मुण्ड० १-१-७] इति दृष्टान्तः । तथा "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम्" [बृ० ४-५-६] इति प्रतिज्ञा । "स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः" [बृ० ४-५-८] इति दृष्टान्तः । एवं यथासंभवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्वसाधनौ प्रत्येतव्यौ । "यतः" इतीयं पञ्चमी "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यत्र "जनिकर्तुः प्रकृतिः" [पा० सू० १-४-३०] इति विशेषस्मरणात्प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या । निमित्तत्वं त्वधिष्ठात्रन्तराभावादधिगन्तव्यम् । यथा हि लोके मृत्सुवर्णादिकमुपादानकारणं कुलालसुवर्णकारादीनधिष्ठातॄनपेक्ष्य प्रवर्तते नैवं ब्रह्मण उपादानकारणस्य सतोऽन्योऽधिष्ठाताऽपेक्ष्योऽस्ति प्रागुत्पत्तेः "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यवधारणात् । अधिष्ठात्रन्तराभावोऽपि "प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" एवोदितो वेदि-

---

शति—आत्मनीति । घटः प्रकाशते पटो वेत्यनुगतप्रकाशातिरेकेण घटादेरसिद्धेस्तत्रैव कल्पितत्वात्प्रकाशोऽनुगतोऽधिष्ठानं प्रकृतिरित्यनुगतः स दृष्टान्तो यथा तथोच्यते । बाह्यान्दुन्दुभिशब्दसामान्यबहिर्भूतानिति यावत् । दुन्दुभेस्तच्छब्दसामान्यस्येत्यर्थः । दुन्दुभ्याघातस्य जनकस्य जन्यतया संबन्धी वा शब्दो विशेषशब्द इत्यर्थः । वेदान्तत्रयगतं न्यायं वेदान्तान्तरेष्वतिदिशति—एवमिति । प्रतिज्ञाद्यनुपरोधलिङ्गादुपादानत्ववत्पञ्चमीश्रुत्याऽपि तद्धीरित्याह—यत इति । यत इत्यादिश्रुतौ यत इतीयं पञ्चम्यपि प्रकृतिरूपापादान एव द्रष्टव्येति संबन्धः । जाड्याद्बुद्ध एवेति निमित्तेऽपि पञ्चमीदृष्टेरुपादानत्वं कथं गमयेत्तत्राऽऽह—जनीति । जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिरुपादानमपादानसंज्ञं भवतीत्यपादाने पञ्चमीस्मरणान्न कारणमात्रे सा युक्तेत्यर्थः । यद्यपि सूत्रे प्रकृतिग्रहणं सर्वकारणसंग्रहार्थमित्युक्तं तथाऽपि तदनादृत्य प्रकृतिश्चेतिसूत्रस्थप्रकृतिशब्दवदयमपीति मन्यते तथाऽपि कथं निमित्तत्वं तदाह—निमित्तत्वमिति । अधिष्ठात्रन्तराभावं व्यतिरेकदृष्टान्तेन साधयति—यथेति । अन्यस्याधिष्ठातुरपेक्षणीयस्यासत्त्वे हेतुमाह—प्रागिति । ब्रह्मणोऽन्यन्निमित्तं जगतो नेत्यत्रापि सूत्रावयवसामर्थ्यमाह—अधिष्ठात्रन्तरेति । उक्तमेव व्यतिरेकेण स्फोरयति—

---

१ ङ. ज. ञ. ट. °तीयमपि प° । २ ङ. ञ. °स्य स्वतोऽ° ।

तव्यः । अधिष्ठातरि ह्युपादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासंभवात्प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव स्यात् । तस्मादधिष्ठात्रन्तराभावादात्मनः कर्तृत्वमुपादानान्तराभावाच्च प्रकृतित्वम् ॥ २३ ॥

कुतश्चाऽऽत्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे ।

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

अभिध्योपदेशश्चाऽऽत्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इति "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इति च । तत्राभिध्यानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तेति गम्यते । "बहु स्याम्" इति प्रत्यगात्मविषयत्वाद्बहुभवनाभिध्यानस्य प्रकृतिरित्यपि गम्यते ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं "साक्षात्" ब्रह्मैव कारणमुपादायोभौ प्रभवप्रलयावाम्नायेते "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति" [छा० १-९-१] इति । यद्धि यस्मात्प्रभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तत्तस्योपादानं प्रसिद्धम् । यथा व्रीहियवादीनां पृथिवी । साक्षादिति चोपादानान्तरानुपादानं दर्शयत्या-

---

अधिष्ठातरीति । श्रुतिलिङ्गाभ्यां सिद्धमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २३ ॥

द्विधा हेतुत्वमेकस्य युक्तमिति वक्तुं सूत्रचतुष्टयमवतारयति—कुतश्चेति । स्रष्टव्यविषयसंकल्पोक्तेरुभयकारणत्वं तावदाह—अभिध्येति । प्रतिज्ञां पूरयन्नभिध्योपदेशं विशदयति—अभिध्येति । कथं तस्मात्कर्तृत्वप्रकृतित्वे गम्येते तत्राऽऽह—तत्रेति ॥ २४ ॥

निमित्तत्वमुपेत्योपादानत्वे हेत्वन्तरमाह—साक्षाच्चेति । सूत्रस्य तात्पर्यमाह—प्रकृतित्वस्येति । अक्षराणि व्याकरोति—इतश्चेति । आकाशस्य ब्रह्मत्वमाकाशस्तल्लिङ्गादित्युक्तम् । नन्वाकाशं ब्रह्मोक्त्वा सर्वभूतानां तदधीनप्रभवप्रलयाभिधानेऽपि कथं ब्रह्मणः सर्वभूतोपादानत्वं तत्राऽऽह—यद्धीति । सूत्रावयवसूचितमर्थमाह—साक्षादिति । आकाशादेवेत्येवकारसूचितमुपादानान्तरानुपादानं साक्षादितिपदेन सूत्रकारो दर्शयतीति योजना । उपादानान्तरव्यावृत्तिरेवकारार्थो न भवति किं तु निमित्तस्याऽऽका-

---

१ ज. 'त्मनो निमित्तत्व' ।

काशादेवेति । प्रत्यस्तमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायाम् "तदात्मानं स्वयमकुरुत" [तै० २-७] इत्यात्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं च दर्शयति । "आत्मानम्" इति कर्मत्वं "स्वयमकुरुत" इति कर्तृत्वम् । कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं संपादयितुम् । "परिणामात्" इति ब्रूमः । पूर्वसिद्धोऽपि हि सन्नात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमयामासाऽऽत्मानमिति । विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु प्रकृतीषूपलब्धः । "स्वयम्" इति च विशेषणान्निमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते । "परिणामात्" इति वा पृथक्सूत्रम् । तस्यैषोऽर्थः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मना परिणामः सामानाधिकरण्येनाऽऽम्नायते "सच्च त्यच्चाभवन्निरुक्तं चानिरुक्तं च" [तै० २ ६] इत्यादिनेति ॥ २६ ॥

शस्योपादानत्वव्यावृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—प्रतीति । निमित्ते कार्यस्य लयादृष्टेराकाशस्य तन्मात्रत्वमत्र नेष्टमित्यर्थः ॥ २५ ॥

ब्रह्मणो जगन्निमित्तस्य तत्प्रकृतित्वे हेत्वन्तरमाह—आत्मेति । सूत्रं व्याकरोति—इतश्चेति । उक्तमेव विभज्य निर्दिशति—आत्मानमिति । पूर्वसिद्धस्य कर्तृत्वं क्रियमाणत्वं त्वसिद्धस्येति तन्नोभयमेकस्य स्यादिति शङ्कते—कथमिति । सूत्रावयवमवतार्य व्याचष्टे—परिणामादिति । आत्मानमिति विशेषणादेतद्धीरित्यर्थः । इत्थं मिथ्यापरिणामेऽपि कथं विरोधसमाधिरित्याशङ्क्याऽऽह—विकारेति । एकेन रूपेण पूर्वसिद्धस्यैव[3]प्यसिद्धरूपान्तरेण परिणामो दृष्टत्वाद्युक्तः स्यादित्यर्थः । श्रौतेन विशेषणान्तरेण सूचितमर्थमाह—स्वयमिति । आत्मकृतेरितिहेतुसाधनार्थं परिणामादिति पदमित्युक्तम् । संप्रति स्वतन्त्रहेत्वन्तरमेतदित्याह—परिणामादिति वेति । अर्थभेदाभावे कथं पार्थक्यं तत्राऽऽह—तस्येति । अर्थविशेषमेव दर्शयति—इतश्चेति । मृद्घटः सुवर्णं कुण्डलमितिवद्ब्रह्मणः सच्च त्यच्चेति जगतः सामानाधिकरण्यादुपादानत्वं निमित्ते तदयोगादित्यर्थः । सत्प्रत्यक्षं भूतत्रयम् । त्यत्परोक्षं भूतद्वयम् । निरुक्तमिदमेवमितिनिर्वचनार्हम् । ततोऽन्यदनिरुक्तम् ॥ २६ ॥

---

१ ङ. ग. 'नाऽयं प' । २ क. ठ. ङ. 'स्य साध्यमानत्वं त' । ३ ठ. ङ. 'स्यासि' ।

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥ (७)

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणम् "योनिः" इत्यपि पठ्यते वेदान्तेषु "कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्" [मुण्ड० ३-१-३] इति "यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" [मुण्ड० १-१-६] इति च । योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके "पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनाम्" इति । स्त्रीयोनेरप्यस्त्येवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्वम् । क्वचित्स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो दृष्टः "योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि" [ऋ० सं० १-१०४-१] इति । वाक्यशेषात्त्वत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च" [मु० १-१-७] इत्येवंजातीयकात्[3] । एवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धम् । यत्पुनरिदमुक्तमीक्षापूर्वकं[4] कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं

जगन्निमित्तस्यैव ब्रह्मणस्तत्प्रकृतित्वे हेत्वन्तरमाह—योनिश्चेति । वेदान्तानेव लेशतो दर्शयति—कर्तारमिति । क्रियाशक्तिवदीशनशक्तिरपि तस्यास्तीत्याह—ईशमिति । ताटस्थ्यं व्यावर्तयति—पुरुषमिति । तस्य पुरि शयानस्य परिच्छेदं व्यवच्छिनत्ति—ब्रह्मेति । आकाशादेरन्यत्वे कथं पूर्णता तत्राऽऽह—योनिमिति । अपश्यन्निति संबन्धः । यद्भूतयोनिमित्यत्र तदक्षरं परविद्याधिगम्यमिति संबन्धः । योनिशब्दे ब्रह्मणि प्रयुक्तेऽपि कथं तस्योपादानत्वं न हि तस्य प्रकृत्यर्थत्वं प्रसिद्धं[6] तत्राऽऽह—योनिशब्दश्चेति । ननूपादानत्वं विनाऽपि स्त्रीयोनौ योनिशब्दो दृश्यते तत्राऽऽह—स्त्रीति । अवयवशब्देन योनिप्रभवं शोणितं गृह्यते । तर्हि योनिशब्दस्य श्रुतित्वात्प्रथमतो वक्तव्यत्वे किमर्थं पश्चादुच्यते तत्राऽऽह—क्वचिदिति । योनिः स्थानं ते तव भो इन्द्र निषदे निषदनायोपवेशनाय स्थित्यर्थमकारि कृतमित्यर्थः । योनिशब्दस्य व्यभिचारित्वेनाश्रुतित्वेनासाधकतेत्याशङ्क्याऽऽह—वाक्येति । भूतयोन्यादिवाक्यं सप्तम्यर्थः । वाक्यशेषशब्दो ब्रह्मादिपदस्याप्युपलक्षणः । श्रुत्यादिसिद्धं सिद्धान्तमुपसंहरति—एवमिति । परोक्तमनुमानजातमपाकर्तुमनुवदति—यदिति । यथादृष्टमनुमेयमिह तु धर्मवन्नानुमानं युक्तं श्रुतिलिङ्गाभ्यां ब्रह्मणोऽन्यत्रैव सामान्यतो दृष्टानां

---

१ ङ. ञ. 'र्णं ब्रह्मयो' । २ ज. पृथ्वी । ३ ङ. ञ. 'त् । तदेवं । ४ क. ङ. 'वंकक' । ५ ठ. ड. वारयति । ६ ठ. ड. सिद्धं । ७ ख. ट. ड. दृश्यते ।

नोपादानेष्वित्यादि तत्प्रत्युच्यते । न लोकवदिह भवितव्यम् । न ह्ययमनुमानगम्योऽर्थः शब्दगम्यत्वात्त्वस्यार्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्यम् । शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रति[१]पादयतीत्यवोचाम । पुनश्चैतत्सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः ॥ २७ ॥ [७]

(परमाणुशून्यादीनां श्रुत्युक्तानामपि जगत्कारणत्वमपहाय ब्रह्मण एव प्रतिनियतजगत्कारणत्वम्, अधि० ८)

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥ (८)

इति महर्षिव्यासप्रणीतब्रह्मसूत्रप्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

(समाप्तश्च व्यासप्रणीतब्रह्मसूत्राणां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥)

"ईक्षतेर्नाशब्दम्" [ब्र० सू० १-१-५] इत्यारभ्य प्रधानकारणवादः सूत्रैरेव पुनः पुनराशङ्क्य निराकृतः । तस्य हि पक्षस्योपोद्बलकानि कानिचिल्लिङ्गाभासानि वेदान्तेष्वापा-

---

सावकाशत्वेन दुर्बलत्वादित्याह—तदिति । किं च श्रौतमीश्वरमनाश्रित्यानुमानमाश्रित्य वा नाऽऽद्योऽप्रसिद्धविशेषणत्वादिप्रसङ्गादित्याह—न हीति । न द्वितीयो धर्मिग्राहकमानविरोधादित्याह—शब्देति । शब्दानुसारेणापि कथमुभयथा कारणत्वं तत्राऽऽह—शब्दश्चेति । योनिशब्दो यत इति पञ्चमी च शब्दार्थः । चकारात्प्रतिज्ञाद्यनुपरोधलिङ्गमपि गृहीतम् । शब्दावगतमपि वैलक्षण्यादियुक्तिविरोधादयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—पुनश्चेति । युक्तिविरोधस्याग्रे निरासादागमवि[२]रुद्धानुमानस्य कालातीतत्वेनाप्रामाण्याद्यथागममुभयथा कारणत्वमिति भावः ॥ २७ ॥ (७)

उक्तन्यायेन प्रधानस्याशब्दत्वेऽपि न ब्रह्मण्येव जगत्कारणे समन्वयः । अणोरणीयानण्व इवेमा धाना असदेवेदमित्यादिशब्दादणुस्वभावशून्यानां जगद्धेतुत्वसंभवादित्याशङ्क्याऽऽह—एतेनेति । अतिदेशेनाण्वादिवादं निरस्य जगद्धेतौ ब्रह्मणि समन्वयस्थापनादस्य श्रुत्यादिसंगतिः । फलं तु पूर्ववत् । अतिदेशाधिकरणस्य तात्पर्यं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—ईक्षतेरिति । तस्यैव विशेषतो निरासे हेतुमाह—तस्येति । प्रधा-

---

१ इ. ज. 'तिपादयिष्यामः । २ ठ. ड. 'विरोधानु' ।

परमाणुशून्यादीनां श्रुत्युक्तानामपि जगत्कारणत्वमपहाय ब्रह्मण एव प्रतिनियतजगत्कारणत्वम्, (अधि० ८)

तेन मन्दमतीन्प्रतिभान्तीति। स च कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपगमात्प्रत्यासन्नो वेदान्तवादस्य देवलप्रभृतिभिश्च कैश्चिद्धर्मसूत्रकारैः स्वग्रन्थेष्वाश्रितस्तेन तत्प्रतिषेधे यत्नोऽतीव कृतो नाण्वादिकारणवादप्रतिषेधे। तेऽपि तु ब्रह्मकारणवादपक्षस्य प्रतिपक्षत्वात्प्रतिषेद्धव्याः। तेषामप्युपोद्बलकं वैदिकं किंचिल्लिङ्गमापातेन मन्दमतीन्प्रतिभायादिति। अतः प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनातिदिशति "एतेन" प्रधानकारणवादप्रतिषेधन्यायकलापेन "सर्वे" अण्वादिकारणवादा अपि प्रतिषिद्धतया "व्याख्याताः" वेदितव्याः। तेषामपि प्रधानवदशब्द-

नवादस्यैव प्राधान्येन निरासे हेत्वन्तरमाह—स चेति। न केवलमभ्यर्हितत्वात्तस्य प्राधान्यं स्मृतिमूलत्वादपीत्याह—देवलेति। उक्तहेतुफलमाह—तेनेति। तर्हि तावतैव ब्रह्मकारणत्वसिद्धेरलमतिदेशेनेत्याशङ्क्याऽऽह—तेऽपीति। अण्वादिवादानामशब्दत्वादेव निषेधे पुनरुत्थानाभावान्न निषेध्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—तेषामिति। अणोरणीयानित्याद्यब्रह्मपरं ब्रह्मपरं वेत्यण्वादिशब्दस्य परमाण्वादिविषयत्वाविषयत्वाभ्यां संदेहे परमाणुष्वणुशब्दस्य प्रसिद्धत्वात्कुलालो मृदा घटं करोतीतिवत्पतत्रैर्द्यावापृथिवी देवः संजनयन्निति तेषां हेतुत्वोक्तेरसद्वा इदमग्र आसीदसदेवेदमिति शून्यवादात्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेति कर्मकर्तरि लकारेण स्वभाववादादनुपादानं ब्रह्मेति प्रतीतेरण्व्य इवेमा धाना इति च जगतो मृद्दृष्टान्ताद्ब्रह्मणः प्रकृतित्वे वटधानादृष्टान्तादण्वादीनामपि तत्प्रकृतित्वयोगाद्गतिसामान्यासिद्धिरित्यर्थः। अथैवं पूर्वपक्षमानेऽपि किमिति सांख्यमतनिरसनन्यायेन तन्निरसनं क्रियते किमिति न विपरीतमित्याशङ्क्य पूर्वपक्षप्रसिमितिशब्दसमापितामनूद्य सिद्धान्तमाह—अत इति। उक्तन्यायस्य तेषु प्राप्तिमाह—तेषामिति। अणोरणीयानित्यात्मनः सूक्ष्मतया प्रत्यक्षाद्यगोचरत्ववचनात्पतत्रशब्दस्य परमाणुवाचकत्वासिद्धेरणुः पन्था इति ज्ञानमार्गस्तुतेरसदेवेदमित्यादेः समाहितत्वान्मृदादिदृष्टान्तानां च प्रतिज्ञानुरोधित्वाद्धानादृष्टान्तस्यापि तदनुरोधेन भाक्तत्वादण्वादीनां प्रधानवदशब्दत्वाद्ब्रह्मकारणवादिशब्दविरोधित्वादुक्तान्यपि वाक्यानि

१ ज. ट. °न प्रति°। २ ज. °वाक्यस्य। ३ क. ड. ज. म. °षेध एव य°। ४ ट. °णप्र°। ५ ज. ट. °णप°। ६ ट. °यप्रलेन। ७ ठ. ड. °द्ब्रह्माका°।

त्वाच्छब्दविरोधित्वाच्चेति । व्याख्याता व्याख्याता इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ २८ ॥ [८]

इति शारीरकमीमांसाभाष्ये समन्वयाख्यप्रथमाध्यायस्याव्यक्तादिसंदिग्धपदमात्राणां समन्वयप्रतिपादकश्चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये समन्वयाख्यः प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ब्रह्मपराणीति ब्रह्मणि कारणे सिद्धः समन्वयो वेदान्तानामित्यर्थः । पुनरुक्तेस्तात्पर्यमाह—व्याख्याता इति ॥ २८ ॥ (८)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृते शारीरकभाष्यन्यायनिर्णये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

इति टीकायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

समाप्तोऽयं शारीरकमीमांसायां समन्वयाख्यः प्रथमोऽध्यायः ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथाविरोधाख्यो द्वितीयोऽध्यायः ।

तत्र सांख्यादिस्मृतिभिस्तत्प्रयुक्ततर्कैश्च वेदान्तसमन्वयस्य विरोधपरिहारप्रतिपादकः प्रथमः पादः ।

(सांख्यस्मृत्या वेदसंकोचस्यायुक्तत्वम्, अधि० १):

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रथमेऽध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत उत्पत्तिकारणं मृत्सुवर्णादय इव घटरुचकादीनाम् । उत्पन्नस्य जगतो नियन्तृत्वेन स्थितिकारणं मायावीव मायायाः । प्रसारितस्य जगतः पुनः स्वात्मन्येवोपसंहारकारणमवनिरिव चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य । स एव च सर्वेषां न आत्मेत्येतद्वेदान्तवाक्यसमन्वयप्रतिपादनेन प्रतिपादितम् । प्रधानादिकारणवादाश्चाशब्दत्वेन निराकृताः । इदानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः प्रधानादिवादानां च न्यायाभासोपबृंहितत्वं प्रतिवेदान्तं च सृष्ट्यादिप्रक्रियाया अविगीतत्वमित्यस्यार्थजातस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आर-

---

अतिदेशाधिकरणे प्रधानवदशब्दत्वं परमाण्वादीनामपीत्युक्तम् । संप्रति प्रधानस्य वैदिकशब्दवत्त्वाभावेऽपि स्मृतिरूपशब्दवत्त्वमाशङ्क्य परिहरति—स्मृतीति । पूर्वोत्तराध्याययोर्विषयविषयिभावसंबन्धं वक्तुं पूर्वाध्यायार्थं संक्षेपतोऽनुवदति—प्रथम इति । जन्मादिसूत्रमारभ्योत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्मेति तत्र तत्रोक्तं पूर्वाध्यायार्थमनुभाष्याऽऽत्मभेदवादिसांख्यस्मृतिविरोधोद्भावनानुकूलत्वेन शास्त्रदृष्ट्येत्यादिप्रदेशेषु दर्शितमद्वितीयत्वमनुवदति—स एवेति । किंप्रमाणकमेतदित्याशङ्क्योक्तम्—एतदिति । चतुर्थपादार्थमुत्तरार्थमनुद्रवति—प्रधानादीति । वृत्तमनुभाष्योत्तराध्यायार्थं पादशः संगृह्णाति—इ[illegible]नीमिति । न्यायाभासोपबृंहितत्वं भ्रान्तिमूलत्वम् । तृतीयचतुर्थपादयोरर्थमाह—[illegible]तिवेदान्तं चेति । सृष्ट्यादीत्यादिशब्दः संख्याक्रमसंग्रहार्थः । तत्र तृतीये भूत[illegible]कृविषयसृ[illegible]ादिवाक्यानामविगानं चतुर्थे प्राणादिविषयसृष्ट्यादिवाक्यानामिति विभागः । उक्तसमन्वयस्याध्यक्षादिविरोधे तन्निरसनमनेनेति विषयविषयित्वं संबन्धः ।

---

१ ग. ज. 'स्य च ज' । २ क. ज. ञ. ट. 'दिवा' ।

भ्यते । तत्र प्रथमं तावत्स्मृतिविरोधमुपन्यस्य परिहरति— यदुक्तं 'ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणम्' इति, तदयुक्तम् । कुतः । स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् । स्मृतिश्च तन्त्राख्या परमर्षिप्रणीता शिष्टपरिगृहीताऽन्याश्च तदनुसारिण्यः स्मृतय एवं सत्यनवकाशाः प्रसज्येरन् । तासु ह्यचेतनं प्रधानं स्वतन्त्रं जगतः कारणमुपनिबध्यते । मन्वादिस्मृतयस्तावच्चोदनालक्षणेनाग्निहोत्रादिना धर्मजातेनापेक्षितमर्थं समर्पयन्त्यः सावकाशा भवन्ति । अस्य वर्णस्यास्मिन्कालेऽनेन विधानेनोपनयनमीदृशश्चाऽऽचार इत्थं वेदाध्ययनमित्थं समावर्तनमित्थं सहधर्मचारिणीसंयोग इति तथा पुरुषार्थांश्च[3]

तत्र पूर्वस्य विषयत्वादस्य विषयित्वान्निर्विषयविचारायोगाद्विषयासिद्ध्युत्तरकालत्वात्तद्विषयविचारस्येति पूर्वोत्तरत्वमनयोरुचितमिति भावः । अध्यायमवतार्य तदवयवमाद्याधिकरणमवतारयति—तत्रेति । समन्वये स्मृतिविरोधसमाधानार्थत्वादधिकरणस्य श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधे समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तदविरोधे तत्सिद्धिः । उक्तश्चेतने जगदुपादाने समन्वयो विषयः स किं सांख्यस्मृत्या विरुध्यते न वेति तत्प्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमाह—यदुक्तमिति। हेतुत्वेन सूत्रपदमवतारयितुं पृच्छति—कुत इति । सूत्रपदं हेतुमादाय व्याचष्टे—स्मृतीति । तन्त्र्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते तत्त्वान्यनेनेति तन्त्रं शास्त्रं तन्त्रमित्याख्या यस्याः सा तथेति यावत् । आप्तप्रणीतत्वेन प्रामाण्यं तस्याः सूचयति—परमर्षीति । बौद्धादिस्मृतिसाम्यव्यावृत्त्यर्थं विशिनष्टि—शिष्टेति । अन्याश्चेत्यासुरिपञ्चशिखादिप्रणीताः । एवं सतीति । ब्रह्म सर्वज्ञत्वादिविशेषणं जगत्कारणमित्युपगमे सतीत्यर्थः । सति विरोधे निरवकाशत्वाशङ्का विरोधस्तु कथमित्याशङ्क्याऽऽह—तासु हीति । उक्तरूपाया मायाशक्तेर्जगत्कारणत्वेन सिद्धान्तेऽपि स्वीकृतत्वान्नास्ति विरोधाशङ्केत्याशङ्क्याऽऽह—स्वतन्त्रमिति । सांख्यस्मृतीनां सावकाशत्वाय प्रधानवादोपादाने मन्वादिस्मृतीनां निरवकाशतेत्याशङ्क्य तात्पर्यविषयस्यानुष्ठेयस्याबाधात्तस्मिन्विषये तासामस्ति सावकाशत्वमित्याह—मन्वादीति । क्रत्वर्थसमर्पकत्वेन मन्वादिस्मृतीनां सावकाशत्वमभिनयति—अस्येति । न केवलं क्रत्वर्थप्रतिपादकतया सावकाश..र्किं तु पुरुषार्थप्रतिपादकतयाऽपीत्याह—तथेति । नन्वनु[5]ष्ठेये विषये का. ..लादिस्मृतेःऽपि साव-

---

१ क. 'विस्तन्त्रा' । २ ज. 'दृशाचा' । ३ म. 'श्चतुर्वर्णा' । ४ क. ख. ठ. ड. 'कचेत' । ५ क. 'ष्ठेयत्वि' ।

वर्णाश्रमधर्मान्नानाविधान्विदधति । नैवं[1] कपिलादिस्मृतीनामनुष्ठेये विषयेऽवकाशोऽस्ति । मोक्षसाधनमेव हि सम्यग्दर्शनमधिकृत्य ताः प्रणीताः । यदि तत्राप्यनवकाशाः स्युरानर्थक्यमेवाऽऽसां प्रसज्येत । तस्मात्तद[2]विरोधेन वेदान्ता व्याख्यातव्याः । कथं पुनरीक्षत्यादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमित्यवधारितः श्रुत्यर्थः स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेन पुनराक्षिप्यते । भवेदयमनाक्षेपः स्वतन्त्रप्रज्ञानाम् । परतन्त्रप्रज्ञास्तु प्रायेण जनाः स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थमवधारयितुमशक्नुवन्तः प्रख्यातप्रणेतृकासु स्मृतिष्ववलम्बेरन् । तद्बलेन[3] श्रुत्यर्थं प्रतिपित्सेरन् । अस्मत्कृते च व्याख्याने न विश्वस्युर्बहुमानात्स्मृतीनां प्रणेतृषु । कपिलप्रभृतीनां चाऽऽर्षं ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते ।

काशाः सत्यो ब्रह्मकारणवादेऽपि न निरवकाशा भविष्यन्ति नेत्याह—नैवमिति । तत्र हेतुमाह—मोक्षेति । परिशेषायातं फलितमाह—यदीति । सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं बलवदितिन्यायसिद्धमर्थं कथयति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमाक्षिपति—कथमिति । मानान्तरनिरपेक्षया श्रुत्या ब्रह्मणि जगत्कारणेऽवधारिते तदपेक्षस्मृत्यवष्टम्भेन तदाक्षेपो न युक्तः सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षस्य बलवत्त्वादित्यर्थः । स्वतन्त्रप्रज्ञानां परतन्त्रप्रज्ञानां वा यथोक्ताक्षेपानुपपत्तिरिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी करोति—भवेदिति । स्मृत्यपेक्षामन्तरेण पौर्वापर्यालोचनया श्रुतिवशादेव तदर्थप्रतिपत्तिसामर्थ्यं स्वतन्त्रप्रज्ञत्वम् । न हि तान्प्रति स्मृत्यवष्टम्भेनाऽऽक्षेप्तुं युक्तं श्रुत्यैव तेषां तदर्थप्रतिपत्तेरुपपत्तेरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—परतन्त्रेति । अस्मदादीनां विना स्मृत्यपेक्षां स्वातन्त्र्येण वेदार्थनिर्णये सामर्थ्याभावात्तदर्थमवश्यंभाविन्यां पूर्वसिद्धस्मृत्यपेक्षायां सर्वज्ञकपिलादिप्रणीतस्मृतिविरोधेन श्रुत्यर्थनिश्चयायोगात्तदर्थस्योपचरितत्वोपपत्तौ स्मृत्यवष्टम्भेनाऽऽक्षेपः संभवतीत्यर्थः । स्मृत्यवष्टम्भमन्तरेणापि केषांचिद्वेदार्थनिर्णयः सिध्यति न हि स्मृतिकर्तारः स्मृत्यन्तरापेक्षया तदर्थं निर्धारयन्तीत्यभिप्रायेण प्रायेणेत्युक्तम् । बौद्धादिस्मृत्यवष्टम्भव्यासेधार्थं प्रख्यातपदम् । त[4]दवलम्बनफलमाह—तद्बलेनेति । श्रुत्यर्थं प्रतिपित्सेरन्नित्युपचरितं तदर्थं प्रतिपद्येरन्नित्यर्थः । श्रुतीनामुपचरितार्थप्रतिपित्सा न युक्ता मुख्येऽर्थे तासां शक्तितात्पर्ययोर्व्याख्यातत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—अस्मत्कृते चेति । तत्राविश्वासे हेतुमाह—बहुमानादिति । अस्मदादिष्विव तेष्वपि बहुमानानुपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह—कपिलेति । तेषामप्रतिहतज्ञानत्वप्रतिपादिका स्मृतिः सांख्य-

---

१ म. 'वं कापि' । २ क. 'दनुरो' । ३ क. ज. म. 'न त्र श्रु' । ४ ख. तदाल' ।

श्रुतिश्च भवति—" ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत् " [श्वे० ५-२] इति । तस्मान्नैषां मतमयथार्थं शक्यं संभावयितुम् । तर्कावष्टम्भेन चैतेऽर्थं प्रतिष्ठापयन्ति । तस्मादपि स्मृतिबलेन वेदान्ता व्याख्येया इति पुनराक्षेपः । तस्य समाधिः "नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्" इति । यदि स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेनेश्वरकारणवाद आक्षिप्येतैवमप्यन्या ईश्वरकारणवादिन्यः स्मृतयोऽनवकाशाः प्रसज्येरन् । ता उदाहरिष्यामः—" यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयम् "इति परं ब्रह्म प्रकृत्य " स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते " इति चोक्त्वा " तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम " [महाभा० १२-

स्मृतिवदनिर्णीतप्रामाण्येत्याशङ्क्याऽऽह—श्रुतिश्चेति । यस्तावदग्रे सर्गादौ जायमानं कपिलनामानमृषिं स्थितिकाले च प्रसूतं भूतभविष्यद्वर्तमानार्थज्ञानैर्बिभर्ति पुष्णाति तमीश्वरं पश्येदिति योजना । योगिप्रत्यक्षमूलतया सांख्यस्मृतीनां श्रुत्यनपेक्षत्वात्तद्विरोधेऽपि नाप्रामाण्यमिति फलितमाह—तस्मादिति । तर्कमूलत्वाच्च कपिलादिस्मृतीनां प्राबल्यमित्याह—तर्केति । " प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् " इत्यादिना " यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः " इत्यन्तेन तर्कस्य निर्णायकत्वावगमात्तद्बलप्रवृत्तकपिलादिस्मृतीनां प्राबल्ये सिद्धे सिद्धमर्थमाह—तस्मादिति । मूलद्वयसाहित्येन बलवत्त्वसंभावनार्थोऽपिशब्दः । सांख्यस्मृतिविरोधं समन्वयस्य पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तयति—तस्येति । ब्रह्मकारणवादे सांख्यस्मृतिविरोधवत्प्रधानकारणवादेऽपि स्मृत्यन्तरविरोधान्न ब्रह्मवादिनं प्रत्येतदुद्भावनमुचितमिति व्याचष्टे—यदीति । श्रुत्यर्थे स्मृत्यवष्टम्भेनाऽऽक्षेपस्यावकाशो नास्तीत्यरुचिं सूचयति—एवमपीति । यासां स्मृतीनां प्रधानवादे निरवकाशत्वं ता दर्शयति—ता इति । तस्मादव्यक्तमित्यत्र तच्छब्देन चेतनमेव कारणं परामृष्टमित्युपदेष्टुं चेतनस्य प्रकृतित्वमाह—यत्तदिति । सूक्ष्मत्वमतीन्द्रियत्वम् । अविज्ञेयत्वं प्रमाणान्तरावगाह्यत्वम् । तर्हि सर्वप्रमाणागोचरत्वान्नास्त्येव तदित्याशङ्क्य सर्वभूतानां सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन स्वतःसिद्धस्य दुरपह्नवत्वं मन्वानो ब्रूते—स हीति । कार्यलिङ्गकमनुमानमपि तत्र संभावनाहेतुरित्याशयवानाह—तस्मादिति । अव्यक्तशब्देनाव्याकृतंकार्यं भूतसूक्ष्ममत्र विवक्षि-

१ क. ज. म. °न च तेऽ° । २ ख. °त्वाच्च विरो° । ३ ख. ड. °वृत्तिक° । ४ झ. °णं पृष्ट° । ५ ख. °न वस्तुतः सि° । ६ ख. °शयेनाऽऽह । ७ ट. ड. °ततकार्यं ।

३३६-२८-३०] इत्याह। तथाऽन्यत्रापि "अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निर्गुणे संप्रलीयते" [महाभा० १२-३४१-३१] इत्याह।
"अतश्च संक्षेपमिमं शृणुध्वं नारायणः सर्वमिदं पुराणः।
स सर्गकाले च करोति सर्वं संहारकाले च तदत्ति भूयः"
[महाभा० १२-३०३-११९] इति पुराणे।
भगवद्गीतासु च "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा" [भ० गी० ७-६] इति। परमात्मानमेव च प्रकृत्याऽऽपस्तम्बः पठति—"तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः" [ध० सू० १-८-२३-२] इति। एवमनेकशः स्मृतिष्वपीश्वरः कारणत्वेनोपादानत्वेन च प्रकाश्यते। स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य स्मृतिबलेनोत्तरं वक्ष्यामीत्यतोऽयमन्यस्मृत्यनवकाशदोषोपन्यासः। दर्शितं तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादं प्रति तात्पर्यम्।

तमव्याकृतस्यानादित्वेनोत्पत्त्यनभ्युपगमान्निमित्तकारणत्वमेवात्र चेतनस्योक्तमिति सेश्वरसांख्यमतम्। अनादिनोऽपि चाव्यक्तस्य संभवत्येवेश्वराधीनत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—तथाऽन्यत्रेति। अत्र त्वव्यक्तमिति भूतसूक्ष्मलयाधिकरणमव्याकृतं गृहीतम्। इतिहाससमर्पितेऽर्थे पौराणिकीं संमतिमाह—अतश्चेति। अन्तर्यामिव्यतिरिक्तवस्तुनो दुर्वचनत्वमतःशब्दार्थः। सर्वात्मत्वे कथमस्य नापक्षयः सर्वत्रापक्षयोपलम्भादित्याशङ्क्याऽऽह—पुराण इति। सर्वस्य तदन्तर्भावेऽपि तस्य सर्वस्मिन्ननन्तर्भावादिति हेतुमभिप्रेत्य सर्वात्मत्वं साधयति—स सर्गेति। उक्तेऽर्थे भागवतीं स्मृतिं संवादयति—भगवद्गीतास्विति। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवो जन्महेतुः। प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलयस्तद्धेतुः। तत्रैव कल्पसूत्रकारसंमतिमाह—परमात्मानमिति। तस्मादित्यात्मलाभान्न परमित्यादौ प्रकृतं परमात्मानं परामृशति। सर्वे काया ब्रह्मादयः स्तम्बपर्यन्ता देहास्तस्मात्प्रभवन्तीति निमित्तत्वमुक्तम्। समूलमित्युपादानत्वं विपरीतं वा। शश्वद्भवः शाश्वतिकोऽनादिः। स नित्यो नाशशून्य इत्यर्थः। उदाहृतस्मृतीनां तात्पर्यमाह—एवमिति। तात्पर्यलिङ्गमभ्यासं दर्शयति—अनेकश इति। ननु श्रुतिविरोधोपन्यासे संभाविते किमिति स्मृतिविरोधः सिद्धान्तिनोपन्यस्यते तत्राऽऽह—स्मृतीति। तर्हि स्मृतीनां परस्परविरोधे तत्त्वनिर्णयानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—दर्शितं त्विति। ततश्च मन्वादिस्मृ-

---

१ ज. 'विष्क्रिये सं'। २ ञ. सर्ग। ३ क. ज. सर्वस्य। ४ क. ज. ञ. 'लेनैवोत्त'। ५ ञ. 'रं प्रव'। ६ ख. 'धात्रावे'। ७ क. ट. प्रकृते।

विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्यकर्तव्येऽन्यतरपरिग्रहेऽन्यतरपरित्यागे च श्रुत्यनुसारिण्यः स्मृतयः प्रमाणमनपेक्ष्या इतराः। तदुक्तं प्रमाणलक्षणे—"विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्" [जै० मी० सू० १-३-३] इति। न चातीन्द्रियानर्थाञ्श्रुतिमन्तरेण कश्चिदुपलभत इति शक्यं संभावयितुं निमित्ताभावात्। शक्यं कपिलादीनां सिद्धानामप्रतिहतज्ञानत्वादिति चेत्। न। सिद्धेरपि सापेक्षत्वात्। धर्मानुष्ठानापेक्षा हि सिद्धिः। स च धर्मश्चोदनालक्षणः [जै० सू० १-१-२]। ततश्च पूर्वसिद्धाया-

---

तीनां श्रुतिमूलत्वेन प्राबल्यात्तदनुसारेण तत्त्वनिर्णयसिद्धिरित्यर्थः। नन्वनुमितश्रुतिमूलतया कपिलादिस्मृतीनामपि मन्वादिस्मृतिभिः समानबलत्वादनिर्णयतादवस्थ्ये विकल्पः स्यादिति नेत्याह—विप्रतिपत्तौ चेति। क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पायोगाद्विरुद्धस्मृत्युपलब्धावन्यतरत्यागेनान्यतरस्वीकारध्रौव्ये क्लृप्तश्रुतिमूलाः स्मृतयो मानत्वेनापेक्ष्यन्ते कल्प्यश्रुतिमूलास्तु दुर्बलत्वादुपेक्ष्यन्ते तथा च तत्त्वनिर्णयोपपत्तिरित्यर्थः। ननु यत्र स्मृत्योर्विरोधस्तत्र तन्मूलयोः श्रुत्योर्विरोधपर्यवसानात्तयोश्च तुल्यबलतया व्यवस्थाऽऽस्थेयेति तत्राऽऽह—तदुक्तमिति। औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदितिप्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिर्मानं न वेति संदेहे वेदार्थानुष्ठातॄणां स्मृतिभिर्मूलश्रुत्यनुमानात्प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योश्च तुल्यबलत्वादुदितानुदितहोमवद्विकल्पसंभवान्मानमिति प्राप्ते प्रत्याह—विरोधे त्विति। श्रुतिविरोधे स्मृतीनां प्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षावर्जितं हेयमिति यावत्। यतोऽसति विरोधे मूलश्रुत्यनुमानं प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धे त्वर्थे कुतः स्मृत्या श्रुत्यनुमानमर्थापहारेण मानस्याप्यपहारादतो मूलाभावादप्रमाणं सर्ववेष्टनस्मृतिः। तथा कपिलादिस्मृतिरपीत्यर्थः। ननु कपिलादिस्मृतेर्न श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यमिष्यते किं तु प्रत्यक्षमूलत्वेनेत्याशङ्क्यायोगिप्रत्यक्षं योगिप्रत्यक्षं वा तन्मूलमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—न चेति। द्वितीयं शङ्कते—शक्यमिति। अतीन्द्रियार्थोपलम्भनं संभावयितुमिति शेषः। किं तेषां साधनसाध्या सिद्धिराजानतो वेति विकल्प्याऽऽद्ये श्रुतिमन्तरेणातीन्द्रियार्थोपलब्धिर्न सिध्यतीत्याह—न सिद्धेरपीति। योगमाहात्म्यरूपा सिद्धिस्तस्याः साधनसापेक्षत्ववदतीन्द्रियार्थोपलब्धिरपि कपिलादीनां श्रुत्यपेक्षेति वक्तुमपीत्युक्तम्। सिद्धेः सापेक्षत्वं स्फुटयति—धर्मेति। तथाऽपि कथमतीन्द्रियार्थोपलब्धेः श्रुत्यपेक्षेति तत्राऽऽह—स चेति। चोदनासूत्रप्रामाण्याद्धर्मस्य चोदनालक्षणत्वेऽपि कपिलादिवचनानुसारेण श्रुतेरर्थनिर्णये काऽनुपपत्तिरिति तत्राऽऽह—ततश्चेति। कपिलादीनां विनि-

---

१ ठ. 'त्वरवाद'। २ ख. 'द्वा सा स'। ३ ठ. ड. 'तिमूल'।

श्चोदनाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुषवचनवशेनातिशङ्कितुं शक्यते । सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपि बहुत्वात्सिद्धानां प्रदर्शितेन प्रकारेण स्मृतिविप्रतिपत्तौ सत्यां न श्रुतिव्यपाश्रयादन्यन्निर्णयकारणमस्ति । परतन्त्रप्रज्ञस्यापि नाकस्मात्स्मृतिविशेषविषयः पक्षपातो युक्तः । कस्यचित्क्वचित्पक्षपाते सति पुरुषमतिवैश्वरूप्येण तत्त्वाव्यवस्थानप्रसङ्गात् । तस्मात्तस्यापि स्मृतिविप्रतिपत्त्युपन्यासेन श्रुत्यनुसारानुसारविषयविवेचनेन च सन्मार्गे प्रज्ञा संग्रहणीया । या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता न तया श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं मतं श्रद्धातुं शक्यं "कपिलम्" इति श्रुतिसामान्यमात्रत्वात् । अन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतप्तुर्वासुदेवनाम्नः स्मर-

---

श्चितवेदप्रामाण्यानां तदर्थानुष्ठानवतां तत्प्रभावलब्धसिद्धीनां तद्विरुद्धार्थाभिधानासंभवात्तद्वचनात्प्रागेवावधृतप्रामाण्यस्य वेदस्य तदनुरोधेनोपचरितार्थत्वकल्पनमनुचितमिति भावः । अतिशङ्कितुं मुख्यां वृत्तिमतीत्योपचरितैर्वृत्त्या शङ्कितुमिति यावत् । न द्वितीयः कपिलादीनामीश्वरवदाजानसिद्धेरसिद्धत्वात्सिद्धत्वेऽपि तेषां बहुत्वात्तदुक्तिमाश्रित्य श्रुत्यर्थकल्पनायां तदैकमत्यस्यामानत्वादन्यस्मृत्यनवकाशन्यायेन स्मृतीनामेव मिथो विवादे श्रुत्यवष्टम्भं विना तास्वपि विश्वासाभावान्न तदनुसारेण श्रुत्यर्थनिर्धारणसिद्धिरित्याह—सिद्धेति । यत्तु परतन्त्रप्रज्ञत्वादस्माकमनिश्चितवेदार्थानां विरोधेन स्मृतेरप्रामाण्यमनाशङ्कनीयमपि तु स्मृत्यनुसारेण वेदार्थो निश्चयितव्यः । अन्यथा परतन्त्रप्रज्ञानां वेदार्थानिश्चयप्रसङ्गादिति तत्राऽऽह—परतन्त्रेति । कथं तर्हि परिहृत्याव्यवस्थां तत्त्वं निर्णेतव्यं तत्राऽऽह—तस्मादिति । तस्यापीति तेन परतन्त्रप्रज्ञेनापीत्यर्थः । सन्मार्गः श्रुत्यनुसारिस्मृत्युक्तोऽर्थस्तत्र प्रज्ञासंग्रहस्तस्मिन्नेव बुद्धिस्थैर्यमित्यर्थः । ननु कपिलस्याप्रतिहतज्ञानत्वश्रवणात्तदुक्तस्मृत्यप्रामाण्याङ्गीकारे श्रुतिरेव विरुध्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—या त्विति । कपिलशब्दश्रुत्यविरोधाय सावकाशानवकाशन्यायेन श्रुतिस्मृत्योर्व्यवस्थाऽऽस्थेयेत्याशङ्क्याऽऽह—कपिलमितीति । शब्दसामान्यादेव सांख्यप्रणेता कपिलः श्रौत इति भ्रान्तिरविवेकिनामित्यर्थः । श्रुतौ तर्हि कपिलशब्दस्य कोऽर्थः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अन्यस्येति । वैदिको हि कपिलो वासुदेवनामा पितुरादेशादश्वमेधपशुमन्विष्य परिसरे पश्यतामिन्द्रचेष्टितमदृष्टवतां

---

१ म. 'चित्तु पक्ष' । २ क. ज. म. ट. 'विवे' । ३ क. ज. 'यं द' । ४ ख. 'तया वृ' । ५ ख. 'वात्तद' । ६ ख. 'स्याप्यप्र' ।

णात् । अन्यार्थदर्शनस्य च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात् । भवति चान्या मनोर्माहात्म्यं प्रख्यापयन्ती श्रुतिः—" यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेपजम् " [तै० सं० २-२-१०-२] इति । मनुना च

" सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।
संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति " ॥
[मनुस्मृ० १२-९१]

इति सर्वात्मत्वदर्शनं प्रशंसता कापिलं मतं निन्द्यत इति गम्यते । कपिलो हि न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यत आत्मभेदाभ्युपगमात् । महाभारतेऽपि च—

" बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु " ।
[१२-३५२-१]

इति विचार्य—

" बहवः पुरुषा राजन्सांख्ययोगविचारिणाम् " ।
[१२-३५२-२]

षष्टिसहस्रसंख्यानुपामात्मोपरोधिनां सगरसुतानां सहसैव भस्मीभावहेतुः सांख्यप्रणेतुर्वैदिकादन्यः स्मर्यते । यत्र यत्र वैदिकत्वे सति वासुदेवांशत्वं तत्र तत्र सर्वात्मत्वोपदेष्टृत्वं दृष्टमिह तु तद्विरुद्धार्थोपदेष्टुस्ततोऽन्यत्वमिति भावः । किं च परमात्मप्रतिपत्तिपरमिदं वाक्यं यो ज्ञानैरग्रे प्रसूतं कपिलं बिभर्ति तं पश्येदिति दर्शनात् । न च तस्यानुग्राहकन्यायाभावे कपिलज्ञानातिशयावेदकत्वमित्याह—अन्यार्थेति । कपिलस्य द्वैतवादिनः श्रौतत्वं निरस्य सर्वात्मत्ववादिनो मनोः श्रौतत्वमाह—भवति चेति । मनोरपि कपिलेनैकवाक्यत्वं शङ्कित्वोक्तम्—मनुना चेति । सर्वात्मत्वप्रशंसायामपि कथं कापिलं मतं निन्दितमित्याशङ्क्य तद्दर्शयितुं तदीयं मतमाह—कपिलो हीति । पूर्वं कापिलमतस्य कारणविषये व्यासादिवचनविरोधो दर्शितः संप्रति सर्वात्मत्वविषयेऽपि व्यासवचनविरोधमाह—महाभारतेऽपीति । सर्वात्मैव निर्धारितेत्युत्तरत्र संबन्धः । पुरुषा जीवास्ते किं स्वभावेनैव बहवः किं वैक एव परमात्मा बहूनां दृश्यानां स्वभाव इति पृच्छति—बहव इति । पूर्वपक्षमनुभाष्य तन्निरासेन सिद्धान्तमाह—बहव इत्यादिना । यथा पुरुषाणां तदाकाराणां बहूनां देहानामेका पृथिवी योनिरधिष्ठानमुच्यते तथा तमेकं पुरुषं परमात्मानं बहुत्वेन

---

१ क. किंचन । २ क. ज. ञ. °नि । समं प° । ३ क. ज. ञ. °जी स्वा° । ४ ज. °त्मद° । ५ क. °पिल्म° ६ क. ट. °पि " ब° । ७ क. °णां ब° ।

इति परपक्षमुपन्यस्य तद्व्युदासेन—

"बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते।
तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम्" ॥
[१२-३५२-३]

इत्युपक्रम्य—

"ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहसंस्थिताः[1]।
सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्क्वचित् ॥
[१२-३५३-४]

"विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः।
एकश्चरति भूतेषु स्वैरचारी यथासुखम्" ॥
[१२-३५३-५]

इति सर्वात्मतैव निर्धारिता। श्रुतिश्च सर्वात्मतायां भवति—

"यस्मिन्सर्वाणि भूतानि[2] आत्मैवाभूद्विजानतः।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः"

[ई० ७] इत्येवंविधा। अतश्च[3] सिद्धमात्मभेदकल्पनयाऽपि[4]

प्रतिपन्नानां जीवानां वास्तवं स्वभावं विश्वं परिपूर्णं सर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तं कथयिष्यामीत्याह[5]—बहूनामिति[6]। सर्वज्ञत्वादिगुणकस्य तद्विरुद्धप्रत्यगात्मैक्यमयुक्तमित्याशङ्क्य विरोधस्य प्रातीतिकत्वं मत्वोक्तम्—ममेति। सर्वान्तरात्मत्वे परस्मिन्नपि संसारित्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्य वस्तुतस्तदभावमाह—सर्वेषामिति। किमिति तर्हि प्रत्यात्ममात्मभूतः परमात्मा नोपलभ्यते तत्राऽऽह—न ग्राह्य इति। तस्यासत्त्वं शङ्कित्वोक्तम्—विश्वेति। विश्वे मूर्धानोऽस्यैव सर्वत्र प्रतिबिम्बितत्वात्। तथा विश्वभुजादौ योज्यम्। परमात्मनः सर्वात्मत्वेनोक्तस्य निरपेक्षतया स्वतन्त्रस्य परमसुखरूपतामाह—एक इति। कापिलमतस्य वेदानुसारिस्मृतिविरोधमुक्त्वा साक्षादेव वेदविरोधमाह—श्रुतिश्चेति। यस्मिन्काले पुरुषस्य विजानतः स्वरूपतयाऽधिगतब्रह्मण एव सर्वत्र प्रतिबिम्बितत्वाद्भूतानि सर्वाण्यात्मैवाभूत्तस्मिन्काले शोकमोहोपलक्षितः सर्वोऽपि सकारणः संसारो विदुषो नास्तीति श्रुत्यर्थः। श्रुतिस्मृतिविरोधे परमतस्यानादेयत्वं सिद्धमित्युपसंहरति—अतश्चेति[7]। इतिशब्दः सिद्धमित्यनेन संबध्यते। वेदविरोधे स्मृतेरेव क्रिमि-

---

१ म. देहिसंज्ञिताः। २ झ. °तानि ह्यात्मै°। ३ ज. म. °तश्चाऽऽत्म°। ४ क. झ. म. °पि कापि°। ५ क. ख. °रोधं प्रा°। ६ क. ख. °तिकं म°। ७ झ. °विरुद्धे स्मृ°।

कपिलस्य तन्त्रं वेदविरुद्धं वेदानुसारिमनुवचनविरुद्धं च न केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिकल्पनयैवेति । वेदस्य हि निरपेक्षं स्वार्थे प्रामाण्यं रवेरिव रूपविषये । पुरुषवचसां तु मूलान्तरापेक्षं वक्तृस्मृतिव्यवहितं चेति विप्रकर्षः । तस्माद्वेदविरुद्धे विषये "स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो" न दोषः ॥ १ ॥

कुतश्च स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः—

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥ (१)

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृतौ कल्पितानि महदादीनि न तानि वेदे लोके चोपलभ्यन्ते । भूतेन्द्रियाणि तावल्लोकवेदप्रसिद्धत्वाच्छक्यन्ते स्मर्तुम् । अलोकवेदप्रसिद्धत्वात्तु महदादीनां षष्ठस्येवेन्द्रियार्थस्य न स्मृतिरवकल्पते । यदपि क्वचित्तत्परमिव श्रवणमवभासते तदप्यतत्परं व्याख्यातम्, "आनुमानिकमप्येकेषाम्" [ब्र० सू० १-४-१] इत्यत्र ।

त्यप्रामाण्यं विपरीतं किं न स्यादित्याशङ्कयाऽऽह—वेदस्येति । ईश्वरकार्यत्वेऽपि तद्धीपूर्वकत्वाभावाद्वेदस्यापौरुषेयत्वेनानपेक्षत्वात्कापिलादिस्मृतीनां[10] तु तदर्थस्मृतिपूर्वकत्वात्तदर्थस्मृतीनां च तदर्थानुभवपूर्वकत्वादुक्तप्रामाण्यनिश्चयाय स्मृत्यनुभवौ यावत्कल्प्येते तावदेव स्वतःसिद्धप्रामाण्यवेदवाक्यात्तदर्थो निश्चित इति झटिति प्रवृत्तवेदवाक्योत्थं[11] ज्ञानमसंजातविरोधि स्मृतिविरोधे तत्प्रामाण्यस्य बाधकमिति भावः । विप्रकर्षो विशेषः श्रुतिस्मृत्योरिति यावत् । सिद्धे विशेषे फलितमाह—तस्मादिति ॥ १ ॥

उक्तेऽर्थे हेत्वन्तरपरत्वेनोत्तरसूत्रमुत्थापयति—कुतश्चेति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—प्रधानादिति । तथा च मूलप्रमाणाभावादप्रमाणं महदादिविषया स्मृतिरिति शेषः । भूतानामिन्द्रियाणां च लोकवेदप्रसिद्धत्वान्न तद्विषयस्मृत्यप्रामाण्यमित्याशङ्क्याङ्गीकरोति—भूतेति । तथाऽपि महदहंकारपञ्चतन्मात्राणां मूलाभावान्न स्मृतिः संभवतीत्याह—अलोकेति । महदादीनामपि महतः परमव्यक्तमित्यादावस्ति प्रसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—यदपीति । महदादिस्मृतेर्मूलाभावात्[12]तदप्रामाण्येऽपि किमायातं प्रधान-

---

१ क. ज. तन्त्रस्य । २ क. ञ. °रुद्धत्वं वे° । ३ क. ञ. °रुद्धत्वं च । ४ ञ. ट. °तिपरिक° । ५ ञ. °ति सिद्धम् । वे° । ६ ञ. °क्षं स्वार्थे प्रामाण्यं व° । ७ क. °ल्लोके वे° । ८ क. वेदे प्र° । ९ क. °णमाभा° । १० ख. °र्वत्वा° । ११ ख. °क्योत्पन्ना° । १२ क. ख. ठ. ड. °वाद° ।

कार्यस्मृतेरप्रामाण्यात्कारणस्मृतेरप्यप्रामाण्यं युक्तमित्यभिप्रायः। तस्मादपि न "स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो" दोषः। तर्कावष्टम्भं तु "न विलक्षणत्वात्" [ब्र० सू० २-१-४] इत्यारभ्योन्मथिष्यति ॥ २ ॥ [१]

(योगस्मृत्याऽपि वेदसंकोचस्यायुक्तत्वम्, अधि० २)

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥ (२)

एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता द्रष्टव्येत्यतिदिशति। तत्रापि श्रुतिविरोधेन प्रधानं स्वतंत्रमेव कारणं महदादीनि च कार्याण्यलोकवेदप्रसिद्धानि कल्प्यन्ते। नन्वेवं सति समानन्यायत्वात्पूर्वेणैवैतद्गतं किमर्थं पुनरतिदिश्यते। अस्ति ह्यत्राभ्यधिकाशङ्का। सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि योगो

स्मृतेरित्याशङ्क्य सूत्रस्य तात्पर्यमाह[3]—कार्येति। सांख्यस्मृत्यप्रामाण्ये सिद्धे फलितमुपसंहरति—तस्मादिति। मूलप्रमाणाभावस्तच्छब्दार्थः। अपिर्नो[4] स्मृत्यादिविरोधः समुच्चितः। स्मृतिविरोधाभावेऽपि ब्रह्मकारणवादो न्यायविरोधान्न सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—तर्केति ॥ २ ॥ (१)

सांख्यस्मृतेर्मन्वादिस्मृतिविरोधेऽपि योगस्मृतेर्न सोऽस्तीति मन्वादिस्मृतिष्वपि योगस्यानुमोदितत्वात्तथा च प्रधानादिविषयेऽपि योगस्मृतेर्मानत्वात्तद्विरुद्धसमन्वयो न सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—एतेनेति। चेतनं जगदुपादानं वदतः समन्वयस्य प्रधानं वास्तवमीश्वराधिष्ठितं जगदुपादानमिति वदन्त्या योगस्मृत्या विरोधोऽस्ति न वेति प्रधानादिविषये[5] तत्प्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमग्रे दर्शयिष्यन्नतिदेशसूत्रं व्याकरोति—एतेनेत्यादिना। श्रुत्यादिसंगतिचतुष्टयं फलं च पूर्वन्यायातिदेशत्वात्पूर्ववदत्रापि द्रष्टव्यम्। अर्थसाम्याभावे तुल्यन्यायाविषयत्वादतिदेशानुपपत्तिरित्याशङ्क्यार्थसाम्यमाह—तत्रापीति। अधिकाशङ्काभावादधिकरणारम्भमाक्षिपति—नन्विति। एवं सतीति सांख्ययोगस्मृत्योरर्थसाम्ये सतीति यावत्। अधिकाशङ्कां दर्शयन्नधिकरणारम्भं समर्थयते—अस्तीति। तामेव दर्शयितुमादौ योगस्मृतेः श्रुतिमूलत्वमाह—सम्यगिति। ननु श्रवणमनननिदिध्यासनान्येवात्र सम्यग्धीहेतुत्वेन विधीयन्ते न त्वष्टाङ्गयोगविधिरत्रास्तीत्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरमाह—

---

१ ज. 'तत्रं का'। २ ज. अस्त्यत्रा'। ३ क. ख. ठ. ड. 'त्पर्यार्थमा'। ४ क. 'ना श्रुत्या'। ५ ख. 'ये प्रामा'।

वेदे विहितः " श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः " [बृ० २-४-५] इति । "त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरम्" [श्वे०२-८] इत्यादिना चाऽऽसनादिकल्पनापुरःसरं बहुप्रपञ्चं योगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते । लिङ्गानि च वैदिकानि योगविषयाणि सहस्रश उपलभ्यन्ते " तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् " [का० २-६-११] इति " विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् " [का० २-६-१८] इति चैवमादीनि । योगशास्त्रेऽपि " अथ तत्त्वदर्शनोपायो योगः " इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगोऽङ्गी क्रियते । अतः संप्रतिपन्नार्थैकदेशत्वादष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिरप्यनपवदनीया भविष्यतीति । इयमप्यधिका शङ्काऽतिदेशेन निवर्त्यते । अर्थैकदेशसंप्रतिपत्तावप-

---

त्रिरुन्नतमिति । त्रीणि देहग्रीवाशिरांस्युन्नतानि यस्मिन् । समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नित्यादिस्मृतेः । तच्छरीरं तथा समं संस्थाप्य युञ्जीतेति योजना । न केवलं श्रुत्यनुगृहीतो योगः किं तु श्रौतलिङ्गानुगृहीतश्चेत्याह—लिङ्गानि चेति । तान्येव दर्शयति—तां योगमित्यादिना । इन्द्रियाणामन्तर्बहिर्भावेन व्यवस्थितानां स्थिरामवि-[2]चालिनीं धारणामैकाग्र्यलक्षणां योगविदो योगं मन्यन्ते । यथोक्तमैकाग्र्यमेव परमं तप इति वक्तुं योगशब्दादुपरिष्टादितिशब्दः । एतां ब्रह्मविषयां विद्यां योगप्रकारं च सर्वं मृत्योः सकाशान्नचिकेता लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्तोऽभूदित्याह—विद्यामेतामिति । श्रुति-[3]वल्लिङ्गानुगृहीतयोगस्य सम्यग्ज्ञानोपायत्वेऽपि किमायातं योगस्मृतेरित्याशङ्क्याऽऽह—योगशास्त्रेऽपीति । आत्मज्ञानस्य मोक्षोपायत्वनिश्चयात्तज्जिज्ञासानन्तरमित्यथशब्दार्थः । एवं योगस्य सम्यग्धीहेतुत्वमुपपाद्याधिकां शङ्कां दर्शयति—अत इति । योगः सम्यग्दर्शनोपायः संप्रतिपन्नार्थैकदेशस्तद्वत्त्वाद्योगस्मृतिरानिराकार्येत्यत्र दृष्टान्तमाह—अष्टकादीति । "अष्टकाः कर्तव्याः" । "गुरुरनुगन्तव्यः"[4] । "तडागं खनितव्यम्" इत्यादिस्मृतयो न प्रमाणं धर्मस्य वेदैकप्रमाणकत्वादष्टकादेरिष्टसाधनत्वे वेदादृष्टेः स्मृतेश्च भ्रान्त्याऽपि संभवादिति प्राप्य वेदार्थानुष्ठातॄणामेव स्मृतिषु संनिबन्धनासु कर्तृत्वान्मूलभूतं वेदमनुमापयन्त्यः स्मृतयो मानमिति प्रमाणलक्षणे राद्धान्तितं तथा योगस्मृतिरपि मानमित्यर्थः । अधिकां शङ्कामनूद्य तन्निवर्तकत्वेनातिदेशाधिकरणस्यार्थवत्त्वमाह—इयमिति । कथं तर्हि निराकरणं तदाह—अर्थैकदेशेति । योगस्मृतिर्योगविषये वेदा-

---

१ घ. 'र्शनाभ्युपा' । २ क. ख. 'विचलि' । ३ क. 'तितल्लि' । ४ क. ख. 'नुसर्तव्यः । ट. ड. 'नुमन्त' । ५ क. सन्निब' ।

प्यर्थैकदेशविप्रतिपत्तेः पूर्वोक्ताया दर्शनात् । सतीष्वप्यध्यात्मविषयासु बह्वीषु स्मृतिषु सांख्ययोगस्मृत्योरेव निराकरणे यत्नः कृतः । सांख्ययोगौ हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन लोके प्रख्यातौ शिष्टैश्च परिगृहीतौ । लिङ्गेन च श्रौतेनोपबृंहितौ "तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः" [श्वे० ६-१३] इति । निराकरणं तु न सांख्यज्ञानेन वेदनिरपेक्षेण योगमार्गेण वा निःश्रेयसमधिगम्यत इति । श्रुतिर्हि वैदिकादात्मैकविज्ञानादन्यन्निःश्रेयससाधनं वारयति "तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" [श्वे० ३-८] इति । द्वैतिनो हि ते सांख्या योगाश्च नाऽऽत्मैकत्वदर्शिनः । यत्तु दर्शनमुक्तम् "तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नम्" इति वैदिकमेव तत्र ज्ञानं ध्यानं च सांख्ययोगशब्दाभ्यामभिलप्यते प्रत्यासत्ते-

---

विसंवादान्मानमपि प्रधानादौ तद्विसंवादादमानमर्थवादस्य विधिशेषत्वेन प्रामाण्येऽपि विसंवादिनि स्वार्थे तदनभ्युपगमादित्यर्थः । नन्वध्यात्मविषयाः सन्ति सहस्रं बौद्धार्हतादिस्मृतयस्ताः किमित्युपदेशातिदेशाभ्यां न निराक्रियन्ते तत्राऽऽह—सतीष्वपीति । तत्र हेतुनाह—सांख्येत्यादिना । ननु लोके पशुसदृशानां प्राकृतानां परमपुरुषार्थसाधनत्वेन बौद्धादिदर्शनमपि प्रसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—शिष्टैश्चेति । ननु शिष्टपरिग्रहस्यापि विशिष्टप्रमाणमूलत्वमेष्टव्यम् "आचाराच्च स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनाम्" इति न्यायात्तत्राऽऽह—लिङ्गेन चेति । एको बहूनां यो विदधाति कामानित्युपक्रम्य श्रुतं तत्कारणमिति तेषां कामानां कारणं सांख्यैर्ज्ञानिभिर्योगैर्ध्यायिभिश्चाभिपन्नमाभिमुख्येन प्रत्यक्तया प्राप्तं देवं ज्ञात्वा सर्वपाशैरविद्यादिक्लेशैर्मुच्यत इत्यर्थः । तर्हि श्रुतिसिद्धत्वादिकारणवशान्निराकरणमशक्यमन्यथा श्रुत्यादिविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह—निराकरणं त्विति । किमत्र प्रमाणमित्यपेक्षायामुक्तम्—श्रुतिर्हीति । ननु वैदिकादात्मज्ञानादेव सांख्यादयोऽपि निःश्रेयसं वदन्ति तत्कथमवैदिकत्वेन ते निरस्यन्ते तत्राऽऽह—द्वैतिनो हीति । तर्हि श्रौतस्य लिङ्गस्य का गतिरित्यत आह—यत्त्विति । प्रसिद्धिविरोधेन कथमभ्युपगम्यते प्रमाणवशादित्याह—प्रत्यासत्तेरिति । वैदिकी सम्यग्बुद्धिः संख्या तया सह वर्तत इति सांख्यं योगो ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधस्तस्य योगस्य तदुपायत्वात्प्रत्ययैकतानताया ध्यानस्य तेनाभेदोपचारादतः

---

१ ज. म. 'रणाय यं' । २ क. लोकप्र' । ३ म. 'ख्यस्मृतिज्ञा' । ४ म. 'लप्येते । ५ ठ. ढ. 'ष्टप्र' । ६ ख. 'सिद्धवि' । ७ क. ख. 'तंन्त इ' । ८ क. ख. सांख्या यो' ।

रित्यवगन्तव्यम् । येन त्वंशेन न विरुध्येते तेनेष्टमेव सांख्ययोगस्मृत्योः सावकाशत्वम् । तद्यथा "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" [बृ०४-३-१६] इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव पुरुषस्य विशुद्धत्वं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन सांख्यैरभ्युपगम्यते। तथा च योगैरपि "अथ परिव्राड्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः" [जावा० ४] इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रव्रज्याद्युपदेशेनानुगम्यते । एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि। तान्यपि तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानायोपकुर्वन्तीति चेदुपकुर्वन्तु नाम। तत्त्वज्ञानं तु वेदान्तवाक्येभ्य एव भवति "नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्" [तै० ब्रा० ३-१२-९-७] "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" [बृ०२-९-२६] इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥ ३ ॥ [२]

(वैलक्षण्याख्ययुक्तिद्वाराऽपि वेदान्तवाक्यानामबाध्यत्वम्, अधि० ३)

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

संनिकृष्टं सम्यग्ज्ञानं वैदिकं सांख्यादिशब्दितमित्यर्थः। तर्हि प्रसिद्धयोः सांख्ययोगस्मृत्योः सर्वथा नास्ति प्रामाण्यं नेत्याह—येन त्विति । अविरुद्धमंशमेव स्मृतिद्वयेऽपि विभज्य दर्शयति—तद्यथेति। प्रव्रज्यादीत्यादिशब्देन तद्धर्मसंग्रहः । अथोक्तविधया सांख्ययोगस्मृतिविरोधाभावेऽपि काणादादिस्मृतिविरोधान्न समन्वयसिद्धिरित्यत आह—एतेनेति। सांख्ययोगस्मृतिनिराकरणन्यायेनेति यावत्। तेषां निराकर्तव्यताममृष्यन्नाशङ्कते—तान्यपीति। तर्कोऽनुमानमनुग्राह्यं मानम् । उपपत्तिरनुग्राहिका युक्तिरिति भेदः । तर्कस्मरणानां तत्त्वज्ञानोपकारकत्वमङ्गी करोति—उपकुर्वन्त्विति। तर्हि वैदिकवाक्येभ्यस्तेषां को विशेषस्तत्राऽऽह—तत्त्वज्ञानं त्विति। तत्र मानमाह—नावेदविदिति ॥ ३ ॥ (२)

तदेवं वेदविरुद्धानां स्मृतीनामप्रामाण्यान्न तद्विरोधः समन्वयस्येति समन्वयविरोधिनीनां स्मृतीनामाभासतामुक्त्वा तद्विरोधिनो न्यायस्याऽऽभासतां विवक्षुः सांख्ययोगन्यायस्याऽऽभासत्वार्थं पूर्वपक्षयति—न विलक्षणत्वादिति । चेतनाद्ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिं ब्रुवन्समन्वयो विषयः स किमाकाशादि न चेतनप्रकृतिकं द्रव्यत्वाद्घटादिवदिति

१ ज. म. ट. °रुध्यते। २ क. ज. °रनुग°। ३ क. ज. °न्तु । त°। ४ ख. °ति । श्रुत्यवि°। ५ ख. °द्विरत। ६ ख. °त्वार्थे पू°। ७ ख. ठ. ड. °तिं वदन्स°। ८ ठ. °व्यत्वेन घटा°। ९ ख. °द्रव्य°।

ब्रह्मास्य जगतो[1] निमित्तकारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्याऽऽक्षेपः स्मृतिनिमित्तः परिहृतः । तर्कनिमित्त इदानीमाक्षेपः परिहियते । कुतः पुनरस्मिन्नवधारित आगमार्थे तर्कनिमित्तस्याऽऽक्षेपस्यावकाशः । ननु धर्म इव ब्रह्मण्यप्यनपेक्ष आगमो भवितुमर्हति । भवेदयमवष्टम्भो यदि प्रमाणान्तरानवगाह्य आगममात्रप्रमेयोऽयमर्थः स्यादनुष्ठेयरूप इव धर्मः । परिनिष्पन्नरूपं तु ब्रह्मावगम्यते । परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्रमाणान्तराणामस्त्यवकाशो यथा पृथिव्यादिषु । यथा च श्रुतीनां परस्परविरोधे सत्येकवशेनेतरा नीयन्त एवं प्रमाणान्तरविरोधेऽपि तद्वशेनैव श्रुतिर्नीयेत[2] । दृष्टसाम्येन[3] चादृष्टमर्थं समर्थयन्ती[4] युक्तिरनुभवस्य

सांख्ययोगन्यायेन विरुध्यते न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे पूर्वाधिकरणेनोत्तराधिकरणसंदर्भस्य संगतिमाह—ब्रह्मेति । अत्र च समन्वयस्य यथोक्तन्यायविरोधसमाधेरेव श्रुत्यादिसंगतयः । फलं तु पूर्वोत्तरपक्षयोः समन्वयासिद्धिस्तत्सिद्धिश्चेति । पूर्वपक्षमाक्षिपति—कुत इति । ब्रह्मणो मानान्तराविषयत्वेनातर्क्यत्वेन चानपेक्षाम्नायैकगम्यत्वात्तर्कागमयोरतुल्यार्थत्वेनाविरोधादागमार्थे[5] तर्कनिमित्ताक्षेपस्य निरवकाशतेत्यर्थः । ननु तर्कोपकरणेतिकर्तव्यताया[6] वेदान्तमीमांसायास्तर्कोपकरणत्वमुक्तं प्रथमसूत्रे तथा च तर्कस्य वेदान्तैस्तुल्यार्थत्वमिष्टं करणोपकरणयोरेकार्थत्वावगमात्तत्राऽऽह—नन्विति । शक्तितात्पर्यावधारणे परं तर्कस्योपकरणत्वं न तु तस्य[7] ब्रह्मविषयता नैषा तर्केणेति श्रुतेरित्यर्थः । सिद्धस्य ब्रह्मणः साध्याद्धर्माद्वैलक्षण्येनाध्यक्षादिविषयत्वसंभवात्तर्कगम्यत्वमपि संभवत्यतस्तुल्यविषयत्वादागमार्थेऽपि तर्कनिमित्ताक्षेपस्यावकाशोऽस्तीति समाधत्ते—भवेदित्यादिना । एकविषयत्वेन विरोधेऽपि किमिति मानान्तरमेव श्रुतिविरोधान्न बाध्यते तत्र दृष्टान्तेनोत्तरमाह—यथा चेति । यथा सावकाशा भूयस्योऽपि श्रुतयो निरवकाशैकश्रुतिविरोधे तदनुरोधेन नीयन्ते तथा निरवकाशैकतर्कविरोधे तदनुगुणतया भूयस्योऽपि श्रुतयो गुणकल्पनया व्याख्येयाः सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशस्य बलीयस्त्वादित्यर्थः । ब्रह्मण्याम्नायात्तर्कस्य बलीयस्त्वे हेत्वन्तरमाह—दृष्टेति । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षोपायतया प्राधान्यात्तत्र शब्दादपि परोक्षगोचरादपरोक्षार्थसाधर्म्यगोचरस्तर्कोऽन्तरङ्गमिति तस्यैव बलवत्त्वमित्यर्थः[8] । ऐतिह्यमात्रेण प्रवादपारम्पर्यमात्रेण परोक्षतयेति यावत् । अनुभवस्य प्राधान्ये

---

१ ज. ट. °गतः का° । २ क. ञ. °नीयते । दृ° । ३ ञ. °साधर्म्येण चा° । ४ क. ञ. ट. °मर्पय° । ५ ख. °तुल्यत्वे° । । ६ क. ठ. ड. °ति वे° । ७ क. ख. तर्कस्य । ८ ख. °वत्त्वादित्य° ।

संनिकृष्यते। विप्रकृष्यते तु श्रुतिरैतिह्यमात्रेण स्वार्थाभिधानात्। अनुभवावसानं च ब्रह्मविज्ञानमविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनं च दृष्टफलतयेष्यते। श्रुतिरपि "श्रोतव्यो मन्तव्यः" इति श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधती तर्कमप्यत्राऽऽदर्तव्यं दर्शयति। अतस्तर्कनिमित्तः पुनराक्षेपः क्रियते "न विलक्षणत्वादस्य" इति। यदुक्तम् "चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिः" इति, तत् "न" उपपद्यते। कस्मात्। "विलक्षणत्वादस्य" विकारस्य प्रकृत्याः। इदं हि ब्रह्मकार्यत्वेनाभिप्रेयमाणं जगद्ब्रह्मविलक्षणमचेतनमशुद्धं च दृश्यते। ब्रह्म च जगद्विलक्षणं चेतनं शुद्धं च श्रूयते। न च विलक्षणत्वे प्रकृतिविकारभावो दृष्टः। न हि रुचकादयो विकारा मृत्प्रकृतिका भवन्ति शरावादयो वा सुवर्णप्रकृतिकाः। मृदैव तु मृदन्विता विकाराः क्रियन्ते सुवर्णेन च सुवर्णान्विताः। तथेदमपि जगदचेतनं सुखदुःखमोहान्वितं सदचेतन-

---

तर्कस्योक्तन्यायेन तस्मिन्नन्तरङ्गत्वादागमस्यै च बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलवदिति न्यायादुक्तं तर्कस्य बलवत्त्वम्। अनुभवप्राधान्यं तु नाद्यापि सिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—अनुभवेति। ननु ब्रह्मज्ञानं वैदिकत्वाद्धर्मवददृष्टफलमेष्टव्यं तत्कुतोऽस्यानुभवावसानाविद्यानिवर्तकत्वं तत्राऽऽह—मोक्षेति। अधिष्ठानसाक्षात्कारस्य शुक्त्यादिज्ञाने तदविद्यातत्कार्यनिवर्तकत्वदृष्टेर्ब्रह्मज्ञानस्यापि तर्कवशादसंभावनादिनिरासद्वारा साक्षात्कारावसायिनस्तदविद्यानिवर्तकत्वेनैव मुक्तिहेतुतेति नादृष्टफलतेत्यर्थः। यत्तु नैषेत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणि न प्रवेशस्तर्कस्येति तत्राऽऽह—श्रुतिरपीति। विधिविरोधेऽर्थवादश्रुतिरदृढी भवतीति भावः। ब्रह्मणि तर्कप्रवेशे फलितमाह—अत इति। सूत्रावयवमवतारितं व्याकरोति—यदुक्तमित्यादिना। ब्रह्मणो जगत्प्रकृतित्वं प्रतिपादितत्वान्नानुपपन्नमित्याह—कस्मादिति। तत्र सोपस्करं हेतुमाह—विलक्षणत्वादिति। जगद्ब्रह्मणोर्मिथो विलक्षणत्वं दृष्टिश्रुतिभ्यां स्पष्टयति—इदं हीति। तयोर्मिथो वैलक्षण्येऽपि किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह— न चेति। अदृष्टत्वमेव स्पष्टयन्व्याप्तिमाह—न हीति। व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाचष्टे—मृदैवेति। व्याप्तिमुक्त्वा पूर्वपक्षसाधकमनुमानमाह—तथेति। विमतं सुखदुःखमोहसामान्यप्रकृतिकं तदन्वितस्वभावत्वाद्यथा मृदन्वितस्वभावा घटादयो मृत्प्रकृतिकास्तथेत्यर्थः।

---

१ ट. °द्यानि°। २ क. ज. ञ. ट. °राः प्रकृ°। ३ म. ट. °न सु°। ४ ठ. ड. °स्य ब°। ५ क. ख. ठ. ड. °द्यादिनि°। ६ क. ख. °पस्कारं।

स्यैव सुखदुःखमोहात्मकस्य कारणस्य कार्यं भवितुमर्हतीति[1] न विलक्षणस्य ब्रह्मणः। ब्रह्मविलक्षणत्वं[2] चास्य जगतोऽशुद्ध्यचेतनत्वदर्शनादवगन्तव्यम्। अशुद्धं हि जगत्सुखदुःखमोहात्मकतया प्रीतिपरितापविषादादिहेतुत्वात्स्वर्गनरकाद्युच्चावचप्रपञ्चत्वाच्च। अचेतनं चेदं जगच्चेतनं प्रति कार्यकरण[3]भावेनोपकरणभावोपगमात्। न हि साम्ये सत्युपकार्योपकारकभावो भवति। न हि प्रदीपौ परस्परस्योपकुरुतः। ननु चेतनमपि कार्यकरणं[4] स्वामिभृत्यन्यायेन भोक्तुरुपकरिष्यति। न, स्वामिभृत्ययोरप्यचेतनांशस्यैव चेतनं प्रत्युपकारकत्वात्। यो ह्येकस्य चेतनस्य परिग्रहो बुद्ध्यादिरचेतनभागः स एवान्यस्य चेतनस्योपकरोति न तु स्वयमेव चेतनश्चेतनान्तरस्योपकरोत्यपकरोति वा। निरतिशया ह्यकर्तारश्चेतना इति सांख्या मन्यन्ते। तस्माद्चेतनं कार्य[5]-

---

सिद्धान्तं निषेद्धुमनुमानमाह—न विलक्षणस्येति। विमतं न ब्रह्मप्रकृतिकं तत्स्वभावेनाननुगतत्वाद्यथा मृत्स्वभावेनाननुगतं रुचकादि न मृत्प्रकृतिकं तद्वदित्यर्थः। किं च न ब्रह्म जगत्प्रकृतिस्तस्मिन्ननुगतस्वभावत्वाद्यथा घटादिष्वननुगतं सुवर्णादि तत्प्रकृतिर्न भवति तद्वदित्यनुमानमभिप्रेत्याऽऽह—ब्रह्मेति। तत्राशुद्धत्वमुपपादयति—अशुद्धं हीति। विषादादीत्यादिपदेन[6] रागद्वेषादयो गृह्यन्ते। नरकादीत्यादिशब्देन लोकभेदानां तत्रावस्थितप्राणिप्रभेदानां च ग्रहणम्। जगतोऽचेतनत्वं साधयति—अचेतनं चेति। चेतनत्वाविशेषेऽपि स्यादुपकार्योपकारकत्वं नेत्याह—न हीति। तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हि प्रदीपाविति। साम्ये सत्युपकार्योपकारकत्वं नास्तीत्यत्र व्यभिचारं चोदयति—नन्विति। स्वामिभृत्यन्यायं विघटयन्नुत्तरमाह—न स्वामीति। किं चेतनस्य साक्षादेव चेतनान्तरं प्रत्युपकारकत्वं किं वोपकारककार्यकरणाधिष्ठातृत्वेनेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—यो हीति। स एवेत्येवकारनिरस्यं दर्शयति—न त्विति। द्वितीयं निरस्यति—निरतिशया हीति। उपजनापायधर्मशून्यत्वं निरतिशयत्वम्। अत एवाकर्तृत्वमतिशयमन्तरेण सिध्यति तत्कथं परम्परयाऽपि चेतनानामनाधेयातिशयानामुपकार्योपकारकत्वमित्यर्थः। समयोरुपकार्योपकारकत्वासंभवे फलितमाह—तस्मादिति। किं च कार्यकारणे चेतनत्वशङ्काऽवकाशवती तत्र चेत-

---

१ ज. ञ. °र्हति। २ क. ज. ञ. °द्धं हीदं ज°। ३ क. ख. ग. °र्यकार°। ४ ख. ग. घ. ङ. °र्यकार°। ५ ख. ग. घ. °र्यकार°। ६ ख. °दिपदेन।

करणम् । न च काष्ठलोष्टादीनां चेतनत्वे किंचित्प्रमाणमस्ति । प्रसिद्धश्चायं चेतनाचेतन[1]विभागो लोके । तस्माद्ब्रह्मविलक्षणत्वान्नेदं जगत्तत्प्रकृतिकम् । योऽपि कश्चिदाचक्षीत श्रु[2]त्वा जगतश्चेतनप्रकृतिकतां तद्बलेनैव समस्तं जगच्चेतनमवग[3]मयिष्यामि प्रकृतिरूपस्य विकारेऽन्वयदर्शनात् । अविभावनं तु चैतन्यस्य परिणामविशेषाद्भविष्यति । यथा स्पष्टचैतन्यानामप्यात्मनां स्वापमूर्छाद्यवस्थासु चैतन्यं न विभाव्यत एवं काष्ठलोष्टादीनामपि चैतन्यं न विभावयिष्यते । एतस्मादेव च विभावि[4]ताविभावितत्वकृताद्विशेषाद्रूपादि[5]भावाभावाभ्यां च कार्यकरणानामात्मनां च चेतनत्वाविशेषेऽपि गुणप्रधानभावो न विरोत्स्यते । यथा च पार्थिवत्वाविशेषेऽपि मांससूपौदनादीनां प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात्परस्परोपकारित्वं भवत्येवमिहापि भविष्यति । प्रविभागप्रसिद्धिरप्यत एव न विरोत्स्यत इति । तेनापि कथंचिच्चेतनाचेतना-

---

नस्य सत्त्वात्काष्ठादिषु तदाशङ्कैव नोदेतीत्याह—न चेति । इतश्च जगतश्चेतनत्वमयुक्तमित्याह—प्रसिद्धश्चेति । जगतोऽशुद्धत्वेऽचेतनत्वे च सिद्धे पूर्वोक्तमनुमानमुपसंहरति—तस्मादिति । श्रुतार्थापत्त्या चेतनत्वं जगतोऽवगतमिति सूत्रैकदेशव्यावर्त्यामाशङ्कां दर्शयति—योऽपीति । जगतश्चेतनप्रकृतिकत्वश्रुतिबलेन चेतनत्वावगतिरित्युक्तं व्यनक्ति—प्रकृतीति । अनुपलम्भपराहता श्रुतार्थापत्तिरमानमित्याशङ्क्याऽऽह—अविभावनं त्विति । समस्ते जगति सतोऽपि चैतन्यस्य तत्र तत्रान्तःकरणपरिणामादुपरागादनुपलब्धिरविरुद्धेत्यर्थः । स्वप्रकाशस्य चैतन्यस्य परिणामविशेषानुपरागादनुपलब्धिरसिद्धा स्वप्रकाशत्वविरोधादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति—यथेत्यादिना । तर्हि चेतनत्वेन तुल्यानां कार्यकरणानामात्मनां च गुणप्रधानत्वाभावादुपकार्योपकारकत्वानुपपत्तिरुक्ता तदवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह—एतस्मादिति । साम्येऽपि संभवत्युपकार्योपकारकत्वमित्येतदुदाहरणेन स्फोरयति—यथा चेति । प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात्तदसाधारणधर्मवशादित्यर्थः । सर्वस्यापि जगतश्चेतनत्वे कथं चेतनाचेतनविभागप्रसिद्धिरत आह—प्रविभागेति । अत एव विभावितत्वाविभावितत्वविशेषादेवेत्यर्थः । जगतश्चेतनत्वमुपेत्याऽऽपाततः समाधानमाह—तेनापीति । परमसमाधानं वक्तुं सूत्राव-

---

१ क. ज. 'नप्रवि' । २ म. श्रुत्वा । ३ क. म. 'गमिष्या' । ४ म. 'वितत्ववि' । ५ क. ख. ब. घ. 'यंकार' । ६ म. 'तनत्वाद्' । ७ ख. चेतनस्य । ८ क. ख. च. 'यंकार' । ९ ठ. 'वैधाऽपि ।

चेतनत्वलक्षणं विलक्षणत्वं परिह्रियेत[1]। शुद्ध्यशुद्धित्वलक्षणं तु विलक्षणत्वं नैव परिह्रियते। न चेतरदपि विलक्षणत्वं परिहर्तुं शक्यत इत्याह "तथात्वं च शब्दात्" इति। अनवगम्यमानमेव हीदं लोके समस्तस्य वस्तुनश्चेतनत्वं चेतनप्रकृतिकत्वश्रवणाच्छब्दशरणतया केवलयोत्प्रेक्षेत। तच्च शब्देनैव विरुध्यते। यतः शब्दादपि तथात्वमवगम्यते। तथात्वमिति प्रकृतिविलक्षणत्वं कथयति। शब्द एव "विज्ञानं चाविज्ञानं च" [तै० २-६] इति कस्यचिद्विभागस्याचेतनतां श्रावयंश्चेतनाद्ब्रह्मणो विलक्षणमचेतनं जगच्छ्रावयति॥ ४॥

ननु चेतनत्वमपि क्वचिदचेतनत्वाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां श्रूयते। यथा "मृदब्रवीत्" "आपोऽब्रुवन्" [श० प० ब्रा०६-१-३-२-४] इति "तत्तेज ऐक्षत" "ता आप ऐक्षन्त" [छा० ६-२-३-४] इति चैवमाद्या भूतविषया चेतनत्वश्रुतिः। इन्द्रियविषयाऽपि "ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः" [बृ० ६-१-७] इति "ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति" [बृ० १-३-२] इत्येवमाद्येन्द्रियविषयेति। अत उत्तरं पठति—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्॥ ५॥

यवमवतारयति—न चेति। तस्याभिप्रायं दर्शयितुं परकीयाभिप्रायमनुवदति—अनवगम्यमानमिति। लोकानुरोधवैधुर्ये केवलं चेत्युक्तं संप्रति सूत्रावयवाभिप्रायमाह—तच्चेति। श्रुतिविरोधे श्रुतार्थापत्तिरमानमिति भावः। विरोधमेव स्फोरयति—यत इति। अनुभवसमुच्चयार्थोऽपिशब्दः। न चायं शब्दो विभावितत्व.।वैभावितत्वविशेषापेक्षो भविष्यत्यौपच(चा)रिकत्वप्रसङ्गान्मुख्यसंभवे तदयोगादिति भावः॥ ४॥

केवलश्रुत्यपेक्षया तदनुगृहीतार्थापत्तेर्बलीयस्त्वाद्विभागश्रुत्यर्थस्यौपचारिकत्वमेवेति शङ्कते—नन्विति। यथाशब्दस्तथाशब्दमध्याहृत्येन्द्रियविषयाऽपि चेतनत्वश्रुतिरस्तीति संबध्यते। काऽसाविन्द्रियविषया श्रुतिरित्यपेक्षायामाह—ते हेति। मृदादिश्रुतिरभिमानिदेवताविषयत्तया मुख्यार्था सती विभागश्रुतेरुपचरितार्थतां न कल्पयतीति परिहरति—अत इति। सूत्रं व्याचष्टे—

---

१ क. 'ह्रियते। शु'। २ ज. 'मानं ही'। ३ क. ज. 'त्प्रेक्ष्यते। त'। ज. 'त्प्रेक्षते। त'। ४ ट. ते हीमे। ५ क. ग. 'द्राय" इति चैव'। ६ ट. 'मादीन्द्रि'।

"तु"शब्द आशङ्कामपनुदति। न खलु "मृदब्रवीत्" [श० ६-१-३-२] इत्येवंजातीयकया श्रुत्या भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमाशङ्कनीयम्। यतः "अभिमानिव्यपदेशः" एषः। मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्यभिमानिन्यश्च चेतना देवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते न भूतेन्द्रियमात्रम्। कस्मात्। "विशेषानुगतिभ्याम्"। विशेषो हि भोक्तॄणां भूतेन्द्रियाणां च चेतनाचेतनप्रविभागलक्षणः प्रागभिहितः। सर्वचेतनतायां चासौ नोपपद्येत। अपि च कौषीतकिनः प्राणसंवादे करणमात्राशङ्काविनिवृत्तयेऽधिष्ठातृचेतनपरिग्रहाय देवताशब्देन विशिंषन्ति "एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः" [कौ० उ० २-१४] इति। "ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा" [कौ० उ० २-१४] इति च। अनुगताश्च सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतना देवता मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते। "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्" [ऐ० आ० २-४-२-४] इत्येवमादिका च श्रुतिः करणेष्वनुग्राहिकां देवतामनुगतां दर्शयति। प्राणसंवादवाक्यशेषे च "ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः" [छा० ५-१-७]

तुशब्द इति। आशङ्कापनोदप्रकारमेव प्रकटयति—न खल्विति। अत्र हेतुत्वेन सूत्रभागमादत्ते—यत इति। तस्यार्थमाह—मृदादीति। भूतमात्रमिन्द्रियमात्रं वा चेतनत्वेन व्यपदिश्यमानं न भवतीत्यत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुद्वयमाह—कस्मादिति। तत्र विशेषं व्याचष्टे—विशेषो हीति। तस्यान्यथोपपत्तिं वारयति—सर्वेति। उपकार्योपकारकत्वाधिगतेः साम्ये च तदयोगात्प्रसिद्धिश्रुतिभ्यां चेतनाचेतनत्वविभागावगमात्केवलभूतेन्द्रियविषया नैषा श्रुतिरित्यर्थः। अविशेषेण विशेषं व्याख्याय प्राणेषु विशेषं विशेषतो व्याकरोति—अपि चेति। विशिंषन्ति वागादीन्प्राणादीनिति शेषः। अहंश्रेयसे श्रेयानहमित्यस्मै प्रयोजनाय स्वकीयश्रेष्ठत्वायेत्यर्थः। निःश्रेयसं श्रैष्ठ्यं प्राणे ज्ञात्वा तदनुवर्तिन्यः सर्वा देवता बभूवुरित्यर्थः। इदानीमनुगतिमविशेषतो दर्शयति—अनुगताश्चेति। सर्वत्रेति भूतेन्द्रियादिग्रहणम्। संप्रति करणेष्वेव देवतानुगतिं श्रुतितो दर्शयति—अग्निरिति। करणेष्वेवानुगतिं विधान्तरेण निरूपयति—प्राणेति। क्षेत्रज्ञाधिष्ठितानां शरीराणामिव प्राणा-

---

१ ट. 'पद्यते। अ'। २ क. 'वतां द'। ३ ज्ञ. 'गतिं वि'।

इति[1] श्रेष्ठत्वनिर्धारणाय प्रजापतिगमनं तद्वचनाच्चैकैकोत्क्रमणेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रैष्ठ्यप्रतिपत्तिः "तस्मै बलिहरणम्" [बृ० ६-१-१३] इति चैवंजातीयकोऽस्मदादिष्विव व्यवहारोऽनुगम्यमानोऽभिमानिव्यपदेशं द्रढयति । "तत्तेज ऐक्षत" इत्यपि परस्या एव देवताया अधिष्ठात्र्याः स्वविकारेष्वनुगताया [2]इयमीक्षा व्यपदिश्यत इति द्रष्टव्यम्। तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो जगद्विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्मप्रकृतिकमित्याक्षिप्ते[3] प्रतिविधत्ते ॥५॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

"तु" शब्दः पक्षं[4] व्यावर्तयति । यदुक्तम् "विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकम्" इति । नायमेकान्तः । "दृश्यते" हि लोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिरचेतनत्वेन[5] च प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यो वृश्चिकादीनाम्। नन्वचेतनान्येव पुरुषादिशरीराण्यचेतनानां केशनखादीनां कारणान्यचेतनान्येव[6] च वृश्चिकादिशरीराण्यचेतनानां गोमयादीनां कार्याणीति । उच्यते । एवमपि किंचिदचेतनं चेतनस्याऽऽयतनभावमुपगच्छति किंचिन्नेत्यस्त्येव वैलक्षण्यम् । महांश्चायं

नामपि व्यवहारानुगतिं दर्शयन्ती श्रुतिस्तेषां क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेनैव चैतन्यं द्रढयतीत्यर्थः । भूतेन्द्रियविषयचेतनत्वश्रुतेरभिमानिनिमित्ततां विशेषानुगतिभ्यामुक्त्वा भूतेषु चेतनत्वाभिधानस्याभिमानिनिमित्ततां विशेषतो दर्शयति—तत्तेज इति । सर्वस्य चेतनत्वासंभवे हेत्वसिद्धिसमाधिमुपसंहरति—तस्मादिति । तत्फलमनुमानं निगमयति—विलक्षणत्वाच्चेति । ब्रह्मणि समन्वयो यथोक्तन्यायविरोधान्न सिध्यतीति पूर्वपक्षमनुभाष्य सिद्धान्तमाह—इत्याक्षिप्त इति ॥ ५ ॥

सिद्धान्तसूत्रं विभजते—तुशब्द इति । व्यावर्त्यं[7] पक्षमनूद्य तद्व्यावृत्तिप्रकारमेव विवृणोति—यदुक्तमिति । वैलक्षण्ये प्रकृतिविकृतिभावासिद्धिरिति नियमभङ्गे हेतुमाह—दृश्यते हीति । दृष्टान्ते[8] वैलक्षण्यमसिद्धमिति शङ्कते—नन्विति । तत्राचेतनानां कार्यकारणभावमभ्युपेत्यैव वैलक्षण्यं साधयति—उच्यत इति । ईदृशं वैलक्षण्यमविवक्षितं कारणगतासाधारणधर्माननुगतिरूपं तु तदिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—महांश्चेति । पारिणामिकस्तत्तत्केशादिगतपरिणामात्मक इति यावत् । रूपादीत्यादिशब्देन

१ क. ज. 'ति श्रेष्ठ्यनि' । २ ज. इदमीक्षणं व्य' । ३ ठ. 'प्ते तं प्र' । ४ ञ. पूर्वपक्षं । ५ ञ. 'न प्र' । ६ क. ज. ञ. ट. 'व वृ' । ७ ख. 'वर्त्यप' । ८ क. ख. ट. ड. 'ष्टान्तवै' ।

पारिणामिकः स्वभावविप्रकर्षः पुरुषादीनां केशनखादीनां च स्वरूपादिभेदात्तथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनां च। अत्यन्तसारूप्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत। अथोच्येतास्ति कश्चित्पार्थिवत्वादिस्वभावः पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमानो गोमयादीनां वृश्चिकादिष्विति। ब्रह्मणोऽपि तर्हि सत्तालक्षणः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते। विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वं जगतो दूषयता किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्याननुवर्तनं विलक्षणत्वमभिप्रेयत उत यस्य कस्यचिदथ चैतन्यस्येति वक्तव्यम्। प्रथमे विकल्पे समस्तप्रकृतिविकारोच्छेदप्रसङ्गः। न ह्यसत्यतिशये प्रकृतिविकार इति भवति। द्वितीये चासिद्धत्वम्। दृश्यते हि सत्तालक्षणो ब्रह्मस्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमान इत्युक्तम्। तृतीये तु दृष्टान्ताभावः। किं हि यच्चैतन्येनानन्वितं तद्ब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति ब्रह्मवादिनं प्रत्युदाह्रियेत। समस्तस्य वस्तुजातस्य ब्रह्म-

---

परिमाणादि परिगृह्यते। किं च वैलक्षण्यात्प्रकृतिविकृतित्वं प्रत्याचक्षाणः सालक्षण्यात्तदिच्छति तच्च कारणधर्माणां सर्वेषामनुगमो वा कस्यचिदेव वा कारणस्वभावस्येति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—अत्यन्तेति। द्वितीयमुत्थापयति—अथेति। तर्हि जगद्ब्रह्मणोरपि किंचित्स्वभावानुगतिरूपसारूप्यसंभवान्न प्रकृतिविकृतित्वप्रत्याख्यानमित्याह—ब्रह्मणोऽपीति। प्रकृतिविकृतित्वहेतुं सालक्षण्यं विकल्प्य दूषयित्वा तदभावहेतुं वैलक्षण्यं विकल्पयति—विलक्षणत्वेनेति। आद्यमप्रयोजकत्वेन प्रत्याचष्टे—प्रथम इति। अस्तु समस्तस्य ब्रह्मस्वभावस्य जगत्यननुवर्तनमस्तु च जगतो ब्रह्मप्रकृतिकत्वं का हानिः। न च जगतो ब्रह्मप्रकृतिकत्वे समस्ततत्स्वभावस्य जगत्यनुवर्तनानुपपत्तिः सर्वस्यापि कार्ये सर्वकारणरूपानुवृत्तावसति विशेषे प्रकृतिविकृतित्वासिद्धेरित्युक्तमुपपादयति—न हीति। मध्यमकल्पमसिद्ध्या निरस्यति—द्वितीये चेति। अन्तिममसाधारणत्वेन निराकरोति—तृतीये त्विति। दृष्टान्ताभावमेव स्पष्टयति—किं हीति। आकाशादेर्दृष्टान्तत्वमाशङ्क्याऽऽह—समस्तस्येति। पक्षत्रयेऽपि साधा-

---

१ क. ज. म. °नां च वृ°। २ ट. °तिर्विका°। ३ अ. °रभाव इ°। ४ ज. म. °चाप्रसि°। ५ म. ट. च। ६ न. °ह्यकारणवा°। ७ अ. °स्तस्यास्य। ८ क. ठ. ड. °रिणामादि। ९ ख. °स्यात्रापि। १० क. ख. ट. ड. °ध्यमं क°।

प्रकृतिकत्वाभ्युपगमात् । आगमविरोधस्तु प्रसिद्ध एव । चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यागमतात्पर्यस्य प्रसाधितत्वात् । यत्तूक्तं परिनिष्पन्नत्वाद्ब्रह्मणि प्रमाणान्तराणि संभवेयुरिति, तदपि मनोरथमात्रम् । रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः। लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनाम्। आगममात्रसमधिगम्य एव त्वयमर्थो धर्मवत् । तथा च श्रुतिः—“ नैषा तर्केण मतिराप-नेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ” [का० १-२-९] इति । “ को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् । इयं विसृष्टिर्यत आबभूव ” [ऋ० सं० १०-१२९-६] इति चैते ऋचौ सिद्धानामपीश्व-राणां दुर्बोधतां जगत्कारणस्य दर्शयतः । स्मृतिरपि भवति— “ अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ” इति ।

“ अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ”

[भ० गी० २-२५] इति च ।

रणं कालातीतत्वमाह—आगमेति । ब्रह्मणो मानान्तरगम्यत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदपि नास्ती-त्युक्तानुवादपूर्वकमाह—यत्त्विति । यथा कार्यत्वाविशेषेऽपि “आरोग्यकामः पथ्यमश्नी-यात्” “स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्रैकस्य मानान्तरयोग्यत्वं नेतरस्येति स्वीकृतं तथा भूत-त्वाविशेषेऽपि पृथिव्यादेर्मानान्तरगम्यत्वं ब्रह्मणस्त्वाम्नायैकगम्यतेति मन्वानः सन्नाह—आगममात्रेति । ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वे मानमाह—तथा चेति । ब्रह्मविषया मति-रेषा तर्केण नाऽऽपनेयो नोऽऽपनीया न प्रापणीयेत्यर्थः । यद्वा कुतर्केण नाऽऽप-नेया निरस्या न भवति किं त्वन्येनैवाऽऽचार्येण वेदाविदा प्रोक्ता सुज्ञानाय फलाव-सायिसाक्षात्काराय भवति हे प्रेष्ठ प्रियतमेति नचिकेतसं प्रति मृत्योर्वचनम् । क इह ब्रह्म व्यवहारभूमावद्धा साक्षाद्वेद । को वाँ तत्प्रावोचत् । छान्दसो दैर्घ्यलोपः । छन्दसि कालानियमाद्ब्रूयाँ प्रब्रूयादित्यर्थः । यतो यस्मात्परस्मादात्मनः सकाशादियं विसृष्टिर्विविधा सृष्टिर्बभूव स एव स्वरूपं वेद नान्य इति मन्त्रप्रतीकयोरर्थः । प्रतीकतो दर्शितयोर्मन्त्रयोस्तात्पर्यमाह—एते इति । ब्रह्मणस्तर्काद्यगोचरत्वे पौराणिकसंमति-माह—अचिन्त्या इति । भावानामचिन्त्यत्वेन तर्कागोचरत्वेऽपि ब्रह्मणि किमायात-मित्याशङ्क्य भगवद्वाक्यमुदाहरति—अव्यक्तोऽयमिति । कथमविकार्योऽयमित्या-

---

१ ज. °मस° । २ म. चैतौ मन्त्रौ सि° । ३ ज. °त् । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ” इ° । ४ ड. °या न । ५ क. नायनी° । ६ झ. वा तावत्प्रा° । ७ ख. °ह्म ब्रू° । ८ ख. एताविति ।

"न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः"

[भ० गी० १०-२] इति चैवंजातीयका । यदपि श्रवण-व्यतिरेकेण मननं विदधच्छब्द एव तर्कमप्यादर्तव्यं दर्शयतीत्युक्तम् । नानेन मिषेण शुष्कतर्कस्यात्राऽऽत्मलाभः संभवति । श्रुत्यनुगृहीत एव ह्यत्र तर्कोऽनुभवाङ्गत्वेनाऽऽश्रीयते । स्वप्नान्त-बुद्धान्तयोरुभयोरितरेतरव्यभिचारादात्मनोऽनन्वागतत्वं संप्रसादे च प्रपञ्चपरित्यागेन सदात्मना संपत्तेर्निष्प्रपञ्चसदात्मत्वं प्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रभवत्वात्कार्यकारणानन्यत्वन्यायेन ब्रह्माव्यतिरेक इत्येवंजातीयकः । "तर्काप्रतिष्ठानात्"इति च केवलस्य तर्कस्य

शङ्क्य जन्ममरणयोर्मानाभावादित्याह—न म इति । तेषामीश्वरप्रभवाप्रमितिकर्तृत्वे हेतुमाह—अहमिति । श्रुतिस्मृतिभ्यां ब्रह्मणस्तर्काविषयत्वे सिद्धे कथं श्रवणातिरिक्त-मननविधानमित्याशङ्कामनुवदति—यदपीति । मननविधानसामर्थ्यात्तर्कमात्रस्य ब्रह्मण्यनुप्रवेशो विवक्षितः श्रुत्यनुगृहीतस्य वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—नानेनेति । मिषेण मननविधिव्याजेनेति यावत् । अनुग्राह्यमानहीनतया निरालम्बनत्वं तर्कस्य शुष्कत्वम् । तत्र हेतुं वदन्द्वितीयमङ्गी करोति—श्रुतीति । श्रुत्यनुग्राहको हि तर्कस्तद्विषयासंभावनादिप्रतिबन्धप्रध्वंसेन ब्रह्मण्यनुभवाङ्गं तदननुगृहीतस्तु निरालम्बनत्वान्नात्रोपयुज्यते । तथा च तर्कमात्रस्यात्राप्रवेशात्तर्कविशेषस्य च श्रुतिद्वाराऽनुप्रवेशाविरोधात्तर्कागोचरत्वं मननविधानं चेत्यर्थः । श्रुत्याकाङ्क्षितं तर्कमेव मननविधिविषयमुदाहरति—स्वप्नान्तेति । स्वप्नजागरितयोर्मिथो व्यभिचारादात्मनः स्वभावतस्तद्वत्त्वाभावादवस्थाद्वयेन तस्य स्वतोऽसंपृक्तत्वमतो जीवस्यावस्थावत्त्वेन नाब्रह्मत्वमित्यर्थः । तथाऽपि देहादितादात्म्येनाऽऽत्मनो भानान्न निष्प्रपञ्चब्रह्मतेत्याशङ्क्याऽऽह—संप्रसादे चेति । सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति श्रुतेः सुषुप्ते निष्प्रपञ्चसदात्मत्वावगमादात्मनस्तथाविधब्रह्मत्वसिद्धिरित्यर्थः । द्वैतग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधात्कथमात्मनोऽद्वितीयब्रह्मत्वमित्याशङ्क्य तज्जत्वादिहेतुना ब्रह्मातिरिक्तवस्त्वभावसिद्धेरध्यक्षादीनामतत्त्वावेदकप्रामाण्यादविरोधाद्युक्तमात्मनोऽद्वितीयब्रह्मत्वमित्याह—प्रपञ्चस्येति । ब्रह्मणि सावकाशं तर्कं दर्शयित्वा श्रुत्यनुगृहीततर्कस्य तस्मिन्ननवकाशत्वं सूत्रकृतोऽपि संमतमित्याह—तर्केति । विप्रलम्भकत्वमर्थविशेषाव्यवस्थापकत्वम् । ब्रह्मणि निरालम्बनस्य तर्कस्याप्रवृत्तेः श्रुत्यनु-

---

१ क. 'र्कमाद' । २ ज. 'स्याऽऽत्म' । ३ क. 'योरि' । ४ ज. 'पञ्चं स' । ५ ज. 'स्य च प्र' । ६ क. ख. ठ. ड. 'न्मनाशयो' ।

विप्रलम्भकत्वं दर्शयिष्यति [ब्र०सू० २-१-११] । योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेनैव समस्तस्य जगतश्चेतनतामुत्प्रेक्षेत तस्यापि "विज्ञानं चाविज्ञानं च" [तै० २-६] इति चेतनाचेतनविभागश्रवणं विभावनाविभावनाभ्यां चैतन्यस्य शक्यत एव योजयितुम् । परस्यैव त्विदमपि विभागश्रवणं न युज्यते । कथम् । परमकारणस्य ह्यत्र समस्तजगदात्मना समवस्थानं श्राव्यते—"विज्ञानं चाविज्ञानं चाभवत्" इति । तत्र यथा चेतनस्याचेतनभावो नोपपद्यते विलक्षणत्वादेवमचेतनस्यापि चेतनभावो नोपपद्यते । प्रत्युक्तत्वात्तु विलक्षणत्वस्य यथाश्रुत्यै(त्ये)व चेतनं कारणं ग्रहीतव्यं भवति ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

गृहीतस्य प्रवृत्तावपि जगन्न ब्रह्मकार्यं चैतन्येनाननुगृहीतत्वादित्यस्य श्रुत्यनुगृहीतत्वाभावात्तद्विरोधिनो न प्रवृत्तिरित्युक्तमिदानीं घटः प्रकाशत इति प्रत्यक्षेण श्रुतार्थापत्त्या च जगतश्चैतन्यानुगमावगमादसिद्धं चैतन्येनानुगतत्वमित्याह—योऽपीति । श्रुतार्थापत्तेः श्रुतिविरोधे नास्ति मानतेत्युक्तमाशङ्क्याऽऽह—तस्यापीति । सावकाशानवकाशन्यायेन सावकाशा[1] विभागश्रुतिरनवकाशार्थापत्त्या विभावनाविभावनविषयतया व्यवस्थापनीयेत्यर्थः । स्वमते विभागश्रुतिविरोधं समाधाय प्रधानवादे तद्विरोधमाह—परस्येति । घटः स्फुरतीति प्रत्यक्षसंग्रहार्थमपीत्युक्तम् । सत्त्वरजस्तमसामज्ञा[2]नात्मकत्वात्पुरुषस्य चातदात्मकत्वादस्मन्मते विभागश्रुतेर्नानुपपत्तिरिति शङ्कते—कथमिति । उक्त[3]नीत्या विभागासंभवं वक्तुं श्रुत्यभिमतमर्थमाह—परमकारणस्येति । प्रधानस्यैव मूलकारणत्वादशेषजगदात्मनाऽवस्थानमित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । विभागश्रवणे सतीति यावत् । तर्हि त्वन्मतेऽपि चेतनस्याचेतनभावानुपपत्तिस्तुल्येत्याशङ्क्य चेतनस्यापि कारणस्य स्वापादा[4]विर्वैनाविर्भावितचैतन्यत्वमुक्तमित्याह—प्रत्युक्तत्वादिति । यद्वा वैलक्षण्ये कार्यकारणत्वं नेत्युपेत्योक्तम् । वस्तुतस्त्वचेतनस्यापि चेतनकार्यत्वमविरुद्धं गोमयवृश्चिकादौ[5] हेतोर्व्यभिचारस्योक्तत्वादित्याह—प्रत्युक्तत्वादिति ॥ ६ ॥

असत्कार्यवादापत्तिमाशङ्क्य परिहरति—असदिति चेदिति । तत्र चोद्यं विवृ-

१ ख. °काशवि° । २ ठ. ड. °मपि ज्ञा° । ३ क. °क्तरीत्या । ४ क. ख. ठ. ड. °दाऽऽवि° । ५ ठ. °दौ व्यभि° ।

यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनं च ब्रह्म तद्विपरीतस्याचेतनस्याशुद्धस्य शब्दादिमतश्च कार्यस्य कारणमिष्येत "असत्" तर्हि कार्यं प्रागुत्पत्तेः "इति" प्रसज्येत । अनिष्टं चैतत्सत्कार्यवादिनस्तवेति "चेत्"। "न"[1] एप दोपः। "प्रतिपेधमात्रत्वात्"। प्रतिपेधमात्रं हीदं नास्य प्रतिपेधस्य प्रतिपेध्यमस्ति । न ह्ययं प्रतिपेधः प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कार्यस्य प्रतिपेद्धुं शक्नोति । कथम् । यथैव हीदानीमपीदं[2] कार्यं कारणात्मना सदेवं प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते । न हीदानीमपि[3] कार्यं कारणात्मानमन्तरेण स्वतन्त्रमेवास्ति " सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेद " [बृ० २-४-६] इत्यादिश्रवणात् । कारणात्मना तु सत्त्वं[4] कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरविशिष्टम् । ननु शब्दादिहीनं ब्रह्म जगतः कारणम् । बाढम् । न तु शब्दा-

---

णोति—यदीति । कार्यकारणयोर्विरुद्धत्वात्कारणात्मना प्रागनवस्थानात्कार्यस्य प्रागसत्त्वं स्यादित्यर्थः । इष्टापत्तिमाशङ्क्य निराचष्टे—अनिष्टं[5] चेति । कार्यासत्त्वमेतच्छब्दार्थः । तत्र हेतुं सूचयति—सत्कार्यवादिन इति । चेतनकार्यस्य कारणेऽवस्थानस्वीकारादित्यर्थः । नेत्यादि व्याकुर्वन्परिहरति—नैप दोप इति । प्राक्कालीनकार्यसत्त्वस्य प्रतिपेध्यत्वात्तदभावासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । यथेह घटो नास्तीति घटसंसर्गसत्ता भूतले वर्तमानकाले निपिध्यते तथा प्रागसदिति कार्यस्य प्राक्कालीनं[6] सत्त्वं शक्यं निपेद्धुमिति शङ्कते—कथमिति । कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं वा निपेध्यं सत्त्वान्तरं वा नाऽऽद्य इत्याह—यथैवेति । कारणात्मना सत्त्वस्य सदातनत्वान्न निपेध्यतेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—न हीति । कारणसत्त्वातिरिक्तसत्त्वाभावे[7] मानमाह—सर्वमिति । सत्यं कारणात्मनैव कार्यस्य सत्त्वं तदेव कालविशेषे निपेध्यमित्याशङ्क्याऽऽह—कारणात्मनेति । किं तदा कार्यं नास्ति किं वा कारणमपि । नाऽऽद्यः । सदाऽपि तस्य कारणातिरिक्तस्यासत्त्वाद्विशेपणवैयर्थ्यम् । न द्वितीयः । तस्य सर्वदा[8] सत्त्वान्निपेधानवकाशादित्यर्थः । उक्तमभिप्रायमविद्वान्मिथो विरुद्धयोरैक्यायोगादसदेव शब्दादिमज्जगज्जायत इति शङ्कते—नन्विति । ब्रह्मणः शब्दादिहीनत्वमङ्गीकृत्य परिहरति—बाढमिति । तर्हि प्रागसदेव शब्दादिमज्जगदिदानीं जायते नेत्याह—न त्विति । ब्रह्मणः शब्दादिहीनत्वेऽपि शब्दाद्यात्मकस्य जगतो ब्रह्मणि कल्पितत्वान्न सत्त्वं वास्तवं पृथगस्तीत्यर्थः । कल्पितत्वमेव जगतो ब्रह्मणीति

---

१ अ. 'पेध्य' । २ क. ज. 'नीमिदं । ३ क. ज. य. 'मपीदं का' । ४ क. 'त्त्वं प्रा' । ५ ठ. ड. 'थैकर' । ६ क. ख. ठ. ड. 'ति । तेन का' । ७ क. 'लीनस' । ८ ठ. ड. 'सत्ताभा' ।

दिमत्कार्यं कारणात्मना हीनं प्रागुत्पत्तेरिदानीं[1] वाऽस्ति। तेन न शक्यते वक्तुं प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यमिति। विस्तरेण चैतत्कार्यकारणानन्यत्ववादे [ब्र०सू० २-१-१४-२०] वक्ष्यामः॥ ७॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्॥ ८॥

अत्राऽऽह यदि स्थौल्यसावयवत्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्ध्यादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणकमभ्युपगम्येत तत् "अपीतौ" प्रलये प्रतिसंसृज्यमानं कार्यं कारणा[3]विभागमापद्यमानं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदित्यपीतौ कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यस्येवाशुद्ध्यादिरूपप्रसङ्गात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगत्कारणमिति "असमञ्जसम्" इदमौपनिषदं दर्शनम्। अपि च समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ नियमकारणाभावाद्भोक्तृभोग्यादिविभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यसमञ्जसम्। अपि च भोक्तॄणां परेण ब्रह्मणाऽविभागं गतानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तावभ्युपगम्यमानायां मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गादसमञ्जसम्। अथेदं जगदपीता-

---

स्थिते फलितमाह—तेनेति। जगतो ब्रह्मणि कल्पितत्वमसंप्रतिपन्नमित्याशङ्क्याऽऽह—विस्तरेणेति॥ ७॥

जगद्ब्रह्मणोरुक्तं कार्यकारणत्वममृष्यमाणश्चोदयति—अपीताविति। पूर्वपक्षसूत्रं व्याकरोति—अत्रेत्यादिना। जगतो ब्रह्मकारणत्वं सप्तम्यर्थः। तमेवोक्तिप्रकारं प्रकटयति—यदीति। अशुद्ध्यादीत्यादिशब्देन रागद्वेषादिग्रहणम्। तदपीतावित्यत्र तत्पदं कार्येण संबध्यते। प्रतिसंसृज्यमानमित्यस्यार्थमाह—कारणेति। यथा क्षीरे संसृज्यमानमुदकं स्वधर्मेण क्षीरं दूषयति यथा वा लवणमुदके संबध्यमानमुदकं दूषयेत्तथा कार्यमपि कारणे युज्यमानं स्वधर्मेण कारणं दूषयतीत्याह—कारणमिति। कार्यसमानधर्मवत्त्वे ब्रह्मणः स्वीकृते फलितमाह—इत्यपीताविति। सूत्रस्य व्याख्यान्तरमाह—अपि चेति। सर्वस्य कार्यस्य प्रलये कारणवदैकरूप्यप्रसङ्गात्पुनर्विभागेनोत्पत्तौ हेत्वभावात्तदप्राप्तिरित्यसामञ्जस्यमित्यर्थः। प्रकारान्तरेणासामञ्जस्यमाह—अपि चेति। कर्मादीनां पुनरुत्पत्तिनिमित्तानां लये सत्यपीति यावत्। प्रलयावस्थायां कर्मादिप्रलये निमित्तमन्तरेणापि पुनर्भोक्तॄणामुत्पत्तौ तद्वदेव मुक्तानामपि पुनर्जन्मप्रसङ्गादसमञ्जसमिदं दर्शनमित्यर्थः। शङ्कापूर्वकं व्याख्यान्तरमाह—अथेति।

---

१ अ. °नीं चास्ति°। २ ज. अ. ट. तदा "अपी°। ३ ज. भ. °रणेऽवि°। ४ ज. अ. ट. °पताप्र°। ५ ज. अं. °गतः कार°। ६ क. °क्षश्रुतं सू°। ७ ठ. °मित्तान्त°।

दपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणाऽवतिष्ठेतैवमप्यपीतिश्च न संभवति कारणाव्यतिरिक्तं च कार्यं न संभवतीत्यसमञ्जसमेवेति ॥ ८ ॥

अत्रोच्यते—

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

"न" एवास्मदीये दर्शने किंचिदसामञ्जस्यमस्ति । यत्तावदभिहितं कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति तददूषणम् । कस्मात् । "दृष्टान्तभावात्" । सन्ति हि दृष्टान्ता यथा कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण न दूषयति । तद्यथा शरावादयो मृत्प्रकृतिका विकारा विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः प्रकृतिमपिगच्छन्तो न तामात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । रुचकादयश्च सुवर्णविकारा अपीतौ न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । पृथिवीविकारश्चतुर्विधो भूतग्रामो न पृथिवीमपीतावात्मीयेन धर्मेण संसृजति । त्वत्पक्षस्य तु न कश्चिद्दृष्टान्तोऽस्ति । अपीतिरेव हि न संभवेद्यदि कारणे कार्यं स्वधर्मेणैवावतिष्ठेत । अनन्यत्वेऽपि कार्यका-

---

स्थिताविवेत्यपेरर्थः । ब्रह्मवादिनामित्थमनङ्गीकारं सूचयितुमेवमपीत्युक्तम् । यदि लयकालेऽपि कार्यं कारणाद्विभक्तं तदा स्थितिकालवल्लयाभावप्रसङ्गादसमञ्जसमेवेदं ब्रह्मकारणत्वमित्यर्थः ॥ ८ ॥

सिद्धान्तसूत्रमवतारयति—अत्रेति । तत्र तुशब्दस्यावधारणार्थत्वमुपेत्य प्रतिज्ञाभागं विभजते—नैवेति । तदेव दर्शयितुमादौ परोक्तमनुवदति—यत्तावदिति । कारणमपिगच्छत्तस्मिन्नविभागमापद्यमानमिति यावत् । तस्यादोषत्वं प्रतिज्ञाय प्रश्नपूर्वकं हेतुमवतार्य व्याचष्टे—तददूषणमिति । दृष्टान्तानेव विभजते—तद्यथेति । विभागावस्था स्थितिकालः । पुनरिति प्रलयकालोक्तिः । चतुर्विधो भूतग्रामो जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपो भूतसमुदायः । अनेकदृष्टान्तोपादानं बुद्धिसौकर्यार्थम् । परपक्षस्यापि कश्चिद्दृष्टान्तो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—त्वत्पक्षस्येति । क्षीरनीरादीनामकार्यकारणरूपत्वात्कारणे कार्यलये दृष्टान्तत्वासिद्धिरिति भावः । किं च लयकाले कार्यधर्मस्थितौ कार्यस्यापि धर्मिणः स्थितेर्लयासिद्धिः कारणाश्रयत्वेन च तदवस्थाने स्फटिकलौहित्यवत्तद्धीर्भ्रान्तिः स्यादित्याह—अपीतिरेवेति । ननु प्रलयकाले कार्यधर्माश्चेन्नावतिष्ठेरन्न तर्हि कारणधर्मा अपि तिष्ठेयुस्तयोरभेदात्तत्राऽऽह—अनन्यत्वेऽपीति ।

---

१ ज. म. 'तिरेव न । २ ज. न भ° । ३ ज. पुनर्मृत्प्रकृ° । ४ क. कश्चन दृष्टा° ।

रणयोः कार्यस्य कारणात्मत्वं न तु कारणस्य कार्यात्मत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इति वक्ष्यामः [ब्र० सू० २-१-१४]। अत्यल्पं चेदमुच्यते कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण कारणं संसृजेदिति । स्थितावपि समानोऽयं प्रसङ्गः कार्यकारणयोरनन्यत्वाभ्युपगमात् । "इदं सर्वं यदयमात्मा" [बृ० २-४-६] "आत्मैवेदं सर्वम्" [छा० ७-२५-२] "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्" [मु० २-२-११] "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" [छा० ३-१४-१] इत्येवमाद्याभिर्हि श्रुतिभिरविशेषेण त्रिष्वपि कालेषु कार्यस्य कारणानन्यत्वं श्राव्यते । तत्र यः परिहारः कार्यस्य तद्धर्माणां चाविद्याध्यारोपितत्वान्न तैः कारणं संसृज्यत इत्यपीतावपि स समानः । अस्ति चायमपरो दृष्टान्तः । यथा स्वयंप्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृश्यतेऽवस्तुत्वादेवं परमात्माऽपि संसारमायया न संस्पृश्यत इति । यथा च स्वप्नदृगेकः स्वप्नदर्शनमायया न संस्पृश्यत इति प्रबोधसंप्रसादयोरनन्वागतत्वादेवमवस्थात्र-

---

अधिष्ठानमेवाऽऽरोपितस्य तत्त्वं न विपरीतमित्यर्थः । किं च कार्यमात्मीयेन धर्मेण कारणं दूषयतीत्यत्रापीतिविशेषणमनर्थकमित्याह—अत्यल्पं चेति । विशेषणवैयर्थ्ये हेतुमाह—स्थिताविति । प्रसङ्गसाम्ये हेतुः—कार्येति । अभ्युपगमस्य मानमूलतां दर्शयति—इदमिति । इदमपि दूषणान्तरमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । कार्यस्याविद्यया विद्यमानत्वात्तेन कारणस्य वस्तुतोऽसंस्पर्शे दृष्टान्तमाह—अस्ति चेति । तत्र मायाविनो वस्तुत्वेऽपि तदीयमायाया अवस्तुत्वादिति हेतुमाह—अवस्तुत्वादिति । दृष्टान्तनिविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—एवमिति । विधान्तरेण सूत्रयोजनासमाप्ताविितिशब्दः । मायाविनो मायां प्रत्यनुपादानत्वान्नेदमनुरूपमुदाहरणमित्याशङ्क्याऽऽह—यथा चेति । एकोऽवस्थान्तरेऽपि स्वयमनुगच्छन्निति यावत् । तया तस्यासंस्पर्शे हेतुमाह—प्रबोधेति । जागरिते सुषुप्ते चानुगच्छतस्तस्य तयाऽनुगम्यमानत्वाभावादिति हेत्वर्थः । न हि स्वप्नदर्शनरूपा माया जागरादावनुवर्तमाना दृष्टेति भावः । चेतनोपादानत्वानुगुणं दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । अवस्थात्रयमुत्पत्तिस्थितिप्रलयरूपम् । स्वप्नदृशः स्वप्नदर्शनं मायामात्रमिति

---

१ ज. य. °पि हि स° । २ ज. न स्पृ° । ३ य. °प्रदर्शकः । ४ ज. °न स्पृ° । ५ क. ज. म. ट. °श्यते प्र° । ६ क. ख. °पीताविति° । ७ झ. °पादत्वा° । ८ ख. °गुणदृ° ।

यसाक्ष्येकोऽव्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारिणा न संस्पृश्यते। मायामात्रं ह्येतत्परमात्मनोऽवस्थात्रयात्मनाऽवभासनं रज्ज्वा इव सर्पादिभावेनेति। अत्रोक्तं वेदान्तार्थसंप्रदायविद्भिराचार्यैः—

"अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते।
अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा" ॥

[गौडपा० कारि० १-१६] इति। तत्र यदुक्तमपीतौ कारणस्यापि कार्यस्येव स्थौल्यादिदोषप्रसङ्ग इत्येतदयुक्तम्। यत्पुनरेतदुक्तं समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनर्विभागेनोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इत्ययमप्यदोषो दृष्टान्तभावादेव। यथा हि सुषुप्तिसमाध्यादावपि सत्यां स्वाभाविक्यामविभागप्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात्पूर्ववत्पुनः प्रबोधे विभागो भवत्येवमिहापि भविष्यति। श्रुतिश्चात्र भवति—"इमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति" [छा० ६-९-२] "त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति

वस्तुतस्तेनास्पर्शेऽपि परमात्मनोऽवस्थात्रयेण संस्पर्शो दुर्वारस्तस्य वस्तुत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—मायामात्रमिति। अत्रापि सूत्रस्य विधान्तरेण योजनां विवक्षित्वेतिशब्दः। परमात्मनो वस्तुतोऽवस्थात्रयासंबन्धे वृद्धसंमतिमाह—अत्रेति। यदेत्याचार्यप्रतिबोधनावस्थोक्तिः। अजमित्युत्पत्त्यवस्थया स्पर्शशून्यत्वमनिद्रमिति लयावस्थयाऽस्वप्नमिति स्थित्यवस्थया चेति विवेक्तव्यम्। अद्वैतमिति पूर्णतोक्तिः। परस्यावस्थात्रयासंबन्धे फलितमाह—तत्रेति। उक्तमसामञ्जस्यान्तरमनुवदति—यत्पुनरिति। न त्वित्यादिसूत्रेण परिहरति—अयमपीति। दृष्टान्तभावमेव विभजते—यथा हीति। मिथ्याज्ञानस्य मिथ्याभूतस्याज्ञानस्येति यावत्। दृष्टान्ते संप्रतिपत्त्यभावं मन्वानं प्रत्याह—श्रुतिश्चेति। सुषुप्तिसमये सत्संपत्तेरज्ञानसद्भावस्य च श्रुतत्वेऽपि कथं सति संपन्नस्य पूर्ववत्पुनर्विभागेनोत्थानमित्याशङ्क्याऽऽह—त इहेति। सुषुप्तादयस्तच्छब्देन परामृश्यन्ते। इहेति पूर्वबोधादेरुक्तिः। यद्यदिति कर्मार्जितं जातिविशेषरूपमुक्तम्। तदाभवन्तीत्युत्तरप्रबोधादेरतीतवासनानुसारिणो ग्रहणम्। ननु न किंचिदवेदिषमित्युत्थितेन परामृश्यमानाज्ञानस्य सुषुप्ते सत्त्वात्पुनः प्रबोधे पूर्ववदुत्थानं युक्तम्। प्रलये तु तथाविधाज्ञानसद्भावे मानाभावात्कुतो विभागेनो-

---

१ क. 'नरुक्तं'। २ क. 'समये स'। ३ क. ख. दुर्निवार'। ४ ख. 'न्यमं'।

तदाभवन्ति" [छा० ६-९-३] इति। यथा ह्यविभागेऽपि परमात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विभागव्यवहारः स्वप्नवदव्याहतः स्थितौ दृश्यते, एवमपीतावपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धैव विभागशक्तिरनुमास्यते। एतेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः। सम्यग्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात्। यः पुनरयमन्तेऽपरो विकल्प उत्प्रेक्षितोऽथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणाऽवतिष्ठेतेति, सोऽप्यनभ्युपगमादेव प्रतिषिद्धः। तस्मात्समञ्जसमिदमौपनिषदं दर्शनम्॥ ९॥

स्वपक्षदोषाच्च॥ १०॥

स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषाः प्रादुःष्युः। कथमित्युच्यते। यत्तावदभिहितं विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृ-

---

त्पत्तिर्नियम्यते तत्राऽऽह—यथा हीति। तत्त्वज्ञानपर्यन्तं विभागव्यवहारस्याव्याहतत्वे दृष्टान्तमाह—स्वप्नवदिति। सुषुप्त्यवस्थायां परस्मिन्नज्ञाते ब्रह्मणि समस्तस्य कार्यजातस्य लीनत्वेऽपि लयस्याविद्याशेषत्वात्पुनरुत्थितावुत्तरप्रबोधावस्थायां सौषुप्ताविद्यानिमित्तो विभागव्यवहारः स्वप्नावस्थायामिव यावत्तत्त्वज्ञानमबाधितोऽभ्युपगम्यते। तथा प्रलयावस्थायामपि विभागशक्तिर्विभक्तकार्यलयलक्षणा मिथ्याज्ञानशब्दिताविद्याप्रतिबद्धा तच्छेषैवानुमास्यते। विमतो लयः सावशेषस्तत्त्वज्ञानानधीनलयत्वात्सौषुप्तलयवत्तथा चाविद्याशक्तेर्नियतत्वादुत्पत्तिनियतिरित्यर्थः। असामञ्जस्यान्तरमुक्तमतिदेशेन शिथिलयति—एतेनेति। अविद्याशक्तिवशादेव पुनर्विभागेनोत्पत्तिरित्युक्तन्यायेनेति यावत्। तथाऽपि कथं तेषां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गो निवार्यते कारणाभावे कार्याभावादित्याह—सम्यगिति। परिचोदनापूर्वकमुक्तमसामञ्जस्यान्तरं निरस्यति—यः पुनरिति। आशङ्कितासामञ्जस्यनिरसनफलमुपसंहरति—तस्मादिति॥ ९॥

स्वपक्षे विलक्षणत्वादिदोषान्परिहृत्य यश्चोभयोरित्यादिन्यायादनुद्भाव्यत्वमेव तेषामित्याह—स्वपक्षेति। सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—स्वपक्षे चेति। तथा च वादिनं प्रत्यनुद्भाव्यता तेषामिति शेषः। ब्रह्मवादिन्युक्तानां विलक्षणत्वादीनां प्रधानवादिनि प्रसङ्गाभावात्कुतः साधारण्यमिति शङ्कते—कथमिति। प्रधानवादिनि दोषसाम्यमापादयितुमारभते—उच्यत इति। उक्तप्रकारमेव प्रकटयन्विलक्षणत्वादित्यत्रोक्तमनूद्य साम्यमाह—यत्तावदिति। असदिति चेदित्यत्रोक्तस्यापि दोषस्य साधारण्यमाह—

---

१ ग. ह्यसंवि°। २ क. ज. °न्ते वि°। ३ क ख. ठ. ड. °बन्धात्तच्छे°। ४ ङ. °नां प्र°।

तिकमिति प्रधानप्रकृतिकतायामपि समानमेतच्छब्दादिहीनात्प्रधानाच्छब्दादिमतो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात् । अत एव च विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात्समानः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गः । तथाऽपीतौ कार्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात्तद्वत्प्रसङ्गोऽपि समानः । तथा मृदितसर्वविशेषेषु विकारेष्वपीतावविभागात्मतां गतेष्विदमस्य पुरुषस्योपादानमिदमस्येति प्राक्प्रलयात्प्रतिपुरुषं ये नियता भेदा न ते तथैव पुनरुत्पत्तौ नियन्तुं शक्यन्ते कारणाभावात् । विनैवं कारणेन नियमेऽभ्युपगम्यमाने कारणाभावसाम्यान्मुक्तानामपि पुनर्बन्धप्रसङ्गः । अथ केचिद्भेदा अपीतावविभागमापद्यन्ते केचिन्नेति चेत् । ये नाऽऽपद्यन्ते तेषां प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोतीत्येवमेते दोषाः साधारणत्वान्नान्यतरस्मिन्पक्षे चोदयितव्या भवन्तीत्यदोषतामेवैषां द्रढयति । अवश्याश्रयितव्यत्वात् ॥ १० ॥

अत एवेति । अतःशब्दस्यैवार्थकथनं विलक्षणेत्यादि । न हीदं[3] कार्यं कारणेन विलक्षणं लक्ष्यमाणं कारणात्मना प्रागवस्थायां स्थातुमर्हति विरोधात् । नापि स्वेनैवाऽऽत्मना कार्यं प्रागुत्पत्तेर्वर्तितुं पारयति प्रलयप्रतिहतिप्रसङ्गात्तेन प्रागसदेव कार्यं भवन्मतेऽपीत्यर्थः । अपीतिसूत्रोक्तमसामञ्जस्यं परमतेऽपि प्रसञ्जयति—तथेति । यत्तु समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ नियामकाभावाद्भोक्तॄणां भोगस्य च विभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यत्राऽऽह—तथा मृदितेति । उपादानं सुखादिकारणं क्लेशकर्माशयादि । यत्तु मोक्तॄणां परेणाविभागं गतानामित्यादि तत्राऽऽह—विनैवेति । प्रतिपुरुषं प्रतिनियतान्भेदान्विधाय साधारणानामेव भेदानां प्रलयाभ्युपगमान्नातिप्रसक्तिरिति चोदयति—अथेति । ये प्रतिपुरुषं प्रतिनियता भेदास्ते नित्याः स्युरनित्या वा । नित्यत्वे पुरुषेषु गुणेषु वाऽन्तर्भावान्न प्रतिपुरुषं प्रतिनियमस्तदात्मत्वात्तत्साधारण्याच्चानित्यत्वे प्रधानकार्यत्वस्याऽऽवश्यकत्वात्तेषामपीतावविभागानापत्तिरयुक्तेति परिहरति—ये नाऽऽपद्यन्त इति । विलक्षणत्वादीनां साधारणत्वे फलितमाह—इत्येवमिति । तर्हि दोषसाम्यान्नान्यतरपक्षस्याऽऽदेयतेत्याशङ्क्यास्मत्पक्षे परिहारस्योक्तत्वान्नैवमित्याह—इत्यदोषतामिति ॥ १० ॥

---

१ क. ज. 'व वा का' । म. 'व च का' । २ म. 'सामान्यान्मु' । ३ ठ. 'दं कार' । ४ क. ख. 'स्याप्यवि' । ५ क. ख. 'साम्येनान्य' ।

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥ (३)

इतश्च नाऽऽगमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थातव्यम् । यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्प्रेक्षामात्रनिबन्धनास्तर्का अप्रतिष्ठिता[1] भवन्ति । उत्प्रेक्षाया निरङ्कुशत्वात् । तथा हि—कैश्चिदभियुक्तैर्यत्नेनोत्प्रेक्षितास्तर्का[2] अभियुक्ततरैरन्यैराभास्यमाना दृश्यन्ते । तैरप्युत्प्रेक्षिताः सन्तस्ततोऽन्यैराभास्यन्त[3] इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां शक्यमाश्रयितुं[4] पुरुषमतिवैरूप्यात्[5] । अथ कस्यचित्प्रसिद्धमाहात्म्यस्य कपिलस्य[6] चान्यस्य वा[7] संमतस्तर्कः प्रतिष्ठित इत्याश्रीयेत,[8] एवमप्यप्रतिष्ठितत्वमेव । प्रसिद्धमाहात्म्याभिमतानामपि[9][10] तीर्थकराणां कपिलकणभुक्प्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिदर्शनात् । अथोच्येत "अन्यथा" वयमनुमास्यामहे यथा नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति । न हि प्रतिष्ठितस्तर्क एव नास्तीति शक्यते वक्तुम् । एतदपि हि तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं तर्केणैव प्रतिष्ठाप्यते । केषांचित्तर्काणामप्रतिष्ठितत्वदर्शनेनान्येषामपि तज्जातीयकानां

विलक्षणत्वादितर्कावष्टम्भेन ब्रह्मकारणवादप्रतिक्षेपासंभवे हेत्वन्तरमाह—तर्काप्रतिष्ठानादिति । सौत्रमपि[11] पदं व्याकरोति—इतश्चेति । तर्कस्य कैवल्यमनुग्राह्यागमराहित्यम् । इतःशब्दार्थमेव स्फुटयति—यस्मादिति । आगममूलविकलानां कुतस्तर्काणां प्रादुर्भावस्तत्राऽऽह—पुरुषेति । औत्प्रेक्षिकतर्काणामप्रतिष्ठितत्वे हेतुमाह—उत्प्रेक्षाया इति । तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं विवृणोति—तथा हीति । पुरुषमतीनामनेकरूपत्वेऽपि कपिलादौ पुरुषविशेषे माहात्म्यस्य प्रसिद्धत्वात्तदीयस्तर्कोऽप्रतिष्ठितो न भवतीति शङ्कते—अथेति । कपिलादेर्माहात्म्यप्रसिद्धिमभ्युपेत्य परिहरति—एवमपीति । अन्यथेत्यादिसूत्रावयवेन चोदयति—अथोच्येतेति । यथा तर्कस्य नाप्रतिष्ठितत्वदोषस्तथा व्याप्तिमनुसंधायासावुत्प्रेक्ष्यते तथा च विलक्षणत्वादीनां व्यभिचारिणामसाधकत्वेऽपि व्याप्तिमतस्तर्कस्य साधकत्वसिद्धिरित्यर्थः । सोऽपि तर्कस्तर्कत्वादप्रतिष्ठितः स्यादित्याशङ्क्य सर्वस्य वा तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं कस्यचिदेवेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—न हीति । तत्र हेतुमाह—एतदपीति । तदेव स्पष्टयति—केषांचिदिति ।

१ ब. °ष्ठिताः संभ° । २ ज. ञ. °क्षितास्तदन्ये° । ३ क. सन्तोऽन्यै° । ४ क. ञ. शक्यं समा° । ज. शक्यं श्र° । ५ क. ट. °वैश्वरू° । ६ ज. ञ. °लस्यान्य° । ७ क. ट. °स्य वाऽन्य° । ८ झ. °श्रीयते, ए° । ९ क. ज. ञ. °त्म्याभिम° । १० क. °कानाम° । ११ क. ख. ट. ठ. °पिशब्दं व्या° ।

तर्काणामप्रतिष्ठितत्वकल्पनात् । सर्वतर्काप्रतिष्ठायां च लोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । अतीतवर्तमानाध्वसाम्येन ह्यनागतेऽप्यध्वनि सुखदुःखप्राप्तिपरिहाराय प्रवर्तमानो लोको दृश्यते । श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्थाभासनिराकरणेन सम्यगर्थनिर्धारणं तर्केणैव वाक्यवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते । मनुरपि चैवं मन्यते—

" प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता " ॥
[म० स्मृ० १२-१०५] इति,
" आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ॥
यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः " ।

यस्तर्काणामप्रतिष्ठितत्वसाधकः स प्रतिष्ठितो न वा । प्रथमे कुतः सर्वतर्काप्रतिष्ठितत्वं तदुपपादके तर्के तदभावात् । द्वितीयेऽपि कुतः सर्वतर्काप्रतिष्ठितत्वं तत्प्रसाधकतर्कस्यैवाप्रतिष्ठितत्वादित्यर्थः । लोकव्यवहारहेतुत्वादपि प्रतिष्ठितत्वं तर्कस्याऽऽस्थेयमित्याह—सर्वेति । तदेवोपपादयति—अतीतेति । अध्वा प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवहारविषयस्तत्सामान्यं तत्सजातीयत्वमनागतेऽध्वन्यननुभूते व्यवहारविषय इति यावत् । अनुभूतेष्टानिष्टसाधनजातीयसंदर्शनात्तस्यापि समीहितसाधनत्वमसमीहितसाधनत्वं वाऽनुमाय लोकस्तत्र प्रवर्तते ततो वा निवर्तते तदेवं लोकयात्रामुद्वहन्ननुमानाख्यस्तर्को नाप्रतिष्ठितो भवितुमर्हतीत्यर्थः । ननु लोकयात्रा यथाकथंचित्प्रतिष्ठितेनाप्रतिष्ठितेन वा तर्केण निर्वहति तस्यादृष्टत्वादेव दुर्निवारत्वाद्वेदार्थनिर्णयानुपयोगित्वात्तु तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं वैदिकैरुच्यते तत्राऽऽह—श्रुत्यर्थेति । पूर्वोत्तरतन्त्रप्रणयनानुपपत्त्या तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमेष्टव्यम् । न हि प्रतिष्ठिततर्कावष्टम्भमन्तरेण तन्त्राभ्यां वाक्यार्थनिर्धारणसिद्धिरिति भावः । न केवलं लौकिकवैदिकव्यवहारानुपपत्तिरेव तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वे मानं किं तु मनुवचनमपीत्याह—मनुरपीति । शास्त्रस्य नानाचार्यमुखप्राप्तसंप्रदायसाहित्यं विविधागमत्वम् । धर्मस्य शुद्धिरधर्मान्निष्कृष्य निर्धारणम् । तत्र शास्त्रं निर्धारितशक्तितात्पर्यवदव्यवधानेनोपयुक्तं प्रत्यक्षानुमाने तद्व्यवधानेनेति विभागः । अत्रानुमानं चेत्येतदुपजीव्यम् । आर्षो धर्मोपदेशो मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्यादिप्रणीतं धर्मशास्त्रम् । वेदशास्त्राविरोधिनेतिविशेषणाद्धर्मनिर्णये शुष्कतर्कानुप्रवेशो नेति सूचितम् । धर्मशब्दाच्चात्र साधारणाद्ब्रह्मापि गृहीतम् । सर्वस्य तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वपक्षमेवं दूषयित्वा

---

१ ग. घ सर्वलो° । २ क. °सामान्येन । ३ क. ग. चैवमेव म° ।

[म० स्मृ० १२-१०६] इति च ब्रुवन् । अयमेवं तर्कस्यालंकारो यदप्रतिष्ठितत्वं नाम । एवं हि सावद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवति । न हि पूर्वजो मूढ आसीदित्यात्मनाऽपि मूढेन भवितव्यमिति किंचिदस्ति प्रमाणम् । तस्मान्न तर्काप्रतिष्ठानं दोषः "इति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः" । यद्यपि क्वचिद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलक्ष्यते तथाऽपि प्रकृते तावद्विषये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्मोक्षस्तर्कस्य । न हीदमतिगम्भीरं भावयाथात्म्यं मुक्तिनिबन्धनमागममन्तरेणोत्प्रेक्षितुमपि शक्यम् । रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षगोचरो लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनामिति चावोचाम । अपि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति सर्वेषां मोक्षवादिनामभ्युपगमः । तच्च सम्यग्ज्ञानमेकरूपं

कस्यचिदप्रतिष्ठितत्वमङ्गी करोति—अयमेवेति । तदेवोपपादयति—एवं हीति । तर्को हि विचारात्मकस्तर्कितपूर्वपक्षप्रतिक्षेपमुखेन(ण) तर्कितसिद्धान्ताभ्युपगममूलं स च पूर्वपक्षविषये तर्के प्रतिष्ठारहिते सति प्रवर्तते तदप्रतिष्ठितत्वाभावे विफलतया विचाराप्रवृत्तेरित्यर्थः । पूर्वतर्कवदुत्तरतर्कस्यापि तर्कत्वादप्रतिष्ठितत्वमनुमेयमित्याशङ्क्याप्रतिष्ठितत्वे तर्कस्य मूलशैथिल्यादि प्रयोजकं न तर्कत्वमिति मत्वाऽऽह—न हीति । अन्यथेत्यादिचोद्यविभजनमुपसंहरति—तस्मादिति । सर्वतर्काप्रतिष्ठाया दुरुपपादनत्वात्किंचित्तर्काप्रतिष्ठाया गुणत्वादित्यर्थः । परिहारमवतारयति—एवमपीति । प्रतिष्ठितोऽपि कश्चित्तर्कोऽस्तीति वा जगत्कारणविषयस्तर्कस्तथेति वा साध्यते तत्राऽऽद्यमङ्गी करोति—यद्यपीति । द्वितीयं दूषयति—तथाऽपीति । जगत्कारणमपि कार्यलिङ्गकानुमानगोचरतया तर्कगम्यमित्याशङ्क्य कारणमात्रस्य तद्गम्यत्वेऽपि तद्गतैकत्वादिविशेषस्य नास्ति तद्गम्यतेत्याह—न हीति । अतिगम्भीरत्वमागमातिरेकिमानायोग्यत्वं भावयाथात्म्यं कारणगतमद्वितीयत्वं मुक्तिनिबन्धनं परमानन्दसच्चिदेकतानत्वम् । यदुक्तमतिगम्भीरत्वं तदेव प्रागुक्तं स्मारयन्नुपपादयति—रूपादीति । एवमपीत्यादिमागं विधान्तरेण व्याकर्तुमारभते—अपि चेति । तर्कप्रतिष्ठितत्ववादिनाऽपि तार्किकं वा वैदिकं वा ज्ञानं मोक्षसाधनं विवक्षितमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयितुं संप्रतिपन्नमर्थमाह—सम्यगिति । तस्य तर्कसमुत्थत्वासंभवं वक्तुमेकरूपत्वमाह—तच्चेति । वस्तु-

---

१ क. ज. ञ. °व च त° । २ क्ष. °ना मू° । ३ क. ञ. °क्षस्य गो° । ४ ञ. °मित्यवो° । ५ क. ख. °त्याद्यचो° ।

वस्तुतन्त्रत्वात् । एकरूपेण ह्यवस्थितो योऽर्थः स परमार्थो लोके तद्विषयं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमित्युच्यते । यथाऽग्निरुष्ण इति । तत्रैवं सति सम्यग्ज्ञाने पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना । तर्कज्ञानानां त्वन्योन्यविरोधात्प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः । यद्धि केनचित्तार्किकेणेदमेव सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिपादितं तदपरेण व्युत्थाप्यते तेनापि प्रतिष्ठापितं ततोऽपरेण व्युत्थाप्यत इति प्रसिद्धं लोके । कथमेकरूपानवस्थितविषयं तर्कप्रभवं सम्यग्ज्ञानं भवेत् । न च प्रधानवादी तर्कविदामुत्तम इति सर्वैस्तार्किकैः परिगृहीतो येन तदीयं मतं सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिपद्येमहि । न च शक्यन्तेऽतीतानागतवर्तमानास्तार्किका एकस्मिन्देशे काले च समाहर्तुं येन तन्मतिरेकरूपैकार्थविषया सम्यङ्मतिरिति स्यात् । वेदस्य तु नित्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थितार्थविषय-

---

तन्त्रत्वेऽपि स्थाणुपुरुषविषयज्ञानवदनेकरूपत्वमाशङ्क्याऽऽह—एकरूपेणेति । न हि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानं वस्तुतन्त्रं किं तु पुरुषतन्त्रमिति भावः । ऐकरूप्येऽपि वस्तुनस्तस्य भ्रान्तिविकल्पितानि सन्त्येवानेकरूपाणीत्याशङ्क्याग्न्यौष्ण्यज्ञानवदेकरूपवस्तुविषयमेव सम्यग्ज्ञानमित्याह—तद्विषयमिति । मोक्षसाधनसम्यग्ज्ञानस्योक्तप्रकारेणैकरूप्येऽपि किमायातमिति तत्राऽऽह—तत्रेति । अविप्रतिपन्नमपि सम्यग्ज्ञानं तर्कसमुत्थं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—तर्केति । विप्रतिपत्तिमेव तार्किके ज्ञाने प्रकटयति—यद्धीति । व्युत्थापनं बाधनम् । सत्यां विप्रतिपत्तौ फलितमाह—कथमिति । एकरूपेणानवस्थितोऽर्थो विषयो यस्य ज्ञानस्य तत्तथा । प्रधानब्रह्मवादिनः सर्वोत्कृष्टतया सर्वैरिष्टत्वात्तदुत्प्रेक्षिततर्कप्रसूतं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । तैरपरिगृहीतत्वेऽपि तन्मतनिरासेन प्रधानवादिना स्वमतस्य स्थापितत्वात्तस्यैवाऽऽदेयत्वं सर्वतार्किकसंमतमित्याशङ्क्याऽऽह—न च शक्यन्त इति । एकरूपो योऽसावेकार्थः सांख्यैरुक्तस्तद्विषयेति यावत् । तर्कोत्थज्ञानं मोक्षहेतुरिति पक्षं प्रतिक्षिप्य वैदिकज्ञानं तथेत्यङ्गी कर्तुं वेदार्थेऽपि वेदविदां विवादात्तज्जन्यमपि ज्ञानमेकरूपं न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—वेदस्येति । स हि स्वसामर्थ्यादेकरूपार्थधीप्रसवहेतुः पुरुषमतिदोषात्त्वन्यथा प्रतिभासत इत्यर्थः । वैदिकस्य ज्ञानस्यासम्यग्ज्ञा-

---

१ क. °त्वादेक° । २ क. °रूप्येण । ३ क. ज. ञ. °तिष्ठापितं । ४ ञ. °ति च प्र° । ५ ठ. ड. °न्तिक° । ६ ञ. °ङ्क्याग्न्युष्णज्ञा° । ७ क. ख. ठ. ड. °नवा° । ८ क. ख. ठ. ड. °वेकोऽर्थः । ९ क. ठ. ड. °र्कोत्थं ज्ञा° ।

त्वोपपत्तेस्तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वमतीतानागतवर्तमानैः सर्वैरपि तार्किकैरपह्नोतुमशक्यम् । अतः सिद्धमस्यैवौपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वम् । अतोऽन्यत्र सम्यग्ज्ञानत्वानुपपत्तेः संसाराविमोक्ष एव प्रसज्येत । अत आगमवशेनाऽऽगमानुसारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेति स्थितम् ॥ ११ ॥ (३)

(काणादबौद्धादीनां स्मृतियुक्तिभ्यामपि वेदवाक्यानामबाध्यत्वम् , अधि० ४)

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥ (४)

वैदिकस्य दर्शनस्य प्रत्यासन्नत्वाद्गुरुतरतर्कबलोपेतत्वाद्वेदानुसारिभिश्च कैश्चिच्छिष्टैः केनचिदंशेन परिगृहीतत्वात्प्रधानकारणवादं तावद्व्यपाश्रित्य यस्तर्कनिमित्त आक्षेपो वेदान्तवाक्येषूद्भावितः स परिहृतः । इदानीमण्वादिवादव्यपाश्रयेणापि कैश्चि-

---

न्त्वापादकत्वाभावे फलितमाह—अत इति । वैदिकादेव सम्यग्ज्ञानान्मोक्षसंभवात्पक्षान्तरेषु मोक्षहेतुसम्यग्ज्ञानाभावान्मोक्षासिद्धिरिति सूत्रावयवार्थमुपसंहरति—अतोऽन्यत्रेति । तर्कावष्टम्भेन ब्रह्मणि प्रत्यवस्थानासंभवं प्रसाध्य प्रकृतमधिकरणार्थमुपसंहरति—अत आगमवशेनेति ॥ ११ ॥ (३)

समन्वयस्य सांख्यन्यायाविरोधेऽपि परमाण्वादिवादिभिरुद्भावितन्यायविरोधान्नासौ सिध्यति तेषां तार्किकत्वेन प्रसिद्धत्वात्तदीयन्यायानामबाध्यत्वादित्याशङ्क्य तन्निरासायोक्तन्यायमतिदिशति—एतेनेति । अतिदेशत्वादुपदेशवत्पदादिसंगतिचतुष्टयं फलभेदश्च । चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयः स किमीश्वरो न द्रव्योपादानं व्यापित्वाद्दिगादिवदित्यादिना तार्किकन्यायेन तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां विरुध्यते न वेति संदेहे पूर्वोत्तराधिकरणयोरुपदेशातिदेशभावेन संबन्धे कारणमाह—वैदिकस्येति । कार्यकारणयोरभेदस्याऽऽत्मनः स्वप्रकाशत्वासङ्गत्वयोः सम्यग्दर्शनस्यासहायस्य मुक्तिहेतुतेत्येवमादीनामभ्युपगमात्प्रत्यासन्नत्वम् । परिमाणसमन्वयादिर्गुरुतरस्तर्कः । देवलप्रभृतयः शिष्टाः । केनचिदंशेन कार्यकारणयोरनन्यत्वादिनेति यावत् । अण्वादीत्यादिपदेन स्वभावाभाववादौ गृहीतौ । तर्कनिमित्त आक्षेप इत्ययमर्थः । विमतं कार्यद्रव्यं नेश्वरोपादानकं गुणत्वानधिकरणत्वादीश्वरवत् । ईश्वरो न कार्यद्रव्योपादानं कार्यद्रव्ये समानजातीयविशेषगुणारम्भकविशेषगुणानधिकरणत्वाद्व्यापित्वाद्वा दिगादि-

---

१ ख. ठ. ड. 'वत्सम' ।

न्मन्दमतिभिर्वेदान्तवाक्येषु पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेप आशंक्यत इत्यतः प्रधानमल्लनिवर्हणन्यायेनातिदिशति । परिगृह्यन्त इति परिग्रहा न परिग्रहा अपरिग्रहाः शिष्टानामपरिग्रहाः "शिष्टापरिग्रहाः" । "एतेन" प्रकृतेन प्रधानकारणवादनिराकरणकारणेन । शिष्टैर्मनुव्यासप्रभृतिभिः केनचिदंशेनापरिगृहीता येऽण्वादिकारणवादास्तेऽपि प्रतिषिद्धतया "व्याख्याताः" निराकृता द्रष्टव्याः । तुल्यत्वान्निराकरणकारणस्य नात्र पुनराशङ्कितव्यं किंचिदस्ति । तुल्यमत्रापि परमगम्भीरस्य जगत्कारणस्य तर्कानवगाह्यत्वं तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वमन्यथानुमानेऽप्यविमोक्ष आगमविरोधश्चेत्येवंजातीयकं निराकरणकारणम् ॥ १२ ॥ (४)

(भोक्तृभोग्यभेदवतोऽपि परब्रह्मणोऽद्वैतत्वस्याबाध्यत्वम्, अधि० ५)

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥ (५)

वत् । ब्रह्मचैतन्यं जगत्समवायिकारणविशेषगुणो न भवति कार्ये समानजातीयविशेषगुणानारम्भकत्वाद्यथा तन्तुगतं शौक्ल्यं न घटसमवायिकारणविशेषगुण इत्येवंविधानुमानविरोधं समन्वयस्य कश्चिच्चोदयेदिति तामेतामाशङ्कां निराकर्तुमिदं सूत्रमित्याह—इत्यत इति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—परिगृह्यत इति । शिष्टापरिग्रहशब्दस्य समासमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—शिष्टैरिति । अतिदेशेन निराकरणे हेतुमाह—तुल्यत्वादिति । पूर्वोक्तानुमानेष्वदूषितेषु कथमिष्टसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—नात्रेति । समन्वयः सप्तम्यर्थः । गुणत्वानधिकरणत्वादित्यत्रानुपादानत्वस्यैवोपाधित्वादीश्वरो द्रव्योपादानवृत्तिद्रव्यत्वावान्तरजातिमानश्रावणविशेषगुणवत्त्वात्पृथिवीवदिति । परमतेन व्यापित्वादेः सत्प्रतिपक्षत्वात्कार्ये समानजातीयगुणान्तरानारम्भकत्वस्यातिलोहितवृश्चिकसमवायिकारणगोमयविशेषगुणश्यामत्वे व्यभिचारात् । विमतमीश्वरोपादानकमुपादानवत्त्वादीश्वरनिष्ठसंयोगवदित्यनुमानान्न प्रकृते समन्वये किंचिदाशङ्कितव्यमिति भावः । यदुक्तं तुल्यत्वान्निराकरणकारणस्येति तदेव व्यनक्ति—तुल्यमिति । वैशेषिकादिपक्षानुसारिचोद्यं सप्तम्यर्थः । तुल्यमत्रापि निराकरणकारणमिति संबन्धः । तदेवं प्रागुक्तं संक्षिपति—परमगम्भीरस्येत्यादिना ॥ १२ ॥ (४)

वैशेषिकादितर्कविरोधं समन्वयस्य परिहृत्याध्यक्षादिविरोधमाशङ्क्य परिहरति—भोक्त्रापत्तेरिति । अद्वितीयाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयः स किं द्वैत-

१ क. ट. 'शङ्क्येतेत्य' । २ क. ज. म. 'चिदप्यंशे' । ३ क. म. वेदितव्याः । ४ क. ज. म. ट. 'वैस्य चात्र' ।

अन्यथा पुनर्ब्रह्मकारणवादस्तर्कबलेनैवाऽऽक्षिप्यते। यद्यपि श्रुतिः प्रमाणं स्वविषये भवति तथाऽपि प्रमाणान्तरेण विषयापहारेऽन्यपरा भवितुमर्हति। यथा मन्त्रार्थवादौ। तर्कोऽपि स्वविषयादन्यत्राप्रतिष्ठितः स्यात्। यथा धर्माधर्मयोः। किमतः। यद्येवमत इदमयुक्तं यत्प्रमाणान्तरप्रसिद्धार्थबाधनं[2] श्रुतेः। कथं पुनः प्रमाणान्तरप्रसिद्धोऽर्थः श्रुत्या बाध्यत इति[3]। अत्रोच्यते। प्रसिद्धो[4] ह्ययं भोक्तृभोग्यविभागो लोके भोक्ता चेतनः शारीरो भोग्याः शब्दादयो विषया इति। यथा भोक्ता देवदत्तो भोज्य ओदन इति। तस्य च विभागस्याभावः प्रसज्येत यदि भोक्ता

ग्राहिप्रत्यक्षादिना विरुध्यते न वेति तस्य तत्त्वावेदकत्वानावेदकत्वाभ्यां संदेहे जगत्कारणे तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि जगद्भेदे तस्य प्रतिष्ठितत्वसंभवादद्वैतासिद्धिरित्यभिसंधाय पूर्वपक्षयति—अन्यथेति। समन्वयस्याध्यक्षादिविरोधसमाधानात्पादादिसंगतिसौलभ्यम्। फलं तु पूर्ववत्तर्कशब्दोऽनुमानविषयोऽवधारणमयोगव्यावृत्त्यर्थम्। आम्नायैकगम्ये मानान्तरनिमित्ताक्षेपस्यानवकाशत्वमाशङ्क्याऽऽह—यद्यपीति। निर्णीतार्थश्रुतिविरोधे मानान्तरस्यैवाप्रामाण्यमनिर्णीतार्था तु श्रुतिर्मानान्तरविरोधे सत्युपचरितार्था स्यादित्यर्थः। मानान्तरेण श्रुतेर्विषयापहारे सत्यन्यपरतेत्यत्रोदाहरणमाह—यथेति। यत्तु तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वान्न श्रुत्यर्थे तन्निमित्तस्याऽऽक्षेपस्य सावकाशत्वमिति तत्राऽऽह—तर्कोऽपीति। श्रुतिवदित्यपेरर्थः। तर्कस्य स्वविषये प्रतिष्ठितत्वेऽपि श्रुत्या तुल्यविषयत्वाभावान्न तयोर्विरोधशङ्केति शङ्कते—किमत इति। श्रुत्या सहैकविषयत्वाभावेऽपि स्वविषयस्थापनेनार्थात्तर्कस्य तद्विरोधे श्रुतिरमानं तदुत्तरकालत्वात्तत्प्रवृत्तेरिति मत्वाऽऽह—अत इति। श्रुतेः स्वार्थबोधनोपक्षयादन्यबाधस्यानवकाशत्वान्न विरोधशङ्केति पुनः सिद्धान्ती शङ्कते—कथमिति। अद्वैतं स्वार्थं बोधयन्त्येव श्रुतिरर्थाद्द्वैतमपबाधमाना तद्विषयाध्यक्षादिभिर्विरुध्येतेति पूर्ववाद्याह—उच्यत इति। तत्राऽऽदावध्यक्षविरोधं श्रुतेरादर्शयति—प्रसिद्धो हीति। लौकिकीं प्रसिद्धिमेव दृष्टान्तद्वारेणाभिनयति—भोक्तेति। प्रसिद्धो विभागस्तथैवाऽऽस्तां श्रुतिश्च स्वार्थं बोधयिष्यति का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह—तस्य चेति। भोक्तृ-

---

१ ट. श्रुतितः। २ ज. °सिद्धार्थः। ३ क. ञ. °ति। उच्य°। ४ ज. °द्धोऽयं। ५ ञ. °क्ता च वे°।

भोग्यभावमापद्येत[१] भोग्यं वा[२] भोक्तृभावमापद्येत[३] तयोश्चेतरेतरभावापत्तिः परमकारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वात्प्रसज्येत । न चास्य प्रसिद्धस्य विभागस्य बाधनं युक्तम् । यथा[४] त्वद्यत्वे[५] भोक्तृभोग्ययोर्विभागो दृष्टस्तथाऽतीतानागतयोरपि कल्पयितव्यः । तस्मात्प्रसिद्धस्यास्य भोक्तृभोग्यविभागस्याभावप्रसङ्गादयुक्तमिदं ब्रह्मकारणतावधारणमिति "चेत्" कश्चिच्चोदयेत्तं प्रति ब्रूयात् । "स्याल्लोकवत्" इति । उपपद्यत एवायमस्मत्पक्षेऽपि विभागः । एवं लोके दृष्टत्वात् । तथा हि—समुद्रादुदकात्मनोऽन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेनवीचीतरङ्गबुद्बुदादीनामितरेतरविभाग इतरेतरसंश्लेपादिलक्षणश्च व्यवहार उपलभ्यते । न च समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि[६] तद्विकाराणां फेनतरङ्गादीनामितरेतरभावापत्तिर्भवति । न[७] च तेपामितरेतरभावानापत्तावपि समुद्रात्मनोऽन्यत्वं भवति । एवमिहापि न च भोक्तृभोग्ययोरि-

---

भोग्ययोरेकता नास्माभिरुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह—तयोश्चेति । अस्तु तर्हि श्रुत्याऽद्वैतं बोधयन्त्या बोधोऽस्येति नेत्याह—न चेति । श्रुतेरुपचरितार्थत्वेन सावकाशत्वान्निरवकाशं प्रत्यक्षं बलवदिति भावः । अनुमानविरोधमधुना श्रुतेरुपन्यस्यति—यथेति । विमतौ भोक्तृभोग्यविभागव्यवहारवन्तौ कालत्वाद्वर्तमानकालवत् । यद्वा विमतो विभागोऽबाधितो विभागत्वादिदानींतनविभागवदित्यर्थः । उक्ताध्यक्षानुमानविरोधादसिद्धिः समन्वयस्येत्युपसंहरति—तस्मादिति । तामिमामाशङ्कामापाततो लोकसिद्धदृष्टान्तावष्टम्भेन प्रत्याचष्टे—तं प्रतीति । सूत्रावयवं व्याकरोति—उपपद्यत इति । लोके दृष्टत्वमेव स्फुटयति—तथा हीति । इतरेतरसंश्लेपादीत्यादिशब्देन विश्लेपपरिमाणविशेपादि गृह्यते । ननु फेनादीनां समुद्रादभेदे परस्परभावापत्तेर्नेतरेतरविभागादि संभवति । न खल्वेकस्मादभिन्नानां मिथोभिन्नत्वमेकस्यैवोपपद्यते तत्राऽऽह—न चेति । फेनादीनां मिथोभिन्नत्वेनैकस्मादभिन्नत्वमन्यथा समुद्रस्यापि तदभेदेन भेदप्रसङ्गादित्याशङ्क्याऽऽह—न च तेपामिति । दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । इहेति ब्रह्मवादोक्तिः । फेनादीनां समुद्रकार्यत्वात्तदभेदेऽपि जीवानां ब्रह्माकार्यतया तद-

---

१ ज. °पद्यते भो° । २ ज. च । ३ ज. °पद्यते तयो° । ४ ज. ट. °था चाद्य° । ५ ज. °द्य भो° । ६ ज. °पि फे° । ७ ज. ञ. न चैते° । ८ ञ. °वानुपप° । ९ क. ख. °मिमां श° । १० क. ख. °लाह—तं ।

तरेतरभावापत्तिः । न च परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्वं भविष्यति । यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो विकारः "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" [तै० २-६] इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य कार्यानुप्रवेशेन भोक्तृत्वश्रवणात्तथाऽपि कार्यमनुप्रविष्टस्यास्त्युपाधिनिमित्तो विभाग आकाशस्येव घटाद्युपाधिनिमित्तः। इत्यतः परमकारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वेऽप्युपपद्यते भोक्तृभोग्यलक्षणो विभागः समुद्रतरङ्गादिन्यायेनेत्युक्तम् ॥ १३ ॥ (९)

(ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च तात्त्विकत्वम्, अधि० ६)

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं " स्याल्लोकवत् " इति परिहारोऽभिहितो न त्वयं विभागः परमार्थतोऽस्ति यस्मात्तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते ।

भेदायोगादस्ति वैलक्षण्यमित्याशङ्क्याऽऽह—यद्यपीति । तर्हि जीवब्रह्मणोरत्यन्ताभेदाद्भोक्तृविभागाभावाद्भोग्यस्यापि प्रतिनियमासिद्धेर्विभागावगाहिप्रमाणविरोधतादवस्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह—तथाऽपीति । दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति—इत्यत इति । समुद्रतरङ्गादिन्यायेन समुद्रादभेदेऽपि फेनतरङ्गादीनां मिथोभेददृष्टान्तेनेत्यर्थः । विभागोपपत्तौ तद्विषयाध्यक्षादेरविरुद्धतेति युक्तमेव जगतो ब्रह्मकारणत्वमुक्तमित्यधिकरणार्थं निगमयति—उक्तमिति ॥ १३ ॥ (९)

परिणामवादमवलम्ब्याऽऽपाततो विरोधं समाधाय विवर्तवादमाश्रित्य परमसमाधानमाह—तदनन्यत्वमिति । अद्वितीयब्रह्मणो जगत्सर्गवादिनः समन्वयस्य पूर्ववद्भेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधसंदेहे पूर्वाधिकरणेऽपि भेदग्राहिमानाविरोधोपपादनात्पुनरुक्तिमाशङ्क्य संगतिं वदन्नगतार्थत्वमाह—अभ्युपगम्येति । अङ्गीकृत्य हि भेदग्राहिप्रमाणस्य प्रामाण्यं भेदाभेदयो रूपभेदेन विरोधः समाहितः । संप्रति स्वीकृतं प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वात्प्रच्याव्य व्यावहारिकत्वे व्यवस्थाप्यते । तथा च विषयभेदादपौनरुक्त्यम् । संगतिफले तु पूर्ववदिति भावः । यथोक्तविभागस्य वस्तुतोऽसत्त्वे हेतुत्वेन तदनन्यत्वमितिसूत्रावयवं विभजते—यस्मादिति । कार्ये विप्रतिपत्तिनिरासार्थं विशि-

---

१ म. °स्यास्ति कार्योपा° । ट. °स्यास्तूपा° । २ ज. म. °पन्नो भो° । ३ ख. °कृत्यापि भे° ।

कार्यमाकाशादिकं बहुप्रपञ्चम्। जगत्कारणं[1] परं ब्रह्म। तस्मात्कारणात्परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते। कुतः। आरम्भणशब्दस्तावदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेक्षायामुच्यते "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातꣳ स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" [छा० ६-१-४] इति। एतदुक्तं भवति। एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं घटशरावोदञ्चनादिकं मृदात्मकत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेत्। यतो वाचारम्भणं विकारो नामधेयं वाचैव[3] केवलमस्तीत्यारभ्यते। विकारो घटः शराव उदञ्चनं चेति। न तु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति। नामधेयमात्रं ह्येतदनृतं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति। एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आम्नातः। तत्र श्रुताद्वाचारम्भणशब्दाद्दार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यजातस्याभाव इति गम्यते। पुनश्च तेजोबन्नानां ब्रह्मकार्यतामुक्त्वा तेजोबन्नकार्याणां तेजो-

---

नष्टि—कार्यमिति। कारणेऽपि विप्रतिपत्तिं निराकर्तुं विशेषमादत्ते—कारणमिति। कार्यकारणयोरनन्यत्वमित्युक्ते मिथोऽनन्यत्वं शङ्कितं व्यावर्तयति—तस्मादिति। ननु कार्यप्रपञ्चस्य भेदाभेदाभ्यामनिर्वाच्यतामिच्छन्कारणात्परमार्थतोऽनन्यत्वं व्याचक्षाणः स्वोक्तिविरोधं कथं नाधिगच्छति तत्राऽऽह—व्यतिरेकेणेति। यस्मादेवमवगम्यते तस्मात्परमार्थतो विभागो नास्तीति तद्ग्राहिमानं व्यावहारिकमानत्वात्तात्त्विकमानस्य समन्वयस्याविरोधीत्यर्थः। कार्यस्य कारणातिरेकेणाभावे हेतुं पृच्छति—कुत इति। बुभुत्सितहेतुविषयं सूत्रमागमवतारयति—आरम्भणेति। तत्र भेदनिषेधहेतुमारम्भणशब्दं व्याकरोति—आरम्भणशब्दस्तावदिति। घटादिविषयत्वादेष शब्दो जगद्विषयो न भवति तत्कथं जगतो मिथ्यात्वं तेन सिध्यतीत्याशङ्क्य जगतो मिथ्यात्वसाधनार्थमादिष्टदृष्टान्तनिविष्टं वाचारम्भणत्वं दार्ष्टान्तिकेऽपि साम्यार्थमास्थेयमित्यभिप्रेत्याऽऽह—एतदुक्तमिति। परमार्थतो विज्ञातमिति संबन्धः। कथमन्यस्मिन्विदितेऽन्यद्विज्ञातं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यत इति। कारणमपि विकारवदनृतमेव शब्दमात्रत्वाविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह—मृत्तिकेति। एवशब्देनेतिशब्दः संबध्यते। तथाऽपि ब्रह्मणि किमायातं तत्राऽऽह—एष इति। दृष्टान्तस्य कारणातिरिक्तकार्याभावविषयत्वेऽपि दार्ष्टान्तिकस्य नैवमित्याशङ्क्य फलितमाह—तत्रेति। संनिहितो दृष्टान्तः सप्तम्यर्थः। प्रकारान्तरेणाऽऽरम्भणशब्दं व्याचष्टे—पुनश्चेति। दृष्टान्तव-

---

१ ज. 'णं ब्र'। २ ज. म. 'रमत्वा'। ३ क. वाचा के'।

वन्नव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति "अपागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्" [छा० ६-४-१] इत्यादिना। "आरम्भणशब्दादिभ्यः" इत्यादिशब्दात् "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि" [छा०६-८-७] "इदं सर्वं यदयमात्मा" [बृ० २-४-६] "ब्रह्मैवेदं सर्वम्" [मु० २-२-११] "आत्मैवेदं सर्वम्" [छा० ७-२५-२] "नेह नानाऽस्ति किंचन" [बृ० ४-४-२५] इत्येवमाद्यप्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरं वचनजातमुदाहर्तव्यम्। न चान्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं संपद्यते। तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानां महाकाशानन्यत्वं यथा च मृगतृष्णिकोदकादीनामूषरादिभ्योऽनन्यत्वं दृष्टनष्टस्वरूपत्वात्स्वरूपेणानुपाख्यत्वात्। एवमस्य भोग्यभोक्त्रादिप्रपञ्चजातस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव इति द्रष्टव्यम्। नन्वनेकात्मकं ब्रह्म यथा वृक्षोऽनेकशाख एवमनेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म। अत एकत्वं नानात्वं चोभयमपि सत्यमेव।

शाद्दार्ष्टान्तिके ब्रह्मातिरेकिकार्याभावप्रतिपत्त्यनन्तरं चेत्यर्थः। ब्रह्मकार्याणां मिथ्यात्वं तत्कार्याणां मिथ्यात्वोक्त्याऽपि दर्शितमिति भावः। आदिशब्दं व्याख्याति—आरम्भणेति। एवमादीत्यादिशब्दात्तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादि गृहीतम्। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तिरपि भेदाभावे मानतया सौत्रेणाऽऽदिशब्देन गृहीतेत्याह—न चेति। यदि जगतो ब्रह्मैव तत्त्वं तदा तज्ज्ञानेन त[त्त?]त्त्वतो ज्ञायेत यथा रज्जुतत्त्वज्ञानेन भुजंगादितत्त्वम्। तत्त्वज्ञानमेव च ज्ञानं ततोऽन्यस्य मिथ्याज्ञानत्वेनाज्ञानत्वादिति भावः। सिद्धान्तमुपसंहरति—तस्मादिति। जीवप्रपञ्चयोर्ब्रह्मणोऽनन्यत्वे क्रमेण दृष्टान्तद्वयम्। तेषामूषरादिभ्योऽनन्यत्वे हेतुमाह—दृष्टेति। कदाचिद्दृष्टं पुनर्नष्टमनित्यमिति यावत्। तत्स्वभावत्वान्मृगतृष्णिकोदकादीनामूषरादिभ्यो भेदेन नास्तित्वम्। विमतमधिष्ठानातिरिक्तसत्ताशून्यं सावधित्वाच्चिदात्मवदिति व्यतिरेकानुमानादित्यर्थः। दृष्टग्रहणसूचितं प्रतीतिकालेऽपि सत्ताराहित्यं तत्रैव हेत्वन्तरमाह—स्वरूपेणेति। एकत्वैकान्ताभ्युपगमे द्वैतग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधान्नाद्वितीये ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरिति पूर्वपक्षयन्ननेकान्तवादमुत्थापयति—नन्विति। एकस्यानेकात्मकत्वं विप्रतिषिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति। अनेकाभिः शक्तिभिश्चिद्रूपाभिस्तदधीनप्रवृत्तिभिश्च युक्तमिति यावत्। एकस्यानेकात्मकत्वे संभाविते फलितमाह—अत इति। उभय-

---

१ क. ज. °मावारम्भं°। २ क. वा। ३ म. °भोक्तृत्वादि°। ४ क. ज. °ब्रस्य। ५ ज. °कत्वमनेकत्वं।

यथा वृक्ष इत्येकत्वं शाखा इति[१] नानात्वम् । यथा च समुद्रात्मनैकत्वं फेनतरङ्गाद्यात्मना नानात्वम् । यथा च मृदात्मनैकत्वं घटशरावाद्यात्मना नानात्वम् । तत्रैकत्वांशेन ज्ञानान्मोक्षव्यवहारः सेत्स्यति । नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयौ लौकिकवैदिकव्यवहारौ सेत्स्यत इति । एवं च मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति । नैवं स्यात् । "मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्ते सत्यत्वावधारणात् । वाचारम्भणशब्देन च विकारजातस्यानृतत्वाभिधानाद्दार्ष्टान्तिकेऽपि "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम्" इति च परमकारणस्यैवैकस्य सत्यत्वावधारणात् । "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति च शारीरस्य ब्रह्मभावोपदेशात् । स्वयं प्रसिद्धं ह्येतच्छारीरस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते न यत्नान्तरप्रसाध्यम् । अतश्चेदं शास्त्रीयं ब्रह्मात्मत्वमवगम्यमानं स्वाभाविकस्य शारीरात्मत्वस्य बाधकं संपद्यते

सत्यत्वमपि वृक्षदृष्टान्ते दृष्टमित्याह—यथेति । प्रतिपत्तिदार्ढ्यार्थमुदाहरणान्तरमाह—यथा चेति । अंशांशिभावेन जीवब्रह्मणोर्भिन्नाभिन्नत्वे दृष्टान्तावुक्त्वा कार्यकारणात्मना जगद्ब्रह्मणोस्तथात्वे दृष्टान्तमाह—यथा चेति । दृष्टान्तसामर्थ्याद्दुक्तार्थसंभावनायामपि मानं विना निर्धारणासिद्धिरित्याशङ्क्य व्यवस्थानुपपत्तिं प्रमाणयति—तत्रेति । विशिष्टदृष्टान्तप्रदर्शनानुपपत्तिरपि प्रकृतेऽर्थे प्रमाणमित्याह—एवं चेति । जीवजगतोर्ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वे प्रत्यक्षाद्यविरोधेऽपि केवलभेदे तद्विरोधः स्यादेवेति प्राप्तभेदाभेदवादं दूषयति—नैवमिति । यदुक्तमेकत्वं नानात्वं चोभयमपि सत्यमिति तत्राऽऽह—मृत्तिकेति । न केवलमेवकारसामर्थ्याद्विकारानृतत्वं किं तु वाचारम्भणश्रुतेश्चेत्याह—वाचारम्भणेति । तथाऽपि कथमाकाशादिविकारवैतथ्यं दार्ष्टान्तिके पूर्वोक्तावधारणादेरभावादित्याशङ्क्य तत्रापि दृष्टान्तनिविष्टार्थानुपक्तेमैवमित्याह—दार्ष्टान्तिकेऽपीति । किं च कार्यप्रपञ्चस्यापि ब्रह्मवत्सत्यत्वे तद्विशिष्टजीवस्य तद्भावोपदेशासिद्धिरित्याह—स आत्मेति । जीवस्य ब्रह्मैक्यं ध्यानादिसाध्यमभिसंधायोपदेशो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—स्वयमिति । जीवब्रह्मणोः संसारित्वासंसारित्वेन विरुद्धत्वादैक्यायोगात्तत्त्वं भविष्यसीति वाक्यविपरिणामः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अतश्चेति । उपदेशवशादित्येतत् । स्वाभाविकस्यानाद्यविद्याकृतस्येति

---

१ क. ज. ञ. °ति च ना° । २ ज. °था स° । ३ क. ज. °किको वै° । ४ क. ज. °कश्च न्य° । ५ ञ. °मभ्युपग° । ६ क. ख. ट. ङ. °ष्यतीति ।

रज्ज्वादिबुद्धय इव सर्पादिबुद्धीनाम्। बाधिते च शारीरात्मत्वे तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति यत्प्रसिद्धये नानात्वांशोऽपरो ब्रह्मणः कल्प्येत। दर्शयति च "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" [बृ० २-४-१३] इत्यादिना ब्रह्मात्मत्वदर्शिनं प्रति समस्तस्य क्रियाकारकफललक्षणस्य व्यवहारस्याभावम्। न चायं व्यवहाराभावोऽवस्थाविशेषनिबद्धोऽभिधीयत इति युक्तं वक्तुम्, "तत्त्वमसि" इति ब्रह्मात्मभावस्यानवस्थाविशेषनिबन्धनत्वात्। तस्करदृष्टान्तेन चानृताभिसंधस्य बन्धनं सत्याभिसंधस्य[1] च मोक्षं दर्शयन्नेकत्वमेवैकं पारमार्थिकं दर्शयति [छा० ६-१६] मिथ्याज्ञानविजृम्भितं[2] च नानात्वम्। उभयसत्यतायां हि कथं व्यवहारगोचरोऽपि जन्तुरनृताभिसंध इत्युच्येत[3] "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" [बृ० ४-४-१९] इति च भेददृष्टिमपवदन्नेवैतद्दर्शयति[4]। न चास्मिन्दर्शने ज्ञानान्मोक्ष इत्युपपद्यते सम्यग्ज्ञानापनोद्यस्य कस्यचिन्मिथ्याज्ञानस्य संसारकारणत्वेना-

---

यावत्। विरुद्धत्वस्य काल्पनिकत्वेनोपपत्तौ वाक्यस्वारस्यं भङ्क्त्वा विपरिणामकल्पना न युक्तेति भावः। यदुक्तं नानात्वांशेन सर्वव्यवहारोपपत्तिरिति तत्र किमैक्यज्ञानोत्तरकालीनव्यवहारसिद्धये भेदांशस्य सत्यत्वं कल्प्यते किं वा प्राक्तनव्यवहारसिद्ध्यर्थमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—बाधिते चेति। प्रमातृत्वादिबाधात्तदाश्रयव्यवहारो नास्तीति व्यवहाराभावेऽर्थापत्तिमुक्त्वा श्रुतिमुपन्यस्यति—दर्शयतीति। द्वितीये प्राक्तनव्यवहारस्य भ्रान्तत्वमभ्रान्तत्वं वा। प्रथमे तथाविधव्यवहारस्य काल्पनिकभेदेनोपपत्तिरिति मत्वा चरमं निरस्यति—न चेति। तत्र श्रुतितात्पर्यविरोधं हेतुमाह—तत्त्वमिति। पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्तीत्यादिना सत्यानृताभिसंधपुरुषनिदर्शनप्रदर्शनसामर्थ्यादपि सिद्धमैक्यस्यैव सत्यत्वमित्याह—तस्करेति। कथमेतावता सत्यत्वमेकस्यैव नियम्यते तत्राऽऽह—उभयेति। विपरीतमपि किं न स्यादित्यपेरर्थः। इतश्चैकत्वमेवैकं पारमार्थिकं न नानात्वमपीत्याह—मृत्योरिति। एकत्वधियो मुक्तिहेतुत्वोक्तिरपि भेदाभेदवादेऽनुपपन्नेत्याह—न चेति। भेदांशधियोऽभेदांशधिया बाध्य-

---

१ ब. 'स्य मो'। २ ज. 'तं ना'। ३ ज. ब. 'त्युच्यते " मृ'। ४ ट. 'न्नेतद्द'। क. ज. ब. 'न्नेतदेव दर्श'।

नभ्युपगमात् । उभयसत्यतायां हि कथमेकत्वज्ञानेन नानात्वज्ञानमपनुद्यत इत्युच्यते । नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगमे नानात्वाभावात्प्रत्यक्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि व्याहन्येरन्निर्विषयत्वात्स्थाण्वादिष्विव पुरुषादिज्ञानानि । तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याहन्येत । मोक्षशास्त्रस्यापि शिष्यशासित्रादिभेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याघातः स्यात् । कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण प्रतिपादितस्याऽऽत्मैकत्वस्य सत्यत्वमुपपद्येतेति । अत्रोच्यते । नैष दोषः । सर्वव्यवहाराणामेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात्सत्यत्वोपपत्तेः स्वप्नव्यवहारस्येव प्राग्बोधात् । यावद्धि

त्वादपनोदनीयाभावासिद्धिरित्याशङ्क्य वैपरीत्यस्यापि संभवान्नैवमित्याह—उभयेति । इदानीं पूर्ववादी स्वाभिप्रायं प्रकटयति—नन्विति । प्रत्यक्षादेरागमेन स्वसिद्ध्यर्थमपेक्ष्यमाणत्वाददृष्टव्यभिचारत्वादव्याकुलत्वादन्यत्रानवकाशत्वात्पूर्वभावित्वेन प्रतिष्ठितत्वात्पदपदार्थविभागव्यवहारहेतुत्वाच्च प्राबल्यात्तद्विरोधे सत्याम्नायतो नाऽऽत्यन्तिकमैक्यमादेयमिति भावः । निरालम्बनत्वेनाप्रामाण्ये दृष्टान्तः—स्थाण्वादिष्विवेति । न केवलमेकत्वैकान्ताभ्युपगमे प्रत्यक्षादिविरोधः किं तु कर्मकाण्डविरोधश्चेत्याह—तथेति । भेदापेक्षत्वाद्भावनाभाव्यकरणेतिकर्तव्यतादिसापेक्षत्वादिति यावत् । ननु प्रत्यक्षादीनां कर्मकाण्डस्य चाप्रामाण्यमद्वैतवादिनां नानिष्टं ते हि ज्ञानकाण्डमेवैकं प्रमाणमाश्रयन्ते तत्राऽऽह—मोक्षशास्त्रस्येति । ननु मिथ्याभूतशिष्यादिभेदपराधीनस्य मोक्षशास्त्रस्य मिथ्यात्वेऽपि तत्प्रमेयस्य प्रत्यगैक्यस्य सत्यत्वादस्मत्पक्षसिद्धिरिति तत्राऽऽह—कथं चेति । प्रत्यक्षादिना काण्डद्वयेन च विरोधान्न समन्वयाधिगम्यैक्यं संभावितमिति चोदिते परिहरति—अत्रेति । यत्तावदेकत्वैकान्ताभ्युपगमे लौकिकवैदिकव्यवहारव्याहतिरिति तत्राऽऽह—नैष दोष इति । तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं प्राचि वा काले व्यवहारानुपपत्तिरिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं प्रत्याह—सर्वव्यवहाराणामिति । प्रत्यक्षादीनां द्वैतावगाहिनां तात्त्विकप्रमाणत्वाभावेऽपि व्यवहारे बाधाभावाद्व्यवहारसमर्थवस्त्वङ्गतारूपप्रामाण्यसिद्धेः सम्यग्ज्ञानात्पूर्वं सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः । तत्त्वज्ञानात्पूर्वं सत्यत्वाभिमानद्वारा व्यवहारोपपत्तौ दृष्टान्तमाह—स्वप्नेति । आत्मनो ब्रह्मात्मतायाः स्वाभाविकत्वाद्विकारेष्वनृतत्वमनीषासमुन्मेषे कथं सर्वव्यवहारसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—यावद्धीति । तथाऽपि स्वभावसिद्धब्रह्मात्मतानुरोधेन विकारेष्वौदासीन्यसंभवात्कुतो

---

१ म. ट. 'यस्य स' । २ ट. 'यां क' । ३ ट. 'त्युच्येत । न' । ४ ज. 'शास्त्रादि' । ५ ख. 'ष तत्राव' ।

न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिस्तावत्प्रमाणप्रमेयफललक्षणेषु[1] विकारेष्वनृतत्वबुद्धिर्न कस्यचिदुत्पद्यते विकारानेव त्वहं ममेत्यविद्ययाऽऽत्मात्मीयेन भावेन सर्वो जन्तुः प्रतिपद्यते स्वाभाविकीं ब्रह्मात्मतां हित्वा । तस्मात्[3]प्राग्ब्रह्मात्मताप्रतिबोधादुपपन्नः सर्वो लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः । यथा सुप्तस्य प्राकृतस्य जनस्य स्वप्न उच्चावचान्भावान्पश्यतो निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं विज्ञानं[4] भवति प्राक्प्रबोधात् । न च प्रत्यक्षाभासाभिप्रायस्तत्काले भवति तद्वत् । कथं त्वसत्येन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य[5] ब्रह्मात्मत्वस्य[6] प्रतिपत्तिरुपपद्येत[7] । न हि रज्जुसर्पेण दष्टो म्रियते । नापि मृगतृष्णिकाम्भसा[8] पानावगाहनादिप्रयोजनं क्रियत इति । नैष दोषः । शङ्काविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः । स्वप्नदर्श-

---

व्यवहारोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—विकारानिति । मिथ्याभिमानवतो वस्तुस्वाभाव्यमपहाय प्राक्तत्त्वज्ञानाद्व्यवहारोपपत्तिं निगमयति—तस्मादिति । यदुक्तं स्वप्नव्यवहारस्येव प्राग्बोधादिति तद्विवृणोति—यथेति । या निशा सर्वभूतानामित्यादिस्मृतेर्ज्ञानी व्यवहारावस्थायां सुप्तो भवति ततो व्यावर्तयति—प्राकृतस्येति । प्रत्यक्षाभिमतमित्युक्तत्वादाभासत्वाभिमाने प्राप्ते प्रत्याह—न चेति । उक्तदृष्टान्तवशात्तत्त्वज्ञानात्प्राच्यामवस्थायां प्रमाणादिषु सत्यत्वाभिमानद्वारा सर्वव्यवहारसिद्धिरिति दार्ष्टान्तिकमाह—तद्वदिति । कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेणेत्युक्तमनुभाषते—कथमिति । असत्यान्न सत्यप्रतिपत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह—न हीति । असत्यादपि मरणातिरिक्तं सत्यमेव कार्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—नापीति । इतिशब्दो दार्ष्टान्तिकप्रदर्शनार्थः । सत्यस्यासत्यादुत्पत्तिर्वा प्रतिपत्तिर्वा प्रतिषिध्यते । नाऽऽद्यः । सत्यस्योत्पत्तेरनिष्टत्वादुत्पद्यमानस्य सर्वस्यैव वाचारम्भणत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह—नैष दोष इति । सत्यस्यापि केचिदुत्पत्तिमुपगच्छन्ति तत्पक्षेऽपि न दोष इत्याह—शङ्केति । शङ्कायाः स्वरूपेण सत्यत्वेऽपि विषयविशेषितत्वेनासत्यतेति भावः । द्वितीयेऽपि सत्या वाऽसत्या वा प्रतिपत्तिरसत्यान्नेति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति—स्वप्नेति । स्वप्नदर्शनवत्तत्कार्यस्यापि सर्पदंशनादेरसत्यत्वात्तद्विशेषितदर्शनमपि[9] तथेति नासत्यात्सत्य-

---

१ म. °षु व्यवहारे° । २ क. ज. म. ट. °तयु° । ३ ज. तस्य प्राग्ब्र° । ४ क. ज. ज्ञानं । ५ ट. °त्यत्र° । ६ ट. °स्मप्र° । ७ क. ज. °पद्यते । न । ८ क. ज. °तृष्णाम्भ° । ९ क. ख. ठ. ड. °पितं द° ।

नावस्थस्य च सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यदर्शनात् । तत्कार्यमप्यनृतमेवेति चेद्ब्रूयात् । तत्र ब्रूमः । यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्य सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यमनृतं तथाऽपि तदवगतिः सत्यमेव फलं प्रतिबुद्धस्याप्यबाध्यमानत्वात् । न हि स्वप्नादुत्थितः स्वप्नदृष्टं सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यं मिथ्येति मन्यमानस्तदवगतिमपि मिथ्येति मन्यते कश्चित् । एतेन स्वप्नदृशोऽवगत्यबाधनेन देहमात्रात्मवादो दूषितो वेदितव्यः । तथा च श्रुतिः—

" यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।
समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने " ॥
[छा० ५-२-८]

इत्यसत्येन स्वप्नदर्शनेन सत्यायाः समृद्धेः प्राप्तिं दर्शयति । तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केषुचिदरिष्टेषु जातेषु " न चिरमिव जीविष्यतीति विद्यात् " इत्युक्त्वा " अथ स्वप्नाः । पुरुषं कृष्णं

प्रतिपत्त्युत्पत्ताविदमुदाहरणमिति शङ्कते—तत्कार्यमपीति । विषयस्यासत्यत्वेऽपि विषयिणो ज्ञानस्य सत्यत्वान्नैवमिति परिहरति—तत्रेति । नन्ववगतिशब्देन स्वरूपचैतन्यं वृत्तिज्ञानं वोच्यते । प्रथमे तस्याजन्यत्वादसत्यान्न सत्यप्रतिपत्त्युत्पत्तौ दृष्टान्तत्वम् । द्वितीये तस्य विषयातिरिक्ताकाराभावात् "अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम्" इत्यङ्गीकारात्तदनिर्वाच्यतायामनिर्वाच्यत्वेनासत्यत्वान्नासत्यात्सत्यप्रतिपत्त्युत्पत्तिस्तत्राऽऽह—न हीति । परपक्षे सत्यस्यापि ज्ञानस्य जन्यत्वाभ्युपगमादस्मत्पक्षे चाभिव्यक्तिस्वीकाराद्वृत्तिरूपस्यापि ज्ञानस्य लौकिकाभिप्रायेण सत्यत्वादसत्यात्सत्यप्रतिपत्त्युत्पत्तौ दृष्टान्तत्वमविरुद्धमिति भावः । नन्ववगतिर्न स्वरूपचैतन्यं नापि वृत्तिज्ञानं किं तु शरीराकारपरिणतभूतचतुष्टयनिविष्टं रूपादितुल्यं ज्ञानमिति लोकायतिकमतमाशङ्क्याऽऽह—एतेनेति । एतच्छब्दार्थमेव विशदयति—स्वप्नदृश इति । स्वप्नजाग्रद्देहयोर्व्यभिचारेऽपि प्रत्यभिज्ञानात्तदनुगतात्मैक्यसिद्धेश्चैतन्यस्य च देहधर्मत्वे रूपादिवत्तदनुपलब्धावनुपलब्धिप्रसङ्गादवगतेश्चाबाधात्तद्रूपस्याऽऽत्मनो देहद्वयातिरेकसिद्धेर्देहमात्रात्मवादो न युक्त इत्यर्थः । सत्या प्रतिपत्तिरसत्याद्भवतीत्युपपाद्य सत्यस्य प्रतिपत्तिर्नासत्यादिति पक्षं श्रुत्या निराचष्टे—तथा चेति । असत्यात्सत्यप्रतिपत्त्युत्पत्तौ छान्दोग्यश्रुतिवदैतरेयकश्रुतिरपि भवतीत्याह—तथेति । सत्यस्य प्रतिपत्तिरसत्याद्भ-

---

१ ट. अत्र । २ ट. 'दंशोद' । ३ क. म. सत्यस्य फलस्य स' । ज. सत्यस' । ४ म. 'थ यः .स्व' । ५ क. ज. म. स्वप्ने । ६ क. 'त्यस्य प्र' ।

कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति " [ऐ०आर० ३-२-४-७-१६] इत्यादिना तेन तेनासत्येनैव स्वप्नदर्शनेन सत्यमरणं सूच्यत इति दर्शयति। प्रसिद्धं चेदं लोकेऽन्वयव्यतिरेककुशलानामीदृशेन स्वप्नदर्शनेन साध्वागमः सूच्यत ईदृशेनासाध्वागम इति। तथाऽकारादिसत्याक्षरप्रतिपत्तिर्दृष्टा रेखानृताक्षरप्रतिपत्तेः। अपि चान्त्यमिदं प्रमाणमात्मैकत्वस्य प्रतिपादकं नातः परं किंचिदाकाङ्क्ष्यमस्ति। यथा हि लोके यजेतेत्युक्ते किं केन कथमित्याकाङ्क्ष्यते नैवं " तत्त्वमसि " " अहं ब्रह्मास्मि " इत्युक्ते किंचिदन्यदाकाङ्क्ष्यमस्ति सर्वात्मैकत्वविषयत्वादवगतेः। सति ह्यन्यस्मिन्नवशिष्यमाणेऽर्थे आकाङ्क्षा स्यान्न त्वात्मैकत्वव्यतिरेकेणावशिष्यमाणोऽन्योऽर्थोऽस्ति य आकाङ्क्ष्येत। न चेयमवगतिर्नोत्पद्यत इति शक्यं वक्तुम् " तद्धास्य विजज्ञौ " [छा०

वति तत्रान्वयव्यतिरेकावपि प्रमाणमित्याह—प्रसिद्धं चेति। असत्यात्सत्यस्य प्रतिपत्तौ दृष्टान्तान्तरमाह—तथेति। रेखास्वरूपस्य सत्यत्वेऽप्यकारादिरूपतया तथात्वाभावादसत्यात्सत्यप्रतिपत्तिरित्यभिसंधायानृतेति विशेषणम्। आगमादसत्यादेव सत्यस्य ब्रह्मात्मनः सुज्ञानत्वेऽपि पूर्वोक्तनीत्या बलवतोऽध्यक्षादेरागमबाध्यत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—अपि चेति। उक्तशङ्कानिवृत्त्यर्थमपि चेत्युक्तम्। निरपेक्षत्वे सत्युत्तरभाविप्रमाणत्वात्प्रत्यक्षादिबाधकत्वमागमस्येत्याह—अन्त्यमिति। आगमप्रामाण्यस्य फलपर्यन्तत्वात्तस्य क्रियासाध्यत्वात्तस्या भेदप्रमितिपूर्वकत्वात्कथमात्मैक्यज्ञानस्यान्त्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—नात इति। तदेव व्यतिरेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति। तत्त्वमसीत्युक्ते सर्वाकाङ्क्षोपशान्तिरित्यत्र हेतुमाह—सर्वात्मेति। या वाक्यादवगतिरुत्पद्यते सा सर्वस्य पूर्णस्य ब्रह्मणः प्रत्यगात्मनश्चैकरस्यमधिकृत्य भवति तथा च प्रत्यगात्मातिरिक्तस्याऽऽकाङ्क्षणीयस्यानवशिष्टत्वाद्युक्ता सर्वाकाङ्क्षोपशान्तिरित्यर्थः। श्रुताद्वाक्यादवगतौ सत्यामवशिष्यमाणार्थाभावेनाऽऽकाङ्क्षाभावं विवृणोति—सति हीति। प्रत्यक्षादिविरोधादवगतिरेवाद्वैतमवगाहमाना नोत्पद्यते कुतः सर्वाकाङ्क्षानिवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। अस्य पितुर्वचनात्तदात्मतत्त्वं श्वेतः केतुर्विज्ञातवान्किलेति यावत्। आदिशब्दात् " आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् " इत्याद्या श्रुतिर्गृह्यते। किं चावगति-

---

१ ट. पश्यन्ति। २ ञ. तेना॰। ३ ज. ञ. सत्यं म॰। ४ क. ज. हि य॰। ५ क. ञ. ॰ते न चैवं। ६ ज. ञ. ट. ॰सि" इ॰। ७ क. ॰त्यस्य प्र॰।

६-७-६] इत्यादिश्रुतिभ्यः। अवगतिसाधनानां च श्रवणादीनां वेदानुवचनादीनां च विधानात् । न चेयमवगतिरनर्थिका भ्रान्तिर्वेति शक्यं वक्तुम् । अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनाद्बाधकज्ञानान्तराभावाच्च । प्राक्चाऽऽत्मैकत्वावगतेरव्याहतः सर्वः सत्यानृतव्यवहारो लौकिको वैदिकश्चेत्यवोचाम । तस्मादन्त्येन प्रमाणेन प्रतिपादित आत्मैकत्वे समस्तस्य प्राचीनस्य भेदव्यवहारस्य बाधितत्वान्नानेकात्मकब्रह्मकल्पनावकाशोऽस्ति । ननु मृदादिदृष्टान्तप्रणयनात्परिणामवद्ब्रह्म शास्त्रस्याभिमतमिति गम्यते । परिणामिनो हि मृदादयोऽर्था लोके समधिगता इति । नेत्युच्यते, "स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म" [बृ० ४-४-२५] "स एष नेति नेत्यात्मा" [बृ० ३-९-२६] "अस्थूलमनणु" [बृ० ३-८-८] इत्याद्याभ्यः सर्वविक्रियाप्रतिषेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वावगमात् । न ह्येकस्य ब्रह्मणः परिणामधर्मत्वं तद्रहितत्वं च शक्यं प्रतिपत्तुं स्थितिगतिवत्स्यादिति चेत् ।

मुद्दिश्यान्तरङ्गबहिरङ्गसाधनविधानादपि तदुत्पत्तिरिष्टव्येत्याह—अवगतीति । नन्ववगतिरुत्पन्नाऽपि नार्थवती सिद्धेऽर्थे स्वरूपेण फलाभावान्मानान्तरविरोधाद्वा भ्रान्तिरेवेत्याशङ्क्याऽऽह—न चेयमिति । आनर्थक्याभावे हेतुमाह—अविद्येति । भ्रान्तित्वाभावे हेतुमाह—बाधकेति । न हि प्रत्यक्षादि बाधकं तस्य कल्पितद्वैतविषयत्वेन तात्त्विकाद्वैतप्रमित्यविरोधित्वादित्यर्थः । ननु सर्वस्य कल्पितत्वे सत्यासत्यव्यवहारो लौकिको वैदिकश्च न स्यादित्याशङ्क्य स्वप्नदृष्टान्तेनोक्तं स्मारयति—प्राक्चेति । आगमादर्थवती सर्वाकाङ्क्षाशान्तिहेतुर्ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिर्भवतीति स्थिते फलितमाह—तस्मादिति । कल्पनाममृष्यमाणः श्रौतमेव ब्रह्मणोऽनेकात्मकत्वमिति शङ्कते—नन्विति । कथं यथोक्तदृष्टान्तावष्टम्भात्परिणामि ब्रह्म श्रौतमित्याशङ्क्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यध्रौव्यादित्याह—परिणामिनो हीति । दृष्टान्तगतं विवक्षितमंशं हित्वा मानान्तरविरुद्धोंऽशो दार्ष्टान्तिके नाभ्युपेतव्योऽतिप्रसङ्गात् । अस्ति च परिणामित्वे ब्रह्मणो मानान्तरविरोधस्तस्य कौटस्थ्यश्रुतेरिति परिहरति—नेत्युच्यत इति । श्रुतिद्वयानुरोधात्कूटस्थत्वपरिणामित्वे स्यातामित्याशङ्क्य युगपत्क्रमेण वेति विकल्प्याऽऽद्यं विरोधेन निरस्यति—न हीति । द्वितीयं शङ्कते—स्थितीति । कूट-

---

१ ग. विधीयमानत्वात् । २ म. ट. °नभे° । ३ ज. °गताः । ने° । ४ ख. °गतवि° । ५ ख. ङ. °रुद्धांशो° ।

न। कूटस्थस्येति विशेषणात्। न हि कूटस्थस्य ब्रह्मणः स्थितिगतिवदनेकधर्माश्रयत्वं संभवति। कूटस्थं च नित्यं ब्रह्म सर्वविक्रियाप्रतिषेधादित्यवोचाम। न च यथा ब्रह्मण आत्मैकत्वदर्शनं मोक्षसाधनमेवं[२] जगदाकारपरिणामित्वदर्शनमपि स्वतन्त्रमेव कस्मैचित्फलायाभिप्रेयते प्रमाणाभावात्। कूटस्थब्रह्मात्मैत्वविज्ञानादेव[३] हि फलं दर्शयति शास्त्रम् "स एष नेति नेत्यात्मा" इत्युपक्रम्य "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" [बृ० ४-२-४] इत्येवंजातीयकम्। तत्रैतत्सिद्धं भवति। ब्रह्मप्रकरणे सर्वधर्मविशेषरहितब्रह्मदर्शनादेव फलसिद्धौ सत्यां यत्तत्राफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामित्वादि तद्ब्रह्मदर्शनोपायत्वेनैव विनियुज्यते फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमितिवत्। न तु स्वतन्त्रं फलाय कल्प्यत इति।

स्थस्य ब्रह्मणो न परिणामितेति विशेषणान्न तस्य कदाचिदपि परिणामयोग्यता स्वरूपप्रच्युतिप्रसङ्गादित्याह—नेति। तदेव स्फुटयति—न हीति। परिणामिनां हि बाणपाषाणादीनां क्रमेण स्थितिगती युक्ते न तु परिणामायोग्यस्य क्रमेण परिणामतद्राहित्ये ब्रह्मणः स्यातामित्यर्थः। ब्रह्मणि विरुद्धधर्मासंमवे[६] कूटस्थत्वं हित्वा परिणामित्वमेवेष्यतामित्याशङ्क्याऽऽह—कूटस्थं चेति। अनवयवानवच्छिन्नकूटस्थब्रह्मणः स्वरूपादप्रच्युतस्वभावस्य सर्वप्रकारतद्विपरीतकार्याकारपरिणामश्रुत्यनुपपत्त्या कार्यप्रपञ्चस्य स्वरूपादप्रच्युतशुक्त्यादे रजतादिपरिणामवन्मिथ्याविवर्तत्वं सिध्यतीत्युक्तम्। संप्रति परिणामश्रुतेः स्वार्थे फलाभावादपि परिणामो न विवक्षित इत्याह—न चेति। यद्ब्रह्मज्ञानस्य फलं तदेव परिणामिब्रह्मज्ञानस्यापि शास्त्रमेव चात्र प्रमाणमित्याशङ्क्याऽऽह—कूटस्थेति। तर्हि परिणामिश्रुतीनामानर्थक्यादध्ययनविधिविरोधः स्यादित्याशङ्क्य फलवच्छेषतया साफल्यान्नैवमित्याह—तत्रेति। सृष्ट्यादिश्रुतीनां स्वार्थे फलवैकल्ये सतीति यावत्। तत्र मीमांसकसंमतमुदाहरणमाह—फलवदिति। यथा हि स्वर्गादिफलवतो दर्शपूर्णमासादेः संनिधाने श्रुतं प्रयाजादि स्वतो विफलं तदङ्गमित्यङ्गी क्रियते तथा सृष्ट्यादिदर्शनमपि ब्रह्मज्ञानशेषतया तत्फलेनैव फलवत्त्वात्तदङ्गमित्यर्थः। ननु प्रयाजादेः श्रूयमाणफलेनैव फलवत्त्वसंभवे फलवदङ्गत्वं किमित्यङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्क्य प्रधानफलेनैव फलवत्त्वसिद्धौ फलान्तरकल्पने गौरवादङ्गेषु च फलश्रुतेरर्थवादत्वाङ्गीकारादित्याह—न त्विति। इतिशब्दः सिद्धं भवतीत्यनेन संबध्यते। तं

---

१ क. ज. ट. च ब्र°। २ म. °प्रेयेत प्र°। ३ क. °त्मवि°। ज. °त्मकवि°। ४ क. °मैर°। ५ क. ज. °तन्त्रफ°। ६ ठ. ड. °र्मोभावे।

न हि परिणामवत्त्वविज्ञानात्परिणामवत्त्वमात्मनः फलं स्यादिति वक्तुं युक्तं कूटस्थनित्यत्वान्मोक्षस्य। कूटस्थब्रह्मात्मवादिन एकत्वैकान्त्यादीशित्रीशितव्याभाव ईश्वरकारणप्रतिज्ञाविरोध इति चेत्। न। अविद्यात्मकनामरूपबीजव्याकरणापेक्षत्वात्सर्वज्ञत्वस्य। "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" [तै०२-१] इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरीश्वराज्जगज्जनिस्थितिप्रलया नाचेतनात्प्रधानादन्यस्माद्वेत्येषोऽर्थः प्रतिज्ञातः "जन्माद्यस्य यतः" [ब्र० सू० १-१-२] इति। सा प्रतिज्ञा तदवस्थैव न तद्विरुद्धोऽर्थः पुनरिहोच्यते। कथं नोच्यतेऽत्यन्तमात्मन एकत्वमद्वितीयत्वं च ब्रुवता। शृणु यथा नोच्यते। सर्वज्ञस्येश्वरस्याऽऽत्मभूते इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्चबीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य माया शक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्योरभिलप्येते।

यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुत्या परिणामिब्रह्मज्ञानात्तत्प्राप्तिरेव फलमित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति। तस्य तावदेवेत्यादिना प्रतिपन्नं कैवल्यं विहाय सामान्यशास्त्रसिद्धफलाकर्षणे वाक्यभेदः स्यादिति भावः। कूटस्थाद्वयत्वे ब्रह्मणः श्रुतिप्रतिज्ञयोर्विरोधः स्यादिति शङ्कते—कूटस्थेति। विरोधद्वयं परिहरति—नेत्यादिना। अविद्यात्मके नामरूपे एव बीजं तस्य व्याकरणं कार्यप्रपञ्चस्तदपेक्षत्वादैश्वर्यस्य। प्रतिज्ञासूत्रस्य तदनुसारिश्रुतिवचनस्य च पारमार्थिककूटस्थाद्वयत्वे न विरोधोऽस्तीत्यर्थः। संग्रहवाक्यं विवृणोति—तस्मादित्यादिना। उक्तमेवार्थं चोद्यपरिहाराभ्यां स्फोरयति—कथमित्यादिना। नामरूपयोरात्मभूतत्वे वस्तुत्वशङ्कायामिवेत्युक्तमुपमार्थत्वमिवकारस्य वारयन्नाभासार्थत्वं स्फुटयति—अविद्येति। तयोरविद्याकल्पितत्वं साधयति—तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति। न हीश्वरत्वेन ते निरुच्येते जडाजडयोरभेदायोगात्। नापि ततोऽन्यत्वेन निरुक्तिमर्हतः स्वातन्त्र्येण सत्तास्फूर्त्यसंभवात्। न हि जडमजडानपेक्षं सत्तास्फूर्तिमदुपलक्ष्यते जडत्वभङ्गप्रसङ्गात्। तस्मादविद्यात्मके नामरूपे इत्यर्थः। तयोश्च कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयति—संसारेति। तयोराश्रयं विषयं च दर्शयति—सर्वज्ञस्येति। तयोरेव श्रुतिस्मृती प्रमाणयति—मायेति। मायां तु प्रकृतिं विद्याद्देवात्मशक्तिमित्येवंविधा श्रुतिः। प्रकृतिं पुरुषं चैव माया ह्येषेत्येवंप्रकारा च स्मृतिः। नामरूपे चेदीश्वरात्मभूते तर्हि सोऽपि ताभ्यामभिन्नत्वात्तद्वदेव जडः स्यादित्याश-

१ ब. 'गदुत्पत्तिस्थि'। २ क. ज. ब. 'तिल'। ३ ज. ब. ट. नोच्येतात्व'। ४ ख. ठ. ड. बोधयति। ५ ठ. ड. 'लभ्यते। ६ ङ. 'क्षम'। ७ ठ. ड. 'रा स्मृ'।

ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः "आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म" [छा० ८-१४-१] इति श्रुतेः । "नामरूपे व्याकरवाणि" [छा० ६-३-२]

"सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो
नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते" ।

[तै० आ० ३-१२-७] "एकं बीजं बहुधा यः करोति" [श्वे०६-१२]इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । एवमविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवति व्योमेव घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि । स च स्वात्मभूतानेव घटाकाशस्थानीयानविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरण संघातानुरोधिनो[1] जीवाख्यान्विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहारविषये । तदेवमविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदापेक्षमेवेश्वरस्येश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं

ङ्क्याऽऽह—ताभ्यामिति । ईश्वरस्य नामरूपाभ्यामर्थान्तरत्वे प्रमाणमाह—आकाश इति । यत्तु नामरूपबीजव्याकरणापेक्षमैश्वर्यमिति तत्र तद्व्याकरणे प्रमाणमाह—नामरूपे इति । जीवस्य व्याकर्तृत्वं व्यासेद्धुं वाक्यान्तरमुदाहरति—सर्वाणीति । नामरूपव्याकरणस्य नानाविधत्वसिद्ध्यर्थं श्रुत्यन्तरं पठति—एकमिति । आदिशब्देन सच्च त्यच्चाभवदित्याद्या श्रुतिर्गृह्यते । दर्शितश्रुतिभ्यो नामरूपव्याकरणमीश्वरायत्तं सिद्धं तदपेक्षं चास्यैश्वर्यमित्यर्थः । स्वाभाविकत्वादैश्वर्यस्य कुतो व्याकरणापेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह—एवमिति । उक्तश्रुतिस्मृत्यनुरोधादविद्याकृते तदात्मके ये नामरूपे तद्रूपानवच्छिन्नोपाध्यभिव्यक्तश्चिदात्मा ताभ्यामेव नामरूपाभ्यां विरचितं विचित्रं प्रपञ्चं नियमयन्नीश्वरो नाम ततो न स्वाभाविकमैश्वर्यमित्यर्थः । ईश्वरस्योपाध्यनुरोधित्वे दृष्टान्तमाह—व्योमेति । अविद्याकृतजगदीशितृत्वेऽपि जीवानामतत्कृतत्वात्कुतस्तान्प्रत्यैश्वर्यमित्याशङ्क्याऽऽह—स चेति । स्वात्मभूतत्वे भेदाभावात्कुतो नियम्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—घटेति । ननु घटवदुपाधेरनधिगमे कथमौपाधिकभेदानुरोधेन नियम्यनियन्तृत्वं कल्प्यते तत्राऽऽह—अविद्येति । ईश्वरस्येश्वरत्वं काल्पनिकमिति स्पष्टयितुं विशिनष्टि—व्यवहारेति । कल्पितमीश्वरत्वमित्युपपादितं निगमयति—तदेवमिति । सर्वज्ञत्वादिवदीश्वरत्वस्य वास्तवत्वमाशङ्क्याऽऽह—सर्वज्ञत्वमिति । सर्वज्ञत्वं चाविद्यात्मकोपाधिपरि[2]च्छेदापेक्षमिति संबन्धः । पूर्वत्रोक्तेन प्रकारेणाविद्यात्मको योऽसावुपाधिस्तेन कृतो यो जीवप्रपञ्चाख्यः परिच्छेदस्तदपेक्षमिति यावत् ।

---

१ अ. 'पेक्ष्यमे' । २ झ. 'तोऽयं जी' ।

सर्वशक्तित्वं च न परमार्थतो विद्यया[1]ऽपास्तसर्वोपाधिस्वरूप आत्मनीशित्रीशितव्यसर्वज्ञत्वादिव्यवहार उपपद्यते[2] । तथा चोक्तम्—"यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" [छा० ७-२४-१] इति । "यत्र त्वस्य सर्वमात्मै[3]वाभूत्तत्केन कं पश्येत्" [बृ० २-४-१४] इत्यादिना च । एवं परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावं वदन्ति वेदान्ताः[4] सर्वे ।

तथेश्वरगीतास्वपि—

"न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते" ॥
"नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः" ॥

[भ० गी० ५-१४-१५] इति परमार्थावस्थायामीशित्रीशितव्यादिव्यवहाराभावः प्रदर्श्यते । व्यवहारावस्थायां तूक्तः श्रुतावपीश्वरादिव्यवहारः[5] "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय" [बृ० ४-४-२२] इति । तथा[6] चेश्वरगीतास्वपि—

अन्वयमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा निरूपयति—नेत्यादिना । परमार्थतश्चिद्धातोरीश्वरत्वानुपपत्तौ श्रुतिं प्रमाणयति—तथा चेति । ननु परमार्थावस्थायां दर्शनादिव्यवहाराराहित्यमिहोच्यते न पुनरीशित्रीशितव्यादिव्यवहारासत्त्वमित्याशङ्क्य दर्शनादिव्यवहाराभावस्योपलक्षणत्वादत्र समस्तव्यवहारराहित्यं विवक्षितमित्याह—एवमिति । बहुवचनं स एष नेति नेत्यात्माऽदृश्येऽनात्म्ये यत्तदद्रेश्यमस्थूलमित्यादिवाक्यसंग्रहार्थम् । श्रौतेऽर्थे भगवतोऽपि संमतिमाह—तथेति । वेदान्तेष्विव भगवद्गीतास्वपि परमार्थावस्थायां व्यवहाराभावः प्रदर्श्यत इति संबन्धः । कथं तर्हि क्रियाकारकफलतत्संबन्धबुद्धिस्तत्राऽऽह—स्वभावस्त्विति । अनाद्यविद्यावशात्क्रियाकारकादिप्रवृत्तिरित्यर्थः । तथाऽपि भक्तानितरांश्चानुगृह्णन्निगृह्णंश्च तदीयसुकृतदुष्कृते परमेश्वरो वस्तुतो नाशयतीत्याशङ्क्याऽऽह—नाऽऽदत्त इति । सर्वेषां परमात्मैक्ये कुतः सुकृतदुष्कृतयोर्विभागेन प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—अज्ञानेनेति । ऐश्वर्यादेर्वस्तुतोऽनुपपत्तिमुक्त्वा कल्पनयोपपत्तौ श्रुतिस्मृती क्रमेणोदाहरति—व्यवहारेति । श्रुताविवेश्वरगी-

---

१ म. विषयापा° । क. विद्यापा° । २ ज. °पद्यते । ३ क. ज. म. °दि च । ४ क. ज. म. °न्ताः । त° । ५ क. ज. °तावीश्व° । ६ क. ज. तथेश्व° ।

"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया" ॥

[भ० गी० १८-६१] इति। सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण तदनन्यत्वमित्याह व्यवहाराभिप्रायेण तु स्याल्लोकवदिति महासमुद्रस्थानीयतां ब्रह्मणः कथयति। अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चं परिणामप्रक्रियां चाऽऽश्रयति सगुणेषूपासनेपूपयोक्ष्यत इति ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

इतश्च कारणादनन्यत्वं कार्यस्य यत्कारणं "भावे" एव कारणस्य कार्यमुपलभ्यते नाभावे। तद्यथा सत्यां मृदि घट उपलभ्यते सत्सु च तन्तुपु पटः। न च नियमेनान्यभावेऽन्यस्योपलब्धिर्दृष्टा। न ह्यश्वो गोरन्यः सन्गोर्भाव एवोपलभ्यते। न च कुलालभाव एव घट उपलभ्यते। सत्यपि निमित्तनैमित्तिकभा-

---

तास्वपि व्यवहारावस्थायामीश्वरादिव्यवहार उक्त इति संबन्धः। परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावे सूत्रकारस्यापि संमतिमाह—सूत्रेति। तदनन्यत्वमित्यनेनायुक्तं कार्यमिथ्यात्वं कथ्यते स्याल्लोकवदिति पूर्वसूत्रे तत्सत्यत्ववचनादित्याशङ्क्याऽऽह—व्यवहारेति। आत्मकृतेः परिणामात्क्षीरवद्धीत्यादिना परिणामोक्तेरेष्टव्यं कार्यप्रपञ्चस्य सत्यत्वमित्याशङ्क्यान्यार्थत्वात्परिणामवादस्य न तद्विवक्षेत्याह—परिणामेति ॥ १४ ॥

तदनन्यत्वमित्यस्य श्रुत्यादिविरोधः समाहितः संप्रति तदनन्यत्वे मानमनुमानमाह—भावे चेति। कारणभावे भाने च कार्यस्य भावाद्भानाच्च तस्य कारणादनन्यत्वमित्यर्थः। विमतं कारणानतिरिक्तं तद्भावभानानियतभावभानत्वात्तत्स्वरूपवदित्यनुमानं सूत्रयोजनया दर्शयितुं चकारार्थमाह—इतश्चेति। इतःशब्दार्थं स्फुटयन्नवशिष्टं व्याचष्टे—यत्कारणमिति। हेतुमुदाहरणारूढतया द्रढयति—तद्यथेति। सत्यपि घटे पटोपलब्धिदर्शनात्कारणभावे कार्योपलब्धिर्नाभेदसाधनमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। अन्यस्य भावेऽन्यस्योपलब्धिरनियतेत्यत्र दृष्टान्तमाह—न हीति। ननु गवाश्वयोरकार्यकारणत्वादनियतोपलम्भेऽपि कार्यकारणयोरनन्यत्वमन्तरेणैव कार्यकारणत्वकृता नियतोपलब्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। नियमेनोपलम्भेऽपि नानन्यत्वमिति व्यभि-

---

१ क. ज. म. °मुद्रादिस्था°। २ म. °गुणोपा°। ३ म. °पयुज्यत। ४ ज. °ते नामाने स°। ५ ख. ट. °नमाह।

वेऽन्यत्वात् । नन्वन्यस्य[1] भावेऽप्यन्यस्योपलब्धिर्नियता दृश्यते यथाऽग्निभावे[2] धूमस्येति । नेत्युच्यते । उद्वापितेऽप्यग्नौ[3] गोपालैर्घुटिकादिधारितस्य[4] धूमस्य दृश्यमानत्वात् । अथ धूमं कयाचिदवस्थया विशिंष्यादीदृशो[5] धूमो नासत्यग्नौ भवतीति । नैवमपि कश्चिद्दोषः । तद्भावानुरक्तां हि बुद्धिं कार्यकारणयोरनन्यत्वे हेतुं वयं वदामः । न चासावग्निधूमयोर्विद्यते । "भावाच्चोपलब्धेः" इति वा सूत्रम् । न केवलं शब्दादेव कार्यकारणयोरनन्यत्वं प्रत्यक्षोपलब्धिभावाच्च[6] तयोरनन्यत्वमित्यर्थः । भवति हि प्रत्यक्षोपलब्धिः कार्यकारणयोरनन्यत्वे । तद्यथा तन्तुसंस्थाने पटे तन्तुव्यतिरेकेण पटो नाम कार्यं नैवोपलभ्यते केवलास्तु तन्तव आतानवितानवन्तः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । तथा तन्तुष्वंशवोंऽशुषु तदवयवाः । अनया प्रत्यक्षोपलब्ध्या लोहित-

---

चारं शङ्कते—नन्विति । धूममात्रस्याग्निना नियतोपलब्धिर्धूमविशेषस्य वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—नेत्युच्यत इति । द्वितीयं शङ्कते—अथेति । ईदृशत्वं बहलोर्ध्वाग्रत्वादिविशिष्टत्वमसत्यग्नौ न भवति न भाति चेति द्रष्टव्यम् । धूमविशेषस्याग्निना नियतोपलब्धिमुपेत्य हेतुशिक्षया व्यभिचारं परिहरति—नैवमिति । तद्भावानुविधायिभावत्वं तद्भानानुविधायिभानत्वं च कार्यस्य कारणादनन्यत्वे हेतुर्धूमविशेषस्य चाग्निभावानुविधायिभावत्वेऽपि न तद्भानानुविधायिभानत्वमग्निभानस्य धूमभानाधीनत्वान्न च तद्भानानुविधायिभानत्वमेवास्तु हेतुः प्रभाभानानुविधायिभाने चाक्षुपरूपे व्यभिचारात्तस्माद्विशिष्टहेत्ववष्टम्भात्कार्यस्य कारणादनन्यत्वमुचितमिति भावः । एतदेव सूत्रं पाठान्तरेण व्याकुर्वन्कार्यस्य कारणादनन्यत्वे मानान्तरमाह—भावाच्चेति । प्रत्यक्षोपलब्धिमेव प्रतिज्ञोदाहरणाभ्यां विवृणोति—भवति हीति । तन्तुव्यतिरेकेणाऽऽतानवितानाभ्यां पटो भातीत्याशङ्क्याऽऽह—केवलास्त्विति । बहुत्वेऽपि तन्तूनामेकप्रावरणार्थक्रियावच्छेदादेकशब्दगोचरत्वं बहूनामपि वर्णानामेकार्थबुद्धिहेतुत्ववदेकार्थक्रियाकारित्वं च तेषामविरुद्धमिति भावः । तन्तुव्यतिरिक्तपटाभाववदंशुव्यातिरिक्ततन्त्वभावोऽपि प्रत्यक्षः सिध्यतीत्याह—तथेति । अंशवोऽपि स्वावयवव्यतिरेकेण न सन्तीति प्रत्यक्षमित्याह—अंशुष्विति । ननु प्रत्यक्षे कार्यकारणभावे कार्यं कारणमात्रमिति शक्यं प्रत्यक्षयितुं यत्र त्वसौ प्रत्यक्षो न भवति तत्र कथमिति तत्राऽऽह—अनयेति ।

---

१ क. ज. ञ. °न्यभा° । २ ञ. °भाव एव धू° । ३ क. उद्धृतेऽ° । ञ. उद्वापि° । ४ ञ. °डघटि° । ५ ट. विशेष्यत ईद° । ६ ञ. °लब्धेर्भावा° । ७ ञ. °ने त° ।

शुक्लकृष्णानि त्रीणि रूपाणि ततो वायुमात्रमाकाशमात्रं चेत्यनुमेयम् [छा० ६-४] ततः परं ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं तत्र सर्वप्रमाणानां निष्ठामवोचाम ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

इतश्च कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः कारणात्मनैव कारणे सत्त्वमवरकालीनस्य कार्यस्य श्रूयते । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" [छा० ६-२-१] । "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" [ऐ० आ० २-४-१-१] इत्यादाविदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सामानाधिकरण्यात् । यच्च यदात्मना यत्र न वर्तते न तत्तत उत्पद्यते यथा सिकताभ्यस्तैलम् । तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वादुत्पन्नमप्यनन्यदेव कारणात्कार्यमित्यवगम्यते । यथा च कारणं ब्रह्म त्रिपु कालेपु सत्त्वं न व्यभिचरतीत्येवं कार्यमपि जगत्त्रिपु कालेपु सत्त्वं न

विमतं स्वोपादानाव्यतिरिक्तं कार्यत्वात्पटवदित्यनुमानं मूलकारणपर्यन्तं धावतीत्यर्थः । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां फलितमर्थमाह—तत इति । ब्रह्मैव मूलकारणं परमार्थसदवान्तरकारणानि त्वनिर्वाच्यानीत्यर्थः । कारणत्वाविशेपात्तन्त्वादिवद्ब्रह्मणोऽपि कारणान्तरमनुमेयमित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । सर्वजगद्भ्रमाधिष्ठानतया तस्याकल्पितत्वान्नाधिष्ठानान्तरापेक्षेति भावः ॥ १५ ॥

कार्यस्य कारणादनन्यत्वे श्रुतार्थापत्तिं प्रमाणान्तरमाह—सत्त्वाच्चेति । श्रुतार्थापत्तिमेव स्फोरयितुं प्रथमं चशब्दव्याख्यानपूर्वकं श्रुतिमुदाहरति—इतश्चेति । प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कारणस्यैवात्र श्रुतं न कार्यस्येत्याशङ्क्याऽऽह —इदंशब्देति । यदिदानीं स्थूलकार्यं दृष्टं तस्य सृष्टेः प्राक्कारणसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या तत्तादात्म्यावगमान्न वस्तुभेदोऽस्तीत्यर्थः । कार्यकारणयोरनन्यत्वे प्रमिते प्रमाणानुग्राहिकां युक्तिमपि समुच्चिनोति—यच्चेति । कार्यस्य प्रागवस्थायां कारणात्मना सत्त्वेऽपि निष्पन्नं ततो भिन्नं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । यथा सिकतास्वविद्यमानं तैलं न ततो जायते तथाऽऽत्मनोऽपि जगन्न जायेत यद्यात्मरूपेण प्रागवस्थायां नाऽऽसीज्जायते च तस्मादात्मात्मना प्रागासीदिति निश्चयसिद्धिरित्यर्थः । कार्यकारणयोरनन्यत्वे युक्त्यन्तरं वक्तुं भूमिकां करोति—यथा चेति । यथा घटः सदा घट एव न जातु पटो भवत्येवं सदपि कारणं

---

१ म. °त्तत्रोत्प° । २ क. ज. म. °रत्ये° । ३ क. °लितार्थ° । ४ ख. ठ. ड. °तमा° । ५ ठ. °ह—ब्रह्मैकमिति । स° । ६ ठ. ड. श्रुत्याऽर्था° ।

व्यभिचरति। एकं च पुनः सत्त्वमतोऽप्यनन्यत्वं कारणात्कार्यस्य ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

ननु क्वचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिः "असदेवेदमग्र आसीत्" [छा० ३-१९-१] इति "असद्वा इदमग्र आसीत्" [तै० २-७] इति च। तस्मात् "असद्व्यपदेशान्न" प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वम् "इति चेत्। न" इति ब्रूमः। न ह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः किं तर्हि व्याकृतनामरूपत्वाद्धर्मादव्याकृतनामरूपत्वं धर्मान्तरं तेन "धर्मान्तरेण" अयमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणानन्यस्य। कथमेतदवगम्यते। "वाक्यशेषात्"। यदुपक्रमे संदिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषान्निश्चीयते। इह च तावत् "असदेवेदमग्र आसीत्" [छा० ३-१९-१] इत्यसच्छब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं यत्तदेव पुनस्तच्छब्देन परामृश्य सदिति विशिनष्टि

सदा सदेव न कदाचिदसदिष्टं तथा कार्यमपि सच्चेन्न कदाचिदसद्भवितुमर्हतीत्यर्थः। कार्यकारणयोर्भेदेनापि सत्त्वसंभवादनन्यत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—एकं चेति। सतोऽसतो वा सद्भेदकत्वाभावात्तदेकतेत्यर्थः। अभिन्नसत्त्वाभिन्नत्वान्मिथोऽपि कार्यकारणे न भिद्येते सत्त्ववदिति फलितमाह—अतोऽपीति ॥ १६ ॥

प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कारणात्मना कार्यस्येत्युक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—असदिति। तत्र चोद्यं विभजते—नन्वित्यादिना। परिहारभागमवतारयति—नेतीति। नञर्थमाह—न हीति। तर्हि केनाभिप्रायेणायमसद्व्यपदेश इत्याशङ्क्य धर्मान्तरेणेति व्याचष्टे—किं तर्हीति। तत्र प्रश्नपूर्वकं गमकं कथयति—कथमिति। सूत्रावयवं व्याख्याति—यदिति। अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्र केनेति तैलघृतादौ संदेहे तेजो वै घृतमितिवाक्यशेषाद्घृतेनेति निश्चितमित्यर्थः। सामान्यन्यायं प्रकृते दर्शयति—इह चेति। असदेवेदमित्यादावसच्छब्देन तुच्छमुच्यते किं वा सदेवानभिव्यक्तनामरूपमिति संदेहे तत्सदासीदिति वाक्यशेषात्तुच्छव्यावृत्तं सदेवानभिव्यक्तनामरूपमसच्छब्दितमिति निश्चीयते[1] तस्य तच्छब्देन परामृष्टस्य सच्छब्देन निर्देशादित्यर्थः। इतश्चात्र तुच्छम-

---

१ प्र. 'यादेव निश्चो'।

"तत्सदासीत्" इति । असतश्च पूर्वापरकालासंबन्धादासीच्छब्दानुपपत्तेश्च । "असद्वा इदमग्र आसीत्" [तै०२-७] इत्यत्रापि "तदात्मानं स्वयमकुरुत" [तै० २-७-१] इति वाक्यशेषे विशेषणान्नात्यन्तासत्त्वम् । तस्माद्धर्मान्तरेणैवायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य । नामरूपव्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दार्हं लोके प्रसिद्धम् । अतः प्राङ्नामरूपव्याकरणादसदिवाऽऽसीदित्युपचर्यते ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

"युक्तेः" च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते "शब्दान्तराच्च" । युक्तिस्तावद्वर्ण्यते । दधिघटरुचकाद्यर्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरमृत्तिकासुवर्णादीन्युपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते । न हि दध्यर्थिभिर्मृत्तिकोपादीयते न घटार्थिभिः क्षीरं तदसत्कार्यवादे नोपपद्येत । अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वस्य सर्वत्रासत्त्वे कस्मात्क्षीरादेव दध्युत्पद्यते न मृत्तिकायाः । मृत्तिकाया एव च घट उत्पद्यते न

सच्छब्दवाच्यं न भवतीत्याह—असतश्चेति । असद्वा इदमित्यत्र तत्सदासीदिति वाक्यशेषाभावात्कुतो निश्चयसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—असद्वा इति । वाक्यशेषस्य सत्कार्यविषयत्वे फलितमाह—तस्मादिति । वृद्धव्यवहाराभावे कथमसच्छब्दस्य सति प्रयोग इत्याशङ्क्योपचारादित्याह—नामेति ॥ १७ ॥

ननु कार्यस्यासतोऽर्थान्तरत्वे सत्त्वमास्थेयं परस्परविरोधिनोर्विधान्तराभावात्तथा च कार्यस्यानिर्वाच्यत्वाभ्युपगमभङ्गप्रसङ्गादपसिद्धान्तः स्यादित्याशङ्क्य कारणस्यैवाप्राक्तकारणत्वस्य सत्त्वं कार्यस्य पुनरनिर्वाच्यत्वमेवेति प्रतिपादयितुं प्रक्रमते—युक्तेरिति । हेतुद्वयं प्रतिज्ञाद्वयेन योजयति—युक्तेश्चेति । काऽसौ युक्तिरित्यपेक्षायां युक्तिं प्रकटयन्नसदुत्पत्तिं तावत्प्रत्याह—युक्तिरिति । प्रतिनियममेव प्रकटयति—नेत्यादिना । कार्यार्थिनां प्रतिनियतकारणोपादानानुपपत्त्या कार्यस्य तत्र सत्त्वं सिध्यतीत्यर्थापत्तिमाह—तदिति । नन्वपेक्ष्यमाणघटादिजनकत्वान्मृदादिरेवोपादानं न तु मृदादौ घटादेः सत्त्वादित्यन्यथोपपत्तिरर्थापत्तेरिति तत्राऽऽह—अविशिष्टे हीति । नियामकाभावाद-

---

१ ट. "युक्तेः" प्रा° । २ क. ज. न द° । ३ ङ. म. ट. °टाद्यर्थि°। ४ म. ठ. °पद्यते । अ° । ५ ख. °पात्कथं नि° ।

क्षीरात्। अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीर एव दध्नः कश्चिदतिशयो न मृत्तिकायां मृत्तिकायामेव च घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीर इत्युच्येतातस्तर्ह्यतिशयवत्त्वात्प्रागवस्थाया असत्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसिद्धिश्च। शक्तिश्च कारणस्य कार्यनियमार्था कल्प्यमाना नान्याऽसती वा कार्यं नियच्छेत्। असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च। तस्मात्कारणस्याऽऽत्मभूता शक्तिः शक्तेश्चाऽऽत्मभूतं कार्यम्। अपि च कार्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवद्भेदबुद्ध्यभावात्तादात्म्यमभ्युपगन्तव्यम्। समवायकल्पनायामपि समवायस्य समवायिभिः संबन्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योऽन्यः संबन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गोऽनभ्युपगम्यमाने चे विच्छेदप्रसङ्गः। अथ समवायः स्वयं संबन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं संबन्धं संबध्यते

सज्जननासंभवान्नान्यथोपपत्तिरित्यर्थः। नियामकमतिशयमाशङ्कते—अथेति। अतिशयो हि कार्यस्य कारणस्य वेति विकल्प्याऽऽद्ये धर्मस्य धर्मिपरतन्त्रत्वादपसिद्धान्तापत्तिरित्याह—अत इति। सार्वविभक्तिकत्वात्तसिः सप्तम्यर्थे शङ्कितपक्षवाची। प्रागवस्था दध्यादिकार्यावस्था। द्वितीयं दूषयति—शक्तिश्चेति। कारणस्य हि धर्मः शक्तिरतिशयशब्दिता नियामकत्वेनेष्टा कार्यकारणाभ्यामन्या कार्यात्मना चासती कार्यं न नियच्छेदित्यत्र हेतुमाह—असत्त्वेति। कार्यात्मना शक्तेरसत्त्वे तथैवानियामकत्वमसत्त्वस्योभयत्र तुल्यत्वात्। द्वाभ्यामन्यत्वे च तस्या न नियामकत्वं तयोरिवान्योन्यं शक्तेस्ताभ्यामन्यत्वस्येष्टत्वादित्यर्थः। शक्तेरसत्त्वेऽन्यत्वे च नियामकत्वासंभवे फलितमाह—तस्मादिति। तथा चापसिद्धान्ततादवस्थ्यमिति शेषः। असत्कार्यवादे दोषान्तरमाह—अपि चेति। भेदबुद्ध्यभावे समवायो निमित्तं न तु तादात्म्यमित्याशङ्क्य समवायस्तर्हि परतन्त्रः स्वतन्त्रो वेति विकल्प्याऽऽद्ये संबन्धद्वारा स्वभावाद्वा पारतन्त्र्यमिति पुनर्विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—समवायेति। समवायस्य स्वातन्त्र्यपक्षं दूषयति—अनभ्युपगम्यमाने चेति। समवायस्य समवायिभिः संबन्धो नेष्यते किं तु स्वातन्त्र्यमेवेत्यत्रावयवावयविनोर्द्रव्यगुणादीनां च विप्रकर्षः स्यात्संनिधापकाभावादित्यर्थः। स्वभावादेव समवायस्य पारतन्त्र्यमिति पक्षमुत्थापयति—अथेति। स्वपरनिर्वाहकत्वं संयोगस्यापि स्यादविशेषादिति परिहरति—

---

१ ज. म. ट. 'त्युच्यते तर्ह्य'। २ म. 'न्याऽप्यस'। ३ क. ज. ट. 'ती का'। ४ ड. ज. ढ. म. ट. वा। ५ ठ. ड. 'म्यर्थः श'। ६ क. 'कत्वं नरशृङ्गवदस'।

संयोगोऽपि तर्हि स्वयं संबन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं संबध्येत। तादात्म्यप्रतीतेश्च द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यम्। कथं च कार्यमवयविद्रव्यं कारणेष्ववयवद्रव्येषु वर्तमानं वर्तेत। किं समस्तेष्ववयवेषु वर्तेतोत प्रत्यवयवम्। यदि तावत्समस्तेषु वर्तेत ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत समस्तावयवसंनिकर्षस्याशक्यत्वात्। न हि बहुत्वं समस्तेष्वाश्रयेषु वर्तमानं व्यस्ताश्रयग्रहणेन गृह्यते। अथावयवशः समस्तेषु वर्तेत तदाऽप्यारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्प्येरन्[1]यैरारम्भकेष्ववयवेष्ववयवशोऽवयवी वर्तेत। कोशावयवव्यतिरिक्तैर्ह्यवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति। अनवस्था चैवं प्रसज्येत। तेषु तेष्ववयवेषु वर्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीयत्वात्। अथ प्रत्यवयवं वर्तेत तदैकत्र व्यापारेऽन्यत्राव्यापारः

संयोगोऽपीति। तर्कपादे चैतद्व्यक्ती भविष्यति। द्रव्यगुणादिषु समवायकल्पनामङ्गीकृत्य दोषमुक्त्वा तत्कल्पनैवायुक्तेत्याह—तादात्म्येति। सिद्धे हि भेदे द्रव्यगुणादीनां समवायसिद्धिः समवायसिद्धौ च भेदसिद्धिरित्यत्रान्योन्याश्रयता। न हि सामानाधिकरण्येन तादात्म्ये तेषां भाति स्वारसिको भेदः सिध्यतीति भावः। असत्कार्यवादनिरासेन कार्यस्य कारणे कल्पितत्वमुक्तम्। इदानीं कार्यस्य कारणे वृत्त्यनुपपत्तेश्च कल्पितत्वमित्याह—कथं चेति। कथंशब्दसूचितं विकल्पद्वयं विशदयति—किमिति। तत्राऽऽद्यमनूद्यावयविनः स्वरूपेण वाऽवयवेषु वृत्तिरवयवशो वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—यदीत्यादिना। तत्र हेतुमाह—समस्तेति। मध्यपरभागयोरर्वाग्भागव्यवहितत्वादित्यर्थः। सर्वावयवव्याप्तावपि कतिपयावयवसंनिकर्षादवयविनो दृष्टिरिष्टेत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति। कल्पान्तरमुत्थापयति—अथेति। तथा च यथाऽवयवैः सूत्रं कुसुमानि व्याप्नुवत्कतिपयकुसुमग्रहणेऽपि गृह्यते तथा कतिपयावयवग्रहणेऽपि भवत्यवयविनो ग्रहणमित्यर्थः। तत्र किमारम्भकावयवैरेव तेष्ववयवी वर्तते किं वा तदतिरिक्तावयवैरिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—तदाऽपीति। यत्र यद्वर्तते तत्तदतिरिक्तावयवैरेव तत्र वर्तमानं दृष्टमिति दृष्टान्तगर्भं हेतुमाचष्टे—कोशेति। द्वितीयं दूषयति—अनवस्थेति। कल्पितानन्तावयवव्यवहिततया प्रकृतावयविनो दूराविप्रकर्षात्तन्तुनिष्ठत्वं पटस्य न स्यादिति भावः। कल्पान्तरमनुवदति—अथेति। तत्रापि क्रमेण वा प्रत्यवयवं वर्तेताक्रमेण वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—तदेति। तदेव

---

१ म. 'न्यैरवयवैरा'। २ ठ. ड. 'ध्यमप'।

स्यात् । न हि देवदत्तः स्रुघ्ने संनिधीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रे[1]ऽपि संनिधीयते । युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्वप्रसङ्गः[2] स्यात् । देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव[3] स्रुघ्नपाटलिपुत्रनिवासिनोः । गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमाप्तेर्न दोष इति चेत् । न । तथाप्रतीत्यभावात् । यदि गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवयवी स्याद्यथा गोत्वं प्रतिव्यक्ति प्रत्यक्षं गृह्यत एवमवयव्यपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं गृह्येत न चैवं[4] नियतं गृह्यते । प्रत्येकपरिसमाप्तौ चावयविनः कार्येणाधिकारात्तस्य चैकत्वाच्छृङ्गेणापि स्तनकार्यं कुर्यादुरसा च पृष्ठकार्यम् । न चैवं दृश्यते । प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्व उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात् । उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत् । क्रिया च नाम स्यादकर्तृका[5] चेति विप्रतिपिध्येत । घटस्य[6] चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका किं तर्ह्यन्यकर्तृकेति[7] कल्प्या स्यात् । तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानाऽन्यकर्तृकैव कल्प्येत[8] । तथा च सति घट

दृष्टान्तेनोपपादयति—न हीति । द्वितीयं निराचष्टे—युगपदिति । यथा प्रतिव्यक्ति साकल्येन युगपद्वर्तमानं सामान्यं न भिद्यते तथाऽवयविनोऽपि वस्तुतो न भेदोऽस्तीति शङ्कते—गोत्वादिवदिति । वैषम्यं दर्शयन्दूषयति—न तथेति । तदेव स्पष्टयति—यदीति । प्रत्येकमवयवेष्ववयविनः परिसमाप्तिपक्षे दोषान्तरमाह—प्रत्येकेति । यद्धि गोत्वस्य शाबलेये कार्यं न तद्बाहुलेयेऽस्ति तथेहापि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—कार्येणेति । न हि गोत्वस्य कार्यान्वयः किं तु व्यक्तेरेव प्रकृते त्ववयवानां तदनन्वयादवयविनस्तद्भावात्तस्य सर्वत्रैक्यादर्थक्रियाव्यवस्थानुपपत्तिः । न च तत्तदवयवनिष्ठस्यैवावयविनस्तत्कार्यमवयवानां कार्यान्वये सत्युक्तनियमायोगात्प्रतीत्या तन्नियमे युक्त्यमिमानित्वव्याघातादिति भावः । वृत्तिविकल्पानुपपत्त्या कार्यस्य कारणे कल्पितत्वं प्रसाध्यासत्कार्यवादे दोषान्तरमाह—प्रागिति । भवत्वकर्तृकत्वमित्याशङ्क्याऽऽश्रयरूपकारणाभावादुत्पत्तिक्रियाख्यं कार्यमनुत्पन्नं निरात्मकं स्यादित्याह—निरात्मिकेति । इतश्चोत्पत्तेरकर्तृकत्वमयुक्तमित्यनुमानेन दर्शयति—उत्पत्तिश्चेति । क्रियात्वेऽपि सकर्तृकत्वाभावे किं बाधकमित्याशङ्क्याऽऽह—क्रिया चेति । अस्तु तर्हि कारणाश्रयोत्पत्तिस्तथा च सिद्धसाध्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—घटस्येति । घटोत्पत्तावुक्तन्यायं कपालोत्पत्तावतिदिशति—तथेति । इष्टापत्तिमाशङ्क्य निराचष्टे—तथा चेति । उत्पा-

१ म. °त्रे सं° । २ म. °सङ्गात् । ३ क. ज. म. °संरदो° । ४ म. चैव नि° । ५ ड्ड. °र्तृका भ° । ६ ड्ड. °टस्योत्प° । ७ ठ. ड. °स्तत्तत्का° । ८ ठ. ड. °तीत्या त° ।

उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात्। न च लोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते कुलालादीनाम[1]प्युत्पद्यमानता प्रतीयत उत्पन्नताप्रतीतेश्च। अथ स्वकारणसत्तासंबन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत्कथमलब्धात्मकं संबध्येतेति वक्तव्यम्। सतोर्हि द्वयोः संबन्धः संभवति न सदसतोरसतोर्वा। अभावस्य च निरुपाख्यत्वात्प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नम्। सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य। न हि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक्पूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीयकेन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव[2] भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते। यदि च वन्ध्यापु[3]त्रोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वमभविष्यत्तत[4] इदमप्युपापत्स्यत कार्याभावोऽपि

दना हि कारकव्यापारो नोत्पत्तिर्न च तयोरैक्यं प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारतया भिन्नत्वादन्यथा घटमुत्पादयतीतिवद्घटमु[5]त्पाद्यत इति स्यादिति भावः। ननु घटो जायत इत्यत्र घटशब्दो घटजननोन्मुखेषु कारकेषु तादात्म्यनिमित्तोपचारात्प्रयुज्यते तथा च घटोत्पत्त्युक्तौ कुलालादिकारकोत्पत्त्युक्तिरविरुद्धेति तत्राऽऽह—न चेति। सिद्धसाध्यत्वाभावेऽपि क्रियात्वहेतोरसिद्धिरिति शङ्कते—अथेति। स्वकारणसत्तासंबन्धः स्वकारणसमवायः सत्तासमवायो वेति यावत्। कार्यस्य क्रियारूपोत्पत्त्यनभ्युपगमे कथमात्मलाभः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मलाभश्चेति। क्रियात्वाभावमङ्गीकृत्योत्पत्तेः साश्रयत्वं साधयति—कथमिति। आक्षेपमेव विवृणोति—सतोर्हीति। असतोर्वेति दृष्टान्तोक्तिः। उत्पत्तिः साश्रया संबन्धत्वात्संयोगवदित्यक्रियात्वेऽपि शक्यं साश्रयत्वं प्रतिपादयितुमिति भावः। कार्यस्यासतोऽपि तदाश्रयत्वोपपत्तेः सिद्धसाध्यतेत्याशङ्क्य निरुपाख्यत्वं तद्विलक्षणत्वं वा कार्यस्य विवक्षितमिति विकल्प्याऽऽद्ये मर्यादाकरणानुपपत्तिरित्याह—अभावस्येति। कार्यशब्दितस्येति शेषः। अनुपपत्तिमेव स्फोरयति—सतां हीति। अभावस्य मर्यादा न दृष्टेत्यत्र दृष्टान्तमाह—न हीति। कार्यस्य कारकव्यापारसाध्यतया निरुपाख्यवैलक्षण्यान्न वन्ध्यापुत्रतुल्यतेति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह—यदि चेति। घटप्रागभावस्य घटेन प्रतियोगिनोपाख्येयतया कारकव्यापारसाध्यत्वं युक्तं वन्ध्यापुत्रस्य तु

---

१ क. ज. 'नामुत्प' । २ ट. 'व वा भ' । ३ क. ज. ञ. 'पुत्रः का' । ४ क. ज. ट. 'त उपा' । ५ झ. 'मुत्पद्य' ।

कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति। वयं तु पश्यामो वन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषाद्यथा वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यत्येवं कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यतीति । नन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात्कारणस्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते। एवं प्राक्सिद्धत्वात्तदनन्यत्वाच्च कार्यस्य स्वरूपसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्रियेत। व्याप्रियते चातः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति। नैष दोषः। यतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते । कार्याकारोऽपि कारणस्याऽऽत्मभूत एवानात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि । न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्यत्वं भवति। न हि देवदत्तः संकोचितहस्तपादः प्रसारितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्यत्वं गच्छति स एवेति

नैवमित्याशङ्क्याऽऽह—वयं त्विति । विमतं न कारकव्यापारवदसत्त्वात्संमतवदिति भावः। कार्यस्यासत्त्वं निरस्यता सत्त्वमेव साधितमिति मन्वानश्चोदयति—नन्विति। कारकव्यापारो हि सत्कार्यवादे कार्यस्वरूपसिद्धये वा तदनन्यत्वसिद्धये वा नाऽऽद्य इत्याह—यथेति। द्वितीयं प्रत्याह—तदनन्यत्वाच्चेति । कार्यस्य कारणेनाभिन्नत्वस्य सत्कार्यवादे सदा भावान्न तादर्थ्येनापि कारकव्यापारोऽर्थवानित्यर्थः। मा तर्हि कारकव्यापारो भूदित्याशङ्क्याऽऽह—व्याप्रियते चेति। परमते कारकव्यापारस्याऽऽनर्थक्यात्तदर्थवत्त्वानुपपत्तिरसत्त्वं कार्यस्य प्राक्काले साधयतीति फलितमाह—अत इति। मायाविनो व्याघ्राद्याकारतापत्तौ मन्त्राद्यपेक्षावत्कारणस्यापि कार्याकारापत्तौ कारकव्यापारापेक्षाऽस्तीति समाधत्ते—नैष दोष इति। ननु प्रागपि कार्याकारोऽस्ति न वा । प्रथमे कारकव्यापारवैयर्थ्यम् । चरमे त्वसदुत्पत्तिस्तत्राऽऽह—कार्याकारोऽपीति। रज्जुरिव भुजंगस्य कारणमेव कार्यस्य तत्त्वमतो निर्वाच्यं कार्यरूपं भिन्नमिव चाभिन्नमिव च भात्यसत्कार्यवादस्य प्रागुक्तन्यायप्रत्युदस्तत्वादित्यर्थः । विवर्तवादेन परिहारमुक्त्वा परिणामवादेनापि परिहरति—न चेति। वस्त्वन्यत्वं परमार्थतो भिन्नत्वमिति यावत्। तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीति। देवदत्ते विशेषदृष्टिमात्रेण वस्तुतोऽन्यत्वाभावे हेतुमाह—स एवेति। उक्तार्थमुदाहरणान्तरेण द्रढ-

---

१ म. 'नस्य स्व' । २ क. ज. म. 'यस्व' । ३ क. ज. झ. ट. 'नो व' । ४ ठ. 'रोऽपि व' । ५ ठ. ड. 'यस्य रू' । ६ क. ख. ठ. ड. उक्तमर्थं ।

प्रत्यभिज्ञानात् । तथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति मम पिता मम भ्राता मम पुत्र इति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मोच्छेदानन्तरितत्वात्तत्र युक्तं नान्यत्रेति चेत् । न । क्षीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा । तेषामेवावयवानामपचयवशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा । तत्रेदृग्जन्मोच्छेदान्तरितत्वाच्चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिस्तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः । तथा च बाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि भेदप्रसङ्गः पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च । एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदितव्यः । यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात् । अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेराकाशहननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुधप्रयुक्तिवत् । समवायिकार-

---

यति—तथेति । दृष्टान्ते जन्मोच्छेदव्यवधानाभावान्न वस्त्वन्यत्वमिति युक्तं दार्ष्टान्तिके तु वस्त्वन्यत्वमेव जन्मोच्छेदरूपविरुद्धधर्माध्यासादिति शङ्कते—जन्मेति । हेत्वसिद्ध्या परिहरति—नेत्यादिना । क्षीरस्य मृदः सुवर्णादीनां च दधिघटरुचकादिभावस्याध्यक्षत्वात्संस्थाननाशेऽपि तदन्वयिन एवोपादानत्वाद्धेत्वसिद्धिरित्यर्थः । यत्रान्वयो दृश्यते तत्र हेत्वसिद्धावपि यत्र वटबीजादीनामङ्कुरादावन्वयो न दृश्यते जन्मविनाशव्यवधानात्तत्र वस्त्वन्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—अदृश्यमानानामिति । तत्राप्यन्वयिनामवयवानां न स्त एव जन्मविनाशौ किं त्ववयवोपचयापचयनिमित्तस्तद्व्यवहार इति नास्ति वस्त्वन्यत्वमित्यर्थः । यथोक्तजन्मविनाशोपगमेनापि वस्त्वन्यत्वमनुमेयमित्याशङ्क्यानैकान्तिकत्वमाह—तत्रेति । बीजाङ्कुरादाविति यावत् । व्यभिचारान्तरमाह—तथेति । अतिप्रसङ्गाच्च भेदानुमानमयुक्तमित्याह—पित्रादीति । अन्वयिकारणस्य प्रत्यभिज्ञायमानतया नित्यत्वसाधनेन क्षणभङ्गवादोऽपि प्रत्युक्तो वेदितव्य इति प्रसङ्गादतिदिशति—एतेनेति । स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे तं प्रसञ्जयति—यस्येति । तन्मते कारकव्यापारस्य कार्यप्रागभावो वा तत्समवायिकारणं वा विषयो नाऽऽद्य इत्याह—अभावस्येति । द्वितीयं शङ्कते—समवायीति । कार्यं

---

१ अ. °म माता मम भ्रा° । २ अ. जन्मच्छे° । ३ ङ. ज. ड. °तत्वेन चेद° । ४ क. सतो वाऽस° । ५ क. ड. ज. ञ. °था वा° । ६ ड. ञ. °शस्य हृ° । ७ ड. ञ. °प्रसक्ति° ।

णविषयः कारकव्यापारः स्यादिति चेत् । न । अन्यविषयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात् । समवायिकारणस्यैवाऽऽत्मातिशयः कार्यमिति चे[1]त् । न[2] । सत्कार्यताप[3]त्तेः । तस्मात्क्षीरादीन्येव द्रव्याणि दध्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं [4]निश्चेतुम् । तथा मूलकारणमेवान्त्यात्कार्यात्तेन तेन कार्याकारेण नटवत्सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते । एवं युक्तेः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते । शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते । पूर्वसूत्रेऽसद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरम् “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” [छा० ६-२-१][5] इत्यादि । “तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्” इति चासत्पक्षमुपक्षिप्य “कथमसतः सज्जायेत” इत्याक्षिप्य “[6]सदेव[7] सोम्येदमग्र आसीत्” इत्यवधारयति[8] । तत्रेदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात्सत्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः । यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं[9] स्यात्पश्चाच्चोत्पद्यमानं

समवायिकारणाद्भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति—नेत्यादिना । द्वितीयं शङ्कित्वा दूषयति—समवायीति । असत्कार्यवादनिरसनफलमुपसंहरति—तस्मादिति । कार्यस्य कारणादभेदे कारकव्यापारस्य सविषयत्वं नान्यथेति तच्छब्दार्थः । कथं तर्हि प्रतिकार्यं क्षीरादिकारणभेदात्कारणत्वं ब्रह्मणः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । कारणान्नान्यत्कार्यमिति स्थिते सतीत्यर्थः । विवर्तवादं व्यक्तीकर्तुं नटवदित्युदाहरणम् । युक्तेरितिसूत्रावयवव्याख्यानमुपसंहरति—एवमिति । सूत्रावयवान्तरमुपादत्ते—शब्दान्तराच्चेति । युक्तेरिव शब्दादपि कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वं च सिध्यतीति वक्तव्ये कथमन्तरपदमन्तराले प्रयुज्यते तत्राऽऽह—पूर्वसूत्र इति । प्रकारान्तरेण शब्दान्तरं विभजते—तद्धैक इति । कारणस्येत्थं सत्त्वेऽपि कथं कार्यस्य सत्त्वसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । उक्ता श्रुतिः सप्तम्यर्थः । प्रतिज्ञानुपपत्तेश्च न सत्कार्यवादानुपपत्तिरिति चकारसूचितामुपपत्तिमाह—यदि त्विति । कथं तर्हि

---

१ ङ. °चेत्तर्हि स° । २ ञ. न । अतस्तर्हि स° । ३ ङ. ञ. °पत्तिः । त° । ४ क. ङ. ज. ञ. कल्पयितुम् । ५ ञ. °ति त्वस° । ६ क. ट. सत्त्वेव । ७ ङ. ज. ञ. °च सोम्ये° । ८ क. °ति । अत्रे° । ९ ख. उक्तश्रु° ।

कारणे समवेयात्तदन्यत्कारणात्स्यात्। तत्र "येनाश्रुतं श्रुतं भवति" [छा० ६-१-३] इतीयं प्रतिज्ञा पीड्येत। सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किं वाऽन्यद्द्रव्यमिति स एव प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं तत्पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते। यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेष्टितरूपादन्योऽयं भिन्नः पट इति। एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादिकार्यमस्पष्टं सत्तुरीवेमकुविन्दादिकारकव्यापारादिभिर्व्यक्तं स्पष्टं गृह्यते। अतः संवेष्टितप्रसारितपटन्यायेनैवानन्यत्कारणात्कार्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥ (६)

यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन निरुद्धेषु कारणमात्रेण रूपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्त्यते नाऽऽकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरम्। तेष्वेव प्राणभेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमाकुञ्चनप्रसारणादिकमपि कार्यान्तरं निर्वर्त्यते। न च प्राणभेदानां प्रभेदवतः प्राणादन्यत्वं समीरणस्वभा-

---

प्रतिज्ञोपपद्यते तत्राऽऽह—सत्त्वेति ॥ १८ ॥

कार्यमुपादानाद्भिन्नं तद्रुपलब्धावप्यनुपलभ्यत्वात्ततोऽधिकपरिमाणत्वाच्च संमतवदित्यनुमानयोर्व्यभिचारमाह—पटवच्चेति। सूत्रं व्याचष्टे—यथा चेति। व्याख्यानान्तरमाह—यथा चेत्यादिना। दृष्टान्तनिविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—एवमिति। तथाऽपि किमायातं जगद्ब्रह्मणोरित्याशङ्क्याऽऽह—अत इति। प्रागुक्तहेतोः सव्यभिचारत्वेन दुष्टत्वादिति यावत् ॥ १९ ॥

कार्यमुपादानाद्भिन्नं भिन्नकार्यकरत्वात्संमतवदित्याशङ्क्य व्यभिचारमाह—यथा चेति। सूत्रं विभजते—यथा चेत्यादिना। तेषामात्यन्तिकं निरोधं व्यासेधति—कारणमात्रेति। पुनः प्रवृत्तानां प्राणभेदानां भिन्नत्वमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति।

---

१ ङ. ञ. 'त्तदाऽन्य'। २ क. पीड्यते। स'। ३ क. ज. ञ. ट. 'व्यं स पट। ४ क. ङ. ज. ञ. 'नाभिव्य'। ५ ङ. ञ. 'दयं। ६ ट. प्राणादिः। ७ ठ. 'ञ्चनादि'। ८ ङ. ञ. 'प्रसर'। ९ ठ. ङ. 'त्यान्त'।

वाविशेषात् । एवं कार्यस्य कारणादनन्यत्वम् । अतश्च कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यत्वात्तदनन्यत्वाच्च सिद्धैषा श्रौती प्रतिज्ञा "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" [छा० ६-१-३] इति ॥ २० ॥ [६]

(सर्वज्ञत्वेन जीवसंसारमिथ्यात्वं स्वनिर्लेपत्वं च पश्यतः परमेश्वरस्य हिताकरणादिदोषनिराकरणम्, अधि० ७)

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आक्षिप्यते । चेतनाद्धि[1] प्रक्रियायामाश्रीयमाणायां हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते । कुतः । "इतरव्यपदेशात्" । इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति श्रुतिः[2] "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" [छा० ६-८-७] इति प्रतिबोधनात्[3] । यद्वा । इतरस्य च ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं व्यपदिशति "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शारीरात्मत्वदर्शनात्[4] ।

दृष्टान्तोक्तमर्थं दार्ष्टान्तिके दर्शयति—एवमिति । अधिकरणार्थमुपसंहरति—अतश्चेति ॥ २० ॥ (६)

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये कार्यस्य कारणादनन्यत्वं वदता तेनैव न्यायेन जीवस्यापि ततोऽनन्यत्वमुक्तं तर्हि जीवधर्मा हिताकरणादयो ब्रह्मणि प्रसज्येरन्निति शङ्कते—इतरव्यपदेशादिति । जीवाभिन्नं ब्रह्म जगदुपादानं वदन्समन्वयो विषयः स किं यदि तादृग्ब्रह्म जगज्जनयेत्तर्हि स्वानिष्टं जनयेदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षसूत्रतात्पर्यमाह—अन्यथेति । समन्वयस्य न्यायविरोधसमाधानात्पादादिसंगतीरभिप्रेत्य फलं च पूर्ववत्पूर्वोत्तरपक्षयोर्विवक्षित्वाऽऽक्षेपं विवृण्वन्प्रतिज्ञाभागं विभजते—चेतनाद्धीति । यस्य ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं न तस्य हितादिसंबन्धो यस्य च जीवस्य हितादिसंबन्धो न तस्य स्रष्टृत्वमित्याक्षिपति—कुत इति । सूत्रावयवेन परिहरति—इतरेति । इतरशब्दो जीवविषय इति व्याख्याय परमात्मविषय इति व्याख्यान्तरमाह—इतरस्य चेति । परिणामिब्रह्मणोऽनुप्रवेशपक्षं प्रतिक्षिपति—अविकृतस्येति । ब्रह्मकर्तृको व्यपदेश इतरव्यप-

---

१ क. ङ. ञ. °द्धि जगत्प्रक्रि° । २ ज. ठ. °ति बो° । ३ क. ज. °त् । इ° । ४ झ. °त्मतत्त्वद° । ५ ङ. ज. °त्वप्रद° । ६ ठ. ड. °त्वा ज्ञेयं वि° । ७ ठ. ड. °वस्यादि° । ८ क. ख. ठ. ड. °ख्यानान्त° ।

(सर्वज्ञत्वेन जीवसंसारमिथ्यात्वं स्वनिर्लेपत्वं च पश्यतः
परमेश्वरस्य हिताकरणादिदोषनिराकरणम् , अधि० ७)

"अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" [छा० ६-३-२] इति च परा देवता जीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती न ब्रह्मणो भिन्नः शारीर इति दर्शयति । तस्माद्यद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं तच्छारीरस्यैवेत्यतश्च स्वतन्त्रः कर्ता सन्हितमेवाऽऽत्मनः सौमनस्यकरं कुर्यान्नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थजालम् । न हि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वाऽनुप्रविशति । न च स्वयमत्यन्तनिर्मलः सन्नत्यन्तमलिनं देहमात्मत्वेनोपेयात् । कृतमपि कथंचिद्यद्दुःखकरं तदिच्छया जह्यात् । सुखकरं चोपाददीत । स्मरेच्च मयेदं जगद्बिम्बं विचित्रं विरचितमिति । सर्वो हि लोकः स्पष्टं कार्यं कृत्वा स्मरति मयेदं कृतमिति । यथा च मायावी स्वयंप्रसारितां मायामिच्छयाऽनायासेनैवोपसंहरति । एवं शारीरोऽपीमां सृष्टिमुपसंहरेत् । स्वमपि तावच्छरीरं शारीरो न शक्नोत्यनायासेनोपसंहर्तुम् ।

देश इति व्याख्यानान्तरमाह—अनेनेति । जीवब्रह्मणोरभेदे श्रुतिसिद्धे फलितमाह—तस्मादिति । भृत्यो राजादिना नियुक्तः स्वयमेव स्वस्यानर्थं कुर्वन्दृश्यते ततो विशिनष्टि—स्वतन्त्र इति । स्वतन्त्रस्याप्यज्ञस्य स्वानर्थकारित्वं संभवति ब्रह्मणस्तु सर्वज्ञस्य नैवमिति भावः । हितमेव विभजते—आत्मन इति । अहितं विशिनष्टि—जन्मेति । जीवस्योपाध्यविवेकात्परमात्माभेदमपश्यतो युक्तमनर्थकारित्वमित्याशङ्क्य तस्य परमात्मताननुभवेऽपि परमात्मा जीवमात्माभिन्नमनुभवन्न तं बध्नीयादित्याह—न हीति । मिथ्याज्ञानमुक्त्वा तात्त्विकोऽनुप्रवेशोऽपि नास्तीत्याशङ्क्याताात्त्विकोऽपि न स्यादित्याह—न चेति । लीलया परस्याऽऽत्मनो जगत्कर्तृत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—कृतमपीति । स्मर्तृत्वमपि प्रसज्येत सर्वज्ञत्वादित्याह—स्मरेच्चेति । अनुभूते स्मृतिनियमाभावान्नैवमित्याशङ्क्य स्पष्टत्वेन स्मृतियोग्यमेतदित्याह—सर्वो हीति । न चेश्वरस्यास्त्येव स्मर्तृत्वं जीवेऽपि तदभिन्ने तत्प्रसङ्गादिति भावः । जगतो मायामयत्वादुक्तदोषानवकाशात्तत्परिहारार्थमधिकरणमनारभ्यमित्याशङ्क्याऽऽह—यथा चेति । शारीरस्यापि क्वचिदुपसंहर्तृत्वं दृष्टमित्यनिष्टापत्तिराहित्यमाशङ्क्याऽऽह—स्वमपीति । बुद्धिपूर्वकारी हितमेवाऽऽत्मनः सृजतीति न्यायविरोधाज्जीवाभिन्नाद्ब्रह्मणो

---

१ क. ज. °त्यतः स्व° । २ क. °गद्बिचि° । ञ. °गद्बिविधं वि° । ३ ज. °था मा° । ४ ङ. ञ. स्वकीयम° ।

एवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याय्या चेतनाज्जगत्प्रक्रियेति गम्यते ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

"तु"शब्दः पक्षं व्यावर्तयति। यत्सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं शारीरात् "अधिकम्" अन्यत्तद्वयं जगतः स्रष्टृ ब्रूमः। न तस्मिन्हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते। न हि तस्य हितं किंचित्कर्तव्यमस्त्यहितं वा परिहर्तव्यं नित्यमुक्तस्वभावत्वात्। न च तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्रतिबन्धो वा क्वचिदप्यस्ति सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वाच्च। शारीरस्त्वनेवंविधस्तस्मिन्प्रसज्यन्ते हिताकरणादयो दोषाः। न तु तं वयं जगतः स्रष्टारं ब्रूमः। कुत एतत् "भेदनिर्देशात्"। "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" [बृ० २-४-५] "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" [छा० ८-७-१] "सता सोम्य तदा संपन्नो भवति" [छा० ६-८-१] "शारीर आत्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽन्वारूढः" [बृ० ४-३-

---

विश्वसृष्टिवादिनः समन्वयस्यासिद्धिरित्युपसंहरति—एवमिति। ब्रह्मानिष्टस्य कार्यप्रपञ्चस्य न कारणं चेतनत्वे सति स्वतन्त्रत्वाद्विवक्षितपुरुषवदिति भावः ॥ २१ ॥

सिद्धान्तसूत्रमवतारयति—अधिकं त्विति। तद्व्याचष्टे—तुशब्द इति। यदुक्तं हिताकरणादयो दोषा ब्रह्मणि प्रादुःष्युरिति तत्राऽऽह—यत्सर्वज्ञमिति। तत्र हेतुमाह—न हीति। नित्यमुक्तस्यापि ब्रह्मणो मायाशक्तियोगाद्विश्वनिर्मातृत्वमविरुद्धमिति भावः। यत्तु कर्तृत्वेन स्मर्तृत्वेन च भवितव्यं स्वयमेव चोपसंहर्तव्यमिति तत्राऽऽह—न चेति। क्वचिदपि ज्ञानप्रतिबन्धो नेत्यत्र हेतुमाह—सर्वज्ञत्वादिति। क्वचिदपि शक्तिप्रतिबन्धो नास्तीत्यत्रापि हेतुमाह—सर्वशक्तित्वाच्चेति। तर्हि क्वचिदपि ज्ञानप्रतिबन्धाद्यभावादस्मदादिष्वपि स्मरणादिप्रसक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—शारीरस्त्विति। तदभेदात्परस्मिन्नपि स्रष्टरि तेषां प्रसक्तिमाशङ्क्योक्तम्—न त्विति। सत्यभेदे दर्शितव्यवस्थानुपपत्तिरिति शङ्कते—कुत इति। सूत्रावयवं हेतुमवतार्य व्याचष्टे—भेदनिर्देशादिति। कर्तृकर्मादीत्यादिशब्दो व्यक्तिभेदविषयः। सर्वस्यापि

---

१ क. ज. ट. 'नात्र'। २ ङ. ज. ञ. मन्यते। ३ ङ. ञ. पूर्वपक्षं। ४ ञ. 'न्यद्' । ५ क. ज. ञ. ट. 'कत्वा'। ६ क. 'रणत्वाद'। ७ ख. ठ. ड. 'त्वे स्म'। ८ ख. ठ. ड. 'न भ'। ९ क. ख. ङ. 'मेदोप'।

३९] इत्येवंजातीयकः कर्तृकर्मादिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति। नन्वभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः "तत्त्वमसि" इत्येवंजातीयकः कथं भेदाभेदौ विरुद्धौ संभवेयाताम् । नैष दोषः। आकाशघटाकाशन्यायेनोभयसंभवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात्। अपि च यदा "तत्त्वमसि" इत्येवंजातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवत्यपगतं भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वं समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यग्ज्ञानेन बाधितत्वात्तत्र कुत एव सृष्टिः कुतो वा हिताकरणादयो दोषाः । अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातोपाध्यविवेककृता हि भ्रान्तिर्हिताकरणादिलक्षणः संसारो न तु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृदवोचाम। जन्ममरणच्छेदनभेदनाद्यभिमानवत् । अबाधिते तु भेदव्यवहारे "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं निरुणद्धि ॥ २२ ॥

जीवब्रह्मणोर्भेदनिर्देशस्य कर्तृकर्मान्तर्भावात्। इदानीं पूर्ववादी पूर्वोक्तं स्मारयन्भेदनिर्देशस्यासाधकत्वमाशङ्कते—नन्विति। तुल्यबलतया द्वयोरपि निर्देशयोः साधकत्वमाशङ्क्याऽऽह—कथमिति। वास्तवमेकत्वमौपाधिकं नानात्वमित्युभयनिर्देशोपपत्तिरिति परिहरति—नैष दोष इति। इतश्च ब्रह्मगतं स्रष्टृत्वं जीवगतं वा हिताकरणादि परस्परं न संभवतीत्याह—अपि चेति । तत्त्वमसीतिवाक्यार्थज्ञानादूर्ध्वमभेदावगमाद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं जीवस्य तस्य च हिताकरणादि ब्रह्मणः स्यादिति वा प्रागेव वा तदवगमादिति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—यदेति। भेदव्यवहारस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—अविद्येति। कार्यकारणाविवेककृता भ्रान्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह—जन्मेति। द्वितीयं प्रत्याह—अबाधिते त्विति ॥ २२ ॥

परस्यैवाविद्याकृतावच्छेदस्य जीवशब्दितस्य सुखदुःखादिसंबन्धो न तु तत्त्वतो जीवो वा तन्निष्ठदुःखादि वाऽस्तीति पश्यतो हिताकरणादिदोषासंस्पर्शाद्युक्तं तस्य जगत्कारणत्वमित्युक्तम्। इदानीं चिदात्मकत्वेनैकरूपस्य ब्रह्मणो जगत्कार्यं चेत्तदपि

---

१ ङ. 'ताहितक' । २ ठ. ड. च । ३ ख. ङ. 'र्थकर' ।

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥ (७)

यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यश्मनां केचिन्महार्हा मणयो वज्रवैडूर्यादयोऽन्ये मध्यमवीर्याः सूर्यकान्तादयोऽन्ये प्रहीणाः श्ववायसप्रक्षेपणार्हाः पाषाणा इत्यनेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते। यथा चैकपृथिवीव्यपाश्रयाणामपि बीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्र्यं चन्दनकिंपाकादिषूपलक्ष्यते। यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य लोहितादीनि केशलोमादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति। एवमेकस्यापि ब्रह्मणो जीवप्राज्ञपृथक्त्वं कार्यवैचित्र्यं चोपपद्यत इत्यतः "तदनुपपत्तिः" परपरिकल्पितदोषानुपपत्तिरित्यर्थः । श्रुतेश्च प्रामाण्याद्विकारस्य च वाचारम्भणमात्रत्वात्स्वप्नदृश्यभाववैचित्र्यवच्चेत्यभ्युच्चयः ॥ २३ ॥ [७]

(अद्वितीयादपि ब्रह्मणः क्रमेण नानाकार्याणां सृष्टिसंभावना, अधि० ८)

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

चेतनमेव स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अश्मादिवच्चेति । तत्र स्वरूपवैचित्र्यपरमश्मदृष्टान्तं व्याचष्टे—यथा चेति। धर्मवैचित्र्यदृष्टान्तमाह—यथा चैकेति। अर्थक्रियावैचित्र्यमुदाहरति—यथा चैकस्येति। दृष्टान्तत्रयस्य दार्ष्टान्तिकं दर्शयति—एवमिति। ब्रह्मणश्चेतनत्वात्तत्कार्यत्वे जगतोऽपि तथात्वं स्यात्तदभावान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति परपरिकल्पितो दोषः। सौत्रस्य चकारस्यार्थमाह—श्रुतेश्चेति। ब्रह्मकारणवादिन्याः श्रुतेरप्रामाण्ये हेत्वभावात्पूर्वपक्षानुमानं तद्विरोधादप्रमाणमित्यर्थः । ब्रह्म स्वाभिन्नं जीवं न पश्यति चेदसर्वज्ञं स्यात्पश्यति चेदात्मन्येव संसारं पश्येदित्याशङ्क्याऽऽह—विकारस्येति । यथा दर्पणादौ मलिनमात्मानं पश्यन्नपि मैत्रस्तस्य मिथ्यात्वं जानन्न तेनाऽऽत्मानं शोचति । तथा स्वाभिन्नं जीवं पश्यदपि ब्रह्म तद्गतत्वेन भातसंसारस्य वाचारम्भणमात्रत्वान्न तेनाऽऽत्मानं शोचितुमर्हतीत्यर्थः । यत्तु जगत्येकरूपब्रह्मकार्ये कुतो वैचित्र्यमिति तत्राऽऽह—स्वप्नेति । यथा स्वप्नदृश्यानां भावानामेकस्वप्नदृगधिष्ठानत्वेऽपि पण्डितमूर्खादिवैचित्र्यं दृष्टमेवमेकचिदात्माधिष्ठानत्वेऽपि जीवेश्वरादिवैचित्र्याविरोधाज्जगतश्चेतनैकारणत्वमविरुद्धमिति भावः ॥ २३ ॥ (७)

सजातीयभेदाभावावष्टम्भेन ब्रह्मणो जगद्धेतुत्वमाक्षिप्य परिहृतम् । इदानीं विजातीयभेदाभावमादाय तद्धेतुत्वमाक्षिप्य परिहरति—उपसंहारदर्शनादिति । अस-

---

१ ड. ञ. 'लभ्यते'। २ ड. ञ. 'स्य चा'। ३ क. ट. ड. भातः सं'। ४ ड. 'नकर'।

चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते। कस्मात् "उपसंहारदर्शनात्"। इह हि लोके कुलालादयो घटपटादीनां कर्तारो मृद्दण्डचक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण संगृहीतसाधनाः सन्तस्तत्तत्कार्यं कुर्वाणा दृश्यन्ते। ब्रह्म चासहायं तवाभिमेतं तस्य साधनान्तरानुपसंग्रहे सति कथं स्रष्टृत्वमुपपद्येत। तस्मात् "न" ब्रह्म जगत्कारणम् "इति चेत्। न" एष दोषः। यतः "क्षीरवत्" द्रव्यस्वभावविशेषादुपपद्यते। यथा हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव दधिहिमभावेन परिणमतेऽनपेक्ष्य बाह्यं साधनं तथेहापि भविष्यति। ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षत एव बाह्यं साधनमौष्ण्यादिकं कथमुच्यते क्षीरवद्धीति। नैष दोषः। स्वयमपि हि क्षीरं यां च यावतीं च परिणाम-

---

हायाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयः स किं ब्रह्म नोपादानमसहायत्वात्संमतवदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे पूर्वत्रौपाधिकभेदाद्धिताकरणादिदोषः समाहितः। संप्रत्युपाधितोऽपि विभक्तमधिष्ठात्रादि नास्तीश्वरनानात्वाभावात्ततश्च विचित्रकार्यानुपपत्तिरिति पूर्वपक्षमाह—चेतनमिति। अत्रापि समन्वयस्य न्यायविशेषविरोधसमाधानात्पूर्ववदेव पादादिसंगतिफले। प्रतिज्ञाते पूर्वपक्षे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति। लोके कारणभेदादेव कार्यभेददर्शनादन्यथा तदाकस्मिकत्वापातात्कार्यक्रमस्य च कारणक्रमापेक्षत्वादद्वितीये ब्रह्मणि क्रमवत्सहकारिसंबन्धाभावादेकरूप्याच्च न क्रमवद्विचित्ररूपजगज्जन्महेतुतेत्याह—इह हीति। अत्र साधनशब्दस्तत्सामग्रीं ब्रूते। ब्रह्म नोपादानमसहायत्वात्केवलमृद्वत्। ब्रह्म जगतो न निमित्तमसहायत्वात्केवलकुम्भकारवदिति मन्वानः सन्नाह—ब्रह्म चेति। उक्तानुमानफलमुपसंहरति—तस्मादिति। विशुद्धब्रह्मापेक्षया विशिष्टब्रह्मापेक्षया वेदमुच्यते नाऽऽद्यः सिद्धसाध्यत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीये तस्योपादानैत्वनिषेधं दूषयति—नैष दोष इति। किं बाह्यसहकारिविरहादनुपादानत्वं किं वाऽऽन्तरसहकारिराहित्यादिति विकल्प्याऽऽद्यं व्यभिचारित्वेन निरस्यन्नुदाहरणं विवृणोति—यथा हीति। दृष्टान्ते विवदमानः शङ्कते—नन्विति। क्षीरादिषु स्वत एव कालपरिपाकवशेन परिणामदर्शनादसंप्रतिपत्तिरयुक्तेति परिहरति—नैष दोष इति। औष्ण्याँद्यपेक्षा

---

१ ज. ट. घटा°। २ ज. °धनास्त°। ३ ज. ट. °पद्यते। त°। ४ क. ट. बाह्यसा°। ५ ठ. ड. °नत्वे नि°। ६ क. °ष्ण्याद्यापे°।

मात्रामनुभवंति तावत्येव त्वार्यते त्वौष्ण्यादिना दधिभावाय। यदि च स्वयं दधिभावशीलता न स्यान्नैवौष्ण्यादिनाऽपि बलाद्दधिभावमापद्येत। न हि वायुराकाशो वौष्ण्यादिना बलाद्दधिभावमापेद्यते। साधनसामग्र्या च तस्य पूर्णता संपाद्यते। परिपूर्णशक्तिकं तु ब्रह्म न तस्यान्येन केनचित्पूर्णता संपादयितव्या। श्रुतिश्च भवति—

"न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते।
पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" ॥

[श्वे० ६-८] इति। तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात्क्षीरादिवद्विचित्रपरिणाम उपपद्यते ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥ (८)

स्यादेतत्। उपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि बाह्यं

तत्रान्वयव्यतिरेकसिद्धेति कुतो नैरपेक्ष्यमित्याशङ्क्याऽऽह—त्वार्यते त्विति। त्वार्यते शैघ्र्यं कार्यते क्षीरं दधिभावायौष्ण्यादिना। किं चाशक्तस्य सहकार्यपेक्षयाऽपि कार्योत्पादकत्वादर्शनाद्दध्यादिभावे स्वतःसिद्धं क्षीरादेः सामर्थ्यमित्याह—यदि चेति। तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीति। किमर्था तर्हि कारणसामग्र्यपेक्षेति तत्राऽऽह—साधनेति। न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यत इति न्यायाद्विद्यमानैव क्षीरादिशक्तिः साधनसामग्र्योपचीयत इत्यर्थः। क्षीरादेर्बाह्यसाधनाभावेऽप्यान्तरसाधनसद्भावात्कारणता युक्ता ब्रह्मणस्त्वेकरस्यान्नाऽऽन्तरमपि साधनमदृष्टादीष्टमिति कथं कारणतेति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह—परिपूर्णेति। ब्रह्म परिपूर्णशक्तिकमित्यत्र प्रमाणमाह—श्रुतिश्चेति। कार्यक्रमेण तच्छक्तिपरिपाकोऽपि क्रमवानुन्नेयः। शक्तिभेदाच्च तद्विशिष्टकारणेऽपि भेदसिद्धिरित्यभिसंधायोपसंहरति—तस्मादिति ॥ २४ ॥

चेतनत्वे सत्यसहायत्वादिति विशेषणादुक्तमनैकान्तिकत्वं परिहर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—देवादिवदिति। सूत्रव्यावर्त्यामाशङ्कामाह—स्यादेतदिति। चेतनत्वविशेषणेन व्यभिचारनिवारणमाह—उपपद्यत इति। विशिष्टेन हेतुना ब्रह्मणो

---

१ क. ह. ख. म. 'वत्ये' । ज. 'वत्येव तावत्येव त्वा'। २ ट. 'पद्येते। ३ ह. म. ट. संपद्य'। ४ क. ज. 'चित्रः प' । ५ ज. ट. 'बाह्यसा' ।

(अद्वितीयादपि ब्रह्मणः क्रमेण नानाकार्याणां सृष्टिसंभावना, अधि० ८)

साधनं दध्यादिभावो दृष्टत्वात् । चेतनाः पुनः कुलालादयः साधनसामग्रीमपेक्ष्यैव तस्मै तस्मै कार्याय प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । कथं ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्तेतेति । "देवादिवत्" इति ब्रूमः । यथा लोके देवाः पितर ऋषय इत्येवमादयो महाप्रभावाश्चेतना अपि सन्तोऽनपेक्ष्यैव[1] किंचिद्बाह्यं साधनमैश्वर्यविशेषयोगादभिध्यानमात्रेण स्वत एव[2] बहूनि नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि रथादीनि च निर्मिमाणा उपलभ्यन्ते मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् । तन्तुनाभश्च स्वत एव तन्तून्सृजति । बलाका चान्तरेणैव शुक्रं[3] गर्भं धत्ते । पद्मिनी चानपेक्ष्य किंचित्प्रस्थानसाधनं सरोन्तरात्सरोन्तरं प्रतिष्ठते । एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्य बाह्यं[4] साधनं स्वत एव जगत्स्रक्ष्यति । स यदि ब्रूयाद्[5] य एते देवादयो ब्रह्मणो दृष्टान्ता उपात्तास्ते दार्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणा[6] न समाना भवन्ति । शरीरमेव

जगद्धेतुत्वं निषेद्धुं दृष्टान्तमाह—चेतना इति । विवक्षितमनुमानं निगमयति—कथमिति । विशिष्टस्यापि हेतोरनैकान्तिकत्वं तदवस्थमिति परिहरति—देवादिवदिति । तत्र दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । अस्मदादिभ्यो देवादिषु विशेषं दर्शयति—महाप्रभावा इति । तेषामपीश्वरानुग्रहसापेक्षत्वादसिद्धमसहायत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—अनपेक्ष्येति । तथाऽपि शुक्रशोणितसंनिपातस्य मृद्दार्वादीनां चाभावे कुतो देहादीनां प्रासादादीनां च निर्माणमित्याशङ्क्याऽऽह—ऐश्वर्येति । अस्मदादिष्वसंभाव्यमानमैश्वर्यमैश्वर्यविशेषस्तद्वशेन योगस्तत्कार्यघटनसामर्थ्यं तस्मादिति यावत् । तत्तत्कार्योचितसामग्रीसंपत्तौ हेत्वन्तरमाह—अभिध्यानेति । संकल्पातिरिक्तकारणानपेक्षत्वमुक्तमेव मात्रशब्दार्थस्तस्यैव स्पष्टीकरणम्—स्वत एवेति । लोके नैवमुपलम्भोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—मन्त्रेति । सूत्रे लोकशब्देन लोक्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या शास्त्रम् । अपिशब्देन वृद्धव्यवहारश्च संगृहीतः । यस्तु देवादिषु मन्त्रादिप्रामाण्ये च विप्रतिपद्यते तं प्रति लौकिकान्युदाहरणानि दर्शयति—तन्तुनाभश्चेति । उक्तदृष्टान्तानां दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । देवादिदृष्टान्ते विशिष्टस्य हेतोर्न व्यभिचारस्तत्रोपादानांशे चेतनत्वाभावादिति शङ्कते—स यदीति[7] । ऊर्णनाभदृष्टान्ते

---

१ क. ज. °पेक्ष्य किं° । २ ङ. °व ह्यभूतपूर्वाणि ब° । ३ ङ. °क्रं स्तनयित्नुरवश्रवणाद्गर्भं । ४ ङ. बाह्यसा° । ५ ङ. °यदा ते । ञ. °यत्र ते । ६ ङ. ञ. °णा समानस्वभावा न भ° । ७ ठ. ङ. °ति । तन्तुना° ।

ह्यचेतनं देवादीनां शरीरान्तरादिविभूत्युत्पादन[1] उपादानं न तु चेतन आत्मा । तन्तुनाभस्य च क्षुद्रतरजन्तुभक्षणाल्लाला कठिनतामापद्यमाना तन्तुर्भवति । वलाका च स्तनयित्नुरवश्रवणाद्गर्भं धत्ते । पद्मिनी च चेतनप्रयुक्ता सत्यचेतनेनैव शरीरेण सरोन्तरात्सरोन्तरमुपसर्पति वल्लीव वृक्षं न तु स्वयमेवाचेतना सरोन्तरोपसर्पणे व्याप्रियते । तस्मान्नैते ब्रह्मणो दृष्टान्ता इति । तं प्रति ब्रूयान्नायं दोषः । कुलालादिदृष्टान्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति । यथा[2] हि कुलालादीनां देवादीनां च समाने चेतनत्वे कुलालादयः कार्यारम्भे बाह्यं साधनमपेक्षन्ते न देवादयः । तथा ब्रह्म चेतनमपि न बाह्यं साधनमपेक्षिष्यत[3] इत्येतावद्वयं[4] देवाद्युदाहरणेन विवक्ष्यामः[5] । तस्माद्यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्त्येकान्त इत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥ [८]

(ईश्वरस्योपादानरूपपरिणामिकारणत्वव्यवस्थापनम्, अधि० ९)

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

च तुल्यं व्यभिचारनिवारणमित्याह—तन्तुनाभस्येति । वलाकादृष्टान्ते चासहायत्वाभावाद्विशिष्टहेतोर्न व्यभिचारोऽस्तीत्याह—वलाका चेति । पद्मिनीदृष्टान्ते[6]ऽप्यूर्णनाभदृष्टान्तवद्व्यभिचारसमाधिरित्याह—पद्मिनी चेति । व्यभिचारपरिहारफल[7]पूर्वोक्तानुमानोपपत्तिमाह—तस्मादिति । देवादिदेहस्थर्याऽऽपन्नचैतन्यस्यैव देहादिकारणत्वान्न व्यभिचारसमाधिरिति समाधत्ते—तं प्रतीति । प्रागुक्तदृष्टान्तानामसंभवोऽयमुच्यते । विवक्षितं वैलक्षण्यमेव स्पष्टयति—यथा हीति । सिद्धे व्यभिचारे फलितं सूत्रतात्पर्यमुपसंहरति—तस्मादिति । कुलालादेरिव ससहायस्यैव कारणत्वं ब्रह्मणो न शक्यं नियन्तुं देवादिवदसहायस्यापि[8] तदुपपत्तेरिति भावः ॥ २५ ॥ (८)

पूर्वाधिकरणोक्तक्षीरादिदृष्टान्तात्परिणामित्वभ्रमे तन्निराकरणार्थमधिकरणमवतारयन्पूर्वपक्षयति—कृत्स्नप्रसक्तिरिति । निरवयवाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयः स किं सावयवस्यैव नानाकार्योपादानतेति न्यायेन विरुध्यते न वेति तदनामासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे वक्ष्यमाणपूर्वपक्षस्य मायामयत्वेन परिहारादधिकरणानारम्भमा-

---

१ ज. °दिभू° । २ ट. °था कु° । ३ ङ. °पेक्षत । ४ ज. °न व° । ५ क. ट. °वक्षामः । ६ ठ. ड. °न्तेऽपि तन्तुना° । ७ क. ञ. °फलं पू° । ड. °फले पू° । ८ क. °स्याप्यन्यचै° ।

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवद्देवादिवच्चानपेक्ष्य बाह्यसाधनं स्वयं परिणममानं जगतः कारणमिति स्थितम्। शास्त्रार्थपरिशुद्धये तु पुनराक्षिपति। "कृत्स्नप्रसक्तिः" कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति निरवयवत्वात्। यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत्सावयवमभविष्यत्ततोऽस्यैकदेशः पर्यणंस्यदेकदेशश्चावास्थास्यत। निरवयवं तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते—

"निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्"
[श्वे० ६-१९]

"दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः"
[मुण्ड० २-१-२] "इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव" [बृ० २-४-१२] "स एष नेति नेत्यात्मा" [बृ० ३-९-२६] "अस्थूलमनणु" [बृ० ३-८-८] इत्याद्याभ्यः सर्वविशेषप्रतिषेधिनीभ्यः। ततश्चैकदेशपरिणामासंभवात्कृत्स्नपरिणामप्रसक्तौ सत्यां मूलोच्छेदः प्रसज्येत द्रष्टव्यतोपदेशानर्थक्यं चायत्नदृष्टत्वा-

---

शङ्क्य संगतिमाह—चेतनमिति। शास्त्रार्थस्य परिशुद्धिर्नाम परिणामपराकरणेन विवर्तदृढीकरणं तदर्थमधिकरणारम्भे प्रथममाक्षेपसूत्रमित्यर्थः। अत्रापि समन्वयस्य न्यायविरोधसमाधानात्पादादिसंगतिचतुष्टयं फलं च द्रष्टव्यम्। यदि क्षीरमिव दध्यात्मना ब्रह्म जगदाकारेण परिणमेत्तदा साकल्येन वा तदेकदेशेन वा परिणमेदाद्यं प्रत्याह—कृत्स्नेति। ततश्च कारणभूतब्रह्माभावे तत्पराधीनस्य कार्यस्यापि सत्त्वायोगान्न किंचिदपि स्यादिति शेषः। द्वितीयं निरस्यति—यदीति। ब्रह्मणः सावयवत्वाभावादेकदेशपरिणामानुपपत्तिरित्यर्थः। भवतु तर्हि ब्रह्मणः सावयवत्वं नेत्याह—निरवयवं त्विति। अमूर्तत्वादपि ब्रह्म निरवयवमित्याह—दिव्यो हीति। सर्वगतत्वनिरवयवत्वाभ्यां च तन्निरवयवमित्याह—इदमिति। आपेक्षिकमानन्त्यं वारयति—अपारमिति। विज्ञप्तितावन्मात्रत्वाच्च निरवयवमित्याह—विज्ञानेति। मूर्तामूर्तद्वैतनिषेधाच्च तथेत्याह—स एष इति। न हि ब्रह्मणः सावयवत्वमुपादानत्वेऽपि सुवर्णादिवत्प्रतिपत्तुं शक्यं श्रुतिविरोधादित्यर्थः। द्वितीयविकल्पासंभवे प्रथमविकल्पप्राप्तौ फलितमाह—ततश्चेति। कृत्स्नपरिणामपक्षे दोषान्तरमाह—द्रष्टव्यतेति। ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वसंभवात्कुतस्तदुपदेशानर्थक्यमित्याशङ्क्य परिणतं वा ब्रह्म तदतिरिक्तं वा द्रष्टव्यमिति विकल्प्याऽऽद्ये

---

१ क. ज. अ. 'पेक्षितया'। २ क. 'षेधनी'। ३ ड. ञ. 'व्यत्वोप'। ४ ड. ञ. चाऽऽपन्नमय'। ५ ट. ड. 'रणात्तद'। ६ क. 'वत्वमि'।

त्कार्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्य[१] च ब्रह्मणोऽसंभवादजत्वादिशब्दकोपश्च। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपगम्येत तथाऽपि ये निरवयवत्वस्य प्रतिपादकाः शब्दा उदाहृतास्ते प्रकुप्येयुः। सावयवत्वे चानित्यत्वप्रसङ्ग इति। सर्वथाऽयं पक्षो न घटयितुं शक्यत इत्याक्षिपति ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

"तु"शब्देनाऽऽक्षेपं परिहरति। न खल्वस्मत्पक्षे कश्चिदपि दोषोऽस्ति। न तावत्कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति। कुतः। "श्रुतेः"। यथैव हि ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयत एवं विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात् "सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति।

"तावानस्य महिमा ततो ज्यायाँश्च पूरुषः।
पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" ॥

दोषमाह—अयत्नेति। द्वितीयं दूषयति—तद्व्यतिरिक्तस्येति। किं च ब्रह्मणः साकल्येन कार्यात्मना जन्माभ्युपगमे 'न जायते म्रियते वा' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधः स्यादित्याह—अजत्वादीति। प्रथमपक्षदूषणं संक्षेपविस्तराभ्यामुक्त्वा द्वितीयपक्षदूषणं संक्षिप्तं विवृणोति—अथेत्यादिना। न केवलं शब्दविरोधो न्यायविरोधश्चेत्याह—सावयवत्वे चेति। पूर्वपक्षमुपसंहरति—सर्वथेति ॥ २६ ॥

सिद्धान्तसूत्रमादत्ते—श्रुतेरिति। परिणामवादमेवाऽऽश्रित्य प्रथमं व्याचष्टे—तुशब्देनेति। परिहारमेवाभिनयति—न खल्विति। यदुक्तं ब्रह्मणो जगदाकारेण परिणामे कृत्स्नप्रसक्तिरिति तत्राऽऽह—न तावदिति। निरवयवं ब्रह्म परिणमते न च कृत्स्नमिति कुतः संभावनेति पृच्छति—कुत इति। श्रौतेऽर्थे नासंभावनेति परिहरति—श्रुतेरिति। यत्तु ब्रह्मणो विरुद्धाकारेण परिणामे मूलोच्छेदाद्द्रष्टव्यतोपदेशानर्थक्यमिति तत्परिहरन्हेतुं विवृणोति—यथेति। विकारातिरेकेण स्थितं ब्रह्मेति श्रुतिरश्रुता तत्कुतस्तथाविधं ब्रह्माधिकृत्य द्रष्टव्यतोपदेशस्यार्थवत्तेत्याशङ्क्याऽऽह—प्रकृतीति। तत्र द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन प्रवेष्टृप्रवेष्टव्यत्वेन व्याकर्तृव्याकार्यत्वेन च भेदव्यपदेशं दर्शयति—सेयमिति। व्याप्यव्यापकत्वेनापि भेदव्यपदेशोऽस्तीत्याह—तावानिति। अंशांशित्वेनापि भेदव्यपदेशमुदाहरति—पादोऽस्येति। इतश्चाविकृतमस्ति ब्रह्मेत्याह—त्रिपादिति।

---

१ ज. ट. 'स्य ब्र'। २ क. ज. म. ट. 'णोऽभावा'।

[छा० ३-१२-६] इति चैवंजातीयकात्। तथा हृदयायतनत्ववचनात्सत्संपत्तिवचनाच्च। यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्यात् "सता सोम्य तदा संपन्नो भवति" [छा० ६-८-१] इति सुषुप्तिगतं विशेषणमनुपपन्नं स्यात्। विकृतेन ब्रह्मणा नित्यसंपन्नत्वादविकृतस्य च ब्रह्मणोऽभावात्। तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधाद्ब्रह्मणो विकारस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः। तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म। न च निरवयवत्वशब्दकोपोऽस्ति श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वात्। शब्दमूलं च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रियादिप्रमाणकम्। तद्यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यम्। शब्दश्चोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयत्यकृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवत्वं च। लौकिकानामपि मणिमन्त्रौषधिप्रभृतीनां देशकालनिमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेककार्य-

---

अविकृतब्रह्मास्तित्वे हेत्वन्तरमाह—तथेति। सर्वस्य ब्रह्मणो विकारात्मना समाप्तौ सर्वायतनत्वाद्विशेषेण हृदयायतनत्वं हृद्यन्तर्ज्योतिरित्यादिना नोच्येत तद्वचनादविकृतस्यैव हृद्यवस्थानसिद्धेस्तदस्तितेत्यर्थः। अस्त्यविकृतं ब्रह्मेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—सदिति। सुषुप्तौ जीवस्य सत्संपत्तिश्रुतिमात्रेण कथमविकृतमस्ति ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽह—यदि चेति। कुतो विशेषणानुपपत्तिरित्याशङ्क्य विकृतेनाविकृतेन वा ब्रह्मणा संपत्तिः सुषुप्ताविष्टेति विकल्प्य क्रमेण दूषयन्ननुपपत्तिं प्रकटयति—विकृतेनेत्यादिना। किं च विकारस्येन्द्रियगोचरत्वान्न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचेत्यादिना ब्रह्मणस्तद्गोचरत्वनिषेधात्तदस्ति विकारातिरिक्तमित्याह—तथेति। यत्तु परिणामित्वे ब्रह्मणो निरवयवत्वशब्दकोपः स्यादिति तत्राऽऽह—न चेति। श्रुत्याऽपि कथं विरुद्धोऽर्थः समर्प्यते तस्याः स्वार्थप्रतिपादनस्याविरोधसापेक्षत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—शब्देति। ब्रह्मणः शब्दप्रमाणकत्वाद्यथाशब्दमिष्टत्वेऽपि कथमकृत्स्नपरिणामनिरवयवत्वयोरुपपत्तिस्तत्राऽऽह—शब्दश्चेति। तत्राकृत्स्नप्रसक्तौ भेदव्यपदेशश्रुतिरुक्ता निरवयवत्वे तु श्रुतिरुदाहृता पूर्वपक्षे। ननु निरवयवत्वपरिणामित्वे नैकाधिकरणे सिध्यतो मिथोविरुद्धत्वादौष्ण्यशैत्यवदित्याशङ्क्य श्रुतिविरोधान्मैवमिति मत्वा कैमुतिकन्यायमाह—लौकिकानामपीति। स्वरूपेण प्रत्यक्षादिसिद्धानामपि यत्र शक्तयस्त-

---

१ ङ. ञ. नित्यं सं°। २ क. °दवि°। ३ ङ. ञ. °ब्दव्याको°। ४ क. ङ. ञ. °वतां च। ५ ठ. ड. °दि नो°। ६ ठ. ड. °स्यासि°। ७ ठ. ड. सुषुप्ते। ८ ख. झ. °रुद्धार्थः। ९ ख. °मिते नै°।

विषया दृश्यन्ते। ता अपि तावन्नोपदेशमन्तरेण केवलेन तर्केणावगन्तुं शक्यन्ते। अस्य वस्तुन एतावत्य एतत्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्तय इति। किमुताचिन्त्यस्वभावस्य ब्रह्मणो रूपं विना शब्देन न निरूप्येत। तथा चाऽऽहुः पौराणिकाः—

" अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्।
प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम् " ॥

इति। तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रियार्थयाथात्म्याधिगमः। ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थः प्रत्याययितुं निरवयवं च ब्रह्म परिणमते न च कृत्स्नमिति। यदि निरवयवं ब्रह्म स्यान्नैव परिणमेत कृत्स्नमेव वा परिणमेत। अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिच्चावतिष्ठेतेति रूपभेदकल्पनात्सावयवत्वमेव प्रसज्येत। क्रियाविषये हि " अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति " " नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति " इत्येवंजातीयकानां विरोधप्रतीतावपि विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भवति पुरुषतन्त्रत्वाच्चा-

---

र्कागोचरास्तत्र किमु वक्तव्यं शब्दैकगम्यस्य तर्कागोचरत्वमित्यर्थः। उक्तेऽर्थे स्मृतिं संवादयति—तथा चेति। अचिन्त्यानां भावानामचिन्त्यत्वादेव तर्कायोग्यत्वेऽपि किं तदचिन्त्यमित्यपेक्षायामाह—प्रकृतिभ्य इति। प्रत्यक्षदृष्टपदार्थस्वभावेभ्यो यत्परं विलक्षणमाचार्याद्युपदेशगम्यं तदचिन्त्यमित्यर्थः। शब्दमूलं चेत्यादिना शब्दमूलत्वादित्येतद्व्याख्याय शब्दैकसमधिगम्यस्य ब्रह्मणस्तर्कागोचरत्वे फलितमाह—तस्मादिति। आकाङ्क्षादिवशेन शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वाद्विरुद्धार्थप्रत्यायने चाऽऽकाङ्क्षाद्यभावान्न शब्दस्यापि तथाविधार्थबोधकतेत्येकदेशिव्याख्यानमाक्षिपति—नन्विति। विरोधमेव दर्शयति—निरवयवं चेति। कथमयमर्थो विरुध्यते न हि प्रमाणसिद्धं विरुद्धमुपयन्तीत्याशङ्क्य विरोधं प्रपञ्चयति—यदीति। सावयवेष्वेव क्षीरादिषु परिणामदृष्टेरित्यर्थः। विपक्षे कृत्स्नप्रसक्तितादवस्थ्यमित्याह—कृत्स्नमेवेति। यदि कथंचित्कृत्स्नप्रसक्तिः समाधीयते तदा निरवयवशब्दकोपः स्यादित्याशयवानाह—अथेति। एकत्रापि परिणामापरिणामौ षोडशिग्रहणाग्रहणवदविरुद्धावित्याशङ्क्याऽऽह—क्रियेति। इहेति ब्रह्मणि परिणामापरिणामयोरित्यर्थः। परिणामादिविषयो वस्तुशब्दः।

---

१ क. ख. ज. म. °न्त्यप्रभा°। २ क. ज. ट. °न नि°। ३ ड. म. °चिद्रूपेणाव°। ४ क. ङ ज. म. °त्वादनु°। ५ ठ. ड. °धीयेत त°।

नुष्ठानस्य। इह तु विकल्पाश्रयणेनापि न विरोधपरिहारः संभवत्यपुरुषतन्त्रत्वाद्वस्तुनः। तस्माद्दुर्घटमेतदिति । नैष दोषः। अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात्। न ह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु संपद्यते । न हि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति । अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म परिणामादिसर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते। पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठते । वाचारम्भणमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्येति न निरवयवत्वं ब्रह्मणः कुप्यति। न चेयं परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात्। सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा तत्प्रतिपत्तौ फलावग-

---

स्वयूंथ्यो व्याख्यानस्यानुपपन्नत्वमुपसंहरति—तस्मादिति । विवर्तवादमादाय सिद्धान्ती परिहरति—नैष दोष इति । निरवयवस्य ब्रह्मणो विकारास्पृष्टतयाऽवस्थानस्य विकारात्मना परिणामस्य च श्रूयमाणस्य मिथो विरोधे तात्त्विकं विकारास्पृष्टत्वं मायिकं च परिणामित्वमिति व्यवस्थायां नास्ति दौस्थ्यमित्यर्थः । रूपभेदमभ्युपगच्छतस्तस्सावयवत्वं दुर्वारमित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति। तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हि तिमिरेति । नामरूपभेदश्चेदविद्याकृतस्तर्हि ब्रह्मणो न कारणत्वमविद्याया एव तद्भावादित्याशङ्क्याऽऽह—अविद्येति । नामरूपभेदसिद्धौ कारणत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च नामरूपभेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयतेत्याशङ्क्याऽऽह—व्याकृतेति । विवर्तवादेऽपि विरुद्धाकारप्राप्तौ पूर्वरूपनिवृत्तेस्तुल्या मूलोच्छित्तिरित्याशङ्क्यानिर्वाच्यरजताकारापत्तौ शुक्तिकादेरन्यथात्वादर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि कल्पिताकारापत्तौ पूर्वरूपानिवृत्तेर्मैवमित्याह—तत्त्वेति । ब्रह्मणो मायाविवन्मायया सर्वव्यवहारास्पदत्वेऽपि कुतोऽस्यापरिणामित्वादिसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—पारमार्थिकेनेति । एवं कृत्स्नप्रसक्तिं निराकृत्य निरवयवत्वशब्दकोपं निराकरोति—वाचारम्भणेति। प्रतिपाद्यत्वं सृष्टेरभ्युपेत्यैतदुक्तं तदेव नास्तीत्याह—न चेति। किंपरा तर्हीयं श्रुतिरित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वेति। ब्रह्मात्म्यैक्यप्रतिपादनपरतया सृष्टिवाक्यानां स्वशेषिविरोधित्वायोगान्नास्ति सृष्टौ तात्पर्यमित्यर्थः । ब्रह्मात्मप्रतिपत्तौ

---

१ क. ह. 'यूथ्ये व्या'। ठ. ड. 'यूथो व्या'।

मात् । "स एष नेति नेत्यात्मा" इत्युपक्रम्याऽऽह "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" [बृ० ४-२-४] इति । तस्मादस्मत्पक्षे न कश्चिदपि दोषप्रसङ्गोऽस्ति ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं कथमेकस्मिन्ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः स्यादिति । यतः "आत्मनि" अप्येकस्मिन्स्वप्नदृशि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः पठ्यते "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते" [बृ० ४-३-१०] इत्यादिना । लोकेऽपि देवादिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमर्देनैव "विचित्राः" हस्त्यश्वादिसृष्टयो दृश्यन्ते । तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिर्भविष्यतीति ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥ (९)

परेषामप्येष समानः स्वपक्षदोषः । प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छि-

---

फलावगतिमुदाहरति—स एष इति । विवर्तवादे दोषाभावमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २७ ॥

उक्तं विवर्तवादं सूत्रकाराभिप्रेतत्वेन स्पष्टयति—आत्मनीति । सूत्रार्थं विवृण्वन्दृष्टान्तसद्भावाद्विवर्तवादे विवादो नास्तीत्याह—अपि चेति । विवादस्याकर्तव्यत्वे हेतुमाह—यत इति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकार्थत्वं विशिनष्टि—स्वप्नदृशीति । स्वप्नस्य स्मृतित्वाभ्युपगमाद्विरुद्धा सृष्टिरेव तत्र नास्तीति कुतोऽस्य दृष्टान्ततेत्याशङ्क्याऽपरोक्षतया स्वप्नस्यास्मृतित्वमभिप्रेत्याऽऽह—पठ्यत इति । स्वप्ने रथादीनामभावे कथं तत्प्रथेत्याशङ्क्याऽऽह—अथेति । आत्मनि चेति व्याख्याय विचित्राश्च हीति व्याचष्टे—लोकेऽपीति । एवमिति सूत्रपदं व्याकुर्वन्दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । इतिशब्दो विवर्तवादसमाप्त्यर्थः ॥ २८ ॥

यश्चोभयोरिति न्यायेन कृत्स्नप्रसक्त्यादीनामनुद्भाव्यत्वं दर्शयति—स्वपक्षेति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—परेषामिति । तथा च ब्रह्मवादिनि विशेषेणानुद्भाव्यतेति शेषः । तत्र प्रधानवादे दोषसाम्यं वक्तुं तत्पक्षमनुभाषते—प्रधानेति । दोषसाम्यम-

---

१ क. ज. 'र्देनैवाने'। २ ट. ज. 'पक्षे दो'।

न्नस्य शब्दादिमतः कार्यस्य कारणमिति स्वपक्षः । तत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वात्प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमकोपो वा । ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणास्तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवैस्तत्सावयवमिति । नैवंजातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्तुं पार्यते । यतः सत्त्वरजस्तमसामप्येकैकस्य समानं निरवयवत्वम् । एकैकमेव चेतरद्वयानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति समानत्वात्स्वपक्षदोषप्रसङ्गस्य । " तर्काप्रतिष्ठानात् " [ब्र० सू० २-१-११] सावयवत्वमेवेति चेत् । एवमप्यनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गः । अथ शक्तय एव कार्यवैचित्र्यसूचिता अव-

---

धुना दर्शयति—तत्रापीति । प्रधानं हि महदाद्याकारेण परिणममानं साकल्येन वा परिणमत एकदेशेन वा । प्रथमे निरवयवत्वात्प्रधानस्य कृत्स्नस्यैव कार्याकारेण परिणतत्वादवशिष्टस्याभावात्तदाश्रितस्य कार्यस्याप्ययोगात्कार्यं कारणं चेत्युभयमपि समुच्छिद्येत । द्वितीये प्रधानस्य निरवयवत्वस्वीकारो विरुध्येतेत्यर्थः । दोषद्वयं परिहर्तुं शङ्कते—नन्विति । निरवयवत्वानुपगमं स्फुटयितुं प्रधानस्वरूपमनुवदति—सत्त्वेति । कथमेतावता निरवयवत्वानभ्युपगमस्तत्राऽऽह—तैरिति । सावयवत्वे च प्रधानस्यैकदेशेन परिणामोऽवस्थानं चैकदेशेनेत्यङ्गीकारान्न कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषावकाशोऽस्तीत्यर्थः । उक्तं सावयवत्वमङ्गीकृत्य परिहरति—नेत्यादिना । तत्र हेतुमाह—यत इति । समुदायस्य सावयवत्वेऽपि प्रत्येकं सत्त्वादीनां निरवयवत्वात्तेषां च परिणामस्वीकारात्कृत्स्नपरिणामे मूलोच्छित्तिरेकदेशपरिणामे सावयवत्वमतो दोषद्वयं प्रधानवादे दुर्वारमित्यर्थः । संभूय सत्त्वादीनां परिणामपरिग्रहान्न दोषद्वयमित्याशङ्क्याऽऽह—एकैकमेवेति । समुदायस्यैव परिणामित्वे कार्यवैषम्यासिद्धिरिति भावः । एवं प्रधानवादे कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषसाम्यान्न तेन ब्रह्मवादिनि तदुद्भावनीयमित्युपसंहरति—समानत्वादिति । तर्काप्रतिष्ठानन्यायेन निरवयवत्वापादकतर्कस्याप्रतिष्ठानत्वात्प्रधानस्य सावयवत्वमेवेति शङ्कते—तर्केति । अभ्युपेतहानमपिना सूचयन्दूषयति—एवमपीति । आदिशब्देन घटादिवन्मूलकारणत्वासंभवोऽपि गृहीतः । घटादीनामिव द्रव्यावयवत्वेन प्रधानस्य सावयवत्वानभ्युपगमादनेकधर्मवत्तया तदङ्गीकारान्नानित्यत्वादिदोषप्रसक्तिरित्याह—अथेति । ब्रह्मणोऽपि कार्यवैचित्र्यसूचितविचित्रशक्तिरूपाव-

---

१ क. ख. 'दियुक्तस्य का' । २ क. ङ. ञ. 'सि हि त्र' । ३ ङ. 'पक्षे दो' ।

यवा इत्यभिप्रायः। तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः। तथाऽणुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यदि कात्स्न्येन संयुज्येत ततः प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गः। अथैकदेशेन संयुज्येत तथाऽपि निरवयवत्वाभ्युपगमकोप इति स्वपक्षेऽपि समान एष दोषः समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेव पक्ष उपक्षेप्तव्यो भवति। परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोषः ॥ २९ ॥ [९]

(ईश्वरस्याशरीरत्वेऽपि मायावित्वम्, अधि० १०)

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते विचित्रो

यवोपगमादुक्तदोषसमाधिरित्याह—ता इति। प्रधानवादिनो दोषसाम्यमुक्त्वा परमाणुवादिनोऽपि तत्साम्यमाह—तथेति। अणुवादिनोऽपि समान एव दोष इत्यत्र संबन्धः। द्वाभ्यामणुभ्यां संयुज्यमानाभ्यां द्व्यणुकमारभ्यते त्रिभिर्द्व्यणुकैः संयुक्तैस्त्र्यणुकं त्र्यणुकैः संयुक्तैश्चतुरणुकमित्यस्यां प्रक्रियायामणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानः कात्स्न्येन वा संयुज्यत एकदेशेन वेति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य दूषयति—अणुरिति। कात्स्न्येन संयोगे सत्येकस्मिन्परमाणौ परमाण्वन्तरस्य संमितत्वात्तदारब्धे द्व्यणुके परमाणोरधिकपरिमाणाभावात्तस्यापि पारिमाण्डल्यवत्त्वप्रसङ्गादणुत्वादिपरिमाणान्तराङ्गीकारविरोधः स्यादित्यर्थः। द्वितीयमनूद्य प्रत्याह—अथेति। तदेवं परमाणुवादिन्यपि प्रागुक्तदोषसाम्यान्न तेनापि ब्रह्मवादिनि तदुद्भावनमुचितमित्याह—इति स्वपक्षेऽपीति। त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इतिवैत्स्वस्य दोषोद्भावने परस्यापि तदुद्भावनमात्रेण न तत्परिहारसिद्धिरित्याशङ्क्य परस्य यः परिहारः स एवास्माकमपीत्यभिप्रेत्याऽऽह—समानत्वाच्चेति। आपाततः साम्यमुक्त्वा पारमार्थिकं कार्यकारणत्वमिच्छतामेव चायं दोषो नास्माकं विवर्तवादिनां कार्यं कारणं च कल्पितमिच्छतामित्याह—परिहृतस्त्विति ॥ २९ ॥ (९)

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मणो विचित्रशक्तियुक्तत्वाद्युक्ते कारणत्वमित्युक्तम्। इदानीं तस्य विचित्रशक्तित्वे प्रमाणमाह—सर्वोपेता चेति। मायाशक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्सर्गभुवनसमन्वयो विषयस्तस्य किमशरीरस्य नास्ति मायेति न्यायेन विरोधोऽस्ति न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यामेव संदेहे संगतिमाह—एकस्येति। प्रमाणप्रश्नपूर्वकं तदुप-

---

१ ज. 'पक्षदो'। २ ठ. ड. 'युज्येतैक'। ३ क. 'कदेशप'। ४ ठ. 'नदन्स्वस्य।

विकारप्रपञ्च इत्युक्तम्। तत्पुनः कथमवगम्यते विचित्रशक्तियुक्तं परं ब्रह्मेति। तदुच्यते। "सर्वोपेता च तद्दर्शनात्।" सर्वशक्तियुक्ता च परा देवतेत्यभ्युपगन्तव्यम्। कुतः। "तद्दर्शनात्"। तथा हि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः "सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः" [छा० ३-१४-२] "सत्यकामः सत्यसंकल्पः" [छा० ८-७-१] "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" [मुण्ड० १-१-९] "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" [बृ० ३-८-९] इत्येवंजातीयका॥ ३०॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम्॥ ३१॥ (१०)

स्यादेतद्विकरणां परां देवतां शास्ति शास्त्रम् "अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनाः" [बृ० ३-८-८] इत्येवंजातीयकम्। कथं सा सर्वशक्तियुक्ताऽपि सती कार्याय प्रभवेत्। देवादयो हि चेतनाः सर्वशक्तियुक्ता अपि सन्त आध्यात्मिककार्यकरणसंपन्ना एव तस्मै तस्मै कार्याय प्रभवन्तो विज्ञायन्ते। कथं च "नेति

न्यासपरं सूत्रमादत्ते—तत्पुनरिति। पूर्ववदिहापि संगतिफले द्रष्टव्ये। सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—सर्वेति। अवगतिहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह—कुत इति। सिद्धान्तहेतुं नानाविधश्रुत्यवष्टम्भेन विवृणोति—तथा हीति॥ ३०॥

पूर्वपक्षमनुभाष्य दूषयति—विकरणत्वादिति। यद्यप्यन्तर्याम्यधिकरणे जगद्रूक्षणोर्मायार्जितत्वसंबन्धे सिद्धे कार्यकरणविरहिणोऽपि नियन्तृत्वमुक्तं तथाऽपि कार्यकरणविरहिणो मायासंबन्ध एव न संभवतीति विवक्षितत्वात्कुलालादीनां कार्यकरणवतां मृदाद्यधिष्ठातृत्वदर्शनाद्ब्रह्मणस्तद्धीनस्य नाधिष्ठातृत्वेन करणवत्त्वमिति चोद्यं विवृणोति—स्यादेतदिति। ब्रह्मणः सर्वशक्तित्वादकार्यकरणत्वेऽपि कारणत्वमुपपन्नमित्याशङ्क्याऽऽह—कथं सेति। न हि कार्यकरणरहितस्य मुक्तवन्मायाशक्तिमत्त्वं तद्वत्त्वेऽपि न कार्यक्षमत्वं सुषुप्तवदित्यर्थः। सर्वशक्तियोगाद्देवादिवद्ब्रह्मणः संभवति विचित्रकार्यकरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—देवादयो हीति। विज्ञायन्ते मन्त्रार्थवादादिष्विति शेषः। कथं सा सर्वशक्तियुक्ताऽपीत्यत्रापिना सूचितमर्थं स्फोरयति—कथं चेति।

---

१ झ. ट. 'कारः प्र'। २ ङ. ञ. 'धमुपग'। ३ क. ङ. ञ. 'त्यवग'। ४ ट. 'ति स'। ५ ट. 'भास्तस्मै'। ६ क. 'तत्वे सं'। ७ क. 'र्यकार'। ८ क. 'र्यकार'। ९ क. ङ. 'क्षित्वा कुला'। १० क. 'र्यकार'। ११ क. ठ. ड. 'न कार'। १२ क. ठ. ड. 'णत्वमि'।

नेति" इति प्रतिषिद्धसर्वविशेषाया देवतायाः सर्वशक्तियोगः संभवेदिति चेत् । यदत्र वक्तव्यं तत्पुरस्तादेवोक्तम् । श्रुत्यवगाह्यमेवेदमतिगम्भीरं[1] ब्रह्म न तर्कावगाह्यम् । न च यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथाऽन्यस्यापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्तीति । प्रतिषिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः संभवतीत्येतदप्यविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव। तथा च शास्त्रम्—

"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः"

[श्वे० ३-१९] इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति ॥ ३१ ॥ [१०]

तदुक्तमिति सूत्रावयवेन परिहरति—यदत्रेति । किं तदुक्तमित्यपेक्षायां न विलक्षणत्वाधिकरणादावुक्तं स्मारयति—श्रुतीति । यत्तु कुलालादीनां कार्यकरणवतामेव[2] मृदाद्यधिष्ठातृत्वोपलम्भाद्ब्रह्मणस्तद्राहितस्य नाधिष्ठातृत्वेन कारणत्वमिति तदपि परिहृतमित्याह—न चेति। न हि कार्यकारणविरहिणः सुषुप्तवदकार्यकरत्वं शक्यं नियन्तुं समुत्थानसमये शरीराद्यभिमानशून्यस्य देहेन्द्रियाद्युपादानव्यापारतस्तच्छक्तिमत्तोपलब्ध्या[3] दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वादिति भावः। यत्तु ब्रह्मणो मायाशक्तिमत्त्वं मुक्तवदशरीरत्वादयुक्तमिति तदपि पुरस्तादेव परास्तमित्याह—प्रतिषिद्धेति । परमार्थतो व्यवहारतो वा मायाशक्तिमत्त्वाभावः साध्यते । नाऽऽद्यः । सिद्धसाधनत्वात् । न द्वितीयः । मायायाश्चिन्मात्रे प्रतीतिसिद्धत्वात् । न चाज्ञोऽहमिति प्रतीतिर्जीवमधिकरोति तस्य ब्रह्मानतिरेकात्कल्पितस्य चाविद्यामयत्वेन विद्याश्रयत्वायोगादिति भावः । किं च मायाविनां देहेन्द्रियवतां बाह्यं हेतुमनपेक्ष्य कार्यकर्तृत्वदर्शनात्[4]कुलालादीनां च तथाविधानामेव बाह्यसाधनव्यपेक्षाणामर्थक्रियाकारित्वात्तेषु दृष्टवैचित्र्यावष्टम्भादन्तरेणापि शरीरादिना ब्रह्मणि मायासंबन्धसिद्धिरित्यभिसंधाय प्रागुक्तानुमानद्वयस्याऽऽगमविरोधं दर्शयति—तथा चेति ॥ ३१ ॥ (१०)

पूर्वं श्रुत्यवष्टम्भेन सर्वशक्ति ब्रह्मेत्युक्तं संप्रति शक्तस्यापि प्रयोजनाभिसंध्यभावा-

---

१ क. ड. ज. ञ. 'रं परं ब्र' । २ क. 'र्यकार' । ३ ठ. 'मत्तोप' । ड. 'मत्वोप' । ४ ठ. 'र्यकारणत्व' । ५ ड. 'रणत्व' ।

(नित्यतृप्तस्येश्वरस्यापि प्रयोजनं विनाऽशेषजगदुत्पादकत्वम्, अधि० ११)

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृत्वं जगत आक्षिपति। "न" खलु चेतनः परमात्मेदं जगद्बिम्बं विरचयितुमर्हति। कुतः। "प्रयोजनवत्त्वात्" प्रवृत्तीनाम्। चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमानो न मन्दोपक्रमामपि तावत्प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनानुपयोगिनीमारभमाणो दृष्टः किमुत गुरुतरसंरम्भात्। भवति च लोकप्रसिद्ध्यनुवादिनी श्रुतिः "न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" [बृ० २-४-५] इति। गुरुतरसंरम्भा चेयं प्रवृत्तिर्यदुच्चावचप्रपञ्चं जगद्बिम्बं विरचयितव्यम्। यदीयमपि प्रवृत्तिश्चेतनस्य परमात्मन आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिकल्प्येत परितृप्तत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत। प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात्।

दकर्तृत्वमित्याक्षिपति—न प्रयोजनवत्त्वादिति। परितृप्ताद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयः स किं ब्रह्म विना फलेन न सृजत्यभ्रान्तचेतनत्वाद्विवक्षितपुरुषवदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति पूर्ववदेव संदेहे पूर्वपक्षसूत्रतात्पर्यमाह—अन्यथेति। पादादिसंगतिफले पूर्ववदुन्नेये। सूत्राक्षराणि व्याकुर्वन्नञोऽर्थमाह—न खल्विति। तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमादाय व्याचष्टे—कुत इति। भ्रान्तस्याबुद्धिपूर्वकारिणः स्वपरप्रयोजनानुपयोगिन्यापि प्रवृत्तिर्दृष्टेति विशिनष्टि—बुद्धिपूर्वकारीति। लीलादौ फलाभावेऽपि प्रवृत्तिर्दृष्टेत्याशङ्क्य तत्रापि तात्कालिकमुद्देश्यफलाभावेऽपि फलमस्त्येवेति मत्वाऽऽह—न मन्देति। या चेतनस्याभ्रान्तस्य प्रवृत्तिः सा फलाभिसंधिपूर्विकेति व्याप्तिमुक्त्वा कैमुतिकन्यायमपिना सूचितं दर्शयति—किमुतेति। लीलादेरल्पायाससाध्यत्वेऽपि फलवत्त्वदर्शनान्महायाससाध्यजगतः सृष्टिरफला न श्लिष्टेत्यर्थः। फलाभिसंधिपूर्विका बुद्धिपूर्वकारिप्रवृत्तिरित्यत्र श्रुतिमुपन्यस्यति—भवति चेति। प्रवृत्त्याभासत्वाज्जगद्विरचनायां न फलापेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह—गुरुतरेति। अस्तु तर्हि फलाभिसंधिपूर्विकैवेयमपि प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य स्वस्य परस्य वा फलमुद्देश्यमिति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—यदीति। अस्मदादीनां गुरुतरसंरम्भाऽपीयं प्रवृत्तिरीश्वरस्यानायाससाध्या न प्रयोजनपूर्विकेत्याशङ्क्य ब्रह्म न जगत्कारणं साक्षात्परम्परया वा स्वफलविकलत्वात्तथाभूतलौकिकपुरुषवदित्याह—प्रयोजनाभावे वेति। दृष्टान्तेन शङ्कयित्वा दूषयति—

---

१ क. पर आत्मे°। २ क. च। ३ क. °साध्या ज°। ४ क. ख. झ. ठ. °वे चेति।

अथ चेतनोऽपि सन्नुन्मत्तो बुद्ध्यपराधादन्तरेणैवाऽऽत्मप्रयोजनं प्रवर्तमानो दृष्टस्तथा परमात्माऽपि प्रवर्तिष्यत इत्युच्येत। तथा सति सर्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत। तस्मादश्लिष्टा चेतनात्सृष्टिरिति ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥ (११)

"तु"शब्देनाऽऽक्षेपं परिहरति। यथा लोके कस्यचिदाप्तैषणस्य राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किंचित्प्रयोजनमनभिसंधाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु भवन्ति। यथा चोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभिसंधाय बाह्यं किंचित्प्रयोजनं स्वभावादेव संभवन्ति। एवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य किंचित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति। न हीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतितो वा संभवति। न च

अथेत्यादिना। बुद्ध्यपराधो विवेकवैधुर्यम्। नापि परप्रयोजनोपयोगिनी परस्येश्वरस्य प्रवृत्तिः प्रागुत्पत्तेरनुग्राह्याभावादिति मत्वोपसंहरति—तस्मादिति ॥ ३२ ॥

सिद्धान्तयति—लोकवत्त्विति। सूत्रं व्याचष्टे—तुशब्देनेति। यत्तु साक्षात्परम्परया वा स्वप्रयोजनाभावान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति तत्र सुखोल्लासनिमित्तक्रीडायामुच्छ्वासादौ च फलाभिसंध्यभावादनैकान्तिको हेतुरित्याह—यथेति। एषणासंपत्तौ संभावितमुदाहरणद्वयमाह—राज्ञ इति। व्यतिरिक्तं लीलायाः सकाशादिति यावत्। क्रीडार्था विहारा देशविशेषाः संस्कृतास्तेष्विति यावत्। भवतु वा राजादीनां लीलारूपासु प्रवृत्तिष्वपि किंचिदुद्देश्यं प्रयोजनं तथाऽपि न निश्वासादिषु तथाविधं फलमुपलभ्यमित्यनैकान्तिकत्वतादवस्थ्यमित्याह—यथा चेति। दृष्टान्ते स्वभावो देहस्य प्राणादिमत्त्वं दार्ष्टान्तिके तु स्वभावोऽविद्येति द्रष्टव्यम्। अथेश्वरस्य जगद्बिम्बविरचना किमित्यविद्याकृतलीलामात्रत्वेनाफला कल्प्यते फलमेव किंचित्कल्प्यतामित्याशङ्क्याऽऽप्तकामत्वन्यायविरोधात्परमानन्दत्वश्रुतिविरोधाच्च नैवमित्याह—न हीति। ननु लीलादावस्मदादीनामकस्मादेव निवृत्तेरपि दर्शनादीश्वरस्यापि मायामय्यां लीलायां तथाभावे विनाऽपि सम्यग्ज्ञानं संसारसमुच्छित्तिरिति तत्राऽऽह—न चेति। अनिर्वाच्या खल्वविद्या परस्येश्वरस्य स्वभावो लीलेति चोच्यते तत्र न प्रातीतिकस्वभावायामनुपपत्तिरव-

---

१ ज. 'था वा श्वास'। २ ङ ज. ञ. ट. 'जनान्तरं स्व'। ३ क. ङ. ञ. भवन्ति। ४ ड. 'रमेश्वरप्र'। ५ क. ठ. 'श्वासप्रश्वासा'।

स्वभावः पर्यनुयोक्तुं शक्यते । यद्यप्यस्माकमियं जगद्बिम्बविरचना गुरुतरसंरम्भेवाऽऽभाति तथाऽपि परमेश्वरस्य लीलैव केवलेयमपरिमितशक्तित्वात् । यदि नाम लोके लीलास्वपि किंचित्सूक्ष्मं प्रयोजनमुत्प्रेक्ष्येत तथाऽपि नैवात्र किंचित्प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुं शक्यत आप्तकामश्रुतेः [श्वेता० १-११] नाप्यप्रवृत्तिरुन्मत्तप्रवृत्तिर्वा सृष्टिश्रुतेः सर्वज्ञश्रुतेश्च । न चेयं परमार्थविषया सृष्टिश्रुतिः । अविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारगोचरत्वाद्ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि नैव विस्मर्तव्यम् ॥३३॥ [११]

(जीवानां कर्मानुरोधेन सुखदुःखनिमित्तमात्रस्येश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यदोषाभावः, अधि० १२)

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥३४॥

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याऽऽक्षिप्यते स्थूणानिखन-

तरतीत्यर्थः । यत्तु जगद्रचनाया गुरुतरसंरम्भत्वाद्भवितव्यं फलेनेति तत्रास्मद्दृष्ट्या वा तस्या गुरुतरसंरम्भत्वमीश्वरदृष्ट्या वेति विकल्प्याऽऽद्ये हेतुसद्भावेऽपि प्रागुक्तश्रुतिन्यायविरोधान्नानुमानप्रवृत्तिरित्यभिप्रेत्य द्वितीयं निरस्यति—यद्यपीत्यादिना । लीलास्वपि तात्कालिकं फलमुद्दिश्यफलाभावेऽपि भातीत्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—यदीति । ईश्वरप्रवृत्तिरत्रेत्युक्ता । किंचिदिति स्वकीयं परकीयं वेत्यर्थः । प्रयोजनाभावे वेत्यादिनोक्तं प्रत्याह—नापीति । किं च सृष्टेरविद्यानिबन्धनत्वेनावस्तुत्वाद्गन्धर्वनगरादिभ्रमेष्विव न फलापेक्षेत्याह—न चेति । किं च ब्रह्मात्मत्वधीपरत्वान्न सृष्टौ सृष्टिश्रुतीनां तात्पर्यमतः सृष्टेरविवक्षितत्वात्तदाश्रयो दोषो निर्विषयत्वान्न प्रसरतीत्याह—ब्रह्मेति । प्रकृतोपयोगित्वान्न तत्पुनरुक्तिरिति सूचयति—इत्येतदपीति ॥ ३३ ॥ (११)

पूर्वसूत्रे मायामय्या लीलया ब्रह्मणः स्रष्टृत्वमादिष्टं संप्रति सैव सापेक्षस्य न संभवत्यनीश्वरत्वप्रसङ्गान्निरपेक्षत्वे रागादिमत्त्वापत्तेरित्याक्षिप्य समाधत्ते—वैषम्येति । निरवद्याद्ब्रह्मणो जगत्सर्वं(र्गं) वदन्समन्वयो विषयः स किं यो विषमसृष्टिकारी स सावद्यो ब्रह्म च विषमं सृजतीति न्यायेन विरुध्यते न वेति यथापूर्वं संदेहे पूर्वपक्षमाह—पुनश्चेति । पुनराक्षेपस्य फलमाह—स्थूणेति । जगतो ब्रह्मैव कारणमिति प्रतिज्ञातोऽर्थस्तद्दृढीकरणमाक्षेपद्वारेणाधिकरणं(ण)कृत्यमित्यर्थः । पादादिसंगतिफले पूर्ववदु-

---

१ ङ. ञ. °त्प्रेक्षेत । २ ङ. °ज्ञत्वश्रु° । ३ ठ. ङ. °त्वात्पु° । ४ क. ठ. ङ. पूर्वत्र । ५ क. °रणेनाधि° । ६ क. °रणकृ° । ७ ख. ठ. ङ. °रणकृतमि° ।

नन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य दृढीकरणाय[1]। नेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते । कुतः । वैपम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् । कांश्चिदत्यन्तसुखभाजः करोति देवादीन् । कांश्चिदत्यन्तदुःखभाजः पश्वादीन् । कांश्चिन्मध्यमभोगभाजो मनुष्यादीनित्येवं विपमां सृष्टिं निर्मिमाणस्येश्वरस्य पृथग्जनस्येव[2] रागद्वेपोपपत्तेः । श्रुतिस्मृत्यवधारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविलोपः प्रसज्येत । तथा[3] खलजनैरपि जुगुप्सितं निर्घृणत्वमतिक्रूरत्वं दुःखयोगविधानात्सर्वप्रजोपसंहाराच्च[4][5] प्रसज्येत । तस्माद्वैपम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गान्नेश्वरः कारणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—"वैपम्यनैर्घृण्ये न" ईश्वरस्य प्रसज्येते । कस्मात् । "सापेक्षत्वात्"। यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो विपमां सृष्टिं निर्मिमीते[6] स्यातामेतौ दोषौ वैषम्यं नैर्घृण्यं च । न तु निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति । सापेक्षो हीश्वरो विपमां सृष्टिं निर्मिमीते । किमपेक्षत[7] इति चेत् । धर्माधर्मावपेक्षत[8] इति

न्नेये । आक्षेपं विवृण्वन्वैपम्यनैर्घृण्ये नेति सूत्रावयवं पूर्वपक्षे योजयन्नर्थमाह—नेश्वर इति । प्रश्नपूर्वकं हेतुं गृहीत्वा प्रथमं वैपम्यप्रसङ्गं प्रकटयति—कुत इत्यादिना । देवादीनामेवं वैपम्येऽपि कथमीश्वरस्य वैपम्यमित्याशङ्कयाऽऽह—इत्येवमिति । वैपम्येऽपि किं स्यादित्याशङ्कयोक्तम्—श्रुतीति । 'निष्कलं निष्क्रियम्' इत्याद्या श्रुतिः । 'न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः' । 'बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम्' इत्याद्या च स्मृतिः । स्वच्छत्वादीत्यादिशब्देन निष्क्रियत्वनिष्कलत्वादि गृह्यते । वैपम्यप्रसङ्गं प्रदर्श्य नैर्घृण्यप्रसङ्गं दर्शयति—तथेति । ब्रह्म परेपामर्थानर्थहेतुकार्यस्य न कारणं चेतनत्वे सत्यनवद्यत्वाद्विशिष्टपुरुपवदित्यभिप्रेत्योपसंहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिजानीते—एवं प्राप्त इति । प्रश्नपूर्वकं हेतुमादत्ते—कस्मादिति । व्यतिरेकद्वारा विभजते—यदि हीति । नैरपेक्ष्यमेव व्याचष्टे—केवल इति । उक्तमेवार्थमन्वयमुखेनान्वाचष्टे—सापेक्षो हीति । सापेक्षत्वे सत्यनीश्वरत्वापत्तिरिति विवक्षन्नाक्षिपति—किमिति । सेवादिभेदापेक्षया राजादीनां फलदानेऽपि नानीश्वरता दृष्टेति मन्वानः समाधत्ते—धर्मेति । सापेक्षत्वे फलं वदन्नुक्तमेव

---

१ ज. 'ढीकाराय । २ क. 'विपरिलो' । ३ ज. 'थाऽखिल' । ४ क. ज. ट. 'प्रजासं' । ५ ड. ञ. 'संहरणाच । ६ क. ज. 'मीत स्या' । ७ ज. 'क्ष इ' । ८ ज. 'मापेक्ष इ' । ९ ञ. 'मेव वै' ।

(जीवानां कर्मानुरोधेन सुखदुःखनिमित्तमात्रस्ये-
श्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यदोषाभावः, अधि० १२)

वदामः। अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः। ईश्वरस्तु पर्जन्यवद्द्रष्टव्यः। यथा हि पर्जन्यो व्रीहियवादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति। व्रीहियवादिवैषम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवन्ति। एवमीश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति। देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधारणानि कर्माणि कारणानि भवन्त्येवमीश्वरः सापेक्षत्वान्न वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दुष्यति। कथं पुनरवगम्यते सापेक्ष ईश्वरो नीचमध्यमोत्तमं संसारं निर्मिमीत इति। "तथा हि दर्शयति" श्रुतिः "एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते" [कौ० ब्रा० ३-८] इति। "पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन" [बृ० ३-२-१३] इति च। स्मृतिरपि प्राणिकर्मविशेषापेक्षमेवेश्वरस्यानुग्रहीतृत्वं निग्रहीतृत्वं च दर्शयति—

"ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्"
[भ० गी० ४-११] इत्येवंजातीयका ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

व्यनक्ति—अत इति। विषमा सृष्टिर्धर्मादिनिमित्ता चेत्कृतमीश्वरेणेत्याशङ्क्याऽऽह—ईश्वरस्त्विति। दृष्टान्तं विवृणोति—यथा हीति। व्रीहियवादिवैषम्यं तर्हि किंकृतमित्याशङ्क्याऽऽह—व्रीहीति। चेतनत्वे सत्यनवद्यत्वादिति हेतुं व्यभिचारयन्दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति। सेवादिभेदापेक्षया परेषामर्थानर्थौ कुर्वति राजादावनैकान्तिको हेतुरिति भावः। सापेक्षत्वफलमुपसंहरति—एवमिति। तथा चाऽऽगमावधारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावस्य नैव भङ्गोऽस्तीति भावः। सापेक्षस्येश्वरस्य विषमसृष्टिहेतुत्वे मानं पृच्छति—कथमिति। सूत्रावयवेनोत्तरमाह—तथा हीति। स्मृतिरपि श्रौतमर्थमनुगृह्णातीत्याह—स्मृतिरपीति। न च साध्वसाधुनी कर्मणी कारयित्वा स्वर्गं नरकं वा प्राणिनो नयन्नीश्वरो वैषम्यादिना कथं न दुष्यतीति वाच्यम्। तज्जातीयपूर्वकर्माभ्यासात्तत्र प्रवृत्तानामेवेश्वरस्य प्रवर्तकत्वान्मायाविवच्च तस्य मायामयसृष्टिहेतोर्वैषम्यादिप्रसङ्गाभावादिति भावः ॥ ३४ ॥

सापेक्षत्वमाक्षिप्य समाधत्ते—न कर्मेति। चोद्यं व्याकुर्वन्प्राचीनं पराचीनं वा

---

१ ज. 'तर्हि'। २ ङ. ट. यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो। ३ क. झ. स्वर्गे। ४ क. झ. नरके।

(जीवानां कर्मानुरोधेन सुखदुःखनिमित्तमात्रस्येश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यदोषाभावः, अधि० १२.)

"सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवा[1]द्वितीयम्" इति प्राक्सृष्टेरविभागावधारणान्नास्ति कर्म यदपेक्ष्य विषमा सृष्टिः स्यात्। सृष्ट्युत्तरका[2]लं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म कर्मापेक्षश्च शरीरादिविभाग इतीतरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत। अतो विभागादूर्ध्वं कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां नाम। प्रा[3]ग्विभागाद्वैचित्र्यनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यैवाऽऽद्या सृष्टिः प्राप्नोति "इति चेत्। न" एष दोषः। "अनादित्वात्" संसारस्य। भवेदेष दोषो यद्यादिमान्संसारः स्यात्। अनादौ तु संसारे बीजाङ्कुरवद्धेतुहेतुमद्भावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते ॥ ३५ ॥

कथं पुनरवगम्यतेऽनादिरेष संसार इति। अत उत्तरं पठति—

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥ (१२)

"उपपद्यते च" संसारस्यानादित्वम्। आदिमत्त्वे हि संसारस्याकस्मादुद्भूतेर्मुक्तानामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसङ्गः। अकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च। सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात्। न चेश्वरो

कर्मापेक्ष(क्ष्य)माणमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—सदेवेति। द्वितीयं निरस्यति—सृष्टीति। परा[4]चीनं हि कर्म प्रथमसृष्टे[5]श्वरमसृष्टेर्वा हेतुरिति विकल्प्याऽऽद्ये परस्पराश्रयत्वमुक्त्वा द्वितीयं प्रत्याह—अत इति। दे[6]वादिवैचित्र्यादूर्ध्वं कर्मवैचित्र्ये सति तदपेक्षयेश्वरस्य प्राणिषु सुखादिवैचित्र्यनिर्मातृत्वेऽपि प्राथमिकविचित्रसृष्टिहेत्वभावात्तदैकरूप्यं स्यादित्यर्थः। सूत्रावयवं व्याकुर्वन्नुत्तरमाह—नैष दोष इति। तदेव स्फोरयति—भवेदित्यादिना। सृष्टेरैकरूप्यं संसारस्य सादित्वेन नानाहेत्वभावाद्भवति। तस्य त्वनादित्वे पूर्वपूर्वकर्मवैचित्र्यवशादुत्तरोत्तरविचित्रसृष्टिसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

सिद्धवदुक्तस्य संसारानादित्वस्य समर्थनार्थमुत्तरसूत्रमुत्थापयति—कथमिति। सूत्रं व्याकरोति—उपपद्यते चेति। उपपत्तिमेव मोक्षकाण्डप्रामाण्यानुपपत्तिलक्षणां विवृणोति—आदिमत्त्व इति। अन्यथा कर्मकाण्डप्रामाण्यानुपपत्तेश्च संसारस्यानादित्वमादेयमित्याह—अकृतेति। अननुष्ठिते कर्मणि फलप्राप्तौ विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यमिति भावः। सुखादिवैषम्यस्य कर्मनिमित्तत्वाभावेऽपि निमित्तान्तरं भविष्यतीति चेत्तत्किमीश्वरः किं वाऽविद्याऽथ वा शरीरमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—न चेति।

---

१ क. °पेक्षया वि° । ज. ञ. ट. °पेक्षा वि° । २ ङ. °काले हि । ३ क. ङ. ञ. प्राक्तु विभा° । ४ ख. °चीनक° । ५ ख. °ति । दैवा° । ६ क. देहादि° ।

(जीवानां कर्मानुरोधेन सुखदुःखनिमित्तमात्रस्ये-
श्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यदोषाभावः, अधि० १२)

वैषम्यहेतुरित्युक्तम् । न चाविद्या केवला वैषम्यस्य कारणमेक-रूपत्वात् । रागादिक्लेशवासनाक्षिप्तकर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्यात् । न च कर्मान्तरेण शरीरं संभवति । न च शरीरमन्तरेण कर्म संभवतीतीतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गः । अनादित्वे तु बीजाङ्कुर-न्यायेनोपपत्तेर्न कश्चिद्दोषो भवति । "उपलभ्यते च" संसारस्या-नादित्वं श्रुतिस्मृत्योः । श्रुतौ तावत् "अनेन जीवेनाऽऽत्मना" [छा० ६-३-२] इति सर्गप्रमुखे शारीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेनाभिलपन्ननादिः संसार इति दर्शयति । आदिमत्त्वे तु प्रागनवधारितप्राणः सन्कथं प्राणधारणनिमित्तेन

उक्तमीश्वरस्तु पर्जन्यवदित्यादाविति शेषः । द्वितीयेऽपि केवलाविद्या वैषम्यहेतुरुत रागाद्यपेक्षेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—न चाविद्येति । स्वापादावदर्शनादिति भावः । कल्पान्तरे संसारस्यानादित्वं दुर्वारमिति मत्वाऽऽह—रागादीति । रागद्वेषमोहा रागा-दयस्ते च पुरुषं दुःखादिभिः क्लिश्यन्तीति क्लेशास्तेषां वासनाः कर्मप्रवृत्त्यनुगुणास्ताभि-राक्षिप्तं धर्मादिलक्षणं कर्म तदपेक्षाऽविद्या स्वाश्रये सुखादिवैषम्यं करोत्यविद्या खल्व-नादिरनिर्वाच्या चिन्मात्रे प्रतीचि वर्तमाना तत्र भ्रान्तिमुपनयति । सा च शोभना-शोभनाध्यासरूपा रागद्वेषद्वारा पुण्यापुण्ये निर्वर्तयति ते च विचित्रे सुखदुःखे सांचि-नुत इत्यनाद्यविद्यायाः परम्परया वैषम्यहेतुत्वे संसारस्यानादित्वमावश्यकमुक्तविभ्रमा-देरेव संसारत्वात्तस्य च प्रवाहरूपेणानादित्वादिति भावः । तृतीयं निरस्यति—न चेति । अस्तु तर्हि कर्मनिबन्धनं शरीरं वैषम्यकारणं तत्राऽऽह—न च शरी-रमिति । कथं तर्हि परस्पराश्रयत्वं परिहर्तुं पार्यते तत्राऽऽह—अनादित्वे त्विति । उपपत्तेर्हेतुफलभावस्येति शेषः । संसारस्यानादित्वसाधनमुपपत्तिरनुग्राह्यमाना-भावे न तदुपपादयितुमलमित्याशङ्क्य सूत्रावयवं व्याकरोति—उपलभ्यते चेति । संसा-रोऽनादिरित्येवंवादिन्यौ श्रुतिस्मृती नैव दृश्येते तत्कथमिदमीदृशमित्याशङ्क्य श्रौतं लिङ्गं संसारस्यानादित्वसाधकमादर्शयति—श्रुतौ तावदिति । शारीरस्याऽऽत्मनः सर्ग-प्रमुखे प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन परदेवतायाः परामृश्यमानत्वेऽपि कुतः संसार-स्यानादित्वमित्याशङ्क्याऽऽह—आदिमत्त्वे त्विति । प्रागनवधारितप्राणः सन्नात्मा शारीर इति शेषः । ननु भाविनीं वृत्तिमाश्रित्याऽऽत्मनि जीवशब्दो गृहस्थः सदृशी

---

१ क. ज. 'म्यका' । २ झ. ट श्रुतिस्ताव' । ३ ङ. ञ. तु ततः प्रा' । ४ क. ट. 'गधा' । ५ ट. 'णः कथं । ६ ञ. स कथं । ७ क. 'रणानि' । ८ ठ. ड. 'वतया प' । ९ ठ. 'गधा' । १० ख. 'नीं प्रवृ' ।

जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलप्येत । न च धारयिष्यतीत्यतोऽभिलप्येत । अनागताद्धि संवन्धादतीतः संवन्धो वलवान्भवत्यभिनिष्पन्नत्वात् । "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्" [ऋ० सं० १०-१९०-३] इति च मन्त्रवर्णः पूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति । स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते—

"न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चाऽऽदिर्न च संप्रतिष्ठा"

[भ० गी० १५-३] इति । पुराणे चातीतानागतानां च कल्पानां न परिमाणमस्तीति स्थापितम् ॥ ३६ ॥ [१२]

(निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो विवर्तरूपेण प्रकृतित्वसिद्धिः, अधि० १३)

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥ (१३)

इति महर्षिव्यासप्रणीतब्रह्मसूत्राद्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मिन्नवधारिते वेदार्थे परैरुपक्षिप्तान्विलक्षणत्वादीन्दोषान्पर्यहार्षीदाचार्यः । इदानीं

भार्यामितिवद्भविष्यति नेत्याह—न चेति । संसारस्यानादित्वे श्रौतं लिङ्गान्तरमाह—सूर्येति । श्रुतौ स्मृतौ चोपलभ्यते संसारस्यानादित्वमिति प्रतिज्ञाय श्रौतमुपलम्भमुपदर्श्य स्मार्तमुपलम्भमुपदर्शयति—स्मृताविति । अस्य संसारवृक्षस्य परिकल्पितस्य रूपं पारमार्थिकमधिष्ठानं परं ब्रह्म तत्तथा घटादिवत्प्राकृतैर्व्यवहारभूमौ नोपलभ्यते । न चान्तोऽवसानमन्तरेण ब्रह्मविद्यामस्य दृश्यते । आदिश्चासत्त्वादेवास्य नावसीयते । संप्रतिष्ठा मध्यं चास्य न प्रतिभाति । अनिर्वाच्यत्वादित्यर्थः । श्रुतिस्मृतिसिद्धेऽर्थे पौराणिकीं संमतिमाह—पुराणे चेति ॥ ३६ ॥ (१२)

पूर्वाधिकरणे कर्मवशादीश्वरस्य विषमसृष्टिहेतुत्वमुक्तं तथाऽपि तस्य सगुणत्वमुपादानत्वान्मृदादिवदित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वधर्मेति । निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्ववादिसमन्वयो विषयः स किं यन्निर्गुणं न तदुपादानं यथा गन्ध इति न्यायेन विरुध्यते न वेति पूर्ववदेव संदेहे वृत्तमनूद्य संगतिमाह—चेतनमित्यादिना । निर्गुणस्य गन्धवदुपादानत्वायोगाद्ब्रह्मणः सगुणत्वे मृदादिवदुपादानत्वेन प्राप्ते विवर्ताधिष्ठानत्वस्यात्रोपादानत्वात्तस्य च निर्गुणेऽपि जात्यादावनित्यत्वाद्यारोपवदविरोधाद्युक्तं निर्गुणस्यापि

---

१ झ. ठ. 'र्गमु' । २ ज. ट. 'तीतसं' । ३ ङ. ञ. 'बलीयान्भ' । ४ छ. ञ. 'नामनाग' । ५ क. 'मन्नास्ती' ।

परपक्षप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणं प्रारिप्समाणः स्वपक्षपरिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति । यस्मादस्मिन्ब्रह्मणि कारणे परिगृह्यमाणे प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वे कारणधर्मा उपपद्यन्ते सर्वज्ञं सर्वशक्ति महामायं च ब्रह्मेति तस्मादनतिशङ्कनीयमिदमौपनिषदं दर्शनमिति ॥ ३७ ॥ [१३]

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्येऽविरोधाख्यद्वितीयाध्यायस्यसांख्यादिस्मृतितत्प्रयुक्ततर्कैश्च वेदान्तसमन्वयस्य विरोधपरिहारप्रतिपादकः प्रथमः पादः समाप्तः॥१॥

ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमिति राद्धान्तमभिसंधाय सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—यस्मादिति । पादादिसंगतिचतुष्टयं फलं च पूर्वोत्तरपक्षयोर्यथापूर्वमवधेयम् । यद्यपि लोके सर्वज्ञत्वं कस्याचित्कारणस्य धर्मो न दृश्यते तथाऽपि कुलालादौ मृदादिप्रेरकत्वदर्शनाद्ब्रह्मण्यपि नियन्तरि तेन भवितव्यं तस्य सर्वप्रेरकत्वस्य श्रौतत्वादर्थादेव सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्याह—सर्वज्ञमिति । एवं ब्रह्मणि सर्वशक्तिमत्त्वमपि शक्यमुपपादयितुमिति मत्वाऽऽह—सर्वशक्तीति । तेनोपादानत्वमुपपादितं सर्वज्ञत्वेन निमित्तत्वमिति भेदः । निर्गुणत्वादिप्रयुक्तसर्वानुपपत्तिशङ्कोपशान्तये विशिनष्टि—महामायं चेति । एतेन ब्रह्मण्यनवच्छिन्नं मायाविद्यादिशब्दितमनिर्वाच्यमज्ञानं कारणत्वादिसर्वव्यवहारनिर्वाहकमस्तीत्युक्तम् । यस्मादित्यस्यापेक्षितं पूरयन्पादार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । स्मृतिन्यायविरोधः समन्वयस्य नास्तीति सिद्धमिति वक्तुमितिशब्दः ॥ ३७ ॥ (१३)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्यन्यायनिर्णये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ ॥

---

१ ज. °हसाधनं । २ क. °पलभ्यन्ते ।

अविरोधाख्यद्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

(सांख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनम् ।)

(सांख्यानुमतप्रधानस्य जगद्धेतुत्वखण्डनम् , अधि० १)

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदंपर्यं निरूपयितुं शास्त्रं प्रवृत्तं न तर्कशास्त्रवत्केवलाभिर्युक्तिभिः कंचित्सिद्धान्तं साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृत्तम् । तथाऽपि वेदान्तवाक्यानि व्याचक्षाणैः सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानि सांख्यादिदर्शनानि निराकरणीयानीति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते । वेदान्तार्थनिर्णयस्य च सम्यग्दर्शनार्थत्वात्तन्निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं प्रथमं कृतं तद्ध्यभ्यर्हितं परपक्षप्रत्याख्यानादिति । ननु मुमुक्षूणां मोक्षसाधनत्वेन सम्यग्दर्शननिरूपणाय स्वपक्षस्थापनमेव केवलं कर्तुं युक्तं किं परपक्षनि-

---

ब्रह्मणि कारणत्वानुगुणेषु सर्वज्ञत्वादिषूक्तेषु प्रधानेऽपि तदुपपत्तिमाशङ्क्योक्तम्—रचनानुपपत्तेश्चेति । पूर्वपादेन समन्वये वादिभिरुत्प्रेक्षिता विलक्षणत्वादयो दोषा निरस्ताः । संप्रति परपक्षाणां भ्रान्तिमूलत्वं वक्तुं पादान्तरमारभ्यते । ननु तर्कशास्त्रवदस्य शास्त्रस्य तर्कप्रधानत्वाभावाद्वेदान्तवाक्यप्रधानत्वात्तेषां ब्रह्मणि तात्पर्यमेवात्र निरूपणीयं तदपेक्षितन्यायजातस्य समन्वयाध्याये सिद्धत्वात्परपक्षबाधकतर्कोक्तिस्तु नेहोपयुज्यते तत्किमनेन पादेनेति तत्राऽऽह—यद्यपीति । परपक्षप्रतिक्षेपमन्तरेण स्वपक्षावधारणायोगात्तन्निराकरणमपि प्रकृतोपयोगीति पादारम्भं समर्थयते—तथाऽपीति । स्वपक्षं निर्धारयितुं परपक्षो निराचिकीर्षितश्चेत्तदेव तर्हि प्रथमं किमिति न कृतमित्याशङ्क्याऽऽह—वेदान्तेति । परपक्षप्रतिषेधस्यापि तदर्थत्वमविशिष्टमित्याशङ्क्य करणस्येतिकर्तव्यतारूपादन्तरङ्गत्वाद्वाक्यनिरूपणस्यैव प्राथम्यमित्याह—तद्धीति । सम्यग्धीदार्ढ्याय स्वपक्षस्थापनानन्तरं परपक्षनिरसनमुचितमिति निगमयितुमितिशब्दः । वीतरागाणां मोक्षमाणानामपेक्षितमोक्षहेतुतया तत्त्वज्ञानमात्रमुपयुक्तं परपक्षाधिक्षेपस्तु वीतरागताविरोधित्वादयुक्त इति शङ्कते—नन्विति । मुमुक्षूणां

---

१ अ. 'निश्चय' । २ क. 'पां च म' । ३ ठ. ड. 'त्वाद्विपरीतप' ।

राकरणेन परद्वेपकरेण । वाढमेवम् । तथाऽपि महाजनपरिगृहीतानि महान्ति सांख्यादितन्त्राणि सम्यग्दर्शनापदेशेन प्रवृत्तान्युपलभ्य भवेत्केषांचिन्मन्दमतीनामेतान्यपि सम्यग्दर्शनायोपादेयानीत्यपेक्षा । तथा युक्तिगाढत्वसंभवेन सर्वज्ञभाषितत्वाच्च श्रद्धा च तेष्वित्यतस्तदसारतोपपादनाय प्रयत्यते । ननु "ईक्षतेर्नाशब्दम्" [ब्र० सू० १-१-५] "कामाच्च नानुमानापेक्षा" [ब्र० सू० १-१-१८] "एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः" [ब्र० सू० १-४-२८] इति च पूर्वत्रापि सांख्यादिपक्षप्रतिक्षेपः कृतः किं पुनः कृतकरणेनेति । तदुच्यते । सांख्यादयः स्वपक्षस्थापनाय वेदान्तवाक्यान्यप्युदाहृत्य स्वपक्षानुगुण्येनैव योजयन्तो व्याचक्षते तेषां यद्व्याख्यानं तद्व्याख्याभासं न सम्यग्व्याख्यानमित्येतावत्पूर्वं कृतम् । इह तु वाक्यनिरपेक्षः स्वतन्त्रस्तद्युक्तिप्रतिषेधः क्रियत इत्येष विशेषः ।

मोक्षौपयिकत्वेन सम्यग्धीरेवोपयुक्तेत्युक्तमङ्गी करोति—वाढमिति । किमिति तर्हि परपक्षनिराकरणं परविद्वेषकरणमभ्युपगतं तत्राऽऽह—तथाऽपीति । सांख्यादिदर्शनानां महाजनपरिगृहीतत्वात्प्रधानादिकारणपरतया महत्त्वात्तत्त्वज्ञानापदेशेन प्रवृत्तत्वात्तदीयानुमानानां सर्वज्ञप्रणीततया तुल्यबलत्वेन वेदान्तैरबाधाद्वस्तुनि विकल्पानुपपत्तेस्तदनिरासे तेष्वपि सम्यग्धीहेतुत्वभ्रमः स्यादतः सम्यग्धीदार्ढ्याय तन्निराकरणं कर्तव्यमिति तर्कपादारम्भः संभवतीत्यर्थः । पुनरुक्तिं शङ्कते—नन्विति । प्रधानपक्षनिराकरणं सूत्रकारस्य विवक्षितमित्यत्राभ्यासलिङ्गमाह—कामाचेति । तथाऽपि परमाण्वादिवादव्युदासार्थं पादारम्भो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—एतेनेति । पूर्वं प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं निरस्तमिदानीं युक्तिमत्त्वं निरस्यते—तेषामिति । विशेषं वदन्नुत्तरमाह—तदुच्यत इति । स्वपक्षे परैरुद्भावितदोषनिरासानन्तरं स्वतन्त्राणां परकीययुक्तीनां स्वतन्त्राभिरेव युक्तिभिः स्वपक्षं स्थापयितुं निरसनं कार्यमिति पादान्तरमर्थवदिति पादसंगतिरुक्ता । सांख्ययुक्तिनिरासस्य समन्वये तद्विरोधनिरसनद्वारा तद्दार्ढ्यार्थत्वादस्याधिकरणस्य पादादिसंगतयः । अत्र पूर्वपक्षे सांख्ययुक्तिविरोधादसिद्धिः समन्वयस्य फलति सिद्धान्ते तु तदविरोधात्तत्सिद्धिः । तत्र प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति सांख्यराद्धान्तो विषयः स किं प्रमाणमूलो भ्रान्तिमूलो वेति विप्रति-

---

१ ड. ज. ञ. ट. 'रविद्वे' । २ ड. ज. ञ. ट. 'करणेन । बा' । ३ क. ज. ञ. ट. 'तिषेधः कृ' । ४ क. ड. ज. ञ. 'त्पूर्वत्र कृ' । ५ ख. ठ. ड. 'पकार' । ६ क. ख. ठ. ड. 'निरासद्वा' । ७ क. ख. ठ. ड. 'त्र च पू' ।

तत्र सांख्या मन्यन्ते । यथा घटशरावादयो भेदा मृदात्मनाऽन्वीयमाना मृदात्मकसामान्यपूर्वका लोके दृष्टास्तथा सर्व एव बाह्याध्यात्मिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मतयाऽन्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्वका भवितुमर्हन्ति । यत्तत्सुखदुःखमोहात्मकं सामान्यं तत्त्रिगुणं प्रधानं मृद्वदचेतनं चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साधयितुं स्वभावेनैव विचित्रेण विकारात्मना विवर्तत इति । तथा परिमाणादिभिरपि लिङ्गैस्तदेव प्रधानमनुमि-

पत्तेः संदेहे पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । सांख्यीयमनुमानं वक्तुं व्याप्तिमाह—यथेति । ये यत्स्वभावान्वितास्ते तत्स्वभाववस्तुप्रकृतिका यथा घटादयो मृत्स्वभावान्वितास्तत्प्रकृतिका इत्यर्थः । पक्षधर्मतां हेतोर्दर्शयन्ननुमानमाह—तथेति । सर्वं कार्यं सुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्रकृतिकं तत्स्वभावान्वितत्वाद्घटादिवदित्यर्थः । ननु सर्वस्य कार्यस्योपादानं सुखदुःखमोहात्मकं किंचिद्भविष्यति तथाऽपि कथं प्रधानसिद्धिस्तत्राऽऽह—यत्तदिति । सुखदुःखमोहात्मतैव सत्त्वरजस्तमोरूपतेति मन्वानो विशिनष्टि—तत्त्रिगुणमिति । कार्यमचेतनं दृष्ट्वा तत्कारणमपि तादृगेवानुमेयमित्याह—मृद्वदिति । किमर्थं तत्परिणमते तत्राऽऽह—चेतनस्येति । अर्थशब्दो भोगापवर्गार्थः । अचेतनस्य प्रयोजनपरिज्ञानाभावादप्रवृत्तिः । "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते" इति न्यायादित्याशङ्क्याऽऽह—स्वभावेनेति । विचित्रो विविधो महदहंकारादिविकारस्तद्रूपेणेति यावत् । भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च । कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्येत्यव्यक्तसिद्धिहेतुषु परोक्तेषु समन्वयाख्यं हेतुमुपसंहर्तुमितिशब्दः । हेत्वन्तराण्यवतारयति—तथेति । भिद्यन्त इति भेदा विकारास्तेषां परिमाणमियत्ता ततो लिङ्गात्तदेव प्रधानमनुमिमते । विमतमविभक्तैकवस्तुप्रकृतिकं परिमितत्वाद्घटादिवत् । प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वादपि तदेव प्रधानमनुमिन्वन्ति विमतं जडप्रकृतिकं सादित्वे सति प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वाद्रथादिवत् । सादित्वात्प्रकृतिमात्रसिद्धौ तद्विशेषसिद्ध्यर्थं विशेषणम् । कारणकार्यविभागादपि लिङ्गात्तदेव निश्चिन्वन्ति । यत उत्पद्यते तत्कारणं यच्चोत्पद्यते तत्कार्यमित्येतयोर्लोकप्रसिद्धयोर्विभागः स च समयोरेव दृष्टः । तथा च जगत्प्रकृती तुल्यस्वभावे प्रकृतिविकारसंबन्धसंबन्धित्वान्मृद्घटवत् । वैश्वरूप्यं विचित्रनानारूपत्वं तस्याविभागादविभक्तजडवस्तुप्रकृतिगमकत्वादपि तदेवाध्यवस्यन्ति । विमतमेकजडवस्तुप्रकृतिकं विचित्ररचनात्मकत्वादेकबीजप्रसूताङ्कुरपुष्पफलादिवदित्यर्थः । समन्वयस्य सांख्ययु-

१ क. ड. ज. म. °त्मतयाऽन्वी° । २ क. °त्मकस° । ३ ङ. °त्मकसा° । ४ म. °तुं प्रवृत्तं स्व° । ५ म. °भावभेदेनै° । ६ ङ. म. °ना प्रव° । ७ क. ख. °दिविका° । ८ ठ. ड. °त्तेश्वाका° । ९ क. ख. ठ. ड. °मिसनयो° ।

मते। तत्र वदामः। यदि दृष्टान्तबलेनैवैतन्निरूप्येत नाचेतनं लोके चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं किंचिद्विशिष्टपुरुषार्थनिर्वर्तनसमर्थान्विकारान्विरचयद्दृष्टम्। गेहप्रासादशयनासनविहारभूम्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्भिः शिल्पिभिर्यथाकालं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्या रचिता दृश्यन्ते। तथेदं जगदखिलं पृथिव्यादि नानाकर्मफलोपभोगयोग्यं बाह्यमाध्यात्मिकं च शरीरादि नानाजात्यन्वितं प्रतिनियतावयवविन्यासमनेककर्मफलानुभवाधिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः संभाविततमैः शिल्पिभिर्मनसाऽप्यालोचयितुमशक्यं सत्कथमचेतनं प्रधानं रचयेत्। लोष्टपाषाणादिष्व-

---

क्तिविरोधादसंभवे प्राप्ते सिद्धान्तयति—तत्रेति। यत्त्वनुमानैरचेतनप्रकृतिकं जगदिति तत्राचेतनप्रकृतिकत्वमात्रं जगतः साध्यं स्वतन्त्राचेतनप्रकृतिकत्वं वा। प्रथमे सिद्धसाधनमीश्वराधिष्ठितत्रिगुणात्मकमायाया जगत्प्रकृतिकत्वावगमात्। द्वितीये विरुद्धता सत्प्रतिपक्षसाधनता चेति मत्वाऽऽह—यदीति। स्वतन्त्रमचेतनं जगदुपादानमेतदित्युक्तम्। दृष्टान्तस्य साध्यविकलतामभिसंधायोक्तम्—नाचेतनमिति। स्वातन्त्र्यमेव व्याचष्टे—चेतनेति। यादृच्छिकवायुजलादिभूतान्तरसंपर्काधीनतया कार्यमात्रोत्पत्तावपि जलाहरणादिसमर्थघटादिकार्यजनकत्वं चेतनानधिष्ठितस्य मृदादेर्नास्तीति मन्वानो विशिनष्टि—विशिष्टेति। अधुना विरुद्धतां सप्रतिसाधनतां च दर्शयन्व्याप्तिमाह—गेहेति। यद्धि विचित्रं कार्यं तन्न स्वतन्त्राचेतनप्रकृतिकं यथा गृहप्रासादादीत्यर्थः। विचित्रकार्यत्वस्य पक्षधर्मतामादर्शयति—तथेति। जगद्द्विविधं बाह्यमाध्यात्मिकं च बाह्यं पृथिव्यादि तद्विशिनष्टि—नानेति। नानाविधं कर्म शुभाशुभं व्यामिश्ररूपमस्य फलं सुखं दुःखं च तदुपभोगयोग्यं साधनमित्यर्थः। आध्यात्मिकं देहादिजगद्विशिनष्टि—नानेत्यादिना। देवतिर्यङ्मनुष्यत्वाद्या नानाविधा जातयस्ताभिरन्वितं तासामधिष्ठानमित्यर्थः। तस्य चेतनकृतत्वसंभावनार्थमाह—प्रतिनियतेति। प्रतिनियतावयवविन्यासा यत्र देहादौ तत्तथोक्तम्। देहाद्याश्रयस्यैवाऽऽत्मनः सुखाद्यनुभवात्तदधिष्ठानत्वं देहादेरौपचारिकमिति मत्वोक्तम्—अनेककर्मेति। विशिष्टरचनात्मकतां जगतो दर्शयति—प्रज्ञावद्भिरिति। तेन क्षेत्रज्ञानधिष्ठितप्रधानकार्यत्वं जगतोऽर्थादपास्तम्। विमतं न स्वतन्त्राचेतनकार्यं विचित्रकार्यत्वाद्विशिष्टरचनात्मकत्वाद्वा विशिष्टशिल्पिनिर्मितप्रासादादिवदित्यनुमानमाह—कथमिति। किं च न प्रधानं जगत्कारणं केवलाचेतनत्वाल्लोष्टवदित्याह—लोष्टेति। किं च विमतं विशिष्टचेतनाधिष्ठितमेव स्वकार्य-

---

१ ठ. ढ. सप्रतिसा°। २ ठ. ढ. यद्विचि°।

दृष्टत्वात् । मृदादिष्वपि कुम्भकाराद्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकारा[1] रचना दृश्यते तद्वत्प्रधानस्यापि चेतनान्तराधिष्ठितत्वप्रसङ्गः । न च मृदाद्युपादानस्वरूपव्यपाश्रयेणैव धर्मेण मूलकारणमवधारणीयं न बाह्यकुम्भकारादिव्यपाश्रयेणेति किंचिन्नियामकमस्ति । न चैवं सति किंचिद्विरुध्यते प्रत्युत श्रुतिरनुगृह्यते चेतनकारणसमर्पणात् । अतः "रचनानुपपत्तेश्च" हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति । अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति चशब्देन हेतोरसिद्धिं समुच्चिनोति । न हि बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहात्मकतयाऽन्वय उपपद्यते । सुखादीनां चाऽऽन्तरत्वप्रतीतेः । शब्दादीनां चातद्रूपत्वप्रतीतेः । तन्निमित्तत्वप्रती-

करमचेतनत्वान्मृदादिवदित्याह—मृदादिष्वपीति । ननु दृष्टान्तधर्मिण्यचेतनं तावदुपादानं दृष्टं तत्र चेतनप्रयुक्तत्वे दृष्टेऽपि तत्प्रयुक्तत्वं बहिरङ्गत्वादप्रयोजकमचेतनत्वमात्रमुपादानगतमन्तरङ्गत्वात्प्रयोजकम् । तथा च यथा निषिद्धत्वप्रयुक्ता व्याप्तिरधर्मत्वस्य हिंसात्वेऽध्यस्यते तथा विशिष्टरचनात्मकत्वादावेकत्र साधने प्रकृतिगताचेतनत्वचेतनाधिष्ठितत्वसाध्यद्वयवत्यन्तरङ्गाचेतनत्वप्रयुक्ता हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिर्बहिरङ्गचेतनाधिष्ठितत्वेऽध्यस्तेति कुतो जगतश्चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकत्वमत आह—न चेति । नान्तरङ्गबहिरङ्गत्वकृते व्यापकत्वाव्यापकत्वे । किं त्वव्यभिचारव्यभिचारकृते । महानसादिस्वरूपस्यान्तरङ्गस्यापि व्यभिचाराद्धूमवत्त्वं प्रत्यव्यापकत्वाद्बहिरङ्गस्यापि वह्निसंयोगस्याव्यभिचाराद्व्यापकत्वादिति भावः । किं च मृदादिगतचेतनप्रयुक्तत्वस्य जगत्प्रकृतावनुपगमो मानान्तरविरोधाद्वा तदनुग्रहाभावाद्वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—न चैवमिति । मृदादिलौकिकप्रकृतिषु दृष्टचेतनप्रयुक्तत्वस्य जगत्प्रकृतावभ्युपगमे सतीति यावत् । द्वितीयं प्रत्याह—प्रत्युतेति । सं[4]प्रतिसाधनत्वादिफलमुपसंहरति—अत इति । पादस्याऽऽद्ये सूत्रे हेत्वन्तरानुक्तिपरे चशब्दानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—अन्वयादिति । नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यमिति पूर्वेण हेत्वन्तरं संबध्यते । ननु सर्वस्यापि कार्यस्य यथायथं सुखादिव्यञ्जकत्वेन तदन्वितत्वानुभवात्कथमन्वयानुपपत्तिस्तत्राऽऽह—न हीति । प्रत्यक्षविरुद्धतया कालात्ययापदिष्टत्वाच्चायुक्तः समन्वयहेतुरित्याह—सुखादीनामिति । किं च शब्दादयो न सुखाद्यात्मानस्तन्निमित्तत्वाद्यद्यन्निमित्तं न तत्तदात्मकं यथा कुलालादि कुम्भादिनिमित्तं न तदात्मकमिति प्रत्यनुमानमाह—तन्निमित्तत्वेति । किं च शब्दाद्युपलभमा-

१ क. ज. 'कारर' । २ क. ड. ज. 'नाधि' । ३ क. ज. 'दीनामान्त' । ड. ञ. 'दीनामन्त' । ४ क. सत्प्रतिपक्षसा' । ५ ठ. ड. 'द्वत्वात्काला' ।

तेश्च। शब्दाद्यविशेषेऽपि च भावनाविशेषात्सुखादिविशेषोपलब्धेः। तथा परिमितानां भेदानां मूलाङ्कुरादीनां संसर्गपूर्वकत्वं दृष्ट्वा बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात्संसर्गपूर्वकत्वमनुमिमानस्य सत्त्वरजस्तमसामपि संसर्गपूर्वकत्वप्रसङ्गः परिमितत्वाविशेषात्। कार्यकारणभावस्तु प्रेक्षापूर्वकनिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्ट इति न कार्यकारणभावाद्बाह्याध्यात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम्॥ १॥

प्रवृत्तेश्च॥ २॥

आस्तां तावदियं रचना तत्सिद्ध्यर्था या प्रवृत्तिः साम्यावस्थानात्प्रच्युतिः सत्त्वरजस्तमसामङ्गाङ्गिभावरूपापत्तिर्विशिष्ट-

---

नानां प्रत्येकमपर्यायेण सुखदुःखमोहप्रतीत्यभावाद्योग्यानुपलब्धिविरुद्धमनुमानमित्याह—शब्दादीति। भावना तत्तज्जातियोग्या[2] वासना तद्विशेषादुष्ट्रादीनां कण्टकादौ सुखादिदर्शनात्स्वतः सुखादिरूपताभावाद्रूपादीनां सामान्यादीनां च द्रव्येष्वनुगतानामतदुपादानत्वादनैकान्तिकश्च समन्वयस्तस्मादनुपपत्तिः सिद्धेत्यर्थः। आदिशब्दोपात्तां परिमितत्वानुपपत्तिं कथयति—तथेति। तस्याः स्फुटीकरणार्थं परोक्तमनुमानमनुवदति—परिमितानामिति। अविभक्तमेकमनुगतं वस्तु संसर्गशब्देन लक्ष्यते। देशतो वा कालतो वा वस्तुतो वा परिमितत्वम्। आद्ये भागासिद्धिराकाशादिष्वभावात्। द्वितीये स्वरूपासिद्धिः पञ्चविंशतितत्त्वातिरिक्तकालानभ्युपगमात्। न च कारणमेव केनचिदुपाधिना कालशब्दवाच्यं तथा सति परिमितत्वस्य तद्व्याप्यत्वस्य पुरुषेष्वनैकान्तिकत्वादित्यभिप्रेत्य तृतीयं प्रत्याह—सत्त्वेति। संसर्गपूर्वकत्वप्रसङ्ग इति गुणानां संसृष्टानेकवस्तुप्रकृतिकत्वप्रसक्तिरित्यर्थः। प्रकृतिविकारतुल्यस्वभावानुमानस्य प्रत्यनुमानविरोधमाह—कार्येति। विमतं न केवलाचेतनपूर्वकं कार्यत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः॥ १॥

यत्तु शक्तितः प्रवृत्तेश्चेति तत्राऽऽह—प्रवृत्तेश्चेति। प्रवृत्तेश्चानुपपत्तेर्नाऽऽनुमानिकं कारणमिति योजना। यद्यपि स्वतन्त्रस्य कारणस्य प्रवृत्तिरत्र निरस्यते तथाऽपि तुल्यन्यायतया कार्यस्यापि[3] सा निरस्तैव भवतीति शक्तितः प्रवृत्तेश्चेत्यस्य हेतोर्विरुद्धतोपदर्शनमिदमित्याशयवानाह—आस्तामिति। का सा रचनार्था प्रवृत्तिर्यस्याः संप्रत्यनुपपत्तिरुपन्यस्यते तामाह—साम्येति। नन्वेषैव रचना न पुना रचनार्थेत्याशङ्क्याऽऽह—सत्त्वेति। तस्या रचनार्थत्वं स्पष्टयति—विशिष्टेति। न हि साम्याव-

---

१ क. ङ. ज. ञ. 'वंनि'। २ क. 'योग्यवा'। ३ ख. 'पि नि'।

कार्याभिमुखप्रवृत्तिता साऽपि नाचेतनस्य प्रधानस्य स्वतन्त्रस्योपपद्यते मृदादिष्वदर्शनाद्रथादिषु च। न हि मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तश्चेतनैः कुलालादिभिरश्वादिभिर्वाऽनधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तयो दृश्यन्ते। दृष्टाच्चादृष्टसिद्धिः। अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति। ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा। सत्यमेतत्। तथाऽपि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा। न त्वचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा। किं पुनरत्र युक्तम्। यस्मिन्प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सेति यत्संप्रयुक्तस्य दृष्टा तस्य सेति। ननु यस्मिन्दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव सेति युक्तमुभयोः प्रत्यक्षत्वात्।

स्थायां प्रधानस्य विचित्रविकाररचनाभिमुख्येन प्रवृत्तिरवकल्पते तथा च गुणवैषम्यापत्तेर्भवति रचनार्थेत्यास्थेयमित्यर्थः। विमतं न प्रवृत्तिशक्तिमत्केवलाचेतनत्वात्संमतवदित्याह—साऽपीति। दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमुद्धरति—न हीति। तेषु स्वतन्त्रेषु प्रवृत्त्यभावेऽपि प्रधाने तथाविधे सा स्यादिति व्यवस्थामाशङ्क्याऽऽह—दृष्टाच्चेति। अचेतनं मृदादि चेतनानधिष्ठितं प्रवृत्तिशक्तिशून्यं दृष्टं ततश्चादृष्टे प्रधानेऽपि स्वतन्त्रे प्रवृत्तिशक्तिराहित्यमिति कल्पनाया दृष्टानुसारित्वादित्यर्थः। अनुमानफलं निगमयति—अत इति। समन्वयाद्यनुपपत्तिं दृष्टान्तयितुमपिशब्दः। अचेतनस्य प्रवृत्तिं प्रतिषेधता केवलचेतनस्य वा तस्यैवाचेतनसंयुक्तस्य वा प्रवृत्तिर्विवक्षितेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयन्नाशङ्कते—नन्विति। केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तिरदृष्टेत्येतदङ्गी करोति—सत्यमिति। तर्हि केवलस्याचेतनस्यैव प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तथाऽपीति। चेतनमात्रस्यादृष्टाऽपि प्रवृत्तिरुभयसंबन्धादुत्पद्यमाना किमित्यचेतनाधीना चेतनाधीनैव किं न स्यादित्यर्थः। उभयसंबन्धात्प्रवृत्त्युत्पत्तावपि चेतनस्य तदाश्रयत्वादर्शनादचेतनस्यैव तद्दर्शनात्तस्यैव प्रवृत्तिरिति मन्वानो द्वितीयं निराकुर्वन्नाशङ्कते—न त्विति। तुशब्दश्चेतनस्य जगत्सर्गे प्रवृत्तिरितिमतव्यावृत्त्यर्थः। सर्वप्रवृत्तिरचेतनाश्रयैव दृष्टा न तु चेतनाश्रया तन्न सिद्धान्तसिद्धिरित्यर्थः। तत्र प्रश्नपूर्वकं सिद्धान्ती गूढाभिसंधिर्विमृशति—किं पुनरिति। केवलस्य चेतनस्याचेतनस्य वा प्रवृत्त्यदर्शनदशायामिति सप्तम्यर्थः। यस्मिन्नित्यचेतनस्य रथादेरुक्तिः। तस्येति संयोगिनश्चेतनस्याभिधानम्। तत्र सांख्यो ब्रूते—नन्विति। युक्तत्वे हेतुमाह—उभयोरिति। प्रवृत्तितदाश्रययोरिति

---

१ ज. °वृत्तिः साऽ°। २ क. ज. म. °स्य सेत्युत। ३ झ. °त्ररच°। ४ झ. °स्यैव चे°।

न तु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलश्चेतनो रथादिवत्प्रत्यक्षः। प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसंयुक्तस्यैव तु चेतनस्य सद्भावसिद्धिः केवलाचेतनरथादिवैलक्षण्यं जीवद्देहस्य दृष्टमिति। अत एव च प्रत्यक्षे देहे सति चैतन्यदर्शनादसति चादर्शनाद्देहस्यैव चैतन्यमपीति लौकायतिकाः प्रतिपन्नाः। तस्मादचेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति। तदभिधीयते न ब्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सेति भवतु तस्यैव सा सा तु चेतनाद्भवतीति ब्रूमः। तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात्। यथा काष्ठादिव्यपाश्रयाऽपि दाहप्रकाशलक्षणा विक्रियाऽनुपलभ्यमानाऽपि च केवले ज्वलने ज्वलनादेव भवति तत्संयोगे दर्शनात्तद्वियोगे चादर्शनात्तद्वत्। लोकायतिकानामपि

यावत्। आत्मनोऽपि प्रत्यक्षत्वात्प्रवृत्तितदाश्रययोस्तुल्यं प्रत्यक्षत्वं पक्षान्तरेऽपीत्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति। प्रत्यक्षत्वाभावे कथमात्मसिद्धिरित्याशङ्क्यानुमानादित्याह—प्रवृत्तीति। अनुमानसिद्धस्य चेतनस्य न प्रवृत्त्याश्रयतेति दर्शयितुमेवकारः। कथमनुमानमित्यपेक्षायां तत्प्रकारं सूचयति—केवलेति। वैलक्षण्यं प्राणादिमत्त्वम्। इतिशब्दो यस्मादर्थे। जीवद्देहः सात्मकः प्राणादिमत्त्वान्न यः सात्मको न स प्राणादिमान्यथा रथ इत्यनुमानात्तत्सद्भावमात्रं सिध्यतीत्यर्थः। केवलचेतनो न प्रवृत्त्याश्रयतया प्रत्यक्षो भवतीत्यत्र लिङ्गमाह—अत एवेति। केवलश्चेतनो यतो न प्रत्यक्षो भवत्यत एव लोकायतानां विवादोऽन्यथा व्यतिरिक्तात्मनि विवादो न स्यादित्यर्थः। दर्शनात्प्रवृत्तेश्चैतन्यस्य चेत्यध्याहारः। चेतनाश्रयप्रवृत्तिरप्रत्यक्षा प्रत्यक्षा त्वचेतनाश्रयेति स्थिते फलितमाह—तस्मादिति। अचेतनस्य प्रवृत्तिमत्त्वमुपेत्य चेतनस्य तत्र प्रयोजकत्वमेष्टव्यमिति परिहरति—तदभिधीयत इति। किमचेतनस्य प्रवृत्त्याश्रयत्वमेव साध्यते किं वा प्रवृत्तेश्चेतनानपेक्षत्वमपीति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी करोति—नेत्यादिना। द्वितीयं प्रत्याह—सा त्विति। प्रवृत्तेश्चेतनकृतत्वेऽन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणयति—तद्भाव इति। न च रथादौ प्राणाद्यभावेऽपि प्रवृत्त्यभावासंभवाद्व्यतिरेकासिद्धिः। प्राणादेरपि रथादिवदचेतनत्वाच्चेतनाधीनप्रवृत्तिकत्वानुमानात्प्राणादीनां च प्राणाद्यन्तराभावेऽपि प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः। अन्यगताऽपि प्रवृत्तिरन्याधीनेत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति। तत्राप्यन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति—तत्संयोग इति। तथोक्ताभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यामचेतने दृष्टाऽपि प्रवृत्तिश्चेतने संभवतीति चेतनकृतैवेत्याह—तद्वदिति। लोकायतमते चेतनस्यैवानुपगमात्कथमन्वयादिना तस्य प्रवृत्तौ प्रयोजकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—लोकायतिकानामिति। अचेतनस्य प्रवृत्तिमत्त्वेऽपि प्रवृत्तेश्चेतनाधीनत्वमावश्यकमिति

---

१ क. 'व चे'। २ ङ. 'ति द'। ३ म. 'न्यस्य द'। ठ. 'न्यप्रवृत्तिद'। ४ झ. तस्येति। ५ म. 'वति तु। ६ ङ. म. साऽपि चे'। ७ क. म. 'काशादिल'। ८ ठ. ड. 'णाभा'।

चेतन एव देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्यविप्रतिषिद्धं चेतनस्य प्रवर्तकत्वम् । ननु तव देहादिसंयुक्तस्याप्यात्मनो विज्ञानस्वरूपमात्राव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रवर्तकत्वमिति चेत् । न । अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तकत्वोपपत्तेः । यथाऽयस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽप्ययसः प्रवर्तको भवति, यथा वा रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्तका भवन्ति, एवं प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सर्वगतः सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सन्सर्वं प्रवर्तयेदित्युपपन्नम् । एकत्वात्प्रवर्त्याभावे प्रवर्तकत्वानुपपत्तिरिति चेत् । न । अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेशवशेनासकृत्प्रत्युक्तत्वात् । तस्मात्संभवति प्रवृत्तिः सर्वज्ञकारणत्वे न त्वचेतनकारणत्वे ॥ २ ॥

पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

सिद्धान्तिना स्वाभिसंधिरुक्तः । संप्रति प्रवृत्तिमतामेव राजप्रभृतीनां प्रवर्तकत्वोपलम्भादात्मनस्तदभावान्न प्रवर्तकतेति शङ्कते—नन्विति । लोकसिद्धेन सांख्यसंमतेन च दृष्टान्तेन निराचष्टे—नेत्यादिना । लोकसिद्धदृष्टान्तं विवृणोति—यथेति । द्वितीयमुदाहरणं प्रपञ्चयति—यथा वेति । दृष्टान्तयोर्दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । तस्य प्रवर्तकत्वार्थं प्रवर्त्यसंबन्धमाह—सर्वगत इति । सर्वमूर्तसंयोगं व्यावर्तयति—सर्वात्मेति । बुद्धिपूर्वकारिणो हि प्रवर्तकत्वं दृष्टमित्युपेत्यात्रापि तदापादयति—सर्वज्ञ इति । ईश्वरस्य सर्वप्रवर्तकत्वे युक्त्यन्तरमाह—सर्वेति । सर्वात्मेत्युक्तमद्वितीयत्वं श्रुत्या चोदयति—एकत्वादिति । कल्पितस्य द्वैतस्य प्रवर्त्यत्वसंभवान्मायोपाधिकस्येश्वरस्य प्रवर्तकत्वमविरुद्धमिति परिहरति—नाविद्येति । अनादिरनिर्वाच्याऽविद्या तया प्रत्युपस्थापिते कल्पिते नामरूपे एव मायाकार्यत्वान्माया तत्राऽऽवेशोऽध्यस्तचिदात्मसंबन्धस्तद्वशेन तस्येश्वरादिभावस्यासकृदुक्तत्वेनास्य चोद्यस्य प्रत्युक्तत्वान्नैवमित्यर्थः । स्वपक्षे रचनार्थप्रवृत्त्युपपत्तिमुपसंहरति—तस्मादिति । परमते तदनुपपत्तिं निगमयति—न त्विति ॥ २ ॥

केवलाचेतनस्य मृदादेरदृष्टाऽपि प्रवृत्तिस्तथाभूतस्यान्यस्य दृष्टेत्यचेतनकारणत्वपक्षेऽपि प्रवृत्तिः संभवतीति शङ्कित्वा परिहरति—पयोम्बुवदिति । सूत्रे शङ्काभागं

---

१ ड. 'नो ज्ञा' ।

स्यादेतत् । यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविवृद्ध्यर्थं प्रवर्तते यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय स्यन्दत एवं प्रधानमचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तिष्यत इति । नैतत्साधूच्यते । यतस्तत्रापि पयोम्बुनोश्चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमीमहे । उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात् । शास्त्रं च "योऽप्सु तिष्ठन्" "योऽपोऽन्तरो यमयति" [बृ० ३-७-४] "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते" [बृ० ३-८-९] इत्येवंजातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्पन्दितस्येश्वराधिष्ठिततां श्रावयति । तस्मात्साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वात्पयोम्बुवदित्यनुपन्यासः । चेतनायाश्च धेन्वाः स्नेहेच्छया पयसः प्रवर्तकत्वोपपत्तेः । वत्सचोषणेन च पयस आकृष्यमाणत्वात् । न चाम्बुनोऽप्यत्यन्तमनपेक्षा निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वात्स्यन्दनस्य । चेतनापेक्षत्वं तु सर्वत्रोपदर्शितम् ।

विभजते—स्यादेतदिति । क्षीरस्यापि चेतनाधिष्ठितस्यैव प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य विशिनष्टि—स्वभावेनेति । तत्प्रवृत्तेरर्थवत्त्वमाह—वत्सेति । केवलाचेतनस्याप्रवृत्तिरित्यत्र क्षीरे व्यभिचारमुक्त्वा जलेऽपि व्यभिचारमाह—यथा चेति । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । पुरुषार्थो भोगश्चापवर्गश्च । तत्रापीति परिहारमवतार्य व्याचष्टे—नैतदिति । कथमनुमानमित्युक्ते तत्प्रकारं सूचयति—उभयवादीति । विमता प्रवृत्तिश्चेतनाधिष्ठानपूर्विकाऽचेतनप्रवृत्तित्वात्संप्रतिपन्नप्रवृत्तिवदित्यनुमानात्पयोम्बुनोरपि पक्षान्तर्भावान्न व्यभिचाराशङ्केत्यर्थः । किं च शास्त्रेण तत्रापि चेतनाधिष्ठितत्वस्य सिद्धत्वेन सपक्षत्वान्न व्यभिचार इत्याह—शास्त्रं चेति । तस्यार्थं संक्षिपति—समस्तस्येति । शास्त्रानुमानाभ्यां सिद्धमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति । साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वं साध्यवति पक्षे प्रविष्टत्वमेव । तच्च सपक्षनिक्षिप्तत्वस्याप्युपलक्षणम् । अनुपन्यासो न व्यभिचारभूमिरित्यर्थः । इतश्च क्षीरदृष्टान्ते व्यभिचारो नास्तीत्याह—चेतनायाश्चेति । केवलाचेतनस्य पयसो न प्रवृत्तिरित्यत्र हेत्वन्तरमाह—वत्सचोषणेनेति । अम्बुदृष्टान्तेऽपि सर्वथानपेक्षत्वं चेतनानपेक्षत्वं वा प्रवृत्ताविति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—न चेति । द्वितीयं निरस्यति—चेतनेति । उपदर्शितं शास्त्रेणेति शेषः । सूत्रकारस्य

---

१ क. ज. 'वृद्धये प्र' । २ ङ. 'वृत्तेरद' । ३ ङ. ञ. धेनोः । ४ ञ. 'ह्नेच्छ' ।

" उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि " [ब्र० सू० २-१-२४] इत्यत्र तु बाह्यनिमित्तनिरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यं भवतीत्येतल्लोकदृष्ट्या निदर्शितम्। शास्त्रदृष्ट्या तु पुनः सर्वत्रैवेश्वरापेक्षत्वमापद्यमानं न पराणुद्यते ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

सांख्यानां त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानं, नतु तद्व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा किंचिद्बाह्यमपेक्ष्यमवस्थितमस्ति। पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको न निवर्तक इत्यतोऽनपेक्षं प्रधानमनपेक्षत्वाच्च कदाचित्प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमते कदाचिन्न परिणमत इत्येतदयुक्तम्। ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वान्महामायत्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न विरुध्येते ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

स्यादेतत्। यथा तृणपल्लवोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्वभावादेव क्षीराद्याकारेण परिणमत एवं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिणंस्यत इति। कथं च निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणा-

---

पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य परिहरति—उपसंहारेति। लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या चेति सूत्रद्वयमविरुद्धमित्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्यसंभवेऽपि धर्माद्यपेक्षया प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—व्यतिरेकेति। व्यतिरेकानवस्थितिं दर्शयितुं परपक्षमनुवदति—सांख्यानामिति। संप्रति व्यतिरेकानवस्थितिं दर्शयति—नेत्यादिना। धर्मादेः सत्त्वेऽपि प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रोपयोगादकादाचित्कत्वाच्च न कादाचित्कप्रवृत्त्यादिप्रयोजकतेति भावः। किंच प्रधानान्तर्भूतत्वाद्धर्मादेर्न तत्प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकत्वम्। नहि किंचिदपि प्रधानातिरिक्तं तन्मते संमतमस्ति। नच तदेव तत्प्रवृत्त्यादौ प्रयोजकं भवतीत्यभिप्रेत्याऽऽह—बाह्यमिति। मा भूद्धर्मादि प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा पुरुषस्तु तथेत्याशङ्क्याऽऽह—पुरुषस्त्विति। अपेक्षणीयाभावादनपेक्षत्वे प्रधानस्याऽऽगन्तुकप्रवृत्तिनिवृत्त्योरनुपपत्तिरिति फलितमाह—इत्यत इति। परपक्षेऽनुपपत्तिमुक्त्वा स्वपक्षमुपपादयति—ईश्वरस्येति ॥ ४ ॥

चेतनमचेतनं वा निमित्तमनपेक्ष्य प्रधानस्य परिणामो न युक्त इत्युक्तमिदानीं तदभावेऽपि प्रवृत्तेर्दृष्टत्वात्कथमनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—अन्यत्रेति। सूत्रव्यावर्त्यामाशङ्कामाह—स्यादेतदिति। दृष्टान्ते निरपेक्षत्वनिश्चयहेतुं पृच्छति—कथमिति।

---

१ क. ड. ज. थ. 'ष्ट्या पु'। २ क. ज. ठ. न त'। ३ क. 'कं वा नि'। ४ ज. 'पेक्ष्यं प्र'। ५ ड. ञ. 'क्तिमत्वान्म'। ६ ड. ञ. 'थं नि'। ७ ठ. ड. 'नप'।

दीति गम्यते। निमित्तान्तरानुपलम्भात्। यदि हि किंचिन्निमित्तमुपलभेमहि ततो यथाकामं तेन तृणाद्युपादाय क्षीरं संपादयेमहि। न तु संपादयामहे। तस्मात्स्वाभाविकस्तृणादेः परिणामः। तथा प्रधानस्यापि स्यादिति। अत्रोच्यते। भवेत्तृणादिवत्स्वाभाविकः प्रधानस्यापि परिणामो यदि तृणादेरपि स्वाभाविकः परिणामोऽभ्युपगम्येत। न त्वभ्युपगम्यते निमित्तान्तरोपलब्धेः। कथं निमित्तान्तरोपलब्धिरन्यत्राभावात्। धेन्वैव ह्युपभुक्तं तृणादि क्षीरी भवति न प्रहीणमनडुहाद्युपभुक्तं वा। यदि हि निर्निमित्तमेतत्स्याद्धेनुशरीरसंबन्धादन्यत्रापि तृणादि क्षीरी भवेत्। न च यथाकामं मानुषैर्न शक्यं संपादयितुमित्येतावता निर्निमित्तं भवति। भवति हि किंचित्कार्यं मानुषसंपाद्यं किंचिद्दैवसंपाद्यम्। मनुष्या अपि शक्नुवन्त्येवोचितेनोपायेन तृणाद्युपादाय क्षीरं संपादयितुम्।

योग्यानुपलब्धेस्तथेत्याह—निमित्तान्तरेति। तदनुपलब्धिमेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—यदि हीति। योग्यानुपलब्ध्या निमित्तान्तराभावे सिद्धे फलितं दृष्टान्तमुपसंहृत्य दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति—तस्मादिति। धेन्वाश्चेतनस्य क्षीरपरिणामे नास्ति कारणता किं तु तृणाद्युपयोगेनोपकारितेति चोद्यमनूद्य सूत्रमवतारयति—अत्रेति। न तृणादिवदितिभागं विभजते—भवेदिति। आकाङ्क्षापूर्वकं सूत्रावयवमादत्ते—कथमिति। तृणादेः सर्वत्र वा क्षीरीभावे निरपेक्षत्वं चेतने वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—धेन्वैवेति। एवकारव्यावर्त्यं कीर्तयति—न प्रहीणमिति। अनडुहाद्युपयुक्तमिति तु भाष्य उपयुक्तत्वं नाऽऽशङ्कास्पदम्। एतदेव व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—यदि हीति। क्षीरीभवनं तृणादेरेतदित्युच्यते। यत्तु निमित्तान्तरोपलम्भे तेनैव निमित्तेन तृणाद्युपादाय यथाकामं क्षीरं संपाद्यतामिति तत्राऽऽह—न चेति। चेतनानपेक्षत्वपक्षं प्रत्याह—भवति हीति। मनुष्याणां तृणादिना क्षीरसंपादनं दुष्करमित्युपेत्योक्तमिदानीं तदेव नास्तीत्याह—मनुष्या इति। तेषामुचितोपायोपादानेन

---

१ ड. ञ. 'मित्तान्तरमु'। २ ड. ञ. 'म तेन निमित्तेन तृ'। क. ज. 'न निमित्तेन तृ'। ३ क. न त्विहाभ्यु'। ४ क. 'पयुक्तं। ५ क. 'पयुक्तं। ६ ज. 'चिद्देव'। ७ ड. ज. ञ. ट. 'पि च श'। ८ ञ. 'न्त्येव स्वोचि'। ९ ख. ठ. ड. भाष्ये प्रगु'।

प्रभूतं हि क्षीरं कामयमानाः प्रभूतं घासं धेनुं चारयन्ति । ततश्च प्रभूतं क्षीरं लभन्ते । तस्मान्न तृणादिवत्स्वाभाविकः प्रधानस्य परिणामः ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

स्वाभाविकी प्रधानप्रवृत्तिर्न भवतीति स्थापितम् । अथापि नाम भवतः श्रद्धामनुरुध्यमानाः स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेम तथाऽपि दोषोऽनुपज्येतैव । कुतः । "अर्थाभावात्" । यदि तावत्स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न किंचिदन्यदिहापेक्षत इत्युच्येत ततो यथैव सहकारि किंचिन्नापेक्षत एवं प्रयोजनमपि किंचिन्नापेक्षेतेत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्तत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । स यदि ब्रूयात्सहकार्येव केवलं नापेक्षते न प्रयोजनमपीति । तथाऽपि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्यम् । भोगो वा स्यादपवर्गो वोभयं वेति । भोगश्चेत्कीदृशोऽनाधेयातिशयस्य पुरुषस्य भोगो भवेदनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च । अपवर्गश्चेत्प्रागपि

तृणान्यादाय क्षीरसंपादनसामर्थ्यमेवोदाहरति—प्रभूतमिति । तृणादेः स्वाभाविकपरिणामासंभवे स्थिते फलितमाह—तस्मादिति ॥ ५ ॥

प्रधानस्य स्वाभाविकीं प्रवृत्तिमुपेत्यापि दूषयति—अभ्युपगमेऽपीति । वृत्तमनूद्याभ्युपगमेऽपीति भागमपेक्षितं पूरयन्व्याकरोति—स्वाभाविकीति । प्रश्नपूर्वकं हेतुमादत्ते—कुत इति । पराभिप्रायमनूद्य प्रयोजनापेक्षाभावप्रसङ्गादित्येवंपरतया हेतुं व्याचष्टे—यदीति । प्रसङ्गफलं प्रतिज्ञाहानिं प्रदर्शयति—इत्यत इति । हेतोरर्थान्तरं वक्तुं शङ्कते—स यदीति । व्यवस्थापकाभावान्नैषा व्यवस्थेत्यभिप्रेत्यार्थासंभवादिति हेत्वर्थं वदन्विकल्पयति—तथाऽपीति । आद्यमनूद्याऽऽक्षिपति—भोगश्चेदिति । अनाधेयातिशयस्य सुखदुःखप्राप्तिपरिहाररूपातिशयशून्यस्येत्यर्थः । भोगार्थैव प्रधानप्रवृत्तिरित्यत्र दोषान्तरमाह—अनिर्मोक्षेति । न हि निरतिशयस्य पुरुषस्य स्वारसिकौ भोगापवर्गावङ्गी क्रियेते तेन प्रधानप्रवृत्तेर्भोगैकप्रयोजनत्वे हेत्वभावान्नैव पुंसो मोक्षः सेद्धुमर्हेदित्यर्थः । द्वितीयमनूद्य दूषयति—अपवर्गश्चेदिति । स्वरूपावस्थानस्य सदातनत्वादित्यर्थः । ननु बन्धप्रध्वंसरूपापवर्गसिद्ध्यर्थं प्रधानप्रवृत्तिरर्थवतीति चेन्न प्रधानाविवेकं विना पुरुषे बन्धासिद्धेर्न च तदविवेकनिवृत्त्यर्था

---

१ क. ढ. ज. म. °नस्य प्र° । २ क. °की प्रवृ° । ३ क. ज. ञ. °न्यदपे° । ४ क. ङ. ञ. °त्युच्यते ततो । ५ क. ङ. म. °पेक्षिष्यत इत्य° । ६ ज. °रुपार्थं । ७ क. °ज्ञाया हा° । ८ ङ. °यपु° ।

प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात्प्रवृत्तिरनर्थिका स्याच्छब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च। उभयार्थताभ्युपगमेऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणामानन्त्यादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव। न चौत्सुक्यनिवृत्त्यर्था प्रवृत्तिः। न हि प्रधानस्याचेतनस्यौत्सुक्यं संभवति। न च पुरुषस्य निर्मलस्य निष्कलस्यौत्सुक्यम्। दृक्शक्तिसर्गशक्तिवैयर्थ्यभयाच्चेत्प्रवृत्तिस्तर्हि दृक्शक्त्यनुच्छेदवत्सर्गशक्त्यनुच्छेदात्संसारानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव। तस्मात्प्रधानस्य पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तम्॥ ६॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथाऽपि॥ ७॥

स्यादेतत्। यथा कश्चित्पुरुषो दृक्शक्तिसंपन्नः प्रवृत्तिशक्तिविहीनः पङ्गुरपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसंपन्नं दृक्शक्तिविहीनमन्धमधिष्ठाय प्रवर्तयति। यथा[1] वाऽयस्कान्तोऽश्मा[2] स्वयमप्रवर्तमा-

---

तत्प्रवृत्तिरिति युक्तम्। तथा सति हेत्वभावाद्भोगाभावप्रसङ्गादित्याह—शब्दादीति। तदुपलब्धेर्भोगत्वादित्यर्थः। तृतीयेऽपि कतिपयशब्दाद्युपलब्धिर्वा समस्ततदुपलब्धिर्वा भोग इति विकल्प्याऽऽद्ये सर्वेषामेकदैव मुक्तिः स्यादिति मन्वानो द्वितीयं प्रत्याह—उभयार्थतेति। औत्सुक्यनिवृत्त्यर्था प्रधानचेष्टेतीष्टत्वाद्यावदौत्सुक्यं तत्प्रवृत्तेर्नोक्तो दोषोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। तद्धि प्रधानस्य वा पुरुषस्य वा नाऽऽद्य इत्याह—न हीति। औत्सुक्यापरपर्यायकुतूहलितायाश्चेतनगामित्वावगमादित्यर्थः। न द्वितीय इत्याह—न चेति। स्वरसतो हि पुरुषो निर्मलोऽभिलप्यते न तस्यौत्सुक्यरूपमलसंबन्धः सिध्यति तेन पुरुषस्यापि न संभवत्यौत्सुक्यमित्यर्थः। अस्ति पुरुषस्य दृक्शक्तिर्न च सा दृश्यमन्तरेणार्थवती प्रधानस्य च सर्गशक्तिः सा[3] सृष्टिं विनाऽनर्थिका तथा चोभयविधशक्तिवैयर्थ्यपरिहारार्थं प्रधानप्रवृत्तिरिति शङ्कते—दृक्शक्तीति। तर्हि शक्त्योर्नित्यत्वात्तदर्थवत्त्वाय सदा प्रधानप्रवृत्तेर्मोक्षासिद्धिरिति दूषयति—सर्गेति। अर्थासंभवान्निरपेक्षस्यैव प्रधानस्य प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तमित्युपसंहरति—तस्मादिति॥ ६॥

पुरुषस्य प्रवर्तकत्वं निरस्तमपि दृष्टान्तेन पुनराशङ्क्य निरस्यति—पुरुषाश्मवदिति। चोद्यं विभजते—स्यादेतदिति। पङ्गोरपि वागादिद्वारा प्रवर्तकत्वसंभवात्तद्विरहिणि पुरुषे न प्रवर्तकतेत्यपरितुष्यन्तं प्रत्याह—यथा[4] वेति। दार्ष्टान्तिकमाह—

---

१ क. 'था चाय'। २ ङ. 'न्तो मणिः स्व'। ३ क. ख. साऽपि सृ'। ४ क. ठ. ट. 'था चेति।

नोऽप्ययः प्रवर्तयति, एवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयिष्यतीति दृष्टान्तप्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थानम् । अत्रोच्यते । "तथाऽपि" नैव दोषान्निर्मोक्षोऽस्ति । अभ्युपेतहानं तावद्दोष आपतति । प्रधानस्य स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात्पुरुषस्य च प्रवर्तकत्वानभ्युपगमात् । कथं चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत् । पङ्गुरपि ह्यन्धं वागादिभिः पुरुषं प्रवर्तयति । नैवं पुरुषस्य कश्चिदपि प्रवर्तनव्यापारोऽस्ति निष्क्रियत्वान्निर्गुणत्वाच्च । नाप्ययस्कान्तवत्संनिधिमात्रेण प्रवर्तयेत् । संनिधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनित्यत्वप्रसङ्गात् । अयस्कान्तस्य त्वनित्यसंनिधेरस्ति स्वव्यापारः संनिधिः परिमार्जनाद्यपेक्षा चास्यास्तीत्यनुपन्यासः "पुरुषाश्मवत्" इति । तथा प्रधानस्याचैतन्यात्पुरुषस्य चौदासीन्यात्तृतीयस्य च तयोः संबन्धुरभावात्संबन्धानुपपत्तिः ।

एवमिति । पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको नापि निवर्तक इत्यत्रैव तत्प्रवर्तकत्वे प्रत्युक्ते कथं पुनराशङ्कोन्मिषेदित्याशङ्क्याऽऽह—इति दृष्टान्तेति । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तमवतार्यापेक्षितं पूरयन्व्याकरोति—अत्रेति । कथं दोषानिवृत्तिरित्याशङ्क्यापसिद्धान्तापत्तिं तावदाह—अभ्युपेतेति । पुरुषस्य प्रधानप्रवर्तकत्वमङ्गीकुर्वतस्तत्प्रवर्तकत्वानभ्युपगमस्यासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—कथं चेति । न हि प्रवर्तकत्वमुदासीनस्य युक्तमुदासीनत्वव्याघातादित्यर्थः । पङ्गुदृष्टान्तं विघटयति—पङ्गुरपीति । पुरुषस्य प्रस्पन्दप्रयत्नव्यापाररहित्यं वक्तुं हेतुद्वयम् । अयस्कान्तदृष्टान्तेन स्वगतव्यापारमन्तरेणापि पुरुषस्य प्रवर्तकत्वमुपदिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—नापीति । अयस्कान्तसंनिधावयोवत्कदाचिदेव संनिधौ सत्यपि प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अयस्कान्तस्येति । परिमार्जनादीत्यादिशब्देन मुखाभिमुख्यसंपादनं संगृहीतम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलितमाह—इत्यनुपन्यास इति । किं च प्रवर्त्यप्रवर्तकभावस्य संबन्धसापेक्षत्वात्प्रधाननिमित्तो वा पुरुषनिमित्तो वा तदुभयव्यतिरिक्तनिमित्तो वा संबन्धस्तयोरिति विकल्पयति—तथेति । सति विकल्पत्रये संबन्धानुपपत्तिरिति संबन्धः । नाऽऽद्य इत्याह—प्रधानस्येति । न द्वितीय इत्याह—पुरुषस्येति । न तृतीय इत्याह—तृतीयस्येति । प्रधानस्याचेतनत्वाद्दृश्यत्वे पुरुषस्य चेतनत्वाद्द्रष्टृत्वे योग्यताऽस्तीति तन्निमित्तो द्रष्टृदृश्यभाव एव संबन्धस्तयोरि-

---

१ क. 'रप्यन्धं । २ क. ज. 'भिः प्र' । ३ क. ड. ज. ञ. 'श्चित्प्रव' । ४ ड. ञ. 'बन्धयितुर' ।

योग्यतानिमित्ते[1] च संबन्धे योग्यत्वानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसङ्गः । पूर्ववच्चेहाप्यर्थाभावो विकल्पयितव्यः । परमात्मनस्तु स्वरूपव्यपाश्रयमौदासीन्यं मायाव्यपाश्रयं च प्रवर्तकत्वमित्यस्त्यतिशयः ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते । यद्धि सत्त्वरजस्तमसामन्योन्यगुणप्रधानभावमुत्सृज्य साम्येन स्वरूपमात्रेणावस्थानं सा प्रधानावस्था । तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां स्वरूपप्रणाशभयात्परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः । बाह्यस्य च कस्यचित्क्षोभयितुरभावाद्गुणवैषम्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो न स्यात् ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अथापि स्यात् । अन्यथा वयमनुमिमीमहे यथा नायमनन्तरो

त्याशङ्क्याऽऽह—योग्यतेति । किं च यथा स्वाभाविकप्रवृत्तिपक्षे विकल्प्यार्थाभावो दर्शितस्तथा पुरुषसंबन्धात्प्रधानप्रवृत्तिपक्षेऽपि भोगो वा फलमपवर्गो वा द्वयं वेत्येवं विकल्प्यार्थाभावो वक्तव्य इत्याह—पूर्ववच्चेति । नन्वयस्कान्तदृष्टान्तावष्टम्भेन भवताऽपि परमात्मा कूटस्थनित्य एव प्रवर्तकोऽभ्युपगतस्तथा चोक्तनीत्या त्वत्पक्षोऽपि न सिध्यति तत्राऽऽह—परमात्मनस्त्विति । अतिशयः सांख्याभिमतात्पुरुषादिति शेषः ॥ ७ ॥

प्रधानस्य स्वाभाविकी पुरुषसंनिधेर्वा न प्रवृत्तिरित्युक्तमिदानीं कस्यचिद्गुणस्य प्राधान्यं कस्यचिदुपसर्जनत्वमित्यपि वैषम्यमभ्युपगतं स्वतः परतो वा न संभवतीत्याह—अङ्गित्वेति । चकारसूचितां प्रतिज्ञां प्रकटी करोति—इतश्चेति । पञ्चम्यर्थमेव दर्शयन्प्रधानावस्थामनुवदति—यद्धीति । सा च कूटस्था वा विकारिणी वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—तस्यामिति । अनपेक्षस्वरूपाणां परस्परानपेक्षाणां गुणप्रधानत्वहीनानामङ्गाङ्गित्वायोगात्कार्यानुत्पत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—बाह्यस्येति ॥ ८ ॥

गुणानामनपेक्षस्वभावत्वान्न स्वतो वैषम्यमित्यत्रासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—अन्यथेति । तत्रान्यथानुमितौ चेति भागं पूर्वपक्षत्वेन व्याकरोति—अथापीति । निरपे-

---

१ ङ. म. °त्ते सं° । २ ठ. ड. °कर्नीत्या ।

दोषः प्रसज्येत । न ह्यनपेक्षस्वभावाः कूटस्थाश्चास्माभिर्गुणा अभ्युपगम्यन्ते प्रमाणाभावात् । कार्यवशेन तु गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते । यथा यथा कार्योत्पाद उपपद्यते तथा तथैषां स्वभावोऽभ्युपगम्यते । चलं गुणवृत्तमिति चास्त्यभ्युपगमः । तस्मात्साम्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्त इति । एवमपि प्रधानस्य "ज्ञशक्तिवियोगात्" रचनानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषास्तदवस्था एव । ज्ञशक्तिमपि त्वनुमिमानः प्रतिवादित्वान्निवर्तेत । चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उपादानमिति ब्रह्मवादप्रसङ्गात् । वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः साम्यावस्थायां निमित्ताभावान्नैव वैषम्यं भजेरन् । भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषात्सर्वदैव वैषम्यं भजेरन्निति प्रसज्यत एवायमनन्तरो[2]ऽपि दोषः ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥ (१)

परस्परविरुद्धश्चायं सांख्यानामभ्युपगमः । क्वचित्सप्तेन्द्रिया-

---

क्षेपु गुणेपु गुणप्रधानभावानुपपत्तावपीति यावत् । गुणानामङ्गाङ्गित्वानुपपत्त्या महदादिकार्यानुत्पत्तिरूपो दोषो यथा न भवति तथा मिथोनपेक्षत्वलक्षणस्वभावादन्यथा प्रकारान्तरेण गुणानन्योन्यसापेक्षानेव कल्पयामोऽतो न प्रागुक्तदोषप्रसक्तिरित्युक्तम् । प्रकारान्तरेण कल्पनामेव प्रकटयति—न हीति । तेषां मिथः सापेक्षत्वे विकारित्वे च तुल्यं प्रमाणासत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—कार्येति । तथाऽपि कथं मिथः सापेक्षत्वं विकारित्वं वा गुणानामिति तत्राऽऽह—यथा यथेति । अपसिद्धान्तं शङ्कित्वोक्तम्—चलमिति । उक्तोपगमफलमाह—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूद्य ज्ञशक्तिवियोगादित्यादि व्याकुर्वन्परिहरति—एवमिति । येन येन विना कार्यं नोपपद्यते तत्तदपि तद्वशादेवानुमेयमित्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञेति । अनन्तरोक्तदोषनिरासं स्वीकृत्य व्यवहितदोषापत्तिमुक्त्वा संप्रत्यङ्गीकारं त्यजति—वैषम्येति । विपक्षे दण्डमाह—भजमाना वेति । अनन्तरो दोषो महदादिकार्योत्पादायोगः ॥ ९ ॥

इतश्चासंगतं सांख्यमतमित्याह—विप्रतिषेधाच्चेति । सूत्रं विभजते—परस्परेति । विरोधमुदाहरति—क्वचिदिति । त्वङ्मात्रमेव धीन्द्रियमनेकरूपादिधीसमर्थं कर्मेन्द्रि-

---

१ क. ङ. ज. म. 'गन्तव्यः । च' । २ ट. 'रो दो' ।

ण्यनुक्रामन्ति क्वचिदेकादश। तथा क्वचिन्महतस्तन्मात्रसर्गमुपदिशन्ति क्वचिदहंकारात्। तथा क्वचित्त्रीण्यन्तःकरणानि वर्णयन्ति क्वचिदेकमिति। प्रसिद्ध एव तु श्रुत्येश्वरकारणवादिन्या विरोधस्तदनुवर्तिन्या च स्मृत्या। तस्मादपि "असमञ्जसं" सांख्यानां दर्शनमिति। अत्राऽऽह। नन्वौपनिषदानामप्यसमञ्जसमेव दर्शनं तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावानभ्युपगमात्। एकं हि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणमभ्युपगच्छतामेकस्यैवाऽऽत्मनो विशेषौ तप्यतापकौ न जात्यन्तरभूताविल्यभ्युपगन्तव्यं स्यात्। यदि चैतौ तप्यतापकावेकस्याऽऽत्मनो विशेषौ स्यातां स ताभ्यां तप्यतापकाभ्यां न निर्मुच्यत इति तापोपशान्तये सम्यग्दर्शनमुपदिशच्छास्त्रमनर्थकं स्यात्। न ह्यौष्ण्यप्रकाशधर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्थस्यैव ताभ्यां निर्मोक्ष उपपद्यते। योऽपि जलतरङ्गवीचीफेनाद्युपन्यासस्तत्रापि

याणि पञ्च मनश्चेति सप्तेन्द्रियाणीत्यर्थः। पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाण्येकादशं मन इत्येकादशेन्द्रियाणीत्याह—क्वचिदिति। प्रकारान्तरेण विप्रतिषेधमाह—तथेति। तन्मात्रा भूतसूक्ष्माणि बुद्धिरहंकारो मन इति त्रीण्येकमिति बुद्धिरेवोच्यते। मिथोविरोधसमासाविति शब्दः। विप्रतिषेधशब्दस्यार्थान्तरमाह—प्रसिद्ध इति। सांख्यवादस्योक्तनीत्या भ्रान्तिमूलत्वात्तदीयन्यायविरोधो न समन्वयस्येत्युपसंहरति—तस्मादिति। सांख्यसमयस्यासामञ्जस्यादुपेक्षणीयत्वे प्रतिबन्द्या सांख्यश्चोदयति—अत्रेति। चोद्यं विवृणोति—नन्विति। सिद्धान्तस्यासामञ्जस्ये हेतुमाह—तप्येति। हेतुं साधयति—एकं हीति। प्रपञ्चस्य ब्रह्मातिरेकात्कुतस्तदैक्यं तत्राऽऽह—सर्वेति। तदपि कथं तत्राऽऽह—सर्वस्येति। न च तावेकस्य युक्तौ परसमवेतक्रियाफलशालि हि कर्म ततस्तापकात्तप्यस्य भेदोऽन्यथा तद्भावायोगात्तदयोगे च व्यवहारे विरोधादयुक्तं त्वन्मतमित्यर्थः। एकस्यैवाऽऽत्मनश्चेतनाचेतनात्मत्वात्तप्यतापकव्यवहारसिद्धौ नासामञ्जस्यमित्याशङ्क्याऽऽह—यदीति। किं तयोरात्मरूपत्वं तद्धर्मत्वं वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—स इति। द्वितीयेऽपि तयोः स्वरूपान्तर्भावो बहिर्भावो वा। प्रथमे प्रागुक्तदोषानुपक्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीति। औष्ण्यप्रकाशयोः स्वरूपत्वात्ताभ्यां दीपस्यानिर्मोक्षेऽपि तप्यतापकयोर्वीचीतरङ्गादिवद्धर्म्यनन्तर्भावाद्धर्मिणस्ताभ्यां पृथक्त्वान्निर्मुक्तिरिति पक्षान्तरमाशङ्क्याऽऽह—योऽपीति। वीचीतरङ्गादीनां जलधर्मत्वेऽपि

---

१ ड. ञ. 'मुच्येतेति। २ ञ. ट. 'मेस्य। ३ ठ. ड. 'त्मना तप्य'। ४ ठ. ड. 'ये त'। ५ ठ. ड. 'द्धर्मान'।

जलात्मन एकस्य वीच्यादयो विशेषा आविर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एवेति समानो जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षः। प्रसिद्धश्चायं तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावो लोके। तथा ह्यर्थी चार्थश्चान्योन्यभिन्नौ लक्ष्येते। यद्यर्थिनः स्वतोऽन्योऽर्थो न स्याद्यस्यार्थिनो यद्विषयमर्थित्वं स तस्यार्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वं स्याद्यथा प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य प्रकाशाख्योऽर्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वं भवति। अप्राप्ते ह्यर्थेऽर्थिनोऽर्थित्वं स्यादिति। तथाऽर्थस्याप्यर्थत्वं न स्याद्यदि स्यात्स्वार्थत्वमेव स्यात्। न चैतदस्ति। संबन्धिशब्दौ ह्येतावर्थी चार्थश्चेति। द्वयोश्च संबन्धिनोः संबन्धः स्यान्नैकस्यैव। तस्माद्भिन्नावेतावर्थार्थिनौ। तथाऽनर्थानर्थिनावपि। अर्थिनोऽनुकूलोऽर्थः प्रतिकूलोऽनर्थस्ताभ्यामेकः पर्यायेणोभाभ्यां संबध्यते। तत्रार्थस्याल्पीयस्त्वाद्भूयस्त्वाच्चानर्थस्योभाव-

---

तेभ्यो जलं पृथगिष्टं तथा तप्यतापकयोरात्मधर्मत्वेऽपि ताभ्यामात्मा पृथगिति योऽपि मोक्षसंभावनार्थमुपन्यासस्तत्रापि जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षस्तेषां तत्संबन्धित्वेनाऽऽविर्भावादिना सदा सत्त्वात्तथाऽऽत्मन्यपि तप्यतापकयोरुद्भवादिना नित्यत्वादात्मनस्ताभ्यामनिर्मोक्षान्मोक्षशास्त्रानर्थक्यमित्यर्थः। कर्मकर्तृत्वात्तप्यतापकयोर्भिन्नत्ववत्प्रसिद्धत्वादपि तयोर्भिन्नत्वमित्याह—प्रसिद्धश्चेति। लौकिकीं प्रसिद्धिं प्रकटयति—तथा हीति। अर्थी तप्यस्तापकश्चार्थस्तयोर्भेदे तावदनुभवमाह—अर्थीति। तत्रैव युक्तिमाह—यदीति। तयोर्भेदानुपगमेऽर्थस्यार्थिमात्रत्वमर्थिनो वाऽर्थमात्रत्वं नाऽऽद्य इत्याह—यस्येति। नित्यप्राप्तेऽर्थे नार्थितेत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति। दार्ष्टान्तिकं विवक्षन्नाह—अप्राप्ते हीति। स्वरूपत्वेन प्राप्तेऽर्थे नार्थिनोऽर्थित्वमिति शेषः। एवमर्थस्यार्थिमात्रत्वं नेत्युपसंहर्तुमितिशब्दः। अर्थिनोऽर्थमात्रत्वं प्रत्याह—तथेति। अर्थिनोऽर्थानतिरेके सतीति यावत्। अर्थिवदितिदृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः। इष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह—न चेति। अर्थस्य स्वार्थत्वे शेषत्वधीविरोधः स्यादित्यर्थः। इतश्चार्थार्थिनोर्भिन्नतेत्याह—संबन्धीति। तथाऽपि कथं भिन्नत्वं तत्राऽऽह—द्वयोश्चेति। अर्थार्थिभेदमनुभवयुक्तिसिद्धं निगमयति—तस्मादिति। अर्थार्थिनोरुक्तन्यायमनर्थानर्थिनोरपि संचारयति—तथेति। अर्थार्थिवत्तावपि भिन्नावेवेति संबन्धः। अर्थानर्थयोर्भेदमुदाहरति—अर्थिन इति। तर्हि कथमेकस्यैव विरुद्धधर्मद्वयं तत्राऽऽह—ताभ्यामिति। तप्यतापकयोर्भिन्नत्वप्रसिद्धिमुपक्रम्यान्यदेवोक्तम्। न चानर्थानर्थिनोस्तप्यतापकत्वेऽपि तदर्थार्थिनोरस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति। तप्यतापकयोर्भिन्नत्वमुपपाद्य विपक्षे मोक्षा-

प्यर्थानर्थावनर्थ एवेति तापकः स उच्यते । तप्यस्तु पुरुषो य एकः पर्यायेणोभाभ्यां संबध्यत इति तयोस्तप्यतापकयोरेकात्मतायां मोक्षानुपपत्तिः । जात्यन्तरभावे तु तत्संयोगहेतुपरिहारात्स्यादपि कदाचिन्मोक्षोपपत्तिरिति । अत्रोच्यते । नैकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेः । भवेदेष दोषो यद्येकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयाताम् । न त्वेतदस्त्येकत्वादेव । न ह्यग्निरेकः सन्स्वमात्मानं दहति प्रकाशयति वा सत्यप्यौष्ण्यप्रकाशादिधर्मभेदे परिणामित्वे च । किं कूटस्थे ब्रह्मण्येकस्मिंस्तप्यतापकभावः संभवेत् । क्व पुनरयं तप्यतापकभावः स्यादिति । उच्यते । किं न पश्यसि कर्मभूतो जीवद्देहस्तप्यस्तापकः सवितेति । ननु तप्तिर्नाम दुःखं सा चेतयितुर्नाचेतनस्य देहस्य । यदि हि देहस्यैव तप्तिः स्यात्सा देहनाशे स्वयमेव नश्यतीति तन्नाशाय

सिद्धिं पूर्वोक्तामुपसंहरति—इति तयोरिति । त्वन्मतेऽपि भिन्नयोरेव [2]तप्यतापकयोर्वीचीतरङ्गादिवदुद्भवाभिभवाभ्यां नित्यत्वात्कुतो मुक्तिरित्याशङ्क्य पूर्वपक्षी स्वपक्षे मोक्षसिद्धिमाह—जात्यन्तरेति । नन्वविवेकस्तप्यतापकयोः संयोगे हेतुस्तस्य विवेकान्निवृत्तिरिति मते नित्यादागन्तुकाद्वा ततस्तन्निवृत्तिराद्ये सदा मुक्तेः संसाराभावः । द्वितीये त्वागन्तुकस्य विवेकस्यानाधेयातिशये पुंस्यसंभवः । न च सत्त्वस्यैवासौ तस्यैव सम्यग्धिया मोक्षो बन्धश्च तदभावादिति पुंसो द्वयाभावापातान्नैवं बुद्धिस्तत्त्वस्थावपि बन्धमोक्षौ योद्धृगताविव जयपराजयौ स्वामिनि पुंस्युपचरितौ तस्य बुद्धिसत्त्वाविभागापत्त्या तत्फलभोक्तृत्वादिति मत्वाऽऽह—स्यादपीति । अनिर्मोक्षप्रसक्तेरयुक्तमौपनिषदं मतमिति प्राप्तमनूद्य समाधिसत्त्वं सूचयति—अत्रेति । वस्तुत्वं तप्यतापकयोरुपेत्यानिर्मोक्षो विवक्ष्यते भ्रान्तित्वं वेति विकल्प्याऽऽद्यं निराह—नेत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति—भवेदिति । विषयविषयिभावं तात्त्विकमिति शेषः । ऐक्ये तात्त्विको विषयविषयिभावो नेत्यत्र दृष्टान्तमाह—न हीति । कैमुतिकन्यायार्थं सत्यपीत्युक्तम् । किमु कूटस्थे ब्रह्मणीत्यत्राऽऽक्षेपार्थे किंशब्दः । द्वितीयमवलम्बयितुं शङ्कयति—क्वेति । बाह्यस्याऽऽन्तरस्य वाऽऽश्रयस्तप्यतापकत्वस्य पृच्छ्यते प्रथमं प्रत्याह—उच्यत इति । द्वितीयमादाय शङ्कते—नन्विति । साऽपि लिङ्गदेहस्यैव स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यदीति । कल्पितात्मत्वलिङ्गगामित्वेनाऽऽन्तरस्य तस्य भ्रान्ति-

---

१ क. ड. म. सन्नात्मा' । २ ट. ड. 'क्षी मो' ।

साधनं नैषितव्यं स्यादिति। उच्यते। देहाभावेऽपि केवलस्य चेतनस्य तप्तिर्न दृष्टा। न च त्वयाऽपि तप्तिर्नाम विक्रिया चेतयितुः केवलस्येष्यते। नापि देहचेतनयोः संहतत्वमशुद्ध्यादिदोषप्रसङ्गात्। न च तप्तेरेव तप्तिमभ्युपगच्छसि कथं तवापि तप्यतापकभावः। सत्त्वं तप्यं तापकं रज इति चेन्न ताभ्यां चेतनस्य संहतत्वानुपपत्तेः। सत्त्वानुरोधित्वाच्चेतनोऽपि तप्यत इवेति चेत्परमार्थतस्तर्हि नैव तप्यत इत्यापततीवशब्दप्रयोगात्। न चेत्तप्यते नेवशब्दो दोषाय। न हि डुण्डुभः सर्प इवेत्येतावता सविषो भवति। सर्पो वा डुण्डुभ इवेत्येतावता निर्विषो भवति। अतश्चाविद्याकृतोऽयं तप्यतापकभावो न पारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यमिति। नैवं सति ममापि किंचिद्दुष्यति। अथ पारमार्थिकमेव चेतनस्य तप्यत्वमभ्युपगच्छसि तवैव सुतरामनिर्मोक्षः

मात्रत्वमभ्युपेतमित्याह—उच्यत इति। यत्तु लिङ्गस्य नाशित्वात्तद्गततप्यतापकत्वस्य स्वयमेव नाशाद्धेत्वनुष्ठानानर्थक्यमिति तन्न। लिङ्गस्य यावदात्मभावित्वेनामुक्तेरवस्थानादित्याशयेनाऽऽह—देहेति। किं च सांख्यस्यापि तप्यतापकत्वमाविद्यं पारिशेष्यसिद्धं तप्तिर्हि तन्मते केवलस्य वा चेतनस्य संहतस्य वा तप्तेर्वा सत्त्वस्य वा नाऽऽद्य इत्याह—न चेति। न द्वितीय इत्याह—नापीति। न तृतीय इत्याह—न चेति। न च केवलस्य देहस्यैव तप्तिर्नाचेतनस्य देहस्येत्युक्तत्वादित्याक्षिपति—कथमिति। चतुर्थं शङ्कते—सत्त्वमिति। तयोस्तप्यतापकत्वे तन्निवृत्तये हेत्वनुष्ठानं पुंसो न स्यादित्याह—नेति। सत्त्वरजोभ्यामविवेकात्तस्यापि तप्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—ताभ्यामिति। आत्मनस्तप्तेः सत्त्वे प्रतिबिम्बितत्वाद्युक्ता तप्तिरिति शङ्कते—सत्त्वेति। किमिवशब्दस्याऽऽभासोऽर्थः सादृश्यं वा। प्रथमं प्रत्याह—परमार्थ इति। क्वचिदिवशब्दस्य सादृश्येऽपि प्रयोगादिहापि तथेति द्वितीयं शङ्कित्वाऽऽह—न चेदिति। चेतनस्य तप्यत्वं कल्पितमकल्पितं वेत्यपेत्येवशब्दः सादृश्ये प्रयुक्तः। नाऽऽद्यो वस्तुतोऽतप्यत्वे सादृश्यस्याकिंचित्करत्वादित्यर्थः। कथमिवशब्दस्योक्तसादृश्यस्याकिंचित्करत्वं तप्यमानसादृश्ये तप्यमानत्वयोगात्तत्राऽऽह—न हीति। पारिशेष्यं निगमयति—अतश्चेति। परमते तप्यतापकत्वस्याऽऽविद्यत्वे किं ते जातं तदाह—नैवमिति। अनिर्वाच्यत्वेनाऽऽविद्यत्वं तप्यत्वस्य मया नेष्टमिति कल्पान्तरमाह—अथेति। तप्तिक्रियायास्तत्संबन्धस्य च वस्तुत्वाज्ज्ञानादनिवृत्तेर्न मुक्तिरित्याह—तवैवेति। सुत-

---

१ झ. चेतन। २ झ. ट. 'धितत्वा'। ३ क. ज. ट. 'पोऽत'। ४ ट. 'मभिग'।

प्रसज्येत नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्य । तप्यतापकशक्त्यो-र्नित्यत्वेऽपि सनिमित्तसंयोगापेक्षत्वात्तप्तेः संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तावात्यन्तिकः संयोगोपरमस्ततश्चाऽऽत्यन्तिको मोक्ष उपपन्न इति चेत् । न । अदर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमात् । गुणानां चोद्भवाभिभवयोरनियतत्वादनियतः संयोगनिमित्तोपरम इति वियोगस्याप्यनियतत्वात्सांख्यस्यैवानिर्मोक्षोऽपरिहार्यः स्यात् । औपनिषदस्य त्वात्मैकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभावानुपपत्तेर्विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्रत्वश्रवणादनिर्मोक्षशङ्का स्वप्नेऽपि नोपजायते । व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्टस्तप्यतापकभावस्तत्र तथैव स इति न चोदयितव्यः परिहर्तव्यो वा भवति ॥ १० ॥ (१)

प्रधानकारणवादो निराकृतः परमाणुकारणवाद इदानीं निरा-

रामित्युक्तमतिशयमाह—नित्यत्वेति । प्रधानं तापकम् । सांख्यः स्वपक्षे मोक्षसिद्धिं शङ्कते—तप्येति । निमित्तेनादर्शनेन सह वर्तत इति सनिमित्तः प्रकृतिपुरुषयोगस्तदपेक्षत्वादात्मनि तप्तेर्निमित्तनिवृत्त्या नैमित्तिकनिवृत्तौ शक्तिनित्यत्वेऽपि सर्वात्मना तापक्षयलक्षणो मोक्षः सिध्यतीत्यर्थः । अदर्शनस्याभावस्य नित्यत्वादनिवृत्तेस्तत्त्वान्तरेषु चानन्तर्भावात्तमस्यन्तर्भावमभ्युपेत्य प्रत्याह—नेति । उद्भूतेन तमसा तप्यतापकयोः संबन्धोपपत्तेस्तत्त्वधिया तमसोऽभिभवे संबन्धाभावाद्बन्धध्वस्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—गुणानां चेति । परपक्षे मोक्षसिद्धिं प्रसाध्य स्वपक्षे तदुपपत्तिमाह—औपनिषदस्येति । अनिर्मोक्षाशङ्का नेति संबन्धः । सा किं हेत्वभावाद्वा तप्यतापकयोः स्वाभाविकत्वाद्वा । नाऽऽद्य इत्याह—आत्मेति । न द्वितीय इत्याह—एकस्येति । तप्यतापकयोरस्वाभाविकत्वेऽपि विकारोपाधिकयोरुद्भवादिना नित्यत्वादनिर्मोक्षाशङ्केत्याशङ्क्याऽऽह—विकारेति । आत्मैक्योपगमे कथं दृश्यमानं तप्यतापकत्वं न खल्वेकस्मिन्नेवार्थार्थित्वादि युक्तमित्याशङ्क्य काल्पनिके व्यावहारिके तस्मिन्नानुपपत्तिरित्याह—व्यवहारे त्विति ॥ १० ॥ (१)

वृत्तं कीर्तयति—प्रधानेति । तस्य भ्रान्तिमूलत्वात्तदीययुक्तिविरोधः समन्वयस्य नास्तीत्युक्तमित्यर्थः । वैशेषिकाधिकरणस्य तात्पर्यमाह—परमाण्विति । तस्य भ्रान्तिमूलत्वोक्त्या तदीययुक्तिविरोधो [3] निरस्यः समन्वयस्येत्यर्थः । तन्निराकरणस्यास्मिन्नधिकरणेऽभा-

---

१ ख. °विकाद्वा । २ क. °कारोपा° । ३ क. ख. निरसनीयः ।

कर्तव्यः। तत्राऽऽदौ तावद्योऽणुवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते स प्रतिसमाधीयते । तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः । कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनात्तद्विपर्ययादर्शनाच्च। तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात् । तददर्शनात्तु न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं भवितुमर्हतीति। इममभ्युपगमं तदीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति—

वात्किमनेनेत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति। स्वपक्षदोषनिरासस्य स्मृतिपादसंबन्धेऽपि प्रधानगुणानन्वयान्न चेज्जगत्तत्प्रकृतिकं तर्हि ब्रह्मविशेषगुणानन्वयान्न तत्प्रकृतिकमपि स्यादित्यवान्तरसंगतिलाभादिहेदमधिकरणमिति भावः। स्वपक्षदोषसमाधिद्वारा समन्वयदृढीकरणादध्यायादिसंगतयः। तत्र चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयस्तस्य वैशेषिकगुणारम्भानुमानेन विरोधोऽस्त्युत नेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमाह—तत्रेति। पूर्वपक्षे वैशेषिकानुमानविरोधाद्ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते तदविरोधात्तत्सिद्धिरिति फलभेदः । तदीयानुमानं ब्रह्मकारणनिराकरणपरं दर्शयितुं तदभ्युपगममभिनयति—कारणेति। समवायिकारणार्थं कारणपदमिति वक्तुं द्रव्यपदम्। गुणशब्दोऽसाधारणगुणार्थः। साधारणगुणानामारम्भकत्वेऽपि समवायिकारणस्थत्वानियमात्। कार्यस्य द्रव्यविशेषणं कार्यान्तरे तदनारम्भात् । गुणाश्च गुणान्तरमित्यत्रान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति—शुक्लेभ्य इति। ब्रह्मचैतन्यं न द्रव्यसमवायिकारणविशेषगुणः समानजातीयविशेषगुणानारम्भकत्वात्संयोगवदित्यभिप्रेत्याऽऽह—तस्मादिति। न च चैतन्यस्य स्वरूपत्वेन गुणत्वासिद्धेः सिद्धसाध्यता ज्ञानीतिवदहं ज्ञानमित्यदृष्टेस्तद्गुणत्वस्पाष्टयादिति भावः। घटः स्फुरतीति सामानाधिकरण्याद्घटादेस्तद्गुणत्वसिद्धेरसिद्धिरित्याशङ्क्य जनयितृव्यापारविषयतया घटो जायत इतिवत्प्रकाशयितृव्यापारकर्मतया सामानाधिकरण्यं न तद्गुणत्वादित्यसिद्धिं समुद्धरति—तदिति। ब्रह्म न द्रव्योपादानं तुल्यजातीयारम्भकविशेषगुणानाधारत्वाद्दिगादिवदिति भावः। स्मृतिपादे निरस्तमनुमानं किमिति पुनः शङ्कितमित्याशङ्क्य लौकिकपदार्थेषु तत्रोक्तेऽपि व्यभिचारे परप्रक्रियासिद्धेष्वेव पारिमाण्डल्यादिषु तमिदानीं दर्शयतीति विशेषमाह—इममिति।

---

१ ठ. ड. 'दिद'। २ क. ख. 'णवत्स्यादि'। ३ क. ख. ठ. ड. 'सिद्धिमु'। ४ ख. पुनराव'।

(असदंशोद्भवे काणाददृष्टान्तस्यास्तित्वम् , अधि० २)

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्॥११॥(२)

एषा तेषां प्रक्रिया । परमाणवः किल कंचित्कालमनारब्धकार्या यथायोगं रूपादिमन्तः पारिमाण्डल्यपरिमाणाश्च तिष्ठन्ति । ते च पश्चाददृष्टादिपुरःसराः संयोगसचिवाश्च सन्तो द्व्यणुकादिक्रमेण कृत्स्नं कार्यजातमारभन्ते कारणगुणाश्च कार्ये गुणान्तरम् । यदा द्वौ परमाणू द्व्यणुकमारभेते तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो द्व्यणुके शुक्लादीनपरानारभन्ते ।

तदर्थं सूत्रमुदाहरति—महदिति । यथा महद्दीर्घं च त्र्यणुकं ह्रस्वेभ्योऽणुभ्यश्च द्व्यणुकेभ्यो जायते । वाशब्दश्चार्थः । यथा च परिमण्डलाभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकमपरिमण्डलमुत्पद्यते तथा चेतनाद्ब्रह्मणो जगदचेतनं स्यादिति सूत्रार्थः । इममर्थं स्फुटीकर्तुं परकीयप्रक्रियामनुवदति—एषेति । तत्र प्रलयावस्थामुपन्यस्यति—परमाणव इति । चतुर्विधेषु तेषु प्रामाणिकसंमतिं सूचयति—किलेति । लयहेतुकर्मोद्रेकावस्था कंचित्कालमित्युक्ता । तत्र सर्वकार्यलयेऽपि पाकजपरमाणुगुणानामवस्थानमास्थायोक्तम्—रूपादिमन्त इति । पार्थिवपरमाणूनां चतुर्गुणत्वमाप्यपरमाणूनां त्रिगुणत्वं तैजसपरमाणूनां द्विगुणत्वं वायवीयपरमाणूनामेकगुणतेति विभागमाह—यथेति । परमाणुमात्रवृत्तिपरिमाणं दर्शयति—पारिमाण्डल्येति । तेषामारम्भक्रममाह—ते च पश्चादिति । सर्गहेतुकर्मोद्भवावस्था पश्चादित्युक्ता । समवायिकारणं परमाणूनुक्त्वा निमित्तकारणमाह—अदृष्टादीति । आदिशब्देनेश्वरप्रयत्नाद्युच्यते । असमवायिकारणमाह—संयोगेति । अदृष्टवत्क्षेत्रज्ञसंयोगात्परमाणौ कर्म ततोऽण्वन्तरसंयोगाद्द्व्यणुकमारभ्यते । न च परमाणवो बहवः संयुक्ताः सहसा कार्यारम्भकाः परमाणुत्वे सति बहुत्वाद्घटोपगृहीतपरमाणुवत् । न च तेषामपि घटारम्भकतया साध्यवैकल्यं घटभङ्गे कपालादीनामनारब्धत्वादणूनां चातीन्द्रियत्वात्सर्वानुपलब्धिप्रसङ्गात् । न च द्वावपि परमाणू कार्यानारम्भकौ परमाणुत्वे सति द्वित्वाद्घटोपगृहीतपरमाणुद्वयवदिति युक्तं साध्यवैकल्यात् । द्व्यणुकानि च त्रीणि संभूय त्र्यणुकमुत्पादयन्ति तदनन्तरमारम्भकसंख्यानियमो नेति भावः । द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्त इति सूत्रार्थमुक्त्वा गुणाश्च गुणान्तरमिति सूत्रार्थमाह—कारणेति । कतिपयकारणगुणानामारम्भकत्वं सर्वेषां वेति वीक्षायामाद्यं व्युत्पादयति—यदेति । कल्पान्तरं दूष-

---

१ क. ङ. ञ. 'णास्तिष्ठ' । २ ट. 'गतरू' । ३ ठ. ङ. 'श्चा प' । ४ ख. च ह्रस्वप' । ५ क. ख. 'णिकीं सं' । ६ क. ख. 'रणप' । ७ घ. 'र्यार' ।

परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यं न द्व्यणुके पारिमाण्डल्यमपरमारभते द्व्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात् । अणुत्वह्रस्वत्वे हि द्व्यणुकवर्तिनी परिमाणे वर्णयन्ति । यदाऽपि द्वे द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते तदाऽपि समानं द्व्यणुकसमवायिनां शुक्लादीनामारम्भकत्वम् । अणुत्वह्रस्वत्वे तु द्व्यणुकसमवायिनी अपि नैवाऽऽरभेते चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात् । यदाऽपि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि द्व्यणुकसहितो वा परमाणुः कार्यमारभते तदाऽपि समानैषा योजना । तदेवं यथा परमाणोः परिमण्डलात्सतोऽणु ह्रस्वं च द्व्यणुकं जायते महद्दीर्घं च त्र्यणुकादि न परिमण्डलम् । यथा वा द्व्यणुकादणोर्ह्रस्वाच्च सतो महद्दीर्घं च त्र्यणुकं जायते नाणु नो ह्रस्वम् । एवं चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगज्जनिष्यत इत्यभ्युपगमे किं तव च्छिन्नम् । अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेणाऽऽक्रान्तं कार्यद्रव्यं

यति—परमाण्विति । अभ्युपगममेव साधयति—अणुत्वेति । इतश्च कतिपयगुणानामेवाऽऽरम्भकत्वमित्याह—यदाऽपीति । द्व्यणुकेऽधिकरणे द्विशब्दस्य भावप्रधानत्वाद्द्वे द्वित्वे ते स्वाश्रयाणां चतुर्णां द्व्यणुकानां चतुरणुकारम्भकत्वात्तदारम्भके विवक्ष्येते । न हि द्वित्वद्वयं हित्वा तदाधाराणां द्व्यणुकानामारम्भकत्वम् । अथ वाऽणुकमिति द्व्यणुकमुक्तं ते द्वित्वावच्छिन्ने यदा द्वित्वसंख्ययाऽवच्छिद्येते तदा द्वौ घटावितिवद्द्वे द्व्यणुके इत्युक्ते द्व्यणुकचतुष्टयं संपद्यते । एवं चतुर्णां द्व्यणुकानां चतुरणुकारम्भकत्वे स्थिते तद्गतानां गुणानां तुल्यजातीयारम्भकतेत्यर्थः । सर्वगुणानामनारम्भकत्वे हेत्वन्तरमाह—अणुत्वेति । व्यवस्थितां वैशेषिकप्रक्रियां प्रदर्श्याव्यवस्थितां दर्शयति—यदाऽपीति । कारणगुणानां केषांचिदारम्भकत्वं न सर्वेषामिति सर्वेषां तुल्यमित्याह—तदाऽपीति । व्यवस्थितामव्यवस्थितां च परप्रक्रियामुक्त्वा सूत्रं व्याकुर्वन्व्यभिचारमाह—तदेवमिति । तत्तत्र तस्यां प्रक्रियायामेवमुक्तप्रकारेणेति यावत् । अव्यवस्थितप्रक्रियामाश्रित्योक्तं महदित्यादि । वाशब्दोऽनुक्ताणुह्रस्वकार्यसमुच्चयार्थ इति व्याचष्टे—यथा वेति । नाणु जायते नापि ह्रस्वं जायते त्र्यणुकादिति योजना । पारिमाण्डल्यादीनां तुल्यजातीयानारम्भकत्वे सिद्धे दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । दृष्टान्तवैषम्यं चोदयति—अथेति । जगत्यपि तुल्यं

---

१ घ. 'भन्ते त' । २ क. ज. 'णुकादि जा' । ३ ट. 'णुर्नोत ह्र' । ४ क. ज. ञ. नोत ह्र' ।

द्व्यणुकादीत्यतो नाऽऽरम्भकाणि कारणगतानि पारिमाण्डल्यादीनीत्यभ्युपगच्छामि। न तु चेतनाविरोधिना गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति येन कारणगता चेतना कार्ये चेतनान्तरं नाऽऽरभेत। न ह्यचेतना नाम चेतनाविरोधी कश्चिद्गुणोऽस्ति चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात्। तस्मात्पारिमाण्डल्यादिवैषम्यात्प्राप्नोति चेतनाया आरम्भकत्वमिति। मैवं मंस्थाः। यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वमेवं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात्। न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वे कारणं प्राक्परिमाणान्तरारम्भात्पारिमाण्डल्यादीनामारम्भकत्वोपपत्तेः। आरब्धमपि कार्यद्रव्यं प्राग्गुणारम्भात्क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात्। न च परिमाणान्तरारम्भे व्यग्राणि पारिमाण्डल्यादीनीत्यतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नाऽऽरभन्ते परिमाणान्तरस्यान्यहेतुत्वाभ्युपगमात्। "कारणबहुत्वात्कारणमहत्त्वात्प्रचयविशेषाच्च

विरोधिगुणाक्रान्तत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति। अचेतनायाश्चेतनाविरोधिन्या जगति भावाच्चेतनायाः सजातीयानारम्भकतेत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति। विशेषगुणत्वाच्चेतनायाः साधारण्यात्पारिमाण्डल्यादेर्वैषम्यं मत्वा तत्फलमाह—तस्मादिति। ज्ञानवानस्मीति प्रत्ययस्य बुद्धिवृत्त्युपधानाधीनत्वाच्चैतन्यस्य स्वरूपत्वेन गुणत्वासिद्धौ विशेषगुणत्वस्य दूरापेतत्वं मत्वा विवक्षितांशे दृष्टान्तसिद्धिरित्याह—मैवमिति। न स्वभावादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वं किं तु विरोधिगुणसंनिपातात्। चैतन्यस्य तु तदभावादारम्भकतेत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। उत्पन्नं परिमाणान्तरं विरोधि भवतीति किमिति प्रागेव तदुत्पत्तेः स्वकार्यं पारिमाण्डल्यादि नाऽऽरभते ततः स्वभावादेव तस्यानारम्भकतेति भावः। जायमानं द्रव्यं परिमाणवदेव जायते तेनानवकाशादनारम्भकत्वं पारिमाण्डल्यादेरित्याशङ्क्याऽऽह—आरब्धमिति। परिमाणादिगुणारम्भे कार्यद्रव्यस्य समवायित्वेन पूर्वभावित्वध्रौव्ये प्रागेव तदारम्भात्पारिमाण्डल्यादेरारम्भकत्वावकाशोऽस्तीत्यर्थः। अणुत्वाद्यारम्भे व्यापृतत्वात्पारिमाण्डल्यादेः सजातीयानारम्भकतेत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। तत्र हेतुः—परिमाणान्तरस्येति। कथमन्यहेतुत्वं तत्राऽऽप्तोक्तिमुदाहरति—कारणेति। बहुभिर्द्व्यणुकैरारब्धे त्र्यणु-

---

१ क. °कायतो। २ ज. °दीन्यभ्यु°। ३ क. समत्वा°। ४ म. ट. °दन्यितः। ५ ङ. ञ. °तुत्वोप°। ६ क. ङ. °क्षितेंऽशे।

महत्" [वै० सू० ७-१-९] "तद्विपरीतमणु" [वै० सू० ७-१-१०] "एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते" [वै० सू० ७-१-१७] इति हि काणभुजानि सूत्राणि। न च संनिधानविशेषात्कुतश्चित्कारणबहुत्वादीन्येवाऽऽरभन्ते न पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्येत द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वाऽऽरभ्यमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायाविशेषात् । तस्मात्स्वभावादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वं तथा चेतनाया अपीति द्रष्टव्यम्। संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात्समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः। द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेत्। न । दृष्टान्तेन विलक्षणारम्भमात्रस्य विवक्षितत्वात्।

कादौ यन्महत्त्वं तस्य द्व्यणुकगतं बहुत्वमसमवायिकारणं कार्यद्रव्यं समवायिकारणम्। यत्पुनरयःपिण्डेन पञ्चाशत्पलेनाऽऽरब्धं कार्यं तावत्पलमुपलभ्यते तन्महत्त्वे पिण्डस्य प्रचयः संयोगविशेषो हेतुः । महद्भिरवयवैरारब्धे पटे यन्महत्त्वं तस्य कारणमहत्त्वं हेतुरिति त्रिभ्यः कारणेभ्यो महत्त्वमित्यर्थः। यत्कारणबहुत्वादिभ्यो महत्त्वं त्र्यणुकादौ जातं ततो विपरीतं द्व्यणुकगतमणुत्वमीश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यपरमाणुनिष्ठद्वित्वासमवायिकारणादुत्पद्यते तदाह—तदिति। द्वित्वमहत्त्वबहुत्वप्रचयेभ्यो यथासंभवं ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोरुत्पत्तिरित्याह—एतेनेति। समस्तेन प्रकारेणेति यावत्। ननु पारिमाण्डल्यादीनि संयोगादिभिर्व्यवहितानि कार्यद्रव्ये समानजातीयानारम्भकाणि प्रचयादयस्तु कारणस्थास्तन्निष्ठकार्यद्रव्यस्य संनिहितत्वात्तत्र महत्त्वाद्यारम्भकास्ततो न स्वभावादनारम्भकत्वं पारिमाण्डल्यादीनामिति तत्राऽऽह—न चेति। गुणो गुणिनि समवेतो व्याप्योऽव्याप्यो वा सर्वथा कारणस्थत्वं गुणानां कार्यारम्भे निमित्तम् । न च निरवयवाणुगुणानां संनिधिरसंनिधिर्वाऽऽरम्भोपयोगी संभवतीति भावः । परिशेषसिद्धमर्थमाह—तस्मादिति । दृष्टान्तमुपसंहृत्य दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति—तथेति । किं च कारणगुणाः सजातीयानामेवाऽऽरम्भकाः किंवा विजातीयानामपीति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—संयोगाच्चेति। चेतनं ब्रह्म द्रव्यं जगतोऽचेतनस्य न समवायिकारणमिति प्रकृते चेतनमप्यचेतनोपादानं दृष्टमिति दृष्टान्ते वक्तव्ये संयोगगुणोदाहरणमयुक्तमिति शङ्कते—द्रव्य इति। अद्रव्यादपि संयोगाद्यथा द्रव्यं जायते तथा चेतनादचेतनं स्यादित्येतावन्मात्रमिष्टमित्याह—नेति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वथा साम्ये नास्ति मानमित्याह—

---

१ क. अ. अपि द्र° । २ क. ङ. कार्यं द्र° । ३ ङ. गुणस्य । ४ ङ. समवायो । ५ क. °गुणानां स° । ६ क. °म्भकत्वं किं° ।

न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्तव्यं गुणस्य वा गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति । सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणमुदाजहार "प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात्संयोगस्य पञ्चात्मकं न विद्यते" [वै० सू० ४-२-२] इति । यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः समवयन्संयोगोऽप्रत्यक्ष एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु भूतेषु समवयच्छरीरमप्रत्यक्षं स्यात् । प्रत्यक्षं हि शरीरं तस्मान्न पाञ्चभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति । गुणश्च संयोगो द्रव्यं शरीरम् । " दृश्यते तु " [ब्र० सू० २-१-६] इति चात्रापि विलक्षणोत्पत्तिः प्रपञ्चिता । नन्वेवं सति तेनैवैतद्गतम् । नेति ब्रूमः । तत्सांख्यं प्रत्युक्तमेतत्तु वैशेषिकं प्रति । नन्वतिदेशोऽपि समानन्यायतया कृतः " एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः " [ब्र० सू० २-१-१२] इति । सत्यमेतत् । तस्यैव त्वयं वैशेषिकप्रक्रियारम्भे तत्प्रक्रियानुगतेन निदर्शनेन प्रपञ्चः कृतः ॥ ११ ॥ (२)

न चेति । न केवलमयमस्माकमनियमो भवतामपीत्याह—सूत्रेति । सूत्रं व्याचष्टे—यथेति । कथमिदं सूत्रं नियमभङ्गोपयोगीत्याशङ्क्याऽऽह—एतदिति । कारणस्थविशेषगुणानां कार्ये तुल्यारम्भकत्वं न गुणमात्रस्येत्याशङ्क्याऽऽह—दृश्यते त्विति । तन्तुगतनीलपीतादिरूपाणां विशेषगुणानामपि तत्कार्ये पटे विजातीयचित्ररूपारम्भकत्वाभ्युपगमान्नायमपि नियम इति भावः । तर्हि गतार्थत्वादिदमधिकरणमनारभ्यमिति शङ्कते—नन्विति । निराकार्यभेदान्न पौनरुक्त्यमित्याह—नेतीति । तथाऽपि शिष्टापरिग्रहाधिकरणेन पुनरुक्तिरिति शङ्कते—नन्विति । तत्र कारणं कार्यादूनपरिमाणमिति नियमो निरस्तोऽत्र तु कारणविशेषगुणस्य कार्ये तुल्यारम्भनियमो निरस्यत इति सत्यपि पुनरुक्तिपरिहारे रीतिसाम्यकृतं जामित्वमुपेत्याऽऽह—सत्यमिति । तस्यैवेत्यतिदेशस्येति यावत् । वैशेषिकपरीक्षारम्भस्तदीयराद्धान्तस्य भ्रान्तिमूलत्वसाधनप्रक्रमः । तत्प्रक्रिया वैशेषिकप्रक्रिया पूर्वोक्ता तस्यामनुगतं निदर्शनं परकीयहेतुव्यभिचारोदाहरणं तेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ (२)

---

१ क. ज. ड. ञ. तु । २ ड. ञ. °रं दृश्यते त° । ३ ड. ज. ञ. °नैव त° । ४ क. ड. ज. ञ. °कपरीक्षार° । ५ क. ख. ड. °दादपौ° । ६ क. °रित्याश° ।

(परमाणूनां संयोगेन जगदुत्पत्तेर्युक्तिविरुद्धत्वम्, अधि० ३)

उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति । स च वाद इत्थं समुत्तिष्ठति । पटादीनि हि लोके सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैरेव संयोगसचिवैस्तन्त्वादिभिर्द्रव्यैरारभ्यमाणानि दृष्टानि तत्सामान्येन यावत्किंचित्सावयवं तत्सर्वं स्वानुगतैरेव संयोगसचिवैस्तैस्तैर्द्रव्यैरारब्धमिति गम्यते । स चायमवयवावयविविभागो यतो निवर्तते सोऽपकर्षपर्यन्तगतः परमाणुः । सर्वं चेदं जगद्गिरिसमु-

---

वैशेषिकगुणारम्भानुमानेन समन्वयस्य प्रासङ्गिकविरोधं परिहृत्य तन्मतविरोधं परिहर्तुमारभते—उभयथेति । नास्य प्रासङ्गिकानन्तराधिकरणेन संगतिरिति मन्वानः प्रधानं चेतनानधिष्ठितं न चेत्कारणं तर्हि परमाणवस्तदधिष्ठिता भवन्तु तथेति व्यवहितेन संगतिं गृहीत्वा तात्पर्यमाह—इदानीमिति । वैशेषिकराद्धान्तस्य भ्रान्तिमूलत्वोक्त्या तदीययुक्तिविरोधं निराकृत्य समन्वयदृढीकरणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रामाणिकपरकीयराद्धान्तविरोधे समन्वयस्यासिद्धिः सिद्धान्ते तत्प्रामाणिकत्वासिद्ध्या भ्रान्तेन तेन विरोधाभावे तत्सिद्धिरिति फलम् । परमाणुभिर्द्व्यणुकादिक्रमेण चेतनाधिष्ठितैरारब्धं जगदिति वैशेषिकराद्धान्तो मानमूलो भ्रान्तिमूलो वेति विप्रतिपत्तेः संशये पूर्वपक्षमाह—स चेति । सामान्यतो दृष्टं वक्तुं व्याप्तिमाह—पटादीनीति । स्वानुगतैः स्वसमवायप्रतियोगिभिरित्यर्थः । मिथोसंयुक्ततन्त्वादीनां न पटाद्यारम्भकत्वमसमवाय्यभावादिति वक्तुं संयोगसचिवैरित्युक्तम् । यत्कार्यद्रव्यं तद्विशिष्टद्रव्यारब्धं यथा पटादीति व्याप्तिमुक्त्वाऽनुमानमाह—तदिति । तैः पटादिभिः सामान्यं कार्यद्रव्यत्वं तेनेति यावत् । किंचित्सावयवद्रव्यमिति क्षित्यादिचतुष्टयमुक्तम् । स्वानुगतैरित्यादि पूर्ववत् । तैस्तैर्द्रव्यैरिति वस्तुतश्चतुर्विधपरमाणूक्तिः । विमतं स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणसंयोगसचिवसमानजातीयानेकद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वाद्घटादिवदित्यर्थः । कथमेतावता परमाणुसिद्धिस्तत्राऽऽह—स चेति । यत्किंचित्सावयवं द्व्यणुकपर्यन्तं तत्सर्वमेवमारब्धमित्यनुमानप्रवृत्तेरणुपरिमाणा निरवयवाः कार्यद्रव्येण पार्थिवत्वादिना तुल्या नित्या बहवश्चाणवः सावयवानामारम्भकाः सिध्यन्तीत्यर्थः । अनाद्यनन्तत्वाज्जगतो हेत्वाकाङ्क्षाभावान्न परमाणवस्तत्कारणमिति हेत्वसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह—सर्वं चेति । विमतमाद्यन्तवत्सावयवत्वात्पटवदित्यर्थः । कार्यत्वेऽपि स्वभावादेवोत्पत्तेर्न कारणाकाङ्क्षेत्याशङ्क्य विमतं सकारणकं कार्यत्वात्सं-

---

१ क. ख. ठ. ड. 'क्तिकं वि' । २ ठ. ड. मते । ३ झ. 'णुप' । ४ क. ठ. ड. 'द्घटव' ।

द्व्यादिकं सावयवं सावयवत्वाँचाऽऽद्यन्तवत्। न चाकारणेन कार्येण भवितव्यमित्यतः परमाणवो जगतः कारणमिति कणभुगभिप्रायः। तानीमानि चत्वारि भूतानि भूँम्युदकतेजःपवनाख्यानि सावयवान्युपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिकल्प्यन्ते। तेषां चापकर्षपर्यन्तगतत्वेन परतो विभागासंभवाद्विनश्यतां पृथिव्यादीनां परमाणुपर्यन्तो विभागो भवति स प्रलयकालः। ततः सर्गकाले च वायवीयेष्वणुष्वदृष्टापेक्षं कर्मोत्पद्यते तत्कर्म स्वाश्रयमणुमण्वन्तरेण संयुनक्ति ततो द्व्यणुकादिक्रमेण वायुरुत्पद्यते। एवमग्निरेवमाप एवं पृथिवी। ऍवमेव शरीरं सेन्द्रियमित्येवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः संभवति। अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्व्यणुकादिगतानि रूपादीनि संभवन्ति तन्तुपटन्यायेनेति काणादा

मतवदित्याह—न चेति। तच्च किमित्याकाङ्क्षायां सावयवस्य स्वतोऽल्पपरिमाणारभ्यत्वदृष्टेरणवो मूलकारणमिति काणादोऽभिप्रेतवानित्याह—इत्यत इति। ते कतिविधा इति तत्राऽऽह—तानीति। चत्वारीत्यवयविभूताभिप्रायं पञ्चमभूतस्यावयवाभावात्। तेऽपि मूर्तत्वादनित्याः पटवदित्याशङ्क्याऽऽह—तेषां चेति। कारणविभागात्कारणविनाशाद्वा कार्यद्रव्यस्य नाशस्तदभावादणुनित्यत्वं तदभावश्चाणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वान्महत्परिमाणतारतम्यवदित्यनुमानान्महत्त्वापकर्षविश्रान्तिभूमित्वेनाणूनां परतो विभागायोगादित्यर्थः। एकद्रव्यावशेषे प्रलयः स कथमनेकद्रव्यशेषे स्यादित्याशङ्क्य कार्यद्रव्यमात्रस्य युगपन्नाशो लय इत्याह—स इति। सृष्टिक्रममाचष्टे—तत इति। अदृष्टापेक्षमदृष्टवत्क्षेत्रज्ञसंयोगापेक्षमिति यावत्। कर्मासमवायिकारणं कार्यमाह—तदिति। संयोगादसमवायिनो द्व्यणुकोत्पत्तौ द्व्यणुकेभ्यस्त्र्यणुकादिजन्मेत्याह—तत इति। वायावुक्तं शिष्टे भूतत्रयेऽतिदिशति—एवमिति। भूतोत्पत्तिवद्भौतिकोत्पत्तिमाह—एवमेवेति। द्रव्योत्पत्तिं निगमयति—एवमिति। गुणोत्पत्तिक्रमं सूचयति—अण्विति। उक्तसर्गक्रमस्यालौकिकत्वं वारयति—तन्त्विति। तन्तुभ्यः संयुक्तेभ्यो महान्पटो जायते तन्तुगताच्च रूपादेस्तत्र रूपादि दृष्टं तेन दृष्टान्तेनोक्तसर्गक्रमधीरित्यर्थः। पूर्वपक्षमुपसंहरति—इति काणादा इति। परमाणुमूलकारणत्वस्य प्रामाणिकत्वादर्थादस्ति विरोधः समन्वयस्येत्येवं प्राप्तमनूद्य

---

१ ङ. ज. ञ. °त्वादाद्य°। २ ङ. ञ. ट. भूम्यप्तेजः°। ३ क. ज. ट. °ले वा°। ४ ङ. ञ. एवं श°। ५ क. ख. ठ. ड. °निला घट°।

मन्यन्ते। तत्रेदमभिधीयते विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मापेक्षोऽभ्युपगन्तव्यः कर्मवतां तन्त्वादीनां संयोगदर्शनात्। कर्मणश्च कार्यत्वान्निमित्तं किमप्यभ्युपगन्तव्यम्। अनभ्युपगमे निमित्ताभावान्नाणुष्वाद्यं कर्म स्यात्। अभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा यथा दृष्टं किमपि कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत तस्यासंभवान्नैवाणुष्वाद्यं कर्म स्यात्। न हि तस्यामवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नः संभवति शरीराभावात्। शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते। एतेनाभिघाताद्यपि दृष्टं निमित्तं प्रत्याख्यातव्यम्। सर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं नाऽऽद्यस्य कर्मणो निमित्तं संभवति। अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्युच्येत। तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि वा। "उभयथाऽपि न" अदृष्टनि-

---

सिद्धान्तमाह—तत्रेति। यत्तावदणुभ्यः संयुक्तेभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेण जगज्जन्मेति तत्राऽऽह—विभागेति। अस्तु तर्हि तेषु कर्मकृतः संयोगस्तत्राऽऽह—कर्मणश्चेति। तच्चाभ्युपगम्यते न वा। द्वितीयं प्रत्याह—अनभ्युपगम इति। यद्यणूनां संयुक्तानां जगदारम्भकत्वं प्रामाणिकं तदा समन्वयस्यार्थाद्विरोधो न तदस्ति। आद्ये सर्गे परमाणवो न संयुक्ताः कर्मशून्यत्वादात्माकाशवत्ते च कर्मशून्यास्तद्धेतुहीनत्वात्तद्वदित्यर्थः। आद्यकर्महेतोरिष्टत्वाद्धेतुत्वसिद्धिरिति कल्पान्तरमाशङ्क्य निमित्तं दृष्टमदृष्टं वेति विकल्प्याऽऽद्यमनुवदति—अभ्युपगमेऽपीति। यथेदानीं देहचेष्टायां दृष्टं यत्नाख्यं निमित्तं तरुचलने पवनाभिघातः शरादेर्नोदनादि तथाऽणुष्वाद्यकर्मोत्पत्तौ यदि किंचिद्दृष्टं निमित्तमित्यर्थः। अभिघातादीत्यादिशब्देन नोदनगुरुत्ववेगस्थितिस्थापका गृह्यन्ते। क्रियाविशिष्टद्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण संयोगविशेषोऽभिघातो यथोद्यमितनिपतितमुसलस्योलूखलेन संयोगः। नोदनं तु संयुक्तस्य यत्नविशेषापेक्षः स एव संयोगो यथाक्षेपानुकूलयत्नापेक्षः संनद्धकरशरसंयोगो नोदनेन तुल्ययोगक्षेमः संस्कार इति विवेकः। तत्रास्य सर्वस्य सृष्ट्युत्तरकालत्वान्नाऽऽद्यकर्महेतुतेत्याह—तस्येति। आदिसर्गे यत्नायोगं साधयति—न हीति। आत्ममनःसंयोगस्य तदा भावात्तन्निमित्तप्रयत्नस्य कथमत्रायोगोक्तिस्तत्राऽऽह—शरीरेति। प्रयत्नोक्तन्यायेनाभिघाताद्यपि निरस्यति—एतेनेति। एतच्छब्दोक्तं स्फोरयति—सर्गेति। कल्पान्तरं शङ्कते—अथेति। दूषयितुं विकल्पयति—तत्पुनरिति। जडस्याऽऽत्मनोऽदृष्टाश्रयत्वमिच्छतामणवस्तथा किं न स्युरित्यणुसमवायि वेत्युक्तम्। कल्पद्वयमविशेषेण प्रत्याह—उभयथेति। अचेतनत्वेऽपि

---

१ ज. 'त्युच्यते। त'। २ ख. ङ. 'द्धेत्व'। ३ क. ख. ठ. ड. 'विष्ट'। ४ क. ख. ठ. ड. 'त्तय'।

मित्तमणुषु "कर्म" अवकल्पेतादृष्टस्याचेतनत्वात्। न ह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रवर्तयति वेति सांख्यप्रक्रियायामभिहितम्। आत्मनश्चानुत्पन्नचैतन्यस्य तस्यामवस्थायामचेतनत्वात्। आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यात्। असंबन्धात्। अदृष्टवता पुरुषेणास्त्यणूनां संबन्ध इति चेत्संबन्धसातत्यात्प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गो नियामकान्तराभावात्। तदेवं नियतस्य कस्यचित्कर्मनिमित्तस्याभावान्नाणुष्वाद्यं कर्म स्यात्। कर्माभावात्तन्निबन्धनः संयोगो न स्यात्। संयोगाभावाच्च तन्निबन्धनं द्व्यणुकादि कार्यजातं न स्यात्। संयोगश्चाणोरण्वन्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदेशेन वा। सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गो दृष्टविपर्ययप्रसङ्गश्च। प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात्।

कुतो न कर्मनिमित्ततेत्याशङ्क्य स्वतन्त्रं चेतनाधिष्ठितं वा तत्तथेति विकल्प्याऽऽद्यं निराह—न हीति। द्वितीये तज्जीवाधिष्ठितमीश्वराधिष्ठितं वा नाऽऽद्य इत्याह—आत्मनश्चेति। नेतरस्तस्य नित्यसंनिहिततया कादाचित्कप्रवृत्तिहेतुत्वायोगात्तत्रापि निमित्तान्तरकल्पनेऽनवस्थानादिति चकारार्थः। अणुसमवायित्वपक्षं विशेषतो निरस्यति—आत्मेति। अदृष्टस्याणुभिरसंबन्धादसंबद्धस्य हेतुत्वेऽतिप्रसङ्गादित्याह—असंबन्धादिति। अणुसंयुक्तात्मसमवेतत्वाददृष्टस्याणुभिः संयुक्तसमवायादसंबन्धासिद्धिरिति शङ्कते—अदृष्टवतेति। आत्मनस्तर्हि सर्वगतत्वेन सदाऽणुसंबन्धादणुप्रवृत्तेरविच्छित्तिरिति दूषयति—संबन्धेति। अण्वात्मनोः संयोगस्याणुकर्मजत्वेऽपि तत्प्रवाहसातत्यात्प्रवृत्तिसातत्यमिति भावः। यद्यागन्तुकः संबन्धस्तस्य तर्हि निमित्तमदृष्टमन्यद्वा तत्र संयोगहेतुकर्मनिमित्तादृष्टापेक्षायामन्योन्याश्रयतेति मत्वा निमित्तान्तरं प्रत्याह—नियामकान्तरेति। कर्मनिमित्ताभावं सफलं निगमयति—तदेवमिति। कर्मशून्यत्वं सफलमुपसंहरति—कर्मेति। संयोगाभावफलमाह—संयोगेति। हेत्वभावादणुषु संयोगानुपपत्तिरुक्ता संप्रति तेषु संयोगस्वरूपमेवायुक्तमित्याह—संयोगश्चेति। सर्वात्मना संयोगे परमाणावेकस्मिन्नण्वन्तरान्तर्भावात्तत्संयोगिनस्तद्व्यासदेशाभावादेवमण्वन्तराण्यपि तस्मिन्नेवै संयान्तीति कार्ये प्रथिमायोगात्तस्याणुमात्रतापत्तिरित्याह—सर्वात्मनेति। तत्रैव दोषान्तरमाह—दृष्टेति। प्रसङ्गमेव प्रकटयति—प्रदेशेति।

---

१ क. ज. ट. 'ति चेति'। २ क. ङ. ज. म. 'ह्यपरीक्षायाम'। ३ ट. 'वात्तन्नि'। ४ ख. 'व सन्ती'।

एकदेशेन चेत्सावयवत्वप्रसङ्गः । परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत् । कल्पितानामवस्तुत्वादवस्त्वेवं संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यात् । असति चासमवायिकारणे द्व्यणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत । यथा चाऽऽदिसर्गे निमित्ताभावात्संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां संभवत्येवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां संभवेत् । न हि तत्रापि किंचिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति । अदृष्टमपि भोगप्रसिद्ध्यर्थं न प्रलयप्रसिद्ध्यर्थमित्यतो निमित्ताभावान्न स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म । अतश्च संयोगविभागाभावात्त[2]दायत्तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत । तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ॥ १२ ॥

द्वितीयमनुभाष्य दूषयति—एकेति । कल्पितदेशोपगमादिष्टापत्तिं शङ्कते—परमाणूनामिति । अवयवानां कल्पितत्वे संयोगतत्कार्ययोरपि तथात्वादपसिद्धान्तः स्यादित्याह—कल्पितानामिति । मा भूदसमवायिकारणं कार्यसिद्धिरेवाभीष्टेत्याशङ्क्याऽऽह—असतीति । भावरूपकार्यं नासमवायिनं विनेति वक्तुं द्रव्यपदम् । काणादानां सर्गप्रत्युक्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रलयप्रकारप्रत्युक्तावपि सूत्रं योजयति—यथेति । कथमसंभवः प्रलयात्प्रागवस्थायां विभागोत्पादककर्मनिमित्तस्य सर्वस्यापि संभवात्तत्तर्हि दृष्टमदृष्टं वा नाऽऽद्य इत्याह—न हीति । तत्रेति प्रलयप्रयोजकविभागहेतुकर्मोक्तिः । अपिः सर्गहेतुसंयोगनिमित्तकर्मदृष्टान्तार्थः । किंचित्प्रलये कदाचिदभिघातादियोगेऽपि नापर्यायेण सर्व[3]लये तदस्ति नियामकाभावादित्याह—नियतमिति । द्वितीयं दूषयति—अदृष्टमिति । देहादिलयारम्भे दुःखभेदभोगेऽपि पृथिव्यादिलये तदभावान्न तस्य कर्मनिमित्तत्वमिति भावः । अणूनामाद्यस्यान्त्यस्य च कर्मणो निमित्तमस्ति वा न वा । अस्ति चेद्दृष्टमदृष्टं वा । दृष्टमपि यत्नोऽभिघातादि वा । अदृष्टमपि परमाणुष्वात्मनि वा । सर्वथाऽपि संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थमुभयथाऽपि न कर्म कर्माभावात्तयोः सर्गप्रलययोरभावः स्यादिति सूत्रयोजनामुपसंहरति—अत इति । परमाणुवादे सर्गाद्ययोगात्तस्य सिद्धा भ्रान्तिमूलतेति निगमयति—तस्मादिति ॥ १२ ॥

---

१ ज. च । २ ड. ञ. 'त्तयोः । ३ क. ख. 'र्वप्रल' ।

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

"समवायाभ्युपगमाच्च" "तदभावः" इति प्रकृतेनाणुवादनिराकरणेन संबध्यते। द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामण्वोः समवैतीत्यभ्युपगम्यते भवता। न चैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणता समर्थयितुम्। कुतः। "साम्यादनवस्थितेः"। यथैव ह्यणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सद्द्व्यणुकं समवायलक्षणेन संबन्धेन ताभ्यां संबध्यत एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन्समवायलक्षणेनान्येनैव संबन्धेन समवायिभिः संबध्येतात्यन्तभेदसाम्यात्। ततश्च तस्य तस्यान्योऽन्यः संबन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थैव प्रसज्येत। नन्विह प्रत्ययग्राह्यः समवायो नित्यसंबद्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासंबद्धः संबन्धान्तरापेक्षो वा। ततश्च न तस्यान्यः संबन्धः

समवायस्वीकारादपि परमाणुवादस्यायुक्तत्वमाह—समवायेति। सूत्रं व्याचष्टे—समवायेति। तदभावोऽत्र सर्गाभावो लयाभावो वा। नोभयत्रापि समवायाभ्युपगमो हेतुरित्याशङ्क्याऽऽह—अणुवादेति। तस्य निराकरणमसंभवस्तेन समवायाभ्युपगमस्य संगतिरित्यर्थः। तदभ्युपगमं विभजते—द्वाभ्यामिति। हेत्वर्थमुक्त्वा तदभाव इति प्रतिज्ञार्थं स्फुटयति—न चेति। यथा पूर्वोक्तन्यायादणुकारणता समर्थयितुं न शक्यते तथा द्व्यणुकस्याण्वोः समवायस्वीकारादित्यत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कुत इति। समवायः स्वतन्त्रोऽस्वतन्त्रो वा। नाऽऽद्यः। स्वतन्त्रस्य घटकत्वेऽतिप्रसङ्गात्। द्वितीये समवायस्य संबन्धान्तरेण समवायिसंबन्धेऽनवस्थानान्नाणुकारणतेति हेतुं विभजते—यथेत्यादिना। किमप्रामाणिकत्वेन समवायस्यायुक्तत्वमुतानवस्थयेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयन्नाशङ्कते—नन्विति। द्वितीयं प्रत्याह—नित्येति। एवकारार्थमाह—नेति। तथाऽपि संबन्धान्तरापेक्षायामनवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह—संबन्धान्तरेति। वाशब्दो नञनुकर्षणार्थः। अनवस्थाभावं स्फोरयति—नेत्यादिना। समवायः समवायिभ्यां संबन्धान्तरं नापेक्षते संबन्धिसंबन्धनस्वभावत्वादतः स्वभावादेव समवायितन्त्रः समवायो न संबन्धान्तरेणेति नानवस्थेत्यर्थः। समवायस्य संबन्धिपारतन्त्र्यस्वभावं

---

१ ङ. ञ. °णुकारणता°। २ ङ. ञ. °णवादः स°। ३ ज. °त्यन्तं भि°। ४ ज. °त्यन्तं भि°। ५ ज. °वस्था प्र°। ६ क. ट. °बन्ध ए°। ७ ज. °पेक्ष्यो न। ८ फ. ट. वा न। ९ क. ख. ङ. °कारद्वाराऽपि। १० क. ख. ठ. ड. °न्त्र्यस्वाभाव्यं दू°।

एकदेशेन चेत्सावयवत्वमसङ्गः । परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत् । कल्पितानामवस्तुत्वादवस्त्वेवं संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यात् । असति चासमवायिकारणे द्व्यणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत । यथा चाऽऽदिसर्गे निमित्ताभावात्संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां संभवत्येवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां संभवेत् । न हि तत्रापि किंचिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति । अदृष्टमपि भोगप्रसिद्ध्यर्थं न प्रलयप्रसिद्ध्यर्थमित्यतो निमित्ताभावान्न स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म । अतश्च संयोगविभागाभावात्तदायत्तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत । तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ॥ १२ ॥

द्वितीयमनुभाष्य दूषयति—एकेति । कल्पितदेशोपगमादिष्टापत्तिं शङ्कते—परमाणूनामिति । अवयवानां कल्पितत्वे संयोगतत्कार्ययोरपि तथात्वादपसिद्धान्तः स्यादित्याह—कल्पितानामिति । मा भूदसमवायिकारणं कार्यसिद्धिरेवाभीष्टेत्याशङ्क्याऽऽह—असतीति । भावरूपकार्यं नासमवायिनं विनेति वक्तुं द्रव्यपदम् । काणादानां सर्गप्रत्युक्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रलयप्रकारप्रत्युक्तावपि सूत्रं योजयति—यथेति । कथमसंभवः प्रलयात्प्रागवस्थायां विभागोत्पादककर्मनिमित्तस्य सर्वस्यापि संभवात्तत्राह दृष्टमदृष्टं वा नाऽऽद्य इत्याह—न हीति । तत्रेति प्रलयप्रयोजकविभागहेतुकर्मोक्तिः । अपिः सर्गहेतुसंयोगनिमित्तकर्मदृष्टान्तार्थः । किंचित्प्रलये कदाचिदभिघातादियोगेऽपि नापर्यायेण सर्वलये[3] तदस्ति नियामकाभावादित्याह—नियतमिति । द्वितीयं दूषयति—अदृष्टमिति । देहादिलयारम्भे दुःखभेदभोगेऽपि पृथिव्यादिलये तदभावान्न तस्य कर्मनिमित्तत्वमिति भावः । अणूनामाद्यस्यान्त्यस्य च कर्मणो निमित्तमस्ति वा न वा । अस्ति चेद्दृष्टमदृष्टं वा । दृष्टमपि यत्नोऽभिघातादि वा । अदृष्टमपि परमाणुष्वात्मनि वा । सर्वथाऽपि संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थमुभयथाऽपि न कर्म कर्माभावात्तयोः सर्गप्रलययोरभावः स्यादिति सूत्रयोजनामुपसंहरति—अत इति । परमाणुवादे सर्गाद्ययोगात्तस्य सिद्धा भ्रान्तिमूलतेति निगमयति—तस्मादिति ॥ १२ ॥

---

१ ज. घ । २ ट. ञ. 'त्तयोः । ३ क. ख. 'र्वप्रल' ।

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

"समवायाभ्युपगमाच्च" "तदभावः" इति प्रकृतेनाणुवादनिराकरणेन संबध्यते। द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामण्वोः समवैतीत्यभ्युपगम्यते भवता। न चैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणता समर्थयितुम्। कुतः। "साम्यादनवस्थितेः"। यथैव द्व्यणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सद्व्यणुकं समवायलक्षणेन संबन्धेन ताभ्यां संबध्यत एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन्समवायलक्षणेनान्येनैव संबन्धेन समवायिभिः संबध्येतात्यन्तभेदसाम्यात्। ततश्च तस्य तस्यान्योऽन्यः संबन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थैव प्रसज्येत। नन्विह प्रत्ययग्राह्यः समवायो नित्यसंबद्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासंबद्धः संबन्धान्तरापेक्षो वा। ततश्च न तस्यान्यः संबन्धः

समवायस्वीकारादपि परमाणुवादस्यायुक्तत्वमाह—समवायेति। सूत्रं व्याचष्टे—समवायेति। तदभावोऽत्र सर्गाभावो लयाभावो वा। नोभयत्रापि समवायाभ्युपगमो हेतुरित्याशङ्क्याऽऽह—अणुवादेति। तस्य निराकरणमसंभवस्तेन समवायाभ्युपगमस्य संगतिरित्यर्थः। तदभ्युपगमं विभजते—द्वाभ्यामिति। हेत्वर्थमुक्त्वा तदभाव इति प्रतिज्ञार्थं स्फुटयति—न चेति। यथा पूर्वोक्तन्यायादणुकारणता समर्थयितुं न शक्यते तथा द्व्यणुकस्याण्वोः समवायस्वीकारादित्यत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कुत इति। समवायः स्वतन्त्रोऽस्वतन्त्रो वा। नाऽऽद्यः। स्वतन्त्रस्य घटकत्वेऽतिप्रसङ्गात्। द्वितीये समवायस्य संबन्धान्तरेण समवायिसंबन्धेऽनवस्थानान्नाणुकारणतेति हेतुं विभजते—यथेत्यादिना। किमप्रामाणिकत्वेन समवायस्यायुक्तत्वमुतानवस्थयेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयन्नाशङ्कते—नन्विति। द्वितीयं प्रत्याह—नित्येति। एवकारार्थमाह—नेति। तथाऽपि संबन्धान्तरापेक्षायामनवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह—संबन्धान्तरेति। वाशब्दो नञनुकर्षणार्थः। अनवस्थाभावं स्फोरयति—नेत्यादिना। समवायः समवायिभ्यां संबन्धान्तरं नापेक्षते संबन्धिसंबन्धनस्वभावत्वादतः स्वभावादेव समवायितन्त्रः समवायो न संबन्धान्तरेणेति नानवस्थेत्यर्थः। समवायस्य संबन्धिपारतन्त्र्यंस्वभावं

---

१ ङ. ञ. °णुकारणता°। २ ङ. ञ. °णवादः स°। ३ ज. °त्यन्तं भि°। ४ ज. °त्यन्तं भि°। ५ ज. °वस्था प्र°। ६ क. ट. °न्ध ए°। ७ ज. °पेक्ष्यो न। ८ क. ट. वा न। ९ क. ख. ङ. °कारद्वाराऽपि। १० क. ख. ठ. ड. °न्त्र्यस्वाभाव्यं दू°।

मापद्येतेत्यर्थः । कुतः । एवं लोके दृष्टत्वात् । यद्धि लोके रूपादिमद्वस्तु तत्स्वकारणापेक्षया स्थूलमनित्यं च दृष्टम् । तद्यथा पटस्तन्तूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति तन्तवश्चांशूनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवन्ति तथा चामी परमाणवो रूपादिमन्तस्तैरभ्युपगम्यन्ते । तस्मात्तेऽपि कारणवन्तस्तदपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति । यच्च नित्यत्वे कारणं तैरुक्तम् " सदकारणवन्नित्यम् " [वै० सू० ४-१-१] इति, तदप्येवं सत्यणुषु न संभवति । उक्तेन प्रकारेणाणूनामपि कारणवत्त्वोपपत्तेः । यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तम् " अनित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधाभावः " [वै० सू० ४-१-४] इति, तदपि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति । असति हि यस्मिन्कस्मिंश्चिन्नित्ये वस्तुनि नित्यशब्देन नञः समासो नोपपद्यते । न पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्ष्यते । तच्चास्त्येव नित्यं परमकारणं ब्रह्म । न च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचि-

---

यवत्वे हेतुत्वात्कुतोऽनुमेति शङ्कते—कुत इति । साधनव्याप्तिं मत्वा सूत्रावयवमवतारयति—एवमिति । दर्शनमेव विशदयन्व्याप्तिमाह—यद्धीति । स्पर्शवतः सावयवत्वमनित्यत्वं च दृष्टमित्यत्र दृष्टान्तमाह—तदिति । दृष्टान्तबाहुल्यं सूचयति—तन्तवश्चेति । उपनयद्वारा पक्षधर्मतामाह—तथा चेति। अनुमानद्वयं निगमयति—तस्मादिति । पूर्वोक्तोपाधेः साधनव्याप्तिमभिप्रेतां प्रकटयितुं विशिनष्टि—कारणवन्त इति। पृथिवीत्वमनित्यमात्रवृत्ति स्पर्शवन्मात्रवृत्तित्वाद्घटत्ववदित्याद्यनुमानं चकारार्थः । परमाणवो नित्याः सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वादात्मवदिति प्रत्यनुमानमुत्थापयति—यच्चेति । विशेष्यासिद्धिमाह—तदपीति । एवं सति परमाणूनां कारणवत्त्वे सतीत्यर्थः । तदेव कथं तदाह—उक्तेनेति । स्पर्शित्वेन परिच्छिन्नत्वेन चेत्यर्थः । नित्यत्वनिषेधस्तत्प्रतियोगिवस्तुपूर्वको निषेधत्वाद्घटनिषेधवदित्यनुमानादणुनित्यत्वसिद्धौ तदनित्यत्वानुमानासिद्धिरित्यनुवदति—यदपीति । कार्यमनित्यमिति कार्ये विशेषतो नित्यत्वनिषेधो न स्याद्यदि कारणेऽप्यनित्यत्वमतोऽणूनां कारणानां नित्यतेति सूत्रार्थः । उभयसिद्धात्मनित्यत्वेनैव विशेषनिषेधसिद्धेरुक्तानुमानस्य सिद्धसाध्यत्वान्नाणुनित्यतासाधकतेत्याह—तदपीति । अनित्यमित्ययं कार्ये विशेषेण नित्यत्वनिषेध इत्यङ्गीकृत्योक्तं तदपि नास्तीत्याह—न चेति । मूलप्रमाणं विना शब्दादेव पौरुषेयाद्योऽर्थे

---

१ क. ढ. ज. अ. 'रेण का' । २ क्ष. ठ. ड. 'ट्व' । ३ क. ठ. ड. 'सोक्त्वा त' ।

दर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति प्रमाणान्तरसिद्धयोः शब्दार्थयोर्व्यवहारावतारात्। यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमुक्तम् "अविद्या च" [वै० सू० ४-१-५] इति, तद्यद्येवं विव्रियेत सतां परिदृश्यमानकार्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणाग्रहणमविद्येति ततो द्व्यणुकनित्यताऽप्यापद्येत । अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येत तथाऽप्यकारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत । तस्य च प्रागेवोक्तत्वात् "अविद्या च" इति पुनरुक्तं स्यात् । अथापि कारणविभागात्कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य विनाशहेतोरसंभवोऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं ख्यापयतीति व्याख्यायेत। नावश्यं विनश्यद्वस्तु द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विन(नं)ष्टुमर्हतीति नियमोऽस्ति । संयोगसचिवे ह्यनेकस्मिंश्च द्रव्ये द्रव्यान्तर-

---

व्यवहारस्तन्मात्रेणेति यावत्। अन्यथा वटे यक्षप्रसिद्धेरपि प्रामाण्यं स्यादिति मत्वा हेतुमाह—प्रमाणान्तरेति। अनित्यशब्दान्नित्यत्वनिषेधमात्रं सिद्धं न कार्ये तन्निषेधो येन कार्यप्रतियोगिनि कारणे नित्यत्वस्थितिर्विशेषस्तु मानान्तरादेव लभ्यते ततस्तस्मादेवाणुनित्यत्वसिद्धौ व्यर्थं पूर्वानुमानमित्यर्थः। परमाणवो नित्या अनुपलभ्यमानकारणत्वादात्मवदित्यनुमानान्तरमनुभाषते—यदपीति । प्रत्यक्षेणानुमानेन वा तदनुपलब्धिरिति विकल्प्याऽऽद्यमनुवदति—तदिति । सतामणूनां दृश्यमानस्थूलकार्याणां प्रत्यक्षेण कारणाग्रहणमविद्येति यदि सूत्रं व्याख्यायेतेति योजना। तर्हि द्व्यणुके व्यभिचारः स्यादित्याह—तत इति। आरम्भकद्रव्यशून्यत्वे सति प्रत्यक्षेणानुपलब्धकारणत्वस्य हेतुत्वान्नैवमिति शङ्कते—अथेति । अद्रव्यत्वमविद्यमानकारणद्रव्यत्वं तावतैव नित्यत्वसिद्धौ विशेष्यवैयर्थ्यमित्याह—तथाऽपीति । अस्तु तावदेव तर्हि नित्यतानिमित्तं तत्राऽऽह—तस्येति । न चानुमानेन कारणानुपलब्धिः परिच्छिन्नत्वानुमानस्योक्तत्वादिति चकारार्थः। अवयवनाशोऽवयवव्यतिषङ्गनाशश्च द्रव्यनाशकारणं तदुभयासत्त्वमविद्यापदेनोच्यते। तथा च परमाणवो नित्या उभयनाशकारणशून्यत्वादात्मवदिति सूत्रार्थ इत्याह—अथापीति। हेत्वसिद्धिमाह—नेति। आरम्भवादानुपगमं नियमाभावे हेतुमाह—संयोगेति । परिणामवादे नाशहेत्वन्तरसंभवाद-

---

१ क. ज. °रप्रसि° । २ ट. °तीयका° । ३ ङ. ञ. °द्यापाद्ये° । ४ क ङ. ञ. °व्यवत्त्वे स° । ५ ज. ट. °तायां नि° । ६ क. °ति । परमाणवो नित्या आ° । ७ क. ख. °णवत्त्वस्य । ८ क. °दानभ्युप° ।

स्याऽऽरम्भकेऽभ्युपगम्यमान एतदेवं स्यात् । यदा त्वपास्तविशेषं सामान्यात्मकं कारणं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानमारम्भकमभ्युपगम्यते तदा घृतकाठिन्यविलयनवन्मूर्त्यवस्थाविलयनेनापि विनाश उपपद्यते । तस्माद्रूपादिमत्त्वात्स्यादभिप्रेतविपर्ययः परमाणूनाम् । तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १५ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शगुणा स्थूला पृथिवी । रूपरसस्पर्शगुणाः सूक्ष्मा आपः । रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्मतरं तेजः । स्पर्शगुणः सूक्ष्मतमो वायुरिति । एवमेतानि चत्वारि भूतान्युपचितापचितगुणानि स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमतारतम्योपेतानि च लोके लक्ष्यन्ते । तद्वत्परमाणवोऽप्युपचितापचितगुणाः कल्पेरन्न वा । "उभयथा"अपि "च"दोषानुषङ्गोऽपरिहार्य एव स्यात् । कल्प्यमाने तावदुपचितापचितगुणत्व उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादपरमाणुत्वप्रसङ्गः । न चान्तरेणापि मूर्त्युपचयं गुणोपचयो भवतीत्यु-

---

सिद्धिरुद्धृतेत्याह—यदेति । न च घृतकाठिन्यनाशेऽपि कारणमवयवविभागादीति युक्तमणुकाठिन्यस्य नाशकद्वयाभावेऽपि विनाशाङ्गीकारात् । न च तत्काठिन्यं न नश्यति तत्कार्येऽपि तदनाशापातात् । कारणगुणनाशद्वारा कार्ये तन्नाशाश्रयणात् । तस्मादण्ववस्थां हित्वा ब्रह्मणः स्वरूपेणावस्थानमणुनाश इत्याशयेन घृतकाठिन्यमुदाहृतम् । प्रत्यनुमानायोगे फलितमाह—तस्मादिति । स्पर्शतत्त्वानुमानफलं निगमयति—तस्मादपीति ॥ १५ ॥

परमाणुवादानुपपत्तौ हेत्वन्तरमाह—उभयथा चेति । अणूनामतुल्यगुणत्वे तुल्यगुणत्वे च दोषध्रौव्यात्तद्वादासिद्धिरिति वक्तुमनुभवागमसिद्धमर्थमाह—गन्धेति । शब्दस्य पृथिव्यादिगुणत्वेन परैरनिष्टत्वाच्चत्वारि भूतानि चतुस्त्र्य्द्व्येकगुणान्युदाहृत्य विकल्पयति—तद्वदिति । स्थूलपृथिव्यादिवदित्यर्थः । पक्षद्वयस्यापि दोषवत्त्वमाह—उभयथेति । आद्यमनूद्य दोषानुपपत्तिं विशदयति—कल्प्यमान इति । मूर्त्युपचयः स्थौल्यम् । द्रव्यातिरिक्तानां गुणानामुपचयेऽपि किमिति द्रव्यस्य स्थौल्यं तत्राऽऽह—न चेति ।

---

१ ङ. भ. 'कल्प्येर' । २ क. ख. ठ. ड. 'व्यादति' ।

च्यते कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात् । अकल्प्यमाने तूपचितापचितगुणत्वे परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धये यदि तावत्सर्वे एकैकगुणा एव कल्पेरंस्ततस्तेजसि स्पर्शस्योपलब्धिर्न स्यादप्सु रूपस्पर्शयोः पृथिव्यां च रसरूपस्पर्शानां कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यगुणानाम् [वै० सू० २-१-२४] । अथ सर्वे चतुर्गुणा एव कल्पेरंस्ततोऽप्स्वपि गन्धस्योपलब्धिः स्यात्तेजसि गन्धरसयोर्वायौ गन्धरूपरसानाम् । न चैवं दृश्यते । तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥ (३)

प्रधानकारणवादो वेदविद्भिरपि कैश्चिन्मन्वादिभिः सत्कार्यत्वाद्यंशोपजीवनाभिप्रायेणोपनिबद्धः । अयं तु परमाणुकारणवादो न कैश्चिदपि शिष्टैः केनचिदप्यंशेन परिगृहीत इत्यत्यन्तमेवानादरणीयो वेदवादिभिः । अपि च वैशेषिकास्तन्त्रार्थभूतान्षट्पदार्थान्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्यानत्यन्तभिन्नान्भिन्न-

---

तत्र कार्यलिङ्गकमनुमानं हेतुमाह—कार्येष्विति । कल्पान्तरमनुवदति—अकल्प्येति । सर्वेषामणुत्वाक्रान्तानां साम्यार्थमेकैकगुणत्वं वा चतुर्गुणत्वं वा तत्राऽऽद्यमनूद्य प्रत्याह—परमाणुत्वेति । तेषामेकैकगुणत्वेऽपि किमिति कार्येषु नानागुणत्वं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—कारणेति । द्वितीयमनूद्य निराह—अथेत्यादिना । इष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह—न चेति । चतुर्गुणत्वे सर्वेषां स्थौल्याद्वायोश्चाक्षुषत्वं प्रसज्येतैकैकगुणत्वेऽपि तारतम्यासिद्धिरिति मत्वोपसंहरति—तस्मादिति ॥ १६ ॥

न केवलमणुवादस्यायुक्तत्वं किं तु शिष्टापरिग्रहाद्ग्रन्थतोऽर्थतश्चोपेक्ष्यत्वमित्याह—अपरिग्रहाच्चेति । अत्यन्तमितिविशेषणसूचितमर्थमाह—प्रधानेति । सत्कार्यत्वादीत्यादिशब्देनाऽऽत्मनोऽसङ्गत्वचिद्रूपत्वादि गृह्यते । चकारसूचितमर्थमाह—अपि चेति । परमतस्य न्यायशून्यत्वं वक्तुं तदभ्युपगममाह—वैशेषिका इति । तेषां मिथस्तादात्म्यं वारयति—अत्यन्तेति । तत्र हेतुः—भिन्नेति । तत्र गुणवद्द्रव्यम् ।

---

१ ज. °म्यसि° । २ झ. कल्प्येरं° । ३ क. ज. °व्यां र° । ४ झ. कल्प्येरं° । ५ क. ज. °सि च ग° । ६ क. ड. ज. ञ. °यौ च ग° । ७ क. °त्वे ता° । ८ झ. °श्चि° ।

लक्षणानभ्युपगच्छन्ति । यथा मनुष्योऽश्वः शश इति । तथात्वं चाभ्युपगम्य तद्विरुद्धं द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युपगच्छन्ति[1] । तन्नोपपद्यते । कथम् । यथा हि लोके शशकुशपलाशप्रभृतीनामत्यन्तभिन्नानां सतां नेतरेतराधीनत्वं भवति, एवं द्रव्यादीनामत्यन्तभिन्नत्वान्नैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति । अथ भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां ततो द्रव्यभावे भावाद्द्रव्याभावेऽभावाद्द्रव्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्द-

---

सामान्यवत्त्वे सति प्रत्येकं द्रव्यत्वकर्मत्वयोरनाधारो गुणः । संयोगवियोगयोरसमवायिकारणजातीयं कर्म । नित्यमनेकसमवेतं सामान्यम् । नित्यद्रव्यस्वरूपसन्तो विशेषाः । नित्यः संबन्धः समवाय इति भिन्नलक्षणत्वम् । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव द्रव्याणि । रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वपरत्वापरत्वसंयोगविभागबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दाश्चतुर्विंशतिर्गुणाः । उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणि । परमपरं च द्विविधं सामान्यम् । अन्त्या विशेषास्त्वनन्ताः । समवायः पुनरेक एवेति मत्वाऽत्यन्तभेदे दृष्टान्तमाह—यथेति । अभ्युपगमान्तरमाह—तथात्वमिति । अत्यन्तभिन्नत्वमिति यावत् । मनुष्यादत्यन्तभिन्नानामश्वादीनां मनुष्यपारतन्त्र्यविरोधवद्द्रव्यादत्यन्तभिन्नानां गुणादीनामपि द्रव्यपारतन्त्र्यमत्यन्तभिन्नत्वेन विरुद्धमित्याह—तदिति । परमाणवः समवायश्चेत्युभयमत्यन्तमप्रसिद्धमितरत्प्रसिद्धमित्युपेत्यात्यन्तभिन्नत्वं प्रत्याह—तन्नेति । पारतन्त्र्यनिर्वाहकमत्यन्तभिन्नत्वं न तद्विरोधीत्याह—कथमिति । अत्यन्तभिन्नत्वं नित्यपारतन्त्र्यविरोधि दृष्टमिति व्याप्तिमाह—यथेति । विमतं न द्रव्याधीनं ततोऽत्यन्तभिन्नत्वाद्यद्यतोऽत्यन्तभिन्नं न तत्तदधीनं यथा कुशादयः शशादिभ्योऽत्यन्तभिन्नास्तदधीना नेत्यनुमानमाह—एवमिति । व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह—अथेति । विमतं द्रव्यादभिन्नं तद्भावाभावानुविधायिभावाभावत्वात्तद्वत् । न चाग्निभावाभावानुविधायिभावाभावे धूमे व्यभिचारस्तस्याग्निमानं विनाऽपि मानात् । गुणादेश्च द्रव्यमानं विना माने तत्पारतन्त्र्याहतिरिति भावः । विमतं द्रव्याद्भिद्यते भिन्नशब्दप्रत्ययभाक्त्वाद्घटवदित्याशङ्क्य संस्थानादिभेदोपगमेन सिद्धसाध्यत्वमभिप्रेत्याऽऽह—द्रव्यमिति । आकारविशेषः

---

१ ज. 'न्ति धर्मम् । त' । क. 'न्ति धर्मान्तरम् । त' । २ क. ङ. ञ. 'मप्यत्य' । ३ क. ज. ञ. 'वे चाभा' । ४ क. ख. क्ष. ठ. ड. 'द्रव्याः स्व' । ५ क. ख. 'णम् । ६ क. ख. 'कश्चेति ।

प्रत्ययभाग्भवति। यथा देवदत्त एक एव सन्नवस्थान्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति तद्वत्। तथा सति सांख्यसिद्धान्तप्रसङ्गः स्वसिद्धान्तविरोधश्चाऽऽपद्येयाताम्। नन्वग्नेरन्यस्यापि सतो धूमस्याग्न्यधीनत्वं दृश्यते। सत्यं दृश्यते। भेदप्रतीतेस्तु तत्राग्निधूमयोरन्यत्वं निश्चीयते। इह तु शुक्लः कम्बलो रोहिणी धेनुर्नीलमुत्पलमिति द्रव्यस्यैव तस्य तस्य तेन तेन विशेषणेन प्रतीयमानत्वान्नैव द्रव्यगुणयोरग्निधूमयोरिव भेदप्रतीतिरस्ति। तस्माद्द्रव्यात्मकता गुणस्य। एतेन कर्मसामान्यविशेषसमवायानां द्रव्यात्मकता व्याख्याता। गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यद्युच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यादपृथक्कालत्वं वाऽपृथक्स्वभावत्वं वा। सर्वथाऽपि नोपपद्यते। अपृथग्देशत्वे तावत्स्वाभ्युपगमो विरुध्येत। कथम्। तन्त्वारब्धो हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते न पटदेशः। पटस्य

संस्थानभेदोऽवस्थाभेदस्त्वादिशब्दार्थः। उक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयन्व्यभिचारमाह—यथेति। एकस्यानेकावस्थात्वं सांख्यसिद्धान्तस्तव त्वनेकस्य कल्पितत्वमेवातो न स्वमतसिद्धिरित्याशङ्क्य तथाऽपि तवापसिद्धान्तः स्यादित्याह—तथेति। निरस्तमेव विधान्तरेणापि निरसितुं शङ्कयति—नन्विति। न तदधीनत्वं तदभेदसाधकं तत्सामानाधिकरण्येन भानं तु तथा न तद्धूमेऽस्तीति परिहरति—सत्यमिति। तत्रेति व्यवहारभूमिरुक्ता। तुल्या गुणादेरपि द्रव्याद्भेदधीरित्याशङ्क्याऽऽह—इह त्विति। विवादस्थलं सप्तम्यर्थः। विमतं द्रव्यान्न भिद्यते तत्समानाधिकृतबुद्धिबोध्यत्वात्संमतवदित्याह—तस्मादिति। गुणे दर्शितं न्यायं कर्मादावतिदिशति—एतेनेति। विमतं द्रव्याभिन्नं तत्सत्तास्फूर्तिव्यतिरिक्तसत्तास्फूर्तिशून्यत्वात्तत्स्वरूपवत्। न च साध्याविशिष्टता तन्मात्रत्वे साध्ये तन्मात्रसमानाधिकृतधीकृततत्सत्ताव्यतिरिक्तसत्तादिराहित्यस्य हेतुत्वादिति भावः। गुणादीनां द्रव्यसामानाधिकरण्येन भानं तदभिन्नत्वाभावेऽपि स्यादित्यन्यथासिद्धिं शङ्कते—गुणानामिति। उभयत्र गुणग्रहणं कर्मादेरुपलक्षणम्। तद्दूषयितुं विकल्पयति—तदिति। पक्षत्रये दोषं प्रतिजानीते—सर्वथेति। अपृथग्देशत्वं द्वयोरेकतरस्य वा तत्राऽऽद्ये दोषमाह—अपृथगिति। कथं स्वाभ्युपगमस्तद्विरोधो वा कथमित्याह—कथमिति। प्रथमं स्वाभ्युपगमं दर्शयति—तन्त्विति।

---

१ म. ट. 'पि धू'। २ क. ड. ज. म. ट. विशेषेण। ३ ङ. म. ट. 'णादीनां। ४ ज. म. न तु प'। ५ ख. 'द्धिबोधाबो'। ६ ख. ञ. ठ. ड. 'र्शितन्या'। ७ ख. 'स्फूर्त्येति'। ८ ख. ठ. तत्समा'।

तु गुणाः शुक्लत्वादयः[1] पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न[2] तन्तुदेशाः[3]। तथा चाऽऽहुः—"द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्" [वै० सू० १-१-१०] इति। तन्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते। तन्तुगताश्च गुणाः शुक्लादयः कार्यद्रव्ये पटे शुक्लादिगुणान्तरमारभन्त इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति। सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत। अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत सव्यदक्षिणयोरपि गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत। तथाऽपृथक्स्वभावत्वे त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेदः संभवति तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात्। युतसिद्धयोः संबन्धः संयोगोऽयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृषैव तेषां प्राक्सिद्धस्य कार्यात्कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः। अथान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यादयुतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन संबन्धः समवाय इति। एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन संबन्धो

तत्र काणादं सूत्रं प्रमाणयति—तथा चेति। उक्तोऽर्थोऽत्र न भातीत्याशङ्क्य व्याचष्टे—तन्तवो हीति। स्वाभ्युपगमं दर्शयित्वा तद्विरोधं दर्शयति—स इति। न च संबन्धिनोरन्यतरस्यापृथग्देशत्वमयुतसिद्धत्वं[6] घटाकाशसंयोगे व्यभिचारात्। नापि पृथगाश्रयानाश्रितत्वं तथा परमाण्वाकाशसंबन्धे व्यभिचारात्। एतेन संबन्धिनोर्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वराहित्यं तथेति व्याख्यातम्। अजसंयोगपक्षे दिक्कालसंयोगे व्यभिचारात्। कालो[7] दिशा संयुज्यते संयोगित्वाद्घटवदिति तत्सिद्धिः। न च मूर्तत्वादिरुपाधिः संयोगित्वस्यैव तद्व्यतिरेकप्रयोजकत्वादिति भावः। द्वितीयमुत्थाप्य निरस्यति—अथेत्यादिना। तृतीयमनूद्य प्रत्याह—अपृथगिति। तयोरात्मभेदायोगे हेतुमाह—तस्येति। न हि सामानाधिकरण्यधीः समवायार्था पटे शुक्ल इति धीप्रसङ्गादित्यर्थः। गुणादीनां द्रव्यस्य चायुतसिद्धत्वं निरस्याभ्युपगमान्तरं निरस्यति—युतेति। अयुतसिद्धतोपगमः संबन्धिद्वयापेक्षोऽन्यतरापेक्षो वा नाऽऽद्य इत्याह—प्रागिति। द्वितीयमुत्थापयति—अथेति। अयुतसिद्धत्वमुपेत्य समवायं दुदूषयिषुः संबन्धोऽसिद्धस्य सिद्धस्य वेति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति—एवमिति।

---

१ क. ड. शुक्लाद॰। २ ज. न तु त॰। ३ ङ. झ. ट. ॰शाः। यथा। ४ क. ज. ञ. ट. शुक्लत्वाद॰। ५ क. ज. ञ. ट. शुक्लत्वादि॰। ६ झ. ट. ड. ॰सिद्धिर्घटा॰। ७ घ. ॰लो हि दि॰।

नोपपद्येते द्वयायत्तत्वात्संबन्धस्य । सिद्धं भूत्वा संबध्यत इति चेत्प्राक्कारणसंबन्धात्कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायामयुतसिद्ध्यभावात्कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदं दुरुक्तं स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिभिर्द्रव्यान्तरैः संबन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवाय एवं कारणद्रव्येणापि संबन्धः संयोग एव स्यान्न समवायः । नापि संयोगस्य समवायस्य वा संबन्धस्य संबन्धिव्यतिरेकेणास्तित्वे किंचित्प्रमाणमस्ति । संबन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात्तयोरस्तित्वमिति चेन्न । एकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयाऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन्देवदत्तो लोके स्वरूपं संबन्धिरूपं चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति । यथा चैकाऽपि सती रेखा स्थानान्यत्वेन निविशमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति । तथा संबन्धिनोरेव संबन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वे-

---

द्वितीयं शङ्कयति—सिद्धमिति । तर्हि सतोरप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः समवायस्तु नैवमित्युपगमात्कार्यकारणयोरपि संयोगापत्तिरित्याह—प्रागिति । क्रियापूर्वकः संबन्धः संयोगो न च कार्यकारणयोः सोऽस्तीति समवायसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । किं च संबन्ध्यतिरिक्ते संबन्धे सिद्धे संयोगः समवाय इति विवेको न संबन्धोऽतिरिक्तोऽस्ति तस्य संबन्धिसंबन्धेऽनवस्थानादसंबन्धे नियामकत्वायोगात् । तथा च कार्यं न कारणे समवेतं किं तु कल्पितमेवेत्याह—नापीति । संबन्धः संबन्धिभ्यां वस्त्वन्तरं तद्विलक्षणशब्दधीगम्यत्वाद्वस्त्वन्तरवदिति शङ्कते—संबन्धीति । तत्तदनिर्वाच्यानेकविशेषापेक्षयैकस्मिन्नपि नानाशब्दधियाविति सिद्धसाध्यत्वमाह—नेति । सव्यभिचारश्च हेतुरिति मन्वानो दर्शनं विशदयति—यथेति । स्वगतविशेषापेक्षया नानाशब्दधीभाक्त्वमुदाहरति—मनुष्येति । स्वगतावस्थापेक्षया तद्दर्शयति—बाल इति । स्वगतक्रियापेक्षया तदुपन्यस्यति—पितेति । व्यभिचारप्राचुर्यार्थमुदाहरणान्तरमाह—यथा चेति । दृष्टान्तस्थधर्मं दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेति । परोक्ता-

---

१ क. ज. 'पद्येत द्व' । २ क. 'दिद्रव्या' । ३ ङ. ञ. निवेद्यमा' । ४ ख. 'न्तस्थं ध' ।

नेत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्त्वन्तरस्य। नापि संबन्धिविषयत्वे संबन्धशब्दप्रत्यययोः संततभावप्रसङ्गः। स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात्। तथाऽण्वात्ममनसामप्रदेशत्वान्न संयोगः संभवति। प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात्। कल्पिताः प्रदेशा अण्वात्ममनसां भविष्यन्तीति चेन्न। अविद्यमानार्थकल्पनायां सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात्। इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वाऽर्थः कल्पनीयो नातोऽधिक इति नियमहेत्वभावात्। कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात्प्रभूतत्वसंभवाच्च। न च वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्यः पदार्थेभ्योऽन्येऽधिकाः शतं सहस्रं वाऽर्था न कल्पयितव्या इति निवा-

---

नुमाननिरासफलमुपसंहरति—इत्युपलब्धीति। उपलब्धिरेव गमकतया लक्षणं यस्य तेन योग्यत्वेन प्राप्तस्यानुपलब्धिस्तस्मिन्प्रमाणपञ्चकानुपपत्तिस्ततो वस्त्वन्तरस्य संबन्ध्यतिरिक्तसंबन्धस्याभावो निश्चितो योग्यानुपलब्धेरभावबोधित्वात्तस्मात्कार्त्स्न्यैकदेशाभ्यामन्तरालदेशशून्यावस्थार्थौ समवायसंयोगशब्दधीगम्यावित्यर्थः। संबन्धशब्दधियोः संबन्ध्यर्थत्वे तस्य सदा भावात्ते सदा स्यातामित्याशङ्क्याऽऽह—नापीति। स्वरूपेणाङ्गुल्यो रूपरूपिणोश्च तत्तच्छब्दधीविषयत्वं नैरन्तर्यात्तु संबन्धशब्दधीगम्यतेत्येकत्वेऽपीत्यत्रोक्तत्वान्न यावत्संबन्धिसत्त्वं शब्दधीप्रसक्तिरित्यर्थः। किं च सांशयोः संयोगेऽपि निरंशयोर्नासावित्याह—तथेति। द्व्यणुकादिकार्यहेतुरेव परमाण्वोः संयोगो निरस्तः। संप्रति ज्ञानाद्यसमवायिकारणमात्ममनःसंयोगमदृष्टवदात्मसंयोगं चाणूनां निरस्यति—अण्वात्मेति। आत्मनोऽप्रदेशत्वादणुमनसोस्तत्संयोगः सकलात्मवृत्तिरिति तयोरपि परममहत्त्वं स्यादिति भावः। असंभवे हेत्वन्तरमाह—प्रदेशेति। निरस्तमपि कल्पितप्रदेशं दोषान्तराभिधित्सयोद्भावयति—कल्पिता इति। कल्पनया तद्वत्त्वस्य सत्त्वमसत्त्वं वा। द्वितीये कल्पना वृथेति मत्वाऽऽद्यं प्रत्याह—नेत्यादिना। अविद्यमानस्य प्रदेशवत्त्वलक्षणस्यार्थस्य कल्पनया सत्त्वसिद्धाविति यावत्। तत्र हेतुः—इयानिति। कल्पकाधीनत्वात्कल्पनाया न तया सर्वार्थसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—कल्पनायाश्चेति। तथाऽपि परिमितत्वात्तस्या न सर्वार्थसाधकत्वं तत्राऽऽह—प्रभूतत्वेति। षण्णामेव पदार्थानां संभवान्न सर्वार्थसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। निवारकाभावे फलं

---

१ क. 'योः सत'। २ ङ. ज. म. 'र्थस्य क'। ३ ङ. म. 'यमे हे'। ४ ज. षड्भ्योऽर्थे'। ५ क. ङ. म. ट. कल्पित'। ६ ख. योग्येऽनु'। ठ. ड. योगानु'। ७ झ. 'यन्धार्थे'। ८ क. ख. 'त्वादस्या। ९ ख. 'धनत्वं।

रको हेतुरस्ति। तस्माद्यस्मै यस्मै यद्यद्रोचते तत्तत्सिध्येत्। कश्चित्कृपालुः प्राणिनां दुःखबहुलः संसार एव मा भूदिति कल्पयेत्। अन्यो वा व्यसनी मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्। कस्तयोर्निवारकः स्यात्। किं चान्यद्द्वाभ्यां परमाणुभ्यां निरवयवाभ्यां सावयवस्य द्व्यणुकस्याऽऽकाशेनेव संश्लेपानुपपत्तिः। न ह्याकाशस्य पृथिव्यादीनां च जतुकाष्ठवत्संश्लेपोऽस्ति। कार्यकारणद्रव्ययोराश्रिताश्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्प्यः समवाय इति चेन्न। इतरेतराश्रयत्वात्। कार्यकारणयोर्हि भेदसिद्धावाश्रिताश्रयभावसिद्धिराश्रिताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुण्डबदरवदितीतरेतराश्रयता स्यात्। न हि कार्यकारणयोर्भेद आश्रिताश्रयभावो वा वेदान्तवादिभिरभ्युपगम्यते कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्यमित्यभ्युपगमात्। किं चान्यत्परमाणूनां परिच्छिन्नत्वाद्यावत्यो दिशः षडष्टौ दश वा तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते स्युः सावयवत्वादनित्याश्चेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाध्येत।

सर्वार्थसिद्धिमुपसंहरति—तस्मादिति। किं च कल्पनया वस्तुसिद्धौ संसारमोक्षयोरनियतिरिति ब्रुवाणः संसारस्यानियतिमाह—कश्चिदिति। मुक्तेरनियतिमाह—अन्यो वेति। अवस्थाद्वये हेतुमाह—कस्तयोरिति। कार्यकारणयोरत्यन्तभेदे तथैवोपलब्धिप्राप्तौ समवायादेकत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य विशेषतः समवायं दूषयति—किं चेति। दृष्टान्तं स्पष्टयति—न हीति। कार्यकारणयोरर्थापत्त्या समवायः सिध्यतीति शङ्कते—कार्येति। द्व्यणुकपरमाणू न समवायार्हौ सावयवनिरवयवद्रव्यत्वाद्भूम्याकाशवदित्यत्राकार्यकारणद्रव्यत्वात्तयोः समवायानर्हतेत्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्याऽऽह—नेत्यादिना। अन्यतरव्यतिरेकेणान्यतरस्य सिद्धिसंभवे कथमेवमित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति। कार्यस्य कारणानाश्रितत्वे स्वातन्त्र्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—कारणस्येति। परमाणूनां निरवयवत्वमुपेत्योक्तं तदेव नास्तीत्याह—किं चेति। परमाणवः सावयवाः परिच्छिन्नत्वाद्घटवत्परिच्छिन्नत्वं सावयवमात्रवृत्ति परिच्छिन्नमात्रवृत्तित्वाद्घटत्ववदित्यर्थः। तेषां सावयवत्वे दिग्भेदव्यवस्थापकत्वं हेतुरित्याह—यावत्य इति। सावयवत्वफलमाह—सावयवत्वादिति। उक्तानुमानफलमाह—इति नित्यत्वेति। ये

---

१ ज. 'श्चिद्दयालुः। २ ज. 'द्वाभ्यामणु'। ३ ख. झ. ट. ड. 'ष्ठव'।

यांस्त्वं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान्कल्पयासि त एवं परमाणव इति चेत्। न। स्थूलसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणाऽऽ परमकारणाद्विनाशोपपत्तेः। यथा पृथिवी द्व्यणुकाद्यपेक्षया स्थूलतमा वस्तुभूताऽपि विनश्यति। ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं च पृथिव्येकजातीयकं विनश्यति ततो द्व्यणुकम्। तथा परमाणवोऽपि पृथिव्येकजातीयेकत्वाद्विनश्येयुः। विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेनैव विनश्यन्तीति चेत्। नायं दोषः। यतो घृतकाठिन्यविलयनवदपि विनाशोपपत्तिमवोचाम। यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामप्यग्निसंयोगाद्द्रवभावापत्त्या काठिन्यविनाशो भवति, एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या मूर्त्यादिविनाशो भवि-

---

दिग्भेदव्यवस्थापकास्त्वया परमाण्ववयवाः स्वीकृतास्त एव मम परमाणवस्तेऽपि सावयवाश्चेत्तदवयवा एवेत्येवं यतः परं न विभागः स परमाणुर्निरवयवः स च नित्यः परिमाणतारतम्यविश्रान्त्याधारत्वादात्मवदिति शङ्कते—यानिति। किं सर्वथैव विभागायोग्यं वस्तु परमाणुरुतास्मदादिभिरविभज्यमानावयवम्। आद्ये न परमाणोर्दिग्भेदावधित्वं मूलकारणस्य सन्मात्रस्यैव सर्वथा विभागायोग्यत्वात्तस्य च निरवयवत्वं सिद्धमेव। द्वितीये सन्मात्रान्मूलकारणादतिरिक्तं किंचन सूक्ष्मं वस्तु परमाणुरस्तु स च विन(नं)ष्टुमर्हति पृथिव्यादिजातीयत्वात्पराभीष्टद्व्यणुकवदित्याह—नेति। दृष्टान्तं समर्थयते—यथेति। वस्तुभूताऽपीति परमतेनोक्तम्। दार्ष्टान्तिकं निगमयति—तथेति। नित्याः परमाणवो निरवयवद्रव्यत्वादात्मवदिति शङ्कते—विनश्यन्त इति। हेत्वसिद्ध्या समाधत्ते—नायमिति। उक्तमेव स्फुटयति—यथेत्यादिना। अवयवतत्संयोगविनाशौ विनाऽपि सुवर्णपिण्डो नश्यति विनाऽपि संयोगान्तरं सुवर्णद्रवो जायते परमाणुकाठिन्यं च विभागं विना विनश्यति तद्वतद्द्रवश्च संयोगादृते भवति। न च काठिन्यद्रवौ तावद्द्रव्यातिरिक्तौ शक्यौ वक्तुम्। एवं विनैवावयवविभागविनाशौ परमाणवो विनङ्क्ष्यन्त्यन्ये चोत्पत्स्यन्त इत्यर्थः। मूर्तिशब्देन काठिन्यम्। आदिशब्देनावस्थाभेदादि गृह्यते। द्रव्यनाशस्यावस्थानाशो नोदाहरणमित्याशङ्क्यात्रापि परमाण्ववस्थानाश एव सर्वकार्याणां तदवस्थात्वादित्यभिप्रेत्य कार्यद्रव्यत्वहेतुं व्यभिचारयति—

---

१ ङ. ज. म. °व मम प° । २ ज. °यत्वा° । ३ ज. °न्तोऽव° । ४ क. °धाऽवि° । ५ क. °भागयो° । ६ क. °ण्डो विन° । ७ क. ख. ठ. ड. °ना च सं° । ८ क. नश्यति । ९ क. ख. °नश्यन्त्य° ।

ष्यति । तथा कार्यारम्भोऽपि नावयवसंयोगेनैव केवलेन भवति क्षीरजलादीनामन्तरेणाप्यवयवसंयोगान्तरं दधिहिमादिकार्यारम्भदर्शनात् । तदेवमसारतरतर्कसंदृब्धत्वादीश्वरकारणश्रुतिविरुद्धत्वाच्छ्रुतिप्रवणैश्च शिष्टैर्मन्वादिभिरपरिगृहीतत्वादत्यन्तमेवानपेक्षाऽस्मिन्परमाणुकारणवादे कार्या श्रेयोर्थिभिरिति वाक्यशेषः ॥ १७ ॥ [३]

(ईश्वराद्भिन्नानां बाह्यवस्त्वस्तित्ववादिबौद्धविशेषसंमतानां परमाणूनां शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतखण्डनम्, अधि० ४)

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

वैशेषिकराद्धान्तो दुर्युक्तियोगाद्वेदविरोधाच्छिष्टापरिग्रहाच्च नापेक्षितव्य इत्युक्तं सोऽर्धवैनाशिक इति वैनाशिकत्वसाम्यात्सर्ववैनाशिकराद्धान्तो नतरामपेक्षितव्य इतीदमिदानीमुपपाद-

---

तथेत्यादिना । कार्यनाशस्यावयवनाशतद्विभागाधीनत्वनियमाभाववदित्यर्थः । तस्य केवलत्वं प्राधान्यम् । सति तस्मिन्कार्योत्पादस्यै क्षेपाभावान्नियमाभावे हेतुमाह—क्षीरेति । आदिशब्देन लवणादि गृह्यते । क्षीराद्यननुगुणादवयवसंयोगादतिरिक्तो दध्याद्यनुगुणः संयोगोऽवयवसंयोगान्तरम् । दधिहिमादीत्यादिपदं जलौघार्थम् । दध्यादिषु सत्यपि कार्यद्रव्यत्वे विशिष्टानेकद्रव्यारब्धत्वासिद्धेरनैकान्त्यादित्यर्थः । एतेन कार्यद्रव्यं स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणारब्धं कार्यद्रव्यत्वादित्यपास्तम् । यच्चाणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वादिति तत्राऽऽश्रयासिद्धिरित्यभिप्रेत्याधिकरणार्थमुपसंहरति—तदेवमिति । वाक्यशब्देनापरिग्रहसूत्रं गृह्यते ॥ १७ ॥ (३)

वैशेषिकं निरस्य वैनाशिकं निरस्यति—समुदाय इति । आर्हतादिमतं हित्वा किमित्यनन्तरं वैनाशिकमतं निरस्यते तत्राऽऽह—वैशेपिकेति । परिमाणभेदेन देहादेराशुतरविनाशित्वाङ्गीकारादर्धवैनाशिकत्वं वैशेपिकस्येति तन्निरासानन्तरं वैनाशिकत्वाविशेषाद्बुद्धिस्थं सर्ववैनाशिकनिरसनमित्यर्थः । वैशेपिका देहादेस्त्रिक्षणस्थायित्वमास्थितास्तथाऽपि तन्मते निरस्ते तन्मात्रमपि यैर्नेष्टं तन्मतमतिशयेन नापेक्षितव्यमित्याह—नतरामिति । तथाऽप्येकेनैवाधिकरणेन तन्निरासंभवे किमधिकरणद्वयेनेति

---

१ ङ. म. 'र्थाऽऽर्यैः श्रे' । २ क. ङ. म. 'न्तो नित' । ३ क. ङ. म. 'मनपे' । ४ क. 'स्य प्रक्षे' । ५ ठ. ड. 'लार्थं' ।

याम: । स च बहुप्रकार: प्रतिपत्तिभेदाद्विनेयभेदाद्वा । तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति । केचित्सर्वास्तित्ववादिनः । केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः । अन्ये पुनः सर्वशून्यत्ववादिन इति । तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमान्तरं च वस्त्वभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं च चित्तं चैत्तं च तांस्तावत्प्रतिब्रूमः । तत्र भूतं पृथिवीधात्वादयः । भौतिकं रूपादयश्चक्षुरादयश्च । चतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणवः खरस्नेहोष्णेरणस्वभावास्ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते । तथा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासं-

---

तत्राऽऽह—स चेति । राद्धान्तस्यैक्याद्बहुप्रकारत्वायोगमाशङ्क्याऽऽह—प्रतिपत्तीति । उपदेष्टुः सर्वज्ञस्यैक्यात्कथं शिष्याणां तद्भेदस्तत्राऽऽह—विनेयेति । मन्दमध्यमोत्तमधियां शिष्याणां भेदात्तद्भेदसिद्धिरित्यर्थः । प्रतिपत्तिभेदावधारणार्थो वाशब्दो न विकल्पार्थः । तानेव दर्शयति—तत्रेति । सौत्रान्तिकवैशेषिकयोरवान्तरभेदेऽपि सर्वास्तित्वसंप्रतिपत्तेरेकीकृत्य त्रित्वमुपपादयति—केचिदिति । इदानीमाद्याधिकरणस्य प्रवृत्तिप्रकारमाह—तत्रेति । बाह्यं विशिनष्टि—भूतमिति । आभ्यन्तरं कथयति—चित्तमिति । बाह्यार्थवादिबौद्धराद्धान्तो विषयः स किं प्रामाणिको भ्रान्तो वेति विप्रतिपत्तेः संदेहे पूर्वपक्षं विवृणोति—तत्रेत्यादिना । तस्य भ्रान्तत्वोपपादनेन समन्वयस्य तद्विरोधनिरासात्पादादिसंगतयः । तस्य प्रामाणिकत्वात्तद्विरोधे समन्वयासिद्धिर्भ्रान्तत्वाद्विरोधस्याभावात्तत्सिद्धिरित्युभयत्र फलसिद्धिः । धातुशब्दः स्वभाववचनः । आदिशब्देनाप्तेजोवाय्वाकाशर्तवो गृह्यन्ते । विषयाणामिन्द्रियाणां च भौतिकशब्दवाच्यत्वमाह—भौतिकमिति । पृथिव्यादयश्च परमाणुपुञ्जा एव नावयव्यारम्भोऽस्तीति वक्तुं परमाणुस्वरूपमाह—चतुष्टये चेति । कठिनस्वभावाः पृथिवीपरमाणवः । स्नेहस्वभावा आप्यपरमाणवः । उष्णतास्वभावास्तेजःपरमाणवः । ईरणं चलनं तत्स्वभावा वायुपरमाणवः । तेषां चतुर्विधानां सर्गकाले संयोगापत्तिमाह—त इति । भूतभौतिकानुक्त्वा चित्तचैत्तानाह—तथेति । कर्मकरणव्युत्पत्तिभ्यां सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । रूप्यमाणपृथिव्यादीनां बाह्यत्वेऽपि देहस्थत्वादिन्द्रियसंबन्धाच्चाऽऽध्यात्मिकत्वम् । अहमिति प्रत्ययो विज्ञानस्कन्धः । सुखादिप्रत्ययो वेदनास्कन्धः । गौरश्व इत्यादिशब्दसंजल्पितप्रत्ययः संज्ञास्कन्धः । संस्कारस्कन्धस्तु रागादि धर्माधर्मौ च । तत्र विज्ञानस्कन्धश्चित्तम् । इतरे चैत्ताः । उक्तानां स्कन्धानां समाहारं संघातं

---

१ क. ङ. ज. ञ. ट. 'कं चि' । २ क. ख. ङ. 'वैभापि' । ३ क. ख. ठ. ड. 'भासत्वात्' । ४ ठ. 'द्भृत्व' । ५ क. ट. ड. 'ण्णस्व' ।

(ईश्वराद्भिन्नानां बाह्यवस्त्वस्तित्ववादिबौद्धविशेषसंमतानां परमाणूनां शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतखण्डनम्, अधि० ४)

स्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धाः। तेऽप्याध्यात्मं सर्वव्यवहारास्पदभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते [सर्वद० सं० पृ० २३ प० १७]। तत्रेदमभिधीयते। योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः समुदायः परेषामभिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः स्कन्धहेतुकश्च पञ्चस्कन्धीरूपः, तस्मिन् "उभयहेतुकेऽपि समुदाये" अभिप्रेयमाणे "तदप्राप्तिः" स्यात्समुदायाप्राप्तिः समुदायभावानुपपत्तिरित्यर्थः। कुतः। समुदायिनामचेतनत्वात्। चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्ध्यधीनत्वात्। अन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात्। निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमप्रसङ्गात्। आशयस्याप्यन्य-

दर्शयति—तेऽपीति। उक्तस्य बाह्याध्यात्मिकभावजातस्याध्यक्षानुमानाभ्यां क्षणिकत्वे सिद्धे स्थायिनो ब्रह्मणो जगत्सर्गवादिनः समन्वयस्य विरोधोऽस्तीति प्राप्तमनूद्य सिद्धान्तयति—तत्रेति। सूत्रं व्याचष्टे—योऽयमिति। बाह्यत्वमाध्यात्मिकत्वं चोभयप्रकारत्वमुभयहेतुकमेवाऽऽह—अण्विति। बाह्ये भूतभौतिकसमुदाये पृथिव्यादिपरमाणुहेतुके रूपविज्ञानादिहेतुके चाऽऽध्यात्मिके समुदायेऽभिप्रेते तस्याप्राप्तिरयुक्तता स्यादित्याह—तस्मिन्निति। संहन्यमानानामव्यवधाने संघातानुपपत्तौ च न हेतुरित्याक्षिपति—कुत इति। संघातः स्वतो वा परतो वा नाऽऽद्य इत्याह—समुदायिनामिति। अण्वादीनामचैतन्यात्स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्यसिद्धेर्न स्वतः संघातो घटते। तथा च क्षणिकपक्षे सर्गादौ संघातयोगान्न तद्विरोधः समन्वयस्येत्यर्थः। परमपि संघातकारणं चित्ताभिज्वलनमन्यद्वा। तत्राऽऽद्यं दूषयति—चित्तेति। सिद्धे संघाते चित्ताभिज्वलनं ततः संघात इत्यन्योन्याश्रयान्न चित्ताभिज्वलनं तद्धेतुरित्यर्थः। अन्योऽपि संहन्ता चेतनोऽचेतनो वा। चेतनोऽपि भोक्ता प्रशासिता वा द्विधाऽपि स्थिरो वा क्षणिको वा। नाऽऽद्यः। अनभ्युपगमात्। न द्वितीयः। क्षणिकस्यान्वयव्यतिरेककालानवस्थानात्। भोक्तुश्च कारणविन्यासविशेषज्ञानायोगात्सर्वज्ञस्य स्वतस्तज्ज्ञानेऽपि क्षणिकत्वात्कर्तृत्वासिद्धेरित्याह—अन्यस्येति। अचेतनोऽपि संहन्ता धर्मादिर्वा स्यादालयविज्ञानसंतानो वा। नाऽऽद्यः। तस्य पूर्ववच्चेतनाधीनप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। स्वतश्चेत्प्रवृत्तिस्तदा धर्मादिप्रवृत्त्यनुपरमान्मोक्षासिद्धिरित्याह—निरपेक्षेति। आलयविज्ञानसंतानः संहन्तेति पक्षं प्रत्याह—आशयस्येति। आशे-

१ ज. तेऽप्यध्या°। २ क. °तुश्च। ३ ङ. ञ. °तिः समुदाय°। ४ क. °पेक्ष्यप्र°। ५ क. °पेक्ष्येति।

त्वानन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात् । क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मात्समुदायानुपपत्तिः समुदायानुपपत्तौ च तदाश्रया लोकयात्रा लुप्येत ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः संहन्ता स्थिरो नाभ्युपगम्यते तथाऽप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा । तस्यां चोपपद्यमानायां न किंचिदपरमपेक्षितव्यमस्ति । ते चाविद्यादयोऽविद्या संस्कारो विज्ञानं नाम रूपं षडायतनं स्पर्शो वेदना तृष्णोपादानं भवो जातिर्जरा मरणं शोकः परि-

---

रतेऽस्मिन्कर्मानुभववासना इत्याशयः संतानस्तस्यापि संतानिभ्योऽन्यत्वमनन्यत्वं वा । द्विधाऽपि दुर्निरूपत्वान्न तस्य संहन्तृतेत्यर्थः । स खल्वन्यः स्थिरो वा क्षणिको वा । प्रथमेऽस्मदुक्तो भोक्तैव नामान्तरेणोक्तः स्यादिति मत्वा द्वितीये क्षणिकस्य व्यापारात्पूर्वं तत्काले वाऽभावात्तत्कारणत्वाश्रयत्वयोरसिद्धिरित्याह—क्षणिकत्वेति । एतेनानन्यत्वमपि प्रत्युक्तम् । संतानिनामपि क्षणिकत्वेनोक्तरीत्या व्यापारकारणत्वाद्ययोगात्तदभिन्नस्य संतानस्यापि तदसिद्धेरित्याह—निर्व्यापारत्वादिति । संहन्तुरभावे फलितमाह—तस्मादिति । यथाकथंचिल्लोकयात्रा सिध्यति चेत्किं समुदायेनेत्याशङ्क्याऽऽह—समुदायेति ॥ १८ ॥

संघातस्य निमित्तमाशङ्क्य निरस्यति—इतरेतरेति । पूर्वपक्षभागं विभजते—यद्यपीति । तर्हि संघाताभावात्तदालम्बना लोकयात्रा न निर्वहेत्तत्राऽऽह—तथाऽपीति । कार्यं प्रत्ययते जनकत्वेन गच्छतीति प्रत्ययशब्दस्य हेतुवाचित्वमुपेत्येतरेतरकारणत्वादित्युक्तम् । तथाऽपि संघातस्य निमित्तं वाच्यं तत्राऽऽह—तस्यां चेति । अविद्यादीनामेव तन्निमित्तत्वान्नापेक्षणीयान्तरमस्तीत्यर्थः । के पुनरविद्यादयस्तत्राऽऽह—ते चेति । वक्ष्यमाणबुद्धिस्थपरामर्शी तच्छब्दः । क्षणिककार्यदुःखस्वभावेष्वर्थेषु स्थायिनित्यसुखबुद्धिरविद्या । तस्यां सत्यां संस्कारा रागद्वेषमोहविषयेषु भवन्ति । तेभ्यो गर्भस्थस्याऽऽद्यं विज्ञानमुत्पद्यते । तस्माच्चाऽऽलयविज्ञानात्पृथिव्यादिचतुष्टयमुपादानकारणं नामाश्रयत्वान्नाम निष्पद्यते । तच्च कारणत्वेन स्वीकृत्य सितासितादिरूपव-

---

१ क. 'स्याऽऽद्यवि' ।

(ईश्वराद्भिन्नानां बाह्यवस्त्वस्तित्ववादिबौद्धविशेषसंमतानां परमाणूनां शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतखण्डनम्, अधि० ४)

देवना दुःखं दुर्मनस्तेत्येवंजातीयका इतरेतरहेतुकाः सौग[1]ते समये क्वचित्संक्षिप्ता निर्दिष्टाः क्वचित्प्रपञ्चिताः। सर्वे[2]षामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः। तदेवमविद्यादिकलापे परस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयन्त्रवदनिशमावर्तमानेऽर्थाक्षिप्त उपपन्नः संघातः "इति चेत्[3]"। तत् "न"। कस्मात्। "उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्।" भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किंचिन्निमित्तमवगम्येत न त्ववगम्यते। य[4]त इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पू[5]र्वपूर्वमुत्तरोत्तरस्योत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवद्भवेन्न तु संघातोत्पत्तेः किंचिन्नि-

---

च्छरीरमभिनिर्वर्तते। गर्भीभूतस्य शरीरस्य कललबुद्बुदाद्यवस्था नामरूपशब्दाभ्यामत्राभीष्टा जातेरुत्तरत्राभिधानात्। नामरूपसंमिश्रितानीन्द्रियाणि षडायतनं पृथिव्यादिधातवः षडायतनानि यस्य करणजातस्य तत्तथा। नामरूपेन्द्रियाणां मिथः संनिपातः स्पर्शः। ततः सुखादिका वेदना। तस्यां सत्यां कर्तव्यं सुखं मयेत्यध्यवसानं तृष्णा। ततो वाक्कायचेष्टोपादानम्। ततो भवत्यस्माज्जन्मेति भवो धर्मादिः। तद्धेतुको देहोदयो जातिः। जातस्य देहस्य परिपाको जरा। देहनाशो मरणम्। म्रियमाणस्य साभिषङ्गस्य पुत्रादावन्तर्दाहः शोकः। तदुत्थं हा पुत्रेत्यादिप्रलपनं परिदेवना। शब्दादिज्ञानपञ्चकसंयुक्तमसाध्वनुभवनं दुःखम्। दुर्मनस्ता मानसं दुःखम्। इतिशब्दो यथोक्तपरामर्शार्थः। एवंजातीयकशब्दो मदमानाद्युपक्लेशसंग्रहार्थः। अविद्यादिहेतुका जन्मादयस्तद्धेतुकाश्चाविद्यादय इति घटीयन्त्रवदनवरतमावर्तनमेषामिति मत्वा विशिनष्टि—इतरेति। अविद्यादीनां सत्त्वमेव कथमित्याशङ्क्य संक्षेपविस्तराभ्यामुक्तत्वात्तद्रूपं सौगतानां प्रसिद्धमित्याह—सौगत इति। न केवलं तेषामेव प्रसिद्धं किं तु सर्ववादिनामपीत्याह—सर्वेषामिति। आनुभविकार्थप्रत्याख्याने सर्वव्यवहारासिद्धिरिति भावः। अविद्यादीनां मिथो निमित्तनैमित्तिकत्वेऽपि कुतः संघातसिद्धिरित्याशङ्क्योपसंहरति—तदेवमिति। अविद्यादिरेव संघाताभावे न सिध्यतीत्यनुपप[6]त्त्या तदाक्षेपे तदाश्रयः स[7]र्वव्यवहारो निर्वहतीत्यर्थः। सिद्धान्तमागमवतारयति—तन्नेति। तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति। हेतुं व्याचष्टे—भवेदिति। अविद्यादीनां मिथो निमित्तनैमित्तिकभावभाजां संघातनिमित्तत्वमाशङ्क्याऽऽह—यत इति। उत्तरसूत्रस्थमर्थमभिप्रेत्येहापिशब्दः। अविद्यादीनां मिथो हेतुहेतुमत्त्वेऽपि चेतनाधिष्ठानादृते संघातासिद्धे-

---

१ क. °गतस° । २ ड. ञ. °षेऽपि प° । ३ ज. चेत् "न" । ४ ज. ट. यदित° । ५ ड. ज. पूर्वे पू° । ६ क. ख. °पत्तेस्तदा° । ७ ठ. ड. सर्वो व्य° ।

मित्तं संभवति। नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते संघात इत्युक्तम्। अत्रोच्यते। यदि तावदयमभिप्रायोऽविद्यादयः संघातमन्तरेणाऽऽत्मानमलभमाना अपेक्षन्ते संघातमिति ततस्तस्य संघातस्य निमित्तं वक्तव्यम्। तच्च नित्येष्वप्यणुष्वभ्युपगम्यमानेष्वाश्रयाश्रयिभूतेषु च भोक्तृषु सत्सु न संभवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायाम्। किमङ्ग पुनः क्षणिकेष्वप्यणुषु भोक्तृरहितेष्वाश्रयाश्रयिशून्येषु वाऽभ्युपगम्यमानेषु संभवेत्। अथायमभिप्रायोऽविद्यादय एव संघातस्य निमित्तमिति। कथं तमेवाऽऽश्रित्याऽऽत्मानं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः। अथ मन्यसे संघाता एवानादौ संसारे संतत्यानुवर्तन्ते तदाश्रयाश्चाविद्यादय इति। तदाऽपि संघातात्संघातान्तरमुत्पद्यमानं नियमेन वा सदृशमेवोत्पद्येत। अनियमेन वा सदृशं विसदृशं वोत्पद्येत। नियमाभ्युपगमे मनु-

रित्युक्ते पूर्ववादी पूर्वोक्तं स्मारयति—नन्विति। किमविद्यादयः संघातस्य गमकाः किं वोत्पादका इति विकल्पयति—अत्रेति। तत्राऽऽद्यमनूद्य दूषयति—यदीति। गमकत्वपक्षे स्वरूपसिद्धिरन्यतो वाच्या तच्चान्यन्नास्तीत्यर्थः। अणूनां स्कन्धानां चोभयविधसंघातनिमित्तत्वमाशङ्क्याऽऽह—तच्चेति। आश्रयाश्रयिभूतेष्विति भोक्तृविशेषणमदृष्टाश्रयेष्वित्यर्थः। अणुषु स्थिरेषु भोगहेत्वदृष्टविशिष्टेषु भोक्तृषु चोक्तविशेषणेषु स्वीकृतेषु सत्सु चेतनस्याधिष्ठातुरनुरूपस्याभावान्न संभवति संघातापत्तेर्निमित्तं किंचिदित्युक्तमित्यर्थः। कैमुतिकन्यायमपिना सूचितमाह—किमिति। अदृष्टाश्रयकर्तृराहित्यमाह—आश्रयेति। आश्रयाश्रयिशून्येष्विति पाठे तूपकार्योपकारकत्ववर्जितेष्वित्यर्थः। विशिष्टेष्वणुषु स्वीक्रियमाणेषु किं पुनः संघातापत्तेर्निमित्तं न किंचिदित्याक्षेपः। द्वितीयं शङ्कयति—अथेति। परस्पराश्रयत्वेन प्रत्याह—कथमिति। पूर्वपूर्वसंघातानामुत्तरोत्तरसंघातहेतुत्वात्तदाश्रयत्वाच्चाविद्यादीनां नान्योन्याश्रयत्वम्। न च संहन्तृचेतनापेक्षा स्वभावतो भावानां संहतानामेवोदयव्ययोपगमादित्याह—अथेति। तद्दूषयितुं विकल्पयति—तदाऽपीति। संघातवर्तिनोऽदृष्टस्याधिष्ठातृचेतनाभावात्तद्वशात्प्रतिनियतकार्योत्पादायोगे स्वभावादेवोत्पत्तिरास्थेया। तथा च पूर्यते गलति चेति पुद्गलं शरीरं तच्च मनुष्यशब्दितं तदुपेतः संघातो नियमपक्षे न जात्यन्तरमारभेदित्याह—नियमेति। द्वितीयेऽपि व्यवस्थापकाभावेनाव्यवस्था-

१ ज. 'दय एव सं' । २ क. 'तम् । त' । ३ ञ. ट. 'षु भो' । ४ क. ङ. ज. 'ष्वणु' । ५ क. ज. 'षु चाभ्यु' । ६ क. ज. 'शं चोत्प' ।

ष्यपुद्गलस्य देवतिर्यग्योनिनारकप्राप्त्यभावः प्राप्नुयात्। अनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित्क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो वा पुनर्मनुष्यो वा भवेदिति प्राप्नुयात्। उभयमप्यभ्युपगमविरुद्धम्। अपि च यद्भोगार्थः संघातः स्यात्स नास्ति स्थिरो भोक्तेति तवाभ्युपगमः। ततश्च भोगो भोगार्थ एव स नान्येन प्रार्थनीयः। तथा मोक्षो मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यम्। अन्येन चेत्प्रार्थ्येतोभयं भोगमोक्षकालावस्थायिना तेन भवितव्यम्। अवस्थायित्वे क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोधः। तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमविद्यादीनां यदि भवेद्भवतु नाम न तु संघातः सिध्येत्। भोक्त्रभावादित्यभिप्रायः॥ १९॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्॥ २०॥

उक्तमेतदविद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वान्न संघातसिद्धिरस्तीति। तदपि तूत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वं न संभवतीतीदमिदानीमुपपाद्यते। क्षणभङ्गवादिनोऽयमभ्युपगम उत्तरस्मिन्क्षण उत्पद्यमाने पूर्वः क्षणो निरुध्यत इति। न चैवमभ्युपगच्छता

माह—अनियमेति। उभयत्रेष्टापत्तिं शङ्कित्वा निरस्यति—उभयमिति। न केवलं संघातानुपपत्त्या क्षणवादानुपपत्तिर्भोगापवर्गव्यवहारानुपपत्तेश्चेत्याह—अपि चेति। क्षणवादेऽपि बुभुक्षुणा भोगो मुमुक्षुणा मोक्षश्चार्थनीयौ तत्कुतो भोगापवर्गव्यवहारासिद्धिस्तत्राऽऽह—यदिति। अभ्युपगमफलमाह—ततश्चेति। भोगे दर्शितं न्यायं मोक्षेऽतिदिशति—तथेति। विपक्षे दण्डमाह—अन्येनेति। बुभुक्षोर्मुमुक्षोर्वा कालद्वयस्थायित्वमाशङ्क्याऽऽह—अवस्थायित्व इति। परिहारमागतात्पर्यमुपसंहरति—तस्मादिति॥ १९॥

उपेत्यवादमिदानीं त्यजति—उत्तरेति। पूर्वसूत्रोक्तमनूद्यास्य सूत्रस्य तात्पर्यमाह—उक्तमिति। अविद्यादीनां मिथो हेतुत्वमुपेत्य संघातासिद्धिरुक्ता संप्रत्यन्योन्यहेतुत्वमपि नेति वक्तुमिदं सूत्रमित्यर्थः। अविद्यादीनामन्योन्यनिमित्तत्वायोगं वक्तुं परपक्षमनुवदति—क्षणेति। तत्रानुपपत्तिं प्रतिजानीते—न चेति। काऽत्रानुपपत्ति-

---

१ ज. संभवेत्। २ ज. भोक्तुरभा°। ३ ठ. ङ. °मग [illegible] ४ ख. घ. ठ. ङ. °शितन्या°।

पूर्वोत्तरयोः क्षणयोर्हेतुफलभावः शक्यते संपादयितुम्। निरुध्यमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणस्याभावग्रस्तत्वादुत्तरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः। अथ भावभूतः परिनिष्पन्नावस्थः पूर्वक्षण उत्तरक्षणस्य हेतुरित्यभिप्रायस्तथाऽपि नोपपद्यते। भावभूतस्य पुनर्व्यापारकल्पनायां क्षणान्तरसंबन्धप्रसङ्गात्। अथ भाव एवास्य व्यापार इत्यभिप्रायस्तथाऽपि नैवोपपद्यते। हेतुस्वभावानुपरक्तस्य फलस्योत्पत्त्यसंभवात्। स्वभावोपरागाभ्युपगमे च हेतुस्वभावस्य फलकालावस्थायित्वे सति क्षणभङ्गाभ्युपगमत्यागप्रसङ्गः। विनैव वा स्वभावोपरागेण हेतुफलभावमभ्युपगच्छतः सर्वत्र तत्प्राप्तेरतिप्रसङ्गः। अपि चोत्पादनिरोधौ नाम वस्तुनः स्वरूपमेव वा स्यातामवस्थान्तरं वा वस्त्वन्तरमेव वा सर्वथाऽपि नोपपद्यते। यदि तावद्वस्तुनः स्वरूपमेवोत्पादनिरोधौ स्यातां ततो वस्तुशब्द उत्पादनिरोधशब्दौ च पर्यायाः प्राप्नुयुः।

रित्याशङ्क्य पूर्वक्षणस्योत्पादनव्यापारः समनन्तरक्षणे वा स्वसत्ताक्षणे वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—निरुध्यमानस्येति। अचिरनिरुद्धत्वं निरुध्यमानत्वम्। निरोधहेतुसांनिध्यानुगमान्निरुद्धत्वं चिरनिरुद्धत्वम्। कल्पान्तरमुत्थापयति—अथेति। स्थायित्वं व्यवच्छिनत्ति—परिनिष्पन्नेति। कारणस्य कार्यात्पूर्वकाले सत्ताऽर्थवती न कार्यकाले तदा कार्यस्य सिद्धत्वेन तदर्थसत्तानुपयोगत्वादिति भावः। तत्रापि कार्यकारणत्वासिद्धिरित्याह—तथाऽपीति। कथं कारणस्योत्पादनं धर्मः स्वरूपं वा। नाऽऽद्य इत्याह—भावेति। कल्पान्तरमाह—अथेति। तत्रापि हेतुफलत्वस्य न संभावनेत्याह—तथाऽपीति। कथं हेतुस्वरूपं कार्यानन्वयि तदन्वयि वा। तत्र प्रथमं प्रत्याह—हेत्विति। तदनुपरागेऽपि तद्भावे हिमवद्विन्ध्ययोरपि तद्भावः स्यादिति भावः। कल्पान्तरं दूषयति—स्वभावेति। प्रथमपक्षोक्तदोषं प्रपञ्चयति—विनैवेति। न च कार्यस्य कारणसादृश्यं तन्निवारकं किंचिद्रूपानुगमाभावे तस्यैवासंभवादिति भावः। इतश्च क्षणवादासिद्धिरित्याह—अपि चेति। तदेव वक्तुमुत्पादनिरोधौ त्रेधा विकल्पयति—उत्पादेति। पक्षत्रयेऽपि वस्तुनो नित्यत्वप्रसङ्गान्न क्षणिकतेत्याह—सर्वथेति। तत्राऽऽद्यमनूद्य वस्तुनो नित्यत्वं प्रसञ्जयन्क्षणिकत्वासिद्धिमाह—यदीति। द्विती-

---

१ क. ज. 'व स्व'।

(ईश्वराद्भिन्नानां बाह्यवस्त्वस्तित्ववादिबौद्धविशेषसंमतानां परमाणूनां शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतखण्डनम्, अधि० ४)

अथास्ति कश्चिद्विशेष इति मन्येतोत्पादनिरोधशब्दाभ्यां मध्यवर्तिनो वस्तुन आद्यन्ताख्ये अवस्थे अभिलप्येते इति। एवमप्याद्यन्तमध्यक्षणत्रयसंबन्धित्वाद्वस्तुनः क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिः। अथात्यन्तव्यतिरिक्तावेवोत्पादनिरोधौ वस्तुनः स्यातामश्वमहिषवत्। ततो वस्तूत्पादनिरोधाभ्यामसंस्पृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गः। यदि च दर्शनादर्शने वस्तुन उत्पादनिरोधौ स्यातामेवमपि द्रष्टृधर्मौ तौ न वस्तुधर्माविति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग एव। तस्मादप्यसंगतं सौगतं मतम्॥ २०॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१॥

क्षणभङ्गवादे पूर्वक्षणो निरोधग्रस्तत्वान्नोत्तरस्य क्षणस्य हेतुर्भवतीत्युक्तम्। अथ "असति" एव हेतौ फलोत्पत्तिं ब्रूयात्ततः "प्रतिज्ञोपरोधः" स्यात्। चतुर्विधान्हेतून्प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत। निर्हेतुकायां चोत्पत्तावप्रतिबन्धात्सर्वं

येऽपि क्षणिकत्वासिद्धितादवस्थ्यमाह—अथेत्यादिना। तमेव विशेषं दर्शयति—उत्पादेति। तृतीयमनूद्य क्षणिकत्वासिद्धिं स्फुटयति—अथेति। प्रकारान्तरमाशङ्क्य प्रत्याह—यदीति। उत्पादनिरोधयोर्दुर्निरूपत्वे फलमाह—तस्मादिति। संघातस्य हेतुफलत्वस्य[3] चासिद्धिरपिशब्दार्थः॥ २०॥

किं चासति फलहेतौ फलमुत्पद्यते सत्येव वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—असतीति। सूत्रं व्याकर्तुं वृत्तं कीर्तयति—क्षणेति। तर्हि पूर्वक्षणस्योत्तरक्षणकारणत्वं मा भूत्तर्हि पूर्वक्षणाभावाद्वोत्तरक्षणस्योत्पत्तिस्तदभावे सति वा। नाऽऽद्यः। नासतोऽदृष्टत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात्। द्वितीयमनुवदति—अथेति। निर्हेतुफलोत्पत्तिं प्रत्याह—तत इति। प्रतिज्ञोपरोधं स्फोरयति—चतुर्विधानिति। आलम्बनप्रत्ययः समनन्तरप्रत्ययोऽधिपतिप्रत्यय आलोकश्चेति चतुर्विधा हेतवस्तान्प्रतीत्य प्राप्य चित्तं चैत्ताश्च तदभिन्नाः सुखादयो जायन्ते। तत्र नीलाभासस्य चित्तस्य नीलादालम्बनप्रत्ययान्नीलाकारता। समनन्तरप्रत्ययात्पूर्वज्ञानाद्बोधरूपता। चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययाद्रूपग्रहणप्रतिनियमः। आलोकाद्धेतोः स्पष्टता। सुखादीनामपि चैत्तानां चित्ताभिन्नानामेतान्येव चत्वारि कारणानि। सेयं प्रतिज्ञा निर्हेतुफलोत्पत्तौ बाध्येतेत्यर्थः। तत्रैवातिप्रसङ्गं दोषान्तरमाह—निर्हेतुकायां चेति। अन्यथेति सूत्रावयवं शङ्कात्वेन व्याकरोति—

---

१ क. 'दि द'। २ ज. 'स्य हे'। ३ क. ठ. ड. 'ति हे'। ४ ठ. ड. 'सक्तं दो'।

सर्वत्रोत्पद्येत। अथोत्तरक्षणोत्पत्तिर्यावत्तावदवतिष्ठते पूर्वक्षण इति ब्रूयात्ततो "यौगपद्यं" हेतुफलयोः स्यात्। तथाऽपि प्रतिज्ञोपरोध एव स्यात्। क्षणिकाः सर्वे संस्कारा इतीयं प्रतिज्ञोपरुध्येत ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति "बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत्संस्कृतं क्षणिकं च" इति। तदपि च त्रयं प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशं चेत्याचक्षते। त्रयमपि चैतदवस्त्वभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते। बुद्धिपूर्वकः किल विनाशो भावानां प्रतिसंख्यानिरोधो नाम भाष्यते। तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः। आवरणाभावमात्रमाकाशमिति। तेषामाकाशं परस्तात्प्रत्याख्यास्यति [ब्र० सू० २-२-२४]। निरोधद्वयमिदानीं प्रत्याचष्टे। प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्राप्तिरसंभव इत्यर्थः।

अथेति। तथा च न प्रतिज्ञोपरोधातिप्रसङ्गाविति शेषः। उत्पत्तेरुत्पद्यमानाभेदमभ्युपयन्तं प्रति सूत्रावयवेनोत्तरमाह—तत इति। यौगपद्योपगमे का हानिस्तत्राऽऽह—तथाऽपीति। पूर्ववदत्र प्रतिज्ञोपरोधो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—क्षणिका इति। आद्यन्तवन्तो भावाः संस्काराः संस्क्रियन्ते समुत्पद्यन्त इति व्युत्पत्तेः ॥ २१ ॥

समुदायस्य कार्यकारणभावस्य क्षणिकत्वस्य चासिद्धिरुक्ता संप्रत्यभ्युपगमान्तरं प्रत्याह—प्रतिसंख्येति। सौगतमतासांगत्ये सूत्रस्य हेत्वन्तरपरत्वमाह—अपि चेति। तदेव वक्तुं तन्मतमनुभाषते—वैनाशिका इति। संस्कृतमुत्पाद्यं त्रयादन्यदित्युक्तम्। किं तत्त्रयं तदाह—तदपीति। तस्यापि क्षणिकत्वादुत्पाद्यत्वाच्च नान्यत्वप्रतियोगित्वमित्याशङ्क्याऽऽह—त्रयमपीति। वस्तुप्रतियोगिकान्यत्वं वस्त्वन्तरस्यापीत्याशङ्क्योक्तम्—अभावेति। अभावस्यापि प्रतियोगिद्वारा सोपाख्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—निरुपाख्यमिति। प्रतीपा संख्या प्रतिसंख्या सन्तमिममसन्तं करोमीति धीस्तया निरोधस्तथेति व्युत्पादयति—बुद्धीति। स्तम्भादीनां प्रतिक्षणं स्वारसिको विनाश इत्यप्रतिसंख्यानिरोधं व्याचष्टे—तद्विपरीत इति। आवरणाभावव्यङ्ग्यं शब्दवद्द्रव्यं व्यवच्छेत्तुं मात्रपदम्। पराभ्युपगममुक्त्वा सूत्रविषयं परिशिनष्टि—तेषामिति। तात्पर्यमुक्त्वा प्रतिज्ञां विभजते—प्रतिसंख्येति। तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—

---

१ क. ज. झ. ट. 'वद'। २ क. 'तासंमतेः सू'।

कस्मात् " अविच्छेदात् " । एतौ हि प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधौ संतानगोचरौ वा स्यातां भावगोचरौ वा । न तावत्संतानगोचरौ संभवतः । सर्वेष्वपि संतानेषु संतानिनामविच्छिन्नेन हेतुफलभावेन संतानविच्छेदस्यासंभवात् । नापि भावगोचरौ संभवतः । न हि भावानां निरन्वयो निरुपाख्यो विनाशः संभवति सर्वास्वप्यवस्थासु प्रत्यभिज्ञानबलेनान्वय्यविच्छेददर्शनात् । अस्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वप्यवस्थासु क्वचिद्दृष्टेनान्वय्यविच्छेदेनान्यत्रापि तदनुमानात् । तस्मात्परपरिकल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिः ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

योऽयमविद्यादिनिरोधः प्रतिसंख्यानिरोधान्तःपाती परपरिकल्पितः स सम्यग्ज्ञानाद्वा सपरिकरात्स्यात्स्वयमेव वा ।

कस्मादिति । हेतुं व्याख्यातुं विकल्पयति—एतौ हीति । भावशब्दः संतानिवाची । तत्राऽऽद्यं दूषयति—तावदिति । योऽसावन्त्यः संतानी स किंचिदारभते न वा । नाऽऽद्योऽन्त्यत्वासिद्धेः संतानानुच्छेदाच्च । द्वितीयेऽर्थक्रियाभावात्तदसत्त्वे तज्जनकमपि सर्वमसदित्यनेन क्रमेणासन्तः सर्वे संतानिनः स्युः । न च विजातीयक्षणोत्पादकत्वेनार्थक्रियाकारित्वं सजातीयानुत्पादकत्वेन च संतानोच्छित्तिरेकस्मिन्नेव संतानेऽनेकसंतानप्रसङ्गादतः संतानानुच्छेदान्न तद्गोचरौ निरोधावित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह—नापीति । निरन्वयं व्याचष्टे—निरुपाख्य इति । घटकपालादिषु सर्वत्र सैवेयं मृदिति प्रत्यभिज्ञानादन्वयिनो नाशाभावावगतेरिति हेतुमाह—सर्वास्विति । बीजाङ्कुरादीनामुत्तरोत्तरकार्ये प्रत्यभिज्ञानाभावादन्वयिविच्छित्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—अस्पष्टेति । तास्वपि नान्वयी विच्छिद्यते घटकपालादौ दृष्टेनान्वय्यविच्छेदेन विवादस्थलेऽपि तदनुमानात् । विमतं न निरन्वयविनाशि कार्यत्वाद्घटादिवदित्यर्थः । अन्वय्यविच्छेदेऽपि विच्छेदोऽवस्थानामात्यन्तिकः स्यादित्याशङ्क्य नावस्था निरन्वयनाशिन्यस्तासामनिर्वाच्यतयाऽन्वयिमात्रत्वात्तस्य च सत्त्वेनाधिष्ठानत्वादनाशादित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ २२ ॥

प्रतिसंख्यानिरोधान्तर्भूतमविद्यादिनिरोधं निरस्यति—उभयथेति । सूत्रं व्याकर्तुं विषयमुक्त्वा विकल्पयति—योऽयमिति । यमनियमादिसामग्री परिकरस्तत्सहितस-

---

१ ज. 'रौ भ' । २ क. ड. म. ट. 'ख्याप्रतिसंख्यानि' । ३ ठ. ड. व्याख्यातुं ।

पूर्वस्मिन्विकल्पे निर्हेतुकविनाशाभ्युपगमहानिप्रसङ्गः । उत्तरस्मिंस्तु मार्गोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः । एवमुभयथाऽपि दोषप्रसङ्गादसमञ्जसमिदं दर्शनम् ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशं च निरुपाख्यमिति, तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्तान्निराकृतम् । आकाशस्येदानीं निराक्रियते । "आकाशे च" अयुक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः । प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोरिव वस्तुत्वप्रतिपत्तेः "अविशेषात्" । आगमप्रामाण्यात्तावत् "आत्मन आकाशः संभूतः" [तै० २-१] इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशस्य च वस्तुत्वप्रसिद्धिः । विप्रतिपन्नान्प्रति तु शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं गन्धादीनां

म्यग्धीसाध्यश्चेदविद्यादिनिरोधस्तदा स्वमतहतिरित्याह—पूर्वस्मिन्निति । स्वयमेव चेदविद्यादिनिरोधस्तदा सर्वं क्षणिकमित्यादिभावनोपदेशवैयर्थ्यमित्याह—उत्तरस्मिंस्त्विति । सूत्रव्याख्यामुपसंहरति—एवमिति ॥ २३ ॥

निरोधद्वयं निरस्याऽऽकाशं निरस्यति—आकाशे चेति । सूत्रस्य संगतिमाह—यच्चेति । वृत्तमनूद्य पूर्वोत्तरसूत्रयोरपुनरुक्तं विषयमुक्त्वा प्रतिज्ञामाकाङ्क्षां पूरयन्व्याकरोति—आकाशे चेति । तत्र हेतुः—प्रतिसंख्येति । कथमावरणाभावमात्रे तस्मिन्वस्तुत्वधीस्तत्राऽऽह—आगमेति । तत्प्रामाण्येऽपि कथमाकाशे वस्तुत्वधीरित्याशङ्क्य तदुत्पत्तिवादिनीनां श्रुतीनां भूयस्त्वादित्याह—आत्मन इति । न हि निरुपाख्यं नरविषाणवदुत्पत्तुमर्हतीति भावः । आगमाप्रामाण्ये बौद्धा विवदन्ते तत्कथं तान्प्रत्यागमेन नभसो वस्तुत्वमुच्यते तत्राऽऽह—विप्रतिपन्नानिति । अनुमानमत्र सूचयति—गन्धादीनामिति । शब्दो हि क्वचिदाश्रितो धर्मत्वाद्गन्धवदिति सामान्यतो धर्मसिद्धिः । शब्दश्च विशेषगुणोऽस्पर्शवत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वाद्गन्धवत् । स च प्रत्यक्षत्वे सत्ययावद्द्रव्यभावित्वेन स्पर्शवदसंबन्धाद्विशेषगुणतया दिक्कालमनोभिरसंसर्गाद्बाह्येन्द्रियग्राह्यतया चानात्मगुणत्वात्पारिशेष्याददृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रयस्तच्चाऽऽकाशमित्यर्थः । आगमादनुमानादनुभवाद्वा सोपाख्यमाकाशमित्युक्त्वाऽऽवरणाभावपक्षे दोष-

---

१ ज. 'पामभि' । २ ज. 'स्य व' । ३ ज. म. 'न्नानपि प्रति द्व' । ४ ख. ढ. 'गमप्रा' । ५ ढ. ड. बाह्येन्द्रि' ।

(ईश्वराद्भिन्नानां बाह्यवस्त्वस्तित्ववादिबौद्धविशेषसंमतानां परमाणूनां शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतखण्डनम्, अधि० ४)

गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात्। अपि चाऽऽवरणाभावमात्रमाकाशमिच्छतामेकस्मिन्सुपर्णे पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात्सुपर्णान्तरस्योत्पित्सतोऽनवकाशत्वप्रसङ्गः। यत्राऽऽवरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत्। येनाऽऽवरणाभावो विशेष्यते तर्हि वस्तुभूतमेवाऽऽकाशं स्यान्नाऽऽवरणाभावमात्रम्। अपि चाऽऽवरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत। सौगते हि समये "पृथिवी भगवः किंसंनिश्रया" इत्यस्मिन्प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्ते "वायुः किंसंनिश्रयः" इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं भवति "वायुराकाशसंनिश्रयः" इति। तदाकाशस्यावस्तुत्वे न समञ्जसं स्यात्। तस्मादप्ययुक्तमाकाशस्यावस्तुत्वम्। अपि च निरोधद्वयमाकाशं च त्रयमप्येतन्निरुपाख्यमवस्तु नित्यं चेति विप्रतिषिद्धम्। न ह्यवस्तुनो नित्यत्वमनित्यत्वं वा संभवति वस्त्वाश्रयत्वाद्धर्मधर्मिव्यवहारस्य। धर्मधर्मिभावे हि घटादिवद्वस्तुत्वमेव स्यान्न निरुपाख्यत्वम्॥ २४॥

माह—अपि चेति। यथैकघटसत्त्वेऽपि घटान्तरासत्त्वप्रयुक्त्या निर्घटं भूतलमित्यशक्यं वक्तुं तथैकस्मिन्नावरणे सत्यावरणान्तराभावप्रयुक्त्याऽपि न तद्धीनतेति पक्ष्यन्तरसंचारो न स्यादित्यर्थः। देशावच्छेदेनाऽऽवरणाभावविभागं गृहीत्वा शङ्कते—यत्रेति। अभावस्य धर्मिप्रतियोग्यपेक्षत्वाद्धर्मिणो वस्तुत्वं स्यादित्याह—येनेति। इतश्चाऽऽकाशस्य वस्तुत्वमित्याह—अपि चेति। प्रसङ्गं प्रकटीकर्तुं स्वाभ्युपगममुपन्यस्यति—सौगते हीति। किं सम्यङ्निश्रितं श्रयोऽधिकरणमस्या इति किंसंनिश्रया। कथमाकाशस्य वस्तुत्वाभावे तद्विरोधप्रसङ्गस्तत्राऽऽह—तदिति। आश्रयत्वं नावस्तुनो दृष्टमित्यर्थः। स्वाभ्युपगमविरोधप्रसङ्गफलमाह—तस्मादिति। निरोधद्वयस्याऽऽकाशस्य चावस्तुत्वे साधारणं दूषणमाह—अपि चेति। विप्रतिषेधं स्फोरयति—न हीति। नाशाभावोपलक्षितसत्तायोगित्वं नित्यत्वम्। तद्विपरीतमनित्यत्वम्। तदुभयं न तुच्छस्य युक्तमित्यर्थः। वस्तुत्वाभावे धर्मधर्मिव्यवहाराविषयत्वमित्युक्तम्। इदानीं तद्विषयत्वे वस्तुत्वं स्यादित्याह—धर्मेति॥ २४॥

---

१ क. ज. 'च्छत एक'। ड. ञ. 'च्छतस्तवैक'। २ झ. 'रणभा'। ३ क. ड. ञ. विशिष्य'। ४ ड. ञ. 'गवन्किसं'।

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपयन्नुपलब्धुरपि क्षणिकतामभ्युपेयात्। न च सा संभवति। "अनुस्मृतेः"। अनुभवमुपलब्धिमनूत्पद्यमानं स्मरणमेवानुस्मृतिः सा चोपलब्ध्येककर्तृका सती संभवति। पुरुषान्तरोपलब्धिविषये पुरुषान्तरस्य स्मृत्यदर्शनात्। कथं ह्यहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति च पूर्वोत्तरदर्शिन्येकस्मिन्नसति प्रत्ययः स्यात्। अपि च दर्शनस्मरणयोः कर्तर्येकस्मिन्प्रत्यक्षः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः सर्वस्य लोकस्य प्रसिद्धोऽहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति। यदि हि तयोर्भिन्नः कर्ता स्यात्ततोऽहं स्मराम्यद्राक्षीदन्य इति प्रतीयात्। न त्वेवं प्रत्येति कश्चित्। यत्रैवं प्रत्ययस्तत्र दर्शनस्मरणयोर्भिन्नमेव कर्तारं सर्वलोकोऽवगच्छति। स्मराम्यहमसावदोऽद्राक्षीदिति। इह त्वहमदोऽद्राक्षमिति दर्शनस्मरणयोर्वैनाशिकोऽप्यात्मानमेवैकं कर्तारमवगच्छति। न नाहमित्यात्मनो दर्शनं निर्वृत्तं

संप्रत्यात्मनः स्थायित्वं विशेषतः साधयति—अनुस्मृतेश्चेति। सूत्रस्य वैनाशिकदर्शनानुपपत्तौ हेत्वन्तरपरत्वमाह—अपि चेति। तदेव वक्तुं परस्यावश्याश्रयणीयमर्थमाह—वैनाशिक इति। इष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह—न चेति। उपलब्धुर्न क्षणिकता युक्तेत्यत्र हेतुमुक्त्वा व्याकरोति—अन्विति। अनुशब्दस्य व्यवच्छेद्याभावेऽपि स्मृत्युपलब्ध्योरेककर्तृकत्वार्थं विशेषणमित्याह—सा चेति। न केवलमुपलब्धिस्मृत्योरेवैककर्तृकत्वमुपलब्ध्योरपीत्याह—कथमिति। यस्तु सत्यपि भेदे संतानैक्यं स्मृतिप्रयोजकमिच्छति तं प्रत्याह—अपि चेति। पूर्वोत्तरप्रत्ययकर्तृभेदेऽपि संतानैक्यादेवंविधा धीरित्याशङ्क्याऽऽह—यदि हीति। कर्तृभेदे स्मराम्यहमन्योऽद्राक्षीदिति लोकस्य धीः स्यादित्यर्थः। ईदृश्येव धीरित्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति। क्वचित्तादृश्या धियोऽनुभवासिद्धत्वमाशङ्क्याऽऽह—यत्रेति। कर्तृभेदावगतिमुदाहरति—स्मरामीति। क्वचित्तयोर्विभिन्नकर्तृकत्वे दृष्टिस्मृतित्वाविशेषादहमदोऽद्राक्षमित्यत्रापि तयोर्भिन्नकर्तृकत्वमनुमेयमित्याशङ्क्यानुभवविरोधमाह—इहेति। अवगतिमनवगतिव्युदासेन स्फोरयति—न नेति। यदात्मनो दर्शनं पूर्वं निर्वृत्तं तदहं नाद्राक्षमिति न निह्नुते किं

---

१ ज. म. ट. 'लब्धेर'। २ ड. ट. 'स्य प्र°'। ३ क. 'म्यन्योऽद्राक्षीदिति। ज. 'म्यसावद्राक्षीदिति। ४ क. ठ. ड. 'योर्भिन्न'। ५ ञ. स्मारयति।

निह्नुते यथाऽग्निरनुष्णोऽप्रकाश इति वा । तत्रैवं सत्येकस्य दर्शनस्मरणलक्षणद्वयसंबन्धे क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिरपरिहार्या वैनाशिकस्य स्यात् । तथाऽनन्तरामनन्तरामात्मन एव प्रतिपत्तिं प्रत्यभिजानन्नेककर्तृकामोत्तमादुच्छ्वासादतीताश्च प्रतिपत्तीरा जन्मन आत्मैककर्तृकाः प्रतिसंदधानः कथं क्षणभङ्गवादी वैनाशिको नापत्रपेत। स यदि ब्रूयात्सादृश्यादेतत्संपत्स्यत इति। तं प्रतिब्रूयात्। तेनेदं सदृशमिति द्वयायत्तत्वात्सादृश्यस्य । क्षणभङ्गवादिनः[1] सदृशयोर्द्वयोर्वस्तुनोर्ग्रहीतुरेकस्याभावात्सादृश्यनिमित्तं प्रतिसंधानमिति मिथ्याप्रलाप एव स्यात्। स्याच्चेत्पूर्वोत्तरयोः क्षणयोः सादृश्यस्य ग्रहीतैकस्तथा सत्येकस्य क्षणद्वयावस्थानात्क्षणिकत्वप्रतिज्ञा पीड्येत। तेनेदं सदृशमिति प्रत्ययान्तरमेवेदं न पूर्वोत्तरक्षणद्वयग्रहणनिमित्तमिति चेन्न। तेनेदमिति भिन्नपदार्थो-

---

त्वनुमन्यते परोऽपीत्यर्थः। प्रत्यक्षविरोधादनुमानानुदये दृष्टान्तमाह—यथेति। एतद्धटस्मर्तैतद्धटानुभवितैतद्धटज्ञातृत्वात्संप्रतिपन्नव्यक्तिवदिति मत्वा फलितमाह—तत्रेति। दर्शने स्मरणे चोक्तरीत्या कर्त्रैक्ये सतीति यावत् । दृष्टिस्मृतिक्षणद्वयवर्तित्वमेकस्यास्माभिरिष्यते क्षणिकत्वं त्वाशुतरविनाशित्वादित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति। स्वरसभङ्गुरत्ववदाशुतरविनाशित्वमपि भावानां प्रत्यभिज्ञाविरुद्धमित्यर्थः। विरोधमेव स्फोरयति—अनन्तरामिति। वर्तमानदशामारभ्योत्तमादुच्छ्वासादा मरणादनन्तरामनन्तरां स्वस्यैव प्रतिपत्तिमात्मैककर्तृकां प्रत्यभिजानन्ना जन्मनश्च वर्तमानदशापर्यन्तमतीताः प्रतिपत्तीः स्वकीयाः स्वमात्रकर्तृकाः प्रतिसंदधानः सन्निति योजना। आत्मनि प्रत्यभिज्ञानं ज्वालादाविव सादृश्यकृता भ्रान्तिरिति शङ्कते—स इति। एकस्य पूर्वोत्तरक्षणद्वयतत्सादृश्यदृशोऽसत्त्वं सत्त्वं वेति विकल्पयति—तमिति। असत्त्वं प्रत्याह—तेनेति । सत्त्वमनूद्य निराह—स्याच्चेदिति । तेनेदं सदृशमित्ययं विकल्पप्रत्ययः स च स्वाकारं बाह्यतयाऽध्यस्यति तत्त्वतस्तु पूर्वापरौ क्षणौ तयोः सादृश्यं वा न गृह्णाति तत्कथमेकस्य द्रष्टुः स्थायितेति शङ्कते—तेनेति। वस्तुद्वयप्रत्ययादन्यत्वधिया सादृश्यप्रत्ययस्यान्तरशब्दस्तथाऽपि तत्र वस्तुद्वयप्रत्ययस्य निमित्तत्वादेकेन क्षणत्रयस्थायिना भाव्यमित्याह—नेति । तेनेदं सदृशमिति ज्ञाने तत्तेदंतावच्छिन्नावर्थौ तयोः सादृश्यं च किं न भासते। भासमाना वा विज्ञानस्याऽऽकारास्तस्माज्ज्ञानाद्भिन्ना न वा। ज्ञानाकारत्वे ज्ञानमेकमनेकं वा। तत्राऽऽद्ये स्वसंवेदनविरोधः स्यादित्याह—तेनेति। भासमानानां त्रयाणां ज्ञानाकारत्वे

---

1 क. ग. संदधा'।

पादानात्। प्रत्ययान्तरमेव चेत्सादृश्यविषयं स्यात्तेनेदं सदृशमिति वाक्यप्रयोगोऽनर्थकः स्यात्। सादृश्यमित्येव प्रयोगः प्राप्नुयात्। यदा हि लोके प्रसिद्धः पदार्थः परीक्षकैर्न परिगृह्यते तदा स्वपक्षसिद्धिः परपक्षदोषो वोभयमप्युच्यमानं परीक्षकाणामात्मनश्च यथार्थत्वेन न बुद्धिसंतानमारोहति। एवमेवैषोऽर्थ इति निश्चितं

तस्य चैक्ये व्याघातः। एकस्यानेकाकारत्वायोगात्। आकारभेदे च तद्भेदात्। न च ज्ञानानेकत्वमेकज्ञानेन हि नानापदार्थोल्लेखे नानेत्युल्लेखो न ज्ञानभेदः। परिशेषाज्ज्ञानाद्भिन्नोऽर्थस्तस्य च नानाकारस्य तत्तेदंतास्पदस्य तत्सादृश्यस्य च परामर्शः स्थायिन्यात्मनि सति स्यादिति मत्वोक्तमेव व्यनक्ति—प्रत्ययान्तरमिति। ननु नार्थस्य ज्ञाने भानमवजानीमहे येन प्रतीतिं विरुध्येमहि किं तु सोऽर्थः प्रतीतावारोपितो न बहिरस्ति न च प्रतीतितावन्मात्रेऽर्थस्य ज्ञानेऽध्यस्तत्वात्ततश्च न ज्ञानस्यैकस्य नानार्थाकारत्वकृतो व्याघातो न च बाह्यार्थावगमस्तत्राऽऽह—यदेति। कल्पितो[3]ऽपि[4] विज्ञानेऽर्थाकारस्तस्माद्भिन्नोऽभिन्नो वेति वक्तव्यम्। अनिर्वाच्यत्वानङ्गीकारात्। भिन्नत्वे ज्ञानान्तरवदकल्पितत्वं तथा च तेनेदमिति सदृशमिति च भातानामर्थानामेकज्ञानाभेदोपगमे मिथोऽप्यभेदः स्यात्ततश्चान्योन्यभेदेन पदार्था लोकसिद्धा निह्नूयेरन्। ज्ञानाच्च ज्ञेयस्य भेदः प्रसिद्धः सोऽपि निह्नूयेत तदपह्नवे च स्वपक्षसाधनपरपक्षाक्षेपासिद्धिः। विकल्पप्रतिभासिनां नित्यत्वादीनामेकार्थनिष्ठत्वाभावादेकाधिकरणविप्रतिपिद्धधर्मद्वयोपगमरूपविप्रतिपत्तेरसंभवादिति भावः। तत्तेदंतादिरर्थो ज्ञानस्याऽऽन्तर आकार इति मतं बाह्यार्थवाददूषणमध्येऽपि प्रसङ्गादाशङ्क्य निरस्तम्। इदानीमस्ति बाह्योऽर्थः स तु क्षणिको निर्विकल्पके चकास्ति सविकल्पकप्रत्ययास्तु विकल्पास्तद्गतसादृश्याद्याकारेण निर्भासन्ते तेन विप्रतिपत्त्यादिव्यवहारसिद्धिरिति बाह्यार्थवादमाशङ्क्य निरस्यति—एवमिति। न हि बाह्यस्यार्थस्य क्षणिकत्वं प्रमाणाभावान्न तावत्प्रत्यक्षं वर्तमानमर्थमवगाहमानं तस्यावर्तमानव्यावृत्तिं गमयति तद्धि वर्तमानताविशिष्टस्य तदैवान्यव्यावृत्तिं गमयेदन्यदा वा। प्रथमे नास्मत्पक्षक्षतिरेकस्यापर्यायेणानेककालकलितत्वानभ्युपगमात्। न द्वितीयो विरोधमन्तरेण कालान्तरीयसत्त्वव्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः। नापि यत्सत्तत्क्षणिकं यथा दीपः सन्तश्च भावा इत्यनुमानं क्षणिकत्वसाधकं दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्। तस्य नाशित्वेऽपि विवक्षितक्षणिकत्वाभावात्तस्मादनिश्चितार्थवादिनो

---

१ क. ख. भ. लोकप्र°। २ क. °यमुच्य°। ३ क. °तो वि°। ४ ठ. ड. °पि ज्ञा°।

(ईश्वराद्भिन्नानां बाह्यवस्त्वस्तित्ववादिबौद्धविशेषसंमतानां परमाणूनां शब्दस्पर्शादीनां च जगदुत्पादकत्वमतखण्डनम्, अधि० ४)

यत्तदेव वक्तव्यं ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं प्रख्यापयेत्। न चायं सादृश्यात्संव्यवहारो युक्तः। तद्भावावगमात्तत्सदृशभावानवगमाच्च। भवेदपि कदाचिद्बाह्यवस्तुनि विप्रलम्भसंभवात्तदेवेदं स्यात्तत्सदृशं वेति संदेहः। उपलब्धरि तु संदेहोऽपि न कदाचिद्भवति स एवाहं स्यां तत्सदृशो वेति। य एवाहं पूर्वेद्युरद्राक्षं स एवाहमद्य स्मरामीति निश्चिततद्भावोपलम्भात्। तस्मादप्यनुपपन्नो वैनाशिकसमयः॥ २५॥

नासतोऽदृष्टत्वात्॥ २६॥

इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमयो यतः स्थिरमनुयायि कारणमनभ्युपगच्छतामभावाद्भावोत्पत्तिरित्येतदापद्येत। दर्शयन्ति चाभावाद्भावोत्पत्तिम् "नानुपमृद्य प्रादुर्भावात्" इति। विनष्टाद्धि किल बीजादङ्कुर उत्पद्यते तथा विनष्टात्क्षीराद्दधि मृत्पिण्डाच्च घटः। कूटस्थाच्चेत्कारणात्कार्यमुत्पद्येताविशेषात्सर्वं

विप्रलम्भकत्वान्न प्रतिवादितेत्यर्थः। आत्मनि प्रत्यभिज्ञा न सादृश्यादित्यत्र हेत्वन्तरमाह—न चेति। प्रत्यभिज्ञाया विपर्यासाख्यमप्रामाण्यं निरस्य संशयाख्यमपि तन्निरस्यति—भवेदिति। संशयसामग्रीसत्त्वावस्था कदाचिदित्युक्ता। संभवो नानाकारत्वोपपत्तिः। संदेहोऽपीत्यपिना विपर्यासो दृष्टान्तितः। तत्र संदेहायोगे हेतुमाह—य इति। प्रत्यभिज्ञयाऽऽत्मनः स्थायित्वे फलितमाह—तस्मादिति॥ २५॥

कारणाभावात्कार्योत्पत्तिरिति पक्षमवशिष्टं निराचष्टे—नासत इति। परमतायोगे हेत्वन्तरपरत्वं सूत्रस्य दर्शयति—इतश्चेति। तदेव स्फोरयति—यत इति। अस्थिरात्कारणात्कार्योत्पत्तिमिच्छतामभावाद्भावोत्पत्तिर्बलादापततीत्येव न किं तु स्वयमपि वैनाशिकास्तथोपयन्तीत्याह—दर्शयन्तीति। तद्याचष्टे—विनष्टादिति। हिशब्दस्तदिच्छायाम्। स्वानिच्छायां किलकारः। विनष्टाद्बीजादेरङ्कुरादिजन्मेत्यत्र युक्तिमाह—कूटस्थादिति। कारणं समर्थमसमर्थं वा। यद्यसमर्थं न कदाचिदपि कार्यं कुर्यात्। आद्ये समर्थस्य क्षेपायोगादपर्यायेणाशेषं कार्यं जनयेत्ततश्चोत्तरक्षणेऽर्थक्रियाभावादसत्त्वम्। न च समर्थमपि सहकारिसंनिधिमपेक्ष्य जनकं सहकारिणा वस्तुतोऽतिशयजनने तस्य समर्थत्वे सदा तज्जननादसमर्थत्वे कदाचिदपि तज्जन्मायोगात्सहका-

---

१ क. ज. °द्वाथे व°। २ ङ. ञ. °श्चितात्तद्भा°। ३ ङ. ञ. °पद्यते। द°। ४ ङ. ञ. ट. चात्राभा°। ५ ट. °नष्टक्षीरा°। ६ च. झ. °ज्ञा सा°। ७ क. °जननायो°।

सर्वत उत्पद्येत । तस्मादभावग्रस्तेभ्यो बीजादिभ्योऽङ्कुरादीनामुत्पद्यमानत्वादभावाद्भावोत्पत्तिरिति मन्यन्ते । तत्रेदमुच्यते "नासतोऽदृष्टत्वात्" इति । नाभावाद्भाव उत्पद्यते । यद्यभावाद्भाव उत्पद्येताभावत्वाविशेषात्कारणविशेषाभ्युपगमोऽनर्थकः स्यात् । न हि बीजादीनामुपमृदितानां योऽभावस्तस्याभावस्य शशविषाणादीनां च निःस्वभावत्वाविशेषादभावत्वे कश्चिद्विशेषोऽस्ति । येन बीजादेवाङ्कुरो जायते क्षीरादेव दधीत्येवंजातीयकः कारणविशेषाभ्युपगमोऽर्थवान्स्यात् । निर्विशेषस्य त्वभावस्य कारणत्वाभ्युपगमे शशविषाणादिभ्योऽप्यङ्कुरादयो जायेरन् । न चैवं दृश्यते । यदि पुनरभावस्यापि विशेषोऽभ्युपगम्येतोत्पलादीनामिव नीलत्वादिस्ततो विशेषवत्त्वादेवाभावस्य भावत्वमुत्पलादिवत्प्रसज्येत । नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुः स्यात् । अभावत्वादेव शशविषाणादिवत् । अभावाच्च भावोत्पत्तावभावान्वितमेव सर्वं कार्यं स्यान्न चैवं दृश्यते । सर्वस्य च वस्तुनः स्वेन स्वेन रूपेण भावात्मनैवोपलभ्यमान-

---

रिणोऽपि सहकार्यन्तरापेक्षायामनवस्थानाद्वस्तुनश्चातिशयस्य भेदे तस्यैव प्राप्ताप्राप्तविवेकेन जनकतया वस्तुनस्तदसिद्धिरभेदे तस्यैव जन्यतया क्षणिकस्य जनकत्वापत्तिरतिशयानाधाने सहकार्यपेक्षैव न स्यादित्यर्थः । कूटस्थस्य कारणत्वदौस्थ्ये फलितमाह—तस्मादिति । परमतनिरासित्वेन सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—तत्रेति । तदेव व्यतिरेकद्वारा साधयति—यदीति । बीजाद्यभावेभ्योऽङ्कुराद्युत्पत्तेस्तदभावसिद्धये कारणविशेषोपादानमित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । किं चाभावकारणवादिना तस्य निर्विशेषत्वं सविशेषत्वं वेष्टमाद्यं दूषयति—निर्विशेषस्येति । एतेन नासतोऽदृष्टत्वादिति व्याख्यातम् । द्वितीयमनूद्य निरस्यति—यदीति । अभावस्य कारणत्वमुपेत्योक्तं तदेवायुक्तमित्याह—नापीति । कार्यस्वभावालोचनयाऽपि नाभावस्य कारणतेत्याह—अभावादिति । यद्येनानन्वितं न तत्तस्य कार्यं यथा हेम्नाऽनन्वितो घटो न हेम्नो विकारः । अनन्विताश्चाभावेन भावास्तस्मान्नाभावविकारा इत्यर्थः । किं च यद्येनान्वितं तत्तस्य कार्यं यथा हेम्नाऽन्वितं रुचकादि तत्कार्यम् । अन्विताश्च भावेन भावास्तस्मात्तद्विकारा इत्याह—सर्वस्येति । भावान्वितत्वेऽपि कारणमन्वय्येवेत्यनियमादभावोऽपि

---

१ क. ड. ज. ञ. 'स्तस्य च श' । २ क. ज. ञ. स्यान्नैवं । ३ क. ज. ञ. 'स्य व' । ४ क. ठ. ड. हेमान्वि' ।

त्वात्। न च मृदन्विताः शरावादयो भावास्तन्त्वादिविकाराः केनचिदभ्युपगम्यन्ते। मृद्विकारानेव तु मृदन्वितान्भावाल्लोकः प्रत्येति। यत्तूक्तं स्वरूपोपमर्दमन्तरेण कस्यचित्कूटस्थस्य वस्तुनः कारणत्वानुपपत्तेरभावाद्भावोत्पत्तिर्भवितुमर्हतीति। तद्दुरुक्तम्। स्थिरस्वभावानामेव सुवर्णादीनां प्रत्यभिज्ञायमानानां रुचकादिकारणभावदर्शनात्। येष्वपि बीजादिषु स्वरूपोपमर्दो लक्ष्यते तेष्वपि नासावुपमृद्यमानानां पूर्वावस्थोत्तरावस्थायाः कारणमभ्युपगम्यते। अनुपमृद्यमानानामेवानुयायिनां बीजाद्यवयवाङ्कुरादिकारणभावाभ्युपगमात्। तस्मादसद्भ्यः शशविषाणादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनात्सद्भ्यश्च सुवर्णादिभ्यः सदुत्पत्तिदर्शनादनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः। अपि च चतुर्भिश्चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ते परमाणुभ्यश्च भूतभौतिकलक्षणः समुदाय उत्पद्यत इत्यभ्युपगम्य पुनरभावाद्भावोत्पत्तिं कल्पयद्भिरभ्युपगतमपह्नुवानैर्वैनाशिकैः सर्वो लोक आकुली क्रियते॥ २६॥

कारणं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। आद्येऽनुमाने व्याप्तिमुक्त्वा द्वितीयेऽपि तामाह—मृदिति। अभावकारणवादिनोक्तमनुभाषते—यत्त्विति। स्थिरस्य कारणत्वं न दृश्यते न युज्यते वा। नाऽऽद्योऽनुभवविरोधात्। न द्वितीयः स्थिरस्यापि क्रमवत्सहकारिवशात्क्रमकारित्वाविरोधात्। न च सहकारिजन्यातिशयस्यैव कारणत्वं न स्थायिनस्तथात्वं भेदाभेदादिभिरनिर्वचनीयातिशयवतो वस्तुनो लोकसिद्धकारणत्वानिराकरणात्। न च समर्थत्वादपर्यायमशेषजनकत्वं तत्तत्कालीनकार्यजन्मसामर्थ्योपगमात्। न च सामर्थ्यासामर्थ्याभ्यां भावाभावभेदः कार्यभेदप्रतियोगिकशक्त्यशक्तियुक्तक्षणिकमावस्येवाभेदसिद्धेरिति मत्वाऽऽह—तदिति। यत्तु विनष्टाद्धीति तत्राऽऽह—येष्विति। अङ्कुरादिषु पार्थिवादिस्वभावानामेव कारणत्वेऽपि बीजाद्यवयवानामिति परमतेनोक्तमुक्तेऽर्थे सूत्रं योजयन्नुपसंहरति—तस्मादिति। स्वाभ्युपगमविरोधादपि नाभावाद्भावोत्पत्तिरित्याह—अपि चेति॥ २६॥

अभावकारणत्वे कारणविशेषोपादाने प्रवृत्तिरयुक्तेत्युक्तम्। इदानीं प्रवृत्तिमात्रमपि

---

१ ट. 'ताल्लोकः। २ ङ. ञ. 'दिकार्यका'। ३ क. ङ. झ. ञ. 'नापू'। ४ क. ज. ट. 'स्याका'। ५ ट. 'जाव'। ६ क. 'द्भ्यः स'। ७ ङ. ञ. 'गमम'। ८ क. सर्वलो'।

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥ (४)

यदि चाभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगम्येत "एवं" सति "उदासीनानाम्" अनीहमानानाम् " अपि " जनानामभिमतसिद्धिः स्यात् । अभावस्य सुलभत्वात् । कृषीवलस्य क्षेत्रकर्मण्यप्रयतमानस्यापि सस्यनिष्पत्तिः स्यात् । कुलालस्य च मृत्संस्क्रियायामप्रयतमानस्याप्यमत्रोत्पत्तिः । तन्तुवायस्यापि तन्तूनतन्वानस्यापि तन्वानस्येव वस्त्रलाभः । स्वर्गापवर्गयोश्च न कश्चित्कथंचित्समीहेत । न चैतद्युज्यतेऽभ्युपगम्यते वा केनचित् । तस्मादनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः ॥ २७ ॥ [४]

(विज्ञानवादिबौद्धसंमतविज्ञानस्य जगत्कर्तृत्वादिखण्डनम् , अधि० ५)

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं बाह्यार्थवादमाश्रित्य समुदायाप्राप्त्यादिषु दूषणेषूद्भावितेषु विज्ञानवादी बौद्ध इदानीं प्रत्यवतिष्ठते । केषांचित्किल विनेयानां बाह्ये वस्तुन्यभिनिवेशमालक्ष्य तदनुरोधेन बाह्यार्थ-

---

न युक्तमित्याह—उदासीनानामिति । सूत्रं विभजते—यदीति । अभाववादे सर्वलौकिकव्यवहारासिद्धिमुदाहरणैर्दर्शयति—कृषीति । पारलौकिकव्यवहारोऽपि परमते न स्यादित्याह—स्वर्गेति । उभयविधव्यवहारासत्त्वप्रसङ्गस्येष्टत्वं प्रत्याचष्टे—न चेति । सूत्रद्वयार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २७ ॥ (४)

विज्ञानस्य क्षणिकेनार्थेन सालम्बनत्वं निराकृत्य निरालम्बनत्वं निराकर्तुमारभते—नाभाव इति । रूपादिहीनं ब्रह्म जगदुपादानमिति वदतः समन्वयस्य क्षणिकं ज्ञानं नीलाद्याकारमिति योगाचारमतविरोधोऽस्ति न वेति तत्प्रामाणिकत्वभ्रान्तत्वाभ्यां संदेहे संगतिगर्भं पूर्वपक्षमवतारयति—एवमिति । विज्ञानवादस्य भ्रान्तिमूलतया समन्वयस्य तदविरोधोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे विज्ञानवादस्य प्रामाणिकत्वात्तद्विरोधे समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते[४]ऽस्य भ्रान्तत्वात्तद्विरोधस्याऽऽभासत्वात्तत्सिद्धिरिति फलभेदः । बाह्यार्थवादिषु प्रत्युक्तेषु समानन्यायतया विज्ञानवादिनोऽपि प्रत्युक्तिसंभवात्कथं[५] पृथगुत्थानमित्याशङ्क्य तेभ्यो विज्ञानमात्रवादिनः सुगताभिप्रायत्वेन विशेषमाह—केषांचिदिति । हीनधियामिति यावत् । बाह्येऽर्थे सुगतस्यानिच्छायां किलकारः । देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगा इति न्यायेनाऽऽह—तदिति । कस्तर्हि तस्याभि-

---

१ क. ज. 'यस्य तन्तू' । २ क. ज. 'दप्यनु' । ३ ङ. ञ. बाह्यव' । ४ ठ. ड. 'न्ते तस्य । ५ ख. 'थं तत्पृथ' ।

वादप्रक्रियेयं विरचिता। नासौ सुगताभिप्रायः। तस्य तु विज्ञानैकस्कन्धवाद एवाभिमेतः। तस्मिंश्च विज्ञानवादे बुद्ध्यारूढेन रूपेणान्तस्थ एव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः सर्व उपपद्यते। सत्यपि बाह्यार्थे बुद्ध्यारोहमन्तरेण प्रमाणादिव्यवहारानवतारात्। कथं पुनरवगम्यतेऽन्तस्थ एवायं सर्वव्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थोऽस्तीति। तदसंभवादित्याह। स हि बाह्योऽर्थोऽभ्युपगम्यमानः परमाणवो वा स्युस्तत्समूहा वा स्तम्भादयः स्युः। तत्र न तावत्परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति परमाण्वाभासज्ञानानुपपत्तेः। नापि तत्समूहाः स्तम्भादयः। तेषां परमाणुभ्योऽन्यत्वानन्यत्वाभ्यां निरूपयितुमशक्यत्वात्। एवं जात्यादीनपि प्रत्याचक्षीत।

प्रायस्तत्राऽऽह—तस्येति। ननु मानमेयादिभेदोपगमे कथं विज्ञानमात्रवादोऽन्यथा कथं व्यवहारसिद्धिस्तत्राऽऽह—तस्मिन्निति। ज्ञानमेव कल्पितनीलाद्याकारतया मेयमवभासात्मतया फलं तच्छक्त्यात्मना मानं तदाश्रयतया मातेति विज्ञानवादेऽपि कल्पितमानादिभेदमुपेत्य सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः। किं चार्थसारूप्यात्मना मानमवभासात्मना फलमिति सौत्रान्तिकाः। अनवभासव्यावृत्त्या फलं तच्छक्त्या मानमिति वैभाषिकाः। तेन तयोर्बाह्यमर्थमिच्छतोरपि कल्पितो भेदः क्षणिकस्याऽऽत्मनो द्वयकालानवस्थानात्तद्युक्तं विज्ञानवादे कल्पितभेदेनैव सर्वव्यवहारसाधनमित्याह—सतीति। उक्तमर्थं युक्त्या द्रढयितुं पृच्छति—कथमिति। विमतं न ज्ञानातिरिक्तं तदतिरेकेणानिरूप्यत्वान्नरविषाणवदित्याह—तदिति। तत्रासिद्धिमुद्धर्तुं विकल्पयति—स हीति। एकस्थूलनीलाभासज्ञानस्य तद्विपरीतपरमाणुगोचरतायोगान्न परमाणवस्तावत्तदालम्बनमित्याह—तत्रेति। द्वितीयं प्रत्याह—नापीति। स्तम्भाद्यवयविनां परमाणुभ्यो भेदे गवाश्ववदत्यन्तवैलक्षण्यमभेदे परमाणुमात्रतया स्थूलरूपेणावभासासिद्धिः परमाणूनामतथात्वादित्याह—तेषामिति। अवयवावयविरूपो बाह्यार्थो नास्ति चेन्मा भूज्जातिव्यक्त्यादिरूपस्तु स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—एवमिति। जात्यादीनां व्यक्त्यादीनां चात्यन्तभिन्नत्वे स्वातन्त्र्यप्रसङ्गादत्यन्ताभिन्नत्वे तद्वदेवातद्भावाद्भिन्नाभिन्नत्वस्य

---

१ ड. ज. ञ. बाह्येऽर्थे। २ क. ज. सर्वो व्य°। ३ झ. बाह्यार्थोऽ°। ४ क. ज. °यः। त°। ५ झ. ट. °नुत्पत्तेः। ६ क. ख. °र्थं वा व्य°। ७ क. ख. ठ. ड. °त्मना फ°। ८ क. ख. ठ. ड. °ल्पितं मा°। ९ ठ. ड. °देन स°। १० ठ. ड. °णाभा°।

अपि चानुभवमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्य जायमानस्य योऽयं प्रतिविषयं पक्षपातः स्तम्भज्ञानं कुड्यज्ञानं घटज्ञानं पटज्ञानमिति नासौ ज्ञानगतविशेषमन्तरेणोपपद्यत इत्यवश्यं विषयसारूप्यं ज्ञानस्याङ्गीकर्तव्यम्। अङ्गीकृते च तस्मिन्विषयाकारस्य ज्ञानेनैवावरुद्धत्वादपार्थिका बाह्यार्थसद्भावकल्पना। अपि च सहोपलम्भनियमादभेदो विषयविज्ञानयोरापतति। न ह्यनयोरेकस्यानुपलम्भेऽन्यस्योपलम्भोऽस्ति। न चैतत्स्वभावविवेके युक्तं प्रतिबन्धकारणाभावात्। तस्मादप्यर्थाभावः। स्वप्नादिवच्चेदं द्रष्टव्यम्। यथा हि स्वप्नमायामरीच्युदकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन ग्राह्यग्राहकाकारा भवन्ति। एवं जागरितगोचरा अपि स्तम्भादिप्रत्यया भवितुमर्हन्तीत्यवगम्यते प्रत्ययत्वाविशेषात्। कथं पुनरसति बाह्यार्थे प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्यते वासनावैचित्र्यादित्याह।

विरुद्धत्वादवयवावयविभेदवज्जातिव्यक्त्यादिभेदोऽपि नास्तीत्यर्थः। दृष्टस्य सर्वस्य विचारासहत्वाददृष्टसत्त्वे मानाभावान्न बाह्यालम्बनाः प्रत्यया इत्युक्तम्। संप्रति तेषां बाह्यानालम्बनत्वे हेत्वन्तरमाह—अपि चेति। ज्ञानगतविशेषदृष्टयनुपपत्त्या नीलाद्याकारता तस्य सिद्धा तदा च ज्ञानाकारस्यैव विषयत्वाद्व्यर्था बाह्यार्थकल्पना गौरवादित्यर्थः। इतश्च ज्ञेयं ज्ञानान्नान्यदित्याह—अपि चेति। यद्येन नियतसहोपलम्भनं तत्तेनाभिन्नं यथैकेन चन्द्रमसा द्वितीयश्चन्द्रमा नियतसहोपलम्भनं च ज्ञेयं ज्ञानेनेत्यर्थः। सहोपलम्भनियममेव स्फोरयति—न हीति। ज्ञानज्ञेययोः स्वभावभेदेऽपि ग्राह्यग्राहकत्वान्नियमः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। क्षणिकस्य ज्ञानस्य ज्ञेयसंबन्धे हेत्वभावाद्ग्राह्यग्राहकत्वेनोक्तनियमासिद्धिरित्यर्थः। सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोर्भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्यत इन्दाविवाद्वय इत्युक्तमुपसंहरति—तस्मादिति। यो यः प्रत्ययः स सर्वो बाह्यानालम्बनो यथा स्वप्नादिप्रत्ययस्तथा चैष विमतः प्रत्यय इत्याह—स्वप्नेति। दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं परिहरति—यथेति। निर्दोषमनुमानं निगमयति—एवमिति। प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तिरूपार्थापत्तिबाधितमनुमानमिति शङ्कते—कथमिति। अनादिसंततिपतितमसंविदितरूपं ज्ञानमेव वासना तद्वशादनेकव्यवधानेनापि नीलादिवासितमेव ज्ञानमुत्पद्यते कार्पासरक्ततावदित्यन्यथोपपत्तिमाह—वासनेति। वासनावैचित्र्याज्ज्ञानवैचित्र्यं ततश्च

---

१ क. 'नं प'। २ क. ज. ट. 'पद्येत वा'। ३ ख. ठ. ड. 'यतः स'।

अनादौ हि संसारे बीजाङ्कुरवद्विज्ञानानां वासनानां चान्योन्यनिमित्तनैमित्तिकभावेन वैचित्र्यं न विप्रतिषिध्यते । अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्र्यमित्यवगम्यते । स्वप्नादिष्वन्तरेणाप्यर्थं वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्योभाभ्यामप्यावाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात् । अन्तरेण तु वासनामर्थनिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्य मयाऽनभ्युपगम्यमानत्वात् । तस्मादप्यभावो बाह्यार्थस्येत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—"नाभाव उपलब्धेः" इति । न खल्वभावो बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते । कस्मादुपलब्धेः । उपलभ्यते हि प्रतिप्रत्ययं बाह्योऽर्थः स्तम्भः कुड्यं घटः पट इति । न चोपलभ्यमानस्यैवाभावो भवितुमर्हति । यथा हि कश्चिद्भुञ्जानो भुजिसाध्यायां तृप्तौ स्वयमनुभूयमानायामेवं ब्रूयान्नाहं भुञ्जे न वा तृप्यामीति, तद्वदिन्द्रियसंनिकर्षेण स्वयमुपलभमान एव बाह्यमर्थं नाहमुपलभे न च सोऽस्तीति ब्रुवन्कथमुपादेयवचनः स्यात्। ननु नाहमेवं ब्रवीमि न कंचिदर्थमुपलभ इति किं तूपलब्धिव्यतिरिक्तं नोपलभ इति ब्रवीमि। बाढमेवं ब्रवीषि निरङ्कुशत्वात्ते तुण्डस्य। न तु युक्त्युपेतं ब्रवीषि। यत उपलब्धिव्यति-

---

तद्वैचित्र्यमित्यन्योन्याश्रयत्वमाशङ्क्याऽऽह—अनादौ हीति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि वासनावैचित्र्यमेव ज्ञानवैचित्र्यहेतुर्नार्थवैचित्र्यमित्याह—अपि चेति । पूर्वानुभववासनाभावेऽप्यपूर्वार्थसंनिधाने ज्ञानवैचित्र्यदर्शनादन्वयव्यतिरेकासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—स्वप्नेति । अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह—अन्तरेणेति। ज्ञानातिरिक्तज्ञेयस्योक्तरीत्या विचारासहत्वात्क्षणिकज्ञानमात्रवादस्य प्रामाणिकत्वादर्थान्नित्यज्ञानाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गवादिनः समन्वयस्य विरोधोऽस्तीत्युपसंहरति—तस्मादिति। पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति—एवमिति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—नेति। उपलभ्यमानमपि शुक्तिरजतादिवन्मिथ्येत्याशङ्क्याबाधान्मैवमित्याह—न चेति। उपलब्धिरेवासिद्धेत्याशङ्क्य सर्वथाऽनुपलब्धिर्वा ज्ञानातिरिक्तत्वेन वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—यथेति। द्वितीयमवलम्बते—नन्विति । प्रकाश्यप्रकाशकयोर्द्रवकठिनवद्विरुद्धयोर्भेदस्याध्यक्षत्वात्तद्बाधितमभेदवचनमित्याह—बाढमिति । निरङ्कुशत्वं नियामकराहित्यम्। परोक्तेरयुक्तत्वमेव साधयति—यत इति । किं तद्बलं व्यतिरि-

---

१ ङ. ज. ञ. ट. बाह्यस्यार्थ' । २ झ. ञ. ट. 'लभ्यमा' ।

रेकोऽपि बलादर्थस्याभ्युपगन्तव्य उपलब्धेरेव। न हि कश्चिदुपलब्धिमेव स्तम्भः कुड्यं चेत्युपलभते। उपलब्धिविषयत्वेनैव तु स्तम्भकुड्यादीन्सर्वे लौकिका उपलभन्ते। अतश्चैवमेव सर्वे लौकिका उपलभन्ते यत्प्रत्याचक्षाणा अपि बाह्यार्थमेवं व्याचक्षते यदन्तर्ज्ञेयरूपं तद्बहिर्वदवभासत इति। तेऽपि सर्वलोकप्रसिद्धां बहिरवभासमानां संविदं प्रतिलभमानाः प्रत्याख्यातुकामाश्च बाह्यमर्थं "बहिर्वत्" इति वत्कारं कुर्वन्ति। इतरथा हि कस्माद्बहिर्वदिति ब्रूयुः। न हि विष्णुमित्रो वन्ध्यापुत्रवदवभासत इति कश्चिदाचक्षीत। तस्माद्यथानुभवं तत्त्वमुपगच्छद्भिर्बहिरेवावभासत इति युक्तमभ्युपगन्तुं न तु बहिर्वदवभासत इति। ननु बाह्यस्यार्थस्यासंभवाद्बहिर्वदवभासत इत्यध्यवसितम्। नायं साधुरध्यवसायो यतः प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ संभवासंभवाववधार्येते न पुनः संभवासंभवपूर्विके प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्ती। यद्धि प्रत्यक्षादीनामन्यतमेनापि प्रमाणेनोपलभ्यते तत्संभवति। यत्तु न केनचि-

---

रेकोपलब्धिरित्याह—उपलब्धेरिति। हेतुमेव स्फुटयति—न हीति। उपलब्धिर्हि साक्षिणा बाह्यविषयत्वेनैव गृह्यते नोपलब्धिमात्रत्वेनेत्यर्थः। भवद्वचनादपि बाह्यमर्थं लौकिकाभेदेनैव प्रतियन्तीत्याह—अतश्चेति। कथं यथोक्तं वाक्यं व्यतिरेकोपलब्धिसाधकमित्याशङ्क्याऽऽह—तेऽपीति। सर्वलोकप्रसिद्धबाह्यार्थधीप्रतिलम्भे हेतुमाह—इतरथेति। अत्यन्तासतोऽपि बाह्यार्थस्य दृष्टान्तत्वमाशङ्क्याऽऽह—न हीति। अबाधितव्यतिरेकोपलब्धौ वत्करणमयुक्तमिति फलितमाह—तस्मादिति। अनुमानतो बाधाद्युक्तं वत्करणमिति शङ्कते—नन्विति। अनुमानस्याबाधितविषयताऽपि हेतुः प्रत्यक्षविरोधे तदभावान्न तस्य बाधकतेत्याह—नायमिति। प्रमाणपूर्वकः संभवोऽर्थज्ञाने तदभावपूर्वकश्चासंभवो नरविषाणे निश्चितो बाह्यार्थे च प्रत्यक्षादिसंभवादसंभवाधीनस्तदसत्त्वाध्यवसायो न युक्त इत्यर्थः। संभवपूर्विका प्रमाणप्रवृत्तिरसंभवपूर्विका तदप्रवृत्तिरिति वैपरीत्यमाशङ्क्यान्योन्याश्रयत्वान्नैवमित्याह—नेति। संभाविते प्रमाणमित्युपगमस्तर्हि कथमित्याशङ्क्यात्र संभवासंभवयोर्निश्चयतद्भावत्वादन्यत्र संभावनायाः संदेहत्वान्नानुपपत्तिरित्याह—यद्धीति। बाह्यार्थस्याध्यक्षादिसिद्धत्वेऽपि तस्या-

---

१ क. ङ. ज. ञ. बाह्यमर्थं । २ क. ङ. ज. ञ. 'वमाच' । ३ क. 'पं तु बहि' । ४ क. ङ. ज. ञ. 'पि हि स' । ५ क. वत्करणं ।

दपि प्रमाणेनोपलभ्यते तन्न संभवति । इह तु यथास्वं सर्वैरेव प्रमाणैर्बाह्योऽर्थ उपलभ्यमानः कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पैर्न संभवतीत्युच्येतोपलब्धेरेव । न च ज्ञानस्य विषयसारूप्याद्विषयनाशो भवति। असति विषये विषयसारूप्यानुपपत्तेः। बहिरुपलब्धेश्च विषयस्य । अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि प्रत्ययविषययोरुपायोपेयभावहेतुको नाभेदहेतुक इत्यभ्युपगन्तव्यम्। अपि च घटज्ञानं पटज्ञानमिति विशेषणयोरेव घटपटयोर्भेदो न विशेष्यस्य ज्ञानस्य । यथा शुक्लो गौः कृष्णो गौरिति शौक्ल्यकार्ष्ण्ययोरेव भेदो न गोत्वस्य। द्वाभ्यां च भेद एकस्य सिद्धो भवत्येकस्माच्च द्वयोः। तस्मादर्थज्ञानयोर्भेदः। तथा घट-

---

वयवादिभ्यो व्यतिरेकादिविकल्पासहत्वान्न संभावनेत्याशङ्क्याऽऽह—इहेति। बाह्यार्थस्यायुक्तत्वमदृष्टत्वं वा नाऽऽद्योऽङ्गीकारात् । नेतरो दृष्टिविरोधात्। तस्मादिदंतास्पदं ज्ञानाद्भिन्नं बाह्यं वस्तु सिद्धमित्यर्थः । यत्तु प्रत्यर्थं ज्ञानस्य व्यवस्थायै विषयसारूप्यं[1] तेनैव विषयाकारस्यावरुद्धत्वान्न पृथगर्थकल्पनेति तत्राऽऽह—न चेति। यत्तु कल्पनागौरवमिति तत्राऽऽह—बहिरिति । प्रामाणिकी कल्पना न दुष्यतीत्यर्थः । यत्तु सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरिति । तत्र सहोपलम्भः साहित्येनोपलम्भो वा स्यादेकोपलम्भो वा । प्रथमे साध्यसाधनयोर्व्याघातः साहित्यस्य भेदव्याप्तत्वात् । द्वितीये त्वेकत्वेनोपलब्धिर्वा स्यादेकैवोपलब्धिर्वा । नाऽऽद्यः । असिद्धेः। न हि बहिरुपलभ्यमानस्यार्थस्योपलब्ध्या सहैकत्वेनोपलब्धिः। न द्वितीयः। साक्षिवेद्यत्वाद्घटाद्युपलब्धेर्घटादेश्च तद्विषयत्वादसिद्धितादवस्थ्यादित्याशयेनान्यथासिद्धिमाह—अत इति । भेदस्य प्रत्यक्षत्वादिति यावत्। परकीयानुमानानां प्रत्यनुमानविरोधमाह—अपि चेति। न विशेष्यस्येति प्रत्यभिज्ञानादैक्यसिद्धेरित्यर्थः। विशेषणभेदेऽपि विशेष्यभेदो नेत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । तथाऽपि कथं ज्ञानार्थभेदस्तत्राऽऽह—द्वाभ्यामिति। विमतमनेकस्माद्भिन्नमेकत्वाद्गोत्ववदित्यर्थः। विमतमेकस्मादन्यदनेकत्वात्संमतवदित्याह—एकस्माच्चेति। अनुमानद्वयफलं परानुमाने साध्यासिद्धिमाह—तस्मादिति। अर्थभेदेऽपि ज्ञानाभेदात्तयोर्भेदमुक्त्वा ज्ञेयाभेदेऽपि विज्ञानभेददृष्टेश्च तयोर्भिन्नतेत्याह—तथेति । यथा घटज्ञानं पटज्ञानमित्यत्र ज्ञेयभेदेऽपि ज्ञानाभेदात्तयोर्भिन्नत्वं तथाऽत्रापि ज्ञानभेदे ज्ञेयैक्यदृष्ट्या तद्भिन्नत्वधीरित्यर्थः । तदेव

---

१ क. ज. 'त्सवर्ग'। २ ज. 'भ्यां भे'। ३ क. ख. 'त्येवं'।

दर्शनं घटस्मरणमित्यत्रापि[1] प्रतिपत्तव्यम् । अत्रापि विशेष्ययोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न विशेषणस्य घटस्य । यथा क्षीरगन्धः[2] क्षीररस[3] इति विशेष्ययोरेव गन्धरसयोर्भेदो न विशेषणस्य क्षीरस्य तद्वत् । अपि च द्वयोर्विज्ञानयोः[4] पूर्वोत्तरकालयोः स्वसंवेदनेनैवोपक्षीणयोरितरेतरग्राह्यग्राहकत्वानुपपत्तिः । ततश्च विज्ञानभेदप्रतिज्ञा क्षणिकत्वादिधर्मप्रतिज्ञा स्वलक्षणसामान्यलक्षणवास्यवासकत्वाविद्योपप्लवसदसद्धर्मबन्धमोक्षादि-

---

प्रकटयति—अत्रापीति । अनुमानद्वयं पूर्ववत् । स्वरूपापेक्षया ज्ञानस्याभेदेन नित्यत्वं वृत्त्युपधानापेक्षया चानित्यत्वमित्यविरोधः । इतश्च ज्ञानातिरिक्तोऽर्थोऽस्तीत्याह—अपि चेति । हेत्वन्तरमेव वक्तुं स्वरूपमात्रनिष्ठं ज्ञानं त्वन्मते ज्ञानान्तरवार्तानभिज्ञमित्याह—द्वयोरिति । ज्ञानयोरन्योन्यग्राह्यग्राहकत्वाभावेऽपि कथमतिरिक्तार्थधीरित्याशङ्क्याऽऽह—ततश्चेति । इदमस्माद्भिन्नमिति धर्मप्रतियोग्यवच्छिन्नो भेदो भाति ज्ञानस्यैव धर्मित्वे प्रतियोगित्वे च तेन द्वयोरग्रहाद्भेदप्रतिज्ञा ते न युक्ता तेन तदुपपत्तये ज्ञानार्थयोर्भिन्नतेत्यर्थः । किं च क्षणिकत्वं शून्यत्वमनात्मत्वमित्यादिधर्मप्रतिज्ञाऽपि ते हीयेतानेकप्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तज्ञानभेदसाध्यत्वात्तस्य च मिथोवार्तानभिज्ञत्वात्ततो भिन्नं ज्ञेयमित्याह—क्षणिकत्वादीति । स्वमसाधारणं सर्वतो व्यावृत्तं लक्षणं स्वलक्षणं तदपि येभ्यो व्यावृत्तं यच्च व्यावृत्तं तदनेकज्ञानापेक्षं ज्ञानं च ज्ञानान्तरवार्तानभिज्ञमुक्तमतः स्वलक्षणप्रतिज्ञार्थमपि ज्ञानाद्भिन्नं ज्ञेयमित्याह—स्वलक्षणेति । सामान्यलक्षणमपि विधिरूपमन्यापोहरूपं वा भवत्यनेकधीसाध्यं न हि गोत्वं धर्मिणीनां प्रतियोगिनीनां वा व्यक्तीनामग्रहे गृह्यते तेन तत्प्रतिज्ञार्थमपि ज्ञानज्ञेययोरन्यत्वमित्याह—सामान्येति । पूर्वज्ञानमुत्तरज्ञानस्य नीलाद्याकारेण वासकं तच्च वास्यवासकत्वं त्वन्मतेऽनेकधीसाध्यमतस्तत्प्रतिज्ञार्थमपि ज्ञानज्ञेययोरन्यत्वमित्याह—वास्येति । अविद्योपप्लवोऽविद्यासंसर्गस्तेन नीलमिति सद्धर्मो नरविषाणमित्यसद्धर्मोऽमूर्तमित्युभयधर्मस्तत्प्रतिज्ञाऽपि बहुज्ञानसाध्यत्वादुक्तभेदावेदिकेत्याह—अविद्येति । बन्धप्रतिज्ञा च यो बध्यते यतश्च बध्यते तदनेकधीसाध्यत्वादुक्तभेदहेतुरित्याह—बन्धेति । मोक्षप्रतिज्ञा च यो मुच्यते यतश्च मुच्यते तदनेकज्ञानसाध्यत्वाद्भेदसाधनमित्याह—मोक्षेति । यच्च किंचित्प्रतिपादयितुं प्रत्याख्यातुं वा प्रतिज्ञायते तत्प्रतिज्ञाऽपि प्रतिपा-

---

1 क. ङ. ज. ञ. °पि हि वि° । 2 ज. ट. क्षीरे ग° । 3 ज. ट. क्षीरे र° । 4 क. °योर्ज्ञान° ।

प्रतिज्ञाश्च स्वशास्त्रगतास्ता हीयेरन् । किं चान्यद्विज्ञानं विज्ञानमित्यभ्युपगच्छता बाह्यार्थः[1] स्तम्भः[2] कुड्यमित्येवंजातीयकः कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति वक्तव्यम्। विज्ञानमनुभूयत इति चेत्। बाह्योऽप्यर्थोऽनुभूयत एवेति युक्तमभ्युपगन्तुम् । अथ विज्ञानं प्रकाशात्मकत्वात्प्रदीपवत्स्वयमेवानुभूयते न तथा बाह्योऽप्यर्थ[3] इति चेत् । अत्यन्तविरुद्धां स्वात्मनि क्रियामभ्युपगच्छस्यग्निरात्मानं दहतीतिवत् । अविरुद्धं तु लोकप्रसिद्धं स्वात्मव्यतिरिक्तेन विज्ञानेन बोह्यार्थोऽनुभूयत[4] इति नेच्छस्यहो पाण्डित्यं महद्दर्शितम् । न चार्थव्यतिरिक्तमपि विज्ञानं स्वयमेवानुभूयते स्वात्मनि क्रियाविरोधादेव । ननु विज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तग्राह्यत्वे तदप्यन्येन ग्राह्यं तदप्यन्येनेत्यनवस्था प्राप्नोति। अपि च

दयितृप्रतिपाद्याद्यनेकधीसाध्यत्वादिष्टभेदहेतुरित्यादिपदम् । एता हि प्रतिज्ञाः सौगतमते दृष्टा ज्ञानज्ञेयभेदानुपगमे विहिताः स्युस्तस्मात्तदर्थं ज्ञानज्ञेयान्यत्वमावश्यकमित्याह—प्रतिज्ञाश्चेति । ज्ञानातिरिक्तं ज्ञेयमावश्यकमित्यत्रान्यच्च कारणमस्तीत्याह—किं चेति ।तदेव वदन्विज्ञानेन तुल्यत्वं विज्ञेयस्य कथयति—विज्ञानमिति । व्यवहारदशायामबाधितासंदिग्धभानत्वाज्ज्ञानं शक्यमुपगन्तुमिति शङ्कते—विज्ञानमिति । तथा भानस्यार्थेऽपि तुल्यत्वात्तदुपगमो बलादापततीत्याह—बाह्योऽपीति । स्वसंवेद्यत्वाद्विज्ञानमिष्यते बाह्यार्थस्तु नैवमित्याह—अथेति । अविरुद्धं लोकसिद्धं च हित्वा विरुद्धमलौकिकं चाभ्युपयता मौढ्यमेवाऽऽत्मनो दर्शितं स्यादित्याह—अत्यन्तेति । ज्ञानं स्वसंवेद्यमर्थो नैवमिति भेदमुपेत्योक्तम्। इदानीं ज्ञानस्य न स्वसंवेद्यतेत्याह—न चेति। स्वात्मनि कर्तरि कर्मत्वं गृहीत्वा क्रियास्वीकारे कर्तृत्वेन गुणत्वं कर्मत्वेन प्राधान्यमित्यपर्यायमेकस्यां क्रियायामेकस्यैव गुणत्वं प्राधान्यं चेति विरुद्धमापद्येत तन्नार्थवज्ज्ञानमपि स्वसंवेद्यमित्यर्थः । कथं ते ज्ञानसिद्धिः कर्मत्वातिरेकेण कर्मतया वा । नाऽऽद्यो धीकर्मतया सिद्धस्यैव सिद्धत्वाभिधानात् । न द्वितीयो ज्ञानान्तरकर्मत्वेऽनवस्थानात्तत्परिहारार्थं स्वकर्मतयैव तत्सिद्धिर्ध्रौव्यादिति[5] शङ्कते—नन्विति । इतश्च ज्ञानस्य न ज्ञानान्तरकर्मत्वमित्याह—अपि चेति। विमतं न स्वावान्तरजातीयप्रकाश्यं[6] प्रकाशत्वा-

---

१ क. ङ. ज. ञ. ट. पाह्योऽर्थः । २ क. 'र्थः कु' । ३ क. ज. 'ह्योऽर्थ । ४ क. ङ. ज. ञ. ठ. बाह्योऽर्थोऽ' । ५ क. ख. ट. ड. 'दर्थज्ञा' । ६ क. ख. 'श्यज्ञान' ।

प्रदीपवदवभासात्मकत्वाज्ज्ञानस्य ज्ञानान्तरं कल्पयतः समत्वादवभास्यावभासकभावानुपपत्तेः कल्पनानर्थक्यमिति । तदुभयमप्यसत् । विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिणो[1] ग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादनवस्थाशङ्कानुपपत्तेः । साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुपलब्ध्रु[2]पलभ्यभावोपपत्तेः । स्वयं सिद्धस्य[3] च साक्षिणोऽप्रत्याख्येयत्वात् । किं चान्यत्प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरानिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इति ब्रुवतोऽप्रमाणगम्यं विज्ञानमनवगन्तृकमित्युक्तं स्यात् । शिलाघनमध्यस्थप्रदीपसहस्रप्रथनवत् । बाढमेवमनुभवरूपत्वात्तु विज्ञानस्येष्टो नः पक्षस्त्वयाऽनुज्ञायत इति चेत् । न । अन्यस्यावगन्तुश्चक्षुःसाधनस्य प्रदीपादिप्रथनदर्शनात् । अतो विज्ञानस्याप्यवभास्यत्वाविशेषात्सत्येवान्यस्मिन्नवगन्तरि

द्दीपवदित्याह—प्रदीपवदिति । ज्ञानान्तरं कल्पयतः कल्पनानर्थक्यमिति संबन्धः । तत्र हेतुः—समत्वादिति । अनवस्थाप्रसक्तिरनुमानं चेत्युभयमपि न साधकमिति दूषयति—तदिति । तत्रानवस्थाप्रसक्तेरसत्त्वं साधयति—विज्ञानेति । यदि बुद्धिवृत्तिग्रहावस्थायामेव तत्साक्षिणो ग्रहाकाङ्क्षा तदाऽनवस्था न तु साऽस्ति साक्षिणः स्वयंसिद्धत्वादित्यर्थः । अनुमानं सिद्धसाध्यत्वेन निरस्यति—साक्षीति । यत्प्रकाशते तदन्येन प्रकाशते यथा ज्ञानार्थौ प्रकाशते च साक्षीति न धीसाक्षिणोर्वैलक्षण्यमित्याशङ्क्याऽऽह—स्वयमिति । सदैवासंदिग्धा[10]विपर्यय[11]स्तस्य साक्षिणो नित्यसाक्षात्कारत्वमनागन्तुकप्रकाशत्वे सिध्यति तेन तत्प्रत्याख्यानायोगादनुमानस्य सिद्धा सिद्धसाध्यतेत्यर्थः । इतश्च साक्षिणो न प्रत्याख्यानमित्याह—किं चेति । यथा दीपो दीपान्तरं नापेक्षते तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरानपेक्षमिति वदता मानागम्यं तदुक्तं स्यात्स्वसंवेद्यत्वे कर्मकर्तृत्वविरोधादन्यवेद्यत्वस्यानिष्टत्वात्स्वयमेव[12] प्रथते तदिति ब्रुवता निःसाक्षिकं तदुक्तं स्यात् । तथा चोत्पन्नस्यापि तस्यानुत्पन्नसमत्वात्तत्प्रकाशै[13]कसाक्षी न शक्योऽपह्नोतुमित्याह—प्रदीपवदिति । प्रकाशमानस्याप्रामाणिकत्वमनवगन्तृकत्वं वा दूषणमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—शिलेति । ज्ञानस्यैवावगन्तृकत्वान्नान्यापेक्षेति शङ्कते—बाढमिति । ज्ञानं स्वातिरिक्तवेद्यं वेद्यत्वाद्दीपवदित्यनुमानान्न तस्यैव प्रमातृकतेत्याह—नेति । दर्शनादित्यन्तं व्याप्तिवचनम् । अतो विज्ञानस्येत्याद्यनुमानोक्तिरिति भेदः ।

१ क. ड. ज. ञ. 'क्षिप्र' । २ क. ड. ज. झ. ञ. 'लब्ध्युप' । ३ ड. ञ. 'स्य सा' । ४ ड. ञ. 'ता प्र' । ५ ड. ञ. 'माणाग' । ६ ज. 'त्वाद्विज्ञा' । ७ ड. ञ. 'ज्ञात । ८ ड. ञ. 'श्चक्षुरादिसा' । ९ ठ. ड. 'काश्यते । १० ठ. 'विपयस्त' । ११ क. 'थैस्त' । १२ ख. 'व स्वं वेद्यते त' । १३ क. ख. 'शकः सा' । १४ ख. 'स्य स्वप्र' ।

प्रथनं प्रदीपवदि[1]त्यवगम्यते साक्षिणोऽवगन्तु[2]ः स्वयंसिद्धतामुपक्षिपता स्वयं प्रथते विज्ञानमित्येष एव मम पक्षस्त्वया वाचोयुक्त्यन्तरेणाऽऽश्रित इति चेत्। न। विज्ञानस्योत्पत्तिप्रध्वंसानेकत्वादिविशेषवत्त्वाभ्युपगमात्। अतः प्रदीपवद्विज्ञानस्यापि व्यतिरिक्तावगम्यत्वमस्माभिः प्रसाधितम्॥ २८॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्॥ २९॥

यदुक्तं बाह्यार्थापलापिना स्वप्नादिप्रत्यय[3]वज्जागरितगोचरा[4] अपि स्तम्भादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन भवेयुः प्रत्ययत्वाविशेषादिति, तत्प्रतिवक्तव्यम्। अत्रोच्यते। "न" स्वप्नादिप्रत्ययवज्जाग्रत्प्रत्यया भवितुमर्हन्ति। कस्मात्। "वैधर्म्यात्।" वैधर्म्यं हि भवति स्वप्नजागरितयोः। किं पुनर्वैधर्म्यम्। बाधाबाधाविति ब्रूमः। बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रतिबु[5]द्धस्य। मिथ्या मयोपलब्धो महाजनसमागम इति न ह्यस्ति[6] मम महाजनसमागमो निद्राग्लानं तु मे मनो बभूव तेनैषा

साक्षिस्थाने मदिष्टं ज्ञानमेवास्तु ततो नास्ति विमतिरिति शङ्कते—साक्षिण इति। ज्ञानस्योत्पत्त्यादिमत्त्वात्तत्साधकेन भाव्यं क्रियात्वाच्च च्छिदिवत्कर्त्राश्रयत्वमित्यतिरिक्तज्ञातृत्वसिद्धिरित्याह—नेति। साक्षिज्ञानयोर्वैलक्षण्ये फलितमाह—अत इति॥ २८॥

ज्ञानस्यापि ज्ञेयवदन्यवेद्यत्वाज्ज्ञानसत्ता चेज्ज्ञेयसत्ताऽपि दुर्वारेत्युक्तम्। इदानीं निरालम्बनत्वानुमानं प्रत्याह—वैधर्म्याच्चेति। तद्व्याख्यातुं व्यावर्त्यमनुवदति—यदिति। तस्य निरासयोग्यत्वमाह—तदिति। कथं तर्हि तन्निराकरणं तत्र सूत्रमादाय व्याकरोति—अत्रेति। मिथ्यात्वाविशेषादसिद्धं वैधर्म्यमित्याह—किमिति। तत्र साध्यं निरालम्बनत्वं सर्वथैवाऽऽलम्बनशून्यत्वं वा वास्तवसदालम्बनवैधुर्यं वा व्यावहारिकसदालम्बनहीनत्वं वा। आद्ये दृष्टान्तस्य साध्यविकलता तत्रापि काल्पनिकालम्बनवत्त्वोपगमात्। द्वितीये सिद्धसाध्यता। तृतीये बाध्यत्वस्य प्रयोजकत्वात्प्रत्ययत्वमप्रयोजकमित्याह—बाधेति। स्वप्नादिधियां व्यावहारिकसदालम्बनहीनत्वे बाध्यत्वं प्रयोजकमित्युक्तं प्रकटयति—बाध्यते हीति। बाधमेवाभिनयति—मिथ्येति। तस्य मिथ्यात्वे कथं प्रथेत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति। निद्राग्लानमिति करणदोषोक्तिः। मायादिषु बाध्यत्वाभावेऽपि व्यावहारिकसदालम्बनशून्यत्वादुपाधेः साध्या-

१ ड. म. °वदव°। २ ड. म. °गन्तुश्च स्व°। ३ क. °वद्यायज्ञा°। ४ ज. °जागरितप्रत्य°। ५ क. ज. म. ट. प्रबु°। ६ क. म. °स्ति महा°। ७ क. ठ. ड. °त्वसि°। ८ क. ख. ड. °नत्वोप°।

भ्रान्तिरुद्बभूवेति। एवं मायादिष्वपि भवति यथायथं बाधः। नैवं जागरितोपलब्धं वस्तु स्तम्भादिकं कस्यांचिदप्यवस्थायां बाध्यते। अपि च स्मृतिरेषा यत्स्वप्नदर्शनम्। उपलब्धिस्तु जागरितदर्शनम्। स्मृत्युपलब्ध्योश्च प्रत्यक्षमन्तरं स्वयमनुभूयतेऽर्थविप्रयोगसंप्रयोगात्मकम्। इष्टं पुत्रं स्मरामि नोपलभ उपलब्धुमिच्छामीति। तत्रैवं सति न शक्यते वक्तुं मिथ्या जागरितोपलब्धिरुपलब्धित्वात्स्वप्नोपलब्धिवदित्युभयोरन्तरं स्वयमनुभवता। न च स्वानुभवापलापः प्राज्ञमानिभिर्युक्तः कर्तुम्। अपि चानुभवविरोधप्रसङ्गात्। जागरितप्रत्ययानां स्वतो निरालम्बनतां वक्तुमशक्नुवता स्वप्नप्रत्ययसाधर्म्याद्वक्तुमिष्यते। न चैं यो यस्य स्वतो धर्मो न संभवति सोऽन्यस्य साधर्म्यात्तस्य संभविष्यति। न ह्यग्निरुष्णोऽनुभूयमान उदकसाधर्म्याच्छीतो भविष्यति। दर्शितं तु वैधर्म्यं स्वप्नजागरितयोः॥ २९॥

न भावोऽनुपलब्धेः॥ ३०॥

व्याप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—एवमिति। साधनव्याप्तिं निराह—नैवमिति। परमतेन स्वप्नस्य स्मृतित्वमुपेत्य सूत्रं विधान्तरेण योजयति—अपि चेति। तथाऽपि कथं वैधर्म्यं तदाह—स्मृतीति। किं तद्वैलक्षण्यं तदाह—अर्थेति। स्मृतेरर्थविप्रयोगमुदाहरति—इष्टमिति। स्वप्नजागरयोरेवं वैधर्म्येऽपि किमनुमानस्येत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति। उक्तनीत्या तस्मिन्वैधर्म्ये स्थिते सतीति यावत्। अप्रमाकरणजत्वोपाधेर्न निरालम्बनत्वानुमानमित्यर्थः। उभयोरन्तरमसिद्धमित्याशङ्क्यानुभवविरोधान्नैवमित्याह—न चेति। इतश्च न निरालम्बनत्वानुमानमित्याह—अपि चेति। स्वतो जागरितधियां निरालम्बनत्वोक्तौ दृष्टिविरोधे तन्निरासार्थमनुमानमुच्यते तस्मिन्नुक्तेऽपि तद्विरोधतादवस्थ्यमिति कालात्ययापदिष्टत्वमाह—अनुभवेति। तद्विरोधेन स्वतो निरालम्बनत्वाभावेऽपि स्वप्नसाधर्म्यात्तद्भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। स्वतोऽसतो धर्मस्यान्यसाधर्म्यादपि सत्त्वाभावे दृष्टान्तमाह—न हीति। वैधर्म्यमुक्त्वा साधर्म्यं वदतो विरोधमाशङ्क्याऽऽह—दर्शितं त्विति॥ २९॥

चोद्यान्तरं निरसितुं सूत्रम्—न भाव इति। तद्व्याकर्तुं चोद्यमनूद्य तस्य निरास-

१ ड. म. मा. °धः। न चैवं। २ क. °क्त°। ३ ड. हि। ४ क. °न्यसा°। ५ क. °र्थप्रवियो°। ६ ड. °रनन्त°। ७ ड. °स्मि°। ८ क. ख. ड. °धार्मेव°।

यदप्युक्तं विनाऽप्यर्थेन ज्ञानवैचित्र्यं वासनावैचित्र्यादेवावकल्पत इति, तत्प्रतिवक्तव्यम्। अत्रोच्यते। "न भावः" वासनानामुपपद्यते त्वत्पक्षे "अनुपलब्धेः" बाह्यानामर्थानाम्। अर्थोपलब्धिनिमित्ता हि प्रत्यर्थं नानारूपा वासना भवन्ति। अनुपलभ्यमानेषु त्वर्थेषु किंनिमित्ता विचित्रा वासना भवेयुः। अनादित्वेऽप्यन्धपरम्परान्यायेनाप्रतिष्ठैवानवस्था व्यवहारलोपिनी स्यान्नाभिप्रायसिद्धिः। यावप्यन्वयव्यतिरेकावर्थापलापिनोपन्यस्तौ वासनानिमित्तमेवेदं ज्ञानजातं नार्थनिमित्तमिति, तावप्येवं सति प्रत्युक्तौ द्रष्टव्यौ। विनाऽर्थोपलब्ध्या वासनानुपपत्तेः। अपि च विनाऽपि वासनाभिरर्थोपलब्ध्युपगमाद्विना त्वर्थोपलब्ध्या वासनोत्पत्त्यनभ्युपगमादर्थसद्भावमेवान्वयव्यतिरेकावपि प्रतिष्ठापयतः। अपि च वासना नाम संस्कारविशेषाः संस्काराश्च

योग्यत्वमाह—यदपीति। तन्निरासमेव सूत्रमवतार्य तदक्षरयोजनया दर्शयति—अत्रेति। तेषामनुपलब्धावपि वासनानां भावे काऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह—अर्थेति। निमित्तान्तरादपि तासां योगादलमर्थोपलब्ध्येत्याशङ्क्याऽऽह—अनुपलभ्येति। पूर्वपूर्वज्ञानं तत्संतानो वा वासना तेनानादित्वान्न निमित्तापेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह—अनादित्वेऽपीति। पूर्वस्माद्बीजादिदानीमुत्पद्यमानमङ्कुरं दृष्टमित्यदृष्टेऽपि तज्जातीययोरेव कार्यकारणत्वं युक्तम्। प्रकृते त्वर्थोपलब्धिनिरपेक्षवासनोदयादृष्टेरादावेव तस्य कल्प्यत्वादनवस्थानान्नाभिष्टधीवैचित्र्यधीरित्यर्थः। स्वप्नादावर्थधियं विनाऽपि वासनाकृतं धीवैचित्र्यं दृष्टमित्युक्तमाशङ्क्यानुवदति—याविति। तत्रापि बाह्यार्थधीनिमित्तत्वमस्ति वासनानामित्युक्तन्यायेन स्थितेनान्वयादिसिद्धिरित्याह—ताविति। प्रत्युक्तिप्रकारं सूचयति—विनेति। इतश्चान्वयाद्यसिद्धिरित्याह—अपि चेति। अपूर्वार्थदृष्टावृतेऽपि वासनां धीवैचित्र्यदृष्टेर्न क्वापि वासनावैचित्र्यकृतं धीवैचित्र्यमतोऽन्वयव्यतिरेकावस्मदनुगुणावित्याह—विनाऽपीति। वासनासत्त्वमुपेत्य तद्वैचित्र्यान्न धीवैचित्र्यमित्युक्तमिदानीं त्वन्मते न तत्सत्त्वमेवेत्याह—अपि चेति। तदेव दर्शयितुं वासनास्वरूपमाह—वासना इति। उक्तलक्षणानामपि वासनानामस्मत्पक्षे काऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह—संस्काराश्चेति। तेषां कश्चिदाश्रयोऽपि स्यादित्याशङ्क्य विधान्तरेण

---

१ क. ड. ज. म. 'रथिलो'। २ क. घ. ड. म. 'नुपपत्तेः। ३ क. ज. 'लब्ध्यभ्युप'।
४ क. ख. 'मुत्पाद्य'।

नाऽऽश्रयमन्तरेणावकल्पन्त एवं लोके दृष्टत्वात् । न च तव वासनाश्रयः कश्चिदस्ति प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

यदप्यालयविज्ञानं नाम वासनाश्रयत्वेन परिकल्पितं तदपि क्षणिकत्वाभ्युपगमादनवस्थितस्वरूपं सत्प्रवृत्तिविज्ञानवन्न वासनानामधिकरणं भवितुमर्हति । न हि कालत्रयसंबन्धिन्येकस्मिन्नन्वयिन्यसति कूटस्थे वा सर्वार्थदर्शिनि देशकालनिमित्तापेक्षवासनाधीनस्मृतिप्रतिसंधानादिव्यवहारः संभवति । स्थिरस्वरूपत्वे त्वालयविज्ञानस्य सिद्धान्तहानिः । अपि च विज्ञानवादेऽपि क्षणिकत्वाभ्युपगमस्य समानत्वाद्यानि बाह्यार्थवादे क्षणिकत्वनिबन्धनानि दूषणान्युद्भावितानि "उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्" [ब्र० सू० २-२-२०] इत्येवमादीनि तानीहाप्यनुसंधातव्यानि। एवमेतौ द्वावपि वैनाशिकपक्षौ निराकृतौ बाह्यार्थवादिपक्षो विज्ञानवादिपक्षश्च । शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति

सूत्रं योजयति—न चेति ॥ ३० ॥

आलयज्ञानं[1] वासनाधारः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—क्षणिकत्वाच्चेति । सूत्रं व्याचष्टे—यदपीति । विमतं न वासनाधारत्वयोग्यं क्षणिकत्वाद्रूपादिधीवदित्यर्थः । क्षणिकत्वेऽपि संतत्या स्थिरमालयज्ञानं[2] सर्वव्यवहारास्पदं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । यद्येकः स्थायी कूटस्थो वा सर्वार्थदर्शी नेष्यते तदा देशाद्यपेक्षया वासनाधानं तदधीने स्मृतिप्रत्यभिज्ञे प्रत्यक्षादिव्यवहारश्च न संभवति संतानस्यावस्तुनो वासनाद्याश्रयत्वायोगादित्यर्थः । व्यवहारनिर्वाहार्थमालयज्ञानस्य स्थायित्वं चेत्तत्राऽऽह—स्थिरेति । क्षणिकत्वसूत्रस्य व्याख्यानान्तरमाह—अपि चेति । मतद्वयनिरासमुपसंहरति—एवमिति । ज्ञानज्ञेययोः सत्त्वेनानिरूपणात्प्रतीतस्यासत्त्वायोगाद्विरोधादेव सदसत्त्वयोरेकत्रासिद्धेरनिर्वाच्यत्वस्य चैकनिषेधेऽन्यतरविधिध्रौव्यादसंभवाद्विचारासहत्वमेवास्तु वस्तूनां तत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—शून्येति। नाऽऽदरः क्रियते सूत्रान्तराणि न रच्यन्त एतान्येवाऽऽवृत्त्या योज्यन्ते तन्निरासायेति यावत् । तत्र ज्ञानार्थयोरभावः शून्यत्वं न युक्तं प्रमाणैस्तयोरुपलब्धेरित्याद्यसूत्रार्थ उक्तः । इदानीमतात्त्विकत्वं

---

१ ज. 'पेक्षो वा' । २ क. 'क्षया वा' । ३ ठ. ड. 'यविज्ञा' । ४ ड. 'यविज्ञा' । ५ ड. 'ख्यान्त' । ६ क. ख. 'रनुभवश्' ।

तन्निराकरणाय नाऽऽदरः क्रियते। न ह्ययं सर्वप्रमाणसिद्धो लोकव्यवहारोऽन्यत्तत्त्वमनधिगम्य शक्यतेऽपह्नोतुमपवादाभाव उत्सर्गप्रसिद्धेः ॥ ३१ ॥

सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥ (५)

किं बहुना सर्वप्रकारेण यथा यथाऽयं वैनाशिकसमय उपपत्तिमत्त्वाय परीक्ष्यते तथा तथा सिकताकूपवद्विदीर्यत एव। न कांचिदप्यत्रोपपत्तिं पश्यामः। अतश्चानुपपन्नो वैनाशिकतन्त्रव्यवहारः। अपि च बाह्यार्थविज्ञानशून्यवादत्रयमितरेतरविरुद्धमुपदिशता सुगतेन स्पष्टीकृतमात्मनोऽसंबद्धप्रलापित्वं प्रद्वेषो वा प्रजासु विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या विमुह्येयुरिमाः प्रजा इति। सर्वथाऽप्यनादरणीयोऽयं सुगतसमयः श्रेयस्कामैरित्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥ (५)

द्वैतस्य स्थापयितुमधिष्ठाने वस्तुनि वाच्ये तस्य त्वन्मते न भावो मानतोऽनुपलब्धेस्तन्न शून्यतेति च वदन्न भावोऽनुपलब्धेरिति सूत्रं योजयति—न हीति। न च स्वप्नादाविव जागरेऽपि ज्ञानार्थयोरसत्त्वं वस्तुतस्तदसत्त्वेपि व्यवहारतस्तदयोगाद्बाधाबाधाभ्यां वैधर्म्यात्प्रतीतितस्तदसत्त्वस्य दृष्टान्तेऽप्यसंमतेरिति वैधर्म्यसूत्रं नेयम्। क्षणिकत्वाच्चेति सूत्रमुपदेशाच्चेत्युपस्कृत्य क्षणिकत्वशून्यत्वोपदेशाद्व्याहतव्यवहारता सुगतस्येति योज्यम् ॥ ३१ ॥

वर्णकद्वयार्थमुपसंहरति—सर्वथेति। उपसंहारसूत्रं विभजते—किमिति। यथा यथेति ग्रन्थतोऽर्थतश्चेत्यर्थः। दर्शनमिति वा स्थानमिति वा वाच्ये पश्यन्नातिष्ठतेत्यलक्षणपदप्रयोगाद्ग्रन्थतस्तावन्नोपपत्तिः। अर्थतश्च नैरात्म्यमुपेत्याऽऽलयज्ञानं सर्वव्यवहारास्पदमित्युपगमात्प्रसिद्धैरात्मानुपपत्तिरित्युपेत्य फलिमाह—अतश्चेति। सौगतमतस्यानुपपन्नत्वे हेत्वन्तरं चकारसूचितमाह—अपि चेति। वस्तुनि विकल्पानुपपत्तेर्विरोधाच्च समुच्चयासिद्धिरिति वक्तुमितरेतरविरुद्धमित्युक्तम्। सर्वज्ञस्य भगवतो वासुदेवस्येतिहासपुराणयोर्बुद्धत्वप्रसिद्धेस्तस्यासंबद्धप्रलापित्वमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रद्वेषो वेति। वैदिकपथविरुद्धजन्तूपलक्षणार्थं प्रजाग्रहणम्। चतुर्धाऽपि सुगतमतस्य वैदिकैरनादरणीयत्वान्न तद्विरोधो नित्यसच्चिदात्मनो ब्रह्मणो जगत्सर्गवादिनः समन्वयस्येति निगमयति—सर्वथाऽपीति ॥ ३२ ॥ (५)

---

१ क. °णानाद°। २ ज. °णप्रसि°। ३ क. ख. ठ. ड. °ति व°। ४ झ. °तव्याहर°। ड. °तव्याहा°।

(जीवादिसप्तपदार्थवादिनां बौद्धानां मतखण्डनम्, अधि० ६)

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥

निरस्तः सुगतसमयो विवसनसमय इदानीं निरस्यते । सप्त चैषां पदार्थाः संमताः । जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षा नाम । संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्थौ जीवाजीवाख्यौ । यथायोगं तयोरेवेतरान्तर्भावादिति मन्यन्ते । तयोरिममपरं प्रपञ्चमाचक्षते पञ्चास्तिकाया नाम जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायो धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायश्चेति । सर्वेषामप्येषामवान्तरप्रभेदान्बहुविधान्स्वसमयपरिकल्पितान्वर्णयन्ति ।

एवं मुक्तकच्छमते निरस्ते मुक्ताम्बराणां बुद्धिस्थत्वात्तन्मतं निरस्यति—नैकस्मिन्निति । एकरूपाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन्समन्वयो विषयः स किं सर्वमनैकान्तिकमिति मतेन विरुध्यते न वेति तत्प्रामाणिकत्वभ्रान्तत्वाभ्यां संदेहे संगतिमाह—निरस्त इति । समयमात्रसिद्धपञ्चस्कन्धादिपदार्थाश्रितन्यायाभासे निरस्ते पञ्चास्तिकायादिसामयिकपदार्थाश्रितन्यायाभाससंदब्धे मते बुद्धिस्थे तन्निरसनं युक्तमित्यर्थः । एकरूपब्रह्मसमन्वयविरोध्य[1]नैकान्तवादभञ्जेन समन्वयदृढीकरणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे तन्मतप्रामाण्यात्तद्विरोधे समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते तदप्रामाण्याद्भ्रान्तेन तेन विरोधस्याऽऽभासतया तत्सिद्धिरित्यभिसंधाय पूर्वपक्षयति—सप्त चेति । जीवाजीवौ भोक्तृभोग्यौ । मिथ्याप्रवृत्तिरास्रवः । संवरनिर्जरौ सम्यक्प्रवृत्ती । संबन्धस्तद्धेतुत्वात्कर्म । मोक्षस्तदुच्छित्तिरिति पदार्थाः सप्तेत्यर्थः । ननु भोक्तृभोग्ययोरितरेषामन्तर्भावात्कथं सप्तेत्युक्तं लक्षणभेदादवान्तरलक्ष्यभेदे सप्तेति न व्यवस्था तत्राऽऽह—संक्षेपतस्त्विति । नियमहेतुमाह—यथेति । आस्रवादीनामजीवे मोक्षस्य पक्षभेदादुभयत्रान्तर्भाव इति विभागः । संक्षेपविस्तराभ्यामुक्तपदार्थे[2]षु विस्तरान्तरमाह—तयोरिति । अस्तीति कायते शब्द्यत इत्यस्तिकायशब्दः पारिभाषिकः पदार्थवाची । जीवश्चासावस्तिकायश्चेति कर्मधारयः । पूर्यन्ते गलन्तीति पुद्गलाः परमाणवस्तत्समूहोऽत्र पृथिव्यादिरुक्तः । कर्मधारयः सर्वत्र । धर्मास्तिकायः सम्यक्प्रवृत्त्यनुमेयः शा[3]स्त्रीयबाह्यप्रवृत्त्याऽऽन्तरोऽपूर्वाख्यो धर्मोऽनुमीयते । अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । ऊर्ध्वगमनशीलो जीवस्तस्य देहेऽवस्थानेनाधर्मोऽनुमीयते । आकाशास्तिकायस्त्वावरणाभावः । उक्तपदार्थानामवान्तरभेदमाह—सर्वेषामिति । तेषां मानयुक्तिहीनत्वं सूचयति—स्वसमयेति । जीवास्तिका-

---

१ ट. ढ. 'ध्यनेका' । २ क. ख. 'पिक्प' । ३ क. 'स्रीयावा' ।

(जीवादिसप्तपदार्थवादिनां बौद्धानां मतखण्डनम्, अधि० ६)

सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गीनयं नाम न्यायमवतारयन्ति । स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति

यन्नेधा । बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्च । तत्राऽर्हन्मुनिर्नित्यसिद्धः । इतरे केचित्साधनैर्मुक्ताः । अन्ये बद्धा इति भेदः । पुद्गलास्तिकायः षोढा । पृथिव्यादिचत्वारि भूतानि स्थावरं जङ्गमं चेति । प्रवृत्तिस्थितिभ्यामनुमेयौ धर्माधर्मास्तिकायावुक्तौ । आकाशास्तिकायो द्वेधा लौकिकाकाशोऽलौकिकाकाशश्च । लोकानामन्तर्वर्ती लोकाकाशः । तदुपरि मोक्षस्थानमलोकाकाशः । आस्रवो मिथ्याप्रवृत्तिरुक्ता । आस्रावयति पुरुषं ज्ञानजननेन विषयेष्विति नानाविधेन्द्रियप्रवृत्तिरास्रव इत्येके । अपरे तु कर्तारमभिव्याप्य स्रवन्त्यागच्छन्तीति कर्माण्यास्रवमाचक्षते । सम्यक्प्रवृत्ती संवरनिर्जरौ । तत्राऽऽस्रवः स्रोतोद्वारं संवृणोतीति संवरः शमादिप्रवृत्तिः । निःशेषं पुण्यापुण्यं सुखदुःखोपभोगेन जरयतीति निर्जरस्तप्तशिलारोहणावरोहणादिः । बन्धो बध्नातीति कर्म तच्चाष्टविधम् । तत्र घातिकर्म चतुर्विधं ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमान्तरीयमिति । सम्यग्ज्ञानं न मोक्षहेतुरिति ज्ञानं विज्ञानावरणीयम् । आर्हतमताभ्यासान्न मुक्तिरिति ज्ञानं दर्शनावरणीयम् । बहुषु तीर्थकरदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयम् । सन्मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तत्प्रत्यूहकरं ज्ञानमान्तरीयम् । तान्येतानि श्रेयोहन्तृत्वाद्घातिकर्माणि । वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कमित्यघातिकर्मापि चतुर्विधम् । ममेदं ज्ञातव्यमस्तीत्यभिमानो वेदनीयम् । एतन्नामास्तीत्यभिमानो नामिकम् । अस्य शिष्यवंशे पतितोऽस्मीत्यभिमानो गोत्रिकम् । शरीरयात्रानिमित्तं कर्माऽऽयुष्कम् । अथ वा सक्रियस्य बीजस्य पावकपवनवशादीषद्घनीभावः शरीराकारपरिणामहेतुर्वेदनीयम् । तच्छक्तिमति तस्मिन्बीजे कललाख्यद्रवावस्थायां बुद्बुदावस्थायां चाऽऽरम्भकक्रियाविशेषो नामिकम् । बीजस्य शरीराकारपरिणामशक्तिर्गोत्रिकम् । शुक्रशोणितव्यतिकरे जाते मिलितं तदुभयरूपमायुष्कम् । तान्येतानि शुक्लपुद्गलाश्रयत्वादघातीनि कर्माणि । तदेतत्कर्माष्टकं बध्नातीति बन्धः । यद्यपि पूर्वोक्तास्रवोऽपि बन्धस्तथाऽपि बन्धहेतुत्वादयमपि बन्ध इति द्रष्टव्यम् । आर्हतमुनिप्राप्तिः संततोर्ध्वगतिर्वा मुक्तिरित्यर्थः । तथाऽपि कथं वस्तु समस्तमनेकान्तमित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वत्रेति । अस्तित्वनास्तित्वादाविति यावत् । सप्तानामेकान्तभङ्गानां समाहारः सप्तभङ्गी तस्या नयः । घटः सन्घटोऽसन्नित्येकस्यैव सदसत्त्वयोरध्यक्षत्वात्कालभेदोपाधिकल्पनायां कालस्यापि सन्नसन्निति प्रत्ययात्तत्रापि तत्कल्पनायामनवस्थानात्प्रत्यक्षमेव वस्तूनामनैकान्त्यमिति भावः । वस्तूनामेकान्तत्वभङ्गाः सप्त कथं कदा च प्रसरन्तीत्यपेक्षायामाह—स्यादिति ।

---

१ झ. 'वरज' । २ झ. 'इमे चे' । ३ क. ख. पाचक' । ४ क. ख. 'पचन' । ५ ठ. ड. 'म्भकि' ।

चावक्तव्यश्च स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेत्येवमेवैकत्वनित्यत्वादिष्वपीमं सप्तभङ्गीनयं योजयन्ति। अत्राऽऽचक्ष्महे। "न" अयमभ्युपगमो युक्त इति। कुतः। "एकस्मिन्नसंभवात्"। न ह्येकस्मिन्धर्मिणि युगपत्सदसत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः संभवति शीतोष्णवत्। य एते सप्त पदार्था

स्याच्छब्दस्तिङन्तप्रतिरूपको निपातोऽनेकान्तद्योती तेन स्यादस्ति कथंचिदस्तीत्यर्थः। तथोत्तरत्रापि योजना। उक्तं हि—

" तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत्।
स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते॥
क्रमेणोभयवीक्षायां प्रयोगः समुदायवान्।
युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः॥
आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते।
अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः॥
समुच्चयेन युक्तस्य सप्तमो भङ्ग इष्यते" इति।

सत्त्वादावुक्तमनैकान्तिक[त्व]मेकत्वादावतिदिशति—एवमेवेति। यदि वस्तु सत्त्वादीनामेकतमेन व्यवस्थितं तदा तस्य सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मना नियमे तदीप्साजिहासाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्त्ययोगादप्रवृत्तिनिवृत्ति विश्वं स्यात्। अनैकान्तिकत्वे तु कस्यचित्कथंचित्केनचिदवस्थाने हानोपादाने प्रेक्षावतां प्रकल्प्येते तस्मादनैकान्तिकं सर्वमिति मतविरोधिसमन्वयो नेति भावः। पदार्थानां सत्त्वादिव्यवस्था वास्तवी व्यावहारिकी वा न संभवतीति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीये व्यवहारविरोधमभिप्रेत्य सिद्धान्तयति—अत्रेति। व्यवहारतो वस्तुतो वा नानैकान्तिकत्वमुपगन्तुं शक्यमिति प्रतिज्ञापरत्वेन नञ्पदं व्याचष्टे—नायमिति। तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कुत इति। हेतुं विभजते—न हीति। एकत्र विरुद्धधर्मसमावेशासंभवादनैकान्तिकत्वस्य द्विधाऽप्ययोगादैकान्तिकत्वस्य च घटादिषु तत्त्वतोऽयोगेऽपि व्यवस्थयैव दृष्टव्यवहारदृष्टेर्व्यावहारिकत्वसिद्धेरयुक्तत्वाद्दिगम्बरराद्धान्तस्य न तेन विरोधः समन्वयस्येत्यर्थः। विमतमनैकान्तिकं वस्तुत्वान्नरसिंहादिवदित्याशङ्क्य हेतोरनैकान्तिकत्वमाह—य इति। संक्षेपविस्तराभ्यामुक्तसंख्यावत्त्वमेतावत्त्वम्। एवंरूपत्वमुक्तावान्तरभेदभाक्त्वम्। ननूक्तं

---

१ ज. नित्यानित्य°। २ ठ. ड. °यवापृच्छायां। ३ ठ. ड. °क्रश्च स°। ४ क. ख. °योऽनेने°। ५ क. °न्तमाह—अ°। ६ ख. °मतं नै°। ७ क. ड. °नूक्तप°।

निर्धारिता एतावन्त एवंरूपाश्चेति ते तथैव वा स्युर्नैव वा तथा स्युः। इतरथा हि तथा वा स्युरतथा वेत्यनिर्धारितरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात्। नन्वनेकात्मकं वस्त्विति निर्धारितरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यमानं संशयज्ञानवन्नाप्रमाणं भवितुमर्हति। नेति ब्रूमः। निरङ्कुशं ह्यनेकान्तत्वं सर्ववस्तुषु प्रतिजानानस्य निर्धारणस्यापि वस्तुत्वाविशेषात्स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यादिविकल्पोपनिपातादनिर्धारणात्मकतैव स्यात्। एवं निर्धारयितुर्निर्धारणफलस्य च स्यात्पक्षेऽस्तिता स्याच्च पक्षे नास्तितेति। एवं सति कथं प्रमाणभूतः संस्तीर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितिष्वनिर्धारितासूपदेष्टुं शक्नुयात्। कथं वा तदभिप्रायानुसारिणस्तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्धारितरूपे प्रवर्तेरन्। ऐकान्तिकफलत्वनिर्धारणे हि सति तत्साधनानुष्ठानाय सर्वो लोकोऽनाकुलः प्रवर्तते नान्यथा। अतश्चानिर्धारितार्थं शास्त्रं प्रणयन्मत्तोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्यात्। तथा पञ्चानामस्तिकायानां पञ्चत्वसंख्याऽस्ति[3] वा नास्ति वेति विकल्प्यमाना स्यात्तावदेकस्मिन्पक्षे पक्षान्तरे तु

पदार्थेषु वस्तुत्वे सत्यपि तथैवान्यथैव वेति नियमाभावात्तेष्वपि तथैवान्यथा वेत्यनिर्धारितज्ञानोपगमेनानैकान्तिकत्वाविशेषात्कुतो वस्तुत्वमनैकान्तिकं तत्राऽऽह—इतरथेति। स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानवत्पदार्थेषु सप्तत्वादिज्ञानस्याप्रामाण्यप्रसङ्गादसाधकत्वमुक्तं परिहरन्नाशङ्कते—नन्विति। अनेकात्मकं वस्त्विति ज्ञानस्य निर्धारितत्वे तत्रैव वस्तुत्वस्यानैकान्त्यान्नैवमिति दूषयति—नेतीति। निर्धारणे दर्शितन्यायं[3] निर्धारयितृतत्करण[4]तत्प्रमेयेष्वतिदिशति—एवमिति। निर्धारणं फलं यस्य मानादेस्तत्तथा तस्येति यावत्। चकारेण तन्मेयं सप्तत्वादि गृहीतम्। इतिशब्दोऽनिर्धारणात्मकतैव स्यादित्यनेन संबध्यते। अस्मदीये सिद्धान्ते परैरप्यापाद्यमाने का तस्य हानिरित्याशङ्क्याऽऽह—एवमिति। उपदेशानुपपत्तिमुक्त्वा प्रवृत्तिरपि मुमुक्षूणामयुक्तेत्याह—कथं चेति। अनिश्चयेऽपि कृष्यादाविव प्रवृत्तिमाशङ्क्याऽऽमुष्मिकहेतौ निश्चयादृते न प्रवृत्तिरित्याह—ऐकान्तिकेति। निश्चयं विनाऽपि सर्वज्ञोक्त्या प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्यानिर्धारितार्थशास्त्रकर्तुः सर्वज्ञत्वासंमतेर्मैवमित्याह—अतश्चेति। सप्तपदार्थनियमवत्पञ्चास्तिकायनियमोऽपि नास्तीत्याह—तथेति। पञ्चत्वसंख्यानियमाभावे

---

१ म. प्रलपन्म°। २ क. °स्ति ना°। ३ क. ख. °र्शितं न्या°। ४ ङ. °तत्कार°।

न स्यादित्यतो न्यूनसंख्यात्वमधिकसंख्यात्वं वा प्राप्नुयात् । न चैषां पदार्थानामवक्तव्यत्वं संभवति । अवक्तव्याश्चेन्नोच्येरन्नुच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति विप्रतिपिद्धम् । उच्यमानाश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्यन्त इति च । तथा तदवधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति वा नास्ति वैवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमप्यस्ति वा नास्ति वेति प्रलपन्मत्तोन्मत्तपक्षस्यैव स्यान्न प्रत्यायितव्यपक्षस्य । स्वर्गापवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षे चाभावस्तथा पक्षे नित्यता पक्षे चानित्यतेत्यनवधारणायां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अनादिसिद्धजीवप्रभृतीनां च स्वशास्त्रावधृतस्वभावानामयथावधृतस्वभावत्वप्रसङ्गः । एवं जीवादिपु पदार्थेष्वेकस्मिन्धर्मिणि सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोरसंभवात्सत्त्वे चैकस्मिन्धर्मेऽसत्त्वस्य धर्मान्तरस्यासंभवादसत्त्वे चैवं सत्त्वस्यासंभवादसंगतमिदमार्हतं मतम् । एतेनैकानेकनित्यानित्यव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ताद्यनेका-

---

फलितमाह—इत्यत इति । किं च संक्षिप्तानां प्रपञ्चितानां च पदार्थानां सर्वैर्वा शब्दैरवाच्यत्वं केनचिद्वेति विकल्प्य घटादेस्तच्छब्दवाच्यत्वेऽपि स्तम्भादिशब्दावाच्यत्वादाद्यमुपेत्य द्वितीयं प्रत्याह—न चेति । काऽत्रानुपपत्तिस्तत्राऽऽह—उच्यन्ते चेति । ननु सत्त्वादिरूपेण निर्धारणाभावादुच्यमानानामपि स्यादवक्तव्यतेति न व्याहतिरुक्तेर्निर्धारणपूर्वकत्वेऽपि तथैवेत्यनिर्धारणादवक्तव्यत्वसिद्धिस्तत्राऽऽह—उच्यमानाश्चेति । चकारो विप्रतिपिद्धमित्येतदनुकर्षणार्थः । सत्त्वाद्यनैकान्तिकत्वावधारणं निराकृत्य तत्फलं सम्यग्दर्शनं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनं चास्ति नास्ति वेति विकल्प्यमाने स्यादस्ति स्यान्नास्तीति प्रलपन्नाप्तो न स्यादित्याह—तथेति । इतश्चासंगतमार्हतं मतमित्याह—स्वर्गेति । किं चार्हन्नित्युक्तो नित्यमुक्तोऽनादिसिद्धो जीवः कश्चिद्धेत्वनुष्ठानान्मुच्यतेऽन्यस्तदभावाद्बध्यत एवमार्हते मते निश्चितस्वभावानामेषां तथात्वमस्ति न वेति विकल्प्यमाने स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यव्यवस्थायां शास्त्रावधृतस्वभावत्वासंभवात्तदप्रामाण्यप्रसक्तिरित्याह—अनादीति । सत्त्वासत्त्वयोरनैकान्तिकत्वायोगं सोपस्करमुपसंहरति—एवमिति । एवमेवैकत्वनित्यत्वादिष्वप्युक्तं प्रत्याह—एतेनेति । सत्त्वासत्त्वयोरनैकान्तोपगतिनिरासेनेति यावत् । परमाणुभ्यः स्थावरजङ्गमात्मानः

---

१ क. म. 'क्षस्यैव । २ क. प्रत्ययितप' । म. प्रत्ययितव्यप' । ३ क. 'तस्य प' । ४ ख. ङ. 'नं वाऽस्ति ।

न्ताभ्युपगमा निराकृता मन्तव्याः। यत्तु पुद्गलसंज्ञकेभ्योऽणुभ्यः संघाताः संभवन्तीति कल्पयन्ति तत्पूर्वेणैवाणुवादनिराकरणेन निराकृतं भवतीत्यतो न पृथक्तन्निराकरणाय प्रयत्यते ॥ ३३ ॥

एवं चाऽऽत्माकार्त्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

यथैकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धधर्मासंभवो दोषः स्याद्वादे प्रसक्त एवमात्मनोऽपि जीवस्याकार्त्स्न्यमपरो दोषः प्रसज्येत। कथम्। शरीरपरिमाणो हि जीव इत्यार्हता मन्यन्ते। शरीरपरिमाणतायां च सत्यामकृत्स्नोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत। शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केनचित्कर्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृत्स्नं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात्। पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे संमीयेत। समान एष एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोषः। स्यादेतत्। अनन्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे संकुचेयुर्महति च विकसेयुरिति। तेषां पुनरनन्तानां जीवावय-

संघाता भवन्तीति दिगम्बरास्तत्किमिति न निरस्यते तत्राऽऽह—यत्त्विति ॥ ३३ ॥

पूर्वोक्तदृष्टान्तेन स्याद्वादे दोषान्तरं समुच्चिनोति—एवं चेति। सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—यथेति। परमतवदस्मन्मतेऽपि न दोषप्रसक्तिरित्याह—कथमिति। तत्प्रसङ्गार्थं परपक्षमाह—शरीरेति। तत्र दोषं प्रसञ्जयति—शरीरेति। आत्मत्वमनित्यवृत्ति परिच्छिन्नवृत्तित्वाद्घटत्ववदिति प्रसङ्गार्थः। अकृत्स्नत्वेन सूचितं दोषान्तरमाह—शरीराणां चेति। कर्मणो विपाकः स्वफलं जनयितुमङ्कुरीभावः कृत्स्नं हस्तिशरीरं न व्याप्नुयात्तदेकदेशो जीवशून्यः स्यादित्यर्थः। पुत्तिकाशरीरे कृत्स्नो न संमीयेत तस्मिन्ननन्तर्भूतस्ततो बहिरपि जीवः स्यादित्यर्थः। किं च कौमारे स्वल्पपरिमाणो जीवस्तारुण्ये स्थाविरे च न कृत्स्नं शरीरं व्याप्नुयादित्याह—समान इति। यथा प्रदीपो घटप्रासादोदरे वर्तमानः संकोचविकासवानेवं जीवोऽपि पुत्तिकाहस्तिदेहयोरित्याह—स्यादिति। दीपावयवानां विशरणशीलत्वादवयविनश्च दीपस्य प्रतिक्षणमुत्पत्तिनिरोधवतोऽनित्यत्वान्नित्यात्मदृष्टान्तत्वासिद्धिरिति मत्वा विकल्पयति—तेषामिति। आद्ये

१ क. °यां स°। २ क. °ध्यप°। ३ ङ. ञ. कृत्स्नपु°। ४ ङ. विकासे°। ञ. विकाशेयु°। ५ क. °पां तु पु°। ६ क. ख. °टत्वव°। ७ ञ. °त्स्नं हास्तिनं श°। ८ क. ख. ठ. ङ. °दरवर्ती सं°।

वानां समानदेशत्वं प्रतिविहन्यते वा न वेति वक्तव्यम् । प्रतिघाते तावन्नानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे संमीयेरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्वेषामवयवानां प्रथिमानुपपत्तेर्जीवस्याणुमात्रत्वप्रसङ्गः स्यात् । अपि च शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवानामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितुमपि शक्यम् ॥ ३४ ॥

अथ पर्यायेण बृहच्छरीरप्रतिपत्तौ केचिज्जीवावयवा उपगच्छन्ति तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्तीत्युच्येत । तत्राप्युच्यते—

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

न च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेतद्देहपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते । कुतः । विकारादिदोषप्रसङ्गात् । अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिशमापूर्यमाणस्यापक्षीयमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यम् । विक्रियावत्त्वे च चर्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत । ततश्च बन्धमोक्षाभ्युपगमो बाध्येत कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालाबूवत्संसारसागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादूर्ध्वगामित्वं भवतीति । किं चान्य-

---

देहाद्बहिरपि जीवोपगतिरित्याह—प्रतिघात इति । एकावयवदेशत्वेऽपि तथैवावयवानामवस्थाननियमाभावे परिमाणनियमो नाऽऽत्मनि स्यादिति द्वितीयं प्रत्याह—अप्रतिघातेऽपीति । जीवावयवानामानन्त्यमङ्गीकृत्योक्त्वा तदपि नास्तीत्याह—अपि चेति । परिमितत्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

बृहत्तनुदेहाप्तावयवोपगमापगमाभ्यां जीवस्य देहपरिमाणताऽविरुद्धेत्याह—अथेति । चोद्योत्तरत्वेन सूत्रमादत्ते—तत्रापीति । प्रतिज्ञां विभजते—न चेति । प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कुत इति । विकारप्रसङ्गं प्रकटयति—अवयवेति । आत्मनः समुद्रादिवद्विक्रियावत्त्वमिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—विक्रियेति । अनित्यत्वप्रसङ्गस्येष्टत्वं निराह—ततश्चेति । तदर्थं तदभ्युपगमं दर्शयति—कर्मेति । न चाऽऽत्मनोऽनित्यत्वे युक्तोऽयमुपगमो बन्धमोक्षान्वयिनोऽभावात् । न हि तौ स्वतन्त्रौ तद्भावे बन्धस्यानादित्वान्मुक्तस्य चानाशित्वान्नानित्यतेत्यर्थः । आदिशब्दसूचितमर्थमाह—किं चेति ।

---

१ क. 'तिह' । २ अ. 'हन्येत वा । ३ ङ. ञ. 'त्रप्र' । ४ ज. ञ. ट. 'त्तौ च के' । ५ क. ज. 'चित्तु जीवा' । ६ क. 'त्युच्यते । त' । ७ ठ. ड. 'वेऽपि प' । ८ ख. 'त्योक्तं त' ।

दागच्छतामपगच्छतां चावयवानामागमापायधर्मवत्त्वादेवानात्मत्वं शरीरादिवत्। ततश्चावस्थितः कश्चिदवयव आत्मेति स्यान्न च स निरूपयितुं शक्यतेऽयमसाविति। किं चान्यदागच्छन्तश्चैते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्त्यपगच्छन्तश्च क्व वा लीयन्त इति वक्तव्यम्। न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुर्भूतेषु च निलीयेरन्नभौतिकत्वाज्जीवस्य। नापि कश्चिदन्यः साधारणोऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते प्रमाणाभावात्। किं चान्यदनवधृतस्वरूपश्चैवं सत्यात्मा स्यात्। आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामनियतपरिमाणत्वात्। अत एवमादिदोषप्रसङ्गान्न पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमावात्मन आश्रयितुं शक्येते। अथ वा पूर्वेण सूत्रेण शरीरपरिमाणस्याऽऽत्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिपत्तावकार्त्स्न्यप्रसञ्जनद्वारेणानित्यतायां चोदितायां पुनः पर्यायेण परि-

---

यस्याऽऽत्मा सावयवस्तस्यावयवानामात्मत्वमवयविनो वाऽऽद्येऽपि किमागमापायिनां तेषामात्मत्वं तद्धीनस्य वा कस्यचिदवयवस्येति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—आगच्छतामिति। कल्पान्तरं परिशिष्टमादत्ते—ततश्चेति। तस्य विशेषतोऽपरिज्ञानादात्मज्ञानाभावादपवर्गासिद्धिरित्याह—न चेति। आद्ये कल्पे दोषान्तरमाह—किं चेति। अवयवप्रादुर्भावापादानत्वं तद्विलयाधारत्वं च महाभूतानां वा व्यतिरिक्तस्य वा कस्यचिदिति विमृश्याऽऽद्यं प्रत्याह—न हीति। द्वितीयेऽपि प्रतिजीवमसाधारणः सर्वसाधारणो वेति विकल्प्य दूषयति—नापीति। तथा चाऽऽत्मज्ञानाभावादमुक्तिरेवेत्यर्थः। अवयवानां नाऽऽत्मत्वमवयविनस्तु तथात्वमिति मतं प्रत्याह—किं चेति। एवं सत्यात्मनोऽवयवित्वे सतीति यावत्। तत्र हेतुमाह—आगच्छतामिति। किं च प्रत्येकमवयवा न चेतयेरन्नेकाभिप्रायत्वानियमात्। विरुद्धाभिप्रायतया विरुद्धविक्रियत्वेन शरीरोन्मथनप्रसङ्गः। न चावयवसमूहस्य चैतन्यं तस्य भेदाभेदाभ्यां दुर्भणत्वादिति मत्वाऽऽह—अत इति। प्रकारप्रकारिणौ पञ्चमीभ्यामुक्तौ। प्रकारान्तरेण सूत्रमवतारयति—अथ वेति। तदेव दर्शयति—पूर्वेणेति। आत्माकार्त्स्न्यसूत्रेण प्रसञ्जितां तदनित्यतां संताननित्यतया सुगतवत्परिहर्तव्यामाशङ्क्येदं सूत्रमित्यर्थः। पर्यायेण शरीरव्यक्तिभेदेन परिमाणस्याऽऽत्मनिष्ठस्यैकरूपस्यानवस्थानादनवस्थितपरिमाणस्याऽऽत्म-

---

१ ड. ज. ञ. ट. 'पायिध'। २ क. ज. 'मैत्वादे'। ३ क. 'श्व कस्मिंस्ते निली'। ४ ज. च। ५ ठ. ड. 'रुद्धादिक्रि'। ६ क. ख. 'सङ्गात्। न। ७ क. ख. 'रीरेण व्य'। ८ क. ख. 'रूप्यस्या'।

माणानवस्थानेऽपि स्रोतःसंताननित्यतान्यायेनाऽऽत्मनो नित्यता स्यात्। यथा रक्तपटानां विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्संताननित्यता तद्वद्विसिचामपीत्याशङ्क्यानेन सूत्रेणोत्तरमुच्यते । संतानस्य तावदवस्तुत्वे नैरात्म्यवादप्रसङ्गो वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विकारादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥ (६)

अपि चान्त्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते जैनैस्तद्वत्पूर्वयोरप्याद्यमध्यमयोर्जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादविशेषप्रसङ्गः स्यात् । एकशरीरपरिमाणतैव स्यान्नो-

---

नोऽनित्यत्वे शङ्कितेऽपि स्रोतोरूपेण तत्परिमाणस्य च यः संतानस्तस्य नित्यतैव न्यायस्तेनेति यावत् । व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि संताननित्यत्वे दृष्टान्तः—यथेति । सिचस्त्रं विगतं येभ्यस्ते विसिचो विवसनास्तेषामपि पुत्तिकादेहहस्तिदेहादावात्मपरिमाणस्यानवस्थितत्वेऽपि तत्संतानानित्यत्वेनाऽऽत्मनित्यत्वमाशङ्क्य सूत्रमित्याह—तद्वदिति । तदेव विवृणोति—संतानस्येति । पर्यायशब्देन क्रमभाविपरिमाणगतः संतानो गृह्यते तन्नित्यत्वादपि नाऽऽत्मनित्यत्वम् । तस्य हि वस्तुत्वमवस्तुत्वं वा । द्वितीये राद्धान्तविरोधमुक्त्वा प्रथमं प्रत्याह—वस्तुत्वेऽपीति । स हि संतानिभ्योऽभिन्नो भिन्नो वाऽभेदे प्रतिदेहं[3] परिमाणभेदानां संतानिनामन्यथात्वात्कार्यत्वेनानित्यत्वात्तदभिन्नसंतानस्यापि तथात्वम् । भेदे तत्संतानत्वायोगाद्भिन्नत्वेन घटादिवद्विकारादिप्रसङ्गादात्मनित्यत्वं संताननित्यतया यदुच्यते तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । इतिशब्दः सूत्रव्याख्यासमाप्त्यर्थः ॥ ३५ ॥

इतोऽपि न जीवस्य क्रमेणोपचितापचितपरिमाणत्वमित्याह—अन्त्येति । सूत्रं व्याकरोति—अपि चेति । यज्जीवपरिमाणं तन्नित्यमिति व्याप्तिभूमिमाह—अन्त्यस्येति । सफलमनुमानमाह—तद्वदिति । विमतं नित्यं जीवपरिमाणत्वात्संमतवदित्यनुमानादविशेषप्रसङ्गः सदा जीवस्येत्युक्तं प्रकटयति—एकेति । उपचयापचययोरनेकरूपता व्याप्तेरुक्तानुमानविरोधादित्यर्थः । पूर्वमवस्थितशब्दो नित्यपरत्वेनोक्तोऽविशेषश्चैकशरीरपरिमाणतोभयोः परिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादिति च हेतुः । इदानीं शरीरमन्तरेणैव मोक्षकालीनस्य परिमाणस्यावस्थितत्वादुभयोरपि पूर्वयोरवस्थयोर्देहापेक्षां विना जीवस्यावस्थितपरिमाणत्वसंभवान्न शरीरपरिमाणत्वं किं त्ववि-

---

१ क. म. 'टादीनां'। २ क. 'काहस्ति'। ३ क. ख. ग. 'देहप'।

पचितापचितशरीरान्तरप्राप्तिः । अथ वाऽन्त्यस्य जीवपरिमाणस्यावस्थितत्वात्पूर्वयोरप्यवस्थयोरवस्थितपरिमाण एव जीवः स्यात्ततश्चाविशेषेण सर्वदैवाणुर्महान्वा जीवोऽभ्युपगन्तव्यो न शरीरपरिमाणः । अतश्च सौगतवदार्हतमपि मतमसंगतमित्युपेक्षितव्यम् ॥ ३६ ॥ (६)

(तटस्थेश्वरवादस्यायुक्तत्वम्, अधि० ७)

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रतिषिध्यते । तत्कथमवगम्यते । "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" [ब्र० सू० १-४-२३] "अभिध्योपदेशाच्च" [ब्र० सू० १-४-२४] इत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठातृभावेन चोभयस्वभावस्येश्वरस्य स्वयमेवाऽऽचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात् । यदि पुनरविशेषेणेश्वरकारणवादमात्रमिह प्रतिषिध्येत पूर्वोत्तरविरोधाद्व्याहताभिव्याहारः सूत्रकार इत्येतदापद्येत । तस्मादप्रकृतिरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदान्तविहितब्रह्मैकत्वप्रतिपक्ष-

---

शेषेण तस्याप्यणुत्वं महत्त्वं वा स्यादिति व्याख्यान्तरमाह—अथ वेति । विमतो न देहपरिमाण आत्मत्वान्मुक्तवदित्यर्थः । आत्मनो देहपरिमाणत्वायोगे फलितमाह—अतश्चेति ॥ ३६ ॥ (६)

लुञ्चितकेशमतं निराकृत्य जटाधारिमाहेश्वरमतं निराचष्टे—पत्युरिति । सत्त्वासत्त्वयोरेकत्रायोगवदधिष्ठातृत्वोपादानत्वयोरपि नैकत्र योगोऽस्तीत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह—इदानीमिति । अविशेषेणेश्वरकारणवादिनिषेधभ्रमनिवृत्त्यर्थमाह—केवलेति । अविशेषोक्तेरीश्वरकारणत्वमेवात्र निषिध्यते न तस्य निमित्तत्वमात्रमिति शङ्कते—तदिति । स्वोक्तिविरोधान्नैवमित्याह—प्रकृतिश्चेति । न केवलमीश्वरस्य कारणत्वमात्रनिषेधे प्रकृतिसूत्रं विरुध्यते किं त्वभिध्यासूत्रमपीति मत्वाऽऽह—अभिध्येति । प्रतिष्ठापितत्वादुक्ततात्पर्यधीरिति शेषः । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—यदीति । सूत्रकृतो विरुद्धार्थवादित्वं परिहर्तुं फलितमाह—तस्मादिति । तन्निराकरणं किमर्थमित्याशङ्क्य ब्रह्मात्मैकत्वं दृढीकर्तुमित्याह—वेदान्तेति । एतेनाधिकरणस्य फलमुक्तम् । अद्वितीयाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवतः समन्वयस्य केवलमधिष्ठातेश्वरो जगतो नोपादानमिति माहेश्वरराद्धान्तेन विरोधोऽस्ति न वेति तत्प्रामाणिकत्वभ्रान्तत्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्ष-

त्वाद्यत्नेनात्र प्रतिषिध्यते । सा चेयं वेदबाह्येश्वरकल्पनाऽनेकप्रकारा । केचित्तावत्सांख्ययोगव्यपाश्रयाः कल्पयन्ति प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इतरेतरविलक्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति । माहेश्वरास्तु मन्यन्ते कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ताः पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षणायोपदिष्टाः पशुपतिरीश्वरो निमित्तकारणमिति वर्णयन्ति । तथा वैशेषिकादयोऽपि केचित्कथंचित्स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तकारणमीश्वरमिति वर्णयन्ति । अत उत्तरमुच्यते "पत्युरसामञ्जस्यात्" इति । "पत्युः" ईश्वरस्य प्रधानपुरुषयोरधिष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते । कस्मात् । "असामञ्जस्यात्" ।

यति—सा चेति । माहेश्वरमतनिराकरणेन समन्वयविषयब्रह्मात्मैक्यस्यात्र दृढीकरणात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे तन्मतस्य प्रामाणिकत्वात्तद्विरोधे समन्वयासिद्धेर्ब्रह्मात्मैक्यासिद्धिः । सिद्धान्ते तस्य भ्रान्तत्वात्तद्विरोधस्याऽऽभासत्वे समन्वयसिद्धेरैक्यसिद्धिः । ईश्वरकल्पनाया बहुप्रकारत्वे हेतुं सूचयति—वेदेति । ज्ञानशक्त्यैश्वर्योत्कर्षतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं तरतमभावत्वात्परिणामतारतम्यवदित्याह—केचिदिति । प्रधीयत इति प्रधानस्याविद्यात्वात्प्रधानपुरुषाधिष्ठातेश्वरोऽस्माभिरपि गृह्यते तत्राऽऽह—इतरेति । चत्वारो माहेश्वराः । शैवाः पाशुपताः कारुकसिद्धान्तिनः कापालिकाश्च । ते सर्वे महेश्वरप्रणीतागमप्रामाण्यात्केवलं निमित्तमीश्वरमिच्छन्तीत्याह—माहेश्वरास्त्विति । कार्यं प्राधानिकं महदादि । कारणं महेश्वरः । योगः समाधिः । विधिस्त्रिपवणस्नानादिः । दुःखान्तो मोक्ष इति पञ्च पदार्थाः । ते किमर्थमीश्वरेणोक्तास्तत्राऽऽह—पश्विति । पशवो जीवास्तेषां पाशो बन्धनं तद्विमोक्षो दुःखान्तस्तदर्थमिति यावत् । कुम्भकारादेरधिष्ठातुश्चेतनस्य कुम्भादिकार्ये निमित्तत्वमात्रदृष्टेरीश्वरोऽपि जगदधिष्ठाता निमित्तमेव नोपादानमेकस्योभयविरोधादिति मत्वाऽऽह—पशुपतिरिति । वैशेषिकनैयायिकविवसनसुगतमतानि सूचयति—तथेति । विमतमुपादानाद्यपरोक्षज्ञानवज्जन्यं कार्यत्वाद्घटवदिति वैशेषिकाः । कर्मफलं संप्रदानाद्यभिज्ञप्रदातृकं कर्मफलत्वात्सेवाफलवदिति नैयायिकदिगम्बरौ । सौगतास्तु सांख्यानुमानेनैव तटस्थमीश्वरमास्थिताः । एवं माहेश्वरमतस्य प्रामाणिकत्वात्तद्विरोधः समन्वयस्येति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—अत इति । पूर्वाधिकरणात्नञ्पदमध्याहृत्य सांख्ययोगाश्रयेश्वरकल्पनादूषणत्वेन सूत्रं योजयति—पत्युरिति ।

---

१ क. ज. 'ति । त' । २ ड. ञ. 'ति । अ' । ३ क. 'न सकलज' ।

किं पुनरसामञ्जस्यम्। हीनमध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभेदान्विदधत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसक्तेरस्मदादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत। प्राणिकर्मापेक्षितत्वाददोष इति चेन्न। कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्व इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात्। नानादित्वादिति चेन्न। वर्तमानकालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्रयदोषाविशेषादन्धपरम्परान्यायापत्तेः। अपि च "प्रवर्तनालक्षणा दोषाः" [न्यायसू० १-१-१८] इति न्यायवित्समयः। न हि कश्चिददोषप्रयुक्तः स्वार्थे परार्थे वा प्रवर्तमानो दृश्यते। स्वार्थप्रयुक्त

ईश्वरस्य निमित्तत्वमात्रे मानसिद्धे हेत्वसिद्धिरित्याह—किमिति। तस्य तन्मात्रत्वमागमान्मानान्तराद्वा। नाऽऽद्यस्तस्योभयकारणत्ववादिताया दर्शितत्वात्। मानान्तरमप्यनुमानमर्थापत्तिर्वा। आद्ये चेतनस्य द्रव्यं प्रति निमित्तत्वमात्रं लोके दृष्टमिति तद्बलात्तन्मात्रमीश्वरं वदतो वैषम्यकारिणो रागादिमत्त्वदृष्टेस्तदपि तस्मिन्कल्प्यमित्यसामञ्जस्यं स्यादित्याह—हीनेति। आगमादीश्वरसिद्धौ न दृष्टमनुसर्तव्यं तस्य दृष्टसाधर्म्यादप्रवृत्तेः। अनुमानं तु दृष्टसाधर्म्येण प्रवर्तमानं दृष्टविपर्ययतुर्पादपि बिभेतीति भावः। ईश्वरो हि न स्वेच्छया विषमान्प्राणिनो विदधाति किं तु तत्कर्मापेक्षया तेन न तस्य रागादिमत्त्वमिति शङ्कते—प्राणीति। कर्मापेक्षया फलदातृत्वेऽपि कारुणिकत्वादीश्वरः शुभस्यैव फलं ददाति नाशुभस्येति किं न स्यादित्याह—नेति। येन येनेश्वरः शुभेनाशुभेन वा प्रेर्यते तस्य फलं ददातीत्याशङ्क्य कर्मणा स प्रवर्त्यते तेन च कर्मेत्यन्योन्याश्रयान्नैवमित्याह—कर्मेति। अतीतेन कर्मणा प्रवर्तितस्येश्वरस्य वर्तमाने कर्मणि फलदानाय प्रवृत्तिरित्यनादित्वात्प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वस्य कर्मेश्वरयोर्नान्योन्याश्रयतेत्याह—नानादित्वादिति। स्यादेष परिहारो यद्यतीतं कर्म स्वातन्त्र्येणेश्वरं प्रवर्तयेत्तत्तु नास्त्यचेतनत्वादतस्तदपि पूर्वकर्मप्रवर्तितेश्वरप्रेरितमेव वर्तमाने कर्मणि तत्प्रेरकमिति कर्मेश्वरयोर्मिथोऽपेक्षायाः सार्वत्रिकत्वादनादित्वस्याप्रामाणिकत्वान्नैवमित्याह—नेति। कर्मापेक्षया वैषम्यहेतुत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाल्लोकदृष्ट्या स्यादेव रागादिमत्त्वमीश्वरस्येत्युक्तम्। इदानीं परमतेनापि तस्य रागादिमत्त्वं स्यादित्याह—अपि चेति। प्रवर्तकत्वलिङ्गका रागादिदोषा इति नैयायिकसमयः। ततश्च प्रवर्तकत्वादेवेश्वरस्य तद्वत्त्वमित्यर्थः। प्रवर्तकत्वदोषवत्त्वयोर्व्याप्तिं व्यनक्ति—न हीति। कारुण्यादपि प्रवृत्तेर्नैवं व्याप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—स्वार्थेति। कारुण्ये सति स्वस्य दुःखं भवति तेन

---

१ क. ज. °पेक्षत्वा°। २ क. °न्यायोपप°। ३ क. °क्षणो दो°। ४ क. दोषः" इ°। ५ ङ. ज. म. स्वार्थे प्र°। ६ ख. °पाराद°। ७ ख. ङ. तत्तत्क°।

एवं च सर्वो जनः परार्थेऽपि प्रवर्तेत इत्येवमप्यसामञ्जस्यं स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात् । पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्चेश्वरस्य पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमादसामञ्जस्यम् ॥३७॥

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

पुनरप्यसामञ्जस्यमेव । न हि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरोऽन्तरेण संबन्धं प्रधानपुरुषयोरीशिता । न तावत्संयोगलक्षणः संबन्धः संभवति प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वान्निरवयवत्वाच्च । नापि समवायलक्षणः संबन्ध आश्रयाश्रयिभावानिरूपणात् । नाप्यन्यः कश्चित्कार्यगम्यः संबन्धः शक्यते कल्पयितुं कार्यकारणभावस्यैवाद्याप्यसिद्धत्वात् । ब्रह्मवादिनः कथमिति चेत् । न ।

कारुणिकोऽपि स्वदुःखनिवृत्तये परार्थेऽपि प्रवर्तेत इत्यर्थः । तथाऽपि किं जातमीश्वरस्येत्याशङ्क्याऽऽह—इत्येवमिति । न केवलं दृष्टानुसारादसामञ्जस्यं किं तूक्तेन प्रकारेणोपगमादपीत्यर्थः । स्वीकारमात्रस्यादोषत्वात्तस्य दोषपर्यवसायित्वमाह—स्वार्थेति । अर्थित्वादित्यर्थः । ईश्वरस्य प्रवर्तकत्वमुपेत्योक्तं तदपि पातञ्जलमते नास्तीत्याह—पुरुषेति ॥ ३७ ॥

प्रधानवादे दोषान्तरमाह—संबन्धेति । प्रकृतासामञ्जस्ये हेत्वन्तरपरं सूत्रमिति सूचयति—पुनरिति । कथमीश्वरस्य प्रधानपुरुषाभ्यां संबन्धोऽस्त्युत न । नास्ति चेदधिष्ठात्रधिष्ठेयतासिद्धिरित्याह—न हीति । अस्ति चेत्तर्हि स संयोगो वा समवायो वा योग्यता वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—न तावदिति । अप्राप्तप्राप्तिरव्याप्यवृत्तिश्च संयोगस्य स्वरूपम् । तत्र प्रधानादिष्वप्राप्तप्राप्तेरभावे हेतुमाह—प्रधानेति । अव्याप्यवृत्तित्वाभावेऽपि हेतुमाह—निरवयवत्वादिति । द्वितीयं निरस्यति—नापीति । तृतीयं प्रत्याह—नाप्यन्य इति । प्रधानकार्यत्वस्य जगतोऽसिद्धत्वात्प्रधानेश्वरयोः संबन्धस्य कार्यकल्प्यस्यायोगादित्यर्थः । तवापि मायाब्रह्मणोर्विभुत्वान्निरवयवत्वाच्च संयोगासिद्धिः समवायस्यानिष्टत्वात्कार्यकारणत्वस्य चासिद्धत्वात्कार्यगम्ययोग्यतासंबन्धायोगान्नाधिष्ठात्रधिष्ठेयतेति शङ्कते—ब्रह्मेति । मायाब्रह्मणोरनिर्वाच्यतादात्म्यसंबन्धान्न साम्यमित्याह—नेति । इतोऽपि ब्रह्मवादिनो न दोषसाम्यमि-

---

१ क. ह. 'रुषावीशीत । न । २ ख. 'रीशीत । न । ३ क. ज. ञ. ट. 'क्षण आ' । ४ क. 'याश्रितभा' । ५ ख. ठ. ड. 'न्तरं सू' । ६ ठ. ड. 'र्हि सं' । ७ क. 'धानपुरुषयोः ।

तस्य तादात्म्यलक्षणसंबन्धोपपत्तेः । अपि चाऽऽगमबलेन ब्रह्मवादी कारणादिस्वरूपं निरूपयतीति नावश्यं तस्य यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमिति नियमोऽस्ति । परस्य तु दृष्टान्तबलेन कारणादिस्वरूपं निरूपयतो यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमित्ययमस्त्यतिशयः । परस्यापि सर्वज्ञप्रणीतागमसद्भावात्समानमागमबलमिति चेत् । न । इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादागमप्रत्ययात्सर्वज्ञत्वसिद्धिः सर्वज्ञप्रत्ययाच्चाऽऽगमसिद्धिरिति । तस्मादनुपपन्ना सांख्ययोगवादिनामीश्वरकल्पना । एवमन्यास्वपि वेदबाह्यास्वीश्वरकल्पनासु यथासंभवमसामञ्जस्यं योजयितव्यम् ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि परिकल्प्यमानः कुम्भकार इव मृदादीनि प्रधानादीन्यधिष्ठाय प्रवर्त-

---

त्याह—अपि चेति । तथाऽपि दृष्टमनुसर्तव्यं नेत्याह—नावश्यमिति । दृष्टविरुद्धेऽत्यन्तादृष्टे चाऽऽगमस्य प्रवृत्तेरित्यर्थः । अनुमानवादिनि विशेषमाह—परस्येति । ईश्वरवादिनोऽपि तुल्यत्वादागमबलस्यानुमानबलमधिकमिति शङ्कते—परस्यापीति । किमीश्वरस्य सर्वज्ञत्वं तत्कृतागमाद्गम्यते किं वाऽनुमानादिति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—नेत्यादिना । सर्वज्ञकृतत्वेनाऽऽगमप्रामाण्ये ततः सर्वज्ञकृतत्वं ज्ञेयं ततश्च तस्य प्रामाण्यमिति नैकमपि सिध्यति । अस्माकं त्वनादिसिद्धाद्वेदादनपेक्षादलौकिकमपि यूपादिवद्दृष्टं स्यादिति भावः । न चानुमानादीश्वरः सर्वज्ञो ज्ञायते दृष्टबलप्रवृत्तेरनुमानादीश्वरं साधयतः स्वाभ्युपगमवैपरीत्यध्रौव्यस्योक्तत्वादित्युपसंहरति—तस्मादिति । सांख्ययोगोक्तन्यायं चतुर्विधमाहेश्वरेषु वैशेषिकादिषु चातिदिशति—एवमिति ॥ ३८ ॥

द्विविधादागमादनुमानाच्च तटस्थेश्वरसिद्धिर्निरस्ता । संप्रत्युद्भूतरूपादिहीनप्रधानादेरस्मदादिभिरधिष्ठेयत्वानुपपत्तिरर्थापत्तिरीश्वरे मानमित्याशङ्क्यास्मदादिवदीश्वरेणापि प्रधानादेरधिष्ठेयत्वानुपपत्तेर्मैवमित्याह—अधिष्ठानेति । सूत्रं व्याकरोति—इतश्चेति । अनुपपत्तिं वक्तुं परस्येश्वरकल्पनामनुवदति—स हीति । अस्मदादिवदीश्वरेणापि

---

१ क. ज. ञ. ट. °यति । २ क. ज. °दृष्टं स° । ३ क. ज. ञ. °व्यम् । प° । ४ ड. ज. ञ. ट. °यत्र° । ५ ख. ग. घ. °नान्य° । ६ ट. °ण्येन त° । ७ ञ. °प्रत्ययमत्° ।

येत् । न चैवमुपपद्यते । न ह्यप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं संभवति मृदादिवैलक्षण्यात् ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

स्यादेतत् । यथा करणग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च पुरुषोऽधितिष्ठत्येवं प्रधानमीश्वरोऽधिष्ठास्यतीति । तथाऽपि नोपपद्यते । भोगादिदर्शनाद्धि करणग्रामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते, न चात्र भोगादयो दृश्यन्ते । करणग्रामसाम्ये वाऽभ्युपगम्यमाने संसारिणामिवेश्वरस्यापि भोगादयः प्रसज्येरन् । अन्यथा वा सूत्रद्वयं व्याख्यायते । "अधिष्ठानानुपपत्तेश्च"। इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । साधिष्ठानो हि लोके सशरीरो राजा राष्ट्रस्येश्वरो दृश्यते न निरधिष्ठानः । अतश्च तद्दृष्टान्तवशेनादृष्टमीश्वरं कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि किंचिच्छ-

---

प्रधानादीनामधिष्ठेयत्वं न युक्तं तेनार्थापत्तेरनुत्थानादित्याह—न चेति । विमतं न चेतनाधिष्ठेयमप्रत्यक्षत्वान्मृदादिवदिति व्यतिरेकिणाऽनुपपत्तिमेव स्फुटयति—न हीति । अप्रत्यक्षत्वमुद्भूतरूपादिराहित्येन स्फोरयति—रूपादीति ॥ ३९ ॥

चक्षुरादावनैकान्त्यमाशङ्क्य परिहरति—करणवदिति । शङ्कां विभजते—स्यादेतदिति । अनैकान्तिके शङ्कितेऽपि नार्थापत्तेरुत्थानमित्युत्तरं व्याचष्टे—तथाऽपीति । अस्मत्पक्षे चक्षुरादिस्वानुभवसिद्धमेवाधिष्ठीयते[२]ऽतो न व्यभिचारशङ्केत्यर्थः । किं च करणग्रामवच्चेतनाधिष्ठितत्वं प्रधानादेरशक्यं वक्तुं वैषम्यादित्याह—भोगादीति । आदिशब्दात्तत्कारणरूपदर्शनादि गृहीतम् । करणग्रामप्रयुक्तं हि रूपदर्शनादि तत्फलं च भोगश्चेतने दृश्यते तेन तस्य तेनाधिष्ठितत्वं प्रधानादिकृताश्च भोगादयो नेश्वरस्य केनापीष्यन्ते । तथा च करणग्रामवैलक्षण्यात्प्रधानादेर्न चेतनाधिष्ठितत्वमित्यनुत्थानमर्थापत्तेरित्यर्थः । विपक्षे दोषमाह—करणेति । यदि प्रधानादेरिष्टं करणग्रामसाम्यं तर्हि संसारिणां तत्कृतभोगादिवदीशस्यापि प्रधानादिकृता भोगादयः स्युस्ततश्चानीश्वरत्वापत्तेर्नार्थापत्त्या तद्धीरित्यर्थः । सूत्रद्वयस्य व्याख्यान्तरमाह—अन्यथा वेति । ईश्वरस्याधिष्ठानं शरीरं तदयोगात्प्रवर्तकत्वासिद्धेर्न कार्यानुपपत्त्या तद्धीरित्याह—अधिष्ठानेति । तद्व्याकरोति—इतश्चेति । चेतनस्य प्रवर्तकत्वं सशरीरत्वव्याप्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यां वदन्नितःशब्दार्थं स्फुटयति—साधिष्ठानो हीति । विमतं शरीरादिमत्पूर्वकं[३] कार्यत्वाद्घटवदिति व्याप्तिफलमाह—अतश्चेति । लीलामयं शरीरमीश्वरस्यापि सिद्ध-

---

१ क. ड. ज. म. °म्ये चाभ्यु° । २ झ. ट. ड. °ते तत्र व्य° । ३ झ. °दिमत्पू° ।

रीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात्। न च तद्वर्णयितुं शक्यते। सृष्ट्युत्तरकालभावित्वाच्छरीरस्य प्राक्सृष्टेस्तदनुपपत्तेः। निरधिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तिः। एवं लोके दृष्टत्वात्। "करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः"। अथ लोकदर्शनानुसारेणेश्वरस्यापि किंचित्करणानामायतनं शरीरं कामेन कल्प्येत। एवमपि नोपपद्यते। सशरीरत्वे हि सति संसारिवद्भोगादिप्रसङ्गादीश्वरस्याप्यनीश्वरत्वं प्रसज्येत॥ ४०॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा॥ ४१॥ (७)

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य। स हि सर्वज्ञस्तैरभ्युपगम्यतेऽनन्तश्च। अनन्तं च प्रधानमनन्ताश्च पुरुषा मिथो भिन्ना अभ्युपगम्यन्ते। तत्र सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्ता परिच्छिद्येत वा न वा परिच्छिद्येत। उभयथाऽपि दोषोऽनुषक्त एव। कथम्। पूर्वस्मिंस्तावद्विकल्प इयत्तापरिच्छिन्नत्वात्प्रधानपुरुषेश्वराणामन्तवत्त्वमवश्यं भाव्येवं लोके दृष्टत्वात्। यद्धि लोक इयत्तापरिच्छिन्नं वस्तु पेटादि तदन्तवद्दृष्टं तथा प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमपीयत्तापरिच्छिन्नत्वादन्तवत्स्यात्।

मिति सिद्धसाध्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। तर्हि कार्यमपि शरीरादिम[३]त्पूर्वकं मा भूदित्याशङ्क्याऽऽह—निरधिष्ठान[४]त्वे चेति। अनीश्वरस्यैव सृष्ट्युत्तरभावि शरीरमीश्वरस्य प्रागपीच्छानिर्मितं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—करणवदिति। चोद्यं व्याकरोति—अथेति। न तावदीश्वरस्येच्छानिर्मि[५]तत्वे प्राचीने देहे किंचिन्मानं तथाऽपि तदङ्गीकारे देहित्वादीश्वरत्वासिद्धिरित्युत्तरमाह—एवमपीति। देहित्वेऽपि किमित्यनीश्वरत्वं तत्राऽऽह—सशरीरत्वे हीति॥ ४०॥

श्रुत्यनुमानार्थापत्तिभिरीश्वरो न परेष्टः सिध्यतीत्युक्तम्। इदानीं तस्यानन्तत्वाद्युपगमोऽपि न संभवतीत्याह—अन्तवत्त्वमिति। सूत्रं व्याकरोति—इतश्चेति। तदेव वक्तुं परमतमनुवदति—स हीति। न तावदीश्वरस्य सर्वज्ञत्वं नित्ये ज्ञाने स्वातन्त्र्यायोगात्। ज्ञानस्य साक्षाद्विषयसंबन्धासिद्धेश्च। तथाऽप्युपेत्य विकल्प्य दोषप्रसक्तिं प्रतिजानीते—तत्रेति। कल्पद्वयेऽपि दोषानुषक्तिं प्रकटयितुं पृच्छति—कथमिति। विमतमन्तवदियत्तापरिच्छिन्नत्वाद्घटवदित्याह—पूर्वस्मिन्निति। लौकिकीं दृष्टिमेव स्पष्टयति—यद्धीति। व्याप्तिफलमनुमानं निगमयति—तथेति। हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य

---

१ क. 'नवत्त्वे चे'। २ ङ. ञ. घटादि। ३ झ. 'दिमत्पू'। ४ क. ख. ठ. ड. 'नवत्त्वे चे'। ५ ङ. 'र्मिते प्रा'। ६ ठ. 'तप्रा'।

संख्यापरिमाणं तावत्प्रधानपुरुषेश्वरत्रयरूपेण परिच्छिन्नम्। स्वरूपपरिमाणमपि तद्गतमीश्वरेण परिच्छिद्येतेति। पुरुषगता च महासंख्या। ततश्चेयत्तापरिच्छिन्नानां मध्ये ये संसारान्मुच्यन्ते तेषां संसारोऽन्तवान्संसारित्वं च तेषामन्तवत्। एवमितरेष्वपि क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य संसारिणां चान्तवत्त्वं स्यात्प्रधानं च सविकारं पुरुषार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारित्वेनाभिमतं तच्छून्यतायामीश्वरः किमधितिष्ठेत्किंविषये वा सर्वज्ञतेश्वरते स्याताम्। प्रधानपुरुषेश्वराणां चैवमन्तवत्त्वे सत्यादिमत्त्वप्रसङ्गः। आद्यन्तवत्त्वे च शून्यवादप्रसङ्गः। अथ मा भूदेष दोष इत्युत्तरो विकल्पोऽभ्युपगम्येत न प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्तेश्वरेण परिच्छिद्यत इति। तत ईश्वरस्य सर्व-

संख्यातः स्वरूपतो वा परिमितिराहित्यमिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—संख्येति। न द्वितीयः प्रधानादयः स्वरूपपरिमिता वस्तुतः परिच्छिन्नत्वाद्घटवदित्याह—स्वरूपेति। यस्य यादृशं परिमाणमणु महद्दीर्घं ह्रस्वं वा तदीश्वरेण सर्वज्ञत्वात्परिच्छिद्येत तथा च ज्ञातपरिमाणत्वात्प्रधानाद्यन्तवदित्यर्थः। प्रधानपुरुषेश्वरस्वरूपेण त्रित्वे ज्ञातेऽपि जीवानामानन्त्यात्तद्गतसंख्याज्ञानाभावात्तेषु संख्यापरिमितिरसिद्धेत्याशङ्क्याऽऽह—पुरुषेति। पुरुषैस्तावत्प्रत्येकमेकत्वसंख्या ज्ञाता या च तेषामन्योन्यापेक्षया बहुत्वसंख्या साऽपीश्वरेण ज्ञायते। न च सहस्रं लक्षं वेति विशेषाज्ञानादानन्त्यं माषराशौ व्यभिचारात्। अस्मदादिभिः संख्यातुमशक्यस्यापि गणितज्ञेन संख्यातत्वदर्शनात्। संदिग्धं विशेषाज्ञानं सर्वपुरुषपरिचयादृते तदज्ञाननिश्चयस्याशक्यत्वात्तस्मान्न जीवास्तत्त्वतोऽनन्ता वस्तुतः परिच्छिन्नत्वादेकदेशस्थमाषादिवदिति हेत्वसिद्धिमुद्धृत्य फलितमाह—ततश्चेति। कतिपयसंसारिषूक्तन्यायमवशिष्टेष्वतिदिशति—एवमिति। यथा बहूनामपि माषाणामेकैकापचये निखिलापचयो दृश्यते तथा क्रमेण सर्वमुक्तेरिदानीं सर्वसंसारशून्यं जगद्भवेदित्यर्थः। किं चेश्वरस्यास्मिन्पक्षे सर्वदा सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च न सिध्यतीत्याह—प्रधानं चेति। दोषान्तरमाह—प्रधानेति। सिद्धे सर्वेषामाद्यन्तवत्त्वे फलितमाह—आद्यन्तेति। कल्पान्तरमनुवदति—अथेति। वाशब्दसूचितं विकल्पद्वयमुक्त्वाऽऽद्यन्तवत्त्वं प्रतिपाद्य द्वितीयमवलम्ब्यासर्वज्ञतेति दूषयति—तत इति। आगमानपेक्षस्यानुमानसिद्धमन्तवत्त्वं दुर्वारमस्माकं त्वागमगम्य-

१ क. ज. °द्येत। पुं°। २ क. ज. झ. ट. °नां ये। ३ ङ. ञ. °सारवत्त्वेना°। ट. °सारत्वेना°। ४ ठ. ड. °क्षं चेति। ५ क. ख. °ग्धं च वि°। ६ ख. झ. °शेषज्ञा°।

ङ्गत्वाभ्युपगमहानिरपरो दोषः प्रसज्येत । तस्मादप्यसंगतस्तार्किकपरिगृहीत ईश्वरकारणवादः ॥ ४१ ॥ (७)

(जीवोत्पत्त्यादेरयुक्तत्वम्, अधि० ८)

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यातः । येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चोभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते । ननु श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवंरूप एवेश्वरः प्राङ्निर्धारितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति । श्रुत्यनुसारिणी च स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः । तत्कस्य हेतोरेष पक्षः प्रत्याचिख्यासित इति । उच्यते । यद्यप्येवंजातीयकोंऽशः समानत्वान्न विसंवादगोचरो भवत्यस्ति त्वंशान्तरं विसंवादस्थानमित्यतस्तत्प्रत्याख्यानायाऽऽरम्भः । तत्र भागवता मन्यन्ते । भगवानेवैको वासुदेवो निरञ्जनज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वं स चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासु-

---

त्वादानन्त्यस्य नान्तवत्त्वानुमानम् । एतेन पूर्वपक्षानुमानान्यपि प्रत्युक्तानीति मत्वोपसंहरति—तस्मादिति । शरीरादिराहित्यानुपपत्तिवदानन्त्याद्यभ्युपगमायोगादपीत्यपेरर्थः । अपौरुषेयश्रुतिसिद्धेश्वरस्य न निरासोऽस्तीति तार्किकविशेषणम् ॥ ४१ ॥ (७)

माहेश्वरमतनिरासानन्तरं वैष्णवमतं निरस्यति—उत्पत्तीति । यद्वा पञ्चपदार्थवादिनि निरस्ते चतुर्व्यूहवादिनं निरस्यति—उत्पत्तीति । वृत्तमनूद्याधिकरणतात्पर्यमाह—येषामिति । अधिकरणारम्भमाक्षिपति—नन्विति । तथाऽपि भागवती स्मृतिरप्रमाणत्वादनादर्तव्येति वक्तुमधिकरणमित्याशङ्क्याऽऽह—श्रुतीति । तत्प्रामाण्ये फलितमाह—तदिति । वेदाविरुद्धांशमुपेत्य विरुद्धांशनिरासायाधिकरणमित्याह—उच्यत इति । समानत्वादित्यत्र श्रुतिस्मृत्योरिति शेषः । जीवाभिन्नाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गवादी समन्वयो जीवोत्पत्त्यादिविषयपञ्चरात्रराद्धान्तेन विरुध्यते न वेति तत्प्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । भागवतमतनिरासद्वारा समन्वयदृढीकरणात्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे भागवतमतस्य मानत्वात्तद्विरोधे समन्वयासिद्धेरभेदवादासिद्धिः । सिद्धान्ते तस्य भ्रमत्वात्तद्विरोधस्याऽऽभासतया समन्वयसिद्ध्या तत्सिद्धिः । तत्र मूर्त्यन्तरं निराकर्तुं वासुदेव इत्युक्तम् । तस्य सावयवत्वं निरस्यति—निरञ्जनेति । कथं तर्हि शास्त्रे मूर्तिभेदस्तत्राऽऽह—स इति । व्यूहेषु भगवतोऽवस्थाविशे-

---

१ क. ज. °ङ्गताभ्यु° । २ क. ज. °वलं नि° । ३ क. ख. °रासेन स° ।

देवव्यूहरूपेण संकर्षणव्यूहरूपेण प्रद्युम्नव्यूहरूपेणानिरुद्धव्यूहरूपेण च। वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते। संकर्षणो नाम जीवः। प्रद्युम्नो नाम मनः। अनिरुद्धो नामाहंकारः। तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिरितरे संकर्पणादयः कार्यम्। तमित्थंभूतं परमेश्वरं भगवन्तमभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्वर्षशतमिष्ट्वा क्षीणक्लेशो भगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति। तत्र यत्तावदुच्यते योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात्प्रसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा स आत्मनाऽऽत्मानमनेकधा व्यूह्यावस्थित इति। तन्न निराक्रियते "स एकधा भवति त्रिधा भवति" [छा० ७-२६-२] इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधाभावस्याधिगतत्वात्। यदपि तस्य भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनमजस्रमनन्यचित्ततयाऽभिप्रेयते तदपि न प्रतिषिध्यते। श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात्। यत्पुनरिदमुच्यते वासुदेवात्संकर्षण उत्पद्यते संकर्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध इति। अत्र ब्रूमः। न वासुदेवसंज्ञकात्परमात्मनः संकर्षणसंज्ञकस्य जीवस्योत्पत्तिः संभवति। अनित्यत्वादिदोपप्रसङ्गात्। उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन्। ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मोक्षः

येष्ववान्तरभेदमाह—वासुदेव इति। तेष्वेव प्रकृतिविकृतित्वमाह—तेषामिति। सविशेषं शास्त्रार्थमुक्त्वा सहेतुं पुरुषार्थमाह—तमिति। यथोक्तव्यूहवन्तं सर्वप्रकृतिभूतं निरञ्जनज्ञानरूपं परमात्मानमिति यावत्। वाक्कायचेतसामवधानपूर्वकं देवतागृहगमनमभिगमनम्। पूजाद्रव्याणामर्जनमुपादानम्। इज्या पूजा। स्वाध्यायो जपः। योगो ध्यानम्। परपक्षमनुभाष्य तस्मिन्नविरुद्धमंशमाह—तत्रेति। तदनिरासे हेतुमाह—स इति। अविरुद्धमंशान्तरमाह—यदपीति। तदनिषेधे हेतुमाह—श्रुतीति। "समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वा" इत्याद्या श्रुतिः। "मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः" इत्याद्या स्मृतिः। निरस्यांशमाह—यदिति। तत्र सूत्रमवतार्य व्याकरोति—अत्रेति। हेतुं विवृणोति—उत्पत्तीति। आदिशब्देनाकृताभ्यागमकृतप्रणाशस्वर्गनरकापवर्गाभावा गृह्यन्ते। जीवस्योत्पत्तिमत्त्वे दोषान्तरमाह—ततश्चेति। कार्यस्यापि जीवस्य

---

१ क. ज. 'व्यूह्य व्यव'। २ ङ. ज. 'शस्य।

स्यात् । कारणप्राप्तौ कार्यस्य प्रविलयप्रसङ्गात् । प्रतिषेधिष्यति चाऽऽचार्यो जीवस्योत्पत्तिम् "नाऽऽत्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः" [ब्र० सू० २-३-१७] इति । तस्मादसंगतैषा कल्पना ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

इतश्चासंगतैषा कल्पना । यस्मात् "न" हि लोके "कर्तुः" देवदत्तादेः "करणं" परश्वाद्युत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयन्ति च भागवताः कर्तुर्जीवात्संकर्षणसंज्ञकात्करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यते । कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽहंकार उत्पद्यत इति । न चैतद्दृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुमः । न चैवंभूतां श्रुतिमुपलभामहे ॥ ४३ ॥

कारणभगवदाप्तिमोक्षे काऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह—कारणेति । इतश्च न जीवोत्पत्तिरित्याह—प्रतिषेधिष्यतीति । जीवोत्पत्त्ययोगे तदर्थपञ्चरात्रराद्धान्तस्य भ्रान्तत्वान्न तद्विरोधः समन्वयस्येत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ४२ ॥

जीवजन्म निरस्य मनसस्ततो जन्म निरस्यति—न चेति । चकारार्थमाह—इतश्चेति । संकर्षणाज्जीवान्मनसो जन्मकल्पना नेत्यत्रेतःशब्दगृहीतं हेतुं स्फुटयति—यस्मादिति । सिद्धकरणप्रयोक्ता कर्तेति प्रसिद्धिद्योतको हिशब्दः । कारणस्य कर्तुरुत्पत्त्यभावेऽपि भागवतकल्पना कथमसंगतेति तद्वक्तुं तत्कल्पनामनुवदति—वर्णयन्तीति । लोके करणस्य कर्तुरुत्पत्त्यभावेऽपि कथं परेषां कल्पना न कल्पते स्मृतिमूलत्वादित्याशङ्क्य तन्मूलं प्रत्यक्षमनुमानं श्रुतिर्वेति विकल्प्याऽऽद्यौ प्रत्याह—न चेति । न तावदस्याः स्मृतेरध्यक्षं मूलं जीवान्मनोजनौ परस्येन्द्रियसंनिकर्षे नियामकाभावात् । न द्वितीयः । दृष्टान्तं विनाऽनुमानायोगात् । यद्यपि बहुविधविद्यापर्यवदातोऽपि विधाय करे कठोरधारं कुठारं तेन निष्ठुरमपि काष्ठं छिनत्ति तथाऽपि न तस्याः सोपादानम् । तथा संकर्षणोऽपि प्रद्युम्नस्य नोपादानं स्यान्न च संकर्षणस्याकरणस्य प्रद्युम्ननिर्माणमितरथा करणमन्तरेणैव सर्वनिर्माणात्तत्कल्पनावैयर्थ्यादिति भावः । तृतीयं दूषयति—न चेति ॥ ४३ ॥

वासुदेवान्न संकर्षणस्य जन्म नापि संकर्षणात्प्रद्युम्नस्येत्यत्रेष्टापत्तिमाशङ्क्याऽऽह—

---

१ ङ. ञ. 'रणाप्रा' । २ ज. जीवोत्प' । ३ क. ख. 'दर्थ प' । ४ क. ख. 'तो वि'।

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथापि स्यान्न चैते संकर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते किं तर्हीश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिरैश्वर्यधर्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते। वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निरवद्याश्चेति। तस्मान्नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसंभवो दोषः प्राप्नोतीति। अत्रोच्यते। एवमपि "तदप्रतिषेधः" उत्पत्त्यसंभवस्याप्रतिषेधः। प्राप्नोत्येवायमुत्पत्त्यसंभवो दोषः प्रकारान्तरेणेत्यभिप्रायः। कथम्। यदि तावदयमभिप्रायः परस्परभिन्ना एवैते वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो नैषामेकात्मकत्वमस्तीति ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यमेकेनैवेश्वरेणेश्वरकार्यसिद्धेः। सिद्धान्तहानिश्च भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात्। अथायमभिप्राय एकस्यैव भगवत एते

विज्ञानादीति। सूत्रव्यावर्त्यमुत्थापयति—अथापीति। जीवादित्वेनेष्टानां संकर्षणादीनां पूर्वस्मात्पूर्वस्माज्जन्माभावेऽपीति यावत्। तदेव दर्शयति—न चेति। तर्हि केन प्रकारेणाभिप्रेयमाणत्वं तदाह—किमिति। सर्वेषामीश्वरत्वे हेतुमाह—ज्ञानेति। ज्ञानं चैश्वर्यं च तयोः शक्तिरान्तरं सामर्थ्यम्। बलं शारीरं सामर्थ्यम्। वीर्यं शौर्यम्। तेजः प्रागल्भ्यम्। ते खल्वैश्वरा धर्मास्तैरन्विता यतः संकर्षणादयस्तस्माद्युक्तं तेषां सर्वेषामीश्वरत्वमित्यर्थः। तत्र भागवतोक्तिमाह—वासुदेवा इति। निर्दोषत्वमविद्यादिराहित्यम्। निरधिष्ठानत्वं निरुपादानत्वम्। निरवद्यत्वमनित्यत्वादिदोषशून्यत्वम्। सर्वेषामीश्वरत्वे तदुत्पत्त्ययोगे गुणत्वाद्दोषो नेति फलितमाह—तस्मादिति। सिद्धान्तत्वेन सूत्रमवतारयति—अत्रेति। तद्व्याकरोति—एवमिति। विज्ञानैश्वर्यशक्त्यादीनां सर्वत्र तुल्यत्वेऽपीत्यर्थः। जीवादिभावोपगमकृता पूर्वत्रोत्पत्त्यनुपपत्तिरुक्ता सा कथं सर्वेषामीश्वरत्वेन स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—प्राप्नोतीति। प्रकारान्तरं बुभुत्सते—कथमिति। वासुदेवादयस्तुल्यधर्माण ईश्वराः किं मिथो भिन्ना एव न त्वैक्यमेषामस्ति किं वैकस्यैव भगवतोऽवस्थाभेदा एत इति विकल्प्याऽऽद्यमनुवदति—यदीति। ते व्याहतकामाः स्युर्न वा। आद्ये कार्यासिद्धिश्चरमे त्वेकेनैवेशतायाः कृतत्वादितरानर्थक्यम्। संभूयकारित्वे परिपद्धन्न कश्चिदीश्वरः स्यादित्याह—तत इति। अनेकेश्वरपक्षे दोषान्तरमाह—सिद्धान्तेति। कल्पान्तरमुत्थापयति—अथेति।

---

१ इ. म. °नैको। २ ठ. ड. °योगो गु°।

चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्माण इति तथाऽपि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसंभवः। न हि वासुदेवात्संकर्षणस्योत्पत्तिः संभवति संकर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धस्यातिशयाभावात्। भवितव्यं हि कार्यकारणयोरतिशयेन यथा मृद्घटयोः। न ह्यसत्यतिशये कार्यं कारणमित्यवकल्पते। न च पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिष्वेकस्मिन्सर्वेषु[2] वा ज्ञानैश्वर्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्भेदोऽभ्युपगम्यते। वासुदेवा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा इष्यन्ते। न चैते भगवद्व्यूहाश्चतुःसंख्यायामेवावतिष्ठेरन्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्व्यूहत्वावगमात्॥ ४४॥

विप्रतिषेधाच्च॥ ४५॥ (८)

महर्षिव्यासप्रणीतब्रह्मसूत्रद्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ २॥

विप्रतिषेधश्चास्मिञ्शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणगुणित्वकल्पनादिलक्षणः। ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजांसि गुणा आत्मान

तुल्यधर्माणो वासुदेवादयश्चत्वारोऽपीश्वरा भगवतो व्यूहाः स्वीकृतास्तथा चैकात्मान इति नोक्तदोष इत्यर्थः। वासुदेवादीनामेकव्यूहत्वेनैक्यमुपेत्य प्रागुक्तं प्रसञ्जयति—तथाऽपीति। उत्पत्त्यसंभवतादवस्थ्यं समर्थयते—न हीति। अतिशयमृतेऽपि कार्यकारणता स्यादित्याशङ्क्य दृष्टवैषम्यान्नैवमित्याह—भवितव्यं हीति। अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह—न हीति। ननु ज्ञानादीनामुत्कर्षो यत्र पर्यवस्यति तस्य कारणत्वं सातिशयज्ञानादिमतां कार्यतेत्यतिशयोऽस्ति नेत्याह—न चेति। कथं तर्हि पञ्चरात्रिणामुपगमस्तत्राऽऽह—वासुदेवा इति। व्यूहादीनां चतुष्टयमङ्गीकृत्योक्त्वा तन्नियमं निराचष्टे—न चेति॥ ४४॥

इतश्चानादरणीयमिदं मतमित्याह—विप्रतिषेधाच्चेति। सूत्रं व्याचष्टे—विप्रतिषेधश्चेति[3]। विरोधमेव स्फुटयति—गुणेति। आदिग्रहणात्प्रद्युम्नानिरुद्धयोर्मनोहंकारयोरात्मनोर्भेदमुक्त्वाऽऽत्मान एवैत इति तद्विरुद्धोक्तिर्गृहीता। गुणगुणित्वकल्पनारूपं विप्रतिषेधमाह—ज्ञानेति। आत्मभ्यो गुणिभ्यो ज्ञानादीन्गुणान्भेदेनोक्त्वा पुनरात्मान एवैत इत्यभ्युपगमवांस्ततो विप्रतिषेधः। अत्राऽऽदिशब्देन संकर्षणो नाम जीवः प्रद्युम्नो मनोऽनिरुद्धोऽहंकार इति भेदमुक्त्वा पुनरात्मान एवेत्यभेदवादाद्विप्रतिषेधो

---

१ ज. च पाठ। २ ड. म. 'ष्वेकैक'। ३ ठ. ड. 'नो भेद'।

एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेदविप्रतिपेधश्च भवति । " चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधिगतवान् " इत्यादिवेदनिन्दादर्शनात् । तस्मादसंगतैषा कल्पनेति सिद्धम् ॥ ४५ ॥ (८)

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्येऽविरोधाख्यद्वितीयाध्यायस्य सांख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रतिपादको द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ २ ॥

गृह्यते । प्रकारान्तरेण सूत्रं व्याचष्टे—वेदेति । अत्राऽऽदिशब्देन भागवते शास्त्रे पादमात्राध्ययनादशेषवेदाध्ययनफलं सिध्यति । स्वाध्यायमात्राध्येतुर्विशिष्यते भागवतशास्त्राक्षरमात्राध्येतेत्यादिनिन्दा गृहीता । भागवतशास्त्रप्रणेतुः सर्वज्ञतया भ्रान्त्यभावेऽपि वेदाविरुद्धतान्त्रिकानुष्ठानवासुदेवार्चनाद्येकदेशप्रामाण्येऽपि जीवजन्मादिवाक्यप्रणयनान्यथानुपपत्त्यैव प्राणिनां विरुद्धधीद्वारा दुरितफलदानाय व्यामोहकत्वम् । जीवजन्मश्रुतीनामिव तज्जन्मस्मृतीनामपि चान्यपरत्वमनुत्पत्ति[1]श्रुतिविरोधादित्यधिकरणार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । तदेवं परपक्षाणां भ्रान्तिमूलत्वान्न तैर्विरोधः समन्वयस्येति पादार्थं निगमयति—सिद्धमिति ॥ ४९ ॥ (८)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्यन्यायनिर्णये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ २ ॥

---

१ क. 'नुपपत्ति' ।